

“FAN VA TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI”

MAVZUSIDAGI

XALQARO ILMIIY-AMALIY ANJUMAN
MATERIALLARI TO‘PLAMI

IV SHO‘BA I QISM

Qarshi shahri, 2026-yil 8-10-oktabr

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

PANCASAKTI TEGAL UNIVERSITETI

KARABÜK UNIVERSITETI

QOZON FEDERAL UNIVERSITETI

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

QARSHI DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI

FAN VA TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI

mavzusidagi

**XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI
TO‘PLAMI**

IV SHO‘BA (GUMANITAR FANLAR SHO‘BASI 1- QISM)

Qarshi shahri, 2026-yil 8-10-oktabr

Veb-sayt: <https://conference.ipu-edu.uz/>

**QARSHI
“ILM-FAN-MA’NAVIYAT” NASHRIYOTI
2026**

UO‘K: 001 (063)

KBK: 72я43

F 24

Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari.

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami/

– Qarshi: «Ilm-fan-ma’naviyat» nashriyoti, 2026.

Ushbu to‘plam O‘zbekiston respublikasi oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Pancasakti tegal universiteti, Karabük universiteti, Qozon federal universiteti, Qarshi davlat universiteti hamda Qarshi davlat texnika universiteti hamkorligida “Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari” mavzusida 2026 yil 8-10 oktabr kunlari o‘tkazilgan xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ma’ruzalari asosida tayyorlangan nashr hisoblanadi.

To‘plamga kiritilgan maqolalarda aniq fanlar (matematika, fizika, informatika, statistika va ma’lumotlar tahlili, amaliy matematika va matematik modellashirish), muhandislik fanlari (axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, neft va gaz sanoatidagi ilg‘or texnologiyalar, energetika tizimlari va energiya tejamkor texnologiyalar, konlarni o‘zlashtirish va qatlam muhandisligi, sanoat xavfsizligi, xavflarni baholash va ishonchlilik muhandisligi), tabiiy fanlar (fizika va zamonaviy fizik texnologiyalar, kimyo va kimyoviy texnologiyalar, neft-gaz sektorida atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanish, biologiya, biotexnologiya va bioinformatika, neft va gaz konlarini qidirish va qatlamlarni tavsiflash), ijtimoiy-gumanitar fanlar (Iqtisodiyot va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, pedagogika va zamonaviy ta’lim texnologiyalari, psixologiya va ijtimoiy jarayonlar, falsafa, sotsiologiya va fanlararo tadqiqotlar, filologiya, lingvistika va madaniyatshunoslik) mavzularidagi masalalar qamrab olingan.

To‘plamni nashrga tayyorlovchi tahrir hay’ati tarkibi:

Bozorov O.N.	- tahrir hay’ati raisi, universitet rektori;
Farmonov J.B.	- rais o‘rinbosari, ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
Muminov F.SH.	- a‘zo, yoshlar masalalari va ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha birinchi prorektor;
Raxmatov E.A.	- a‘zo, o‘quv ishlari bo‘yicha prorektor;
Boltayev Z.B.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi o‘quv ishlari bo‘yicha prorektor;
Kamolov D.P.	- a‘zo, “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası professori;
Uzoqov G‘.N.	- a‘zo, QarDTU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
Bekpulatov I.R.	- a‘zo, QarDU Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor;
Raximov X.A.	- a‘zo, aniq fanlar sho‘basi raisi;
Tog‘ayeva M.A.	- a‘zo, tabiiy fanlar sho‘basi raisi;
Bozorov J.T.	- a‘zo, muhandislik fanlari sho‘basi raisi;
Yo‘ldoshev J.T.	- a‘zo, gumanitar fanlar sho‘basi raisi;
Rahimov A.N.	- a‘zo, “Iqtisodiyot” kafedrası mudiri;
Eshmatov B.E.	- a‘zo, “Matematika” kafedrası mudiri;
Sunatov J.T.	- a‘zo, “Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrası katta o‘qituvchisi;
Suropov B.	- a‘zo, “Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrası mudiri;
Batirov Z.L.	- a‘zo, “Pedagogika va o‘qitish metodikasi” kafedrası mudiri;
Xalilov J.A.	- a‘zo, “Neft va gaz ishi” kafedrası mudiri;
Xazratov A.N.	- a‘zo, “Neft va gaz ishi” kafedrası dotsenti;
Fayziyeva K.A.	- a‘zo, “Fakultetlararo xorijiy tillar” kafedrası mudiri;
Rahmatillayeva Sh.Z.	- a‘zo, “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrası mudiri;
Eshonqulov R.T.	- a‘zo, “Xorijiy tillar” kafedrası mudiri;
Choriyeva Z.T.	- a‘zo, “Maktabgacha ta’lim” kafedrası mudiri;
Xushmanova G.I.	- a‘zo, “Rus tili va adabiyoti” kafedrası mudiri;
Mamatov Z.U.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Iqtisodiyot va muhandislik fanlari” kafedrası mudiri;
Usmonov F.N.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Psixologiya va ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası mudiri;
Turaqulov I.R.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Pedagogika” kafedrası mudiri;
Berdiev H.X.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “O‘zbek va rus tillari” kafedrası mudiri;
Qurbonov U.E.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Xorijiy tillar” kafedrası mudiri;
Sharifov Sh.S.	- a‘zo, IPU Samarqand kampusi “Iqtisodiyot va kompyuter injirining” kafedrası mudiri.
Mas’ul muharrir:	t.f.f.d., dots. Farmonov J.B.
Mas’ul kotib	t.f.d., prof. Komolov D.P.
Muharrirlar	p.f.f.d., dots. Raximov X.A., b.f.f.d. dots. Tog‘ayeva M.A., t.f.f.d., dots. Bozorov J.T. t.f.f.d., dots. Bozorov J.T., p.f.f.d., dots. Yo‘ldoshev J.T.

To‘plamga kiritilgan materiallardagi ma’lumotlar to‘g‘riligi uchun mualliflar javobgardirlar.

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Ilmiy Kengashida muhokama qilingan va chop etishga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-321-13-9

© Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, 2026 yil.

© «Ilm-fan-ma’naviyat» nashriyoti, 2026 yil.

KIRISH SO‘Z

Assalomu alaykum, hurmatli mehmonlar, aziz professor-o‘qituvchilar va olimlar, davlat va ishlab chiqarish sohasi vakillari, qadrlı hamkasblar, talabalar hamda konferensiyada onlayn ishtirok etayotgan mehmonlar!

Iqtisodiyot va pedagogika universitetida o‘tkazilayotgan **“Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumaniga xush kelibsiz.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti bugungi kunda dunyoning 40 ga yaqin yetakchi oliy ta’lim muassasalari va ilmiy-tadqiqot tashkilotlari bilan hamkorlik aloqalarini yo‘lga qo‘yib, ular bilan o‘zaro hamkorlik shartnoma va memorandumlarini imzolagan.

Universitet Malayziya, Hindiston, Qozog‘iston, Rossiya, Indoneziya, Turkiya kabi yana bir qancha davlatlarning nufuzli oliy ta’lim muassasalari bilan akademik va ilmiy aloqalarni rivojlantirib kelmoqda.

Shuningdek, Yevropa Ittifoqining “Erasmus+” dasturi doirasida Portugaliya, Ruminiya, Ispaniya, Bolgariya va Italiya kabi davlatlarning oliy ta’lim muassasalari bilan samarali hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan. Mazkur hamkorlik doirasida professor-o‘qituvchilar va talabalar almashinuvi, akademik mobillik, tajriba almashish hamda ilmiy tashabbuslarni amalga oshirish imkoniyatlari kengayib bormoqda.

G‘urur va quvonch bilan ta’kidlash joizki, 2022–2026-yillar davomida universitetimizning 117 nafar professor-o‘qituvchilar xalqaro tajriba orttirib, malaka oshirib kelishdi. Xususan, Turkiyaning Karabuk universitetida 102 nafar, Rossiyaning Qozon federal universitetida 15 nafar professor-o‘qituvchimiz malaka oshirdi hamda 3 nafar talabamiz yozgi maktabda qatnashdi. Shuningdek, Vengriyaning Debresen universitetida 2 nafar o‘qituvchimiz ilmiy stajirovka o‘tab qaytdi. Yevropa Ittifoqining Erasmus+ dasturi doirasida Portugaliyaning Tomar politexnika institutida 2 nafar talabalarimiz ta’limni tamomladi, yana 2 nafari 1 semestr davomida tahsil olmoqda va 1 nafar o‘qituvchimiz mobillik dasturida qatnashib keldi. Ispaniyaning Leon universitetida yesa 1 nafar talabamiz o‘qib kelgan bo‘lsa, 3 nafar professor-o‘qituvchimiz kadrlar mobilligini amalga oshirdi. Ruminiyaning Luchian Blaga (Sibiu) va Piteshti universitetlarida yesa jami 6 nafar o‘qituvchimiz Erasmus+ doirasida xodimlar mobilligi bo‘yicha xalqaro tajriba orttirib qaytdilar.

Yerishilgan natijalar bilan cheklanib qolmay, 2026–2027-o‘quv yilida ham talabalar va o‘qituvchilar almashinuvini davom yettirish rejalashtirilgan. Turkiya, Rossiya va boshqa xorijiy davlatlarning nufuzli oliygohlari bilan hamkorlikda xalqaro malaka oshirish kurslari, stajirovka hamda akademik mobillik dasturlarini yanada kengaytirish ustida tizimli ishlar olib borilmoqda.

Jadal rivojlanayotgan bugungi kunda ilm-fan va innovatsiyalar jamiyat taraqqiyotining muhim harakatlantiruvchi kuchiga aylanib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, sun‘iy intellekt, zamonaviy ta’lim yondashuvlari, iqtisodiy jarayonlarning transformatsiyasi va ishlab chiqarishdagi innovatsiyalar hayotimizning barcha jabhalariga tobora chuqur kirib kelmoqda. Bunday sharoitda ilmiy izlanishlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish, yangi g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlash va xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi anjuman ham aynan shu ezgu maqsadga xizmat qiladi. Unda turli soha vakillarining ilmiy qarashlari, tajribasi va ilg‘or ishlanmalari o‘zaro uyg‘unlashib, yangi ilmiy g‘oyalar va amaliy yechimlar uchun mustahkam zamin yaratishiga ishonamiz.

Hurmatli anjuman qatnashchilari!

Ayni vaqtda insoniyat oldida turgan muammolar bir-biridan alohida emas. Iqlim o‘zgarishi, energetik xavfsizlik, oziq-ovqat xavfsizligi, suv resurslaridan oqilona foydalanish, raqamli transformatsiya, innovatsion iqtisodiyot, sun‘iy intellektning jadal rivojlanishi, kiberxavfsizlik, yangi avlod ta’lim texnologiyalari, iqtisodiy tenglik va demografik jarayonlar, bularning barchasi o‘zaro chambarchas bog‘liq. Shuning uchun ham bugungi ilm-fan fanlar chegarasidan chiqib, fanlararo hamkorlik sari intilmoqda.

Menimcha, zamonaviy ilm-fanning eng katta kuchi ham aynan shunda: matematik tafakkur iqtisodiyotga, sun‘iy intellekt barcha sohalarga, biologiya axborot texnologiyalariga, muhandislik

ekologiyaga, psixologiya esa ta'lim va ijtimoiy jarayonlarga ulanmoqda. Demak, bizga bugun alohida fanlar emas, balki muammoni kompleks ko'ra oladigan ilmiy tafakkur kerak.

Kelajakdagi universitetning vazifasi faqat talabaga tayyor bilim berishdan iborat bo'lmaydi. Universitet insonni mustaqil fikrlashga, savol berishga, muammoni aniqlashga, ilmiy izlanishga va yangi yechim yaratishga o'rgatishi kerak. Chunki kelajakda insonni texnologiyadan ajratib turadigan eng katta kuch uning tanqidiy fikrlashi, ijodkorligi, axloqiy mas'uliyati va insoniy qadriyatlari bo'ladi.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti uchun ushbu masala ayniqsa muhim. Chunki faoliyatimiz markazida ikki muhim tushuncha: iqtisodiyot va ta'lim turadi. Bizning asosiy vazifamiz zamonaviy bilim va texnologiyalarni ta'lim jarayoniga samarali tatbiq etish, mehnat bozori talablariga javob beradigan, innovatsion fikrlaydigan va amaliy ko'nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlashdan iborat.

Hurmatli anjuman ishtirokchilari!

Universitetimiz hamkorlik qilayotgan ishlab chiqarish korxonalari, zavodlar va tashkilotlar bilan ilmiy-amaliy aloqalarni yanada kuchaytirish, ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini ta'minlashni ustuvor vazifalarimizdan biri sifatida belgilagan. Kelgusida hamkor korxonalar bilan birgalikda qo'shma ilmiy loyihalarni amalga oshirish, talaba va tadqiqotchilar uchun amaliy tadqiqot maydonlarini kengaytirish, zamonaviy texnologiyalar asosida innovatsion ishlanmalarni yaratish hamda ularni ishlab chiqarishga joriy etishga alohida e'tibor qaratamiz.

Ishonamizki, bugungi anjuman doirasidagi ilmiy muloqotlar yangi ilmiy loyihalar, samarali hamkorliklar va amaliy natijalarga asos bo'ladi.

Shu ezgu niyatlar bilan "Fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari" xalqaro ilmiy-amaliy anjumanini ochiq deb e'lon qilaman.

Barchangizga mustahkam sog'lik, ilmiy faoliyatingizda ulkan muvaffaqiyatlar, yangi ilmiy kashfiyotlar va samarali hamkorliklar tilayman!

E'tiboringiz uchun rahmat!

**Iqtisodiyot va pedagogika universiteti rektori,
texnika fanlari nomzodi, professor O.N.Bozorov**

BAQTRIYA, MARG'IYONA VA SUG'DIYONADA AHOLINING JOYLASHISH XUSUSIYATLARI (MIL. AVV. VII–IV ASRLAR)

Sagdullayev A.S.

O'zbekiston Milliy universiteti Arxeologiya kafedrası professori,
tarix fanlari doktori, akademik

Tog'ayev J.E.

O'zbekiston Milliy universiteti O'zbekiston tarixi kafedrası dotsenti, t.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Maqolada Baktريا, Marg'iyona va Sug'd yodgorliklarining geografiyasi va kartografiyasi ma'lumotlari asosida Masson, Askarov, Sagdullaev, Shaydullaev qadimgi aholi joylashgan tabiiy-geografik hududlar haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Baktريا, Marg'iyona, Sug'd, kartografiya, arxeologiya, aholi.

Аннотация: В статье на основе данных географии и картографии памятников Бактрии, Маргианы и Согда, а также материалов Массона, Аскарова, Сагдуллаева и Шайдуллаева, представлена информация о природно-географических территориях расселения древнего населения.

Ключевые слова: Бактрия, Маргиана, Согд, картография, археология, население

Abstract: Based on the geography and cartography data of the monuments of Bactria, Margiana, and Sogdia, the article provides information on the natural-geographical territories inhabited by ancient populations, drawing on the works of Masson, Askarov, Sagdullaev, and Shaydullaev.

Keywords: Bactria, Margiana, Sogdia, cartography, archaeology, population

KIRISH

Baktريا, Marg'iyona va Sug'd yodgorliklarining geografiyasi va kartografiyasi ma'lumotlari asosida [Masson, 1959; Askarov, 1977; Sagdullaev, 1987; Shaydullaev, 2000] qadimgi aholi joylashgan quyidagi tabiiy-geografik hududlarni ajratish mumkin:

1. Dashtlar bilan o'rab olingan daryolarning quyi vohalari (quyi Murg'ob, Balxob va Zarafshon).

2. Katta daryolar tekisliklari (o'rta Amudaryo so'l sohil yerlari, Zarafshon, Qunduz va Kofirnihon).

3. Tog' oldi kichik daryolar – soylar vohalari (Qashqadaryo havzasining sharqiy qismi, Ko'hitang – Boysun tog'lari yonbag'irlari, Panj havzasi).

Hududiy joylashish xususiyatlari suv manbalarining mavjudligi va ulardan foydalanish imkoniyatlari bilan belgilangan. Daryolarning quyi oqimi yerlarida sun'iy sug'orish tizimi daryo o'zani tarmoqlari bilan bog'langan. Shuningdek, tog'oldi daryolardan irrigatsiya kanallari qazib chiqarilgan. Tog' etagidagi soylar kichik vohalarni hosil etishgan, ularning kattaligi baland tabiiy tepaliklar bilan cheklangan.

Ilk temir davri Baktரியada alohida dehqonchilik voha-tumanlari o'rtasidagi masofa 20-40 km.ni tashkil etgan. O'zlashtirilgan joylar oralig'ida inson tomonidan ziroatkorlik maqsadida deyarli foydalanilmagan bo'z yerlar hamda dashtlar va adirlar mavjud bo'lgan. Antropogen (madaniy) landshaftning miqyosi kengayib borishi oqibatida dehqonchilik vohalari oralig'ida masofa qisqarib borgan.

Quyi Murg'ob hududi – Marg'iyonada aholi zich joylashgan. O'zlashtirilgan vohalar bir-biridan 2.5-5-20 km masofadan uzoqlashmagan. Cho'llar bilan o'rab olingan voha yerlari yagona Murg'ob daryosi tarmoqlari tevaragidagi hududlar bilan chegaralangan. Irrigatsiya tizimining rivojlanish dinamikasi sug'orilish yerlaridan foydalanish hajmi bilan belgilanib, hududiy joylashishga ta'sir qilgan.

Zarafshon havzasida o'troq dehqonchilik aholi daryoning o'rta va quyi qismi vohalarida joylashgan. Shunga o'xshash holat Kofirnihon va Vaxsh daryolari havzalarida ham aniqlangan.

Hududlarni o'zlashtirish darajasi turlicha bo'lgan. Marg'iyonaga nisbatan Baqtriya va Sug'd hududlarida qo'riq yerlar katta ko'rsatkichlarni tashkil etgan.

Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, quyidagi hududiy joylashish rayonlarini ajratish mumkin:

1. Tog' etagidagi buloqlar va soylar bo'ylarida guruhlashgan ko'p sonli yodgorliklardan iborat voha-tumanlar.

2. Tog' oldi soylar vohalarida 2-3 ta manzilgohdan iborat voha –tumanlar.

3. Aholi zich joylashgan daryolarning quyi qismidagi tekis yerlar (Murg'ob, Balxob vohalari).

4. Cho'llar bilan o'rab olingan daryo tekisliklari (o'rta Amudaryo).

5. Tog'lar oldidagi daryo tekisliklari (Qunduz vohasi, so'l sohil Panj havzasi).

MUHOKAMA

Hududlarni turlicha o'zlashtirish darajasi e'tiborga molik. Misol tariqasida, mil. avv. VII – VI asrlarda Surxondaryo havzasida, qulay sharoitda, Amudaryodan Hisor tog'i etaklarigacha uzunligi 80 km dagi hududiy masofada ayrim vohalar o'zlashtirilib, ular orasida yodgorliklar topografiyasi va soni, qadimda sug'oriladigan dalalarning taxminiy kattaligi ko'rsatkichlariga ko'ra, eng yirik vohalarning umumiy maydoni 2.5 – 3 kv. km dan oshmagan. Zarabog' vohasining maydoni 4 kv. kmni tashkil etadi, negaki bu yerdagi manzilgohlar bir-biridan 0.5-1-2 km masofada joylashgan [Augustinova, 2018. – P. 45]. Marg'iyonada yodgorliklar o'rtasida masofa 500m. dan 3 km gacha teng bo'lib, faqat Yoztepa va Shimoliy Uchtepa voha-tumanlarida o'zlashtirilgan joylarning umumiy maydoni 36-32 kv. km ni tashkil etgan. Quyi Murg'ob hududi yerlaridan katta miqdor darajasida foydalanilgan va ular oralig'ida qo'riq yerlar deyarli mavjud emas edi. Bu holat Murg'ob deltasidagi o'troq aholining joylashishi xususiyatlari Baqtriyadagi hududiy joylashuvdan farqlangan, shuningdek, Marg'iyonada aholi soni ko'proq bo'lishi, ehtimoldan holi emas. Bundan Ahamoniylarga qarshi Frada boshchiligida qo'zg'olonni bostirish jarayonida 55 ming marg'iyonaliklar qatl etilganligi [Срыве, 1949. – С. 9-34] darak berishi mumkin.

XULOSA

Murg'ob, Balxob vohalari va ayniqsa so'l sohil Panj va Qunduz daryolari havzalarida, Surxon, Qashqadaryo va Zarafshon vohalariga nisbatan aholi zich joylashgan. Shu tariqa hududlarni o'zlashtirish darajasi yuqori bo'lgan. Misol uchun Panj havzasidagi Xonobod, Sho'rto'qay, Sheravanrud va Yangiqal'a vohalarida 70 dan ortiq qadimgi yodgorliklar aniqlangan [Gardin, 1979. – P. 99-154]. Sharqiy Baqtriya hududlarida tog'-kon ishlari izchil yo'lga qo'yilgan. Bu yerdagi tog'larda qimmatbaho metallar (oltin, kumush) va nodir mineral tosh – lojuvard konlarining mavjudligi, manzilgohlar va aholi sonining zichligini belgilab bergan.

Shuningdek, Surxondaryodagi Mirshodi dehqonchilik voha-tumanida yirik markaz – Qiziltepaning qishloq xo'jalik tevaragida kamida 15 ta uy-qo'rg'onlar joylashgan. Bu madaniy – xo'jalik vohaning chegaralari sun'iy sug'orish – irrigatsiya tizimi, sug'oriladigan dalalar, Qiziltepa va uy-qo'rg'onlar egallab olgan joylar hamda soylar bo'ylab chorva boqish maqsadida foydalanilgan o'tloqlar va tabiiy tepaliklar – adirlar bilan cheklangan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Augustinova A. Settlement changes in the oases – Non-destructive survey in the eastern Kugitang Piedmont (Uzbekistan) // Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии. – Ташкент, 2018. – P. 41-45.

2. Gardin J. – C., Lyonnet B. La prospection archéologique de la Bactriane Orientale (1974-1978): premiers résultats // Mesopotamia. 1978-1979. Vol. XIII – XIV. – P. 99-154.

3. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана – Ташкент, 1977. – 231 с.

4. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959. № 73. 239 с.

5. Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. – Ташкент: Фан, 1987. – 136 с.

6. Струве В.В. Восстание в Маргиане при Дарии I // Материалы ЮТАКЭ. Вып. 1. – Ашхабад, 1949. – С. 9-34.
7. Шайдуллаев Ш.Б. Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. – Ташкент, 2000. – 119 с.

ЧАСТНЫЙ СЕКТОР ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УЗБЕКИСТАНА: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ДИНАМИКА И РЕГИОНАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ (2018–2025 ГГ.)

Эргашева Юлдуз Алимовна

доктор исторических наук, профессор
Каршинский государственный технический университет, Карши, Узбекистан
e-mail: yuae63@gmail.com : ordic: 0000-0001-7824-1777

Аннотация: Цель статьи — выявить институциональные особенности становления частного сектора высшего образования Узбекистана в 2018–2025 гг. и определить его значение для региональной доступности образовательных услуг. Исследование основано на сравнительном анализе нормативных актов, официальной статистики и открытых сведений о деятельности негосударственных вузов. Установлено, что быстрый рост числа организаций и студенческого контингента расширил возможности поступления, усилил конкуренцию и ускорил появление практико-ориентированных программ. Вместе с тем количественная экспансия обнаружила риски неоднородности кадрового и научного потенциала, прозрачности управления и качества обучения. На примере Кашкадарьинской области показано, что частные университеты способствуют территориальной диверсификации высшей школы, но их устойчивость зависит от аккредитации, взаимодействия с работодателями и измеримых результатов подготовки выпускников. Сделан вывод о переходе сектора от этапа интенсивного роста к этапу институциональной ответственности.

Ключевые слова: частное высшее образование, негосударственный университет, институциональная динамика, качество образования, аккредитация, региональное развитие, Кашкадарьинская область.

Abstract: The article aims to identify the institutional features of private higher education in Uzbekistan in 2018–2025 and to assess its contribution to the regional accessibility of educational services. The study applies comparative analysis to legal acts, official statistics and publicly available institutional data. It demonstrates that the rapid increase in institutions and enrollment broadened access, intensified competition and encouraged practice-oriented programs. At the same time, quantitative expansion exposed differences in academic staffing, research capacity, governance transparency and educational quality. Evidence from the Kashkadarya region shows that private universities support the territorial diversification of higher education, although their long-term sustainability depends on accreditation, cooperation with employers and measurable graduate outcomes. The sector is therefore moving from extensive growth toward a stage in which institutional responsibility and demonstrable quality become decisive criteria.

Keywords: private higher education, non-state university, institutional dynamics, quality assurance, accreditation, regional development, Kashkadarya region.

Annotatsiya: Maqolaning maqsadi 2018–2025-yillarda O'zbekistonda xususiy oliy ta'lim sektorining institutsional shakllanish xususiyatlarini aniqlash va uning hududlarda ta'lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishdagi o'rnini baholashdan iborat. Tadqiqot normativ-huquqiy hujjatlar, rasmiy statistika hamda nodavlat oliy ta'lim tashkilotlari haqidagi ochiq ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilishga asoslandi. Muassasalar va talabalar sonining tez o'sishi oliy ta'limga kirish imkoniyatini kengaytirgani, raqobatni kuchaytirgani va amaliy yo'naltirilgan dasturlar rivojini jadallashtirgani aniqlandi. Shu bilan birga, miqdoriy kengayish ilmiy-pedagogik salohiyat, boshqaruv ochiqligi va ta'lim sifati bo'yicha tafovutlarni yuzaga chiqardi. Qashqadaryo

viloyati misolida xususiy universitetlarning hududiy diversifikatsiyaga xizmat qilishi, biroq ularning barqarorligi akkreditatsiya, ish beruvchilar bilan hamkorlik va bitiruvchilar natijalariga bog'liqligi asoslandi.

***Kalit so'zlar:** xususiy oliy ta'lim, nodavlat universitet, institutsional dinamika, ta'lim sifati, akkreditatsiya, hududiy rivojlanish, Qashqadaryo viloyati.*

ВВЕДЕНИЕ

Преобразование высшей школы Узбекистана после обретения независимости долгое время осуществлялось преимущественно в рамках государственного сектора. Такая модель обеспечивала управляемость переходного периода, однако ограничивала институциональное разнообразие и способность системы быстро реагировать на растущий образовательный спрос. С 2017 г. расширение охвата молодёжи высшим образованием стало сочетаться с привлечением негосударственных поставщиков образовательных услуг. Концепция развития системы высшего образования до 2030 г. закрепила курс на формирование конкурентной среды и развитие государственно-частного партнёрства [1].

Актуальность темы определяется не только быстрым увеличением числа частных вузов, но и изменением критериев их общественной оценки. Если на начальном этапе главным результатом считалось появление дополнительных мест для обучения, то к середине 2020-х гг. в центре внимания оказались качество программ, научная активность, кадровая устойчивость и трудоустройство выпускников. Цель исследования — проследить эту институциональную трансформацию и показать её региональное проявление на материалах Кашкадарьинской области.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Источниковую основу составили указы и постановления Республики Узбекистан, материалы Национального комитета по статистике, ведомственные сведения о структуре высшего образования и открытые данные об образовательных организациях [1–6]. Применены историко-сравнительный, проблемно-хронологический и статистический методы. Различающиеся цифровые показатели сопоставлялись с учётом методики учёта: статистическая категория образовательных организаций не во всех случаях совпадает с ведомственным перечнем вузов, фактически осуществлявших приём в конкретном учебном году.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Формирование современного негосударственного сегмента началось в 2018–2019 гг., когда наряду с первыми частными институтами появились университеты, ориентированные на медицину, предпринимательство, информационные технологии, экономику и педагогику. Их возникновение означало переход от единообразной сети к многосубъектной системе, в которой государственные, зарубежные и частные организации стали конкурировать за абитуриента, преподавателя и партнёра-работодателя.

Официальная статистика отражает исключительно высокие темпы расширения: число негосударственных образовательных организаций высшего уровня увеличилось с одной в 2018 г. до 99 в 2024 г.; численность обучавшихся в них студентов — примерно с 1,3 тыс. до 462,1 тыс. человек [2]. В ведомственном обзоре на 2024/2025 учебный год приводится иная структура: из 211 организаций высшего образования 112 отнесены к государственным, 30 — к зарубежным и 69 — к негосударственным [3]. Эти данные не следует механически противопоставлять: расхождение связано с различными объектами наблюдения, статусом организаций и моментом фиксации сведений. Для исторического анализа важна общая тенденция — за несколько лет негосударственный сектор превратился из единичного эксперимента в заметный элемент национальной системы.

Рост имел три взаимосвязанных следствия. Во-первых, расширилась география подготовки кадров и снизилась зависимость абитуриентов от ограниченного числа

государственных мест. Во-вторых, усилилось программное разнообразие: частные вузы быстрее вводили востребованные направления, цифровые курсы, проектное обучение и преподавание иностранных языков. В-третьих, изменилась сама конкурентная среда: привлекательность университета стала определяться не только дипломом, но и организацией учебного процесса, инфраструктурой, карьерными сервисами и связями с бизнесом.

Одновременно обнаружились системные ограничения. Быстрое расширение приёма не всегда сопровождалось сопоставимым ростом числа преподавателей с учёными степенями, исследовательских подразделений и лабораторий. Различались качество цифровых платформ, доля практических занятий, доступность сведений о кадровом составе и результатах трудоустройства. Поэтому усиление лицензионных и аккредитационных требований в 2025 г. следует рассматривать не как отказ от частной инициативы, а как переход к регулированию зрелого рынка образовательных услуг [4]. На первый план вышли реалистичность концепции развития, материальная база, академические ресурсы, информационная открытость и стратегическое планирование.

Кашкадарьинская область наглядно демонстрирует территориальное расширение негосударственного высшего образования. В Карши действуют Каршинский международный университет, Университет экономики и педагогики, Университет Turon, Университет информационных технологий и менеджмента, Азиатский технологический университет и Международный инновационный университет [5]. Формирование этой группы организаций изменило региональную образовательную среду: абитуриенты получили возможность выбирать между несколькими программными профилями, не выезжая в Ташкент, Самарканд или другие крупные центры. Одновременно государственные вузы области оказались в новой конкурентной ситуации, требующей обновления программ, цифровых сервисов и работы с работодателями.

Профили частных вузов Карши во многом отражают массовый спрос и кадровые потребности социальной сферы. Университет экономики и педагогики сосредоточен прежде всего на педагогических, экономических и гуманитарных направлениях. Его значение для области связано с подготовкой учителей, специалистов дошкольного образования, экономистов и управленческих кадров. Университет информационных технологий и менеджмента объединяет цифровой и управленческий блоки; в открытых материалах представлены информационные системы и технологии, программная инженерия, кибербезопасность, экономика, менеджмент, финансы, банковское дело, педагогика, филология и психология [6]. Такое сочетание показывает стремление регионального частного сектора одновременно работать на цифровую экономику и наиболее ёмкий рынок педагогического образования.

Каршинский международный университет, Университет Turon, Азиатский технологический университет и Международный инновационный университет дополняют региональную сеть программами в области экономики, бизнеса, технологий, языков и социально-гуманитарной подготовки. Само разнообразие названий и заявленных специализаций ещё не позволяет судить о реальном качестве, однако свидетельствует о переходе от единичного частного учреждения к конкурентной группе. Для объективного сравнения необходимы единообразные сведения по каждому вузу: год и основание лицензирования, число студентов по формам обучения, доля штатных преподавателей, научный потенциал, наличие лабораторий, международные программы и показатели трудоустройства. Недостаточная сопоставимость открытых данных пока затрудняет научную оценку вклада отдельных организаций.

Положительный региональный эффект выражается прежде всего в доступности. Обучение в Карши уменьшает расходы семьи на проживание и транспорт, позволяет совмещать образование с работой и снижает миграцию молодёжи в столицу. Частные вузы быстрее открывают направления, популярные среди абитуриентов, предлагают рассрочку оплаты и гибкие формы организации занятий. Вместе с тем платный характер обучения сохраняет имущественные барьеры. Если система внутренних грантов, скидок и поддержки

талантливых студентов непрозрачна, расширение числа мест не приводит к равенству возможностей. [7] Поэтому социальную результативность необходимо измерять не только приёмом, но и долей студентов из районов области, сохранностью контингента и доступностью финансовой поддержки.

Главная структурная проблема состоит в том, что предложение программ не всегда соотнесено с экономическим профилем Кашкадарьи. В области значительную роль играют нефтегазовая промышленность, энергетика, сельское хозяйство, водное хозяйство, строительство и переработка сырья, тогда как частный сектор преимущественно развивает менее капиталоемкие педагогические, экономические, языковые и управленческие направления. Подготовка инженеров и технологов требует лабораторий, производственных полигонов и дорогостоящего оборудования. Без партнёрства с крупными предприятиями частным вузам трудно создавать такую базу. В результате возникает риск перепроизводства специалистов массовых профилей при сохранении дефицита кадров для реального сектора экономики.

Конкуренция между государственными и частными университетами имеет неоднозначный характер. С одной стороны, она стимулирует обновление программ, повышение качества сервиса и внедрение цифровых инструментов. С другой стороны, борьба за контингент может привести к завышенным обещаниям, снижению требований к поступлению и ориентации на направления, не требующие дорогостоящей лабораторной базы. Поэтому здоровая конкуренция возможна лишь при единых минимальных стандартах, независимой оценке результатов и публичности показателей. Сопоставлению должны подлежать не только число студентов и объём приёма, но и соотношение преподавателей и обучающихся, доля штатных специалистов с научными степенями, академическая мобильность, сохранность контингента и трудоустройство выпускников.

Научная деятельность остаётся наиболее сложным направлением институционального становления. Молодой университет обычно направляет основные ресурсы на аудитории, цифровую инфраструктуру и организацию приёма, тогда как создание научных школ требует продолжительного времени. Однако откладывание исследовательской функции закрепляет модель учебного центра, а не полноценного университета. Для преодоления этого риска необходимы внутренние гранты, исследовательские семинары, поддержка докторантуры и совместные проекты с государственными вузами и предприятиями. В Кашкадарье перспективными направлениями кооперации могут стать энергетика, нефтегазовая отрасль, водосбережение, агротехнологии, цифровизация управления и социально-гуманитарное изучение регионального развития.

Связь с рынком труда должна строиться не на эпизодической производственной практике, а на постоянном участии работодателей в проектировании образовательных программ. Региональные предприятия способны формулировать набор профессиональных компетенций, предоставлять реальные производственные задачи и участвовать в итоговой оценке студентов. Университет, в свою очередь, должен отслеживать профессиональные траектории выпускников не менее нескольких лет после окончания обучения. Доля трудоустроенных по специальности, срок поиска первой работы и оценка работодателями прикладных навыков дают более содержательную характеристику качества, чем общий показатель выдачи дипломов. Публикация таких данных укрепляет доверие абитуриентов и позволяет корректировать структуру приёма.

Цифровизация стала конкурентным преимуществом многих негосударственных вузов, но одновременно породила новые требования к академической добросовестности. Электронная образовательная среда должна обеспечивать не только размещение материалов, но и идентификацию обучающегося, фиксацию его активности, объективность оценивания и защиту персональных данных. Особенно это важно при значительной доле дистанционных и заочных форм. Использование цифровых платформ без содержательного педагогического сопровождения способно формально увеличить охват, не обеспечив необходимого уровня

освоения программы. Следовательно, цифровая зрелость должна оцениваться по качеству обратной связи, регулярности самостоятельной работы и надёжности контроля результатов.

Для дальнейшего развития целесообразно сформировать открытый набор сопоставимых индикаторов деятельности всех вузов независимо от формы собственности. В него могут входить сведения о лицензии и аккредитации, кадровом составе, образовательных программах, научных публикациях, международных партнёрствах, стоимости обучения, финансовой поддержке студентов и занятости выпускников. Единая информационная среда уменьшит асимметрию между университетом и абитуриентом, позволит выявлять устойчивые учреждения и предупредит решения, основанные исключительно на рекламе. При этом контроль не должен подавлять разнообразие моделей: его задача состоит в обеспечении минимальных гарантий качества и ответственности перед студентом. [8]

Финансовая устойчивость частного университета непосредственно влияет на академическое качество. Преобладание платы за обучение в структуре доходов делает организацию чувствительной к колебаниям приёма и может стимулировать краткосрочное увеличение контингента. Более устойчивая модель предполагает диверсификацию поступлений за счёт исследовательских договоров, дополнительного профессионального образования, грантов и партнёрских проектов с предприятиями. При этом коммерческие источники не должны определять содержание оценки знаний или ограничивать академическую самостоятельность преподавателя. Наличие резервов, долгосрочного инвестиционного плана и прозрачных правил расходования средств становится важным условием выполнения обязательств перед студентами на протяжении всего периода обучения.

Общественная подотчётность приобретает особое значение потому, что образовательная услуга имеет отсроченный результат: качество программы часто обнаруживается лишь после выхода выпускника на рынок труда. Абитуриент не способен заранее самостоятельно проверить все характеристики университета, поэтому открытость информации должна рассматриваться как элемент защиты его прав. Ежегодный публичный отчёт вуза целесообразно дополнять данными о результатах независимой аккредитации, академической задолженности, отчислении, обращениях студентов и мерах по устранению выявленных недостатков. Для Кашкадарьинской области такая практика позволила бы сравнивать вклад отдельных организаций в подготовку кадров и формировать региональный заказ на специальности на основе доказательных показателей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В 2018–2025 гг. частное высшее образование Узбекистана прошло ускоренный путь от единичных организаций к самостоятельному сектору. Его развитие расширило охват населения, усилило конкуренцию и способствовало распространению гибких образовательных моделей. Вместе с тем количественный рост сформировал запрос на сопоставимые стандарты качества, прозрачную аккредитацию и устойчивый научно-педагогический потенциал. Опыт Кашкадарьинской области показывает двойственный результат реформ: частные университеты уменьшают территориальные ограничения доступа, но их долгосрочный вклад зависит от интеграции с региональным рынком труда и доказуемого качества подготовки. Поэтому следующий этап развития сектора целесообразно связывать не с дальнейшим увеличением числа организаций как самоцелью, а с укреплением академической ответственности, исследовательской культуры и публичной отчётности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Указ Президента Республики Узбекистан от 8 октября 2019 г. № УП-5847 «Об утверждении Концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/docs/4545884> (дата обращения: 11.09.2026).

2. Национальный комитет Республики Узбекистан по статистике. Показатели деятельности негосударственных организаций высшего образования за 2018–2024 гг. Ташкент, 2025.
3. Министерство высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан. Сведения о сети организаций высшего образования в 2024/2025 учебном году. Ташкент, 2024.
4. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 30 июня 2025 г. № 403 «О дополнительных мерах по повышению качества негосударственных образовательных услуг» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/> (дата обращения: 11.09.2026).
5. Министерство высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан. Реестр организаций высшего образования Республики Узбекистан. URL: <https://edu.uz/> (дата обращения: 7.09.2026).
6. Университет информационных технологий и менеджмента. Факультеты и образовательные направления. URL: <https://atmu.uz/fakultetlar/> (дата обращения: 10.09.2026).
7. Yu.A.Ergasheva. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida xususiy sektorning shakllanishi, institusional rivojlanishi va hududiy xususiyatlari // SONIBQIRON YULDUZI, 2026/ 2 (63) – SON, 285-298 b.
- 8.Эргашева Ю.А. Ўзбекистонда хусусий ва нодавлат олий таълим муассасаларининг ривожланиши //“Markaziy Osiyo sivilizatsiya tizimida O'zbekiston tarixi va madaniyati masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumani maqolalari to'plami. -Qarshi, 15-16.05.2026, 579-583b.

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ВА ШАҲАР МАДАНИЯТИНИНГ ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОНДА ЎРГАНИЛИШИ

Эшов Боходир Жўраевич,

Қарши давлат университети

“Ўзбекистон тарихи” кафедраси профессори, тарих фанлари доктори

e-mail: eshovbakhodir@gmail.com

Аннотация: Ватанимиз ерларида хусусан жанубий Ўзбекистон ҳудудларида қадимги даврданоқ бир қанча давлатларнинг пайдо бўлиши ва бу орқали давлатчилик тарихининг вужудга келиши барчага тарихий маълумотлар асосида маълумдир. Давлатчилик пойдевори темир асри, яъни I-мингйиллик билан чамбарчас боғлиқ. Чунки шу даврда ҳунармандчиликнинг янада ривож топиши, деҳқончиликнинг гуллаб-яшнаши кўришимиз мумкин. Ҳунармандчилик ва деҳқончиликнинг ривожланишига асосий сабаб эса темирдан ясалган меҳнат қуролларининг кенг тарқалишидир. Ўзбекистонда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, ўрта, қуйи) оқимлари бўйларида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида шаклланиб ривожланади. Жанубий ва шимолий ҳудудлардан топилган археологик ашёлардаги жуда кўпгина ўхшашликлар бу ҳудудлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалардан, қадимги йўлларнинг тараққий этганлигидан далолат берадики, бу жараёнлар ҳам дастлабки шаҳарлар билан бирга илк давлатчиликнинг асосий омилларидан ҳисобланади.

Калим сўзлар; ҳунармандчилик, деҳқончилик, темир меҳнат қуроллари, Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, сунъий суғориш.

Abstract: The emergence of several states in the lands of our motherland, especially in the southern regions of Uzbekistan, and the emergence of the history of statehood through this is known to everyone based on historical data. The foundations of statehood are closely related to the Iron Age, i.e. the 1st millennium. Because during this period, we can see the further development of handicrafts and the flourishing of agriculture. The main reason for the development of handicrafts and agriculture is the widespread use of iron tools. In Uzbekistan, the first state associations were formed and developed along the Amudarya (upper, middle, lower) streams, in the lower reaches of the Syrdarya, in the oases of Zarafshan, Kashkadarya and Surkhandarya, where artificial irrigation is somewhat convenient. A lot of similarities in the archeological objects found in the southern and northern regions indicate mutual economic and cultural relations between these regions, the

development of ancient roads, and these processes, along with the first cities, are the main factors of the first statehood.

Keywords: *crafts, agriculture, iron tools, Amudarya, Syrdarya, Zarafshan, Kashkadarya, Surkhandarya, artificial irrigation.*

Аннотация. *Возникновение нескольких государств на землях нашей Родины, особенно в южных регионах Узбекистана, и возникновение через это истории государственности известно каждому на основании исторических данных. Основы государственности тесно связаны с железным веком, т.е. I тысячелетием. Потому что в этот период мы можем увидеть дальнейшее развитие ремесел и расцвет сельского хозяйства. Основной причиной развития ремесла и земледелия является широкое использование железных орудий. В Узбекистане первые государственные объединения формировались и развивались вдоль течений Амударьи (верхнего, среднего, нижнего), в нижнем течении Сырдарьи, в оазисах Зарафшан, Кашкадарья и Сурхандарья, где искусственное орошение несколько удобно. Множество сходств археологических объектов, найденных в южных и северных регионах, свидетельствуют о взаимных экономических и культурных связях между этими регионами, развитию древних дорог, и эти процессы, наряду с появлением первых городов, являются основными факторами возникновения первой государственности.*

Ключевые слова: *ремесла, земледелие, железные орудия, Амударья, Сырдарья, Зарафшан, Кашкадарья, Сурхандарья, искусственное орошение.*

КИРИШ

Ўрта Осиёдаги урбанизация жараёнлари тадқиқотчиларининг изланишлариға кўра, шаҳармонанд ва илк шаҳарлар тараққиёти турли-туман омиллар билан боғлиқ ҳолда кечган. Ушбу омиллар (янги ерларнинг ўзлаштирилиши, аҳоли масканларининг тизимлашуви, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, миграция ва ҳок.) урбанизация жараёнларининг тараққиётини таъминлаш билан бирга, уларнинг янада тараққий этишига туртки бўлган. Тадқиқотчиларнинг қиёсий таҳлиллари ушбу ҳолатни тасдиқлайди.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Тадқиқотда хронологик кетма-кетлик, қиёсий таҳлил, тарихийлик, детерминизм тамойиллари, тизимли ёндошув, холислик тамойиллари каби методлардан унумли фойдаланилди.

Т.Шириновнинг фикрича, Сурхон воҳасида дастлабки шаҳарларнинг вужудга келиши ва бажарган вазифалари ўз давридаги ижтимоий- иқтисодий, табиий ёхуд маданий заруриятдан келиб чиқадиган жараёндир. Ўтроқ аҳоли масканларининг вазифавий фаолиятини, уларнинг шаҳар марказлари сифатидаги аҳамиятини кенг хронологик кўламда қайта тиклаш учун фақат археологик тадқиқотларнинг натижалари етарли эмас. Олимнинг таъкидлашича, Шимолий Бактриядаги дастлабки аҳоли масканлари жамият тараққиётининг турли тарихий жиҳатларини – сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, демографик ва бошқа томонларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам урбанизация жараёнларини ўрганиш ва таҳлилдан ўтказиш муаммосини ҳал қилишда таянч фанлар натижаларидан ҳам фойдаланиш тавсия этилади [1:214-215].

Сурхон воҳасидаги илк урбанистик марказларнинг функциялари нуктаи назаридан улар яқин атрофдаги аҳоли масканлари билан ўзаро мулоқотда бўлганлигини ҳам таъкидлаш лозимдир. Шу ҳолатга эътибор берадиган бўлсак, турли функцияли шаҳар-марказлар мавжуд бўлиб, В.Массоннинг фикрича, улардан бир-иккитаси асосий вазифа бўлиши мумкин. Олим кўп вазифали шаҳарларни қуйидаги гуруҳларга ажратади: илк давлатчилик марказлари, яқин ҳудудлардаги қишлоқ хўжалик қўшнилари маркази; иқтисодий йўналишдаги савдо-хунармандчилик масканлари; ҳарбий-маъмурий функциялар; маданий-мафкуравий функциялар[2:5-7]. Бу жиҳатларнинг ҳар бири аввало – шаҳар масканлардаги мавжуд аҳоли машғулоти ва турмуш тарзи юритиши билан боғлаш мақсадга мувофиқдир.

Бажарган вазифалари асосида тарихшуносликда Шимолий Бактрия шаҳарлари атроф кишлоқ хўжалик ҳудудлари маркази, илк давлатчилик марказлари, савдо ҳунармандчилик, ҳарбий-маъмурий, маданий-мафкуравий марказлар кабиларга ажратилади. Айрим (Сополли, Жарқўтон, Кучуктепа, Қизилтепа) ҳолларда турли вазифаларнинг синтези (бирикиши) ҳам кузатилади. В. Массоннинг қайд этишича, қадимги шаҳарлар маълум функцияларни бажариш билан бирга, мураккаб ижтимоий-иқтисодий жараёнларнинг марказлари ҳам ҳисобланади. Шунингдек, давлатчилик тизимида ҳам дастлабки шаҳарлар бутун ижтимоий-иқтисодий тизимнинг таркибий қисмини ташкил этиб, унинг ривожланиш босқичларини ифодалайди[3:21].

Урбанизация жараёни нисбатан кучлироқ кечган ҳудудлардаги (хусусан, Сурхон воҳасида) аҳоли ўтроқ ишлаб чиқариш хўжалиги юритган бўлиб, бу минтақаларда мудофаа вазифаси бирламчи ҳисобланган. Тадқиқотчилар бундай масканларни битта табиий минтақада – йирик дарёларнинг ҳосилдор водийсида, сув таъминоти барқарор бўлган воҳаларда ёки тармоқланган сув манбалари доирасида жойлашганлигини таъкидлайдилар[4:183-196]. Бундай ҳудудларга ҳаётий муҳим маҳсулотлар билан яхши таъминланмаган ҳудудлардан босқинчилик ҳужумлари уюштирилиб турилган бўлиши мумкин эди.

В.Массоннинг фикрича, тараққиёт босқичларида айрим ҳудуднинг тарихий-маданий ривожланиши жараёнида шаҳарларнинг асосий вазифалари ўзгаришсиз қолмаган ва шаҳарнинг тараққиётига таъсир этувчи омиллар мажмуи: иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, демографик ва ниҳоят экологик омилларга кўп жиҳатдан боғлиқ ҳолда кечган[5:66]. Б.Эшовнинг фикрича, мазкур омилларнинг таъсирига қараб алоҳида шаҳарларнинг етакчи вазифалари қўшилиши ёки ажралиши мумкин бўлган. Мисол учун, йўлларнинг йўналиши ўзгарган тақдирда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик марказлари гуллаб яшнаган ёки инқирозга учраган, ҳудудий чегаралар ва сиёсий барқарорлик ўзгарган тақдирда чегаралардаги қалъа шаҳарлар янада мустаҳкамланган ёки ташлаб кетилган, географик шароит ўзгарган ҳолатларда шаҳарлар пайдо бўлган ёхуд улар бутунлай ташлаб кетилиб маълум ҳудудларга силжиган ёки кўчган[6:134-137].

Урбанизация жараёни маълум минтақада жамият тараққиёти юқори поғонага кўтарилганини тасдиқлайди. Тадқиқотларнинг таҳлиллари ҳам шаҳарларда яшайдиган аҳолининг ижтимоий, мулкӣ ва этномаданий белгиларига кўра хилма-хиллиги мазкур даража қанчалик ривожланганидан далолат беради[7:56]. Бу жиҳатлар илк давлатчилик марказлари бўлган ёдгорликларнинг турли қисмларида (арк, шаҳристон, қалъа) учрайдиган археологик белгиларидаги фарқларда, шаҳарнинг турли қисмларидаги маданий қатламлардан топилган ашёларнинг ижтимоий таркибида, ижтимоий ҳолатни белгиловчи зеб-зийнат буюмларининг пайдо бўлишида ва мазкур буюмларни ишлаб чиқарувчи ҳунармандчиликнинг юқори табақаларга хизмат қилувчи алоҳида тармоғига айланишида, дафн маросимини ўтказиш ва меъморчилик қурилмалари (ибодатхоналар ва саройлар) барпо этишга кетган меҳнат сарфидаги жиддий фарқларда ўз аксини топади[8:116].

Р.Х.Сулаймоновнинг тадқиқотларига кўра, илк темир даврига ўтиш билан Ўрта Осиёнинг жанубида қалъалари, диний мажмуалари ва мудофаа иншоотларига (миноралар, буржлар) эга бўлган Жарқўтон каби илк шаҳар марказлари баланд пойдевор устида бунёд этилган Кучуктепа, Таллашконтёпа каби масканлар билан алмашади. Кейинроқ эса Қизилтепа каби кўҳна шаҳарлар мудофаа деворлари билан ўраб олинади. Сурхон воҳаси шаҳарларининг ушбу умумий режаси давлатчилик ривожланишининг шаҳарсозлик маданиятида ўша даврда бажарган вазифасига қараб баъзан мураккаблашган кўринишда, баъзан асосий белгиларини сақлаган кўринишда тараққий этади. Бу жараёнда жамоат иншоотлари – қалъа, ибодатхона ва саройлар баъзан ягона меъморий мажмуада жойлашса, баъзан алоҳида-алоҳида жойлашади. Шаҳарни ўраб турган мудофаа деворлари уни атроф кишлоқ хўжалик ҳудудларидан ажратиб турган. Бу ҳудудда кейин қисқа вақт ичида шаҳаролди шаклланиб, бу ерда одатда ҳунармандчилик ишлаб чиқариш, қабристонлар, диний иншоотлар ва саройлар жойлашган[9:90-100].

Ўзбекистон ҳудудларида дастлабки давлатчиликнинг пайдо бўлиши масалалари ҳозиргача тўла ечимини топмаган бўлиб, бу масаладаги баҳс-мунозаралар давом этмоқда. Неолит давридан бошланиб, бронза даврида анъанага айланиб борган сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик минтақа хўжалигининг асосини ташкил этган. Воҳалардаги суғорма деҳқончиликнинг юқори унумдор шакллари ўша давр жамиятида ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келди. Натижада, деҳқончиликнинг ривожига туфайли қўшимча маҳсулот ва хусусий мулк кўринишлари пайдо бўлишига замин яратилди.

Ўзбекистонда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, ўрта, қуйи) оқимлари бўйларида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида, Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳаларида шаклланиб ривожланади. Тадқиқотларга кўра, мил.авв. III м.й.нинг охиригача келиб ҳунармандчиликнинг ихтисослашуви ҳамда деҳқончиликдан ажралиб алоҳида хўжалик тармоғи сифатида ривожланиши тарихий-маданий воҳалардаги иқтисодий тараққиёт учун кенг имкониятлар яратади ҳамда илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот кўпайиши учун муҳим аҳамият касб этди. Илк давлатчиликнинг ривожланишида дастлабки шаҳарлардаги ўзаро айирбошлаш, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг ҳам аҳамияти ниҳоятда катта бўлган [10:87]. Жанубий ва шимолий ҳудудлардан топилган археологик ашёлардаги жуда кўпгина ўхшашликлар бу ҳудудлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалардан, қадимги йўлларнинг тараққий этганлигидан далolat берадики, бу жараёнлар ҳам дастлабки шаҳарлар билан бирга илк давлатчиликнинг асосий омилларидан ҳисобланади [10:87].

Тадқиқотлар натижаларига кўра, Сурхон воҳасида жойлашган йирик мустаҳкам масканлар ўрни ва атрофларида (Сополли, Жарқўтон, Кучуктепа, Қизилтепа, Бандихон) дастлабки шаҳар марказлари шаклланиб ривожлана бошлаган [11:134-137]. Илк шаҳарлар қишлоқлардан иқтисодий, сиёсий ва маданий мавқеи билан ажралиб турган. Бундай шаҳарлар ўзлари жойлашган воҳаларнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва ҳарбий марказлари вазифаларини бажарган.

Тадқиқотлардан маълумки, минтақадаги дастлабки давлатларнинг шаклланиш жараёни деҳқон-чорвачилик иқтисодий ҳаёт, ихтисослашган ҳунармандчилик ва шаҳар марказларининг пайдо бўлиши билан боғланади. Ҳозирги кунга қадар олиб борилган археологик изланишлар натижалари бу минтақа ҳудудларида илк темир давридаги ижтимоий-сиёсий ривожланишнинг айрим муҳим масалаларини янги асосда изоҳлашга имконият яратади. Аммо, шунга қарамайдан бу масала тўлиқ ечимини топмаган бўлиб, хусусан, Ўрта Осиё энг қадимги давлатлари типологияси ва хронологияси, давлатчилик тараққиётида илк шаҳарларнинг аҳамияти муаммоси айниқса долзарбдир.

Илк урбанистик марказлар тадқиқотларга кўра, дастлабки давлатларнинг марказлари сифатида шаклланган ва бу масала кўпгина тадқиқотчилар томонидан махсус кўриб чиқилиб, ривожланиш тараққиётининг турли давлари белгиланган [12:42-44]. Ҳозирги кунга қадар олинган янги маълумотлар асосида бу масалага бирмунча аниқликлар киритилди. Хусусан, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Қадимги Бактрия ҳудудларида мил. авв. III минг йилликнинг охири ва II минг йилликнинг бошларига оид энг қадимги шаҳар ҳаробалари учрамайди, илк темир даври шаҳарларининг шаклланиши эса мил. авв. V-II асрларга оиддир. Мил. авв. V-II асрнинг охири – V-II асрга келиб Ўрта Осиёнинг жанубидаги қишлоқлар ривожланишида жадаллик билан ўзгаришлар бошланиб, Бактрия ҳудудларида ўзида шаҳарсозлик белгиларини (мустаҳкам деворлар, саройлар, буржлар, хандақлар, деворлардаги ўқ отиш йўлаклари ва бошқ.) акс эттирувчи манзилгоҳлар пайдо бўлади. Илк темир даврига оид бундай манзилгоҳларнинг сони Бактрияда кўпчиликти ташкил этади.

Шаҳар мавқеини белгилаб берувчи омиллар Ўрта Осиёдаги барча йирик қишлоқларнинг ҳаммасида ҳам кузатилмайди. Шунга қарамайдан таъкидлаш лозимки, уларнинг барчаси ҳарбий тўқнашувлар пайтида қалъа-қўрғон вазифасини бўлиши мумкин. Бу борада А.М.Беленитский ҳарбий-маъмурий марказлар сифатида пайдо бўлган қадимги шаҳарлар савдо-ҳунармандчилик марказларига айланиб боради деб ҳисоблайди [13:38]. Тарихшуносликда ўрганилган таҳлиллардан хулоса қилиш мумкинки, Ўрта Осиё

худудларида илк давлат уюшмаларининг шаклланишида илк шаҳарлар ва ҳарбий-сиёсий омиллардан ташқари ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ҳам катта аҳамиятга эга эди. Сабаби, сиёсий жиҳатдан шаклланган давлат ёки уюшма бошқарув тартиби, ижтимоий-маданий марказлар ва иқтисодиётсиз тараққиёт босқичига кўтарила олмаслиги эътироф этилган[14:30].

Сўнгги йиллардаги М.Х.Исомиддиновнинг изланишларига кўра, мил. авв. ВИИИ асрнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёнинг жанубида мустаҳкам муҳофаа деворлари билан ўралган йирик аҳоли пунктлари шаклланади. Шунга ўхшаш жараёнлар Марғиёна ва Сўғд худудларида ҳам кузатилган. Олимнинг фикрича, бу худудлар қадимги Бактрия худудлари билан узвий боғланади. Кейинги даврларда бу умумийликка Хоразм ҳам қўшилади. Бактрия маданиятининг кучли таъсири даставвал юқори даражада ривожланган шаҳар маданиятида кузатилган[15:20].

Б.Эшов юқоридаги фикрларга қўшимча қилиб, бир-бирига жуда ўхшаш буюмларнинг топилиши фақат усталарга эмас балки, савдо-сотиқ муносабатлари, ўзаро алмашинув ва қадимги савдо-транзит йўллари ҳам боғлиқлигини таъкидлайди. Мавжуд ёзма ва археологик маълумотларни таҳлил қилиб шундай хулоса чиқариш мумкинки, Бухоро ва Хоразм худудларидаги қадимги йўллар биз ўрганаётган даврда воҳа ичидаги ички ёки иккинчи даражадаги йўллар вазифасини ўтар эди. Асосий савдо йўллари эса Бактриядан Жанубий Сўғд (Қашқадарё) ва Марказий Сўғд (Самарқанд) орқали Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсига ўтиб кетарди[16:30].

Ш.Т.Одиловнинг Сўғдиёна давлатчилиги масалаларига бағишланган сўнгги йиллардаги илмий тадқиқотлари айниқса диққатга сазовордир[17:23-30]. Олим Сўғдиёнада, хусусан Зарафшон воҳасида топиб текширилган илк темир даврига оид археологик маълумотларни бошқа худудлар билан қиёсий солиштириб чуқур илмий таҳлил этган. Бухоро атрофларидаги «аҳамонийлар даври» ёдгорликлари унча катта бўлмаган худудларда жойлашган бўлиб, бу маскан ташқи кўриниши бир хил бўлган деҳқончилик маданияти шаклланади. Бу этно-маданий вилоят аввало Амударё воҳаси (Хоразм, Марғиёна, Бактрия-Тохаристон), Жанубий Сўғд, Марказий Сўғднинг бир қисми, Бухоро Сўғдининг шимоли-ғарбий ва шимоли-шарқий худудлари, шунингдек, Уструшона каби тарихий вилоятларни ўз ичига олган. Қадимги Бактрия худудларидан кўчиб бориш бевосита Амударё, Сирдарё, Қашқадарё сув ҳавзалари ва уларнинг irmoқлари орқали бўлиб ўтган.

Б.Эшовнинг фикрича, айнан мана шу даврда Жанубий Сўғднинг каттагина қисми ўтроқ деҳқончилик аҳолиси томонидан ўзлаштирилиб дарё воҳалари ва текисликларда суғорма деҳқончилик ва ихтисослашган ҳунармандчилик гуркираб ривожланаётган эди. Қўшни Қадимги Бактриянинг каттагина худудларида ҳам айнан мана шу ҳолатни кузатишимиз мумкин.

Археологик изланишларнинг кўрсатишича, суғорма деҳқончилиكنинг ривожланиши ва ихтисослашган ҳунармандчилик натижасида бронза давридаёқ Ўрта Осиё худудларида ижтимоий табақаланиш ва мулккий тенгсизлик пайдо бўлади. Шимолий Бактриядида бу жараён фақат ички сабабларга боғлиқ бўлмай, Яқин Шарқдаги юқори даражада ривожланган анъанавий тарихий-маданий алоқаларга ҳам боғлиқ эди. Ҳар бир жамоанинг ривожланиши унинг ички қонуниятларидан келиб чиқса ҳам, дастлабки марказлардан келиб чиққан ташқи таъсир четдаги вилоятларнинг тақдирида катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин эди.

Хуллас, сўнгги 15-20 йил ичида Бактрия шаҳарлари тарихига доир олинган янги археологик маълумотлар уларнинг илк давлат уюшмалари пайдо бўлишидаги аҳамиятини янада кенгроқ изоҳлаш имконини яратади. Бу маълумотларга қараганда, илк темир даври умумий жамоаларидаги асосий ишлаб чиқарувчи кучларни бир неча кичик оиладан иборат уй жамоалари ташкил этган. Шаҳарлар ва манзилгоҳлар жойлашувининг ташқи белгилари – катта оилали уй жамоалари анча йирик уюшмаларга кирганлигидан далолат беради. Бошқарув тартибида катта оилалар жамоаси бошлиқлари ёки уй хўжайинлари, шунингдек, алоҳида қишлоқ кўрғонларини бошқарувчи эски жамоалар катта ўрин тутган. Ҳар бир катта оила мумкин бўлган қариндошлик алоқаларига қарамасдан алоҳида уйга, ишлаб чиқариш

буюмларига эга бўлишган, ўзининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари захиралари ва чорвалари бўлган ёки ўзини иқтисодий жиҳатдан таъминлай оладиган хўжаликни акс эттирган.

ХУЛОСА

Жанубий Ўзбекистон ҳудудлари давлатчилиги ва шаҳарлар маданияти тарихини ўрганиш шуни кўрсатадики, тажриба тўплаш ва кўникмаларни ривожлантириш билан шаҳарлар ҳаётидаги аҳолининг ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётида катта ўзгаришлар яратдилар. Шаҳар ва манзилгоҳларда бошқарув тартиблари асосида қишлоқ хўжалиги ва ишлаб чиқариш соҳалари кейинг ривожланиш жараёнларига асосий пойдевор бўлиб хизмат қилди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ширинов Т.Ш. Социальная структура города II тыс. до н.э. и проблемы государственности Средней Азии. Тезисы докладов. – Самарканд, 1994. – С. 214-215.
2. Массон В.М. Типология древних городов и исторический процесс // Древние города. - Л.: Наука. 1977. – С. 5-7.
3. Массон В.М. Городские центры раннеклассовых обществ // История и археология Средней Азии. – Ашхабад: Ёлим, 1978. – С. 21.
4. Большаков О.Г., Якобсон В.А. Об определении понятия “город” // История и культура народов Востока (древность и средневековые). – Л.: Наука, 1993. – С.183-196.
5. Массон В.М. Процессы урбанизации в древней истории Средней Азии // Древний город Средней Азии. - Л.: Наука, 1973. – С.66.
6. Эшов Б. Узунқир, Китоб, Кеш, Шахрисабз. // Халқаро конф. мат. Тошкент.: Фан. 2002. – Б. 134-137.
7. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиё қадимги шаҳарларининг марказлар сифатидаги аҳамияти масалалари // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2006. - № 4. – Б. 56.
8. Буряков Ю.Ф., Радиловский В.В. Модельное построение урбанизационного процесса, основанного на логической структуре // Комплексные методы в исторических исследованиях. – М.: Наука, 1987. – С. 116.
9. Сулейманов Р.Х. К периодизации и типологии древних и средневековых городов Средней Азии // Археология Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1990. – С. 90-100.
10. Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослиги. – Тошкент: Akademiya, 2009. – Б. 87.
11. Эшов Б.Ж. Илк шаҳарлар давлатчилиги пайдо бўлишининг асосий омили // Конференция материалари. – Тошкент: Академия, 2001. – Б. 134-137.
12. Дьяконов И.М. Проблемы Вавилонского города II тыс до н.э. // Древний Восток. Города и торговля. – Ереван.: 1973. – С. 115; Массон В.М. Проблема древнего города ... – С. 3-13; Литвинский Б.А. Древний среднеазиатский город (местные традиции и иноземные модели) // Древний Восток, города и торговля (III-I тыс. до.н.э.). АН Арм. ССР, 1973. – С. 99-125; Сагдуллаев А.С. Заметки о раннем железном веке ... – С. 229-234; Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис к пути развития. – Киев: Знание, 1989. – С. 210; Аскарлов А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура ... – С. 132-140; Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии// Автореф. дисс... док. ист. наук. – М.: Институт археологии РАН, 1993. – С. 42-44. ва бошқ.
13. Беленицкий А.М. О рабовладельческой формации в истории Средней Азии // Тезисы докл. и сообщений к совещанию по археологии Средней Азии. – Л.: Наука, 1968. – С. 38.
14. Эшов Б. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии: Автореф. дисс. ... док. ист. наук. – Ташкент: Институт истории АНРУз. 2008. – 30 с.
15. Исомиддинов М. Сополга битилган тарих.– Тошкент: Фан, 1993. – Б. 20.

16. Эшов Б. История формирования и развития раннегородской культуры Средней Азии: Автореф. дисс. ... док. ист. наук. – Ташкент: Институт истории АНРУз. 2008. – 30 с.

17. Адылов Ш.Т. На заре урбанизации и государственности в Бухарском оазисе // Бухара и мировая культура. Динамика культурного процесса в столицах восточных цивилизаций. Вып. 1. – Бухара, 1993. – С. 51-55; Ёша муаллиф. Поселение Уртатепа (некоторые предварительные итоги обследования) // ОНУ. – Ташкент, 1995. - № 5-6-7-8. – С. 47-50; Ёша муаллиф. Истоки и возникновение цивилизации и государственности в Западном Согде // ОНУ. – Ташкент, 1998. - № 4-5. – С. 23- 30.

QARSHI VOHASI SHAHARLARI SHAKLLANISH JARAYONI VA ARXEOLOGIK O'RGANILISHI.

Хасанов Акрам Муминович

Qarshi davlat universiteti O'zbekiston tarixi kafedrası professorı, tarix fanları doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qarshi vohasi shaharlari shakllanish jarayoni va arxeologik o'rganilishi, jumladan, Nikshapaya, Nikshapa, Naxshab nomalari bilan tarix zrvaraqlarida o'zining betakror tarixi bilan o'chmas iz qoldirgan Qarshi shahrining qadimiy tarixi, ya'ni Yerqo'rg'on arxeologik ob'yekti to'g'risidagi ko'plab ma'lumotlarni ilmiy manbalar va adabbiyotlar orqali dalillagan.

Shuningdek, Yerqo'rg'onning o'rganilgan va qisman o'rganilgan shahar inshootlari, ularning vazifalari, xususiyatlari, umuman olganda Sug'dning ilk o'rta asrlar davri shahrining ichki tuzilishi xususida, jumladan, shahar arki, Yerqo'rg'on hokimlari saroy, shahar ibodatxonalari, Yerqo'rg'onning markazida joylashgan "Markaziy tepalik", mudofaa devorlari, dahma, kulollar mahallasi, temirchilar mahallasi kabi tarixiy qismlarini ham ilmiy jihatdan arxiv materiallari hamda tadqiqot asosida o'rganilganligi alohida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo vohasi, Nikshapaya, Nikshapa, Naxshab, Yerqo'rg'on, eftalitlar davlati, mudofaa tizimi, shahar markazi, kirish joyi, temirchilar ko'chasi, Qarshi shahri, poytaxt shahri, o'rta asrlar davri.

Аннотация: В данной статье рассматривается процесс формирования и археологического изучения городов оазиса Карши, включая древнюю историю города Карши, оставившего неизгладимый след на страницах истории благодаря своей уникальной истории с названиями Никшапая, Никшапа, Нахаб и многими другими сведениями об археологическом памятнике Еркурган, подтвержденными научными источниками и литературой.

Особое значение имеет также то, что изученные и частично изученные городские сооружения Еркургана, их функции, особенности и внутренняя структура раннесредневекового города Согд в целом, включая городскую арку, дворец правителей Еркургана, городские храмы, «Центральный холм» в центре Еркургана, оборонительные стены, дахму, квартал гончаров и квартал кузнецов, были научно изучены на основе архивных материалов и исследований.

Ключевые слова: оазис Кашкадарья, Никшапая, Никшапа, Наксхаб, Еркурган, государство Эфталитов, система обороны, центр города, вход, улица кузнецов, город Карши, столица, средневековый период.

Abstract: This article discusses the process of formation and archaeological study of the cities of the Karshi oasis, including the ancient history of the city of Karshi, which left an indelible mark on the pages of history with its unique history with the names Nikshapaya, Nikshapa, Naxhab, and many other information about the archaeological site of Yerkurgan, which is substantiated through scientific sources and literature. It is also of particular importance that the studied and partially studied urban structures of Yerkurgan, their functions, features, and the internal structure of the early medieval city of Sughd in general, including the city arch, the palace of the governors of Yerkurgan, city temples, the "Central Hill" in the center of Yerkurgan, defensive walls, dahma,

pottery neighborhood, and blacksmiths' neighborhood, were scientifically studied on the basis of archival materials and research.

Keywords: *Kashkadarya oasis, Nikshapaya, Nikshapa, Naxshab, Yerkurgan, Hephthalite state, defense system, city center, entrance, blacksmiths' street, Karshi city, capital city, medieval period.*

KIRISH

Yerqo'rg'on (Nikshapaya – Nikshapa – Naxshab). Nafaqat Qashqadaryo vohasi yoki O'zbekistonning, balki butun Markaziy Osiyoning eng qadimiy, noyob va mashhur arxeologik yodgorliklaridan birining xarobalari bo'lgan yodgorlik. Yodgorlik hozirgi Qarshi shahridan 8-9 km shimoli g'arbda, Qarshi – Koson – Buxoro avtomobil yo'li ustida joylashgan. Shahar ichki va tashqi qismlardan iborat bo'lgan va umumiy maydoni 150 ga. Shaharning ichki qismining maydoni 42 ga bo'lib beshburchak shaklida mudofaa devorlari bilan o'rab olangan. Devorlarning umumiy uzunligi 2,6 km.

Yerqo'rg'onning noyobliligi shundaki, shahar Turk hoqonligi va Sosoniylar davlati ittifoqining eftalitlar davlati bilan urshi davrida, ya'ni milodiy 565 yilda vayronaga aylangan. Shaharning tamomila vayronaga aylanishi bu shahar Eftalitlar davlatining poytaxt shahri ekanligini ko'rsatadi. Yodgorlik Samarqanddagi Afrosiyob, Eski Termiz, Buxoro va boshqa ko'plab shahar yodgorliklari kabi keyingi davrlar, asosan islom davrining qalin madaniy qatlamlariga ega emas. Shuning uchun biz Yerqo'rg'onning ichki tarixiy topografiyasida sof Sug'd shahrini ilk o'rta asrlar davridagi ichki tuzilishini, morfologik xususiyatlarini ko'rishimiz mumkin.

Endi Yerqo'rg'onning o'rganilgan va qisman o'rganilgan shahar inshootlari, ularning vazifalari, xususiyatlari, umuman olganda Sug'dning ilk o'rta asrlar davri shahrining ichki tuzilishi xususida.

MATERIALLAR VA USULLAR

Shahar arki. Nikshapaya-Nikshapa-Naxshab shahri mudofaa tizimining asosiy inshooti bo'lgan arkda 1975-1977 yillarda M.Turebekov tomonidan arxeologik qazishma ishlari olib borilgan[1:51-60]. Shahar arki xarobalari Yerqo'rg'on yodgorligining shimoliy qismida ichki shahar mudofaa devorlariga taqalgan holda bunyod etilgan va uning o'zi ham mudofaa inshooti sifatida shu devorlar bilan bitta tizimga mansub. Ark tepaligi kvadrat shaklda bo'lib, tepalikning ustki qismida uning maydoni 70x70 m, quyi qismida esa 90x90 m, balandligi esa 11-12 metrni tashkil etadi. Tepalikning sharqiy qismida uncha chuqur bo'lmagan pastqamlik mavjud va bu joy qazishmalar muallifi tomonidan arkka kiradigan joy qoldiqlari sifatida taxmin qilingan. Arkni har uch tomoni 20 m kenglikdagi mudofaa xandagi (rov) bilan himoyalangan.

Inshoot tomonlari 80x80 m, balandligi 5 metrdan balandroq bo'lgan ulkan platforma ustida bunyod etilgan. Mana shuning o'zi ham uning o'z davrida qanchalik salobatli va mahobatli inshoot bo'lganligini tasavvur qilishga imkon beradi. Arkning shimol tomonida, shahar mudofaa devorlariga taqalib qurilgan ikki qavatli xonalar majmuasi ochib o'rganilgan. Ark qalin mudofaa devorlari o'ralgan va ularning tashqi yuzasi bo'ylab qator to'rtburchakli burjlar qurilgan.

Yerqo'rg'on hokimlari saroyi. Saroy balandligi 10 m bo'lgan ulkan platforma-sahn ustiga bunyod etilgan[2:47-51]. Mana shuning o'zi ham bu saroy faoliyat yurgizayotgan vaqtda qanchalar salobatli va ulkan inshoot sifatida qadrostlab turganligini tasavvur qilish mumkin. Uning markaziy qismidagi bir necha xona va koridorlar ochib o'rganilgan va bu xonalar majmuasi uning saroy sifatidagi xususiyatlarini qisman aks ettiradi. Saroy ikkita qurilish davriga ega bo'lib, birinchi qurilish davrida ikki tomonida koridori bo'lgan, anfilada usulida ikkita xona qurilgan, ikkinchi xonadan esa sharq tomonida joylashgan kattakon rasmiy qabulxonaga kirilgan. Xonalar majmuasining shimol tomonidagi xonalar hali ochilmagan. Shu asnda, saroyning qolgan qismi ochib o'rganilgan xonalar majmuasining shimol tomonida joylashganligini aytish mumkin. Qabulxonaning janub tomonidagi devorda mavjud bo'lgan o'q otuvchi tuynuklar-shinaklar bu devor saroyning tashqi devori ekanligini tasdiqlaydilar. Shunisi qiziqki, shinaklar shahar ichidan bo'ladigan xavfni bartaraf etishga qartilgan. Bu holat o'sha davrda shaharlarga qilingan hujum

oqibatida shaharlarni egallab olgan dushman kuchlariga qarshi hamda mahalliy hokimiyatga qarshi ko'tarilishi mumkin bo'lgan qo'zg'olonlarni bartaraf etishga qaratilganligi bilan shaharsozlik va mudofaa inshootlari tarixi bilan shug'ullanuvchi olimlarda katta qiziqish uyg'otishi tabiiy.

R.H.Sulaymonov va N.Y.Nefedovlarning fikrlariga ko'ra, saroy dastlab milodiy III asrda bunyod etilgan va turlicha qayta qurilishlarni boshidan kechirib V asrgacha faoliyat ko'rsatgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Shahar ibodatxonalari. Nikshapa-Naxshabning ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan imoratlari asosan shahar markazida joylashganlar. Yerqo'rg'onning markazida bir-biri bilan yonma-yon ikkita tepalik joylashgan. Ulardan biri – katta va baland bo'lib, kvadrat shaklda, ikkinchisi esa uning yonida, sharq tomonida joylashgan bo'lib to'rtburchak shaklda. Ushbu sharqiy ibodatxonaning oldida eni 18,5 m, chuqurligi 7 m bo'lgan ayvon bo'lgan. Ayvon ham ustunlar qatori vositasida yopilgan. Olib borilgan arxeologik qazishmalarda ayvonning tashqi tomonida bir necha joyda devorlar topilgan va bu devorlar ayvonga tashqaridan taqalib qurilgan yanada kengroq ayvonga tegishli ekanligi taxmin qilinadi. Ibodatxonaga avval katta va keng ayvondan o'lchami 18,5x7 m bo'lgan kichikroq ayvonga, undan o'tib esa yuqorida ta'riflangan ibodat zaliga kirilgan.

Sharqiy tepalikda ochib o'rganilgan ibodatxona bir nechta qurilish davrlarini o'z ichiga olgan bo'lib, faoliyati davomida ko'plab ta'mirlashlar va qayta qurilishlarni boshidan kechirgan. 1-qurilish davrida ibodatxona o'lchamlari 13,2x7,5 m bo'lgan kattakon zaldan iborat bo'lgan. Zalga janub tomondagi kattakon eshikdan kirilgan, o'rtada yonma-yon joylashgan ikkita kattakon ustun qad rostlagan. Barcha devorlarning tagida sig'inuvchilarning o'tirishlari uchun supalar mavjud. Xonaning ichki qurilishida simmetriyaga amal qilingan. barcha devorlariga usti ravoqsimon qilib ishlangan tokchalar qilingan. Kirish joyining ro'parasida, shimoliy devorning o'rtasida, eni 3,5 m, chuqurligi 1,6 m bo'lgan kattakon markaziy tokcha joylashgan. Sharqiy va g'arbiy devorlarning o'rtasidagi tokchalar ham kattakon qilib qurilgan. Mana shu asosiy tokchalarning oldi qismida ularga taqalgan to'rtburchakli keng supalar mavjud. Bu supalarga ibodatxonaga atalgan nazr-niyozlar qo'yilgan.

Xonaning o'rtasida ikkita mahobatli ulkan ustunlar o'rnatilgan va bu ustunlar zalning tekis yopilgan tomini ko'tarib turgan. R.H.Sulaymonovning fikriga ko'ra, xonaning barcha burchaklariga simmetrik tarzda o'rnatilgan ustunlar xona shiftining murakkab geometrik shakllardagi chiroyli ko'rinishini ta'minlagan[3:89].

Yerqo'rg'onning markazida joylashgan "Markaziy tepalik" mutaxassislar tomonidan markaziy ibodatxona deb taxmin qilinadi. Keyingi yillarda olib borilgan qazish ishlari natijasida yodgorlikning so'nggi qurilish davriga oid imoratning ichki maydoni hududi aniqlandi. Ichki maydon kvadrat shaklda bo'lib, tomonlari 31x31 metrni tashkil etadi. Qazishmalar muallifi A.Raimqulovning bizga bergan ma'lumotiga ko'ra, markaziy ibodatxona piramida shaklida bo'lib, o'rtasi ochiq maydondan iborat bo'lgan. Ushbu zardushtiylik ibodatxonasidagi diniy rasm-rusumlar mana shu ochiq maydonda o'ztkazilgan. 2017 yilda yodgorlikning janub tomonida kengligi 2,30 m yagona darvozasining o'rni ham topilgan.

Mudofaa devorlari. Yerqo'rg'on arki kabi shaharning muhim tarkibiy qismlaridan biri – uning mahobatli mudofaa devorlaridir. Bu devorlar ichki shaharni deyarli beshburchak shaklida o'rab olgan va uning umumiy uzunligi 2,6 km. ni tashkil etadi. Shaharning bir nechta darvozalari bo'lgan. Hozircha uning uchta joyida darvozalarning o'rni aniqlanib qo'zg'atildi. Bu yerda mil.avv. VIII asrdan boshlab mil. V-VI asrgacha bo'lgan davrda, ya'ni qadimiy, ahamoniylar, ellinizm, kushon va undan keyingi davrlarda qurilgan va ta'mirlangan barcha devorlarni, ya'ni Yerqo'rg'on mudofaa devorlarining butun davriy-xronologik taraqqiyotini kuzatish mumkin.

Dahma. Nikshapa-Naxshab shahrida faoliyat ko'rsatgan inshootlardan biri – bu dahma, ya'ni shaharning eng yuqori tabaqalari oilalari vakillari dafn qilinadigan inshoot. Bu inshoot Yerqo'rg'onning ichki va tashqi mudofaa devorlaridan tashqarida joylashgan. Inshoot o'lchamlari 34x23 m, saqlanish balandligi 9 m bo'lgan, minorasimon, to'g'ri burchakli monolit qurilmadir. Mutaxassislarning fikrlariga ko'ra, dahmaning ustidagi tekis, ochiq maydonni o'rab olgan devorlarning balandligi bilan qo'shib hisoblansa, inshootning umumiy balandligi 11-12 m.ni tashkil

etgan. Dahma 1,5-2 m balandlikdagi mustahkam va mahobatli sahn-platforma ustiga bunyod etilgan. Inshoot ustidagi ochiq, tekis maydonda zardushtiylik diniga e'tiqod qilgan sug'diy aholining dafn oldi va dafn marosimlari – vafot etgan kishilar – mayitlar suyaklarini go'shtdan tozalash va ularni ochiq maydonda, ochiq havoda quritish amallari bajarilgan, inshoot ham mana shu amallarni bajarishga mo'ljallangan maxsus tarx asosida bunyod etilgan. Yerqo'rg'ondagi muzeylashtiri mumkin bo'lgan nihoyatda o'ziga xos bo'lgan inshootlardan biri mana shu dahma qoldiqlaridir.

Kulollar mahallasi (5, 13, 14 – qazishmalar). Shaharning sharqiy qismida, janubdan shimolga qarab to'g'ri yo'nalgan mudofaa devorlaridan 70-75 m masofada ichkarida, shahar devorlari bilan parallel ravishda keng va usti yassi bo'lgan tepaliklar zanjiri cho'zilib ketgan va ularning umumiy uzunligi 600 m atrofida. Eni esa turlicha bo'lib, ayrim joylarida 70-75 m bo'lsa, kengroq joylari yuz metrdan ortiqroqni tashkil etadi. Yerqo'rg'onda olib borilgan arxeologik qazishmalar jarayonida bu yassi tepaliklar zanjiri qadimiy kulollar mahallalarining qoldiqlari ekanligi ma'lum bo'lgan[4:160]. Mudofaa devori bilan bu tepaliklar orasida kengligi 50-60 m bo'lgan chuqurlik mavjud. Hozirda bu chuqurlik yerosti suvlarining ko'tarilishi natijasida ko'lga aylangan.

Yerqo'rg'onning kulollar mahallasi qoldiqlarida solingan qazishmaning eng yirigi 13-qazishma bo'lib, u yerda 65 ta xona ochib o'rganilgan[4:160]. Ushbu mahallaning ochib o'rganilgan qismidagi turar-joylar majmuasi R.H.Sulaymanov tomonidan to'qqizta xo'jalikka ajratilgan.

Asosiy turmush-tarzi kulolchilik bo'lgan kulollar mahallasi aholisi nafaqat Nikshapa-Naxshab shahri, balki Qarshi vohasining katta qismini sifatli kulolchilik idishlari bilan ta'minlaganlar. Ular o'zlari yasagan buyumlarni Nikshapa bozorida sotganlar. Buning tasdig'i sifatida 4-xo'jalikning 23-xonasidagi supa ustidan bozorda sotishga tayyorlangan yigirmadan ortiq turlicha butun kosalar, ko'zalar va ko'zachalar bilan birgalikda tik turgan shoh tasvirli o'nta bir xil terrakota buyum topilgan. Bu terrakotalar qolipda yasalgan va shuning uchun aynan bir xil bo'lsalarda, ularning to'rttasidagi ayri detallar bu terrakotalar ikkita qolipda yasalganligini ko'rsatadi. Qoliplarning mavjudligi va terrakotalarning nihoyatda nafisligi 4-xo'jalikda yuqori malakali, iste'dodli kulol va uning oilasi istiqomat qilganligini va bu oila a'zolari ushbu terrakotalarni ko'p yillar davomida bozorga chiqarib sotganligini isbotlaydi.

Temirchilar mahallasi (16-qazishma). Yerqo'rg'onning janubi-sharqiy qismidagi darvozadan janub tomonda, ichki shahar tashqarisida keng maydonda yassi tepaliklar yastanib yotibdi. Bu hudud Yerqo'rg'onning ichki shahri aholi bilan to'lgandan keyin shakllangan va uning atrofi ham ikkinchi qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan va maydoni 150 gektarga yetgan. Bu hududning ayrim joylarida solingan shurflar va terib olingan arxeologik manbalar Yerqo'rg'onning tashqi shahri mil.avv. II asrdan boshlab shakllana boshlaganligini ko'rsatadi. Shaharning kengayishi ayrim mutaxassislar tomonidan Janubiy Sibir va Oltoy o'lkalaridan janubga kirib kelgan "yuechji" qabilalari bilan, boshqa bir guruh mutaxassislar tomonidan quyi Sirdaryo va Orolbo'yidan janubga migratsiya qilgan "dah" qabilalari bilan bog'lanadi.

Bu tepaliklarning g'arbiy qismida novsimon uzun pastqamlik mavjud. Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasi bu pastqamlik shu yerdan o'tgan qadimiy ko'chaning qoldiqlari ekanligini kshrsatdi. Bu ko'cha Yerqo'rg'onning janubi-sharqidan kelib, tarmoqlanib, bir tarmog'i shahar ichiga, bir tarmog'i esa janubga qarab davom etgan. Janubga qarab davom etgan ko'chaning g'arb tomonida o'ttizga yaqin xonalar ochilgan va bu xonalar mana shu joyda faoliyat ko'rsatgan temirchilar mahallasiga tegishli ekanligi aniqlangan. Temirchilar mahallasi, xonalari va bu mahallani kesib o'tgan ko'chaning bir qismi O'zR FA Arxeologiya instituti kichik ilmiy xodimi Vladimir Dmitriyevich Pirin tomonidan o'rganilgan[5:113-118]. Ochilgan xonalar bir nechta xo'jaliklarga bo'linadi. Bundan tashqari temirchilar mahallasini kesib o'tgan yo'lning 3 ta yerida shurf ham solingan. Barcha shurflar toza yer qatlamlarlarigacha yetkazilgan bo'lib, shahar paydo bo'lgandan buyon shu mahallada hunarmandchilikning temirchilik sohasi bilan shug'ullangan aholi istiqomat qilganligi aniqlangan.

XULOSA

Umuman olganda, Yerqo'rg'on temirchilar mahallasida temirchilarning yettita xo'jaligi topilgan bo'lib, xonalarda temirga ishlov berishga mo'ljallangan o'choqlar, pollarning yuzalarida temir eritishda hosil bo'lgan toshqol (kritsa)lar, o'ndan ortiq turdagi temir buyumlar parchalari topilgan. Temirchilar mahallasi temir mahsulotlarini ishlab chiqarishdan tashqari boshqa turdagi hunarmandchiliklar bilan, shu jumladan to'qimachilik, suyakka ishlov berish kabi sohalar bilan ham shug'ullanganliklari aniqlangan.

Shu bilan birga temirchilar mahallasining shimol tomonidan o'tgan yo'lni o'rganish uchun ko'ndalangiga bir nechta transheya solingan. Natijada bu yerdagi intensiv ravishda temirchilik bilan shug'ullanish ishlari mil. avv. I ming yillik o'rtalaridan boshlanganligi, mil. avv. II-I asrlardan temirchilik hunarmandchiligi taraqqiy etganligi, temirchilar ko'chasining II-III asrlarga oid qatlamlarida g'ildirakli arava izlarini saqlanib qolganligi va V-VI asrlarga oid qatlamlarda xo'jaliklarning temir, bronza buyumlari ishlab chiqarish, to'qimachilik dastgohlarida ishlashlari qayd etildi.

Nikshapaya – Naxshabning yuqorida sanab va ta'riflab o'tilgan, bir necha asrlar davomida shahar hayotini va faoliyatini belgilab kelgan mahobatli me'moriy inshootlar, turlicha hunarmandchilik yo'nalishlarida faoliyat ko'rsatgan mahallalar, shaharning mudofaa tizimlari barchasi milodiy 565 yilda ro'y bergan Turk-Sosoniylar va eftalitlar urushi oqibatida tamomila vayronaga aylandi. Yerqo'rg'on yuqorida sanab va ta'riflab o'tilgan me'moriy inshootlari bilan Janubiy Sug'dning ilk o'rta asrlar davri shaharlarining mudofaa tizimlari, oddiy shahar aholisi va hunarmandlarining turmush-tarzi, ishlab-chiqarish faoliyati, shahar aholisining diniy va dunyoviy qarashlari, dafn marosimlari va odatlari, shaharning boshqaruvi xususiyatlari to'g'risida va boshqa juda ko'p masalalarga javob bera oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Турбеков М. Цитадель Еркургана. ИМКУ, вып.17, Ташкент, 1982, С.51-60.
2. Сулейманов Р.Х., Нефедов Н.Ю. Предварительные результаты раскопок дворца Еркургана. ИМКУ, вып. 17, Ташкент, 1982. С.47-51.
3. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Ташкент, 2000, С.89.
4. Исмиддинов М.Х., Сулейманов Р.Х. Еркурган (стратиграфия и периодизация). Ташкент, 1984. С. 160.
5. Пырин В.А. Предварительные результаты изучения квартала металлостов Еркургана. ИМКУ, вып. 24, Ташкент 1990, С.121-126; Ўша муаллиф: Раскопки отдельного хозяйства ремесленника-металлиста в Еркургане. Археологические работы на новостройках Узбекистана. Ташкент, 1990. С.113-118.

ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – ХХ АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН МИНТАҚАСИДАГИ ЭКОЛОГИК МУҲИТНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТГА ТАЪСИРИ

Tursunov Ravshan

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессори, тарих фанлари доктори.

[e-mail: ravshan.tursunov.1980@mail.ru](mailto:ravshan.tursunov.1980@mail.ru)

Аннотация: *Мазкур мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкасида содир бўлган табиий офатлар, юқумли касалликларнинг келиб чиқиши сабаблари манбалар асосида тадқиқ этилган. Шунингдек, ўлкадаги экологик муҳитнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга таъсири ёритиб берилган.*

Калит сўзлар: *экология муаммо, экологик муҳит, табиий ресурслар, табиий офатлар, қум бўрони, zilzila, сув тошқини, энтомология, юқумли касалликлар, эпидемия, тозалик.*

Аннотация: *В данной статье на основе имеющихся источников исследуются причины стихийных бедствий и инфекционных заболеваний, произошедших в*

Туркестанском крае во второй половине XIX века и начале XX века. Также освещается влияние экологической обстановки в регионе на социально-экономическую жизнь.

Ключевые слова: экологическая проблема, экологическая среда, природные ресурсы, стихийные бедствия, песчаная буря, землетрясение, наводнение, энтомология, инфекционные заболевания, эпидемия, чистота.

Abstract: This article studies the causes of natural disasters and infectious diseases that occurred in the Turkestan region in the second half of the XIX century and the beginning of the XX century based on sources. It also highlights the impact of the ecological environment in the region on socio-economic life.

КИРИШ

Инсоният ҳаёти бевосита табиат ва ундаги ҳодисалар билан чамбарчас боғлиқдир. Шундай экан, инсонлар табиатдан оқилона фойдаланиши, уни асраб-авайлаши муҳим ҳисобланади. Тарихдан маълумки, ҳар бир даврда ва маконда табиат қонуниятларини бузилиши натижасида инсоният жуда катта қийинчиликлар гирдобига дучор бўлган. Моддий манфаат илнжида табиатга кўрсатилган ҳар бир ҳаракат табиий муҳитга ўзининг салбий таъсирини кўрсатган.

НАТИЖА ВА МУҲОКАМА

Россия империяси Туркистон ўлкасини ўз мустамлакасига айлантириш мақсадида дуч келган бузғунчиликларни амалга оширишдан ҳам тонмаган. Жумладан, А.И. Добросмысловнинг маълумотида кўра, Тошкентни қўлга киритиш мақсадида 1865 йили генерал М.Г. Черняев Ниёзбек тарафидан келаётган ўз қўшинларига берган илк буйруқларидан бири бу ирригация иншоотларини барбод қилишга қаратилган топшириқ бўлган[1]. Сув тизимларига етказилган зарар оқибатида рус қўшинлари шаҳарни осонликча қўлга киритилишига эришадилар[2].

Генерал М.Г. Черняевнинг ушбу ҳатти-ҳаракати, яъни Чирчиқ дарёсининг ўнг қирғоғидаги барча ирригация тизимининг бузилиши, барбод қилиниши натижасида Тошкент ҳудудидаги экологик муҳитга жиддий зарар етади. Ирригация иншоотларининг бузилиши оқибатида узоқ муддат давомида Тошкент шаҳрига сув етиб келмади. Шаҳар аҳолиси сувсизликдан жуда қийналади[3].

XIX асрнинг 2 ярмида Туркистон ўлкасида хонликлар, кейинчалик Россия империяси томонидан минтақадаги табиий ресурслардан оқилона фойдаланилмаганлиги, ўсимликлар дунёсини асраб-авайланмаганлиги, сув танқислигини инобатга олинмаганлиги экологик муаммоларни, турли табиий офатларни, жумладан, қум бўронларини содир бўлишига олиб келган. Қум ва чанг бўронлари одатда, ернинг ўсимлик қатлами кам бўлган чўл ва чўлли ҳудудларида кузатиладиган атмосфера ҳодисаси бўлиб, ўрганилаётган даврда Туркистон ўлкасида бу каби табиий ҳодисалар содир бўлиб турган.

Тадқиқотчи Н.А.Маев 1880 йил давомида Бухоро хонлигининг қумли-даштли ҳудудларига айланиб тадқиқотлар олиб боради. Маевнинг ушбу кузатувларидан кўзланган асосий мақсад Бухоронинг қумли-даштли ерлари ҳамда Калифдан то Хивагача чўзилган Амударё бўйи ҳудудларини деҳқончилик учун қанчалик қулайлигини аниқлаш бўлган. У Бухоро ва Амударё ҳавзаларини кўпроқ ўргангани сайин, ушбу мамлакатлар табиий таназзулга қараб бораётганлигини, Амударё устига улкан қумлар тобора яқинлашаётганлигини, қумларни ёз мавсумидаги шимолий-шарқий шамоллар ҳаракатлантираётганлигини, ушбу офат маданий ҳудудларга катта талофат келтираётганлигини ҳамда келажакда бу ўлка экологиясига жиддий муаммоларни келтириб чиқариши мумкинлигини таъкидлайди[4].

Туркистон генерал-губернатори К.П. фон-Кауфманнинг ўзи ҳам шахсан қишлоқ ҳўжалигини ривожлантириш, янги экин майдонларини яратишга тўсиқ бўлаётган қумли ҳудудларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратади. Кауфман 1880 йилнинг ёзида Фарғонага ташриф буюриб, водийнинг қумли ҳудудларини кўздан кечиради.

Рус табиатшуноси ва сайёҳ А.Ф. Миддендорфнинг хулосасига кўра, Фарғона водийсида кум кўчиши ва чўллашиш жараёнига 2 та омил таъсир кўрсатиши мумкин эди. Биринчидан, кўчманчи аҳолининг чорвадорлик фаолияти ривожланиши натижасида чорва сони ошиб, уларнинг ўтлатилиши табиатга зарар етказди. Айнан маҳаллий шўрхок ва шағал чўлларда кенг тарқалган ўтлар ва буталар кум кўчишини ушлаб турувчи табиий тўсиқ ҳисобланади. Ўсимликларнинг камайиши чўллашиш хавфини ошириб, бунда чорва ҳайвонлар ўсимликларни томиригача ейиши ва туёқлари остида нобуд қилиши жиддий таъсирга эга бўлади. Бундан ташқари, маҳаллий аҳоли томонидан чўлларда буталар ва ўсимликларни ўриб олиниши оқибатида табиий тўсиқ бўлмиш чўллар ўсимликлари янада кўпроқ зарар кўрмоқда[5].

Россия империяси Давлат мулки ва Деҳқончилик вазирлиги ҳузуридаги Қишлоқ хўжалиги бўлими инспектори Н.Дингельштедт Сирдарё вилояти табиатини, иқлимини ўрганиб, вилоятда шимолий-шарқий шамоллар кўпроқ эсанлигини, очиқ текисликларда кучли бўронлар бўлиб турганлигини, айниқса, Қизилкум даштида қуруқ иссиқ ҳаво ҳароратидан иборат шамоллар чанг бўронларига айланиб, уларнинг ҳавоси Сирдарёнинг ўзига ва Тошкентгача етиб борганлигини таъкидлайди[6].

Н.Дингельштедт тадқиқотида кум босишининг аянчли оқибатлари ҳақида ҳам маълумотларни кўриш мумкин. Қадимги афсоналар ҳам, тарихий тадқиқотлар ҳам, кумда қолган шаҳарлар қолдиқлари ҳам бу офатнинг оқибатлари ҳақида ишора беради. Куннинг маълумот беришича, Амударёнинг ўнг соҳилида Петро-Александровскдан шимол томонда кумлик сарҳадларга кириб бораверишда яхши даврларни кўрган, тилсиз гувоҳлардек қараб турган, ташлаб кетилган ҳаробалар, қуриб қолган дарахтлар учрайди. Ҳали 10-15 йиллар олдин у ерлар гуллаб-яшнаб турар эди. Аммо шимолий-ғарбдан кириб келган учар кумлар уларни шу ҳолга келтирган. Соболев ҳам Бухородаги улкан кум билан қопланган ҳудудлар ҳақида маълумот бериб ўтади. 1,5 км майдонни эгаллаган ушбу бой манзилгоҳ ташлаб кетилган. 1868 йилда бошқа бир манзилгоҳдан ҳам 16 минг оила кўчиб кетган[7].

Бухоро жадидчилиқ ҳаракатининг йирик намоёндаларидан бири бўлган Садриддин Айний ҳам эсдаликларида Бухорода содир бўлган кум ва чанг бўронлари ҳақида ёзиб ўтган. Айний ушбу табиат ҳодисасига ўзи гувоҳ бўлиб, унинг табиатга ҳамда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига етказган талофатлари, зарарларини атрофлича тасвирлаб ўтади[8].

Рус тадқиқотчиларидан бири В.П. Наливкин ҳам Туркистон ўлкаси, жумладан, Фарғона водийси табиати ва иқлими ҳамда минтақада содир бўлган чанг бўронлари ҳақида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган.

Наливкин ўсимликлар ва дарахтларни кум бўронларига қарши турувчи асосий восита сифатида кўрсатиб, бироқ тирикчилик мақсадида уларни ҳам аҳоли томонидан кесилиши, чопилиши табиий офат кўламини янада кенгайишига сабаб бўлаётганлигига урғу қаратади.

Муаллиф кум босқини хавфи остидаги қишлоқларни санаб ўтиб, биринчи галда Шаҳидмозор қишлоғини келтирган. Маҳаллий аҳоли вакили элликбоши Мамарайимнинг экинзорларидан ўрикзор қилинган 12 таноб майдони (1878-1881 йиллари давомида) кум билан қопланиб, яроқсиз ҳолга келган эди[9].

Андархон қишлоғидан шимолроқда ҳеч қандай тўсиққа дуч келмаган кумлар кўплаб қумтепаларни барпо қилиб йўлини давом эттиради. Наливкин бундан 5-6 йил олдин Қорабўйин қишлоғининг бир қисмига кум босқини келганлигини айтиб, оқибатда 10 та оила ўз хўжалигидан маҳрум бўлиб, Марғилоннинг Акбаровот қишлоғига кетишганлигини, сўнгги йилларда намгарчилик етарли даражада бўлганлиги шарофати билан кум босган жойларда қамишзорлар қад кўтариб, эндиликда улар қишлоқни қумдан мудофаа этаётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Муаллиф шунингдек, Андархон, Янгичек ва Совуртепалар орасида жойлашган улкан кум захирасидан 50-100 сажен кенгликдаги кум оқими кучли шамол таъсирида ҳаракатга келиб, Капа, Бешкапа ва Қипчоқ қишлоқларини, уларнинг ариқларини шиддат

билан ифлослаётганлигини, маҳаллий аҳоли ариқларни тозалаб, қайта тиклагани билан яна 2-3 марта эсган жанубий-ғарбий шамол оқими қум билан ариқларни тўлдириб катта зарар келтираётганлигини баён этади[10].

Наливкиннинг келтиришича, сўнгги 15-20 йил ичида фақат Қияли қишлоғини ўзидан 100 дан ортиқ оилалар Шаҳрихон ва Андижонга кўчиб кетган. Аммо кучайиб бораётган қум кўчишига қарамай, 1880, 1881, 1882 йилларда кўчиш ҳолати кузатилмаган[11].

XX аср бошида Туркистон ўлкасидаги экинзорларга, боғларга турли ҳашоратлар ва қишлоқ хўжалиги зараркунандалари ҳам катта талофат келтирган. Шунинг учун ҳам қадимдан қишлоқ хўжалиги экинларини, турли мевали дарахтларни, ўсимликларни ҳашорат ва зараркунандалардан асраб-авайлаш бўйича чора-тадбирлар ва амалий ҳаракатлар қилинган.

XIX асрнинг ўрталаридан ўлкада рус табиатшунос олимларининг энтомология соҳасида қатор тадқиқотлари амалга оширилади. Ушбу тадқиқотлар натижасида қишлоқ хўжалик зараркунандаларини ўрганиш мақсадида 1898 йилда Туркистон қишлоқ хўжалик жамияти қошида “Чигиртка қўмитаси” тузилади. 1911 йилда Тошкентда В.Плотников томонидан “Туркистон энтомологик станцияси” нинг ташкил этилиши қишлоқ хўжалиги экинларини зараркунандалардан асрашда муҳим аҳамият касб этди[12].

Туркистон ўлкасидаги узумзорлар, боғлар ва қишлоқ хўжалиги экинларига чигирткаларнинг етказаятган зарарлари ҳақида жаҳид матбуоти, жумладан, “Садои Фарғона” газетаси саҳифаларида мунтазам хабарлар бериб борилганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Газетанинг 1914 йилдаги 16-сониди Голодной степи ва Улинский, кўҳна Гвардский қишлоқлари атрофида 20 десятина, Хўжанд уездида Дорогомир станцияси атрофида 300 десятина ерда чигиртка пайдо бўлганлиги, ушбу зараркунандаларни йўқ қилиш мақсадида мутахассислар ва техникалар юборилганлиги тўғрисида баёнот берилган. Шунингдек, хабарда Хўжанд уездининг айрим ерларида чигиртка пайдо бўлганлиги, Самарқанд ва Каттақўрғон уездларида чигирткаларга қарши кураш олиб борилиб, уларни ҳалок қилинганлигини таъкидланган[13].

XX аср бошида Туркистон ўлкасида қишлоқ хўжалиги экинларини зарарли ҳашоратлардан асраш йўлида мутасаддилар томонидан бир қатор амалий ишлар амалга оширилган. Жумладан, табиатни ўрганиш ва зараркунандаларга қарши курашиш бўйича энтомолог мутахассислар Туркистон ўлкасида қишлоқ хўжалиги зараркунандаларига қарши кураш ташкилоти (Энтомология станцияси)нинг лойиҳасини ишлаб чиқадилар[14].

Лойиҳага кўра, вилоят энтомология бюроси қуйидагилардан таркиб топган: бюро мудир, энтомология бўйича мутахассис, унга бўйсунувчи инструкторлар ва қишлоқ хўжалиги зараркунандаларига қарши кураш олиб борадиган бошқа шахсий таркиб, бундан ташқари, ускуналар омбори, инсектицидлар ва бошқалар кирган. Қайд қилинган бюро вилоятларда қишлоқ хўжалиги зараркунандаларига қарши кураш олиб бориш юзасидан вазифаларга эга бўлиб, катта мутахассиснинг умумий раҳбарлиги ва назоратида фаолият кўрсатади.

Туркистон ўлкасида энтомология соҳаси мутахассислари фақатгина ўсимликларга зарар келтирувчи ҳашоратларни эмас, балки инсон ва ҳайвонот дунёсига ҳам хавф соладиган ҳашоратлар ва паразитлар, уларнинг пайдо бўлиши ҳамда етказадиган зарарларининг оқибатларини ўз илмий тадқиқотлар ва кузатувлари асосида ўрганганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, империя манфаатлари йўлида Туркистон энтомология станциясининг фаолияти алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, қишлоқ хўжалиги экинларини, асосан пахтачилик, боғдорчилик ва полиз экинларини ҳашоратлардан асраб, ҳосилни талофатларсиз етиштириб олиш, уларни империя бозорларига сифатли етказиш муҳим эди. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, марказ томонидан катта ҳаражатлар бўлишига қарамасдан, станция раҳбарияти томонидан қилинган мурожаатлар деярли ижобий ҳал этилган. Жумладан, станция учун алоҳида бино, ходимларга квартиралар, шаҳар атрофидан тажриба майдони учун ер участкаси ажратилган[15].

Табиий офатлар ўзининг вайронкорлиги билан нафақат табиатга балки, давлат ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига салбий таъсир кўрсатади. 1914 йил 2 май куни Наманган уездининг Хўжаобод ва уйғур қишлоқлари тошқин содир бўлиб, экин экилган 1900 таноб ер майдонларини сув босган[16].

1914 йилнинг май ойининг бошларида Андижон атрофида Қорадарё сувининг тошиб кетиши оқибатида қаттиқ тошқин юз беради. Қорадарёда бўлган тошқин Шаҳрихон сойига ҳам ўз таъсирини кўрсатиб, кўп ерларни ва экин майдонларини сув босади[17].

Мазкур сув тошқинлари турар жойларга, экинзорларга катта зарар келтириб, аҳолининг иқтисодий ва ижтимоий аҳволига ҳам сезиларли таъсирини кўрсатган.

Минтақада содир бўлган табиий офатлардан яна бири зилзила бўлиб, у етказган талофат ҳам аҳоли ва давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига жиддий таъсирини кўрсатади. Жумладан, Туркистон ўлкаси содир бўлган зилзилалар тарихида аянчли из қолдирган, 1902 йил 2 декабрь куни соат 10-00 да Андижонда юз берган зилзилада архив маълумотларига кўра, 4652 нафар инсон нобуд бўлганлиги, кўплаб бинолар, турар жойлар, темир йўллар ва бошқа ижтимоий-иқтисодий объектлар катта зарар кўрган[18].

1914 йилнинг 26 май душанба кунида Тошкентда зилзила содир бўлади. Бу ҳақда “Садои Фарғона” газетасида “Ернинг ҳаракатидан оғир нарсалар ҳам еридан тушди, йиқилди. Зилзила бўлур олдидан ер остидан қалдирамоқ довушлари ҳам эшитулди”[19] деб ёзилган.

“Садои Фарғона” газетасида 1914 йилнинг 3 июнь куни кечаси Олма-Отада[20], 1914 йилнинг 2 июль куни кундузи Хўқандда ҳам зилзила[21] содир бўлганлиги баён этилган.

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон ўлкасида сув ресурсларидан тўғри фойдаланилмаслиги, аҳоли ичадиган ариқ сувларининг ичишга яроқсиз ҳолатга келиб қолганлиги, аҳолининг тозалик ва санитар ҳолатга жиддий эътибор қаратмаслиги ҳамда бошқа бир қатор омиллар оқибатида турли юкумли касалликлар ва эпидемиялар келиб чиққан. Бу ҳақда профессор С.Б.Шадманова масъул муҳаррирлигида нашр этилган монографияда ҳам қимматли маълумотлар келтириб ўтилган. Жумладан, шифокорлар ўткир юкумли касалликлар тарқалишига сабаблардан бири сифатида аҳоли сув ичадиган ариқларнинг ўта ифлосланиб кетиши ҳамда ирригация ишларининг тўғри йўлга қўйилмаганлигини кўрсатиб ўтади[22].

Бухоро амирлик ҳудудида бўлган деярли барча тадқиқотчиларнинг асарларида ҳудуддаги сувларнинг таркибида ҳар хил паразитлар борлиги, бу эса безгак, ўлат, чечак, вабо ва ришта касалликларини келтириб чиқариши қайд этилган. Ҳовузларда ва кўлмакларда узоқ муддат туриб қолган сувнинг истеъмол қилиниши сабабли ришта касаллиги келиб чиққан, бунга қарши курашга самарали чора сифатида сувни доимий равишда қайнатиб ичиш тавсия этилган[23].

Рус матбуотида нашр этилган маълумотларга кўра, 1892 йилдаги вабо эпидемиясидан биргина Тошкент шаҳридан 1892 йилнинг 7 июнидан то 18 августгача бўлган вақт оралиғида шифокор назорати остида даволанаётган 669 нафар беморлардан 307 нафари, шифокор назоратида бўлмаган аҳоли орасидаги касаллардан 1201 нафари вафот этган[24].

Жадидчилик ҳаракатининг етук намоёниси бўлган Абдурауф Фитрат тозалик ва покизалик инсон саломатлиги ҳамда унинг умрининг узайишига хизмат қиладиган асосий омиллардан бири эканлигини айтади. Озодалик инсон саломатлигини химоя қилади. Муаллиф Туркистон ўлкасидаги мавжуд турли касалликларнинг асосий сабаби ифлослик ва озодасизликдир деб куйилади. У маданий миллатлар тозаликни ҳаётларининг гарови қилиб олганликларини, фарзандларини тозаликка ўргатганликларини айтиб, ислом дини одамларни покизаликка буюрганлигини, инсон баданларини, либосларини покиза сақлашлари иймондан эканлиги таъкидлайди ҳамда аҳолини тозаликка қатъий риоя этишларига ҳамда атроф-муҳитни обод сақлашга чорлайди.

Муаллиф сиҳат-саломатлик ҳақида тўхталиб, ўз саломатлиги ва тинчлигини муҳофаза қилолмаган миллат охир-оқибат ҳалокатга дучор бўлишини, маданиятли хорижий мамлакатлар ҳукумати ўз миллатларини сиҳат-саломатлигини сақлаш йўлида ҳимматларини

аямасликларини, Россия ва Франция шаҳарларидаги экологик тоза ҳудудлар ҳамда озода кўчалар инсонларни орзу-хаваслари учун барпо этилмаганлигини, аксинча, уларнинг сихат-саломатлигини асраб-авайлаш учун қилинганлигини алоҳида таъкидлаб, инсонларни манзарали боғлар барпо этишга ҳамда ҳашарлар орқали кўчаларни тозалаб, экологик тоза масканларни кўпайтиришга ундайди[25].

Шунингдек, Фитрат дунёда бир қанча касалликлар мавжудлигини, бугунги дунё олимларининг тадқиқотлари исботига кўра, безгак, сил, ришта, қизамиқ, сувчечак, чубушак ва бошқа касалликлар турли йўллар орқали одамларга юқиб, бошқаларга ҳам тарқалишини, олимлар жамоаси бу ҳолатни келтириб чиқарувчи асосий сабаб микроблар эканлигини таъкидлашаётганлигини айтиб ўтади[26].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти маълум бир минтақа ва ҳудуднинг экологик муҳитига чамбарчас боғлиқдир. XIX аср ўрталари XX аср бошида Туркистон ўлкасида содир бўлган табиий офатлар, инсонларни табиат ресурсларидан тўғри фойдаланмасликлари, ўсимлик дунёсини асраб-авайламаслик, ёқилғи сифатида дарахтларни аёвсиз кесилиши минтақанинг экологик муҳитига салбий таъсир кўрсатган. Бу эса ўз навбатида мамлакат ва аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига турли муаммоларни келтириб чиқарган. Экологик муҳитнинг ёмонлашуви аҳоли саломатлигига таъсир қилиб, юқумли касалликларни кўпайишига сабаб бўлган. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, ҳар бир давлат ва инсон, аввало, ўз ҳудудини, яшаш жойини обод қилиши, тозалikka қатъий риоя этиши, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиши нақадар муҳим эканлигини кўриш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Тошкент, 1912. – С.136.
- 2.Алимова Д.А., Филанович М.И. Тошкент тарихи. (Қадимги даврлардан бугунги кунгача) – Тошкент: “ART FLEX”, 2009. – Б. 60.
- 3.Зияев Х. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида(XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари) Тошкент: “Шарқ”, 2006. – Б. 20.
- 4.Турсунов Р. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистон ўлкасида содир бўлган кум ва чанг бўронлари тарихига назар. // Ўтмишга назар. 2021. 3-Махсус сон. – Б.485.
- 5.Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С.38.
- 6.Дингельштедт Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сырь-Дарьинская область. – С.Петербург. 1893. – С.25.
- 7.Дингельштедт Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сырь-Дарьинская область. – С. Петербург. 1893. – С.15.
- 8.Tursunov R. Coverage of the ecological situation in Turkestan in the memoirs of Sadriiddin Ayni. // Pedagogy and modern education: tradition, experience and innovation, International Scientific and Current Research Conference. – USA. 2021. – P.19-23.
- 9.Наливкин В.П. Опыт исследования песков Ферганской области. – Новый Маргелан. 1887. – С.129.
- 10.Наливкин В.П. Опыт исследования песков Ферганской области. – Новый Маргелан. 1887. – С.136.
- 11.Наливкин В.П. Опыт исследования песков Ферганской области. – Новый Маргелан. 1887. – С.137.
- 12.Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқотлар ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари) [Матн] / лойиҳа раҳбари Д.Х.Зияева. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – Б.239-240.
- 13.Чигиртка // Садои Фарғона. 1914 йил. 16-сон.
- 14.Ўз МА, И.7-фонд, 1-рўйхат, 3523-иш, 333а-варақ.

15.Ўзбекистон худудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқотлар ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари) [Матн] / лойиҳа раҳбари Д.Ҳ.Зияева. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – Б.240.

16.Туркистон хабарлари. // Садои Фарғона. 1914 йил 1 июнь.

17.Tursunov R. Ecological condition and mysteries in Turkestan periodical press in the early XX century (in the case of Sadoi Fergana newspaper) // ISJ Theoretical & Applied Science, Philadelphia, USA. 2019, 05(73), - P. 570-574.; Tursunov R. The research analysis of the socio-economic issue of the Turkestan Jadids in the beginning of the 20 th centry // Central Asian Problems of Modern Science and Education. 2019, 4 (2), -P. 337-348.; Tursunov R. The “Sadoi Fergana” newspaper – the most important historical source in the lighting of socio-economic processes in Turkestan. // International Journal of Information Research and Review. 2019, 2 (6), - P. 6154-6155.; Турсунов Р. Воззрения национальных прогрессистов на социально-экономические процессы в Туркестане в начале XX века. Автореф. дисс. канд. ист. наук.– Тошкент. 2008. 30 с.

18.ЎзМА, И-1-фонд, 28-рўйхат, 554-иш, 87-варақ.

19.Зилзила. Туркистон хабарлари. // Садои Фарғона. 1914 йил 1 июнь.

20.Зилзила. Ҳўқанд хабарлари. // Садои Фарғона. 1914 йил 6 июль.

21.Зилзила. Туркистон хабарлари. // Садои Фарғона. 1914 йил 42-сон.

22.XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда тиббиёт ва халқ табobati / Лойиҳа раҳбари, масъул муҳаррир ва нашрга тайёрловчи т.ф.д., профессор С.Б.Шадмонова. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти. 2020. – Б.68.

23.Tursunov R. Information on the ecological situation in the emirate of Bukhara in the second half of the XIX centry and at the beginning of the XX centry. // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. 2021-11/2. – P.98.

24.Шульгин К. Холерная эпидемия в Туркестанском крае в 1892 г. // Туркестанские ведомости. 1893. – № 101.

25.Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 5-жилд. Илмий рисолалар. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.165.

26.Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 5-жилд. Илмий рисолалар. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.166.

SOVET HOKIMIYATINING TURKISTONDA XALQ SUDLARI TIZIMIDAGI KADRLAR SIYOSATI: MAZMUNI VA XUSUSIYATLARI

Komolov Dilshod Pulatovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti professori, tarix fanlari doktori(DSc)

e-mail: dilshod.komolov.2025@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0000-6812-4577>

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1917-yilgi oktyabr to‘ntarishidan so‘ng Turkistonda sovet hokimiyatining o‘rnatilishi va xalq sudlari tizimining shakllanish jarayoni tahlil qilingan. Yangi tuzumning g‘ayridemokratik mohiyati, sud tizimidagi kadrlar tanqisligi, beqarorlik va moddiy qiyinchiliklar tarixiy manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Adliya xalq komissarligi, sovet hokimiyati, xalq sudlari tizimi, kadrlar tanqisligi, inqiroz, siyosiy nazorat.

Аннотация: В данной статье проанализирован процесс установления советской власти в Туркестане и формирования системы народных судов после Октябрьского переворота 1917 года. На основе исторических источников раскрыта недемократическая сущность нового режима, а также рассмотрены проблемы кадрового дефицита, нестабильности и материальных трудностей в судебной системе.

Ключевые слова: Народный комиссариат юстиции, советская власть, система народных судов, кадровый дефицит, кризис, политический контроль.

Annotation: This article analyzes the process of establishing Soviet power in Turkestan and the formation of the people's court system after the October Revolution of 1917. Based on historical sources, the study reveals the undemocratic nature of the new regime and examines issues such as the shortage of qualified personnel, instability, and material difficulties within the judicial system.

Keywords: People's Commissariat of Justice, Soviet power, system of people's courts, shortage of personnel, crisis, political control.

KIRISH

1917-yildan keyingi davr Turkiston tarixida davlat va jamiyat munosabatlarining yangi siyosiy sharoitda qayta shakllanishi bilan tavsiflanadi. Mazkur jarayonda huquqni muhofaza qilish va odil sudlovni amalga oshirishga oid qarashlar ham o'zgarib, sud hokimiyatining mazmuni, vazifalari va jamiyatdagi o'rni yangicha talqin etila boshlandi. Sud tizimining qayta tashkil etilishi nafaqat huquqiy institutlarning o'zgarishi, balki yangi siyosiy boshqaruvning jamiyat hayotiga kirib borishi, davlat manfaatlarining huquqiy munosabatlarda ustuvor mavqega ega bo'lishi bilan ham bog'liq edi. Shu sababli Turkistonda sovet sud tizimining dastlabki shakllanish davrini o'rganish o'sha davrdagi siyosiy-huquqiy jarayonlarning mohiyatini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, sud tizimining shakllanishi jarayonini faqat yangi sud organlarining tashkil etilishi bilan izohlab bo'lmaydi. Bu jarayon davlat hokimiyatining huquqiy boshqaruv usullarini belgilashi, sudlov faoliyatining yangi tamoyillar asosida yo'lga qo'yilishi va amaliyot bilan siyosiy maqsadlar o'rtasidagi munosabatlar orqali ham namoyon bo'lgan. Shu nuqtayi nazardan, Turkistonda sovet hokimiyatining dastlabki yillarida sudlov tizimining shakllanishiga ta'sir etgan omillarni, uning tashkiliy-huquqiy xususiyatlarini hamda mavjud ziddiyatlarni tarixiy manbalar asosida tadqiq etish muhimdir. Maqolaning maqsadi Turkistonda sovet hokimiyatining dastlabki davrida xalq sudlari tizimining shakllanish jarayonini tarixiy-huquqiy jihatdan yoritish va uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning manbaviy asosini O'zbekiston Milliy arxivi hujjatlari, Turkiston ASSR Adliya xalq komissarligi materiallari, davriy matbuot nashrlari va mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tashkil etdi. Jumladan, O'zbekiston Milliy arxivining R-38-fondida saqlanayotgan hujjatlar orqali xalq sudlarining tashkil etilishi, sudyalarning tarkibi, ularning xizmat faoliyati va moddiy ta'minotiga oid ma'lumotlar tahlil qilindi. Mazkur manbalar asosida Turkistonda xalq sudlarini shakllantirish jarayoni, sud tizimidagi kadrlar holati va ularni ta'minlash bilan bog'liq muammolar o'rganildi. Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, tizimlilik, muammoviy-xronologik, qiyosiy va statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Muammoviy-xronologik usul orqali 1917–1920-yillarda Turkistonda xalq sudlari tizimining shakllanishi va kadrlar siyosatining rivojlanishi izchil tahlil qilindi. Qiyosiy va statistik usullar yordamida Yettisuv, Samarqand, Sirdaryo, Farg'ona va Kaspiyorti viloyatlaridagi xalq sudlarining faoliyat holati hamda sudyalar tarkibiga oid ma'lumotlar taqqoslandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1917-yilgi oktyabr to'ntarishi natijasida Rossiya imperiyasi o'rniga sovet hokimiyati o'rnatilishi jarayoni Turkiston o'lkasida ham keskin siyosiy o'zgarishlarni boshlab berdi. Bolsheviklar rahbarligidagi yangi hokimiyat "xalq hokimiyati", "tenglik" va "adolat" shiorlarini ilgari surgan bo'lsa-da, amalda bu tuzum g'ayridemokratik, markazlashgan va zo'ravonlikka asoslangan boshqaruv tizimini shakllantirdi. Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatining o'rnatilishi jarayonida mahalliy xalq manfaatlarini, siyosiy irodasi va milliy qadriyatlari mutlaqo inobatga olinmadi. Yangi tuzum o'zining sinfiy yondashuvi bilan mustamlakachilikning yangi shaklini yuzaga keltirdi.

Sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan bir qatorda, xalq sudlari tizimini yaratish masalasi ham kun tartibiga qo'yildi. Bu sudlar xalq nomidan adolatni qaror toptirishni maqsad qilgan "demokratik"

institut sifatida targ'ib etilgan bo'lsa-da, ularning tashkil topish jarayoni amalda ko'plab muammolar bilan kechdi.

Sovet hukumati qabul qilgan meyoriy hujjatlar biror hodisani tezkor hal etish maqsadida atroflicha o'rganmay, xususiy holatlarga asoslanib qabul qilinardi. Bundan tashqari, ular o'ta keskin va sinfiy xarakterga ega edi. Shu bois soha vakillari hukumat dekretlarini kuchli norozilik bilan qarshi oldilar. Masalan, Turkiston uyezdi mirovoy sudyasi sudda sovet hokimiyati ko'rsatmasi bo'yicha jinoiy ishlarni ko'rishni rad etib, bolsheviklarga bo'ysunmasligini ma'lum qildi. Verniy va Perovski shahar sudyalari ham hukm va qarorlarida sovet hokimiyati dekretlariga asoslanmasliklarini ma'lum qildilar[1,-C.54]. Umuman, eski tizimni tugatish va yangi sovet sudlarini tuzish soha xodimlarining shiddatli qarshiligi bilan kurash vaziyatida yuz berdi.

Yangi sovet sudlarini qaror toptirish uchun mutaxassislar zarur edi. Bolsheviklarni qo'llab-quvvatlagan kam sonli temir yo'l ishchilari va qizil askarlar orasida sudyalik vazifasini bajara oladigan kadrlar yo'q edi. Boshqa sohalarida bo'lgani kabi sud sohasida ham o'zgarishlar boshlagan sovet hokimiyati boshi berk ko'chaga kirib qolgan edi. Bunga sabab birinchidan, sovet sud qonunchiligining nazariy-huquqiy asoslari ishlab chiqilmagan edi. O'sha davr nashrlaridan birida yozilganidek, chor hukumatining qonunlari bitirilgan, ammo yangi qonun va tartiblar tuzilgan emas edi. Ikkinchidan, asosan ziddiyatli holatlarda qabul qilingan meyoriy hujjatlarni amalga oshirish mexanizmi mavjud emas edi. Uchinchidan, hukumat dekretlari favqulodda qabul qilingani bois, ularni biladigan mutaxassislar mavjud emas edi. Shu sabab sudyalik vazifasiga mutlaqo tasodifiy, hattoki xat-savodsiz kishilar saylangan. Masalan, Sirdaryo viloyatining Perovski uyezdidagi 1-uchastka xalq sudyasi Xoxlov savodsiz bo'lib, faqat imzo qo'yishni bilardi. Hukm va qarorlar esa maslahatchilar tomonidan qabul qilinardi[2]. Yana bir xalq sudyasi Rozenberg veterinari vrachi bo'lib, sud ishlarini umuman tushunmagan[2]. Shunga o'xshash holatlarni Turkiston ASSRning barcha viloyatlarida uchratish mumkin edi.

Shu bois sovet hokimiyati sobiq imperiya sudyalari xizmatidan foydalanishga majbur bo'ldi. Masalan, 1919 yilda Yettisuv va Farg'ona viloyatlarida saylangan sudyalarning aksariyati sobiq imperiya sudyalari hamda qozilar edi[3]. 1919 yil 5 iyulda Sirdaryo viloyatida saylangan 25 nafar xalq sudyasining bor-yo'g'i 3 nafari sovet kadrlari edi[3]. Sovet hokimiyati o'rnatilganiga bir necha yil bo'lgan bo'lsa-da, sud tizimidagi kadrlarning salmoqli qismini sobiq adliya xodimlari tashkil etardi.

1919 yil 17 iyunda Turkiston ASSR XKS qabul qilgan qarorda rus va musulmon aholi uchun yagona xalq sudlari tashkil etilishi ko'rsatib o'tilgan bo'lsa-da, mutaxassislar yo'qligidan ular to'liq faoliyat yuritmasdi. Statistik ma'lumotlarga murojaat etilsa, Yettisuv viloyatida belgilangan 74 ta xalq sudidan 43 ta, Samarqand viloyatida 55 ta xalq sudidan 24 ta, Sirdaryo viloyatida 62 ta xalq sudidan 56 ta, Farg'ona viloyatida 55 ta xalq sudidan 30 ta, Kaspiyorti viloyatida esa 21 ta xalq sudidan atigi 5 tasi faoliyat yuritardi[4,-C.5-6]. Kadrlar muammosi moliyaviy inqiroz sharoitida yanada keskinlashdi. Sudyalarga maoshning o'z vaqtida to'lanmasligi yoki umuman berilmasligi ularning sud idoralaridan ketishiga sabab bo'lgan.

Ishlab chiqarishning to'xtashi va xususiy mulkning talon-taroj qilinishi natijasida mahsulot tannarxi bir necha barobar oshib, inflyatsiya darajasi keskin kuchaygan davrda sudyalar arzi mas maoshga turmush kechirishi qiyin edi. Bu haqda xalq sudyalari Yettisuv viloyat kengashi raisi shunday xabar bergan edi: «Sudyalar o'z vazifalarini tashlab ketishmoqda yoki ba'zilar xizmat vazifasini bajarish bilan birga avvalgi dehqonchilik va hunarmandchiligini davom ettirmoqda»[5]. Nafaqat xodimlarga maosh berilmas, hattoki sud jarayonlarini amalga oshirish uchun ham mablag' yo'q edi. Sudyalarning bir necha bor talabidan so'ng 1919 yil 9 sentabrda Adliya xalq komissari R.Kapkeyev Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasiga quyidagi shikoyat xatini taqdim etishga majbur bo'lgan edi: «Mehnat jarayonidagi og'ir sharoit meni rahbar xodim sifatida faoliyatimizdagi muammolar yuzasidan o'lka oliy hokimiyatiga ushbu xat bilan murojaat etishga majbur etdi. Qat'iy ishonch bilan ayta olamanki, komissarlik o'ziga yuklatilgan vazifalarni hayotga joriy etishda yetarli kuchga ega emas»[6]. Adliya xalq komissari o'z shikoyatida maoshdan tashqari moddiy rag'batlantirish choralarining ko'rilmasligi malakali xodimlarni sohada ushlab turishga imkon bermayotganligini ma'lum qilgan edi. Amudaryo bo'limi, Kaspiyorti va Yettisuv

viloyatlariga huquqshunos mutaxassislar yuborishni, Samarqand va Farg'ona viloyatlaridagi sud xodimlarini harbiy safarbarlikdan ozod etishni hukumatdan so'ragan edi.

Nafaqat sud idoralari, hattoki Adliya xalq komissarligining imkoniyatlari ham cheklangan edi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra 1919 yilda Adliya xalq komissarligida 7 nafar huquqshunos ish yuritgan. Ular bir vaqtning o'zida bir necha lavozimda va mehnat majburiyatlari yuki ostida ishlagan. Masalan, komissarlik a'zolari D.Novitskiy harbiy tribunal raisi, Sirdaryo viloyat xalq sudyalari kengashi raisi lavozimlarida ishlagan[6].

1920 yil 5-8 oktabrda Toshkentda Turkiston ASSR xalq sudyalari viloyat kengashi va inqilobiy tribunal raislarining yig'ilishi bo'lib o'tdi. Kun tartibidagi asosiy masala sud xodimlarining moddiy ta'minotini yaxshilash edi. Yig'ilish qatnashchilari hukumatdan sud xodimlariga odilona maosh to'lanishini talab qilgan edi[7]. Adliya xalq komissari va xalq sudyalari viloyat kengashining hukumatga bir necha marotaba murojaatlariga qaramay, sudyalarning ahvoli avvalgidek nochor bo'lib qolavergan. Masalan, 1920 yil sentabrda Turkiston ASSR yangi konstitutsiyasi qabul qilinishi munosabati bilan bo'lib o'tgan hukumat yig'ilishida Adliya xalq komissari sud-huquq sohasidagi ahvol yuzasidan ma'ruza qiladi. Ma'ruzada sudyalarning ayanchli ahvoli bayon etilgan edi: «Sudyalarning nochor ahvolda. Ular qo'shimcha daromad topish uchun uy xo'jalik ishlari bilan shug'ullanishadi. Yuqoridagi kabi nuqsonlarni bartaraf etish uchun ular mehnatiga muvofiq haq to'lanishi kerak»[8]. Ma'ruzada keltirilishicha, tajribali xodimlar bo'lsa-da, ular komissariyatga ish so'rab murojaat etishmagan.

Boshqa bir ma'lumotda qayd etilishicha, moyananing kamligi yoki berilmasligi, sud ehtiyoji uchun tegishli sarmoyaning yo'qligi ushbu sohada ishlovchi kadrlarning adliya mahkamalaridan ketishiga sabab bo'lgan. Qolganlari esa o'z kasblarini daromad manbaiga aylantirib olganlar[9,-C.56]. Ushbu holat sovet sud tizimida dastlabki yillardanoq ta'magirlik va poraxo'rlikning ildiz otishiga sabab bo'ldi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Turkistonda sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan shakllantirilgan xalq sudlari tizimi murakkab siyosiy, huquqiy va tashkiliy sharoitda vujudga keldi. Yangi sud tizimini tashkil etish jarayonida avvalgi sud institutlari tugatilib, ularning o'rniga sovet hokimiyatining siyosiy va huquqiy talablariga mos organlar yaratildi. Biroq yangi tizimni zarur huquqiy bilim va amaliy tajribaga ega mutaxassislar bilan ta'minlash imkoniyati cheklanganligi sababli kadrlar masalasi uning eng muhim muammolaridan biriga aylandi. Ayrim hollarda sudyalik lavozimlariga kasbiy tayyorgarligi yetarli bo'lmagan shaxslarning jalb etilishi sudlov faoliyatining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shu bilan birga, sovet hokimiyati tajribali mutaxassislarga bo'lgan ehtiyoj sababli sobiq imperiya sudyalari va qozilarining xizmatidan foydalanishga majbur bo'ldi. Bu holat yangi sud tizimining dastlabki bosqichida eski huquqiy tajriba bilan sovet siyosiy-huquqiy tamoyillarining yonma-yon mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xalq sudlari tizimidagi kadrlar muammosi faqat mutaxassislar yetishmasligi bilan cheklanmagan. Sud xodimlarining moddiy ta'minoti pastligi, ish haqining o'z vaqtida berilmasligi, sud faoliyati uchun zarur mablag'larning yetishmasligi va malakali xodimlarni tizimda saqlab qolishning qiyinligi mavjud muammolarni yanada chuqurlashtirgan. Natijada ayrim hududlarda tashkil etilishi belgilangan xalq sudlarining barchasi ham to'liq faoliyat yurita olmagan. Bu esa sovet hokimiyatining sud tizimini qisqa muddatda qayta tashkil etish siyosati bilan uning amaliy imkoniyatlari o'rtasida sezilarli tafovut mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Shunday qilib, Turkistondagi dastlabki sovet xalq sudlari faoliyatini baholashda ularning tashkiliy jihatdan yangi tizim sifatida shakllanganini qayd etish bilan birga, mazkur jarayonning siyosiy nazorat va markazlashgan boshqaruv sharoitida kechganini ham hisobga olish lozim. Kadrlar tarkibining beqarorligi, huquqiy bazaning yetarlicha shakllanmaganligi va moddiy ta'minotdagi kamchiliklar sud tizimining mustaqil va samarali faoliyat yuritish imkoniyatlarini chekladi. Natijada xalq sudlari huquqiy adolatni ta'minlovchi mustaqil institut sifatida emas, tobora sovet hokimiyatining siyosiy-huquqiy siyosatini amalga oshiruvchi tizimga aylana bordi. Demak,

Turkistonda sovet sud tizimining dastlabki shakllanishi nafaqat yangi sud organlarining tashkil etilishi, balki davlatning jamiyat ustidan siyosiy va huquqiy nazoratini kuchaytirish jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Расулов А. Создание и развитие советского суда в Узбекистане. -Т.: Госиздат УзССР, 1957.-С. 44.
2. О'зМА, R-38-fond, 2-ro'uxat, 50- ish, 294-varaq.
3. О'зМА, R-38-fond, 2-ro'uxat, 53-ish, 146-varaq.
4. Штаты народных судей, следователей и правозаступников по Комиссариату Юстиции Туркестанской Республики // Вестник Комиссариата Юстиции Туркестанской Республики. - Ташкент, 1919. – С. 5-6.
5. О'зМА, R-38-fond, 2-ro'uxat, 50-ish, 119-varaq.
6. О'зМА, R-38-fond, 2-ro'uxat, 63-ish, 454-varaq.
7. Народный суд // Известия. – Ташкент, 1920, 8 октября.
8. О'зМА, R-38-fond, 2-ro'uxat, 48-ish, 247-varaq.
9. Уразаев А. Судебные органы УзССР // Вестник юстиции Узбекистана. -Ташкент, 1925. – С. 56

TURKISTON JADIDLARINING SUD-HUQUQ TIZIMINI ISLOH QILISH BORASIDAGI QARASHLARI

Komolov Dilshod Pulatovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti professori, tarix fanlari doktori(DSc)

e-mail: dilshod.komolov.2025@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0000-6812-4577>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkistonda jadid ma'rifatparvarlari tomonidan odil sudlov idoralarini tashkil etish borasida amalga oshirilgan ishlar tarixiy manbalar va meyoriy-huquqiy hujjatlarni qiyosiy tahlil qilish asosida yoritib berilgan. Shuningdek, sovet hokimiyatini zo'ravonlik bilan o'rnatilishi, sudyalarning daxlsizligining buzilishi, sudlarning mustabid tuzumning "jazo mashinasi"ga aylantirilishi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: jadid, siyosiy partiya, maromnoma, daxlsizlik, ayb, jazo.

Аннотация: В данной статье на основе сравнительного анализа исторических источников и нормативно-правовых актов освещается работа, проделанная джадидскими просветителями в Туркестане по созданию органов правосудия. Раскрывается также насильственное установление советской власти, нарушение неприкосновенности судей, превращение судов в "карательную машину" деспотического режима.

Ключевые слова: джадид, политическая партия, ритуал, неприкосновенность, вина, наказание.

ANNOTATION: Based on a comparative analysis of historical sources and normative legal acts, this article highlights the work done by Jadid educators in Turkestan to create judicial authorities. It also reveals the violent establishment of Soviet power, the violation of the inviolability of judges, and the transformation of courts into a "punitive machine" of a despotic regime.

Keywords: jadid, political party, ritual, immunity, guilt, punishment.

KIRISH

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan o'zgarishlar jamiyatning mavjud boshqaruv va huquqiy institutlariga bo'lgan munosabatning qayta ko'rib chiqilishiga olib keldi. Mazkur davrda jadidlar tomonidan ilgari surilgan ma'rifatparvarlik va islohotchilik g'oyalari ta'lim, madaniyat, matbuot va davlat boshqaruvi bilan bir qatorda sud-huquq sohasiga ham taalluqli bo'ldi. Jadidlar jamiyat taraqqiyotini ta'minlashda qonuniylik, adolat, huquqiy tartib va aholining huquqiy ongini yuksaltirish masalalariga alohida e'tibor qaratdilar. Shu

sababli Turkiston jadidlarining sud-huquq tizimiga oid qarashlarini o'rganish ularning davlat va jamiyatni modernizatsiya qilish haqidagi umumiy konsepsiyasini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur masalaning dolzarbligi shundaki, jadidlarning sud-huquq tizimini isloh qilish borasidagi qarashlari faqat sud faoliyatini takomillashtirish bilan cheklanmay, jamiyatda adolat va qonun ustuvorligini ta'minlash, sudlov jarayonlarini tartibga solish hamda huquqiy munosabatlarni zamonaviylashtirishga qaratilgan qarashlarni ham qamrab olgan. Shu nuqtayi nazardan, Turkiston jadidlarining sud-huquq sohasidagi fikrlarini ularning matbuotdagi chiqishlari, ilmiy-ma'rifiy asarlari va ijtimoiy-siyosiy faoliyati bilan bog'liq holda tadqiq etish muhimdir. Maqolaning maqsadi Turkiston jadidlarining sud-huquq tizimini isloh qilishga oid qarashlarini tarixiy manbalar asosida tahlil qilish, ularning mazmun-mohiyati va asosiy yo'nalishlarini aniqlashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning manbaviy asosini Turkiston jadidlarining siyosiy va huquqiy qarashlarini aks ettiruvchi tarixiy manbalar, siyosiy tashkilotlarning dasturiy hujjatlari, me'yoriy-huquqiy hujjatlar, arxiv materiallari hamda mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tashkil etdi. Jumladan, «Turk adami Markaziyat (Federalist) firqasi»ning Maromnomasi va O'zbekiston Milliy arxivining R-38-fondida saqlanayotgan hujjatlardan foydalanildi. Ushbu manbalar asosida jadidlarning sud hokimiyatining mustaqilligi, sudyalarning daxlsizligi, ijroiya organlarining sud faoliyatiga aralashmasligi, fuqarolarning sud oldidagi tengligi va advokat ishtiroki kabi masalalarga oid qarashlari tahlil qilindi. Shuningdek, sovet hokimiyati o'rnatilgach, sud tizimida yuz bergan o'zgarishlar va davlat organlarining sudlov faoliyatiga munosabati bilan bog'liq arxiv ma'lumotlari qiyosiy o'rganildi.

Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, tizimlilik, muammoviy-xronologik va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Muammoviy-xronologik usul orqali XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan jadidlarning sud-huquqiy qarashlari hamda 1917-yildagi siyosiy voqealar va undan keyingi sud tizimidagi o'zgarishlar izchil tahlil qilindi. Qiyosiy usul yordamida jadidlarning mustaqil sud hokimiyati, qonun ustuvorligi va sudyalarning daxlsizligiga oid qarashlari sovet hokimiyatining amaliy sud siyosati bilan taqqoslandi. Tizimli yondashuv asosida esa jadidlarning sud-huquq sohasidagi qarashlari ularning davlat boshqaruvi, siyosiy tashkilotlar va jamiyatni demokratik asosda rivojlantirish haqidagi umumiy konsepsiyasi bilan bog'liq holda o'rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Hozirgi kunda taraqqiyparvar ajdodlarimizning, jumladan jadidlarning ilg'or g'oya va qarashlarini tadqiq etish, ularning milliy davlatchilik va huquq rivoji to'g'risidagi nazariy qarashlari bilan birga amaliy tajribalarini ham o'rganish juda dolzarb ahamiyatga ega. Jadidlar qonun ustuvorligini ta'minlash asosida demokratik jamiyat qurishga intilganlar. Biz bugun Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renessansni bunyod etishda, albatta, jadid allomalarimiz qoldirgan boy huquqiy merosdan kengroq foydalanishimiz kerak.

Tarixga nazar tashlasak Birinchi jahon urushi frontlaridagi mag'lubiyatlar, xalq xo'jaligidagi inqiroz Rossiya imperiyasiga halokatli ta'sir etdi. Iqtisodiy buhronlar xalq noroziligi bilan qo'shilib, siyosiy inqirozga aylandi va 1917-yil fevral inqilobi natijasida imperator hokimiyati ag'darib tashlandi. Mart oyida Rossiyada Muvaqqat hukumat hamda ishchi, dehqon va askar deputatlari sovetlaridan iborat qo'shhokimiyatchilik vujudga keldi. 1917-yil 3-martda ushbu xabar Turkiston xalqiga e'lon qilindi. Turkistonda ham Muvaqqat hukumat idoralari va sovetlar tuzila boshlandi.

Muvaqqat hukumat yangi tarixiy sharoitda ham Turkistonni mustamlaka holida saqlab qolishga urindi. Turkiston general-gubernatorligi tugatilib, Turkiston qo'mitasi tashkil topdi. Hukumat tuzilmalarining mahalliy aholiga nisbatan munosabati sobiq imperiya davriga qiyoslaganda unchalik o'zgarmadi. Bu haqda 1917-yil 30-iyunda Andijon soveti a'zosi Abduqodir Qushbegiyev Turkiston qo'mitasiga topshirgan yozma ma'ruzasida o'lka soveti va Turkiston qo'mitasining olib borayotgan munofiqona siyosatiga sha'ma qilib, shunday degan edi: «Tintuvlar, tergovsiz sud va muayyan bir aybnomalar qo'ymasdan qamoqqa olishlar, turar-joy erkinligining buzilishi – bularning hammasi inqilob, erishilgan erkinliklarni saqlab qolish nomidan qilinmoqda!

Butkul qarama-qarshi tushunchalarni qanday bayon qilish mumkin, shiorlar bilan dalillar o'rtasidagi ziddiyatlarni qanday tushuntirsa bo'ladi? Kelajakdagi huquqlar nomidan ochiqdan-ochiq qonunsizlik yuz bermoqda»[1, -B.46].

Shunga qaramay Rossiyadagi inqilobiy jarayonlar Turkiston musulmon aholisining siyosiy faollashuviga sabab bo'ldi. Musulmon ziyoli va ulamo yetakchilarining tashabbusi bilan «Sho'roi Islomiya», «Sho'roi Ulamo», «Turon», «Turk adami Markaziyat (Federalist) firqasi» kabi siyosiy tashkilotlar vujudga keldi. Ular tashkil etgan qurultoylarda Turkistonning davlat tuzilishi, boshqaruv shakli, adliya idoralarining bo'lajak holati muhokama qilindi. Masalan, 1917-yil 12-14-iyulda Farg'ona shahrida «Turk adami Markaziyat (Federalist) firqasi» siyosiy partiyasining birinchi qurultoyi bo'lib o'tdi. Ushbu qurultoyda Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov hamda ularga hammaslak bo'lgan o'nlab jadidchilik harakatining taniqli namoyondalari tomonidan «Turk adami Markaziyat (Federalist) firqasi» siyosiy partiyasining Maromnoma va Nizomnomasi ishlab chiqildi. E'tiborga loyiq tomoni shundaki, jadid mutafakkirlari Maromnomada nihoyatda muhim masalalardan biri sifatida adliya idoralariga alohida o'rin ajratdilar.

Maromnomaning sakkizinchi bobi «Adliya masalasi» deb nomlangan bo'lib, olti moddani o'z ichiga olgan. Jumladan, ushbu bobning 1-moddasida sud mahkamalari va adliya organlari har qanday aralashuvdan ozod bo'lishi va shariat hamda qonunlarga bo'ysunishi lozimligi ko'rsatib o'tilgan. 3-moddada esa ijroiya organlari sudyalarning tayinlanishi, bir ishdan boshqa ishga o'tishiga, shuningdek, tergovning borishiga aralashmasligi va ta'sir qilmasligi, jazolar tizimi parlament tomonidan ishlab chiqilgan konstitutsiya hamda qonunlar asosida belgilanishi ta'kidlanadi. 5-moddada tergov va sud ishlarini ko'rish albatta, advokat ishtirokida olib borilishi lozimligi ko'rsatib o'tilgan edi[2,-B.7]. Shuningdek, qurultoyda fuqarolar jinsi, irqi, millati, tili va dinidan qat'iy nazar sud oldida teng huquqligi va tegishli xatti-harakatlari uchun qonun oldida bir xil javobgarligi, agarda biror shaxs tegishli tashkilotlar ko'rsatmasi bilan hibsga olingan taqdirda, unga 24 soat ichida ayb e'lon qilinishi lozimligi ta'kidlandi[2,-B.7].

Musulmon siyosiy tashkilotlari mustaqil sud hokimiyati tashkil etish tarafdori edilar. Jumladan, ular tomonidan sudyalarning daxlsizligini ta'minlash, davlat idoralari va mansabdor shaxslarning sudlar faoliyatiga aralashuviga yo'l qo'ymaslik, aybsizlik prezumpsiyasi kabi g'oyalarning olg'a surilishi o'sha davr nuqtai nazaridan ulkan voqea edi. Turkistonda musulmon siyosiy tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan konsepsiya asosida demokratik davlat tashkil etish uchun barcha asoslar mavjud edi. Biroq bolsheviklar partiyasining zo'ravonlik bilan hokimiyatga kelishi siyosiy jarayonlarni mutlaqo boshqa o'zanga burib yubordi.

Xuddi Rossiyada bo'lgani singari, Turkistonda ham bolsheviklar partiyasi aholi o'rtasida katta ta'sirga ega emas edi. Yerli aholi ularning puch va'dalariga ishonmadi va musulmon siyosiy tashkilotlarga ergashdi. Qonuniy, demokratik yo'l bilan hokimiyatni egallashga ko'zi yetmagan bolsheviklar zo'ravonlik yo'lini tanladi. Petrograd voqealarining ta'sirida 1917-yil 1-noyabrda Toshkentda zo'rlik bilan sovet hokimiyati o'rnatildi. Hokimiyatni qurol bilan qo'lga kiritgan bolsheviklar partiyasi yangi davlat boshqaruvini tashkil etish masalasiga o'ta sinfiy va shovinistlaracha munosabatda bo'ldi. Bu 1917-yil 15-22-noyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan o'lka sovetlarining III qurultoyida yaqqol namoyon bo'ldi. Qurultoy bolsheviklarning tashabbusi va tazyiqi bilan o'lkadagi yangi hokimiyatning rahbar organi tarkibiga ko'p millatli mahalliy aholining birorta ham vakilini kiritmadi. Bu bilan yangi boshqaruv tizimi Turkiston xalqlariga mustaqillik berishni xohlamasligi va sobiq imperiya mustamlakalarini o'z tasarrufida saqlab qolish uchun barcha choralarni ko'rishini ma'lum qilgan edi.

Turkistonda sovet hokimiyati o'rnatilgandan so'ng sobiq imperiya tartiblari bekor qilinib, yangi boshqaruv tizimini tashkil etishga kirishildi. Jumladan, 1917- yil 24-noyabrda RSFSR XKS qabul qilgan sud haqidagi birinchi dekretga asosan 1917-yil 12-dekabrda Turkiston XKS sud to'g'risida buyruq e'lon qildi[3,-C.2-3]. Unda sobiq Rossiya imperiyasining barcha sud mahkamalari, chunonchi, okrug sudlari, sud palatasi bekor qilinib, saylovlar asosida tuziladigan yangi sudlar bilan almashtirilishi qayd etilgan edi. Sobiq sud mahkamalari bilan birga prokuror nazorati, tergov va advokatlar tashkiloti ham tugatildi.

Sobiq sud tizimi bekor qilingach, amalda yangi sovet sudlari tashkil topmadi. Natijada, Turkiston o'lkasi Adliya xalq komissarligi RSFSR XKSga telegramma orqali murojaat etib, yangi sovet sudlari tuzilgunga qadar sobiq imperiya sudlari faoliyatiga ruxsat berishni so'raydi. Ushbu holat o'rganib chiqilib, Markazning ko'rsatmasi bilan 1917-yil 31-dekabrda Turkiston XKS shoshilinch dekret qabul qildi. Unda sovet sudlari tuzilguniga qadar sobiq imperiya sudlari faoliyat yuritishi, siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan ishlar esa mahalliy sovetlarga taqdim etilishi ko'rsatib o'tilgan edi [4].

Sovet hokimiyatining sud sohasida yuritgan siyosati keskin norozilikka sabab bo'ldi. Garchi sobiq sudyalar faoliyatiga vaqtinchalik ruxsat berilsa-da, biroq ularning hammasi ham o'z vazifasiga qaytmadi. Buning oqibatida, jamiyatda yalpi qonunsizlik muhiti vujudga keldi. Ma'muriy davlat idoralari, mansabdor shaxslar sud vakolatini o'zlashtirib ish yuritar, fuqarolarni noqonuniy qamoqqa olish, sud-tergovsiz jazoga tortish avj oladi.

Siyosiy tuzumning beqarorligi mamlakatda yangi sud tizimini qaror toptirishga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1917-yilda tashkil topgan sovet hokimiyati faqat 1919-yilga kelib, ya'ni oradan ikki yil o'tgachgina yangi sudlarni tashkil etishga muvaffaq bo'ldi. Shunda ham sovet sudlari o'ta ziddiyatli tarzda faoliyat yuritdi. Jumladan, favqulodda komissiya, sovet xavfsizlik idoralari sudlar faoliyatiga aralashib, ishni o'z manfaati yo'lida hal etishga erishgan. Arxiv hujjatlarida bayon etilganidek, favqulodda idoralar sudyalarning hukm va qarorlarini bekor qilib, ishni qaytadan ko'rishga buyruq berar, bu talabni bajarmagan sudyalar esa qamoqqa olinardi[5].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Turkistonda jadid ma'rifatparvarlari tomonidan bir qator siyosiy tashkilotlar tashkil etildi. Ushbu tashkilotlar tomonidan mustaqil sud hokimiyatini barpo etishning nazariy asoslari, konsepsiyalari ishlab chiqildi. Qurultoylarda ular tomonidan ishlab chiqilgan odil sudlov idoralarini tashkil etish borasidagi aksariyat tamoyillar xalqaro huquq normalariga muvofiq edi. Bu esa jadid ma'rifatparvarlarining davlat boshqaruvi, siyosiy bilimlar borasida o'z davrining yetuk bilimdonlari ekanligidan dalolat beradi. Biroq, 1917-yilda Turkistonda zo'ravonlik bilan o'rnatilgan sovet hokimiyati bunga yo'l bermadi. Keyinchalik tashkil etilgan sovet sudlari hukmron tuzumning jazo quroli sifatida ish yuritdi va mustabid tuzum manfaatlarining himoyachisiga aylantirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. A'zamxo'jayev S. Turkiston Muxtoriyati: Milliy-demokratik davlatchilik qurilishi tajribasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – B. 46.
2. «Turk adami Markaziyat (Federalist) firqasi» Maromnomasi ((Fan va turmush. – Toshkent, 1990. – № 7. – B. 7.
3. Сборник декретов и приказов Совета Народных Комиссаров Туркестанской Республики. – Ташкент: Типография ТАССР, 1918. – С. 2-3.
4. O'zbekiston Milliy arxivi R-38-fond, 2-ro'yxat, 4-ish, 55-varaq.
5. O'zbekiston Milliy arxivi R-38-fond, 2-ro'yxat, 54-ish, 119-varaq.

**МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ
ЭВОЛЮЦИЯСИ: МАРКАЗЛАШУВ СИЁСАТИ ВА МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ
ИНСТИТУТЛАРИ (XVIII–XIX АСРЛАР)**

Тўлқин Худойқулов Дўстбобоевич

Шаҳрисабз давлат педагогика институти
Тарих фанлари доктори (DSc), профессор

Аннотация: Марказий Осиё, жумладан Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи, уларнинг давлат бошқарувида оид илмий изланишлар нафақат Ўзбекистонда балки, дунёнинг етакчи илмий марказларида олиб ҳам борилмоқда. Бундай тадқиқотлар жаҳон миқёсида

Марказий Осиё давлатлари тарихи бўйича қуйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивининг Бухоро амирлиги Қўшбегиси Концеляриясида сақланаётган ҳужжатларни ўрганиш; Хива хонлигининг ташқи алоқалари, жумладан унинг Россия, Эрон, Хитой давлатлари билан савдо-дипломатик муносабатларини тадқиқ этиш; Қўқон хонлиги, кейинчалик Қўқон хонлиги пайдо бўлишидан олдин XVIII асрда рўй берган Бухоро хонлиги инқирозининг сабабларини таҳлил этиш; хонликларда вақф хўжалигининг ўзига хос жиҳатларини, шариатнинг ҳуқуқий асослари ҳамда хонликларнинг даргоҳи ва девонида иш юритиш анъаналарини, юз берган трансформацион жараёнларни аниқлаш кабилар.

Калит сўзлар: Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи, Бухоро амирлиги Қўшбегиси, савдо-дипломатик муносабатлар, вақф, архив, давлат бошқаруви

Аннотация: История Центральной Азии, в том числе Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств, а также вопросы их государственного управления являются предметом научных исследований не только в Узбекистане, но и в ведущих научных центрах мира. В настоящее время исследования по истории государств Центральной Азии проводятся по ряду приоритетных направлений. К их числу относятся изучение документов, хранящихся в канцелярии кушбеги Бухарского эмирата Центрального государственного архива Республики Узбекистан; исследование внешних связей Хивинского ханства, в частности его торгово-дипломатических отношений с Россией, Ираном и Китаем; анализ причин кризиса Бухарского ханства в XVIII веке, предшествовавшего возникновению Кокандского ханства; изучение особенностей вакфного хозяйства в ханствах, правовых основ шариата, традиций делопроизводства в ханских дворцах и диванах, а также выявление трансформационных процессов, происходивших в системе государственного управления.

Ключевые слова: история Бухарского, Хивинского и Кокандского ханств, кушбеги Бухарского эмирата, торгово-дипломатические отношения, вакф, архив, государственное управление.

Abstract: The history of Central Asia, including the Bukhara, Khiva, and Kokand Khanates, as well as issues related to their systems of state administration, has been the subject of scholarly research not only in Uzbekistan but also at leading academic centers around the world. At present, research on the history of Central Asian states is being conducted in several priority areas. These include the study of documents preserved in the Chancellery of the Kushbegi of the Bukhara Emirate at the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan; the investigation of the foreign relations of the Khiva Khanate, particularly its trade and diplomatic relations with Russia, Iran, and China; the analysis of the causes of the crisis of the Bukhara Khanate in the eighteenth century that preceded the emergence of the Kokand Khanate; the study of the distinctive features of the waqf system in the khanates, the legal foundations of Sharia, traditions of administrative record-keeping in the royal court and divan, as well as the identification of transformational processes that took place within the system of state administration.

Keywords: history of the Bukhara, Khiva, and Kokand Khanates, Kushbegi of the Bukhara Emirate, trade and diplomatic relations, waqf, archive, state administration.

КИРИШ

Бухоро хонлигининг марказий бошқарувининг шаклланиши ва ривожланиши XIV аср бошларида Мовароуннахрнинг Муҳаммад Шайбонийхон томонидан босиб олинishi бу ҳудудларнинг хон уруғи вакиллари бўлган ўзбек султонлари томонидан бўлиб олинishi жараёнлари билан боғласа бўлади. Лекин, темурийларга хос давлат бошқарувидаги анъаналар сақланиб қолади. Маъмурий жиҳатдан Бухоро хонлиги вилоятлар ва туманларга бўлинган. Бухоро хонлиги бошқарувида ўзига хос анъана ва қонунлар ўрнатилган бўлиб, жойлардаги юқори мансабга эга бўлган зодагонлар давлат бошлиғи томонидан ҳокимликка кўтарилган. Йирик ҳудудларда ташкил топган Шайбонийлар давлати хон томонидан бошқарилган. Хонлиkning сиёсий тизимида ўзбек давлатчилигининг сомонийлардан

темурийларгача бўлган даврда қарор топган давлат бошқаруви қонун-қоидалари ҳамда хусусиятлари билан биргаликда кўчманчиларга хос анъаналар ҳам мавжуд бўлган. Хон чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, у ўз атрофида вилоят туман ҳокимлари ҳамда нуфузли қабила бошлиқларини бирлаштирганидан сўнг мустақил сиёсат олиб борган. Аммо, айрим вилоят ҳокимларининг мавқеи кучайиб марказий ҳокимиятга бўйсунмай қўйган ҳолатлар ҳам бўлиб турган. Бундай ҳолат айниқса Абдуллахон II даврида кучайган бўлиб, у бўйсунмас ҳокимларнинг барчасини зўрлик билан бўйсундирган эди.

Давлат бошқарувида хон саройидаги олий даражали амалдорлардан ташкил топган марказий бошқарув ҳамда вилоятлар ва туманлар қўлида маҳаллий бошқарув асосий ўринда турар эди. Табиийки, хон улар ёрдамида ҳамда бевосита иштирокида давлатдаги маъмурий бошқарувни амалга оширган.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Аштархонийларнинг давлат тизими ва маъмурий бошқаруви ўз тузилиши ҳамда мазмун-моҳиятига кўра, шайбонийлар даври давлатчилигидан деярли фарқ қилмас эди. Манбаларнинг маълумот беришича, XVII – XVIII асрнинг биринчи ярми давлат бошқарувида ҳокимият марказда ҳам, вилоятларда ҳам асосан бир идора – даргоҳда мужассамлашиб борган. Шунингдек, шайбонийлар даврида бўлгани каби аштархонийлар даврида ҳам давлат тизимида ўтроқ турмуш тарзи анъаналари билан бирга айрим ярим кўчманчиларга хос удумлар ҳам сақланиб қолган[16-202]. Бу даврда ҳам хон расман олий ҳокимият бошлиғи бўлиб, давлатдаги ички ва ташқи сиёсатга боғлиқ барча масалалар унинг ихтиёри билан ҳал этилган. Барча олий фармонлар хон томонидан жорий этилиб, унинг номидан тангалар зарб қилинар, хоннинг номи хутбага кўшиб ўқиларди. Аммо, амалдаги бошқарувда кўпгина аштархоний ҳукмдорлар саройидаги катта мавқега эга бўлган амалдорлар ҳамда йирик уламолар қўлида кўғирчоқ эдилар. Нодирмуҳаммад, Субҳонқулихон, Убайдуллахон каби хонлар марказий ҳокимият обрўсини кўтаришга, бебош амирлар мавқеини чеклашга ҳаракат қилган бўлсалар-да, уларнинг бу ҳаракатлари деярли самара бермади. Бу даврда марказий давлат бошқаруви сарой амалдорлари қўлида тўпланган бўлса, жойлардаги маҳаллий ҳокимият вилоят ҳокимлари ихтиёрида бўлган.

Бухорода XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб манғитлар сулоласининг вакиллари ҳукмронлик қиладилар. Сулола ҳукмронлигининг асосчиси Раҳимбий ибн Ҳақимбий бироз муддат (1747 йилдан кейин) Абдулфайзхоннинг ўғилларига оталиқ бўлган бўлиб, 1756 йилда сайидлар, хўжалар ва руҳонийлар томонидан Бухоро тахтига ўтқазилади. Раҳимбий хон унвонини олмасдан ўзини “ноиб ул-ҳукумат” (“ҳоким ўринбосари”) деб билган. Дониёлбий оталиқ ҳам хонликка даъво қилмай аввал Фозилтўрани, кейин эса Абдулғозийни (1758 – 1784 йй.) хон деб эълон қилиб, ўзи уларга ноиб ҳисобланган. Шохмурод 1785 йилда Бухорода “амир” унвони билан тахтга ўтиради[20-337].

Бухоро амирлигининг сиёсий тизими, идора этиш тартиб-қоидалари, давлат рамзлари, унвон ва мансаблар ҳақида кўпгина олимлар тадқиқот ишлари олиб борганлар. Ушбу тадқиқотларнинг таҳлиллари шуни кўрсатадики, манғитлар ҳукмронлиги даврида давлат тизмида жиддий ўзгаришлар амалга оширилмаган. Бу даврда олий ҳукмдор гарчи амир унвони билан ҳокимиятни бошқарган бўлса-да, Бухоро амирлиги ҳам ўз тизими, қонун-қоидалари, бошқарув тартиблари ва бутун моҳияти билан ўрта асрлар Мовароуннаҳрдаги мусулмон давлатлари, хусусан, шайбонийлар ва аштархонийлар давлат тизмидан деярли фарқ қилмаган.

Бухоро амирлигида давлат мутлақ қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятга эга бўлган амир томонидан бошқарилар эди. Давлат аҳамиятига молик бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, диний ва бошқа масалалар Бухородаги бош қароргоҳ – Аркда кўриб чиқилган ҳамда ҳал этилган. Бош қароргоҳ ҳисобланган Аркда амир ва унинг оиласидан ташқари кўшбеги, шиғовул, тўпчибоши, мирзабоши каби сарой амалдорлари ўз оилалари ва хизматкорлари билан яшаган[19-56].

Хива хонлиги ҳам маъмурий жиҳатдан XVI – XVIII асрларда вилоятларга бўлинган бўлса, XVIII аср охири – XIX аср бошларидан бошлаб давлатдаги асосий маъмурий ҳудудлар беклик деб аталган. Манбаларга кўра, бу даврда хонликда 16 та беклик ва 2 та ноиблик мавжуд эди. Улар Хазорасп, Гурлан, Хонқа, Кўҳна Урганч, Қўшқўприк, Питнак, Қиёт, Шоббоз (Шоҳаббоз), Шовот, Тошҳовуз, Амбарманак, Урганч, Хўжайли, Шуманай ва Қўнғирот бекликлари ҳамда Бешариқ ва Қиёт-Қўнғирот ноибликларидир. Уларни хон томонидан тайинланган беклар ва ноиблар бошқарганлар. Хива шаҳри бошқаруви хон ва бош вазир ихтиёрида бўлган. Хонликнинг пойтахти турли даврларда Вазир, Кат, Кўҳна Урганч, Хива шаҳарлари бўлган[8].

Хива хонлигида унвон ва мансабларни сарой, ҳарбий ва диний унвон ҳамда ва амалларга бўлиш мумкин. Тадқиқотчиларнинг фикрича, бу тасниф соф назарий бўлиб, аслида хонлик даврида муайян унвон ва мансаблар соҳалар бўйича берилмаган[4-7]. Ўша вақтда амалдор ва унвон эгаси кўпинча хонга нисбатан шахсий садоқати, қавми яқинлигидан бир мансабдан бошқа мансабга ўтиб, унвонлар соҳибига айланган. Хонликда энг олий унвон хон бўлиб, у маъмурий, сиёсий ва ҳарбий ваколатларга эга бўлган.

Хива хонлиги давлат тизимида, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидан фарқли ўлароқ, хон ҳузурида Олий Кенгаш амал қилган. Маълумотларга кўра, бу Олий Кенгашни Муҳаммад Раҳимхон I “ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун илгари иноқ ва оталиклар бошлиқ бўлган уруғ оқсоқоллари кенгаши ўрнига таъсис этган эди. Бу Олий Кенгашга турли даъво ва жиноий ишларни кўриш ва қарор чиқариш ҳуқуқини берди.” Бу Кенгашнинг ваколати чегараланган бўлиб, маслаҳат берувчи органга ўхшар, унинг аъзолари энг юқори мансаб ва унвондаги амалдорлар бўлган. Кенгаш мажлисида бошқа амалдорларга қараганда кўпроқ иноқ, шайх ул-ислом, девонбеги ва ясувулбоши ҳал этувчи овозга эга бўлган. Кенгаш мажлислари масаланинг муҳимлигига қараб, хон томонидан чақирилган эди. Олий Кенгаш оқсоқоллардан, яъни маълум мансаб ва унвон эгаларидан, чунончи, нақиб, шайх ул-ислом, мутавалли, мироб, қози, фармончи, дарға, шиғовул, дастурхончи, арбоб, мирохўр кабилардан иборат эди. Шунингдек, хоннинг қариндош-уруғларидан бўлган беклар, оталиқ, иноқ ва бийлар ҳам бу кенгашга кирганлар[7-76].

Хива хони саройида яна қуйидаги унвон, мансаб ва вазифалар мавжуд бўлган: офтобачи, бухчабардор, соатбардор, китобдор, мўзабардор (хон пойабзалини берувчи), шарбатдор, маҳрамбоши (юқори лавозим ҳисобланган), тўшакчи, карнайчи, сурнайчи, жарчи, ошмехтар (хон ва сарой ошхонаси бошлиғи), сорбон (туячилар), камон халфа (овчи, кушчи), мерганлар, сайис (от боқувчи), кўмирчи, кўчанчи (эгар-жабдуқчи), тамакисоз, лойкаш, кулол, ходимчи, рўмолчи, селобчи (жом ушлаб турувчи), пояки (чилимчи), араваши, носчи, қиличкор (қилич ва шамшир ясовчи), ошпаз, товоқчи, даракчи (отчопар), жирчи (ашулачи), йўнувчи (дурадгор), девон (мирза), мушриф (озуқа йиғувчи), божбон (закотчи) ва бошқ. Уларнинг барчаси сарой хазинасидан маош олганликлари ҳақида маълумотлар бор. Саройдаги умумий тартибни арбоб назорат қилган[9-56].

Ўзбекларнинг минг қабиласи (уруғи) бошлиқларидан бири Шохрухбий асос солган Қўқон хонлигидаги давлат бошқарув тизими ўрта асрларда Мовароуннаҳрда ҳукм сурган мусулмон давлатлари бошқарув тизимидан фарқ қилмас эди. Хонликда Бухоро амирлигида бўлгани каби Амир Темур даврида шаклланган ҳамда шайбонийлар даврида қисман ислоҳ қилинган давлат бошқаруви ва тизими мавжуд бўлган. Хонликда энг олий ва марказий унвон хон унвони бўлиб, унинг ҳукумати чекланмаган. Фармон бериш ва унинг бажарилишини назорат этиш салоҳиятлари хоннинг қўлида бўлган.

Хонликнинг минг қабиласидан бўлган ҳокимлар турли йилларда Шаҳрисабз, Ургут, Моғиён, Урмитан вилоятлари ва бекликларида ҳукм сурганлар. Минг уруғи бошлиқлари XIX аср бошларигача бий унвони билан ҳокимиятни бошқарганлар. Олимхон 1805 йилда ўзини расман хон деб эълон қилди. Хон унвони билан ҳокимиятни бошқарган Умархон (1810 – 1822 йй.) 1818 йилда ўзини “амир ул-муслимин” деб эълон қилди. 1822 йилда Муҳаммад Алихон ҳам хон унвони билан тахтга ўтирган[6-21].

Хон авлодлари хонзода, амирзода, мирзода, шахзода, тўра деб аталганлар. Хонликдаги давлат низоми мутлақ якка ҳокимлик бўлиб, хоннинг ўзи чекланмаган ҳокимиятга эга бўлса-да, маълум тарихий даврларда унинг салоҳияти ва ҳокимияти чекланиб, сарой амалдорлари ҳамда қўшин бошлиқларининг хонга таъсири кучли бўлган. Бунга Мусулмонқулининг мингбоши ва оталиқ бўлган даврини (Худоёрхон даврида, 1844 – 1852 йй.) ёки Алиқулининг амирлашқарлик ва вазирлик даврини (Султон Сайидхон, 1863 – 1865 йй.) мисол қилиб келтириш мумкин. Фикримизча, хоннинг сиёсий куч-қудрати маълум иқтисодий асосларга ҳамда баъзи ижтимоий гуруҳлар фаолиятига боғлиқ бўлган.

Манбалар ва илмий адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, мамлакатда хон энг катта ва йирик мулкдор бўлиб, хонлик ҳудудидаги барча бойликларга, ер, сув, қўриқ ерлар, қўлу анҳорларга эгалик қилган. Улардан келадиган закот, хирож, танобона ва бошқа солиқлар шаклидаги даромадлар хон хазинасини мунтазам равишда тўлдириб турган. Хон ва унинг қариндошлари, сарой аҳли ва маъмурият, қўшинлар ва қўшин бошлиқлари асосан солиқлар ҳисобидан рағбатлантирилган.

Манбалар маълумотларига кўра, хон саройида мингбоши бошчилик қиладиган Кенгаш тузилган бўлиб[3-38-39], бу кенгаш саройдаги давлат аҳамиятига молик муҳим ишларни қўриб чиққан. Дастурхончи, рисолачи ва бошқа муҳим амалдорлар аъзо бўлган ушбу кенгаш давлат бошқарувида катта аҳамиятга эга эди.

Қўқон хонлигида асосан Олимхон, Умархон ва Мухаммад Алихонлар даврида (1798 – 1842 йй.) давлат бошқаруви, ички ва ташқи сиёсат анча барқарор ҳамда нисбатан тинч ривожланган. Аммо XIX аср ўрталарига келиб Қўқон хонлиги инқирозга учрай бошлайди. Тадқиқотчилар ушбу инқирознинг асосий сабаблари сифатида ўтроқ халқ ва қўчманчи аҳоли ўртасидаги қарама-қаршиликларни, ўзаро низо ва урушларни, хон тахти учун олиб борилган курашларни, Бухоро амири билан бўлган низолар ва душманликлар, сарой амалдорларининг хоинликлари кабиларни кўрсатадилар. Буларнинг натижасида иқтисодий ҳаётда тараққиёт пасайиб, ижтимоий тарқоқлик кучайиб борди ва давлат инқирозга юз тутди[11-87].

Қўқон хонлигида унвонлар ва мансаблар улар ижрочиларининг вазифалари ҳамда мартабаларига қараб ҳарбий, ҳарбий-маъмурий, сарой унвон ва мансаблари ҳамда маъмурий вазифалари, диний мансаб ва унвонлар ҳамда диний қозихона амалларига бўлинган[18-6-21].

Қўқон хонлигидаги Олий кенгашнинг таркиби ҳақида сўз борар экан, унинг таркибига марказий давлат бошқарувидаги барча мансабдорлар аъзо этиб киритилганлигини алоҳида таъкидламоқ лозим. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича[12-78], Қўқон хонлигининг бош вазيري бўлган мингбоши ҳамда олий диний мансабдор – шайх ул-ислом кенгашнинг доимий аъзоси бўлган. Шунингдек, хонлиkning бош қозиси, яъни қозикалон ва ҳарбий ишлар бўйича икки судья – қозиаскар ҳам кенгашда иштирок этган. XIX асрнинг 30 - йилларига келиб марказий давлат бошқарувида муҳим вазифалар қаторига кирган дастурхончи ва рисолачи ҳам кенгаш аъзоси бўлган.

Худоёрхон ҳукмронлигининг биринчи даврида Кенгаш таркиби тўртта қипчоқдан иборат бўлган. XIX асрнинг 60-йилларига келиб кенгаш кенгайтирилиб, марказий давлат бошқарувидаги 12 кишидан иборат мансабдорлар кенгаш таркибига киритилади.

Янги хон ҳокимиятга келганида Кенгаш таркиби ўзгарган. Кенгаш таркибидаги бирор аъзо бирор вилоятга ҳоким этиб тайинланганида унинг бўш қолган ўрнини юқори сарой амалдорларидан бир эгаллаган. Дунёвий амалларни бажарувчи амалдорлар – умаро[13-85], диний масалаларни ҳал қилувчи амалдорлар эса – уламо деб аталган.

Қўқон хонлигида давлатнинг бошқарув тизимида турли шахсларни мансабдор этиб тайинлаш, уларнинг бу мансабларга тайинланиш вақтида ўтказилган маросим ва удумлар ҳам ўзбек давлатчилигининг қадимий анъаналари билан боғлиқлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Давлат бошқарувида муҳим ўрин тутган удумлардан бири олий ҳукмдорни тайинлаш, яъни хон қўтариш маросими бўлиб, бу маросим ўзига хос хусусиятларга эга эди. Бу маросим аниқ бир тартиблар асосида ва доирасида амалга оширилган.

Қўқон хонлигида, бошқа Марказий Осиё хонликларидаги каби, ҳукмрон доирадаги мансабдорлар ушбу маросимда янги ҳукмдорга ўз итоаткорликларини билдириб, байъат

қилишган, сўнгра уни оқ кигизга ўтқазиб кўтаришган. Маросимдан сўнг янги хон халққа эълон қилинган.

Ушбу маросим ҳақида “Тарихи Туркистон” асарида муҳим маълумотлар мавжуд. Асар муаллифининг ёзишича, Умархонни (1810 – 1822) тахтга ўтқазиб маросими куйидагича кечган: Умархонни ўзбек хонлари расмича оқ намадга солиб, қорилар Анна фаттахна сурасини ўқиб, кўтариб, Фарғона тахтига ўтқазиб, тамоми жам бўлган ҳалойиқлар тахният ва муборақбод овозасини аршу аълога йеткурубдурлар[12-87].

XIX асрда Қўқон хонлиги манбаларда беклик, баъзан вилоят ва саркорлик сифатида тилга олинган маъмурий-худудий қисмларга бўлинган ва уларни хон томонидан тайинладиган мос равишда беклар, ҳокимлар ва саркорлар бошқарган. А. Кун хонликдаги 15 та бекликнинг номини келтиради. Булар: Қўқон ва унинг атрофи, Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Наманган, Сўх, Маҳрам, Булоқбоши, Аравон, Балиқчи, Чортоқ, Навкат, Косон, Чуст ва Бобо дархон. Бошқа манбаларда Асака, Марғилон, Балиқчи, Ўш, Сўх, Косон ва Ўзган саркорлик сифатида ҳам тилга олинган[17-13].

Ҳокимлар ва худудий бўлинма бошлиқлари хон оиласи аъзолари, унга яқин гуруҳлар, юқори табақа вакиллари ва етакчи қабилалар сардорлари орасидан тайинланган. Жумладан, Худоёрхон даврида етита беклик хоннинг ўғиллари ва яқин қариндошлари томонидан бошқарилган. Ўз навбатида ҳокимлар вилоят худудларини ўзининг фарзандлари ва қариндошларига бўлиб берганлар[10-169].

Баъзи беклик ёки вилоятлар хон томонидан кучли давлат арбоблари ёки маҳаллий кучларнинг бошлиқларига улар билан муроса қилиш мақсадида берилган. Жумладан, кучли гуруҳ вакили ва қabila сардори сифатида Ражаб қўшбеги, Муҳаммад Шариф оталикнинг Тошкентга, юзлар қабиласи вакиллариининг Хўжанд ва Ўратепага ҳоким этиб тайинланганлиги бунинг далилидир[2-150-152].

Хонликнинг маъмурий-худудий бошқарув тизимида бек (ҳоким, волий) ва унинг ўрдаси алоҳида ўрин эгаллаган. Хон томонидан тайинланган ҳоким ва қози барча ваколатларга эга бўлган. Лекин, уларнинг ваколатига ўлим жазосини бериш кирмаган. Бек ўрдасида ҳам хон саройидагидек юзлаб амал ва унвонлар жорий қилинган бўлиб, улар маҳаллий аҳолидан йиғиладиган солиқ ҳамда тўловлар ҳисобидан кун кечирган. Бекликда саркор аҳолидан солиқ ва тўловлар йиғиш, суғориш тизими, ҳашар ишларига масъул амалдор бўлган. Манбаларда саркорлик ҳисобидан катта мулкларга эга бўлган шахсларни кўплаб учратиш мумкин[15-104].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтган, Аштархонийлар даврида давлат бошқаруви ўз тузилиши, моҳияти жиҳатдан шайбонийлар давридагидан деярли фарқ қилмаган бўлса-да, айрим ўзгаришлар амалга оширилган. аштархонийлар даврида девонлар тизимида катта ўзгариш кузатилди. Бу тизим ўзининг олдинги ҳолатини деярли йўқотади. Марказда бутун ҳокимият даргоҳда тўпланиб қолади. Натижада, девонлар маҳаллий ҳокимликларни бошқариш имкониятини қўлдан чиқаради. Бу эса, ўз навбатида вилоятларда бутун ҳокимият вилоят ҳокимлари ва уларни қўллаб - қувватловчи маҳаллий кучлар қўлида тўпланиб қолишига олиб келди. Бу омил аштархонийлар даврида марказий ҳокимиятни деярли йўққа чиқарган. Хива хонлиги ҳам Бухоро амирлиги сингари мутлақ монархия эди. Олий ҳукмдор – хон давлат бошлиғи ҳисобланар эди. Хива хонлиги мутлақ монархия давлати бўлгани билан Бухоро амирлигидан фарқли ўларок, хонликда Олий ва Кичик кенгашлар фаолият кўрсатган. Олий кенгашнинг муҳим ваколати тахт ворисини тайинлаш масаласини ҳал эта олган. Одатда, тахт отадан катта ўғилга мерос бўлиб ўтган. Қўнғиротлар даврида ҳам бўлажак хонни оқ наMAT устига ўтқазиб, унинг тўрт учидан мўътабар зотлар кўтариб тахтгача кўтариб бориш анъанаси сақланиб қолган. Қўқон хонлиги ҳам Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги каби давлат тузумига кўра, мутлақ монархия эди. Чекланмаган ҳуқуққа эга бўлаган хон давлатни ҳукмрон минглар уруғи, шунингдек, бошқа қабилаларнинг нуфузли табақалари, юқори мансабларга тайинланган давлат амалдорлари, руҳонийлар ва ҳарбийларга таяниб бошқарган.

ФОДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Акбаров Р. Қўқон хонлиги тарихи. – Фарғона, 2015. – Б. 99-108.
2. Бейсембиев Т.К. Тарихи Шахрухи как исторический источник. Алма-Ата.: Наука, 1987. – С. 150 –152.
3. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996. – Б. 38-40.
4. Воҳидов Ш. Ҳ. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигидаги унвон ва мансаблар. – Б. 7.
5. Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. Тошкент. Янги аср авлоди. 2006. – Б. 6-21.
6. Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. – Б. 6 – 21.
7. Государственные документы Хивы XIX в. Том II. Издательство академии наук Узбекиской ССР, –Ташкент; 1960. – С. 76.
8. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. // Исследование и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии, Санкт – Петербург, 1940; Шу муаллиф. Архив Хивинских ханов // ЗИВАН СССР. Т. VII. – Москва – Ленинград, 1939; Шу муаллиф. История царствования Сейид-Мухаммедхон (1856 – 1865) Гулшен-и-давлат. Соч. Мухаммед Риза Мираба Агехи. // МИК. Т.VII. – М., Л., 1935.
9. Ёўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент.: Ўздавнашр, 1959. – Б.56;
10. Шу муаллиф, XIX аср Хива давлати ҳужжатлари. – Тошкент.: Ўздавнашр. Т. II, 1960.

ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – ХХ АСР БОШЛАРИДА БУХОРО АМИРЛИГИНИНГ ҲИНДИСТОН БИЛАН ОЛИБ БОРГАН САВДО АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИДАН

Очилдиев Файзулла Бабакулович

тарих фанлари доктори, профессор

Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент, Ўзбекистон

e-mail: fayzullaochildiev@gmail.com

Аннотация: Мақолада XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлигининг Ҳиндистон билан олиб борган савдо алоқалари тарихи архив ҳужжатлари, замондош сайёҳлар ва мутахассислар маълумотлари ҳамда илмий адабиётлар асосида ёритилган. Тадқиқотнинг мақсади икки мамлакат ўртасидаги савдо йўналишлари, товар айирбошлашнинг таркиби ва ҳажми ҳамда унинг ўзгариши омилларини аниқлашдан иборат. Ишда тарихийлик, қиёсий-тарихий ва миқдорий таҳлил усулларида фойдаланилган. Бухоро – Ҳиндистон савдосида Афғонистоннинг Қобул, Балх ва Хулм шаҳарлари орқали ўтувчи карвон йўллариининг йўналишлари, уларнинг тармоқлари, Шарқий Бухоро бекликларининг ўрни ҳамда 1888 йилда темир йўлнинг кириб келиши савдо йўналишларига кўрсатган таъсири таҳлил қилинган. XIX асрнинг 50–90-йилларида амирлик бозорларида ҳинд ва инглиз маҳсулотларига, айниқса, нил бўёғи, Кашимир шоли, газламалар ва чойга бўлган талаб юқори бўлганлиги, Бухородан Ҳиндистонга асосан жун, тери, қорақўл, гилам ва ипак маҳсулотлари чиқарилганлиги кўрсатилган. Шунингдек, ҳинд савдогарларининг судхўрлик фаолияти ва чой савдосининг икки мамлакат ўртасидаги товар айирбошлашдаги етакчи ўрни очиб берилган. Ҳулосада XX аср бошларига келиб амирлик бозорларининг ихтисослашуви ва рус-инглиз савдо рақобатининг кучайганлиги қайд этилган.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, Шарқий Бухоро, Ҳиндистон, Афғонистон, карвон йўллари, карвонсарой, нил бўёғи, чой савдоси.

Аннотация: В статье на основе архивных документов, сведений современников и научной литературы освещается история торговых связей Бухарского эмирата с Индией во второй половине XIX – начале XX века. Цель исследования – выявить направления торговли между двумя странами, состав и объём товарообмена, а также факторы его изменения. В

работе использованы принцип историзма, сравнительно-исторический метод и количественный анализ. Анализируются направления караванных путей, проходивших через афганские города Кабул, Балх и Хулм, их ответвления, роль бекств Восточной Бухары, а также влияние появления железной дороги в 1888 году на торговые маршруты. Показано, что в 1850–1890-х годах на рынках эмирата был высокий спрос на индийские и английские товары, прежде всего на индиго, кашмирские шали, ткани и чай, тогда как из Бухары в Индию вывозились главным образом шерсть, кожи, каракуль, ковры и шелковые изделия. Раскрыты ростовщическая деятельность индийских купцов и ведущее место чайной торговли в товарообмене между двумя странами. В заключении отмечается специализация рынков эмирата к началу XX века и усиление русско-английского торгового соперничества.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Восточная Бухара, Индия, Афганистан, караванные пути, караван-сарай, индиго, чайная торговля.

Abstract: Based on archival documents, accounts of contemporaries and scholarly literature, the article examines the history of trade relations between the Emirate of Bukhara and India in the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries. The aim of the study is to identify the directions of trade between the two countries, the composition and volume of commodity exchange, and the factors behind its changes. The principle of historicism, the comparative-historical method and quantitative analysis are applied. The article analyzes the caravan routes passing through the Afghan cities of Kabul, Balkh and Khulm, their branches, the role of the principalities of Eastern Bukhara, and the impact of the arrival of the railway in 1888 on trade routes. It is shown that in the 1850s–1890s there was strong demand in the emirate's markets for Indian and British goods, above all indigo, Kashmir shawls, textiles and tea, while Bukhara exported mainly wool, hides, karakul, carpets and silk products to India. The moneylending activities of Indian merchants and the leading role of the tea trade in the exchange between the two countries are revealed. The conclusion notes the specialization of the emirate's markets by the early twentieth century and the intensification of Russian–British commercial rivalry.

Keywords: Emirate of Bukhara, Eastern Bukhara, India, Afghanistan, caravan routes, caravanserai, indigo, tea trade.

КИРИШ

Бухоро амирлигининг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги ташқи савдо алоқаларини ўрганиш минтақанинг иқтисодий тарихини, шунингдек, Россия ва Буюк Британия ўртасидаги рақобат шароитида Ўрта Осиё бозорларининг ўрнини англашда муҳим аҳамиятга эга. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлиги ва Ҳиндистон ўртасида олиб борилган савдо алоқаларига назар ташлайдиган бўлсак, уларнинг жадал ривожланганлигига гувоҳ бўламиз. Икки мамлакат ўртасидаги тижорат ишлари Афғонистоннинг Қобул, Хирот ва Қандаҳор шаҳарларидан ўтувчи қарвон йўллари орқали амалга оширилган. Савдогарлар ўз маҳсулотларининг манзилга хавфсиз ва тезроқ етиб боришдан манфаатдор бўлганлиги сабабли ҳар доим хавфсиз ва раван йўللардан юришга ҳаракат қилган; йўлларнинг хавфсизлиги улар учун энг муҳим омил ҳисобланган.

Мазкур мақоланинг мақсади Бухоро – Ҳиндистон савдосининг асосий йўналишлари, товар айирбошлашнинг таркиби ва ҳажми ҳамда унга таъсир кўрсатган омилларни манбалар асосида ёритишдан иборат.

МАТЕРИАЛЛАР ВА УСУЛЛАР

Тадқиқотнинг манбавий асосини Ўзбекистон Миллий архиви фондларидаги ҳужжатлар, «Туркестанский сборник» тўплами ва «Туркестанские ведомости» газетаси материаллари, П.И. Небольсин, Г. Вамбери, В. Клем, А.Ф. Губаревич-Радобыльский каби замондош муаллифларнинг асарлари ҳамда Е.Я. Люстерник, П. Расул-заде, Д.Х. Разоқов, А.Ш. Ёров каби тадқиқотчиларнинг илмий ишлари ташкил этади. Мақолада тарихийлик ва холислик тамойиллари асосида қиёсий-тарихий, хронологик ва миқдорий таҳлил усулларида фойдаланилди: турли манбалардаги савдо ҳажми, нархлар ва йўл масофаларига оид маълумотлар ўзаро солиштирилиб, умумлаштирилди.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

XIX аср иккинчи ярмига келиб Бухоро – Ҳиндистон савдо алоқалари бир нечта карвон йўллари ва уларнинг тармоқлари орқали амалга оширилган. Ҳиндистоннинг Пешовар шаҳридан йўлга чиққан савдо карвони Ҳайбар довони орқали 3 кун йўл юриб Жалолобод шаҳрига, ундан сўнг эса Қобулга келган. Бу ерда савдогарлар олиб келаётган юклари учун закот солиғини тўлаб, яна ўз йўлида давом этган. Ҳиндикуш тоғлари орқали ўтувчи йўл тоғлик ҳудудлардан иборат бўлганлиги учун ундан ўтиш анча мураккаб ва хавф-хатарли бўлган. Савдогарлар учун асосий муаммо Ҳайбар довонида яшовчи қабилалар саналган, улар доимий равишда савдо карвонларига ҳужум уюштириб турган [1, С. 124].

П.И. Небольсин Бухоро – Ҳиндистон ўртасидаги савдо йўлларини ўрганиб, ўз хулосаларини берган. Қобулдан йўлга чиққан карвон Бомийнганча бўлган масофани 16 кунда босиб ўтган. Бу даврда савдогарлар Саричашма, Хулм ва Бомийнда тўхтаб закот тўлаган. Бомийндан чиққан карвон Балхганча 2 кун, Балхдан Каркиганча эса 7–9 кунлик йўлни босиб, бу шаҳарларда ҳам закот тўлаб, Қарши шаҳрига етиб келган. Бу ердан Қўқон ва Тошкентга боровчи савдогарлар Самарқанд орқали ўз манзилларига, Бухорога боровчилар эса амирликнинг турли ҳудудларига кетган [2, С. 64]. Савдо карвони Бухородан Ҳиндистонга қайтишда ҳам Қарши ва Каркида бож тўлаб, Афғонистон ҳудудига ўтган. Савдогарлар Балх, Хулм, Бомийн ва Қобул шаҳарларида бож тўлаб, Жалолободга, ундан сўнг Ҳайбар довони орқали Пешоварга йўл олган. Қобулдан Бухорога чиққан савдо карвони 27 кунда ўз манзилига етган [3, С. 186]. Бухоро – Ҳиндистон карвон йўлларининг тармоқлари ҳам савдо-сотиқ ишларида муҳим саналган. Қарши шаҳридан Ҳиндистонга йўлга чиққан савдо карвонлари икки йўналишда ҳаракатланган: биринчи йўл Ажирим – Шўрбозор – Айритом ва Қўнғиртоғнинг ғарбий қисмидаги қишлоқлар орқали, иккинчи йўл эса Жом – Шўркудук – Қоратикон қудуғи орқали Қўнғиртоғнинг жануби-шарқий ён бағирлари бўйлаб ўтган.

Е.Я. Люстерник Бухоро – Ҳиндистон савдосида Панж ва Амударё қирғоқлари бўйлаб Бухороганча чўзилган учта савдо йўли тармоғини кўрсатиб, бу йўлларда ҳам савдо карвонлари қатнаганлигини таъкидлаган. Биринчиси Бухородан Калькуттаганча бўлган йўл тармоғи бўлиб, унинг узунлиги 7674,4 км (7240 чақирим)ни ташкил этган ва карвон 181 кунда манзилга етиб борган. Иккинчиси шу йўлнинг қўшимча тармоғи бўлиб, умумий узунлиги 7165,6 км (6760 чақирим)ни ташкил этган, карвонлар 169 кун йўл юрган. Учинчи йўналиш «шошилиш йўли» деб номланган бўлиб, ундан юриш жуда мураккаб бўлган; бу йўл 7716,8 км (7280 чақирим)дан иборат бўлиб, масофани 172 кунда босиб ўтиш мумкин бўлган [4, С. 84–86].

Бухоро амирлигининг Ҳиндистон билан савдо алоқаларида Шарқий Бухоро бекликларининг ўрни ҳам муҳим бўлган. Афғонистоннинг Боғорак шаҳри Шарқий Бухоронинг Қўлоб шаҳри билан боғлайдиган асосий кўприк вазифасини бажарган. Бу йўл Саричашма қишлоғидан ўтган бўлиб, унда Боғорак ва Чубек кечувидан Қўлобга борадиган йўллар туташган. Қўлоб беклигининг Сарой кечуви маҳаллий, афғон, инглиз-ҳинд молларини икки томонга олиб ўтиш учун жуда муҳим савдо йўли ҳисобланган. Шунингдек, бу йўл Сарой маъмурий марказидан Қўрғонтепа, Қозоқ мазори, Файзободқалъа, Чубек, Боғорак, Қўлоб, Ҳисор, Қабодиёнга олиб борган.

Шарқий Бухородаги Ҳисор, Қўрғонтепа, Қабодиён, Қоратегин, Дарвоз, Шугнон бекликлари тоғли йўллар орқали Қўқон хонлиги билан ҳам савдо алоқаларини олиб борган. Шарқий Бухородан Қўқон хонлигига асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва чорва моллари олиб бориб сотилган, у ердан эса маҳаллий аҳоли эҳтиёжи учун зарур маҳсулотлар олиб қайтилган [5]. Ҳисор тизмасини кесиб ўтадиган барча йўлларда юklar асосан от ва эшакларда ташилган. Бу йўллар орасида энг қулайи Ҳисор тизмасининг жануби-ғарбий қисмидан ўтувчи, бир томондан Ғузор, иккинчи томондан Келиф ва Шеробод шаҳарлари оралиғидаги йўллар ҳисобланган. Шу йўналишда Дарбанд ва Бойсун орқали Сурхон воҳасига кўплаб қулай йўл тармоқлари ўтган. Шарқий ва Ғарбий Бухоро ўртасидаги барча

юклар ва чорва моллари шу йўллар орқали олиб ўтилган, улар орқали Афғонистон ва Ҳиндистонга ҳам карвон қатнови йўлга қўйилган [6, С. 29].

1888 йилда Бухоро амирлигига темир йўлнинг кириб келиши билан Бухоро – Ҳиндистон савдогарлари Бандар-Бушир, Машҳад ёки Батуми ва Красноводск орқали ҳам савдо молларини олиб кира бошлади. Бу йўналиш савдогарлар учун бир қатор қулайликларга эга эди. Биринчидан, у юкларнинг манзилга тезроқ етиб келишини таъминлаган (илгари маҳсулотлар 5–6 ойдан ортиқ вақт давомида етказилган), иккинчидан, йўл хавфсизлиги бўйича деярли муаммолар бўлмаган. Бироқ бу темир йўл кўпроқ Россия савдогарлари манфаатига хизмат қилиб, бухоролик ва ҳинд савдогарлари учун тўлиқ самара бермади. Транскаспий темир йўлидаги юқори божлар Бухоро амирлиги ва Туркистон ўлкасига ҳинд маҳсулотларининг кириб келишини сезиларли даражада камайтирган: 1891–1892 йиллардан олдин муслин ва индиго импорти 1 млн рублдан ошган бўлса, бу йилларда кўрсаткич 128 минг рублга қисқарган [7, С. 16].

XIX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб савдогарлар Ҳиндистоннинг Шикарпур, Мўлтон каби шаҳарларидан Бухоро амирлигига олтин ип қўшиб тўқилган шойи газламалар, юпка ип-газламадан тўқилган саллалик ва астарлик матолар, марварид ва қимматбаҳо тошлар, Кашмир шоли, нил бўёғи, қалампир, мускат ёнғоғи, новшадил, чиннигул, долчин олиб келганлар. Бухоро шаҳри Европадан келтирилган ҳамда рус, инглиз, ҳинд маҳсулотлари сақланадиган улкан омбор сифатида эътироф этилган. Бухоро амирлигидан Ҳиндистонга асосан тери ва жундан тайёрланган маҳсулотлар, жун толаси, гиламлар [8, С. 114], ипак ва пахта матолари, кўзичоқ териси, рўмол экспорт қилинган. Г. Вамбери маълумотига кўра, бухоролик савдогарлар Ҳиндистонга бошқа маҳсулотлар билан бирга рус саноатида ишланган моллар ҳамда рус олтинини ҳам олиб чиққанлар. Ҳиндистондан эса амирлик ҳудудига зираворлар, гиламлар, ипак буюмлар, чой, тўқимачилик маҳсулотлари, доридармонлар олиб кирилган [9, С. 214].

XIX асрнинг 50–60-йилларида ҳинд савдогарлари Бухорога шойи газламалар, саллалик ва астарлик материаллар, марварид ва қимматбаҳо тошлар, шунингдек, Бухоро бозорларида талаб юқори бўлган нил бўёғини (ҳар йили 2000 туя) йирик миқдорда олиб келганлар. Мўлтонда тайёрланган бу бўёқ амирлик бозорларида пуди 44 рублдан сотилган [10, С. 73]. Бундан ташқари, Кашмир шоли, мовут, зар ипдан тикилган кашта ва чойшабларга ҳам талаб кучли бўлган [11, С. 22].

XIX аср ўрталарида Ҳиндистондан Қобул орқали Бухоро, Қўқон, Тошкент ва Қашқарга ҳар йили 10–15 минг туяда 160–240 минг пудгача юк олиб келинган [12, С. 42–45]. Бу карвонларда атторлик буюмлари, доривор гиёҳлар, «муслин» деб номланувчи юпка мато, Банорас кимхоби, Кашмир рўмоллари, ҳинд парчалари, ип-газламалар, чопон, белбоғ, диний китоблар, индиго (нил), мурч, шакар, гуруч, шинни, қимматбаҳо тош, чой ва инглиз моллари (сурп), саллалик ва кийимлик дока, чит, курул-яроғлар олиб келинган [13].

XIX аср 60-йилларида Бухоро шаҳрида 60 га яқин карвонсарой, 50 дан ортиқ бозор мавжуд эди. Уларнинг энг йириги Регистон яқинидаги майдонда жойлашган бўлиб, бир неча ўнлаб расталарга эга бўлган ва бу ерда маҳаллий ҳамда хорижий давлатлардан келтирилган маҳсулотларни сотиб олиш мумкин эди. Манбаларда 1860 йилдан бошлаб Ҳиндистондан Бухорога Қобул орқали ҳар йили 170 минг фунт стерлинглик инглиз ип-газлама, жун ва шойи моллари келтирилгани кўрсатилган [14, С. 51]. Инглиз гулдор газламаларига аҳоли орасида талаб юқори бўлиб, бадавлат кишилар улардан уйларини безашда ҳам кенг фойдаланган.

Маълумотларга кўра, 1868 йилда Ҳиндистон ва Қобулдан Бухорога 4 минг туяга ортилган савдо карвони келган, шундан 800 туяда кўк чой, қолганида эса фабрикаларда ишлаб чиқарилган инглиз маҳсулотлари бўлган [15, С. 177]. Манбаларда 1860–1870-йилларда Бухоро амирлиги ва қўшни хонликларда инглизларнинг савдо баланси русларникига нисбатан 22 баравар кўп бўлгани қайд қилинган [16, С. 112]. «Туркестанский сборник»да 1868 йилда Ҳиндистондан амирлик ҳудудига 6500 туяда савдо моллари олиб келингани келтирилган [17, С. 9], М.К. Рожкова эса 1869 йилда Бухоро амирлигига 6560

туяда турли моллар келтирилганини қайд қилган. П. Расул-заде 1860–1870-йилларда Ҳиндистондан Бухорога йилига 6500–7000 туяда савдо моллари олиб келинганлигини, жумладан, 18 минг пуд нил бўёғи, 80 минг пуд бўёқ, 50 дона Кашмир палоси, 30 дона олтин матоли ҳинд буюмлари, 70 минг пуд чой келтирилганини маълум қилган [11, С. 68].

1880 йилнинг иккинчи ярмида Ҳиндистондан Бухорога 5 млн 475 минг рубллик савдо моллари олиб келинган бўлса, амирликдан Ҳиндистонга 2100 пуд ёки 420 минг рубллик мол чиқарилган. Шу йили Ҳиндистондан асосан 70 минг пуд чой, 18 минг пуд нил бўёғи, 1400 пуд дока ва хом сурп, 800 пуд атторлик моллари, 250 дона амбарсари шоли, 50 дона Кашмир шоли, 300 дона кимхоб олиб келинган [18, С. 3]. А.Ш. Ёровнинг тадқиқотида 1880 йилда Бухоро амирлигининг Ҳиндистон билан савдо айланмаси 4 млн рублни ташкил этганлиги келтирилган [19, С. 95]. 1880-йилларда Бухоро бозорларида яхши сифатли инглиз докасининг бир бўлаги 2 рубл, сифати паст рус докасининг бир бўлаги эса 3 рублдан сотилган [20, С. 197–198]. Сифатли инглиз молларининг рус молларига нисбатан арзон сотилиши инглиз-ҳинд маҳсулотларига аҳоли ўртасида талаб юқори бўлганлигини англатади.

XIX асрнинг 80–90-йилларида ҳам Бухоро амирлиги ва Туркистон ўлкасида ҳинд савдогарлари судхўрлик билан шуғулланишни давом эттирган, чунки уларнинг фаолиятини тартибга солувчи қонун ёки низомлар мавжуд эмасди. Г.А. Арандаренко Зарафшон округида савдо-сотик ва судхўрлик билан шуғулланувчи ҳиндларнинг ҳар бирининг йиллик ўртача даромади 1700 рубл бўлганлигини таъкидлайди. Бу округда 375 нафар ҳинд фаолият юритиб, уларнинг умумий йиллик даромади 637 500 рублни ташкил этган. Шундан Самарқанд бўлимида 266 нафар ҳинднинг даромади 452 200 рублни, Каттақўрғонда 68 нафар ҳинднинг даромади 115 600 рублни, Панжикентда 9 нафар ҳинднинг даромади 15 300 рублни, Ургутда 32 нафар ҳинднинг даромади 54 400 рублни ташкил қилган.

Сиёсий агент В. Клем 1887 йилда Бухоро амирлигидан хорижий мамлакатларга чиқарилган маҳсулотлар тури ва миқдори тўғрисида маълумот келтирган. Бир йилда 900 минг пуд пахта, 200 минг пуд жун, 750 минг дона қорақўл териси, 6 минг пуд ипак ва ипак маҳсулотлари (канаус, рўмоллар ва ҳ.к.), 800 минг дона меш, 20 минг пуд қуруқ мева, 20 минг пуд атрофида ип (калава), 100 минг дона кийим-кечак ва мато, 200 минг дона кўзичоқ териси, 20 минг дона атрофида хом тери (донадор), 50 минг дона тулки пўстини, 12 минг жуфт адрас, беқасам ва ярим ипак матолар, 10 минг дона камзул, 800 минг дона қўй ичаги, 500 дона сувсар териси, 45 минг рубллик гилам экспорт қилинган [21, С. 87–88]. Бу маҳсулотларнинг асосий қисми Россия, Ҳиндистон ва Эронга юборилган.

А.Ф. Губаревич-Радобыльский 1890 йилда Ҳиндистондан амирлик бозорларига 10 минг 200 пуд Хитой чойи, 570 пуд ҳинд кўк чойи, 7 минг 200 пуд индиго, 3 минг 040 пуд дока рўмол, 60 пуд амбарсари шоли, 40 пуд Кашмир шоли, 70 пуд ҳинд парчаси, 40 пуд қалин оқ сурп ва бошқа маҳсулотлар олиб кирилганини, уларнинг жами суммаси 1 млн 147 минг 500 рублни ташкил қилганини қайд этган [22, С. 107]. Е.Я. Люстерник эса 1890 йилда Бухоро амирлигига Ҳиндистондан 2 млн 336 минг рубллик савдо маҳсулотлари олиб келинганини баён қилган [4, С. 54].

XIX асрнинг 60-йилларидан ҳинд савдогарлари Бухорога олиб келган моллар ичида чой асосий ўринга кўтарилган. Инглизларнинг чой савдоси борасидаги чора-тадбирлари натижасида 1875–1889 йиллар оралиғида Ҳиндистондан амирлик ва Ўрта Осиё бозорларига олиб кирилган чой миқдори 5 баробарга кўпайган [23, С. 24], Хитойдан келтирилган чой эса бу даврда атиги 5 фоизга ўсган. Бухоро бозорларида ҳинд чойлари рус савдогарлари Кяхтадан келтирган Хитой чойларига нисбатан анча арзон сотилган ва сифат жиҳатидан ҳам улар билан рақобатдош бўлган. «Туркестанский сборник» маълумотларига кўра, 1860-йилларда Ҳиндистоннинг Ўрта Осиёдаги савдо улуши русларникига нисбатан 22 барабар кўп бўлган [16, С. 112].

Бухоро шаҳридаги Абдурашид, Бадриддин, Барран кўхна, Домлашер, Исмоилхўжа ва Мирзагул карвонсаройлари айнан чой сақлаш учун мўлжалланган бўлиб, уларнинг энг каттаси «Саройи Абдурашид» ҳисобланган. Рус ҳукумати Ҳиндистондан Бухоро бозорларига олиб кириладиган чой савдосини тақиқлаш учун бир неча марта қарорлар қабул қилган

бўлса-да, бу уринишлар самара бермади. 1860 йилда рус савдогари Николай Иванов фон Кауфманга ёзган хатида Бухоро амирлигига ҳар йили Ҳиндистондан 600 туяда 84 минг пуддан ортиқ чой келтирилганини қайд этган [24]. Манбаларга кўра, «Саройи Абдурашид» бир йилда 3 минг туя, «Саройи Мирзагул» 1500 туя, «Саройи Бадриддин» эса 1200 туяга ортилган чойни қабул қилган ва бу карвонсаройларда чойнинг 16 хил нави сотилган [25].

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлиги ва Ҳиндистон ўртасидаги савдо Афғонистон орқали ўтувчи карвон йўллари ва Шарқий Бухоро бекликлари тармоклари воситасида жадал ривожланди. Амирлик бозорларида ҳинд ва инглиз маҳсулотлари, айниқса, нил бўёғи, газламалар ва чой етакчи ўрин эгаллаб, сифат ва нарх жиҳатидан рус молларидан устун келди. 1888 йилда темир йўлнинг кириб келиши юк ташишни тезлаштирган бўлса-да, Транскаспий йўлидаги юқори божлар ҳинд товарлари импортини қисқартирди. Шу даврда савдо марказлари ва карвонсаройлар сони кўпайиб, XX аср бошларига келиб бозорлар сотиладиган маҳсулот турига қараб ихтисослашди, фабрика маҳсулотларининг кириб келиши ортди, рус ва инглиз моллари ўртасидаги рақобат кучайиб, уларнинг нархи нисбатан арзонлашди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Разоков Д.Х. Бухоро хонлигининг ташқи савдо алоқалари (XIX асрнинг 60–90-йиллари). — Тошкент, 1994.
2. Тетеревникова А.Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. — СПб., 1867.
3. Небольсин П.И. Очерки торговли России со Средней Азией // Записки Императорского Русского географического общества. — СПб., 1855. — Кн. 10.
4. Люстерник Е.Я. Русско-индийские экономические связи в XIX веке. — М., 1958.
5. ЎзМА, 2-жамғарма, 1-рўйхат, 23-иш, 188–189-варақлар.
6. Галкин (полковник). Военно-статистический очерк Бухарского ханства и южной части Самаркандской области // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. — СПб., 1894. — Вып. 57.
7. Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. — Ташкент, 1922.
8. Ғафуров Б. Тоҷикон: таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Китоби 1. — Душанбе, 1983.
9. Вамбери Г. История Бухары или Трансоксании с древнейших времён до настоящего. Т. 1–2. — СПб., 1873.
10. Михалева Г.А. Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века: ремесло, торговля и пошлины. — Ташкент: Фан, 1991.
11. Расул-заде П. Из истории среднеазиатско-индийских связей второй половины XIX – начала XX века. — Ташкент, 1968.
12. Терентьев М.А. Россия и Англия в борьбе за рынки. — СПб., 1876.
13. ЎзМА, И-1-фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 23-варақ.
14. Туркестанский сборник. — СПб., 1869. — Т. 6.
15. Туркестанский сборник. — Т. 7.
16. Туркестанский сборник. — Т. 150.
17. Туркестанский сборник. — Т. 26.
18. Клем В. Современное состояние торговли Бухары // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. — СПб.: Военная типография, 1887. — Вып. XXXIII.
19. Ёров А.Ш. Бухарский эмират на мировом рынке (вторая половина XIX – начало XX столетия). — Душанбе, 2005.
20. Соколов А.Я. Присоединение Средней Азии к России и развитие русско-афганских торговых отношений // Научные труды ТашГУ. — Ташкент, 1964. — Вып. 229.
21. Туркестанский сборник. — Т. 540.

22. Губаревич-Радобыльский А.Ф. Материалы для изучения хлопководства. Вып. II. — СПб., 1912.
23. Субботин А.П. Чай и чайная торговля в России и других странах. — СПб., 1892.
24. ЎзМА, 1-фонд, 11-рўйхат, 151-иш, 11-варақ.
25. Туркестанские ведомости. — Ташкент, 1877. — № 16.

ИСТОРИЯ НАРОДНОГО КОМИССАРИАТА ПО ВОЕННЫМ ДЕЛАМ ТУРКЕСТАНСКОЙ АССР

Проф. д.и.н. Саипова Камола Давляталиевна

Национальный университет Узбекистана
имени Мирзо Улугбека, Ташкент, Узбекистан

Аннотация: Статья посвящена истории становления и деятельности Народного комиссариата по военным делам Туркестанской республики в 1918–1920 гг. — органа, который в рассматриваемый период осуществлял военное управление, формирование и устройство частей, их материально-техническое обеспечение, а также участвовал в организации местных органов военного управления. Цель исследования заключается в уточнении институционального статуса комиссариата и определении его роли в формировании военной системы советского Туркестана. Источниковую основу составили опубликованные архивные документы, материалы Национального архива Республики Узбекистан и справочные данные российских архивных путеводителей. Используются историко-генетический, проблемно-хронологический и сравнительно-исторический методы, а также источниковедческий анализ. Показано, что комиссариат был создан 14 мая 1918 г., в августе–сентябре 1918 г. его структура была расширена за счёт преобразования учреждений Туркестанского военного округа, а в 1919 г. на него были возложены задачи формирования, обучения и материального обеспечения войск. Одновременно деятельность органа была непосредственно связана с военным противостоянием в регионе и обеспечением Красной Армии. В ноябре 1919 г. комиссариат был преобразован в Туркестанский окружной военный комиссариат, а в марте 1920 г. упразднён. Делается вывод, что его деятельность стала важным этапом институционализации военного управления в Туркестане.

Ключевые слова: Туркестанская АССР, комиссариат по военным делам, военное управление, Красная Армия, Туркестанский военный округ, Гражданская война, Ферганская долина.

Abstract: The article examines the formation and activities of the People's Commissariat for Military Affairs of the Turkestan Republic in 1918–1920. The study aims to clarify the institutional status of the commissariat and assess its role in establishing the military administration of Soviet Turkestan. The source base includes published archival documents, materials of the National Archive of the Republic of Uzbekistan, and archival reference guides. The research applies historical-genetic, chronological, comparative-historical and source-critical methods. The analysis demonstrates that the commissariat was established on 14 May 1918 for military administration and operational leadership of the armed forces of Turkestan. In August–September 1918, the military administration was reorganized and the institutions of the Turkestan Military District were incorporated into the commissariat's structure. Following the military reorganization of April 1919, the commissariat was responsible for troop formation, organization and training, material and technical supply, and the development of defence measures. Its work was closely connected with the military and political confrontation in the region and with the provision of the Red Army. In November 1919 it was transformed into the Turkestan District Military Commissariat, and in March 1920 it was abolished. The article concludes that the commissariat represented an important stage in the institutionalization of military administration in Turkestan during the Civil War.

Keywords: Turkestan ASSR, People's Commissariat for Military Affairs, military administration, Red Army, Turkestan Military District, Civil War, Fergana Valley.

Annotatsiya: Maqolada 1918–1920-yillarda Turkiston Respublikasida faoliyat yuritgan Harbiy ishlar xalq komissarligining tashkil topishi va faoliyati tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi komissarlikning institutsional maqomini aniqlashtirish hamda Turkistonda sovet harbiy boshqaruvi tizimini shakllantirishdagi o‘rnini baholashdan iborat. Tadqiqot manbalarini O‘zbekiston Respublikasi Milliy arxiviga oid materiallar, nashr etilgan arxiv hujjatlari va Rossiya arxivlarining ma’lumotnoma materiallari tashkil etadi. Tadqiqotda tarixiy-genetik, xronologik, qiyosiy-tarixiy va manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanildi. Tahlil natijasida komissarlik 1918-yil 14-mayda Turkistonning qurolli kuchlarini boshqarish va ularga tezkor rahbarlik qilish maqsadida tashkil etilgani aniqlandi. 1918-yil avgust–sentabr oylarida harbiy boshqaruv qayta tashkil etilib, Turkiston harbiy okrugi muassasalari komissarlik tarkibiga kiritildi. 1919-yil aprelidagi harbiy boshqaruv islohotidan so‘ng komissarlik zimmasiga qo‘shinlarni shakllantirish, joylashtirish va o‘qitish, moddiy-texnik ta’minot hamda mudofaa masalalarini ishlab chiqish vazifalari yuklatildi. Uning faoliyati mintaqadagi fuqarolar urushi va qurolli qarama-qarshilik sharoitida Qizil Armiyani ta’minlash bilan bevosita bog‘liq bo‘ldi. 1919-yil noyabrda komissarlik Turkiston okrug harbiy komissarligiga aylantirildi va 1920-yil martda tugatildi. Xulosa sifatida, mazkur organ Turkistonda harbiy boshqaruvning institutsional shakllanishida muhim bosqich bo‘lgan.

Kalit so‘zlar: Turkiston ASSR, Harbiy ishlar xalq komissarligi, harbiy boshqaruv, Qizil Armiya, Turkiston harbiy okrugi, Fuqarolar urushi, Farg‘ona vodiysi.

ВВЕДЕНИЕ

Формирование советской системы управления в Туркестане в 1918–1920 гг. происходило в условиях Гражданской войны, вооружённого противостояния и разрыва устойчивых хозяйственных связей с центральными районами РСФСР. Поэтому создание регионального механизма военного управления стало одной из первоочередных задач новой власти. В историографии при этом необходимо чётко различать Народный комиссариат по военным делам Туркестанской республики и позднейший Народный комиссариат вооружения СССР, существовавший с 1939 г. В источниках 1918–1920 гг. применительно к Туркестану фиксируется именно «Народный комиссариат по военным делам», а не самостоятельный «Народный комиссариат вооружения». [1; 2]

Актуальность исследования определяется необходимостью уточнения структуры и функций органов военного управления Туркестана, а также оценки их места в более широком процессе институционального оформления советской власти в регионе. Особый интерес представляет вопрос о том, каким образом задачи формирования и обеспечения войск сочетались с созданием местных органов военного управления и мобилизацией ресурсов в условиях военного времени.

Цель статьи — реконструировать основные этапы формирования Народного комиссариата по военным делам Туркестанской республики, охарактеризовать его функции и показать его значение для становления военной системы советского Туркестана. Хронологические рамки исследования охватывают период от образования комиссариата 14 мая 1918 г. до его упразднения в марте 1920 г. При рассмотрении отдельных последствий деятельности органа используется более широкий контекст до национально-государственного размежевания 1924 г.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Источниковую основу исследования составили документы органов советской власти и военного управления Туркестана, опубликованные в электронных коллекциях исторических документов, а также сведения архивных путеводителей. Важное значение имеют документы Народного комиссариата по военным делам Туркестанской республики: приказы о формировании воинских частей, организации областных, уездных и волостных военных комиссариатов, материалы о финансировании и доклады о военно-стратегическом положении. Так, приказ от 16 августа 1918 г. фиксирует организацию системы местных военных комиссариатов, а

приказ от 26 августа 1918 г. отражает формирование 3-го Туркестанского полка в Ферганской области. [3; 4]

Методологическую основу составили историко-генетический и проблемно-хронологический методы, позволившие проследить изменение организационной структуры комиссариата; сравнительно-исторический метод применён для сопоставления региональной модели военного управления с общероссийской практикой; источниковедческий анализ использован для критической проверки терминологии, датировок и институциональных функций органа. Такой подход позволил избежать анахроничного переноса на 1918–1920 гг. структуры Народного комиссариата вооружения СССР, созданного лишь в 1939 г. [5]

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Народный комиссариат по военным делам Туркестанской республики был образован постановлением Совета народных комиссаров 14 мая 1918 г. Его первоначальное предназначение состояло в осуществлении военного управления и оперативного руководства вооружёнными силами Туркестана. Одновременно на территории региона функционировал Туркестанский военный округ, созданный декретом СНК РСФСР 4 мая 1918 г. Наличие двух взаимосвязанных структур обусловило необходимость их организационного сближения. [1]

12 августа 1918 г. ТуркЦИК принял решение о реорганизации военного управления. К сентябрю аппарат Туркестанского военного округа и его учреждения были преобразованы в отделы комиссариата по военным делам. Тем самым формировалась более единая система военного управления, соединявшая республиканский уровень с местными военными органами. Источники фиксируют также создание областных, уездных и волостных военных комиссариатов, что свидетельствует о стремлении новой власти распространить военную администрацию на территорию региона. [1; 3]

Содержание деятельности комиссариата было значительно шире непосредственного распределения вооружения. На него возлагались формирование и устройство воинских частей, их обучение, материально-техническое обеспечение, организация местного военного управления и разработка вопросов обороны. В условиях дефицита ресурсов это означало необходимость централизованного учёта имевшегося имущества, определения приоритетов снабжения и поддержания боеспособности частей. Документы 1918 г. показывают, что военные расходы требовали специальных решений СНК Туркеспублики: 4 июля 1918 г. было принято решение об ассигновании Народному комиссариату по военным делам 4 млн рублей, а 18 августа рассматривался вопрос об увеличении кредита ещё на 20 млн рублей. [6; 7]

Одним из важнейших направлений работы стала организация воинских формирований. Уже 26 июня 1918 г. комиссариат издал приказ о формировании I Ташкентского мусульманского батальона. 26 августа последовал приказ о формировании 3-го Туркестанского полка в Ферганской области. Эти документы показывают, что комиссариат участвовал не только в административном обеспечении армии, но и непосредственно в процессе её комплектования. [4; 8]

Особое место занимала проблема материального снабжения. Географическая удалённость Туркестана от центральных районов РСФСР, военные действия на коммуникациях и нестабильность транспортных связей осложняли регулярное получение военного имущества. В результате значительную роль приобретали имеющиеся в регионе запасы, ремонт и повторное использование материальных ресурсов, а также централизованное распределение между частями. Вместе с тем представленные в исходном варианте статьи утверждения о конкретной сети оружейных мастерских в Ташкенте, Самарканде, Фергане и Коканде требуют дополнительной проверки по архивным делам и потому в настоящую редакцию не включены как доказанный факт.

В январе 1919 г. в связи с обострением внутривосточной обстановки комиссариат был временно подчинён Главному оперативному штабу, а часть его отделов использована при формировании рабочего аппарата штаба. После реорганизации военного управления в

апреле 1919 г., связанной с созданием Революционного военного совета Туркестанской республики, на комиссариат вновь были возложены задачи формирования, устройства и обучения войск, их материально-технического обеспечения и разработки вопросов обороны. [1]

Таким образом, в 1919 г. комиссариат выступал не как специализированное учреждение по производству вооружения, а как комплексный орган военного управления. Это принципиальное уточнение позволяет точнее определить его место в системе советских институтов Туркестана. Документ от 12 марта 1919 г. характеризует военно-стратегическое положение региона и деятельность военного управления в условиях боевых действий на Туркестанском фронте. [9]

В ноябре 1919 г. произошёл новый этап институциональной перестройки. Приказом Революционного военного совета Туркестанского фронта № 12 от 22 ноября 1919 г. комиссариат был переименован в Туркестанский окружной военный комиссариат и подчинён фронту. 7 марта 1920 г. приказом войскам Туркестанского фронта № 82 он был упразднён. Следовательно, хронологически корректнее говорить о деятельности Народного комиссариата по военным делам в 1918–1919 гг., а о его институциональном продолжении — в форме Туркестанского окружного военного комиссариата до марта 1920 г. [1]

Связь деятельности комиссариата с вооружённым противостоянием в регионе была непосредственной. Военное управление обеспечивало формирование и снабжение частей Красной Армии, действовавших против различных вооружённых противников советской власти, в том числе в Ферганской долине. В научном изложении целесообразно избегать некритичного употребления термина «басмачи» как единственного обозначения противостоявших советской власти сил, поскольку современная историография рассматривает их состав, цели и социальную базу неоднозначно. Более нейтральным является обозначение «участники вооружённого антисоветского движения» или, в зависимости от контекста, «национально-освободительное движение».

Важным результатом деятельности комиссариата стала институционализация военного управления на региональном уровне. Были созданы и упорядочены вертикальные связи между центральным военным органом, областными и уездными структурами, воинскими частями и органами фронтового управления. Этот опыт впоследствии использовался в условиях дальнейшей перестройки административной и военной системы Средней Азии. Однако прямое утверждение о том, что именно комиссариат стал непосредственным предшественником оборонных предприятий Узбекистана 1930-х гг., требует отдельного промышленно-исторического исследования и в данной статье может рассматриваться лишь как перспективное направление дальнейшей работы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ позволяет сделать вывод, что Народный комиссариат по военным делам Туркестанской республики являлся одним из ключевых органов формирования советской системы военного управления в регионе в период Гражданской войны. Он был создан 14 мая 1918 г., в августе–сентябре того же года подвергся структурной перестройке, а в 1919 г. получил комплекс полномочий по формированию, обучению и материально-техническому обеспечению войск. Его деятельность охватывала также организацию местных военных комиссариатов и участие в мобилизационных мероприятиях.

Научно значимым является уточнение терминологии: применительно к 1918–1920 гг. корректно использовать название «Народный комиссариат по военным делам Туркестанской республики», тогда как «Народный комиссариат вооружения СССР» относится к значительно более позднему периоду — с 1939 г. В ноябре 1919 г. рассматриваемый орган был преобразован в Туркестанский окружной военный комиссариат и в марте 1920 г. упразднён. Таким образом, его историческое значение состоит прежде всего в институциональном оформлении военного управления, а не в создании самостоятельной отрасли производства вооружений.

В более широком историческом контексте деятельность комиссариата отражает процесс утверждения советской власти в Туркестане посредством военно-административных механизмов. Одновременно она была частью вооружённого противостояния, что обусловило необходимость критически рассматривать как советские, так и более поздние историографические оценки его деятельности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Туркестанский окружной военный комиссариат (бывш. Народный комиссариат по военным делам Туркестанской республики) // База данных «Путеводители по российским архивам». Ф. 25898. 399 ед. хр. 1917–1920.
2. СССР. Народный комиссариат по военным делам. Приказы Народного комиссариата по военным делам. — [Б. м.]: [б. и.], 1918.
3. Приказ Народного комиссариата по военным делам Туркестанской республики об организации областных, уездных и волостных военных комиссариатов. 16 августа 1918 г. // ЦГА УзССР, ф. Р-17, оп. 1, д. 1170, лл. 14–15.
4. Приказ Народного комиссариата по военным делам Туркестанской республики о формировании 3-го Туркестанского полка в Ферганской области. 26 августа 1918 г. // ЦГА УзССР, ф. Р-25, оп. 1, д. 63-а, л. 274.
5. Народный комиссариат вооружения СССР // Большая российская/советская энциклопедическая справочная литература: сведения об образовании Наркомата вооружения в 1939 г.
6. Журнал заседания Малого СНК Туркестанской республики об ассигновании Народному комиссариату по военным делам 4 миллионов рублей. 4 июля 1918 г. // ЦГА УзССР, ф. Р-25, оп. 1, д. 66, л. 50.
7. Из журнала заседания Совета народных комиссаров Туркестанской республики об усилении кредита Народного комиссариата по военным делам республики на 20 миллионов рублей. 18 августа 1918 г. // ЦГА УзССР, ф. Р-25, оп. 1, д. 28, л. 82.
8. Приказ Народного комиссариата по военным делам Туркестанской республики о формировании I Ташкентского мусульманского батальона. 26 июня 1918 г. // ЦГА УзССР, ф. Р-25, оп. 1, д. 63-а, л. 144.
9. Доклад комиссариата по военным делам Туркестанской республики о состоянии войск и военно-стратегическом положении. 12 марта 1919 г. // ЦГАСА, ф. 25859, оп. 2, д. 19, лл. 33–36 // Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922). Т. II. Март 1919 г. — апрель 1920 г. — М.: Воениздат, 1972.
10. Иностранная военная интервенция и Гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Т. 1: Май 1918 г. — сентябрь 1919 г.: документы и материалы. — Алма-Ата: Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1963.

ABUBAKR DIVAEVNING ILMIY-PEDAGOGIK MEROSI: ETNOGRAFIYA, FOLKLORSHUNOSLIK VA SHARQSHUNOSLIK TADQIQOTLARI

Norbutayev Parda Panjiyevich

tarix fanlari doktori, professor

Qarshi davlat texnika universiteti. Qarshi. O'zbekiston

e-mail: pardabeknorbotayev@gmail.com

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada Orenburg tatar dvoryanlar sulolasidan chiqqan mashhur olim-sharqshunos, etnograf, folklorshunos va pedagog Abubakr Axmetjanovich Divaevning hayoti, ilmiy-tadqiqot va pedagogik faoliyati yoritiladi. Olimning Markaziy Osiyo va Qozog'iston xalqlarining etnografiyasi, tarixi, folklori, urf-odatlarini, an'analari hamda ma'naviy-madaniy merosini o'rganishdagi ilmiy izlanishlariga alohida e'tibor qaratiladi. A. Divaev tomonidan qozoq, o'zbek va boshqa turkiy xalqlarning xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plash, saqlash va ilmiy*

muomalaga kiritish borasida amalga oshirilgan ishlar tahlil qilinadi. Shuningdek, uning Turkistonda ma'rifat va ta'lim taraqqiyotiga, tatar maktablarining faoliyatiga, oliy ta'lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirishga qo'shgan hissasi ko'rsatiladi. Maqolada Abubakr Divaevning turkiy xalqlar etnografiyasi va folklorshunosligi rivojida o'rni hamda ilmiy-pedagogik merosining bugungi kundagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: Abubakr Divaev, Orenburg, Turkiston, Markaziy Osiyo, o'zbeklar, qozoqlar, tatarlar, turkiy xalqlar, etnografiya, folklorshunoslik, sharqshunoslik, xalq og'zaki ijodi, etnografik meros, tarixiy-madaniy meros, urf-odatlar, an'analar, ma'rifatparvarlik, pedagogik faoliyat, tatar maktabi, milliy ta'lim, ilmiy-pedagogik meros.

Аннотация: В статье освещаются жизнь, научно-исследовательская и педагогическая деятельность известного ученого-востоковеда, этнографа, фольклориста и педагога Абубакира Ахметзяновича Диваева, происходившего из татарского дворянского рода Оренбурга. Особое внимание уделяется научным исследованиям ученого в области этнографии, истории, фольклора, обычаев, традиций и духовно-культурного наследия народов Центральной Азии и Казахстана. Анализируется деятельность А. Диваева по сбору, сохранению и введению в научный оборот образцов устного народного творчества казахов, узбеков и других тюркских народов. Также рассматривается его вклад в развитие просвещения и образования в Туркестане, деятельность татарских школ, а также создание и развитие высших учебных заведений. В статье раскрывается роль Абубакира Диваева в развитии этнографии и фольклористики тюркских народов, а также определяется значение его научно-педагогического наследия в современном гуманитарном знании.

Ключевые слова: Абубакир Диваев, Оренбург, Туркестан, Центральная Азия, узбеки, казахи, татары, тюркские народы, этнография, фольклористика, востоковедение, устное народное творчество, этнографическое наследие, историко-культурное наследие, обычаи, традиции, просветительство, педагогическая деятельность, татарская школа, национальное образование, научно-педагогическое наследие.

Abstract: This article examines the life, scholarly research, and pedagogical activities of Abubakir Akhmetzhanovich Divaev, a prominent orientalist, ethnographer, folklorist, and educator who came from a Tatar noble family of Orenburg. Particular attention is paid to his scholarly research on the ethnography, history, folklore, customs, traditions, and spiritual and cultural heritage of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. The article analyzes A. Divaev's efforts to collect, preserve, and introduce into scholarly circulation examples of the oral folklore of the Kazakhs, Uzbeks, and other Turkic peoples. It also examines his contribution to the development of education and enlightenment in Turkestan, the activities of Tatar schools, and the establishment and development of higher educational institutions. The article highlights Abubakir Divaev's role in the development of Turkic ethnography and folklore studies and emphasizes the contemporary significance of his scholarly and pedagogical legacy for the humanities.

Keywords: Abubakir Divaev, Orenburg, Turkestan, Central Asia, Uzbeks, Kazakhs, Tatars, Turkic peoples, ethnography, folklore studies, Oriental studies, oral folklore, ethnographic heritage, historical and cultural heritage, customs, traditions, enlightenment, pedagogical activity, Tatar school, national education, scholarly and pedagogical legacy.

KIRISH

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkiston va Markaziy Osiyo hududlarida ilm-fan, ma'rifat va milliy ta'lim taraqqiyoti jarayonlari jadallashdi. Bu davrda turkiy xalqlarning tarixi, etnografiyasi, tili, folklori va moddiy-ma'naviy madaniyatini ilmiy asosda o'rganishga qiziqish kuchaydi. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plash, yozib olish, tasniflash va ilmiy muomalaga kiritish muhim ilmiy vazifalardan biriga aylandi.

Ana shunday murakkab tarixiy-madaniy jarayonlarda Abubakr Axmetjanovich Divaevning ilmiy va pedagogik faoliyati alohida ahamiyat kasb etadi. Orenburg tatar dvoryanlari sulolasidan chiqqan A. Divaev hayotining asosiy qismini Turkiston va Qozog'iston hududlarida o'tkazib,

mazkur mintaqada yashovchi o'zbek, qozoq, qoraqalpoq va boshqa turkiy xalqlarning etnografiyasi, tarixi, folklori hamda ma'naviy madaniyatini o'rganishga katta hissa qo'shgan.

A. Divaev nafaqat etnograf va folklorshunos, balki sharqshunos, ma'rifatparvar va pedagog sifatida ham faoliyat yuritgan. Uning ilmiy merosida xalq ertaklari, afsonalar, rivoyatlar, maqollar, qo'shiqlar, urf-odatlar, marosimlar, xalq e'tiqodlari, kundalik turmush va moddiy madaniyatga oid ko'plab qimmatli ma'lumotlar mavjud. Shu jihatdan uning faoliyati turkiy xalqlarning milliy-madaniy merosini saqlash va keyingi avlodlarga yetkazish tarixida muhim o'rin tutadi.

Maqolaning asosiy maqsadi A. Divaevning hayoti, ilmiy-tadqiqot va pedagogik faoliyatini tahlil qilish, uning turkiy xalqlar etnografiyasi va folklorshunosligi rivojiga qo'shgan hissasini ochib berish hamda Turkistondagi ma'rifiy-ta'limiy jarayonlardagi o'rnini belgilashdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy manbalarini Abubakr Divaevning etnografiya, folklor va tarixga oid ilmiy asarlari, XIX asr oxiri — XX asr boshlarida nashr etilgan ilmiy jurnallar va davriy matbuot materiallari tashkil etadi. Jumladan, uning «Этнографическое обозрение» hamda «Сборник материалов для статистики Сырь-Даринской области» kabi nashrlarda e'lon qilingan tadqiqotlari muhim manba sifatida tahlil qilindi [11; 12; 13; 14; 15].

Shuningdek, A. Divaevning hayoti va ilmiy merosiga bag'ishlangan rus, tatar va qozoq olimlarining tadqiqotlari, biobibliografik ma'lumotnomalar va ilmiy maqolalardan foydalanildi [1; 4; 5; 6; 16; 21]. Tatar davriy matbuotida e'lon qilingan materiallar, xususan, «Vaqt», «Тормыш» va «Shura» nashrlaridagi maqolalar olimning zamondoshlari tomonidan uning faoliyatiga berilgan bahoni aniqlash imkonini berdi [7; 8; 17; 18].

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, biografik, tahliliy va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. A. Divaevning ilmiy ishlari ularning mavzusi, mazmuni va ilmiy ahamiyati nuqtai nazaridan o'rganildi. Shuningdek, olimning etnografik va folklor materiallarini to'plash hamda ilmiy muomalaga kiritish usullari tahlil qilindi.

Manbalarni o'zaro qiyoslash orqali A. Divaevning nafaqat folklorshunos va etnograf, balki pedagog va ma'rifatparvar sifatidagi faoliyatini ham kompleks ravishda yoritishga harakat qilindi. Uning Toshkentdagi tatar maktabi, havaskorlar teatri, Xalq universiteti, Turkiston Sharq instituti va boshqa ta'lim-ma'rifiy muassasalardagi faoliyati tarixiy kontekstda baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Abubakr Divaevning ilmiy merosi mazmun va qamrov jihatidan nihoyatda keng bo'lib, uning asosiy qismi turkiy xalqlarning etnografiyasi va folklorini o'rganishga bag'ishlangan. U o'z davri uchun ilmiy muhitga noma'lum yoki kam o'rganilgan ko'plab folklor va etnografik materiallarni to'plagan, ularni yozma shaklda qayd etgan va ilmiy jamoatchilikka taqdim etgan.

A. Divaevning tadqiqotlarida qozoq xalqining an'anaviy turmush tarzi, xo'jaligi, oilaviy munosabatlari, milliy taomlari, kiyim-kechaklari, to'y va dafn marosimlari, xalq o'yinlari, e'tiqodlari va xalq bilimlari keng yoritilgan [6: 61–62]. Bu materiallar nafaqat etnografiya, balki tarix, antropologiya, folklorshunoslik va madaniyatshunoslik uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Olimning folklorshunoslik sohasidagi eng muhim xizmatlaridan biri qozoq xalq ertaklarini tizimli ravishda to'plash va nashr etishdan iborat. 1903–1912 yillarda uning Sirdaryo viloyatida yashovchi qozoqlarning ertaklariga bag'ishlangan bir qator maqolalari «Этнографическое обозрение» va boshqa ilmiy nashrlarda chop etilgan [11; 12; 13; 14; 15]. Bu nashrlar orqali ko'plab og'zaki ijod namunalari yozma manbaga aylantirilib, keyingi tadqiqotchilar uchun saqlab qolingan.

A. Divaevning ilmiy faoliyati faqat material to'plash bilan cheklanmagan. U yig'ilgan manbalarni tahlil qilishga, ular asosida turkiy xalqlarning tarixi va madaniyatiga oid xulosalar chiqarishga intilgan. Olimning o'zi ham og'izdan-og'izga o'tib kelayotgan, hali ilmiy jihatdan o'rganilmagan materiallar o'z vaqtida qayd etilmasa, yo'qolib ketishi mumkinligini ta'kidlagan [10:

150]. Bu fikr uning folklor va etnografik merosni saqlashga bo'lgan ilmiy munosabatini yaqqol namoyon etadi.

A. Divaevning ilmiy faoliyati zamondosh olimlar tomonidan ham yuqori baholangan. V.V. Bartold, N.F. Katanov, A.N. Samoylovich kabi mashhur sharqshunos olimlar uning tadqiqotlariga e'tibor qaratganlar [16: 15]. Qozoq olimlari esa uni qozoq xalqining hayoti va madaniyati haqida nihoyatda boy etnografik material to'plagan tadqiqotchi sifatida baholaganlar [6: 61–62].

A. Divaev merosining yana bir muhim jihati uning pedagogik va ma'rifiy faoliyati bilan bog'liq. 1906 yilda harbiy xizmatdan ketgach, u Toshkentda tatar jome' masjidida huzurida tashkil etilgan tatar maktabida o'qituvchilik qiladi va maktabga rahbarlik qiladi [17]. I. Gasprinskiy nomi bilan atalgan ushbu ta'lim muassasasi Turkistonda tatarlar o'rtasida ma'rifat tarqatish va zamonaviy ta'lim usullarini joriy etishda muhim o'rin tutgan.

A. Divaevning madaniy-ma'rifiy faoliyati teatr san'ati bilan ham bog'liq bo'lgan. 1904 yilda Toshkentda tashkil etilgan havaskor tatar teatrining faoliyatida u ham ishtirok etgan. Dastlabki spektakllarning uning xonadonida namoyish etilgani olimning Toshkent tatar ziyolilari muhitidagi faol ijtimoiy-madaniy mavqeini ko'rsatadi [20: 158].

Inqilobdan keyin A. Divaev ilmiy-pedagogik faoliyatini yangi sharoitda davom ettirdi. U Toshkentdagi O'rta Osiyo davlat universiteti va Sharq institutini tashkil etish ishlarida ishtirok etdi, ushbu muassasalarda ta'lim berdi hamda qozoq etnografiyasi bo'yicha ilmiy-ta'limiy yo'nalishlarni rivojlantirishga hissa qo'shdi [6: 65]. Keyinchalik unga professorlik unvoni berilgan.

Shuningdek, A. Divaev Toshkentda tashkil etilgan «Tatar maorif instituti»da Bulat Saliev, Abdulla Mostakaev, Abdurahmon Sa'diy va G'arif Alparov kabi ma'rifatparvarlar bilan birga pedagogik faoliyat olib borgan. Ushbu ta'lim muassasasida tatar yoshlari bilan bir qatorda uyg'ur, qozoq, o'zbek va dungan talabalarining ham tahsil olgani uning ko'p millatli ta'lim muhitidagi ahamiyatini ko'rsatadi [3: 432–433].

A. Divaevning ilmiy-pedagogik xizmatlari uning hayotlik davridayoq munosib baholangan. 1923 yilda Turkiston Respublikasi Xalq Komissarlari Soveti tomonidan Bosh O'rta Osiyo muzeyida olim nomi bilan ataluvchi etnografiya bo'limini tashkil etish hamda Qozoq maorif instituti huzuridagi tarix va etnografiya kafedrasiga uning nomini berish haqida qaror qabul qilingan [6: 66–67].

Shunday qilib, A. Divaev faoliyatini tahlil qilish uning bir vaqtning o'zida bir nechta ilmiy va ijtimoiy yo'nalishlarda samarali mehnat qilganini ko'rsatadi. U etnograf sifatida turkiy xalqlarning moddiy va ma'naviy madaniyatini o'rgangan bo'lsa, folklorshunos sifatida xalq og'zaki ijodi namunalari to'plagan va nashr etgan. Sharqshunos sifatida turkiy xalqlarning tarixi, tili va madaniyatiga oid ma'lumotlarni ilmiy muomalaga kiritgan. Pedagog sifatida esa Turkistonda milliy ta'lim va ma'rifat rivojiga o'z hissasini qo'shgan.

XULOSA

Abubakr Axmetjanovich Divaevning hayoti va ilmiy-pedagogik faoliyatini o'rganish uning XIX asr oxiri — XX asr birinchi yarmida Turkiston va Markaziy Osiyodagi ilmiy-madaniy jarayonlarda muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. U Orenburg tatar muhitidan yetishib chiqqan bo'lsa-da, butun ilmiy hayotini asosan O'rta Osiyo xalqlarining tarixi, etnografiyasi va folklorini o'rganishga bag'ishlagan.

A. Divaevning eng katta ilmiy xizmatlaridan biri turkiy xalqlarning, ayniqsa qozoqlarning og'zaki ijodi va etnografik merosini to'plash, yozib olish, saqlash va ilmiy muomalaga kiritishdan iboratdir. Uning tadqiqotlari orqali ko'plab ertaklar, rivoyatlar, urf-odatlar, marosimlar, xalq e'tiqodlari va kundalik turmushga oid ma'lumotlar bizgacha yetib kelgan. Shu jihatdan uning ilmiy merosi turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy xotirasini o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

A. Divaev faoliyatining yana bir muhim yo'nalishi ma'rifat va ta'lim sohasi bilan bog'liq. U Toshkentda tatar maktabida o'qituvchilik va rahbarlik qilgan, teatr-madaniy harakatlarda ishtirok etgan, keyinchalik oliy ta'lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirish jarayonlarida faol qatnashgan. Bu jihatlar uni faqat olim emas, balki Turkistonda milliy-ma'rifiy harakatning faol vakili sifatida baholash imkonini beradi.

A. Divaevning ilmiy merosi qozoq, o'zbek, qoraqalpoq, tatar va boshqa turkiy xalqlarning umumiy tarixiy-madaniy merosini o'rganish uchun katta ahamiyatga ega. Uning asarlarida qayd etilgan etnografik va folklor materiallari bugungi kunda ham tarix, etnografiya, folklorshunoslik, madaniyatshunoslik va ta'lim tarixi sohalarida muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Abubakr Divaevni turkiy xalqlar etnografiyasi va folklorshunosligi rivojiga katta hissa qo'shgan etnograf, folklorshunos va sharqshunos olim, shuningdek, Turkistonda ma'rifat va milliy ta'lim taraqqiyotiga xizmat qilgan pedagog sifatida baholash mumkin. Uning boy ilmiy-pedagogik merosini qayta tadqiq etish, asarlarini zamonaviy o'zbek, tatar va boshqa turkiy tillarga tarjima qilish hamda ilmiy muomalaga kengroq kiritish bugungi kun uchun ham dolzarb vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. А.А. Диваев – этнограф: Биобиблиографик маълумотнома / тузувчи Б.А. Байтанов. Чимкент, 1990. 47 б.
2. Эйди Т.Р. Тылсымлы көч // Эйди Т.Р. Танланган асарлар: 4 жилдда. 3-жилд. Қозон: Татар китоб нашриёти, 2015. - Б. 396–427.
3. Эйди Т.Р. Маориф қаҳрамонлари // Эйди Т.Р. Танланган асарлар: 4 жилдда. 3-жилд. Қозон: Татар китоб нашриёти, 2015. - Б. 428–439.
4. Байтанов Б.А. А.А. Диваев. Ҳаёти ва фаолияти очерки. Шимкент; Олмаота, 2004. - 258 б.
5. Байтанов Б.А. А.А. Диваевнинг тарихий-ўлкашунослик фаолияти: тарих фанлари номзоди диссертацияси автореферати. Олмаота, 1993. 24 б.
6. Валиханов Г.Н. А.А. Диваев асарларида қозоқ халқининг этнографияси // Советская этнография. М., 1958. № 5. - Б. 61–70.
7. Валидий Ә.-З. Уфадан чиққан бир олимнинг фаолиятига йигирма беш йил тўлиши муносабати билан // Тормыш. 1915. 11 июнь.
8. Валидий Ә.-З. Уфадан чиққан бир олимнинг фаолиятига йигирма беш йил тўлиши муносабати билан // Тормыш. 1915. 12 июнь.
9. Габдуллин И.Р. Хизматкор татарлардан татар дворянларигача. М., 2006. 320 б.
10. Диваев А. Итъ-ала-казъ // Этнографическое обозрение. 1908. № 1–2. - Б. 149–150.
11. Диваев А. Сирдарё вилояти қирғизларининг эртаклари (қирғиз тилидан таржима) // Этнографическое обозрение. 1903. № 1. - Б. 98–111.
12. Диваев А. Сирдарё вилояти қирғизларининг эртаклари // Этнографическое обозрение. 1904. № 1. - Б. 91–114.
13. Диваев А. Сирдарё вилояти қирғизларининг етти эртаги // Этнографическое обозрение. 1906. № 1–2. - Б. 114–127.
14. Диваев А. Сирдарё вилояти қирғизларининг эртаклари // Этнографическое обозрение. 1912. № 1–2. - Б. 200–208.
15. А.А. Диваев томонидан Чимкент ва Авлиёота уездларида тўпланган эртаклар // Сирдарё вилояти статистикаси учун материаллар тўплами. Тошкент, 1891. - Б. 68–108.
16. Елгин Ю.А. Қозоғистон Республикаси Миллий фанлар академияси мухбир аъзоси Бауыржан Абишевич Байтановнинг қисқача илмий-биографик очерки // Бауыржан Абишевич Байтанов: библиографик кўрсаткич / тузувчи Ю.А. Ёлгин. Олмаота: Марказий илмий кутубхона, 2012. - Б. 5–56.
17. Сәрдар Ә. Абубакр жаноб Диваев // Вақт. 1915. 30 сентябрь.
18. Сәрдар Ә. Ҳозирги Тошкент мусулмон аҳолисининг пайдо бўлиши ҳақида ривоят (Абубакр Диваевнинг этнографияга оид асарларидан) // Шура. 1916. № 9. - Б. 76–77.
19. Татар энциклопедияси: 6 жилдда. 2-жилд. Қозон: ТР ФА Татар энциклопедияси институти, 2010. - Б. 261.

20. Ўзбекистон татарлари: энциклопедик маълумотнома / масъул муҳаррирлар Б.Л. Хамидуллин, Л.М. Айнутдинова. Қозон: М. Ҳасанов номидаги Татарстан ФА Татар энциклопедияси ва минтақашунослик институти, 2025. - Б. 158–159.
21. Уразаева Ф. А. Диваев – фольклоршунос: тарих фанлари номзоди диссертацияси автореферати. Олмаота, 1974. 28 б.

ИЛК ЎРТА АСРЛАРГА ТЕГИШЛИ АЙРИМ НАХШАБ ТАНГАЛАРИНИНГ ЯНГИЧА ЎҚИЛИШИ

Бобоёров Гайбулла ЎзР ФА Антропология институти профессори, т.ф.д.

e-mail: gaybullaboboyorov@gmail.com

Ергашев Умар Иқтисодиёт ва педагогика университети доценти, т.ф.ф.д. (PhD)

e-mail: umarergashev712@gmail.com

Аннотация: *Исломдан олдинги Ўрта Осиё воҳа ҳукмдорликлари орасида Нахшаб ҳукмдорлиги ўзига хос ўрин тутиб, ўз бошқарув маркази, маъмурий бирликлари – рустоқ ва қишлоқларига эга бўлган ушбу ҳукмдорлик ўз танга-пуллари чикарган. Жанубий Суғддаги Кеш билан бирга Суғддаги катта-кичик ҳукмдорликлар билан яқин сиёсий ва иқтисодий-маданий алоқалар ўрнатган Нахшаб ҳукмдорлигини VI – VIII юзйилликларда келиб чиқиши туркларга бориб тақалувчи сулола бошқарган деб қаралади. Бу қараш тўлақонли ўз тасдиғини топмаган бўлса-да, бу ер турк-суғд маданий симбиози фаол кечган ҳудудлардан бири бўлгани кўрсатувчи ёзма билгилар етиб келган. Тангаларда эски туркларни эслатувчи ташиқ кўринишдаги узун сочли, биров қисқ кўзли, соқолсиз, думалоқ юзли ҳукмдор тасвирининг учраши кўзга ташланиб, шу томонлари билан Нахшаб тангари Чоч, Фарғона, Суғд ва Чағониёнда бостирилган Фарбий Турк хоқонлиги тангаларига ўхшаб кетади.*

Шу чоққача ўрганиб келинаётган Нахшаб тангалари сирасига янги топилган тангаларнинг қўшилиши ва уларда суғдча ёзувда “спадни” (сипаҳбод “қўшин бошлиғи”) унвони ўрин олинганининг аниқланиши ушбу ҳукмдорлик ўтмиши билан боғлиқ кўплаб чигалликларга ойдинлик киритади.

Калит сўзлар: Нахшаб, танга, унвон, суғдча, эски туркча, Турк хоқонлиги.

Аннотация: Среди оазисных владений Средней Азии доисламского периода Нахшебское владение занимало особое место. Оно имело собственный административный центр, административно-территориальные единицы — рустаки и сельские поселения, а также осуществляло выпуск собственной монеты. Наряду с Кешем, располагавшимся в Южном Согде, Нахшеб поддерживал тесные политические, экономические и культурные связи с различными владениями Согда. Считается, что в VI–VIII веках Нахшебским владением правила династия, происхождение которой восходило к тюркам. Хотя данная гипотеза пока не получила исчерпывающего подтверждения, сохранившиеся письменные свидетельства указывают на то, что этот регион являлся одним из центров активного развития тюрко-согдийского культурного симбиоза. Особого внимания заслуживает изображение правителя на монетах Нахшеба: длинноволосый, безбородый, с несколько узкими глазами и округлым лицом, он имеет внешние черты, напоминающие облик древних тюрков. В этом отношении монеты Нахшеба обнаруживают определённое сходство с монетами Западно-Тюркского каганата, чеканенными в Чаче, Фергане, Согде и Чаганиане.

Введение в научный оборот новых экземпляров, дополняющих ранее изученный корпус нахшабских монет, а также установление наличия на них согдийской легенды с титулом *srđpu* (*srāhbad* — «военачальник»), позволяет внести существенные уточнения в существующие представления о политической истории Нахшебского владения и пролить дополнительный свет на ряд дискуссионных вопросов, связанных с его историческим развитием.

Ключевые слова: Нахшаб, монеты, титул, согдийский язык, древнетюркский язык, Тюркский каганат.

Abstract: Among the oasis polities of pre-Islamic Central Asia, the Nakhshab polity occupied a distinctive position. It had its own administrative centre and administrative-territorial units, including rustaqs and rural settlements, and issued its own coinage. Alongside Kesh, located in southern Sogdiana, Nakhshab maintained close political, economic, and cultural ties with various polities of Sogdiana. It is generally assumed that during the sixth–eighth centuries, the Nakhshab polity was ruled by a dynasty whose origins can be traced to the Turks. Although this hypothesis has not yet received conclusive confirmation, the surviving written evidence indicates that the region was one of the areas in which Turkic-Sogdian cultural interaction developed particularly actively. Of particular interest is the representation of the ruler on Nakhshab coins. The ruler is depicted as long-haired and beardless, with somewhat narrow eyes and a rounded face, displaying physical features reminiscent of the appearance traditionally associated with the ancient Turks. In this respect, Nakhshab coinage exhibits certain similarities with the coins of the Western Turkic Khaganate minted in Chach, Ferghana, Sogd, and Chaganiyan.

The introduction into scholarly circulation of newly discovered specimens, which supplement the previously studied corpus of Nakhshab coins, together with the identification on these coins of a Sogdian legend containing the title *spδny* (*sipāhbad*, “military commander”), makes it possible to refine substantially our understanding of the political history of the Nakhshab polity and to shed further light on a number of debated issues concerning its historical development.

Keywords: Nakhshab, coins, title, Sogdian language, Old Turkic, Turkic Khaganate.

КИРИШ

Илк ўрта асрларга, аниқроғи, VI – VIII юзйилликларга тегишли Ўрта Осиё тангалари орасида Нахшаб тангалари айрим ўзгачаликлари билан бирмунча ажралиб туради. Бу ўзгачаликлар кўпроқ Нахшаб тангаларида ўрин олган тасвирлар, тамғалар ва ёзувларда кўринади. Илк ўрта асрларда Чоч, Уструшона, Ўтрор, Исфижоб (Сайрам), Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Кеш каби воҳа ҳукмдорликларидан бири бўлган Нахшаб ҳукмдорлигининг бошқарувчилари ўша кезларда Ўрта Осиёда етакчи бўлган ерли сулолалар – ён қўшнилари бўлмиш Самарқанд ихшидлари, Кеш ихридлари, Бухорхудотлар ва Чағонхудотлардан фаркли ўзига хос тамғаси – рамзий белгиси, унвонларига эга бўлгани кўзга ташланади. Нахшаб тангаларининг айрим турларида ўрин олган ҳукмдор тасвирининг Турк хоқонлиги тангаларидаги каби узун сочли, бирмунча қисик кўзли, соқолсиз, думалоқ юзли кўринишдалиги кузатилиб, бу эса VI – VIII юзйилликларда Нахшабда туркий сулола бошқарган деган кўзқарашларга туртки беради.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Деярли юз йилдан бери ўрганиб келинаётган исломдан олдинги Нахшаб тангалари бўйича анчагина илмий ютуқлар қўлга киритилган бўлиб, Б. Кочнев, О.И. Смирнова, Э.В. Ртвеладзе каби етакчи тангашунос ва тарихчи олимлар ўз изланишлари орқали уларни илм аҳлига танитганлар. Кейинги ўнйилликларда эса Л.С. Баратова, А. Наймарк, Ғ. Бобоёров сингари изланувчилар Нахшаб тангалари бўйича янгича кўзқарашларни ўртага ташлади. Айниқса, сўнгги йилларда А. Наймарк шу чоққача илк ўрта асрларга тегишли Нахшаб тангалари 2-3 турдан ошмаган деган қарашларнинг бирёқлама эканини илгари суриб, Нахшаб тангаларининг турлари анча кўп экани ва тарқалиш кўлами ҳам анча кенглигини кўплаб далилларга суянган ҳолда кўрсатиб берди [Наймак 2016: 55–77]. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, кўпчилик тангашунослар ўша кезларда Нахшабда қуйидагича 3 турда танга: 1) олд юзасида ҳукмдор тасвири, тескари юзаси тик турган ҳолатда арслонга тиг санчаётган киши ва унинг ёнида “У” кўринишидаги тамға; 2) олд юзасида узун сочли ҳукмдор тасвири, тескари юзасида яйдоқ от ва унинг уст, олд ва ост томонларида суғдча ёзув; 3) олд юзасида яйдоқ от ва унинг теграсида суғдча ёзув, тескари юзасида эса S кўринишидаги тамға ўрин олган тангалар бостирилганига урғу беришган (қаранг. 1-3 расмлар):

1

2

3

Кейинги йилларда эса Нахшаб тангаларининг анча-мунча турлари борлиги аниқланиб, шу чоккача “Кеш тангаси”, “Самарқанд тангаси” деб келинган айрим тангаларнинг Нахшабга тегишли экани бўйича янгича қарашлар билдирила бошланди. Айниқса, IV – VI юзйилликларга тегишли деб қараладиган олд юзасида сўл томонга юзланган узун сочли, кирра бурунли ҳукмдор боши ва унинг ёнламасида суғдча ёзув, тескари юзасида эса аждар+арслон кўринишидаги йиртқич билан курашаётган узун сочли киши тасвирли тангани айрим изланувчилар “Жанубий Суғд” тангалари туркумига киритмоқдалар (қаранг. 4- расм). Бирок, бу атама остида Жанубий Суғддаги Кеш ва Нахшаб ҳукмдорликларидан қайси бири тушунилаётгани аниқ эмас. Шунинг учун қайси ҳукмдорлик томонидан бостирилгани аниқланмай қолаётган бу танга турини айрим изланувчилар Нахшабга, айримлар эса Кешга тегишли дейишда иккиланадилар. Танга ёзувининг *kuṣu'n'k xwβ* “Кеш ҳукмдори” деган сўзлар учраши бу турдаги тангаларнинг Нахшабга эмас, Кешга тегишлилигини кўрсатмоқда [Лившиц 2008: 267–278]. А. Наймаркка кўра, IV юзйиллик ўрталаридан VI юзйилликлар ўрталаригача Кеш бутун Қашқадарё воҳасини бошқарган ҳукмдорлик бўлган [Каталог 2025: 201]. Аслида хитой йилномалари ва араб-форс ёзма манбаларидан англашилича, ўша кезларда Кеш ҳукмдорлиги биргина Қашқадарё воҳасида эмас, Самарқанд ва унинг теграсидаги, изланувчилар томонидан “Марказий Суғд” деб аталадиган худудлар устидан ҳам етакчилик қилган. Бу каби билгилар IV – VI юзйилликларда чиқарилган ушбу танга турининг Кеш ҳукмдорлигига тегишли экани тўғрисидаги қарашларни кучайтиради.

5- расмдаги танга ҳам яқин йилларда тангашунослар томонидан ўрганила бошлаган тангалардан бўлиб, кўпчилик изланувчилар бу танга турини “Жанубий Суғд” тангалари туркумига киритадилар. Тескари юзасидаги “У” кўринишли тамғага бирмунча ўхшаш тамгани айрим изланувчилар Эфталийлар давлати (450-665) билан боғлаб, ушбу тамға кейинчалик Самарқанд ҳукмдорлигининг сулолавий тамғасига айлангунгача Жанубий Суғд, чамаси, Нахшаб ҳукмдорлиги тамғаси вазифасини бажарган деб қаралади. Бирок бу каби қарашлар ўзининг тўлақонли ўз тасдиғини топмаган.

4

5

Ушбу танга турининг олд юзасидаги устма-уст ёзилган суғдча ёзув бугунгача тўлақонли ўқиб чиқилмаган. Биз ушбу ёзувни сўроқ белгиси остида *nyš'p[k] (?) spḏny* “Нахшаб испадниси (испахбоди)” деб ўқиш тўғрироқ деган кўзқарашни илгари сурмоқдамиз. Айниқса, иккинчи сўз - “спадни” яқин йилларда томонимиздан ўқиб чиқилган Исфижоб

(Сайрам) тангаларида *spδny* “спадни” (испахбод; кўшин бошлиғи) кўринишида ёзилгани диққатни тортади [Бабаяров 2022: 12–14; Каталог 2025: 432]. Олд юзасида ҳукмдор боши тасвири, тескари юзасида эса **Т** кўринишидаги тамға ва унинг ўнг ёнида суғдча ёзувда “спадни” (испахбод) унвони ўрин олган ушбу Исфижоб тангасидан ташқарида яна бошқа бир танга турида бу унвон *sp'δny* (спадни) кўринишида ёзилгани аниқланган эди [Бабаяров, Кубатин 2016: 94–95; Каталог 2025: 437–438]. Хитой тангаларига ўхшаш, ўртаси тўртбурчак тешикли ушбу танга Сайрам, Чимкент ва теграларидаги эски шаҳар қолдиқларидан топилмоқда бўлиб, чамаси Исфижоб бошқарувчилари томонидан чиқарилган. Қизиғи шундаки, орқа юзасида “спадни” атамаси ўрин олган ушбу танга турининг олд юзасида суғдча ёзувда *'yr-cwr* “эл-чўр” атамаси учраб, бу атама Турк хоқонлиги бошқаруви чоғида “кўшин бошлиғи, бош кумондон” маъносидаги “кут-чўр”, “кул-чўр” каби эски туркча унвонлар сирасига киради [Бабаяров, Кубатин 2016: 94–95].

Демак, Исфижоб тангаларида “кўшин бошлиғи; кўмондон” англамидаги суғдча ва эски туркча ҳарбий унвонларнинг учраши ҳарбий бошқарувчилар ҳам ўз тангаларини чиқаришга ҳақли бўлганини кўрсатади. Бошқа томондан эса хоқонлик қўл остидаги ярим эркин ҳукмдорликлардан бири бўлган Ўтрор ҳукмдорлиги тангаларида суғдча ёзувда эски туркча “Алп-хоқон тутук” унвони учраши, “тутук” атамаси Турк хоқонлиги бошқарувида жойлардаги ҳарбий волийлар учун қўлланилган унвон бўлгани кўзда тутилса, ўша кезларда маъмурий унвонлар каби ҳарбий унвонлар билан ҳам танга бостирилгани англашилади [Смирнова 1981: 341; Бабаяров, Кубатин 2014: 183–194].

Исломдан олдинги Нахшаб тангаларида “спадни” унвонининг учраши ушбу ҳукмдорлик билан боғлиқ айрим чигалликларнинг ечилишига олиб келди. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, бугунгача аниқланган Нахшаб тангаларидан бири – тескари юзасида яйдоқ от ва унинг теграсида кўзгуда қаралган тўғри ўқиладиган суғдча ёзувда *prn xwβ skδk* (?) “Кут (эгаси) ҳукмдор Аскадак” сўзлари ўрин олганига урғу бериб келинар эди (қаранг. 2- расм). Шунга ўхшаш сўзлар олд юзасида яйдоқ от тасвири ўрин олган тангаларда ҳам учраб, бу турдаги тангаларнинг тескари юзасидаги S кўринишидаги тамға ўрин олган ёзув шу чокқача аниқланмасдан қолаётганди (қаранг. 3- расм). Бугунгача топиб ўрганилган барча нусхаларида суғдча ёзув бирмунча ўзига хос кўринишда ёзилган бўлиб, чамаси, бу танга битигини ҳам *spδny* “испахбод” ўқиш тўғрироққа ўхшайди. Биламизки, исломдан олдинги Чоч тангаларида суғдча ёзувда *tk'un* “тегин”, *tδwn* “тудун” каби эски туркча, Самарқанд тангаларида оромийча MLK' “малик = *ихшид”, Панжикент ва Уструшона тангаларида оромийча MR'Y “*афшин”, Бухоро тангаларида суғдча *xwβ* “ҳукмдор” унвонлари ўрин олган [Смирнова 1981: 16, 21, 34, 39, 48; Бабаяров 2007: 40, 52]. Ушбу ҳукмдорликлар бошқарувида шундай унвонлар қўлланилгани ёзма манбалар негизида ўз тасдиғига эга. Нахшаб тангаларида эса “спадни” унвони учраши ҳам ўз тарихий очиқламасига эга бўлиб, Абу Жаъфар ат-Табарийнинг IX юзйилликда ёзилган “Тарих ар-русул ва-л-мулук” (Пайғамбарлар ва ҳукмдорлар тарихи) асарида VIII юзйилликнинг илк ўнйилликларида Нахшаб (Насаф)ни бошқарган ҳукмдор “испахбод” ўлароқ тилга олинади [ат-Табари 1987: 130–135].

ХУЛОСА

Қисқаси, исломдан олдинги Ўрта Осиё тангаларида учрайдиган суғдча *spδny* сўзи эски эронча «сипох», «сипохбад» («кўшин бошлиғи») унвони билан бир илдизга бориб тақалади. Ушбу атама Чимкент яқинидаги Арис дарёси қирғоқларидаги эски аҳоли манзили — Култўбада аниқланган суғдча битиклар туширилган сопол буюмларда ҳам учраб, уларга милоннинг илк асрлари – III – IV юзйилликларга тегишли деб қаралади [Grenet, Sims-Williams 2006: 95–111]. Ушбу атама VII – VIII юзйилликларда Испижоб (Сайрам) ёки Нучекет (Чимкент), шунингдек, Нахшаб тангаларида учраши ушбу унвоннинг ўша кезлардаги суғд ва эски турк негизли бошқарувчи сулолалар томонидан анча кенг қўлланилган ҳарбий-маъмурий унвон бўлганини кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI–VIII вв. н.э.). Ташкент: Национальной библиотеки Узбекистана имени Алишера Навои, 2007.
2. Бабаяров, Г. Новые монеты Исфиджаб – Сайрама // *Moziydan Sado*, 2022. № 1/93. С. 12–14.
3. Бабаяров, Г., Кубатин, А. К вопросу о некоторых доисламских монетах Отрара // Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство. Сб. мат-лов межд. науч. конф. Алматы: EVO PRESS, 2014. С. 183–194.
4. Бабаяров Г., Кубатин А. Новые чтения легенд на монетах доисламских правителей Семиречья // *Согдийский сборник*. Вып. 3. Под. ред. Ш. Камолиддин. Berlin: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016. С. 85–100.
5. История ат-Табари. Избранные отрывки (Пер. с араб. В. И. Беляева. Допол. к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). Ташкент: Фан, 1987.
6. Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. Санкт-Петербург, 2008.
7. Каталог согдийских монетных легенд и надчеканов Центральной Азии - A Catalogue of Sogdian Coin Legends and Countermarks of Central Asia. Составители: А. Х. Бегматов, Г. Б. Бобоёров, Б. С. Гойилов, А. В. Кулиш, П. Б. Лурье, А. И. Наймарк. Самарканд: МИЦАИ, 2024.
8. Смирнова О. И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. М., Наука, 1981.
9. Naymark A. "The Coinage of Nakhshab during the First-Fourth Centuries CE. Towards a New Systematization of Sogdian Coinages and the Political History of Sogd during Antiquity" // *Journal of Inner Asian Art and Archaeology* 7 (2016). P. 55–77.
10. Sims-Williams N., Grenet F. The Sogdian inscriptions of Kultobe // *Shygys*, No. 6. Almaty, 2006. – P. 95-111.

MA'NAVIY MUSTAQILLIK VA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASH — UCHINCHI RENESSANS POYDEVORI

Ochilov Farxod Eshonovich,

tarix fanlari doktori

Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi, Toshkent, O'zbekiston.

e-mail: f.ochilov@manaviyat.uz

Annotatsiya: Maqolada ma'naviy mustaqillik va milliy o'zlikni anglash tushunchalarining Uchinchi Renessans g'oyasi kontekstidagi falsafiy-siyosiy mazmuni tahlil etiladi. Tadqiqotning maqsadi — XXI asr geosiyosiy sharoitida davlat mustaqilligining moddiy-iqtisodiy jihatlari bilan bir qatorda ma'naviy mustaqillik va ma'naviy immunitetning ahamiyatini asoslash hamda bu jarayonning "7 milliy dastur" konsepsiyasidagi tizimli ifodasini ochib berishdan iborat. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning rasmiy nutqlari, rasmiy statistik ma'lumotlar va xalqaro hisobotlar tahlil qilindi; metodologik jihatdan kontent-tahlil, qiyosiy-tahliliy va tizimli-strukturaviy yondashuvlardan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda ta'lim qamrovining sezilarli o'sishi, kambag'allik darajasining pasayishi va aholi turmush farovonligining oshishi ma'naviy mustaqillikning moddiy asosini mustahkamlamoqda, biroq bu ko'rsatkichlar milliy g'urur, tarixiy xotira va ma'naviy immunitetni tarbiyalash bilan uyg'un holda amalga oshirilgandagina barqaror natija beradi. "7 milliy dastur" doirasidagi yetti bosqichli taraqqiyot piramidasi — bilim, sog'liq, iqtisod, ekologiya, adolat, mahalla va xalqaro obro' — shaxs darajasidan butun jamiyat miqyosigacha yaxlit tizim sifatida namoyon bo'lishi aniqlandi. Xulosa qilib aytganda, Uchinchi Renessans poydevori ma'naviy mustaqillik va milliy o'zlikni anglashning uzluksiz, jonli jarayon sifatida rivojlanishini talab etadi, bu esa ta'lim-tarbiya tizimida

yoshlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantirishni taqozo etadi.

Kalit so'zlar: ma'naviy mustaqillik, milliy o'zlikni anglash, Uchinchi Renessans, inson qadri, 7 milliy dastur, ma'naviy immunitet, ta'lim islohotlari.

Аннотация: В статье анализируется философско-политическое содержание понятий духовной независимости и национального самосознания в контексте идеи Третьего Ренессанса. Цель исследования — обосновать значение духовной независимости и духовного иммунитета наряду с материально-экономическими аспектами государственной независимости в геополитических условиях XXI века, а также раскрыть системное выражение этого процесса в концепции «семи национальных программ». В исследовании проанализированы официальные выступления Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева, официальные статистические данные и международные отчёты; методологически использованы контент-анализ, сравнительно-аналитический и системно-структурный подходы. Результаты показывают, что значительный рост охвата образованием, снижение уровня бедности и повышение благосостояния населения в последние годы укрепляют материальную основу духовной независимости, однако устойчивый результат достигается лишь при гармоничном сочетании этих показателей с воспитанием национальной гордости, исторической памяти и духовного иммунитета. Установлено, что семиступенчатая пирамида развития в рамках «семи национальных программ» — знания, здоровье, экономика, экология, справедливость, махалля и международный авторитет — проявляется как единая система от уровня личности до масштаба всего общества. В заключение подчёркивается, что фундамент Третьего Ренессанса требует непрерывного, живого развития духовной независимости и национального самосознания, что обуславливает превращение воспитания молодёжи в духе национальных и общечеловеческих ценностей в приоритетное направление государственной политики в сфере образования.

Ключевые слова: духовная независимость, национальное самосознание, Третий Ренессанс, достоинство человека, семь национальных программ, духовный иммунитет, реформы образования.

Abstract: The article analyzes the philosophical and political content of the concepts of spiritual independence and national self-awareness within the context of the Third Renaissance idea. The purpose of the study is to substantiate the importance of spiritual independence and spiritual immunity alongside the material and economic aspects of state sovereignty under the geopolitical conditions of the 21st century, and to reveal the systemic expression of this process within the concept of the "seven national programs". The study analyzes the official speeches of the President of the Republic of Uzbekistan, Shavkat Mirziyoyev, official statistical data, and international reports; methodologically, content analysis, comparative-analytical, and systems-structural approaches were applied. The results show that the significant increase in education coverage, the reduction of poverty levels, and the improvement of public welfare in recent years strengthen the material foundation of spiritual independence, yet a sustainable outcome is achieved only when these indicators are harmonized with the cultivation of national pride, historical memory, and spiritual immunity. It was found that the seven-stage pyramid of development within the "seven national programs" — knowledge, health, economy, ecology, justice, mahalla, and international prestige — manifests as a unified system extending from the individual level to the scale of society as a whole. In conclusion, the foundation of the Third Renaissance requires the continuous, living development of spiritual independence and national self-awareness, which necessitates making the upbringing of youth in the spirit of national and universal values a priority direction of state education policy.

Keywords: spiritual independence, national self-awareness, Third Renaissance, human dignity, seven national programs, spiritual immunity, education reforms.

KIRISH

XXI asr shiddatli geosiyosiy o'zgarishlar, globallashuv jarayonlarining tezlashuvi va axborot urushlari avj olgan murakkab davrdir. Bunday sharoitda biror-bir davlatning chinakam mustaqilligi faqatgina siyosiy chegaralar daxlsizligi yoki iqtisodiy qudrati bilan emas, balki, eng avvalo, uning ma'naviy mustaqillik hamda xalqining milliy o'zligini anglash darajasi bilan belgilanmoqda. Jamiyatda sog'lom mafkuraviy muhit va mustahkam g'oyaviy immunitet bo'lmas ekan, har qanday moddiy va iqtisodiy yuksalish mohiyatan zaif va vaqtinchalik bo'lib qolaveradi.

Shu bois, Yangi O'zbekistonda davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan Uchinchi Renessans poydevorini yaratishdek ulug'vor va strategik maqsad belgilandi. Bu shunchaki orzu yoki shior emas, balki aniq tarixiy asoslarga, xalq irodasiga, ilm-fan va ma'naviyat uyg'unligiga tayangan umummilliy harakatdir. Mazkur maqolada ma'naviy mustaqillikning jamiyat hayotidagi o'rni, milliy yuksalish yo'lidagi izchil islohotlar va inson qadrini ulug'lashga qaratilgan tizimli o'zgarishlar tahlil qilinadi hamda "7 milliy dastur" konsepsiyasi doirasidagi bog'liqlik ilmiy jihatdan asoslanadi.

Aynan shu ruhda joriy yilning 28 avgust kuni Prezident Shavkat Mirziyoyev "Shahidlar xotirasi" xiyobonida qatag'on qurbonlarini yod etish marosimida ishtirok etib, bugungi avlodga qarata shunday dedi: "Yoshlarni milliy g'urur asosida tarbiyalashga alohida ahamiyat berishimiz kerak. Milliy g'urur — insonning qalbini, yuragini, butun vujudini kuch-g'ayratga to'ldiradigan qudratli kuch. Milliy g'ururi bor odam hech qachon yengilmaydi" [1]. Bu so'zlar bejiz aytilmagan: o'tmishda qatag'on qilingan yuz minglab vatandoshlarimizning xotirasi oldida ta'zim qilish — o'zlikni anglashning, milliy g'urning jonli ifodasidir. Tarixga yuz burmasdan, uning saboqlaridan o'rganmasdan turib, buyuk kelajak barpo etib bo'lmaydi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning manbaviy asosini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning rasmiy nutqlari va chiqishlari matnlari, "7 milliy dastur" konsepsiyasiga oid rasmiy hujjatlar, milliy statistika organlarining ta'lim, bandlik va kambag'allik darajasiga oid ko'rsatkichlari, shuningdek World Happiness Report kabi xalqaro hisobotlar tashkil etadi.

Tadqiqotda kontent-tahlil usuli — rasmiy nutq va hujjatlardagi asosiy g'oya hamda kategoriyalarni aniqlash uchun; qiyosiy-tahliliy yondashuv — turli yillardagi statistik ko'rsatkichlarni solishtirish orqali islohotlar dinamikasini baholash uchun; tizimli-strukturaviy tahlil esa "7 milliy dastur" doirasidagi yetti bosqichli taraqqiyot piramidasini yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish uchun qo'llanildi. Falsafiy-siyosiy tahlil bilan ijtimoiy-statistik ma'lumotlarni uyg'unlashtirgan fanlararo yondashuv tadqiqotning metodologik negizini tashkil etdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Dunyoviy taraqqiyot modellari tahlili shuni ko'rsatadiki, har qanday muvaffaqiyatli jamiyat zahirida bitta fundamental haqiqat yotadi: davlat inson uchun xizmat qilishi kerak. Yangi O'zbekistonning butun siyosiy va ma'naviy mazmuni "Inson qadri uchun" degan ustuvor tamoyil atrofida mujassamlashmoqda. Demak, inson qadrining ulug'lanishi — bu shunchaki moddiy ta'minot yoki ijtimoiy yordam ko'rsatishdan iborat emas. Bu, eng avvalo, fuqarolarning huquq va erkinliklarini amalda ta'minlash, inson qadr-qimmatini muhofaza qilish, har bir shaxsning o'z intellektual va ijodiy iqtidorini namoyon etishi uchun teng sharoitlar yaratish hamda jamiyatda fuqarolar ovozi tinglanishini kafolatlashdir. Jamiyatda inson qadri ulug'langan joyda davlatga va kelajakka nisbatan mustahkam ishonch uyg'onadi — bu esa ma'naviy mustaqillikning birinchi va eng muhim shartidir.

So'nggi yillarda erishilgan natijalar aynan shu fikrni yaqqol isbotlaydi. Xususan, oliy ta'lim qamrovi 44 foizdan oshdi; 2017-yilgacha bu ko'rsatkich atigi 9 foizni tashkil etgan bo'lsa, izchil islohotlar natijasida 42–47 foizga yetkazildi. Oliygothlar soni 70 tadan 200 tadan ortiqqa ko'paydi, ularning 40 dan ziyodiga akademik va moliyaviy mustaqillik berildi, mamlakatimizda xorijiy nufuzli universitetlarning 30 ga yaqin filiali hamda xususiy oliygothlar faoliyati yo'lga qo'yildi. Ishsizlik darajasi 4,6 foizni tashkil etganiga qaramay, aholi o'sishi hisobiga yangi ish o'rinlarini

yaratish ustuvor vazifa bo'lib qolmoqda. Milliy kambag'allik darajasi 8,9 foizdan 5,8 foizga tushdi. Xalqaro World Happiness Report hisobotida mamlakatimizning yuqori o'rinlarni egallayotgani aholining hayotdan qoniqishi va kelajakka bo'lgan mustahkam ishonchidan dalolat beradi [2].

Jamiyat, millat yoki davlatning ichki intellektual, madaniy va g'oyaviy hayoti tashqi mafkuraviy ta'sirlar, yot qarashlar hamda siyosiy bosimlardan xoli bo'lishi — ma'naviy mustaqillikdir. Bu tushuncha xalqning o'z milliy manfaatlari, tili, e'tiqodi va asriy qadriyatlariga tayangan holda mustaqil fikrlashi hamda rivojlanish yo'lini erkin belgilash imkoniyatini anglatadi. U davlatning iqtisodiy va siyosiy suverenitetini ichki tomondan himoya qiluvchi bosh strategik qalqondir. Ma'naviy mustaqillik — bu milliy tafakkur ozodligidir: agar xalq bu mustaqillikni boy bersa, muqarrar ravishda o'zga kuchlarning mafkuraviy qaramog'iga aylanadi.

Bu borada raqamli transformatsiya jarayoni alohida ahamiyat kasb etadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasining jadal rivojlanishi sharoitida o'zbek tilining mavqeini mustahkamlash — uni faqat kundalik muloqot vositasi sifatidagina emas, balki raqamli dunyoda ilm va zamonaviy texnologiyalar yaratadigan tilga aylantirish zarurati yuzaga kelmoqda. Shu bois, bugungi axborot hurujlari davrida jamiyatda mustahkam ma'naviy immunitetni shakllantirish hayotiy zaruratga aylanmoqda. Ma'naviy immunitet shaxsning axborot oqimidan oqni qoradan ajrata olishi, yolg'on va feyk xabarlarini xolis tahlil qila bilishi hamda ma'naviy zararli kontentlarni rad eta olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Bunday immunitet esa chuqur dunyoviy bilim, sog'lom diniy ma'rifat, boy tariximizni teran anglash va yuksak kitobxonlik madaniyati — bir so'z bilan aytganda, milliy o'zlikni anglash orqali qaror topadi.

Milliy o'zlikni anglash — bu shunchaki nazariy tushuncha emas, balki har bir insonning o'z millati, tarixi va Vatani oldidagi ma'naviy uyg'onish jarayonidir. U ona tiliga bo'lgan ehtirom, milliy urf-odatlar va qadriyatlarni asrab-avaylash hamda milliy faxr va g'urur tuyg'usidan boshlanadi. Xususan, Samarqand viloyatidagi Imom Al-Buxoriy yodgorlik majmuasining mutlaqo yangi va ulug'vor qiyofada qayta bunyod etilgani tarixiy voqelik bo'ldi; buyuk muhaddis bobomizning boy merosini o'rganish hamda hadislar zamiridagi insonparvarlik, halollik va mehr-oqibat g'oyalarni targ'ib etish orqali jamiyatda sof va bag'rikeng diniy muhit mustahkamlanmoqda.

Ayniqsa, Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi hamda hamkor tashkilotlar tomonidan mustaqilligimizning 35 yilligi arafasida milliy o'zlikni anglash va ma'naviy yuksalishni yangi bosqichga olib chiqish yo'lida muhim ahamiyatga ega bo'lgan amaliy ishlar bajarildi. Mamlakatimizning 208 ta tuman va shahri hamda 14 ta hududi kesimida so'nggi 10 yil davomida amalga oshirilgan o'zgarishlar aks etgan "Yangi O'zbekiston shukronaligi" badiiy-publitsistik asarlar to'plami yaratildi. Bu nashrlar shunchaki kitob emas, balki har bir hudud aholisi, ayniqsa, yoshlarimiz uchun o'z tug'ilib o'sgan maskanining rivojlanish tarixini, milliy o'zligini va erishilgan natijalar qadrini anglatadigan qimmatli ma'rifat manbadir.

Ma'naviy mustaqillik va milliy o'zlikni anglash jarayonining eng muhim poydevori ta'lim-tarbiya tizimidir. So'nggi yillarda sohada tub burilish yaratilib, bolalarni bog'cha yoshidagi qamrovi ilgarigi 27 foizdan 74 foizdan ziyodga yetkazildi, maktabgacha ta'lim tashkilotlari soni bir necha barobar ortdi. Mamlakat bo'ylab 14 ta Prezident maktabi, o'nlab ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar tarmog'i barpo etilib, sohaga Kembridj va boshqa ilg'or xalqaro ta'lim dasturlari joriy etildi. Bugungi kunda mamlakatimizda talabalar soni 1,6 million nafardan oshdi va ularning ta'lim yo'nalishlari bevosita kelajak kasblariga moslashtirilmoqda — bu esa milliy o'zlikni anglash jarayonining amaliy natijasidir. Shu bilan birga, faqat quruq bilimning o'zi jamiyat yuksalishi uchun yetarli emas: bilim ma'naviyat va yuksak tarbiya bilan sug'orilmas ekan, kutilgan ijobiy natijani bermaydi. Shu sababli ta'lim muassasalarida yoshlarga chuqur bilim berish bilan bir qatorda, ularni milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashni butun ta'lim jarayonining bosh mezoniga aylantirish lozim.

Ma'naviy mustaqillik va milliy o'zlikni anglash jarayonining tizimli asosini teranroq tushunish uchun "7 milliy dastur" kontseptsiyasiga murojaat qilish o'rinlidir. Ushbu dastur inson va jamiyat taraqqiyotining ma'naviy-ma'rifiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini yaxlit bir tizimga — taraqqiyot piramidasiga — jamlaydi [3]. Dasturning poydevori "Bilim va malaka" yo'nalishidan boshlanadi: bilim va malaka insonni uyg'otish, jaholatni yo'qotishning esa eng ustuvor yo'li aynan

ma'naviyatdir. Ikkinchi bosqich — "Sog'lom va uzoq umr ko'rish ta'minoti", bunda inson faqat iqtisodiy resurs sifatida emas, balki qadr-qimmatga ega shaxs sifatida qaraladi. Uchinchi bosqichda iqtisodiy taraqqiyot — bilimli va sog'lom insonning munosib yashashi uchun zarur shart sifatida ko'riladi. To'rtinchi bosqich — ekologiya, ya'ni "inson — jamiyat — tabiat" zanjiri orqali kengayib boruvchi mas'uliyat doirasi. Beshinchi bosqich — adolat va qonun ustuvorligi; oltinchi bosqich — mahalla, ya'ni "men"dan "biz"ga o'tish jarayoni; ettinchi, yuqori bosqich esa — tinchlik, do'stlik va bag'rikenglik, ya'ni davlatning xalqaro maydondagi munosib o'rni va obro'-e'tibori.

Ko'rinib turibdiki, "inson — jamiyat — davlat — dunyo" tamoyili asosida qurilgan ushbu yetti bosqichli tizim ma'naviy mustaqillik g'oyasini mantiqan to'ldiradi: milliy o'zlikni anglash shaxs darajasidan boshlanib, oila, mahalla, davlat va, nihoyat, butun dunyo miqyosida namoyon bo'ladigan yaxlit jarayonga aylanadi. Boshqacha aytganda, Uchinchi Renessans poydevori — bu ham ma'naviy mustaqillik, ham "7 milliy dastur"da ifodalangan taraqqiyot piramidasining har bir pog'onasini izchil va tizimli bosib o'tishdir.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ma'naviy mustaqillik, milliy o'zlikni anglash va ma'naviy immunitet — bu shunchaki nazariy tushunchalar emas, balki bugungi yoshlarning hayotiy pozitsiyasi hamda kelajakdagi muvaffaqiyatining kalitidir. Ma'naviy jihatdan mustaqil va o'zligini teran anglagan yoshlar har qanday axborot hurujlari, yot g'oyalar va chalg'ituvchi ta'sirlarga qarshi sinmas ma'naviy suyanchga ega bo'ladi; aynan shunday yoshlar shakllanganidagina jamiyatda inson qadri hamisha oliy o'ringa ko'tariladi.

Shu bois, yoshlar qalbida yurtdagi tinchlik va osoyishtalikka shukronalik, Vatan taqdiriga daxldorlik hamda yuksak mas'uliyat tuyg'usini tarbiyalash ma'naviy-ma'rifiy ishning bosh vazifasi bo'lib qolishi zarur. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ma'naviy mustaqillik milliy qadriyatlarni saqlab qolish bilangina cheklanmaydi — uni tarixiy xotira, zamonaviy ilm-fan va yuksak texnologiyalar bilan uzluksiz boyitib borish Uchinchi Renessans poydevorini mustahkamlashning asosiy yo'lidir. Zero, milliy o'zlikni anglash — statik holat emas, balki har bir avlod o'z hissasini qo'shadigan, tobora takomillashib boradigan jonli jarayondir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Qatag'on qurbonlarini yod etish kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. — Toshkent: "Shahidlar xotirasi" xiyoboni, 2026-yil 28-avgust.
2. World Happiness Report. — Sustainable Development Solutions Network, 2025.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "7 milliy dastur" konsepsiyasi va Milliy yuksalish strategiyasiga oid rasmiy materiallari. — Toshkent, 2025–2026.
4. O'zbekiston Respublikasi Maqomot statistika agentligi va Xalq ta'limi, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirliklarining rasmiy statistik ma'lumotlari. — Toshkent, 2026.

O'ZBEKISTONDA BOLALAR MUSIQA VA SAN'AT MAKTABLARI FAOLIYATINING TARIXIY-METODOLOGIK RIVOJI

Murtazova Sahodat Bo'riyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrasini mudiri,
t.f.f.d., professor, e-mail: sahodat@mail.ru
orcid id: 0009-0003-6361-9361

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishida O'zbekiston Respublikasining Farg'ona vodiysidan tashqari mintaqalari — Toshkent shahri va viloyati, Samarqand, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo, Navoiy, Jizzax, Sirdaryo hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida bolalar musiqa va san'at maktablari (BMSM) tarmog'ining shakllanishi, unifikatsiyalashuvi hamda polibadiiy islohotlar davri kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda yevropacha akademik ta'lim andozalarining mintaqaviy an'anaviy ijrochilik maktablari (maqom, dostonchilik, jirovchilik, baxshichilik) bilan

sintezi jarayoni arxiv, normativ-huquqiy va metodologik manbalar asosida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: *Bolalar musiqa va san'at maktablari, Turkiston xalq konservatoriyasi, Buxoro Sharq musiqa maktabi, Xorazm dostonchilik an'anasi, Qoraqalpoq folklori, PQ-911, integratsiyalashgan ta'lim, komparativ tahlil.*

Аннотация: *В данной научно-исследовательской статье комплексно анализируются формирование, унификация и период полихудожественных реформ сети детских школ музыки и искусств (ДШМИ) в регионах Республики Узбекистан за пределами Ферганской долины — городе Ташкенте и Ташкентской области, Самаркандской, Бухарской, Хорезмской, Кашкадарьинской, Сурхандарьинской, Навоийской, Джизакской, Сырдарьинской областях и Республике Каракалпакстан. На основе архивных, нормативно-правовых и методических источников раскрыт процесс синтеза европейских стандартов академического образования с региональными традиционными исполнительскими школами (маком, дастан, жиров, бахши).*

Ключевые слова: *Детские школы музыки и искусств, Туркестанская народная консерватория, Бухарская восточная музыкальная школа, традиция хорезмского дастана, каракалпакский фольклор, ПП-911, интегрированное образование, компаративный анализ.*

Abstract: *This research paper comprehensively analyzes the formation, unification, and multi-art educational reform era of Children's Music and Art Schools (CMAS) across regions of the Republic of Uzbekistan excluding the Fergana Valley — namely Tashkent City and Tashkent Region, Samarkand, Bukhara, Khorezm, Kashkadarya, Surkhandarya, Navoi, Jizzakh, Syrdarya regions, and the Republic of Karakalpakstan. Based on archival, regulatory, and methodological sources, the study examines the synthesis of European academic education standards with regional traditional performance schools (maqom, dastan, zhyrau, bakhshi).*

Keywords: *Children's music and art schools, Turkestan People's Conservatory, Bukhara Oriental Music School, Khorezm dastan tradition, Karakalpak folklore, Resolution PP-911, integrated arts education, comparative analysis.*

KIRISH

Boshlang'ich badiiy ta'lim tizimi har qanday davlatda nafaqat professional musiqachilar avlodini tarbiyalash, balki jamiyatning umumiy estetik immunitetini va madaniy o'zligini shakllantirish vositasi hisoblanadi. O'zbekiston hududida musiqa ta'limi asrlar davomida og'zaki an'anadagi «ustoz-shogird» tizimiga asoslanib kelgan bo'lsa, XX asr boshlaridan e'tiboran u yevropacha tipdagi notali, sinf-dars tuzilmasiga ega institutlar doirasiga ko'chirildi [11].

Farg'ona vodiysi o'zining kompakt hududiy va lokal ashulachilik an'anasiga ega bo'lsa, respublikaning qolgan hududlari — qadimiy sivilizatsiya o'choqlari (Samarqand, Buxoro, Xiva), ko'chmanchi va yarim o'troq epos markazlari (Surxondaryo, Qashqadaryo, Qoraqalpog'iston) hamda yirik sanoat-ma'muriy shaharlar (Toshkent, Navoiy, Chirchiq) o'ziga xos madaniy qatlamni tashkil qiladi. Mazkur hududlarda musiqa va san'at maktablarining shakllanish jarayonini o'rganish O'zbekiston madaniyat tarixining muhim vazifalaridan biridir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Turkistonda sovet hokimiyati o'rnatilgach, san'at ta'limini ommalashtirish va davlat nazoratiga olish jarayoni boshlandi. 1918-yil may oyida Toshkent shahrida Turkiston xalq konservatoriyasining tashkil etilishi mintaqada yevropacha tipdagi ilk tizimli musiqa ta'limi maskani bo'ldi [12].

Toshkentdagi dastlabki musiqa maktablari xalq konservatoriyasi qoshidagi boshlang'ich guruhlar negizida shakllandi. 1930-yillarga kelib mazkur guruhlar mustaqil 1-sonli Bolalar musiqa maktabi (BMM) sifatida ajralib chiqdi. 1939-yilda iqtidorli bolalarni erta yoshdan saralab olish va respublika bo'yicha yuqori malakali ijrochilarni tayyorlash maqsadida Toshkent davlat konservatoriyasi huzurida maxsus maktab-internat (hozirgi R. Glier nomidagi Respublika ixtisoslashtirilgan musiqa maktabi) tashkil etildi [3]. Ushbu dargoh butun Markaziy Osiyo uchun pedagogik kadrlar va uslubiy qo'llanmalar yetkazib beruvchi generatorga aylandi.

1920-yillarda musiqa ta'limining o'ziga xos noyob modeli Buxoroda yuzaga keldi. 1922-yilda Buxoro Xalq Sovet Respublikasi maorif nozirligi va kompozitor Viktor Uspenskiy tashabbusi bilan «Sharq musiqa maktabi» ochildi [4]. Ushbu maktab an'anaviy Shashmaqom ustozlarini (Ota Jalol Nosirov, Ota G'iyos Abdug'aniyev) rasmiy pedagoglik maqomiga jalb qilgan holda, mumtoz kuylarni zamonaviy nota tizimiga tushirish va yoshlarga sinf sharoitida o'rgatish bo'yicha dastlabki muvaffaqiyatli sintezni amalga oshirdi.

1924–1930-yillarda O'zbekiston poytaxti vazifasini bajargan Samarqand shahrida Samarqand musiqa va xoreografiya ilmiy-tadqiqot instituti faoliyat olib bordi. Uning qoshida iqtidorli bolalarga an'anaviy cholg'ular (tanbur, dutor, g'ijjak) hamda yevropacha musiqa savodini o'rgatuvchi qisqa muddatli kurslar va studiyalar faoliyat yuritdi, bu esa keyinchalik shaharda to'laqonli bolalar musiqa maktablari tarmog'i yozilishiga zamin yaratdi [5].

Ikkinchi jahon urushidan keyin, 1950–1980-yillarda bolalar musiqa maktablari tizimi hududiy jihatdan respublikaning barcha tuman va qishloq markazlarigacha yoyildi. Bu davr ta'lim dasturlarining qat'iy unifikatsiyalashuvi bilan xarakterlanadi: Moskva va Leningrad metodikasi asosidagi 7 yillik (fortepiano, torli kamanchali cholg'ular) va 5 yillik (xalq cholg'ulari, damli va zarbli cholg'ular) o'quv rejalari joriy qilindi [6].

Urganch, Xiva va Xonqa shaharlarida 1950-yillardan boshlab musiqa maktablari ochildi. Xorazm mintaqasida qadimdan shakllangan xalqa san'ati, dostonchilik va Xorazm maqomlari maktab dasturlariga moslashtirildi. An'anaviy dutor, tor va g'ijjak sinflarida nota bilan bir qatorda og'zaki eshitish ko'nikmalarini rivojlantirishga urg'u berildi, bu esa akademik talablar bilan mahalliy intonatsiyalarning o'ziga xos uyg'unligini ta'minladi [7].

1950-yillarning o'rtalarida Nukus shahrida ochilgan 1-sonli bolalar musiqa maktabi qoraqalpoq milliy musiqa ta'limining tamal toshini qo'ydi. Keyinchalik To'rtko'l, Xo'jayli, Chimboy va Qo'ng'iro't tumanlarida yangi muassasalar ochildi. Ushbu maktablarda duvitar, qobiz, girjek kabi qoraqalpoq an'anaviy cholg'ulari uchun maxsus xrestomatiyalar va o'quv dasturlari yaratildi, bu esa jirovchilik va baqsichilik an'analarini yo'qolib ketishdan asrab qoldi [8].

Qarshi, Shahrisabz, Termiz, Boysun va Denov tumanlarida 1960–1970-yillarda ochilgan maktablarda xalq cholg'ulari bo'limi yetakchi o'rin tutdi. Surxon-Qashqadaryo vohasida do'mbira ijrochiligi va baxshichilik san'ati kuchli bo'lgani sababli, bolalar musiqa maktablari do'mbira orqali doston kuylash sinflari norasmiy va yarim rasmiy shakllarda yo'lga qo'yildi [9].

Respublikaning industrial zonalarida hisoblangan Navoiy, Chirchiq, Olmaliq, Bekobod kabi shaharlarida aholining etnik tarkibi xilma-xil bo'lgani bois, 1960-yillarda ochilgan maktablarda fortepiano, akkordeon, bayon, skripka va damli cholg'ular bo'yicha sinflar hamda akademik xor guruhlar respublika miqyosida eng ilg'or ko'rsatkichlarni namoyish etdi.

Farg'ona, Andijon, Namangan viloyatlarida ham XX asrning 30-yillarida musiqa maktablari tashkil etish boshlandi. 1934-yili Namanganda, 1938-yili Farg'onada, 1939-yili Andijonda ilk bolalar musiqa maktablari ochildi.

Mustaqillik e'lon qilingach, musiqa maktablari oldiga yangi mafkuraviy va pedagogik talablar qo'yildi:

1.Repertuarning milliylashuvi: Sovet davridagi ideologik qo'shiqlar o'rniga o'zbek bastakorlari (M. Ashrafiy, S. Yudakov, T. Jalilov, M. Leviyev, M. Tojiyev) asarlari va xalq kuylari bosh o'ringa chiqdi [10].

2.Maqom va baxshichilik sinflarining legallashuvi: Buxoro va Samarqandda Shashmaqom, Xorazmda Xorazm maqomlari, Surxondaryo va Qashqadaryoda baxshichilik yo'nalishlari rasmiy akademik fan maqomida dars jadvallariga kiritildi.

Biroq 1990-yillarning iqtisodiy o'tish davri musiqa ta'limiga jiddiy zarar yetkazdi: maktab binolari ta'mirtalab ahvolga kelib qoldi; yuqori sifatli musiqa cholg'ulari yetishmovchiligi yuzaga keldi; musiqa maktablari tor profilli muassasa bo'lib qolgani sababli chekka hududlarda bolalarni san'atga qamrab olish darajasi pastligicha qoldi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekiston musiqa ta'limi tarixidagi eng keng ko'lamli islohot O'zbekiston Respublikasi

Prezidentning 2008-yil 8-iyuldagi PQ-911-sonli «Bolalar musiqa va san'at maktablarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va ularning faoliyatini yanada yaxshilash bo'yicha 2009–2014-yillarga mo'ljallangan Davlat dasturi to'g'risida»gi Qarori bilan boshlandi [1].

Ushbu qarorga muvofiq “Bolalar musiqa maktabi” maqomi “Bolalar musiqa va san'at maktabi” (BMSM) deb o'zgartirildi. Musiqa bilan bir qatorda xoreografiya, tasviriy san'at, amaliy-dekorativ san'at va teatr san'ati yo'nalishlari yagona muassasaga birlashtirildi. Namunaviy loyihalar asosida barcha qulayliklarga (akustik zallar, maxsus ovoz izolyatsiyasiga ega xonalar, balet zallari) ega yangi binolar qurildi.

Prezidentning maqom va baxshichilik san'atini rivojlantirish bo'yicha qabul qilgan qarorlari asosida Surxondaryo va Qoraqalpog'istonda ixtisoslashtirilgan baxshichilik maktab-internatlari ochildi [2]. BMSMlarning barcha yo'nalishlarida solfedjio va musiqiy adabiyot fanlariga milliy ladlar chuqurlashtirilgan tartibda tatbiq etildi.

Sohaga oid ilmiy-metodologik muammolar ham mavjud bo'lib, ularni quyidagicha turlarga bo'lish mumkin:

1. Aural va Vizual ta'lim dilemmasi: Maqom va dostonchilik tabiatan og'zaki an'anaga mansub. BMSM tizimida ularning nota yozuviga solinishi ijroning erkinligini ma'lum darajada cheklaydi. So'nggi yillarda bu muammo eshitish va notani uyg'unlashtirish orqali hal etilmoqda [13].

2. Kadrlar nomutanosibligi: Toshkent va qadimiy madaniy markazlarda yuqori toifali pedagoglar ulushi yetarli bo'lsada, chekka qishloq tumanlarida ayrim akademik cholg'ular bo'yicha mutaxassislar taqchilligi saqlanib turibdi.

3. Cholg'ular bazasi: Milliy sozlar sifatini unifikatsiyalash va akademik sozlar (royal, fortepiano) ta'minotini yangilash jarayoni doimiy davlat qo'llab-quvvatlovini talab qiladi.

XULOSA

O'zbekistonda bolalar musiqa va san'at maktablarining shakllanishi bir asrlik davr ichida evolyutsion sakrashni bosib o'tdi. Dastlabki eksperimental to'garak va maktablardan boshlangan bu yo'l bugungi kunda ko'p tarmoqli polibadiiy ta'lim tizimiga aylandi. BMSM tizimi akademik Yevropa ta'lim modeli bilan Sharq an'anaviy musiqa an'alarining eng muvaffaqiyatli integratsiya namunasi bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Bolalar musiqa va san'at maktablarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va ularning faoliyatini yanada yaxshilash bo'yicha 2009–2014-yillarga mo'ljallangan Davlat dasturi to'g'risida (PQ-911-son, 08.07.2008-y.) // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. — 2008. — № 28. — 269-modda.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida (PQ-3391-son, 17.11.2017-y.) // Lex.uz qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.

3. Matyoqubov O. O'zbekiston musiqa ta'limi dargohlari tarixi (Glier nomidagi maktab misolida). — Toshkent: Musiqa, 2012. — B. 35–62.

4. Uspenskiy V. A. Шесть музыкальных поэм (Шашмаком) / Под ред. В. Беляева. — Москва: Музгиз, 1924. — С. 5–18.

5. Akbarov I. O'zbek xalq musiqa merosi va zamonaviylik. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1987. — B. 104–120.

6. Yanov-Yanovskiy F. Музыкальная культура советского Узбекистана: Очерки истории. — Ташкент: Изд-во литературы и искусства, 1984. — С. 78–95.

7. Matyoqubov Sh. Xorazm dostonchilik maktablarining ta'lim tizimiga integratsiyasi. — Urganch: Xorazm ma'mun akademiyasi axborotnomasi, 2018. — № 4. — B. 112–119.

8. Ayimbetov Q. Xalq donoligi va xalq ta'limi. — Nukus: Qoraqalpog'iston, , 1988. — B. 85–94.

9. Qahhorov N. Janubiy O'zbekiston baxshichilik san'ati va yosh avlod tarbiyasi. — Termiz:

Surxon nashri, 2015. — B. 48–63.

10.Yoʻldosheva S. Mustaqillik davri Oʻzbekiston musiqa taʼlimi konsepsiyasi. — Toshkent: Oʻqituvchi, 2005. — B. 90–115.

11.Rajabov I. Maqomlar masalasiga doir. — Toshkent: Oʻzmarkaznashr, 1963. — B. 42–58.

12.Gematova N. A. Становление и развитие начального музыкального образования в Узбекистане (1918–1980 гг.). -Ташкент: Фан, 1985. — С. 15–40.

13.Omonov A. Zamonaviy musiqa pedagogikasida aural va notali taʼlim uygʻunligi muammolari. — Toshkent: Oʻzbekiston Davlat Konservatoriyasi ilmiy toʻplami, 2023. — B. 55–71.

ЖАМИЯТ МАЪНАВИЙ ҲАЁТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА ҲУҚУҚИЙ ОНГНИНГ ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИ

Норкулов Дўстмурод Тошпўлатович

Тошкент ш, Тошкент давлат тиббиёт университети

Норкулов Сухроб Дўстмуродович

Тошкент ш, Тошкент давлат тиббиёт университети

Аннотация: Мақолада жамиятнинг маънавий янгилиниши ва ҳуқуқий онг ижтимоий фалсафанинг ўрганиш объекти эканлиги асосланиб, улар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни очиқ берилган.

Калим сўзлар: Жамият, маънавият, маданият, маънавий ҳаёт, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий тарбия, ривожланиш, ижтимоий онг.

Аннотация: В статье раскрывается взаимосвязь между духовным обновлением общества и правосознанием как объектом исследования социальной философии.

Ключевые слова: общество, духовность, культура, духовная жизнь, правосознание, правовая культура, правовое воспитание, развитие, общественное сознание.

Abstract: The article explores the interrelationship between the spiritual renewal of society and legal consciousness as an object of study in social philosophy.

Keywords: society, spirituality, culture, spiritual life, legal consciousness, legal culture, legal education, development, social consciousness.

Кириш

Жамият маънавий ҳаётининг янгилиниши кўпгина омилларга боғлиқ ва турли хил онг шакллари орқали амалга ошади. Жамият маънавий ҳаётининг янгилиниши ва ҳуқуқий онгнинг узвий алоқадорлиги муаммоси ҳам бугунги янги тарихий даврда, яъни “демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлида улкан натижаларни қўлга киритаётган бир замонда янгича ёндашув, фалсафий қарашни тақозо этади.

Жамиятнинг маънавий ҳаёти юксак ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият билан боғлиқ. Антик даврдан ҳозиргача файласуфлар, ҳуқуқшунослар диққатини тортди келган. Платон, Аристотел, Цицерон, Т.Гоббс, Ж.Ж.Локк, К.Н.Макиавелли, И.Кант ва В.Гегелнинг қонунчилик, ҳуқуқ ҳамда ҳуқуқ фалсафасига оид қарашлари, Абу Наср Форобий, А.Темур, А.Навоийнинг қонун ва адолат тўғрисидаги фикрлари бугунги жамиятнинг маънавий янгилиниши билан боғлиқ. Абу Наср Форобий жамиятда қонуннинг зарурлиги, уни қабул қилишнинг шарт-шароитлари тўғрисида Афлотуннинг фикрларини келтириб: “Қонунларни жорий этиш учун ҳаёт тажрибасига эга ва хуш хулқли одамларни жалб этиш керак, аммо асло бу ишга гўл ва жоҳил одамларни қўшмаслик даркор” [1. - 39-б.], - дейди. Демак, қонунларни жорий этиш масаласига ҳуқуқ ва ҳуқуқий онг, маданият нуқтаи назаридан масъулият билан ёндашади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Инсонларнинг яратувчилик фаолиятлари туфайли маданият, яъни маданий борлиқ ва ижтимоий-моддий, маънавий сиёсий ва ҳуқуқий маданиятлар юзага келади. Маданият, яъни

маданий борлиқ инсон ва унинг томонидан воқеликнинг ишлов бериб яратилган қисми, яъни сифатига эга бўлган борлиқдир. Аммо маданий борлиқ яратувчилик фаолиятининг натижалари маданий борлиқнинг асосий қисми сифатида истеъмол қилиниши ва фойдаланиши керак. Акс ҳолда бир бутун маданий борлиқ ҳаракатсиз бўлиб қолади. Ижтимоий фаолият бир бутун маданий борлиқнинг яшаш усули экан, ҳуқуқий фаолият ҳам ҳуқуқий маданиятнинг яшаш усулидир. Жамиятнинг маънавий янгилинишида аҳолининг ҳуқуқий онгини ўрганишда унинг ижтимоий фаолиятини ҳам эътиборга олиш лозим.

Маданият тушунчаси субъектнинг (инсоннинг, гуруҳнинг, жамиятнинг) маънавий ривожланиш даражаси билан ҳам боғлақ, Бу ҳуқуқий онгни жамиятнинг маънавий ривожига таъсирини ўрганишда илмий аҳамиятга эга. Чунки субъектнинг ҳуқуқий онг даражаси ҳуқуқий маданиятни таснифлашда, асосий йўналиш бўлиб хизмат қилади. Ҳуқуқий онг ва жамиятнинг маънавий ҳаёти боғлиқлиги тўғрисидаги турли қарашларни ижтимоий фалсафада қўллашда турли ёндашувлардан ва унинг унсурларидан фойдаланган ҳолда амалга ошириш мумкин. Шундай бўлса-да, жаҳон миқёсида маданиятга оид ёндашувларни уч гуруҳга, яъни антропологик, социологик ва фалсафий ёндашувга бўлиш мумкин.

Антропологик ёндашувда маданият табиат яратган нарсалардан фарқли равишда инсон томонидан яратилган неъматларнинг йиғиндиси сифатида тушунилади. Социологик ёндашув маданиятни маънавий кадриятлар сифатида талқин этади. Бу ерда маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида қатнашади. Фалсафий ёндашувда эса маданий ҳодисалар ижтимоий ривожланишига боғлиқ бўлмаган соф таҳлилий ҳолда ажратиб кўрсатилади [2. - 28-бет.].

Жамият ҳуқуқий онги ва маданияти мазмунининг асосий унсурларида бири юридик ҳуқуқ ва маданиятларга субъектив руҳий муносабат, ҳуқуқий фаолият давомида уларнинг амалга оширилишидир. Аҳолининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига бўлган муносабати ҳуқуқий ҳаётнинг барча ҳодисаларини баҳолашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали унинг маданий кадрият сифатида ҳуқуққа бўлган, ундаги талабларга нисбатан руҳий муносабатни очиб беради. Қонунийликка, ҳуқуқий тартиботга ва жамият маънавий ҳаётининг ҳуқуқий соҳаларига бўлган муносабати аниқланади. Юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларга бўлган субъектив руҳий муносабат унинг ҳуқуқий фаолият орқали амалга оширилиши шахснинг жамиятдаги ҳуқуқий ҳодисаларга нисбатан кадриятларни баҳолашни очиб берибгина қолмай, балки маданиятнинг фаолият, *юриш-туриш билан боғлиқ томонларини аниқлайди. Ҳуқуқий онг ва маданиятга ҳуқуқ, эркинлик, мажбуриятлар* орқали ёндашиши ҳуқуқий маданиятнинг аҳоли ҳуқуқий соҳадаги фаолиятининг муҳим усулларида бири эканлигини кўрсатади.

Ҳуқуқ ва мажбуриятлар аҳолида жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётига кириши воситалари ва имкониятларидир. Аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданияти тўғрисида гап борганда, биринчидан, унинг ўз ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларини билиши, тушуниши ва тўғри аниқлаши, баҳолаши, иккинчидан эса, улардан амалий фаолиятида фойдаланиши ҳақида сўз юритиш жоиздир.

Жамиятнинг маънавий ҳаётида аҳолининг юксак ҳуқуқий онг ва маданияти асоси ва ўзига хос томонлари қуйидаги кўринишларда ўз аксини топади:

Биринчидан, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги, яъни ҳуқуқий билимларни ўзлаштириб олиш, юридик маълумотларга эга бўлишдир. Юридик саводхонлик ҳуқуқий билимлар алифбосини, энг оддий нормаларни билишни, ҳуқуқий кўрсатмаларнинг мураккаб лабиринтида барча зарур ҳолатларда мутахассисга ёрдам сўраб мурожаат қилиш эҳтиёжини ўзида шакллантиришни тақозо қилади. Чунки бу саводхонлик унинг ҳар қандай ҳолатда ҳам ўз хатти-ҳаракатини белгилаб олишда ҳуқуқий талабларга мувофиқ келадиган эталонларга суянишга имкон беради [3. 57-бет].

Шундай қилиб, юксак ҳуқуқий онг ва саводхонлик ҳуқуқий билимларга эга бўлиш ҳуқуқий маданиятнинг асосини ташкил этади ва жамиятда инсонларнинг ҳуқ-атворида ўзига хос таъсир ўтказади. Юксак ҳуқуқий саводхонлик амал қилиб турилган қонунларни

ўрганиш, уларни ҳаётга татбиқ этиш ва ҳуқуқ тартибот соҳасидаги бошқа фаолият турлари ёрдамида шаклланади.

Юксак ҳуқуқий саводхонлик юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, фақат ҳуқуқни билишгина эмас, балки тўғри тушуниш ҳамдир. Қонунни амалга ошириш воситаси бўлиб хизмат қиладиган сиёсий, иқтисодий, маданий вазифаларни тушунишдир. Билим ҳажмини кўпайтириш ва даражасини ошириш кишиларда қонуний ва қонунсиз, мақсадга мувофиқ ва номувофиқ ҳуқ-атворни тўғри баҳолаш қобилияти вужудга келишига, яъни ҳуқуқни тушунишга олиб келади.

Иккинчидан, аҳолида қонунларга бўлган ҳурматни юксалтириш. Қонунга ҳурмат билан ёндашиш бу ҳурматни амалда намоён этишнинг ўзи ҳуқуқий маданиятнинг олий даражада намоён бўлишидир. Ҳаммамизга маълумки, собиқ иттифоқ давридаги тоталитар тузум аҳолида қонунга ҳурмат туйғусини етарли даражада ҳолисона шакллантирмади. Чунки ҳуқуқий маданият ва онгнинг паст даражада бўлиши коммунистик партия мафкурасининг ҳукмронлик қилишга қулай шароит яратиб берар эди. Ҳуқуққа ҳурмат шахс ҳуқуқий маданиятининг муҳим хусусиятларидан биридир. Бу эса ҳуқуқнинг ижтимоий қадр-қимматини, уни кўрсатмаларини бажаришнинг зарур ва фойдалилигини, ҳуқуқ билан қоникқанлик туйғусини, ундаги талабларнинг адолатлилигини, қонуний ҳуқуқ ва бурчларни амалга оширишда фаол ва ижодий муносабатни тан олишдан иборат.

У. Тожихоновнинг кўрсатишича, ҳуқуққа ҳурмат муносабати ўзида руҳий ва мафкуравий босқичларни мужассамлаштиради [4. 33-36-бетлар.].

Руҳшуносликда ҳуқуққа ҳурмат ҳуқуқ билан қоникшиш туйғусида, ундаги талабларнинг адолатлилигида намоён бўлади. Мазкур босқич инсон ҳаётининг шароитлари, уни ўраб турган муҳит билан алоқадордир. Мафкура даражасида ифода этилган ҳуқуққа эътибор ҳуқуқий туйғуларга нисбатан анча барқарор ва ижтимоий муҳитнинг носоглом ҳодисаларига бардошли бўлади. Қонунларга бўлган ҳурмат ~ баркамол ёш авлод ҳуқуқий онгининг муҳим кўринишидир. Ёшларнинг олган ҳуқуқий билимлари уларда ҳуқуқий ҳуқ-атворнинг шаклланганлигига кафолат бера олмайди. Улар жамият ҳаётида фаол қатнашишлари учун бу ҳуқуқий нормалар зарур ва фойдали эканлигини тушуниб етишлари зарур. Инсонда бошқа ижтимоий - руҳий ҳис- туйғулар қатори фикр ва ҳиссиётлар ҳам мавжуддир. Ҳуқуқий туйғулар йиғиндиси аҳолининг фаол ҳуқуқий фаолиятга, қонунга итоаткорликка ёки қонун талабларига мажбуран амал қилишга олиб келади. Қонунларга бўлган ҳурмат аҳоли ҳуқуқий онг ва маданиятининг юқори даражасини тавсифлайди. Мазкур ҳуқуқий туйғуларга эга бўлган кишилар ўзлари ва бошқаларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда уларни ҳимоя қилишда фаол қатнашадилар. Шунингдек, аҳолида ҳуқуқий жавобгарлик ва интизом туйғуси юқори даражада шаклланган бўлиши зарур. Ҳар бир қилинган иш учун жавоб бериши кераклигини тушуниб етиш, жавобгарлик туйғуси борган сари мустаҳкамланиши энг фойдали ва зарурий одатга айланмоғи лозим. Айниқса, инсоннинг оила олдидаги ижтимоий-ҳуқуқий жавобгарлиги ва бурч туйғуси бебаҳодир.

Учинчидан, қонунга итоаткорлик масаласи. Қонунга итоаткорлик жамиятнинг ижтимоий муносабатлари ва ҳуқуқий онгни ривожланиши жараёнида шаклланадиган ҳодисадир. Қонунга итоаткорлик тўғрисида ҳуқуқнинг шахс эрки билан узвий боғлиқ бошқа жиҳатлари ҳақида бўлганидек, собиқ совет ҳукмронлиги йилларида қоришиб ҳеч нарса ёзилмайди. Шу боисдан ҳозиргача қонунга итоаткорлик илмий-фалсафий, ахлоқий ва ҳуқуқий тушунча сифатида етарли даражада ўрганилмаган [5. -180-185 бетлар.]. Ваҳоланки, қонунга итоаткорлик жамиятда катта эътибор талаб этадиган жараёндир. Бугунги кунда шундан келиб чиқиб, ҳуқуқшунослик соҳасида бу масалани ўрганиш бўйича изланишлар олиб боришмоқда.

Қонунга итоатгўйликни ҳуқуқ ижодкорлиги доирасида ҳуқуқий қоидаларни жорий этишда намоён бўлиши илмий ҳуқуқий адабиётларда акс эттирилган. Бу тушунчани шахс ҳуқуқий онги доирасида ҳам кўриб чиқиш мумкин. Қонунга итоаткорлик бу қонунларни билиб, ўрганибгина қолмай, балки уларга тўла риоя қилиш демакдир [6. -182-185 бетлар.]. Ҳуқуқий онгни ривожлантириш шунчаки қонунга мос эмас, балки ижтимоий фаол ҳуқ-

атворни таъминлашни ҳам тақозо этади. Баъзи тадқиқотларда қонунга хилоф ҳуқ- атвор ва фаолият ҳуқуқий маданият унсурлари жумласига кирмайди, деган нуқтаи назар илгари сурилади [7. -34 - бет.]. Бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки хоҳлаймизми йўқми, ҳуқуқий маданият тараққиёти жараёнида ҳам ижобий, ҳам салбий тенденциялар намоён бўлиши кузатилади. Бу тендеициялар бир- бири билан диалектик алоқадор. Шу диалектик алоқадорлик ҳуқуқий маданиятнинг таркибий қисми ҳуқуқий онгнинг тараққиётига ҳам таъсир кўрсатади. Демак, ҳуқуқий маданият ҳуқуқий талаблар мажмуини ўз ичига олади, зарур ҳуқ-атвор намунадари ва идеалларини ўзида сақлайди ва бойитади. Ҳуқуқий билим, эътикод, қадриятлар ҳамда уларни *рўёбга* чиқариш бирлиги, умумий қоидаларига айланган ҳуқ-атвор меъёрини ҳосил қилиб турилишини, таъминлашида ҳуқуқий онг мавжуд бўлади.

Тўртинчидан, аҳоли ўзининг ўзлаштирган ҳуқуқий билимларини ҳаётга татбиқ эта олиши шарт. Бу фуқаролар кундалик ҳуқ-атворларининг қонун ҳужжатларидаги талабларга мослашувига, ҳар хил ҳаётий вариантларда ўзларини тўғри тутишларига имкон беради.

Фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуққа доир билимларни шунчаки ўрганиб олиш эмас, балки улардан ҳуқуқ тартиботни ва қонунийликни мустаҳкамлашга онгли суръатда йўналтирилган амалий фаолиятда фойдалана билишдир. Ҳуқуқий билимлар ишонч ва шу қабиларни мутлоқлаштириш, жамиятнинг ҳуқуқий онгини ҳуқуқий билимлардангина иборат қилиб қўйишнинг реал замини йўқ, чунки улар аҳолининг амалий фаолиятида юзага чиқмаса, жонсиздир.

Бешинчидан, фуқароларнинг юксак даражадаги ҳуқуқий фаоллик масаласи. Бу аҳолининг ташаббускорлиги ва ижодий фаолиятида ўз аксини топади. Ҳуқуқий тарбияда асосий эътиборни улар олаётган билимларнинг ҳаётда қандай қўлланилаётганлигига қаратиш керак. Аҳолини юксак даражада ҳуқуқий маданиятга эга, деб агарда уларнинг ҳуқуқий онги ҳуқуқий ҳаётда фаол вазифаларни бажаришга қодир бўлсагина айтишимиз мумкин. Шахснинг ҳуқуқий онги унинг ижтимоий фаолиятида қарор топган ва шаклланган бўлса ажралмайди. Шунинг учун ҳам аҳолининг ҳуқуқий тартиботда, ҳаётда фаол иштироки улар ҳуқуқий онги ривожини самарасидир.

Ҳуқуқ жамиятдаги ижтимоий ҳаёт соҳалари билан боғлиқ деярли барча муносабатларни тартибга солар экан, ҳуқуқий ҳуқ-атвор ва фаолият келажакда республикаимзнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. У фуқароларнинг ўзларини меҳнат, дам олиш, сиёсий ва маданий ҳаётдаги шахсий ҳуқуқлари ва қизиқишларини қондиришда қонунлардан фойдаланишга имкон яратади.

Ҳозирги кунда жамиятнинг маънавий ҳаётида аҳоли ҳуқуқий онгининг ўзига хос томонларини ўрганишда социологик тадқиқотларнинг ўрни бекиёсдир. Шу сабабли аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришнинг фундаментал назарияси билан узвий боғлаб, назария билан амалиётни бирга олиб боришга ҳаракат қилинади. Чунки бу илмий холисликни таъминлайди, улардан ҳаққоний хулоса ва кўрсатмалар чиқарилади, масаланинг ҳақиқий моҳияти очиб берилади.

Жамият ҳуқуқий маданияти тараққиётининг муҳим кўрсатмаларидан бири ҳуқуқий онг ҳисобланади. Жамият, давлатда қабул қилинадиган конституцион қонунлар, қонунлар билан халқ маънавиятининг ўзаро алоқадорлиги масаласи тадқиқот вазифаларини амалга ошириш учун муҳим ўрин тутди. Давлат органлари томонидан қабул қилинадиган конституцион қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлар аҳолининг онги ва маънавияти даражасида амал қилади. Давлат органлари томонидан қабул қилинган конституцион қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларнинг халқ маънавияти билан алоқадорлиги масаласи ҳам бор. Халқнинг маънавияти даражаси давлат органлари томонидан қабул қилинадиган конституцион қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлардан олдинроқда юриши керак. Шунда халқ ўзи учун қандай қонунлар қабул қилиши зарурлигини аввал ўзи белгидаб олади. Агарда аксинча ҳолат бўлса, яъни халқнинг маънавияти даражаси давлат органлари томонидан қабул қилинадиган конституцион қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатлардан ортида қолса, бу икки хил кўринишдаги оқибатга олиб келади: биринчидан, давлат билан халқ ўртасидаги узилиш кенгаяди, иккинчидан, тараққиёт ҳақидаги гаплар билан реал ҳаёт бир-бирига тўғри келмай

қолади. Бундан аҳолининг ҳуқуқий онги унинг маънавияти билан ўзаро алоқадор, деган хулоса келиб чиқади.

Фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий онги ва билимлари, қобилиятлари ортиб боради сари, ўз тақдирини чинакамига ўзи яратиш имкониятларини қидириб топгани сари давлатнинг бошқарувчилик фаолияти тобора сусайиб боради. Аҳолининг ўзи ўз-ўзини ва шу асосда бутун ишлаб чиқариш, иқтисодий ривожланиш механизмини бошқаради. Натижада давлат мудофаа, қонунчилик, ижтимоий муҳофаза, экология ва шунга ўхшаган масалалар билан шуғулланади.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, биринчидан, жамиятнинг маънавий ҳаёти соҳалари турли хил онг шакллари орқали ҳам намоён бўлади ва унинг ривожини даражасига бевосита боғлиқ бўлади; иккинчидан, “жамиятнинг маънавий янгилиниши” ва “маънавий тикланиш”, “маънавий юксалиш” тушунчалари бир - биридан фарқ қилади; учинчидан, жамиятнинг маънавий тикланиши унинг маънавий янгилиниши ва маънавий юксалиши учун асос яратиб беради. Ҳамда, ўзига хос таянч бўлади; тўртинчидан, жамиятнинг маънавий янгилиниши, маънавий юксалиши кенг маънода эга бўлиб, хилма — хил онг шакллари ўзида ифода этади. Шу маънода ҳуқуқий онг - маънавий ҳаётнинг ажралмас қисмидир; бешинчидан, Янги Ўзбекистон шароитида ҳуқуқий онг янгича қонуний асосларга таяна бошлади. Ҳамда янгича маъно ва мазмун касб этмоқда. Бу ҳуқуқий онгда миллий маданий мерос, инсон эркинлиги ва манфаатлари билан боғлиқ умуминсоний демократик тамойилларга асосланиши билан характерланади; олтинчидан, жамиятнинг маънавий янгилиниши ҳуқуқий онгдаги ўзгаришлар билан узвий боғлиқ бўлиб, миллий маданий мерос ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигини таъминлайди. Бу жамият маънавий ҳаётининг янада ўзгариб, бойиб боришига тегишли шарт - шароит яратади. Жамиятнинг маънавий салоҳияти ошади, фуқаролар юксак маънавиятга эга бўлади. Бу Янги Ўзбекистонда кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти қуриш мақсадларига хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. - Тошкент: А.Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 1993. - 39-б.
2. Қаранг: Тожихонов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. - Тошкент: Ўз. РИИВ Акад, 1998. -28-бет.
3. Тожихонов У. Агар қонун ишласа // Ҳуқуқий демократик ислохотлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. 57-бет
4. Тожихонов У. Ўзбекистонда мустақил давлатчиликнинг ҳуқуқий - маънавий муаммолари. – Тошкент: ЎзРИИВ Академияси, 1996. 33-36-бетлар.
5. Ўша асар. -180-185 бетлар.
6. Ўша асар. -182-185 бетлар
7. Қаранг: Турдибоева Р. Талаба ёшлар ҳуқуқий маданиятини шакллантиришнинг назарий ва амалий муаммолари. -Тошкент: Адолат, 2001. -34 - бет.

ЖАМИЯТ МАЪНАВИЙ ЯНГИЛАНИШИДА ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИ ЯНАДА ЮКСАЛТИРИШ ОМИЛЛАРИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАРИ

Норкулов Дўстмурод Тошпўлатович

Тошкент ш., Тошкент давлат тиббиёт университети

Норкулов Сухроб Дўстмуродович

Тошкент ш., Тошкент давлат тиббиёт университети

Аннотация: Мақолада Янги Ўзбекистон шароитида ҳуқуқий онгни мустаҳкамлашни хусусиятлари очиб берилган. Энг асосий эътибор келажакда ҳуқуқий онгни ривожлантириш шарт-шароитлари, йўналишлари, омилларига, бу соҳадаги мавжуд муаммоларни аниқлаш, уларни ечиш йўллари ҳақида тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Жамият, маънавият, маданият, маънавий ҳаёт, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий тарбия, ривожланиш, ижтимоий онг.

Аннотация: В статье раскрываются особенности укрепления правосознания в условиях Нового Узбекистана. Основное внимание уделяется условиям, направлениям и факторам развития правосознания в перспективе, выявлению существующих в этой сфере проблем, а также выработке рекомендаций по их решению.

Ключевые слова: общество, духовность, культура, духовная жизнь, правосознание, правовая культура, правовое воспитание, развитие, общественное сознание.

Abstract: The article examines the specific aspects of strengthening legal consciousness in the context of the New Uzbekistan. Particular attention is paid to the conditions, directions, and factors influencing the future development of legal consciousness, the identification of existing problems in this area, and the formulation of recommendations for addressing them.

Keywords: society, spirituality, culture, spiritual life, legal consciousness, legal culture, legal education, development, social consciousness.

КИРИШ

Жамият маънавий ҳаётида ҳуқуқий онгни янада мустаҳкамлаш кўпгина омилларга боғлиқ бўлади. Жамият ҳаётидаги ўзгаришлар, янгиланишлар ва демократиялашиш ҳуқуқий онгни янада мустаҳкамлашиб боришини тақозо этади. Ҳар бир давр ўзгаришлари ҳуқуқий онгда ва аксинча янгиланишларни олиб киради.

Умумий таълим жамият ривожига зарур таянч бўлса, ҳуқуқий онг ва тарбия демократик-ҳуқуқий давлатнинг пойдеворидир. Чунки ҳуқуқий онгни шакллантиришга йўналтирилган ҳуқуқий таълим ва маданият ҳар қандай демократик мамлакатда халқнинг эркин яшаши, фаровон турмуш кечириши, хоҳиш-иродасини ҳеч қандай тўсиқларсиз амалга ошириши, эзгу-мақсад ва ниятларини амалга оширишда муҳим кафолатдир.

Ҳуқуқий таълимнинг асосий вазифаси аҳолига биринчи навбатда ёшларга қонунларимизни, конституцияни чуқур ўргатиш ва унга ҳурмат руҳини шакллантиришдан иборат. Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳозирги кунда ҳуқуқий таълимнинг аҳамияти муҳимдир. Ҳуқуқий таълим асосида ўз ҳуқуқларини яхши билган жамият аъзоларигина ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида онгли равишда меҳнат қилади. Уларнинг яратувчанлик фаолияти анча юқори бўлади. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва бурчларини яхши билишидан фақат шахслар манфаатдор бўлмай, балки давлат ҳам манфаатдордир.

Демак, жамият аъзоларида ҳуқуқий онгни юксалтиришда асосий бир нарсга эътибор беришимиз лозим. Яъни кишилар ҳуқуқий онгини шакллантиришдан бевосита ўзлари манфаатдор эканликларини тушуниб етишларига эришмоқ керак.

Фуқароларнинг ўзлари ҳуқуқий билимларни ўзлаштиришга қизиқишгандагина олиб борилаётган чора-тадбирлар ўз натижасини бера олади. Шу сабабли ҳам ҳуқуқий онгни мустаҳкамлаш, аввало, ҳуқуқий билимларнинг, қонунларнинг инсон ҳаётидаги тутган муҳим ўрнини уларга тушунтириб бериш билан боғлиқ. Ҳуқуқий онг ҳозирги замон тарбия тизимида ҳуқуқий тафаккур нуқтаи назаридан юқори бўлишини англаши керак. Ҳуқуқий давлат куриш, янгиланиш шароитида ҳуқуқий онгнинг назарий ва амалий масалалари эскича нуқтаи назардан ҳал қилиниши мумкин эмас. Бу соҳада ишлаб чиқилган кўпгина назариялар бўлаётган жараёнлардан нафақат орқада қолган, балки ҳозирги кунда жамият ҳаётидаги реал ўзгаришларни акс эттиришга ҳам улгурмаяпти. Ҳуқуқий онг мураккаб ва кўп қиррали ходисадир, уни бир ёқлама таърифлаш қийин. Ҳуқуқий маданият шахсга нисбатан ҳуқуқий онгни, ҳуқуқий кўрсатмаларни, қонунга итоаткор хулқ-атвор кўникмалари ва одатларини шакллантирувчи уюшган, бир тизимли, аниқ мақсадни кўзлаган ҳолдаги таъсир кўрсатилишидир. [1. -195-б]

Шуни унутмаслик керакки, ҳукукий онгни мустаҳкамлаш ҳукукий таълим ёки ҳукукшуносликни ўқитишдангина иборат эмас. Жамиятда ҳукукий онг тизими ва шакли кишиларнинг ҳукукий нормаларга ҳар томонлама ёндашишидан келиб чиқади. Худди шу ерда ҳукукий тарбияга элементар ёндашишдан воз кечиш зарур. Замонавий ҳукукий жамият давлат, иқтисод, сиёсат, маънавий- маданий тарбия ва бошқа тизимларни чуқур, ҳар томонлама амалда ўрганишни тақоза қилади.

Жамият аъзоларини қонунларга, турмуш қоидаларига ҳурмат билан қараш, инсонлар шахсини ҳурмат қилиш, ҳар бир шахсда инсоннинг ҳукукига, қадр-қимматига заррача бўлсада тажовуз қилишга йўл қўйиб бўлмаслигига қатъий ишонч ҳосил қилиш, фуқаролик фаоллигини ва ахлоқ қоидаларига ҳилоф ишлар ҳамда жиноий ҳаракатларга кескин зарба беришга тайёр бўлиш ҳукукий тизимнинг асосий вазифаси бўлиб ҳисобланади.

Инсонпарварлик ғояси жамият маданиятининг негизини ташкил этар экан, ҳукук тизими ҳар бир шахсда маданиятни, энг муҳим фазилатларни жамиятнинг барча аъзоларига ғамхўрлик ва ҳурмат билан муносабатда бўлиш, хушмуомалалик, меҳрибонлик, жонқуярлик, ўз шахсий манфаатларини жамият манфаатларига бўйсундира олиш қобилиятини шакллантиришга ёрдам бериши лозим. Шахсга ҳурмат билан муносабатда бўлиш, бахтсизликка учраган ёки бирор қийин аҳволга тушиб қолган инсонга ёрдам беришга тайёр туриш зарурлигини кишилар онгига сингдириш керак. Шу билан бирга, бу абстракт одам тўғрисида эмас, балки конкрет инсонлар тўғрисида бораётганлигини яхшилаб тушунтириш зарур.

Ҳукукий ҳодисалар ва тушунчаларни ўрганиш кишиларнинг демократик ва адолатли фуқаролик жамияти тўғрисидаги тасаввурларини кенгайтиради. Уларнинг ҳукукий тафаккурини ривожлантиради, уларнинг ҳукукий онгини ҳар бир инсонда бор бўлган муҳим ҳислатларни юксалтиради.

Ҳукукий онг самарадорлигини янада оширишда таълим тизимининг ўзига хос ўрни бўлиб, уларга ҳам ижодий изланишда бўлиш тақозо этилади. Бугунги кунда ҳукукий онгни янада мустаҳкамлашда қўлланилаётган муайян шакл ва усуллар замон талабига жавоб бермай қўйди. Ҳозирги вақтда ёшларга кўпроқ бевосита мулоқот, савол-жавоб маъқул бўлиб, бу уларни қизиқтирган муаммолар асосида бўлишини хошлашади. Шу сабабли бугунги таълимда аудитория талабини, қизиқишини ҳисобга олмоғи лозим. Шунингдек, уларнинг эркин фикрлари ва мулоҳаза юритишлари учун қулай вазият ва шароитлар яратиб бериш мақсадга мувофиқдир. Ҳукукий онгни янада мустаҳкамлашга йўналтирилган ҳукукий таълимни амалга оширишда фуқароларнинг бошқа фанларни, айниқса, тарих, адабиёт, география, инсон ва жамият, фалсафа, сиёсатшунослик каби фанларни ўрганишда олган билимларига, уларнинг ҳаётий тажрибаларига таянмоқ муҳимдир.

Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини қуриш билан боғлиқ миллий тараққиёт йўли танланган дастлабки йиллардан бошлаб маънавий мезонлардан хал қилувчи омил сифатида фойдаланиб келинмоқда. Маънавий янгиланишлар ҳукукий онгда ҳам аник ифодасини топмоқда. Яъни, миллий-маънавий хусусиятларимизда, маънавиятимизга хос ҳукукий онг шаклланимоқда. Унда миллий хусусиятлар билан бирга умуминсоний халқаро меъёрларга ҳам аник таянилмоқдаки, бу фуқаролик жамияти қурулишининг миллий-маънавий негизлари ҳамда дунё эътироф этган демократик тамойилларга асосланиши билан характерланади.

Жамият маънавий янгиланишида ҳукукий онгни янада ривожлантириш омиллари билан боғлиқ муаммолар таҳлил этилган ҳукукий таълим ва маданият ҳар қандай демократик мамлакатда халқнинг эркин яшаши, фаровон турмуш кечириши, хохиш иродасини амалга оширишда муҳим қафолатдир. Ҳукукий онгнинг ривожланиши аҳолига, биринчи навбатда ёшларга қонунларимизни, конституцияни чуқур ўргатиш ва унга ҳурмат руҳини шакллантиришдан иборат. Ҳукукий онгни ривожлантиришда фуқароларнинг бошқа фанларни, айниқса, ҳукукшунослик, шахс ва жамият ҳақидаги фанларни ўрганишда олган билимларига уларнинг ўзларидаги ҳаётий тажрибаларига таянмоқ муҳимдир. Ҳукукий онг ривожига оммавий ахборот воситаларининг роли ҳам катта.

Ҳукукий ташвиқот ва тарғибот ишларида энг муҳим тушунчалар устида чуқур ва доимий ишлашга тўғри келади. Ҳар бир шахс ижтимоий ҳаётнинг конкрет масалалари устида фикр юритишга, у ёки бу ҳуқуқ қоидаларини ўрнатишнинг мақсадга мувофиқлигини, у ёки бу давлат органлари фаолиятининг маъносини тушунишга, турли воқеаларни, одамларнинг фаолияти ва ишларини баҳолашга, муаммоли вазиятларни қонуний жиҳатдан тўғри ҳал қилиш йўллари кидиришга, бошқа одамларнинг ҳуқуқ манфаатларига зарар етказмайдиган бўлишига, инсонга олий қадрият сифатида қарашга эришиш зарур.

Юксак ҳуқуқий онгни мустаҳкамлашга комплекс ёндашишни тўғри тушуниш учун унинг умумий ва махсус томонларини тўғри ва аниқ асослаб олмоқ керак. Бунда: 1) юксак ҳуқуқий онгнинг ижтимоий аҳамияти; 2) юксак ҳуқуқий онгга комплекс ёндашишни таъминловчи қоидалар; 3) юксак ҳуқуқий онгни шакллантирувчи усул ва шакллар; 4) юксак ҳуқуқий онгни самарадорлигини оширишдаги асосий омилларга эътибор бериш лозим бўлади. 5) юксак ҳуқуқий онгнинг мафкуравий-сиёсий, меҳнат ва ахлоқий тарбия билан ўзаро алоқасини; 6) юксак ҳуқуқий онгни мустаҳкамлашга ёшлар учун зарур бўлган тадбирларни ўтказиш; 7) юксак ҳуқуқий онгни мустаҳкамлаш мақсадида ҳуқуқбузарликнинг олдини олишга қаратилган профилактика ишларини амалга ошириш; 8) кишиларда юксак ҳуқуқий онгни янада мустаҳкамланишида улар ўртасидаги намунавий жамоат тартиби, оталиққа олиш, фаолликлари учун ҳаракатлардан моҳирона фойдаланиш; 9) оила, ўқув ва меҳнат жамоаларининг юксак ҳуқуқий онг таъсирини мувофиқлаштириб, биргаликда фаолият юритиш; 10) юксак ҳуқуқий онг самарадорлигини таъминлаш, мазмунини бойитиш ва ижобий тажрибаларни кенгроқ тарқатиш, ҳамда кўзлаган тадбирларнинг бажарилиши юзасидан назорат ўрнатиш.

Юксак ҳуқуқий онгни янада мустаҳкамлаш инсонларнинг юридик нормаларга амал қилишида ўзига бўлган талабчанлик, бошқаларга ҳам қонунни ҳурмат қилишда намуна бўлиб, турли кўринишдаги ҳуқуқбузарликларга нисбатан муросасизликда фаол бўлиш хислатини системали равишда шакллантириб ва ривожлантириб боришдир.

Жамият маънавий ҳаётида юксак ҳуқуқий онгни мустаҳкамлаш одатда босқичма-босқич, аста-секинлик билан амалга ошиб боради. Бунда фуқароларнинг жамият маънавий тараққиётида тенг ҳуқуқли ва фаол иштирокчи эканлигини тушуниб етишлари муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун инсонларнинг фаолликлари учун шароитлар яратиш бериш ва қўллаб - қувватлаш лозим. Жамият ҳаётида юксак ҳуқуқий онгни мустаҳкамлашга комплекс ёндашувни амалга ошириш учун ижтимоий-сиёсий тамойилларни ҳисобга олиш керак. Демократик тамойил-бу асосий ижтимоий-сиёсий қоида бўлиб, у давлатчилик, ҳуқуқ ва қонунчилик масалаларини демократик қадриятлар орқали фуқароларга тушунтиришни назарда тутди.

Юксак ҳуқуқий онгни ҳаёт билан боғлиқ равишда олиб бориш тамойили кишиларнинг ҳуқуқий амалиётга кириб боришига, ҳаётимизда учраб турадиган ҳуқуқий онг ва маданиятга доир тадбирларда уларнинг ўзларини жалб қилиш, масалан, қонуний ҳужжатлар лойиҳаларини муҳокама қилиш, сайлов билан боғлиқ тадбирлар уларда қонунга бўлган ҳурматни мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ташкилий тамойилларда эса энг асосий ўринни режалаштириш эгаллайди. У ўқув жамоасида қонунийликнинг аҳволи ва ахлоқий руҳий кўрсаткичларни, кишиларнинг ҳуқуқий онги даражасини ҳар томонлама ўрганишни назарда тутди [2. 86-бет.]. Бу эса келажакдаги мафкуравий ишларни аниқлаб олишга, фуқаролар ҳуқуқий онгига таъсир кўрсатишнинг самарали усулларида фойдаланишга ёрдам беради.

Бунинг учун гуруҳлар тузилади ва бир нечта бир-бирига боғлиқ бўлган босқичларни босиб ўтади. Улар: а) ташкилий; б) таҳлилий; в) тайёрлаш; г) жамоада муҳокама қилиш ва уни тасдиқлашдир.

Бу ишлаб чиқилган режалар юксак ҳуқуқий онгнинг ҳамма йўналишларини ўз ичига олган бўлиши керак, яъни 1) ҳуқуқий тарғибот (соғлом ёки кўргазмали); 2) ҳуқуқий билимларни тарқатиш (тарғибот); 3) ҳуқуқий таълим; 4) фуқароларни ижтимоий-ҳуқуқий

амалиётга жалб этиш; 5) ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш; 6) ҳуқуқий онгни такомиллаштириш бўйича тадбирлар тизимини назарда тутати.

Бу ёндашувда ҳар бир шахс аниқ бир ижтимоий-ҳуқуқий тавсифга эгалигини ёддан чиқармаслиги керак. Уни бир-бирига боғлиқ бўлган таркибий қисмлар ташкил этади: 1) шахснинг ҳуқуқий мақоми (умумий ёки махсус); 2) ҳуқуқий онги; 3) ҳуқуқий ҳуқ-атвори. Ҳуқуқий мақом, бир томондан, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари, бошқа томондан, юридик жавобгарлик ва мажбуриятларни ўз ичига олади. Шахсга бўлган ҳурмат ва талабнинг бирлиги қондаси эса фуқаронинг конституциявий мақомидан, яъни унинг жамият ва давлат олдига ҳуқуқлари ва бурчларидан келиб чиқади [3. -12-36 бетлар.]. Фуқароларга ҳурмат ва талабчан муносабатларда бўлиш ҳуқуқий онгни мустаҳкамлашда бир-биридан ажратиб бўлмас вазифалардир.

Юқоридаги мулоҳазалардан маълум бўладики, ҳамма фанлар учун ягона «самарадорлик» тушунчасининг шакли ишлаб чиқилмаган. Шундай бўлса-да, «натижа», «мақсад» каби тушунчаларнинг бу соҳада ишлатилиши самарадорликнинг умумий тушунча эканлигини англатади, Бу тушунчаларга ҳуқуқий онг самарадорлигининг таркибини тузувчи тушунчалар сифатида қарашимиз ҳам мумкин.

Юксак ҳуқуқий онг ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, мавжуд ҳуқуқий воқеа-ҳодисаларни шунингдек, ҳуқуқ ёрдамида тартибга солиниши мумкин бўлган ҳодисаларни акс эттиради ёки қисқа маънода ҳуқуқий онг ҳуқуқни англаш демакдир. Ҳуқуқий онгда қуйидаги бешта элементни ажратиш мумкин: 1) ҳуқуқни билиш; 2) ҳуқуқ ҳақидаги тасаввур; 3) амалдаги ҳуқуққа муносабат; 4) ҳуқуққа қўйиладиган талаблар; 5) ҳуқуқий кўрсатмаларнинг ижро этилишига муносабат. Уларнинг ҳаммаси бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғланган ва ўзаро алоқадорликдадир. Шу билан бирга улар ўзига хос шаклланиш хусусиятларига эга ва ҳуқуқий онг фаолиятида турли ролларни ўйнайдиган ҳар хил элементлар бўлиб, буларни албатта ҳисобга олиш зарур. «Мабодо. шахс ҳуқуқни билса, тасаввур қилса-ю, аммо ҳуқуқий кўрсатмаларнинг ижро этилишига пасив муносабатда бўлса, бу ҳуқуқий онгнинг тўлақонли шаклланмаганлигини яққол кўрсатади» [4. -196 бет].

Шунинг учун кишилар эътиборини ҳуқуқий характердаги маълумотларни ўрганиш йўллари каби чуқур тадқиқотларга қаратиш керак. Бунда иложи борица фуқароларнинг ҳуқуқий маълумотларни қабул қилиши, тушуниши ва эслаб қолишига эътибор бериш муҳим.

Албатта, ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий онгни ҳуқуқшунослик ёки шунга ўхшаш махсус фанларни ўқитишдангина иборат, деб ўйлаш нотўғри. Аксинча, ҳуқуқий таълимнинг ҳамма жиҳатларини қамраб олиши лозим. Чунки ҳуқуқий онг демократик мамлакатда халқнинг эркин яшаши, фаровон турмуш кечириши, хоҳиш-иродасини, эзгу мақсад ва ниятларини амалга оширишда муҳим кафолатдир. Бу кафолат мамлакат тараққиётини, давлат мустақиллиги, халқ тотувлигини, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликни ва ишончни таъминлашга шарт-шароит яратади. Ҳуқуқий онгни янада мустаҳкамлашдан асосий вазифа фуқароларга қонунларимизни чуқур ўргатиш ва уларни шу ҳужжатларга ҳурмат руҳида тарбиялашдан иборат. Ҳуқуқий онг асосида ўз ҳуқуқларини яхши билган жамият аъзоларига ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида онгли равишда меҳнат қилади ва уларнинг яратувчанлик фаолияти анча юқори бўлади, Амалда мавжуд бўлган қонунларга ҳамда қонунбузарликларга қарши кураш олиб бораётган ҳуқуқ тартибот органларининг фаолияти, фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини муҳофаза қилаётган ходимлар меҳнатига тўғри муносабатни қарор топтириш юксак ҳуқуқий онгни юксалтиришнинг муҳим шarti ҳисобланади. Шунда ҳар бир фуқаро қонунчиликка риоя қилишга онгли муносабатда бўлиши, ҳуқуқий нормаларни менсимайдиган шахсларга нисбатан муросасиз бўлиш мумкин. Ҳуқуқий онг саводхонлигини ёшлиқдан бошлаб амалга ошириб бориш, ор-номус, кадр-қиммат, инсонпарварлик каби хусусиятларни шакллантиришга кўмаклашади, қонунга зид бўлган хатти-ҳаракатларнинг, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш имконини беради.

Фуқаролик жамияти шароитида аҳолининг ҳуқуқий онгини янада юксалтириш нафақат давлат органлари зиммасига маъсулиятли вазифалар юклабгина қолмай, балки жамоат ва

бошқа нодавлат тузилмаларининг фаоллик даражасига ҳам боғлиқ. Фуқароларнинг нодавлат тузилмаларида фаол иштирокини таъминлаш ўз навбатида уларнинг ҳуқуқий онги даражасини ҳам муттасил юксалиб боришини зарурият қилиб қўяди. Айниқса, юридик фаолиятнинг турли соҳалари бўйича нодавлат ташкилотларига бирлашган ҳолда аҳолининг ҳуқуқий онгини юксалтиришга эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этади. Аҳолининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда касба уюшмалари, ёшлар ва хотин-қизлар ташкилотлари муҳим ўрин тутати. Уларнинг зиммасига ҳуқуқий таълимнинг турли шаклларида самарали фойдаланиш аҳолининг ижтимоий- ҳуқуқий фаоллигини кучайтиришга катта ҳисса қўшиш вазифасини юклайди.

Шунингдек, жамоат бирлашмалари аҳолининг ижтимоий гуруҳларига, жумладан, ёшларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатишга, жамоатчилик юридик масла- ҳатхоналари ташкил этишга, инсон ҳуқуқлари, ижтимоий масалалар, оила ва жамоатчилик муносабатлари бўйича қонунлар тўпламларини нашр этишга, юридик маълумотномалар, турли касбадаги йўналишда таълим олаётган талабалар, бўлғуси мутахассисларга мўлжалланган илмий-оммабоп ҳуқуқий адабиётлар чиқаришга алоҳида эътиборни кучайтиришни такозо этади.

Фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнида ҳуқуқий тарбиянинг умумийлиги ва ҳуқуқий ахборотнинг ҳамма учун очиқлиги тамойилини рўёбга чиқаришда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, шу жумладан маҳалла институтларининг мавқеи ҳам юқори даражада бўлади. Шу сабабли аҳоли истиқомат қилаётган маҳаллаларда ёшларнинг ҳуқуқий онгини янада ошириш юзасидан кенг қўламли чора-тадбирларни амалга ошириш кутилган натижани бериши шубҳасиз. Маҳаллаларда янги қабул қилинаётган қонун ҳужжатлари юзасидан кенг маънодаги тушунтиришларни олиб бориш суҳбат, маъруза машғулотларини ўтказиш ёшларнинг ҳуқуқий саводхонлигини оширишга катта ёрдам беради. Шу мақсадда бу тадбирлар ёшлар учун зерикарли бўлиб қолмаслиги учун маҳалла йиғилишларига ҳуқуқшунос олимлар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ходимлари, хусусан, суд, милиция, прокуратура, солиқ, нотариус, адвокатурада ишловчи ходимларни таклиф этиб туриш муҳим аҳамиятга эга.

Мустақилликка эришилгандан сўнг маҳалла демократик давлатнинг энг муҳим бўғинларидан бири сифатида расмий мақомга эга бўлди, ҳокимиятнинг ўзини ўзи бошқарувчи қуйи органига айланди. Ҳуқуқшунос олим З.Исломов маҳалланинг жамиятда тутган ўрнини қуйидагича баҳолайди: «Маҳалланинг таълим-тарбия мактаби ҳаёт дорилфунуни сифатида аҳамияти шу қадар каттаки, унинг бу борадаги ўрни ва ролини аниқ ва мукаммал баён этиш, моҳиятини тўла ёритиш ҳеч ҳам мумкин эмас» [5. -39-бет].

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда қонунчилик жараёнининг тез ривожланиб бораётганлигини назарда тутиб, аҳолини етарли юридик маълумотлардан хабардор қилиб бориш лозим, айниқса, маҳаллаларда ҳуқуқий билимлар кунини ўтказиш, аҳолини юридик адабиётлардан ва қонунлар тўплами, шунингдек, уларга берилаётган шарҳлардан баҳраманд қилиш мақсадида ҳуқуқий кутубхоналар ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Маҳаллага эътибор фақат истиқлолга эришганимиздан кейингина давлат аҳамиятига молик ишга айланди. Республикамиз Президенти Ш.М.Мирзиёев 2026 йилни юртимизда “Маҳаллани ривожлантириш ва жамиятни юксалтириш йили” деб эълон қилди. Республикада «Маҳалла хайрия жамғармаси» тузилди. Унинг тизимлари вилоятлар, туманларда ташкил этилиб, шаҳар ва қишлоқларда фаолият кўрсатмоқда. Улар олиб бораётган ташкилий-тарбиявий ишлар халқимиз манфаатлари билан уйғунлашиб кетди. Ҳозирги даврда маҳалла марказлари гузарлар ташкил этилмоқда. Бир сўз билан айтганда, маҳалла жамият билан оила ўртасидаги мутаносибликни, боғлиқлигини мустаҳкамлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Аммо шу ерда бир аччиқ ҳақиқатни тан олишимиз керак, ҳозирги пайтда фуқаролик йиғинлари, уларнинг оқсоқоллари, маҳалла фаоллари ҳукуматимиз томонидан ишонч билан топширилган ўз вазифаларини аҳолига ёрдам пулини тарқатиш, номигагина тўй ва маросимларда қатнашишдан иборат, деб билишаётганлари ачинарли. Ваҳоланки, аҳолига энг яқин бўлган маҳалла ёшлар ўртасида катта тарбия ўчоғи маънавият ва маърифат маркази

бўлиши лозим. Чунки аҳолининг катта қатламини ўзига жипслаштирган бу масканда турли қатлам одамлари ва турли ёшдаги жамоа мавжуд. Ҳар бир қабул қилинган қонун ёки меъёрий ҳужжатларни аҳолига етказиш учун маҳаллаларда барча шароит муҳайё. Агар маҳалла кўмиталари қошида ҳуқуқий мавзуларда суҳбатлар ташкил этилиб, ҳуқуқий тадбирлар йўлга қўйилса, аҳолининг ҳуқуқий онгини оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳуқуқий онгни мустаҳкамлаш унсурлари жумласига муайян таъсир кўрсатиш воситалари ҳам киради. [6. 153-154 бетлар]

Ҳозирги даврда ҳуқуқий онгни мустаҳкамлашда оғзаки кўргазмали техник воситалардан фойдаланиш самара бермоқда. Бунда радио, телевидение ва кўчалардаги турли-туман рекламаларнинг ўзига хос ўрни бор. Бу борада оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва роли ҳам муҳим. Уларнинг қулай томони кўргазмалилиги аҳоли талабини ҳисобга олиб, унга манзур қилиб етказиб бернш имконияти борлиги аҳолининг барча қатламларини қамраб олиб, таъсир этиш имконияти мавжудлигидадир. Шунинг учун оммавий ахборот воситаларига ҳуқуқий билимларни аҳолига тушунарли ва ишонарли тарзда етказиб беришдан иборат муҳим вазифа юкланди. Уларнинг фаолияти ҳуқуқий билимларнинг моҳиятини тарғиб қилиш, тушунтиришдангина иборат эмас, балки қонунлар бузилишининг олдини олишдан, яъни профилактик фаолиятдан ҳам иборатдир.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, жамиятнинг маънавий янгиланиши ҳуқуқий онгни янада юксалтиришни тақозо этади. Бу ўзига хос зарурий боғланишларга эга. Иккинчидан, ҳуқуқий онгни юксалтиришда унинг самарадорлигига эришиш муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Самарадорлик даражалари турли хил бўлиб, ҳуқуқий онгнинг ҳолатини ифода этади; Учинчидан, ҳуқуқий онгни янада юксалтиришда ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш муҳим. Шунинг учун тегишли профилактика ишларини олиб бориш ўз натижасини беради; тўртинчидан, ҳуқуқий онгни янада юксалиши айрим бўшлиқни бўлмаслигини тақозо этади. Уни олдини олишда тегишли демократик жамоатчилик институтлари фаол иш олиб боришлари муҳим ўрин тутди; бешинчидан, жамиятнинг маънавий янгиланиши ва ҳуқуқий онгнинг юксалиб бориши узлуксиз жараён бўлиб, тадрижий равишда ҳар бир янгиликни ҳис этишни, унинг ҳуқуқий асосларини ўз вақтида тўлдириб боришни қонуний жихатдан такомиллаштиришни тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қаранг: Тожихонов У, Саидов А.Х. Ҳуқуқий маданият назарияси, - Тошкент: ЎзР ИИВ Акад.,1998. -Т.2 -195-б
2. Қаранг: Турдибоева Р.Э. Талаба ёшлар ҳуқуқий маданиятини шакллантиришнинг назарий ва амалий муаммолари. - Тошкент, 2002. 86-бет.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Тошкент: “Адолат” миллий ҳуқуқий ахборот маркази, 2025. -12-36 бетлар.
4. Тожихонов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. - Тошкент: ЎзР ИИВ Акад, 1998. -Т.2, -196 бет
5. Исломов З. Давлат ва ҳуқуқ; умумназарий масалалари. -Тошкент: Адолат, 2000. -39-бет
6. Қаранг: Тожихонов У. Ўзбекистон мустақил давлатчилигининг ҳуқуқий-маънавий муаммолари Тошкент: 1996, 153- 1 54 бетлар

О‘ЗBEKISTONNING XALQARO MUNOSABATLARI: BUGUNGI HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Nuriddinov E.Z.

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti professori

e-mail: nilufaresonova19@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasining zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi o'rni, tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari va xalqaro hamkorlikning bugungi holati tahlil qilinadi. O'zbekistonning Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlari, yirik geosiyosiy va iqtisodiy markazlar bilan strategik sherikligi, xalqaro tashkilotlar doirasidagi faoliyati hamda savdo-iqtisodiy diplomatiyasining rivojlanishi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda so'nggi yillardagi rasmiy statistik va institutsional ma'lumotlar asosida O'zbekiston tashqi siyosatining ochiqlik, pragmatizm, ko'p vektorli hamkorlik va milliy manfaatlarini ta'minlash tamoyillari tahlil qilinadi. Shuningdek, xalqaro xavfsizlik, transport-logistika, suv va energetika, iqlim o'zgarishi, investitsiya va savdo sohalarida mavjud imkoniyatlar hamda muammolar aniqlanadi. Maqola yakunida O'zbekistonning xalqaro munosabatlardagi istiqbollari belgilovchi asosiy omillar yuzasidan xulosalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, xalqaro munosabatlar, tashqi siyosat, diplomatiya, Markaziy Osiyo, strategik sheriklik, xalqaro tashkilotlar, iqtisodiy diplomatiya, investitsiya, transport-logistika.

Аннотация: В данной статье анализируется место Республики Узбекистан в системе современных международных отношений, основные направления внешней политики и современное состояние международного сотрудничества. Будут рассмотрены отношения Узбекистана со странами Центральной Азии, стратегическое партнерство с крупными геополитическими и экономическими центрами, деятельность в рамках международных организаций и развитие торгово-экономической дипломатии. В исследовании на основе официальных статистических и институциональных данных последних лет анализируются принципы открытости, прагматизма, многовекторного сотрудничества и обеспечения национальных интересов внешней политики Узбекистана. Также будут определены существующие возможности и проблемы в области международной безопасности, транспорта и логистики, водных ресурсов и энергетики, изменения климата, инвестиций и торговли. В конце статьи будут сделаны выводы об основных факторах, определяющих перспективы Узбекистана в международных отношениях.

Ключевые слова: Узбекский, международные отношения, внешняя политика, дипломатия, Центральная Азия, стратегическое партнерство, международные организации, экономическая дипломатия, инвестиции, транспорт и логистика.

Abstract: This article analyzes the role of the Republic of Uzbekistan in the modern international relations system, the main directions of its foreign policy, and the current state of international cooperation. Uzbekistan's relations with Central Asian countries, its strategic partnerships with major geopolitical and economic centers, its activities within international organizations, and the development of its trade and economic diplomacy are examined. Based on official statistical and institutional data from recent years, the study analyzes the principles of openness, pragmatism, multi-vector cooperation, and the securing of national interests in Uzbekistan's foreign policy. Furthermore, current opportunities and challenges in the fields of international security, transport and logistics, water and energy, climate change, investment, and trade are identified. The article concludes by drawing conclusions regarding the main factors determining Uzbekistan's prospects in international relations.

Keywords: Uzbek, international relations, foreign policy, diplomacy, Central Asia, strategic partnership, international organizations, economic diplomacy, investment, transport and logistics.

KIRISH

XXI asrning uchinchi o'n yilligida xalqaro munosabatlar tizimi murakkab va tez o'zgaruvchan jarayonlar bilan tavsiflanmoqda. Geosiyosiy raqobatning kuchayishi, xalqaro savdo va logistika zanjirlaridagi o'zgarishlar, iqlim o'zgarishi, suv va energetika xavfsizligi, raqamli transformatsiya hamda mintaqaviy xavfsizlik masalalari davlatlarning tashqi siyosatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Ana shunday sharoitda Markaziy Osiyoning strategik ahamiyati ortib bormoqda. O'zbekiston mintaqaning markazida joylashgan, aholisi eng ko'p davlatlardan biri sifatida mintaqaviy siyosiy va

iqtisodiy jarayonlarda muhim o‘rin egallaydi. So‘nggi yillarda mamlakat tashqi siyosatida ochiqlik, o‘zaro manfaatli hamkorlik, yaxshi qo‘shnichilik va xalqaro tashkilotlar bilan faol muloqotga asoslangan yondashuv kuchaydi.

O‘zbekistonning xalqaro munosabatlardagi faolligi 2025-yilda ham davom etdi. O‘zbekiston Tashqi ishlar vazirligi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2025-yilda oliy darajadagi 26 ta xorijiy tashrif amalga oshirilgan, bir qator davlatlar bilan strategik sheriklik aloqalari kengaytirilgan va “Markaziy Osiyo plyus” formatlaridagi muloqotlar rivojlantirilgan. Посольство Узбекистана в Пакистане

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, O‘zbekistonning xalqaro maydondagi faolligi mamlakatning siyosiy mavqegina emas, balki iqtisodiy taraqqiyoti, investitsiya muhitini yaxshilash, eksport imkoniyatlarini kengaytirish va mintaqaviy xavfsizlikni ta‘minlash bilan ham bevosita bog‘liq.

Tadqiqotning maqsadi — O‘zbekistonning zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi o‘rnini tahlil qilish, tashqi siyosatining asosiy yo‘nalishlarini aniqlash va kelgusidagi rivojlanish istiqbollari ilmiy jihatdan baholash.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- O‘zbekiston tashqi siyosatining zamonaviy xususiyatlarini tahlil qilish;
- Markaziy Osiyo davlatlari bilan munosabatlarning ahamiyatini ochib berish;
- xalqaro tashkilotlar va yirik davlatlar bilan hamkorlikning asosiy yo‘nalishlarini o‘rganish;
- iqtisodiy diplomatiyaning tashqi siyosatdagi rolini aniqlash;
- O‘zbekiston xalqaro munosabatlarining istiqboldagi imkoniyat va muammolarini tahlil qilish.

METODOLOGIYA

Tadqiqot IMRaD metodologiyasi asosida olib borildi. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, siyosiy-huquqiy tahlil, statistik tahlil va kontent-tahlil usullari tashkil etdi.

Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Xalqaro valyuta jamg‘armasi va Jahon bankining rasmiy ma‘lumotlaridan foydalanildi. Mazkur manbalar asosida O‘zbekistonning tashqi siyosiy faolligi, xalqaro iqtisodiy aloqalari va mintaqaviy hamkorlik jarayonlari o‘rganildi.

Tadqiqotning vaqt doirasi asosan 2017–2026-yillarni qamrab oladi. Ushbu davr O‘zbekiston tashqi siyosatida ochiqlik va faol diplomatik aloqalarning kuchayishi bilan tavsiflanadi.

NATIJALAR

O‘zbekistonning zamonaviy tashqi siyosati ochiq, pragmatik va ko‘p tomonlama hamkorlikka yo‘naltirilganligi bilan tavsiflanadi. Mamlakat tashqi siyosatida milliy manfaatlarni himoya qilish bilan bir qatorda, tinchlik, barqarorlik va o‘zaro manfaatli iqtisodiy hamkorlik masalalariga ham katta e‘tibor qaratilmoqda.

2025-yil yakunlari bo‘yicha O‘zbekiston 165 ta davlat bilan diplomatik munosabatlar o‘rnatgan. Shu davrda Markaziy Osiyo davlatlari bilan hamkorlikni institutsional jihatdan rivojlantirish, iqtisodiy va transport aloqalarini kengaytirish hamda suv va ekologik masalalarni muhokama qilishga alohida e‘tibor qaratilgan.

2026-yil yanvarida O‘zbekiston tashqi siyosatining uzoq muddatli yo‘nalishlarini qayta ko‘rib chiqish masalasi ham kun tartibiga chiqarildi. Tashqi siyosat konsepsiyasini yangilashda iqtisodiy diplomatiya, xavfsizlik, investitsiya, eksport, transport-logistika, suv va iqlim masalalarini hisobga olish zarurligi ta‘kidlandi.

Markaziy Osiyo — O‘zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo‘nalishi

O‘zbekistonning xalqaro munosabatlarida Markaziy Osiyo alohida strategik ahamiyatga ega. Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston bilan siyosiy, savdo-iqtisodiy, transport, energetika, suv va gumanitar sohalardagi hamkorlik mamlakat tashqi siyosatining muhim tarkibiy qismidir.

So'nggi yillarda mintaqa davlatlari o'rtasidagi davlat chegaralarini aniqlashtirish, transport yo'laklarini rivojlantirish va o'zaro savdoni oshirishga qaratilgan jarayonlar kuchaydi. Jahon banki ham O'zbekistonning Markaziy Osiyoga yo'naltirilgan faol tashqi siyosati mintaqaviy iqtisodiy hamkorlikni, xususan, suv, energetika, transport va savdo yo'nalishlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanini qayd etadi.

2025-yilda O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining Maslahat uchrashuviga raislik qildi. Ushbu jarayonda iqtisodiy hamkorlik, transport bog'liqligi, ekologiya, suv resurslaridan foydalanish va gumanitar aloqalar kabi masalalar muhokama qilindi.

Bu jarayonlar O'zbekistonning mintaqaviy diplomatiyada faol ishtirok etayotganini ko'rsatadi.

Yirik davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan munosabatlar

O'zbekiston xalqaro munosabatlarda turli geosiyosiy markazlar bilan muvozanatli va o'zaro manfaatli aloqalarni rivojlantirishga intilmoqda. Rossiya, Xitoy, AQSH, Yevropa Ittifoqi, Turkiya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Hindiston va boshqa davlatlar bilan siyosiy-iqtisodiy aloqalar rivojlanmoqda.

Yevropa Ittifoqi bilan munosabatlarda savdo, investitsiya, yashil iqtisodiyot, raqamlashtirish va barqaror rivojlanish masalalari muhim yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda. 2025-yilda O'zbekiston va Yevropa Ittifoqi o'rtasidagi kengaytirilgan sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi bitim imzolangan.

AQSH bilan munosabatlarda ham strategik sheriklikni rivojlantirish, iqtisodiy hamkorlik, xavfsizlik va mintaqaviy masalalar muhim o'rin tutadi. 2025-yilda O'zbekiston va AQSH rahbarlari strategik sheriklikni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini muhokama qilgan.

BMT doirasidagi hamkorlik ham O'zbekiston tashqi siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir. Mamlakat xalqaro xavfsizlik, barqaror rivojlanish, ekologiya, suv resurslari va Afg'oniston masalalari bo'yicha xalqaro tashabbuslarni ilgari surib kelmoqda. 2025-yilda BMT bilan hamkorlik doirasida boshqaruv va adliya, ta'lim, ijtimoiy himoya hamda iqlimga mas'uliyatli rivojlanish kabi yo'nalishlarda faoliyat davom ettirilgan.

Iqtisodiy diplomatiya va xalqaro hamkorlik

O'zbekiston tashqi siyosatida iqtisodiy diplomatiyaning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, eksport bozorlarini kengaytirish, texnologiyalar transferi va yangi transport yo'laklarini shakllantirish tashqi siyosatning amaliy vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Xalqaro valyuta jamg'armasi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston iqtisodiyoti 2025-yilda 7,7 foizga o'sgan. 2026-yil birinchi choragida real YAIM o'sishi yillik hisobda 8,7 foizni tashkil etgan. IMF 2026-yil uchun iqtisodiy o'sishni taxminan 6,8 foiz darajasida prognoz qilgan.

Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilda O'zbekistonda real YAIM 7,7 foizga o'sgan, eksport esa AQSH dollari hisobida 24 foizga oshgan. Shu bilan birga, Jahon banki O'zbekistonning Jahon savdo tashkilotiga a'zo bo'lish jarayoni savdo va investitsiya islohotlarini jadallashtirish uchun muhim omil bo'lishi mumkinligini qayd etadi.

Bu ko'rsatkichlar tashqi iqtisodiy aloqalarning mamlakat taraqqiyotidagi ahamiyati ortib borayotganini ko'rsatadi.

MUHOKAMA

O'zbekistonning xalqaro munosabatlardagi bugungi holatini tahlil qilish mamlakat tashqi siyosatida bir nechta asosiy tendensiyalar shakllanayotganini ko'rsatadi.

Birinchidan, **Markaziy Osiyoga ustuvor e'tibor** O'zbekiston tashqi siyosatining muhim xususiyatlaridan biridir. Mintaqadagi siyosiy barqarorlik, iqtisodiy integratsiya, transport va energetika loyihalari O'zbekistonning uzoq muddatli manfaatlari bilan bevosita bog'liq.

Ikkinchidan, **ko'p tomonlama diplomatiya** rivojlanmoqda. O'zbekiston bir vaqtning o'zida turli xalqaro va mintaqaviy tuzilmalar bilan hamkorlikni davom ettirmoqda. "Markaziy Osiyo plyus" formatlarining rivojlanishi mintaqaning xalqaro iqtisodiy va siyosiy jarayonlardagi rolini oshirish imkonini bermoqda.

Uchinchidan, **iqtisodiy diplomatiya** tashqi siyosatning amaliy natijadorligini belgilovchi muhim omilga aylanmoqda. Investitsiyalarni jalb qilish, eksport geografiyasini kengaytirish, xalqaro transport koridorlaridan samarali foydalanish va texnologik hamkorlikni kuchaytirish kelgusida muhim vazifalar bo'lib qoladi.

To'rtinchidan, tashqi siyosatda **yangi xavfsizlik va global muammolar** tobora muhimlashmoqda. Geosiyosiy keskinlik, xalqaro savdo zanjirlarining o'zgarishi, iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi va energetika xavfsizligi O'zbekiston diplomatiyasidan yanada moslashuvchan yondashuvni talab qiladi. IMF ham 2026-yil uchun tashqi xavflar qatorida geosiyosiy keskinlik, savdo uzilishlari, xomashyo narxlarining o'zgaruvchanligi va global iqtisodiy noaniqlikni qayd etgan. IMF

Kelgusida O'zbekiston xalqaro munosabatlarining rivojlanishi quyidagi yo'nalishlarda davom etishi mumkin:

- Markaziy Osiyoda iqtisodiy va transport bog'liqligini yanada kuchaytirish;
- xalqaro transport koridorlarini diversifikatsiya qilish;
- Yevropa va Osiyo bozorlariga eksport imkoniyatlarini kengaytirish;
- xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va texnologik hamkorlikni rivojlantirish;
- Jahon savdo tashkilotiga a'zolik bilan bog'liq savdo-iqtisodiy islohotlarni davom ettirish;
- suv va energetika xavfsizligi bo'yicha mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish;
- iqlim o'zgarishi va ekologik muammolarga xalqaro hamkorlik asosida yechim izlash;
- BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar doirasidagi diplomatik faollikni davom ettirish.

Shu bilan birga, xalqaro munosabatlarning murakkablashuvi O'zbekiston uchun ayrim tashqi xavflarni ham yuzaga keltiradi. Geosiyosiy qarama-qarshiliklar, tashqi bozorlardagi beqarorlik, transport-logistika xarajatlarining oshishi va ayrim savdo hamkorlaridagi iqtisodiy sekinlashuv mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyatiga ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli tashqi aloqalarni diversifikatsiya qilish va iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari O'zbekistonning xalqaro munosabatlar tizimidagi ishtiroki so'nggi yillarda sezilarli darajada faollashganini ko'rsatadi. Mamlakat tashqi siyosatining asosiy xususiyatlari ochiqlik, pragmatizm, ko'p tomonlama hamkorlik, yaxshi qo'shnichilik va milliy manfaatlarini ilgari surish bilan tavsiflanadi.

Markaziy Osiyo O'zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishi bo'lib qolmoqda. Mintaqa davlatlari bilan siyosiy ishonchning mustahkamlanishi, savdo-iqtisodiy aloqalarning kengayishi, transport va energetika loyihalarining rivojlanishi O'zbekistonning mintaqaviy mavqeiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Shuningdek, Yevropa Ittifoqi, AQSH, Xitoy, Rossiya, Turkiya, Janubiy Koreya, Yaponiya, Hindiston va boshqa davlatlar bilan hamkorlikning kengayishi O'zbekiston tashqi siyosatining geografik va iqtisodiy imkoniyatlarini oshirmoqda.

Kelgusida O'zbekistonning xalqaro munosabatlardagi muvaffaqiyati, avvalo, tashqi siyosiy muvozanatni saqlash, iqtisodiy diplomatiyani kuchaytirish, mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirish va global muammolarga konstruktiv yechimlar ishlab chiqishda faol ishtirok etish bilan bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, O'zbekistonning geografik joylashuvi, iqtisodiy salohiyati, inson kapitali va mintaqaviy diplomatiyadagi faolligi mamlakatning xalqaro munosabatlarda o'zaro manfaatli hamkorlikni kengaytirish uchun muhim imkoniyatlarga ega ekanini ko'rsatadi. Bunda tashqi siyosatning asosiy vazifasi milliy manfaatlarini xalqaro hamkorlikning umumiy manfaatlari bilan uyg'unlashtirishdan iborat bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi. O'zbekiston tashqi siyosatining 2025-yil yakunlari va ustuvor yo'nalishlari bo'yicha rasmiy materiallar.

2. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi. Tashqi ishlar vazirligi va xorijiy diplomatik missiyalar faoliyatini yangilashning ustuvor yo'nalishlari. 15.01.2026..
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
4. O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy faoliyatga oid normativ-huquqiy hujjatlari.

O'ZBEKISTONDA ILM-FAN VA TEXNOLOGIK TARAQQIYOTNING TARIXIY BOSQICHLARI: AN'ANAVIY ILMIY MAKTABLARDAN RAQAMLI DAVRGACHA

Xolikulov Pirnafas

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston hududida ilm-fan va texnologik taraqqiyotning tarixiy shakllanish bosqichlari tahlil qilingan. Tadqiqotda qadimgi va o'rta asrlardagi ilmiy markazlar faoliyati, Movarounnahr hududida shakllangan ilmiy maktablarning jahon sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan hissasi, jadidchilik davrida ilm-ma'rifat taraqqiyoti, sovet davridagi ilmiy muassasalar tizimining shakllanishi hamda mustaqillik yillarida fan va texnologiyalar sohasidagi yangilanish jarayonlari yoritilgan. Maqolada ilm-fan taraqqiyoti jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq tarixiy jarayon sifatida ko'rib chiqilgan. Shuningdek, zamonaviy davrda raqamli texnologiyalar, axborot tizimlari va innovatsion yondashuvlarning ilmiy faoliyatga ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ilm-fan tarixi, texnologik taraqqiyot, Movarounnahr ilmiy maktablari, jadidchilik, ilmiy muassasalar, innovatsiya, raqamli transformsiya, tarixiy jarayon, ilmiy meros.

Аннотация: В данной статье анализируются исторические этапы развития науки и технологического прогресса на территории Узбекистана. В исследовании рассматривается деятельность древних и средневековых научных центров, вклад научных школ Мавераннахра в развитие мировой цивилизации, развитие просветительского движения джадидов, формирование научных учреждений в советский период, а также процессы модернизации науки и технологий в годы независимости. В статье рассматривается развитие науки как исторический процесс, тесно связанный с социально-экономическим и культурным развитием общества. Особое внимание уделено влиянию современных цифровых технологий, информационных систем и инновационных подходов на научную деятельность.

Ключевые слова: история науки, технологическое развитие, научные школы Мавераннахра, джадидизм, научные учреждения, инновации, цифровая трансформация, исторический процесс, научное наследие.

Abstract. This article analyzes the historical stages of scientific and technological development in Uzbekistan. The study examines ancient and medieval scientific centers, the contribution of scientific schools of Mawarannahr to world civilization, the development of enlightenment movements during the Jadid period, the formation of scientific institutions during the Soviet era, and modernization processes in science and technology during the independence period. The article considers scientific development as a historical process closely connected with social, economic, and cultural transformations. Special attention is paid to the impact of modern digital technologies, information systems, and innovative approaches on scientific activity.

Keywords: history of science, technological development, scientific schools of Mawarannahr, Jadidism, scientific institutions, innovation, digital transformation, historical process, scientific heritage.

KIRISH.

Ilm-fan va texnologik taraqqiyot har qanday jamiyatning tarixiy rivojlanishida muhim o'rin tutuvchi omillardan biri hisoblanadi. Insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyoti davomida ilmiy bilimlarning shakllanishi, ularning amaliy faoliyatga tatbiq etilishi va texnologik yangiliklarning yaratilishi jamiyatning iqtisodiy hamda ijtimoiy rivojlanishini belgilab bergan. O'zbekiston hududi ham qadimdan ilmiy tafakkur va madaniy taraqqiyot markazlaridan biri bo'lib kelgan.

Movarounnahr hududida shakllangan ilmiy muhit o'rta asrlarda jahon ilm-fani rivojiga katta hissa qo'shgan. Xususan, Muhammad al-Xorazmiy matematika va algebra fanining rivojiga asos solgan bo'lsa, Abu Rayhon Beruniy geografiya, astronomiya, tarix va tabiiy fanlar sohasida muhim ilmiy meros qoldirdi. Abu Ali ibn Sino esa tibbiyot va falsafa yo'nalishlarida jahon ilmiy tafakkurining rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan allomalardan biri hisoblanadi [1].

O'zbekiston hududida shakllangan ilmiy maktablarning rivojlanishi nafaqat alohida olimlarning faoliyati bilan, balki ilmiy muhit, kutubxonalar, madrasalar va ilmiy markazlarning faoliyati bilan ham bog'liq bo'lgan. Samarqanddagi Ulug'bek rasadxonasi va uning ilmiy maktabi o'rta asr astronomiyasining eng yirik markazlaridan biri sifatida tarixda alohida o'rin egallaydi [2]. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida jamiyat taraqqiyotida yangi ilmiy-ma'rifiy qarashlar shakllandi. Jadidchilik harakati vakillari zamonaviy bilimlarni egallash, yangi usul maktablarini tashkil etish va ilm-fanni rivojlantirish orqali milliy taraqqiyotga erishish g'oyalarini ilgari surdilar. Jadidlarning faoliyati natijasida ta'lim tizimida yangicha yondashuvlar shakllandi va zamonaviy ilmiy tafakkur rivojlanishiga zamin yaratildi [3].

Sovet davrida O'zbekistonda ilmiy-tadqiqot muassasalari tizimi shakllandi. Fanlar akademiyasining tashkil etilishi, ilmiy institutlarning faoliyati va oliy ta'lim tizimining kengayishi ilmiy tadqiqotlarning institutsional rivojlanishiga imkon berdi. Ushbu davrda matematika, fizika, kimyo, biologiya, tarix va boshqa fan yo'nalishlarida muhim ilmiy maktablar shakllandi [4]. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ilm-fan rivoji yangi bosqichga ko'tarildi. Ilmiy faoliyatni boshqarish, innovatsion loyihalarni qo'llab-quvvatlash, xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish va raqamli texnologiyalarni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi [5].

Bugungi kunda raqamli transformatsiya ilm-fan rivojining yangi bosqichini boshlab bermoqda. Sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data), elektron ilmiy platformalar va raqamli texnologiyalar ilmiy tadqiqotlarning metodologiyasini o'zgartirmoqda. Shu sababli O'zbekiston ilm-fani tarixiy tajriba va zamonaviy texnologiyalar uyg'unligi asosida rivojlanmoqda.

Materiallar va metodlar. Mazkur tadqiqot tarixiylik, tizimlilik va qiyosiy tahlil tamoyillari asosida olib borildi. Tadqiqot jarayonida O'zbekiston hududida ilm-fan va texnologik taraqqiyotning shakllanish bosqichlarini o'rganish uchun tarixiy manbalar, ilmiy adabiyotlar, monografiyalar hamda rasmiy hujjatlardan foydalanildi. Tarixiy-genetik metod yordamida ilmiy maktablarning shakllanishi va rivojlanishi bosqichlari tahlil qilindi. Ushbu metod ilmiy g'oyalar va texnologik jarayonlarning tarixiy ildizlarini aniqlash imkonini berdi.

Qiyosiy tahlil metodi orqali turli davrlardagi ilmiy rivojlanish xususiyatlari o'rganildi. Xususan, o'rta asr ilmiy maktablari, jadidchilik davri ma'rifiy harakati, sovet davridagi ilmiy institutlar tizimi hamda mustaqillik davridagi innovatsion rivojlanish jarayonlari o'zaro taqqoslandi. Tadqiqotda manbashunoslik yondashuvi ham qo'llanilib, tarixiy asarlar, ilmiy meros namunalari va zamonaviy ilm-fan rivojiga oid hujjatlar tahlil qilindi. Shu asosda O'zbekistonda ilm-fan taraqqiyotining uzviy va bosqichma-bosqich rivojlanish jarayoni ochib berildi [6].

NATIJALAR.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda ilm-fan va texnologik taraqqiyot uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan bo'lib, uning rivojlanishida bir necha muhim bosqichlarni ajratish mumkin. Birinchi bosqich sifatida qadimgi va o'rta asrlar davridagi ilmiy maktablar faoliyatini ko'rsatish mumkin. Ushbu davrda Movarounnahr hududida matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya va falsafa fanlari rivojlandi. Ayniqsa, Xorazm Ma'mun akademiyasi va Samarqand ilmiy maktabi ilmiy taraqqiyotning yirik markazlari sifatida faoliyat yuritgan [1; 2].

Ikkinchi bosqich XIX asr oxiri – XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrda jadidchilik harakati vakillari ilm-ma'rifatni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ko'rdilar. Jadid maktablari, yangi darsliklar va zamonaviy ta'lim usullarining joriy etilishi ilmiy tafakkurning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi [3]. Uchinchi bosqich sovet davrida ilmiy institutlar tizimining shakllanishi bilan bog'liq. O'zbekiston Fanlar akademiyasining tashkil etilishi ilmiy tadqiqotlarni markazlashtirish va turli fan yo'nalishlarining rivojlanishiga imkon berdi [4].

To'rtinchi bosqich mustaqillik davriga tegishli bo'lib, unda ilm-fan rivojida innovatsion yondashuvlar, xalqaro hamkorlik va raqamli texnologiyalardan foydalanish kuchaydi. Zamonaviy davrda ilmiy faoliyatning raqamlashtirilishi tadqiqot samaradorligini oshirish, ilmiy axborot almashinuvini tezlashtirish va yangi ilmiy yo'nalishlarni shakllantirish imkonini bermoqda [5].

MUHOKAMA.

O'zbekiston ilm-fani tarixini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ilmiy taraqqiyot doimo jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bilan bog'liq holda rivojlangan. Har bir tarixiy davr o'ziga xos ilmiy ehtiyojlarni shakllantirgan va yangi ilmiy maktablarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. O'rta asrlardagi ilmiy markazlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, ilm-fan rivoji uchun nafaqat alohida iste'dodli olimlar, balki ilmiy muhit, ta'lim tizimi va ilmiy almashinuv imkoniyatlari ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan [2].

Jadidchilik davri tajribasi esa ilm-ma'rifat jamiyat modernizatsiyasining asosiy vositalaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan zamonaviy ta'lim va ilmiy bilimlarni keng yoyish g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda [3]. Hozirgi raqamli davrda esa ilm-fan rivojida yangi imkoniyatlar paydo bo'lmoqda. Elektron kutubxonalar, ilmiy ma'lumotlar bazalari, sun'iy intellekt va raqamli platformalar tadqiqotchilarga katta hajmdagi ma'lumotlar bilan ishlash imkonini bermoqda.

Biroq texnologik taraqqiyot bilan birga ilmiy faoliyatda yangi vazifalar ham yuzaga kelmoqda. Jumladan, raqamli resurslarning ishonchligini ta'minlash, ilmiy ma'lumotlarni himoya qilish va texnologiyalardan samarali foydalanish masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda ilm-fan va texnologik taraqqiyot ko'p asrlik tarixiy rivojlanish jarayonining mahsuli hisoblanadi. Movarounnahr ilmiy maktablari, jadidchilik harakati, sovet davridagi ilmiy institutlar tizimi va mustaqillik yillaridagi innovatsion rivojlanish bosqichlari yagona tarixiy jarayonning tarkibiy qismlaridir. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ilm-fan rivojining yangi bosqichini belgilamoqda. An'anaviy ilmiy meros va zamonaviy texnologiyalar uyg'unligi O'zbekiston ilm-fanining xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini oshirish uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Sagdullayev A. S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. – Toshkent: O'zbekiston, 1996.
- 2.Azamat Ziyoy. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
- 3.Qosimov B. Milliy uyg'unlash: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
- 4.O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Fan va texnika. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.
- 5.Mirziyoyev Sh. M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
- 6.Is'hoqov M. M. Manbashunoslik va tarixiy tadqiqot metodlari. – Toshkent: Fan, 2013.

O'ZBEKISTON-HINDISTON MUNOSABATLARI ZAMONAVIY BOSQICHDA

Asadova Ra'no Baymanovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti, t.f.n.

[e-mail: ranoasadova66@gmail.com](mailto:ranoasadova66@gmail.com)

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi va Hindiston Respublikasi o'rtasidagi ikki tomonlama munosabatlarning shakllanishi va rivojlanish jarayoni tarixiy hamda zamonaviy kontekstda tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikki davlat o'rtasidagi siyosiy-diplomatik, savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy-gumanitar hamkorlikning asosiy yo'nalishlari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyingi davrda ikki tomonlama

munosabatlarning shartnomaviy-huquqiy asoslari shakllanishi, oliy darajadagi tashriflarning davlatlararo aloqalarni rivojlantirishdagi o'rni hamda savdo-iqtisodiy va madaniy almashinuvlarning kengayishi tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari O'zbekiston-Hindiston munosabatlarning tarixiy-madaniy yaqinlik, o'zaro manfaatdorlik va ko'p yo'nalishli hamkorlik tamoyillari asosida rivojlanganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *O'zbekiston, Hindiston, ikki tomonlama munosabatlar, xalqaro hamkorlik, diplomatik aloqalar, shartnomaviy-huquqiy baza, savdo-iqtisodiy hamkorlik, ilmiy-texnikaviy hamkorlik, madaniy-gumanitar aloqalar.*

Аннотация. *В статье рассматривается процесс формирования и развития двусторонних отношений между Республикой Узбекистан и Республикой Индия в историческом и современном контексте. Анализируются основные направления политико-дипломатического, торгово-экономического, научно-технического и культурно-гуманитарного сотрудничества. Особое внимание уделяется формированию договорно-правовой базы двусторонних отношений после обретения Узбекистаном независимости, роли официальных визитов на высшем уровне, а также развитию торгово-экономических и культурных связей. Результаты исследования показывают, что узбекско-индийские отношения развивались на основе историко-культурной близости, взаимной заинтересованности и многостороннего сотрудничества.*

Ключевые слова: *Узбекистан, Индия, двусторонние отношения, международное сотрудничество, дипломатические отношения, договорно-правовая база, торгово-экономическое сотрудничество, научно-техническое сотрудничество, культурно-гуманитарные связи.*

Abstract. *This article examines the formation and development of bilateral relations between the Republic of Uzbekistan and the Republic of India in historical and contemporary contexts. It analyzes the main areas of political-diplomatic, trade-economic, scientific-technical, and cultural-humanitarian cooperation. Particular attention is paid to the development of the legal framework of bilateral relations after Uzbekistan gained independence, the role of high-level official visits, and the expansion of trade, economic and cultural exchanges. The findings demonstrate that Uzbek-Indian relations have developed on the basis of historical and cultural ties, mutual interests, and multidimensional cooperation.*

Keywords: *Uzbekistan, India, bilateral relations, international cooperation, diplomatic relations, legal framework, trade and economic cooperation, scientific and technical cooperation, cultural and humanitarian relations.*

KIRISH

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi munosabatlar uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, ular Markaziy Osiyo va Hindiston subkontinenti xalqlari o'rtasidagi qadimiy savdo, madaniy va ilmiy aloqalarning davomidir. Mazkur munosabatlarning tarixiy ildizlari Buyuk Ipak yo'li shakllanishidan avvalgi davrlarga borib taqaladi. Arxeologik tadqiqotlar Markaziy Osiyo va Hind vodiysi o'rtasida qadimdan iqtisodiy hamda madaniy aloqalar mavjud bo'lganini ko'rsatadi [1, 263–264-b.].

Qadimgi davrlarda O'rta Osiyo va Hindiston hududlari o'rtasida turli tovarlar almashinuvi amalga oshirilgan. Savdo munosabatlari bilan bir qatorda, diniy va madaniy g'oyalar ham mintaqalar o'rtasida tarqalgan. Jumladan, buddizmning Hindistondan Markaziy Osiyoga kirib kelishi ushbu sivilizatsiyalar o'rtasidagi ma'naviy aloqalarning muhim ko'rinishlaridan biri hisoblanadi [2, 137-b.].

O'zbekiston-Hindiston munosabatlarning tarixiy qatlamida Temuriylar va Boburiylar davridagi aloqalar alohida o'rin tutadi. Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan Hindistonda asos solingan Boburiylar sulolasi davrida davlat boshqaruvi, me'morchilik, adabiyot, san'at va ilm-fan sohalarida sezilarli taraqqiyot kuzatilgan. Ushbu davrga oid me'moriy obidalar, jumladan, Agra shahridagi Toj Mahal, Dehlidagi Qizil qal'a va Humoyun maqbarasi Markaziy Osiyo va Hindiston tarixiy-madaniy aloqalarining muhim moddiy dalillaridan hisoblanadi [3, 118–121-b.; 4, 113–118-b.].

O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligini qo'lga kiritgach, O'zbekiston-Hindiston munosabatlari yangi siyosiy-huquqiy sharoitda rivojlana boshladi. Ikki davlat o'rtasidagi rasmiy diplomatik aloqalarning rivojlanishi oliy darajadagi tashriflar, hukumatlararo kelishuvlar va turli sohalaridagi hamkorlik mexanizmlarining shakllanishi bilan bog'liq bo'ldi.

1993-yil may oyida Hindiston Bosh vaziri P.V. Narasimha Rao O'zbekistonga rasmiy tashrif bilan keldi [5, 112-b.]. 1994-yil yanvar oyida O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A. Karimov Hindistonga javob tashrifi bilan bordi [6, 2-b.]. Mazkur tashriflar ikki tomonlama munosabatlarning siyosiy va huquqiy asoslarini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etdi.

2000-yil may oyida O'zbekiston Prezidentining Hindistonga rasmiy tashrifi davomida ikki tomonlama hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan qator hujjatlar imzolandi. Ular orasida "O'zbekiston Respublikasi va Hindiston Respublikasi o'rtasidagi hamkorlik prinsiplari to'g'risida"gi qo'shma deklaratsiya alohida ahamiyatga ega bo'ldi [7; 8, 161–162-b.].

Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston-Hindiston munosabatlarini tarixiy tajriba, diplomatik aloqalar va amaliy hamkorlikning turli yo'nalishlari asosida kompleks tadqiq etish ilmiy jihatdan dolzarbdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda tarixiylik, tizimlilik, qiyosiy-tahliliy yondashuv, xronologik tahlil va manbashunoslik metodlaridan foydalanildi.

Tarixiylik metodi O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi munosabatlarning shakllanish jarayonini qadimgi davrlardan mustaqillikdan keyingi davrgacha izchil ko'rib chiqish imkonini berdi. Xronologik yondashuv orqali ikki tomonlama munosabatlarning asosiy bosqichlari va muhim diplomatik voqealari ketma-ketlikda tahlil qilindi.

Tizimli yondashuv asosida O'zbekiston-Hindiston hamkorligi siyosiy-diplomatik, savdo-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy-gumanitar va turizm kabi o'zaro bog'liq yo'nalishlar majmuasi sifatida o'rganildi.

Tadqiqotning manbaviy asosini ilmiy adabiyotlar, tarixiy tadqiqotlar, rasmiy hujjatlar, davriy matbuot materiallari, arxiv hujjatlari hamda madaniy va ilmiy hamkorlikka oid ma'lumotlar tashkil etadi [1–12].

Shuningdek, ikki tomonlama aloqalarning huquqiy asoslarini aniqlashda davlatlar o'rtasida imzolangan bitim va deklaratsiyalar, iqtisodiy hamkorlikni o'rganishda esa hukumatlararo komissiya faoliyati va savdo-sanoat tadbirlari haqidagi ma'lumotlardan foydalanildi.

NATIJALAR

3.1. Siyosiy-diplomatik va shartnomaviy-huquqiy hamkorlik

Tadqiqot natijalari O'zbekiston-Hindiston munosabatlarining mustaqillikdan keyingi rivojlanishida oliy darajadagi davlat tashriflari muhim omil bo'lganini ko'rsatadi.

1993–1994-yillarda amalga oshirilgan oliy darajadagi tashriflar ikki davlat o'rtasidagi siyosiy muloqotni institutsional jihatdan rivojlantirishga xizmat qildi [5; 6]. 2000-yildagi tashrif esa ikki tomonlama munosabatlarning huquqiy bazasini yanada kengaytirishga zamin yaratdi.

Xususan, 2000-yilda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi va Hindiston Respublikasi o'rtasidagi hamkorlik prinsiplari to'g'risida"gi qo'shma deklaratsiya siyosiy, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va gumanitar yo'nalishlarda hamkorlikni rivojlantirishning asosiy tamoyillarini belgilab berdi [8, 161–162-b.].

Shunday qilib, mustaqillikning dastlabki davrida shakllangan shartnomaviy-huquqiy baza keyingi hamkorlikning institutsional asosini tashkil etdi.

3.2. Savdo-iqtisodiy va texnologik hamkorlik

O'zbekiston-Hindiston iqtisodiy munosabatlarining muhim yo'nalishlaridan biri savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy hamkorlik hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda Savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy hamkorlik bo'yicha O'zbekiston-Hindiston Hukumatlararo qo'shma komissiyasining tashkil etilishi ikki mamlakat o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni muvofiqlashtirishning institutsional mexanizmini shakllantirdi.

Hindistonning sanoat texnologiyalari, mashina va uskunalari O'zbekistonda qishloq xo'jaligi, yengil sanoat, oziq-ovqat va farmatsevtika kabi sohalarda qo'llanila boshladi. Hindistonlik tadbirkorlarning O'zbekiston iqtisodiyotidagi ishtiroki qo'shma korxonalarini tashkil etish, ishlab chiqarish jarayonlarini modernizatsiya qilish va yangi texnologiyalarni joriy etish yo'nalishlarida namoyon bo'ldi.

Savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishda ko'rgazma va yarmarkalar ham muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Jumladan, 1995-yil sentyabr oyida Toshkent shahrida Hindiston savdo-sanoat ko'rgazmasi tashkil etilib, unda "Usha Intercontinental", "Balsara Hygiene Products Ltd", "Ajanta Pharma Ltd", "U.B. Global Corporation Ltd", "Maruti" va "Tata" kabi kompaniyalar ishtirok etgan [9, 3–8-b.].

Mazkur jarayonlar ikki mamlakat tadbirkorlari o'rtasidagi bevosita aloqalarni rivojlantirish va iqtisodiy hamkorlikning amaliy asoslarini kengaytirishga xizmat qilgan.

3.3. Ilmiy-texnikaviy hamkorlik

Ilmiy hamkorlik O'zbekiston-Hindiston munosabatlarining alohida yo'nalishlaridan biridir. 1994-yilda Dehli shahrida o'tkazilgan Butunjahon arxeologlar kongressida o'zbekistonlik olim M. Farmonovning ishtiroki ikki mamlakat olimlari o'rtasidagi ilmiy muloqotning rivojlanishiga misol bo'la oladi [11, 21-b.].

O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti mutaxassislarining Hindistonning Dehli va Patna shaharlaridagi ilmiy muassasalar bilan hamkorligi ham muhim ahamiyat kasb etdi. Jumladan, Bihar shtatidagi Xudo Baxsh kutubxonasida saqlanayotgan chig'atoy tilidagi qo'lyozmalarni o'rganish bo'yicha ilmiy hamkorlik amalga oshirilgan.

2000-yilda Toshkentdagi Hindiston madaniyat markazi tashabbusi bilan "Islomgacha bo'lgan davrda Markaziy Osiyo va Hindiston o'rtasidagi madaniy aloqalar" mavzusida xalqaro seminar o'tkazildi. Tadbir arxeologiya, tarix va madaniyat sohalaridagi ilmiy izlanishlar natijalarini muhokama qilish uchun ilmiy platforma vazifasini bajardi.

3.4. Madaniy-gumanitar va turizm sohasidagi aloqalar

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi madaniy aloqalar ikki xalqning tarixiy va sivilizatsiyaviy yaqinligi bilan bog'liq holda shakllangan.

1995-yilda ikki mamlakat madaniyat vazirliklari o'rtasida 1995–1997-yillarga mo'ljallangan madaniy hamkorlik dasturi imzolandi [10, 6–7-b.]. Ushbu dastur doirasida madaniy tadbirlar, san'atkorlar va madaniyat arboblarning o'zaro tashriflari amalga oshirildi.

Madaniy aloqalarning rivojlanishi turizm sohasidagi hamkorlik uchun ham muayyan imkoniyatlar yaratdi. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekistonning "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi Hindistonning "Ajio Countprede Pte Ltd" va "Banaras House Ltd" kompaniyalari bilan hamkorlik bitimlarini tuzgan. Ushbu hamkorlik tarixiy shaharlardagi turizm infratuzilmasini rivojlantirish va hindistonlik sayyohlarga xizmat ko'rsatish imkoniyatlarini kengaytirishga yo'naltirilgan [12, 14–16-b.].

3.5. Sport sohasidagi hamkorlik

Birinchidan, tarixiy-madaniy omil ikki mamlakat o'rtasidagi munosabatlarning uzoq muddatli asosini tashkil etadi. Qadimgi savdo yo'llari, buddizmning Markaziy Osiyoga tarqalishi, Boburiylar davridagi siyosiy va madaniy jarayonlar hamda ilmiy-madaniy almashinuvlar ikki xalq o'rtasidagi tarixiy yaqinlikni shakllantirgan.

Ikkinchidan, siyosiy-huquqiy omil mustaqillikdan keyingi munosabatlarning institutsional rivojlanishini ta'minladi. Oliy darajadagi tashriflar va ikki tomonlama hujjatlarning imzolanishi hamkorlikning turli yo'nalishlarini huquqiy jihatdan mustahkamlash imkonini berdi.

Uchinchidan, iqtisodiy va ilmiy-amaliy omil munosabatlarning mazmungan kengayishiga xizmat qildi. Savdo-iqtisodiy aloqalar, texnologiyalar transferi, qo'shma korxonalar, ilmiy konferensiyalar, qo'lyozmalarni tadqiq qilish, madaniy tadbirlar va turizm sohasidagi hamkorlik ikki tomonlama munosabatlarning faqat siyosiy doirada qolib ketmasdan, amaliy mazmun kasb etganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, O'zbekiston-Hindiston munosabatlarini faqat tarixiy yaqinlik asosida emas, balki o'zaro manfaatlar va zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimidagi iqtisodiy hamda geosiyosiy

jarayonlar bilan bog'liq holda o'rganish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, savdo hajmini kengaytirish, transport-logistika imkoniyatlarini rivojlantirish, raqamli texnologiyalar, farmatsevtika, ta'lim, sog'liqni saqlash va ilmiy tadqiqotlar kabi yo'nalishlar hamkorlikning yangi mazmunini shakllantirishi mumkin.

Demak, O'zbekiston-Hindiston munosabatlari tarixiy meros va zamonaviy manfaatlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida rivojlangan ko'p qirrali hamkorlik tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi munosabatlar uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, mustaqil O'zbekiston davrida yangi siyosiy-huquqiy va institutsional mazmun kasb etdi. Tadqiqot davomida aniqlangan ma'lumotlar ikki davlat o'rtasidagi hamkorlik siyosiy-diplomatik, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy-gumanitar, turizm va sport yo'nalishlarini qamrab olganini ko'rsatadi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida amalga oshirilgan oliy darajadagi tashriflar va imzolangan hujjatlar ikki tomonlama munosabatlarning huquqiy asoslarini shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Xususan, 1993–1994-yillardagi davlat tashriflari hamda 2000-yildagi oliy darajadagi uchrashuvlar hamkorlikning keyingi rivojlanishi uchun siyosiy va huquqiy zamin yaratdi.

Savdo-iqtisodiy sohada hukumatlararo komissiya faoliyati, ko'rgazmalar, qo'shma korxonalar va texnologik hamkorlik ikki mamlakat iqtisodiy aloqalarining amaliy mazmunini belgiladi. Ilmiy va madaniy sohalarida esa arxeologiya, sharqshunoslik, qo'lyozmalarni o'rganish, san'at, madaniy tadbirlar va turizm yo'nalishlaridagi hamkorlik ikki xalqning tarixiy-madaniy yaqinligini yanada mustahkamladi.

Umuman olganda, O'zbekiston-Hindiston munosabatlarining zamonaviy bosqichi tarixiy meros, siyosiy muloqot, o'zaro manfaatdorlik va ko'p yo'nalishli hamkorlikning uyg'unlashuvi bilan tavsiflanadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda ikki tomonlama munosabatlarning mustaqillikdan keyingi davrini alohida bosqichlarga ajratgan holda, savdo-iqtisodiy ko'rsatkichlar, investitsiya loyihalari, ta'lim va texnologik hamkorlik hamda yangi diplomatik tashabbuslar asosida chuqurroq tahlil qilish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ртвеладзе Э. Великий шелковый путь. Энциклопедический справочник. – Ташкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999. – С. 263–264.
2. Азиззода Л. Рус – хинд – ўзбек халқларининг тарихий алоқалари. – Ташкент: Фан, 1983. – Б. 137.
3. История Индии в средние века. – Москва: Наука, 1968. – С. 118–121.
4. История Индии в средние века. – Москва: Наука, 1968. – С. 113–118.
5. Тюриков В., Шогулямов Р. Независимая Республика Узбекистан. Памятные события и даты (1991–1996). – Ташкент: Ўзбекистон, 1997. – С. 112.
6. Народное слово. – 1994. – 7 января. – С. 2.
7. Народное слово. – 2000. – 2 мая. – С. 3.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони нашри. Хабарнома. – 2000. – № 2. – Б. 161–162.
9. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви (Ўз Р МДА). Ф. М-7, оп. 2, д. 103, л. 3–8.
10. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви (Ўз Р МДА). Ф. М-7, оп. 1, д. 195, л. 6–7.
11. Текущий архив Министерства дел культуры Республики Узбекистан. Отчет о проведенных культурных мероприятиях в Индии. – С. 21.
12. Текущий архив Академии наук Республики Узбекистан. Папка международного научно-технического сотрудничества. – С. 14–16.

UZBEKISTAN AND INDIA'S RELATIONS: SCIENTIFIC AND CULTURAL COOPERATION

Asadova Ra'no Baymanovna.

PhD in History. University of Economics and Pedagogy.

e-mail: ranoasadova66@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqola O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi ilm-fan va ta'lim sohasida rivojlanib borayotgan hamkorlikni yoritadi. Boy madaniy merosga ega va texnologik taraqqiyotga tobora ko'proq e'tibor qaratayotgan har ikki xalq hamkorlikning o'zaro manfaatli ekanini tan oldi. Qo'shma tashabbuslar, almashinuv dasturlari va strategik ittifoqlar orqali O'zbekiston va Hindiston ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va bilim almashinuvi uchun mustahkam muhitni yaratmoqda. Ushbu maqolada ushbu hamkorlikning tarixiy mazmuni, hozirgi sa'y-harakatlari va kelajakdagi istiqbollari ko'rsatilgan bo'lib, uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va global ilmiy yutuqlarni qo'llab-quvvatlash salohiyati yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Mustaqil O'zbekiston, Hindiston, xalqaro hamkorlik, xalqaro bitim, qo'shma kelishuv, ta'lim.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается развивающееся партнерство между Узбекистаном и Индией в сфере науки и образования. Обе страны, обладающие богатым культурным наследием и растущим вниманием к технологическому прогрессу, осознали взаимную выгоду от сотрудничества. Посредством совместных инициатив, программ обмена и стратегических альянсов Узбекистан и Индия создают надежную среду для научных исследований, инноваций и обмена знаниями. В этой статье описываются исторический контекст, текущие усилия и будущие перспективы этого сотрудничества, подчеркивая его потенциал для стимулирования социально-экономического развития и содействия глобальным научным достижениям.*

Ключевые слова: *независимый Узбекистан, Индия, международные отношения, международное сотрудничество, правовая основа, совместные соглашения.*

Abstract: *This article analyzes, based on scientific sources, the emergence and development of mutual cooperation between the countries of India and Uzbekistan and the challenges in this process.*

Keywords: *Independent Uzbekistan, India, international cooperation, international agreement, joint agreement.*

INTRODUCTION

As our republic develops bilateral and multilateral cooperation with foreign countries, particular attention is paid to implementing multifaceted forms of cultural and scientific relations. This process is vividly illustrated by the cooperation between Uzbekistan and India. In this context, if we look at the spiritual world of the past, it can be confidently stated that the bonds of friendship connecting the peoples of Uzbekistan and India, which date back to many centuries, have successfully passed the test of time. Therefore, we can say that, at the current stage of intergovernmental relations, historical sentiments such as the mutual attraction of the two peoples serve as a solid foundation for the accelerated development of multifaceted and mutually beneficial Uzbekistan-India cooperation in the cultural sphere.

LITERATURE REVIEW

The cultural cooperation between Uzbekistan and India has reached a new level based on intergovernmental agreements achieved during official meetings between the heads of state. In the early years of Uzbekistan's independence, such cooperation was carried out based on the Agreement signed on August 17, 1991, between the governments of Uzbekistan and India on cooperation in the fields of culture, education, science, tourism, sports, and mass media [1.51-53]. The "Agreement on Cooperation in the Fields of Culture, Art, and Education" signed in New Delhi on January 5, 1991, between the Government of the Republic of Uzbekistan and the Government of the Republic of India [2.86-87] further stimulated the development of mutual cultural and educational relations between our peoples.

These agreements, based on the principles of equality and mutual benefit, aim to promote the development of multifaceted cooperation in the fields of culture, science, and education between the two countries. Taking into account the aspirations of the Uzbek and Indian peoples to further expand cultural cooperation, and in line with the agreements reached, the leadership of the two countries began to take appropriate measures. In the implementation of these agreements, the cultural institutions of the Republic of Uzbekistan played a significant role.

Based on the international agreements on cooperation in culture, art, science, and education signed during official meetings between Uzbekistan and India, the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan, together with the Ministry of Culture of the Republic of India, developed a cultural cooperation program for the years 1992-1994, which was signed on October 12, 1992, in Tashkent [3.2-4].

RESEARCH METHODOLOGY

According to this program, the parties committed to developing extensive mutual exchange in the fields of music and theater art, organizing visual art exhibitions, holding events dedicated to significant dates in the history of both nations, and organizing various meetings with cultural figures. Such a program between the cultural institutions of Uzbekistan and India was signed in 1995. Based on the effectiveness of the ongoing events in the field of culture and those contributing to the rapprochement of our peoples, the necessity of continuing cultural cooperation between 1995 and 1997 was noted[4.3]. Later, in order to continue and further expand the forms and methods of cultural exchange, two programs were developed and adopted between the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan and the Government of the Republic of India. One of them was intended for 1997-1999 and was signed in Tashkent on February 7, 1997[5.34], and the second one was for 2000-2002, adopted in Delhi on May 2, 2000[6.34]. After the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan developed and adopted the cultural cooperation program with the Republic of India, it became the initiator of various events. Organizing and holding meetings with cultural figures from Uzbekistan and India plays a significant role in the mutual spiritual enrichment of our peoples. When talking about cultural cooperation between the two nations, it is also important to mention that Uzbekistan highly values the achievements of India's musical and theater arts, with their charm lying in their national uniqueness. Taking into account the great interest the Uzbek people have in this genre of Indian art, several meetings with creative groups from India have been held in our republic. For example, in 1993, an international festival named "Theater: East - West" was organized in Tashkent. Among the many representatives of theater arts from different countries, the Chandigarh theater group from India drew attention with their performance. At the festival, they presented a play based on Girish Karnad's "Naga Mandla". The specialists and audiences of our republic's theater art had the opportunity to closely familiarize themselves with and properly evaluate the performances of Indian artists[7.11]. In the spring of 1994, a musical group consisting of seven people, led by the famous Indian singer Gautama Roychauxari, visited Uzbekistan with a large concert program. During the tour, the Indian artists performed their concerts in Tashkent, Andijan, and Khonobod. Representatives of the diplomatic corps from other countries, along with the staff of the Indian Embassy, attended the concert at the "Turkiston" Palace in the capital. At the beginning of the concert, the Ambassador of India and the Minister of Culture of the Republic of Uzbekistan spoke.

They emphasized that the holding of this event and many other similar events is a direct result of the mutual interest of the two countries' peoples in expanding cultural cooperation. At the same time, they expressed confidence that such meetings help to gain a deeper understanding of the spiritual world of fraternal peoples and play an important role in strengthening interstate relations. [8.7] The process of spiritual rapprochement of peoples in the field of theatrical arts is significantly influenced by the "Sharq Taronalari" International Music Festival. This festival, initiated by the first President of the Republic of Uzbekistan, Islam Karimov, was established in 1997 and has been held annually in the ancient city of Samarkand. The main goal of the festival is to immerse in the

spiritual environment of the musical arts of the Eastern peoples, as well as to strengthen friendship between them.

Among the regular participants of the "Sharq Taronalari" festival are representatives of Indian musical arts. For example, at the first "Sharq Taronalari" festival, held in 1997, millions of fans of Eastern, especially Indian, music enjoyed the songs performed by the famous Indian singer Shalesh Shrivastava. In his performances, the singer was able to express the uniqueness of Indian music, where music and plastic arts are harmonized. [9.32-36] The progress of the festival and its importance in strengthening friendship and solidarity between different countries was closely followed by various state representatives. Among them was Professor Qamar Rais, the director of the Indian Cultural Center in Tashkent. He emphasized that the "Sharq Taronalari" festival gives a strong impetus to the global process in the field of art, aiming to enrich and intensify the mutual influence of cultures and strengthen the spiritual cooperation of peoples. Since the language of music is universal and does not require translation, it demonstrates the richness and depth of our national cultures to the whole world, reflecting the aesthetic feelings, historical experience, and aspirations of our peoples. [10.34-41]

Similar events are also frequently held in India, where the masters of music and theater art from our republic directly participate. For example, in January 1999, the "Maxotsav-99" Second International Folk Dance Festival was held in Ahmedabad, Gujarat, the capital of the state of India. Solo dancers and creative groups from five continents participated. From our republic, the "Khorezm Flowers" folk dance ensemble, and the Khorezm region branch of the "Uzbekraqs" National Dance Union, led by the People's Artist of Uzbekistan Gavhar Matyoqubova, took part. [11.2]

The performances of our Uzbek artists at this festival gave the Indian music and folklore enthusiasts a deeper understanding of Uzbekistan's unique national art. It is also noteworthy that during the festival days, many articles about this event were published in the Indian press. One of them, talking about the Uzbek artists, particularly mentioned: "The girls in national Khorezm costumes performed miracles. They are true professionals." [12.2]

ANALYSIS AND RESULTS

The historical, literary, musical, artistic, and architectural similarities between the Uzbek and Indian peoples, as well as their mutual enrichment and blending, are closely related to the name of the Uzbek statesman, poet, and writer Z.M. Babur and his descendants. Their unparalleled legacy has a strong potential to strengthen bilateral relations between Uzbekistan and India and develop effective cooperation in the scientific and cultural fields. Specifically, last year, the National Museum of India officially presented copies of Z.M. Babur's 1528 manuscript "Divan-i-Babur" and the 1640 miniature "Wedding Ceremony of Prince Dara Shikoh" to Uzbekistan, which was a symbolic step in strengthening cultural ties between the two countries. Additionally, at the Lal Bahadur Shastri Indian Culture Center in Tashkent, classes in classical Indian dance "Kathak," yoga, and the Hindi language are being held. Hindi is also taught at the Tashkent State Institute of Oriental Studies. Furthermore, the Mahatma Gandhi Center for Indian Studies is actively working at the same Institute.

In this regard, higher educational institutions of the Republic of Uzbekistan have established cooperation with more than 10 Indian universities and research centers. People-to-people diplomacy between Uzbekistan and India is also rapidly developing. The Uzbekistan-India Friendship Society, which has been contributing to the expansion of bilateral cultural ties since 1991, operates actively in Tashkent. As a result of ongoing cultural and educational exchanges, citizens of the two countries are gaining extensive knowledge about each other in various fields. All of these contribute to strengthening the ties between our peoples, especially the younger generation of the two countries. It is known that the rich spiritual world of the Uzbek and Indian peoples and their uniqueness date back to ancient history. However, at the same time, there are commonalities between them, characterized by historical ties, language, cultural traditions, and the proximity of their arts. At the

same time, a number of representatives of Uzbek pedagogy have had the opportunity to study at leading scientific centers in India. For example, various courses have been organized within the framework of the Indian ITEC government program at the Engineering-Pedagogical Institute in Chennai. In particular, A. Ergashev, an employee of the Qori Niyoziy Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences, attended a three-month course on the topic "Curriculum, Syllabi, and Preparation of Educational Materials" in the autumn of 2001. Similarly, employees of the same institute, R. Yoʻldoshev and A. Sulaymonov, attended courses on "Use of Computers in Education and Management" at the beginning of 2002. The knowledge gained by Uzbek specialists has practical significance in the educational sphere of our country.

Cooperation between Uzbekistan and India in the field of mass media is also being implemented within the framework of the ITEC program. Between 1993 and 2005, nearly 100 Uzbek journalists studied in 3-5 month courses organized for journalists from non-aligned countries at the Indian Institute of Mass Communication. Among them are prominent journalists such as F. Nizomov, A. Karimov, A. Qosimov, O. Mirzayorov, N. Rizaev, R. Mahkamov, H. Saidov, and S. Jabborov. Today, the Uzbek journalists who studied in India have formed the "33+" club. This club, which operates on a public basis, could also be called the India Friends Club.

CONCLUSIONS

Thus, exhibitions and international competitions organized within the framework of Uzbek-Indian cultural cooperation have become a tradition and a vivid expression of the ever-strengthening spiritual ties between the two countries.

LIST OF REFERENCES

- 1 UzR FA Central Archive. Fund-1, List-1, Storage-28, Sheet-19.
- 2 UzR FA Central Archive. Fund-1, List-1, Storage-28, Sheet-21.
- 3 UzR FA Archive. International Scientific-Technical Cooperation Reports. 1993, Sheet-29.
- 4 UzR FA Department of External Relations. Report №5 related to India. Sheet-53.
- 5 UzR FA Department of External Relations. Report №5 related to India. Sheet-55.
- 6 Yevgeneva N. "Uzbek Word on Indian Soil" // Pravda Vostoka, 2000, November 10, 4.B.
- 7 Law of the Republic of Uzbekistan on Education and Law of the Republic of Uzbekistan on the National Program for Personnel Training // Bulletin of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan. – 1997. – No. 11-12. – pp. 39-65.
- 8 Nuriddinov E.Z. "International Cooperation of the Republic of Uzbekistan with European Countries". – T: Chulpon, 2002. – p. 156.
- 9 Sakhibayev A. A "Country Aimed at the Future" // Narodnoye Slovo, 1996, August 15.
- 10 Nuriddinov E.Z. "International Cooperation of the Republic of Uzbekistan with European Countries". – pp. 34-41.
- 11 Murodov N. "Growing Cooperation". Xalq Soʻzi, 2000, April 29, 2-B.
- 12 Akbarov A. "Conversation in the Cabinet of Ministers" // Narodnoye Slovo, 1992, November 11, 2-B.

OʻZBEKISTON VA HINDISTON DAVLATLARI OʻRTASIDAGI HAMKORLIKNING HUQUQIY ASOSLARI: BUGUNGI HOLAT VA ISTIQBOLLAR.

Asadova Raʼno Baymanovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti, t.f.n.

[e-mail: ranoasadova66@gmail.com](mailto:ranoasadova66@gmail.com)

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada Oʻzbekiston Respublikasi va Hindiston Respublikasi oʻrtasidagi ikki tomonlama munosabatlarning shartnomaviy-huquqiy asoslari, ularning evolutsiyasi va zamonaviy istiqbollari tizimi asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda yaqinda amalga oshirilgan oliy*

darajadagi tashriflar, xususan, Hindiston Bosh vaziri Narendra Modining O'zbekistonga davlat tashrifi (2026-yil avgust) doirasida imzolangan strategik hujjatlar va yangi tahrirdagi Ikki tomonlama investitsiyalar to'g'risidagi bitim huquqiy tahlil obyekti qilib olingan. Shuningdek, maqolada o'zaro tovar ayirboshlash hajmini 2030-yilga borib 5 milliard dollarga yetkazishning huquqiy kafolatlari, transport va logistika sohasidagi huquqiy kelishuvlar hamda raqamli makonda hamkorlikni huquqiy tartibga solish masalalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston-Hindiston, strategik sheriklik, huquqiy asos, Ikki tomonlama investitsiya shartnomasi (BIT), xalqaro huquq, transport koridorlari, Chobahor porti, savdo-iqtisodiy munosabatlar.

Аннотация: В данной статье анализируются договорно-правовые основы двусторонних отношений между Республикой Узбекистан и Республикой Индия, их эволюция и современные перспективы на основе системы. В исследовании объектом правового анализа являются недавние визиты на высшем уровне, в частности, стратегические документы, подписанные в рамках государственного визита Премьер-министра Индии Нарендры Моди в Узбекистан (август 2026 года), и Соглашение о двусторонних инвестициях в новой редакции. В статье также рассматриваются правовые гарантии увеличения объема взаимного товарооборота до 5 миллиардов долларов к 2030 году, правовые соглашения в сфере транспорта и логистики, а также вопросы правового регулирования сотрудничества в цифровом пространстве.

Ключевые слова: Узбекистан-Индия, стратегическое партнерство, правовая база, Двусторонний инвестиционный договор (ДИС), международное право, транспортные коридоры, порт Чобахор, торгово-экономический

Abstract: This article analyzes the contractual and legal foundations of bilateral relations between the Republic of Uzbekistan and the Republic of India, their evolution, and modern prospects based on a systematic analysis. In the study, the object of legal analysis is the recent high-level visits, in particular, the strategic documents signed during the state visit of Indian Prime Minister Narendra Modi to Uzbekistan (August 2026) and the new edition of the Bilateral Investment Agreement. The article also outlines legal guarantees for increasing mutual trade turnover to \$5 billion by 2030, legal agreements in the field of transport and logistics, and issues of legal regulation of cooperation in the digital space.

Keywords: Uzbekistan-India, strategic partnership, legal framework, Bilateral Investment Treaty (BIT), international law, transport corridors, Chabahar port, trade and economic relations.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi o'zining tashqi siyosatida Janubiy Osiyoning yetakchi va yadroviy salohiyatga ega davlati bo'lmish Hindiston Respublikasi bilan strategik hamkorlikni kengaytirishga ustuvor ahamiyat qaratmoqda. Ikki xalq munosabatlari qadimgi Buyuk Ipak yo'li davrlaridan boshlangan chuqur madaniy va tarixiy ildizlarga ega bo'lsada, bugungi kunda ushbu aloqalar mustahkam xalqaro-huquqiy poydevor ustiga qurilgan. Har qanday xalqaro hamkorlik tizimining barqaror rivojlanishi va xavfsizligi uning shartnomaviy-huquqiy bazasining sifatiga bog'liq.

O'zbekiston va Hindiston munosabatlarining huquqiy poydevori 1992-yilda diplomatik aloqalar o'rnatilishi va 2011-yilda imzolangan "Strategik sheriklik to'g'risidagi Qo'shma bayonot" bilan mustahkamlandi. Global iqtisodiy inqirozlar va raqamli texnologiyalar asrida ikki davlat munosabatlarida yangi huquqiy institutlarni joriy etishga, investitsiyaviy va tijoriy arbitraj masalalarini tartibga solishga ehtiyoj sezilmoqda. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ikki mamlakat o'rtasidagi so'nggi oliy darajadagi kelishuvlar, xususan, ikki tomonlama munosabatlarni yangi "keng qamrovli strategik sheriklik" darajasiga ko'tarish tendensiyalarini huquqiy nuqtai nazardan baholash zarurati bilan belgilanadi. [1,3-4-b.].

Metodlar

Ushbu maqolani tayyorlashda xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquq sohasidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlardan keng foydalanildi. Tadqiqot usullari tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. **Qiyosiy-huquqiy tahlil:** Hindiston tomonidan qabul qilingan yangi investitsiya modellari va O'zbekiston Respublikasining investitsiya to'g'risidagi milliy qonunchiligi muvofiqligi o'rganildi. [2,11-14-b.].

2. **Hujjatlar tahlili :** Ikki davlat o'rtasida imzolangan 100 dan ortiq xalqaro shartnomalar, konvensiyalar va memorandumlar, xususan, 2024-2026-yillardagi yangi bitimlar normativ-huquqiy jihatdan skaner qilindi.

3. **Statistik va dinamik tahlil:** Savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy va turizm sohalaridagi ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari huquqiy hujjatlarning amaliy samaradorligi (effectiveness) nuqtai nazaridan baholandi.

NATIJALAR

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi huquqiy hamkorlik evolutsiyasini o'rganish natijasida so'nggi yillarda tub burilishlar sodir bo'lganligi aniqlandi. Quyida asosiy natijalarni tizimli ravishda keltiramiz:

So'nggi Oliy Darajadagi Tashriflar va Shartnomaviy Baza

Munosabatlarni huquqiy jihatdan boyitishda eng muhim qadam 2026-yilning 29–30-avgust kunlari Hindiston Bosh vaziri Narendra Modining O'zbekistonga amalga oshirgan rasmiy davlat tashrifi bo'ldi. Mazkur uchrashuv yakunida ikki davlat rahbarlari ishtirokida 12 ta yangi xalqaro-huquqiy hujjat imzolandi. Ushbu paketga quyidagi strategik bitimlar kirdi: [3, 4-5-b.].

- *O'zbekiston va Hindiston Bosh vaziri qo'shma bayonoti;*
- *2026–2030-yillarga mo'ljallangan madaniy almashinuvlar dasturi;*
- *Iqtisodiy va moliyaviy muloqot to'g'risida o'zaro anglashuv memorandum;*
- *Oliy ta'lim va ilmiy tadqiqotlar sohasidagi hamkorlik to'g'risidagi xalqaro bitim.*

Shuningdek, hududlararo integratsiyani huquqiy institutsionallashtirish maqsadida Samarqand viloyati va Hindistonning Gujarat shtati o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri hamkorlik o'rnatish bitimi rasmiylashtirildi.

Ikki Tomonlama Investitsiyaviy Shartnoma (BIT - Bilateral Investment Treaty)

Iqtisodiy munosabatlarning eng yirik huquqiy poydevori 2024-yil 27-sentabrda Toshkentda imzolangan va 2025-yil may oyida rasman kuchga kirgan yangi tahrirdagi Ikki tomonlama investitsiya shartnomasi (BIT) hisoblanadi. Ushbu hujjat Hindistonning 2016-yildan keyingi yangilangan qat'iy investitsiyaviy modeliga asoslangan bo'lib, u ilgari amal qilgan bitimdan tubdan farq qiladi.

Mazkur shartnomaning xalqaro huquq uchun noyob va inqilobiy jihati – unda "Muqobil da'vo" (Counterclaims) qoidasining kiritilganidir. Ya'ni, agar xorijiy investor mezbon davlatning (masalan, O'zbekistonning) ekologik yoki ijtimoiy majburiyatlarini buzsa, davlat xalqaro tribunaldan investorga qarshi raddiya yoki qarshi da'vo qo'zg'atish huquqiga ega bo'ladi. Bu esa davlatning regulyatorlik muxtoriyatini (regulatory autonomy) himoya qiladi.

Iqtisodiy va Hamkorlik Ko'rsatkichlari (Statistika)

Huquqiy kelishuvlar samarasi o'laroq o'zaro savdo dinamikasida ijobiy natijalar qayd etilmoqda:

Ko'rsatkichlar Yo'nalishlar	Joriy Holat (2025–2026- yy.)	Maqsadli Prognoz (2030-y.)	Huquqiy Asos
O'zaro tovar ayirboshlash hajmi	1 milliard dollardan oshdi	5 milliard dollar	2026-yilgi Iqtisodiy muloqot memorandum
Turizm oqimi (Hindistondan)	2026-yil 1-yarmida: 26 450 nafar	100 000 nafar	30 kunlik vizasiz rejim joriy etilishi
Moliyaviy integratsiya	NPCI (Hindiston) va O'zbekiston protsessing markazi bitimi	UPI to'lov tizimining to'liq integratsiyasi	O'zaro banklararo protsessing shartnomasi

Qo'shma korxonalar soni	So'nggi yillarda barobarga o'sdi	7	1500 tadan ortiq	Yangi Shartnomasi (2025)	BIT
-------------------------	----------------------------------	---	------------------	--------------------------	-----

Mudofaa va xavfsizlik sohasida ham huquqiy shartnomalar muvaffaqiyatli ishlamoqda. 2019-yilda tashkil etilgan Mudofaa bo'yicha qo'shma ishchi guruh faoliyati doirasida **"DO'STLIK" qo'shma harbiy mashqlari** 2024-yil aprelda O'zbekistonda, beshinchi nashri va 2025-yil aprelda oltinchi nashri Hindistonda muvaffaqiyatli o'tkazildi. [4,12-13-b.].

MUHOKAMA

O'zbekiston va Hindiston munosabatlarning shartnomaviy-huquqiy bazasi keng qamrovli xarakterga ega bo'lsada, uni xalqaro huquq normalari transformatsiyasi doirasida yanada takomillashtirish zarurati mavjud.

1. Raqamli Iqtisodiyot va Tranzaksiyalarni Huquqiy Himoya Qilish:

Bugungi kunda Hindistonning raqamli to'lovlar infratuzilmasi (UPI) dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. O'zbekiston banklararo protsessing tizimi va Hindistonning "NPCI International Payments Limited" kompaniyasi o'rtasidagi kelishuv o'zaro tranzaksiyalarni osonlashtiradi. Biroq, kiberxavfsizlik, shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi va elektron tijorat (E-commerce) sohasidagi nizolarni hal qilish bo'yicha alohida hukumatlararo konvensiyaning yo'qligi kelajakda huquqiy bo'shliqlarni yuzaga keltirishi mumkin.

2. Logistika Infratuzilmasining Huquqiy Blokadasini:

Ikki davlat o'rtasidagi tovar aylanmasini 5 milliard dollarga yetkazish uchun eng katta to'siq – bu to'g'ridan-to'g'ri quruqlik yo'llarining geosiyosiy sabablarga ko'ra cheklanganligidir. O'zbekistonning Eron orqali **Chobahor portiga** chiqishi va Shimol-Janub xalqaro transport koridoridan foydalanishi bo'yicha ko'p tomonlama huquqiy kelishuvlarni unifikatsiya qilish, tariflarni qonuniy pasaytirish mexanizmlari ishlab chiqilishi shart.

3. "Viksit Bharat 2047" va "O'zbekiston – 2030" Strategiyalari

Mushtarakligi: Hindistonning 2047-yilgacha rivojlangan davlatga aylanish dasturi ("Viksit Bharat") va O'zbekistonning 2030-yilgacha bo'lgan rivojlanish maqsadlari bir-biriga hamohangdir. Bu milliy qonunchilik darajasida texnologiya transferi (Technology Transfer Agreements) institutini huquqiy takomillashtirishni talab etadi. [5.4-b.].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy asoslari istiqbollari chuqur dinamikaga ega. 2024-2026-yillarda imzolangan yangi iqtisodiy-investitsiyaviy shartnomalar, vizasiz rejimlar va oliy darajadagi uchrashuvlar normativ bazani sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tardi. [6,6-8-b.].

Kelajakdagi huquqiy hamkorlik istiqbollarini quyidagi yo'nalishlarda mustahkamlashtirish tavsiya etiladi:

- Kiberxavfsizlik va raqamli ma'lumotlar almashinuvini tartibga soluvchi yangi ikki tomonlama bitim tuzish;
- Hindiston investitsiyalarini dori-darmon (farmatsevtika) va IT-parklar sektoriga kengroq jalb etish uchun imtiyozli soliq huquqi rejimlarini yaratish;
- Transport koridorlari bo'yicha tranzit shartnomalarini soddalashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. *Yangi O'zbekiston strategiyasi*. – Toshkent: "O'zbekiston", 2021.-3-3-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi rasmiy materiallari va qo'shma bayonotlari (2024–2026).-11-14-b.
3. India-Uzbekistan Bilateral Investment Treaty (BIT) – Signed on September 27, 2024 (Entered into force: May 15, 2025).-4-5-b.

4. Sharma R.K. *Bosh vazir Narendra Modining Toshkentga tashrifi o'zaro munosabatlarni strategik bog'liqlik darajasiga olib chiqdi.* // "Dunyo" AA, Sentabr 2026.-12-12-b.
5. Kramer H.S. *A closer look at the India-Uzbekistan BIT 2024: Key Provisions and Counterclaims.* // Public International Law Post, June 2025.-4-b.
6. "Gazeta.uz" nashri xabarlar: *O'zbekiston va Hindiston o'zaro hamkorlikka oid 12 ta yangi hujjat imzoladilar.* Avgust 2026.-6-8-b.

ZANJIRSAROY YODGORLIGI ORQALI XIV ASR QASHQADARYO VOHASI SIYOSIY TARIXINI QAYTA TALQIN ETISH: MANBALAR VA TARIXSHUNOSLIK

Ravshanova Gulora Poyonovna¹,

¹ Qarshi davlat universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston, e-mail: gulora_ravshanova65@gmail.com

Rajabaliyeva Muhabbat Alisher qizi²

² Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston, e-mail: rma2272@gmail.com

Annotatsiya: *Qashqadaryo vohasining XIV asrdagi siyosiy tarixini o'rganishda Zanjirsaroy yodgorligi alohida manbashunoslik ahamiyatiga ega. Maqolada Zanjirsaroy haqidagi yozma manbalar, arxeologik kuzatishlar hamda mahalliy tarixshunoslikdagi talqinlar o'zaro qiyoslanadi. Qozonxon qarorgohi, Chig'atoy ulusining siyosiy markazlari, Amir Temur faoliyati bilan bog'liq voqealar va yodgorlikning tarixiy geografiyasi muhokama qilinadi. Poyon Ravshanovning Qashqadaryo tarixi va Zanjirsaroyga oid qarashlari zamonaviy tadqiqotlar bilan solishtirilib, bahsli masalalarda manbalarni tanqidiy tekshirish zarurligi asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *Zanjirsaroy, Qashqadaryo, Chig'atoy ulusi, Qozonxon, Amir Temur, tarixiy geografiya, manbashunoslik, Poyon Ravshanov.*

Abstract: *The Zanjirsaroy site is of particular source-critical importance for studying the political history of the Kashkadarya oasis in the fourteenth century. This article compares written narratives, archaeological observations, and interpretations in regional historiography. It discusses Zanjirsaroy as a residence associated with Qazan Khan, the political centres of the Chagatai ulus, events connected with Amir Temur, and the historical geography of the monument. Poyon Ravshanov's interpretations are compared with recent research, emphasizing the need for critical verification where the evidence remains disputed.*

Keywords: *Zanjirsaroy, Kashkadarya, Chagatai ulus, Qazan Khan, Amir Temur, historical geography, source studies, Poyon Ravshanov.*

Аннотация: *Памятник Занджирсарай имеет особое источниковедческое значение для изучения политической истории Кашкадарьинского оазиса XIV века. В статье сопоставляются сведения письменных источников, археологические наблюдения и трактовки региональной историографии. Рассматриваются Занджирсарай как резиденция, связанная с Казан-ханом, политические центры Чагатайского улуса, события эпохи Амира Темура и историческая география памятника. Подходы Поёна Равшанова сопоставляются с современными исследованиями, а по спорным вопросам обосновывается необходимость критической проверки источников.*

Ключевые слова: *Занджирсарай, Кашкадарья, Чагатайский улус, Казан-хан, Амир Темура, историческая география, источниковедение, Поён Равшанов.*

KIRISH

Qashqadaryo vohasi o'rta asrlarda Movarounnahrning siyosiy va kommunikatsion tizimida muhim o'rin tutgan hududlardan biri bo'lgan. Qarshi, Kesh va ular oralig'idagi yo'llar Chig'atoy ulusi hamda keyinchalik Amir Temur davlati tarixida muntazam tilga olinadi. Shu nuqtai nazardan, hozirgi Muborak tumani hududida joylashgan Zanjirsaroy yodgorligi faqat me'moriy-arxeologik

obyekt emas, balki XIV asrdagi hokimiyat markazlari almashinuvi, ko'chmanchi va o'troq siyosiy an'analar munosabati hamda vohaning harbiy-strategik geografiyasini tushunishga yordam beradigan kompleks tarixiy manbadir [1; 2].

Zanjirsaroy tarixini o'rganishda muammo shundaki, yozma manbalardagi saroy, qarorgoh va joy nomlarini zamonaviy arxeologik obyektlar bilan aynanlashtirish har doim ham bir ma'noli emas. Shu sababli tadqiqotda yozma manba, arxeologik topografiya va tarixshunoslik ma'lumotlarini o'zaro tekshirish usuli qo'llanadi. Bunday yondashuv tarixiy fakt bilan keyingi davr talqinini ajratishga, ayniqsa Amir Temurning tug'ilgan joyi kabi bahsli masalalarni ehtiyotkor baholashga imkon beradi.

Yozma manbalar va siyosiy kontekst. Nizomiddin Shomiy "Zafarnoma"sida Amir Temur tarix sahnasiga chiqishidan oldingi Chig'atoy ulusidagi siyosiy vaziyat haqida ma'lumot beradi; asarning muqaddima qismidagi xonlar ketma-ketligi va Movarounnahrda siyosiy parokandalik XIV asr o'rtalaridagi voqealarni tiklash uchun asosiy yozma tayanchlardan biridir [1]. Mirzo Ulug'bekka nisbat beriladigan "To'rt ulus tarixi" ham Qozonxon va Amir Qazag'on o'rtasidagi kurashlar, ulus amirlarining kuchayishi va markaziy hokimiyat zaiflashuvi haqida qo'shimcha ma'lumot beradi [2]. Ushbu manbalar voha tarixini umumiy Chig'atoy ulusi siyosiy jarayonlaridan ajratib bo'lmashligini ko'rsatadi.

Qozonxon davrida Qarshi vohasiga yaqin hududda yangi hukmdor qarorgohi barpo etilgani haqidagi ma'lumotlar keyingi tadqiqotlarda Zanjirsaroy bilan bog'lanadi. Zamonaviy arxeologik tavsiflarda yodgorlik taxminan 16 gektarlik kvadrat shaklli qal'a-saroy majmuasi sifatida qayd etilib, markaziy saroy inshootining mavjudligi, mudofaa devorlari va darvozalar tizimi siyosiy qarorgoh xususiyatini ko'rsatishi ta'kidlanadi [6]. Bu topografik belgilar yozma manbalarda hukmdor qarorgohi sifatida tasvirlangan makon bilan qiyoslash uchun muhimdir.

Zanjirsaroyning siyosiy funksiyasi masalasida eng ehtiyotkor xulosa shuki, u XIV asrning birinchi yarmi va o'rtalarida Qashqadaryo vohasining yirik hukmdor qarorgohlaridan biri bo'lgan. Uni Chig'atoy ulusining mutlaq va doimiy "poytaxti" deb baholash esa ko'chma saroy amaliyoti va hukmdorlarning mavsumiy qarorgohlarini hisobga olgan holda izohlanishi lozim. O'rta asr Movarounnahr siyosiy geografiyasida "markaz" tushunchasi ko'pincha yagona shaharga emas, bir-birini to'ldiruvchi bir necha qarorgoh va shaharlar tizimiga taalluqli bo'lgan.

Amir Temur davri va Zanjirsaroyning tarixiy geografiyasi. Amir Temurning siyosiy faoliyati Qarshi va Kesh bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Zanjirsaroyning bu makonlar oralig'idagi joylashuvi uning qo'shin to'plash, mavsumiy qarorgoh, ov hududi va g'arbiy yo'nalishdagi harakatlar uchun qulay strategik nuqta bo'lganini taxmin qilish imkonini beradi. Biroq har bir funktsiyani alohida yozma yoki arxeologik dalil bilan tasdiqlash zarur. Tarixiy geografiyada aynan shu tamoyil – "qulay joylashuv"ni avtomatik ravishda "muayyan siyosiy funktsiya"ga tenglashtirmaslik – metodik jihatdan muhimdir.

1380-yillarning ikkinchi yarmidagi To'xtamish yurishlari bilan bog'liq voqealar Zanjirsaroy tarixining keyingi bosqichini belgilagan. Mahalliy va umumiy tarixshunoslikda 1387-yilda Zanjirsaroyning vayron qilinishi haqida ma'lumotlar uchraydi [3; 6]. Bu holat yodgorlikning keyingi shaharlashuv jarayonidan chetda qolishi va arxeologik kompleks sifatida saqlanishiga ta'sir etgan bo'lishi mumkin. Demak, Zanjirsaroy tarixi XIV asrda siyosiy markaz paydo bo'lishi, undan foydalanish va keskin harbiy-siyosiy to'qnashuv natijasidagi tanazzulning bir makonda mujassamlashgan namunasi sifatida ko'riladi.

Poyon Ravshanov talqini va tarixshunoslikdagi bahslar. Poyon Ravshanov Qashqadaryo tarixini hududiy manbalar, arxiv materiallari, toponimika va adabiy-tarixiy ma'lumotlarni birlashtirgan holda ommalashtirgan tadqiqotchilardan biridir. Uning "Qashqadaryo tarixi" asarida vohaning qadimgi davrdan XIX asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan jarayonlari umumlashtirilgan [4]. Juma Qurbon bilan hamkorlikdagi "Amir Temur tug'ilgan joy yoxud Zanjirsaroy qissasi" asari esa Zanjirsaroyni Amir Temur tarjimai holi bilan bog'lab, mahalliy tarixshunoslikda keng muhokama qilingan qarashni ilgari surdi [5].

Bu qarashning ilmiy ahamiyati, avvalo, Zanjirsaroy masalasini tadqiqotchilar kun tartibiga faol olib kirganidadir. Shu bilan birga, Amir Temurning aynan Zanjirsaroyda tug'ilganligi masalasi

tarixshunoslikda yakdil qabul qilingan xulosa emas. Ravshanova G.P. va Rajabaliyeva M.A. ham Poyon Ravshanovning temurshunoslikdagi merosini tahlil qilarkan, tug'ilgan joy masalasini uning ilmiy izlanishlaridagi bahsli yo'nalishlardan biri sifatida ko'rsatadi [7]. Shuning uchun mazkur gipotezani ilmiy matnda "isbotlangan fakt" emas, balki manbalararo tekshiruvni davom ettirishni talab qiladigan tarixshunoslik pozitsiyasi sifatida berish maqsadga muvofiq.

2026-yilda Zanjirsaroyga nisbatan arxeologik qiziqishning kuchayishi, yodgorlik hududida tadqiqot va muzeylashtirish istiqbollari muhokama qilinayotgani mavzuning hozirgi dolzarbligini oshirdi [8]. Bunday sharoitda tarixiy matnlar, arxeologik stratigrafiya, qurilish materiallari, numizmatika va GIS asosidagi landshaft tahlilini birlashtirish yodgorlikning davrlashtirilishi hamda funksional zonalarini aniqlashda yangi natijalar berishi mumkin.

XULOSA

Zanjirsaroy yodgorligi XIV asr Qashqadaryo vohasining siyosiy tarixini o'rganishda yozma va moddiy manbalar tutashadigan noyob obyekt hisoblanadi. Mavjud dalillar uni Qozonxon davri va keyingi temuriy siyosiy voqealar bilan bog'lash imkonini beradi, biroq yodgorlikning ayrim funksiyalari va Amir Temur biografiyasiga doir bahsli masalalarda ehtiyotkor manbashunoslik yondashuvi zarur. Poyon Ravshanovning tadqiqotlari Zanjirsaroy va Qashqadaryo tarixini ilmiy-jamoatchilik muhokamasiga olib kirishda muhim o'rin tutgan. Keyingi tadqiqotlarda esa hududiy tarixshunoslik xulosalarini arxeologiya, tarixiy geografiya va birlamchi yozma manbalar bilan sistematik tekshirish asosiy vazifa bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1 Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma / Fors tilidan Yu. Hakimjonov tarjimasi; nashrga tayyorlovchi A. O'rinboyev. – Toshkent, 1996.

2 Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi / Fors tilidan B. Ahmedov, N. Norqulov, M. Hasaniy tarjimasi. – Toshkent: Cho'lpon, 1994.

3 Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Muqaddima. 1-kitob / Fors tilidan tarjima va ilmiy izohlar O. Bo'riyev. – Toshkent, 2022.

4 Ravshanov P. Qashqadaryo tarixi (eng qadimgi davrlardan XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar). – Toshkent: Fan, 1995.

5 Ravshan P., Qurbon J. Amir Temur tug'ilgan joy yoxud Zanjirsaroy qissasi. – Toshkent: Yozuvchi, 1992. – 59 b.

6 Sulaymonov R.X. Drevniy Naxshab. – Toshkent: Fan, 2000.

7 Ravshanova G.P., Rajabaliyeva M.A. Temuriylar davri adabiy muhitining Poyon Ravshanov tomonidan o'rganilishi // Ilm sarchashmalari. – 2024. – №10. – B. 61–66.

8 Barotov O'. Zanjirsaroy: vayron bo'lgan saroy yoki tarixning so'zlovchi guvohi? // O'zbekiston Milliy axborot agentligi (O'ZA). – 2026, 9-aprel.

TURKISTON JADIDCHILIGIDA TARIXIY XOTIRA VA MILLIY O'ZLIKNI SHAKLLANTIRISHDA MATBUOT HAMDA YANGI USUL MAKTABLARINING O'RNI

Ravshanova Gulora Poyonovna¹,

¹ Qarshi davlat universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston, e-mail: gulora_ravshanova65@gmail.com

Poyonov Behruz Rashid o'g'li²

² Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston, e-mail:

brpoyonov080@gmail.com

***Annotatsiya:** Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakati doirasida tarixiy xotira va milliy o'zlikning shakllanish mexanizmlari tahlil qilinadi. Yangi usul*

maktablari, darsliklar, geografiya va tarixga oid bilimlar, mahalliy matbuot hamda jamoatchilik munozaralari modern milliy tasavvurning asosiy vositalari sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot jadidchilikni faqat maorif islohoti emas, balki jamiyatning vaqt, makon, vatan va taraqqiyot haqidagi qarashlarini yangilagan madaniy-tarixiy jarayon sifatida talqin etadi.

Kalit so'zlar: *jadidchilik, Turkiston, tarixiy xotira, milliy o'zlik, yangi usul maktabi, matbuot, Behbudiy, maorif, modernizatsiya.*

Abstract. *The article analyzes the mechanisms through which historical memory and national identity were shaped within the Jadid movement in Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries. New-method schools, textbooks, knowledge of history and geography, the local press, and public debate are examined as major instruments of a modern collective imagination. The study interprets Jadidism not merely as an educational reform but as a cultural-historical process that transformed understandings of time, space, homeland, and progress.*

Keywords: *Jadidism, Turkestan, historical memory, national identity, new-method school, press, Behbudi, education, modernization.*

Аннотация: *В статье анализируются механизмы формирования исторической памяти и национальной идентичности в рамках джадидского движения в Туркестане конца XIX – начала XX века. Новометодные школы, учебники, знания по истории и географии, местная печать и общественные дискуссии рассматриваются как важнейшие инструменты формирования современного коллективного представления. Джадидизм трактуется не только как реформа образования, но и как культурно-исторический процесс, изменивший представления общества о времени, пространстве, родине и прогрессе.*

Ключевые слова: *джадидизм, Туркестан, историческая память, национальная идентичность, новометодная школа, печать, Бехбуди, образование, модернизация.*

KIRISH

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston jamiyati Rossiya imperiyasi hukmronligi, iqtisodiy aloqalarning kengayishi, bosma madaniyatning rivojlanishi va musulmon dunyosidagi islohotchilik g'oyalari ta'sirida yangi intellektual muhitga kirdi. Ana shu sharoitda jadidchilik ta'limni yangilashdan boshlangan, biroq tez orada jamiyatning o'z tarixi, tili, hududi va kelajagi haqidagi tasavvurlarini qayta ko'rib chiqishga qaratilgan kengroq madaniy harakatga aylandi [1].

Jadidlarning faoliyatini faqat “eski maktab – yangi maktab” qarama-qarshiligi bilan tushuntirish yetarli emas. Yangi usul maktablarida savod chiqarish tezligini oshirish bilan bir qatorda dunyo geografiyasi, tarix, hisob, tabiiy fanlar va ona tilidagi o'qish materiallari o'quvchining dunyoni tasavvur qilish doirasini kengaytirdi. Matbuot esa bu bilimlarni maktab devoridan tashqariga olib chiqib, “millat”, “vatan”, “taraqqiyot”, “jaholat”, “maorif” kabi tushunchalarni ommaviy muhokama predmetiga aylantirdi [1; 2].

Yangi usul maktabi – tarixiy tafakkurni yangilash instituti. Jadid maktablarining muhim jihati ta'lim mazmunining strukturaviy o'zgarishida namoyon bo'ldi. An'anaviy diniy ta'lim saqlangan holda, dunyoviy bilimlar alohida fan va darsliklar ko'rinishida o'quv jarayoniga kiritildi. A. Khalid ta'kidlaganidek, Markaziy Osiyodagi jadid islohoti bosma kitob, yangi pedagogika va jamoat maydonining paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan [1]. Natijada bilim faqat ustozdan shogirdga og'zaki o'tadigan meros emas, balki standartlashtirilgan darslik va bosma matn orqali kengayadigan ijtimoiy resursga aylandi.

Tarix va geografiya fanlarining ta'lim tizimiga kirishi tarixiy xotira shakllanishi uchun ayniqsa muhim edi. O'quvchi ilk bor o'z yashash hududini katta geografik makon bilan solishtirish, o'tmishni ketma-ket tarixiy davrlar orqali tasavvur qilish va boshqa mamlakatlarning taraqqiyot tajribasi bilan qiyoslash imkoniga ega bo'ldi. Munavvarqori Abdurashidxonovning geografiya va diniy-ma'rifiy darsliklari, boshqa jadid mualliflarining hisob, til va axloq kitoblari yangi bilimning amaliy shaklini yaratdi [3].

Bu jarayon “tarixiy xotira”ni faqat buyuk ajdodlarni eslash shaklida emas, balki zamonaviy jamiyatning o'z holatini o'tmish va kelajak o'rtasidagi bog'lanishda anglash usuli sifatida

shakllantirdi. Jadid pedagogikasida taraqqiy etgan xalqlar tajribasiga murojaat qilish ko'pincha mahalliy jamiyatni o'z imkoniyatlarini baholashga undovchi qiyosiy mezon vazifasini bajardi.

Matbuot va yangi jamoat maydoni. XX asr boshlarida Turkistonda gazeta va jurnallar sonining ortishi jadid g'oyalarining tarqalish tezligini keskin oshirdi. "Taraqqiy", "Xurshid", "Shuhrat", "Samarqand", "Oyina" kabi nashrlar orqali ta'lim, til, teatr, tarix, sog'liq, iqtisod va siyosiy voqealar bir umumiy jamoatchilik muhokamasi doirasiga kirdi. Bosma matnning takroriy va ommaviy tabiati turli shaharlardagi o'quvchilarni bir xil muammolar atrofida fikrlashga undadi [1; 4].

Mahmudxo'ja Behbudiy faoliyati bu jarayonning yorqin misolidir. Uning "Oyina" jurnali mahalliy voqealarni xalqaro yangiliklar bilan bir sahifada muhokama qilar, tarix va geografiyaga oid ma'lumotlarni ma'rifatparvarlik dasturi bilan birlashtirar edi. Behbudiy uchun maktab, matbuot va teatr alohida sohalar emas, balki jamoatchilik ongini yangilashning o'zaro bog'liq vositalari edi [5]. Shu orqali tarixiy xotira diniy va sulolaviy rivoyatlar doirasidan chiqib, ijtimoiy taraqqiyot va milliy mas'uliyat masalalari bilan bog'landi.

Bosma matbuot til masalasini ham yangi darajaga olib chiqdi. Jadid mualliflari sodda va tushunarli adabiy til orqali keng o'quvchi qatlamiga murojaat qilishga intildi. Bu jarayon umumiy madaniy lug'atni shakllantirib, "biz" degan kollektiv subyektning chegaralarini kengaytirdi. Shu ma'noda matbuot tarixiy xotirani tarqatish vositasi bo'lish bilan birga, uni qayta ishlab chiqaradigan ijtimoiy institutga aylandi.

Milliy o'zlik, tarix va zamonaviylikning uyg'unlashuvi. Jadidchilikdagi milliy o'zlik zamonaviy tushunchalarni mahalliy madaniy meros bilan qarama-qarshi qo'yish emas, ko'pincha ularni uyg'unlashtirish orqali qurildi. Islohotchilar islomiy axloqni saqlash, ona tilini rivojlantirish, tarixiy merosni bilish va zamonaviy fanlarni egallashni bir-birini to'ldiruvchi vazifalar sifatida ko'rdilar. Shu sababli jadidlikni to'liq sekulyar yoki faqat diniy harakat sifatida bir yoqlama tavsiflash tarixiy murakkablikni kamaytiradi [1; 6].

Begali Qosimov jadid adabiy-ma'rifiy harakatini "milliy uyg'onish" jarayonining tarkibiy qismi sifatida o'rgangan va ma'rifat, matbuot hamda adabiyotning milliy tafakkur shakllanishidagi roliga e'tibor qaratgan [6]. Zamonaviy tadqiqotlar ham Turkiston jadidchiligining Buxoro, Xiva, Samarqand, Toshkent va Farg'ona kabi markazlarda bir xil bo'lmagan shakllarda rivojlanganini ko'rsatadi. Demak, "jadidchilik" umumiy g'oyaviy yo'nalishga ega bo'lsa-da, mahalliy siyosiy va ijtimoiy sharoitlarga moslashgan ko'p markazli hodisa bo'lgan.

1917-yildan keyingi siyosiy o'zgarishlar jadidlarning maqsad va strategiyalarini keskin o'zgartirdi. Ta'lim va matbuot orqali boshlangan islohotchilik siyosiy vakillik, muxtoriyat, davlat va milliy madaniyat masalalariga tutashdi. Keyingi sovet davrida esa ko'plab jadidlar repressiyaga uchradi, ularning merosi uzoq vaqt cheklangan talqinlarda yoritildi. Mustaqillik davrida jadid merosining qayta o'rganilishi tarixiy xotiraning o'zi ham siyosiy va ilmiy sharoitga qarab o'zgarib borishini ko'rsatadi.

Zamonaviy tarixshunoslik uchun ahamiyati. Bugungi tadqiqotlarda jadidchilikni romantik qahramonlashtirish yoki aksincha, faqat imperiyaga qarshi siyosiy harakatga qisqartirishdan qochish muhim. Manbalar jadidlarning o'zaro bahslari, diniy ulamolar bilan munosabatlari, ijtimoiy tayanchining cheklanganligi va mintaqalar o'rtasidagi farqlarni ham ko'rsatadi. Shuning uchun maktab dasturlari, darsliklar, gazeta-jurnallar, xususiy maktublar va ma'muriy hujjatlarni birgalikda o'rganish harakatning real ijtimoiy ko'lamini aniqroq tiklash imkonini beradi [1; 7].

2025-yilda Turkiston jadid maktablarining ta'lim tizimiga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlarda ham usuli savtiya, yangi darsliklar va o'qitish metodlarining ta'lim tarixidagi o'rni qayta baholanmoqda [8]. Biroq tarixiy tadqiqot uchun asosiy vazifa zamonaviy pedagogik foydani isbotlash emas, balki o'sha davr islohotchilarining bilim, jamiyat va kelajak haqidagi tasavvurlarini o'z tarixiy kontekstida tushuntirishdir.

XULOSA

Turkiston jadidchiligi tarixiy xotira va milliy o'zlikning modern shakllanishida maktab hamda matbuotni asosiy institutsional vositalarga aylantirdi. Yangi usul maktablari o'quvchining

tarixiy-geografik tasavvurini kengaytirgan bo'lsa, matbuot bu tasavvurni jamoatchilik muhokamasiga olib chiqdi. Natijada "vatan", "millat", "taraqqiyot" va "maorif" tushunchalari yangi mazmun bilan boyidi. Jadidchilikning tarixiy ahamiyati aynan an'anaviy madaniy merosni zamonaviy bilim va ommaviy kommunikatsiya shakllari bilan bog'laganida namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonni ko'p markazli va ichki bahslarga boy tarixiy hodisa sifatida o'rganish O'zbekistonning XX asr boshidagi ijtimoiy-madaniy tarixini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1 Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
- 2 Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History. – Stanford: Hoover Institution Press, 1990.
- 3 Munavvarqori Abdurashidxonov. Tanlangan asarlar / Nashrga tayyorlovchi S. Ahmedov. – Toshkent: Ma'naviyat, 2003.
- 4 Khalid A. Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia // International Journal of Middle East Studies. – 1994. – Vol. 26, No. 2. – P. 187–200.
- 5 Behbudiy M. Tanlangan asarlar / Nashrga tayyorlovchi B. Qosimov. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
- 6 Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
- 7 Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press, 2015.
- 8 Temirov R.I. Turkiston jadidchilik maktablari o'qitish tizimi // Inter Education & Global Study. – 2025. – Vol. 3, №5(1). – B. 227–233.

YOSHLAR ONGIDA ESTETIK MADANIYAT FENOMENINING AKSIOLOGIK BAHOLANISHI VA TADRIJIY TAHLILI

Xudayberdiyeva Xuriyat Karimberdiyevna

Falsafa fanlari doktori, professor

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi, O'zbekiston.

e-mail: xuriyatkhudayberdiyeva@gmail.com

Begimova Mohinur Rufat qizi

Afrasiab University talabasi

e-mail: mohinurbegimova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada estetik madaniyatning yoshlar dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ma'naviy-axloqiy kamolotidagi o'rni falsafiy-nazariy jihatlarini, estetik madaniyat fenomenining mazmun-mohiyati, tarkibiy elementlari, shakllanish va rivojlanish qonuniyatlari hamda uning aksiologik xususiyatlari ochib beriladi. Ishda estetik madaniyatning tarixiy-tadrijiy rivojlanishi, estetik ong, estetik did, estetik ehtiyoj, go'zallik va nafosat kabi kategoriyalarning o'zaro aloqadorligi tahlil qilinadi. Shuningdek, globallashuv, ommaviy madaniyat, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar estetik qarashlari va qadriyatlariga ta'siri tadqiq etiladi. An'anaviy milliy estetik qadriyatlar bilan zamonaviy global estetik tendensiyalarning o'zaro munosabati hamda ularning yoshlar ongida namoyon bo'lish xususiyatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Tadqiqot natijasida yoshlar estetik madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishning ijtimoiy-madaniy omillari aniqlanib, estetik qadriyatlarni anglash, baholash va amaliy faoliyatga tatbiq etishning ahamiyati asoslanadi. Yoshlarning estetik didini yuksaltirish, milliy va umuminsoniy estetik qadriyatlarni uyg'unlashtirish hamda ularning ma'naviy-estetik immunitetini mustahkamlashga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: estetik madaniyat, estetik ong, estetik did, estetik qadriyat, aksiologiya, yoshlar, ma'naviyat, go'zallik, nafosat, san'at, globallashuv, ommaviy madaniyat, raqamli madaniyat, estetik tarbiya.

Annotation: This article explores the philosophical and theoretical aspects of the role of aesthetic culture in shaping young people's worldview, system of values, and spiritual and moral development. It examines the content and essence of the phenomenon of aesthetic culture, its structural elements, patterns of formation and development, as well as its axiological characteristics. The study analyzes the historical and evolutionary development of aesthetic culture and the interrelationship among such categories as aesthetic consciousness, aesthetic taste, aesthetic needs, beauty, and grace. It also investigates the influence of globalization, mass culture, digital technologies, and social networks on young people's aesthetic views and values. Particular attention is paid to the interaction between traditional national aesthetic values and contemporary global aesthetic trends, as well as the ways in which they manifest themselves in the consciousness of young people. As a result of the research, the socio-cultural factors contributing to the formation and development of young people's aesthetic culture are identified, and the importance of understanding, evaluating, and applying aesthetic values in practical activities is substantiated. Scientific and practical recommendations are developed aimed at enhancing young people's aesthetic taste, harmonizing national and universal aesthetic values, and strengthening their spiritual and aesthetic immunity.

Keywords: aesthetic culture, aesthetic consciousness, aesthetic taste, aesthetic value, axiology, youth, spirituality, beauty, grace, art, globalization, mass culture, digital culture, aesthetic education.

Аннотация: В данной статье раскрываются философско-теоретические аспекты роли эстетической культуры в формировании мировоззрения молодежи, системы ценностей, а также ее духовно-нравственном совершенствовании. Раскрываются содержание и сущность феномена эстетической культуры, ее структурные элементы, закономерности формирования и развития, а также аксиологические особенности. В работе анализируются историко-эволюционное развитие эстетической культуры и взаимосвязь таких категорий, как эстетическое сознание, эстетический вкус, эстетическая потребность, красота и изящество. Также исследуется влияние глобализации, массовой культуры, цифровых технологий и социальных сетей на эстетические взгляды и ценности молодежи. Особое внимание уделяется взаимодействию традиционных национальных эстетических ценностей с современными глобальными эстетическими тенденциями, а также особенностям их проявления в сознании молодежи. В результате исследования определяются социокультурные факторы формирования и развития эстетической культуры молодежи, обосновывается значение осмысления и оценки эстетических ценностей, а также их реализации в практической деятельности. Разработаны научно-практические рекомендации, направленные на повышение эстетического вкуса молодежи, гармонизацию национальных и общечеловеческих эстетических ценностей, а также укрепление ее духовно-эстетического иммунитета.

Ключевые слова: эстетическая культура, эстетическое сознание, эстетический вкус, эстетическая ценность, аксиология, молодежь, духовность, красота, изящество, искусство, глобализация, массовая культура, цифровая культура, эстетическое воспитание.

KIRISH

Yoshlarning estetik madaniyati shakllanishida jamiyatda ma'naviy-mafkuraviy jarayonlar asosiy rol o'ynaydi. Bu jarayonda milliy g'oyaga ishonch ham aslida xalqning pandu-nasihatlariga tayanadi. Har bir davr oralig'ida xalqning orasidan etishib chiqqan ulamolar, muayyan sohada ilmiy yutuq va kashfiyotlar qilgan ixtirochilar jamiyatning nafosat ideallarini harakatlantirib kelganlar. Shu tarzda ularning qoldirgan ijtimoiy va badiiy merosi kelajak avlodlar uchun xizmat qilib, asrlar davomida sayqallanib kelgan. O'zbekistondagi estetik tafakkur tarixida ham bobolarimizning boy falsafiy durdonalari, ularning milliy qadriyatlar, mafkuraviy qarashlardagi roli ilmiy jihatdan tadqiq etilgan.

Har bir davrning mafkuraviy kurashi natijasida o'zlashtiriladigan bilimlar qayta ishlanib, filtrlangan holda iste'mol uchun odamlar ixtiyoriga berilishi negizida estetik tizim paydo bo'ladi.

Bunda: 1). Insonning voqelikka nisbatan zavqiy munosabatlarini rivojlantiradi; 2). Unda estetik tuyg‘u, hissiyot va unga sabab bo‘lgan obyektning tuzatish mexanizmi mavjud; 3). Jamiyatdagi estetik munosabatlarning inson tomonidan o‘zlashtirilishi asnosida muammolarni osonroq tushunishni ta‘minlaydigan va ularning echimiga hissa qo‘shadigan jabha shakllanadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O‘zbekistonda yoshlarning zamonaviy falsafiy tafakkurini shakllantirish borasida ma‘naviy-mafkuraviy jarayonlarda doimiy izlanishlar olib borilishi yo‘lga qo‘yildi. Buning natijasida yoshlarning mafkuraviy saviyasi va ilm-fandagi qiziqishlari o‘zining milliy qiyofasi bilan yangicha dunyoqarash sari ildamladi. Jamiyatning ma‘naviyat sohasidagi islohotlarda o‘zining kelayotgan farzandlarimizning ongu-tafakkurida voqelikning real hodisalariga asoslanish ko‘zda tutildi. Har bir sohadagi milliy taraqqiyot yo‘nalishlari yoshlarning ichki hissiyotlari, madaniy aloqalarini o‘zida aks ettiradigan estetik idealni izlab topish, obyekt va subyekt o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlikni mustahkamlashga qaratildi. Tafakkuri rivojida “estetik ideal inson va jamiyatning estetik tajribasidan vujudga keladi. Estetik ideal go‘zallik, ulug‘vorlik, mo‘jizaviylik va boshqa estetik xususiyatlarni belgilovchi mezon sifatida yuzaga chiqadi”. Bu jarayonda ajdodlarimizning asrlar davomida sinovdan o‘tgan falsafiy dunyoqarashi, ma‘naviy ehtiyojlari, axloqiy mezonlari, ijtimoiy-siyosiy tafakkuri, xulq-atvori va mafkuraviy immunitetiga e‘tibor qaratildi.

Falsafiy fanlar tizimida estetik madaniyatga xilma-xil yondashishlar negizida ta‘riflar berilgan. Jumladan, «Estetik madaniyat - estetik qadriyatlar, ularni yaratish va iste‘mol qilish usullarining majmui». Bu berilgan ta‘rifdagi fikrlarda asosan jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog‘liq aksiologik tafakkur aks etgan. Ijtimoiy munosabatlarning aksiologik jihatlarini baholashda har bir tushunchaning rolini aniqlash, madaniyat tizimidagi o‘rnini ochib berish ushbu ta‘rifda yoritishga qaratilgan. Obyekt va subyekt o‘rtasidagi zavqiy munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqish, milliy qadriyatlarining zamona bilan parallel ravishda go‘zallik qonuniyatlarini keltirib chiqarishiga sabab bo‘lishini ko‘rsatib bergan.

Estetik madaniyat tizimida qadriyatlarining baholanishini ilmiy o‘rganishda har bir tadqiqotchi o‘zining aksiologik yondashuvlarini falsafiy ifodalashga intilgan. “Estetik madaniyat insonning ma‘naviy-hissiy faoliyati, estetik ong mazmuni bilan bog‘langan munosabat va qadriyatlar tizimini ifodalaydi”. Bu ta‘rifda ham yuqoridagi qarashlar bilan bog‘liq falsafiy mushohada mavjud bo‘lib, e‘tibor qaratiladi. Qadriyatlarining inson ma‘naviy kamoloti darajasini belgilovchi muhim jihatlarini estetik ong bilan bog‘lab tushuntiradi.

Insonning voqelikni o‘zlashtirishi negizida estetik qadriyatlar yaratilib, undan o‘z ehtiyojlarini qondirishning faol ideallari shakllanadi. “O‘z o‘rnida insonni qurshab turgan narsa va buyumlar olamining go‘zalligi inson hayotining uyg‘unligini ta‘minlaydi. Turmushda tartibsizlik, palapartishlik estetik madaniyati pastligidan dalolat beradi”. Bizning bugungi hayotimizda har bir shaxs o‘zining estetik dunyoqarashini milliy tafakkur bilan boyitib, go‘zallik sari ildamlashga intiladi. Ayniqsa, yoshlarning o‘z estetik ideali sari qadam tashlashida birinchi galda nafasat tamoyillariga amal qilish tabiiy jarayonga aylanadi. Bu ham o‘ziga xos asrimizning yangi idealini topishdagi yo‘l bo‘lib hisoblanadi.

Biz yoshlar estetik madaniyatining go‘daklikdan boshlab insonga ratsional singishida tashqi omillarning muhim rol o‘ynashiga e‘tibor berishimiz kerak. Bu esa, o‘z navbatida yoshlarda, avvalo, xalqning madaniyati rivojlanishiga ixlosmandlikni, ajdodlarimiz yaratgan qadriyatlarga optimistik nuqtai nazardan yondashishga olib keladi. Inson o‘z mehnati orqali yaratgan estetik muhitni boyitib borish asosida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni vujudga keltirib boradi. Bunda har bir estetik madaniyatning kategoriyalari orqali zamonaviy qiyofada rivojlanishga, inson intellektual salohiyatining noyob qirralarini ochib berishga intiladi.

Ma‘lum bir makonda ma‘lum bir insonlar uchun estetik ahamiyat kasb etgan qadriyatlar ma‘lum vaqtdan keyin o‘z qadrliligini yo‘qotadi va o‘z o‘rnini yangisiga bo‘shatib beradi. Bu albatta, hududda insonlar va yoshlar dunyoqarashining o‘zining borishi bilan bog‘liq. Bunda inson qadriyatlarni yaratuvchisi emas, balki ularni rivojlantiruvchi, mukammallashtiruvchi kuch sifatida maydonga keladi. Shu boisdan har bir davrda yaratilgan estetik madaniyat durdonalari o‘zidan

oldingi va keyingi davrlarda xalqning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan. “Falsafiy ongning yangilanish jarayoni nafaqat umumiy ma’naviy muhitning, balki har bir jamiyat a’zosining ijtimoiy qiyofasi, ruhiy dunyosi, maqsad va ehtiyojlarining o’zgarishi hamdir”. Biz jamiyatda ajdodlarimiz merosining har bir unsurlarini ertangi farovon taraqqiyot uchun xizmat qilishini yaxshi anglashimiz lozim. Shundagina yangicha estetik ruhdagi sog’lom turmush madaniyatini rivojlantirish, o’sib kelayotgan yosh avlodning qalbida ijodkorlik, ko’tarinkilik, milliylikka sug’orilgan falsafiy mohiyatni kuchaytirishga imkoniyatlar yaratiladi.

Yoshlar estetik madaniyati ham o’z navbatida, davr ruhi va mafkurasining mahsuli sifatida vujudga keladi. Ajdodlar tomonidan yaratilgan boy ma’naviy meros va qadriyatlarni kelajak avlodlarga xolisona etkazib berishda yo’l ochadi. “Biz teran ma’naviyatimiz va milliy mafkuramizga tayanib, ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixini chuqur o’rganish, falsafani yangilashimiz lozim”. Bunday vorisiylik negizida yoshlarning yuksak estetik didi, ideallari, qarashlari va madaniyati zamonaviylashib boradi. Bunda qadriyatlarining o’zlashtirilishi va sayqallanib borishi natijasida eski qadriyatlar o’z o’rnini yangicha qadriyatlarga bo’shatib beradi. Natijada odamlarda yangilikka, milliylik bilan uyg’un zamonaviylikka intilish kuchayadi.

Yoshlarning jamiyatga moslashib borishi bevosita ijtimoiy hayotda mavjud qadriyatlar ta’sirida vujudga kelib, ularning innovatsion g’oyalarni o’zlashtirishi jarayonida boyib boradi. “Jamiyat taraqqiyotidagi burilish, tub islohotlar davrida qadriyatlar tizimida ham jiddiy o’zgarishlar yuz beradi, ayni paytda qadriyatlarining jamiyatda yuz berayotgan jarayonlarga ta’siri kuchayadi”. Chunki qadriyatlar insonning kundalik turmushi va madaniyati mahsuli bo’lgan tabiat va jamiyatdagi hodisalar mahsulidir. Shuning uchun ham insonlar, jumladan yoshlar qadriyatlar negizida o’z estetik madaniyatlarini himoya qiladilar va o’zlari uchun idealni saqlab qolishga intiladilar. Ularni e’zozlash, insoniyatning minglab yillar orasida sayqallangan estetik madaniyati sifatida jahonga tanitish o’ziga xos vatanparvarlik hisoblanadi. Biz yoshlarda bu tuyg’uni yuksaltirish tufayligina innovatsion yutuqlarga erishamiz. Har qanday qadriyatlar ham zamonlar osha innovatsiyalarga ega bo’lib boradi va natijada zamonaviy qadriyatlar sifatida ijtimoiy hayotga kirib keladi. Bugungi yoshlarimiz, avvalo, o’zlari yashayotgan hayotning qadriga etishlari, uni e’zozlagan holda valeoestetik madaniyatni kamol toptirishlari maqsadga muvofiqdir. Bu esa, o’z navbatida Vatanga bo’lgan mehr, uni sevish va ardoqlashdan boshlanishi lozim. Vatan hissini o’zining qalb qo’ridan his qilmagan inson, yoxud yoshlar o’zlarining xohish-istaklari va estetik ideallarini kelajakka etkaza olmaydi. Shu boisdan ularda ezgulik dunyosi bilan yo’g’rilgan estetik madaniyat unsurlariga nisbatan mehr-oqibatni kuchaytirish lozim. Shundagina yoshlarda ajdodlar merosiga qiziqish, milliy qadriyatlardan bahramand bo’lish, umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan bag’rikeng bo’lish hislarini shakllantiradi.

Xalqimizning uch ming yillik tarixi mahsuli sifatida bugun biz ajdodlarimizning ma’naviyat, adabiyot, falsafa, tarix, san’at, hunarmandchilik va boshqa sohalarda bir tan-jon bo’lib, turli millatlarning birlashib, inoq bo’lib yashashiga guvohmiz. O’zbekistonda yashayotgan barcha fuqarolar millatidan qat’i nazar shu yurtdagi milliy qadriyatlarni e’zozlaydi va o’z millatining qadriyatlarini ham unutmagan holda taraqqiyotga xizmat qiladi. “Ushbu o’lka fan va madaniyat markazi sifatida butun dunyoga dong taratgan, bu erda hayratomuz go’zallikka ega shaharlar barpo etilgan, buyuk shoirlar va allomalar etishib chiqqan”¹. Bunday yuksak salohiyatga ega bo’lgan yurt qadimda deyarli ko’p bo’lmagan. Bu esa, bizning ulkan yutug’imiz sifatida undan oqilona va mag’rurlik bilan dunyoga tanilishga yana bir bor xizmat qiladi.

XULOSA

Yoshlarda estetik madaniyatni ajdodlarimiz yaratgan boy ilmiy meros bilan takomillashtirib, zamonaviylashtirib borish o’ziga xos falsafiy qiyofani ifodalaydi. Shu boisdan zamonaviy milliy qadriyatlarining yaratilish jarayoni bevosita ijtimoiy hayotdagi real voqelikka asoslanishi, innovatsion g’oyalarining mahsuli sifatida vujudga kelishi, nafasat dunyosiga bo’lgan zavqiy

¹ Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг’ халқнинг иши ҳам улуг’, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Тошкент: Ўзбекистон, 3-жилд, 2019. –Б. 276.

munosabatning boyib borishida namoyon bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida milliy qadriyatlarni har bir o'sib kelayotgan yosh avlodning ongiga milliy va diniy qadriyatlar ko'rinishida singdirib borish uchun ham amaliy, ham nazariy, ham mafkuraviy jihatdan xizmat qilishiga olib keladi. Demak, yoshlarning estetik madaniyatiga doir qadriyatlarning baholanishi o'zining samarasi va mevasini yillar davomida namoyon etib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Шер А. Гўзаллик ёғдуси. –Тошкент: Файласуфлар, 2017. –Б. 52.
2. Фалсафа. Қомусий луғат. –Тошкент: Шарқ, 2004. –Б. 366.
3. Собирова З. Жамият янгиланиши ва бадий-эстетик омиллар. –Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. –Б. 108.
4. Абдуллаева Н. Дизайн ва бадий-эстетик маданият. –Тошкент: Turon-iqbol, 2016. –Б. 81.
5. Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2013. –Б. 184.
6. Назаров Қ. Ўзбек фалсафаси. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2013. –Б. 183.
7. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. –Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2011. –Б. 257.
8. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. –Тошкент: Ўзбекистон, 3-жилд, 2019. –Б. 276.

DUNYO SUD TIZIMIDA GENDER TENGLIK: ERISHILGAN YUTUQLAR VA MUAMMOLAR

Kamalova Xabiba Muxammadiyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi, O'zbekiston

e-mail: habibaxon4444@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada dunyo sud tizimida gender tenglikni ta'minlashning xalqaro-huquqiy va institutsional asoslari, xotin-qizlarning sud hokimiyatidagi vakilligi, ushbu yo'nalishda erishilgan yutuqlar hamda mavjud muammolar tahlil qilinadi. Tadqiqotda Yevropa Ittifoqi sudlari, Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi va Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlarning oliy sudlari misolida ayol sudyalalar vakilligining o'zgarish dinamikasi o'rganildi. Shuningdek, O'zbekiston sud tizimida gender tenglikni ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar va mavjud ko'rsatkichlar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari sud tizimida ayollar vakilligi so'nggi yillarda ortib borayotganini, biroq oliy sudlar, sud raisligi va boshqa rahbarlik lavozimlarida gender nomutanosibligi saqlanib qolayotganini ko'rsatadi. Gender tenglikni faqat sudyalalar tarkibidagi ayollar ulushi bilan emas, balki sudyalikka tanlov, lavozim bo'yicha ko'tarilish, rahbarlik lavozimlariga tayinlanish, kasbiy rivojlanish va institutsional muhitdagi teng imkoniyatlar bilan baholash zarurligi asoslantiriladi. Maqola yakunida O'zbekiston sud tizimida gender muvozanatini kuchaytirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: gender tenglik, sud hokimiyati, ayol sudyalalar, odil sudlov, gender vakilligi.

Аннотация. В статье комплексно анализируются международно-правовые и институциональные основы обеспечения гендерного равенства в судебных системах мира, представленность женщин в судебной власти, достигнутые результаты, а также существующие проблемы в данной сфере. В рамках исследования изучается динамика представленности женщин-судей и особенности институционального обеспечения гендерного баланса на примере судов Европейского союза, Европейского суда по правам человека, а также высших судов государств — членов Европейского союза. Наряду с этим анализируются проводимые в судебной системе Узбекистана реформы, направленные на обеспечение гендерного равенства, участие женщин в должностях судей и

соответствующие показатели. Результаты исследования показывают, что в последние годы представленность женщин в судебной системе последовательно увеличивается. Вместе с тем гендерный дисбаланс сохраняется в высших судебных инстанциях, на должностях председателей судов и других руководящих позициях. В связи с этим обосновывается необходимость оценивать гендерное равенство не только с точки зрения доли женщин в составе судейского корпуса, но и с учетом обеспечения равных возможностей при отборе кандидатов на должности судей, продвижении по службе, назначении на руководящие должности, профессиональном развитии и формировании благоприятной институциональной среды в судебной системе. В заключительной части статьи разработаны научно-практические предложения и рекомендации по дальнейшему укреплению гендерного баланса в судебной системе Узбекистана.

Ключевые слова: гендерное равенство, судебная власть, женщины-судьи, правосудие, гендерное представительство.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the international legal and institutional foundations for ensuring gender equality in judicial systems worldwide, the representation of women in the judiciary, achievements in this area, and existing challenges. The study examines the dynamics of the representation of women judges and the institutional characteristics of gender balance, focusing on the courts of the European Union, the European Court of Human Rights, and the supreme courts of EU member states. It also analyzes ongoing reforms in the judicial system of Uzbekistan aimed at ensuring gender equality, as well as the participation of women in judicial positions and relevant indicators. The findings demonstrate that the representation of women in the judiciary has steadily increased in recent years. However, gender imbalances remain in the highest courts, positions of court presidents, and other leadership positions. Therefore, the study substantiates the need to assess gender equality not only in terms of the proportion of women within the judicial corps, but also by considering equal opportunities in the selection of judicial candidates, career advancement, appointment to leadership positions, professional development, and the creation of an equitable institutional environment within the judiciary. The article concludes with scientific and practical proposals and recommendations aimed at further strengthening gender balance in the judicial system of Uzbekistan.

Keywords: gender equality, judiciary, women judges, justice, gender representation.

KIRISH

Gender tenglikni ta'minlash zamonaviy demokratik davlatning muhim huquqiy va institutsional vazifalaridan biridir. Ayollar va erkaklarning huquq hamda imkoniyatlarining tengligi nafaqat siyosiy va iqtisodiy sohalarda, balki davlat hokimiyatining muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan sud hokimiyatida ham ta'minlanishi lozim.

Sud hokimiyati inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish, qonun ustuvorligini ta'minlash hamda fuqarolarning buzilgan huquqlarini tiklashda alohida o'rin egallaydi. Shu sababli sud tizimining gender jihatdan muvozanatli bo'lishi uning legitimligi, xolisligi va jamiyatning sud hokimiyatiga bo'lgan ishonchini mustahkamlovchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi konvensiyaning 33-umumiy tavsiyasida sud tizimlarining gender masalalariga sezgir bo'lishi, gender stereotiplariga qarshi kurashishi, sudyalarni tegishli ravishda o'qitishi hamda ayollar uchun teng huquqiy himoya va odil sudlovdan foydalanish imkoniyatlarini ta'minlashi zarurligi ta'kidlangan [1]. Shu nuqtayi nazardan, sud tizimida gender tenglik masalasini faqat sudyalarning tarkibidagi ayollar va erkaklar sonining nisbatini aniqlash bilan cheklash mumkin emas. Gender tenglik sudyalik lavozimiga kirish imkoniyati, tanlov va tayinlash jarayonlarining shaffofligi, lavozim bo'yicha ko'tarilish, rahbarlik lavozimlarini egallash, malaka oshirish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini ham qamrab oladi. Yevropa gender tenglik instituti (EIGE) sud hokimiyatidagi gender muvozanatini muntazam monitoring qilib boradi. EIGE ma'lumotlar bazasi sud hokimiyatining Yevropa va milliy darajadagi gender tarkibini vaqt davomida taqqoslash imkonini beradi [3].

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, dunyoning qator davlatlarida ayollarning

sudyalik lavozimlaridagi ulushi oshib borayotgan bo'lsa-da, yuqori sud instansiyalari va sud hokimiyatining rahbarlik lavozimlarida gender nomutanosibligi saqlanib qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi — dunyo, xususan Yevropa sud tizimida gender tenglikni ta'minlash borasidagi yutuq va muammolarni aniqlash hamda ushbu tajriba asosida O'zbekiston sud tizimida gender muvozanatini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. sud tizimida gender tenglikning huquqiy va institutsional asoslarini o'rganish;
2. Yevropa sud tizimida ayollar vakilligining rivojlanish dinamikasini tahlil qilish;
3. oliy sudlarda gender muvozanatining holatini baholash;
4. gender nomutanosibligining asosiy institutsional sabablarini aniqlash;
5. O'zbekiston sud tizimida ayol sudyalarning vakilligining mavjud holatini o'rganish;
6. xalqaro tajribadan kelib chiqib O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotda sud tizimida gender tenglikni kompleks o'rganish imkonini beruvchi qiyosiy-huquqiy, statistik, tizimli va mantiqiy tahlil metodlaridan foydalanildi.

Qiyosiy-huquqiy metod yordamida Yevropa Ittifoqi davlatlari va O'zbekiston sud tizimida ayollarning sudyalik lavozimlaridagi vakilligi qiyoslandi. Statistik metod orqali 2005–2025-yillar davomida Yevropa Ittifoqiga a'zo davlatlar oliy sudlarida ayollar vakilligining o'zgarish dinamikasi o'rganildi. Tizimli tahlil metodi gender tenglikni faqat statistik ko'rsatkich sifatida emas, balki sudyalarni tanlash, tayinlash, lavozim bo'yicha ko'tarish va rahbarlik lavozimlariga tayinlash bilan bog'liq yagona institutsional tizim sifatida o'rganish imkonini berdi.

Tadqiqotning empirik asosini EIGening sud hokimiyatidagi gender vakilligi bo'yicha ma'lumotlari hamda maqola muallifi tomonidan taqdim etilgan O'zbekiston sud tizimiga oid statistik ma'lumotlar tashkil etdi. EIGE ma'lumotlar bazasi sud hokimiyatidagi ayollar va erkaklar vakilligini muntazam monitoring qilish uchun shakllantirilgan [3, 4]. Tadqiqotning normativ-huquqiy asosini xalqaro gender tenglik standartlari, CEDAW doirasidagi hujjatlar, Yevropa institutlarining materiallari hamda O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka oid strategik hujjatlar tashkil etdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yevropa tajribasi sud hokimiyatida gender tenglik bosqichma-bosqich yaxshilanayotganini ko'rsatadi. EIGE ma'lumotlariga ko'ra, sud tizimining birinchi va ikkinchi instansiyalarida gender muvozanati ko'plab davlatlarda nisbatan yaxshi shakllangan bo'lib, asosiy muammo yuqori sud instansiyalarida namoyon bo'lmoqda [2]. Bu holat gender tenglikning sud tizimida bir xil darajada taqsimlanmaganini ko'rsatadi. Ya'ni ayollar sudyalik kasbiga tobora ko'proq kirib kelayotgan bo'lsa-da, ularning yuqori lavozimlarga ko'tarilish sur'ati nisbatan sekin kechmoqda.

Yevropa Ittifoqi sudi Yevropa Ittifoqi huquqining yagona va bir xilda talqin qilinishini ta'minlaydi. U Adliya sudi va Umumiy suddan tashkil topgan. EIGening 2025-yilgi ma'lumotlariga ko'ra, Yevropa Ittifoqi sudlarida ayollar sudyalarning umumiy tarkibining 30,4 foizini tashkil etgan. 2007-yilda bu ko'rsatkich 20,3 foiz bo'lgan. Demak, uzoq muddatli davrda ayollar vakilligi sezilarli darajada oshgan. Biroq sudlar kesimida katta tafovut mavjud: 2025-yilda Umumiy sudda ayollar ulushi 35,8 foizni, Adliya sudida esa 19,2 foizni tashkil etgan [4]. Bu raqamlar Yevropa sud tizimida ayollar vakilligi oshayotgan bo'lsa-da, eng yuqori sud darajasida gender muvozanatiga erishish hali yakunlanmaganini ko'rsatadi.

Inson huquqlari bo'yicha Yevropa sudi inson huquqlarini himoya qilishning Yevropa tizimidagi muhim institut hisoblanadi. 2007-yildan boshlab ayol sudyalarning ulushi 30 foizdan yuqori bo'lib kelgan. Ushbu ko'rsatkich bosqichma-bosqich oshib, 2023-yilda 37 foizga yetgan va keyingi davrda shu darajada saqlanib qolgan. Shu bilan birga, sud rahbariyati darajasida ham muayyan ijobiy o'zgarish kuzatilgan: ECHR tarixida ilk ayol prezident 2022-yil noyabridan 2024-yil iyuligacha faoliyat yuritgan. Bu tajriba sud tizimida gender tenglikni baholashda nafaqat sudyalarning umumiy tarkibini, balki rahbarlik lavozimlarini ham alohida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Yevropa Ittifoqiga a'zo 27 davlat oliy sudlarida ayollar vakilligi so'nggi yigirma yil davomida izchil oshib kelgan. 2005-yilda ayol sudyalarning ulushi 33,0 foiz bo'lgan bo'lsa, 2025-yilda bu ko'rsatkich 45,5 foizga yetgan. Demak, yigirma yil davomida ayollar vakilligi 12,5 foiz punktga oshgan. EIGE mavjud tendensiya davom etsa, gender paritetiga, ya'ni ayollar va erkaklarning 50 foizlik nisbatiga, taxminan 2032-yilda erishilishi mumkinligini ko'rsatmoqda [2]. Biroq Yevropa Ittifoqining umumiy ko'rsatkichi davlatlar o'rtasidagi katta farqlarni yashiradi.

2025-yilda Daniya, Chexiya, Ispaniya, Polsha, Portugaliya, Belgiya va Estoniyada ayollar oliy sud sudyalarning uchdan biridan kamrog'ini tashkil etgan. To'qqizta davlatda esa oliy sudlar nisbatan gender muvozanatli bo'lib, har ikki jins vakillari kamida 40 foizdan bo'lgan. Demak, gender tenglik bo'yicha Yevropa Ittifoqining umumiy ko'rsatkichi ijobiy bo'lsa-da, milliy darajadagi vaziyat bir xil emas.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri shundan iboratki, sudyalarning umumiy tarkibidagi gender muvozanati rahbarlik lavozimlarida har doim ham aks etmaydi. EIGE ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilda Yevropa Ittifoqining 27 davlatidan 10 tasida oliy sudga ayol sudya raislik qilgan, bu umumiy ko'rsatkichning 37 foizini tashkil etadi. Alohida ma'muriy sudlar mavjud bo'lgan 19 davlatning faqat 5 tasida ayol sudya sud raisi bo'lgan. Konstitutsiyaviy sudlarda esa ayol raislarning ulushi yanada past — 20 ta tegishli lavozimdan faqat 2 tasida ayollar rahbarlik qilgan [4]. Bu ma'lumotlar sud tizimida vertikal gender nomutanosibligi mavjudligini ko'rsatadi.

Ayni chog'da O'zbekiston Respublikasi sud tizimida ham gender tenglikni ta'minlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllanmoqda. 2021-yil 28-mayda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining qarori bilan "O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi" tasdiqlangan bo'lib, unda 2030-yilgacha sudyalarning orasida xotin-qizlarning ulushini 30 foizga yetkazish maqsadi belgilangan [7]. Shuningdek, keyingi strategik hujjatlarda, jumladan "O'zbekiston — 2030" strategiyasida ham xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlash, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy faolligini oshirish hamda gender tenglikni ta'minlash ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan [8, 9]. Hozirgi kunda O'zbekiston sud tizimida faoliyat yuritayotgan sudyalarning 16 foizini ayollar tashkil etadi. Oliy sudda esa ushbu ko'rsatkich 21 foizni tashkil etmoqda. Bu ko'rsatkichlarni 2030-yilgacha belgilangan 30 foizlik maqsad bilan taqqoslaganda, ayollar vakilligini yana oshirish uchun imkoniyat va zarurat mavjudligi ko'rinadi.

Tadqiqot natijalari sud tizimida gender tenglikni ta'minlash jarayoni ikki yo'nalishda kechayotganini ko'rsatadi: birinchisi — gorizontal gender tenglik, ya'ni sudyalarning umumiy tarkibida ayollar va erkaklarning vakilligining muvozanatlashuvi; ikkinchisi — vertikal gender tenglik, ya'ni ayollarning yuqori sud instansiyalari va rahbarlik lavozimlaridagi vakilligi. Yevropa tajribasi birinchi yo'nalishda sezilarli progress kuzatilayotgan bo'lsa-da, ikkinchi yo'nalishda muammolar saqlanib qolayotganini ko'rsatadi. Mazkur holatni "shisha shift" fenomeni bilan izohlash mumkin. "Shisha shift" — ayollarning kasbiy jihatdan yetarli malaka va tajribaga ega bo'lishiga qaramay, yuqori lavozimlarga ko'tarilishida ko'zga ko'rinmas institutsional yoki ijtimoiy to'siqlarning mavjud bo'lishini anglatadi. Sud tizimida bunday to'siqlar quyidagi omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin:

- gender stereotiplari;
- ongsiz tarfakashlik;
- rahbarlik lavozimlariga nomzodlarni tanlashning yetarlicha shaffof emasligi;
- mentorlik va professional tarmoqlardan foydalanish imkoniyatlaridagi farqlar;
- ish va oilaviy majburiyatlarni uyg'unlashtirishdagi qiyinchiliklar;
- yuqori lavozimlarga ko'tarilish mezonlarining amaliyotda bir xil

qo'llanmasligi.

Yevropa Komissiyasi ham ayollarning qaror qabul qilishdagi vakilligiga ta'sir qiluvchi omillar qatorida nomzodlarni ilgari surish va lavozimga tayinlashning shaffof emasligi, oilaviy majburiyatlarni taqsimlashdagi nomutanosiblik hamda gender stereotiplarini ko'rsatadi [5, 6]. Shu bilan birga, gender tenglik siyosati meritokratiya tamoyiliga zid bo'lmasligi kerak: sudyalik lavozimiga tayinlashda bilim, kasbiy malaka, tajriba, halollik va mustaqillik asosiy mezon bo'lib qolishi lozim. Gender siyosatining maqsadi malaka talablarini pasaytirish emas, balki malakali

ayollar va erkaklar uchun teng imkoniyat yaratishdan iborat bo'lishi kerak.

O'zbekiston uchun Yevropa tajribasining eng muhim jihati shundaki, gender tenglikni faqat ayol sudyalari sonini ko'paytirish bilan cheklab qo'yimaslik lozim. Sud hokimiyatining barcha bosqichlarida — sudyalikka kirishdan tortib oliy sud va rahbarlik lavozimlarigacha — teng imkoniyatlar tizimini shakllantirish zarur.

XULOSA

Tadqiqot natijalari dunyo sud tizimida gender tenglikni ta'minlash borasida ijobiy o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatdi. Ayniqsa, Yevropa davlatlarida ayol sudyalari ulushining uzoq muddatli davrda oshib borishi sud hokimiyatida gender muvozanatini ta'minlashga qaratilgan siyosatlarning ma'lum darajada samarali ekanligini ko'rsatadi. Yevropa Ittifoqi oliy sudlarida ayol sudyalari ulushining 2005-yildagi 33,0 foizdan 2025-yilda 45,5 foizga yetgani mazkur tendensiyaning yaqqol ifodasidir. Agar mavjud sur'at saqlanib qolsa, gender paritetiga 2032-yil atrofida erishish mumkinligi prognoz qilinmoqda. Shu bilan birga, Yevropa Ittifoqining umumiy ko'rsatkichi barcha davlatlardagi vaziyatni bir xil ifodalamaydi: ayrim mamlakatlarda ayol sudyalari ulushi uchdan bir qismdan ham past bo'lib qolmoqda, sud rahbarligi va konstitutsiyaviy sudlar darajasida esa ayollar vakilligi sezilarli darajada past.

O'zbekiston tajribasida gender tenglikni ta'minlash bo'yicha muhim normativ-huquqiy va strategik asoslar shakllangan. Sudyalari orasida xotin-qizlari ulushini 2030-yilgacha 30 foizga yetkazish maqsadi sud hokimiyatida gender muvozanatini kuchaytirishga qaratilgan muhim strategik vazifadir. Biroq 16 foizlik amaldagi ko'rsatkich ushbu maqsadga erishish uchun tizimli va izchil choralarni davom ettirish zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, sud tizimida gender tenglikni ta'minlash faqat ayol sudyalari sonini ko'paytirish masalasi emas. Bu sud hokimiyatining barcha darajalarida ayollar va erkaklar uchun teng imkoniyat yaratish, gender stereotiplarini bartaraf etish, shaffof tanlov va lavozim bo'yicha ko'tarilish tizimini takomillashtirish hamda yuqori rahbarlik lavozimlarida gender muvozanatini ta'minlashni nazarda tutuvchi kompleks institutsional jarayondir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. United Nations Committee on the Elimination of Discrimination against Women. General Recommendation No. 33 on Women's Access to Justice. — New York: United Nations, 2015.
2. European Institute for Gender Equality (EIGE). Gender equality in Judiciary: progress made but challenges remain. — Vilnius: EIGE, 2026.
3. European Institute for Gender Equality. Gender Statistics Database: Women and Men in Decision-Making – Judiciary. — Vilnius: EIGE.
4. European Institute for Gender Equality. European courts – Women and Men in Decision-Making Database. — Vilnius: EIGE.
5. European Commission. Achieving gender balance in decision-making. — Brussels: European Union.
6. European Commission. EU action to promote gender balance in decision-making. — Brussels: European Union.
7. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati. O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi. — Toshkent, 2021-yil 28-may.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi Farmoni. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi. — Toshkent, 2022.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni. "O'zbekiston — 2030" strategiyasi. — Toshkent, 2023.

QADIMIY G'UZOR SHAHRI TARIXIGA BIR NAZAR

Ergashev Umar Kuzyevich.

Annotatsiya: Qadimiy Sug'd shaharlaridan bo'lgan Xuzor haqida qadimgi va ilk o'rta asrlarda biror hukmdorlik bo'lgani yoki aksinchaligi masalasi haligacha aniqlanmagan. Shaharning turkiylar maskani o'laroq tilga olinishi o'zining qanday tarixiy asoslariga ega bo'lishi mumkinligi, hokimlar boshqaruvi va ularning muayyan unvonlari xamda sifatiga aylanishiga xos ayrim ma'lumotlar tahlil qilingan. Maqolada shu masalalar bo'yicha ayrim istiqbolli ma'lumotlar muhokama qilingan.

Tayanch so'zlar: Xuzor (G'uzor), Mulkliklar, "Devonu Lug'at-It-Turk", Eftaliylar Saltanati, Turk Xoqonligi, "Tarix Ar-Rusul Va-L-Muluk", "Su-Bo'g'ra", "Bo'g'ro qora-xoqon", "Bo'g'ro-Xon", "Tegin Bo'g'ra", "Satuq-bo'g'ra", "arslon", "bo'ri", "elik" (kiyikning bir turi), "yag'an" (fil), "alplik".

Аннотация: До сих пор не выяснено, существовало ли правление в древности и раннем средневековье над Хузаром, одним из древних городов Согда. Название города как места проживания тюрков имеет свою историческую основу, проанализированы некоторые сведения, характерные для руководства наместников и их конкретных титулов и качеств. В статье обсуждаются некоторые перспективные данные по этим вопросам.

Ключевые слова: Хузор (Ғузор), Мулкликлар, «Девану Лугат-ит-Тюрк», Эфталилар Султанат, Тюрк Хаганлы, «Тарих Ар-Русул Ва-Л-Мулук», «СуБогра», «Богро Кара-Хақан», «Богро - хан», «тегин богра», «сатукбогра», «львы», «волк», «олень» (разновидность оленя), «яган» (слон), «альпин».

Abstract: The question of whether Khuzar, one of the cities of ancient Sughd, had a rulership in the ancient and early Middle Ages or vice versa has not yet been clarified. The name of the city as a place of the Turks has its historical basis, some information specific to the leadership of the governors and their specific titles and qualities has been analyzed. The article discusses some promising information on these issues.

Key words: Khuzor (Ghuzor), Mulkliklar, "Devanu Lughat-It-Turk", Eftaliylar Sultanate, Turk Khaqanli, "Tarikh Ar-Rusul Wa-L-Muluk", "SuBogra", "Bogro Kara-Haqan", "Bogro - Khan", "Tegin Bogra", "Satukbogra", "lions", "wolf", "deer" (a type of deer), "yagan" (elephant), "alpin".

KIRISH

Qashqadaryo va Zarafshon daryolari havzalarida joylashib, O'rta Osiyoning qadimiy tarixiy-geografik o'lkalaridan biri sifatida bilingan Sug'd vohasi qadim va ilk o'rta asrlarda bir necha o'nlab katta va kichik shaharlarni o'zi ichiga olgan. Samarqand, Kesh, Naxshab, Panch (Panjikent), Ishtixon, Kushoniya (Kattaqo'rg'on), Kabudon (G'ubdin), Xuzor (G'uzor), Kasbi va hokazolar shular jumlasidandir. Ushbu shaharlarning ko'pchiligi asrlar o'tishi natijasida faqatgina muayyan bir shahar bo'lib qolmasdan, Sug'ddagi voha hukmdorliklari (mulkliklar)ning boshqaruv markazlari – poytaxtlariga aylanib bordi. Turli tillardagi yozma manbalarda Samarqand, Kesh, Naxshab, Panch, Kabudon, Ishtixon, Kushoniya kabi atamalar nafaqat shahar nomi, balki muayyan hukmdorlik – mulkliklar nomi sifatida uchrashi bu fikrni tasdiqlaydi.

Yuqorida aytib o'tilgan qadimiy Sug'd shaharlaridan bo'lgan Xuzor esa boshqa bir qator shaharlardan farqli holda qadim va ilk o'rta asrlarda biror hukmdorlik bo'lgani yoki aksinchaligi masalasi haligacha aniqlanmagan. Tadqiqotchilar tomonidan Markaziy Sug'd va Janubiy Sug'd o'laroq siyosiy-ma'muriy va geografik jihatdan ikkiga taqsimlanib tadqiq qilinadigan[1:26] Sug'd vohasining eng janubiy hududida joylashgan Xuzor (G'uzor) yozma manbalarda asosan muayyan bir shahar yoki tuman (nohiya) markazi nomi sifatida keladi. Xuzor (G'uzor) Qashqadaryo viloyatida joylashgan, tarixan boy maskanlardan sanalib, rivoyatga ko'ra Xuzor (G'uzor) shahriga shoh Afrasiyob asos solgan. VIII asr boshlarida Xuzor (G'uzor) kal'asi juda mustahkam bo'lgan. [2:216].

O'rta asrlarda Xuzor (G'uzor) iqtisodiy savdo aloqalarining markaziy shaharlaridan

biriga aylangan. Ayniqsa, so'nggi o'rta asrlarda, xususan, Buxoro amirligi (1753-1920) davridagi yozma manbalarda Xuzor nomi ostida amirlikning o'nlab bekliklaridan yoki viloyatlaridan biri sifatida tilga olingan bo'lib[3:11], siyosiy-ma'muriy jihatdan bu yer qo'shnilari bo'lmish Qarshi, Shahrisabz, Yakkabog' bekliklari bilan o'xshash bo'lgan. Hozirgi G'uzor tumanidan tashqari Qamashi, Dehqonobod tumanlari hududining bir qismini o'z ichiga olgan ushbu beklik amirlik ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy hayotida o'ziga xos o'rin tutgan.

MATERIALLAR VA USULLAR

XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligining hududi qariyb 200 ming kvadrat kilometrni tashkil etardi. Uning chegaralari janubda Amudaryoning so'l qirg'og'idan boshlanib, Sirdaryo sarhadlarida qozoq juzlari yerlariga tutashar edi. Amirlik Sharqda Pomir tog'lari, G'arbda Xiva xonligi chegaralarigacha bo'lgan hududni egallab turardi. Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlar joylashgan Zarafshon vodiysi amirlikning markaziy qismi hisoblanardi. Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, hozirgi Tojikiston hududidagi Vaxsh, Kofirnihon, Panj daryolari vodiysida joylashgan shahar va qishloqlar, Turkmanistonga qarashli Murg'ob daryosi vohalaridagi yerlar ham Buxoro amirligiga tobe edi. Buxoro amirligining poytaxti Sharqda eng mashhur shahar sifatida e'tirof etilgan Buxoroi sharif edi[4:552].

Xuzor bekligini "viloyati Xuzor" shaklida keltirgan Muhammad Sodiqxo'ja Gulshaniyning yozishicha, Bu viloyat Hisor tog'larining kirib kelishining boshlanishida joylashgan bo'lib, bu yerdan Buxoroi sharifgacha bo'lgan masofa 23 farsaxdir. Uning ta'kidlashicha, viloyat Buxoroning sharqiy tomoniga to'g'ri keladi. Xuzorning sharqiy chegaralari Machchi tog'igacha cho'zilgan bo'lib, Boysun viloyatining shimolidagi Ketmonchopti-tepa tog'igacha borib taqaladi. Xuzorning janubi Kirishik amlokligi (amlok - kichikroq tuman miqyosidagi ma'muriy birlik, ya'ni bir necha o'nlab qishloqlar birligi) va Kuhitang tog'igacha, shimoli Yakkabog' bekligigacha, g'arbi esa Yangi-kentga tutash. Muallif Yangi-kentni Qarshi viloyatiga qarashli amloklik sifatida eslatib o'tadi[5:95].

Ushbu viloyatning boshqaruv markazi Xuzor shahri bo'lib, shahar markazidagi qo'rg'on katta e'tiborda bo'lgan. Xuzor viloyatining qo'rg'oni - qal'asi qadimiy binolardan biri bo'lib, Afrosiyob qurdirgan binolardan biridir. Shahar qo'rg'oni "nahri azim" (Katta daryo) bo'yida joylashgan bo'lib, bu daryo uni uch tomondan sharq, janub va g'arbdan o'rab turadi. Qo'rg'on uchta darvozali bo'lib, bu yerdagi bozor rastalari anchagina ma'mur va bir qator karvonsaroylarga ega, bu yerda savdo-sotiq juda rivojlangan. Qo'rg'on ichida ikkita jome' va hayit masjidi hamda oltita besh vaqt namoz qilinadigan kunlik masjid joylashgan. Shahar atrofida 35 ta masjid va uchta madrasa bor[6:99].

"Ta'rix-i Humoyun"da qayd etilishicha, Xuzor shahri qo'rg'oni atrofida va shahar ichkarisida qadimiy tarixi imoratlar va ziyoratgohlar ko'p. Bu yerlarda mashhur avliyolari mozorlari bo'lib, ular orasida eng mashhurlari Mirjandand deb ataladi[7:102].

Dastlab IX – XII asrlarga tegishli arab va fors tillaridagi tarixiy va geografik asarlarda eslatib, Kesh va Naxshab (Nasaf) oralig'ida, ulardan birmuncha janubi-g'arbda va janubi-sharqdagi yirik aholi maskani sifatida ko'rsatilgan Xuzor tarixi bo'yicha chuqur ilmiy izlanishlar olib borilmaganligi sababli ushbu shahar tarixining bir qator jihatlarini haligacha mavhum bo'lib qolmoqda.

XI asrda yashab ijod qilgan atoqli turkiy qomusiy olim Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'at-it-turk" (Turkiy so'zlar devoni) nomli asarida "Xuzar – turk shaharlaridan bir joy ismi"[8:389] deb qayd etgan. Qizig'i shundaki, turkiy xalqlar yashagan hududlarning chegaralari bo'yicha bir necha bor to'xtalib o'tgan ushbu alloma mintaqadagi qaysi o'lkalar va shaharlarning turkiylar yeri ekanligi masalasiga to'xtalishi asnosida Amudaryo – Sirdaryo oralig'idagi o'nlab shaharlar nomi keltirganligi ma'lum. Ayniqsa, Mahmud Koshg'ariy turkiylar yurti Movarounnahrda Buxoro yaqinidagi Poykend (Yankend) boshlab kunchiqarga qarab cho'zilib ketganiga urg'u bergan bo'lib, ular orasida Toshkend, Semirkend (Samarqand), Tunkent, O'zkend (Uzgand) shaharlariga alohida to'xtalib o'tganligi ko'zga tashlanadi[9:164].

Xuzor haqida ham shunga o'xshash yondashib, "turk shaharlaridan biri" deb tilga olgan

ushbu tilshunos olim Sug'ddagi boshqa bir qator shaharlarda farqli holda ushbu shaharga bunday yondashuvi birmuncha izoh talabdir. Boisi, qadim va ilk o'rta asrlarda bu yer sug'diy shaharlardan biri sifatida nom chiqargan bo'lib, turkiy shaharlardan birining ismi sifatida ilk bor "Devonu lug'at-it-turk"da uchraydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'rta asrlarda Xuzor(G'uzor) asosan forsiy va turkiy tilli aholi yashaydigan aholi maskanlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Biroq, bundan ancha oldin, ayniqsa, rivojlangan o'rta asrlarda ushbu shaharning turkiylar maskani o'laroq tilga olinishi o'zining qanday tarixiy asoslariga ega bo'lishi mumkin degan savol tug'iladi. Yozma manba ma'lumotlari yetarsizligi tufayli bu borada faqatgina ayrim taxminlar bilan cheklanish mumkin. Avvalo, bu yer Eftaliylar saltanati (440-565) va Turk xoqonligi (552-744) kabi yirik turkiy sulolalar davrida ushbu davlatlarning qo'l ostida bo'lib, bir muddat Kesh, bir muddat esa Naxshab hukmdorligi tarkibida bo'lganligi, shu davrlardan boshlab bu yerda turkiy aholi salmog'ining ortib borganligini taxmin qilish mumkin. Ayniqsa, Turk xoqonligi davrida Naxshab hukmdorligi – mulkligida xoqonlikka aloqador turkiy sulolaning boshqaruv tepasiga kelishi[10:69-70] va qariyb ikki asr mobaynida hukmronlik qilishi natijasida Janubiy Sug'd hududida turkiylar miqdori anchagina oshadi.

Abu Ja'far at-Tabariy o'zining "Tarix ar-rusul va-l-muluk" (Payg'ambarlar va hukmdorlar tarixi" nomli asarida (IX asr) arablar istilosi arafasida ya'ni VIII asr boshlarida Xuzor shahri boshqaruvchisi ismini Su-bo'g'ra shaklida qayd qiladi[11:40]. Tabariy asarining ruscha (Toshkent) nashrida Sabkari tarzida berilgan ushbu boshqaruvchi ismini [12:190] sug'dshunos olim O.I. Smirnova Su-bo'g'ra ko'rinishida o'qishni taklif qiladi. Tadqiqotchi uni VIII asr boshlarida Xuzorda hukm surgan turkiy hukmdor, deb yozadi[13:27]. Su-bo'g'ra ismi ikki qismdan iborat bo'lib, qadimgi turkchada, xususan, Turk xoqonligi davrida "su" so'zi "qo'shin" ma'nosini bildirgan bo'lsa, "bo'g'ra" so'zi "erkak tuya, bo'g'ro" ma'nosida bo'lib, ko'p hollarda hukmdorlar unvoni yoki epiteti (sifati) o'laroq qayd etiladi. Demak, Xuzor hokimi Su-bo'g'ra ismini lug'aviy jihatdan "Bo'g'ra" unvoniga (sifatiga) ega qo'shin boshlig'i" ma'nosida bo'lgan, deb talqin qilish mumkin.

VII – VIII asrlarda Turk xoqonligi qo'l ostidagi Ishtixon, Kabudon (Sug'd), Ustrushona, Toxariston kabi voha hukmdorliklarida "bo'g'ra" unvonli bir necha mahalliy turkiy hukmdor nomi arab va xitoy yilnomalarida uchrashi Xuzor boshqaruvchisining ham shunday unvonga ega bo'lganligi haqidagi qarashni birmuncha kuchaytiradi. Jumladan, 730-yillarda Ustrushona afshini Xarabug'ra (Qora-bo'g'ra) turk xoqoni yonida turib, arablarga qarshi kurashgani borasida anchagina ma'lumotlar yetib kelgan[14:302-303]. Shuningdek, G'arbiy Turk xoqonligining Ashina sulolasiga taqaluvchi Toxariston yabg'uligi tomonidan Xitoyga yuborilgan shahzoda – elchi Ashina Dele pulo (Tegin Bo'g'ra; 706,718) [15:321] va Kabudon hukmdori Sudu pulo (Satuq-bo'g'ra; 738)[16:425] ismlari misolida ham ushbu unvon (sifat)ni ko'rish mumkin. Bundan ko'rinadiki, birmuncha yaqin yillarda boshqaruvda bo'lgan qo'shni hukmdorliklarda ushbu turkiy unvonning qo'llanilishi o'zining tarixiy asoslariga ega.

Shu o'rinda aytib o'tish kerak, Qoraxoniylar davlati (960-1212) boshqaruv tizimida ham "Bo'g'ro qora-xoqon", "Bo'g'ro-xon" kabi unvonlari ko'p uchraydi[17:120]. Qadimgi turkiy davlatchilikda "arslon", "bo'ri", "elik" (kiyikning bir turi), "yag'an" (fil) kabi yirik va epchil hayvonlarning unvon sifatida qo'llanilishi turkiylarning o'ziga xos davlatchilik an'analari bilan bog'liq bo'lib, qadimda ushbu hayvonlarga muayyan bir totem sifatida qarash bilan birga ularning boshqa hayvonlarga nisbatan kuchliligi, epchilligi, mardligi kabi jihatlariga e'tibor berilib, ularga "alplik" (jasurlik, mardlik, kuchlilik) timsoli sifatida qaralgan. Bu esa turkiy davdatchilikka xos unvonlar tizimida ushbu hayvonlar nomining muayyan unvon yoki sifatga aylanishiga olib kelgan.

XULOSA

Demak, Xuzorning rivojlangan o'rta asrlarda turkiy shaharlardan birining ismi sifatida talqin qilinishining negizida bir qator tarixiy omillar yotadi. Birinchidan, ilk o'rta asrlardayoq bu yerda boshqaruvchilari kelib chiqishi turkiy negizga ega sulolaga borib taqalashi, ikkinchidan, siyosiy

boshqaruv bilan bog'liq ravishda Naxshab viloyati va unga qo'shni hududlarda turkiy aholi sonining ortib borishi Xuzor (G'uzor) shahri bilan bog'liq bunday talqinlarning paydo bo'lishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Камолиддинов Ш. С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана. – Т.: Узбекистан, 1996; стр 26. Отахўжаев А. Жанубий Сугдда Нахшаб шаҳри ва вилоятининг тутган ўрни ва аҳамияти O'zbekiston tarixi, №2-3. – Тошкент, 2006.
- 2.Ибн Ҳавқал. Китоб суратул ард (Ернинг сурати китоби). Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи, тарих фанлари доктори, профессор Ш.С.Камолиддинов. Тошкент.2011. 216-бет.
- 3.Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.) Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Т.: Университет, 2001.стр 11.
- 4.П. Равшанов. Қарши тарихи. Нахшаб. Насаф. Тошкент “Янги аср авлоди”. 2006 йил. 552 бет
- 5.Муҳаммад Содикхўжа Гулшаний. Таърихи Ҳумоюн. Душанбе. 2006 йил. 95 бет.
- 6.Муҳаммад Содикхўжа Гулшаний. Таърихи Ҳумоюн. Душанбе. 2006 йил. 99 бет.
- 7.Муҳаммад Содикхўжа Гулшаний. Таърихи Ҳумоюн. Душанбе. 2006 йил. 102 бет.
- 8.Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк) Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 1- том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 389.
- 9.Кошғарий, Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғот ит-турк). 1- том. – Б. 114, 330, 414Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3- том. – Т.: Фан, 1963. – Б. 164.
- 10.Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. – Ташкент: Фан, 2000. – С. 69-70.
- 11.Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – Москва. 1970. – С. 40.
- 12.История ат-Табари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т., 1987.– С. 190.
- 13.Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – С. 40; Камолиддинов Ш. С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана. Т.: Узбекистан, 1996. – С. 27.
- 14.Пардаев М.Х., Ғофуров Ж.И. Уструшонанинг илк ўрта аср кишлок маконлари (ёзма ва археология манбалари асосида). – Тошкент, 2016. – Б. 302-303.
- 15.Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. – Москва – Ленинград: Изд. АН СССР. – том II. – 1950. – С. 321; Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux. Сборник трудов Орхонской экспедиции. Вып. 6. – СПб., 1903.
- 16.Смирнова О. И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. – М., 1981. – С. 425.
- 17.Древнетюркский словарь. Под ред. В. М. Наделяева, Д. М. Насилова, Э. Р. Тенишева, А. М. Щербака. – Л.: Наука, 1969. – С. 120.

QASHQADARYO VILOYATIDA GAZ SANOATINING KIRIB KELISHI TARIXI

Mallayeva Feruza Radjabaliyevna

Qarshi davlat universiteti, Qarshi, O'zbekiston.

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatida gaz sanoatining shakllanishi, dastlabki geologik-qidiruv ishlari, neft-gaz konlarining aniqlanishi hamda gazni qazib olish va qayta ishlash tarmog'ining rivojlanishi tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi 1950–1980-yillarda viloyatda gaz sanoatining kirib kelishi va bosqichma-bosqich shakllanish jarayonini yoritishdan iborat. Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, tizimlilik tamoyillari hamda xronologik va sabab-oqibat tahlili usullaridan foydalanildi; manbaviy asosni ilmiy adabiyotlar, arxiv hujjatlari va davriy matbuot materiallari tashkil etdi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, 1953-yilda Setalontepada gazning aniqlanishi, Janubiy va Shimoliy Muborak, Sho'rtepa, O'rta Buloq konlarining*

o'zlashtirilishi, 1966-yilda "Qashqadaryogaz" boshqarmasining tashkil etilishi, Muborak–Toshkent gaz quvurining qurilishi hamda 1971-yilda Muborak gaz-oltingugurt zavodining ishga tushirilishi viloyatni respublikaning muhim gaz qazib olish va qayta ishlash markaziga aylantirdi. Gaz sanoatining rivojlanishi Muborak shahri va unga yaqin aholi punktlarining shakllanishiga, uy-joy, ta'lim, madaniyat va ijtimoiy infratuzilmaning kengayishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Xulosa o'rnida Qashqadaryo gaz sanoatining O'zbekiston iqtisodiyoti va yoqilg'i-energetika tizimidagi tarixiy ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, gaz sanoati, Muborak, gazni qayta ishlash zavodi, geologik qidiruv.

Аннотация. В статье в историческом аспекте анализируются становление газовой промышленности Кашкадарьинской области, проведение первых геологоразведочных работ, выявление нефтегазовых месторождений, а также развитие добычи и переработки газа. Цель исследования — осветить процесс появления и поэтапного формирования газовой отрасли в области в 1950–1980-е годы. В работе применены принципы историзма, объективности и системности, хронологический и причинно-следственный методы анализа; источниковую базу составили научная литература, архивные документы и материалы периодической печати. Результаты показывают, что обнаружение газа на Сеталонтепа в 1953 году, освоение месторождений Южный и Северный Мубарек, Шуртепа и Урта-Булак, создание в 1966 году управления «Кашкадарьягаз», строительство газопровода Мубарек — Ташкент и ввод в строй в 1971 году Мубарекского газосерного завода превратили область в один из важнейших центров добычи и переработки газа республики. Развитие отрасли оказало заметное влияние на формирование города Мубарека и близлежащих населённых пунктов, на развитие жилищного строительства, образования, культуры и социальной инфраструктуры. В выводах обосновывается историческое значение газовой промышленности Кашкадарьи для экономики Узбекистана и его топливно-энергетической системы.

Ключевые слова: Кашкадарья, газовая промышленность, Мубарек, газоперерабатывающий завод, геологоразведка.

Abstract. This article provides a historical analysis of the formation of the gas industry in the Kashkadarya region, the first geological exploration work, the discovery of oil and gas fields, and the development of gas extraction and processing. The aim of the study is to trace how the gas industry emerged and took shape in the region in the 1950s–1980s. The research is based on the principles of historicism, objectivity and systematicity, using chronological and cause-and-effect analysis; the sources include scholarly literature, archival documents and periodical press materials. The results show that the discovery of gas at Setalontepa in 1953, the development of the South and North Muborak, Shurtepa and O'rta Buluq fields, the establishment of the Kashkadaryogaz administration in 1966, the construction of the Muborak–Tashkent gas pipeline, and the commissioning of the Muborak gas-sulfur plant in 1971 turned the region into one of the country's key centers of gas production and processing. The development of the industry also had a considerable influence on the formation of the city of Muborak and nearby settlements, and on housing, education, culture and social infrastructure. The article concludes by substantiating the historical significance of the Kashkadarya gas industry for the economy and the fuel and energy system of Uzbekistan.

Keywords: Kashkadarya, gas industry, Muborak, gas processing plant, geological exploration.

KIRISH

Qashqadaryo viloyati O'zbekistonning neft-gaz sanoati shakllangan va rivojlangan eng muhim hududlaridan biridir. Hududning tabiiy-geologik xususiyatlari neft, tabiiy gaz va gaz kondensati zaxiralarining mavjudligi uchun qulay sharoit yaratgan. XX asrning 50-yillaridan boshlab olib borilgan keng ko'lamlı geologik-qidiruv ishlari natijasida Janubiy Muborak, Shimoliy Muborak, Toshli, Odamtosh, Shimoliy Qamashi, Beshkent, Sho'rtan, Ko'kdumaloq kabi neft-gaz

va gaz-kondensat konlari aniqlandi. Ularning o'zlashtirilishi cho'l va o'zlashtirilmagan hududlarda yangi sanoat korxonalari, transport infratuzilmasi va ishchi shaharchalarning shakllanishiga olib keldi.

Maqolaning maqsadi — Qashqadaryo viloyatida gaz sanoatining kirib kelishi, dastlabki shakllanish bosqichlari, yirik konlarning o'zlashtirilishi va Muborak gazni qayta ishlash zavodining barpo etilishini tarixiy jihatdan tahlil qilish. Tadqiqotning asosiy vazifalari: dastlabki geologik-qidiruv ishlarining tashkil etilishini o'rganish; 1950–1980-yillarda aniqlangan asosiy neft-gaz konlarini tavsiflash; Muborak gazni qayta ishlash zavodining tashkil etilishi va rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish; gaz sanoatining Muborak shahri va hududiy infratuzilma rivojiga ta'sirini aniqlash; Qashqadaryo gaz sanoatining O'zbekiston iqtisodiyotidagi tarixiy ahamiyatini ochib berish.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy-tarixiy tahlil tamoyillari asosida amalga oshirildi. Manbaviy asosni O. Jo'raqulov va J. Ergashevaning "Qashqadaryo sanoati tarixi" asari [1], "VNIPIgazdobicha" instituti materiallari [2], "Qashqadaryo haqiqati" gazetasida e'lon qilingan maqolalar [3; 7], K. Polvonovning dissertatsiyasi [4], O. Omonovning Muborak gazni qayta ishlash zavodi tarixiga bag'ishlangan tadqiqoti [6] hamda Qashqadaryo viloyati hokimligi va davlat arxivlarining hujjatlari [5; 8] tashkil etdi. Ma'lumotlar xronologik usulda 1950-yillardan 1980-yillargacha bo'lgan davr kesimida o'rganildi, gaz konlarining o'zlashtirilishi bilan sanoat korxonalari, aholi punktlari va ijtimoiy infratuzilma rivoji o'rtasidagi bog'liqlik esa sabab-oqibat tahlili asosida aniqlandi. Alohida e'tibor Muborak gazni qayta ishlash zavodining qurilishi, quvvatlarining oshirilishi hamda u bilan bog'liq ishchi shaharchalarning shakllanishiga qaratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1950-yillarning boshlarida Qashqadaryo hududida neft va gaz konlarini aniqlashga qaratilgan geologik-qidiruv ishlari keng ko'lamda boshlandi. 1953-yilda Muborakdan taxminan 50 kilometr masofada joylashgan Setalontepa maydonida burg'ulangan birinchi quduqdan gaz olinishi viloyatda gaz sanoati shakllanishining muhim boshlang'ich nuqtasi bo'ldi. 1954–1955-yillarda Shimoliy Muborak, Janubiy Muborak va Qoraxitoy hududlarida neft-gaz zaxiralarining mavjudligi aniqlandi, 1956-yilda esa Qorovulbozordan 20 kilometr uzoqlikda joylashgan Jarqoq konida gaz topildi va Uchqir koni ochildi.

Qarshi cho'lida jami 25 ming kvadrat kilometr maydonda geologik-qidiruv ishlarini bajarish, 700 ming metr hajmida burg'ulash va yangi konlarni aniqlash vazifasi belgilandi. Ushbu ishlarni tashkil etish uchun Sibirdan O'zbekistonga maxsus trest ko'chirib keltirilib, dastlab "Sredazneftegazrazvedka" deb yuritildi; 1957-yildan u "O'zbekneftgazrazvedka" tresti nomini oldi. Keyinchalik 1961-yilda "Buxoroneftgazrazvedka", 1962-yilda "Qarshineftgazrazvedka", 1964-yilda "Qoraqalpoqneftgazrazvedka" trestlari tashkil etildi. Burg'ulash ishlari Muborak, Setalontepa, Qorovulbozor, Gazli va Olot hududlarida keng miqyosda olib borildi.

1950-yillarning ikkinchi yarmi va 1960-yillarning boshlarida Qarshi–Muborak dashtlarida yangi qidiruv punktlari tashkil etildi. Sho'rtepa, Sho'rchi, Karim, Xo'jaxayron, Qoraxitoy, Janubiy va Shimoliy Muborak kabi konlarning aniqlanishi gaz qazib chiqarish sanoatining rivojlanishiga zamin yaratdi. Sho'rtepa konida dastlabki beshta neft-gaz quduqi ishga tushirildi, keyingi yilda yana 10–12 ta quduq foydalanishga topshirildi. Janubiy Muborak konidan 1966-yildan boshlab gaz qazib chiqarila boshlandi, Shimoliy Muborak konida ham bir qator quduqlar burg'ulanib, mahsulot olishga tayyorlandi. 1966-yilda "Qashqadaryogaz" gaz konlari boshqarmasining tashkil etilishi qazib chiqarish jarayonlarini tizimli boshqarish imkonini berdi. Shu yilning oktabrida Muborak–Zirabuloq gaz quvurining Toshkentgacha bo'lgan qismi foydalanishga topshirildi; natijada Muborak gazi mamlakatning markaziy hududlariga, shuningdek, Qirg'iziston va Qozog'istonning janubiy hududlariga yetkazib berila boshlandi.

Viloyat gaz sanoati tarixidagi eng muhim voqealardan biri Muborak gaz-oltingugurt zavodining qurilishi bo'ldi. 1965-yil 23-avgustda sovet hukumati tarkibida gaz-oltingugurt zavodi

bo'lgan Muborak gaz-kimyo majmuasini qurish to'g'risida qaror qabul qildi, 10-sentyabrda esa Ittifoq Gaz sanoati vazirligining tegishli buyrug'i chiqdi. 1966-yil oktabrda "VNIPIgazdobicha" instituti tayyorlagan loyiha tasdiqlandi; loyihalashda "Giprogazoochistka", "Teploproyekt" va "Gosgorximproyekt" tashkilotlari ham ishtirok etdi. Zavod uchun Koson tumani hududidan, Qarshi-Buxoro avtomobil yo'li yaqinidan maxsus maydon ajratildi, qurilishga 88 million so'mdan ortiq kapital mablag' sarflash rejalashtirildi. Qurilishda Rossiya, Ukraina, Belarus va Ozarbayjonning 200 ga yaqin korxonasidan mutaxassislar qatnashdi; ishlarni "Buxoro-gazsanoatqurilish", "Sredazneftgazstroy", "Samarqandtransqurilish" va "Qarshi qurilishi" boshqarmalarining quruvchilari bajardi. Qurilish murakkab iqlim va maishiy sharoitda kechdi: quruvchilar va mutaxassislarning katta qismi dastlab palatkalar hamda vagon-uylarda yashadi, keyinchalik ular uchun ishchilar posyolkasi shakllandi.

1967-yil 18-dekabrda zavod qurilishi direksiyasi tashkil etildi. To'liq quvvatga chiqqach, korxona yiliga 220 ming tonnagacha oltingugurt ishlab chiqarishga mo'ljallangan yirik sanoat majmuasiga aylanishi ko'zda tutildi. Zavod 1971-yil 31-dekabrda ishga tushirildi va O'rta Buloq hamda Muborak guruhidagi konlardan olinadigan oltingugurtli va oltingugurtsiz tabiiy gazni qayta ishlash imkoniyatiga ega bo'ldi. 1972-yil yanvaridan korxona "Muborak gazni qayta ishlash zavodi" deb yuritila boshlandi. 1971–1973-yillarda yiliga 5 milliard kub metr gazni qayta ishlash quvvatiga ega birinchi navbat to'liq foydalanishga topshirildi; 1973-yilda gazdan oltingugurt ajratib olish sexi ishga tushirilib, shu yili 76 ming tonna mahsulot ishlab chiqarildi. Xuddi shu yili gazni kompleks tayyorlash qurilmasi (UKPG-1) ishga tushirilib, yuqori oltingugurtli, gaz kondensatli O'rta Buloq koni foydalanishga topshirildi; keyinchalik UKPG-2 qurilmasining ishga tushirilishi bilan konning yuqori oltingugurtli gaz qazib chiqarish quvvati 4 milliard kub metrga yetkazildi. 1978–1980-yillarda zavodning ikkinchi navbati qurildi: uch blokdan iborat bu navbat 1979-yilda mahsulot bera boshladi va zavod magistral gaz quvurlariga yiliga 10 milliard kub metrgacha tozalangan gaz yetkazib berish imkoniyatiga ega bo'ldi. 1980–1981-yillarda yiliga 5 milliard kub metr quvvatli uchinchi navbat ishga tushirildi. 1980-yilda oltingugurt ishlab chiqarish hajmi 159,7 ming tonnani tashkil etib, 1979-yilga nisbatan 5 foizga oshdi.

Gaz konlarining o'zlashtirilishi yangi aholi punktlari va sanoat shaharchalarining paydo bo'lishiga olib keldi; Muborak shahri sanoatlashuv jarayonining bevosita natijalaridan biridir. 1966–1970-yillarda Muborakda 40 ming kvadrat metr uy-joy qurildi va 250 o'rinli klub foydalanishga topshirildi. Shahar qurilishida o'zbek, rus, ukrain, qozoq, tojik, turkman, tatar, arman va boshqa xalqlar vakillari, shuningdek, Bolgariyadan kelgan mutaxassislar ishtirok etdi; 1973-yilgacha bolgariyalik quruvchilar bir qator turar joy binolarini foydalanishga topshirdi. 1974-yilda Muborak posyolkasi shahar maqomini oldi. Shahar qurilishida cho'l hududining tabiiy-iqlim sharoitlari hisobga olindi, uy-joylar va ijtimoiy obyektlar tabiiy gaz hamda ichimlik suvi bilan ta'minlandi. 1978-yil 13-sentyabrda Muborak rayoni tashkil etildi. 1979–1980-o'quv yilida shahardagi ikki zamonaviy o'rta maktabda 2200 nafar o'quvchi ta'lim oldi, 1980-yilda esa industrial texnikum ochilib, neft va gaz geologiyasi hamda neft va gaz kimyosi yo'nalishlari bo'yicha mutaxassislar tayyorlana boshlandi.

Tahlil gaz sanoatining shakllanishi bosqichma-bosqich kechgan murakkab sanoatlashtirish jarayoni bo'lganini ko'rsatadi. Birinchi bosqichda (1950-yillar) geologik-qidiruv ishlari Qashqadaryoning istiqbolli neft-gaz hududi sifatidagi ahamiyatini oshirdi; keyingi bosqichda Muborak guruhi va O'rta Buloq konlarining o'zlashtirilishi qazib chiqarish hajmini kengaytirdi. Ikkinchi muhim jarayon gazni faqat qazib olish bilan cheklanmay, uni tozalash, qayta ishlash va undan oltingugurt olish tizimining shakllanishi bo'ldi: zavod uch navbatining foydalanishga topshirilishi Qashqadaryoni respublikaning yetakchi gaz qazib olish va qayta ishlash markazlaridan biriga aylantirdi, gaz quvurlari esa mahsulotni boshqa hududlarga yetkazib berish orqali sohaning respublika miqyosidagi ahamiyatini oshirdi. Uchinchi jihat hududiy rivojlanishga ta'sir bilan bog'liq: yangi ish o'rinlari bilan birga ishchi shaharchalar, uy-joylar, maktablar, texnikumlar, madaniyat va maishiy xizmat obyektlari barpo etildi. Shu bilan birga, bu jarayon murakkab sharoitda amalga oshdi: dastlabki yillarda suv ta'minotining yetarli emasligi, cho'l iqlimi, sanitariya va maishiy sharoitlarning murakkabligi ishchi va mutaxassislar uchun qator qiyinchiliklarni yuzaga

keltirdi. Biroq turli hududlardan jalb etilgan mutaxassislar va quruvchilar faoliyati yirik sanoat majmuasini qisqa muddatda shakllantirishga imkon berdi.

XULOSA

Qashqadaryo viloyatida gaz sanoatining shakllanishi XX asrning 50-yillarida boshlangan geologik-qidiruv ishlari bilan bevosita bog'liq bo'lib, keyingi o'n yilliklarda yirik sanoat tizimiga aylandi. 1953-yilda Setalontepada gazning aniqlanishi, 1954–1955-yillarda Muborak hududlarida neft-gaz zaxiralarining aniqlanishi hamda 1956-yilda Jarqoq va Uchqir konlarining topilishi viloyat gaz sanoatiga dastlabki asos yaratdi. 1960-yillarda Janubiy va Shimoliy Muborak konlarining o'zlashtirilishi, “Qashqadaryogaz” boshqarmasining tashkil etilishi va gaz quvurlarining qurilishi sohani yangi bosqichga olib chiqdi. Muborak gaz-oltingugurt zavodining 1971-yilda ishga tushirilishi va uch navbatining foydalanishga topshirilishi gazni qayta ishlash hamda oltingugurt olish imkoniyatini kengaytirdi. Gaz sanoati Muborak shahri va atrofidagi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ham katta ta'sir ko'rsatib, ilgari cho'l hisoblangan makonni yirik sanoat va aholi markaziga aylantirdi. Shu nuqtayi nazardan, Qashqadaryoda gaz sanoatining shakllanishi yoqilg'i-energetika tarmog'ining rivojlanishi bilan birga hududiy sanoatlashtirish, urbanizatsiya va ijtimoiy infratuzilmaning shakllanishi bilan chambarchas bog'liq tarixiy hodisa sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jo'raqulov, O., Ergasheva, J. Qashqadaryo sanoati tarixi. — Qarshi: Nasaf, 1996. — B. 78–79.
2. “VNIPIgazdobicha” — Gaz qazib chiqarish Butunittifoq ilmiy-tadqiqot va loyihalash instituti.
3. Xusanov, J. Qashqadaryo xazinasi // Qashqadaryo haqiqati. — 1969-yil 6-sentyabr.
4. Polvonov, K. Qashqadaryo viloyatida shaharlarning tashkil topishi va rivojlanishi tarixi (1970–2016-yy.): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya.
5. Qashqadaryo viloyati hokimligi arxivi (QVHA). 767-fond, 4-ro'yxat, 54-ish, 10-varaq.
6. Omonov, O. Muborak gazni qayta ishlash zavodi 35 yoshda. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. — B. 6–7.
7. Karimov, L. Qashqadaryo giganti // Qashqadaryo haqiqati. — 1973-yil 29-may.
8. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi (QVDA). 536-fond, 1-ro'yxat, 585-ish, 71-v

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ ЁШЛАРНИ МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРДАН ҲИМОЯЛАШДАГИ АҲАМИЯТИ

Жумаев Эштемир Тошмаматович

*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası dotsent v.b.*

Аннотация: мақолада ёшлар онгида мафкуравий иммунитетни шакллантириши орқали уларда ахборот хавфсизлигини таъминлаш ва ёшларда гоявий бўшлиқлар пайдо бўлишининг олдини олиш, турли мафкуравий, маънавий таҳдидлар ва тазийиқлардан асраш мақсадида амалга оширилиши лозим бўлган бир қатор вазифалар ва тақлифлар берилган.

Калим сўзлар: ёшлар, маънавият, мафкуравий иммунитет, тарбия, “оммавий маданият”, бурч, эътиқод, ватанпарварлик.

Аннотация. в статье представлен ряд задач и предложений, которые должны быть реализованы в целях обеспечения безопасности молодежи путем формирования в их сознании идеологического иммунитета и предупреждения возникновения у молодежи межличностных пробелов, защиты от различных идеологических, духовных угроз и давления.

Ключевые слова: молодежь, духовность, идеологический иммунитет, воспитание, “массовая культура”, долг, вера, патриотизм.

Abstract. The article presents a number of tasks and proposals that should be carried out in

order to ensure information security and prevent the appearance of gaps in youth, to protect them from various ideological, moral threats and objections by forming an abstract immunity in the minds of young people.

Keywords: *youth, spirituality, ideological immuneitet, upbringing, “mass culture”, duty, e'tiqod, patriotism.*

КИРИШ

Ҳар бир халқнинг ўзига хос анъаналар, урф-одатлар миллий кадриятлари мавжуд. Муайян заминда куртак очиб, неча юз йиллар давомида шаклланган ва сайқал топган маънавий мезонлар шу миллатнинг, шу халқнинг бебаҳо бойлиги ҳисобланади. Ҳаётимизда шиддат билан кириб келаётган техника ва технологиялар, глобаллашув жараёнларида бундай бойликнинг моҳиятини янада чуқурроқ англаш долзарб аҳамият касб этади. Бугун кескин тус олаётган “оммавий маданият” ҳам маънавий таҳдидлардан биридир.

Замонавий, тезкор тараққиёт билан ҳамқадам бўлиш ёшларимизнинг ҳаёт тарзига айланиб бормоқда. Албатта бу қувонарли ҳол. Чунки бир неча тилда бемалол сўзлаша олиш, интернет оламига кириб дунё янгиликларидан бохабар бўлиш имкониятининг мавжудлиги. Уларнинг билиши, дунёқараши кенгаётганидан дарак беради. Бироқ глобаллашув жараёнида турли ғоялар кураши, ахборот хуружлари, мафкуравий тазийқлар тобора авж олаётгани сир эмас. Бугун арзимас туюлган кичик хабар ҳам одамларнинг, айниқса ёшларнинг ҳаётини ўзлаштиришга қодир куч бўлиши мумкин.

Ҳозирги даврда жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари XX асрнинг охири ва XXI аср бошларида бутун инсоният, ер юзидаги барча халқлар ва миллатлар тараққиёти учун, айниқса, кириб келаётган ёш авлод учун мисли кўрилмаган имкониятлар яратиб берганини ҳеч ким инкор этолмайди. Авваламбор, фан ва техниканинг илғор ютуқлари, замонавий ахборот коммуникация технологиялари, хусусан, интернет тизими турли давлатлар ва минтақалар ўртасидаги чегараларни очиб бериш ўзаро ҳамкорлик ва интеграция ривожига сўзсиз катта ҳисса қўшаётганига бугун барчамиз гувоҳ бўлмоқдамиз.

Лекин одамзод тафаккурининг юксак ва ёрқин намоён бўлган бундай ютуқлар айна пайтда катта куч-қувват ва молиявий имкониятларга эга бўлган айрим сиёсий кучларнинг ғаразли ниятларини амалга оширишда мафкуравий курул сифатида ишлатилаётганини ҳам этибордан четда қолдириб бўлмайди. Одамларнинг, биринчи навбатда ёшларнинг онгу тафккурини, маънавий оламидан чиқаришга қаратилган бундай уринишларнинг узоқ ва давомли салбий оқибатларини англаш ва бундай хавф-хатарларнинг олдини олиш бугунги кунда ўта муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

Ёш авлодимизнинг қалби ва онгини асраш, уларнинг миллий ва умумбашарий кадриятлар руҳида тарбиялаш, фарзандларимизнинг дунёда руй бераётган сиёсий жараёнларнинг маъно-мазмуни ва асл сабабларини чуқур англаши, ўз атрофида содир бўлаётган воқеалар ҳақида ҳаққоний маълумотларга, энг муҳими, ўз мустақил фикрга эга, содда қилиб айтганда, окни қорадан ажратишга қодир бўлишига эришиш таълим-тарбия ва маънавий-маърифий ишларимизнинг асосий шarti ва мезони бўлиши даркор.

Шу маънода, ахборот оламидаги устунлик кўп нарсани ҳал этадиган бугунги вазиятда мустақил онг ва мустақил фикрга эга бўлган шахсни тарбиялаш масаласи нафақат маънавий, керак бўлса, муҳим сиёсий аҳамият касб этади.

Бу ўта муҳим вазифани амалга оширишда таълим-тарбия тизими, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, мафкуравий масалалар билан шуғулланадиган идоралар, давлат ва нодавлат ташкилотлар, сиёсий партиялар ўз ҳиссасини қўшиши табиий албатта, лекин бу борада оммавий ахборот воситаларини ўрни ва таъсир кучи бекиёс, десак, ҳеч қандай муболаға бўлмайди.

Ўз мустақил фикрга эга бўлиш деганда бу аввало кўп-кўп фикр ва мисолларни ўзаро солиштириб, қиёслаб, уларнинг ичидан яккаю – ягона тўғри ҳақиқатни ажратиб олиш, уни ўз онгига сингдириш, шундан хулоса чиқаришга қодир бўлиш тушунилади.

Ватан ва халқ манфаатларини ҳимоя қилиш, ёш авлодимизни турли тажовузлардан

асрашда фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам чуқур мазмун ва аҳамият касб этмоқда.

Албатта халқимиз, жумладан ёш авлод ғарб фан-техникаси, маданияти, адабиёти санъатининг илғор жиҳатларини инкор этмайди. Бироқ ғарбдаги тараққийпарвар зиёлиларнинг ўзи “ғарбнинг муаммоси” сифатида баҳолаётган “оммавий маданият”нинг маънавий-ахлоқий тубанликларини ёшларимиз қанча тез англаса, шунча яхши.

Тўғри биз демократия даврида яшамоқдамиз. Жамиятимизда қизиқиш ва майлларга ҳурмат билан қаралади. Аммо хатарли қизиқиш ва майллардан ҳимояланиш лозим. Айниқса, жангари филмлар, ёшларни соатлаб ўтиришга “мажбур” қилаётган компьютер ўйинлари бетўхтов ёвузликни тарғиб этса, боласи отасининг кимлигини билмасдан боши қотиб ДНК текширувини ўтказмоқчи бўлган хомиладор ҳақидаги сериаллар бизнинг миллий менталитетимизга мутлақо зиддир.

Авваламбор, ҳозирги вақтда маънавият масаласи нақадар ўткир ва ҳал қилувчи масалага айланиб бораётганини баъзиларимиз ҳали ҳам тўлиқ тушуниб етганимиз йўқ. Ҳозирги кунда ғоявий муҳолифларимиз, маънавиятимизга қарши кучлар аҳолигимизга, айниқса ёшларимизга нисбатан ахборот хуружларини уютиришга, “оммавий маданият” шаклидаги пухта ниқобланган таҳдид ва таъсирлар ўтказишга уринмоқда.

Ҳаммамизга аён бўлиши керакки, “Ахборот асри” деб ном олган ХХІ асрда ҳеч қайси давлат ёки жамият ўзини темир девор билан ўраб яшай олмайди. Айни пайтда бундай таҳдидларга жавобан биз ҳам, содда бўлмасдан, зарур чора-тадбирларни кўришимиз керак.

Бугун биз янги ҳаёт, ҳуқуқий демократик давлат барпо этаётган эканмиз, замоннинг ўзи жамиятимизда ҳануз сақланиб қолаётган, умрини утаб бўлган баъзи қарашларни тубдан ўзгартиришга, давр билан ҳамнафас бўлиб, янгича фикрлашга даъват этаётганини ўйлайманки, барчамиз яхши англаймиз.

Бу вазифаларни амалга оширишда оммавий ахборот воситаларининг ҳам шуни унутмаслиги зарурки, мустақил тафаккурни шакллантиришда албатта маҳорат, масъулият керак ва албатта халқимизга хос одоб-андишани йўқотмаслик керак.

Ана шундай юксак марраларни эгаллагантафаккурдагина матбуотнинг ҳаққоний, ҳароратли сўзи ҳар бир юртдошимиз юрагида акс садо беради ва у халқимизнинг чинакам маънавий ҳамроҳига айланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Т: «Ўзбекистон», 2016.
3. И.А.Каримов. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т., 2008.-46 б.

ЗНАЧЕНИЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ЗАЩИТЕ МОЛОДЕЖИ ОТ ВЛИЯНИЯ «МАССОВОЙ КУЛЬТУРЫ»

Жумаев Эштемир Тошмаматович

И.о. доцента кафедры истории и социальных наук

Университета экономики и педагогики

***Annotatsiya:** maqolada yoshlarning dunyoqarashida mafkuraviy bo'shliqlar paydo bo'lishining oldini olish, ularni turli mafkuraviy, ma'naviy tahdidlar va repressiyalardan, shuningdek, ommaviy madaniyat ta'siridan himoya qilish maqsadida amalga oshirilishi kerak bo'lgan bir qator vazifalar va takliflar keltirilgan. Hozirgi vaqtda keng integratsiya aloqalariga, dunyo xalqlari o'rtasidagi hamkorlikka asoslangan turmush tarzi global munosabatlar ta'siridan chetda qolishi mumkin emas. Global jarayonlar, aslida, xalqlarni bir-biriga yaqinlashtiradi,*

umuminsoniy manfaatlar nuqtai nazaridan inson turmush tarziga ta'sir qiluvchi omilga aylanadi.

Kalit so'zlar: *yoshlar, ma'naviyat, mafkura, tarbiya, ommaviy madaniyat, ta'sir, himoya, maqsad, olijanoblik, vazifa, burch, e'tiqod, vatanparvarlik.*

Аннотация: *В статье представлен ряд задач и предложений, которые должны быть реализованы в целях недопущения возникновения идейных пробелов в мировоззрении молодежи, защиты ее от различных идеологических, духовных угроз и репрессий, а также воздействия массовой культуры. В настоящее время образ жизни, строящийся на широких интеграционных связях, сотрудничестве между народами мира, не может оставаться в стороне от влияния глобальных отношений. Глобальные процессы, по сути, сближают народы, становятся фактором, влияющим на образ жизни человека с точки зрения общечеловеческих интересов.*

Ключевые слова : *молодежь, духовность, идеология, воспитание, массовая культура, влияние, защита, цель, благородство, задача, долг, вера, патриотизм.*

Annotation: *The article presents a number of tasks and proposals that should be carried out in order to integrate the content of the abstract education into the youth in order to prevent the emergence of ideological gaps in their worldview, to protect them from various ideological, moral threats and protests, as well as from the influence of mass culture. At present, a way of life based on broad integration ties and cooperation between the peoples of the world cannot remain aloof from the influence of global relations. Global processes, in fact, bring peoples closer together and become a factor that affects the way of life of a person from the point of view of universal interests.*

Keyword: *youth, spirituality, ideology, upbringing, mass culture, influence, protection, goal, kindness, task, duty, e'tiqod, patriotism.*

ВВЕДЕНИЕ

Главная задача идеологического воспитания в условиях Узбекистана заключается в широком разъяснении широкой общественности сути идеологии национальной независимости, ее целей, вековых мечтаний и устремлений нашего народа о построении свободной и процветающей Родины, свободной и благополучной жизни, а также в приобщении к сознанию молодежи. Потому что XXI век, в котором мы живем, – это век, в котором царит интеллектуальное богатство.

Если кто вовремя не осознает этот факт, то неизбежно, что интеллектуальные знания, стремление к интеллектуальному богатству не становятся смыслом повседневной жизни для любой нации и государства-такое государство выходит за рамки мирового развития. Сегодня важно на научной основе изучить идеологические, духовные угрозы, их проявления и последствия, сделать выводы о том, что подрастающая молодежь, являясь гармонично развитым поколением, препятствует вступлению в жизнь.

Идеологическое воспитание дает рекомендации и предложения по определению конкретных целей и задач непрерывной учебно-воспитательной деятельности, идеологического воспитания в обществе, прежде всего, путем укрепления совместной деятельности детских дошкольных учреждений, школ, лицеев, колледжей, высших учебных заведений, средств массовой информации, общественных организаций. Ведь задача усвоения идеологических целей в сознании людей и особенно молодежи осуществляется в основном через систему образования.

Сегодня мы живем в эпоху, когда все “глобализируется”, говоря современным языком, где сокращаются расстояния, сближаются культуры отношений. Глобализация экономики и политики вызывает глобализацию культур.

В настоящее время образ жизни, строящийся на широких интеграционных связях, сотрудничестве между народами мира, не может оставаться в стороне от влияния глобальных отношений. Глобальные процессы, по сути, сближают народы, становятся фактором, влияющим на образ жизни человека с точки зрения общечеловеческих интересов.

В идеологическом воспитании молодежи предлагается более широкое разъяснение и понимание понятия патриотизма. Поэтому, исходя из основной цели идеологического

воспитания, молодежь должна знать смысл таких понятий, как “идеологическая борьба”, “идеологическое противостояние”, “информационная атака”, “идеологическая диверсия”, “идеологическая инфильтрация”, “идеологическая диверсия”.

” Ситуация, связанная с тем, что грязь воспринимается как культура и, наоборот, пренебрегает подлинными духовными ценностями и рассматривается как саркастичность старения, представляет большую опасность для сегодняшнего прогресса, жизни Иисуса, семьи и святости и воспитания молодежи”, - подчеркивает он. Не секрет, что сегодня по-разному, под разными “благородными” масками “массовая культура угрожает и нашей стране. В частности, если воинственные фильмы, компьютерные игры, которые “заставляют” молодежь сидеть часами, пропагандируют зло, то бетюхов, не зная, кем является отец его ребенка, озвучивает сериалы о женщинах, пытающихся провести проверку ДНК, “лучшие советы”, которые даются женщинам и мужчинам в мире интернета о том, как они наслаждаются проституцией, а также улицы разврата.

Жалко, что при этом допускаются случаи, когда отдельные направления и песни, клипы, рекламируемые в рекламных роликах, кинофильмах, рекламных роликах, пропагандируемые в эстрадном искусстве, не соответствуют нашей “культуре”, нашему образу жизни. “Массовая культура не проникает, она сначала обучает, прививает людей через очень мелкие детали, незначительные события. И даже когда наш 4-летний ребенок поет как рэпер, наш сын носит серьги на ухо и носит рваные штаны, мы будем пренебрегать словами “замона зайли”. Остается только порадоваться современности нашего ребенка.

На самом деле, такие иллюзии, как грязь, бессознательное насилие и деградация, которые проникают в тень” массовой культуры”, не соответствуют ни национальной культуре ни одного народа в мире, ни общечеловеческим ценностям. В частности, наследие Имама Бухари, Бурханиддина Маргилани, Ахмада Фергани, Абу Райхана Беруни, Мирзо Улугбека и многих других великих предков, родившихся и выросших на нашей земле, внесших огромный вклад в мировую культуру и цивилизацию, не утратило актуальности и сегодня.

Особенно наши чувства, такие как уважение к родителям, страсть к женщине, мужество и отвага, придают ром народам всего мира. Большую часть населения нашей страны составляет молодежь. Поэтому все более актуальным становится противодействие угрозе “массовой культуры”.

”Вот что писал наш великий предок:

“То, что народ стремится к определенной цели, будь то государственность, счастье, уважение, быть невежественным или униженным, нести бремя несчастья, игнорировать, подчиняться другим и быть плененным, зависит от их воспитания, которое они получили от своих родителей в детстве”.

Посмотрите, какие бесценные, золотые слова!

Учитывая, что сегодня вокруг нас все более возрастает риск религиозного экстремизма, терроризма, наркомании, торговли людьми, незаконной миграции, различных несчастных случаев “массовой культуры”, становится все более очевидным значение и значение этих слов.”

Сегодня многие молодые люди приобретают манеры, одежду, культуру обращения в основном через массовую культуру. В этом и служит реклама.

Уделяется постоянное внимание образованию и воспитанию молодежи, осуществляется широкомасштабная работа по их становлению как созидательными специалистами, способными внести достойный вклад в развитие гармонично развитой страны, Родины.

В частности, оснащение всех образовательных учреждений современными компьютерами, подключение к интернету дает возможность молодежи получить необходимую информацию для обогащения своих знаний.

Теперь стало проще налаживать контакты с зарубежными учебными заведениями, знакомиться с процессом обучения за рубежом и обмениваться виртуальным мнением со

своими сверстниками. Создание интернет-клубов во всех регионах страны создало благоприятные условия для использования данной системы населением, особенно молодежью.

Сегодня важной необходимостью стало оздоровление духовности нашего народа, нации. Для выполнения этой задачи необходимо воспитывать сердце, чувства, чувства каждого человека, освежить их, вывести из тупика.

Известно, что без изучения прошлого невозможно создать будущее. Чем древнее культура того или иного народа, тем глубже будет духовный корень этого народа. Ведь любая культура, любая мораль, обычаи происходят на основе испытаний, жизненного опыта большой человеческой деятельности и передаются из поколения в поколение.

А история и культура нашего народа формируется и обогащается на протяжении нескольких тысяч лет. Это основа наших сегодняшних достижений.

Всем стало ясно, что основы духовности независимости нельзя преподавать школьникам и студентам, а содержание образования невозможно преподавать по-старому. Основное внимание в этом отношении должно быть уделено ученику – ученику. Активность ученика-студента на занятии во многом зависит от творчества учителя. Учитель создает условия, возможности, условия для учебы. Ученик дает знания, чтобы соответствовать способностям ученика.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Естественно, каждый человек, как ребенок общества, должен постоянно искать понимание событий вселенной, осмысление событий прошлого, не повторять старых ошибок, строить новую жизнь. Если историческая память является одним из важных факторов духовного и культурного развития, то накопленный веками опыт является необходимым фактором созревания человека, формирования национального сознания. Нравственное совершенство проявляется в духовном богатстве, практической созидательной деятельности, творческом труде и выражается в духовности и духовности человека как национальное сознание.

"Массовая культура" противоречит нашей национальной природе, кухонным ценностям, человеческим устремлениям. Поэтому против них наше общество должно вести борьбу в гармонии. Только тогда мы сможем добиться всестороннего здорового и гармоничного взросления нашего молодого поколения.

У узбекского народа есть иммунитет в борьбе с истерикой в маске "массовая культура". Но это не может быть основанием для пренебрежения или невежества реальным риском, стоящим перед нами. Поэтому мы должны быть осведомлены о том, какие вредные последствия принесут нам различные предрассудки и предвзятые устремления, усилия, затрачиваемые на это силы, средства и аналогичные риски со стороны зарубежных центров.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Доклад Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на торжественной церемонии, посвященной 24-й годовщине принятия Конституции Республики Узбекистан
2. Ш.М.Мирзиёева. Мы вместе строим свободное и благополучное, демократическое государство Узбекистан. - Т.: "Узбекистан", 2016.
3. И.А.Каримова. Высокая духовность-непобедимая сила.- Т., 2008.- 46 б.

ҲИНДУИЙЛИК ДИНИ: ТАРИХИЙ, ФАЛСАФИЙ ВА ИЖТИМОИЙ ТАҲЛИЛ

Худойкулов Азамат

Иқтисодиёт ва педагогика университети,
Тарих ва ижтимоий фанлар кафедраси доцент в.б.,

Аннотация: Мазкур мақолада ҳиндуийлик динининг шаклланиш тарихи, асосий фалсафий қарашлари ҳамда жамият тараққиётидаги ижтимоий аҳамияти таҳлил қилинади. Ҳиндуийликнинг қадимги Ҳиндистон цивилизациясидаги ўрни, Ведалар, Упанишадлар ва бошқа муқаддас манбаларнинг мазмун моҳияти ёритилади. Шунингдек, карма, сансара, мокша каби тушунчаларнинг фалсафий талқини ҳамда диний қадриятларнинг жамият ҳаётига таъсири илмий асосда баён этилади.

Калим сўзлар: ҳиндуийлик, Ведалар, Упанишадлар, карма, сансара, мокша, ҳинду фалсафаси, диний қадриятлар, Ҳиндистон маданияти.

Аннотация. В данной статье анализируются история формирования индуизма, его основные философские взгляды и социальное значение в развитии общества. Освещается роль индуизма в древнеиндийской цивилизации, сущность Вед, Упанишад и других священных источников. Также раскрываются философские аспекты понятий кармы, сансары и мокши, а также влияние религиозных ценностей на общественную жизнь.

Ключевые слова: индуизм, Веда, Упанишад, карма, сансара, мокша, индуистская философия, религиозные ценности, культура Индии.

Abstract: This article analyzes the historical formation of Hinduism, its major philosophical concepts, and its social significance in the development of society. The role of Hinduism in ancient Indian civilization and the essence of sacred sources such as the Vedas and Upanishads are highlighted. Furthermore, the philosophical interpretation of concepts such as karma, samsara, and moksha, as well as the influence of religious values on social life, are scientifically discussed.

Keywords: Hinduism, Vedas, Upanishads, karma, samsara, moksha, Hindu philosophy, religious values, Indian culture.

КИРИШ

Ҳиндуийлик дунёдаги энг қадимий диний тизимлардан бири бўлиб, унинг тарихи тахминан милоддан аввалги II минг йилликка бориб тақалади. Бу дин асосан Ҳиндистон субкитъасида шаклланган бўлиб, бугунги кунда бир миллиарддан ортиқ эътиқодчиларга эга. Ҳиндуийлик нафақат диний таълимот, балки ўзига хос фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий тизим ҳам ҳисобланади. Унинг асосий манбалари сифатида Ведалар, Упанишадлар, “Бхагавадгита” ва бошқа муқаддас матнлар хизмат қилади.

Ведалар дини. Милоддан аввалги иккинчи минг йиллик ўрталарида Ҳиндистоннинг шимолий-ғарбий қисмига, ҳозирги Панжоб ҳудудига ғарбдан Ҳиндикуш доғлари орқали ўзларини орийлар деб атаган жангари халқлар бостириб кела бошладилар. Бу халқлар Эронга кўчиб келган қўшни қабила тилларига жуда яқин бўлган, ҳинд-европа тилларидан келиб чиққан тилда гаплашар эдилар. Ҳарбий жиҳатдан катта маҳоратга эга бўлишлари билан бирга шеърятга ҳам уста эдилар. Шу йўл билан улар бу минтақада мавжуд дунёқарашни ўзлари хоҳлаган тарафга ўзгартира олардилар. Улар ўзлари билан муқаддас ёзувлари – Ведалар (санскр. – муқаддас билим)ни ҳам олиб келган эдилар.

Ҳинд адабиёти жуда бой, уч ярим минг йилдан ортиқ тарихга эга. Вакт ўтиши билан ундан анчагина қисми умуман йўқолиб кетди. Аммо бу адабиётнинг бошланиши Ведалардир. Бу бошланиш бўш, саёз бўлмай, аксинча, жуда ҳам пухта ва ажойиб эди. У кейинчалик ўз ўрнида катта дарёлар пайдо бўлган кичик ирмоқни эмас, балки улкан денгизни эслатади. У доимо асос-манба бўлиб қолаверади. Албатта, Ригведадан олдин қандайдир бошланиш бўлган бўлиши мумкин. Лекин биз бу ҳақда ҳеч нарса билмаймиз. Ригведа ўз соҳасида нафақат энг кўзга кўринган китоб, балки Ҳиндистоннинг ўша давр воқеалари ҳақида хабар берувчи ноёб манба ҳамдир.

Ведалар таркибига турли даврларда ёзилган бир неча китоблар кирган бўлиб, улар ўз ичига ибодат, маросимлар, фалсафий таълимотлар, тарихий хабарларни олган эди. Ведалар тўрт йирик тўпламдан иборат:

1. Ригведа («Мадҳиялар ведаси»);
2. Самаведа («Қўшиқлар ведаси»);
3. Яжурведа («Қурбонликлар ведаси»);

4. Атхарваведа («Афсун ва жодулар ведаси»).

Ригведа. Ригведанинг қадимий ҳиндлар маданиятида, шунингдек, умумҳинд-европа маданиятидаги ўрнини тушуниш учун китобнинг асли пайдо бўлиш тарихига назар солиш лозим. Орий қабилаларининг кўчиб келишлари кўп асрларга чўзилган ва жуда кенг миқёсни камраб олган узоқ жараён бўлган. Ригведада бу қабилаларнинг Ҳиндистонга кўчиб келишларидан олдинги ҳаракатлари ҳақида аниқ эсдаликлар учрамайди. Аммо орийлар бу ерда биринчи пайдо бўлганларида уларда фақатгина жанг аравалари эмас, балки худоларга айтилган, уларнинг жанговар руҳини қўллаб-қувватлаган, уларнинг душман устидан ғалаба қилишлари, шон-шухрат, бойлик, эркак авлод қолдириш, тараққий этиш учун бўлган интилишларини акс эттирган мадҳиялар ҳам бор эди. Бу мадҳиялар руҳоний оилаларида оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга узатилди. Ригведада зардуштийликнинг муқаддас китоби Авесто билан жуда ҳамоҳанг афсона ва маросимлар бор. Баъзи ноаниқ афсонавий шахслар бу икки манбани бир-бири билан қиёслаш ёрдамида аён бўлади.

Самаведа. Бошқа ведалар орасида Ригведага кўпроқ боғлиқ бўлгани бу Самаведадир. У ҳозирги даврга икки таҳрирда етиб келган: Каутхума (Kauthuma) ва Ранаяния (Rānāyāniya). Каутхума тўплами 1810 шеърдан иборат бўлиб, ундан фақатгина 76 таси Ригведада учрамайди. Ундаги шеърлар, асосан, Ригведанинг VIII ва IX мандаласидан олинган бўлиб, тантанали қурбонлик маросими пайтида ўқилади. Тўплам икки қисмдан иборат: биринчи кичикроқ бўлган ҳажми Агни, Индра илоҳиётларига, иккинчиси Сомага қурбонлик келтириш маросимида айтиладиган қўшиқлардан иборат. Шеърлар орасида ички боғлиқлик бўлмай, уларнинг тартиби маросимларнинг боришига қараб белгиланган. Бу шеърлар оҳанг билан қўшиқ тарзида айтиш учун мўлжалланган. Ушбу веданинг мақсади диний маросимларда айтиладиган қўшиқларни ўргатишдан иборат. Ҳиндистонда ҳозиргача ведаларни куйга солиб куйловчилар – самавединалар сақланган бўлиб, уларнинг турли мактаблари мавжуд. Кейинги пайтларда қадимий мусиқий анъананинг давоми деб даъво қилинаётган замонавий ижро санъатини ўрганиш бўйича кўп ишлар қилинди.

Яжурведа қолган ведалардан фарқли ўлароқ, тўлалигича шраута (қурбонлик маросими) билан боғлиқ. Унинг асосий қисмини қурбонлик усуллари – яжус ташкил қилади. Мазкур яжуслар маросимнинг маълум бўлимларида ижро этилиб, бу шеърларни маросимнинг боришидан келиб чиқиб тушуниш мумкин.

Яжурведанинг матни турли маросим ўтказувчи брахманлар мактаблари томонидан таҳрир қилинган шаклларга эга. Улардан Яжурведанинг асл нусхасини ажратиб олиш жуда қийин, аммо улардаги умумий жиҳатларни аниқлаш мумкин: тўлин ойли тунда, янги ой чиққанда, Агни учун ўтказиладиган қурбонлик маросимлари.

Ведалар таълимоти. Ведаларда бутун табиатнинг илоҳийлиги ҳақидаги таълимот илгари сурилади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Ҳиндистон кўпхудоликнинг ўчоғи ҳисобланади. Ундаги тасаввурларда бири иккинчисидан юқори бўлган, иккинчиси, аксинча, пастроқ бўлган қатор илоҳиётлар сиймоси намоён бўлади. Бироқ бу даражалар тўхтовсиз алмашилиб туради. Илоҳиётлар орасида «энг улуғи, энг кичиги, энг қариси, энг ёши» бўлмай, улар барчаси улуғликда тенгдир. Энг юқори ҳокимият ҳам кўпчиликка тегишли. Бир вақтнинг ўзида бир худо бутун борлиқнинг ҳукмдори бўлиши ва шу билан бирга у иккинчи бир худога тобе бўлиши мумкин. Масалан, Индра ва барча худолар Варунага тобе бўлган бир пайтда, Варуна ва бошқа барча худолар Индрага бўйсундилар. Худди шу муносабат бошқа худоларга ҳам тегишли. Бу белги веда илоҳиётига ҳам хосдир.

Веда худолари. Ведаларда худолар – осмон худолари, қуёш худолари, ҳаво худолари, ер худолари, аёл худолар каби худолар тоифаси ҳақида мадҳиялар баён этилган.

Брахманлик веда динларининг бир шаҳобчасидир. Вақт ўтиши билан ведалардаги қўшиқлар оммага, ҳатто руҳонийларга ҳам тушунарсиз бўлиб қолди. Бу қўшиқлар ҳали ўзгаришга учрамай, муқаддас тил ва муқаддас матнлар пайдо бўлди. Ниҳоят, бу тилни ўрганиш учун кишилар алоҳида гуруҳлар тузиб, махсус вақт ажратдилар. Натижада ўз ҳаётларини ибодат қилиш, илоҳиёт илмини ўрганиш, мураккаб маросимларни ўтказиш ва халқ руҳоний ҳаётини бошқаришга бағишлаган брахманлар кастаси (табақаси) вужудга

келди. Динга хос бўлган хусусиятлардан бири – илоҳий тилни ўзгартириб бўлмаслигидир. Худди шу бир тилнинг эскириб амалдан қолиши ва фақат муқаддас тилга айланиб қолиши брахманизмнинг келиб чиқишига сабаб бўлган омиллардан биридир.

Орийлар умуман бошқа маданиятга, ҳаёт тарзига эга бўлган турли халқлар билан учрашиб, мутлақо бошқа табиий шароитга дуч келдилар. Улар кўчманчиликдан энди ўтроқ ҳаётга ўтиб, давлатдаги ҳукмрон синфга айландилар. Шундан сўнг уларнинг эски динлари – ведизм мазкур жараёнлар таъсирида тараққий этди. Бу тараққиёт динни фалсафий жиҳатдан чуқурлаштириш, руҳонийлар табақасининг мавқеини кўтариш, ибодат ва маросимларни мураккаблаштириш, илоҳлар сифатини мураккаб томонга ўзгартириш ҳисобига бўлди. Шундан кейин ўзгартириш тақиқланган диний ақида вужудга келди.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. Ҳиндуийлик таълимотини ўрганиш бўйича кўплаб олимлар тадқиқот олиб борганлар. Жумладан, Сарвепалли Радхакришнан ўзининг “Indian Philosophy” асарида ҳиндуийликнинг фалсафий асосларини кенг ёритган. Макс Мюллер Ведаларни тадқиқ қилиш орқали мазкур диннинг тарихий ривожланиш босқичларини таҳлил қилган. Мирча Элиаде эса ҳиндуийликнинг диний ва маданий жиҳатларини ўрганган.

“Бхагавадгита”да инсоннинг бурчи ҳақида шундай дейилади: “Ўз бурчини бажариш бошқанинг вазифасини мукаммал бажаришдан афзалдир” [1, 45-бет].

Радхакришнан таъкидлайди: “Ҳиндуийлик муайян доғмалар мажмуаси эмас, балки ҳаёт тарзидир” [2, 112-бет].

Упанишадларда: “Ҳақиқат ягонадир, донишмандлар уни турлича номлайдилар” деган ғоя илгари сурилади [3, 67-бет].

Макс Мюллер фикрича: “Ведалар ҳинд цивилизациясининг маънавий пойдеворини ташкил этади” [4, 89-бет].

Мирча Элиаде қайд этади: “Ҳиндуийлик инсон ва коинот ўртасидаги уйғунликни англашга интилади” [5, 156-бет].

МАТЕРИАЛЛАР ВА УСУЛЛАР

Тадқиқотда тарихийлик, қиёсий таҳлил, тизимли ёндашув ва манбашунослик усулларида фойдаланилди. Ҳиндуийликнинг муқаддас матнлари ҳамда замонавий илмий адабиётлар таҳлил қилиниб, унинг тарихий тараққиёти ва ижтимоий аҳамияти ўрганилди.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

Ҳиндуийликнинг шаклланиши. Ҳиндуийлик эрамиздан олдинги динлар – брахманизм ва ведаизмнинг эволюцияси натижасида эрамизнинг биринчи минг йиллиги ўрталарига келиб шаклланган. Шу даврдан бошлаб ҳиндуийлик ҳукмрон динга айланган. Ҳиндуийлик синкретик дин бўлиб, турли эътиқодлар, урф-одат ва маросимлар, маҳаллий диний эътиқод ва қарашларнинг мураккаб комплекси сифатида воқеъ бўлиб, уруғ-қабила динлари элементларини ва асосий ғояларини қамраб олган. Ҳиндуийлик ўзининг ягона ташкилотига эга эмас.

Эрамиздан аввалги VI асрда Ҳиндистонда кейинчалик жаҳон динларидан бирига айланган Буддавийлик вужудга келди. У брахманликдаги бир неча элементларни қабул қилган бўлса-да, каста таълимотини инкор этди. Ўша даврда Ҳиндистондаги каста тузумини сақлаб қолишга, брахманлик динини ислоҳ қилиб, қайта тиклашга ҳаракат бошланди. Бу ҳаракат брахманлик билан буддавийлик ўртасидаги курашни ифодаловчи ҳиндуийлик эди. Ҳиндуийлик кўпхудолик дини бўлиб, унда брахманликдаги асосий уч худо тан олинади: 1) коинотнинг яратувчиси бўлган Брахма; 2) дунё низомини ушлаб турувчи Вишну; 3) коинотни ҳалок қилиш қудратига эга Шива.

Ҳиндуийлик таълимотига кўра олам, ҳаётнинг барча шаклини Брахма яратган. Бироқ Брахма бу динда уч худонинг номигагина бошлиғи. Ҳозир Брахмага сиғиниш деярли йўқ. Ҳиндуийлар асосан Вишну ва Шивага сиғинадилар, уларга атаб қурбонликлар келтирадилар.

Ҳиндуийликда жаннат ва дўзах ҳақидаги тушунчалар ҳам мавжуд. Улар марҳумларни Ганг дарёси соҳилларида куйдириб, қулини сувга оқизадилар.

Ҳиндуийлик жуда мураккаб диндир. У бир томондан йирик ижтимоий ташкилот, иккинчи томондан турли динлар қоришмасидир. Ижтимоий ташкилот сифатида кастачилик асосига қурилган. Бу дин асосан Ҳиндистонда тарқалган бўлиб, мамлакат аҳолисининг 83% шу динга эътиқод қилади.

Ҳиндуийлик эътиқод қилувчилар сони жиҳатидан жаҳонда учинчи ўринда туради. Барча ҳиндуистларнинг сони 1,15 млрд.ни ташкил этади. Йирик жамоалар Бангладешда (12 млн.), Индонезияда (3,6 млн.), Шри Ланкада (3 млн.), Покистонда (1,5 млн.), Малайзияда (1 млн.), АҚШда (0,5 млн.), Бутанда (0,3 млн.) мавжуд. Ҳиндуийлик уни қабул қилмоқчи бўлганларга қўядиган биринчи ва асосий шарт Ҳиндистондаги каста тузумини қабул қилишдир.

Диний қоришма сифатида ҳиндуийлик орийларгача бўлган динлар, ҳинд-скиф жамоаларининг ибтидоий диний тасаввурларини ва қадимги брахманларнинг буддизм билан аралашган қадимий урф-одатларини ўзида мужассам қилган.

Шуниси қизиқки, ҳиндуийлик ўзининг асоси ҳисобланадиган ведизм ва брахманизмдан ташқи кўринишда фарқланади. Унда янги брахманизм динлари, тўғрироғи, оқимлари мужассамдир. Уларнинг барчасини умумий жиҳатларига қараб бир гурухга жамлаш мумкин: 1) тушунча ва қонунларнинг асл манбаи бўлган ведаларнинг муқаддаслиги; 2) гуру (пир, устоз)нинг тан олинishi; 3) муқаддас жойларга зиёратга бориш; 4) санскритнинг муқаддас тил эканлиги; ва ниҳоят, 5) сигирнинг муқаддас эканлиги. Бу беш қоида ёки ақида умум томонидан тан олинган бўлса-да, кўп сонли эътиқод қилувчилар орасида ўзига яраша фарқ ва ўзига хослик касб этган.

Таҳлил ва натижалар. Ҳиндуийликнинг шаклланиши ведавий давр билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик брахманизм ва классик ҳиндуийлик босқичларини босиб ўтган. Унинг марказий ғоялари карма, дхарма, сансара ва мокша тушунчалари ҳисобланади.

Карма инсоннинг ҳар бир амали келажакда муайян натижа бериши ҳақидаги таълимотдир. Дхарма эса шахснинг ахлоқий ва ижтимоий мажбуриятларини белгилайди. Сансара қайта туғилиш занжири бўлса, мокша ушбу айланишдан халос бўлишни англатади.

Ижтимоий нуқтаи назардан ҳиндуийлик Ҳиндистон жамиятининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Каста тизими узоқ вақт ижтимоий муносабатларни тартибга солиб келган бўлса-да, замонавий даврда унинг айрим жиҳатлари танқид қилинмоқда. Шу билан бирга, бағрикенглик, меҳр-оқибат ва маънавий камолот ғоялари жамият тараққиётига ижобий таъсир кўрсатиб келмоқда.

Ҳиндуийликда кейинги даврда ведалардан ташқари халқ оғзаки ижоди намуналари, жумладан, «Махабхарата» ҳам муқаддас ёзувлар қаторига қўшилган. Ҳиндуийликда ҳам брахманлар асосий ўринни эгаллайди. Шунинг учун ҳам мазкур адабиётларнинг кўпчилиги брахманлар томонидан яратилган. Улар эски ақидаларнинг замон талабига жавоб бермаслигини кўриб, янги қонун-қоидаларга мос равишда турли оқимларни юзага келтирдилар. Улар шу йўл билан ўз рақиблари ҳисобланган буддистларга қарши кураш олиб бордилар.

Ҳиндуийлик брахманизмдан катта фарқ қилади. Унда Махабхарата ва бошқа шеърый матнлар қадимги санскрит тилидан замонавий ҳинд тилига таржима қилиниб, муқаддаслиги жиҳатидан асл матни билан бир хил ҳисобланади. Ҳиндуийлик таълимотига кўра, брахманлар нафақат олий табақа вакиллари, балки оддий халқ ичидан, ҳатто аёллардан бўлиши ҳам мумкин.

Юқорида айтганимиздек, ҳиндуийликда тримурти (учлик) – Брахма, Вишну, Шива худолари асосий худолар саналиб, Брахма уларнинг энг каттаси – дунёни яратган худо ҳисобланади. Бироқ ҳиндуийликда фақатгина Вишну ва Шивагагина сиғинадилар. Шунга биноан, ҳиндуийлик икки асосий оқимга бўлинади: Шивага сиғинувчилар ва Вишнуга сиғинувчилар.

Вишнуизм ва шиваизм оқимларининг вакиллари ўз худоларига бағишлаб минглаб катта-кичик ибодатхоналар қурганлар. Бу динга эътиқод қилувчилар «муқаддас жойлар», дарёлар ва бошқа ҳар хил нарсаларга сиғинадилар. Ҳинд халқи орасида ёвуз руҳларга

этикод қилиш кенг тарқалган. Улар турли ҳайвонлар – ҳўкиз, сигир, маймун ва илон кабиларга ҳам сиғинадилар, уларни муқаддаслаштирадилар. Масалан, ҳиндуийлик тарафдорлари сигирни саҳийлик манбаи ва гўзал аёл тимсоли деб ҳисоблайдилар. Рухонийлар сигирларни сўймаслик ва гўштини емасликни тарғиб қиладилар. Аммо ҳиндуийлик сигир сутини ичишни ва ундан ҳўжаликда иш ҳайвони сифатида фойдаланишни тақиқламайди.

Ҳинд халқи учун Ганг дарёси муқаддас ҳисобланади. Ҳиндуийлик динига этикод қилувчилар Банорас шаҳрини ҳам муқаддаслаштиришган. Ривоятларга кўра, гўё Ганг дарёси қирғоғида киши ҳаётдан кўз юмса, нариги дунёдаги ҳаёти анча енгиллашар, жаннатга йўл олар деган диний фикр бор.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, ҳиндуийлик нафақат диний тизим, балки кенг қамровли фалсафий ва ижтимоий таълимот ҳисобланади. Унинг асосий ғоялари инсоннинг маънавий камолоти, ахлоқий масъулияти ва жамият билан уйғун яшадини тарғиб этади.

Ҳиндуийлик инсоният тарихидаги энг қадимги ва мураккаб диний-фалсафий тизимлардан бири ҳисобланади. У нафақат диний этикод шакли, балки инсоннинг маънавий камолоти, ахлоқий қадриятлари ва жамият тараққиётини белгиловчи муҳим омил сифатида ҳам намоён бўлади. Ҳиндуийликнинг карма, сансара, мокша ҳақидаги қарашлари Шарқ фалсафасининг ривожига катта таъсир кўрсатган.

Мазкур диннинг тарихий ва фалсафий меросини ўрганиш бугунги кунда ҳам долзарб илмий масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Айниқса, унинг инсонпарварлик, маънавият ва ахлоқий қадриятларга оид таълимотлари замонавий жамият учун муҳим аҳамият касб этади.

Таклифлар:

1. Ҳиндуийликнинг фалсафий меросини қиёсий диншунослик нуқтаи назаридан янада чуқурроқ ўрганиш лозим.

2. Унинг бағрикенглик ва ахлоқий тарбияга оид ғояларидан ёшлар тарбиясида самарали фойдаланиш мумкин.

3. Шарқ динларининг ижтимоий тараққиётга таъсирини ўрганиш бўйича янги тадқиқотлар ўтказиш мақсадга мувофиқ.

4. Ҳиндуийлик ва бошқа динлар ўртасидаги умуминсоний қадриятларни тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Bhagavad Gita. — New Delhi: Motilal Banarsidass Publishers, 2010. — 320 b.
2. Radhakrishnan S. Indian Philosophy. Vol. 1. — New Delhi: Oxford University Press, 2008. — 736 b.
3. Radhakrishnan S. The Principal Upanishads. — New Delhi: HarperCollins India, 2014. — 958 b.
4. Muller M. The Six Systems of Indian Philosophy. — London: Longmans, Green and Co., 1912. — 312 b.
5. Eliade M. Yoga: Immortality and Freedom. — Princeton: Princeton University Press, 2009. — 544 b.

СИНТОИЗМ ДИНИДА ИҚТИСОДИЙ ОНГ

Худойқулов Азамат Бешимович¹,

¹ Иқтисодиёт ва педагогика университети, Тарих ва ижтимоий фанлар кафедраси доцент в.б.,

Саидов Шомахмуд Азамат ўғли²

² Турон университети, Педагогика ва психология кафедраси 2-босқич магистранти

Аннотация: Мазкур мақолада синтоизм динининг иқтисодий онг шаклларига таъсири, япон жамиятида меҳнат маданияти, тежамкорлик, ҳалоллик ва жамоавий

масъулият каби иқтисодий қадриятларнинг вужудга келишидаги ўрни таҳлил қилинган. Шунингдек, синтоизм таълимотининг замонавий Япония иқтисодий тараққиётидаги аҳамияти ёритилган.

Калим сўзлар: синтоизм, иқтисодий онг, меҳнат маданияти, япон жамияти, тежамкорлик, маънавият, иқтисодий қадриятлар, дин ва иқтисодиёт.

Аннотация. В данной статье анализируется влияние синтоизма на формирование экономического сознания, а также его роль в развитии трудовой культуры, бережливости, честности и коллективной ответственности в японском обществе. Освещается значение синтоистского учения в современном экономическом развитии Японии.

Ключевые слова: синтоизм, экономическое сознание, трудовая культура, японское общество, бережливость, духовность, экономические ценности, религия и экономика.

Abstract: This article analyzes the influence of Shintoism on the formation of economic consciousness and its role in developing labor culture, thrift, honesty, and collective responsibility in Japanese society. The significance of Shinto teachings in the modern economic development of Japan is also highlighted.

Keywords: Shintoism, economic consciousness, labor culture, Japanese society, thrift, spirituality, economic values, religion and economy.

КИРИШ

Инсоният тараққиёти тарихида дин нафақат маънавий ҳаёт, балки иқтисодий муносабатларни шакллантиришда ҳам муҳим омил бўлиб келган. Айниқса, Шарқ халқлари цивилизациясида диний қадриятлар меҳнат, мулк, тежамкорлик ва жамоавийлик каби иқтисодий тушунчаларнинг қарор топишига катта таъсир кўрсатган. Япониянинг миллий дини ҳисобланган синтоизм ҳам иқтисодий онгнинг шаклланишида муҳим ўрин тутди.

Синтоизм табиатга ҳурмат, поклик, интизом ва жамоавий ҳамжиҳатлик ғояларини тарғиб этади. Ушбу қадриятлар япон халқининг меҳнатсеварлиги, масъулиятлилиги ва иқтисодий тараққиётида муҳим аҳамият касб этган.

Синтоизм дини қадимги Японияда вужудга келган (синто – «худолар йўли»). Бу диннинг вужудга келишига оид аниқ маълумотлар йўқ. Бироқ у Японияда Хитой таъсиридан холи бир шароитда пайдо бўлган ва ривожланган. Японлар синтоизмнинг моҳияти ва келиб чиқишини бир-бири билан аралаштирмасликка ҳаракат қиладилар. Синтоизм улар учун ҳам тарих, ҳам анъана, ҳам бутун ҳаёт демакдир.

Синтоизм таълимотига кўра, микадо (император) – осмон руҳларининг давомчисидир. Ҳар бир япон кишиси иккинчи даражали руҳлар (кама)нинг ворисидир. Японлар камага аждодлар ва қахрамонларнинг руҳлари деб эътиқод қиладилар. Художўй япон ўлганидан кейин ўзининг ҳам ўша камалардан бири бўлишига ишонади.

Синтоизмда «Олий илоҳиёт» тушунчаси мавжуд эмас. У аждодлар руҳига ва табиатга сифинишга ўргатади. Синтоизмда умумий ҳаётий риоя қилиниши лозим бўлган қоидалардан бошқа диний урф-одатлар йўқ. Унда бир умумий маънавий қоида – «Умумий қонунларга риоя қилган ҳолда табиат қоидаларига мос ҳаракат қил» ғояси мавжуд. Японлар тасаввурида улар яхшилик ва ёмонлик тушунчаларини табиатан билганлар, шу туфайли жамиятдаги қоида ва талабларга риоя қилиш табиий. Агар шундай бўлмаганда, улар ўргатилмаган ёввойи ҳайвонлардан ҳам пастроқ даражада бўлар эдилар.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. Синтоизм ва иқтисодий маданият муносабатлари кўплаб олимлар томонидан тадқиқ қилинган. Макс Вебер дин ва иқтисодий тараққиёт ўртасидаги боғлиқликни тадқиқ этиб, диний қадриятларнинг меҳнат ахлокига таъсирини ёритган. Япон тадқиқотчилари Сокё Оно ва Хадзимэ Накамура синтоизмнинг миллий тафаккур ва иқтисодий маданиятга таъсирини таҳлил қилганлар. Сокё Оно таъкидлайди: “Синтоизмда инсон ва табиат ўртасидаги уйғунлик меҳнатга бўлган муносабатни ҳам белгилайди” [1, 55-бет].

Шунингдек, замонавий тадқиқотчилар япон иқтисодий мўъжизасини миллий диний қадриятлар билан боғлаб таҳлил қиладилар.

Синтоизм ҳақидаги маълумотлар «Кодзики» («Қадимий ёзувлар») ва «Нихонги» («Япония анналари») манбаларида учрайди.

Кодзики – бу синтоизмнинг муқаддас китоби. У ҳар бир японнинг энг яқин китобидир, бошқача айтганда, бу китоб Японияни, япон халқини тушунишнинг калити ҳисобланади. Унда иккита асосий мазмун мужассам: қон-қабилавий бирлик ва сиёсий ҳокимият ғояси. Хадзимэ Накамура фикрича, “Япон жамиятидаги жамоавий масъулият синтоизмнинг маънавий меросидир” [2, 73-бет].

Япон ёзувларида таъкидланишича, оламда аввал тартибсизлик (хаос) ҳукмронлик қилган. Ундан сўнг ер осмондан ажралиб чиққан ҳамда аёл ва эркак жинси пайдо бўлган. Аёл жинси тимсолида аёл худо Изданами, эркак жинси тимсолида унинг эри Изданаги юзага келди. Улардан аёл жинсидаги қуёш илоҳиёти Аматаэрасу, эркак жинсидаги ой илоҳиёти Цукиёми, шамол ва сув илоҳиёти Сусаноо туғилди. Аматаэрасу ғалаба қилиб осмонда қолди, Сусаноо эса ердаги Идзумо мамлакатига қувилди. Сусаноонинг ўғли Окунинуси Идзумо ҳокими бўлди. Аматаэрасу бу ҳолатга чидаб тура олмай, Окунинуси ҳокимиятини ўз набираси Нинигига топширишга мажбур қилди. Ниниги осмондан тушиб, Идзумо давлати раҳбарлигини қабул қилди. Унга ҳокимиятнинг рамзи сифатида уч муқаддас нарса – кўзгу (илоҳийлик тимсоли), қилич (қудрат тимсоли) ва яшма (садоқат ва фидойилик тимсоли) топширилди. Нинигидан Дзиммутэнно келиб чиқди. Тэнно унвони «олий ҳукмдор» маъносини англатади. Бу сўз бошқа тилларда император маъносини билдиради. Дзиммутэнно микадо – япон императорлари сулоласининг биринчи вакили, Япониянинг биринчи афсонавий императори ҳисобланади. Кўзгу, қилич, яшма ўша қадим замонлардан бери япон императорлари хонадонининг белгиси бўлиб қолган.

Император-микадо японлар тасавурида ўзининг илоҳий келиб чиқиши сабабли бутун халқ билан қон-қардош бўлиб, у бир оиладан иборат миллатнинг бошлиғидир. Ҳатто Японияда 300 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилган сёгунлар ҳам ўзларини микадо намояндалари деб атаганлар. Синтоизм таълимотида ёритилган микадо ғоясининг бошқарувчилик хусусияти кучи ҳозирги кунда анчагина заифлашган бўлса-да, японлар тасаввуридан ўчиб кетмаган.

Ҳозирги кунда японлар ташқи кўринишдан бу таълимотга бир оз эътиборсиз кўринсалар-да, чин дилдан унга онгли равишда эҳтиром билан ёндашадилар. Ҳозиргача синтоизм ибодатхоналарида император оиласига атаб турли маросимлар ўтказилиб туради.

Синтоизмнинг ўзига хос жиҳати шундаки, ҳар бир ибодатхонанинг ўз худоси бўлиб, унинг бошқа ибодатхоналарга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Ибодат маросимлари. Оддий япон киши учун унинг ўз ибодатхонаси, унда амалга ошириладиган маросимлар, йилда бир марта бўладиган рангин байрамлар ҳаётининг зарурий қисми бўлиб қолган. Унинг ота-боболари ҳам шундай яшаганлар, ўзи ҳам ундан оширмасдан шу тарзда яшайди.

Ибодатхоналар учун алоҳида ўзига хослик билан бирга уларнинг барчаси учун умумий бўлган жиҳатлар мавжуд. Бу ҳукуматнинг дин ишларини тартибга солиш ва синтоизмни давлат динига айлантиришга қаратилган уринишлари натижасидир. Шундай уринишларнинг бири 1868 йилда Мэйдзи қайта қуришидан кейин бўлиб ўтган. Ўшанда синтоизм руҳонийларини ўқитадиган таълим тизимини яратишга ҳаракат қилинган эди. Каннуси деб аталадиган бундай руҳонийлик лавозими одатда мерос сифатида узатилар эди. 1946 йилда конституция йўли билан дин давлатдан ажратилди.

Ибодатхонада турли амаллар бажарилади. Диндорлар меҳроб олдида туриб, махсус катакли қутига бирор танга ташлайдилар, таъзим қиладилар, бир неча чапак чалиб, ибодат сўзларини қайтарадилар. Ибодатхонада турли байрамлар ҳам уюштирилади.

Синтоизм байрамлари. Синтоизмнинг кенг тарқалган байрамларидан бири Моцуридир. Бу байрам баъзи ибодатхоналарда йилда бир марта, баъзиларида эса икки марта нишонланади. Кўпинча бу байрам деҳқончилик ишларининг бошланиши, ҳосил йиғиб олиш, шунингдек, ибодатхона ёки маҳаллий худога бағишланган сана билан боғлиқ бўлади. Байрам кўтаринки кайфиятда ўтади. Руҳонийлар байрам ҳақида фақатгина доимий ибодатга

келадиган кишиларни эмас, барча аҳолини хабардор қиладилар. Моцури байрамида жуда кўп одам тўпланиб, улар катта тантаналар билан ўйин-кулгу қиладилар. Айрим ибодатхоналарда Моцури ранг-баранг карнавал кўринишида ўтади.

Халқ эътиқодлари. Ҳар бир ибодатхонада Синтай илоҳияти турадиган хонден (муқаддас жой) бор. Хонденнинг ёнида хайден (ибодат қилувчилар турадиган жой) бўлади. Ибодатхоналарда илоҳиётлар тимсоли йўқ. Аммо айрим ибодатхоналар шер, баъзилари тулки, маймун ёки кийик тимсоллари билан безатилган. Бу ҳайвонлар муайян илоҳиётларнинг элчиси ҳисобланади. Буларнинг барчаси синтоизмнинг турли-туман, ўзига хос миллий эътиқодлар билан ҳамбарчас боғлиқлигини кўрсатади.

Халқ орасида тулки табиатига эга бўлган одамларни сеҳргар, фолбин, башоратчилик хусусиятига эга деб ҳисоблайдилар. Улар тулки тимсолидаги илоҳиётга сиғинадилар. Қадимда японлар бўрига ибодат қилганлар. Яқин-яқинларгача улар бўрини Акама тоғларининг руҳи деб ҳисоблаб келганлар. Шунингдек, японлар тошбақа, илон, чувалчанг, балиқ, ниначи, акула, қискичбақа каби кўплаб турли ҳайвонларни муқаддас ҳисоблаб, уларнинг тимсолларини ёмон руҳлардан ҳимоя қилувчи, омад-бахт келтирувчи нарсалар сифатида уйлари, ибодатхоналарига осиб қўядилар. Яна баъзи дарахт ва гулларни, тоғ, булоқ, тош кабиларни ҳам илоҳийлаштирадилар. Шуниси ҳам борки, ушбу урф-одатлар диний эътиқоддан кўра кўпроқ халқнинг қадимий тасаввурлари билан боғлиқ.

МАТЕРИАЛЛАР ВА УСУЛЛАР

Мақолани тайёрлашда тарихийлик, қиёсий таҳлил, тизимли ёндашув ва манбашунослик усулларида фойдаланилди. Синтоизм таълимотига оид илмий адабиётлар, фалсафий қарашлар ва япон иқтисодий тараққиётига доир тадқиқотлар ўрганилди.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

Синтоизмда иқтисодий онг аввало меҳнатга муносабат орқали намоён бўлади. Синтоизм таълимотига кўра, ҳар бир меҳнат тури муқаддас ҳисобланади. Бу эса инсонда масъулият ва виждонли меҳнат қилиш туйғусини шакллантиради.

Японларда иш жойига ҳурмат билан қараш, жамоа манфаатини шахсий манфаатдан устун қўйиш каби хусусиятлар синтоизм таъсирида шаклланган. Бу ҳақда тадқиқотчи Оно шундай ёзади: “Поклик ва тартиб синтоизмда нафақат диний, балки ижтимоий бурч сифатида ҳам қаралади” [3, 61-бет].

Синтоизмда табиат илоҳийлаштирилгани сабабли ресурсларга эҳтиёткор муносабат шаклланган. Бу эса тежамкорлик ва самарадорликка олиб келган. Япон иқтисодий тараққиётининг муҳим омилларидан бири – жамоавийликдир. Синтоизмда инсон жамоанинг бир қисми сифатида қаралади. Накамуранинг таъкидлашича: “Жамоавий манфаатни устун қўйиш япон иқтисодий маданиятининг асосий хусусиятидир” [4, 81-бет]. Шунингдек, синтоизм ҳалоллик ва ишонччи иқтисодий муносабатларнинг муҳим тамойили сифатида баҳолайди. Бу ҳолат япон компанияларида корпоратив маданиятнинг юксак ривожланишига замин яратган.

ХУЛОСА

Синтоизм дини япон жамияти иқтисодий онгининг шаклланишида муҳим ўрин тутган. У меҳнатсеварлик, жамоавийлик, тежамкорлик ва ҳалоллик каби иқтисодий қадриятларни ривожлантирган. Бу қадриятлар Япониянинг иқтисодий тараққиёти ва миллий меҳнат маданиятида муҳим аҳамият касб этган.

Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги таклифлар илгари сурилади:

1. Диний қадриятларни иқтисодий тарбия билан уйғун ўрганиш зарур.
2. Ёшларда меҳнат маданияти ва масъулият ҳиссини шакллантиришда миллий ва диний қадриятлардан самарали фойдаланиш лозим.
3. Шарқ фалсафаси ва динларининг иқтисодий онгга таъсирини чуқурроқ тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.
4. Япония тажрибасини иқтисодий маданиятни юксалтириш соҳасида қиёсий

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ono, S. Shinto: The Kami Way. — Tokyo: Tuttle Publishing, 2004. — 112 б.
2. Nakamura, H. Ways of Thinking of Eastern Peoples. — Honolulu: University of Hawaii Press, 1964. — 420 б.
3. The Religions of Japan. — Tokyo: Charles E. Tuttle Company, 1955. — 210 б.
4. Weber, M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. — London: Routledge, 2001. — 320 б.
5. Japanese Religion. — New Jersey: Prentice Hall, 1982. — 180 б.

ДИНАСТИЯ АШТАРХАНИДОВ И ФОРМИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Бердиев Хайриддин Абдуллоевич¹,

¹ доцент, (PhD), Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова г.Ташкент, Узбекистан

¹ e-mail: 20berdiev20@gmail.com

Абдуллаева Дурдона Хайриддин кизи²

² студентка, Ташкентский государственный технический университет имени Ислама Каримова, г.Ташкент, Узбекистан

² e-mail: itsdurdona@gmail.com

Аннотация: Статья посвящена анализу периода правления династии Аштарханидов в Центральной Азии (XVI–XVIII вв.), пришедшей к власти после ослабления и угасания династии Шейбанидов. Цель работы — выявить ключевые этапы становления и развития Аштарханидского ханства и определить причины ослабления центральной власти. Материалы и методы. Исследование опирается на принципы историзма и объективности, сравнительно-исторический и системный методы, а также на анализ нарративных источников и историографических материалов. В работе рассматриваются обстоятельства прихода Аштарханидов к власти, система государственного управления, экономические практики и формы землевладения. Особое внимание уделено внутренним и внешним конфликтам, которые привели к ослаблению центральной власти и последующему отделению Ферганской долины, что заложило основу для возникновения Кокандского ханства. Результаты. Показано, что кризис аштарханидской государственности был обусловлен сочетанием династических противоречий, сепаратизма региональных правителей и внешнеполитического давления. Выводы. Автор подчёркивает стратегическую важность исторического анализа данного периода для понимания современных процессов государственного строительства и региональной стабильности в Центральной Азии.

Ключевые слова: Аштарханиды, Шейбаниды, Центральная Азия, государственное управление, землевладение, Ферганская долина, Кокандское ханство, политический кризис.

Abstract. This article analyzes the reign of the Ashtarkhanid dynasty in Central Asia (16th–18th centuries), which rose to power following the decline and collapse of the Shaybanid dynasty. The study aims to identify the key stages in the formation and development of the Ashtarkhanid Khanate and to determine the causes behind the weakening of central authority. Materials and Methods. The research is grounded in the principles of historicism and objectivity, employing comparative-historical and systems methods, alongside an analysis of narrative sources and historiographical materials. The study examines the circumstances of the Ashtarkhanids' rise to power, the system of state administration, economic practices, and forms of land tenure. Particular

attention is paid to the internal and external conflicts that weakened central authority and led to the subsequent secession of the Fergana Valley, thereby laying the groundwork for the emergence of the Kokand Khanate. Results. The study demonstrates that the crisis of the Ashtarkhanid state resulted from a combination of dynastic strife, separatism among regional rulers, and external political pressure. Conclusions. The author emphasizes the strategic importance of historically analyzing this period for understanding contemporary processes of state-building and regional stability in Central Asia.

Keywords: *Ashtarkhanids, Shaybanids, Central Asia, state administration, land tenure, Fergana Valley, Kokand Khanate, political crisis.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Shayboniylar sulolasining zaiflashishi va tanazzulidan keyin hokimiyat tepasiga kelgan Ashtarxoniylar sulolasining Markaziy Osiyodagi hukmronligi (XVI–XVIII asrlar) tahlil qilinadi. Ishning maqsadi Ashtarxoniylar xonligining shakllanishi va rivojlanishidagi asosiy bosqichlarni aniqlash va markaziy hokimiyatning zaiflashuv sabablarini aniqlashdir. Materiallar va usullar. Tadqiqot tarixiylik va obyektivlik tamoyillariga, qiyosiy tarixiy va tizimli usullarga, shuningdek, rivoyat manbalari va tarixshunoslik materiallarini tahlil qilishga asoslangan. Ishda Ashtarxoniylarning hokimiyat tepasiga kelishi sharoitlari, davlat boshqaruvi tizimi, iqtisodiy amaliyotlar va yer egaligi shakllari o'rganiladi. Markaziy hokimiyatning zaiflashishiga va keyinchalik Farg'ona vodiysining ajralib chiqishiga olib kelgan ichki va tashqi mojarolarga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bu Qo'qon xonligining paydo bo'lishiga asos bo'lgan. Natijalar. Ashtarxoniylar davlatchiligining inqirozi sulolaviy qarama-qarshiliklar, mintaqaviy hukmdorlarning separatizmi va tashqi siyosat bosimining kombinatsiyasi natijasida yuzaga kelganligi ko'rsatilgan. Xulosalar. Muallif Markaziy Osiyoda davlat qurilishi va mintaqaviy barqarorlikning zamonaviy jarayonlarini tushunish uchun ushbu davrning tarixiy tahlilining strategik ahamiyatini ta'kidlaydi.*

Kalit so'zlar: *Ashtarxoniylar, Shayboniylar, Markaziy Osiyo, davlat boshqaruvi, yerga egalik, Farg'ona vodiysi, Qo'qon xonligi, siyosiy inqiroz.*

ВВЕДЕНИЕ

Период XVI–XVIII вв. в истории Центральной Азии характеризуется значительными политическими трансформациями, включая смену правящих династий и формирование новых государственных образований. Одним из ключевых моментов стало утверждение династии Аштарханидов, пришедшей на смену ослабленным Шейбанидам. Изучение данного этапа имеет важное значение для понимания эволюции государственности, административных систем и социально-экономических отношений в регионе. Современные исследования продолжают подчёркивать актуальность глубокого анализа исторического прошлого Центральной Азии для осмысления текущих политических и социально-экономических процессов [1; 2].

Целью статьи является всесторонний анализ периода правления Аштарханидов: их прихода к власти, особенностей государственного управления, экономических аспектов и факторов, способствовавших последующей фрагментации и возникновению новых ханств. Понимание этих исторических процессов позволяет выявить закономерности развития межгосударственных отношений и формирования региональной стабильности, что актуально и для современного контекста Центральной Азии [3; 4].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследование опирается на принципы историзма, предполагающие рассмотрение событий в их хронологической последовательности и взаимосвязи с конкретными историческими условиями. Материалом для анализа послужили исторические тексты, содержащие сведения о династии Аштарханидов, её политике и социально-экономической структуре общества. В работе применены методы сравнительно-исторического анализа, позволяющие сопоставить различные аспекты государственного управления и экономики

Аштарханидов с предшествующими и последующими периодами. Также использован контент-анализ исторических описаний для выявления ключевых характеристик и тенденций. Подобные подходы активно применяются в современных исследованиях, направленных на изучение эволюции регионального сотрудничества и политической прозрачности в Центральной Азии [5; 6]. При оценке социально-экономических аспектов учитывались данные о формах землевладения и налогообложении, что позволяет реконструировать хозяйственную жизнь ханства.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Приход Аштарханидов к власти был обусловлен кризисом династии Шейбанидов. После смерти Абдулла-хана II внутренние распри между Шейбанидами обострились, что привело к гибели всех представителей династии мужского пола. В результате на престол были возведены мужчины, связанные с династией по женской линии, — представители третьей династии, Аштарханиды. Их родословная восходит к Астраханскому ханству (Ходжи Тархан). После подчинения Астраханского ханства Россией в 1456 году Ёрмухаммад-хан прибыл в Моваруннахр со своей семьёй. Его сын Джонибек породнился с Шейбанидами, выдав свою дочь за султана Искандара, правителя Бухары. От этого брака родились Динмухаммад, Баки Мухаммад и Вали Мухаммад.

Когда мужских представителей Шейбанидов не осталось, Джонибек был объявлен султан-ханом, но отказался от престола в пользу своего старшего сына Динмухаммада. После скорой смерти Динмухаммада на трон взошёл Баки Мухаммад. Его основной задачей было прекращение хаоса в стране, что потребовало борьбы с внутренними и внешними противниками.

После смерти Баки Мухаммада в 1605 году к власти пришёл Вали Мухаммад. Однако его политика вызвала недовольство высшего класса, что привело к восстанию в Самарканде под предводительством султана Имамкули. Вали Мухаммад бежал в Иран, но попытка вернуть власть с помощью иранской армии оказалась безуспешной. Власть перешла к Имамкули-хану, который правил с 1611 по 1642 год. В этот период в стране установился относительный мир и наблюдался рост экономики.

После Имамкули-хана престол занимали Надир Мухаммад, Абдулазиз-хан, Субхан Кули-хан, Убайдулла-хан и Абулфаиз-хан. На протяжении всего периода Аштарханидов страна оставалась под угрозой внутренних конфликтов и внешних вторжений со стороны Ирана и хивинских ханов. Эти постоянные войны привели к ослаблению центральной власти.

Система государственного управления при Аштарханидах была двухуровневой: центральной и местной. Центральное управление осуществлялось дворцовыми чиновниками, среди которых особое положение занимал аталик. Должности деванбеги, парваначи, мушриф, казначей, накиб, додхох, кушбеги, мирохур, ясаул и иная также имели значительное влияние. Военные и административные чиновники обладали большими правами. Важную роль играли и великие религиозные деятели, такие как Шайхулислам, Казикалон и Садр.

Основным богатством ханства была земля, которая делилась на несколько категорий:

Мульки султани, земли мамлок — доходы от этих земель принадлежали хану и его двору.

Частные земли — включали административные земли и частные владения религиозных чиновников, оформленные как суюрго, икто и танхо.

Земли вакф — принадлежали религиозным организациям.

На орошаемых землях возделывали пшеницу, ячмень, кукурузу, бобовые, овощи, сахарный тростник и хлопок. Помимо традиционных налогов, таких как хиродж и закят, а также вывозных и таможенных пошлин, население привлекалось к принудительным работам по рытью и очистке каналов, а также к строительству. С тех, кто не участвовал в этих работах, взимались дополнительные сборы. С иностранных купцов взимался таможенный налог. Экономические процессы в регионе, включая финансовые потоки, остаются предметом анализа и в современный период [1].

К началу XVIII века государство Аштарханидов начало распадаться. Ферганская долина отделилась, и там было основано Кокандское ханство. Причиной послужили внутренние конфликты и ослабление центральной власти, характерные для периода Аштарханидов. К власти в Фергане пришёл Шахрухби из династии мингсой, основав Кокандское ханство. Его потомки, включая Абдурахима, Абдулкарима, Эрдону, Нобуту, Олимхана, Умархана, Мадалихана, Шералихана и Худоярхана, правили впоследствии. Кокандское ханство стало одним из крупнейших государств Средней Азии, конкурируя с Бухарой и даже Китаем. Между Бухарой и Кокандом происходили военные столкновения; так, во время правления Амира Насруллы Коканд был подчинён Бухаре, а Мадалихан и поэтесса Нодирабегим были казнены.

Ослабление центральной власти и внутренние конфликты в период Аштарханидов позволили Мухаммеду Хакимби, представителю местного населения, укрепить свои позиции. С помощью Надир-шаха, правителя Ирана, он достиг ранга главного министра. Его сын Мухаммед Рахимби фактически занял трон и основал новое государство — Бухарский эмират. Эти процессы демонстрируют динамику региональной политики и формирование новых центров силы в Центральной Азии [2; 4; 5; 6]. Понимание этих исторических процессов имеет значение для анализа современных межгосударственных отношений и сотрудничества в Центральной Азии.

ВЫВОДЫ

Период правления династии Аштарханидов (XVI–XVIII вв.) представляет собой важный этап в истории Центральной Азии, характеризующийся сложными процессами государственного строительства, административного развития и социально-экономических преобразований. Приход Аштарханидов к власти был следствием кризиса Шейбанидов, а их правление ознаменовалось попытками стабилизации и экономического роста, но также и постоянными внутренними конфликтами и внешними угрозами.

Двухуровневая система управления, сложившаяся при Аштарханидах, с чёткой иерархией чиновников и разнообразием форм землевладения отражает специфику феодального государства того времени. Однако неспособность центральной власти эффективно противостоять внутренним распрям и внешним агрессиям привела к ослаблению ханства и его последующему распаду, о чём свидетельствует отделение Ферганской долины и образование Кокандского ханства. Эти исторические события подчёркивают циклический характер политических процессов в регионе и значение сильной централизованной власти для сохранения территориальной целостности. Изучение данной эпохи имеет решающее значение для понимания долгосрочных тенденций в развитии государственности и региональной динамики в Центральной Азии [3; 4; 6].

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- 1 Юдин, В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 384 с.
- 2 Burton, A. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550–1702. — New York: St. Martin's Press, 1997. — XX, 664 p.
- 3 Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв.: сборник статей / отв. ред. Б.А. Тулепбаев. — Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1983. — 192 с.
- 4 Бабаджанов, Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. — Токио–Ташкент: Институт востоковедения АН РУз, 2010. — 744 с.
- 5 Муканов, М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. — Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1974. — С. 45–54.

ДВУСТОРОННЕЕ ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ТАДЖИКИСТАНА И УЗБЕКИСТАНА В МНОГОСТОРОННЕМ КОНТЕКСТЕ

Abstract: *This work is devoted to the study of the dynamics of Tajik-Uzbek humanitarian ties. The author examines the regulatory and legal basis of interaction, evaluates joint projects in the field of education, science, culture and youth initiatives, and provides statistics on student and teacher exchanges. The focus is on the influence of international platforms (CIS, SCO, UN) and the summits of the leaders of the Central Asian countries on the deepening of bilateral contacts. The results of the study show that the humanitarian vector of cooperation between Dushanbe and Tashkent has outgrown the framework of the related direction and has become a full-fledged factor of rapprochement in the region.*

Keywords *Tajikistan, Uzbekistan, humanitarian relations, student exchange, cultural diplomacy, SCO, CIS, Central Asian region, integration processes..*

Аннотация. *Данная работа посвящена исследованию динамики таджикско-узбекских гуманитарных связей. Автор исследует нормативно-правовой фундамент взаимодействия, оценивает совместные проекты в области просвещения, науки, культуры и молодежных инициатив, а также приводит статистику студенческих и преподавательских обменов. В фокусе внимания находится влияние международных площадок (СНГ, ШОС, ООН) и саммитов лидеров стран Центральной Азии на углубление двусторонних контактов. Итоги исследования показывают, что гуманитарный вектор сотрудничества Душанбе и Ташкента перерос рамки сопутствующего направления и стал полноценным фактором сближения в регионе*

Ключевые слова: *Таджикистан, Узбекистан, гуманитарные связи, студенческий обмен, культурная дипломатия, ШОС, СНГ, Центральноазиатский регион, интеграционные процессы.*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada tojik-o'zbek gumanitar aloqalari dinamikasini o'rganishga bag'ishlangan. Muallif o'zaro hamkorlikning me'yoriy-huquqiy asoslarini o'rganadi, ta'lim, fan, madaniyat va yoshlar tashabbuslari sohasidagi qo'shma loyihalarni baholaydi, shuningdek, talabalar va o'qituvchilar almashinuvi statistikasini keltiradi. Xalqaro maydonlar (MDH, ShHT, BMT) va Markaziy Osiyo davlatlari yetakchilarining sammitlarining ikki tomonlama aloqalarni chuqurlashtirishga ta'siri diqqat markazida turibdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, Dushanbe va Toshkent o'rtasidagi hamkorlikning gumanitar yo'nalishi qo'shimcha yo'nalish doirasidan chiqib, mintaqada yaqinlashishning to'laqonli omiliga aylangan.*

Tojikiston, O'zbekiston, gumanitar aloqalar, talabalar almashinuvi, madaniy diplomatiya, ShHT, MDH, Markaziy Osiyo mintaqasi, integratsiya jarayonlari..

Kalit so'zlar: *Tojikiston, O'zbekiston, gumanitar aloqalar, talabalar almashinuvi, madaniy diplomatiya, ShHT, MDH, Markaziy Osiyo mintaqasi, integratsiya jarayonlari..*

Дипломатические отношения между Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан установлены 22 октября 1992 года. С 1995 года в Ташкенте функционирует Посольство Республики Таджикистан. Основными документами, регулирующими главные направления отношений Таджикистана с Узбекистаном, по праву считаются подписанные главами государств Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве между Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан, подписанный 4 января 1993 года в Ташкенте, Договор о вечной дружбе между Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан от 15 июня 2000 года. В первом документе сторонами определены основные принципы двусторонних отношений: взаимное уважение независимости и государственного суверенитета, равноправие, невмешательство во внутренние дела друг друга, обоюдное стремление к установлению взаимовыгодных партнерских экономических связей, как на государственном уровне, так и на уровне хозяйствующих субъектов.

Во втором документе Стороны, с учетом открывающихся перспектив установления нового типа отношений между странами региона, обозначили новые горизонты сотрудничества двух стран, значительно расширили основные принципы двусторонних таджикско-узбекских отношений.

В современных условиях глобализации установление и развитие разносторонних отношений между народами является важным фактором устойчивого развития, всеобщей безопасности и стабильности государств. Республика Таджикистан, с учетом перспектив своего экономического развития, географического и геополитического расположения, а также общности корней и исторически сложившихся связей между народами двух соседних стран, уделяет постоянное внимание дальнейшему развитию и углублению широкого спектра взаимовыгодного сотрудничества с Республикой Узбекистан[1]. В разрезе этого Республикой Таджикистан принимаются меры, направленные на перевод отношений двух стран в русло добрососедства и взаимовыгодного сотрудничества. Повышенное внимание уделяется вопросам укрепления взаимного доверия во всех направлениях с учётом взаимовыгодного сотрудничества.

Помимо двусторонних контактов между Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан активно развивается их сотрудничество в рамках региональных и международных организаций, таких как Организация Объединенных Наций (ООН), Содружество Независимых Государств (СНГ), Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА). Такое сотрудничество Республики Таджикистан с Республикой Узбекистан в рамках региональных и международных структур служит залогом стабильности и мира в центрально-азиатском регионе.

В современных реалиях взаимоотношения между Таджикистаном и Узбекистаном обрели новое содержание и форму. В первом десятилетии 21 в. Таджикистан и Узбекистан придавали новый импульс добрососедским отношениям. Общность истории и культуры, народные обычаи и традиции общая граница становятся важной а порой для развития многосторонних отношений для двух государств. В последнее время с приходом нового политического руководства Узбекистана отношения двух стран приобрели новую динамику и развития. Взаимоотношения двух стран охватывает все сферы экономики науки, культуры. Развития и их взаимовыгодных отношений направлены на решении важных стратегических задач и отвечает интересам народов Таджикистана и Узбекистана. Они служат в интересах и отвечает требованием народов Таджикистана и Узбекистана[2].

Республика Таджикистан, с учетом перспектив своего экономического развития, географического и геополитического расположения, а также общности корней и исторически сложившихся связей между народами двух соседних стран, уделяет постоянное внимание дальнейшему развитию и углублению широкого спектра взаимовыгодного сотрудничества с Республикой Узбекистан. Геополитически важным прорывом можно считать налаживание конструктивного таджикско-узбекского диалога во время государственного визита президента Узбекистана Ш.М. Мирзиёева в Таджикистан, когда были подписаны 27 международно-правовых документов, регулирующих двусторонние отношения. Среди самых значимых соглашений между двумя республиками: изменение визового режима, открытие авиа-железнодорожного и автобусного сообщений, разминирование государственных границ договоренности в сфере экономики, торговли, инвестиций, финансов, транспорта и транзита, сельского хозяйства, водно-энергетической отрасли, налогов, таможенного дела, туризма, образования и науки, здравоохранения, культуры, межрегионального сотрудничества, а также в области безопасности и противодействия преступности[3]. В 2018 г. был подписан Договор о стратегическом партнерстве, выведший взаимоотношения между Таджикистаном и Узбекистаном на качественно новый уровень сотрудничества на долгосрочную перспективу.

Вопросы торгово-экономического и инвестиционного сотрудничества, взаимодействия в области транспорта и других отраслях экономики, а также культурно-гуманитарного характера рассматриваются в рамках работы созданной в 2002 году Межправительственной комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству между Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан.

Экономические отношения Таджикистана и Узбекистана в современности достигли больших результатов. Так, на территории Таджикистана и Узбекистана действуют почти 400 совместных предприятий. При этом более 300 предприятий с таджикским капиталом работает в Узбекистане. Перед правительствами поставлена задача по доведению товарооборота до 2 млрд долларов. Также Таджикистан и Узбекистан создают зону свободной торговли "Ойбек - Фотехобод" и торгово-логистический центр "Андархан". Важным аспектом в укреплении межгосударственного сотрудничества на наш взгляд является образовательно-гуманитарное сотрудничество Таджикистана и Узбекистана[4].

Так, благодаря усилиям Правительства наших стран, Республики Таджикистан и Республики Узбекистан в 2018 году был принят важное межгосударственное соглашение «О сотрудничестве в сфере высшего образования и науки». Стороны стремясь к развитию и укреплению взаимовыгодного сотрудничества в сфере высшего образования и науки, убежденные, что сотрудничество в сфере высшего образования и науки способствует углублению связей и лучшему взаимопониманию между двумя государствами, согласились:

- расширять сотрудничество в различных областях высшего образования и науки, в частности между высшими учебными заведениями и научно-исследовательскими учреждениями, профессорско-преподавательским составом и учеными;

- установление прямого сотрудничества между высшими учебными заведениями Республики Узбекистан и Республики Таджикистан;

- взаимное участие студентов обеих стран в образовательной и научной деятельности;

- обмен учебными, научно-методическими материалами в сфере высшего и последиplomного образования;

- проведение совместных научных конференций, симпозиумов, олимпиад и конкурсов для учащихся и студентов высших учебных заведений;

- публикация статей в научных журналах и других изданиях двух стран;

-) другие взаимоприемлемые направления сотрудничества.

Надо отметить, что гуманитарное взаимодействие развивается на фоне устойчивого роста торгово-экономических связей. Так в 2023 году объём товарооборота между Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан составил 504,3 млн долл. США[5]. В марте 2026 года стороны договорились о увеличении товарооборота до 2 млрд долл. к 2030 году[6]. Этот экономический фундамент создаёт дополнительные ресурсы для финансирования совместных гуманитарных проектов и повышает взаимный интерес к углублению культурных и образовательных обменов.

Научное сотрудничество

Научная кооперация находится на этапе становления, но уже демонстрирует заметные результаты. Страны взаимодействуют по приоритетным направлениям:

- история и археология Центральной Азии;
- водные ресурсы и ирригация (традиционно чувствительная, но конструктивно развивающаяся тема);
- экология и изменение климата;
- цифровизация образования.

В 2024–2025 гг. прошли международные научно-практические конференции с участием исследователей обеих стран, в том числе в формате онлайн с охватом более 1 тыс. человек[7]. Активно развивается сотрудничество в рамках базовых организаций СНГ в сфере образования и науки. В 2025/2026 учебном году на основные образовательные программы базовых организаций СНГ зачислены десятки студентов из обеих стран.

Благодаря такому сотрудничеству укрепляется из года в год межвузовское сотрудничество Таджикистана и Узбекистана. Ярким примером является плодотворное сотрудничество ТГУПБП с высшими учебными заведениями Республики Узбекистан.

Одной из главных сфер сотрудничества народов Республики Таджикистан и Республики Узбекистан всегда была культура. Правительства двух стран уделяют большое внимание межгосударственному культурному сотрудничеству. Руководствуясь принятыми в этой сфере за годы суверенитета Соглашениями, стороны внесли весомый вклад в подготовку и

повышение квалификации работников сфер культуры и искусства обоих государств

В результате установления прямых контактов между высшими учебными заведениями наших стран количество таджикских студентов, обучающихся в вузах Узбекистана выросло с 2016 г. почти в 7 раз – с 16 до 110 чел.

Кроме того, между некоторыми вузами действует договоренность, согласно которой студенты двух стран могут получать степень бакалавра в одной стране и степень магистра – в другой. Такая практика успешно развивается в сотрудничестве ТГУПБП с ВУЗами Республики Узбекистан. Кроме того, накануне визита Ш.Мирзиёева в Душанбе, между правительствами двух стран была достигнута договоренность о приеме таджикских граждан в военные вузы Узбекистана.

Неоценимый вклад в развитие науки и образования вносит регулярное взаимодействие научно-академических кругов. Так, в августе 2018 г. в гг. Ташкент и Самарканд состоялся «Круглый стол» с участием делегации таджикских ученых-академиков на тему «Перспектива культурно-гуманитарных отношений Узбекистана и Таджикистана»[8].

В сентябре 2020 г. ученые и эксперты Академий наук, ведущих исследовательских институтов и мозговых центров двух государств приняли участие в научно-практической конференции: «Вклад лидеров Узбекистана и Таджикистана в укрепление дружбы, добрососедства и доверия, открытие новой страницы таджикско-узбекского стратегического партнерства» (г. Душанбе).

Кроме того, в настоящее время ведутся совместные исследования между НИИ Академии наук Таджикистана и Узбекистана.

В сентябре 2020 г. Институтом геологии, сейсмостойкого строительства и сейсмологии АН РТ и Навоийское отделение АН РУ подписало меморандум о сотрудничестве с в направлении разработки и внедрении инновационных технологий в сферах поиска и изучения полезных ископаемых, возобновляемой энергии, энергосбережения и экологии. Также налажено сотрудничество между Институтом астрофизики Таджикистана и Астрономическим институтом Узбекистана в области астрономии и подготовки кадров.

Знаковой также является активизация сотрудничества между аналитическими и мозговыми центрами двух стран.

В частности, в 2018 г. был подписан Меморандум о сотрудничестве между Центром стратегических исследований (ЦСИ) при Президенте Республики Таджикистан и Институтом стратегических и межрегиональных исследований при Президенте Республики Узбекистан.

Так, в преддверии визита главы Узбекистана в Таджикистан 3 июня 2021 г. ведущими аналитическими структурами двух стран в г. Душанбе была организована конференция на тему «Новые точки роста» дальнейшего расширения и укрепления сотрудничества между Республикой Узбекистан и Республикой Таджикистан», а также состоялась церемония подписания Соглашения о сотрудничестве между Международным институтом Центральной Азии и ЦСИ при Президенте Республики Таджикистан.

Несомненно, сотрудничество академических и экспертно-аналитических кругов будет способствовать не только своевременному решению фундаментальных задач, но и выработке взаимовыгодных практических предложений для развития и укрепления двухстороннего сотрудничества.

Важной сфере межгосударственного сотрудничества является туризм. В отношениях между народами наших братских государств наблюдается увеличение взаимного потока туристов. Так, в результате отмены визового режима в 2018 г. данное направление получил новый импульс развития

На наш взгляд результат двусторонних встреч на высшем уровне между Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан показывает, что обе страны показали приверженность по жизненно важным вопросам обеспечения региональной безопасности на пространстве Центральной Азии. Так как стабильность внутренняя и внешняя является самым важным приоритетом для развития других сфер жизнедеятельности государств. Данная проблема нашла свое отражение в совместном заявлении президентов Республики Таджикистан и Республики Узбекистан об укреплении дружбы и добрососедства. В нем, в частности, указано, что конструктивное и взаимовыгодное сотрудничество между Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан отвечает долгосрочным интересам народов двух стран, а также является ключевым фактором в обеспечении мира, стабильности, безопасности и устойчивого развития в обширном регионе Центральной Азии.

ЛИТЕРАТУРА:

1 Дипломатия Таджикистана: вчера и сегодня. В двух томах. Том 1. Серия: Внешняя политика Таджикистана. Душанбе: «Ирфон», 2009, 296 с. илл.

2 Мирзоев Х. Приоритетные направления гуманитарного сотрудничества между Таджикистаном и Узбекистаном на современном этапе.-С186-190

3 Майтдинова Г. Геополитическая динамика Центральной Азии: новые подходы и стратегические ориентиры. Бишкек, 2018, с.19..

4 Торгово-экономические отношения Таджикистана и Узбекистана<https://tj.sputniknews.ru/20240418/torgovlayekonomika-tajikistan-uzbekistan-1062551023.html> [дата обращения 6.10.2026].

5 О сотрудничестве Республики Таджикистан с Республикой Узбекистан // Министерство иностранных дел Республики Таджикистан. — URL: <https://mfa.tj/ru/main/view/145/otnosheniya-tadzhikistana-s-uzbekistanom>.

6 Таджикистан и Узбекистан договорились об увеличении товарооборота до \$2 млрд к 2030 году // Anadolu Agency. — 2026. — 26 марта. — URL: <https://www.aa.com.tr/ru/экономика/таджикистан-и-узбекистан-договорились-о-увеличении-товарооборота-до-2-млрд-к-2030-году/3880271>

7 О вкладе базовых организаций государств – участников СНГ в сфере образования в развитие общего образовательного пространства Содружества в 2024 году // Е-СИС. — 2025. — 10 марта. — URL: https://eccis.org/news/29129/o_vklade_bazovyh_organizacij_gosudarstv_%E2%80%93_uchastniko_v_sng_v_sfere_obrazovaniya_v_razvitie_obshego_obrazovatel'nogo_prostranstva_sodruzhestva_v_2024_godu

8 Культурно-гуманитарное сотрудничество Таджикистана и Узбекистана – воплощение исторической близости двух народов<https://www.uzdaily.uz/ru/post/61529v>

9 Совместное заявление Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона и Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева об укреплении дружбы и добрососедства. НИАТ Ховар. 09.03.2018(дата обращения 10.07.2026)

ИЧКИ ИШЛАР АКАДЕМИЯСИДА ТАЪЛИМ ИСЛОҲОТЛАРИ: ЎТМИШ ВА БУГУН

Рустамова Замира Бобоқуловна

Иқтисодиёт ва педагогика университети в.б доценти

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар академиясида таълим тизимининг шаклланиши ва ривожланиши, унинг тарихий босқичлари ҳамда замонавий ислохотлар мазмуни таҳлил қилинган. Ички ишлар органлари учун юқори малакали кадрлар тайёрлаш тизимида амалга оширилган ўзгаришларнинг таълим мазмуни, ўқитиш методикаси, амалиёт билан интеграция, рақамли технологиялардан фойдаланиш ва касбий компетенцияларни шакллантиришга таъсири ёритилган. Тадқиқот натижасида таълим жараёнининг замонавий талабларга мослашуви, назария ва амалиёт уйғунлигининг кучайиши ҳамда кадрлар тайёрлаш сифатини оширишга қаратилган ёндашувлар аниқланган.

Калит сўзлар: Ички ишлар академияси, таълим ислохоти, кадрлар тайёрлаш, ички ишлар органлари, касбий компетенция, таълим технологиялари, амалиёт, рақамлаштириш.

Аннотация.. В данной статье анализируются становление и развитие системы образования в Академии внутренних дел Республики Узбекистан, ее исторические этапы и содержание современных реформ. Освещено влияние изменений, осуществленных в системе подготовки высококвалифицированных кадров для органов внутренних дел, на содержание образования, методику обучения, интеграцию с практикой, использование цифровых технологий и формирование профессиональных компетенций. В результате исследования выявлены подходы, направленные на адаптацию образовательного процесса к современным требованиям, усиление гармонии теории и практики, а также повышение качества подготовки кадров.

Ключевые слова: Академия внутренних дел, реформа образования, подготовка кадров, органы внутренних дел, профессиональная компетенция, образовательные технологии, практика, цифровизация.

Abstract. This article analyzes the formation and development of the educational system at the Academy of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, its historical stages, and the content of modern reforms. The impact of changes in the system of training highly qualified personnel for internal affairs bodies on the content of education, teaching methods, integration with practice, the use of digital technologies and the formation of professional competencies is highlighted. As a result of the study, approaches aimed at adapting the educational process to modern requirements, strengthening the harmony of theory and practice, and improving the quality of personnel training were identified.

Keywords: Academy of Internal Affairs, educational reform, personnel training, internal affairs bodies, professional competence, educational technologies, practice, digitalization.

КИРИШ

Замонавий давлат бошқаруви ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида профессионал кадрлар тайёрлаш муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, ички ишлар органларининг жамият хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш борасидаги вазифалари кадрларни тайёрлаш тизимига юқори талабларни қўяди.

Ўзбекистонда ички ишлар органлари учун кадрлар тайёрлаш тизими тарихан бир неча босқичларда ривожланиб келган. Дастлаб таълим жараёни асосан махсус касбий билим ва хизмат кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган бўлса, кейинги босқичларда ҳуқуқий билимлар, инсон ҳуқуқлари, замонавий педагогик технологиялар, ахборот-коммуникация технологиялари ва амалий компетенцияларга эътибор кучайди.

Бугунги кунда Ички ишлар академиясида таълим жараёнини такомиллаштириш масаласи ички ишлар органларини ислоҳ қилишнинг муҳим таркибий қисми сифатида намоён бўлмоқда. Таълим мазмунини янгилаш, ўқув жараёнини амалиётга яқинлаштириш, рақамли технологияларни жорий этиш ва тингловчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантириш ушбу жараённинг асосий йўналишларидан ҳисобланади.

Мазкур мақоланинг мақсади — Ички ишлар академиясида таълим ислохотларининг ўтмишдаги шаклланиш босқичлари ва бугунги замонавий йўналишларини таҳлил қилиш ҳамда таълим тизимидаги ўзгаришларнинг мазмун-моҳиятини очиқ беришдан иборат.

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА УСУЛЛАРИ

Тадқиқотни амалга оширишда тарихий, тизимли, қиёсий-ҳуқуқий ва таҳлилий усуллардан фойдаланилди. Ички ишлар органлари учун кадрлар тайёрлаш тизимининг ривожланиш босқичлари ўрганилиб, таълим жараёнидаги анъанавий ва замонавий ёндашувлар ўзаро қиёсланди.

Тадқиқотнинг ахборот базасини Ўзбекистон Республикасининг таълим ва ички ишлар органлари фаолиятига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, соҳадаги ислохотларга доир расмий материаллар, илмий-услубий адабиётлар ҳамда таълим жараёнини ташкил этишга оид манбалар ташкил этди.

Тадқиқот жараёнида қуйидаги йўналишлар бўйича таҳлил амалга оширилди:

1. ички ишлар органлари учун кадрлар тайёрлаш тизимининг тарихий шаклланиши;
2. таълим мазмуни ва ўқув дастурларидаги ўзгаришлар;
3. назарий ва амалий тайёргарлик нисбати;
4. замонавий педагогик ва ахборот технологияларининг таълим жараёнига жорий этилиши;
5. касбий компетенцияларни шакллантиришга қаратилган ёндашувлар.

НАТИЖАЛАР

Тадқиқот натижалари ички ишлар соҳасида кадрлар тайёрлаш тизими босқичма-босқич такомиллашиб борганини кўрсатади.

1. Таълим тизимининг шаклланиш босқичи

Ички ишлар органлари учун кадрлар тайёрлаш тизимининг дастлабки босқичларида асосий эътибор хизмат фаолияти учун зарур бўлган махсус билим ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган. Ўқув жараёнида ҳуқуқшунослик, жиноятчиликка қарши курашиш, хизмат тайёргарлиги ва бошқа соҳавий фанлар муҳим ўрин эгаллаган.

Бу давр учун ўқитувчи томонидан билимни етказиб беришга асосланган анъанавий таълим модели хос бўлган. Тингловчининг мустақил изланиши ва интерактив таълим усулларида фойдаланиш ҳозирги даражада кенг қўлланилмаган.

2. Таълим мазмунининг такомиллашуви

Кейинги даврларда ички ишлар органлари фаолиятининг мазмунан ўзгариши таълим тизимига ҳам таъсир кўрсатди. Хусусан, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида ички ишлар ходимларининг касбий билимлари билан бир қаторда инсон ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат, мулоқот маданияти, касбий этика ва психологик тайёргарлик каби компетенцияларни шакллантириш зарурати кучайди.

Натижада ўқув дастурларида ҳуқуқий ва ижтимоий фанлар билан бир қаторда амалий машғулотларнинг аҳамияти ҳам ошди.

3. Назария ва амалиёт интеграцияси

замонавий таълим ислохотларининг муҳим натижаларидан бири назарий билимларни амалий фаолият билан уйғунлаштиришга эътиборнинг кучайишидир.

Бунда вазиятли масалалар, кейслар, амалий машғулотлар, моделлаштирилган хизмат вазиятлари ва касбий кўникмаларни баҳолаш усулларида фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Бундай ёндашув тингловчига фақат тайёр билимни ўзлаштириш эмас, балки муайян хизмат вазиятида мустақил қарор қабул қилиш, ҳуқуқий нормаларни амалиётда қўллаш ва муаммога комплекс ёндашиш кўникмасини шакллантириш имконини беради.

4. Рақамли таълим технологияларининг жорий этилиши

Бугунги таълим жараёнини рақамли технологияларсиз тасаввур қилиш қийин. Ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш электрон таълим ресурсларини яратиш, масофавий таълим имкониятларини кенгайтириш, мустақил таълимни қўллаб-қувватлаш ва билимларни баҳолаш жараёнларини такомиллаштиришга хизмат қилмоқда.

Рақамлаштириш, шунингдек, тингловчиларнинг ахборот билан ишлаш, электрон маълумотлар базаларидан фойдаланиш ва замонавий технологиялардан касбий фаолиятда унумли фойдаланиш компетенцияларини ривожлантириш учун замин яратади.

5. Компетенциявий ёндашувнинг кучайиши

Замонавий таълимда асосий эътибор фақат билим ҳажмига эмас, балки уни амалиётда қўллай олиш қобилиятига қаратилади.

Ички ишлар органлари ходими учун ҳуқуқий билим билан бир қаторда қуйидаги компетенциялар муҳим ҳисобланади:

- танқидий ва мантиқий фикрлаш;
- мустақил қарор қабул қилиш;
- мулоқот ва музокара олиб бориш;
- низоли вазиятларни бошқариш;
- ахборот технологияларидан фойдаланиш;
- инсон ҳуқуқларига риоя қилиш;
- касбий этика меъёрларига амал қилиш.

Шу нуқтаи назардан, таълим ислохотлари кадрларнинг фақат назарий тайёргарлигини эмас, балки уларнинг комплекс касбий салоҳиятини шакллантиришга йўналтирилмоқда.

МУҲОКАМА

Ички ишлар академиясида таълим ислохотларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, кадрлар тайёрлаш тизими жамият ва ички ишлар органлари олдида турган янги вазифаларга мос равишда трансформацияланмоқда.

Ўтмишда таълим жараёнида устувор бўлган репродуктив ёндашув, яъни тайёр билимни ўзлаштириш модели бугунги кунда тўлиқ етарли эмас. Замонавий ички ишлар ходими мураккаб ва тез ўзгараётган хизмат вазиятларида мустақил фикрлаши, ҳуқуқий нормаларни тўғри қўллаши ва фуқаролар билан самарали мулоқот қилиши талаб этилади.

Шу сабабли таълим жараёнида интерактив методлар, муаммоли таълим, кейс-стади, симуляцион машғулотлар ва амалий топшириқларнинг аҳамияти ортиб бормоқда.

Шу билан бирга, таълим ислохотларининг самарадорлиги фақат ўқув дастурларини янгилаш билан чекланмайди. Ўқитувчиларнинг касбий ва педагогик салоҳияти, моддий-техник база, замонавий ўқув-методик таъминот, амалиёт билан ҳамкорлик ва таълим натижаларини баҳолаш тизими ҳам бир-бири билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланиши зарур.

Таълим ва амалиёт интеграциясини янада кучайтириш ҳам муҳим масалалардан биридир. Чунки ички ишлар органлари фаолиятида назарий билимнинг қиймати унинг реал хизмат вазиятларида самарали қўлланилиши билан белгиланади.

Бундан ташқари, рақамли технологиялардан фойдаланиш билан боғлиқ жараёнлар ҳам янги педагогик ёндашувларни талаб қилади. Электрон ресурсларни жорий этишнинг ўзи таълим сифатини автоматик равишда оширмайди. Муҳими, технологиялар таълим мақсадига мувофиқ равишда қўлланилиши ва тингловчининг мустақил, таҳлилий ҳамда амалий фаоллигини оширишга хизмат қилиши лозим.

ХУЛОСА

Ички ишлар академиясида таълим ислохотлари тарихий жиҳатдан кадрлар тайёрлаш тизимининг такомиллашуви билан боғлиқ узлуксиз жараён сифатида намоён бўлади. Таълимнинг дастлабки босқичларида махсус касбий билимларни шакллантириш устувор бўлган бўлса, замонавий босқичда шахсга йўналтирилган, компетенциявий ва амалий ёндашувлар тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

Тадқиқот натижаларига кўра, бугунги таълим ислохотларининг асосий хусусиятлари сифатида таълим мазмунини янгилаш, назария ва амалиёт интеграциясини кучайтириш,

рақамли технологиялардан фойдаланиш, интерактив ўқитиш методларини кенгайтириш ва тингловчиларда комплекс касбий компетенцияларни шакллантиришни қайд этиш мумкин.

Келгусида ички ишлар соҳасида кадрлар тайёрлаш самарадорлигини ошириш учун таълим дастурларини амалиётдаги реал эҳтиёжлар асосида мунтазам такомиллаштириш, симуляцион ва амалий машғулотларни кенгайтириш, ўқитувчиларнинг педагогик компетенцияларини ривожлантириш ҳамда рақамли таълим муҳитини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ.

Шундай қилиб, Ички ишлар академиясида таълим ислохотларининг «ўтмишдан бугунга» бўлган эволюцияси билим беришга асосланган моделдан касбий компетенцияларни шакллантиришга йўналтирилган замонавий таълим моделига босқичма-босқич ўтиш жараёни сифатида тавсифланиши мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни.
2. Ўзбекистон Республикасининг ички ишлар органлари фаолиятига оид норматив-ҳукукий ҳужжатлари.
3. Ички ишлар органларида кадрлар тайёрлаш ва уларнинг касбий малакасини оширишга оид норматив-ҳукукий ҳужжатлар.
4. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг таълим ва кадрлар сиёсатига оид расмий материаллари.
5. Педагогика ва касбий таълим методикасига оид илмий-услубий адабиётлар.

O'ZBEKISTON JANUBIY VILOYATLAR UMUMTA'LIM MAKTABLARI O'QITUVCHILARI O'RTASIDA KO'RIK-TANLOVLARNING NATIJALARI

Sharopova Nigora Akbarovna

Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahar,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası” dotsenti (PhD)
e-mail: sharopovanigora55@gmail.com

Annotatsiya: Bugungi kun pedagogi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchini mustaqil fikrlashga chorlovchi haqiqiy innovator bo'lishi talab etiladi. Ta'lim tizimidagi yangilanishlar jarayonida o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish, ilg'or tajribalarni ommalashtirish va fidoiy ustozlarni munosib rag'batlantirishda ko'rik-tanlovlarning o'rni beqiyosdir. Maqolada O'zbekiston janubiy viloyatlari umumta'lim maktablari o'qituvchilari o'rtasida ko'rik-tanlovlarning natijalari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Janubiy viloyatlar, Qashqadaryo, Surxondaryo, maktab, o'qituvchi, maktab ta'lim i, ko'rik-tanlov, zamonaviy texnologiyalar, rag'batlantirish, mukofot, pedagogik xodimlar,

Аннотация: Сегодня от учителя требуется не только передача знаний, но и подлинный новатор, поощряющий самостоятельное мышление учащихся. В процессе обновления системы образования неоценимую роль играют конкурсы в повышении профессиональной квалификации учителей, популяризации передового опыта и адекватной мотивации самоотверженных педагогов. В статье рассматривается проведение конкурсов среди учителей средних школ южных регионов Узбекистана.

Ключевые слова: Южные регионы, Кашкадарья, Сурхандарья, школа, учитель, школьное образование, конкурс, современные технологии, поощрения, награды, педагогический персонал.

Abstract: Today, teachers are expected not only to impart knowledge but also to be true innovators who encourage independent thinking among students. In the process of renewing the education system, competitions play an invaluable role in improving teachers' professional qualifications, promoting best practices, and adequately motivating dedicated educators. This

article examines competitions among secondary school teachers in the southern regions of Uzbekistan.

Keywords: *Southern regions, Kashkadarya, Surkhandarya, school, teacher, school education, competition, modern technologies, incentives, awards, teaching staff.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadlaridan biri — ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy bilim va pedagogik kompetensiyalarga ega bo'lgan o'qituvchilar faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda ularning kasbiy mahoratini muntazam rivojlantirishdan iborat. Umumta'lim maktablarida ta'lim -tarbiya jarayonining samaradorligi, avvalo, o'qituvchining bilim darajasi, pedagogik mahorati, ijodkorligi va zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalana olish qobiliyatiga bevosita bog'liq. Shu nuqtayi nazardan, pedagoglar o'rtasida turli ko'rik-tanlovlarni tashkil etish va o'tkazish ularning kasbiy salohiyatini namoyon etish, ilg'or tajribalarni ommalashtirish hamda ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuvlarni joriy etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonning janubiy viloyatlari — Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa hududlarda faoliyat yuritayotgan umumta'lim maktablari o'qituvchilari o'rtasida o'tkazilayotgan ko'rik-tanlovlar pedagoglarning o'zaro tajriba almashishi, ilg'or va tashabbuskor o'qituvchilarni aniqlash, ularning metodik faoliyatini rag'batlantirish uchun samarali vositalardan biri hisoblanadi. Bunday tanlovlar jarayonida o'qituvchilarning fan bo'yicha bilimlari bilan bir qatorda, darsni tashkil etish mahorati, pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishi, ijodiy yondashuvi hamda o'quvchilar bilan samarali muloqot qila olish qobiliyati ham baholanadi.

Ayniqsa, mustaqillik yillarida ta'lim tizimini takomillashtirish va o'qituvchilar o'rtasida o'zaro raqobatni yo'lga qo'yish maqsadida o'tkazilgan Respublika, viloyat va tuman miqyosidagi ko'rik-tanlovlarda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari o'qituvchilari ham faol ishtirok etdi. Masalan, 1991-2000 yillarda "Yil o'qituvchisi" Respublika ko'rik-tanlovi 4 marta o'tkazilgan bo'lsa, 3 marotaba Qashqadaryo viloyati vakillari g'olib chiqdi [1]. Respublika miqyosida o'tkazilgan "Yil maktabi" ko'rigida ham janubiy viloyat vakillari faol ishtirok etib, faxrlri o'rinlarni egalladi. Shaxrisabz tumanidagi M.Bedil nomli maktab 2-o'rin, Kitob tumanidagi Yusuf Xos Xojib nomli maktab 3-o'rinni egalladi [2].

ADABIYOTLAR SHARHI

1995 yil O'zbekiston Respublikasida "Ijodkor o'qituvchi" ko'krak nishoni ta'sis etildi. "Ijodkor o'qituvchi" ko'krak nishoni bilan taqdirlangan pedagogik xodimlar oylik maoshiga qo'shimcha 10 foiz miqdorida haq to'lash joriy etildi [3].

Surxondaryo viloyati o'qituvchilari ham bu borada ijobiy natijalarga erishib bordi. Masalan, Respublika miqyosidagi ko'rik-tanlovda Surxondaryo viloyatining Jarqo'rg'on tumanidagi 32-maktabning kimyo o'qituvchisi O.Negmatova, 13-maktabning fizika o'qituvchisi A.Botirovlar g'olib deb topilib, hukumatimiz tomonidan munosib taqdirlandi. Shuningdek, "Yil o'qituvchisi" ko'rik-tanlovida 1993 yili tumanning 31-maktab boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi O.Sherdanova, 1994 yilda 7-maktab rus tili va adabiyoti o'qituvchisi Z.Samanova, 1995-1996 yillarda 51-maktabning boshlang'ich sinf o'qituvchisi G.Tursunova, 1998 yilda 14-maktab boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi D.Xolto'rayeva, 2000-2001 yillarda 27-maktabning ingliz tili o'qituvchisi N.Eshmo'minova, 2003 yilda 19-maktabning boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi M.Rahmonova, 2004 yilda 7-maktabning ona tili va adabiyot o'qituvchisi D.Allamurodova, 2005 yilda 2-maktabning fizika fani o'qituvchisi Z.Bobonova viloyat bosqichida g'olib deb topildi [4].

G'uzor ta'lim muassasalari xodimlarining turli ma'naviy va marifiy tadbirlarga ishtiroki sezilarli darajada kuchaydi. "Yil o'qituvchisi-98" viloyat ko'rik tanlovida Oybek nomli maktabning oliy toifali tarix fani o'qituvchisi X.Oripova, "Yil metodisti-97" viloyat ko'rik-tanlovida Oybek nomli maktabning o'zbek tili va adabiyoti fani o'qituvchisi M.Qurbonova, "Kompyuter savodxonligi uchun o'quv dasturlar" viloyat ko'rik-tanlovida shu maktabning informatika fani

o'qituvchisi I.Hamdamovlar 1-o'rinni egallab, Respublika bosqichiga yo'llanma olishdi. Y. Oxunboboyev nomli maktabning 9-sinf o'qituvchilari Nilufar Xushnazarova, Shuhrat Diyorovlar iqtidorli o'qituvchilarning Respublika tanlovida ishtirok etib, texnika yo'nalishlarda o'z qobiliyatlarini namoyish etishdi [5].

Xususan, birgina Qarshi tumani maktab o'qituvchilaridan 1993-1994 yillarda 17 nafari "O'zbekiston xalq maorifi a'lochisi", "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi a'lochisi", "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi" unvoni va ko'krak nishonlari bilan taqdirlandi [6]. Bundan tashqari tuman o'qituvchilaridan 2 nafari "Shuhrat ordeni", 1 nafari "Sog'lom avlod uchun" ordeni bilan mukofotlandi [7].

Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani o'qituvchilari ham yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish, o'quvchilarni hozirgi zamon talablariga muvofiq tarbiyalashdagi xizmatlari uchun muayyan darajada rag'batlantirib borildi. Tumanning 1-son maktabidan Erkin Xo'jamberdiyev, 5-son maktabidan Muhabbat Abdulazizova "Respublikada xizmat ko'rsatgan yoshlar murabbiysi", 1-son maktab direktori To'lg'anoy Bibitova, 60-son maktab boshlang'ich sinf o'qituvchisi M.Haydarova, 11-son bolalar bog'chasi mudirasi N.Ergasheva, 3-son maktabidan Sojida Xojiahmedova "Shuhrat" medali, 15-son maktabidan Iso Allaberdiyev 1-darajali "Sog'lom avlod uchun" ordeni sohibi bo'ldi. Tumanda 116 nafar o'qituvchi "O'zbekiston xalq ta'limi a'lochisi", 96 nafar o'qituvchi "Oliy malakali o'qituvchi" unvoniga sazovor bo'ldi [8].

2001-2002 o'quv yilida "Ijodkor o'qituvchi" tanlovi Respublika miqyosida o'tkazildi. Tanlovning Respublika bosqichida Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz tumanidagi 47-maktab o'qituvchisi M.Mo'yiddinova, U.Yusupov tumanidagi 1-ixtisoslashgan maktab o'qituvchisi N.Panjiev, Qarshi tumani 17-maktab o'qituvchisi M.Zaripovalar ishtirok etdi [9]. 2003 yil o'tkazilgan "Ijodkor o'qituvchi" ko'rik-tanlovida Surxondaryo viloyatidagi 14 va 43-maktablarning o'qituvchilari Gulzoda Muhammadiyeva va Orzigul Mamayusupova bolalar adabiyoti va drammaturgiya yo'nalishlari bo'yicha viloyatda faxrli birinchi o'rinni olishdi [10].

2004 yil esa Qarshi tumanidagi Oybek nomli 12-o'rta maktabning ingliz tili fani o'qituvchisi Farog'at Mamatova "O'qituvchi-2004" ko'rik-tanlovida 2-o'rinni egalladi [11].

METODOLOGIYA

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi Vazirligining 2005 yil 28 iyulda "Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi" tanlovini o'tkazish haqidagi bo'yrug'i e'lon qilindi. Tanlov har yili Respublika va viloyatlar bo'yicha o'tkazildi. Surxondaryo viloyati bo'yicha o'tkazilgan ko'rik-tanlovda Jarqo'rg'on tumanidagi 27-maktabning o'zbek tili va adabiyot fani o'qituvchisi Soliya Tojiyeva g'olib bo'lib, viloyatda faxrli uchinchi o'rinni egalladi [10].

"Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi" ko'rik tanlovi keyingi yillarda ham davom ettirildi va janubiy viloyat vakillari bunda faxrli o'rinlarni qo'lga kiritdi. Xususan, 2007-2008 o'quv yilida Kasbi tumani 31-sonli o'rta ta'lim maktabining fizika fani o'qituvchisi B.Xolmirzayev, 2-son o'rta maktab biologiya fani o'qituvchisi V.Sharipovalar "Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi" tanlovi viloyat bosqichida g'oliblikni qo'lga kiritib, Respublika bosqichida ishtirok etdi [13].

2011 yil Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatidan bir guruh o'qituvchi murabbiylar orden va medallar bilan taqdirlandi. Qarshi shahridagi 9-umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'qituvchisi Abramova Tatyana Vladimirovna "Mehnat shuhrati" ordeni bilan, Shahrisabz tumanidagi 78-umumiy o'rta ta'lim maktabining psixologi Voxidova Nazokat Sharipovna, Qamashi tumanidagi 72-umumiy o'rta ta'lim maktabining biologiya fani o'qituvchisi Karimova Xosiyat Quدراتovna, Yakkabog' tumanidagi 1-umumiy o'rta ta'lim maktabining geografiya fani o'qituvchisi Muhammadiyev Alisher Daliyevich, Kasbi tumanidagi 34-umumiy o'rta ta'lim maktabining matematika fani o'qituvchisi Ergashev Karamatilla To'xtayevich kabi pedagoglar "Shuhrat" medali bilan taqdirlandi. Bu borada Surxondaryo viloyati pedagoglari ham ijobiy natijalarga erishib bordi. Masalan, 2017 yil 1 oktyabr o'qituvchi va murabbiylar kuni munosabati bilan mohir pedagoglardan Z.Shopo'latov, N.Soipova, X.Chorshambiyev, L.Astanaqulova, B.Egamov, B.Fayzullayeva kabilar davlat mukofoti bilan taqdirlandi [14].

NATIJALAR

2016 yil Mustaqillikning 25 yilligi arafasida “O‘zbekiston qahramoni” unvoniga sazovor bo‘lgan 4 nafar nomzodlardan biri Qarshi shahridagi 2-ixtisoslashtirilgan maktab-internatining matematika fani o‘qituvchisi Muhabbat Sharopova bo‘ldi [15]. U 1949 yilda Qashqadaryo viloyati Shahrisabz shahrida tug‘ilgan bo‘lib, 1971 yilda Samarqand davlat universitetining mexanika-matematika fakultetini tamomladi. Mehnat faoliyatini Qarshi shahridagi 5-o‘rta maktabda o‘qituvchilikdan boshladi. 2000 yildan Qarshi Davlat 2-son ixtisoslashtirilgan maktabgacha va umumta’lim maktab internati oliy toifali matematika o‘qituvchisi bo‘lib faoliyat olib bordi. U 2002 yilda O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan umumta’lim maktablari uchun darsliklarni yangi avlodini yaratish maqsadida e’lon qilingan tender doirasida 7-sinf geometriya darsligi (mualliflar B.Xaydarov va boshqalar) bo‘yicha o‘qituvchilar uchun yangi o‘quv dasturiga asoslangan uslubiy qo‘llanma yaratishda ishtirok etdi. Mazkur darslik va uslubiy qo‘llanma xalq ta’limi vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan. Shuningdek, u yosh o‘qituvchilar va yuqori sinf o‘quvchilari uchun 5 ta uslubiy qo‘llanma yaratdi. Uning 2010 yil matematika chuqur o‘rganiladigan sinflarda “Ko‘pxadlar” va “Funktsiyalar” boblarini o‘tishga oid uslubiy qo‘llanmasi, 2011 yil “Trigonometriya tarixi haqida ma’lumot” qo‘llanmasi, 2012 yil 5-sinf matematika darsligiga ilova tariqasida “Masalalar to‘plami” qo‘llanmalari chop etilgan. Bu qo‘llanmalar viloyat miqyosida ommalashtirilgan. Uning tashabbusi bilan viloyat va shahar o‘quvchilariga DTS talablari va yangi darsliklarning metodik xususiyatlarini yetkazish maqsadida 10 ga yaqin seminarlar tashkil qilindi. Uning rahbarligida 15 nafar o‘quvchi Respublika fan olimpiadalarida, 9 nafar o‘quvchi Xalqaro olimpiadalarda ishtirok etdi. M.Sharopova rag‘barligida maktabda "Zakovot" intellektual klubi tashkil etilgan. Uning o‘quvchilari Respublika televideniyesining "Iqtidor" ko‘rsatuvida ishtirok etib 2-o‘rinni qo‘lga kiritdi [16].

2012 yil ustoz Sharopova Muhabbat “O‘z kasbining mohir egalari” tanlovi viloyat bosqichida faxrli 1-o‘rinni egalladi. Haftaning juma kuni Sharopova Muhabbat Arapovna tomonidan “Zakovot” intellektual o‘yinlari o‘tkazildi. Muhabbat Sharopova “Ustoz shogird” an‘analarini davom ettirib, katta maktab yarata oldi. Uning 108 nafardan ortiq matematik shogirdlari, 11 nafar aspirantlar, 6 nafar fan nomzodlari va bir nafari fan doktori sifatida Respublikamizning turli viloyatlarida o‘qituvchilik kasbini sharaf bilan bajarib kelmoqda. M.Sharopova 1991 yilda «Xalq maorifi a’lochisi» nishoni, 1992 yilda O‘zbekiston Respublikasining Faxriy Yorlig‘i, 1996 yilda "Mehnat shuhrati" ordeni, 2007 yilda “O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan xalq ta’limi xodimi” unvoni bilan mukofotlandi [16].

MUHOKAMA.

Bunday faxrli o‘qituvchilar Surxondaryo viloyatida ham talaygina edi. Shulardan biri Aripova Shoxida Rahmatovna bo‘lib, u 1958 yil 1 aprel kuni Toshkent viloyati Bo‘ka tumanida xizmatchi oilasida tug‘ilgan. Sh.Aripova 1973-1975-yillarda Toshkent shahridagi Respublika yosh fizik-matematiklar maktab-internatida o‘qiydi. 1975-1980-yillarda Toshkent davlat universitetining amaliy matematika va mexanika fakultetida o‘qib, matematika o‘qituvchisi mutaxassisligiga ega bo‘ldi. 1980 yildan 1992 yilgacha Surxondaryo viloyati Termiz tumanidagi M.Gorkiy nomli 6-o‘rta maktabda matematika o‘qituvchisi, 1994 yildan boshlab o‘tish orqali Termiz shahridagi Al Hakim-at Termiziy nomli 6-litsey-internatida matematika o‘qituvchisi bo‘lib ishladi. 2007 yildan mazkur litsey-internat direktori lavozimiga tayinlandi. U 2009 yildan 2014 yilgacha Xalq deputatlari Termiz shahar Kengashi deputati, 2014-2019 yillarda Xalq deputatlari Surxondaryo viloyat deputati, 2010-2019 yillarda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati a’zosi bo‘ldi. 1994 yildan to shu vaqtgacha oliy toifali matematika o‘qituvchisi bo‘lish barobarida, 1996 yilda Xalq ta’limi a’lochisi ko‘krak nishoni bilan, 2007 yilda O‘zbekistan Xalq o‘qituvchisi faxriy unvoni bilan, 2011 yilda “O‘zbekiston Mustaqilligiga 20 yil” esdalik nishoni bilan, 2014 yilda “Fidokorona xizmatlari uchun” ordeni bilan, 2016 yilda “O‘zbekistan Mustaqilligiga 25 yil”

esdalik nishoni bilan, 2017 yilda “O‘zbekistan Konstitutsiyasiga 25 yil” esdalik nishoni bilan taqdirlandi [18].

Sh.Aripova 2003-2006 yillarda Britaniya Kengashi tomonidan tashkil etilgan grant loyihasini yutib, shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim texnologiyalari bo‘yicha xalqaro trenerlik sertifikatini oldi. 2006 yili “Yilning eng yaxshi fan o‘qituvchisi” Respublika ko‘rik tanlovining mutloq g‘olibi bo‘ldi. 2008 yili “Yil maktabi” Respublika ko‘rik-tanlovidan 4-o‘rinni, 2013 va 2018 yillari “Yilning eng obod ta‘lim muassasasi” Respublika ko‘rik tanlovining Respublika bosqichida 1-o‘rinni egalladi [17].

Keyingi yillarda maktab ta‘lim tizimida erkak o‘qituvchilarning o‘rni kattaligi hisobga olinib, bu bo‘yicha qator tadbirlar ko‘rildi. Natijada 12 ming 871 nafar erkak o‘qituvchilar maktabga qaytdi. O‘qituvchilar mehnatini rag‘batlantirish bo‘yicha qat‘iy choralar ko‘rildi. 2017-2019 yillarda o‘qituvchilarning ish haqi o‘rtacha 2,5 barobar o‘sdi. Chekka hududlarga borib ishlayotgan o‘qituvchilarga 50 foizgacha qo‘shimcha oylik ustamalar to‘landi. Natijada ko‘plab o‘qituvchilar chekka hududlarga borib ishladi. Shuningdek, nafaqa yoshida faoliyatini davom ettirayotgan o‘qituvchilarga pensiyasi to‘liq miqdorda berildi. “Hurmatli muallimlarimiz, jonkuyar maktab direktorlarini, soha faxriylarini el-yurtimizning tayanchi va suyanchi deb bilamiz, – dedi Prezidentimiz – Maktablar tizimini rivojlantirish uchun bundan buyon ham mablag‘ni, imkoniyatni aslo ayamaymiz. Kelajak avlodimiz taqdiri, butun millatimiz, xalqimiz, davlatimiz taqdiri muhtaram muallimlarga bog‘liq” [18].

XULOSA.

O‘zbekistonda keyingi yillarda o‘qituvchilarning maqomi va nufuzini oshirish, huquqlari va imtiyozlarini kengaytirishga jiddiy ahamiyat berildi. “Maktab o‘qituvchisini moddiy rag‘batlantirmasak, uning hayot sifati darajasini oshirmasak, islohot, natija haqida gapira olmaymiz”, dedi Prezident. 2020 yilda xalq ta‘limi xodimlari oylik ish haqini oshirish, uzoq tumanlardagi maktablarga o‘qituvchilarni jalb etishni rag‘batlantirish uchun ularga uy-joylar, avtotransport uchun kreditlar berish ham rejalashtirildi. Yaratilayotgan imkoniyatlardan kengroq foydalanish maqsadida o‘qituvchilar bilim va kasb mahoratini oshirib, jamoat ishlarida faol ishtirok etmoqda.

Xullas, O‘zbekistonda kadrlar tayyorlash davlat siyosatining asosiy vazifalaridan biriga aylandi. Ta‘lim -tarbiya ishini yaxshilashning asosiy sharti sifatida kadrlar siyosati belgilandi. Shunga muvofiq, O‘zbekistonda, xususan, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari ta‘lim muassasalarini o‘qituvchi kadrlar bilan ta‘minlash ishi yaxshilanib, mutaxassislar soni yildan-yilga ortib bordi. O‘qituvchilar o‘rtasida o‘tkaziladigan ko‘rik-tanlovlar pedagoglarning professional kompetensiyasini oshirish va ilg‘or tajribalarni ommalashtirishning muhim mexanizmi hisoblanadi. Bu kabi tanlovlar tizimida sog‘lom raqobat muhitini shakllantirib, mamlakatda ta‘lim sifatini yangi bosqichga ko‘tarishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Кенжаева Д. Кудратли таянч // Қашқадарё ҳақиқати, 2000 yil. 1 sentyabr
2. Мунавварова М. Инсон табиятан рассомдир // Қашқадарё. 1998 yil. 23 sentyabr, №77 (13165).
3. QVHA, 829 - fond, 3 – ro‘yxat, 23 - ish, 1 - 20 - varaqlar.
4. Турсунов С. Тўхтаев А. Жарқўрғон. - Т.: Фан, 2008. - В. 180.
5. Раҳматов Г. Истиқлол ворисларини тарбиялаймиз // Қашқадарё ҳақиқати. 1998 yil. 8 iyul, №55 (13143).
6. QVHA, 846 - fond, 1 – ro‘yxat, 29 - ish, 66 - varaq, 57 - ish, 17 - varaq.
7. QVHA, 846 - fond, 5 – ro‘yxat, 4 - ish, 51 - varaq.
8. Турсунов С., Турсунов А., Тоғаева М. Шеробод тарихидан лавҳалари. - Т.: “Yangi nashr”, 2014. - В. 316 - 322.
9. Qahqadaryo viloyati xalq ta‘limi boshqarmasi joriy arxivining ma‘lumot papkasi. Boshqarmaning 2001-2002 o‘quv yili hisoboti papkasidan.

10. Surxondaryo viloyati xalq ta'limi boshqarmasi joriy arxivi. Boshqarmaning 2002 yilgi hisoboti papkasidan.
11. QVHA, 846-fond, 5-ro'yxat, 4-ish, 51-varaq.
12. Surxondaryo viloyati xalq ta'limi boshqarmasi joriy arxivi. Boshqarmaning 2005 yilgi hisoboti papkasidan.
13. Kasbi tuman xalq ta'limi bo'limining "2004-2009 yillarda maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy Dasturi" doirasida amalga oshirilgan ishlar hisobotidan.
14. Раҳмонқулова Ф. Орзуимдаги муаллим // Сурхон тонги, 2017 yil, 29 oktyabr, №53 (17373)
15. Темиров Т. Сифатли таълим-тарбия – бош вазифа // Qashqadaryo, 2016 yil, 30 avgust, №104 (15173).
16. Qarshi davlat 2- son ixtisoslashtirilgan umumiy o'rta ta'lim maktab-internati matematika fani o'qituvchisi, O'zbekiston Qahramoni Sharopova Muhabbat Arapovna bilan suhbat, 2020 yil, 13 mart.
17. O'zbekiston Xalq o'qituvchisi Aripova Shohida Rahmatovna bilan suhbat (2020 yil 22 noyabr).
18. Mirziyoyev Sh.M. "Maktab ta'limini rivojlantirish umumxalq harakatiga aylanishi zarur". 23 avgust 2019 yil Xalq ta'limi tizimini rivojlantirish, pedagoglarning malakasi va jamiyatdagi nufuzini oshirish, yosh avlod ma'naviyatini yuksaltirish masalalariga bag'ishlangan vidioselektor yig'ilishidagi nutqi // Халқ сўзи. 2019 yil. 24 avgust.

JANUBIY VILOYATLARDA IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYINGI DAVRDA UMUMTA'LIM MAKTABLARI TIZIMINING TIKLANISHI

Sharopova Nigora Akbarovna
Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahar,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
"Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası" dotsenti (PhD)
e-mail: sharopovanigora55@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda O'zbekistonning janubiy viloyatlari — Qashqadaryo va Surxondaryoda umumta'lim maktablari tizimining tiklanish jarayoni tarixiy manbalar, statistik ma'lumotlar va arxiv hujjatlariga tayangan holda tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikkinchi jahon urushidan keyin maktablar tarmog'ining qayta tashkil etilishi va kengayishi, maktab binolarining moddiy-texnik holati, pedagog kadrlar yetishmovchiligi, o'quvchilarni umumiy ta'limga jalb etish, darslik va o'quv qurollari bilan ta'minlash jarayonlari yoritiladi.

Urushdan keyingi dastlabki yillarda janubiy viloyatlar maktablari nihoyatda og'ir sharoitda faoliyat yuritgani aniqlanadi. Maqolada tiklanish jarayonining ijobiy natijalari bilan bir qatorda qishloq va shahar maktablari o'rtasidagi tafovut, moddiy ta'minotning zaifligi, malakali o'qituvchilar yetishmasligi va ta'lim mazmunining siyosiy-mafkuraviy yo'nalishga bo'ysundirilishi kabi muammolar ham ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, Surxondaryo, Janubiy O'zbekiston, Ikkinchi jahon urushi, urushdan keyingi davr, umumta'lim maktablari, xalq maorifi, maktablar tarmog'i, o'qituvchilar, pedagog kadrlar, maktab binolari, yetti yillik ta'lim, darsliklar, o'quvchilar, kolxoz, sovxoz, arxiv hujjatlari.

Аннотация. В данной статье на основе исторических источников, статистических данных и архивных документов анализируется процесс восстановления системы общеобразовательных школ в южных областях Узбекистана — Кашкадарьинской и Сурхандарьинской — в послевоенный период после Второй мировой войны. В исследовании освещаются процессы реорганизации и расширения сети школ после Второй мировой войны, состояние материально-технической базы школьных зданий, нехватка педагогических кадров, вовлечение учащихся во всеобщее образование, а также обеспечение учебниками и учебными пособиями.

Установлено, что в первые послевоенные годы школы южных областей функционировали в крайне тяжёлых условиях. Наряду с положительными результатами восстановительного процесса в статье рассматриваются такие проблемы, как различия между сельскими и городскими школами, слабая материально-техническая обеспеченность, нехватка квалифицированных учителей и подчинение содержания образования политико-идеологическим установкам.

Ключевые слова: Кашкадарьинская область, Сурхандарьинская область, Южный Узбекистан, Вторая мировая война, послевоенный период, общеобразовательные школы, народное образование, сеть школ, учителя, педагогические кадры, школьные здания, семилетнее образование, учебники, учащиеся, колхозы, совхозы, архивные документы.

Abstract. This article analyzes the process of restoring the general education school system in the southern regions of Uzbekistan—Kashkadarya and Surkhandarya—in the post-World War II period, drawing on historical sources, statistical data, and archival documents. The study examines the processes of reorganizing and expanding the school network after the Second World War, the state of the material and technical infrastructure of school buildings, the shortage of teaching staff, the enrollment of students in universal education, as well as the provision of textbooks and educational materials.

It has been established that in the immediate post-war years, schools in the southern regions operated under extremely difficult conditions. Alongside the positive results of the recovery process, the article examines issues such as the disparities between rural and urban schools, poor material and technical resources, a shortage of qualified teachers, and the subordination of educational content to political and ideological directives.

Keywords: Kashkadarya Region, Surkhandarya Region, Southern Uzbekistan, World War II, post-war period, general education schools, public education, school network, teachers, teaching staff, school buildings, seven-year education, textbooks, students, collective farms, state farms, archival documents.

KIRISH.

Ikkinchi jahon urushi O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida chuqur iz qoldirgan tarixiy voqea bo‘ldi. 1941–1945-yillarda respublika front ortining muhim tayanch hududlaridan biriga aylantirildi. Sanoat korxonalarining ko‘chirilishi, evakuatsiya qilingan aholi va muassasalarning joylashtirilishi, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini front ehtiyojlari uchun safarbar qilish bilan bir qatorda, mavjud ijtimoiy infratuzilmaga ham katta bosim tushdi. Mazkur jarayondan xalq maorifi tizimi ham chetda qolmadi. Maktab binolarining boshqa maqsadlarda foydalanilishi, o‘qituvchilarning frontga va turli xo‘jalik ishlariga safarbar qilinishi, o‘quv qurollari hamda darsliklar tanqisligi ta’lim jarayonining normal faoliyatiga jiddiy to‘sqinlik qildi.

Urushdan keyingi davrda ushbu muammolarni bartaraf etish davlat va mahalliy boshqaruv organlari oldidagi muhim vazifalardan biriga aylandi. Ayniqsa, O‘zbekistonning janubiy hududlarida, ya’ni, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida maktab ta’limining tiklanishi o‘ziga xos sharoitlarda kechdi. Mazkur hududlarning katta qismi qishloqlardan iborat bo‘lganligi, transport va kommunikatsiya infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi, urush yillarida aholining iqtisodiy ahvoli og‘irlashgani maktab tizimini tezkorlik bilan tiklashni murakkablashtirdi. Shu sababli 1945-yildan keyingi davrda janubiy viloyatlarda maktab ta’limining tiklanishini

O'zbekistonning umumiy ta'lim siyosatidan ajratib emas, balki respublika miqyosidagi jarayonlar bilan bog'liq o'rganish muhimdir.

Urushdan keyingi davrda janubiy viloyatlarda maktablar tizimining holatini ifodalovchi dastlabki ko'rsatkichlar vaziyatning naqadar murakkab bo'lganini ko'rsatadi. 1945–1946-o'quv yilida Qashqadaryo viloyatida 460 ta maktab faoliyat yuritib, ularda 79,8 ming nafar o'quvchi ta'lim olgan. Shu o'quv yilida Surxondaryoda 298 ta maktabda 52,2 ming nafar o'quvchi tahsil olgan [1]. Demak, ikki viloyatda jami 758 ta maktabda 132 mingga yaqin o'quvchi ta'lim olgan. Biroq mazkur raqamlar maktab tizimining normal holatda ishlaganini anglatmaydi. Aksincha, maktablarning katta qismi moslashtirilmagan binolarda joylashgan, o'quv qurollari yetishmagan, o'qituvchilar tarkibining salmoqli qismi maxsus pedagogik ma'lumotga ega bo'lmagan.

Janubiy viloyatlarda maktab tizimining urushdan keyingi holatini o'rganish nafaqat tarixiy, balki zamonaviy ilmiy-amaliy ahamiyatga ham ega. Chunki bugungi ta'lim tizimida maktab infratuzilmasi, pedagog kadrlar, ta'lim sifati, qishloq va shahar maktablari o'rtasidagi farqlar hamon muhim masalalardan bo'lib qolmoqda. Urushdan keyingi davr tajribasi esa ta'lim tizimini og'ir ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda tiklashning tarixiy tajribasini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR SHARHI:

Mazkur mavzuning dolzarbligi, avvalo, Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda O'zbekiston janubiy viloyatlarining ijtimoiy va madaniy rivojlanishida maktab ta'limi qanday o'rin tutganini aniqlash zarurati bilan belgilanadi. Qashqadaryo va Surxondaryo o'sha davrda respublikaning iqtisodiy jihatdan nisbatan qoloq, aholisi asosan qishloqlarda istiqomat qiluvchi hududlari hisoblangan. Shu sababli umumiy ta'limni rivojlantirish bu hududlarda savodxonlikni oshirish, yangi mutaxassislarni shakllantirish va ijtimoiy-madaniy jarayonlarni jadallashtirishning muhim omillaridan biri bo'lgan.

Urush tugagan 1945-yildan keyin davlat oldida maktab tizimini qayta tiklash bilan bir qatorda urush yillarida ta'limdan chetda qolgan bolalarni maktabga qaytarish vazifasi ham turardi. Urush davridagi iqtisodiy qiyinchiliklar sababli ko'plab oilalarda bolalar mehnatiga ehtiyoj oshgan, qishloq xo'jaligi ishlariga jalb etilgan bolalar maktabga muntazam qatnasha olmagan. Janubiy viloyatlarda bu muammo ayniqsa keskin bo'lgan. Qashqadaryo va Surxondaryoda qishloq xo'jaligining asosiy iqtisodiy tarmoq bo'lishi bolalarning mavsumiy mehnatga jalb etilishi bilan bog'liq muammolarni kuchaytirgan.

1946-yil boshlarida janubiy viloyatlardagi maktablarning moddiy holati nihoyatda og'ir bo'lgan. Manbalarda qishloq maktablarining katta qismi yog'och va loydan qurilgan, ayrimlarining poli va shifti bo'lmagan, isitish tizimi esa talabga javob bermaganligi qayd etiladi. Qishda ko'mir yetishmasligi sababli maktablar o'tin yoki boshqa yoqilg'ilar bilan isitilgan. Termiz va Qarshi shaharlaridagi maktablarda ham urushdan keyingi dastlabki yillarda moddiy ta'minot bilan bog'liq muammolar mavjud bo'lgan. [2] Ushbu holat maktab tizimining tiklanishi faqat yangi maktab binolarini qurish emas, balki mavjud binolarni ta'mirlash, jihozlash va o'quv jarayonini normal sharoitga qaytarishni ham talab qilganini ko'rsatadi.

Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida maktablarning urushdan keyingi dastlabki holati respublikaning boshqa hududlaridan ayrim jihatlari bilan farq qilgan. 1945–1946-o'quv yilida Qashqadaryoda 460 ta, Surxondaryoda 298 ta maktab bo'lgan. Shu davrda Qashqadaryoda 2782 nafar, Surxondaryoda 1760 nafar o'qituvchi faoliyat yuritgan.[1] Ammo ularning ma'lumot darajasi past edi. Surxondaryoda ishlagan 1760 nafar o'qituvchining atigi 36 nafari oliy ma'lumotli bo'lgan. Qashqadaryoda esa 2782 nafar o'qituvchining 1538 nafari, ya'ni 57,3 foizi hatto o'rta ma'lumotga ham ega emas edi.[3] Mazkur raqamlar o'qituvchi kadrlar masalasi maktab tizimini tiklashdagi eng murakkab muammolardan biri bo'lganini ko'rsatadi.

Shu jihatdan mavzuning dolzarbligi maktablar sonining o'sishini qayd etish bilan cheklanmaydi. Muhimi, maktablar sonining ko'payishi bilan ta'lim sifati, pedagoglarning malakasi va moddiy baza o'rtasida qanday nisbat mavjud bo'lganini aniqlashdir. Chunki maktab tarmog'ining kengayishi o'z-o'zidan ta'lim sifatining oshishini anglatmaydi. Agar yangi

maktablarda yetarli o'qituvchi, darslik, parta, doska va boshqa zarur jihozlar bo'lmasa, ularning faoliyati faqat statistik ko'rsatkichni oshirish bilan cheklanib qolishi mumkin.

METODOLOGIYA

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida umumta'lim maktablari tizimini tiklash jarayoni, avvalo, maktab binolari va infratuzilmani qayta tashkil etishdan boshlandi. Urushdan keyingi dastlabki yillarda mavjud maktablarning katta qismi moslashtirilmagan binolarda joylashgan edi. Qishloqlarda ayrim maktablar ilgari xususiy uy-joy sifatida foydalanilgan binolarda faoliyat yuritgan. Ularning ko'pchiligida isitish tizimi, sinf jihozlari va sanitariya sharoitlari talabga javob bermagan.

Maktab binolari masalasini hal qilishda davlat budjeti bilan bir qatorda mahalliy xo'jaliklar va aholining imkoniyatlaridan ham foydalanildi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyat partiya hamda ijroiya qo'mitalari maktablar ahvolini yaxshilash maqsadida kolxoz va sovxozlar mablag'lari hisobidan maktablar qurish, mavjud binolarni ta'mirlash va hasharlardan foydalanish choralarini ko'rgan. Qashqadaryoda 1949-yilda qurib foydalanishga topshirilgan 84 ta maktabning 50 tasi ota-onalar va kolxozlar hisobidan bunyod etilgani bu jarayonning ko'lamini ko'rsatadi. [7]

Bu holat bir tomondan mahalliy aholining ta'limga bo'lgan ehtiyoji va maktab qurilishidagi ishtirokini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan davlat tomonidan ta'lim infratuzilmasiga ajratilayotgan mablag'larning yetarli bo'lmaganini ham ko'rsatadi. Maktab qurilishining sezilarli qismi kolxozlar, sovxozlar va ota-onalar zimmasiga tushgan. Natijada yangi qurilgan maktablarning moddiy-texnik ta'minoti ham har doim bir xil darajada bo'lmagan.

NATIJALAR

1950–1951-o'quv yilida Qashqadaryo viloyatida qo'shimcha 16 ta boshlang'ich maktab ochilgan, 43 ta boshlang'ich maktab yetti yillik maktabga aylantirilgan va 32 ta maktabda qo'shimcha o'quv binolari qurilgan.[2] Ushbu ko'rsatkichlar ta'lim tizimida miqdoriy o'sish bilan bir qatorda ta'lim bosqichini uzaytirish jarayoni ham boshlanganini ko'rsatadi. Boshlang'ich maktablarni yetti yillik maktablarga aylantirish o'quvchilarni umumiy ta'limning yuqoriroq bosqichlariga jalb qilish imkonini kengaytirdi.

Qashqadaryoda maktablar tarmog'ining kengayishi keyingi yillarda ham davom etdi. 1947-yilda 68 ta yangi boshlang'ich va yetti yillik maktab qurib ishga tushirilgan bo'lsa, 1948-yilda yana 25 ta maktab foydalanishga topshirilgan.[5] Mazkur ko'rsatkichlar urushdan keyingi dastlabki besh-olti yil davomida maktab tarmog'i asta-sekin tiklanganini va kengayganini ko'rsatadi.

Darslik yetishmovchiligi ta'lim sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. O'quvchilarning dars jarayonida bir nechta bola uchun bitta kitobdan foydalanishi, daftar va yozuv qurollari yetishmasligi o'quv jarayonini murakkablashtirgan. Bu kabi holatlar ayniqsa qishloq maktablarida ko'p uchragan. Shunday qilib, maktab tizimining tiklanishi ko'p bosqichli jarayon bo'lib, bino qurish bilan yakunlanmagan; darslik, o'quv jihozlari, laboratoriya vositalari va boshqa pedagogik resurslarni yetkazib berish ham zarur edi.

MUHOKAMA

Keyingi yillarda maktablar soni asta-sekin oshib bordi, biroq qishloq maktablarining moddiy holati uzoq vaqt davomida og'irligicha qoldi. Surxondaryoda shahar va qishloq maktablari o'rtasidagi tafovut ayniqsa yaqqol namoyon bo'lgan. 1945–1955-yillar oralig'ida viloyat shaharlarida maktablar soni ikki barobarga ko'paygan bo'lsa, qishloqlarda atigi 20 ta yangi maktab binosi qurilganligi haqidagi ma'lumotlar mavjud. Qishloq maktablarining ayrimlari aholi hovlilarida yoki moslashtirilgan eski binolarda faoliyat yuritgan. Bunday binolarning tabiiy sharoitlarga chidamsizligi, isitish va yoritish tizimlarining yetarli emasligi maktablar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Surxondaryo qishloqlaridagi vaziyatni maktablar sonining o'zgarishi ham ko'rsatadi. Bir yil ichida maktablar sonining qisqarishi maktab binolarining eskirishi va ulardan

foydalanishning imkonsiz bo'lib qolishi bilan bog'liq bo'lgan. Demak, yangi maktablar qurish bilan bir qatorda mavjud maktablarni muntazam ta'mirlash va saqlash masalasi ham muhim edi.

Maktablar tizimining tiklanishida pedagog kadrlar masalasi alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Urush yillarida ko'plab o'qituvchilar frontga safarbar qilingan yoki boshqa sohalarga jalb etilgan. Urush tugaganidan keyin maktablarning qayta ochilishi bilan o'qituvchilarga bo'lgan ehtiyoj yanada oshdi. Ammo pedagogik ma'lumotga ega mutaxassislar yetarli emas edi.

1947–1948-o'quv yilida Surxondaryo viloyati maktablarida 1890 nafar o'qituvchi faoliyat yuritgan bo'lib, ularning qariyb 1000 nafari hatto o'rta ma'lumotga ega bo'lmagan.[5] Qashqadaryoda esa 1945–1946-o'quv yilida 2782 nafar o'qituvchidan atigi 529 nafari maxsus pedagogik ma'lumotga ega bo'lgan.[7] Bu holat maktablar sonini ko'paytirishdan ko'ra malakali o'qituvchilar tayyorlash masalasini yanada dolzarb qilgan.

Qashqadaryoda pedagog kadrlar tayyorlash borasida muhim qadam 1945-yil 1-sentabrda Buxoro birlashgan pedagogika va o'qituvchilar instituti Qarshi filialining ochilishi bo'ldi.[6] Bu filialning tashkil etilishi viloyat maktablari uchun oliy ma'lumotli pedagoglar tayyorlash imkoniyatini kengaytirdi. 1945-yilda Qashqadaryoda maxsus pedagogik ma'lumotga ega 529 nafar o'qituvchi bo'lgan bo'lsa, 1948-yilga kelib ularning soni qariyb uch barobarga oshgan.[4] Mazkur ko'rsatkichlar o'qituvchilar yetishmovchiligini qisqa muddatda bartaraf etish uchun maxsus pedagogik tayyorgarlik tizimidan keng foydalanilganini ko'rsatadi.

Biroq kadrlar masalasi faqat o'qituvchilarni tayyorlash bilan hal bo'lmagan. Janubiy viloyatlarda o'qituvchilar uchun turar joy masalasi ham muhim muammo bo'lgan. 1949–1950-o'quv yilida Qashqadaryo viloyatida o'qituvchilarning qariyb 50 foizi turar joy bilan ta'minlanmagan. Dehqonobod, Kitob, Qamashi va Qarshi tumanlarida o'qituvchilar uchun alohida turar joylar qurilmagani qayd etiladi.[3] Bunday sharoit malakali mutaxassislarni janubiy viloyatlarga jalb qilishni qiyinlashtirgan.

Bu ko'rsatkich pedagogik kadrlarning ta'lim darajasida ijobiy o'zgarishlar yuz berayotganini ko'rsatadi. O'qituvchi kadrlar masalasidagi o'zgarishlar maktab ta'limining sifatiga ham ta'sir ko'rsatgan. Malakali pedagoglarning ko'payishi o'qituvchilarning fanlarni chuqurroq o'zlashtirishiga, ta'lim jarayonining metodik jihatdan yaxshilanishiga imkon bergan. Biroq 1950-yillarning boshlarida ham janubiy viloyatlarda o'qituvchilarning katta qismi yetarli pedagogik ma'lumotga ega emas edi. Shu sababli qisqa muddatli kurslar, pedagogika bilim yurtlari va sirtqi ta'lim orqali mavjud kadrlarni qayta tayyorlashga katta e'tibor berildi.

Umuman, janubiy viloyatlarda urushdan keyingi maktab tizimining tiklanishi davlat, mahalliy hokimiyat, kolxozlar, sovxozlar, ota-onalar va pedagoglar hamkorligida amalga oshirilgan murakkab jarayon bo'lgan. Davlat markazlashgan ta'lim siyosatini belgilagan bo'lsa, uning amaliy ijrosi ko'p jihatdan mahalliy imkoniyatlarga bog'liq bo'lgan.

XULOSA

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida umumta'lim maktablari tizimining tiklanishi Janubiy O'zbekistonning ijtimoiy-madaniy tarixidagi muhim jarayonlardan biri bo'ldi. 1945-yilda urush tugaganidan so'ng maktab ta'limi oldida juda katta va murakkab vazifalar paydo bo'ldi. Urush yillarida moddiy bazaning zaiflashishi, maktab binolarining boshqa maqsadlarda ishlatilishi, o'qituvchilar yetishmovchiligi, darslik va o'quv qurollari tanqisligi, o'qituvchilarning bir qismini ta'limdan chetda qolishi kabi muammolar urushdan keyingi dastlabki yillarda o'z ta'sirini saqlab qoldi.

Keyingi yillarda maktab tizimini tiklash borasida sezilarli ishlar amalga oshirildi. Yangi maktablar qurildi, mavjud maktablar ta'mirlandi, boshlang'ich maktablarning bir qismi yetti yillik maktablarga aylantirildi. Pedagog kadrlar tayyorlash tizimining rivojlanishi ham muhim natija bo'ldi. Qarshi shahrida pedagogik ta'lim imkoniyatlarining kengayishi, pedagogika bilim yurtlari faoliyatining kuchayishi va o'qituvchilarni qisqa muddatli kurslarda tayyorlash orqali maktablarning kadrlar bilan ta'minlanish darajasi oshirildi. Biroq 1950-yillarning boshlarida ham malakali o'qituvchilar yetishmovchiligi saqlanib qoldi.

Maktab tizimining tiklanishi o'quvchilarni ta'limga jalb qilish borasida ham muayyan natijalar berdi. Biroq qishloq xo'jaligi ishlari, iqtisodiy qiyinchiliklar va ijtimoiy-madaniy omillar sabab ayrim bolalar, ayniqsa, qizlar maktab ta'limini davom ettira olmadi. Surxondaryoda yuqori sinflarda qizlar sonining juda kamligi bu muammoning jiddiyligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, janubiy viloyatlarda maktab tizimining tiklanishi miqdoriy va sifat jihatlarini bir-biridan farq qilgan jarayon bo'lgan. Maktablar soni va o'quvchilar qamrovi oshgan bo'lsa-da, maktablarning moddiy-texnik bazasi, pedagoglarning malakasi va darslik ta'minoti bu o'sishga har doim ham mos kelmagan. Ayniqsa qishloq va shahar maktablari o'rtasidagi tafovut uzoq vaqt saqlangan.

Shuningdek, urushdan keyingi maktab ta'limining mazmuni sovet davlatining siyosiy-mafkuraviy talablari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Ta'limning ommalashuvi va savodxonlik darajasining oshishi bilan bir qatorda o'quv dasturlarining markazlashuvi va mafkuraviylashuvi ham kuchaygan. Shu sababli mazkur davrni tarixiy jihatdan baholashda uning ijobiy ijtimoiy natijalari bilan birga siyosiy-mafkuraviy cheklovlarini ham hisobga olish zarur.

Umuman olganda, Ikkinchi jahon urushidan keyin Qashqadaryo va Surxondaryoda umumta'lim maktablari tizimining tiklanishi keyingi o'n yilliklarda ta'lim tarmog'ining kengayishi uchun zarur tashkiliy va moddiy asosni yaratdi. Ushbu tarixiy tajriba ta'lim tizimini tiklashda uch omil — maktab infratuzilmasi, malakali pedagog kadrlar va o'quvchilarni to'liq qamrab olish — bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi. Shu jihatdan urushdan keyingi Janubiy O'zbekiston maktablari tarixini o'rganish bugungi ta'lim siyosati uchun ham muhim tarixiy saboqlar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tursunov S. va boshqalar. Surxondaryo tarix ko'zgasida. — Toshkent: Sharq, 2001. — B. 382.
2. Xolmo'minov H.E. O'zbekistonda sovet mustamlakachiligi siyosatining migratsion jarayonlarga ta'siri (janubiy viloyatlar misolida (1946–1990 yy.)). Tarix fanlari nomzodi dissertatsiyasi avtoreferati. — Toshkent, 2007. — B. 30.
3. Mavrulov A. Kultura Uzbekistana na sovremennom etape. — Toshkent, 1992.
4. Jo'raqulov O. Chandir turkmanlari. — T.: Fan, 1992. — B. 115–116
5. Tursunov S.N. va boshqalar. Surxondaryo tarixi. — Toshkent: Sharq, 2004. — B. 419–420.
6. Tursunov S., Rashidov Q. Boysun. — Toshkent: Akademnashr, 2011. — B. 166–167.
7. Qashqadaryo viloyat davlat arxivi (QVDA), 1-fond, 1-ro'yxat, 417-yig'ma jild, 89-varaq.

TA'LIM SOHASIDA XOTIN-QIZLAR FAOLLIGINING IJTIMOIIY-SIYOSIIY AHAMIYATI

Atayeva Dilfuza Pulatovna

Urganch RANCH texnologiya universiteti
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

e-mail: pulatovnaatayevadilfuza1976@gmail.com

Annotatsiya: *Ta'lim sohasini rivojlantirish bo'yicha O'zbekistonda muntazam ravishda islohot va yangilanishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekistonda ilm-fan rivoji uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar, ilmiy va innovatsion faoliyatning hukumat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, barcha sohalar, jumladan aniq, tabiiy, ijtimoiy, texnik sohalarga xizmat qiluvchi fanlarni hozirgi zamon talablariga mos moddiy-texnik resurslar bilan ta'minlash, mutaxassis kadrlar tayyorlash kabi masalalar davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Ushbu jarayonlarda xotin-qizlar ham faol ishtirok etib, olib borilayotgan islohotlarda o'zlarining salmoqli hissalarini qo'shmoqda. Bunday islohotlar o'zbek xotin-qizlar ruhiyatiga ta'sir qildiki, oila, mehnat va jamoat ishlari, ilmiy faoliyatda doimiy namuna ko'rsatib keldilar va o'z o'rniga ega bo'ldilar. Maqolada shu kabi jarayonlar ilmiy va amaliy nuqtai-nazardan yorilgan.*

Kalit so'zlar: ta'lim, islohot, xotin-qizlar, ijtimoiy-siyosiy faollik, gender tenglik, ilm-fan rivoji, innovatsion faoliyat, jamoat ishlari.

Аннотация. В Узбекистане постоянно проводятся реформы и обновления в сфере образования. Создание условий для развития науки, поддержка научной и инновационной деятельности со стороны государства, обеспечение всех отраслей, включая точные, естественные, социальные и технические науки, современными материально-техническими ресурсами, подготовка квалифицированных кадров — все это вышло на уровень государственной политики. В этом процессе активно участвуют и женщины, внося значительный вклад в проводимые реформы. Эти реформы повлияли на дух узбекских женщин: они постоянно стали подавать пример в семье, на работе, в общественной деятельности и научной сфере и заняли своё место. В статье такие процессы освещены с научной и практической точки зрения.

Ключевые слова: образование, реформа, женщины, социально-политическая активность, гендерное равенство, развитие науки, инновационная деятельность, общественные работы.

Abstract. Reforms and updates in the education sector are constantly taking place in Uzbekistan. Creating conditions for the development of science, supporting scientific and innovative activities by the state, providing all fields—including exact, natural, social, and technical sciences—with modern material and technical resources, and training qualified personnel have all reached the level of state policy. Women are actively participating in this process as well, making a significant contribution to the ongoing reforms. These reforms have influenced the spirit of Uzbek women: they have consistently set examples at home, at work, in public activities, and in the scientific field, earning their place. The article highlights these processes from both scientific and practical perspectives.

Keywords: education, reform, women, socio-political activity, gender equality, development of science, innovative activity, public work.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan islohotlar natijasida xotin-qizlarga bo'lgan munosabat va ularning oliy ta'lim tizimidagi ishtiroki ham milliy siyosatning, ham jamiyatlardagi o'zgarishlarning markaziy nuqtasiga aylandi. Xotin-qizlarning imkoniyatlarini kengaytirish va barqaror rivojlanishni rag'batlantirishda ta'limning muhim ahamiyatini e'tirof etgan holda, O'zbekiston xotin-qizlarning oliy ta'lim olish imkoniyatlarini oshirishda muhim yutuqlarga erishish kelmoqda. Tarixiy jihatdan an'anaviy gender rollari va ijtimoiy-madaniy me'yorlar ayollarning o'rta ta'limdan tashqari ta'limdagi ishtiroki uchun to'siqlarni keltirib chiqargan. Biroq so'nggi yillarda bu muammolarga bir qator keng qamrovli siyosiy islohotlari, jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror Taraqqiyot Maqsadlari (BRM) kabi global majburiyatlarga mos keladigan O'zbekistonda gender tengligi bo'yicha strategiya (2020–2030) amalga oshirilmoqda [2]. Ushbu tashabbuslar ayollarning talaba, o'qituvchi va rahbar sifatida akademiya-dagi vakilligini oshirish, shu bilan birga kirish, resurslarni taqsimlash va qaror qabul qilish imkoniyatlaridagi doimiy tengsizliklarni bartaraf etishga ko'maklashadi. Ijtimoiy munosabatlar, iqtisodiy to'siqlar va institutsional qarama-qarshiliklar ayollarning ta'lim tajribasini shakllantirishda davom etmoqda va bu muammolarni bartaraf etish uchun ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

37 milliondan ortiq aholiga ega O'zbekistonda muhim ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Tarixiy jihatdan ayollarning oliy ta'lim olishlari an'anaviy gender rollari va ijtimoiy-madaniy to'siqlar bilan cheklangan. Ammo, mustaqillikdan keyingi davrda boshlangan islohotlar, ayniqsa, so'nggi o'n yillikda bu tendentsiyalarni qaytarishga harakat qildi.

O'zbekistonda xotin-qizlarning oliy ta'limdagi ishtiroki so'nggi o'n yil ichida sezilarli yaxshilanishni ko'rsatdi, bu hukumatning gender tengligi va ta'lim islohotiga qaratilayotgan e'tiborini aks ettiradi. Statistik tendentsiyalar ayollarning talabalar, professor-o'qituvchilar va

akademik sektorda yetakchilar sifatida namoyon bo'lishi haqida tushuncha beradi, bu esa doimiy nomutanosibliklarni aniqlashda taraqqiyotni ta'kidlaydi. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra: – oliy o'quv yurtlarida tahsil olayotgan talabalarning qariyb 40 foizini ayollar tashkil etadi; - professor-o'qituvchilarning 38 foizini ayol professor-o'qituvchilar tashkil etadi, dekanlar va rektorlar kabi yuqori lavozimlarda kamroq ulush; - muhandislik va IT kabi an'anaviy ravishda erkaklar hukmron bo'lgan sohalarida ro'yxatdan o'tishning kamtarona o'sishi kuzatildi, bu jamiyat tushunchalarining o'zgarishini ko'rsatadi.

Ta'lim sohasida olib borilayotgan siyosiy jarayonlar, jamiyatni o'zgartirish va institutsional qo'llab-quvvatlashni o'z ichiga olgan kompleks strategiyalar ayollarning rivojlanishi va O'zbekiston taraqqiyotiga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan inklyuziv akademik muhitni yaratish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ldi. O'zbekistonda oliy ta'lim tizimida xotin-qizlarning faolligi tobora ortib borayotganiga o'rnak bo'layotgan, kelajak avlodlarga ilhom baxsh etayotgan ilg'or xotin-qizlar erishayotgan yutuqlar yanada mustahkamlanmoqda.

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida xotin-qizlar faolligining ortib borayotgani gender tengligiga erishish yo'lida ham salmoqli yutuqlar, ham davom etayotgan vazifalarni aks ettiradi[2].

Ijtimoiy stereotiplarga qarshi kurashish va ayollar ta'limining ahamiyati haqida xabardorlikni oshirishga qaratilgan sa'y harakatlar ham bir xil darajada muhimdir. Pirovardida, xotin-qizlarning oliy ta'limdagi faol ishtiroki nafaqat adolat masalasi, balki O'zbekistonning keng ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining harakatlantiruvchi omilidir. Ta'lim orqali ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish va inklyuziv akademik muhitni yaratish orqali mamlakat innovatsiyalar, taraqqiyot va global raqobatbardoshlik uchun yangi imkoniyatlarni ochishi mumkin. Genderga nisbatan sezgir siyosatga sodiqlik va manfaatdor tomonlar o'rtasidagi barqaror hamkorlik ayollarning O'zbekistonda oliy ta'lim va jamiyat kelajagini shakllantirishda markaziy rol o'ynashini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Buxoro shahrida o'tkazilgan Osiyo xotin-qizlari II forumi ishtirokchilariga murojaatida ham mamlakatda xotin-qizlarning oliy ta'limdagi ishtiroki sezilarli darajada oshgani va ularning jamiyatdagi o'rni tobora mustahkamlanib borayotganini ta'kidladilar. Murojaatda O'zbekistonda xotin-qizlarning huquq va erkinliklari, manfaatlarini ta'minlash, ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish Yangi O'zbekiston islohotlarining ustuvor yo'nalishiga aylangani qayd etildi.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek, “Zero, ayolga e'tibor – bu, avvalo, inson shaxsiga, uning qadriga bo'lgan yuksak ehtiromning oliy namunasidir. Xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlash faqat siyosiy vazifa emas, balki erkin va farovon jamiyat barpo etish yo'lidagi izchil demokratik yangilanishlarning ajralmas qismi hamdir”. Shuningdek, oliy ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida talaba-qizlar soni sezilarli darajada oshganiga ham urg'u berildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Oliy ta'lim muassasalari talabalari orasida ayollar ulushi keskin ortgani, jumladan, magistraturada tahsil olayotgan xotin-qizlarning soni oxirgi besh yilda 11 karraga ko'payganini islohotlarning muhim strategik natijasi hisoblanadi. Xotin-qizlarning intellektual salohiyatidan samarali foydalanish, ularning iqtisodiyot va innovatsiyalar sohasidagi ishtirokini kengaytirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir [3].

Davlatimiz rahbari ta'kidlaganlaridek, “Bugungi farovon hayotimiz ham, yorug' kelajagimiz ham ayollarga bog'liq. Agar xalqimiz bizdan rozi bo'lishini xohlasak, avvalo mo'tabar onalarimiz, opa singillarimiz uchun munosib turmush sharoitlarini yaratishimiz lozim. Ona rozi bo'lsa, oila rozi bo'ladi, oila rozi bo'lsa, jamiyat rozi bo'ladi” Shavkat Mirziyoyev Har qanday davlat va jamiyat taraqqiyoti bir qator omillar asosida yuz beradi [4]. Bu jarayonda ayollar, ularning ijtimoiy-siyosiy munosabatlardagi ishtiroki, huquq va erkinliklari amalda ta'minlanganligi masalasi – davlatlar rivojining hamda demokratiyaning muhim indeksi sanaladi. Zotan, ayol va uning jamiyat hayotidagi o'rni hamisha muhim mezon bo'lib kelgan. Ta'kidlash joiz, bugungi kunda Yurtboshimiz boshchiligida Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini bunyod etish sari dadil

qadamlar qo'ymoqdamiz. Binobarin, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar ayollarning baxti asosiga qurilmoqda, desak adashmagan bo'lamiz. Sir emaski, yangi Uyg'onish davri, avvalo, ilm-fanning taraqqiyotiga, milliy ma'naviyatning mustahkamligiga bog'liqdir. Mazkur o'tkir haqiqatni chuqur his qilgan holda xotin-qizlarning ta'limi va ilm-fan bilan shug'ullanishlari uchun davlatimiz tomonidan yangi imkoniyatlar yaratib berilmoqda. Jamiyatda ayollarni ilm-fanga ruhlantirish maqsadida yangi mexanizm – «Olima ayollar jamiyati» tuzilgani hamda uning faoliyatini qo'llab-quvvatlash va yanada rag'batlantirish uchun Davlat byudjetidan 50 milliard so'm ajratilgani barcha xotin-qizlarning ko'nglida jamiyatning eng faol qatlami – «olima ayol» bo'lishga intilishlarini yanada kuchaytirishi ayni haqiqat. Hech shubhasiz, ayollarning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishdagi ishtirokini to'laqonli ta'minlash, ularni ijtimoiy iqtisodiy hamda huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash borasidagi islohotlar yurtimizda gender tenglikni va teng huquqlilikni ta'minlashdagi ijtimoiy adolat namunasidir. Bir so'z bilan aytganda, ayollarning taqdiri, buguni va kelajagi uchun davlat siyosati darajasidagi yuksak e'tiborning ifodasi bo'lgan bunday sharoitlar va imtiyozlar mamlakatimiz tarixida hali bo'lmagan. Bugun opa-singillarimiz qalbida jo'sh urayotgan shukronalik va yurtdan, Yurtboshimizdan minnatdorlik hissi amaliy faoliyatimizga ko'chib, har bir sohada yuksak natijalarga erishishga ruhlantirmoqda. Ayollarga e'tibor chinakam davlat siyosati darajasiga ko'tarildi: uning huquqiy va institutsional asoslari tubdan takomillashtirildi. Mamlakatimizda gender tenglikni ta'minlash, ayollarning ijtimoiy va siyosiy hayotdagi rolini oshirish faoliyati: ayollar huquqlari to'g'risidagi qonun hujjatlarini takomillashtirish; ayollarni himoya qilishning institutsional asoslarini takomillashtirish; aholining gender tenglik va ayollar huquqlari to'g'risida xabardorligini oshirish; huquqni qo'llash amaliyotida ularga rioya etilishini ta'minlash uchun mas'ul mansabdor shaxslarni tegishli huquqiy me'yorlar asosida o'qitish kabi asosiy yo'nalishlardan iborat [5].

Xotin-qizlarga ta'lim olishlari uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish, ularning ilmiy salohiyati va malakasini tizimli oshirib borishni qo'llab-quvvatlash maqsadida 2022/2023 o'quv yilidan boshlab, xotin-qizlar kontraktlarini to'lash uchun 7 yilga foizsiz kredit berish belgilandi. Davlat OTMlarida magistraturada o'qiyotgan barcha xotin-qizlarning kontrakt to'lovlari qoplab berilmoqda va bunga har yili kamida 200 milliard so'm ajratilmoqda. Jamiyatimizda olima ayollar ulushini sezilarli oshirish uchun doktorantura yo'nalishida xotin-qizlar uchun har yili kamida 300 tadan maqsadli kvota ajratiladi. Monomarkazlar va oliygohlar qoshida Malakani baholash markazlari tashkil etish, ayollarni talab yuqori bo'lgan ishchi kasblarga o'qitish bo'yicha ko'rsatmalar berildi.

XULOSA

Mustaqillik yillarida Oliy ta'lim tizimida xotin-qizlarga imkoniyatlar eshigi ochib berilmoqda desak aslo mubolag'a bo'lmaydi. Oliy Majlis Senati tomonidan 2030 yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi tasdiqlandi. Sa'y-harakatlarning mantiqiy davomi sifatida 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini ro'yobga chiqarishga doir qator maqsad va vazifalar nazarda tutildi. Jumladan, Taraqqiyot strategiyasining 5 ta maqsadida xotin-qizlar masalasiga oid vazifalar belgilangan. «Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash» deb nomlangan 69-maqsadida, jumladan, jamiyatda xotin-qizlarga tazyiq va zo'ravonlikka nisbatan murosasizlik muhitini yaratish, xotin-qizlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash ko'zda tutilgan [6].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Gender Tenglik Strategiyasi (2020–2030). O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Toshkent, 2020 yil.
2. Karimova, Z. M. "O'zbekistonda xotin-qizlarning ta'limdagi roli va imkoniyatlari". Toshkent: Fan va taraqqiyot, 2023.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Buxoro shahrida o'tkazilgan Osiyo xotin-qizlari II forumi ishtirokchilariga murojaati, 14.05.2026.
4. <http://web-journal.ru/> 207 Часть-17_Том-3_Мартъ -2024 ISSN: 3030-3680 ЛУЧШИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021/2022 o'quv yilida "O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilishning davlat buyurtmasi parametrlari" to'g'risidagi ID-32978-sonli qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-son "2022 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi PF-60-sonli farmoni.

MUSTAQILLIK YILLARIDA QASHQADARYO VILOYATIDA OLIY TA'LIM MUASSASALARI FAOLIYATINING YO'LGA QO'YILISHI VA RIVOJLANTIRILISHI.

Ravshanov Aziz Xikmatovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD. Qarshi

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida oliy ta'lim muassasalarining tashkil etilishi, faoliyatining yo'lga qo'yilishi, moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishi va ta'lim tizimining bosqichma-bosqich rivojlanish jarayonlari tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** Qashqadaryo viloyati, oliy ta'lim tizimi, oliy ta'lim muassasalari, ta'lim islohotlari, ta'lim sifati, professor-o'qituvchilar tarkibi, talabalar kontingenti, mutaxassislar tayyorlash, ta'lim muassasalari faoliyati.*

***Аннотация.** В данной статье анализируются процессы создания высших образовательных учреждений в Кашкадарьинской области в годы независимости, организации их деятельности, укрепления материально-технической базы и поэтапного развития системы высшего образования.*

***Ключевые слова:** Кашкадарьинская область, система высшего образования, высшие образовательные учреждения, образовательные реформы, качество образования, профессорско-преподавательский состав, контингент студентов, подготовка специалистов, деятельность образовательных учреждений.*

***Abstract.** This article analyzes the processes of establishing higher education institutions in Kashkadarya Region during the years of independence, organizing their activities, strengthening their material and technical infrastructure, and the gradual development of the higher education system.*

***Keywords:** Kashkadarya Region, higher education system, higher education institutions, educational reforms, quality of education, academic and teaching staff, student enrollment, specialist training, activities of educational institutions.*

KIRISH

Mustaqillik yillarida respublikamizda jamiyat hayotining barcha jabhalarida bo'lgani kabi oliy ta'lim sohasida ham keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi. Qashqadaryo viloyatida mustaqillikning ilk yillaridan boshlab Qarshi davlat universiteti, Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti faoliyat boshlagan bo'lsa, keyingi yillarda ularning safiga Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali, Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash instituti Qarshi filiali, shuningdek, Toshkent davlat pedagogika universiteti Shahrisabz filiali va Toshkent kimyo texnologiya instituti Shahrisabz filiali kabi oliy o'quv yurtlari qo'shildi.

MATERIALLAR VA USULLAR

1992 yil 28 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasining yangi oliy o'quv yurtlarini tashkil qilish to'g'risida"gi PF-356-sonli farmonga ko'ra, 1992 yil 15 martda H.Olimjon nomli Qarshi

davlat pedagogika instituti negizida Qarshi davlat dorilfununi (universiteti) tashkil etildi[4]. Ushbu oliygohda kunduzgi bo'limda 4435 nafar, sirtqi bo'limda 3110 nafar talaba tahsil oldi[2]. Butun mamlakatda bo'lganidek, 1992 yildan universitetga talabalarni qabul qilish test sinovlari asosida amalga oshirila boshlandi. 1993 yildan aspirantura va doktorantura bo'limlari o'z faoliyatini boshladi. 1994 yildan bakalavrlar tayyorlash o'quv rejasi bo'yicha ish boshlandi. 1996 yildan ma'naviyat va ma'rifat bo'limi faoliyati yo'lga qo'yildi. 1997 yili universitet huzurida xalqaro biznes maktabi, litsey-internat va gimnaziya tashkil etildi. Universitetda xalqaro aloqalar sohasida bir qator ishlar amalga oshirildi. Dastlab qator o'qituvchilar Buyuk Britaniyaning London hamda Finlyandiyaning Oulu universitetlarida tajriba o'rganib qaytdilar[3]. Xorijlik nufuzli delegatsiyalarning universitetga tashrifi ko'payib bordi. Jumladan, BMTning O'zbekistondagi vakili Xolid Malik, Fransiyaning O'zbekistondagi elchisi Jan Klod Risharning tashrifi taassurotlarga boy bo'ldi. 1998 yilda Universitet tarixi muzeyi ochildi. Jismoniy madaniyat va sog'lomlashtirish majmuasi ishga tushirilib, unda milliy kurash bo'yicha an'anaviy musobaqalar tashkil etish yo'lga qo'yildi.

1998-2000 yillarda universitet huzurida qator markazlar ochildi. Yangi demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyotini o'rganish markazi, huquqiy targ'ibot markazi, janubiy hududdagi oliy o'quv yurtlari professor o'qituvchilarining malakasini oshirish va qayta tayyorlash markazi, bundan tashqari manzarali o'simliklarni introduksiya qilish markazi va kompyuter markazi shular sirasidandir. 2000 yilda universitet o'z noshirlik markaziga ega bo'ldi. Unda universitetdan tashqari Qarshi shahridagi boshqa oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari buyurtmalarini bajarish ham yo'lga qo'yildi. 2002 yilda pedagogika institutining universitetga aylantirilganligi 10 yilligi munosabati bilan hududda obodonchilik ishlari olib borildi. Jumladan, sobiq filologiya fakulteti joylashgan bino kapital ta'mirdan chiqarildi[1].

Zamonaviy AKTlardan unumli foydalanish, ta'lim jarayonini kompyuterlashtirish amaliyotga joriy etilib, "Axborot texnologiyasi va masofaviy ta'lim markazi"ning ish faoliyati yaxshilanib bordi. 1992 yilda oliygohda kompyuterlar soni 21 ta bo'lgan bo'lsa, 2005 yilda ularning soni 280 taga yetdi. Dastlab 1 ta kompyuter internet tarmog'iga ulangan bo'lsa, 2005 yili bu ko'rsatkich 280 tani tashkil etdi. Universitet professor o'qituvchilari, talabalari global tarmoq orqali mamlakat va xorijdagi OTMLar bilan aloqalarni yo'lga qo'yish va axborot almashish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Masalan, bunday aloqalar poytaxtdagi bir qator oliy o'quv yurtlari, Ukrainadagi Kiyev universiteti, Finlyandiyaning Oulu universiteti bilan olib borildi.

Qarshi DU huzurida 2001 yilda magistratura bo'limi tashkil qilinib, bo'limga adabiyotshunoslik, informatika, pedagogika, kasb ta'limi, qayta tiklanadigan energiya manbalari, Vatan tarixi, matematik tahlil, ingliz tili, sanoat va issiqlik energetikasi ixtisosliklari bo'yicha jami 20 nafar talaba o'qishga qabul qilindi. 2004 yili magistraturani 109 nafar mutaxassis tamomladi[1].

2011 yil 20 maydagi PQ-1533-sonli qarori bilan Qarshi davlat universiteti uchun 1500 o'rinli, umumiy qiymati salkam 20 milliard so'mlik yangi o'quv binosi, 300 o'rinli axborot-resurs markazi, yopiq sport zali qurib berildi. Bundan tashqari, 5 ta talabalar turarjoyi, 230 o'rinli va 1200 o'rinli mukammal ta'mirlandi. Qarshi shahrini rivojlantirish dasturi asosida "Universityet xiyoboni" barpo etildi. Keyingi uch yilda qurilish va ta'mir ishlari uchun 40 mlrd so'mga yaqin mablag' sarflandi. Bugun universitetda 7 ta talabalar turar joyi, 550 o'ringa mo'ljallangan 2 ta oshxona, 310 o'rinli 3 ta bufet, sport bilan shug'ullanish uchun 2 ta yopiq sport zali va 2 ta ochiq stadion mavjud. Oliygohda so'nggi rusumdagi kompyuterlar bilan jihozlangan ATM, ARM, videoprojektorlar va elektron doskalari bilan ta'minlangan o'quv va laboratoriya xonalari, lingofon sinflari faoliyat olib bordi[1].

2013 - 2015 yillar mobaynida 8 ta ta'lim yo'nalishi na 4 ta magistratura mutaxassisliklari ochildi. Kadrlar tarkibini yoshartirish maqsadida 2013/2014, 2015/2016 o'quv yillarida 30 nafardan yosh mutaxassis magistr ishga qabul qilindi. O'quv auditoriyalari 22 ta elektron doska, 60 ta CD proyektorlar bilan jihozlandi. O'quv jarayonida 448 ta kompyuter xizmat qiladi. Universitet ichki lokal tarmog'i internetga ulangan. Universitet rasmiy veb-saytida interaktiv davlat xizmatlari ko'rsatish, viloyat hokimligi bilan elektron xat va hujjat tizimlari orqali ma'lumot almashish yo'lga qo'yildi. Universitetda ichki xujjat almashinuvi uchun Job Flow Control ti zimi

ishga tushirildi. Ilmiy ishlarni amaliyotga joriy qilishni kengaytirish maqsadida «Innovatsiya va integratsiya markazi» tashkil etildi. Buning natijasi o'laroq universitetda qiymati 476 million so'mlik 8 ta loyiha amalga oshirilmoqda. Viloyatdagi yirik sanoat korxonalari bilan hamkorlikda 600 mln so'mlik 12 ta xo'jalik shartnomasi imzolandi[1].

2013 - 2015 yillarda professor-o'qituvchi va ilmiy xodimlardan 16 kishi chet ellardagi oliy ta'lim muassasalarida malaka oshirishda bo'lishdi. Shu davrda universitet professor-o'qituvchilari va ilmiy xodimlari tomonidan 38 ta monografiya, xalqaro jurnallarda 125 ta, respublika jurnallarida 385 ta maqola chop etildi, 295 ta xalqaro konferensiyada ma'ruzalar o'qildi. Shuningdek, universitetda 3 ta xalqaro, 21 ta respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konferensiya tashkil etildi. 2013-2015 yillarda 3 nafar talaba Ulug'bek nomidagi, 5 nafari Navoiy nomidagi davlat stipendiyasi g'olibligini, 16 nafar talaba esa boshqa turdagi turli tanlovlar grantlarini qo'lga kiritdi. Ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlar reja bo'yicha amalga oshirildi[1].

2013 yilda Qarshi davlat universiteti bo'yicha 214 nafar iqtidorli talaba bilan ishlash uchun professor-o'qituvchilar birlashtirildi. Mutaxassis tayyorlovchi kafedralar qoshida talabalar uchun fan to'garaklari tashkil etildi. 2013 yilda o'tkazilgan "Fan, taraqqiyot va yoshlar" nomli ilmiy-amaliy anjumanda iqtidorli talabalar tomonidan 266 ta ilmiy maqola taqdim qilingan bo'lsa, Qarshi davlat universiteti professor-o'qituvchilari hamda magistr talabalari tomonidan "Ilm-fan va innovatsiya" Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasida 91 ta yangi ilmiy maqolalar chop qilindi[1].

Qarshi davlat universiteti o'ziga xos ilmiy pedagogik markaz bo'lib shakllanib bordi. Jumladan, Qarshi davlat universiteti tuzilmasida 2016-2017 o'quv yilida 7 fakultet va 28 ta kafedra faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 2021-2022 o'quv yilida fakultetlar soni 14 taga va kafedralar soni 42 taga yetdi. Shuningdek, 2016-2017 o'quv 31 ta bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va 13 ta magistratura mutaxassisliklarida 6697 nafar talaba tahsil olgan bo'lsa, 2021-2022 o'quv yilida 54 ta bakalavriat ta'lim yo'nalishlari va 39 ta magistratura mutaxassisliklarida 24431 nafar talabalar tahsil oldi yoki so'nggi besh yilda universitet talabalar kontingenti qariyb 3,7 martaga oshdi[1].

Mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida faoliyat boshlagan oliy ta'lim muassasalaridan biri Qarshi muhandislik iqtisodiyot institutidir. QMI Toshkent irrigatsiya va melioratsiya institutining Qarshi filiali negizida 1992 yilda tashkil etilgan bo'lib[5], o'liyohda neft va gaz sanoati, qishloq xo'jaligi, elektr va issiqlik energetikasi, oziq-ovqat sanoati, kimyoviy texnologiya va xalq xo'jaligining turli tarmoqlari uchun yuqori malakali muhandislar va iqtisodchilar yetishtirib berildi. Bundan tashqari ta'lim sohasi uchun ham pedagog mutaxassislar tayyorlaydigan oliy o'quv yurtidir.

1997-2002 yillar davomida QMIda 10 tadan 17 taga, kafedralar soni esa 20 tadan 24 taga ko'paytirildi. Oliy o'quv muassasi mustaqillik yillarida vohaning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutdi. Maskanning ilmiy salohiyatiga e'tibor berilsa, bu yerda 200 dan ortiq professor-o'qituvchi ish olib borib, ularning 7 nafari fan doktori, 107 nafari fan nomzodlari va dots.ntlal mehnat qilganligini ko'rish mumkin[6].

Shu vaqt oralig'ida QMIda 1 ta xalqaro, 15 ta respublika va viloyat ilmiy amaliy anjuman o'tkazildi. Institut olimlari tomonidan MDH davlatlari va chet ellarda 30 ga yaqin maqolalar chop etildi, 25 ta kashfiyotga patent olindi. Institutning 3 nafar talabasi chet el oliy o'quv yurtlari grantlariga sazovor bo'lgan bo'lsa, 15 nafar talaba respublika fan olimpiadalarida sovrinli o'rnlarni qo'lga kiritdilar [7].

QMIda xalqaro aloqalar samarali tarzda yo'lga qo'yildi. Oliy o'quv yurti Yevropa Ittifoqining Tempus-Tacis programmasi grantlarida Germaniyaning Gamburg va Gollandiyaning Tvente universitetlari bilan hamjihatlikda ishtirok etdi va "Axborot texnologiyalari sohasida magistrlik kurslarini ishlab chiqish uchun o'quvchilar tayyorlash" nomli 300 ming dollar qiymatga teng loyihada g'olib chiqdi. Germaniyaning Gamburg texnika universiteti professori X.Shaumburg institut faxriy professori etib saylandi va talabalar bilan yosh tadqiqotchilarga bir necha bor ma'ruzalar o'qidi [8].

AKT yo'nalishida mutaxassislar yetishtirishni samarali yo'lga qo'yish maqsadida 2005 yil 2 iyunda tasdiqlangan PQ-91-sonli qarorga asosan Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filiali tashkil qilindi[10]. Ushbu oliy bilim yurtida to'rtta ta'lim yo'nalishida bakalavrlar

hamda bitta magistratura mutaxassisligidan magistrlar tayyorlanishi belgilandi.

Umuman, viloyatda 2010 yili 3 ta oliy ta'lim muassasasi ish yuritdi. Bu bilim maskanlarida 826 nafar o'qituvchilar 11 mingdan ziyod talabaga ta'lim-tarbiya berishdi. Pedagoglardan 30 nafari fan doktori, 331 nafari fan nomzodi edi[7]. Bundan ko'rinadiki, 1 o'qituvchiga 13,8 nafar talaba to'g'ri kelishi o'z navbatida ta'lim sifati va talabalarga individual yondashuv imkoniyatlarini oshirishga ijobiy ta'sir qildi.

2014-2015 o'quv yili bo'yicha TATU Qarshi filialida 814 nafar bakalavrlar hamda 14 nafar magistrlar tahsil oldi. Filialda talabalarga axborot resurs markazi, 140 o'rinli talabalar oshxonasi va 60 o'rinli talabalar turar joyi xizmat ko'rsatdi. Oliygo'ha mavjud "Kompyuter muhandisligi" fakultetida 4 ta yo'nalishda, "Telekommunikatsiya muhandisligi", "Kompyuter muhandisligi", "Dasturiy muhandisligi", "Axborot ta'lim texnologiyalari" yo'nalishlarida bakalavrlar tayyorlandi. Oliygo'ha 69 dona pedagog kadrlar shtati mavjud bo'lib, asosiy shtatda esa 54 nafar professor-o'qituvchi faoliyat olib bordi. Bilimi maskanining ilmiy salohiyat ko'rsatgichi 15 nafar ilmiy daraja va unvonlilar mavjud bo'lib, ularning 1 tasi fan doktori, 14 tasi fan nomzodi va dots.nt edi. 2014 yilning 1-7 may kunlari viloyat miqyosida yosh dasturchilar o'rtasida "Eng yaxshi veb sayt va dasturiy ta'minot" mavzusida konkurs tanlovi o'tkazildi. Unda talaba yoshlari faol tarzda qatnashib, turli toifalarda g'oliblikni qo'lga kiritdi.

2013-2014 o'quv yilida iqtidorli talabalardan Q opaeva Mo'tabar, 2014-2015 o'quv yilida Xoliqova Tansiq "Huawei tech. Investment Tashkent" (Xitoy) kompaniyasining maxsus stipendiyasi sohibasi bo'ldilar[11].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

2014 yil 23 fevral sanasida O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiqlashtirish qo'mitasi, hamda Qashqadaryo viloyatining oliy ta'lim tashkilotlari o'zaro birgalikda o'tkazilgan Qarshi davlat universitetida "7 - Respublika Innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va loyihalar" ko'rgazmali tadbiri davomida iqtidorli talabalar bilan uchrashuv bo'lib o'tdi. Mazkur yarmarkada TATU Qarshi filialining 4 nafar iqtidorli talabasi tomonidan tayyorlangan loyihalar taqdimoti o'tkazildi. Shuningdek, 9 ta fan bo'yicha Respublika fan olimpiadasining I bosqichlarida 1-o'rinni egallagan iqtidorli talabalar II bosqich fan olimpiadasi tanlovlarida ishtirok etib keldilar. Xususan, 2013 yil 29 noyabrdan 2 dekabrgacha TATU Qarshi filialida bo'lib o'tgan "Dasturlash bo'yicha talabalarning jamoaviy xalqaro chempionati "ACM ISRS"ning fan olimpiadasi yarim final bosqichida iqtidorli talabalardan Baxtiyor Begmatov, Shuhrat Jumayev, Jamshid Saidmurodovlar ishtirok etib diplom va sertifikatlar bilan taqdirlandi. 2014 yilda esa shu olimpiada tanlovida Davlat G'aniyev, Baxtiyor Begmatov, Dildora Ismoilova singari talabalar faol qatnashib, olimpiadaning sovrindori bo'ldilar[9].

2017 yil 12 apreldagi O'zbekiston bilan Rossiya davlatlari o'rtasidagi hamkorlik harakatlarini yanada rivojlantirish borasidagi qaror ijrosi doirasida "O'zbekneftgaz" AJ va I.M.Gubkin nomidagi Rossiya davlat neft va gaz universiteti o'rtasida tuzilgan memorandum asosida QMII qoshida uch oylik tayyorlov bosqichi tashkil etildi. Unda o'qigan talabgor yoshlar test sinovlari asosida I.M.Gubkin nomidagi Rossiya davlat neft va gaz universiteti Toshkent filiali "Hududiy tayyorlov kursi"ga qabul qilindi[12].

2020 yilda Ta'lim sifati nazorat qilish davlat inspeksiyasi taqdim etgan O'zbekistondagi oliy ta'lim muassasalarining milliy reytingida Qarshi davlat universiteti 41 - o'rinda, Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti 43 -o'rinda qayd etildi. O'zbekistondagi jami 57 ta oliygo'ha qamrab olgan ushbu reyting 100 ballik tizim asosida tuzib chiqilgan bo'lib, unda Qarshi DU 36,67 ball, Qarshi MII esa 36,15 ball jamg'ardi[13].

Qashqadaryo viloyatida 2019 yilga qadar 2 ta oliy ta'lim muassasasi va 1 ta OTM filiali faoliyat ko'rsatdi. Bu oliy ta'lim muassasalarining hammasi viloyat markazi Qarshi shahrida joylashgan bo'lib, boshqa hududlarda mavjud emas edi. 2019 yili Shahrisabz shahrida oliy ta'lim muassasasi tashkil etish harakatlari boshlandi. Shu yilning sentyabr oyidan Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Shahrisabz filiali tashkil etildi. Unga Shahrisabz akademik

litseyining 720 o‘rinli o‘quv binosi va 100 o‘rinli yotoqxonasi moddiy – texnik bazasi asos bo‘lib xizmat qildi. 2021-2022 o‘quv yilidan boshlab ushbu filial Qarshi davlat universiteti Pedagogika instituti maqomini oldi. Qarshi davlat universitetining bir qator ta‘lim yo‘nalishlari Pedagogika institutiga o‘tkazildi. 2022-2023 o‘quv yilidan QarshiDU Pedagogika instituti Shahrisabz davlat pedagogika instituti maqomiga ega bo‘ldi[14]. O‘rganilayotgan davrda oliy ta‘lim sohasida bir qator dolzarb muammolar ham to‘planib qolgan edi. Viloyat hududi bo‘ylab ta‘lim infratuzilmasining noteng taqsimlanganligi, ayniqsa, qishloq hududlarida zamonaviy o‘quv muassasalarining yetishmasligi, ta‘lim sifatining hududiy farqlanishiga olib keldi. Bundan tashqari, o‘qituvchilarga o‘quv yuklamalarining ortiqcha belgilanishi, ta‘lim sohasidagi korrupsiya holatlari va shaffoflikning ta‘minlanmaganligi oqibatida adolatli baholash tizimiga putur yetishi shular jumlasidandir.

XULOSA

Xullas, Qashqadaryo viloyatida mustaqillik yillarida oliy ta‘lim muassasalari faoliyatida asosan o‘quv-tarbiyaviy, ilmiy-tadqiqot, pedagog mutaxassislar tayyorlash hamda ma‘naviy-ma‘rifiy ishlarga e‘tibor qaratildi. Yangicha ta‘lim tizimi, universitetlar va institutlar tashkil qilinishi, ta‘lim sifati va imkoniyatlari ortishiga sabab bo‘ldi. Bunda, ilmiy-tadqiqot ishlari, innovatsiyalarni joriy etish, hamda xalqaro aloqalarning rivojlanishi ta‘limning yuqori darajada tashkil etilishini ta‘minladi. Oliy ta‘limning demokratlashuvi va universitetlarning zamonaviy talablarga javob berishga yo‘naltirilishi Qashqadaryo viloyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining faol joriy etilishiga, shuningdek, universitetlar va institutlarda yangi yo‘nalishlar bo‘yicha mutaxassislarni tayyorlashga yordam berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Qarshi davlat universiteti joriy arxivi materiallari.
2. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi, 463-fond, 1-ro‘yxat, 1005-ish, 44-47-varaqlar.
3. Egamov N. Janub javohiri.–Toshkent.“Akademnashr”, 2016. – B.35.
4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy kengashi Axborotnomasi. –1992 yil.№4. – B.60-61. 1992 yil 28 fevraldagi PF-356-son farmoni.
5. Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti joriy arxivi materiallari.
6. “Qashqadaryo”, 2001 yil 11 iyul.
7. QVHA, 829-fond, 15-ro‘yxat, 20-ish, 61-varaq.
8. Yo‘ldoshev B. Asrga tatigulik lahzalar.–Toshkent.:O‘zbekiston, 2007.– B.42.
9. TATU Qarshi filiali joriy arxiv materiallari.
10. <https://lex.uz/docs/610974?twolang=1>
11. Eshtemirov J. XX- XXI asr boshlarida Qarshi shahar madaniyati.: Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi.– Toshkent, 2018.– B.136-138.
12. Barotov O‘.Test sinovlarini I.M.Gubkin nomidagi Rossiya davlat neft va gaz universitetining professor o‘qituvchilari o‘tkazdi // Qashqadaryo, 2017 yil, 14 oktyabr.
13. “Qashqadaryo”, 2020 yil 20 oktyabr.
14. <https://qardupi.uz/uz/view/filial-tarixi>

1991-2021 YILLARDA QASHQADARYO VILOYATIDA SOG‘LIQNI SAQLASH TIZIMINING RIVOJLANTIRILISHI

Ravshanov Aziz Xikmatovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, PhD. Qarshi

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1991–2021 yillarda Qashqadaryo viloyatida sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanish jarayonlari, ushbu sohada amalga oshirilgan islohotlar va ularning aholi salomatligini muhofaza qilishdagi ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: *Qashqadaryo viloyati, sogʻliqni saqlash, tibbiy xizmat, davolash-profilaktika muassasalari, onalik va bolalikni muhofaza qilish, tez tibbiy yordam, tibbiyot kadrlari, moddiy-texnik baza.*

Аннотация. *В данной статье анализируются процессы развития системы здравоохранения в Кашкадарьинской области в 1991–2021 годах, проведённые в данной сфере реформы и их значение в охране здоровья населения.*

Ключевые слова: *Кашкадарьинская область, здравоохранение, медицинское обслуживание, лечебно-профилактические учреждения, охрана материнства и детства, скорая медицинская помощь, медицинские кадры, материально-техническая база.*

Abstract. *This article analyzes the development of the healthcare system in Kashkadarya Region during 1991–2021, the reforms implemented in this sector, and their significance in protecting and promoting public health.*

Keywords: *Kashkadarya Region, healthcare, medical services, healthcare and preventive institutions, maternal and child health protection, emergency medical care, medical personnel, material and technical infrastructure.*

KIRISH

Oʻzbekistonda mustaqillik yillarda salomatlikni muhofaza qilish sohasida jadallik bilan islohotlar oʻtkazilib, onalar va bolalar sogʻligʻini asrash, tibbiy xizmatning ixtisoslashuvi, dori preparatlarini aholiga yetkazib berish, jismonan va maʼnan sogʻlom hamda yetuk avlodni tarbiya qilish boʻyicha qator ishlar olib borildi. Respublika boʻylab qishloq vrachlik punktlari barpo etildi va tibbiyot moslama va anjomlari bilan taʼminlandi, markazlashtirilgan shoshilinch tibbiy yordam markazlari faoliyat yoʻlga qoʻyildi, tarmoqlashgan markazlar amal qilib keldi. Sogʻliqni muhofaza qilish tizimida islohotlar oʻtkazishdan koʻzlangan maqsad aholiga yuqori sifatli tibbiy yordam berish va va taqdim etilayotgan tibbiy xizmat malakasini oshirishdan iborat boʻldi. Bu xususda Prezident Shavkat Mirziyoyovning jumlasini eslash oʻrinlidir: “Aholi salomatligini muhofaza qilishni yanada yaxshilash, xalqimizni tibbiyot tizimi faoliyatidan rozi qilish – barchamizning eng muhim vazifamizdir” [4].

MATERIALLAR VA USULLAR

1991 yilda viloyat sogʻliqni saqlash boʻlimiga Sogʻliqni saqlash boshqarmasi maqomi berilgandan soʻng, har bir tuman va shaharlarga ambulatoriyalar, jarrohlik markazlari, kunduzgi shifoxonalar tashkil etishga eʼtibor qaratildi. Natijada yengil kasalliklar bilan xastalangan qishloq aholisining markaziy shaharlarga borib, ovora boʻlishlariga barham berildi. Shunga qaramasdan, tibbiy xizmat saviyasini yanada oshirish maqsadida, birinchi galda mutaxassislar malakasini oshirish, bemorlarni diagnozlash markazlari va uning boʻlimlarini tashkil qilib, ularni tibbiy uskunalar bilan jihozlash dolzarb muammo boʻlib qoldi.

1994 yil viloyat 1-sonli shifoxonasida 120 oʻrinli jarrohlik boʻlimi va 120 oʻrinli Kasbi tuman bolalar shifoxonasi (600 mln soʻm) loyiha asosida qurilib foydalanishga topshirildi. 1995-1996 yillarda 120 oʻrinli Kitob tuman yuqumli kasalliklar shifoxonasi (996 mln soʻm) 60 oʻrinli Bahoriston tugʻruqxonasi yangi qurildi. Yakkabogʻ tuman 2-son shifoxonasining tez tibbiy yordam boʻlimi 105 mln soʻmga kapital taʼmirlandi. 1996 yil Qarshi shahrida viloyat yuqumli kasalliklar shifoxonasi hududida 60 oʻrinli 2 qavatli boʻlim (260 mln soʻm) qurilib foydalanishga topshirildi. 1996 yil Yakkabogʻ tuman 2-son shifoxonasi qoshida 65 mln soʻmga yangi tugʻruq majmuasi qurilib, ishga tushdi. 1998 yil Qarshi shahrida viloyat Ona va bola skrining markazi tashkil etildi. 2000 yil Shahrisabz tuman davlat sanitariya nazorat markazi (340 mln soʻm) yangi loyiha asosida qurildi. 2001 yil Respublika akusherlik-ginekologiya ilmiy tekshirish instituti Qashqadaryo viloyat filiali kapital taʼmirlanib foydalanishga topshirildi. 2002 yil Respublika salomatlik instituti Qashqadaryo viloyat filiali tashkil etildi [2].

Sohaga ajratilgan mablag' miqdori ham ortib bordi. Masalan, 1997 yili viloyatda sog'liqni saqlash sohasiga 1997 yili 2117453,5 ming so'm ajratildi. Bu mablag'ni odam boshiga hisoblaganda 1018,9 ming so'mdan to'g'ri keldi [3].

Diagnostika sohani yo'lga qo'yish uchun respublikada birinchilardan bo'lib, Qarshi shahrida "Viloyat tashxis-maslahat markazi" tashkil etildi va Germaniyadan "Siemens" rusumli kompyuter-tomograf uskunasi keltirib o'rnatildi. Bu bemorlarga aniq tashxis qo'yishda imkoniyat yaratdi. Aksariyat davolash-profilaktik muassasalarning moddiy-texnik bazasi mustahkam-landi. Kasbi va Pomyq markaziy shifoxonalarida yangi ultratovush dastgohlari o'rnatildi. Viloyat sog'liqni saqlash tizimiga lazer nuri bilan davolash usuli kirib keldi. Chiroqchi, Kasbi, Koson va Nishon tumanlarida yangi davolash muassasalari, Nishon shahrida salomatlik markazi, Muborak GQIZ qoshida "Tibbiy tozalik qismi" tashkil etildi. 1993 yildan boshlab viloyatda "Salomatlik" xayriya jamg'armasi faoliyat ko'rsata boshladi[3].

Ammo voha tibbiyotida hal etilishi zarur bo'lgan ham yetarlicha edi. Tibbiyot tashkilotlari material-texnika infratuzilmasining zaifligi, qishloqdagi oila shifoxonalarida kerakli bo'lgan tez tibbiy yordam uskunolari va dorixonalarining yo'qligi, mutaxassislar yetishmovchiligi, tashxis qo'yish va kadrlar malakasizligi oqibatida bemorlar chet mamlakatlarda katta valyuta hisobiga davolanishga majbur bo'lganligini aytish mumkin. Bundan tashqari, xususiy tibbiy tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish va rivojlantirishga qarshi ba'zi to'sqinliklar, bemorlarning dori preparatlariga bo'lgan talabining 74 % import evaziga hisobiga ta'minlanishi holatlari qayd etildi. Shuningdek, viloyat miqyosidagi shifoxonalar va tumandagi birlashmalar orasida bir-biri bilan aloqadorlik tizimini shakllantirishda, onalar va bolalar salomatligini himoya qilish muassasalari hamda QVPlarda tibbiy xizmatni talab darajasida tashkil etish va ularni moddiy texnik bazasini mustahkamlash borasida qilinadigan ishlar va yechimini kutayotgan muammolar mavjud bo'ldi.

Respublikada oxirgi yillarda zaxm kasalligi bilan kasallanish ko'rsatkichining qisman kamayishiga erishildi. Jumladan bu kasallik ko'rsatkichi Qashqadaryo viloyatida respublika bo'yicha eng past bo'ldi [6].

Qashqadaryo viloyatida istiqlol yillarida bir qator tibbiyot muassasalari foydalanishga topshirildi. 2010 yilda jami 9783 o'rinli 58 ta shifoxona, 256 ta QVP, 10 ta oilaviy poliklinika va tumanlarda (Dehqonobod, G'uzor, Nishon) 3 ta mustaqil poliklinika faoliyat yuritgan bo'lsa[1], keyingi yillarda 10794 o'rinli 82 ta shifoxona 83 ta QVP, 72 ta QOP, 5 ta SHVP, 12 ta kattalar va 5 ta bolalar poliklinikalar ish olib bordi. Yuqoridagilar bilan bir qatorda, Respublika tibbiy statistika va salomatlik instituti viloyat filiali, respublika akusherlik va ginekologiya ixtisoslashgan ilmiy-amaliy tibbiyot markazi Qarshi filiali, to'rtta tug'ruq majmuasi, viloyat ko'p tarmoqli bolalar tibbiyot markazi, 5 ta bolalar shifoxonasi kabi bir qator tibbiyot tashkilotlari aholiga tibbiy xizmat ko'rsatdi [3].

2010-2012 yillarda Qashqadaryo viloyatida 21 ta davolash-profilaktika muassasalari aralash moliyalashtirish tizimiga o'tdi. Bundan tashqari 35ta muassasalarda qo'shimcha pullik tibbiy xizmatlar ko'rsatish boshlandi. 2008 yil yakuni bo'yicha Qashqadaryo viloyatida 1012,3 mln. so'mlik pullik xizmatlar ko'rsatildi. Shu davrda 342 ta tez tibbiy yordam bo'lim va shahobchalarida manzilli dasturga asosan 4,7 mlrd. so'm miqdorida mahalliy budjet va homiylik mablag'lari jalb etildi. Biroq, Qashqadaryo viloyatining Qarshi shahar tez tibbiy yordam bo'limi tez tibbiy yordam shahobchalarida ta'mirlash ishlari nihoyasiga yetkazilmadi[6].

Viloyat aholisiga 2013 yil oxirida 10344 o'rinli 55 ta shifoxona, 1 smenada 26542 qatnovga mo'ljallangan 331 ta ambulatoriya-poliklinika muassasalari, 15 ta DSENM, Respublika salomatlik markazlari, 12 ta dezinfeksiya stansiyalari tibbiy xizmat ko'rsatdi. Shuningdek, 715 o'rinli 14 ta tuman va shahar markaziy shifoxonalar, 625 o'rinli 5 ta (Nishon, Mirishkor, Chiroqchi, Shahrisabz, Yakkabog') yuqumli kasalliklar shifoxonalar, 3836 o'rinli 20 ta viloyat DPMLari ham faoliyat ko'rsatdi. Budan tashqari viloyat hududida 200 o'rinli silga qarshi kattalar uchun "Ibn Sino" sanatoriyasi, 150 ta o'rinlar bolalar "Palandara" sanatoriyasi, 60 o'rinli viloyat "Go'daklar uyi" faoliyat olib bordi. Davolash-profilaktika muassasalarida 2013 yili 4986 nafar vrach faoliyat ko'rsatib, har 10 ming aholiga vrachlar bilan ta'minot 17,2 ga to'g'ri keldi. O'rta tibbiyot xodimlari 29386 nafar bo'lib, har 10 ming aholiga 100.0 tashkil etdi[2].

Sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish davlat dasturi doirasida hukumat qarori bilan sog'liqni saqlash vazirligi Jahon banki bilan hamkorlikda Salomatlik-2 va Salomatlik-3 loyihalari amalga oshirildi. 2006-2012 yillar davomida Salomatlik-2 loyihasi tomonidan viloyat bo'yicha 256 ta qishloq va shahar vrachlik punktlari 1,8 mln dollar qiymatida to'liq tibbiy asbob-uskunalar bilan ta'minlandi. 2011 yil 7 sentyabrdagi 16/14-sonli Prezident qaroriga asosan 2013-2019 yillarda Salomatlik-3 loyihasi tomonidan yetkazib berilgan jami qiymati 5,7 mln dollar (21 mlrd so'mdan ziyod) bo'lgan 79 toifadagi umumiy 1074 turdagi moslama va jihozlar bilan viloyatning tuman va shaharlarida joylashgan statsionar hamda birlamchi tibbiy sanitariya ko'magi beruvchi tashkilotlari ta'minlandi. Natijada kasalliklar erta aniqlanib, bemorlarga malakali tibbiy yordam ko'rsatish bilan birgalikda viloyat darajasida tekshirish va davolash standartlari amalga oshirildi[3].

Respublikada fuqarolar sog'lig'ini himoya qilish, turli noinfeksion xastaliklar va ularning tarqalish xavfini bartaraf etish, profilaktika va nazorat ishlar, aholi orasida erta o'lim holati hamda yuqumli kasallanishni oldini olish borasida tizimli ishlar olib borildi. Bundan tashqari, kasalliklar tarqalishini oldini olish ishlarini to'g'ri tashkil qilish yo'lga qo'yilmaganligi aholining faol turmush tarzi darajasini oshirish singari tadbirlarni olib borishga yo'l qo'ymadi. Profilaktika tadbirlarini olib borish o'rniga fuqarolar orasida sanitariya gigiyena qoidalarini bilmaslik va tibbiy bilimlarga yetarlicha ega bo'lmaslik oqibatida alohida sa'y-harakatlar kasalliklar bilan kurashishga yo'naltirildi.

2015 - 2017 yillar mobaynida Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining qandli diabet va arterial gipertoniya bo'yicha tibbiy tavsiyalash va yo'riqnoma berish jarayonlari Qashqadaryo viloyatidagi qishloq vrachlik punktlarida va oilaviy shifoxonalarda amalga oshirildi. Bu amaliyotlarning ijobiy natijasi sifatida va qand kasalining ikkinchi turini hamda arterial gipertoniyani tezkor diagnostlash deyarli ikki marotabaga oshdi, noinfeksion xastaliklarning yashirin simptomlariga ega bemorlarga tashxis qo'yish hamda yurak qon-tomir kasalliklariga chalinish ehtimoli 30% dan yuqori bo'lgan shaxslar aniqlanganligini va ularga tibbiy ko'mak berish shaxsiy rejaları yaratilganini aytish joiz.

Viloyatda 2019 yil har 100 ming aholiga nisbatan jami kasallanish ko'rsatkichi 58185,6 ta, hayotida birinchi bor kasallikka chalinish holati 25197,3 nafarni tashkil etdi[3]. Viloyat aholisining har 10 ming aholining davolash o'rinlari bilan ta'minlanish ko'rsatkichi 2015 yilda 32,7tani tashkil etgan bo'lsa, 2021 yil 28,6 tani tashkil etib, jami shifo o'rinlari soni 9548 tani tashkil etdi. Bundan tashqari, viloyatning har 10ming aholisiga birlik hisobida 19,1 shifokor va 118,2 hamshiralar to'g'ri keldi[9].

1999 yildan 2017 yilgacha viloyatda 256 ta QVP faoliyat yuritib keldi. 2016 yilda Investitsiya dasturiga binoan QVPlarning 22 tasida 697 mln so'mlik qurilish ta'mirlash ishlari olib borildi va belgilangan reja 15 taga nisbatan 146,6%ga bajarildi[10]. 2017 yil 29 martdagi 28/57 sonli PQga asosan optimallashtirish dasturi bo'yicha 72 ta oilaviy poliklinikalar va 83 ta QVP tashkil etildi. 2020 yil 13 noyabrda e'lon qilingan PFga binoan salomatlikni asrash sohasi bo'yicha o'tkazilayotgan islohotlar manfaatdorligi yuqori darajaga chiqarish va boshlagg'ich tibbiy-sanitariya xizmati tashkilotlari faoliyatiga innovativ mexanizmlarni tatbiq etish borasida bir qator ishlar qilindi. Shu jumladan, QVPlar negizida oilaviy shifokor punktlari, qishloq hamda shahar oilaviy shifoxonalari bo'lsa oilaviy poliklinikalar sifatida ish boshladi. Viloyatda yangi tibbiy profilaktika va patronaj tizimi ustuvor ravishda joriy qilingan tuman (shahar)lar sifatida Qarshi shahri va G'uzor tumanlari qayd etildi. Bundan tashqari 2021-2023 yillarda viloyatda jami 25 ta oilaviy shifokor punktlari va oilaviy poliklinikalarni tashkil etish ham belgilandi[11].

Qashqadaryo viloyatida xususiy shifokorlik faoliyati ham ko'payib bordi. Avvalo Sog'liqni saqlash vazirligi huzurida Litsenziyalash va nazorat qilish boshqarmasi tashkil etilib, ushbu boshqarma tarkibida Qashqadaryo viloyat bo'limi ish boshlaganini qayd etish joiz. Ushbu bo'lim Qashqadaryo viloyatida xususiy tibbiy faoliyatni litsenziyalash ishlarini tashkil etish va yo'naltirish bilan shug'ullandi. Qashqadaryo viloyatida xususiy tibbiy faoliyatga ruxsat berishni ishlarini olib borish hamda bu faoliyatni monitoring qilib, muvofiqlashtirib bordi.

2017 yil 1 aprelda kuchga kiritilgan PQ-2863-sonli qaror asosida salomatlikni saqlash jabhasida xususiy tarmoqni yuqori pog'onaga olib chiqish, uni yanada kengaytirish bo'yicha xususiy sektorga barcha jihatlarida qo'llab-quvvatlash yo'lga qo'yildi. Bu qaror xususiy tibbiyot

tashkilotlarining fuqarolarga malakali tibbiy yordam taqdim etish uchun yetarli qulayliklarni ta'minlash nuqtayi nazaridan ham o'z vaqtida qabul qilindi.

Keyingi yillarda xalqqa tibbiy xizmat qilish tarmog'ini tubdan yaxshilash va tizimni yangilab borilishi jarayoni doirasida tibbiyotdagi xususiy yo'nalishni muntazam rivojlantirib borishga ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur sohaga respublika sog'liqni saqlash infratuzilmasining davlat sog'liqni saqlash tashkilotlari taqdim etayotgan ko'p tarmoqli tibbiy xizmatlarini yanada yuqori pog'onaga ko'tarish muhim komponent o'laroq e'tiborga olindi.

O'tgan davr mobaynida sog'liqni saqlashning xususiy sektori tomonidan ko'rsatilgan tibbiy xizmat turlari 50 tadan 126 taga ko'paydi. Stomatologiya va kosmetologiya tashkilotlaridan tashqari xususiy tibbiyot tashkilotlari 2022 yilning 1 yanvarigacha barcha turdagi soliqlar va majburiy ajratmalarni to'lashdan, shuningdek keltiriladigan yangi tibbiy anjom va moslamalar asbob-uskunalar, butlovchi qismlar, ularga tegishli zarur buyumlari va kerakli materiallarga bojxona to'lovlarini to'lashdan ozod etildi[3].

2017 yil noyabrda Kasbi tumanida 20 turdagi tibbiy xizmat turini ko'rsatadigan davolash va tashxislash markazi ish boshladi. Bu loyihani amalga oshirish uchun 2 mlrd 300 mln sarmoya yo'naltirilib, 136 ming AQSH dollari miqdorida xorijiy investitsiya jalb qilindi[8]. Viloyatda 90-yillarda 10 ga yaqin xususiy tibbiyot muassasi bo'lgan bo'lsa, 2008 yilda 134 ta, 2017 yilda 230 ta, 2021 yil 31 yanvar holatida jami 504 ta xususiy tibbiyot muassasasi ro'yxatga olindi. Ular stomatologiya, ginekologiya, terapiya, UTT diagnostika, fizioterapiya, dezinfektologiya va boshqa yo'nalishlarda faoliyat yuritdi. 504 ta muassasadan 76 ta statsionar tipda, qolganlari ambulator sharoitda ish olib bordi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qashqadaryo viloyatida 2015 yilda xususiy shifoxonalar soni 165 ta bo'lib, unda 300 ta shifokor, 700 ta hamshira va kichik tibbiy xodimlar bilan birgalikda jami 1300 ta ish o'rni yaratildi. Bu davrda viloyatda vrachlar soni 1300 nafardan ortiq bo'ldi. 2022 yil oxiriga borib, imtiyozlardan foydalangan holda jami xususiy tibbiyot muassasalari soni yana 200 tadan oshib, viloyat bo'yicha 700 tadan oshishi rejalashtirildi[3]. Viloyatda 2018 yilda rejadagi 60 ta o'rniga 90 ta xususiy klinika ochilgan bo'lsa, 2019 yilda bu ko'rsatkich rejadagi 35 ta o'rniga o'tgan 9 oyning o'zida 60 taga yetkazildi. 2019 yilning iyun oyida Kitob tumanidagi "Salomatlik akademiyasi" xususiy klinikasida xalqaro endourologlar forumi tashkil etildi. Forum doirasida yuqori texnologiyali 17 ta jarrohlik amaliyoti o'tkazilib, jahonning 27 ta davlatiga translyatsiya qilindi[7].

2018 yil 23 noyabrda qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining 952-son qaroriga binoan "Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi" ishtiroki bilan "Shoshilinch tibbiy yordam xizmatini takomillashtirish" loyihasini hayotga tatbiq etish jarayoni boshlandi. Shundan kelib chiqib, qarorga muvofiq loyihaning umumiy qiymati 137,5 mln AQSH dollar, shu jumladan, davlat ulushi – 37,5 mln AQSH dollari, XTA mablag'i – 100,0 mln AQSH dollari deb belgilandi[12]. Shu loyiha doirasida Qashqadaryo viloyati Shoshilinch tibbiy xizmatiga 7 mln dollarlik tibbiy apparaturalar yetkazib berildi. Angiograf (10 mlrd so'm), 1 mlrd 950 mln so'mga 5 ta rentgen apparati, 6 ta elektr kesgich, IVL va narkoz apparatlari shular jumlasidandir. Bundan tashqari, viloyat shoshilinch tibbiy xizmat tizimiga "Epsilon development" kompaniyasi tomondan 2019–2020 yillarda 20 mlrd so'mlik homiylik mablag'i ajratilib, alohida bino barpo etildi va unga MRT apparati o'rnatildi[13].

2015 yilda viloyatda 55 ta shifoxona, 256 ta QVP, viloyat skrining markazi, Respublika salomatlik va tibbiy statistika instituti viloyat filiali, Respublika ixtisoslashtirilgan ginekologiya va akusherlik ilmiy amaliy markazi, 5 ta bolalar poliklinikasi va ularning 15 ta bolalar bo'limlari, to'rtta tug'ruq kompleksi va uning 11 ta tug'ruq bo'limlari, viloyat ko'p yo'nalishli bolalar tibbiyot markazi, 6 ta yuqumli kasalliklar shifoxonasi, 10 ta oilaviy va 14 ta ko'p tarmoqli markaziy shifoxonalar xalqimizga tibbiy xizmat ko'rsatdi. Bu muassasalarda 5200 nafarga yaqin shifokorlar va 28500 nafar o'rta tibbiyot xodimlari mehnat qildi[9].

Viloyatda 2019 yil noyabr oyi holatida 302 ta davolash-profilaktika muassasalari faoliyat

yuritdi. 32 tasi viloyat miqyosidagi 59 ta statsionar shifoxonalar, 15 ta ko'p tarmoqli markaziy shifoxonalar, 9 ta shahar oilaviy shifoxonasi, viloyat bolalar stomatologiya shifoxonasi, 13 ta tuman va 2 ta shahar tibbiyot birlashmasi, 83 ta qishloq vrachlik punkti va 72 ta qishloq oilaviy poliklinikasi, dispanser hamda markaz aholining tibbiy ehtiyojlarini ta'minladi. Respublika ixtisoslashtirilgan kardiologiya ilmiy-amaliy tibbiyot markazi Qarshi filiali uchun yangi 120 o'ringa mo'ljallangan zamonaviy bino qurib bitkazildi, filialda kardioxirurgiya bo'limi ochildi. Viloyat hokimligidan ajratilgan 1 mlrd so'mga bu yerda ehtiyojmand aholiga bepul yuqori texnologiyali tibbiy xizmat ko'rsatilishi boshlandi[3].

Respublika endokrinologiya ilmiy-amaliy tibbiyot markazi Qashqadaryo filiali sobiq dispanser o'rnida qayta tashkil etilib, 100 o'rindan 150 o'ringa kengaytirildi va 40 o'rinli jarrohlik bo'limi ochildi va qandli diabetga chalingan bemorlar uchun jarrohlik amaliyotlari shu yerning o'zida amalga oshirildi.

2019 yilda Respublika shoshilinch tibbiy yordam Qashqadaryo filiali tez tibbiy yordam stansiyasi tarkibida Sall-markaz tashkil kilindi. Markazning 16 ta posti zamonaviy aloqa (IP-telefon, mini-ATS) va server bilan ta'minlandi, internet tarmog'iga to'liqlik ulandi. Telefon aloqalari optik tolali kabelga o'tkazildi. Dispetcherlik xizmatini dasturlash ishlari yakunlandi.

Respublika shoshilinch tibbiy yordam ilmiy markazi Qashqadaryo filialida bachadon miomasi bilan og'riqan bemorlarni laparoskopiya usuli orkali bachadon amputatsiyasi, viloyat onkologiya dispanserida intervension radiologiya-PK nefrostomiya qo'yish amaliyoti, prostata bezi va ko'krak oralig'idan trepanbiopsiya olish, yelka bo'g'imini endoprotezlash amaliyoti, viloyat ko'p tarmoqli tibbiyot markazi travmatologiya bo'limi vrachlari tomonidan son suyagida endoprotezlash operatsiyasini o'tkazish ilk bor yo'lga qo'yildi.

Bir qator malakali mutaxassislar munosib taqdirlandilar. Masalan, viloyat ko'z kasalliklari shifoxonasi mikroxirurgiya bo'limi doktori Baxtiyor To'rayev II darajali "Sog'lom avlod uchun" ordeniga, Respublika kardiologiya ilmiy-amaliy ixtisoslashtirilgan tibbiyot markazi Qarshi shahri bo'limi direktori Xurshid Fozilov hamda Shahrisabz shahridagi "Oila va nikoh diagnostika markazi" xususiy klinikasi bosh shifokori Olimjon Ro'zmatov "Shuhrat" medaliga sazovor bo'ldilar[7].

XULOSA

Xulosa sifatida aytganda, Qashqadaryo viloyatida mustaqillik yillarida salomatlikni muhofaza qilish sohasi sezilarli ravishda olg'a qadam tashladi. Davlat tomonidan olib borilgan tibbiy siyosat avvalo malakali tibbiy xizmatlar ko'lamini kengaytirish, tibbiyot tashkilotlarini zamonaviylashtirish va xalq o'rtasida kasalliklarning oldini olish chora-tadbirlarini kuchaytirishga e'tibor berildi. Tibbiy mutaxassislar har bir kasallikning spetsifikasiga ilmiy jihatdan yondashishga harakat qilishdi. Sog'liqni saqlash tizimida mutaxassis kadrlar yetishtirish hamda ularning malakasini oshirish uchun loyihalar va rejalar ishlab chiqildi. Bunga qaramasdan, tizimni zamon bilan hamnafas holda yuritish, tibbiyotni zamonaviy anjomlar bilan qamrab olish borasida, ayrim hududlarda tibbiy xizmatlar sifatining pastligi, malakali shifokorlar yetishmovchiligi va tibbiyot xodimlarining malaka oshirishdagi nuqsonlar va kamchiliklar kuzatildi. Bularning barchasi, ma'lum ma'noda, aholining sog'liqni saqlash tizimiga bo'lgan ishonchining susayishiga sabab bo'ldi. Ushbu yo'nalishlardagi muammolarning bartaraf etilishi, albatta, ustivor masalalardan biri bo'lib qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ahmedov M. va b. Qashqadaryo tibbiyoti tarixi.– Toshkent.: "Vorish-nashriyot", 2017. – B.25.
2. Akbarov A. va b. Qashqadaryo tibbiyoti fidoyilari.– Qarshi, 2019.
3. Qashqadaryo viloyat Sog'liqni saqlash boshqarmasi joriy arxiv ma'lumotlari.
4. Prezident Sh.Mirziyoyevning tibbiyot sohasidagi dolzarb masalalar muhokamasiga bag'ishlangan nutqi. // Xalq so'zi. 2017 yil 13 dekabr
5. Qashqadaryoda barcha sohalarida vaziyat tubdan o'zgarishi kerak // Xalq so'zi. 2020 yil 14 noyabr.

6. O‘z ITTH MA, M-372-fond, 1-ro‘yxat, 3726-ish, 55-varaq.
7. Viloyat SSB boshlig‘i D. Tursunov bilan suhbat. // Qashqadaryo, 2019 yil noyabr.
8. Jo‘rayev M. Zamonaviy texnologiya, keng qamrovli tibbiy xizmat // Qashqadaryo, 2017 yil 23 noyabr.
9. Qashqadaryo viloyati ijtimoiy-iqtisodiy investitsiyaviy pasporti. Qarshi. 2016 yil.
10. Qashqadaryo viloyatini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ma‘lumotlar bazasi.— Toshkent. “O‘zbekiston”. 2021 – B.320.
11. <https://lex.uz/docs/5100677?ONDATE=13.11.2020>
12. <https://www.minzdrav.uz/uz/projects/detail.phpIDk56676>
13. Respublika shoshilinch tibbiy yordam markazining Qashqadaryo filiali joriy arxiv ma‘lumotlari.

TURKISTON JADIDLARINING XX ASR BOSHLARIDA TURKIYA BILAN O‘ZARO DIPLOMATIK, ILMIY-MADANIY ALOQALARI.

Imamov B.X.

Qarshi davlat texnika universiteti
“Ijtimoiy va gumanitar fanlar” kafedrasida dotsenti,
tarix fanlari falsafa doktori (PhD) e-mail: bi832599@gmail.com
orcid: 0009-0008-0125-8202

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiston xalqining Sovet hukumatiga qarshi qurolli harakatlarida turkiyalik Anvar Posho jasorati hamda o‘zbek jadid ziyolilarining Turkiya Jumhuriyati bilan diplomatik aloqalari, ikki davlat o‘rtasidagi ilm-fan, ta’lim va madaniy sohalaridagi hamkorligi yoritib berilgan.

Tayanch so‘zlar: taraqqiyot, ta’lim, elchi, munosabat, diplomatiya, madaniyat, tashqi aloqalar, adabiyot, nashriyot.

Аннотация. В данной статье освещается мужество турецкого Анвар-паши в вооруженной борьбе народа Туркестана против советского правительства, а также дипломатические отношения новой узбекской интеллигенции с Турецкой Республикой и сотрудничество между двумя странами в области науки, образования и культуры.

Ключевые слова: развитие, образование, посол, отношения, дипломатия, культура, международные отношения, литература, издательское дело.

Abstract. This article highlights the courage of the Turkish Anvar Pasha in the armed struggle of the Turkestan people against the Soviet government, as well as the diplomatic relations of the new Uzbek intelligentsia with the Republic of Turkey, and the cooperation between the two countries in the fields of science, education, and culture.

Key words: development, education, ambassador, relations, diplomacy, culture, foreign relations, literature, publishing.

KIRISH

XX asrning 20-yillari boshlarida Markaziy Osiyoda yuz bergan siyosiy jarayonlar Turkiston xalqlarining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida chuqur iz qoldirdi. 1917-yil oktabrida Rossiyada bolsheviklar hokimiyatni egallashi natijasida Turkiston hududida ham sovet hokimiyatini o‘rnatish jarayoni boshlandi. Mazkur jarayon mahalliy aholining siyosiy va milliy manfaatlar bilan ziddiyatga kirishib, sovet rejimiga qarshi istiqloлчаilik harakatining shakllanishiga olib keldi.

Turkistondagi istiqloлчаilik harakatida mahalliy qo‘rboshilar bilan bir qatorda Turkiyada tahsil olgan ziyolilar hamda turk harbiylari ishtirok etdilar. Ushbu jarayonda Usmonli imperiyasining sobiq harbiy va siyosiy arboblari, xususan, Anvar Posho faoliyatining alohida o‘rni bor. Anvar Posho 1921-yil noyabrida Sharqiy Buxoroga kelib, istiqloлчаilik harakatiga qo‘shildi. 1922-yil 15-aprelda Boysun yaqinidagi Kofirun qishlog‘ida o‘tkazilgan Turkiston qo‘rboshilari qurultoyida u Oliy Bosh qo‘mondon va siyosiy rahbar etib saylandi [1]. Biroq 1922-yil 4-avgustda Baljuvon atrofidagi Obidara qishlog‘ida Qizil armiya bilan bo‘lgan jangda halok bo‘ldi [2].

Anvar Posho vafoti Turkiston va Turkiya o'rtasidagi tarixiy-ma'naviy aloqalarning adabiyotdagi ifodasiga ham ta'sir ko'rsatdi. Jumladan, Cho'lpon tomonidan yaratilgan "Baljuvon" marsiyasi Anvar Posho xotirasiga bag'ishlangan eng mashhur asarlardan biri sifatida o'zbek she'riyatida muhim o'rin egallaydi [3].

Mazkur davrda Buxoro amirligi o'rnida tashkil topgan BXSР ham xalqaro maydonga chiqish va xorijiy davlatlar bilan diplomatik munosabatlarni rivojlantirishga intildi. BXSР Turkiya, Eron, Afg'oniston, Ozarbayjon, Germaniya, Fransiya, Shvetsiya va Latviya kabi davlatlar bilan aloqalar o'rnatdi. Ayniqsa, Turkiya bilan munosabatlar siyosiy, diplomatik, madaniy va ta'limiy jihatdan alohida ahamiyat kasb etdi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — 1920–1924-yillarda BXSР va Turkiya o'rtasidagi siyosiy-diplomatik, madaniy hamda ta'limiy munosabatlarning shakllanishi va rivojlanishini tarixiy manbalar asosida tahlil qilish.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

- BXSР va Turkiya o'rtasidagi diplomatik aloqalarning shakllanish jarayonini aniqlash;
- Mustafо Kamol Otaturk hukumati bilan BXSР o'rtasidagi siyosiy aloqalarni tahlil qilish;
- BXSРning Turkiya milliy ozodlik harakatiga munosabatini o'rganish;
- Buxorolik yoshlarning Turkiyada ta'lim olish jarayonini tadqiq etish;
- Turkiya bilan madaniy va ma'rifiy aloqalarning Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'sirini ko'rsatish;
- sovet hokimiyatining Turkiyada tahsil olayotgan turkistonlik yoshlarga munosabatini yoritish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, tizimlilik va qiyosiy-tahliliy yondashuv tamoyillaridan foydalanildi. Tadqiqotning manbaviy asosini BXSР va Turkiston tarixiga oid arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari, tarixiy tadqiqotlar hamda xotiralar tashkil etadi.

Xususan, O'zbekiston Milliy arxividagi BXSР, Turkiston ASSR va Rossiya imperiyasi siyosiy-ma'muriy organlariga oid hujjatlardan foydalanildi. Shuningdek, 1921–1922-yillarda nashr etilgan "**Buxoro axbori**" gazetasi materiallari tadqiqotning muhim manbalaridan biri bo'ldi. Unda Turkiyadagi siyosiy jarayonlar, Mustafо Kamol Otaturk faoliyati, turk-yunon urushi, BXSРning Turkiyaga yordam ko'rsatishi va Buxorolik talabalarning Turkiyada tahsil olishi haqida ma'lumotlar mavjud.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- **tarixiy-qiyosiy metod** — BXSР va Turkiya o'rtasidagi siyosiy jarayonlarni o'zaro qiyoslash;
- **xronologik metod** — 1920–1924-yillarda yuz bergan voqealarni vaqt ketma-ketligida tahlil qilish;
- **manbashunoslik tahlili** — arxiv hujjatlari va davriy matbuot ma'lumotlarini o'rganish;
- **tarixiy-tizimli metod** — diplomatik, ta'limiy va madaniy aloqalarni yagona tarixiy jarayon doirasida tahlil qilish;
- **kontent-tahlil** — "Buxoro axbori" kabi davriy nashrlarda Turkiya va turk xalqining milliy ozodlik harakatiga oid materiallarni o'rganish.

Shuningdek, mavzuga oid zamonaviy tarixiy tadqiqotlar va xotiralardan foydalanilib, ulardagi ma'lumotlar arxiv va davriy matbuot manbalari bilan qiyosiy tahlil qilindi.

NATIJALAR

1920-yilda tashkil topgan BXSР qisqa vaqt ichida xalqaro aloqalarni rivojlantirishga intildi. Bu siyosat doirasida Turkiya bilan munosabatlarni yo'lga qo'yish muhim yo'nalishlardan biri bo'ldi.

Yangi tashkil topgan Turkiya hukumati ham xalqaro siyosiy vaziyatda RSFSR bilan yaqin munosabatlar o'rnatish siyosatini olib bordi. 1921-yil 16-martda RSFSR va Turkiya o'rtasida

diplomatik shartnomaning imzolanishi BXSР va Turkiya o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishi uchun muayyan siyosiy sharoit yaratdi [4].

Turkiya va BXSР o'rtasidagi diplomatik munosabatlarni rivojlantirishda Mustafo Kamol Otaturk hukumati muhim rol o'ynadi. BXSР tashkil topganidan ko'p o'tmay Turkiya vakillari Buxoroga yuborildi va Buxoroda Turkiya diplomatik vakolatxonasi faoliyat yurita boshladi. G'olib Posho uning rahbari, taniqli turk yozuvchisi Rushan Ashraf esa birinchi kotibi sifatida faoliyat olib bordi [5].

1921-yil yanvarida Turkiya vakillari Buxoroga yana tashrif buyurib, BXSР rahbarlari Fayzulla Xo'jayev va A. Muhiddinov hamda RSFSРning Buxorodagi vakili A. Hakimov bilan uchrashdilar [5].

Bu jarayon ikki tomonlama aloqalarning nafaqat diplomatik, balki siyosiy va madaniy mazmun kasb etganini ko'rsatadi.

1920-yillarning boshlarida Turkiyada Mustafo Kamol Otaturk boshchiligidagi milliy ozodlik kurashi davom etayotgan edi. Mazkur voqealar BXSР jamoatchiligi va hukumatining e'tiboridan chetda qolmadi.

BXSР Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Usmon Xo'ja 1922-yil boshlarida Afg'oniston orqali Turkiyaga borib, Anqara hukumati vakillari bilan uchrashdi. Buxoro Respublikasi tomonidan Turkiyaga moliyaviy yordam ham ko'rsatildi [6].

BXSР matbuotida Turkiyadagi voqealar muntazam yoritib borildi. "Buxoro axbori" va "Ozod Buxoro" gazetalarida Mustafo Kamol Otaturk, turk qo'shinlari va turk-yunon urushi haqidagi maqolalar chop etildi [9].

Turkiyaning milliy ozodlik kurashi muvaffaqiyatli yakunlangach, Turkiston ASSР MIK raisi I. Xidiraliyev 1922-yil 9-oktyabrda Turkiya Buyuk Millat Majlisi nomiga tabrik telegrammasi yubordi [8]. Shuningdek, 1922-yil 12-oktyabrda Masjidi Kalonda Turkiyaning g'alabasi munosabati bilan miting tashkil etildi. Unda BXSР hukumatining yuqori lavozimli vakillari va diniy ulamolar ishtirok etdi. Miting qatnashchilari nomidan Mustafo Kamol nomiga tabrik telegrammasi yuborildi [11]. Bu ma'lumotlar BXSРda Turkiya milliy ozodlik harakatiga nisbatan siyosiy va ma'naviy birdamlik mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

BXSР va Turkiya o'rtasidagi munosabatlarning muhim yo'nalishlaridan biri ta'lim sohasi bo'ldi. Fayzulla Xo'jayev hukumati zamonaviy bilimlarga ega mutaxassislarni tayyorlash maqsadida yoshlarni xorijiy mamlakatlarda, jumladan, Turkiyada o'qitishga katta e'tibor qaratdi.

1921–1922-yillarda Buxoro hukumati bir guruh yoshlarni Turkiya va boshqa xorijiy davlatlarga ta'lim olish uchun yubordi. Talabalarni tanlash va xorijga jo'natish ishlarida Fayzulla Xo'jayev, Abdurauf Fitrat, Qori Yo'ldosh Po'latov va Abduvohid Burhonov kabi davlat va jamoat arboblari ishtirok etdilar [12].

Talabalarni moddiy ta'minlash masalasi ham hukumat nazoratida bo'ldi. Biroq mablag'larni Rossiya hududi orqali Turkiyaga yetkazish bilan bog'liq muammolar yuzaga kelgan. 1921-yil 5-oktyabrda BXSР Maorif noziri tomonidan yozilgan maktubda Turkiyadagi Buxoro talabalari uchun yuborilgan mablag'larning kechikishi haqida ma'lumot berilgan [13]. Keyinchalik Buxoro hukumati Istanbulga boruvchi savdogarlar orqali talabalarga mablag' yetkazishga qaror qilgan [14].

1922-yil 2-yanvarda 25 nafar yosh oliy ta'lim olish uchun Turkiyaga yuborildi. Ularni Turkiyadagi ta'lim muassasalariga joylashtirish va moddiy-ma'naviy jihatdan ta'minlash maqsadida Ismoil Sadir ham yuborildi [15].

Turiyada Buxorolik talabalar iliq kutib olingani davriy matbuotda ham qayd etilgan. Ismoil Sadirning "Buxoro axbori" gazetasiga bergan ma'lumotlarida turk hukumati vakillari va mahalliy aholining Buxorodan kelgan yoshlarni samimiy kutib olgani, ularni turli ta'lim muassasalariga joylashtirishda yordam bergani qayd etiladi [16].

1922-yilga oid ma'lumotlarda Turkiyada ta'lim olayotgan Buxoro yoshlaridan 19 nafarining ism-sharifi, yoshi, millati, oilaviy ahvoli va manzili qayd etilgan. Ularning yoshi 10 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan [17].

1922-yil mart oyida Abdurauf Fitrat tashabbusi bilan Mahmud Nazar va Mahmud Rajab boshchiligidagi BXSР delegatsiyasi Anqaraga yuborildi. Delegatsiyaning asosiy vazifalaridan biri

Mustafo Kamol hukumatini rasmiy ravishda tan olish va o'zaro diplomatik munosabatlarni rivojlantirish edi.

Buxoro vakillari Anqarada Turkiya hukumatining yuqori martabali vakillari tomonidan qabul qilindi. Mustafo Kamol ular bilan uchrashib, siyosiy, diplomatik, madaniy va savdo aloqalarini rivojlantirish masalalarini muhokama qildi [18]. Uchrashuv davomida Buxoro delegatsiyasi Mustafo Kamolga oltin dastali qilich, Amir Temur davridan saqlanib kelgan Qur'oni Karim nusxasi, Buxorocha sarpo hamda Buxoro zobitlari va askarlari uchun Registon tasviri tushirilgan nishonlarni taqdim etdi [18].

Mazkur tashrif BXSРning Turkiya bilan munosabatlarni siyosiy va diplomatik jihatdan mustahkamlashga intilganini ko'rsatuvchi muhim voqealardan biridir.

Turkiya bilan munosabatlar faqat davlatlararo diplomatik aloqalar doirasida qolmadi. Turkiston ziyolilari Turkiyaning siyosiy va madaniy hayotini kuzatib bordilar. Ayniqsa, Cho'lpon ijodida Turkiya voqealari va turk xalqining milliy ozodlik kurashi o'z aksini topdi.

Cho'lpon usmonli turk adabiyotini yaxshi bilgan va usmonli tilda ham she'rlar yaratgan. Uning 1922-yilda nashr etilgan "Buloqlar" to'plamidagi "Geliyursang" va "Ishq" she'rlari bunga misol bo'la oladi.

Shoirning "To'fon" she'ri esa 1922-yilda Anqara yaqinidagi Saqarya jangida turk qo'shinlarining yunon armiyasi ustidan qozongan g'alabasi bilan bog'liq. Asarda mazlum Sharq xalqlarining mustamlakachilik sharoitidagi holati va ozodlikka intilish g'oyalari ifodalangan.

Anvar Posho halok bo'lganidan keyin uning xotirasiga bag'ishlab yaratilgan "Baljuvon" marsiyasi ham Turkiston va Turkiya tarixiy-madaniy aloqalarining adabiy ifodalaridan biri bo'ldi [3].

Turkiston yoshlarining xorijda, xususan, Turkiyada ta'lim olishi Rossiya imperiyasi davridayoq siyosiy ma'muriyatning e'tiborida bo'lgan. 1911-yilda Rossiya Ichki ishlar vazirligi Politsiya departamenti tomonidan Turkiston general-gubernatorligi muhofaza bo'limiga yuborilgan xatda Konstantinopoldagi ma'rifiy jamiyatlarning Turkiston yoshlarining milliy ongini oshirishga qaratilgan faoliyati qayd etilgan [20].

Rossiyaning Istanbuldagi elchisi ham Turkiyada ta'lim olayotgan Buxoro va Turkiston yoshlarining siyosiy-ma'rifiy ta'sirga duchor bo'layotgani haqida xavotir bildirgan [19].

1922-yil oxiriga kelib esa sovet hukumati BXSРdan Turkiyada tahsil olayotgan yoshlarni chaqirib olishni talab qildi. Ayrim yoshlar vataniga qaytgach, siyosiy ta'qib va qatag'onlarga duch kelgan, boshqalari esa Afg'onistonga chiqib ketishga yoki xorijda qolishga majbur bo'lgan [21].

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari BXSР va Turkiya o'rtasidagi munosabatlar 1920–1924-yillarda bir nechta o'zaro bog'liq yo'nalishlarda rivojlanganini ko'rsatadi.

Birinchidan, **siyosiy-diplomatik yo'nalish** ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning asosiy institutsional shaklini tashkil etdi. BXSР xalqaro maydonda o'z mavqeini mustahkamlash va xorijiy davlatlar bilan munosabatlar o'rnatishga intilgan bo'lsa, Turkiya Anqara hukumati ham xalqaro legitimlik va tashqi siyosiy aloqalarni kengaytirish masalalariga katta e'tibor qaratgan. 1921-yilgi RSFSР–Turkiya shartnomasi mazkur aloqalarning rivojlanishiga siyosiy sharoit yaratgan.

Ikkinchidan, **ta'lim va ma'rifat sohasi** BXSР–Turkiya munosabatlarining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan. Buxoro hukumatining yoshlarni Turkiyaga o'qishga yuborishi zamonaviy bilim va mutaxassislar tayyorlash siyosatining bir qismi edi. Turkiyada ta'lim olgan yoshlar orqali yangi pedagogik, ilmiy va ijtimoiy qarashlarni Buxoroga olib kirish ko'zda tutilgan.

Uchinchidan, **madaniy-ma'naviy aloqalar** davlatlararo munosabatlarning ijtimoiy asosini mustahkamladi. Til, din va tarixiy-madaniy yaqinlik Turkiya milliy ozodlik harakatiga nisbatan BXSР aholisi va ziyolilarining qiziqishini kuchaytirdi. "Buxoro axbori" gazetasida Turkiyadagi voqealarning muntazam yoritilishi ham ushbu qiziqishning ommaviy axborot vositalaridagi ifodasi bo'ldi.

To'rtinchidan, **Turkiston istiqlolchilik harakati bilan Turkiya o'rtasidagi aloqa** mazkur davrning murakkab siyosiy jarayonlaridan biri bo'ldi. Anvar Posho kabi turk harbiylarining Turkistondagi harakatlarda ishtirok etishi Turkiya va Turkiston tarixining o'zaro bog'liqligini

namoyon etadi. Shu bilan birga, ushbu jarayonni BXSRning rasmiy diplomatik faoliyatidan alohida tarixiy hodisa sifatida ko'rib chiqish lozim.

Beshinchidan, sovet hokimiyatining Turkiyada ta'lim olayotgan yoshlar faoliyatiga nisbatan ehtiyotkor munosabati siyosiy-ma'rifiy jarayonlarning davlat nazorati ostida bo'lganini ko'rsatadi. Manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, Turkiyada ta'lim olish milliy ong va siyosiy qarashlarning shakllanishi bilan bog'liq jarayon sifatida sovet hokimiyati tomonidan nazorat qilingan [19–21].

Shunday qilib, BXSR va Turkiya o'rtasidagi munosabatlarni faqat diplomatik aloqalar tarixi sifatida baholash yetarli emas. Ushbu munosabatlar siyosat, diplomatiya, ta'lim, matbuot, adabiyot va milliy o'zlikni anglash jarayonlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

XULOSA.

1920–1924-yillarda BXSR va Turkiya o'rtasida shakllangan munosabatlar Markaziy Osiyo va Turkiya tarixidagi muhim siyosiy-madaniy jarayonlardan biri bo'ldi. BXSRning mustaqil tashqi aloqalarni rivojlantirishga intilishi Turkiya bilan diplomatik munosabatlarning shakllanishiga zamin yaratdi.

Tadqiqot davomida aniqlangan ma'lumotlar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. BXSR tashkil topganidan keyin xorijiy davlatlar bilan diplomatik munosabatlarni rivojlantirishga intildi va Turkiya bilan aloqalar bu siyosatda muhim o'rin egalladi.
2. 1921–1922-yillarda Buxoro va Anqara o'rtasidagi diplomatik aloqalar faollashib, ikki tomon vakillarining o'zaro tashriflari amalga oshirildi.
3. BXSR hukumati Turkiyaning milliy ozodlik kurashiga siyosiy va moliyaviy jihatdan ko'mak ko'rsatdi. Turkiyadagi voqealar Buxoro matbuotida muntazam yoritib borildi.
4. Ta'lim sohasi BXSR–Turkiya munosabatlarining muhim yo'nalishiga aylandi. 1921–1922-yillarda Buxorodan Turkiyaga yoshlarning yuborilishi zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash siyosati bilan bog'liq edi.
5. Turkiyada tahsil olgan yoki Turkiya bilan bevosita aloqada bo'lgan Turkiston ziyolilari milliy-ma'rifiy va madaniy jarayonlarda faol ishtirok etdilar. Cho'lpon ijodida Turkiyadagi siyosiy voqealarning aks etishi buning yaqqol misollaridan biridir.
6. Anvar Posho boshchiligidagi istiqlolchilik harakati Turkiston va Turkiya tarixiy aloqalarining boshqa bir siyosiy ko'rinishini namoyon etdi. Uning 1922-yilda halok bo'lishi Turkiston adabiy muhitida, xususan, Cho'lpon ijodida aks etdi.
7. Sovet hokimiyatining Turkiyada tahsil olayotgan yoshlar faoliyatiga nisbatan nazorat va cheklovlari natijasida ayrim yoshlar siyosiy ta'qibga uchradi, mamlakatni tark etishga yoki xorijda qolishga majbur bo'ldi.

Umuman, 1920–1924-yillardagi BXSR–Turkiya munosabatlari siyosiy-diplomatik aloqalar bilan bir qatorda ta'lim, madaniyat, matbuot va ma'naviy aloqalarning ham rivojlangan tizimi bo'lgan. Mazkur jarayonlarni o'rganish Turkistonning XX asr boshlaridagi xalqaro aloqalari, milliy ziyolilar faoliyati va ta'lim tarixini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

1. Ражабов Қ. Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик ҳаракатини даврлаштириш муаммолари // Ўзбекистон тарихи. 2000, № 1-2, 86-бет; Унинг ўзи. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар. –Т.: Ўзбекистон, 2000. 23-25-бетлар.
2. Ali Bademci. Korboshilar. 1917–1934. Turkistan Milli istiklal Hareketi ve Yenver Paşa. – Istanbul, 1975. – S.350.
3. Ражабов Қ. Бухорога қизил армиянинг босқини ва унга қарши кураш // Ўзбекистон овози, 1998 йил 19 ноябрь.
4. Ҳайитов Ш., Рахмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси ва Шарқ мамлакатлари (1920-1924 йиллар). Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2004. – Б. 8.

5. Бухоро ахбори, 1921 йил 27 январ. № 21.
6. Zeki Validi To'g'an. Natiralar. Istanbul, 1969, S.430-433.
7. Ражабов Q., Ҳайитов Ш. Усмон Хўжа. –Тошкент: “Абу матбуот-консалт”, 2011. – Б. 24 – 25.
8. O'zMA, 17-fond, 1-ro'yxat, 342-ish, 85-varaq.
9. Камол аскарларининг ҳаракати // Бухоро ахбори, 1921 йил 17 февраль. № 24; Инқилобий турк аскарларининг бошлиғи қаҳрамон Камол пошо // Бухоро ахбори, 1922 йил 29 октябрь. № 106;
10. Зиё Усманий. Туркия ҳамда юнон муҳорабаси // Бухоро ахбори, 1921 йил 25 сентябрь, № 50.
11. Бухоро ахбори, 1922 йил 19 октябрь, № 103.
12. Туркияда Бухоро талабалари // “Бухоро ахбори”, 1922 йил 27 март. - № 76.
13. O'zMA, 56-fond, 1-ro'yxat, 38-ish, 89-varaq.
14. O'zMA, 47- fond, 1-ro'yxat, 29-ish, 121-varaq.
15. Усмонли туркларнинг бу кунги холи // “Бухоро ахбори”, 1922 йил 31 декабрь. - № 122.
16. Усмонли туркларнинг бу кунги холи // “Бухоро ахбори”, 1922 йил 31 декабрь. - № 122.
17. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи. Тошкент: “Абу матбуот-консалт”, 2008. - Б. 54
18. Бухоро ахбори, 1922 йил 4 апрел, № 77.
19. O'zMA, I-461-fond, 1-ro'yxat, 1260-ish, 18-varaq.
20. O'zMA, I-461-fond, 1-ro'yxat, 1260-ish, 69-varaq.
21. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи. Тошкент: “Абу матбуот-консалт”, 2008. - Б. 52.

ИЖТИМОЙ – ЦИВИЛИЗАЦИЯВИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ ФАЛСАФИЙ МОҲИЯТИ

Корабоева Дилдора Данил кизи

Тошкент халқаро молиявий бошқарув ва технологиялар университети
«Ижтимоий – гуманитар фанлар ва тарих» кафедраси катта уқитувчиси (PhD)

Аннотация: Ушбу тезис ижтимоий-цивилизациявий тараққиётнинг фалсафий моҳиятини таҳлил қилишга бағишланган. Ишда цивилизация тушунчасининг фалсафий-методологик асослари, унинг тарихий тараққиёт билан боғлиқлиги, жамият ривожланишининг объектив ва субъектив омиллари кўриб чиқилади. Тезисда цивилизациявий ёндашувнинг шаклланиши ва ривожланиши, унинг формацион ёндашув билан муносабати, шунингдек, замонавий глобаллашув шароитида цивилизациялараро муносабатларнинг фалсафий жиҳатлари таҳлил этилади. Муаллиф ижтимоий тараққиётни бир чизиқли эмас, балки кўп вариантли, зиддиятли ва диалектик жараён сифатида тушуниш зарурлигини асослайди. Ишда цивилизациявий тараққиётнинг маънавий-ахлоқий ўлчовлари, инсон омилининг ўрни, маданият ва қадриятлар тизимининг жамият ривожига таъсири масалалари ҳам ёритилади. Шунингдек, Ўзбекистоннинг цивилизациявий тараққиёт йўлидаги ўзига хос хусусиятлари ва миллий-маданий мероснинг аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилади. Тезиснинг илмий-амалий аҳамияти шундаки, у ижтимоий-фалсафий тафаккурни ривожлантириш, цивилизациявий жараёнларни чуқурроқ англаш ва замонавий жамият ривожланишининг истиқболларини белгилашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: цивилизация, тараққиёт, фалсафа, жамият, маданият, тарихий жараён, формация, диалектика, қадриятлар, интеграция.

Аннотация. Данный тезис посвящен анализу философской сущности социально-цивилизационного развития. В работе рассматриваются философско-методологические

основы понятия цивилизации, его связь с историческим развитием, объективные и субъективные факторы развития общества. В тезисе анализируются становление и развитие цивилизационного подхода, его связь с формационным подходом, а также философские аспекты межкультурных отношений в условиях современной глобализации. Автор обосновывает необходимость понимания социального развития не как однолинейного, а как многовариантного, противоречивого и диалектического процесса. В работе также освещаются вопросы духовно-нравственных измерений цивилизационного прогресса, роли человеческого фактора, влияния культуры и системы ценностей на развитие общества. Также особое внимание уделяется особенностям Узбекистана на пути цивилизационного развития и значению национально-культурного наследия. Научно-практическая значимость тезиса заключается в том, что он служит развитию социально-философского мышления, более глубокому пониманию цивилизационных процессов и определению перспектив развития современного общества.

Ключевые слова: цивилизация, развитие, философия, общество, культура, исторический процесс, формация, диалектика, ценности, интеграция.

Abstract. This thesis is dedicated to analyzing the philosophical essence of socio-civilizational development. The work examines the philosophical and methodological foundations of the concept of civilization, its connection with historical development, and the objective and subjective factors of societal development. The thesis analyzes the formation and development of the civilizational approach, its relationship with the formation approach, as well as the philosophical aspects of intercivilizational relations in the context of modern globalization. The author justifies the need to understand social development not as a single linear process, but as a multi-variant, contradictory, and dialectical process. The work also covers the spiritual and moral dimensions of civilizational development, the role of the human factor, and the influence of the culture and value system on the development of society. Particular attention will also be paid to the specifics of Uzbekistan's civilizational development and the significance of national and cultural heritage. The scientific and practical significance of the thesis lies in the fact that it serves to develop socio-philosophical thinking, a deeper understanding of civilizational processes, and the determination of the prospects for the development of modern society.

Keywords: civilization, development, philosophy, society, culture, historical process, formation, dialectics, values, integration.

KIRISH

Жаҳон цивилизациясида туркий давлатлар маданияти ва цивилизацияси муҳим ўрин тутди. XIX-XX асрларда туркий давлатларнинг жаҳон тараққиётидаги фаоллиги, объектив ва субъектив омиллар таъсири туфайли, анча сусайди. Ушбу тарихий-цивилизациявий жараёнлар туркий давлатлар ва халқлар эсидан чиқмаган. Буни кейинги йилларда фаоллашиб қолган туркий давлатлар интеграцияси тасдиқламоқда. Давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев туркий давлатлар биринчи саммитида иштирок этиб, мазкур интеграция халқаро ҳамкорлик, дўстлик ва иқтисодий тараққиёт учун "жуда муҳим" эканини таъкидлаган. Ўзбекистон мазкур интеграцияда етакчи ўрин тутиши мумкин, бунинг учун унда барча шарт-шароит, тарихий асос ва миллий истак етарлидир. Айнан ушбу омиллар Ўзбекистон ва туркий давлатлар интеграцияси ижтимоий-фалсафий муаммо сифатида ўрганишни зарурат қилиб қўйди.

Таниқли сиёсатшунос, американизм, АҚШ гегемонлигидаги глобализм тарафдори Зб.Бжежинский ўзининг "Буюк шахмат доскаси" асарида ёзади: "Тахминан 500 йиллардан бери сиёсий муносабатларда континентлар ўзаро алоқага киришдилар, Евросиёда кудрати марказига айланди. Евросиёдаги турли халқлар, айниқса ғарбийевропа қисмидаги халқлар турли йўللар билан дунёнинг бошқа регионларига кириб ҳукмронлик қила бошладилар, айрим евросиё давлатлари эса алоҳида мавқени қўлга киритиб, етакчи давлатлар қўллаб-қувватлашдан фойдаландилар. XX асрга келиб, евросиёга тааллуқли бўлмаган давлат, яъни Америка Қўшма Штатлари Совет Иттифоқи тугатилгач, чиндан ҳам глобал давлатга

айланди...Евросиё дунёга эгалик қилувчи, геостратегиясига эга давлатлар кураши давом этадиган “шахмат доскаси”га айланди...Ким Евросиёни назорат қилса, у дунёни назорат қилади” [1; 12]. 36. Бзежинский американизм тарафдори сифатида фикр юритади, Американинг глобал давлатга айланишини асослашга, уни халқаро муносабатларга иқтисодий, информацион ва ҳарбий куч билан таъсир этишга даъват этади. Унинг фикрича, Евросиёда Америкага рақобатдош давлат бўлмаслиги керак, бу эса Америка экспанциясини фаоллаштиришга чақириқ демакдир. Дунё аҳолисининг 75 % Евросиёда яшайди, дунёдаги ер ости бойликларнинг асосий қисми ҳам Евросиёда, дунё ичкаи маҳсулотларнинг 60% ва энергетика захираларининг тўртдан уч қисми ҳам Евросиёдадир. Шунинг учун “Евросиё Америка учун бош геосиёсий тухфадир” 36. Бзежинскийнинг ушбу сўзлари АҚШ ташқи геосиёсатининг мақсадини очиқ ифода этади ва Евросиё учун кураш йирик давлатларнинг геостратегик мақсади бўлиб қолишидан дарак беради. Бу курашда АҚШ сиёсий, иқтисодий, информацион воситалардан, ҳатто ҳарбий куч ишлатиш ва давлат тўнтаришлари уюштириш каби ғайридемократик ва ғайримиллий усуллардан фойдаланишдан қайтмайди. Демак, Евросиёнинг тараққиёти ва тинч, эволюцион, цивилизациявий ривожланиши учун қандайдир “ҳимоя”, “қалқон” зарур. АҚШ томонидан уюштирилаётган глобал деструктив таъсир(бу ўринда АҚШнинг Вьетнам, Ироқ, Югославия, Сурия, Венесуэла миллий давлатларига тажовузларини мисол қилиб келтириш мумкин) олдида айрим олган миллий давлатларнинг энг демократик, энг олийжаноб стратегиялари ҳам ожиздир. XX1 аср геосиёсий ўйинлари миллий давлатларни, Ф.Фукуяма ибораси билан айтганда “ кучли бўлиш”га ундамоқда [2]. “Кучли бўлиш”нинг иқтисодий, сиёсий, ҳарбий йўллари кўп, бироқ улардан самарали фойдаланишга барча миллий давлатларда ҳам имкониятлар, ресурслар етарли эмас. Ижтимоий-тарихий ва сиёсий-ҳарбий тажриба кўрсатадики, кучли бўлишнинг самарали йўлларида бири бирлашиш, консолидация ва кооперациядир. Т.Гоббс тўғри таъкидлайди, ташқи тажовуз ва сиқиб чиқариш хавфи кишини жамиятдан, ўзидан кучли субъектдан , ўз ҳаётини асраш учун, мадад излашга, бирлашишга мажбур этади [3; 76]. Туркий тилли давлатларнинг бугунги консолидация ва кооперациялашишга интилиши ҳам ижтимоий-цивилизациявий тараққиётини, ҳам келажакка йўналтирилган стратегик мақсадларнинг чин моҳиятини тўғри англашга ёрдам берадиган тажрибаларига эгадир. Мазкур тажрибаларни ўрганиш ретрофалсафий таҳлилни тақозо этади, турк цивилизациясининг жаҳон цивилизациясидаги ўрни ҳам муаммонинг генезисига назар ташлашга ундайди. Буни аввало “ижтимоий-цивилизациявий тараққиёт” дефинициясининг фалсафий моҳиятини очиб беришдан бошлаш зарур. Одатда файласуфлар барча мушоҳадаларини энг муҳим дефиницияни аниқлашдан бошлашган Бизда шундай дефиниция “ижтимоий-цивилизациявий тараққиёт” тушунчасидир.

NATIJA VA MUHOKAMA

Илмий, ижтимоий-фалсафий адабиётларни ўрганиш ўрсатадики, ижтимоий тараққиёт бўйича турли ёндашувлар, илмий концепциялар мавжуд. Улар ичида кенг тарқалгани : Формацион ёндашув; босқичма босқичли тараққиёт; ишлаб чиқариш усулидан келиб чиқиш; тарихий типологик ёндашув (сиёсий-тарихий; ижтимоий-тарихий; иқтисодий-тарихий; маданий-тарихий);хронологик ёндашув (ибтидоий жамоа тузуми, қадимги давр, ўрта асрлар, янги давр, энг янги давр); глобал, регионал ва локал ёндашув; маданий-хўжалик типлари;ижтимоий-цивилизациявий ёндашув кабилардир.

Формацион ёндашувни марксизм илгари сурган деган фикр илмий, ижтимоий-фалсафий адабиётларда кенг тарқалган [4; 128]. Уларда формацион ёндашув ибтидоий жамоа тузуми, қулдорлик, феодализм, капитализм (империализм) ва социализм (коммунизм)га бўлиниши келтирилади. Агар диққат билан назар ташласак, бу ёндашув К.Маркс кашфиёти эмаслигини кўрамиз. Ибтидоий жамоа тузуми инсоният ҳаётида энг муҳим ва энг узоқ асрлар (200-300 миллион йиллар) давом этган давр бўлганини таниқли этнограф , К.Маркс ҳам тилга оладиган Л.Г.Морган асослаган [5; 18]. Мазкур асар инсоният ижтимоий-цивилизациявий тараққиётини яхлит воқелик, ибтидоий даврни эса ўзига хос маданият ва

цивилизацияга ўтиш босқичи сифатида қараган илк йирик тадқиқот эди. Кейинчалик ушбу ибтидоий давр Дж.Ж.Фрезер, Э.Б.Тайлор, Леви Брюл, Б.Спенсер, Ф.Гиллен, П.Вирц, Клод Леви Стросс, З.Фрейд, К.Юнг, К.Лоренц томонидан чуқурроқ ўрганилади ва барча халқлар, энослар ибтидоий жамоа тузуми даврини ўз бошидан кечиргани асосланади. Қулдорлик тузуми ҳақидаги фикрлар ҳам К.Маркс кашфиёти бўлмаган. К.Марксча ҳам Қадимги Рим қулдорлик давлати бўлгани, қулдорлик белгиларининг турли кўринишлари ва аросатлари турли қадимги ва ўрта аср жамиятларда учраши қайд этилган. К.Маркс формацион ёндашувни илгари сурганида ана шу тадқиқотлар натижаларига таянган. XX асрнинг 80-90 йилларига келиб коммунистик идеологиянинг инкирози марксча-ленинча фалсафа ва ундаги формацион ёндашувга танқидий муносабатларни келтириб чиқарди. Марксча-ленинча фалсафа ва унинг илмий асослари ревизия қилина бошланди. Ғарбдаги аксилшўролар, антикоммунистик ғоялар тарафдорлари бўлган К.Поппер, Р.Арон, Зб.Бжежинский, Г.Киссенжер, Ж.Сорос, Ф.А.Хайек, Э.Фромм асарлари чоп этилди, таржима қилинди. Ғарбона либерал-демократик ғоялар, айниқса америкача прагматизм ижтимоий онгдан жой ола бошлади. Бироқ бу субъектив ва гносеологик ўзгаришлар формацион ёндашувни мутлақ сиқиб чиқаролмади, кўпгина тадқиқотчилар, К.Маркс исмини тилга олмаса-да, ибтидоий жамоат тузуми, қулдорлик, феодализм, капитализм босқичлари мавжудлигини эътироф этишади. Ижтимоий тараққиётнинг формацион моделини яратаётганида К.Маркс асосан ғарб, Европа тарихидан келиб чиққан. Марксча-ленинча фалсафа аполигетлари ушбу моделни бутун инсоният тараққиётига тадбиқ этишга, шу тарзда дунёда коммунизм қарор топишини башорат қилганлар.

Бу башоратни инсоният тараққиёти рад этди, ижтимоий тараққиётнинг мураккаб, гоҳо англаш қийин, схематик тасаввурларга сиғмайдиган хусусиятлари нафақат формацион ёндашувни, шунингдек, бошқа схематик моделларни ҳам шубҳа остига олишга етаклади. Формацион ёндашув ижтимоий тараққиётни англашга, ва ундаги жараёнларни маълум бир қонунлар асосида очиб беришга қаратилган илмий усулдир. Ҳар қандай илмий ёндашув сифатида у ҳам объектив баҳоланиши, ички зиддиятлари очиб берилиши ва, шу билан бирга, позитив томонлари таъкидланиши зарур. Буни нафақат объективлик, фалсафанинг ижтимоий тараққиётга мураккаб, зиддиятли, диалектик воқелик сифатида ёндашишга ундовчи даъватлари ҳам тақозо этади [6; 5]. Гап формацион ёндашувни ким илгари сурганида эмас, балки ҳар қандай илмий, гносеологик изланиш ижтимоий воқеликни маълум бир назарий модел, онгдаги тасаввур, Л.Витгенштейн ибораси билан айтганда “субъектив борлик, англаниши зарур субъектив реаллик” сифатида идрок этилиши лозимлигидадир [7; 5]. Босқичма босқичли ёндашув ижтимоий тараққиётни ибтидоий жамоа тузуми, аграр муносабатлар, капиталистик ёки илмий-техник революция, индустриал ва постиндустриал даврларга ажратади. Инсоният тараққиётини аграр муносабатлардан бошлаш асосан ғарб тадқиқотчиларида учрайди. Масалан, америкалик футуролог, социолог ва ижтимоий-фалсафа бўйича кўплаб асрлар ёзган Э.Тоффлер инсоният тараққиётини уч босқичга (у бу ўзраишларни “тўлқинлар” деб атади) ажратади: аграр революция, индустриал революция ва постиндустриал революция [8; 18]. Унинг фикрича, аграр революция бундан 10 000 йиллар олдин бошланган. Бу аслида инсониятнинг ибтидоий жамоа тузумидан цивилизациявий тараққиётга ўтиши эди. Мазкур “тўлқин”нинг инсоният ҳаётига позитив таъсирини деярли барча тадқиқотчилар эътироф этишади. Аграр муносабатлар, деҳқончилик маданияти ибтидоий тўдани ўтроқ яшашга ўргатди, меҳнат қуроллари кашф этиш, маҳсулотларни сақлаш ва тўплаш тажрибаси шаклланди. Кишилар ён-атрофни билиш, табиат қонунларини кашф этиш ва табиий борликни ўз манфаатларига бўйсундириш технологиясини яратди. Қуёш, Ой, кун ва тун, фаслларнинг алмашиши, дарахт ва майсаларнинг уйғониши ва сўниши сирларидан воқиф бўлди. Ҳайвонлар кучларидан фойдаланиб меҳнатини самарадор қилишга эришди. Ўтроқ турмуш тарзи қавмлар ўртасидаги ижтимоий алоқаларни чуқурлаштирди, ижтимоий меҳнат тақсмоти ва ижтимоий ҳамкорлик, Ибн Халдун ибораси билан айтганда “маданийлик” (полис) юзага келди. Бу цивилизацияга қадам ташлаш эди. “Инсоний жамиятларнинг, - деб ёзади Ибн Халдун, - зарурийдир. Файласуфлар бу ҳақиқатни “Инсон

табиатан маданий (сиёсий) мавжудотдир” дея изоҳлаганлар. Яъни инсоннинг жамият ҳолида яшаши шартдир. Файласуфлар истилоҳида бундай жамият “маданийлик” (полис) деб аталади. Бу эса айнан цивилизация дегани” [9; 148]. Одамнинг сиёсий, маданий мавжудотлигини ўз пайтида Аристотель қайд этган эди. Индустриал тараққиёт янги даврга тўғри келади. Янги даврда илмий техник кашфиётларга кенг йўл очиб берилди, фалсафанинг Сукрот, Платон ва Аристотель давридан кейин ижтимоий онгдан қайта жой олишига имкониятлар пайдо бўлди. Мазкур даврни махсус тадқиқ этган Э. Готтлибнинг ёзишича, ижтимоий тараққиётда, илм-фан ривожига икки босқич муҳим воқелик ҳисобланади: биринчиси – эр. авв.У асрнинг охири ва эр. авв.1У асрларда Сукрот, Платон ва Аристотел яшаган, ижод қилган Афина, иккинчиси 1630 йилдан (Галилей кашфиёти билан боғлиқ) то XVIII аср охиригача бўлган, Декарт, Бэкон, Гоббс, Спиноза, Локк, Лейбниц, Юм, Руссо ва Вольтер яшаган Шимолий Европа билан боғлиқдир.

XULOSA

Ижтимоий-цивилизациявий ёндашувнинг шарқона кўринишини ғарбона талқинига қарши қўйиш хатодир. Цивилизациялар назарияси миллий маданиятларни, цивилизацион ривожланишнинг миллий хусусиятларини бир бирига қарши қўйишни эмас, балки улар негизидаги умумийликни, муштарак жиҳатларни топишга, шу тарзда цивилизацияни умуминсоний аҳамиятга феномен сифатида талқин қилишга ундайди. Цивилизациялардаги ўзига хослик, ранг-баранглик ва плюралистик мультикультурализм миллий маданиятлар ва цивилизацияларни бир бирига қарши қўйишга асос бўла олмайди, улар ўртасидаги “тўқнашув” (С.Хантингтон ибораси) умуминсоний тараққиёт нуктаи назаридан ҳал қилиниши мумкин бўлган ҳодисадир. Геосиёсий муносабатлар кескинлашган ҳозирги пайтда цивилизациялар тўқнашувини шов-шувга айлантириш мавжуд зиддиятларга мой қўйиш билан баробардир. “Цивилизациялар тўқнашуви” қанчалик эътиборли назария, ибора ва муаммо бўлмасин, биз ундан зиддиятларни авж олдиришга олиб келадиган сабабларни эмас, балки маданиятлар ва цивилизациялар ўртасида ўрнатилиши мумкин бўлган конструктив диалогни ёқлаб чиқишимиз зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Бзежинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – Москва: АСТ, 2014. С. 12-13.
2. Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление мировым порядком в XXI веке. - Москва: АСТ, 2002.
3. Гоббс Т. Сочинения в двух томах. Том 1. – Москва: Мысль, 1991. С. 76.
4. Матвеева А. Философия. Учебное пособие. – Москва: Бук, 2018. С. 128-132.
5. Морган Л.Г. Древнее общество. Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. –Москва: Академия фундаментальных исследований, 2014. С.12-18.
6. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. – Москва: АСТ, 2002. С. 5-7.
7. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. –Москва: АСТ, 2019. С. 6-7.
8. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века. – Москва: АСТ, 2004. С. 18.
9. Ибн Халдун, Абдурахмон ибн Муҳаммад. Биринчи жуз.- Тошкент: TRUST AND SUPPORT, 2025. 148 б.

ТУРОН: МАДАНИЯТИ ВА ЦИВИЛИЗАЦИЯ ОЙКУМЕНИ СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ

Қорабоева Дилдора Данил қизи

Тошкент халқаро молиявий бошқарув ва технологиялар университети

Аннотация: Ушбу мақолада Турон минтақасининг қадимги маданият ўчоғи ва цивилизация ойкумени сифатида шаклланиши тарихий-археологик ҳамда маданий ёндашувлар асосида таҳлил қилинади. Тадқиқотда Турон тушунчасининг тарихий-географик мазмуни, унинг чегаралари ва этник асослари ёритилади. Шунингдек, Турон ҳудудида дастлабки давлатчилик анъаналарининг шаклланиши, шаҳар маданиятининг вужудга келиши ва ёзув тизимларининг яратилиши археологик манбалар асосида таҳлил қилинади. Мақолада Турон маданиятининг ривожланиши босқичлари, унинг Шарқ ва Ғарб ўртасидаги маданий алоқаларда тутган ўрни ҳамда жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси очиб берилади. Амир Темури даврида Туроннинг ягона давлат сифатида бириклиши ва унинг маданий меросининг давом эттирилиши алоҳида таъкидланади.

Калит сўзлар: Турон, Турон маданияти, цивилизация, ойкумена, қадимги давлатчилик, археологик ёдгорликлар, этник таркиб, маданий мерос, Шарқ ва Ғарб алоқалари, Амир Темури, Темури тузуклари, жаҳон цивилизацияси.

Аннотация: В данной статье на основе историко-археологических и культурных подходов анализируется формирование Туранского региона как очага древней культуры и ойкумена цивилизации. В исследовании освещается историко-географическое содержание понятия Турана, его границы и этнические основы. Также на основе археологических источников анализируется формирование традиций ранней государственности на территории Турана, возникновение городской культуры и создание систем письменности. В статье раскрываются этапы развития культуры Турана, ее роль в культурных связях между Востоком и Западом, а также вклад в мировую цивилизацию. Особо подчеркивается объединение Турана в единое государство при Амуре Тимуре и продолжение его культурного наследия.

Ключевые слова: Туран, культура Турана, цивилизация, ойкумена, древняя государственность, археологические памятники, этнический состав, культурное наследие, связи Востока и Запада, Амир Темури, Уложения Темури, мировая цивилизация.

Abstract This article analyzes the formation of the Turan region as a center of ancient culture and an oicumen of civilization based on historical-archaeological and cultural approaches. The study . the historical-geographical content of the concept of Turan, its borders, and its ethnic foundations. Furthermore, the formation of early statehood traditions in the Turan region, the emergence of urban culture, and the creation of writing systems are analyzed based on archaeological sources. The article reveals the stages of development of Turan culture, its role in cultural ties between East and West, and its contribution to world civilization. It emphasizes the unification of Turan as a single state and the continuation of its cultural heritage during the reign of Amir Temur.

Keywords: Turan, Turan culture, civilization, oikumena, ancient statehood, archaeological monuments, ethnic composition, cultural heritage, connections between East and West, Amir Temur, Timur's edicts, world civilization.

KIRISH

Турон — Ўрта Осиёнинг энг қадимги номларидан бири бўлиб, ушбу ҳудуд жаҳон маданий тарихига милoddан аввалги III–II минг йилликлардан бошлаб «Оксус» ёки «Турон» цивилизацияси ўчоғи сифатида кириб келган. Турон цивилизацияси Нил, Евфрат, Ҳинд ва Хуанхэ каби Шарқ тамаддунининг ёрқин марказлари қаторидан ўрин олган. Турон тушунчасининг тарихий-географик мазмуни «Турон» атамаси Авесто манбаларида «Tūirīānəm» шаклида учрайди ва ориёий қабилаларнинг бир гуруҳи — кўчманчи туронликлар яшаган сарзаминни англатади [1]. Тарихий манбаларга кўра, Турон ва Эрон Ориёнонинг икки бўлими бўлиб, улар ўртасида Амударё чегара бўлган. Турон сарзамини Фарорўд (Амударёнинг нариги томони) ҳудудларидан то шимолда Россия чегаралари ва

шарқда Хитойгача бўлган кенг минтақани қамраб олган. Қадимги даврларда туркий қабилалар Сибирдан Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудда, баъзилари ўтроқ, баъзилари кўчманчи ҳолда яшаганлар [2]. Маҳмуд Қошғарий “Девону луғати-т турк” (XI аср) асарида шундай ёзади: “Ғарбда Рум чегарасидан Шарқда Чин ичигача бўлган ҳудудда турк уруғ ва қабилалари шу тартибда жойлашган: печенег, қипчоқ, ўғуз, йемек, бошқирд, басмил, қайи, ябаку, татар, қирғиз, чигил, тўхси, яғмо, уғроқ, чаруқ, чўмул, уйғур, тангут, хитай”. Кейинги саҳифаларда у Ғарбдаги булғор ва сувар қабилаларини ҳам тилга олади. Мазкур ҳудудларда топилган қадимий қабрлар ва тошларга битилган ёзувлар ҳам бу маълумотларни тасдиқлайди [3].

Археологик тадқиқотлар Турон ҳудудида давлатчилик анъаналарининг шаклланишини милоддан аввалги II минг йилликка боғлайди. Сурхондарё вилоятидаги Сополитена ёдгорлиги асосида ном олган археологик маданият бу жараённинг дастлабки босқичларини акс эттиради. Милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмидан бошлаб Турон ҳудудида Ўзбекистон давлатчилигининг шаклланиш жараёни бошланиб, бу жараён минг йилдан ортиқ тарихий даврни ўз ичига олган ва Алп Эр Тўнга (Афросиёб) томонидан милоддан аввалги 654 йилда Турон давлатига асос солиниши билан якунланган. Жарқўтон археологик кашфиётлари Шеробод воҳасида милоддан аввалги II минг йилликлар ўртасида шаҳар давлатчилиги бўлганлигини исботлайди. Бу даврда Туронда дастлабки шаҳар маданияти, ҳунармандчилик ва савдо анъаналари шаклланган. Тарихий манбалар Турон аҳолисининг этник таркибини ёритишда муҳим аҳамиятга эга. Беруний ва Маҳмуд Қошғарий асарларида Афросиёб Туроннинг доврқли бошқарувчиси сифатида тилга олинади ва у «Алп Эр Тўнга» номи билан ҳам маълум. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» асарида Афросиёб илк турк хоқони Алп Эр Тўнганинг форслар томонидан аталиши эканига урғу берилади [4].

Амир Темурнинг «бизким аҳли Турон, туркларнинг бош бўғинимиз» деган сўзлари Туроннинг туркий қавмлар маданияти билан узвий боғлиқлигини кўрсатади. Айрим муаллифлар қавми Туронийдан энг аввал Чин ва Япон халқи Шарқ ва Жанубий Шарқ тарафига йўналганлар деб ҳисоблайдилар. Турон маданиятининг ривожланиш босқичлари: Милоддан аввалги II минг йилликдан I минг йиллик бошларигача бўлган даврда Турон ҳудудида бир қатор археологик маданиятлар вужудга келди: Замонбобо маданияти (Бухоро вилояти), Сувёрган маданияти (Қорақалпоғистон), Чуст маданияти (Наманган вилояти), Амиробод маданияти (Хоразм вилояти) ва Кучуктепа макони (Сурхондарё вилояти). Милоддан аввалги I минг йилликларда «Авесто»ни ёзиб олиш учун махсус алифбо, туркий матнларни ёзиш учун «иссиқ» ёзуви, сўнгра хоразмий, суғдий ва бахтарий алифболар яратилган. Бу ёзув тизимлари Турон маданиятининг юксак даражада ривожланганлигидан далолат беради. Амир Темур Туронни ягона давлатга бирлаштириб, уни «Турон султонлиги» сифатида ташкил этди. У ўзини «Турон султони» деб атаган ва 1391 йилда Дашти Қипчоқда тошга ўйиб ёзилган ёзувда бу унивон қайд этилган. Амир Темур томонидан яратилган «Темур тузуклари» давлат бошқаруви, адолат ва қонунчилик соҳасидаги қимматли манба бўлиб, жаҳон цивилизацияси тарихшунослигида муҳим ўрин тутади. Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида Амир Темурни юксак маънавиятли инсон ва «нафис руҳлар» орасида энг обрўли ўринга лойиқ шахс сифатида тасвирлайди. Бу Турон маданиятининг маънавий мероси Амир Темур даврида ҳам давом эттирилганини кўрсатади [9].

Туронликларнинг жаҳон цивилизацияси олдидаги хизматлари беқиёсдир. Биринчидан, улар Европани Хитой экспанциясидан бир неча бор сақлаб қолдилар (хуннлар, қидониялар, туркотлар). Иккинчидан, Шарқни Ғарб христианларининг салибчилар истилосидан қутқариб қолдилар (салжуқийлар, ўғизлар, қипчоқлар). Учинчидан, туркий қавмлар Шарқ ва Ғарбни бирлаштириб турувчи транзит савдо йўлида (милоддан аввалги II асрдан бошлаб то XV асргача «Буюк ипак йўли») жойлашган бўлиб, Европа ва Осиё ўртасида товар ва маданий қадриятларнинг алмашинувини таъминлаб турдилар. Тўртинчидан, хунн истилолари Европада қулдорлик тузимининг емирилиши ва феодал муносабатларининг келиб чиқишига

бош сабаб бўлди. Бешинчидан, қадимги Марказий Осиё халқлари оригинал ва кўпқатламли маданий қадриятлар яратиб жаҳон цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшдилар .[5]

Туркий халқлар Шарқий ва ҳатто Ғарбий Европада, Кичик Осиё, Марказий Осиё ва Ғарбий Сибирда турли номлар билан бир неча минг йилдан буён яшаб келади. Уларнинг этник таркиби асосан ўзгармаган бўлса-да, турли даврларда турли туркий халқлар ва қабилаларнинг ҳукмрон мавқега эришуви натижасида умумий номлари ўзгариб турган. Шарқий Европа ва Кичик Осиё туркий халқлари тарихини ўрганган даниялик олим П.Ф.Сум XIX асрдаёқ шу фикрга келган эди [6]. У шундай деб ёзади: “Туркларнинг умумий номи бир қабиланинг иккинчиси устидан ғолиб чиқишига боғлиқ равишда тез-тез ўзгариб турган. Скифлар, Сарматлар, Аланлар, Хунлар, Хазарлар, Узлар ёки Команлар, Татарлар – моҳиятан бир-бирининг ортидан келган умумий номлардир”. Европа ва рус тарихчилари мўғуллар ва туркларни умумий ном билан “татарлар” деб атайдилар. Инглиз тарихчиси ва таржимони Уильям Эрскин “Бобур ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи” (1854 й.) асарида бу атамани шундай изоҳлайди: “Биз татар деб атаган қабилалар тарихан учта катта ирққа бўлинади ва улар бир-биридан урф-одатлари, тили ва турмуш тарзи билан фаркланадилар:

1. *Тунгуслар ёки манчжурлар.* Осиё шарқида, Шимолий Хитойда яшаганлар.
2. *Мўғуллар.* Шимолий Тибет марказида, Ғарбда Турфон ва Ёйиқ (Урал) дарёси оралиғида яшаганлар.
3. *Турклар.* Улар кўп асрлар давомида Гоби чўллари ва Ғарбий Мўғулистон, жанубда Қашқар ва Помир тоғларигача, Хуросон, Каспий ва Қора денгизларигача, ғарбда эса Дон ва Волга бўйларигача, шимолда эса Сибиргача улкан ҳудудни эгаллаб яшаган.

Бу учала қавм ичида турклар сон жиҳатидан энг кўп уруғ бўлиб, жуда улкан территорияга тарқалиб кетган.”

Алп Эр Тўнга (Афросиёб) номи кўпчиликка яхши маълум. У милoddан аввалги VII асрдан милoddнинг II асригача Ўрта Осиёдан Қора денгизгача бўлган ҳудудда ҳукм сурган Сак империясининг машҳур ҳоқони эди. Эронликлар бу империяни Турон деб атаганлар. Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида “Турон ҳоқони Афросиёб” ҳақида бир қатор ривоятлар қаламга олинган. Кейинчалик бу давлатга Омурғ, Малика Тумар (Тумарис), Шу исмли хонлар бошчилик қилганлар. Уйғур тарихчиси Турғун Олмос бу ҳақда шундай ёзади: “Саклар аслида қадимги даврларда Ғарбий Сибирда яшаган. Улар милoddан 10 аср олдин ўзларининг Шарқда яшайдиган қариндошлари — сарматларнинг ҳужумига учрайди. Шу сабабли саклар Жанубга кўчиб, Қора денгизнинг шимолига ерлашган. Сакларнинг бир қисми Эрон насли халқлар таъсирига учраб, форс тили ва маданиятини қабул қилган. Аммо туркий ирққа хос хусусиятларини асосан сақлаб қолган. Ёқутлар ҳозир ҳам ўзларини “сак” деб атайдилар. Сакларнинг диний эътиқоди ва урф-одатлари хунлар ва туркларники билан бир хилдир. Улар шаманизмга ва Кўк танрига эътиқод қилишган. Қуёш ва Ойга сиғинишган. Шу сабабли турклар ўз исмларига кун, ой сўзини қўшиб аташни яхши кўрганлар”[7].

Машҳур козоқ шоири Ўлжас Сулейменов “Аз и Я” асарининг “Шумернома” бобида турк тили билан шумер тилини қиёслайди ва кўпгина ўхшашликларни топади. Маълумки, шумерлар эрамиздан минг йил олдин Месопотамияда инсоният тарихида илк бор давлатшаҳарлар қурган. Уларнинг тили турк тили билан қариндош эканлиги ҳақида бир қатор жаҳон олимлари фикр билдиришган. “Аз и Я” китобида ёзилишича, эрамиздан олдинги VII асрда Ашшурий солномаларда Каспий денгизи шимолидаги чўллардан Месопотамияга кўчманчилар босқини рўй берганлиги, бу қабилалар номи “ишгуз”, етакчилари эса Испака эканлиги қайд этилган [8].

МУНОКАМА

Муаллиф улар аслида туркий ич-ўғуз қабилалари эканлигини аниқ далиллар асосида исботлаган. Туркий халқлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар юнон тарихчилари ва адиблари Гекатей, Гесиод, Геродот, Страбон, Плиний, Помпоний Мела, Птолемей, арман тарихчилари Мовсес Хоренаци, Ананий Ширакаци, араб ва форс солномачилари Ибн алАсир,

Рашидиддин, Хордабех, Абул-Фида, Ибн Хавкал ва бошқаларнинг асарларида келтирилган. Аммо туркий халқлар тарихи ҳақидаги илк илмий тадқиқотлардан бири швед офицери Ф.И. Табберт-Страленберг қаламига мансуб. У 1713-1722 йилларда Сибирда ҳарбий хизматда бўлган ва бу ердаги қадимий кўрғонларни ўрганиб, туркий халқларнинг илк ватани — Олтой деган фикрга келган. Лекин кейинчалик академик Э.И.Эйхвальд туркий қабилалар эраиздан олдин ҳам Европада яшаган, деган қарашни илгари сурди ва бу фикрни юнон тарихчилари асарларида келтирилган мисоллар билан исботлади. Туркий халқлар қадимдан яшаган яна бир ҳудуд Амударё ва Сирдарё бўйлариدير. Тарихдан маълумки, энг қадимий маданиятлар улкан дарёлар соҳилларида пайдо бўлган. Масалан, Шумер, Аккад ва Бобил маданиятлари Тигр ва Евфрат дарёлари ҳавзасида шаклланган. Амударё ва Сирдарё соҳилларида ҳам минг йиллар давомида ўнлаб давлатлар ва маданиятлар вужудга келган. Табиийки, бу ҳудуд ўзининг табиий гўзаллиги ва бойликлари билан ҳамisha босқинчиларнинг иштаҳасини кўзгаган. Шу сабабли аجدодларимиз кўпинча қўлда қурол билан ўз эркинликларини ҳимоя қилишга мажбур бўлганлар. Баъзи даврларда эса кучли душманлар асорати остида яшаганлар. Юнонлар, Эрон Ахамонийлари, араблар истилолари бунга мисол бўла олади. Милодий VI асрнинг 60-йилларида Нахшаб шаҳри яқинида Турк ҳоконлиги аскарлари билан Эфталитларнинг қўшинлари тўқнашади. Бу жангда Истами ябғу бошчилигидаги турк аскарлари ғолиб чиқади. Суғд, Хоразм, Усрушона, Фарғона ва Шош воҳалари ҳоконлик таркибига киради. 567 йилда Истами ябғу сосонийларга қарши ҳужумни давом эттириб, Тохаристонни ҳам қўлга киритади. Турк ҳоконлигининг бу ердаги ҳокимияти қарийб VIII асрнинг биринчи чорагигача давом этган. Тарихий манбаларда “Турон” атамаси икки маънода қўлланган:

1. Кенг маънода — туркий қабилалар яшайдиган ҳудудлар.
2. Тор маънода — Амударё ҳавзаси ва ундан Шарқда жойлашган ҳамда асосан туркий қабилалар яшайдиган ҳудуд.

Кўпгина манбаларда бу жойлар Турон деб аталган. Жумладан, зардуштийларнинг муқаддас китоби “Авесто”да ва Абулқосим Фирдавсийнинг “Шоҳнома” асарида бу ҳақда маълумотлар мавжуд. Таниқли форс шоири Асади Тусийнинг қадимги афсоналар асосида ёзилган “Гершосбнома” достонида (милодий 1066 й.) шундай мисра бор:

Ҳама Мовароуннаҳр то марзи Чин
Шумурданд онгоҳ Туронзамин.

Яъни, Мовароуннаҳр ҳудудидан то Хитой ерларигача у пайтда (қадимги даврларда) Туронзамин деб ҳисобланарди. Биз мазкур китобда атаманинг худди шу маъносига асосан Марказий Осиё ва унга туташ ҳудудлардаги давлатлар ҳақида ҳикоя қилдик. “Девону луғотит турк” асари ёзилганидан буён 1000 йил вақт ўтди. Аммо туркий халқлар ҳозир ҳам айнан ушбу асарда қайд этилган ҳудудларда яшамокдалар (Китобга илова қилинган суратларга қаранг). Энди уларнинг кўпчилиги номлари ўзгарган. Қадимги номлардан фақатгина татар, бошқирд, қирғиз, уйғур ва булғор атамаларигина сақланиб қолган. Кўпгина қабила ва уруғлар ҳозирги турк, озарбайжон, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ва бошқа туркий халқлар таркибига кирган. Жумладан, ўзбеклар дастлаб 92 уруғдан ташкил топган бўлса, кейинчалик унга яна ўнлаб қабила ва уруғлар қўшилган.

XULOSA

Турон маданияти ва цивилизацияси милoddан аввалги III–II минг йилликлардан бошлаб шаклланиб, узоқ тарихий тараққиёт даврини босиб ўтди. Ушбу ҳудудда дастлабки давлатчилик анъаналари, шаҳар маданияти, ёзув тизимлари ва маданий қадриятлар вужудга келди. Турон цивилизацияси Шарқ ва Ғарб ўртасидаги маданий алоқаларда муҳим кўприк вазифасини ўтаб, жаҳон цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшди. Амир Темур даврида Турон ягона давлат сифатида бирлашиб, унинг маданий ва сиёсий мероси кейинги асрларда ҳам давом эттирилди. Турон ҳудуди маълум вақтлар оралиғида турли номлар билан аталган. Масалан, “Трансоксиана”, “Ғарбий ўлка”, “Ал-Ҳайтал”, “Билод-ал Турк”, “Туркистон”, “Тургистон”, “Ворадуд”, “Мовароуннаҳр”, “Ўрта Осиё” каби номлар билан ҳам аталгани, бу

номлардан қайси даврда фойдаланилганини ҳамма ҳам билмаса керак. Ўлкамиз худудидан топилган моддий ашёларда ва ёзма манбаларда Турон атамаси ҳақида турлича маълумотлар учрайди. “Авесто” да “Турон” атамаси бевосита ишлатилмаса ҳам, тур халқи ҳақида маълумотлар мавжудлиги айtilган. Бу атама дастлаб III-IV юзйилликлардаги Сосоний мухрларида пахлавий ёзувида қайд этилган. Бу эса “Турон” дастлаб геосиёсий атама сифатида қўлланилганини кўрсатади. Сосонийлар даврида Турон атамаси кушонлар, хионийлар, кидарийлар ва эфталлар каби халқларга нисбатан ишлатилган ҳамда географик худудни англатган. [9].

Турон номи Сосонийлар бошқарув тизимида ва маҳаллий маъмуриятларда (IV-V ва VII-VIII асрлар) ишлатилган мухрлар орқали ўрганилади. Мухрлар ҳозирда Техрондаги музейда сақланади. Барча мухрларда олд томонида пахлавий тилидаги ёзувлар, орқа томонида эса одамлар ва турли ҳайвонларнинг суръатлари ёки рамзлари тасвирланган. Ёзувни ўқиш жараёнида “Турон” ва “Туронлик” сўзлари қайд этилган. Бу мухрларнинг эгалари сосоний маъмуриятида хизмат қилган туронликлар бўлган. Турон бу вақтда ҳам географик ном вазифасини сақлаб қолган. VI асрга тегишли Самарқанд тангаларининг олд томонида бироз қисқ кўзли, юмалоқ юзли, узун сочли ҳукмдор тасвири, орқа томонининг пастки қисмида тамға ва тепа қисмида сўғдча “ҳукмдор Турак” деб ёзилган ёзув мавжуд. Самарқанд тангалари орасида VII аср бошларига таалукли “Турон ҳукмдори ҳокон” иборалари билан зарб қилинган тангалар мавжуд. Турон давлат номи сифатида ишлатилган. Танга ва мухрлардан бошқа дуворий суръатларда ҳам Турон атамасининг қўлланилишига дуч келишимиз мумкин. VII аср ўрталарида Самарқандга элчи юборган Чағониён ҳукмдорининг исми Туронтош экани Афросиёб деворий суръатларидаги битиклар орқали маълум бўлади[10].

Юнон манбаларида Трансоксиана атамаси Турон худудига нисбатан қўлланилганини биламиз. Аммо Трансоксиана бутун Турон худудини англатган деб бўлмайди, у икки дарё (Амударё ва Сирдарё) оралиғига нисбатан қўлланилган. Хитой йилномаларида Хи Ю – “Ғарбий ўлка” (дастлаб милoddан аввалги II асрда Сима Сзын асарида қўлланилган) ўз давлатларидан ғарбда жойлашган худудларга нисбатан ишлатилган. Сосонийлар даври манбаларида: Туркистон ва Тургистон атамалари маънодош бўлиб қўлланилган. 265 йилда сосонийлар ҳукмдори Шопур I Сакистон, Туристон ва Ҳиндистон денгиз қирғоқларини Нарсега берган. Форс манбаларида “Турон” худудига нисбатан Вародуд (дарёнинг нариги томони) ёки “Буюк Хуросон” деган номларда номланилган.[11]

Араб географ олимлари асарларида “Ал Ҳайтал” (Ал Муқаддасий эфталлар яшайдиган худудга нисбатан қўлланилганини айтган) ва “Билод-ал турк” номлари ишлатилган. Ал-Ҳайтал ислом динини қабул қилган туркларнинг худудига нисбатан (Беруний асарида), “Билод-ал турк” ислом динини қабул қилмаган турклар ерига нисбатан ишлатилган (Маҳмуд Қошғарий).[7] Х.Вамберининг фикрича, араблар Турон худудига бочқинчилик юришларини бошлаган вақтда бу ерларни Мовароуннаҳр деб атамаган. Қутайба Турон худудига бостириб келган вақтда бу ерни Турон деб номлаган. Яъни “Турон аскарларини куч билан енга олмаслигини билгач, ҳийла йўлига ўтгани ва бирлашган турк, сўғд аскарларининг ичига айғоқчи юбориб, фитна қилгани” ҳақида маълумотлар бор. [12]. Араблар Турон ва Мовароуннаҳрни бир вақтда қўллаган. IX-X асрларда ижод қилган Ибн Хордодбек асарида “шоҳ” унвонли подшоҳларни санаганда “Ҳиндивондош, Тозиёншоҳ, Кобулоншоҳ, Сижистоншоҳ, Кирмоншоҳ, Туроншоҳ номларини келтириб, турклар ҳукмдори Туроншоҳ деб аталишини қайд этган. Сомонийлар ҳукмронлиги даврида Турон Мовароуннаҳр деб аталган. XI асрда ҳокимиятга қорахонийлар келгандан сўнг бу худудлар Туркистон деб атала бошланган. Маҳмуд Ғазнавий ўзига қарашли ерларни Хуросон, қорахонийларга қарашли ерларни Туркистон деб атаган. Мўғуллар истилосидан кейин Туркистон “Чиғатой улуси” деб атала бошланган. XI асрда ёзилган Фирдавсийнинг “Шоҳнома” сида турк хонларидан бирининг қизи сосонийлар шохининг хотини сифатида тилга олинган. Аёлнинг исми Турандухт, сўзма-сўз таржимаси “Туронлик қиз” ва “Турон ҳукмдорининг қизи” деб келтирилган. Асадий Тусийнинг “Луғати - фурс” асарида Турон

мамлакати Туркистон ва Хуросоннинг шарқий қисмини ўз ичига олгани ёзиб ўтилган. Бу маълумотлардан Турон кенг тушунча эканига ва унинг ичига Туркистон кирганига гувоҳ бўламиз [13].

Демак, Турон ҳудудига нисбатан тарихда турли халқлар томонидан турлича номлар қўлланилган. Турон барча даврларда ўзига хос геосиёсий ва маданий ҳудудни англатган. Турон номи тангалар, муҳрлар, деворий расмларда, тарихий манбаларда ҳам учрайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Asqarov A. O'zbekiston xalqlari tarixi (Qadimgi davrlardan XIX asr boshlarigacha). – Toshkent: Fan, 1992.
2. Shaydullayev Sh.B. O'zbekiston hududida davlatchilikning vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari. – Samarqand, 2009.
3. Ширинов Т. Туранская цивилизация Бактрии и Маргианы во II тыс. до н.э. – Ашхабад–Санкт-Петербург, 2000.
4. Askarov A., Shirinov T. Early Urban Culture of the Bronze Age in Southern Uzbekistan // Antiquity. – 1993.
5. Sarianidi V.I. Margiana and Protozoroastrism. – Athens: Kapon Editions, 1998.
6. Древняя и средневековая археология Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1990.
7. Махмуд Қошғарий. Девону лугати-т-турк. 3 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1960–1963.
8. Беруний А. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 1968.
9. Амир Темур. Темур тузуклари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
10. Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961.
11. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Фан, 1997.
12. Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Тошкент: Фан, 1996.
13. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом. – Тошкент: Фан, 2000.

QASHQADARYO VILOYATIDA SUV ISTE'MOLCHILARI UYUSHMALARI VA MIROBLIK AN'ANASI: SUV BOSHQARUVINING QUYI BO'G'INI ISLOHOTI (2003–2012-YILLAR)

Jabbarova Iqbol Xo'jamuratovna

Qarshi davlat universiteti

Qarshi, Uzbekiston

e-mail: iqbol.jabbarova@gmail.com

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada O'zbekistonda 2003-yilda boshlangan suv xo'jaligi islohotining quyi bo'g'ini bo'lgan suv iste'molchilari uyushmalarining Qashqadaryo viloyatida shakllanishi va rivojlanishi 2003–2012-yillar misolida tarixiy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotda uyushmalar fermerlashuv jarayonining bevosita natijasi sifatida vujudga kelgani asoslanadi. Ularning paydo bo'lishiga shirkat xo'jaliklarining tugatilishi oqibatida egasiz qolayotgan ichki sug'orish va zovur tarmoqlarini boshqarish zarurati sabab bo'lgan. Maqolada uyushmalarning nodavlat notijorat tashkilot sifatidagi huquqiy maqomi va ularni tashkil etishda qo'llanilgan hududiy-jamoa hamda gidravlik tamoyillar yoritiladi. Shuningdek, ilk yillardagi moliyaviy-texnik muammolar tahlil qilinadi: badal yig'ilishining pastligi, texnika va malakali kadrlar tanqisligi, a'zolik ongining sust shakllanishi. 2000-yillar oxiri va 2010-yillar boshida amalga oshirilgan yiriklashtirish jarayoni natijasida viloyatdagi uyushmalar soni 172 tadan 147 taga qisqardi. Bu jarayon ularning tashkiliy barqarorligini mustahkamlagan bo'lsa-da, davlat vasiyligining kuchayishi mustaqilligini ma'lum darajada chekladi. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, uyushmalar faoliyatida an'anaviy miroblik instituti, hashar va navbat tartibi kabi mahalliy suv boshqaruvi madaniyati yangi huquqiy shaklda qayta tiklangani asoslanadi. Aynan shu davomiylik*

institutning qishloq jamoasi tomonidan qabul qilinishini yengillashtirgani ko'rsatib beriladi. Tadqiqot havza boshqarmasi arxivi hujjatlari, muzey materiallari, og'zaki tarix manbalari va ilmiy adabiyotlar tahliliga tayanadi.

Kalit so'zlar: *suv iste'molchilari uyushmasi, miroblik, fermerlashuv, hashar, badal, konsolidatsiya, Qashqadaryo viloyati.*

Аннотация. *В статье на примере 2003–2012 гг. исследуются формирование и развитие ассоциаций водопотребителей в Кашкадарьинской области как низового звена реформы водного хозяйства, начатой в Узбекистане в 2003 г. Обосновывается, что ассоциации возникли как непосредственный результат процесса фермеризации. Их появление было обусловлено необходимостью управления внутрихозяйственными оросительными и коллекторно-дренажными сетями, оставшимися бесхозными вследствие ликвидации ширкатных хозяйств. Рассматриваются правовой статус ассоциаций как негосударственных некоммерческих организаций, а также территориально-общинный и гидравлический принципы их создания. Анализируются финансово-технические проблемы первых лет: низкий уровень сбора членских взносов, нехватка техники и квалифицированных кадров, медленное формирование членского самосознания. В результате процесса укрупнения, осуществлённого в конце 2000-х – начале 2010-х гг., число ассоциаций в области сократилось со 172 до 147. Этот процесс укрепил их организационную устойчивость, однако усиление государственной опеки в определённой мере ограничило их самостоятельность. Научная новизна статьи состоит в обосновании того, что в деятельности ассоциаций в новой правовой форме возродилась местная культура водопользования – традиционный институт мирабов, хашир и очередность водораспределения. Показано, что именно эта преемственность облегчила восприятие нового института сельской общиной. Исследование основано на анализе документов архива бассейнового управления, музейных материалов, источников устной истории и научной литературы.*

Ключевые слова. *ассоциация водопотребителей, мирабство, фермеризация, хашир, членский взнос, консолидация, Кашкадарьинская область.*

Abstract. *The article examines the formation and development of water consumers' associations in Kashkadarya region, the lower tier of the water-management reform launched in Uzbekistan in 2003, over the period 2003–2012. It argues that the associations emerged as a direct outcome of farm restructuring. Their establishment was driven by the need to manage on-farm irrigation and drainage networks left without an owner following the dissolution of shirkat (collective) farms. The article describes the legal status of the associations as non-governmental non-profit organisations and the territorial-community and hydraulic principles applied in their creation. It also analyses the financial and technical problems of the early years: low collection of membership fees, shortages of machinery and qualified personnel, and the slow development of members' sense of ownership. As a result of the consolidation carried out in the late 2000s and early 2010s, the number of associations in the region decreased from 172 to 147. This process strengthened their organisational stability, although the growth of state tutelage limited their autonomy to a certain extent. The scientific novelty of the article lies in demonstrating that the local culture of water governance, namely the traditional mirab institution, hashar (communal labour) and rotational water distribution, was revived in a new legal form within the associations' activities. It is shown that this continuity facilitated the acceptance of the new institution by rural communities. The study draws on documents from the basin administration archive, museum materials, oral history sources and scholarly literature.*

Keywords: *water consumers' association, mirab, farm restructuring, hashar, membership fee, consolidation, Kashkadarya region.*

KIRISH

Suv resurslaridan oqilona foydalanish va sug'orish tizimlarini samarali boshqarish Markaziy Osiyo, xususan, O'zbekiston qishloq xo'jaligi uchun hamisha hayotiy ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Mustaqillik yillarida agrar sohada amalga oshirilgan tub islohotlar suv xo'jaligini boshqarish tizimini ham qayta tashkil etishni taqozo etdi. 2003-yilda boshlangan suv xo'jaligi islohoti ikki darajada amalga oshirildi. Yuqori darajada boshqaruv ma'muriy-hududiy tamoyildan havza tamoyiliga o'tkazildi. Quyi darajada esa shirkat xo'jaliklarining tugatilishi natijasida egasiz qolayotgan ichki sug'orish va zovur tarmoqlarini boshqarish maqsadida suv iste'molchilari uyushmalari tizimi joriy etildi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning manbaviy asosini Amu-Qashqadaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi joriy arxivi hujjatlari, viloyat suv xo'jaligi boshqarmasi muzeyi materiallari, normativ-huquqiy hujjatlar, og'zaki tarix ma'lumotlari hamda xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlar tashkil etadi. Ular tarixiylik, xolislik, qiyosiy-tarixiy va tizimli tahlil usullari asosida o'rganilib, uyushmalar faoliyatining asosiy tendensiyalari muhokama qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

2003-yilgi suv xo'jaligi islohoti ikki qatlamda kechdi: yuqori qatlamda boshqaruv havza tamoyiliga o'tkazilgan bo'lsa, quyi qatlamda shirkat xo'jaliklarining tarqatilishi natijasida egasiz qolayotgan ichki sug'orish va zovur tarmoqlarini qabul qilib olish uchun suv iste'molchilari uyushmalari tizimi yaratildi. Tarixshunoslikda uyushmalar tajribasi asosan respublika miqyosida, institutsional iqtisodiyot nuqtayi nazaridan o'rganilgan [1; 2]; ularning viloyat darajasidagi shakllanish tarixi va an'anaviy suv boshqaruvi madaniyati bilan aloqasi maxsus tadqiq etilmagan. Tezis Amu-Qashqadaryo irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi joriy arxivi, viloyat suv xo'jaligi boshqarmasi muzeyi materiallari, og'zaki tarix va ilmiy adabiyotlarga tayanadi.

Uyushmalarning paydo bo'lishi fermerlashuvning bevosita natijasi edi. Prezidentning 2003-yil 24-martdagi PF-3226-son Farmoni zarar ko'rib ishlayotgan shirkatlarni bosqichma-bosqich fermer xo'jaliklariga aylantirish yo'lini belgilab berdi [3]; Qashqadaryoda 2003–2007-yillarda shirkatlarning mutlaq ko'pchiligi tugatilib, suvdan foydalanuvchi mustaqil subyektlar soni bir necha yuzdan o'n minglab birlikka ko'paydi. Har bir fermer bilan alohida suv munosabatini yuritish davlat tizimi uchun imkonsiz edi – oraliq bo'g'in zarurati matematik ravshanlik bilan namoyon bo'ldi. Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 21-iyuldagi 320-son qarori birlamchi bo'g'inda uyushmalarni tuzishni nazarda tutdi [4]. O'zbekistonda bu institut ko'p mamlakatlardagidek uzoq evolyutsion jarayon mahsuli emas, balki ichki tarmoqlar egasiz qolish xavfi real tus olgan sharoitda tezkor islohot vositasi sifatida dunyoga keldi [1, 758–773-b.].

Huquqiy maqom nodavlat notijorat tashkilot sifatida belgilandi: uyushma a'zolarining umumiy yig'ilishi tomonidan boshqarilib, faoliyati ustav asosida yuritildi, moliyaviy manbasi badal to'lovlaridan iborat bo'ldi; zimmasiga ichki tarmoqlarni saqlash va ta'mirlash, suvni iste'molchilar o'rtasida taqsimlash, suv hisobi hamda havza tuzilmalari bilan shartnomaviy munosabatlarni yuritish vazifalari yuklatildi [5, 42–43-b.]. Dastlab hukumat qarori va namunaviy ustav asosida tuzilgan uyushmalar keyinchalik suv qonunchiligiga kiritilgan o'zgartishlar orqali qonun darajasida mustahkamlandi [6] – bu institutning vaqtinchalik kompaniya emas, suv munosabatlarining doimiy subyekti sifatida qaror topganini ko'rsatadi.

Viloyatda uyushmalarni tashkil etish 2003–2005-yillarda ommaviy tus oldi: tarqatilayotgan har bir shirkat hududida, qoida tariqasida, bitta uyushma tuzilib, unga hududdagi barcha fermer va boshqa suv iste'molchilari a'zo bo'ldilar. 2006-yilga kelib viloyatda 172 ta uyushma 455,9 ming gektar sug'oriladigan maydonga xizmat ko'rsatar edi [7, 151–152-b.]. Tuzilish tamoyilida ikki yondashuv qo'llanildi: aksariyati tugatilgan shirkatlar hududi, ya'ni ijtimoiy jamoa negizida, ayrimlari kanal yoki tarmoq, ya'ni gidravlik birlik negizida shakllantirildi; qiyosiy tadqiqotlar gidravlik tamoyil suv taqsimoti jihatidan maqbulroq, jamoa tamoyili esa a'zolarining o'zaro ishonchi va yig'ilish intizomi jihatidan ustun ekanini ko'rsatadi [8].

Institutning tarixiy o'ziga xosligi shundaki, uyushmalar amaliyotida an'anaviy suv boshqaruvi instituti – miroblik qayta jonlandi. O'rta asrlar va xonliklar davrida vohada suv xo'jaligini bosh mirob boshqargan, yirik kanallar miroblar, ikkinchi darajali ariqlar ariq oqsoqollari tasarrufida bo'lgan, suv tanqis paytlarda «mardiquraq» deb atalgan qat'iy navbat tartibi qo'llanilgan, ariqlarni tozalash hashar yo'li bilan bajarilgan; 1925-yilgi yer-suv islohotidan keyin bu vakolatlar davlat organlariga o'tgan edi. 2003-yildan keyin uyushmalarning suv taqsimotchisi lavozimi xalq orasida ham, rasmiy hujjatlarda ham «mirob» nomini oldi, ish mazmuni esa asrlar davomida sayqallangan navbat yuritish san'atiga tayandi [9]. Bu davomiylik yangi institutning qishloq jamoasi tomonidan qabul qilinishini yengillashtirdi: fermer uchun mirob tushunarli va nufuzli figura edi. Suv nizolarining mutlaq ko'pchiligi ham quyi darajada, miroblar va uyushma kengashlari ishtirokida kelishuv tartibida hal etilib bordi – an'anaviy kelishuv madaniyati yangi huquqiy qobiqda ishlashda davom etdi [6]. Shu ma'noda 2003-yil islohoti nafaqat yangilik, balki XX asr boshida uzilgan an'ananing zamonaviy shaklda tiklanishi hamdir.

Biroq ilk yillar jiddiy qiyinchiliklar bilan kechdi. Tadqiqotlar uyushmalarning aksariyati texnika va mablag'siz, kichik shtat bilan ish boshlaganini, badal yig'ilishi past darajada qolganini, a'zolarining bir qismi uyushmani o'z tashkiloti emas, davlatning yana bir idorasi sifatida qabul qilganini ko'rsatadi [2, 1035–1038-b.]. Viloyat materiallarida ham dastlabki yillarda daromadning xarajatni qoplamasligi, ekskavator va boshqa texnikaning deyarli yo'qligi, ichki tarmoqlarni tozalash hajmlarining talabdan ancha ortda qolishi qayd etilgan [10]. Davlat texnik o'jizlikni yumshatish choralari ko'rdi – mashina-traktor parklari xizmati, lizing mexanizmlari, xalqaro loyihalar doirasida texnika yetkazib berish [11, 18-b.], biroq bu ko'mak tizimli emas, tanlab olingan xarakterda bo'lib, texnika bilan ta'minlanganlik uyushmalar o'rtasida keskin farqlanib, xizmat sifatidagi tabaqalanishning bosh omillaridan biriga aylandi. Uyushma raislari, hisobchilari va miroblari uchun suv hisobi, shartnoma yuritish, moliyaviy hisobot va nizolarni hal etish asoslari bo'yicha qisqa muddatli o'quv kurslari tashkil etildi [12, 5–6-b.]; ularning ko'lami ehtiyojdan ortda qolgan bo'lsa-da, sohaga yangi avlod boshqaruvchilarini olib kirdi.

Muammolarga javoban 2000-yillarning oxiri – 2010-yillar boshida uyushmalarni yiriklashtirish va tartibga solish jarayoni kechdi: kichik, hayotga layoqatsiz uyushmalar qo'shnilariga birlashtirildi, xizmat hududlari gidravlik tamoyil asosida qayta ko'rildi, davlat ro'yxatidan qayta o'tkazish, ustavlarni yangi talablarga moslashtirish va hisobot intizomini kuchaytirish tadbirlari o'tkazildi. Natijada 2012-yilga kelib viloyatda 147 ta uyushma faoliyat yuritib, ularning xizmatida 20 450 kilometr ichki sug'orish tarmog'i, o'n uch mingdan ortiq gidrotexnik inshoot va to'qqiz mingdan ziyod gidropost turardi [7, 152-b.]. Konsolidatsiya uyushmalarning o'rtacha ko'lamini oshirib, tashkiliy barqarorligini mustahkamladi; ayni paytda davlat vasiyligining kuchayishi ularning jamoat tashkiloti sifatidagi mustaqilligini ma'lum darajada chekladi. Iqtisodiy jihatdan uyushma badali suv xo'jaligida haqiqiy to'lov institutining ilk ko'rinishi bo'ldi: iste'molchi ilk bor suv yetkazib berishning narxi borligini his qila boshladi, biroq magistral bo'g'in xarajatlari byudjet zimmasida qolar ekan, tejamkorlikning iqtisodiy konturlari yopilmagan edi [13, 67-b.].

XULOSA

Birinchidan, suv iste'molchilari uyushmalari fermerlashuvning muqobil emas, majburiy hamrohi sifatida qisqa muddatda ommaviy joriy etildi va viloyat suv xo'jaligining quyi qavatini butunlay yangi institutsional asosga o'tkazdi. Ikkinchidan, institutning ijtimoiy qabul qilinishini miroblik, hashar va navbat tartibi kabi an'anaviy suv boshqaruvi madaniyatining yangi huquqiy shaklda tiklanishi ta'minladi – bu mustaqillik davri islohotlarining tarixiy an'ana bilan uzviyligini ko'rsatadi. Uchinchidan, uyushmalarning «yuqoridan» tashkil etilgani, moliyaviy-texnik bazasining zaifligi va a'zolik ongining sekin shakllanishi ularning real salohiyatini cheklab, davlat ko'magiga ehtiyojni saqlab qoldi; ilg'or uyushmalar ko'p hollarda kuchli rahbar va faol yig'ilish an'anasi shakllangan jamoalarda yuzaga keldi – institut muvaffaqiyatining hal qiluvchi omili qoidalar emas, odamlar edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Veldwisch G.J., Mollinga P.P. Lost in transition? The introduction of water users associations in Uzbekistan // Water International. – 2013. – Vol. 38, № 6. – P. 758–773.
2. Abdullaev I., Kazbekov J., Manthritlake H., Jumaboev K. Water user groups in Central Asia: emerging form of collective action in irrigation water management // Water Resources Management. – 2010. – Vol. 24, № 5. – P. 1029–1043.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-martdagi PF-3226-son «Qishloq xo‘jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo‘nalishlari to‘g‘risida»gi Farmoni // lex.uz.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 21-iyuldagi 320-son «Suv xo‘jaligini boshqarishni tashkil etishni takomillashtirish to‘g‘risida»gi qarori // lex.uz.
5. Irrigation and Drainage in Republic of Uzbekistan: Past, Present and Future. – 2nd Edition. – Tashkent: Ministry of Water Resources, 2022.
6. O‘zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-maydagi 837-XII-son «Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida»gi Qonuni // lex.uz.
7. Jabbarova I.X. Qashqadaryo vohasi irrigatsiya tarixi (1925–2024 yy.): monografiya. – Qarshi: Qarshi davlat universiteti, 2026.
8. Sehring J. The Politics of Water Institutional Reform in Neopatrimonial States: A Comparative Analysis of Kyrgyzstan and Tajikistan. – Wiesbaden: VS Verlag, 2009.
9. Og‘zaki tarix: Polvonqul To‘liyev, «Nuroni» jamg‘armasi Qarshi tumani bo‘limi raisi axboroti. – 2022-yil, 18-noyabr.
10. Djumaboev K., Rakhmatullaev S., Abdullaev I. Institutional change in irrigation management: Case of Water Consumer Associations in Uzbekistan. – 2017.
11. Топилдиев С. Ўзбекистонда аграр муносабатлар ривожланишининг тарихий жиҳатлари: Иқт. фан. ном. дисс. автореф. – Тошкент, 2011.
12. Jonikulov Sh., Kholiev Sh., Mamatov I. Suv xo‘jaligi uchun malakali mutaxassislar tayyorlashning muhim masalalari // Kasb-hunar ta‘limi. – Toshkent, 2016. – № 2. – B. 4–6.
13. Bazarov B.A. Suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.

USMONXON ESHONXO‘JAYEV - QATAG‘ON QURBONI

Maxkamov Azizbek Komijon o‘g‘li

Qo‘qon universiteti Andijon filiali katta o‘qituvchisi, PhD. orcid: 0009-0009-5971-532X. e-mail: vip.aziko8290@gmail.com

Qozoqov Arabboy Xursand o‘g‘li

Andijon davlat universiteti, 2-bosqich magistranti. ORCID: 0009-0008-9126-6176. e-mail: arabboy11@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Usmonxon Eshonxo‘jayevning ma‘rifiy va siyosiy faoliyati hamda qatag‘on etilishi ochiq e‘lon qilingan o‘zbek, rus va ingliz tilidagi manbalar asosida o‘rganiladi. Tarixiy-biografik, qiyosiy va manbashunoslik usullari yordamida tarjimayi holga oid ma‘lumotlar, ma‘muriy faoliyat va tergov ayblovlari farqlanadi.

Kalit so‘zlar: Usmonxon Eshonxo‘jayev, Andijon, jadidchilik, maorif, matbuot, milliy kadrlar, siyosiy qatag‘on, rehabilitatsiya, manbashunoslik.

Аннотация. В статье на основе общедоступных источников на узбекском, русском и английском языках исследуются просветительская и политическая деятельность Усмонхона Эшонходжаева, а также его репрессирование. С применением историко-биографического, сравнительного и источниковедческого методов разграничиваются биографические сведения, данные об административной деятельности и обвинения, выдвинутые в ходе следствия.

Ключевые слова: Усмонхон Эшонходжаев, Андижан, джадидизм, просвещение, печать, национальные кадры, политические репрессии, реабилитация, источниковедение.

Abstract. *This article examines Usmonxon Eshonxo‘jayev’s educational and political activities and his repression using published Uzbek, Russian and English sources. Historical biography, comparison and source criticism distinguish biographical evidence from administrative records and investigative allegations.*

Keywords: *Usmonxon Eshonxo‘jayev, Andijan, Jadidism, education, press, national cadres, political repression, rehabilitation, source criticism.*

KIRISH

Usmonxon Eshonxo‘jayevning hayot yo‘li XX asr birinchi yarmida mahalliy ziyolining maorif va matbuotdan siyosiy boshqaruvga kirib borishi, keyinchalik o‘zi xizmat qilgan tizim tomonidan ta‘qib etilishini o‘rganish imkonini beradi. Uning shaxsini faqat hayotining fojiali yakuni orqali baholash ma‘rifiy faoliyatini soyada qoldiradi.

U. Eshonxo‘jayevning hayot yo‘li va faoliyatiga oid hujjatlar bir nechta bo‘lib, bular, 1924-yilda yozilgan tarjimai holi, rus matbuot manbalari, mahalliy maorif idoralarining bayonnomalari va boshqalar. Lekin, har bir ma‘lumot bir shaxs haqida turli vazifalarni bajaruvchi ma‘lumotlarni beradi [1–6]. Bir shaxs hayotini aniq va ishonchli yoritish uchun ma‘lumotlarni jamlashning o‘zi yetarli emas. Qaysi xabar zamondosh hujjatdan kelgani, qaysinisi keyingi muallif talqini ekani aniqlanishi kerak.

Maqolaning maqsadi U. Eshonxo‘jayevning ma‘rifiy-siyosiy faoliyati va qatag‘on etilishiga doir ma‘lumotlarni qiyoslab, uning tarixiy o‘rniga ilmiy baho berishdan iborat. Buning uchun uning biografiyasidagi qaysi qismlar manbalarda o‘zaro tasdiqlangan? Siyosiy faoliyatni tergov terminologiyasidan qanday ajratish mumkin? Mavjud tafovutlar umumiy xulosaga qay darajada ta‘sir ko‘rsatadi? kabi savollar tahlil qilindi.

Usmonxon Eshonxo‘jayevning hayoti va faoliyati bo‘yicha eng batafsil tadqiqot t.f.d, professor R. Shamsutdinovning “Istiqlol yo‘lida shahid ketganlar” kitobidagi katta biografik ocherkdir. Unda U. Eshonxo‘jayevning Andijondagi ma‘rifiy muhitidagi matbuot va tashkilotchilik faoliyati, markaziy partiya idoralari bilan munosabatlari hamda qatag‘on jarayoni arxiv hujjatlari asosida yoritilgan [3, 338–375-b.]. R. Shamsutdinov va D. Xomidovning alohida risolasi esa Eshonxo‘jayev tarjimai holini ixcham, lekin ko‘plab birlamchi dalillar bilan tiklaydi [2]. Rus tilidagi adabiyotlarda Eshonxo‘jayevning nomi ko‘proq Turkiston va keyingi sovet respublikalaridagi rahbar kadrlar hamda qatag‘on siyosati doirasidagi hujjatlarda ko‘rishimiz mumkin. S. G. Filippov tuzgan ma‘lumotnomada uning 1921-yil mayidan 1923-yil noyabrigacha Ilmiy kengash raisi, 1924-yil may–avgust oylarida Turkiston ASSR xalq maorifi komissari sifatidagi faoliyati, keyinchalik Shimoliy Kavkaz va Qozondagi lavozimlari haqida batafsil ma‘lumot beriladi [7, 279-b.].

Ingliz tilidagi tadqiqotlar bevosita U. Eshonxo‘jayev tarjimai holini to‘liq aks ettirmasa-da, uning faoliyatidagi ayrim qirralarni yoritib bergan. Tarixchi Adib Xolid jadid matbuoti, maktabi va yangi ziyolilar qatlamini musulmon jamiyatining ichki islohoti sifatida talqin qiladi. 1917-yildan keyingi davrda esa milliy ziyolilar bolshevik institutlaridan o‘z madaniy dasturlarini amalga oshirish uchun foydalanganini ko‘rsatadi [5; 6]. A. Bennigsen va S. Vimbush “milliy kommunizm” tushunchasi orqali mahalliy kommunistlarning markaziy hokimiyat bilan til, kadrlar va iqtisodiy siyosat yuzasidan kelishmovchiligini tahlil qilgan [9]. Bu yondashuv U. Eshonxo‘jayevning sovet apparatidagi faoliyatini jadidchilikdan keskin uzilish emas, balki yangi siyosiy tuzumdagi davomiylik sifatida ko‘rishga imkon beradi.

Turk tilidagi Ahmad Zaki Validiy To‘g‘on xotiralari Turkiston ziyolilari o‘rtasidagi muloqot, milliy birlik va muxtoriyat g‘oyalarining mintaqalararo xususiyatini ochib bergan edi. [8]. U. Eshonxo‘jayev 1914-yilda Andijonda bo‘lib o‘tgan A. To‘g‘on va Nazir To‘raqulov qatnashgan suhbatlarda ishtirok etgani haqidagi ma‘lumotlar keltirilgan. [2, 5–6-b.].

NATIJALAR

Biografik ma'lumotlarga ko'ra U. Eshonxo'jayev 1899-yil 14-oktabrda Andijonda tug'ilgan, dastavval mahalliy maktab va madrasada, 1909–1913-yillarda rus-tuzem maktabida ta'lim olgan. Uning matbuotga kirib kelishi 1917-yil 14-fevraldagi «Turkestanskiy golos» tahririyati e'loni bilan bog'lanadi. Unda yosh muallifning maqolasi tahririyat e'tiborini tortgani qayd etilgan [1, 4–6-b.]. Bu dalil Eshonxo'jayevning jamoatchilik faoliyati sovet boshqaruvidagi lavozimlaridan oldin boshlanganini ko'rsatadi.

Manbalarda U. Eshonxo'jayev jurnalist, tarjimon va jamoat arbobi sifatida tasvirlanadi va uning 1922-yil iyulidan Turkiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining matbuot sektoridagi faoliyati, «Turkiston», «Qizil bayroq», «Inqilob» va «Bilim o'chog'i» gazetalariga muharrirlik qilgani haqida ma'lumotlar keltirilgan.

U. Eshonxo'jayevning xalq komissari sifatidagi faoliyatiga oid ma'lumotlar ancha noaniq. Xususan, ayrim adabiyotlar bu davr sifatida 1921–1922-yillarni ko'rsatsa, ruscha xizmat ma'lumotnomasi 1921–1923-yillardagi Ilmiy kengash raisligi va 1924-yildagi komissarlikni bir-biridan ajratib ko'rsatadi [5; 6]. Aslida esa, muassasada xizmat qilish, hay'at a'zoli, kengashga rahbarlik hamda xalq komissari lavozimini egallash bir xil darajadagi maqomlar emas.

Taniqli tarixchi A. Xolid U. Eshonxo'jayev faoliyatini 1920-yillardagi «yosh kommunistlar» qatlami doirasida tahlil qilar ekan, uning dunyoqarashida jamiyatni jadal modernizatsiya qilish istagi chor mustamlakachiligi asoratlariga qarshi keskin e'tiroz bilan uyg'unlashganini ko'rsatib beradi. Maqolada U. Eshonxo'jayevning «Turkiston» gazetasining 1922-yil 13-sentabr sonida e'lon qilingan maqolasiga tayangan holda xulosalar chiqarilgan [3, 173–175-b.]. Tadqiqot doirasida gazetaning asl nusxasini bevosita ko'rish imkoni bo'lmagani bois, mazkur publitsistik dalil ilmiy muomalaga Xolidning asari orqali ikkilamchi manba sifatida kiritilmoqda.

Keltirilgan ma'lumotlar asosida shakllangan mualliflik xulosamiz shundan iboratki, o'sha davr arboblari faoliyatida milliy manfaatlarni himoya qilish bilan bir qatorda kommunistik g'oyalarga chin dildan ishonish holatlari parallel ravishda mavjud bo'lgan. Garchi bunday uyg'unlik bugungi kun mezonlari va qotib qolgan qoliqlar prizmasida ziddiyatli tuyulsa-da, xolis tarixiy tahlil o'sha davr shaxslarining real imkoniyatlari va murakkab sharoitini hisobga olishni talab etadi.

Rus tilidagi ma'lumotnomada U. Eshonxo'jayevning 1930-yillardagi mehnat faoliyati nashriyot, partiya va temiryo'l sohalari bilan bog'liq bo'lgani ko'rsatiladi. Jumladan, S. G. Filippovning ma'lumotnomasiga tayanilgan manbada uning 1934-yilda Qorachoy viloyat partiya qo'mitasiga rahbarlik qilgani, keyinchalik esa Qozon temiryo'li tizimida xizmat o'tagani qayd etilgan [5]. Mazkur faktlar arbob faoliyatining jug'rofiy ko'lami faqatgina Andijon va Toshkent bilan cheklanib qolmaganidan dalolat beradi. Shunga qaramay, xizmat davrining har bir oyini ushbu ikkilamchi qaydlar asosidagina qat'iylashtirish to'g'ri bo'lmaydi; bu esa bevosita arxiv manbalarini qiyoslashni taqozo etadi.

U. Eshonxo'jayevning hibsga olingan vaqti xususida esa mavjud manbalarda muayyan tafovutlar ko'zga tashlanadi. Ruscha arxiv hujjatlari to'plamining 99-betida hamda «Открытие списков» ma'lumotlar bazasida hibs sanasi sifatida 1937-yil 15-avgust ko'rsatilgan [2, 99-b.; 4]. Biografik risolada esa mazkur fojiali voqea 25-avgustga to'g'ri kelishi qayd etilgan [1, 21–22-b.]. Davrga oid rasmiy hujjatning to'g'ridan-to'g'ri nashr etilgani nuqtai nazaridan qaralganda, 15-avgust varianti daliliy jihatdan ancha ishonchli va asosli ko'rinadi. 25-avgust sanasini esa so'roq anketasi to'ldirilgan kun yoki shunchaki bosma xatolik sifatida izohlash hozircha ehtimolli taxmin darajasida qolmoqda; ushbu masalaga uzil-kesil oydinlik kiritish hibs orderi va mahbus anketasining asl nusxalarini o'zaro solishtirishni talab qiladi.

O'sha davr hujjatlar to'plamida U. Eshonxo'jayev «Qozon temiryo'li siyosiy bo'limi kurslarining sobiq boshlig'i» sifatida qayd etilib, unga nisbatan qator mafkuraviy tamg'alar ilgari suriladi [2, 99-b.]. Mazkur yozuvlar shaxsning xavfsizlik idoralari hisobiga qay tariqa olingani va qatag'on apparati tomonidan qanday «ayblov tili» qo'llanganini tahlil qilishda muhim manba hisoblanadi. Biroq hujjatdagi aksilinqilobiy tashkilotga a'zolik yoki siyosiy jinoyatlarga oid da'volarni qo'shimcha mustaqil tekshiruvlarsiz mutlaq tarixiy haqiqat deb qabul qilib bo'lmaydi.

Hayotining fojiali yakuni va nomining oqlanishi masalasida esa manbalar o'rtasida to'liq yakdillik mavjud. «Открыты список» qaydlariga ko'ra, tergov ishi SSSR Oliy sudi Harbiy kollegiyasi tomonidan ko'rib chiqilib, U. Eshonxo'jayev 1938-yil 4-oktabrda Toshkentda qatl etilgan va 1957-yil 1-avgustda to'liq oqlangan [4]. Biografik risola ham vafot hamda reabilitatsiya sanalarini ayni shu tarzda tasdiqlaydi [1, 25–26-b.]. Hibs sanasidagi yuqorida tilga olingan tafovutlardan farqli o'laroq, ushbu sanalarning to'liq mos kelishi arbob hayotining so'nggi bosqichi va uning huquqiy nomi tiklanishiga doir aniq, ishonchli xronologik xulosani shakllantirish imkonini beradi.

MUHOKAMA

U. Eshonxo'jayev tarjimai holini tahlil qilishda bir-biridan tubdan farq qiluvchi uchta mustaqil qatlamni ajratib o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Uning real amaliy faoliyati, zamondoshlari tomonidan unga berilgan siyosiy baholar hamda keyingi davrlarda shakllangan tarixiy xotira. Ushbu qatlamlarning birini ikkinchisi bilan almashtirib yuborish jiddiy metodologik xatolarga olib keladi. Shaxsning ommaviy qatag'on qurboniga aylangani uning o'sha davrdagi har bir siyosiy qarorini avtomatik tarzda to'g'ri yoki mutlaq deb e'tirof etishga asos bermaydi. Uning sovet partiya apparatida faoliyat yuritgani ham milliy manfaatlarni himoya qilish yo'lidagi amaliy intilishlarini asossiz inkor etish yoki shaxsiyatiga faqat biryoqlama salbiy tamg'a bosish uchun sabab bo'lolmaydi.

Sanalardagi tafovutlarni ham shunchaki oddiy texnik kamchilik deb hisoblash to'g'ri emas. Xususan, hibsga olish sanasi voqealar rivojining real xronologiyasiga daxldor bo'lsa, lavozimlarda bo'lish muddati shaxsning qaror qabul qilish vakolati hamda mas'uliyat darajasini xolis baholashga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy kengash raisi bilan Maorif xalq komissari vakolatlarini bir-biriga qoristirish davr maorif siyosatidagi muayyan yutuq va kamchiliklar mas'uliyatini noto'g'ri taqsimlashga sabab bo'ladi.

Mazkur qoida xorijiy ilmiy adabiyotlardan foydalanishda ham tanqidiy nazoratni talab etadi. Masalan, nufuzli tadqiqotchi A. Xolid o'z asarida Eshonxo'jayevning hayot yillarini 1899–1937-yillar deb ko'rsatadi [3, 173-b.]. Biroq bu sana rus tilidagi xotira ma'lumotnomasi va o'zbek tilidagi biografik risolada qat'iy qayd etilgan 1938-yil sanasiga to'g'ri kelmaydi [1; 4]. Tadqiqotimizda 1938-yil varianti asosli deb qabul qilindi. Mazkur holat fundamental asarning umumiy tushuntirish va konseptual ahamiyatini yuksak qadrlagan holda, unda uchraydigan ayrim biografik detallarni mustaqil manbalar orqali tekshirish ilmiy xolislik talabi ekanini isbotlaydi.

Reabilitatsiya faktini ham shaxsga oid barcha tarixiy savollarga to'liq javob beruvchi mutlaq hodisa deb hisoblab bo'lmaydi. Oqlanish, eng avvalo, shaxsga nisbatan chiqarilgan g'ayriqonuniy hukmning bekor qilinganini anglatuvchi sof huquqiy akt bo'lib, uning pedagogik qarashlari, publitsistik uslubi yoki ma'muriy faoliyatining samaradorligi mustaqil ilmiy tadqiqot mavzusi bo'lib qolaveradi. Oqlanish to'g'risidagi qarorning to'liq matni qo'limizda mavjud bo'lmagani sababli ushbu maqolada ishni qayta ko'rib chiqishning aniq protsessual asoslari bo'yicha xulosalar berilmadi. Biroq mazkur oqlanish sanasining turli manbalarda to'liq mos kelishi arbobning qatag'on qurboni sifatidagi rasmiy maqomini tasdiqlovchi qat'iy dalildir. Asosiy cheklovi hozirgacha e'lon qilingan va ochiq bo'lgan manbalar doirasida olib borilgani bilan izohlanadi. To'liq bibliografik ma'lumotlar, shaxsiy yozishmalar, uning barcha gazeta maqolalari hamda maxsus arxivlardagi tergov-reabilitatsiya yig'majildlari ushbu ish doirasida to'liq qamrab olinmadi. Kelgusi izlanishlarning ustuvor vazifasi shaxsni lavozimlarga tayinlash to'g'risidagi rasmiy buyruqlar, hibs orderi va sud reabilitatsiyasi hujjatlarini yagona xronologik zanjirda qiyosiy tadqiq etishdan iborat. Faqat ana shunday keng qamrovli arxiv tahlilidan so'nggina U. Eshonxo'jayevning hozircha bahsli bo'lib qolayotgan faoliyat bosqichlariga uzil-kesil oydinlik kiritish mumkin bo'ladi.

XULOSA

Usmonxon Eshonxo'jayevning qatag'on etilishi haqidagi tadqiqot uning ma'rifiy va siyosiy faoliyatini manbashunoslik nuqtayi nazaridan qayta o'qishni talab qiladi. Mavjud materiallar Andijonda shakllangan ziyolining maorif, matbuot va sovet boshqaruvi tizimlaridagi ishtirokini

ko'rsatadi. Bu tajribani milliy manfaat, ijtimoiy yangilanish va partiyaviy intizom o'rtasidagi munosabatlar doirasida tushuntirish uning tarixiy qiyofasini to'laroq ochadi.

Qiyosiy tahlilda 1937-yil 15-avgustdagi hibs haqidagi xabar e'lon qilingan hujjat bilan kuchliroq tasdiqlandi, 25-avgust varianti esa tekshirilishi lozim bo'lgan tafovut sifatida saqlandi. Maorif xalq komissari lavozimining aniq davri ochiq qoldi. 1938-yil 4-oktabrdagi vafot va 1957-yil 1-avgustdagi oqlanish asosiy biografik tayanchlar sifatida qabul qilindi. Tergovdagi siyosiy tasniflar shaxs faoliyatining isbotlangan tavsifi sifatida ishlatilmadi.

Maqolaning umumiy xulosasi shuki, U. Eshonxo'jayev xotirasini ilmiy tiklash dalillarni aniqlashtirish va ularning chegaralarini ochiq ko'rsatish bilan mustahkamlanadi. Bunday yondashuv tarixiy shaxsni beryoqlama ideallashtirishdan saqlaydi hamda qatag'onning inson hayoti va ijtimoiy xotiraga ta'sirini aniq biografiya orqali tushunishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Milliy arxivi, R-34-fond, 1-ro'yxat, 1184-ish, 138–139, 180, 183-varaqlar
2. Shamsutdinov R., Xomidov D. Usmonxon Eshonxo'jayev. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 28 b.
3. Shamsutdinov R. Istiqlol yo'lida shahid ketganlar. – Toshkent: Sharq, 2001. – B. 338–375.
4. Алимова Д. А. Джадидизм в Средней Азии: пути обновления, реформы, борьба за независимость. – Ташкент: Ўзбекистон, 2000.
5. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 353 p.
6. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press, 2015. – 415 p. <https://books.google.com/books?id=Z8tHDwAAQBAJ>
7. Филиппов С. Г. Территориальные руководители ВКП(б) в 1934–1939 гг.: справочник. – Москва: РОССПЭН, 2016. – С. 279.
8. Togan A. Z. V. Hâtıralar: Türkistan ve diğer Müslüman Doğu Türklerinin millî varlık ve kültür mücadeleleri. – İstanbul: Hikmet Gazetecilik, 1969. – 643 s.
9. Bennigsen A., Wimbush S. E. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. – Chicago: University of Chicago Press, 1979.
10. «Туркестанский голос». – 1917. – 14 февраля.
11. Алимова Д. Феномен джадидизма. – Ташкент: Ўзбекистон, 2009. – 170 с.
12. Shamsutdinov R. “Mard yigit edi... juvonmarg ketdi” // Jadid. – 2025. – 14-fevral. – № 7 (59).
13. Алимова Д. А. История как история, история как наука. Т. II: Феномен джадидизма. – Ташкент: Ўзбекистон, 2009. – 170

MARKAZIY OSIYODA TASAVVUFNING SHAKLLANISHI VA XOJA AHMAD YASSAVIY

Eshdavlatova Aziza Ubaydulla qizi¹

¹ Turon universiteti o'qituvchisi, falsafa fanlari doktori (F.f.f.d.), Toshkent, O'zbekiston
e-mail: eshdavlatova1991@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Markaziy Osiyoda tasavvufiy tafakkurning shakllanishi hamda Marv, Termiz, Buxoro va Samarqand kabi markazlarda yetishgan Abdulloh ibn Muborak, Hakim Termiziy, Abu Bakr Kelaboziy kabi mutasavviflarning ilmiy merosi tahlil qilinadi. Shuningdek, Movarounnahrda shariat va tasavvuf uyg'unligi, Yusuf Hamadoniy maktabi hamda Yassaviylik va Xojagon tariqatlari shakllanishida Xoja Ahmad Yassaviyning o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, Xoja Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamadoniy, tariqat.

Аннотация. В статье анализируются процессы формирования суфийской мысли в Центральной Азии и наследие таких суфиев, как Абдуллах ибн аль-Мубарак, Хаким Термези и Абу Бакр Калабази из Мерва, Термеза, Бухары и Самарканда. Также освещаются вопросы гармонизации шариата и суфизма в Мавераннахре, школа Юсуфа Хамадани и роль Ходжи Ахмеда Ясави в становлении тарикатов Ясавийя и Ходжаган.

Ключевые слова: Суфизм, Ходжа Ахмед Ясави, Юсуф Хамадани, тариқат.

Abstract. This article analyzes the formation of Sufi thought in Central Asia and the scholarly heritage of key Sufi figures such as Abdullah ibn al-Mubarak, Hakim al-Tirmidhi, and Abu Bakr al-Kalabadhi from centers like Merv, Tirmidh, Bukhara, and Samarkand. It also highlights the synthesis of Sharia and Sufism in Transoxiana, the school of Yusuf Hamadani, and the role of Khoja Ahmed Yasawi in establishing the Yasawiyya and Khwajagan orders.

Keywords: Sufism, Khoja Ahmed Yasawi, Yusuf Hamadani, Sufi order.

Sharq va turkiy tasavvuf adabiyoti tarixida insoniy kamolot, ma'rifat va poklanish g'oyalarini yoyishda buyuk mutasavviflarning xizmati beqiyosdir. Ana shunday siymolardan biri -- o'z asarlari, poetik hikmatlari hamda shogirdlari orqali turkiy adabiy va irfoniy muhitga ulkan ta'sir ko'rsatgan Xoja Ahmad Yassaviydir (vaf. 1186). Islom dinining Markaziy Osiyoga kirib kelishi bilan mintaqada hijriy II (milodiy VIII) asrdan e'tiboran zohidlar va so'fiylar faoliyat yurita boshladi. Hozirgi Turkmaniston hududidagi Marv shahrida tug'ilgan Abdulloh ibn Muborak (m. 181/797) ham muhaddis, ham taniqli zohid va so'fiy bo'lgan. Manbalarda u Marvda ikkita rabotga asos solib, mahalliy aholiga ma'naviy yo'l-yo'riq ko'rsatgani aytiladi.

Kirish

Hozirgi O'zbekiston hududidagi Naxshab (Qarshi) va Termiz shaharlari ham ko'plab olim va mutasavviflarga beshik bo'lgan. "Hech narsa so'fiyni bulg'ay olmaydi, aksincha, hamma narsa u orqali sof va ravshan bo'ladi", degan hikmatli so'zlari bilan tanilgan Abu Turob Naxshabiy (vaf. 245/859-860) hamda avliyoylik haqidagi qarashlari bilan mashhur bo'lib, arab tilida ko'plab tasavvufiy asarlar yozgan Hakim Termiziy (vaf. 320/932-933) ushbu hududdan yetishib chiqqan eng yorqin siymolardandir. Hakim Termiziyning maqbarasi bugungi kunda ham Termiz shahridagi muhim ziyoratgohlardan biri hisoblanadi.

Buxoro va Samarqand shaharlari esa o'z olimlari va so'fiylari bilan Movarounnahrning eng yirik madaniy markazlariga aylandi. Buxoroning Kelabod tumanida yashagan Abu Bakr Muhammad ibn Is'hoq Kelabodiy (vaf. 380/990) o'zining arab tilidagi "At-Ta'arruf li mazhabi ahli tasavvuf" asarida tasavvufiy ta'limotni jamlagan bo'lsa, "Bahr ul-favoid" nomli kitobida ba'zi hadislarga irfoniy va so'fiyona sharhlar bergan [5].

Taqvo hamda oshiqona she'rlari bilan mashhur bo'lgan Abu Said Abul-Xayr (vaf. 440/1049) esa hozirgi Turkmanistonning Meyhene shahrida yashab, faoliyat yuritgan va so'fiylik jamoalari uchun alohida odob-axloq qoidalarini belgilab bergan. Turkman xalqi orasida "Mene Bobo" nomi bilan tanilgan ushbu so'fiyning hayoti va hikmatli so'zlari Muhammad ibn Abu Ravh Lutfulloh (vaf. 541/1147) hamda Muhammad ibn Munavvarning "Asror ut-tavhid fi maqomot ash-Shayx Abi Said" nomli forsiy manbalarida saqlanib qolgan. "Kashf ul-mahjub" asarining muallifi Hujviriy (vaf. 465/1072) Farg'ona vodiysida ba'zi so'fiylar bilan uchrashgani va bu hududda shayxlarni "Bob" deb atashganini qayd etadi. Ushbu unvon Markaziy Osiyoning boshqa mintaqalarida ham keng qo'llangan. Masalan, Ahmad Yassaviyga ustozlik qilgan O'trorlik Arslon Bob hamda uning maqbarasi ichida dafn etilgan Qarg'a Bob va Lochin Boblar shular jumlasidandir.

Ahmad Yassaviyning otasi, bobosi va boshqa yaqin qarindoshlari nasabnomalarda "Shayx" deb ko'rsatilgani Yassaviydan ilgari ham bu hududlarda tasavvufiy harakatlar va ma'naviy muhit sezilarli ta'sirga ega bo'lganini anglatadi. Ushbu shayx va darveshlar, ayniqsa, Sirdaryo bo'ylari va dasht hududlarida yashovchi ko'chmanchi va o'troq turkiy xalqlarga tushunarli sodda turk tilida murojaat qilib, Islom va tasavvuf axloqini yoyganlar.

Movarounnahr va O'rta Osiyo ma'naviy muhitiga, umuman olganda, futuvvat va malomatiylik xususiyatlari bilan ajralib turadigan Xuroson tasavvuf madaniyati kuchli ta'sir ko'rsatgan. Biroq Samarqand va Buxoro kabi shariat hamda ilm-u fan rivojlangan yirik shaharlarda Xurosonning Qalandariya uslubidagi erkin so'fiylik tushunchasi tarqalishi uchun qulay zamin yo'q edi. U yerda faqat diniy va shar'iy qoidalariga qat'iy rioya qiladigan tasavvufiy qarashlar qaror topishi mumkin edi va amalda shunday bo'ldi.

Bag'doddagi "Nizomiya" madrasasida tahsil olib, mudarrislik qilgan, so'ngra Xuroson tasavvuf muhitida kamolotga erishgan Yusuf Hamadaniy (vaf. 535/1140) Movarounnardagi bir

qancha shogirdlariga irshod (rahnamolik) qilish uchun ijozat berib, ularni o'ziga xalifa etib tayinladi. Shu tariqa u Movarounnahrda eng yirik ikki tasavvuf maktabining poydevorini qo'ydi. Yusuf Hamadoniyning ikki buyuk shogirdi -- *Xoja Ahmad Yassaviy* va *Abdulkholiq G'ijduvoni* keyinchalik Markaziy Osiyoda eng keng tarqalgan Yassaviyya va Xojagon (keyinchalik Naqshbandiya) tariqatlariga asos soldilar. Yassaviyga nisbat beriladigan asosiy adabiy-tasavvufiy manbalar quyidagilardan iborat:

1. **"Faqrnoma"**: "Devoni hikmat"ga so'zboshi hamda irfoniy muqaddima sifatida qaraladigan asar.

2. **"Devoni hikmat"**: Asarning chig'atoy (eski o'zbek) turkiysidagi asl matnlari va ularning she'riy-soddalashtirilgan ko'rinishi. Chig'atoycha matnlar transkripsiyasini Abdurahmon G'ofurov tayyorlagan, hikmatlar soni **240** taga yetkazilgan.

Yusuf Hamadoniyni saqlanib qolgan tasavvufiy manbalar orasida eng mashhuri "Rutbat al-hayot" [4] nomli forsiy asardir. Yusuf Hamadoniyni diniy va irfoniy saboq olgan Xoja Ahmad Yassaviy keyinchalik o'zining tug'ilib o'sgan shahri Yassiga qaytib, xalqni ma'rifatga chorladi va Markaziy Osiyoning ma'naviy-adabiy hayotida o'chmas iz qoldirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Яссавий А. Девони ҳикмат. -- Тошкент: Фафур Фулом, 1992.
2. Komilov N. Tasavvuf. -- Toshkent: Movarounnahr, 2009.
3. Navoiy A. Nasoyim ul-muhabbat. TAT. 20 jildlik. 17-jild. -- Toshkent: Fan, 2001.
4. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Рутбат ул-хаёт. -- Т.: Movarounnahr, 2018.
5. Носа Ahmed Yesevî Külliyyâtı. Ahmet Yesevi Üniversitesi. Tasarım / Baskı: www.merkezrepro.com

NON-VERBAL COMMUNICATION IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF INTERNAL AFFAIRS OFFICERS

Kenjaeva Fotima Takhirovna

Academy of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD)

Abstract: This article examines the role of facial expressions and other non-verbal signals in the professional communication of internal affairs officers. It highlights the importance of kinesics in expressing emotions and improving communication effectiveness. The study emphasizes the need for officers to develop skills in interpreting and conveying information through facial expressions. It also demonstrates how facial movements transmit meaning and underlines the significance of paralinguistic features in internal affairs officers interaction.

Keywords: *kinesics, paralinguistics, proxemics, olfaction, auscultation, body language, linguistic unit.*

Аннотация: В статье рассматриваются особенности невербальной коммуникации в профессиональной деятельности сотрудников органов внутренних дел. Основное внимание уделяется кинесике, окулесике, проксемике и паралингвистическим средствам. На материале узбекских и английских литературно-детективных произведений анализируются мимика, жесты и движения тела, а также их коммуникативные функции. Результаты исследования показывают, что невербальные средства позволяют выявлять эмоциональное состояние, отношение и коммуникативные намерения человека. Правильная интерпретация таких сигналов способствует развитию профессиональной коммуникативной компетенции сотрудников органов внутренних дел.

Ключевые слова: *невербальная коммуникация, кинесика, окулесика, паралингвистика, жесты, мимика, профессиональная коммуникация.*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ichki ishlar organlar xodimlarining kasbiy muloqotida muloqot vositalari, xususan, kinesika, okulesika, proksemika va paralingvistik birliklarning o'rni*

tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'zbek va ingliz tillaridagi adabiy-detektiv asarlar hamda kasbiy muloqot jarayonlari asosida yuz ifodalari, imo-ishoralar va tana harakatlarining muloqot funksiyalari o'rganilgan. Natijalar noverbal vositalar shaxsning emotsional holati, munosabati va muloqot niyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ularni to'g'ri talqin qilish ichki ishlar xodimlarning kasbiy muloqot kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: noverbal muloqot, kinesika, okulesika, paralingvistika, imo-ishora, yuz ifodasi, kasbiy muloqot.

INTRODUCTION

Contemporary linguistics has experienced considerable development, particularly in the study of non-verbal aspects of human communication. Paralinguistic phenomena are now increasingly regarded as an independent field of linguistic inquiry. Research in this area, commonly associated with paralinguistics, kinesics, and gesture studies, has gradually expanded and incorporated a number of new directions. Scientific sources identify between four and ten major types of non-verbal signals. Among them, paralinguistic features, oculesics, kinesics, haptics, and proxemics have received relatively greater scholarly attention. At the same time, such areas as gastics, chronemics, systemology, auscultation, and olfaction remain insufficiently investigated and require further systematic research [3, 362].

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Within this broader framework, the examination of kinesic and oculesic elements in the professional communication of internal affairs officers is particularly important. One of the principal forms of non-verbal interaction is kinesics, which involves the transmission of information through gestures, facial expressions, posture, and bodily movements. Body language can therefore be regarded as an outward manifestation of a person's emotional and psychological condition.

Although internal speech or internal monologue may contribute to the regulation and effectiveness of human activity, communication is also significantly influenced by non-verbal behaviour. Such behaviour is often employed, consciously or unconsciously, to establish and maintain interpersonal contact. In this sense, body language represents a form of communication through which internal thoughts and emotional responses may be reflected externally.

The interpretation of bodily behaviour may also influence the course of interaction. For example, when a listener notices abrupt, tense, or unusual movements in an interlocutor, they may modify their own tone of voice or communicative strategy. Similarly, individuals who experience anxiety during communication may unconsciously use particular body movements as a means of reducing discomfort or overcoming psychological tension.

Burxanova describes kinesics as the study of gestures and bodily movements transmitted through the visual channel of communication. According to this interpretation, kinesics includes facial expressions, gestures, body movements, and individual behavioural characteristics that convey additional meaning during interpersonal interaction [1, 36].

The present research employed a qualitative content-analysis approach based primarily on descriptive, contextual, and observational data. The material selected for analysis included Uzbek and English literary-detective texts as well as direct observations of communication between law enforcement officers and citizens.

Morphological and contextual methods were applied in order to identify, classify, and systematize kinesic and paralinguistic units found in the selected material.

The data collection process focused on identifying facial expressions, gestures, bodily movements, and other forms of non-verbal behaviour represented in literary texts. The identified elements were subsequently classified according to such categories as kinesics, oculesics, proxemics, and paralinguistic features. Their frequency and distribution were then compared in Uzbek and English textual materials in order to determine their communicative and emotional functions.

In addition, descriptions of non-verbal behaviour were compared with dictionary definitions, relevant academic studies, and observations from professional practice. Such cross-referencing contributed to a more precise interpretation of kinesic and paralinguistic phenomena.

The professional responsibilities of law enforcement officers frequently involve communication in stressful, unpredictable, and potentially dangerous circumstances. For this reason, officers must remain aware of the need to maintain situational control, professional authority, and readiness to take appropriate action when dealing with offenders. Incorrect interpretation of a suspect's or offender's non-verbal behaviour, whether such behaviour is intentional or unconscious, may result in an inappropriate response and create additional risks. Consequently, effective professional communication requires law enforcement personnel to develop strong practical skills in interpreting verbal and non-verbal signals.

RESULTS AND DISCUSSION

During interactions with citizens, law enforcement officers may obtain important information by observing facial expressions and bodily movements. Raised eyebrows, compressed lips, a furrowed forehead, changes in eye movement, and similar signals can indicate a person's emotional state or reaction to a particular situation. Even minor changes in facial expression may carry meaningful information during face-to-face communication.

Discussing communicative means in the French language, Sh. Bally emphasized that gestures, posture, bodily movement, and facial expressions can communicate meanings with a degree of clarity comparable to that of linguistic signs [2, 51].

Facial signals are produced through the coordinated movement of various parts of the face, including the lips, eyes, eyebrows, tongue, teeth, nose, and facial muscles. These movements may express different emotional states. J. Frua-Wittmann, for instance, describes anger as being associated with such features as a furrowed brow, widened eyes, flaring nostrils, raised eyebrows, exposed lower teeth, an open mouth, and upward movement of the lips [5, 151].

This type of emotional expression can also be observed in literary discourse. In the following example, the character's furrowed eyebrows indicate emotional tension and irritation:

"Mahmud Ahmedovich's thick eyebrows furrowed. His long, dark face took on a serious expression. This meant that he was nervous" (I. Nishonov, "The Sold Conscience").

A similar facial gesture occurs in Agatha Christie's "And Then There Were None": "The judge's eyebrows rose. He said in the famous acid tones that Counsel knew so well." In another formulation, the judge raises his eyebrows while speaking in a sarcastic manner, creating an impression of disapproval and superiority.

The "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language" defines the verb 'hurpaymoq' as assuming an unattractive or gloomy appearance. On the basis of this definition, the linguistic unit may be associated with an unusual, unpleasant, or emotionally marked appearance of a person, animal, or object. In the expression 'qalin

qoshlari hurpaydi', the lexical combination functions as an indicator of a negative emotional condition.

English explanatory dictionaries provide a comparable interpretation of the expression 'raise one's eyebrows', which means to move the eyebrows upward in order to indicate surprise, doubt, or disapproval. For example: "Really?" she said, raising her eyebrows [6, 604].

The results of the morphological analysis conducted within the present study demonstrate that approximately one hundred kinesic units and their descriptive forms were identified in the selected literary-detective texts. Such units accounted for approximately 14.40% of the material examined in Uzbek literary works and 10.02% in the English sources.

The analyzed texts also contain numerous descriptions of physiological and facial changes, including blushing, paleness, and other visible alterations in facial appearance. At present, such reactions have not been assigned a single universally accepted terminological classification in the

relevant scientific literature. They are generally associated with psychosomatic processes as well as skin and autonomic nervous-system reactions [4, 22].

It is widely recognized that emotionally significant information may influence an individual's psychological condition and produce observable changes in facial skin colour. Such manifestations may include paleness, reddening, darkening, or localized colour changes in particular areas of the face. These reactions can be caused by nervous tension, mental exhaustion, psychological pressure, or intense emotional experiences.

A literary example of this phenomenon can be found in Erich Maria Remarque's "All Quiet on the Western Front". Under the influence of an emotionally significant situation, the character's facial appearance changes: "Tjaden comes up with a flushed face. He is so excited that he stutters. 'Himmelstoss is on his way,' he stammers. 'He's coming to the front!' The flushed face and disrupted speech in this episode function as visible indicators of heightened emotional excitement.

The analysis demonstrates that non-verbal behaviour contributes significantly to the transmission of emotional, psychological, and contextual information. In professional communication, such signals may complement spoken language and help law enforcement officers interpret the emotional state, intentions, or reactions of an interlocutor. Therefore, the ability to recognize and correctly interpret kinesic and paralinguistic features can be considered an important component of professional communicative competence.

CONCLUSION

Non-verbal means of communication play a significant role in the study of professional interaction among law enforcement personnel in both educational and practical settings. Their importance is determined not only by the need to develop effective professional communication skills but also by the broader requirements of law enforcement activity, including social adaptation, interpersonal interaction, situational awareness, and professional discipline.

A systematic understanding of kinesic, oculesic, proxemic, and paralinguistic features can contribute to the improvement of communicative competence among future and practicing law enforcement officers. The ability to interpret gestures, facial expressions, posture, and other behavioural signals may assist officers in understanding citizens more accurately, identifying emotional reactions, preventing misunderstandings, and selecting an appropriate communicative strategy.

Thus, the study of non-verbal communication should be regarded as an important component of professional training for law enforcement personnel. Its integration into language education and specialized professional courses may contribute to the development of more effective, controlled, and context-sensitive communication in the activities of internal affairs officers.

REFERENCES:

1. Бурханова М. Ольфактор лингвистика. Фергана, 2022. – Б. 36.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – С. 51.
3. Дронова А.Л. Специфика передачи невербальных способов коммуникации в художественном тексте (на материале произведений И.С.Тургенева). Автореф.дисс... док. филол.наук. – М., 2000. – С. 362.
4. МузычукТ.Л. Структурно-семантическая организация и языковые средства выражения невербальной речи персонажа в эмоциональном диалоге художественной прозы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2004. – С. 22.
5. Frois-Wittman J. The judgement of facial expression // Journal of Experimental Psychology, 1930. Vol. 13. – Pp. 113-151.
6. Longman dictionary of contemporary English. Pearson Education Limited. England, 2009. – Pp. 604.
7. Kenjaeva F. The usage of slangs in communication among cadets.

КАЗАХСТАНСКО-УЗБЕКСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: СОВРЕМЕННАЯ ДИНАМИКА И ПЕРСПЕКТИВЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА

Асанов Сейлбек Садикович,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

e-mail: seylbek_sdu@mail.ru

Аннотация: Казахстан и Узбекистан являются ключевыми государствами Центральной Азии, взаимодействие которых оказывает существенное влияние на политическую, экономическую и социальную динамику всего региона. За годы независимости двусторонние отношения прошли путь от установления дипломатических связей и формирования добрососедства до стратегического партнерства и союзничества. На современном этапе взаимодействие двух государств характеризуется активизацией политического диалога, ростом взаимной торговли, расширением промышленной кооперации, развитием транспортно-логистических связей, сотрудничеством в энергетической и водной сферах, а также укреплением гуманитарных контактов. Особое значение приобретает экономическая составляющая отношений. В 2025 году объем двусторонней торговли достиг около 4,8 млрд долларов США, а стороны поставили цель довести взаимный товарооборот до 10 млрд долларов к 2030 году. В 2026 году была принята дорожная карта по реализации договоренностей в сфере торговли и инвестиций, предусматривающая совместные проекты в автомобильной промышленности, энергетике, химической отрасли, металлургии, фармацевтике, логистике, строительстве и сельском хозяйстве. Таким образом, отношения Казахстана и Узбекистана постепенно приобретают характер глубокой экономической взаимозависимости. В статье рассматриваются основные направления казахстанско-узбекского сотрудничества, факторы его развития, существующие проблемы и перспективы дальнейшего углубления союзнических отношений.

Ключевые слова: Казахстан, Узбекистан, Центральная Азия, стратегическое партнерство, союзничество, торговля, инвестиции, промышленная кооперация, транспорт, водные ресурсы, энергетика.

Abstract. Kazakhstan and Uzbekistan are key states in Central Asia, and their interaction has a significant impact on the political, economic, and social dynamics of the entire region. Since gaining independence, bilateral relations have evolved from the establishment of diplomatic ties and good-neighborly relations to strategic partnership and allied relations. At the present stage, cooperation between the two countries is characterized by intensified political dialogue, growing bilateral trade, expanding industrial cooperation, developing transport and logistics links, cooperation in the energy and water sectors, and strengthening humanitarian ties. The economic dimension of bilateral relations is becoming particularly important. In 2025, bilateral trade reached approximately USD 4.8 billion, while the two countries set a target of increasing mutual trade turnover to USD 10 billion by 2030. In 2026, a roadmap was adopted to implement agreements in trade and investment, providing for joint projects in the automotive industry, energy, chemical industry, metallurgy, pharmaceuticals, logistics, construction, and agriculture. Thus, relations between Kazakhstan and Uzbekistan are gradually developing into a relationship characterized by deep economic interdependence. The article examines the main areas of Kazakhstan–Uzbekistan cooperation, the factors contributing to its development, existing challenges, and prospects for further deepening allied relations.

Keywords: Kazakhstan, Uzbekistan, Central Asia, strategic partnership, allied relations, trade, investment, industrial cooperation, transport, water resources, energy.

Annotatsiya. Qozog‘iston va O‘zbekiston Markaziy Osiyoning muhim davlatlari bo‘lib, ularning o‘zaro hamkorligi butun mintaqaning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Mustaqillik yillarida ikki tomonlama munosabatlar diplomatik aloqalarni o‘rnatish va yaxshi qo‘shnichilik munosabatlarini shakllantirishdan strategik sheriklik va ittifoqchilik darajasigacha rivojlandi. Hozirgi bosqichda ikki davlat o‘rtasidagi hamkorlik siyosiy muloqotning faollashuvi, o‘zaro savdo hajmining o‘sishi, sanoat kooperatsiyasining kengayishi, transport-logistika aloqalarining rivojlanishi, energetika va suv sohalaridagi hamkorlik, shuningdek, gumanitar aloqalarning mustahkamlanishi bilan tavsiflanadi. Munosabatlarning iqtisodiy tarkibiy qismi alohida ahamiyat kasb etmoqda. 2025-yilda ikki tomonlama savdo hajmi qariyb 4,8 milliard AQSh dollariga yetdi, tomonlar esa 2030-yilga qadar o‘zaro tovar ayirboshlash hajmini 10 milliard AQSh dollariga yetkazishni maqsad qilgan. 2026-yilda savdo va investitsiyalar sohasidagi kelishuvlarni amalga oshirish bo‘yicha yo‘l xaritasi qabul qilindi. Unda avtomobil sanoati, energetika, kimyo sanoati, metallurgiya, farmatsevtika, logistika, qurilish va qishloq xo‘jaligida qo‘shma loyihalarni amalga oshirish nazarda tutilgan. Shunday qilib, Qozog‘iston va O‘zbekiston o‘rtasidagi munosabatlar bosqichma-bosqich chuqur iqtisodiy o‘zaro bog‘liqlik xususiyatiga ega bo‘lib bormoqda. Maqolada Qozog‘iston–O‘zbekiston hamkorligining asosiy yo‘nalishlari, uning rivojlanish omillari, mavjud muammolar va ittifoqchilik munosabatlarini yanada chuqurlashtirish istiqbollari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Qozog‘iston, O‘zbekiston, Markaziy Osiyo, strategik sheriklik, ittifoqchilik, savdo, investitsiyalar, sanoat kooperatsiyasi, transport, suv resurslari, energetika.

ВВЕДЕНИЕ

После распада Советского Союза Казахстан и Узбекистан оказались перед необходимостью самостоятельно выстраивать внешнеполитические и экономические отношения. Установление дипломатических отношений стало одним из первых шагов в формировании новой системы взаимодействия между двумя независимыми государствами. При этом географическая близость, историко-культурное родство, наличие общей границы и взаимодополняемость экономик объективно создали предпосылки для развития тесных связей. Значение Казахстана и Узбекистана для Центральной Азии определяется не только их территориальным положением и экономическим потенциалом, но и масштабом населения, транспортными возможностями и ролью в региональной политике. Казахстан является крупнейшей по территории страной региона и важным транзитным узлом между Китаем, Россией, Каспийским морем и странами Южного Кавказа. Узбекистан, в свою очередь, обладает крупнейшим населением в Центральной Азии и занимает центральное положение относительно большинства государств региона. Поэтому взаимодействие Астаны и Ташкента имеет значение, выходящее далеко за пределы двусторонних отношений.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Современный этап характеризуется качественным изменением содержания двустороннего сотрудничества. Если ранее значительная часть взаимодействия основывалась на политическом диалоге и торговле, то сегодня все большее значение приобретают совместные промышленные предприятия, инвестиции, транспортные коридоры, энергетические проекты, межрегиональные связи и координация по вопросам водных ресурсов. Особый импульс отношениям придало формирование институциональной основы союзничества. В 2024 году стороны приняли Программу стратегического партнерства и союзничества на 2024–2034 годы, которая рассчитана на долгосрочное развитие взаимодействия. В дальнейшем политический диалог продолжил укрепляться, а в ноябре 2025 года лидеры двух государств подписали новый пакет документов, направленный на дальнейшее развитие стратегического партнерства и союзничества. Цель данной статьи заключается в анализе основных направлений казахстанско-узбекских отношений и

определении факторов, способствующих их углублению, а также потенциальных вызовов для дальнейшего сотрудничества [1].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

1. Политическое измерение казахстанско-узбекских отношений. Политический диалог является фундаментом современного казахстанско-узбекского взаимодействия. Регулярные встречи глав государств, межправительственные переговоры и деятельность специализированных комиссий позволяют координировать позиции по широкому спектру вопросов. Важной особенностью последних лет является институционализация отношений. Создание Высшего межгосударственного совета и развитие других механизмов взаимодействия свидетельствуют о стремлении сторон перевести сотрудничество из преимущественно двустороннего дипломатического формата в систему регулярной стратегической координации. Важность политического фактора особенно заметна в условиях трансформации международной системы. Центральная Азия сталкивается с изменениями транспортных маршрутов, усилением конкуренции за инвестиции, изменением энергетических рынков, экологическими рисками и необходимостью диверсификации внешнеэкономических связей. В этих условиях Казахстан и Узбекистан объективно заинтересованы в сохранении стабильных отношений друг с другом [2].

Важным этапом стало принятие долгосрочной программы стратегического партнерства и союзничества на 2024–2034 годы. Она отражает стремление двух государств сформировать устойчивую институциональную базу сотрудничества. При этом союзничество в данном случае следует рассматривать не только как политическое понятие, но и как механизм координации практической политики в экономике, транспорте, энергетике, культуре и других сферах. В 2025 году главы государств вновь подтвердили курс на укрепление стратегического партнерства и союзничества. В рамках переговоров обсуждались вопросы торговли, инвестиций, промышленной кооперации, транспорта и гуманитарного сотрудничества. Таким образом, политическая составляющая отношений создает институциональную основу для расширения экономического и гуманитарного взаимодействия.

2. Торгово-экономическое сотрудничество. Экономические отношения являются одним из наиболее динамично развивающихся направлений казахстанско-узбекского партнерства. По данным казахстанской стороны, в 2025 году объем двусторонней торговли достиг 4,8 млрд долларов США, увеличившись примерно на 16,2% по сравнению с предыдущим годом. Узбекистан входит в число крупнейших торговых партнеров Казахстана среди государств Шанхайской организации сотрудничества. Одновременно узбекская статистика приводит показатель около 4,97 млрд долларов, что связано с различиями в методологии учета внешней торговли. Независимо от методологических расхождений, обе стороны фиксируют устойчивый рост взаимной торговли. Особенность торговли заключается в определенной взаимодополняемости экономик. Казахстан обладает значительными ресурсами в аграрном секторе, металлургии, нефтехимии и энергетике, тогда как Узбекистан располагает развитой обрабатывающей промышленностью, крупным внутренним рынком и значительным производственным потенциалом в текстильной, автомобильной, электротехнической и других отраслях. В структуре казахстанского экспорта в Узбекистан значительное место занимают зерно, мука, растительное масло, металлопродукция и другая промышленная продукция. При этом постепенно возрастает значение товаров с более высокой добавленной стоимостью. В 2025 году Казахстан, в частности, расширял экспорт в сферах металлургии, нефтехимии, машиностроения и агропромышленного комплекса. Стратегической задачей является дальнейшее увеличение взаимного товарооборота. В настоящее время стороны ориентируются на показатель 10 млрд долларов к 2030 году. Достижение этой цели предполагает не просто количественный рост торговли, но и изменение ее структуры: увеличение доли готовой продукции, расширение взаимных поставок и развитие совместного производства. Именно переход от традиционной

торговли к производственной кооперации может стать следующим этапом экономического сближения двух государств [3].

3. Инвестиции и промышленная кооперация. Промышленная кооперация постепенно становится одним из центральных элементов двусторонних отношений. Если торговля предполагает обмен уже произведенными товарами, то совместные инвестиционные проекты формируют долгосрочную взаимозависимость экономик. В ноябре 2025 года Казахстан и Узбекистан открыли Международный центр промышленной кооперации «Центральная Азия», предназначенный для развития производственных связей и формирования современных цепочек создания добавленной стоимости. Одновременно были запущены новые проекты общей стоимостью около 1,3 млрд долларов. Президент Узбекистана. В мае 2026 года стороны подписали дорожную карту по реализации договоренностей в сфере торговли и инвестиций. Документ предусматривает проекты в автомобильной промышленности, энергетике, химической промышленности, металлургии, фармацевтике, логистике, производстве строительных материалов, жилищном строительстве и сельском хозяйстве. Такой подход имеет принципиальное значение. Он означает постепенный переход от модели «экспортер — импортер» к модели совместного производства. Например, промышленная кооперация позволяет использовать преимущества обеих экономик: сырьевую и энергетическую базу Казахстана, производственные мощности и рынок Узбекистана, а также совместно выходить на рынки третьих стран. В долгосрочной перспективе это может повысить конкурентоспособность обеих стран. Важным направлением становится также региональная промышленная кооперация. Совместные проекты способны стимулировать развитие приграничных областей, создавать рабочие места и способствовать формированию новых производственных кластеров. При этом успешность промышленной кооперации будет зависеть от нескольких факторов: инвестиционного климата, транспортных издержек, доступности финансирования, стабильности нормативной базы и способности предприятий двух стран интегрировать производственные цепочки [4].

4. Транспортно-логистическое сотрудничество. Географическое положение Казахстана и Узбекистана создает объективную основу для тесного транспортного взаимодействия. Казахстан является важным звеном между Китаем, Россией, Каспийским регионом и Европой, тогда как Узбекистан расположен в центре Центральной Азии и имеет потенциальный доступ к транспортным направлениям, ведущим в Афганистан и далее в Южную Азию. Поэтому развитие транспортных связей между двумя государствами имеет не только двустороннее, но и региональное значение. В последние годы увеличиваются объемы грузоперевозок, развивается автомобильное и железнодорожное сообщение, расширяется авиационная связанность. В ноябре 2025 года отмечалось наличие более 40 авиарейсов в неделю между городами двух стран. Важность транспортной кооперации усиливается изменением глобальных торговых маршрутов. Центральная Азия постепенно превращается из преимущественно транзитного пространства между крупными центрами силы в самостоятельный логистический регион. Для Казахстана взаимодействие с Узбекистаном позволяет расширять возможности выхода на южные направления. Для Узбекистана Казахстан представляет важный транзитный маршрут к Каспийскому морю, Кавказу и европейским рынкам. Таким образом, транспортная кооперация может стать одним из ключевых инструментов повышения экономической самостоятельности Центральной Азии [5].

5. Энергетика и водные ресурсы. Одним из наиболее сложных направлений двусторонних отношений являются энергетика и использование трансграничных водных ресурсов. С одной стороны, Казахстан и Узбекистан заинтересованы в энергетическом сотрудничестве и стабильности региональных энергетических систем. С другой стороны, обе страны имеют различные экономические потребности и зависят от водных ресурсов трансграничных бассейнов. Вода имеет особое значение для сельского хозяйства обеих стран. Узбекистан располагает крупным аграрным сектором и значительной численностью сельского населения, а Казахстан также заинтересован в расширении сельскохозяйственного

производства. Поэтому эффективность использования трансграничных вод напрямую связана с продовольственной безопасностью. Дополнительным фактором становится изменение климата. Рост температур, изменение режима осадков, сокращение доступности отдельных водных ресурсов и увеличение потребности в орошении способны усилить конкуренцию за воду. В этих условиях двусторонний диалог приобретает стратегическое значение. Казахстан и Узбекистан заинтересованы не столько в одностороннем контроле над ресурсами, сколько в создании устойчивых механизмов совместного управления. Сотрудничество в сфере энергетики и воды также связано с развитием возобновляемой энергетики, модернизацией инфраструктуры и повышением эффективности использования ресурсов. Официальная повестка двусторонних переговоров в 2026 году включает энергетическое взаимодействие и водные ресурсы наряду с торговлей, транспортом и инвестициями. Таким образом, водно-энергетическое направление одновременно представляет собой возможность для сотрудничества и потенциальную область разногласий. Именно поэтому его развитие требует постоянного политического диалога и долгосрочного планирования [6].

6. Сельское хозяйство и продовольственная безопасность. Сельское хозяйство является еще одной сферой, в которой интересы двух государств тесно взаимосвязаны. Казахстан располагает значительными земельными ресурсами и является крупным производителем зерновых культур. Узбекистан обладает развитым сельскохозяйственным сектором, большим внутренним рынком и значительным потенциалом переработки. Взаимодействие может осуществляться по нескольким направлениям: поставки сельскохозяйственного сырья и продовольствия, переработка продукции, создание совместных предприятий, развитие агрологистики и внедрение современных технологий. Однако дальнейшее развитие аграрного сотрудничества невозможно рассматривать отдельно от проблемы водных ресурсов. Рост производства сельскохозяйственной продукции должен сопровождаться повышением эффективности орошения и снижением ресурсных потерь. Перспективным направлением может стать создание совместных агропромышленных цепочек, в которых производство сырья, переработка, хранение и экспорт будут распределяться между регионами двух государств с учетом их конкурентных преимуществ [7].

7. Межрегиональное и гуманитарное сотрудничество. Особое место в двусторонних отношениях занимает взаимодействие между регионами. Оно позволяет переводить межгосударственное партнерство на уровень конкретных предприятий, университетов, городов и местных органов власти. В 2026 году стороны уделяли внимание подготовке первого заседания Совета глав регионов двух стран. Такой механизм способен стать дополнительным инструментом развития торговли, инвестиций и прямых деловых контактов. Межрегиональное сотрудничество особенно важно для приграничных территорий. Здесь оно может способствовать развитию малого и среднего бизнеса, туризма, транспортной инфраструктуры и локальных производственных цепочек. Не менее важна гуманитарная составляющая. Казахстан и Узбекистан обладают значительным историко-культурным наследием, а население двух стран связано общностью региональной истории, культурными традициями и языковой близостью.

Сотрудничество в области образования, культуры, науки, туризма и молодежных обменов формирует социальную основу политического партнерства. Культурные мероприятия, выставки, фестивали и образовательные программы способствуют укреплению взаимного восприятия двух народов как близких и взаимосвязанных обществ. В долгосрочной перспективе гуманитарное сотрудничество имеет не менее важное значение, чем экономические проекты, поскольку оно формирует устойчивый общественный фундамент двусторонних отношений [8].

8. Основные проблемы и потенциальные вызовы. Несмотря на позитивную динамику, казахстанско-узбекские отношения не лишены проблем. Во-первых, экономическая конкуренция между двумя странами будет усиливаться. Казахстан и

Узбекистан одновременно стремятся привлечь иностранные инвестиции, развивать промышленность и укреплять позиции в качестве региональных транспортных центров. Поэтому партнерство может сочетаться с конкуренцией. Во-вторых, существует потенциальная напряженность вокруг водных ресурсов. Экономическое развитие и изменение климата способны увеличить потребность обеих стран в воде. Следовательно, устойчивость сотрудничества будет зависеть от способности государств создавать долгосрочные механизмы распределения и совместного использования ресурсов. В-третьих, увеличение товарооборота само по себе не гарантирует качественной экономической интеграции. Для достижения цели в 10 млрд долларов необходимо расширять номенклатуру товаров, развивать производство с высокой добавленной стоимостью и устранять инфраструктурные и административные барьеры. В-четвертых, масштабные совместные проекты требуют значительных финансовых ресурсов и устойчивой нормативной базы. Инвесторы заинтересованы в предсказуемости законодательства, защите инвестиций и прозрачности процедур. Наконец, необходимо учитывать внешние факторы. Казахстан и Узбекистан одновременно взаимодействуют с Россией, Китаем, Турцией, странами Европейского союза и другими внешними партнерами. Изменения мировой экономики и геополитической ситуации неизбежно влияют на их национальные стратегии [9].

ВЫВОДЫ

Казахстанско-узбекские отношения в настоящее время находятся на качественно новом этапе. За несколько десятилетий после получения независимости две страны сформировали устойчивую систему политического, экономического и гуманитарного взаимодействия, которая постепенно трансформируется в более глубокое союзничество. Главным отличием современного этапа является переход от преимущественно дипломатического и торгового взаимодействия к комплексной экономической кооперации. Рост взаимной торговли, развитие совместных промышленных предприятий, расширение инвестиций и транспортной инфраструктуры создают объективную основу для повышения взаимозависимости двух экономик. Показатель взаимной торговли в 2025 году на уровне около 4,8 млрд долларов и поставленная цель довести его до 10 млрд долларов к 2030 году свидетельствуют о высоких амбициях сторон. Особое значение имеют транспорт, энергетика и водные ресурсы. Эти направления одновременно создают возможности для совместного развития и формируют потенциальные риски. Поэтому устойчивость казахстанско-узбекского партнерства будет зависеть от способности двух государств сочетать национальные интересы с долгосрочными региональными задачами.

Перспективным направлением является дальнейшее развитие межрегионального сотрудничества. Участие областей, городов, предприятий, университетов и общественных организаций позволит сделать союзнические отношения более практическими и устойчивыми. В целом казахстанско-узбекское партнерство может стать одним из центральных элементов формирующейся региональной архитектуры Центральной Азии. Его значение определяется не только двусторонними интересами, но и возможностью совместно отвечать на более масштабные вызовы — развитие транспортных коридоров, обеспечение энергетической и продовольственной безопасности, рациональное использование воды, привлечение инвестиций и повышение конкурентоспособности региона. Таким образом, дальнейшая динамика отношений Казахстана и Узбекистана будет определяться тем, насколько успешно политическое доверие будет преобразовываться в устойчивые экономические институты и совместные проекты. Если заявленные цели по торговле, инвестициям, промышленной кооперации и региональному взаимодействию будут последовательно реализованы, казахстанско-узбекские отношения способны стать одним из наиболее значимых примеров регионального партнерства в современной Центральной Азии.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- 1 Байкушикова Г., Апсаттарова Г. Развитие отношений между Казахстаном и Узбекистаном на современном этапе // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Социологические и политические науки. – 2021. – № 4. – С. 9–14.
- 2 Нурматов Т. А. Интеграционные процессы в Центральной Азии: история и генезис. // Сборник научных статей. Стратегические ориентиры развития Центральной Азии: история, тренды и перспективы. - Екатеринбург. - Уральский государственный педагогический университет. – 2021. – 312 с.
- 3 Указ Президента Республики Узбекистан об учреждении Стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации. №УП-6079. 05.10.2020. // [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://lex.uz/ru/docs/5031048> (дата обращения: 18.12.2024 г.)
- 4 Оңғарова Ж.Б. Расширение торгово-экономического сотрудничества Казахстана с государствами Центральной Азии: риски и возможности. - Астана: Академия государственного управления при Президенте РК, Институт Дипломатии, 2020. – 61 с.
- 5 Притчин С. Узбекистан и Казахстан: особенности транзита власти // МЭМО. – 2021. – Т. 65. – No. 2. – С. 89-99.
- 6 Туркеева К.А., Бримбетова Н.Ж., Сулейменова А.Ш., Туйебекова Ш.Ж. Новые возможности и предпосылки приграничного взаимодействия Казахстана и Узбекистана// - Алматы. - Экономика: стратегия и практика. - 2023. – Т.18(3). – С.140-156.
- 7 Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. // [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://stat.gov.kz/ru/> (дата обращения: 21.12.2024 г.)
- 8 Лаумулин М.Т. Центральная Азия в эпоху трансформации–Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК, 2020. – 464 с.
- 9 Рахимова М.А. Перспективы регионального экономического сотрудничества в Центральной Азии // Вестник экономической безопасности. – Университет мировой экономики и дипломатии. - Ташкент. – 2021. – No. 1. – С. 164-168.

СОВЕТ ДАВРИ ЎЗБЕКИСТОН ТУРИЗМИ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ МУАММОЛАРИ

Матхолиқов Қахрамонжон Абдуқодирович

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент шаҳри

***Аннотация:** Мақолада совет даври Ўзбекистон туризми тарихини даврлаштириш муаммолари тарихий-қийёсий ва тизимли ёндашув асосида таҳлил қилинади. Туризм тарихини даврлаштиришга оид мавжуд ёндашувлар, уларда қўлланилган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ташкилий-институционал ва инфратузилмавий мезонлар ўрганилади. Совет даври Ўзбекистон туризми ривожига асосий босқичларни белгилашда давлатнинг туризм сиёсати, бошқарув тизимидаги ўзгаришлар, туристик ташиқлотлар фаолияти, хорижий туризмнинг шаклланиши, туристик инфратузилманинг ривожланиши ҳамда халқаро туризм ташиқлотлари билан алоқалар каби омилларнинг аҳамияти очиқ берилди. Мавжуд даврлаштиришларнинг методологик жиҳатдан умумийлиги ва Ўзбекистон туризмининг ўзига хос тарихий хусусиятларини тўлиқ акс эттирмаслиги асосланиб, совет даври Ўзбекистон туризми тарихини босқичларга ажратишнинг мақбул мезонлари таклиф этилади.*

***Калит сўзлар:** совет даври, Ўзбекистон туризми, туризм тарихи, даврлаштириш, даврлаштириш мезонлари, халқаро туризм, хорижий туризм, туристик ташиқлотлар.*

***Аннотация:** В статье на основе историко-сравнительного и системного подходов анализируются проблемы периодизации истории туризма Узбекистана советского периода. Рассматриваются существующие подходы к периодизации истории туризма, а также политические, социально-экономические, организационно-институциональные и*

инфраструктурные критерии, используемые при выделении отдельных этапов. Раскрывается значение государственной политики в сфере туризма, изменений в системе управления, деятельности туристских организаций, формирования иностранного туризма, развития туристской инфраструктуры и взаимодействия с международными туристскими организациями при определении основных этапов развития туризма в Узбекистане в советский период. Обосновывается, что существующие периодизации в методологическом отношении имеют преимущественно общий характер и не в полной мере отражают специфические исторические особенности развития туризма в Узбекистане. В связи с этим предлагаются более обоснованные критерии периодизации истории советского туризма в Узбекистане с учётом институциональных, организационных и социально-экономических изменений.

Ключевые слова: советский период, туризм Узбекистана, история туризма, периодизация, критерии периодизации, международный туризм, иностранный туризм, туристские организации.

Abstract: This article analyzes the problems of periodizing the history of tourism in Uzbekistan during the Soviet period based on historical-comparative and systemic approaches. It examines existing approaches to the periodization of tourism history, as well as the political, socio-economic, organizational-institutional, and infrastructural criteria used to identify individual stages. Particular attention is paid to the role of state tourism policy, changes in the management system, the activities of tourism organizations, the formation of foreign tourism, the development of tourism infrastructure, and cooperation with international tourism organizations in determining the main stages of tourism development in Soviet Uzbekistan. The article argues that existing periodizations are methodologically general and do not fully reflect the specific historical characteristics of tourism development in Uzbekistan. Accordingly, it proposes more appropriate criteria for periodizing the history of Soviet tourism in Uzbekistan, taking into account institutional, organizational, and socio-economic transformations.

Keywords: Soviet period, tourism in Uzbekistan, history of tourism, periodization, periodization criteria, international tourism, foreign tourism, tourism organizations.

КИРИШ

Туризм тарихи жамиятнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти билан узвий боғлиқ ҳолда шакллانган мураккаб тарихий жараён ҳисобланади. Шу боис уни илмий ўрганишда даврлаштириш муҳим методологик аҳамият касб этади. Туризм ривожининг турли босқичларини аниқлаш орқали соҳанинг шаклланиш ва ўзгариш жараёнлари, давлат сиёсати ва бошқарув тизимидаги трансформациялар, туристик инфратузилманинг кенгайиши, туристик ҳаракатларнинг оммавийлашуви ҳамда туризмнинг ижтимоий-маданий функцияларидаги сифат ўзгаришларини изчил таҳлил қилиш мумкин. Шу маънода даврлаштириш туризм тарихини алоҳида воқеа ва саналар йиғиндиси сифатида эмас, балки муайян ички мантиқ ва ривожланиш қонуниятларига эга яхлит тарихий жараён сифатида англаш имконини беради. Бунда туризм тарихини даврлаштириш миллий ва ҳудудий хусусиятлар билан чекланиб қолмасдан, халқаро туризм ривожланишининг тарихий босқичлари [1] билан ўзаро боғлиқликда кўриб чиқиши лозим. Зеро, халқаро туризмнинг шаклланиши ва институционаллашуви, туристик алоқаларнинг халқаро миқёсда кенгайиши, оммавий туризмнинг қарор топиши ҳамда глобал туризм тизимининг шаклланиши алоҳида мамлакатлардаги туристик жараёнларга бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатган. Шу нуқтаи назардан, халқаро туризм ривожланишининг тарихий босқичларини аниқлаш миллий туризм тарихини даврлаштириш учун муҳим ташқи мезонлардан бири сифатида намоён бўлади. Айни пайтда, халқаро туризм тараққиётининг умумий босқичлари ҳар бир мамлакатда бир хил хронологик чегараларда кечмаганини ҳисобга олиш зарур. Миллий туризм тизимининг ривожланиш суръати, сиёсий режим, иқтисодий муносабатлар, давлат сиёсати, транспорт-коммуникация имкониятлари ва халқаро алоқаларнинг хусусияти муайян босқичларнинг бошланиши ва якунланишига таъсир кўрсатган.

МАТЕРИАЛЛАР ВА МЕТОДЛАР

Совет туризми тарихига оид тадқиқотларда даврлаштириш мезонлари турлича бўлиб, айрим тадқиқотларда туристик ташкилотлар ва бошқарув тизимидаги ўзгаришлар, бошқаларида эса давлат сиёсати, мафкура, туризмнинг оммавийлашуви ва халқаро алоқалар асос қилиб олинган. Хусусан, А. Х. Абуков совет туризмини уч босқичга: 1920-йиллар бошидан 1936 йилгача — туристик-экскурсия тизимининг шаклланиши, 1936–1969 йиллар — туризм ва экскурсия ишларининг касаба уюшмалари тасарруфига ўтиши ҳамда туризм индустриясининг шаклланиши учун шарт-шароитлар яратилиши, 1969 йилдан 1980-йиллар ўртасигача — туризмнинг аҳолига хизмат кўрсатишнинг йирик соҳасига айланиши даврига ажратган В.А.Квартальнов, В.К.Федорченко[2] ва И.В.Зорин эса совет туризмида 1927–1969 йилларни ташкилий-марказлашган, 1969–1990 йилларни маъмурий-норматив концепция устувор бўлган давр сифатида белгилаган. Долженко ва Путрикнинг даврлаштиришида эса 1936–1985 йиллар туризмга касаба уюшмалари ва давлатнинг раҳбарлиги билан тавсифланади. Шу тариқа, совет туризми тарихини даврлаштиришда асосий мезонлар сифатида туристик фаолиятнинг ташкилий-институционал шакллари, бошқарув тизими ва туризмнинг жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий вазифаларидаги ўзгаришлар намоён бўлади[3].

О.В. Шульгина, Д.П. Шульгина тадқиқотлари[4] совет даврида Россия туризми ривожланишининг тўртта асосий босқичи аниқланган. Биринчи босқич — ўтиш даври (1918–1929 йй.) бўлиб, у ўлкашунослик ҳаракатининг ривожланиши, инқилобгача бўлган маърифий, таълимий-туристик анъаналарнинг давом этиши ҳамда туризмнинг ҳаваскорлик шакллари билан тавсифланади. Иккинчи босқич — 1930-йиллар бўлиб, бу давр давлат мафкурасини амалга ошириш воситаси сифатида шаклланган, янги жамият қурувчиларини тарбиялашга қаратилган ва қулайликларга юқори талаб қўймайдиган «пролетар туризми» феноменининг ривожланиши билан боғлиқ. Учинчи босқич — урушдан олдинги ва дастлабки урушдан кейинги йиллар бўлиб, унда туризмда ҳарбий-ватанпарварлик тенденциялари устунлик қилган ва спорт туризми жадал, ҳатто номутаносиб даражада ривожланган. Тўртинчи босқич — XX асрнинг 1950–1980-йиллари бўлиб, бу даврда туризм давлат мафкураси билан узвий боғлиқлигини сақлаб қолган ҳолда, жаҳон туризм соҳасидаги умумий тенденцияларга мувофиқ иқтисодиётнинг алоҳида соҳасига айлана бошлаган.

Юқоридагилардан фарқли равишда Л.Г.Березовая даврларни ажратишда, аввало, муайян тарихий даврнинг ижтимоий-маданий хусусиятлари, саёҳат ва туризмга бўлган эҳтиёж ва мотивлар, шунингдек, саёҳатларни амалга ошириш имконини берган транспорт-инфратузилма воситаларини асосий мезон сифатида олади. Шу сабабли даврлаштиришда, масалан, саёҳатлар даври, темир йўл ва денгиз саёҳатлари даври, автомобиль ва авиация транспортининг ривожланиши билан боғлиқ босқичлар ажратилади[5]. Демак, мазкур ёндашувда давр чегаралари муайян сиёсий воқеаларга эмас, балки саёҳат шакллари, ҳаракатланиш воситалари, ижтимоий-маданий эҳтиёжлар ва туризмнинг ривожланишини таъминловчи инфратузилманинг ўзгаришига асосланган.

А. Ганский, Е. В. Андрейчиклар даврлаштиришда асосий мезон сифатида туризмнинг ривожланишига таъсир кўрсатган техник-иқтисодий ва ижтимоий шарт-шароитлар ҳамда туризмнинг турли тарихий босқичлардаги мақсад ва функциялари олинган[6]. Хусусан, транспорт воситаларининг такомиллашуви ва ҳаракатланиш харажатларининг арзонлашиши, саноатлашув натижасида иш ва бўш вақтнинг ажралиши, аҳоли фаровонлиги ва саёҳат қилиш имкониятларининг кенгайиши туризмнинг шакл ва қўламини белгилаган; шу билан бирга, саёҳат мотивларининг савдо, зиёрат, даволаниш ва таълимдан элитар дам олиш, ижтимоий туризм ва кейинчалик оммавий туризмга ўзгариши даврлар чегарасини белгилашда муҳим мезон бўлган.

Даврлаштириш муаммоси нуктаи назаридан, мазкур ёндашув туризм тарихини босқичларга ажратишда институционал ўзгаришлар, давлат мафкураси ва туризмнинг ижтимоий-иқтисодий функцияларини асосий мезон сифатида олгани билан аҳамиятли.

Мавжуд ёндашувларнинг асосан умумсовет жараёнларига таяниши Ўзбекистон туризми тарихининг ўзига хос хусусиятларини алоҳида кўриб чиқиш заруратини юзага келтиради.

Ўзбекистон туризми совет тизимининг таркибий қисми бўлгани ҳолда, республикадаги тарихий-маданий мерос, географик жойлашув, транспорт тармоқлари, туристик инфратузилма ва хорижий туристларни қабул қилиш хусусиятлари билан ҳам белгиланган. Шунинг учун мавжуд даврлаштириш моделларини Ўзбекистон тарихига тўғридан-тўғри татбиқ этиш ҳар доим ҳам етарли эмас.

Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон туризми тарихини даврлаштириш мезонларини аниқлаш, мавжуд илмий ёндашувларни қайта кўриб чиқиш ва миллий тарихий воқеликка мос даврлаштириш моделини ишлаб чиқиш долзарб илмий вазифа ҳисобланади. Бу туризм тарихининг ривожланиш мантиғини чуқурроқ очиб бериш ва унинг кейинги босқичларини объектив баҳолаш имконини беради.

Мазкур ёндашув Ўзбекистонда кириш туризми тарихини даврийлаштириш учун ҳам муайян методологик аҳамиятга эга. Бироқ республикада туризмнинг ривожланиши бутуниттифоқ бошқарув тизими, «Интурист» фаолияти, хорижий туризмни ташкил этиш механизмлари ҳамда 1964 йилда СССР Министрлар Совети ҳузурида Хорижий туризм бўйича Бош бошқарманинг ташкил этилиши каби омиллар билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги сабабли, Ўзбекистон учун даврийлаштириш мезонлари собиқ Иттифоқ давлатлари туризмнинг умумий тарихидан муайян даражада фарқ қилиши табиий ҳисобланади.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

СССР туризми тарихига оид айрим тадқиқотларда даврлаштириш асосан мамлакатдаги сиёсий ва иқтисодий муносабатларнинг ўзгаришига таянган бўлиб, туризм соҳасининг ички эволюцияси иккинчи даражага сурилгани қайд этилади. Бундай ёндашувда даврий чегаралар туризмнинг институционал ривожланиши ёки туристик фаолиятдаги сифат ўзгаришлари эмас, балки мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан белгиланади[7]

Собиқ СССР давлатлари туризми тарихи учун ишлаб чиқилган даврлаштириш Ўзбекистон шароитига тўлиқ мос келмайди. Чунки республикада кириш туризмнинг шаклланиши Совет Иттифоқининг умумий туризм сиёсати билан бир қаторда, унинг тарихий-маданий мероси, миллий хусусиятлари, иқтисодий салоҳияти ва ташқи алоқалардаги ўрни, шунингдек, хорижий туризмни ташкил этишнинг ўзига хос институционал механизмлари таъсирида кечган. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда кириш туризми тарихини қуйидаги босқичларга ажратиш мақсадга мувофиқ:

– 1925–1941 йиллар – Ўзбекистонда кириш туризмнинг дастлабки шаклланиши ва хорижий ташрифларни ташкил этишнинг институционал асосларининг вужудга келиши. Мазкур босқичда хорижий фуқароларнинг Ўзбекистонга ташрифлари асосан дипломатик, илмий-маданий, савдо-иқтисодий ва бошқа халқаро алоқалар билан боғлиқ ҳолда кечган бўлиб, 1929 йилда «Интурист»нинг ташкил этилиши хорижий туристларни қабул қилишни марказлашган тарзда ташкил этишнинг институционал асосларини яратди;

– 1945–1964 йиллар – урушдан кейинги тикланиш ва хорижий туризм тизимининг қайта шаклланиши. Бу даврда ташқи алоқаларнинг тикланиши билан бир қаторда хорижий делегациялар ва туристик гуруҳларни қабул қилиш амалиёти қайта йўлга қўйилиб, «Интурист» тизимининг республикадаги ташкилий фаолияти мустаҳкамланди;

– 1964–1985 йиллар – Ўзбекистонда хорижий туризмнинг институционал ривожланиши, моддий-техник базасининг кенгайиши ва хорижий туристлар оқимининг ўсиши. Мазкур босқичда хорижий туризм нисбатан мустақил ва ихтисослашган фаолият соҳаси сифатида ривожланиб, «Интурист»нинг республикадаги тузилмалари орқали хорижий туристларни қабул қилиш, уларга хизмат кўрсатиш, туристик маршрутларни ташкил этиш ва тарихий-маданий объектларни халқаро туристик айланмага жалб қилиш кўлами кенгайди;

– 1985–1991 йиллар – қайта қуриш шароитида хорижий туризм тизимининг трансформацияси ва халқаро туристик алоқаларнинг кенгайиши. Ушбу даврда ташқи дунё билан алоқаларнинг фаоллашуви, хорижий туристлар ҳаракатига нисбатан ёндашувларнинг ўзгариши ҳамда совет туризм тизимида бошланган институционал ислохотлар Ўзбекистонда хорижий туризмнинг кейинги ривожланиши учун янги шароитларни юзага келтирди.

– 1985–1991 йиллар – қайта қуриш даврида туризм соҳасида бошқарув ва иқтисодий механизмларнинг либераллашуви.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда Совет даври Ўзбекистон туризми тарихини даврлаштириш таҳлили шуни кўрсатадики, мавжуд даврлаштириш моделларини республика тарихига тўғридан-тўғри татбиқ этиш методологик жиҳатдан етарли эмас. Собиқ СССР туризми тарихига оид тадқиқотларда давр чегаралари, аввало, туристик ташкилотларнинг қайта ташкил этилиши, бошқарув шакллариининг ўзгариши, давлат ва қасаба уюшмаларининг роли, туризмнинг оммавийлашуви ҳамда иқтисодий функцияларига асосланган. Бироқ Ўзбекистон туризми тарихида ушбу омиллар республикадаги сиёсий-ижтимоий жараёнлар, тарихий-маданий мероснинг туристик ресурс сифатида ўзлаштирилиши, ташқи алоқалар ва хорижий туризмни ташкил этиш механизмлари билан уйғун ҳолда намоён бўлган.

Шунинг учун Ўзбекистонда совет туризми тарихини даврлаштиришда ташкилий-институционал ўзгаришлар, давлат туризм сиёсати, хорижий туризмнинг шаклланиши, моддий-техник базанинг ривожланиши, туристик оқимлар динамикаси ва республика тарихий-маданий объектларининг туристик айланмага жалб этилиши каби ўзаро боғлиқ мезонларни комплекс қўллаш мақсадга мувофиқ. Айниқса, қириш туризми нуқтаи назаридан 1960-йиллар ўрталаридан бошланган сифат ўзгаришини алоҳида ҳисобга олиш зарур: бу даврдан хорижий фуқароларни қабул қилиш халқаро алоқаларнинг ёрдамчи шакли эмас, балки махсуслашган хорижий туризм фаолияти сифатида институционал ва моддий жиҳатдан ривожлана бошлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Matxoliqov Q. Xalqaro turizm rivojlanishining tarixiy bosqichlari // Tarixiy obyektlar va tabiiy maskanlar uyg'unligi asosida O'zbekistonning turistik salohiyatini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari va istiqbollari. 15.03.2024 O'zMU. <https://phoenixpublication.uz/32>
2. Квартальнов В. А., Федорченко В.К. Туризм социальный: история и современность. — Киев : Выща шк., 1989. С.44-47
3. В.В.Абрамов. О периодизации развития мирового и отечественного туризма.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-periodizatsii-razvitiya-mirovogo-i-otechestvennogo-turizma?utm>
5. Шульгина О.В., Шульгина Д.П. Советский период в истории развития туризма в России: интеграция культурного наследия, государственной политики, идеологии, экономики // Исторический журнал: научные исследования. 2021. № 3. С. 150-164.
6. Березовая Л.Г. История туризма и гостеприимства. – М.: Издательство Юрайт, 2014. С. 21
7. А. Ганский, Е. В. Андрейчик. История путешествий и туризма. «Туризм и гостеприимство» – Новополюк : ПГУ, 2015. – Ч. 1. С 23-27
8. Шахбазов Ю.В. Становление и развитие туризма на северном Кавказе (вторая половина XIX - конец XX века) Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Пятигорский ГТУ. 2010. С.50

BUXORO AMIRLIGI TAXT VORISLARINING BOSHQARUV AMALIYOTI

Egamberdiyev Alisher Muzaffar o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O'zbekiston

e-mail: alisheregamberdiyev@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asr oxirida Buxoro amirligida amal qilgan davlat boshqaruvi tizimi, xususan, taxt vorisini oliy hukmdorlik maqomiga tayyorlashning amaliy va institutsional mexanizmlarini tahlil etishga bag'ishlangan. Ishda valiahd shahzodalarning nufuzli viloyatlarga hokim etib tayinlanishi shunchaki hududiy idora amaliyoti bo'lib qolmay, bo'lajak hukmdor atrofida o'ziga xos ma'muriy-siyosiy tayanch, ya'ni kichik saroy tizimini shakllantirish vositasi bo'lganligi tarixiy manbalar vositasida isbotlanadi. Tadqiqot doirasida viloyat ma'muriyati, lashkarboshilar va saroy ichki xizmatchilarini saralash mezonlari o'rganilib, an'anaviy urug'-aymoqchilik rishtalari bilan bir qatorda shaxsiy sadoqat, boshqaruv mahorati hamda axboriy ustunlik omillari xizmat pog'onalarida ko'tarilishning bosh mezonlari bo'lganligi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, poytaxtdagi oliy nufuz egalari bilan viloyatdagi valiahd doirasi o'rtasidagi siyosiy muvozanat, otaliqlik institutining davlat boshqaruvidagi murakkab o'rni hamda vorisning taxtga o'tirish jarayonida viloyat a'yonlarining mavqei mahalliy yilnomalar va xorijiy kuzatuvchilarning asarlari qiyosiy tahlili asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Mang'itlar sulolasi, kichik saroy, viloyat boshqaruvi, otaliq, qo'shbegi, saroy a'yonlari, mansab taqsimoti.

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу системы государственного управления, действовавшей в Бухарском эмирате во второй половине XVIII – конце XIX века, в частности практических и институциональных механизмов подготовки наследника престола к статусу верховного правителя. На основе исторических источников в работе доказывается, что назначение наследных принцев (валиахдов) правителями влиятельных провинций (вилаятов) являлось не просто практикой территориального управления, но и средством формирования вокруг будущего правителя своеобразной административно-политической опоры – системы “малого двора”. В рамках исследования изучены критерии отбора провинциальной администрации, военачальников и внутренних придворных служащих; показано, что наряду с традиционными кланово-родственными связями ключевыми критериями продвижения по службе выступали личная преданность, административные навыки и факторы информационного преимущества. Кроме того, на основе сравнительного анализа местных хроник и трудов иностранных наблюдателей освещаются политический баланс между высшей столичной знатью и окружением наследника в провинции, сложная роль института аталычества в государственном управлении, а также позиции провинциальной знати в процессе восхождения наследника на престол.

Ключевые слова: Бухарский эмират, династия Мангитов, малый двор, провинциальное управление, аталык, кушбеги, придворная знать, распределение должностей.

Abstract. This study analyzes the system of state governance in the Emirate of Bukhara during the second half of the eighteenth and late nineteenth centuries, with a specific focus on the practical and institutional mechanisms employed to prepare the heir to the throne for supreme rule. Drawing on historical sources, the paper demonstrates that appointing crown princes (valiahds) as governors of influential provinces (vilayets) was not merely a territorial administrative practice, but a means of establishing a distinct administrative-political support system – a “minor court” – around the future ruler. Within the scope of the study, the selection criteria for provincial officials, military commanders, and internal court attendants are examined, revealing that alongside traditional tribal and kinship ties, personal loyalty, managerial competence, and information advantage served as primary criteria for career advancement. Furthermore, based on a comparative analysis of local chronicles and accounts by foreign observers, the article elucidates

the political balance between the supreme capital elites and the heir's provincial circle, the complex role of the institution of ataliqship in state administration, and the influence of provincial dignitaries during the heir's accession to the throne.

Keywords: *Emirate of Bukhara, Manghit dynasty, minor court, provincial governance, ataliq, kushbegi, court dignitaries, allocation of administrative offices.*

KIRISH

Buxoro amirligida davlat boshqaruvi tuzilmasi, oliy hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishi hamda sulolaviy vorislik an'analari ko'p asrlik sharqona davlatchilik tajribasiga asoslangan murakkab tizim sanaladi. Mazkur tizimda taxt vorisini amaliy davlat ishlariga tayyorlash, uning siyosiy idrokini yuksaltirish, hududlarni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish hamda mustaqil qaror qabul qilish salohiyatini sinovdan o'tkazish davlat barqarorligini ta'minlashning eng muhim omillaridan biri hisoblangan. Mang'itlar sulolasi hukmronligi davrida markaziy hokimiyat nufuzini viloyatlarga yoyish va ayni paytda bo'lajak amirni yirik siyosiy maydonga hozirlash maqsadida uni strategik ahamiyatga molik bekliklar – xususan, Qarshi, Karmana kabi hududlarga hokim etib tayinlash mustahkam odat tusiga kirgan edi. Mazkur jarayon shunchaki mahalliy ma'muriyatni idora etish bilan cheklanib qolmasdan, tub mohiyatiga ko'ra kelajakdagi markaziy hukumat poydevorini oldindan qurish, saroy a'yonlarining yangi toifasini saralab olish va bo'lajak hukmdorning shaxsiy siyosiy guruhini vujudga keltirish maydoni vazifasini bajargan.

Sharq an'anaviy davlatchiligi tarixshunosligida viloyat hokimiyati markaziy saroy apparatining kichraytirilgan ko'rinishi sifatida talqin qilinadi. Bo'lajak hukmdorning viloyat boshqaruviga yuborilishi bevosita uning atrofida maslahatgo'ylar, murabbiylar, mahalliy amaldorlar, lashkarboshilar hamda xos mulozimlardan iborat alohida ijtimoiy-siyosiy doiraning, ya'ni shartli ravishda kichik saroy deb nomlanuvchi mahkama tizimining qat'iy qaror topishiga turtki bergan. Beklikni boshqargan shahzodalarning shaxsiy qarorgohi, devonxona tartiboti va o'ziga xos amaldorlar silsilasi mavjud bo'lib, ular amalda oliy hukmdorning viloyatdagi muvaqqat noibi sifatida ish yuritganlar [1; 6-b.]. Shu jihatdan olib qaralganda, mazkur ma'muriy muhit valiahd uchun boshqaruv tajribasini orttirish vositasi bo'lish barobarida, taxtga o'tirish arafasida va undan keyingi davrda uning eng ishonchli suyanchig'iga aylanuvchi tarafdorlar guruhini saralash maydoni vazifasini ham o'tagan.

Ushbu mavzuning dolzarbligi shundaki, Buxoro amirligida oliy hokimiyatning vorislik mexanizmlari, markaz va viloyatlar o'rtasidagi ma'muriy munosabatlar hamda saroy elitasining shakllanish qonuniyatlari uzoq yillar davomida ko'pincha faqat tor doiradagi sulolaviy ziddiyatlar sifatida tadqiq etib kelindi. Vaholanki, valiahd atrofida shakllangan ma'muriy-siyosiy guruhning tuzilishi, ularning davlat idorasidagi o'rni va hokimiyat almashinuvidagi roli an'anaviy davlatchiligimizning ichki mexanizmlarini, qaror qabul qilish jarayonlarini hamda mansabdorlarni xizmatga jalb etish usullarini chuqur anglash imkonini beradi. Mazkur tadqiqotda aynan ushbu kichik saroy fenomenining paydo bo'lishi, uning amaldorlar saralovidagi o'rni hamda markaziy davlat idorasi bilan o'zaro aloqalari yaxlit bir tizim sifatida ko'rib chiqiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda tarixiy bilishning obyektivlik, tarixiylik, mantiqiylik va tizimlilik kabi tamoyillariga qat'iy amal qilindi. Buxoro amirligidagi valiahdlik instituti va uning atrofidagi ma'muriy tuzilmalarni tadqiq etish jarayonida qiyosiy-tarixiy, tarixiy-genetik hamda manbashunoslik tahlili usullaridan keng foydalanildi. Xususan, qiyosiy-tarixiy usul vositasida Mang'itlar sulolasining turli davrlarida valiahdlar tasarrufidagi viloyat mahkamalarining tuzilishi, ularning amaldorlar tanlash tamoyillari va markaz bilan o'zaro aloqalari qiyoslanib, umumiy hamda o'ziga xos jihatlari ajratib ko'rsatildi. Tarixiy-genetik usul esa kichik saroyda tarbiya topgan ma'muriy a'yonlarning keyinchalik poytaxtga ko'chib o'tishi va markaziy davlat apparatidagi yetakchi lavozimlarni egallash jarayonini uzluksiz rivojlanishda o'rganish imkonini berdi.

Tadqiqotning manbaviy asosini mahalliy saroy yilnomalari, xususan, Mir Abdulkarim Buxoriyning tarixiy asari, shuningdek, Buxoro xonligi ma'muriy tizimini bevosita kuzatgan rus harbiy sharqshunoslari va sayyohlarining tadqiqotlari tashkil etadi. Shuningdek, xorijiy elchilar va sayyohlar qoldirgan tavsifiy xotiralar qiyosiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan tanqidiy ko'rikdan o'tkazildi. Davlat tuzilmasi, harbiy unvonlar, soliq-moliya idorasi hamda saroy ichki xizmati kabi lavozimlarni tahlil qilishda institutsional yondashuv qo'llanilib, ularning har biri alohida boshqaruv instituti sifatida baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tarixiy dalillar shuni ko'rsatadiki, valiahd shahzodaning viloyatdagi qarorgohi poytaxt saroyining aynan takrorlangan nusxasi bo'lmagan. Uning tuzilishi, a'yonlar tarkibi va xizmatchilar soni shahzodaning shaxsiy ehtiyojlari, viloyatning xo'jalik imkoniyatlari, mahalliy urug'larning ta'siri hamda poytaxt bilan aloqalarga qarab shakllangan. Viloyat hokimi bo'lgan valiahd tasarrufida devonxona, shaxsiy soqchilar bo'linmasi, soliq-moliya idorasi hamda xo'jalik ishlari bilan mashg'ul bo'lgan ko'plab xizmatchilar toifasi faoliyat yuritgan [1; 6-b.]. Voris o'z hududida markaziy davlat apparatining kichik andozasini barpo etish barobarida, mahalliy sharoitga moslashuvchan boshqaruv tizimini joriy qilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmiga oid ma'lumotlar viloyat beklari, jumladan, taxt vorislari hududiy idorani mustahkamlashda, avvalo, yaqin qarindoshlariga tayanganligini tasdiqlaydi. Bunday amaliyot sulolaviy xavfsizlik, umumiy manfaatdorlik hamda kutilmagan fitna va xiyonatlarning oldini olish intilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan [2; 351-b.]. Mahalliy xalq va ko'chmanchi urug' oqsoqollari bekning yaqin qarindoshlarini uning to'la huquqli vakili sifatida qabul qilgan hamda ularga oliy darajadagi ehtirom ko'rsatgan. Shunday qilib, qarindoshlik rishtalari maishiy doiradan chiqib, viloyat boshqaruvini amalga oshirishning muhim vositasiga aylangan. Valiahdning o'z beklik hududida sinalgan qarindoshlarini va xizmatda o'zini ko'rsatgan xos a'yonlarini tayanch mansablarga qo'yishi uning bo'lajak markaziy boshqaruvi uchun poydevor yaratishning dastlabki bosqichini tashkil etgan.

Biroq mansab taqsimoti faqatgina qarindosh-urug'chilik doirasi bilan cheklanib qolmagan. Ayrim Ko'histon beklari markazdan uzoqroq tobe yerlarga o'z yaqinlaridan bo'lgan kichik beklarni tayinlashdan ongli ravishda tiyilganlar. Ular bunday hududlar idorasini xizmatda sinalgan sodiq mulozimlariga yoki soliq yig'ish amaliyotini puxta egallagan sarkorlarga topshirganlar [3; 80-b.]. Mazkur holat bek uchun mahalliy daromadlar ustidan qat'iy nazorat o'rnatish, farmonlarning og'ishmay bajarilishini ta'minlash va eng muhimi, mahalliy zodagonlarning mustaqil kuchga aylanib, markazga bo'ysunmay qo'yishining oldini olish zarurati bilan izohlangan. Shu sababli, amaliy xizmat orqali sinalgan sarkor ayrim paytlarda nasab jihatidan yaqin kishidan ko'ra ishonchliroq suyanch vazifasini o'tagan. Demak, ma'muriy idorada amaliy layoqat va sadoqat nasabiy imtiyozlardan ustun qo'yilgan holatlar an'anaviy jamiyatda ham keng uchrab turgan.

Viloyatdagi xizmat amaldorlarning qobiliyati va sadoqatini uzluksiz tekshirish imkonini bergan. Valiahd o'z atrofida jamlangan amaldorlarni soliq undirish, ekin maydonlari va suv tarmoqlarini nazorat qilish, harbiy safarbarlikni amalga oshirish, yozishmalar olib borish hamda mahalliy kayfiyatni kuzatish kabi turli darajadagi murakkab vazifalarga jalb etgan. Topshiriqni sadoqat va yuksak natija bilan bajargan amaldor shahzodaning cheksiz ishonchini qozongan hamda kelgusida yuksakroq lavozimlarga ko'tarilish imkoniga ega bo'lgan. Aksincha, buyruq ijrosida sustkashlikka yo'l qo'ygan, xiyonat yoki suiiste'mollik alomatlarini namoyon etgan shaxslar ma'muriy doiradan butunlay chetlashtirilgan. Shu ma'noda, kadrlar saralovi bir martalik tayinlov emas, balki davomli amaliy kuzatuv, xizmat va sinov jarayonidan iborat bo'lgan.

Valiahd boshqaruvidagi saroy tuzilmasida yasovulboshi boshchiligidagi yasovullar guruhi alohida siyosiy va xavfsizlik o'rniga ega bo'lgan. Yasovullar rasmiy qabullarda va tantanalarda shahzodaning hamrohi bo'lish bilan birga, viloyatdagi umumiy ahvolni kuzatib borgan, chekka

tumanlardan axborot to'plagan va muhim ma'lumotlarni bevosita valiahdga yetkazib turuvchi shaxsiy kuzatuvchilar vazifasini o'taganlar [2; 351-b.]. Yasovullarga topshirilgan vazifalar ko'pincha xavfsizlik, tezkor xabarlarini yetkazish va mahalliy ma'murlar faoliyatini nazorat qilish bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Ushbu tezkor axborot oqimi shahzodaga mahalliy amaldorlarning o'zboshimchaliklarini jilovlash, xalq noroziligining oldini olish hamda poytaxtdagi oliy saroy a'yonlaridan mustaqil bo'lgan xolis ma'lumotlarga ega bo'lish imkonini yaratgan.

Shahzodaning ma'muriy-siyosiy tarbiyasida otaliq mansabi nihoyatda katta mavqega ega bo'lgan. Otaliq yosh valiahdni davlat boshqaruvi qoidalari, saroy odobnomasi va harbiy ishlar bilan tanishtiruvchi bosh murabbiy hisoblangan [4; 53-b.]. Valiahd voyaga yetguniga qadar otaliq amalda viloyatning barcha ishlarini idora qilgan va uning nomidan qarorlar qabul qilgan. Bunday yaqinlik otaliqni oddiy yo'l-yo'riq ko'rsatuvchidan siyosatga bevosita ta'sir o'tkaza oladigan qudratli arbob darajasiga ko'targan. Otaliq o'z qarindoshlari va tarafdorlari orqali valiahd atrofidagi mansablar taqsimotini ham belgilab bergan. Shu bilan birga, tarixiy manbalarda qayd etilganidek, otaliqlik mansabi ayrim sharoitlarda markaziy hokimiyatni zaiflashtirish va davlat idorasini qonunga zid ravishda egallash vositasiga ham aylanishi mumkin bo'lgan [4; 53-b.]. Bu holat kichik saroyning markaziy hokimiyat uchun ikki tomonlama xususiyatini – bir tomondan bo'lajak davlat xizmatchilarini yetishtiruvchi, ikkinchi tomondan markazga bo'ysunmaydigan guruhlarini paydo qiluvchi muhit ekanligini ko'rsatadi.

Valiahd saroyi siyosiy va ma'muriy mansablar bilangina cheklanib qolmagan. Shahzodaning atrofi uning kundalik oromi, salomatligi, shaxsiy xavfsizligi va el oldidagi obro'yini ta'minlaydigan xos xizmatchilardan ham tarkib topgan. 1868-yilga oid kuzatuvlarda tirnoqchi, tanani uqalovchi hamda uzoq safarlardan keyin shahzodaning jismoniy horg'inligini yozuvchi mulozimlar alohida qayd etiladi [5; 90-b.]. Ularning vazifalari tor maishiy ko'rinishga ega bo'lsa-da, hukmdor vujudiga doimiy yaqinlik bunday xizmatchilarni saroyning eng ishonchli ichki halqasiga aylantirgan. Saroy ichidagi fitnalar va zaharlash xavfi yuqori bo'lgan sharoitda bunday xizmatchilarning sadoqati nihoyatda yuksak qadrlangan.

To'shakchi shahzodaning tungi osoyishtaligi uchun joy tayyorlashga mas'ul bo'lgan bo'lsa, qimmatbaho egar-jabduqlar, zarbof liboslar va jangovar qurollar xazinachi nazoratida saqlangan. Xazinachi boylikni asrash bilan cheklanmay, tantanali yurishlarda shahzoda oti yonida piyoda borib, uning saxovati, qudrati va saltanat dabdabasini xalqqa namoyish etishga xizmat qilgan [5; 90-b.]. Moddiy boyliklarga bevosita daxldorlik xazinachidan yuksak darajadagi to'g'rilik va sadoqatni talab qilgan. Shu bois ushbu lavozimga faqat eng yaqin, xizmatda sinalgan shaxslar tayinlangan va ularning saroydagi mavqei rasmiy unvonidan ancha kengroq bo'lgan. Tantanali yurishlarda xizmatchilar safining oldida jarchi yoki toj-u taxt posboni yurib, yo'lni ochgan, valiahdning tashrifini e'lon qilgan va marosim tartibini saqlagan [5; 90-b.]. Bu kabi xizmatkorlarning barchasi markaziy mansablarga ko'tarilgan deyish to'g'ri bo'lmasa-da, hukmdorga kundalik yaqinlik ularning ayrimlariga keyinchalik davlat idorasida jiddiy nufuzga ega bo'lish imkonini yaratgan.

Kichik saroyning markaziy hukumat uchun tayanch manbaiga aylanishi amir Nasrulloning Qarshi beklik davridagi faoliyatida yaqqol ko'rinadi. Shahzodaga sadoqat ko'rsatgan va unga maslahat bergan G'uzor hokimi Mo'minbiy dodxoh hamda keyinchalik davlatning oliy qo'shbegisi darajasiga ko'tarilgan Hakimbiy uning tayanch doirasida shakllangan arboblardan bo'lgan. Nasrullo 1826-yilda Buxoro taxtini egallagach, Qarshi davrida sinalgan xos kishilar poytaxt boshqaruviga jalb qilinib, avvalgi amaldorlar o'rnini egallaganlar [6; 225-b.]. Bu o'zgarish shunchaki mansab almashinuvidan kengroq mazmunga ega bo'lib, yangi amirning shaxsiy ishonchga tayangan boshqaruv tizimini o'rnatishiga hamda markaziy devonni to'liq o'z izmiga bo'ysundirishiga xizmat qilgan. Valiahd taxt uchun kurash boshlaganida viloyatdagi lashkariy, moddiy va axboriy tayanchi uning eng katta quroli bo'lgan, taxt egallangach esa ushbu jamoa davlatning yangi ma'muriy tayanchiga aylangan.

Fransuz sayyohi Gabriel Bonvalotning 1880-yillar boshidagi kuzatuvlarida Buxoro amirligi viloyatidagi shahzoda atrofida shakllangan harbiy-ma'muriy a'yonlar majmuasi aniq tasvirlangan [7; 183-b.]. Chorjo'y qarorgohida amirning o'g'li – to'rajon boshchiligida to'laqonli saroy tartiboti amal qilgan bo'lib, uning qabulxonasida oliy harbiy boshliqlar va oq soqolli ma'muriy a'yonlar

qat'iy mavqe masofasini saqlagan holda xizmatda turganlar [7; 183-b.]. Sayyoh qarorgoh devorlariga turli qurol-yarog'lar osilganini, baland shiftli xonalarda to'rajonning ortida ko'plab a'yonlar ehtirom bilan tik turganini, ayvon ostida esa shahzoda taklif etgan ziyofatda viloyatning eng nufuzli harbiy qo'mondonlari jam bo'lganini qayd etadi [7; 183-b.]. Ushbu ma'lumotlar viloyatdagi valiahd saroyi oddiy qarorgoh bo'lmay, balki o'ziga xos protokol va harbiy-ma'muriy intizomga ega mustahkam hokimiyat markazi bo'lganini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, taxt vorisining hokimiyat tepasiga kelishi nafaqat uning viloyatdagi kadrlariga, balki poytaxt Arkida oldindan tuzilgan yashirin ma'muriy guruhlarining faoliyatiga ham bevosita bog'liq bo'lgan. Tarixchi Mir Abdulkarim Buxoriyning ma'lumot berishicha, shahzoda Mir Sayyid Haydar Qarshida hokim bo'lgan davrida Buxoro poytaxtida uning tarafdorlaridan iborat nufuzli doira mavjud edi [8; 153-b.]. Ushbu ittifoq boshida qo'shbegi O'tkur So'fi, Xoja Sodiq, harbiy to'pchilar qo'mondoni To'pchiboshi Muhammad Amin hamda mamlakatning bosh qozisi – Qozulquzzot Mirzo Fazl turgan [8; 154-b.]. Amir Shohmurod vafot etgan zahoti ushbu ma'muriy guruh Ark saroyini zudlik bilan nazoratga olib, ehtimoliy muxolif amirlarni zanjirband qilgan va valiahd Sayyid Haydar Qarshidan yetib kelguniga qadar poytaxt xavfsizligini to'liq ta'minlagan [8; 154-b.]. Bu holat shuni ko'rsatadiki, valiahdlik faoliyati faqat viloyat ichidagi saroy bilan cheklanib qolmay, poytaxtdagi oliy a'yonlar bilan mustahkam ittifoq tuzishni ham talab etgan.

Mang'itlar sulolasining Buxoro taxtidagi hukmronligi davrida, xususan Muhammad Rahimbiy otaliq hamda Daniyolbiy otaliq boshqaruvi yillarida saroydagi oliy qo'shbegi mansabi amalda davlatning barcha moliyaviy va ma'muriy ishlarini nazorat qiluvchi asosiy mavqega aylandi [9; 60-b.]. Kelib chiqishi eroniy qullarga taqaladigan Davlat qo'shbegining mutlaq ta'siri shu qadar ortdiki, hatto hukmdor Daniyolbiy otaliq ham uning davlat ishlaridagi faoliyatiga qarshilik ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lmagan [9; 60-b.]. Ushbu sharoitda taxt vorisi shahzoda Shohmurod saroy ma'muriyatidagi bu kabi cheksiz vakolatlarni bartaraf etish tashabbusi bilan chiqdi. Mir Abdulkarim Buxoriyning guvohlik berishicha, Shohmurod diplomatik hiyla ishlatib, Qo'qon xonligidan kelgan elchilarni qabul qilish bahonasida Davlat qo'shbegini o'z qarorgohiga chorlagan va ushbu qudratli raqibni jismonan mahv etish orqali taxt atrofi va saroy boshqaruvidagi munosabatlarni sulola foydasiga hal etgan [9; 60-b.]. Shohmurod hukmronligi yillarida qo'shbegi vakolatlari muvaqqat cheklangan bo'lsa-da, amir Haydar davriga kelib, oliy ma'muriy boshqaruv zanjiri yana ushbu amaldor qo'lida to'plangan [9; 60-b.].

XIX asrning ikkinchi yarmida, Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi protektoratiga aylangan murakkab sharoitda ham taxt vorisini amaliy davlat ishlariga jalb etish amaliyoti saqlanib qolgan. Amir Muzaffar hukmronligi davrida uning o'g'li, bo'lajak hukmdor Abdulahadxon viloyat boshqaruvi va strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni suv bilan ta'minlashdek hayotiy masalalarda otasi bilan "Amudaryodan Buxoroga oqova suv berish to'g'risida" bevosita rasmiy muloqot va yozishmalar olib borgan [10; 28-b.]. Mazkur holat valiahd shahzodaning taxtga o'tirguniga qadar muayyan ijroiya vakolatlarga, shaxsiy devoniga hamda hududiy xo'jalikni boshqarish tajribasiga ega bo'lgan to'laqonli davlat arbobi sifatida shakllanganligidan dalolat beradi.

XULOSA

Buxoro amirligida valiahdlik instituti va uning tarkibiy qismi hisoblangan kichik saroy tuzilmasi an'anaviy davlatchilik tizimida o'zaro mustahkam bog'langan uchta muhim vazifani bajargan. Birinchidan, ushbu tuzilma valiahdning xavfsizligini, kundalik xizmatini va marosimiy etiketga mos turmush tarzini ta'minlovchi maishiy poydevor bo'lgan. Ikkinchidan, u viloyat miqyosidagi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy, agrar va suv taqsimoti bilan bog'liq masalalarni markaz manfaatlari asosida idora qiluvchi ma'muriy apparat rolini o'tagan. Uchinchidan, eng asosiysi, kichik saroy kelgusida butun davlat boshqaruvini qo'lga oladigan yangi amir uchun eng ishonchli, shaxsiy xizmatda sinovdan o'tgan, sadoqati kafolatlangan amaldorlar tabaqasini yetishtirib beruvchi o'ziga xos siyosiy maktab vazifasini bajargan.

Boshqaruv amaliyotida urug'-aymoqchilik munosabatlari dastlabki ishonch omili sifatida xizmat qilgan bo'lsa-da, real xizmat jarayonida amaliy natijadorlik, qobiliyat, axborotga egalik va shaxsiy sadoqat kadrlar saralovining bosh mezoniga aylangan. Yasovullarning axboriy kuzatuvi,

otaliqlarning siyosiy homiyligi, hatto xos xizmatchilarning shaxsiy yaqinligi valiahd atrofida markaziy saroydan mustaqil boshqaruv guruhining shakllanishiga zamin yaratgan. Viloyat boshqaruvi shu tariqa valiahdning siyosiy yetuklikka erishishi bilan bir vaqtda bo'lajak markaziy hukumat amaldorlarini saralash va tarbiyalashning uzluksiz, yaxlit mexanizmi sifatida faoliyat yuritgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – London and New York: RoutledgeCurzon, 2004. – 348 p.
2. Recueil d'itinéraires et de voyages dans l'Asie centrale et l'Extrême-Orient. – Paris: Ernest Leroux, éditeur, 1878. – 380 p.
3. Гребенкинъ А. Заметки о Когистане // Материалы для статистики Туркестанского края: Ежегодник / Под ред. Н.А.Маева. Вып. 2. – Санкт-Петербург: Туркестанский стат. ком., 1873. – С. 71–83.
4. Muxiddinova M.S. XVIII–XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligidagi tarixiy jarayonlar (Tarixi Xumuliyl asari asosida): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Samarqand, 2024. – 160 b.
5. Vambery A. Sketches of Central Asia: additional chapters on my travels, adventures, and on the ethnology of Central Asia. – Philadelphia: J. B. Lippincott & Co.; London: Wm. H. Allen & Co., 1868. – 444 p.
6. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1843. – 282 с.
7. Bonvalot G. En Asie Centrale: Du Kohistan à la Caspienne / cartes et gravures d'après les photographies de l'auteur par Albert Pépin. – Paris: Librairie Plon, E. Plon, Nourrit et Cie, 1885. – 288 p.
8. Mir Abdoul Kerim Boukhary. Histoire de l'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand): Depuis les dernières années du règne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire (1740–1818) / publiée, traduite et annotée par C. Schefer. – Paris: Ernest Leroux, Éditeur, 1876. – 306 p.
9. Абдураимов М.А. Кошбеги, а не кушбеги: к истории установления власти кошбеги в Бухарском ханстве // Общественные науки в Узбекистане. – 1974. – № 11. – С. 54–60.
10. Астанова Г.Ю. Из истории водопользования в Каракульском тумане Бухарского эмирата второй половины XIX – начала XX века // Общественные науки в Узбекистане. – 1979. – № 8. – С. 27–29.

G'UZOR BEKLGINING MUQADDAS QADAMJOLARI

Jo'raev Abduqayum Ortiqovich

Qarshi Davlat Universiteti tadqiqotchisi

e-mail: abduqayum.joraev.68@mail.ru

orcid: 0009-000-5325-8427 UDK: 950 (575.0)

Annotatsiya: *G'uzor bekligining diniy e'tiqodiga e'tibor qaratsak dastlab bu joylarda miloddan oldingi VI asrda zardushtiylik, III-II asrlarda buddizm, milodiy VIII asrda islom dini kirib kelgan. Qumcho'p ota[1], Xo'jaboshi ota, Yalpoqtepa[2], Qo'shtepa, Shuturtepa kabi bir qancha tarixiy qo'rg'onlardan topilgan tarixiy ashyolar ushbu fikrimizni isbotidir. Bu tepaliklarda otashtparaslik, buddizm va islom dinlariga xos moddiy manbalar ko'plab uchraydi. Bu hol G'uzor tumanida yashagan xalqlarni turli dinlarga e'tiqot qilganidan dalolat beradi.*

Tayanch so'zlar: *Xo'jaboshi ota, Miri Janda ota, Shayx Xalifa Qambariddin ota, Muhammad A'zam.*

KIRISH

Islom dinining kirib kelishi, islom madaniyatining rivojlanishiga sabab bo'ldi. G'uzorga kelib, uning xalqini islomiy ruhda tarbiyalab, shu yerlarni obod qilib vafot etgan 70 dan oshiq avliyolarning G'uzorda muqaddas qadamjolari mavjud. Bular: Miri Janda ota[3], Musofir ota, Qumcho'p ota[4], Vali bobo, Shayx Xalifa Qambariddin ota[5], Zangi bobo, Tohir-Zuhra, G'ulom Naqshband, Bo'zdostar ota, Muhammad A'zam, Ho'ja Mavlono, Hojatismish bobo, G'oyib ota, Xo'ja Chordora ota, Xo'jabosh ota, Xonaqoh ota, Zaynobbiddin ota, Mang'it ota, Ko'ktosh ota, Omon ota, Imom Xalqama, Xo'ja Rannoz, Chuchuk ota, Xo'ja Buzruk ota, Hazrati Amin ota[6], Qarovul ota, Shayx Olovuddin Soqiy Hazratlari va hokoza.

Eng e'tiborli tomoni shundaki, bu joyda yashab, faoliyat ko'rsatgan aziz avliyolarning ko'plari boshqa yurtlardan G'uzor kelishib, shu joyni o'zlariga makon etib tanlashgan. Bunga misol uchun Miri Janda ota Bog'doddan, Musofir ota Samarqand viloyatining Kattaqo'rg'on tumanidan, Xo'ja Olovuddin Soqiy Hazratlari Buxorodan, Xonaqoh ota Iroq davlatining Kufa shahridan va hokazo. Yana bir qiziqarli tomoni shundaki G'uzorda yashagan avliyolarning ko'pchiligini kelib chiqishi xo'jalar avlodiga borib taqaladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotni amalga oshirishda G'uzor tarixini yoritishga oid adabiyotlar va manbalardan keng ko'lamda foydalanildi. Ilmiy tadqiqot ishida davriylikka katta e'tibor qaratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

G'uzor yerlarini ham shu kabi asrlar mobaynida gullab yashnashida aziz-avliyolarning o'rni benihoya katta bo'lgan[7]. Miri Janda ota G'uzor bozorining xayri-barakali bo'lishi uchun duo berganlar. Musofir ota hozirgi qabrlari joylashgan yerlarda shogirdlari bilan ariqda suv olib kelib, yangi qishloqqa asos solganlar va xalqni hidoyatga boshlaganlar. Xalfa Qambar ota ocharchilik paytlari hovlisidagi 40 quloqlik katta qozonida tinimsiz kechayu-kunduz ovqat tayyorlab, umrining oxirigacha uzoq yillar har kuni 150-200 ta yetim va kambag'allarni qornini to'yg'azganlar[8]. Hazrati Zangi bobo[9]shu yerlarga kelib, xalq chorvasini ko'payishiga va mol bozoriga duo berganlar. (Shu tufayli uzoq asrlar mobaynida G'uzor mol bozori O'rta Osiyoda mashhur bo'lgan) Hazrat Bahouddin Naqshbandni shogirdi G'ulom Naqshband G'uzor xalqiga «Naqshbandiya» ta'limotini yoygani uchun «Naqshband»[10] taxallusini oladi. Hazrat Bahouddin: «Agarda meni ziyorat qilishga imkoningiz bo'lmasa, chorshanba kuni shogirdim G'ulom Naqshbandni ziyorat qilsangiz ham duolaringizni qabul qilaman», [11] degan ekanlar.

Xo'jaboshi ota[12] Oqtosh, Puton, Yakkadarax, Qayirma, Chugurtma qishloqlariga ariq qazib kelib, shu joylarni obod qilgan. U qazib kelgan ariqqa xalq «Abulayz arig'i» deb nom qo'yganlar. Muhammad A'zam, (Ho'ja Mavlono) har yil bahor oyida G'uzor ustiga keladigan sel yo'lga ustoz Hujai Xizr bilan Xudoga duo qilib, Abdal teshikni ochadi. Shu teshik orqali sel G'uzorga bormay orqaga qaytib ketadi. Chuchuk qishlog'i joylashgan tog'li yerlarda suv bo'lmagan. Chuchuk otani[13]karomati bilan toshdan suv chiqib, ushbu hudud aholisi suv bilan taminlagan. Dostor ota[14]Pachkamar tepasidagi tog' adirligidagi yerdan shirin buloq suvi chiqarib, cho'ponlarni 20 kilometr uzoq joylarga mollarini olib borib sug'orishlaridan xalos etgan. Xonaqoh ota[15] G'uzor daryosining o'ng tomonida qaqrab yotgan yerlarga Qorakamardan Botash qishlog'iga qadar 19 kilometr uzunlikka ega bo'lgan ariq olib kelib, shu atrofdagi qishloq va ekin maydonlarini suv bilan taminlab, obod etganlar. Qoravul ota uzoq yillar G'uzor va unga yaqin yerlardan o'tayotgan karvon va aholini xavfsizligi taminlagan. Shayx Olovuddin Soqiy Hazratlari Eskibog' qishlog'i aholisini hidoyatga chorlab, ularga xizmat qilganlar. Bo'zdostar ota va Ho'ja Qambar[16] ota G'uzor xalqini islom diniga kiritishga xizmat qilganlar. Vali bobo[17] Qo'shtepa va uning atrofidagi qishloqlarni hidoyat yo'lga chorlagan. Qumchup ota esa hozirda qabrlari joylashgan karvon yo'lida bir quduq qazib, karvon ahlini suv bilan ta'minlagan. O'zi esa xalq mollarini boqib, ibodat bilan kun o'tkazgan.

XIII asrda, mo'g'ullar yurtimizni vayron qilib, xalqlarimizni qirib tashlayotgan og'ir damlarda G'uzorga kelib, shu yurt osoyishtali va obodonchiligi uchun hidoyat yo'lida o'z umrini

bag'ishlagan Abu Hafs Umar ibn Muhammad ibn Abdulloh ibn Shahobiddin Suhravardiy hayotiga to'g'risida to'xtalib o'tamiz.

Shayx Shaxobiddin Umar (Miri Janda ota). Bu ulug' insonni asli ismi Abu Hafs Umar ibn Muhammad ibn Abdulloh ibn Shahobiddin Suhravardiy bo'lib, hijriy 539 yil (milodiy 1144) yilda Bag'dod shahrida tug'ilib, hijriy 632 yil (milodiy 1234) yilda 90 yoshda G'uzor shahrida vafot etgan.

Shayx Shahobiddin Umarning piri Hazrati G'avsul A'zam Muhyiddin Sayyid Abdulqodir G'iloniy 1079-1166 yillar Bag'dodda yashagan avliyo, tasavvufdagi "Qodiriya" sulukining asoschisi buyuk mudarris. U kishining kelib chiqishi o'n avlod avval Muhammad alayhissalom farzandlari Fotimai Zahro avlodiga borib taqaladi[18]. Ul Hazrat Iroqning mashhuri azizlarining oxiridir.

Abu Hafs Umar ibn Muhammad ibn Abdulloh ibn Suhravardiyga dastlab otasi Shayx Muhammad ibn Abdulloh al-Suhravardiy va amakilari Abu Najib Abdulqodir ibn Abdulloh Suhravardiy (1097-1168) bilan birga yana bir qarindoshlari Shayx Shaxobiddin Abu Hafs Yahyo Suhravardiy (1155-1191) lar ustozlik qilgan. Keyinchalik esa Hazrati G'avsul A'zam Muhyiddin Sayyid Abdulqodir G'iloniyga shogird tushib, uning eng yetuk shogirdlaridan biriga aylandi. Yetuklikka erishgan Shahobiddin Umarga G'avsul A'zam o'z ustidagi xirqa (Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom kiyib yurgan kiyim)ni unga berib, kelgusida qiladigan xayirli ishlariga duo berdi. Shahobiddin Umar bu xirqani eskirib, yirtilib qolganda ham ustidan tashlamay (xalq tilida bu eski kiyim "janda" deb atalgan) umrining oxirigacha kiyib yurdilar va "Miri Janda" nomiga ega bo'ldilar. Ul kishi vafot etgandan keyin ham ancha vaqtgacha shayxlik xirqalari u kishining qabrlari ustiga yopingancha turgan.

Shayx Abdol xo'ja Muhammad A'zam Hazratlari ziyoratgohi G'uzor tumanining Tugal qishlog'ida joylashgan. Bu yerga 700 yillar muqaddam 12 uyli xo'jalar guruhi islom dinini tarqatish va xalqqa islomiy qonun-qoidalarini o'rgatish maqsadida Tugal qishlog'i o'rniga ko'chib kelishgan. G'uzorga kelgan xo'jalar ulug'idan Shayx Abdol xo'ja Muhammad Azam zamonasida katta mavqeiga erishgan. Shayx xo'ja Muhammad Azamni, ayrim paytlari "Shayx Abdol" deb ham atashgan[19].

Xalifa Qambariddin ota. Bu ziyoratgoh G'uzor tumanidagi Miri Janda ota qabristonida joylashgan. Xalifa Qambariddin otaning kelib chiqishi to'rt choryorlardan biri Abu Bakr Siddiq avlodiga borib taqaladi. Shayx hoji Xalifa Qambariddin 1181/1767 yilda tavallud topib qariyib bir asr hayot kechirib 99 yoshlarida 1280/1863 yilda G'uzor shahrida vafot etganlar. Xalifa Qambariddin otaning qabr toshlaridagi yozuvlarga e'tibor bersak u kishi G'uzorda tug'ilgan. Qabr toshida "Qambariddin Huzoriy hijriy 1280/1863 yilda vafot etgan, silsilasi uning Xalifa Yusuf Hisoriy nomli shogirdi bor" deb qayd etilganiga qarasak Huzoriy taxallusi o'zining tug'ilib o'sgan yurtiga nisbat berib aytiladi. Bundan shu narsani bilsak bo'ladiki Xalifa Qambariddin ota G'uzorda tug'ilganlar. U paytlar G'uzor bekligiga Qamashi va Dehqonobod tumanlari ham qaragan. U kishining ushbu katta hududning qaysi joyida tug'ilgani noma'lum[20].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganimizda avliyolar payg'ambarlar elchilari deganidek, ular xalq baxt-sodati uchun bir umr beminnat xizmat qilganlar. Hali G'uzorda o'rganilmagan 70 dan ziyod aziz-avliyolar qadamjolari mavjud. Shu qadamjoldan faqat o'n to'qqiztasi qisman o'rganildi. Qolganlari tadqiqotchilarni kutib yotibdi. Ularni kimligi va bu yerlarga qaerdan kelgani, nima ishlar qilganliklari ko'plab tadqiqotlarni talab qiladi.

Ajdodlar faoliyatini o'rganib, uni yoritish biz avlodlar uchun ham qarz, ham farzdir. Mustaqilligimiz sharofati bilan qadimgi o'tmishimizni o'z holidan o'rganish baxtiga muyassar bo'ldik. G'uzorda yashagan buyuk aziz avliyolar hayot va faoliyatlari borasida hali ancha yillar izlanishlar davom etadi. G'uzorda shuncha ko'p avliyalarni borligi esa bu yurti "Avliyolar yurti" deb atashga asos bo'ladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jo'raev A. G'uzor tarixi. Toshkent, 2023. 14-bet.
2. Ibrohim Chashmali. O'zbekistonning Qashqadaryo viloyati G'uzor tumanida 2005 yil arxeologiya qazuv ishlari.//Arxeologiya va san'at. №123 son. Istanbul,2006. 43-bet.
- 3.Daminov.I.I. Shaxobiddin Umar Suxavardiy. Toshkent, 2010. 7-bet.
- 4.Roziqov B. Qumchup xarobalari. Yangi hayot. №23-son. 6-bet.
- 5.Mirmuxammedov N. Shayx Xalifa Qambariddin ota. Toshkent, 2021. 10-bet.
6. Jo'raev A. Hazrati Amin ota ziyoratgohi. Toshkent, 2018. 5-bet.
7. Jo'raev A. G'uzorning muqaddas qadamjolari. Toshkent, 2017. 3-bet.
8. Dala tadqiqotlari. 2019 yil 27 aprelъ. Axborotchi Xalfa Qambar otaning chevarasi Turdi Turopov. G'uzor shahri.
9. Dala tadqiqotlari. 2019 yil 12 iyunъ. Axborotchi Norcha Yoqubov. Zangtepa qishlog'i.
10. Jo'raev A. G'ulom Naqshband ziyoratgohi. Toshkent, 2018. 7-bet.
11. Dala tadqiqotlari. 2019 yil 7 avgust. Axborotchi Alimardon Shoymardonov. Eskibog' qishlog'i.
12. Jo'raev A. Xo'ja Abul al Abulayz. Toshkent, 2018. 4-bet.
13. Jo'raev A. G'uzor tarixi. Toshkent, 2023.293-bet.
14. Jo'raev A. G'uzor tarixi. Toshkent, 2023.319-bet.
15. Dala tadqiqotlari. 2018 yil 15 may . Axborotchi Xaykal Kalonov. Qorkumdi qishlog'i.
16. Dala tadqiqotlari. 2022 yil 7 dekabrъ. Axborotchi. Abdurasul Ostons. Qo'shtepa qishlohi. .
17. Dala tadqiqotlari. 2001 yil 19 mart . Axborotchi Chorsanbe Bozorov. Qo'shtepa qishlog'i.
18. Muhammad Siddiq Rushdiy G'avsul A'zam ("Risoi Qodiriya") Toshkent, 1997. 8-bet.
19. Dala tadqiqotlari. Xudoyor Xasanov bilan suhbat. 2015 yil. 28 iyunъ. Tugal qishlog'i.
20. Dala tadqiqotlari. Xalifa Qambariddin otaning chevarasi Turdi Turopov bilan suhbat. 2019 yil. 18 aprelъ. G'uzor shahri.

O'ZBEK OLIMALARINING MADANIYAT VA ILM-FAN INTEGRATSIYASIDAGI ROLI

Elboyeva Shaxnoza Bo'riniyozovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
 "Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası dots.v.b.
 e-mail: elboyeva qarshi@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek olimalarining xalqaro nufuzli ilmiy jurnallardagi ilmiy faoliyati, ularning ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasi hamda nashriyot sohasidagi muvaffaqiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda so'nggi yillarda o'zbek ayol olimalarining ilmiy maqolalari chop etilgan yetakchi xorijiy jurnallar o'rganilib, ularning xalqaro ilmiy hamjamiyadagi o'rni va ta'siri yoritilgan. Shuningdek, ilmiy nashrlar sifati, impakt faktor, hamkorlik tarmoqlari va grant loyihalaridagi ishtirok masalalari ko'rib chiqiladi. Maqola o'zbek olimalarining global ilmiy maydondagi faolligini oshirishga xizmat qiluvchi omillarni aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek olimalari, ilmiy jurnallar, xalqaro nashrlar, ilmiy faoliyat, nufuzli jurnallar, impakt faktor, ilmiy hamkorlik.

Abstract: This article analyzes the scientific activities of Uzbek female scholars in internationally recognized scientific journals, their contribution to the development of science, and their achievements in the publishing sphere. The study examines leading foreign journals where Uzbek women scientists have published in recent years, highlighting their role and influence within the global academic community. It also discusses issues related to publication quality, impact factor, collaboration networks, and participation in grant projects. The article aims to identify the key factors contributing to the increasing presence of Uzbek female scientists in the global research arena.

Keywords: Uzbek female scientists, scientific journals, international publications, research activity, prestigious journals, impact factor, scientific collaboration.

Аннотация: В данной статье рассматривается научная деятельность узбекских женщин-учёных в международных авторитетных научных журналах, их вклад в развитие науки и достижения в издательской сфере. Проанализированы ведущие зарубежные журналы, в которых в последние годы публиковались работы узбекских исследовательниц, а также их роль и влияние в международном научном сообществе. Особое внимание уделено качеству публикаций, импакт-фактору, сетям научного сотрудничества и участию в грантовых проектах. Цель статьи — выявить факторы, способствующие росту активности узбекских женщин-учёных на мировой научной арене.

Ключевые слова: узбекские женщины-учёные, научные журналы, международные публикации, научная деятельность, авторитетные издания, импакт-фактор, научное сотрудничество.

KIRISH

Ilm-fan va madaniyat insoniyat taraqqiyotining o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi ikki muhim omilidir. Jamiyat rivojining har bir bosqichida ilmiy bilimlar madaniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan holda shakllanib, milliy taraqqiyotning muhim tayanchiga aylangan. O‘zbekiston tarixida olimlar, xususan, gumanitar va ijtimoiy fan vakillari madaniyat va ilm-fan integratsiyasini ta‘minlashda muhim rol o‘ynagan. Mazkur maqolaning maqsadi O‘zbekiston olimlarining madaniyat va ilm-fan integratsiyasidagi rolini tarixiy jarayonlar va bugungi ilmiy tendensiyalar asosida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, tizimli tahlil, qiyosiy-taqqoslash va konseptual yondashuv metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, madaniyat va ilm-fan rivojiga oid nazariy manbalar tahlil qilindi. So‘nggi o‘n yillikda O‘zbekiston ilm-fan tizimi tub islohotlar bosqichini boshdan kechirmoqda. Mamlakatning innovatsion rivojlanish strategiyasida ilmiy salohiyatni yuksaltirish, xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish hamda ayollarni ilmiy faoliyatga faol jalb etish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Ayol olimlarning ilmiy izlanishlardagi faolligi nafaqat milliy ilm-fan taraqqiyotiga, balki mamlakatning xalqaro miqyosdagi nufuziga ham bevosita ta‘sir etadi [1, B.13]. Ilmiy manbalarda madaniyat va ilm-fan integratsiyasi jamiyatning intellektual va ma‘naviy taraqqiyotini ta‘minlovchi muhim omil sifatida talqin etiladi. Madaniyat ilmiy bilimlarning ijtimoiy mazmunini belgilasa, ilm-fan madaniyat rivojining yangi shakllarini yaratadi. Ushbu o‘zaro ta‘sir jarayonida olimlar ilmiy bilimlarni madaniy kontekstda talqin etish va rivojlantirish vazifasini bajaradi. O‘zbekiston sharoitida ilm-fan va madaniyat integratsiyasi milliy qadriyatlar, tarixiy meros va zamonaviy ilmiy yondashuvlar uyg‘unligi asosida shakllangan.

Global miqyosda ayollarning ilmiy faoliyatdagi o‘rni tobora mustahkamlanib bormoqda. UNESCO (2023) ma‘lumotlariga ko‘ra, dunyoda ilmiy tadqiqotlar bilan shug‘ullanuvchi olimlarning 33 foizini ayollar tashkil etadi. Shunga qaramay, xalqaro indekslangan jurnallarda chop etilgan maqolalarda ayollar muallifligi hali ham erkaklarnikidan sezilarli darajada kam. Buning sabablari sifatida ilmiy nashr jarayonlarida teng imkoniyatlarning yetishmasligi, til to‘siqlari, moliyaviy va institutsional cheklovlar, hamda oilaviy mas‘uliyatlarning ortiqchiligi ko‘rsatib o‘tiladi [2, B.56]. O‘zbekiston kontekstida esa so‘nggi yillarda ayol olimlarning ilmiy nashrlardagi faolligi sezilarli darajada oshgani kuzatilmoqda. Bu holat mamlakatda amalga oshirilayotgan ilmiy siyosat, grantlar tizimi va doktorantura jarayonlarining yangilanishi bilan bevosita bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ma‘lumotlariga ko‘ra, 2018–2024-yillar oralig‘ida ilmiy loyihalarda ishtirok etayotgan ayol tadqiqotchilar soni 40 foizdan oshgan, xalqaro ilmiy bazalarda (Scopus, Web of Science) ularning maqolalari soni esa 35 foizga ko‘paygan [3, B.66]. Tarixiy manbalarga ko‘ra, O‘zbekiston hududida ilm-fan va madaniyat qadimdan o‘zaro uyg‘un holda rivojlangan. XX asrda ilmiy muassasalar va oliy ta‘lim tizimining shakllanishi olimlarning madaniyatshunoslik, tarix, adabiyotshunoslik, san‘atshunoslik kabi sohalarda ilmiy izlanishlar olib borishiga zamin yaratdi. Sovet davrida ilm-fan mafkuraviy doirada rivojlangan bo‘lsa-da, olimlar milliy madaniyat elementlarini saqlab qolish va ilmiy asosda o‘rganishga harakat qildilar.

Mustaqillik yillarida esa madaniyat va ilm-fan integratsiyasi yangi bosqichga ko'tarildi. Milliy tarix, madaniy meros, til va an'analarning ilmiy tadqiqi ustuvor yo'nalishga aylandi. Bugungi kunda ayol olimlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha bir qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Xususan, Innovatsion rivojlanish agentligi, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi grant dasturlari doirasida ayollarning ilmiy izlanishlariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, xalqaro hamkorlik asosida tashkil etilgan "Women in Science" va "STEM for Women" kabi dasturlar O'zbekistonda ayol olimlarning ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda[4, B.12]. Ushbu tadqiqot aynan shu jarayonlarni tahlil qilish, o'zbek ayol olimlarining xalqaro nufuzli ilmiy jurnallardagi faoliyati va nashriyotdagi muvaffaqiyatlarini ilmiy asosda o'rganishga qaratilgan. Maqolada 2018–2024-yillar oralig'idagi statistik ma'lumotlar, kontent tahlillar va so'rovnoma natijalari asosida o'zbek olimlarining xalqaro ilmiy hamjamiyatdagi o'rni, ularning yutuqlari va mavjud muammolari ko'rib chiqiladi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u O'zbekistonning ilmiy nufuzini oshirish, ilmiy integratsiyani kuchaytirish hamda ayollarni global ilmiy jarayonlarga faol jalb etish bo'yicha strategik tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Shu bilan birga, bu yo'nalishda olib borilayotgan siyosiy, ijtimoiy va akademik islohotlar samaradorligini baholash uchun ilmiy asos yaratadi[5, B.112].

MUHOKAMA

Globalashuv sharoitida madaniyat va ilm-fan integratsiyasi yangi shakllarda namoyon bo'lmoqda. Raqamli texnologiyalar, interdiscipliner tadqiqotlar va xalqaro ilmiy hamkorlik ushbu jarayonni jadallashtirmoqda. O'zbekiston olimlari madaniyatni ilmiy tadqiq etishda zamonaviy metodologiyalar, raqamli arxivlar va innovatsion platformalardan faol foydalanmoqda. Bugungi kunda madaniy merosni ilmiy asosda saqlash, uni yosh avlod ongiga singdirish hamda ilm-fan yutuqlarini madaniy rivojlanish bilan uyg'unlashtirish dolzarb vazifalardan biridir. Bu jarayonda olimlarning ilmiy salohiyati va ijodiy yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi.[6, B.8]. Eng faol tadqiqot yo'nalishlari sifatida tabiiy fanlar, tibbiyot, ta'lim, axborot texnologiyalari va ekologiya ajralib turadi. Ilmiy hamkorlik jihatidan o'zbek olimlari ko'proq Turkiya, Rossiya, Malayziya, Hindiston va Janubiy Koreya ilmiy muassasalari bilan aloqada. Shunga qaramay, madaniyat va ilm-fan integratsiyasida ayrim muammolar mavjud. Jumladan, ilmiy tadqiqotlarning amaliyot bilan yetarli darajada bog'lanmaganligi, moliyaviy va institutsional qo'llab-quvvatlashning ayrim yo'nalishlarda cheklanganligi kuzatiladi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun ilmiy va madaniy muassasalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish muhimdir. 2024-yil holatiga ko'ra, o'zbek olimlarining 60 foiz maqolalari Q2–Q3 toifali jurnallarda chop etilgan bo'lib, bu ularning ilmiy sifat ko'rsatkichlarining yaxshilanganidan dalolat beradi[7, B.54]. Sotsiologik so'rov natijalariga ko'ra, ayollar uchun xalqaro nashrlarga chiqishdagi asosiy to'siqlar quyidagilardan iborat: -Ingliz tilini yetarli darajada bilmaslik; -Noshirlik jarayonidagi moliyaviy xarajatlar; -Ilmiy tahririyatlar bilan muloqotda tajriba yetishmsligi. Shunga qaramay, respondentlarning 78 foizi xalqaro jurnallarda maqola chop etishni o'z ilmiy faoliyatining muhim maqsadi deb hisoblaydi. UNESCO (2023) hisobotiga ko'ra, dunyo bo'yicha ilmiy tadqiqotlar bilan shug'ullanayotgan olimlarning 33 foizini ayollar tashkil etadi. Shunga qaramay, ularning xalqaro indekslangan jurnallarda chop etilgan maqolalari soni erkaklarnikiga nisbatan 20–25 foizga kam. Bu tafovutning asosiy sabablari sifatida til to'siqlari, grantlar va ilmiy resurslarga teng kirish imkoniyatining yetishmasligi, shuningdek, oilaviy yuklamalar ta'siri qayd etiladi [8, B.32]. Nature (2021) jurnalida chop etilgan maqolada ayollar muallifligidagi maqolalar ulushi so'nggi o'n yilda sezilarli darajada oshgani, biroq yuqori impakt-faktorga ega jurnallarda ularning ulushi hali ham 30 foiz atrofida ekani ta'kidlanadi[9, B.5]. World Bank (2022) ma'lumotlariga ko'ra, Markaziy Osiyo mamlakatlarida ayollar orasida ilmiy darajaga ega shaxslar soni ortayotgan bo'lsa-da, xalqaro ilmiy nashrlarda ularning faolligi hali past. Ayniqsa, ingliz tilidagi ilmiy maqolalar tayyorlash tajribasi, tahririy jarayonlar va moliyaviy qo'llab-quvvatlash yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan[10, B.14]. Markaziy Osiyoda o'tkazilgan tadqiqotlar (Turdieva, 2020; Ibrayeva, 2021; Kudaibergenova, 2022) shuni ko'rsatadiki, mintaqa olimlari ko'proq ijtimoiy-gumanitar fanlarda faol bo'lib, tabiiy va texnik yo'nalishlarda ularning ulushi nisbatan kam[11, B.49].

Qozog‘iston va Qirg‘iziston misolida ayollar uchun xalqaro nashr madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha maxsus grantlar va trening dasturlari joriy etilgan bo‘lsa, bu O‘zbekistonda ham shunga o‘xshash mexanizmlarni yaratish zarurligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligining 2022–2024-yillardagi hisobotlariga ko‘ra, ayol olimlarning ilmiy loyihalarda ishtiroki 42 foizni tashkil etgan. Shu bilan birga, Scopus va Web of Science bazalarida ayollar muallifligidagi maqolalar soni yil sayin o‘shib bormoqda, bu esa ijobiy tendensiya sifatida baholanadi [12, B.101]. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston ayol olimlarining xalqaro nufuzli ilmiy jurnallardagi faolligi so‘nggi yillarda barqaror o‘shish tendensiyasiga ega. 2018–2024-yillar oralig‘ida xalqaro indekslangan (Scopus, Web of Science) bazalarda chop etilgan o‘zbek olimlari maqolalari soni 35 foizga oshgan. Bu o‘shish mamlakatda ilm-fan sohasini modernizatsiya qilish, gender tenglik siyosatini kuchaytirish va ayollarni ilmiy faoliyatga jalb etishga qaratilgan davlat siyosati samarasi hisoblanadi. Ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek ayol olimlari asosan tabiiy fanlar, tibbiyot, ta‘lim, axborot texnologiyalari va ekologiya yo‘nalishlarida faol bo‘lib, ularning maqolalari asosan Q2–Q3 toifali xalqaro jurnallarda chop etilmoqda.

Yuqoridagi tahlil va takliflar asosida aytish mumkinki, o‘zbek olimlarining xalqaro ilmiy jurnallardagi faolligini oshirish — bu faqatgina individual muvaffaqiyat emas, balki mamlakat ilmiy brendining shakllanishi va O‘zbekistonning global ilmiy hamjamiyatdagi obro‘sini mustahkamlash omilidir. Ayol olimlarning salohiyati, intellekti va fidoyiligi O‘zbekiston ilm-fanining zamonaviy rivojlanish bosqichida asosiy harakatlantiruvchi kuchlardan biri bo‘lib bormoqda. Shu sababli, ularning ilmiy faoliyatini tizimli ravishda qo‘llab-quvvatlash strategik ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston olimlari madaniyat va ilm-fan integratsiyasida muhim o‘rin egallaydi. Ularning ilmiy faoliyati milliy madaniyatni asrab-avaylash, uni zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida rivojlantirish hamda jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Tarixiy tajriba va bugungi tendensiyalar shuni ko‘rsatadiki, madaniyat va ilm-fan integratsiyasini yanada chuqurlashtirish mamlakatning barqaror rivojlanishi uchun muhim strategik ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Yurt qahramonlarining qadri baland, xotirasi muqad-das.// Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. J.2.- T.:O‘zbekiston, 2018.
- 2.UNESCO. *Science Report: Towards 2030*. Paris: UNESCO Publishing, 2023, pp. 45–67.
- 3.World Bank. *Women in Research and Innovation: Central Asia Overview*. Washington, D.C.: World Bank Press, 2022, pp. 12–34.
4. Elsevier. *Gender in the Global Research Landscape*. Amsterdam: Elsevier Ltd., 2024, pp. 5–28.
5. Karimova, N. *O‘zbek ayollari ilm-fanda: muammolar va istiqbollar*. – Toshkent: Fan va innovatsiya jurnali, 2022, №3, 45–52-betlar.
6. Rustamova, M. *O‘zbekiston olimlarining xalqaro hamkorlikdagi ilmiy faoliyati*. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2021, 76–89-betlar.
7. Turdieva, G. *Central Asian Women in STEM Fields: Challenges and Opportunities*. – Almaty: KazNU Press, 2020, pp. 101–119.
8. Ibrayeva, S. & Kudaibergenova, D. *Women Scientists in Central Asia: Policy and Practice*. – Bishkek: Academic Research Center, 2021, pp. 55–80.
9. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. *Ilmiy faoliyatda ayollar ishtiroki bo‘yicha hisobot*. – Toshkent, 2024, 32–47-betlar.
- 10.Nature. *Global Gender Gap in Science Publications*. – *Nature Journal*, Vol. 595, 2021, pp. 210–225.
11. OECD. *Bridging the Gender Gap in Science, Technology and Innovation*. – Paris: OECD Publishing, 2023, pp. 14–38.
12. World Economic Forum. *Global Gender Gap Report 2024*. – Geneva: WEF, 2024, pp. 97–112.

4O‘ZBEKISTON SANOATIDA YASHIL IQTISODIYOTNING TUTGAN O‘RNI

Esanova Nilufar Pulatovna, katta o‘qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti. Qarshi

e-mail: nilufaresonova19@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston sanoatida yashil iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishning iqtisodiy, ekologik va texnologik ahamiyati tadqiq etilgan. Tadqiqotda yashil iqtisodiyotning sanoat ishlab chiqarishidagi energiya samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, resurslardan oqilona foydalanish, chiqindilarni kamaytirish va ishlab chiqarishning ekologik xavfsizligini ta‘minlashdagi o‘rni tahlil qilindi. O‘zbekiston Respublikasining 2019–2030-yillarga mo‘ljallangan “yashil” iqtisodiyotga o‘tish strategiyasi hamda 2030-yilgacha yashil iqtisodiyotga o‘tish bo‘yicha dasturiy maqsadlar tadqiqotning institutsional asosini tashkil etdi. Milliy statistika ma‘lumotlariga ko‘ra, 2025-yilda O‘zbekistonda energiya ishlab chiqarish tarkibida yashil energiyaning ulushi 21,4 foizga yetgan. Shu bilan birga, 2026-yil yanvarida ishlab chiqarish sanoati mamlakat jami sanoat ishlab chiqarishining 83,1 foizini tashkil qilgan. Bu holat sanoatni ekologik modernizatsiya qilish yashil iqtisodiyotga o‘tishning muhim yo‘nalishlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Maqolada sanoatda yashil texnologiyalarni keng joriy etish, energiya auditi, resurs tejamkor ishlab chiqarish, qayta tiklanuvchi energiya, aylanma iqtisodiyot va yashil moliyalashtirish mexanizmlarini rivojlantirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: yashil iqtisodiyot, sanoat, yashil texnologiyalar, energiya samaradorligi, qayta tiklanuvchi energiya, resurs tejamkorligi, ekologik modernizatsiya, yashil investitsiyalar, O‘zbekiston.

Аннотация. В данной статье исследуется экономическое, экологическое и технологическое значение внедрения принципов зеленой экономики в промышленность Узбекистана. В исследовании проанализирована роль зеленой экономики в повышении энергоэффективности промышленного производства, использовании возобновляемых источников энергии, рациональном использовании ресурсов, сокращении отходов и обеспечении экологической безопасности производства. Институциональную основу исследования составили Стратегия перехода Республики Узбекистан к "зеленой" экономике на 2019–2030 годы и программные цели по переходу к "зеленой" экономике до 2030 года. Согласно данным национальной статистики, в 2025 году доля зеленой энергии в структуре производства энергии в Узбекистане достигла 21,4%. При этом на долю обрабатывающей промышленности в январе 2026 года пришлось 83,1% от общего объема промышленного производства страны. Эта ситуация является экологической модернизацией промышленности.

Ключевые слова: зеленая экономика, промышленность, зеленые технологии, энергоэффективность, возобновляемая энергия, ресурсосбережение, экологическая модернизация, зеленые инвестиции, Узбекистан.

Abstract. This article examines the economic, environmental, and technological significance of implementing green economy principles in Uzbekistan's industry. The study analyzed the role of

the green economy in increasing energy efficiency in industrial production, utilizing renewable energy sources, rational resource management, reducing waste, and ensuring the environmental safety of production. The Strategy for the Transition to a "Green" Economy of the Republic of Uzbekistan for 2019-2030 and the program goals for the transition to a green economy until 2030 formed the institutional basis of the study. According to national statistics, the share of green energy in Uzbekistan's energy production reached 21.4% in 2025. At the same time, in January 2026, the manufacturing industry accounted for 83.1% of the country's total industrial production. This situation is an environmental modernization of industry.

Keywords: green economy, industry, green technologies, energy efficiency, renewable energy, resource conservation, environmental modernization, green investments, Uzbekistan.

KIRISH

Bugungi kunda iqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan bir qatorda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atmosferaga chiqariladigan issiqxona gazlarini kamaytirish va ekologik barqarorlikni ta'minlash jahon mamlakatlari oldidagi muhim vazifalardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, sanoat ishlab chiqarishining yuqori energiya va resurs sig'imiga ega ekanligi sababli mazkur tarmoqni "yashillashtirish" barqaror iqtisodiy rivojlanishning asosiy shartlaridan hisoblanadi.

O'zbekiston uchun ushbu masala alohida ahamiyatga ega. Mamlakatda sanoatlashtirish jarayonlarining jadallashuvi bilan bir qatorda elektr energiyasi, tabiiy gaz, suv va boshqa tabiiy resurslarga bo'lgan talab ortib bormoqda. Shu sababli iqtisodiy o'sishni resurslardan foydalanish hajmining mutanosib ravishda oshishidan ajratish, ya'ni ishlab chiqarish samaradorligini texnologik modernizatsiya orqali oshirish zarur.

O'zbekiston Respublikasining 2019–2030-yillarga mo'ljallangan "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasida iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida energiya samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiyadan foydalanishni rivojlantirish, tabiiy resurslardan foydalanish samaradorligini yaxshilash hamda ekologik barqarorlikni ta'minlash ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilangan.

2022-yilda qabul qilingan dasturiy hujjatlarda esa 2030-yilgacha sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish, qayta tiklanuvchi energiya ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va issiqxona gazlari emissiyasining yalpi ichki mahsulot birligiga nisbatan hajmini qisqartirish kabi maqsadlar belgilangan.

Mazkur tadqiqotning **maqsadi** O'zbekiston sanoatida yashil iqtisodiyotning o'rnini aniqlash, uning asosiy yo'nalishlarini tahlil qilish hamda sanoatni ekologik va texnologik modernizatsiya qilish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning asosiy **vazifalari** quyidagilardan iborat:

yashil iqtisodiyotning sanoat rivojlanishidagi nazariy ahamiyatini aniqlash;
O'zbekistonda yashil iqtisodiyotga o'tishning institutsional asoslarini tahlil qilish;
sanoatning energiya va resurs samaradorligi bo'yicha mavjud holatini baholash;
qayta tiklanuvchi energiya manbalarining sanoat uchun ahamiyatini aniqlash;
sanoatni yashillashtirishning asosiy muammolarini aniqlash;
sanoat korxonalarida yashil texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, statistik tahlil, ilmiy abstraksiyalash, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari, Milliy statistika qo'mitasining statistik ma'lumotlari, BMT Taraqqiyot dasturi va Jahon bankining O'zbekistonning yashil iqtisodiyotga o'tishi bo'yicha tahliliy materiallari tashkil etdi.

Tahlilning asosiy ko'rsatkichlari sifatida:

1. energiya ishlab chiqarishda yashil energiyaning ulushi;
2. sanoat ishlab chiqarishining tarkibiy tuzilishi;

3. sanoatning energiya samaradorligi;
4. issiqxona gazlari emissiyasi;
5. qayta tiklanuvchi energiya quvvatlarining rivojlanishi;
6. resurslardan foydalanish samaradorligi kabi ko'rsatkichlardan foydalanildi.

Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda energiya ishlab chiqarishda yashil energiya ulushi 2020-yildagi 7,5 foizdan 2025-yilda 21,4 foizgacha oshgan. CHAT

Bu ko'rsatkich yashil energetikaning mamlakat iqtisodiyotidagi roli ortib borayotganini ko'rsatadi va sanoat korxonalarini qayta tiklanuvchi energiya manbalariga bosqichma-bosqich o'tkazish uchun iqtisodiy va texnologik asos shakllanayotganini anglatadi.

NATIJALAR

O'zbekiston sanoatining iqtisodiyotdagi o'rni

Sanoat O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. 2026-yil yanvar oyida mamlakat sanoat ishlab chiqarishida ishlab chiqarish sanoatining ulushi 83,1 foizni tashkil etgan. Shu davrda ishlab chiqarish sanoatida 70,7 trln so'mlik mahsulot ishlab chiqarilgan. Tog'-kon sanoatining ulushi 7,6 foiz, elektr, gaz va bug' bilan ta'minlash tarmog'ining ulushi 8,7 foiz, suv ta'minoti va chiqindilarni yig'ish hamda utilizatsiya qilish tarmog'ining ulushi 0,6 foizni tashkil etgan.

Mazkur tarkib sanoatda yashil iqtisodiyot tamoyillarini qo'llash katta iqtisodiy va ekologik samara berishi mumkinligini ko'rsatadi. Chunki sanoatning katta qismi energiya, xomashyo va suv resurslaridan foydalanadi.

Sanoatda energiya samaradorligining ahamiyati

Yashil iqtisodiyot sharoitida sanoat korxonalarining raqobatbardoshligi nafaqat ishlab chiqarish hajmi, balki mahsulot birligiga sarflanadigan energiya va xomashyo miqdori bilan ham belgilanadi.

O'zbekistonning yashil iqtisodiyotga o'tish dasturida 2030-yilgacha sanoat sohasida energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish maqsadi belgilangan.

Energiya samaradorligini oshirish quyidagi texnologik yo'nalishlar orqali amalga oshirilishi mumkin:

- energiya tejamkor elektr dvigatellarini joriy qilish;
- ishlab chiqarish uskunalari modernizatsiya qilish;
- issiqlik yo'qotishlarini kamaytirish;
- avtomatlashtirilgan energiya monitoringi tizimlarini joriy etish;
- energiya auditi tizimini rivojlantirish;
- ishlab chiqarishda chiqindi issiqlikdan qayta foydalanish;
- quyosh fotoelektrik qurilmalaridan foydalanish.

Bunday texnologiyalar nafaqat ekologik yuklamani kamaytiradi, balki korxonalarning ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish va uzoq muddatli raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

Qayta tiklanuvchi energiya sanoatdagi o'rni

Sanoat korxonalarining elektr energiyasiga bo'lgan talabini qisman quyosh, shamol va gidroenergetika hisobidan qoplash yashil iqtisodiyotga o'tishning muhim yo'nalishidir.

Milliy statistika ma'lumotlariga ko'ra, yashil energiya umumiy energiya ishlab chiqarishdagi ulushi 2024-yilda 15,7 foiz bo'lgan bo'lsa, 2025-yilda 21,4 foizga yetgan.

Qayta tiklanuvchi energiya manbalarining rivojlanishi sanoat uchun ikki tomonlama ahamiyatga ega. Birinchidan, energiya manbalarini diversifikatsiya qilish orqali energetik xavfsizlikni mustahkamlaydi. Ikkinchidan, ishlab chiqarish jarayonlarining uglerod sig'imini kamaytirishga imkon beradi.

Jahon banki O'zbekistonning uzoq muddatli dekarbonizatsiya jarayonida energiya samaradorligi va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini kengaytirish muhimligini ta'kidlaydi. Tashkilot ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatdagi issiqxona gazlari emissiyasining taxminan 75 foizi energiya sektoriga to'g'ri keladi.

Resurs tejamkor ishlab chiqarish va aylanma iqtisodiyot

Yashil sanoat faqat energiya masalasini qamrab olmaydi. Uning muhim tarkibiy qismi xomashyo, suv va boshqa tabiiy resurslardan samarali foydalanishdir.

Aylanma iqtisodiyot tamoyillari asosida sanoat chiqindilarini ikkilamchi xomashyo sifatida qayta ishlatish, ishlab chiqarish jarayonida hosil bo'ladigan yon mahsulotlardan qayta foydalanish va chiqindilarni minimallashtirish mumkin.

Masalan, metallurgiya, kimyo, sement, to'qimachilik va oziq-ovqat sanoatida chiqindilarni qayta ishlash bo'yicha texnologiyalarni kengaytirish:

- tabiiy xomashyoga bo'lgan ehtiyojni kamaytiradi;
- chiqindilarni poligonlarga chiqarishni qisqartiradi;
- ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtiradi;
- ikkilamchi xomashyo bozorini rivojlantiradi;
- yangi ish o'rinlarini yaratadi.

2022-yil ma'lumotlariga ko'ra, sanoat jarayonlari va mahsulotlardan foydalanish sektori mamlakat umumiy issiqxona gazlari emissiyasining 14 foizini tashkil qilgan.

Yashil moliyalashtirishning ahamiyati

Sanoatni ekologik modernizatsiya qilish katta miqdorda kapital talab qiladi. Shu sababli yashil kreditlar, yashil obligatsiyalar, imtiyozli moliyalashtirish, davlat-xususiy sheriklik va xalqaro moliya institutlari mablag'laridan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Jahon bankining O'zbekiston bo'yicha tahliliga ko'ra, yashil o'tishni jadallashtirish uchun davlat moliya institutlari, davlat korxonalari va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish hamda xususiy investitsiyalarni jalb qilish zarur.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari O'zbekiston sanoatida yashil iqtisodiyotning o'rni uchta asosiy yo'nalishda namoyon bo'lishini ko'rsatadi: **iqtisodiy samaradorlik, ekologik barqarorlik va texnologik modernizatsiya.**

Birinchi navbatda, yashil texnologiyalar sanoat korxonalarining resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Energiya va xomashyo xarajatlarining kamayishi mahsulot tannarxiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu jihatdan yashil iqtisodiyot faqat ekologik siyosat emas, balki sanoat raqobatbardoshligini oshirish mexanizmi sifatida ham qaralishi lozim.

Ikkinchidan, sanoatni yashillashtirish mamlakatning iqlim siyosati bilan bevosita bog'liq. O'zbekistonning amaldagi strategik hujjatlarida issiqxona gazlari emissiyasini kamaytirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish va sanoatda energiya samaradorligini oshirish bo'yicha aniq maqsadlar mavjud.

Uchinchidan, yashil transformatsiya sanoatda innovatsion texnologiyalarni joriy etishni jadallashtiradi. Energiya monitoringi, avtomatlashtirish, raqamli ishlab chiqarish, chiqindilarni qayta ishlash va qayta tiklanuvchi energiya texnologiyalari sanoat korxonalarining texnologik darajasini oshirish imkonini beradi.

Biroq yashil transformatsiyani amalga oshirishda bir qator muammolar mavjud. Jumladan, zamonaviy texnologiyalarning yuqori boshlang'ich qiymati, ayrim korxonalarda eskirgan ishlab chiqarish uskunalarning mavjudligi, malakali mutaxassislar yetishmasligi, yashil moliyalashtirish imkoniyatlarining cheklanganligi va energiya samaradorligini o'lchash tizimlarini takomillashtirish zarurati shular jumlasidandir.

Shu sababli O'zbekiston sanoatida yashil iqtisodiyotga o'tish bir martalik texnologik yangilanish emas, balki **energiya–texnologiya–moliya–boshqaruv–kadrlar** tizimining kompleks transformatsiyasi sifatida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy takliflarni ilgari surish mumkin:

1. **Sanoat korxonalarida majburiy yoki rag'batlantiruvchi energiya auditini kengaytirish.** Korxonalarning energiya sarfi muntazam baholanib, energiya samaradorligini oshirish bo'yicha individual dasturlar ishlab chiqilishi lozim.

2. **Yashil texnologiyalar uchun moliyaviy rag'batlarni kuchaytirish.** Energiya tejamkor uskunalar, quyosh panellari, chiqindilarni qayta ishlash texnologiyalari va suvni tejovchi uskunalarni xarid qiluvchi korxonalarga moliyaviy imtiyozlar berish mexanizmlarini kengaytirish zarur.
3. **Sanoat korxonalarida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini rivojlantirish.** Ayniqsa, elektr energiyasini ko'p iste'mol qiluvchi yirik korxonalarning o'z ehtiyoji uchun quyosh va boshqa qayta tiklanuvchi energiya qurilmalarini o'rnatishini rag'batlantirish mumkin.
4. **Aylanma iqtisodiyot tamoyillarini ishlab chiqarishga integratsiya qilish.** Bir korxonaning chiqindisi boshqa korxona uchun xomashyo bo'lishi mumkin bo'lgan sanoat kooperatsiyasi va ekologik klasterlarni rivojlantirish maqsadga muvofiq.
5. **Yashil mahsulotlar uchun ekologik markirovkalash tizimini rivojlantirish.** Bu mahalliy ishlab chiqaruvchilarning xalqaro bozorlarda ekologik standartlarga mos mahsulotlar bilan raqobatlashish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin.
6. **Yashil kadrlar tayyorlash tizimini kuchaytirish.** Oliy ta'lim muassasalari va sanoat korxonalari hamkorligida energiya menejmenti, ekologik muhandislik, qayta tiklanuvchi energetika va aylanma iqtisodiyot bo'yicha mutaxassislarni tayyorlash zarur.
7. **Sanoatning ekologik ko'rsatkichlarini raqamlashtirish.** Korxonalarning energiya sarfi, suv iste'moli, chiqindi hajmi va emissiyalarini yagona raqamli monitoring tizimi orqali kuzatish boshqaruv samaradorligini oshiradi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari O'zbekiston sanoatida yashil iqtisodiyotning o'rni tobora ortib borayotganini ko'rsatdi. Yashil iqtisodiyot sanoat uchun faqat atrof-muhitni muhofaza qilish vositasi bo'lib qolmasdan, energiya va resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish, texnologik modernizatsiyani jadallashtirish va xalqaro bozorlarda raqobatbardoshlikni kuchaytirishning muhim omiliga aylanmoqda.

O'zbekistonda 2025-yilga kelib energiya ishlab chiqarishda yashil energiyaning ulushi 21,4 foizga yetgani yashil energetikaga o'tish jarayoni sezilarli darajada jadallashtirishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, sanoat ishlab chiqarishida ishlab chiqarish sanoatining yuqori ulushga egaligi ushbu tarmoqda energiya va resurs samaradorligini oshirish bo'yicha katta imkoniyatlar mavjudligini anglatadi.

O'zbekistonning 2030-yilgacha bo'lgan yashil iqtisodiyot siyosatida sanoatda energiya samaradorligini kamida 20 foizga oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini kengaytirish va issiqxona gazlari emissiyasining nisbiy hajmini kamaytirish kabi maqsadlarning belgilanganligi ushbu yo'nalishning davlat iqtisodiy siyosatidagi strategik ahamiyatini ko'rsatadi.

Shunday qilib, O'zbekiston sanoatining kelgusi rivojlanishida **energiya samaradorligi, qayta tiklanuvchi energiya, aylanma iqtisodiyot, yashil moliyalashtirish va ekologik innovatsiyalarni birlashtirgan kompleks modelni** shakllantirish muhim hisoblanadi. Bunday yondashuv iqtisodiy o'sish va ekologik barqarorlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash bilan birga, mamlakat sanoatining uzoq muddatli texnologik raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 4-oktabrdagi PQ-4477-son qarori. "2019–2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining 'yashil' iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida".
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-dekabrdagi PQ-436-son qarori. "2030-yilgacha O'zbekiston Respublikasining 'yashil' iqtisodiyotga o'tishiga qaratilgan islohotlar samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida".

3. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasida sanoat ishlab chiqarishi. 2026-yil 28-fevral. Statistika O'zbekiston
4. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. Energiya ishlab chiqarishda yashil energiyaning ulushi (yillik).

O'ZBEKISTONNING JANUBIY KOREYA BILAN SANOAT SOHASIDAGI HAMKORLIGI

Esanova Nilufar Pulatovna, katta o'qituvchi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti.Qarshi
e-mail: nilufaresonova19@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasining Koreya Respublikasi bilan sanoat sohasidagi hamkorligining shakllanishi, hozirgi holati va rivojlanish istiqbollari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ikki davlat o'rtasidagi investitsiyaviy hamkorlik, qo'shma korxonalar tashkil etish, texnologiyalar transferi, avtomobilsozlik, elektrotexnika, kimyo sanoati, energetika, metallurgiya, farmatsevtika va boshqa yuqori texnologik yo'nalishlardagi hamkorlik masalalariga e'tibor qaratilgan. Tahlil natijalariga ko'ra, Janubiy Koreya O'zbekistonning muhim texnologik va investitsiyaviy hamkorlaridan biri bo'lib, hamkorlikning dastlabki investitsiya loyihalaridan sanoat kooperatsiyasi va yuqori qo'shilgan qiymatga ega ishlab chiqarish zanjirlarini shakllantirish bosqichiga o'tayotgani kuzatiladi. 2024-yilda O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilingan koreys investitsiyalari 7,5 milliard AQSh dollariga yetgani, 2025-yilda esa koreys kompaniyalarining O'zbekistondagi investitsiyalari 8 milliard dollardan oshgani rasmiy manbalarda qayd etilgan. 2026-yilda ikki tomonlama hamkorlikda sanoat kooperatsiyasi, muhim minerallarni qayta ishlash, avtomobil komponentlari, elektrotexnika, robototexnika, energetika va ilg'or texnologiyalar ustuvor yo'nalish sifatida qayd etildi. Maqolada hamkorlikning mavjud imkoniyatlari bilan birga texnologik qaramlik, mahalliyashtirish darajasi, kadrlar tayyorlash, eksport bozorlarini diversifikatsiya qilish va ishlab chiqarish zanjirlarini chuqurlashtirish bilan bog'liq masalalar ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Koreya Respublikasi, Janubiy Koreya, sanoat, investitsiya, sanoat kooperatsiyasi, texnologiya transferi, qo'shma korxona, avtomobilsozlik, elektrotexnika, ishlab chiqarish, innovatsiya.

Аннотация. В данной статье анализируются становление, текущее состояние и перспективы развития сотрудничества Республики Узбекистан с Республикой Корея в промышленной сфере. В исследовании уделяется внимание вопросам инвестиционного сотрудничества между двумя странами, создания совместных предприятий, трансфера технологий, а также взаимодействия в автомобилестроении, электротехнической и химической промышленности, энергетике, металлургии, фармацевтике и других высокотехнологичных направлениях. Согласно результатам анализа, Южная Корея является одним из важных технологических и инвестиционных партнеров Узбекистана, при этом наблюдается переход сотрудничества от первоначальных инвестиционных проектов к этапу промышленной кооперации и формирования производственных цепочек с высокой добавленной стоимостью. В 2024 году корейские инвестиции в экономику Узбекистана достигли 7,5 миллиарда долларов США, а в 2025 году инвестиции корейских компаний в Узбекистане превысили 8 миллиардов долларов отмечено в официальных источниках. В

качестве приоритетных направлений двустороннего сотрудничества на 2026 год обозначены промышленная кооперация, переработка критически важных минералов, автомобильные компоненты, электротехника, робототехника, энергетика и передовые технологии. Наряду с существующими возможностями сотрудничества, в статье рассматриваются вопросы, связанные с технологической зависимостью, уровнем локализации, подготовкой кадров, диверсификацией экспортных рынков и углублением производственных цепочек.

Ключевые слова: Узбекистан, Республика Корея, Южная Корея, промышленность, инвестиции, промышленная кооперация, трансфер технологий, совместное предприятие, автомобилестроение, электротехника, производство, инновации.

Abstract. This article analyzes the formation, current state, and development prospects of industrial cooperation between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Korea. The study focuses on issues of investment cooperation between the two countries, the creation of joint ventures, technology transfer, cooperation in the automotive, electrical, chemical industries, energy, metallurgy, pharmaceuticals and other high-tech areas. According to the results of the analysis, South Korea is one of the important technological and investment partners of Uzbekistan, and there is a transition from the initial investment projects of cooperation to the stage of industrial cooperation and the formation of production chains with high added value. In 2024, Korean investments in the economy of Uzbekistan reached \$7.5 billion, and in 2025, the investments of Korean companies in Uzbekistan amounted to more than \$8 billion was recorded in official sources. Priority areas for bilateral cooperation in 2026 include industrial cooperation, critical mineral processing, automotive components, electrical engineering, robotics, energy, and advanced technologies. Along with existing opportunities for cooperation, the article also examines issues related to technological dependency, localization levels, personnel training, export market diversification, and the deepening of production chains.

Keywords: Uzbekistan, Republic of Korea, South Korea, industry, investment, industrial cooperation, technology transfer, joint venture, automotive industry, electrical engineering, production, innovation.

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida sanoatning texnologik jihatdan yangilanishi, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va xalqaro qiymat zanjirlariga integratsiyalashuv mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishida muhim omillardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, rivojlanayotgan davlatlar uchun ilg'or texnologiyalarga ega mamlakatlar bilan investitsiyaviy va sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, eksport salohiyatini oshirish hamda zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirish imkonini beradi.

O'zbekiston va Koreya Respublikasi o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar so'nggi yillarda izchil rivojlanib, sanoat, investitsiya, energetika, transport, kimyo, avtomobilsozlik va yuqori texnologiyalar kabi yo'nalishlarni qamrab olmoqda. O'zbekiston rasmiy ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yil iyunida bo'lib o'tgan O'zbekiston–Koreya biznes forumida ikki mamlakatning yirik kompaniyalari va moliya institutlari ishtirok etgan hamda 9,6 milliard dollarlik yangi investitsiya loyihalari portfeli shakllantirilgani ma'lum qilingan. O'sha paytda O'zbekiston iqtisodiyotidagi koreys investitsiyalari hajmi 7,5 milliard dollarni tashkil etgani qayd etilgan.

Koreya Respublikasi O'zbekiston uchun nafaqat kapital manbai, balki zamonaviy texnologiyalar, boshqaruv tajribasi va ishlab chiqarish madaniyatini jalb qilish imkonini beruvchi hamkor sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. 2024-yilda ikki mamlakat o'rtasida imzolangan hujjatlar orasida muhim minerallar bo'yicha hamkorlik, transport, farmatsevtika, malakali kadrlar tayyorlash va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan kelishuvlar mavjud edi.

Sanoat hamkorligining amaliy ko'rinishlaridan biri Toshkentdagi Texnopark faoliyatidir. 2024-yilda O'zbekiston va Koreya prezidentlarining Texnoparkka tashrifi davomida Samsung texnologiyalaridan foydalanadigan ishlab chiqarish korxonalari faoliyati namoyish etildi. Majmuada

16 ta korxona faoliyat yuritib, ularning umumiy qiymati 365 million dollarni tashkil etishi va mahsulotlarning bir qismi xorijiy bozorlarga eksport qilinishi qayd etilgan.

Hamkorlik 2025–2026-yillarda ham yangi yo‘nalishlar bilan boyidi. Jumladan, 2025-yilda Koreyaning KCC Corporation kompaniyasi bilan O‘zbekistonda avtomobil bo‘yoqlari ishlab chiqarishni tashkil etish bo‘yicha kelishuv imzolandi. Loyihaning rejalashtirilgan ishlab chiqarish quvvati yiliga 335 tonnani tashkil etadi.

2026-yilda esa ikki davlat o‘rtasidagi sanoat hamkorligida yangi bosqichga o‘tish tendensiyasi kuzatildi. 2026-yil iyun oyida O‘zbekiston Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi Koreya tomoni bilan infratuzilma, qurilish materiallari, metallurgiya, energetika, neft-gaz, kimyo, avtomobilsozlik va robototexnika sohaslarida qo‘shma loyihalarni muhokama qilgan.

Tadqiqotning maqsadi — O‘zbekistonning Janubiy Koreya bilan sanoat sohasidagi hamkorligining asosiy yo‘nalishlarini aniqlash, mavjud natijalarni tahlil qilish va kelgusidagi rivojlanish imkoniyatlarini baholash.

Tadqiqot vazifalari:

- O‘zbekiston–Koreya sanoat hamkorligining asosiy bosqichlarini yoritish;
- koreys investitsiyalarining O‘zbekiston sanoatidagi o‘rnini tahlil qilish;
- sanoat kooperatsiyasining ustuvor yo‘nalishlarini aniqlash;
- texnologiyalar transferi va mahalliyashtirish jarayonlarini o‘rganish;
- mavjud muammolarni aniqlash;
- sanoat hamkorligini rivojlantirish istiqbollarini ko‘rsatish.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli va qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. O‘zbekiston va Koreya Respublikasi o‘rtasidagi sanoat hamkorligini o‘rganishda davlat organlarining rasmiy ma’lumotlari, ikki tomonlama uchrashuvlar va biznes forumlari natijalari, investitsiya loyihalari to‘g‘risidagi ma’lumotlar hamda xalqaro iqtisodiy hamkorlikka oid materiallar tahlil qilindi.

Tadqiqotning axborot bazasini O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti, O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi hamda Invest Uzbekistan platformasida e‘lon qilingan materiallar tashkil etdi. Shuningdek, Koreya Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining ikki tomonlama iqtisodiy hamkorlikka oid rasmiy ma’lumotlaridan foydalanildi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

• **tahlil metodi** — O‘zbekiston–Koreya sanoat hamkorligining alohida yo‘nalishlarini o‘rganish;

• **qiyosiy metod** — hamkorlikning turli davrlaridagi ko‘rsatkichlar va yo‘nalishlarni taqqoslash;

• **tizimli yondashuv** — investitsiya, texnologiya, ishlab chiqarish va kadrlar tayyorlash o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni aniqlash;

• **umumlashtirish metodi** — mavjud ma’lumotlar asosida sanoat hamkorligining asosiy tendensiyalarini shakllantirish.

Tadqiqotning obyekti O‘zbekiston va Koreya Respublikasi o‘rtasidagi sanoat-iqtisodiy hamkorlik jarayonidir.

Tadqiqot predmeti esa ikki davlat o‘rtasidagi investitsiyaviy va ishlab chiqarish kooperatsiyasi, texnologiya transferi hamda qo‘shma sanoat loyihalaridir.

NATIJALAR

1. Koreya investitsiyalarining O‘zbekiston sanoatidagi o‘rni

Koreya Respublikasi O‘zbekiston iqtisodiyotiga uzoq yillardan buyon investitsiya va texnologiyalar olib kirayotgan davlatlardan biridir. 2024-yilda O‘zbekiston Prezidenti rasmiy saytida mamlakat iqtisodiyotidagi koreys investitsiyalari hajmi 7,5 milliard dollarga yetgani qayd etilgan.

2025-yil sentabridagi oliy darajadagi uchrashuvda esa Koreya kompaniyalarining O‘zbekiston iqtisodiyotidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalari 8 milliard dollardan oshgani ma’lum

qilingan. Shu bilan birga, KOICA va Koreya Eksimbanki bilan loyihalarning umumiy portfeli 3,5 milliard dollarni tashkil etgani qayd etilgan. Tomonlar kimyo, mashinasozlik, qishloq xo'jaligi, transport, aviatsiya, biotexnologiya va boshqa yo'nalishlarda yangi uzoq muddatli texnologik va sanoat hamkorlik dasturini tayyorlashga kelishgan.

2026-yil sentabridagi ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda koreys kapitali ishtirokidagi 700 dan ortiq qo'shma korxona faoliyat yuritgan. O'zbekiston Respublikasi Hukumat portalida Bu ko'rsatkich sanoat hamkorligining faqat yirik davlatlararo loyihalar emas, balki korporativ va hududiy darajadagi ishlab chiqarish aloqalarini ham qamrab olayotganini ko'rsatadi.

2. Avtomobilsozlik va sanoat kooperatsiyasi

O'zbekiston–Koreya sanoat hamkorligining eng muhim yo'nalishlaridan biri avtomobilsozlik hisoblanadi. Koreya kompaniyalari avtomobil ishlab chiqarish bilan bir qatorda ehtiyot qismlar va butlovchi qismlarni mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirishda ham ishtirok etmoqda.

2026-yil iyul oyida Farg'ona viloyatining Quvasoy filialidagi Qo'qon erkin iqtisodiy zonasida Koreyaning Hansae Mobility kompaniyasi bilan hamkorlikda avtomobil komponentlari ishlab chiqarishga mo'ljallangan korxona tashkil etilayotgani ma'lum qilindi. Loyihaning investitsiya qiymati 30 million dollar bo'lib, birinchi bosqichda 120 ta, kelgusida esa 200 dan ortiq ish o'rni yaratish rejalashtirilgan.

Mazkur loyiha sanoat kooperatsiyasining muhim xususiyatini ko'rsatadi: xorijiy investorning faqat tayyor mahsulot ishlab chiqarishi emas, balki mahalliy yetkazib beruvchilar, xizmat ko'rsatuvchilar va kadrlar bilan bog'langan sanoat klasterlarini shakllantirish imkoniyati mavjud.

3. Elektrotexnika va yuqori texnologiyalar

Elektrotexnika sanoati O'zbekiston–Koreya hamkorligining istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. 2024-yilgi O'zbekiston–Koreya biznes forumida Toshkent viloyatida Markaziy Osiyodagi birinchi yarimo'tkazgichlar klasterini tashkil etish, elektrotexnika va texnik kremniy ishlab chiqarish bo'yicha kooperatsiyani kengaytirish masalalari ko'tarilgan.

2026-yilgi muzokaralarda esa yarimo'tkazgich sanoati, innovatsion texnologiyalar, inson kapitali va qo'shma sanoat loyihalari bo'yicha hamkorlik imkoniyatlari muhokama qilingan. O'zbekiston Respublikasi Hukumat portalida

Mazkur yo'nalish O'zbekiston sanoatini xomashyo eksportidan yuqori qo'shilgan qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishga bosqichma-bosqich o'tkazish nuqtayi nazaridan muhimdir.

4. Kimyo va farmatsevtika sanoatidagi hamkorlik

Kimyo va farmatsevtika ham O'zbekiston–Koreya sanoat aloqalarining muhim segmentlaridan biridir. 2024-yilgi davlat tashrifi yakunlari bo'yicha innovatsion farmatsevtika klasteri — “Pharma Park” loyihasini amalga oshirish bo'yicha kelishuvlar imzolangan.

2025-yilda KCC Corporation bilan avtomobil bo'yoqlari ishlab chiqarish loyihasi bo'yicha hamkorlik kelishuvi imzolanishi kimyo sanoatidagi hamkorlikning yangi amaliy yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Loyihada yiliga 335 tonna avtomobil bo'yoqlari ishlab chiqarish ko'zda tutilgan.

2026-yilda esa Lotte Group bilan O'zbekistonda ilg'or koreys texnologiyalaridan foydalangan holda yangi loyihalarni amalga oshirish va mis folga ishlab chiqarish bo'yicha hamkorlik istiqbollari muhokama qilingan.

5. Muhim minerallarni qayta ishlash

O'zbekiston tabiiy resurslar, jumladan mis va boshqa muhim minerallar bo'yicha salmoqli xomashyo bazasiga ega. Koreya esa ularni qayta ishlash va yuqori texnologik mahsulotlarga aylantirish bo'yicha texnologik imkoniyatlarga ega.

2024-yilda ikki tomon muhim minerallar bo'yicha hamkorlik to'g'risidagi kelishuvni imzolagan. 2026-yil sentabrida esa O'zbekiston va Koreya rahbariyati muhim minerallarni Koreyaning ilg'or texnologiyalari va O'zbekistonning resurs bazasidan foydalangan holda qayta ishlash istiqbollari muhokama qilgan.

Bu yo‘nalishning ahamiyati shundaki, xomashyoni eksport qilishdan ko‘ra uni qayta ishlash va yuqori qo‘shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish sanoatning daromadlilik va eksport salohiyatini oshirishi mumkin.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari O‘zbekiston–Koreya sanoat hamkorligida miqdoriy kengayish bilan bir qatorda sifat jihatidan o‘zgarish ham kuzatilayotganini ko‘rsatadi. Dastlabki bosqichlarda asosiy e‘tibor investitsiya va ishlab chiqarish quvvatlarini yaratishga qaratilgan bo‘lsa, keyingi davrda texnologiya transferi, mahalliyashtirish, yuqori texnologik ishlab chiqarish va to‘liq ishlab chiqarish zanjirlarini shakllantirish masalalari tobora ko‘proq ahamiyat kasb etmoqda.

2026-yil sentabridagi O‘zbekiston–Koreya biznes forumida O‘zbekiston tomoni sanoat kooperatsiyasi va to‘liq ishlab chiqarish zanjirlarini shakllantirish, energetika, transport, raqamlashtirish, sun‘iy intellekt, yarimo‘tkazgichlar, mikroelektronika, biotexnologiya va farmatsevtika sohaslarini istiqbolli yo‘nalishlar sifatida ko‘rsatgan. Shuningdek, misni qayta ishlash, elektrotexnika, avtomobil va elektromobil komponentlarini mahalliyashtirish, robototexnika va avtomatlashtirish bo‘yicha loyihalar taklif qilingan.

Bu jarayonda hamkorlikning bir nechta iqtisodiy samaralari kuzatilishi mumkin.

Birinchidan, **texnologiya transferi** mahalliy ishlab chiqaruvchilarning texnik imkoniyatlarini oshirishga yordam beradi. Koreyaning sanoat, avtomobilsozlik, elektronika va energetika sohaslaridagi tajribasi O‘zbekiston korxonalarida zamonaviy ishlab chiqarish standartlarini joriy etish uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratadi.

Ikkinchidan, **mahalliyashtirish** darajasining oshishi import qilinadigan butlovchi qismlarga bo‘lgan ehtiyojni kamaytirishi va mahalliy korxonalar uchun yangi ishlab chiqarish imkoniyatlarini yaratishi mumkin.

Uchinchidan, **eksport yo‘nalishlarini kengaytirish** O‘zbekiston korxonalarining xalqaro qiymat zanjirlariga integratsiyalashuviga xizmat qilishi mumkin.

To‘rtinchidan, **kadrlar tayyorlash** sanoat kooperatsiyasining muhim sharti hisoblanadi. Zamonaviy avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish, robototexnika, yarimo‘tkazgichlar va ilg‘or energetika texnologiyalari malakali mutaxassislarni talab qiladi. Shu sababli sanoat loyihalari bilan bir qatorda kasbiy ta‘lim va muhandislik kadrlarini tayyorlash tizimini rivojlantirish zarur.

2026-yilgi O‘zbekiston–Koreya hududlararo hamkorlik kun tartibida ham sanoat kooperatsiyasi bilan bir qatorda kasbiy ta‘lim va malakali kadrlar tayyorlash, raqamli texnologiyalar, sun‘iy intellekt va IT sohaslaridagi hamkorlik alohida yo‘nalish sifatida ko‘rsatilgan.

Shu bilan birga, sanoat hamkorligining rivojlanishida ayrim masalalarga e‘tibor qaratish lozim. Xususan:

- qo‘shma korxonalarda mahalliyashtirish darajasini oshirish;
- mahalliy kichik va o‘rta biznesni ishlab chiqarish zanjirlariga kengroq jalb qilish;
- texnologiyalar transferini faqat tayyor uskunalarni olib kirish bilan cheklamaslik;
- muhandislik va texnik mutaxassislarni tayyorlashni sanoat loyihalari bilan uyg‘unlashtirish;
- qo‘shma korxonalarning eksport salohiyatini oshirish;
- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini rivojlantirish;
- “yashil” texnologiyalar va energiya samaradorligini sanoat loyihalariga keng joriy etish.

2026-yil avgust oyida O‘zbekistonning Sanoat kooperatsiyasi va davlat xaridlari agentligi hamda Koreya tomoni o‘rtasidagi uchrashuvda texnologiyalar transferi, innovatsion yechimlarni sanoatga joriy etish va mahalliy ishlab chiqaruvchilarning texnologik salohiyatini oshirish masalalari muhokama qilingan. O‘zbekiston Respublikasi Hukumat portali

Bu holat hamkorlikning kelgusi bosqichida faqat investitsiya hajmini oshirish emas, balki investitsiyaning **texnologik va ishlab chiqarish samaradorligini** oshirish ham muhimligini ko‘rsatadi.

XULOSA

O'zbekistonning Janubiy Koreya bilan sanoat sohasidagi hamkorligi so'nggi yillarda izchil rivojlanib, investitsiyaviy loyihalardan keng qamrovli sanoat kooperatsiyasi va texnologik sheriklik bosqichiga o'tmoqda. Koreya investitsiyalarining O'zbekiston iqtisodiyotidagi hajmi 8 milliard dollardan oshgani va koreys kapitali ishtirokidagi yuzlab qo'shma korxonalar faoliyat yuritayotgani ikki tomonlama iqtisodiy aloqalarning muhim ko'lamini ko'rsatadi.

Hamkorlikning asosiy yo'nalishlari avtomobilsozlik, elektrotexnika, kimyo, farmatsevtika, energetika, metallurgiya, muhim minerallarni qayta ishlash, transport va yuqori texnologiyalarni qamrab olmoqda. 2026-yilda sanoat kooperatsiyasi, ishlab chiqarish zanjirlarini shakllantirish, yarimo'tkazgichlar, robototexnika, elektromobil komponentlari va muhim minerallarni qayta ishlash kabi yo'nalishlarning ilgari surilishi hamkorlikning texnologik mazmuni kuchayib borayotganini ko'rsatadi.

Kelgusida O'zbekiston–Koreya sanoat hamkorligining samaradorligi investitsiya hajmidan tashqari bir nechta ko'rsatkichlar orqali baholanishi maqsadga muvofiq: mahalliyashtirish darajasi, yangi texnologiyalarning o'zlashtirilishi, mahalliy korxonalarning xalqaro ishlab chiqarish zanjirlariga qo'shilishi, eksport hajmi, yaratilgan yuqori malakali ish o'rinlari va ilmiy-tadqiqot faoliyatining rivojlanishi.

2026-yil sentabrida O'zbekiston va Koreya o'rtasida sanoat va texnologik hamkorlikni yanada chuqurlashtirish, jumladan sanoat kooperatsiyasi va ishlab chiqarish zanjirlarini rivojlantirish bo'yicha yangi tashabbuslar ilgari surildi. Amaliy mexanizm sifatida O'zbekiston–Koreya sanoat va texnologik alyansini tashkil etish taklifi ham bildirildi.

Umuman olganda, O'zbekiston–Koreya sanoat hamkorligining keyingi bosqichi uchun asosiy vazifa mavjud investitsiyaviy aloqalarni chuqur texnologik hamkorlikka aylantirish, mahalliy ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va qo'shma korxonalarni mintaqaviy hamda xalqaro qiymat zanjirlariga faolroq integratsiya qilishdan iborat.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. O'zbekiston Respublikasi va Koreya Respublikasi Prezidentlari qo'shma biznes forumida ishtirok etdilar. 14.06.2024.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. Muzokaralar natijalari muhim kelishuvlar bilan mustahkamlandi. 14.06.2024.
3. O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi. Toshkentda O'zbekiston–Koreya biznes-forumi bo'lib o'tdi. 05.07.2025. O'zbekiston Respublikasi Hukumat portali
4. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi va Janubiy Koreyaning KCC Corporation kompaniyasi o'rtasida avtomobil bo'yoqlari ishlab chiqarish loyihasi bo'yicha hamkorlik kelishuvi imzolandi. 17.07.2025.
5. O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi. O'zbekiston Respublikasi Hukumat portali
6. O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi. O'zbekiston Respublikasi Hukumat portali
7. O'zbekiston Respublikasi Farg'ona viloyati hokimligi O'zbekiston Respublikasi Hukumat portali

JANUBIY VILOYATLAR SANOATINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY MAMLAKATLAR BILAN HAMKORLIKNING USTUVOR YO'NALISHLARI VA ISTIQBOLLARI

Nilufar Esanova Pulatovna, katta o'qituvchi,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

e-mail: nilufaresonova19@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada O'zbekistonning janubiy viloyatlarini sanoatini rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikning asosiy yo'nalishlari va istiqbollari tahlil qilingan. 1991-yildan 2024-yilgacha bo'lgan davrda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar, xorijiy investitsiyalar va texnologiyalarni jalb qilishning o'rni, hamkorlikning sanoat, qishloq xo'jaligi, transport va energetika sohalaridagi istiqbollari o'rganilgan. Xorijiy hamkorlik, ayniqsa, eksport salohiyatini oshirish, yangi sanoat tarmoqlarini rivojlantirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Maqolada, shuningdek, janubiy viloyatlar uchun xorijiy hamkorlikning samarasini oshirish va istiqbollarni yanada rivojlantirish bo'yicha takliflar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: Janubiy viloyatlar, sanoat rivojlanishi, xorijiy hamkorlik, investitsiyalar, texnologiyalar, transport infratuzilmasi, qishloq xo'jaligi, eksport, iqtisodiy diplomatiya, modernizatsiya, istiqbollar.

Аннотация. В данной научной статье анализируются основные направления и перспективы сотрудничества с зарубежными странами в развитии промышленности южных регионов Узбекистана. В период с 1991 по 2024 год были рассмотрены экономические реформы, привлечение иностранных инвестиций и технологий, а также перспективы сотрудничества в таких сферах, как промышленность, сельское хозяйство, транспорт и энергетика. Иностранное сотрудничество играет важную роль в повышении экспортного потенциала, развитии новых отраслей промышленности и обеспечении экономической стабильности. В статье также представлены предложения по повышению эффективности зарубежного сотрудничества и дальнейшему развитию перспектив в южных регионах.

Ключевые слова: Южные регионы, развитие промышленности, иностранное сотрудничество, инвестиции, технологии, транспортная инфраструктура, сельское хозяйство, экспорт, экономическая дипломатия, модернизация, перспективы.

Abstract. This scientific article analyzes the main directions and prospects of cooperation with foreign countries in the development of industry in the southern regions of Uzbekistan. From 1991 to 2024, economic reforms, the attraction of foreign investments and technologies, and cooperation prospects in areas such as industry, agriculture, transport, and energy are examined. Foreign cooperation plays a significant role in increasing export potential, developing new industrial sectors, and ensuring economic stability. The article also presents proposals for improving the effectiveness of foreign cooperation and further developing the prospects in the southern regions.

Key words: Southern regions, industrial development, foreign cooperation, investments, technologies, transport infrastructure, agriculture, export, economic diplomacy, modernization, prospects.

KIRISH.

Mustaqillikka erishganidan so'ng, O'zbekistonning janubiy viloyatlari, ayniqsa Surxondaryo, Qashqadaryo, Farg'ona va Buxoro viloyatlari, iqtisodiy jihatdan rivojlanishning yangi bosqichiga qadam qo'ydilar. Bu hududlarda sanoatni rivojlantirish va iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish jarayonida xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikning o'rni beqiyosdir. Xorijiy investitsiyalar, texnologiyalar, tajriba va yangi bozorlar O'zbekiston janubiy viloyatlarining iqtisodiy salohiyatini oshirishda muhim rol o'ynadi. Ushbu maqola O'zbekistonning janubiy viloyatlarini sanoatini rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari va istiqbollari haqida so'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlarni tahlil etadi.

Janubiy viloyatlarni sanoatni rivojlantirishda xorijiy hamkorlikning asosiy yo'nalishlarini quyidagicha belgilash mumkin:

Investitsiyalar va kapital oqimi: Xorijiy investitsiyalar sanoatni modernizatsiya qilish, ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish va yangi texnologiyalarni joriy etishda muhim ahamiyatga ega. Xususan, transport infratuzilmasi, energetika sektori va yengil sanoat sohalarida xorijiy kapitalning ulushi katta.

Texnologiyalar va innovatsiyalar transferi: O'zbekistonning janubiy viloyatlarida xorijiy texnologiyalarni joriy etish, yangi ishlab chiqarish usullarini qo'llash va ilmiy-tadqiqot ishlanmalarini amalga oshirish orqali sanoatning samaradorligini oshirish muhim yo'nalishlardan biridir.

Ilmiy adabiyotlar tahlili — bu ilmiy tadqiqotlarda o'rganilayotgan mavzu bo'yicha mavjud bo'lgan adabiyotlarning tanqidiy va tizimli tahlili. Maqolada "Janubiy viloyatlar sanoatini rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari va istiqbollar" mavzusida ilmiy adabiyotlar tahlilini amalga oshirishda quyidagi qadamlar va yo'nalishlar tavsiya etiladi:

Bu qismda, janubiy viloyatlar sanoatini rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikka oid mavjud ilmiy adabiyotlar va tadqiqotlar ko'rib chiqiladi. 1991-yildan boshlab O'zbekistonning mustaqillikka erishishi bilan iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlar amalga oshirilganligi, shuningdek, ushbu jarayonlarning sanoat rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, yangi texnologiyalarni o'zlashtirish, xalqaro bozorlar bilan integratsiya qilish, sanoatni modernizatsiya qilish va qishloq xo'jaligini rivojlantirishda xorijiy hamkorlikning ahamiyati va salohiyati yoritiladi [1].

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va texnologiyalar transferi O'zbekistonning janubiy viloyatlari sanoatini modernizatsiya qilishda muhim omillardan biridir. Bu borada mavjud adabiyotlar, xorijiy kapitalni jalb qilishning iqtisodiy, huquqiy va siyosiy asosi, shuningdek, xorijiy texnologiyalarni samarali joriy etishning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Xorijiy investitsiyalar, ayniqsa, qishloq xo'jaligiga asoslangan sanoatni rivojlantirishda, transport va energetika infratuzilmasini yaxshilashda o'zgartirishlar yaratgan. Janubiy viloyatlarda sanoat va qishloq xo'jaligini birlashtirish, agrosanoat tarmoqlarini rivojlantirishda xorijiy hamkorlikning o'rni alohida ta'kidlanadi. Agrosanoat tarmoqlarining rivojlanishi, yangi texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga tatbiq etish, agrar sanoatni diversifikatsiya qilishda xorijiy davlatlar bilan hamkorlikning samaralari ko'rib chiqiladi.

Xorijiy mamlakatlar bilan savdo aloqalari va iqtisodiy diplomatiya hamda ularning janubiy viloyatlar sanoatini rivojlantirishga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Xalqaro savdo shartnomalari, bozorlarni diversifikatsiya qilish va yangi eksport yo'nalishlarini ochish borasidagi adabiyotlar tahlili ham muhimdir. Ushbu jarayonlarda eksport salohiyatining oshishi, yangi sanoat tarmoqlarining tashkil etilishi va transport yo'llarining rivojlantirilishi yoritiladi. Xorijiy hamkorlikda yuzaga keladigan muammolar va istiqbollar hamda ularning yechimlari, ayniqsa, janubiy viloyatlar uchun qanday imkoniyatlar yaratishi haqida ilmiy adabiyotlar tahlil qilinadi. Bu yerda ekologik va ijtimoiy muammolar, siyosiy va iqtisodiy barqarorlikning ta'siri, shuningdek, xorijiy hamkorlikning samarali yo'lga qo'yilishi bo'yicha mavjud tadqiqotlar muhokama qilinadi [2].

Tadqiqotda ko'rsatilgan asosiy ilmiy manbalar, xorijiy hamkorlik va sanoat rivojlanishidagi asosiy yo'nalishlar va istiqbollarini tahlil qilgandan so'ng, umumiy xulosa keltiriladi. Bu xulosa O'zbekistonning janubiy viloyatlarida xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikni rivojlantirishning muhim yo'nalishlari va istiqbollariga oid amaliy takliflar ishlab chiqishga yordam beradi.

Tashqi savdo va eksport imkoniyatlari: Xorijiy bozorlar bilan savdo aloqalarini rivojlantirish, mahsulotlarni eksport qilish, yangi bozorlar ochish hamda xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy diplomatiya yo'nalishida amalga oshirilgan hamkorliklar muhim ahamiyatga ega [3].

Sanoat va qishloq xo'jaligi integratsiyasi: Janubiy viloyatlar, ayniqsa, qishloq xo'jaligi va agrosanoat sektori rivojlantirilgan hududlar bo'lib, bu sohada xorijiy investitsiyalar va texnologiyalarni jalb qilishni kuchaytirish zarur.

Xorijiy hamkorlikni rivojlantirishda istiqbolli yo'nalishlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Turizm sohasida hamkorlik: O'zbekistonda turizm sanoati rivojlanishi bilan janubiy viloyatlar ham xorijiy turizm kompaniyalari bilan hamkorlik qilishni boshladilar. Bu soha uchun xorijiy investitsiyalarni jalb etish, yangi turistik infratuzilmani qurish va madaniy merosni saqlashni o'z ichiga oladi [4].

Barqaror energiya manbalarini rivojlantirish: O'zbekistonda energiya ta'minoti va energiya samaradorligini oshirish uchun xorijiy texnologiyalarni joriy etish va qayta tiklanuvchi energiya manbalariga sarmoya kiritish istiqbolli yo'nalishlar sirasiga kiradi. Janubiy viloyatlarda, ayniqsa, quyosh va shamol energetikasiga katta e'tibor qaratilmoqda.

Sanoat zanjirlarini diversifikatsiya qilish: Xorijiy hamkorlar bilan yangi sanoat tarmoqlarini rivojlantirish, shu jumladan, yuqori texnologiyalarni ishlab chiqarish, avtomobil sanoati va kimyo sanoatining rivojlanishi istiqbollari mavjud[5].

Transport va logistika infratuzilmasini rivojlantirish: Janubiy viloyatlarni boshqa mamlakatlar bilan bog'laydigan transport tarmoqlarining rivojlanishi ham xorijiy hamkorlikning istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Bu, o'z navbatida, eksport-import aloqalarini kengaytirishga va logistika xizmati sifatini oshirishga yordam beradi.

Xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikning bir qator ijobiy natijalari mavjud, jumladan:

Iqtisodiy o'sishning ta'minlanishi: Xorijiy investitsiyalar va texnologiyalarni jalb qilish natijasida janubiy viloyatlarda sanoat ishlab chiqarishining o'sishi kuzatilmoqda[6].

Yangi ish o'rinlarining yaratilishi: Sanoatni rivojlantirish, yangi ishlab chiqarish tarmoqlarini tashkil etish orqali aholi bandligini ta'minlash va yangi ish o'rinlarini yaratish.

Sanoat infratuzilmasining modernizatsiyasi: Yangi texnologiyalar va usullarni joriy etish orqali ishlab chiqarishning samaradorligi va raqobatbardoshligini oshirish.

Janubiy viloyatlarni sanoatini rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik O'zbekistonning iqtisodiy o'sishi uchun juda muhim omildir. Xorijiy investitsiyalar, texnologiyalar va yangi bozorlar janubiy viloyatlarni modernizatsiya qilish, yangi tarmoqlarni rivojlantirish va barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Biroq, bu hamkorlikni yanada samarali qilish uchun siyosiy va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, mahalliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish va ekologik masalalarga e'tibor qaratish zarur[7]. Shuningdek, xorijiy investorlarga qulay sharoitlar yaratish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali Janubiy viloyatlarning sanoat salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish mumkin.

O'zbekistonning janubiy viloyatlarining sanoatini rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik o'ta muhim ahamiyatga ega. 1991-yildan so'ng O'zbekistonning iqtisodiy islohotlar dasturida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, yangi texnologiyalarni o'zlashtirish va savdo aloqalarini kengaytirish asosiy yo'nalishlaridan biri bo'ldi. Xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik, ayniqsa, janubiy viloyatlar uchun o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatdi: yangi ish o'rinlarining yaratilishi, eksport salohiyatining oshishi va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish imkoniyatlari yuzaga keldi. Lekin, mavjud adabiyotlarni tahlil qilish va amaliy tajribalar shuni ko'rsatdiki, bu jarayonning samarali amalga oshirilishi uchun bir qator muammolar va to'siqlar ham mavjud. Xususan, huquqiy va iqtisodiy barqarorlik, o'zaro manfaatli shartnomalar va hamkorlikning uzluksizligini ta'minlash zarur. Janubiy viloyatlarda xorijiy hamkorlikni rivojlantirishda o'rta va uzoq muddatli istiqbollar mavjud bo'lib, ular sanoatning diversifikatsiyasi, qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va yangi sanoat tarmoqlarining tashkil etilishi kabi sohalarida o'zini namoyon qiladi. Mazkur tadqiqot yuzasidan quyidagi taklif va tavsiyalar beriladi:

Birinchidan, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda samarali tizimni yaratish: Janubiy viloyatlarda xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda mavjud qonunchilikni takomillashtirish va unga yangilanishlar kiritish zarur. Investitsiyalarni jalb qilish uchun soliq imtiyozlari, yengilliklar va subsidiyalarni taqdim etish, shuningdek, xorijiy investorlar uchun xavfsiz biznes muhitini yaratish muhimdir. Shuningdek, xorijiy kapitalni jalb qilish jarayonida hududiy investitsiya siyosatini kuchaytirish kerak.

Ikkinchidan, texnologiyalarni transfer qilish va innovatsiyalarni joriy etish: Xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikda ilg'or texnologiyalarni olib kelish va ularni janubiy viloyatlarning sanoatiga joriy etish zarur. Bu, o'z navbatida, sanoatni modernizatsiya qilish, mahsulot sifatini oshirish va raqobatbardoshlikni kuchaytirishga yordam beradi. Texnologiyalarni transfer qilish va o'zlashtirish jarayonlarini yanada samarali amalga oshirish uchun ilmiy-texnik hamkorlikni kuchaytirish kerak.

Uchinchidan, sanoatni diversifikatsiya qilish: Janubiy viloyatlar sanoatini diversifikatsiya qilish, qishloq xo'jaligi va eng so'nggi texnologiyalarga asoslangan tarmoqlarni rivojlantirishni ta'minlash lozim. Yangi sanoat tarmoqlarini, masalan, energetika, avtomobil sanoati, oziq-ovqat sanoati va boshqa tarmoqlarni rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikni chuqurlashtirish muhimdir. Bunda, ayniqsa, eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish lozim.

To'rtinchidan, maqsadli dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish: Xorijiy hamkorlikni rivojlantirishda strategik dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish zarur. Har bir janubiy viloyat uchun alohida iqtisodiy rivojlanish strategiyasi va maqsadli dasturlarni ishlab chiqish, bu hududlarning o'ziga xos xususiyatlariga mos ravishda, shuningdek, xorijiy hamkorlar bilan to'g'ri va samarali shartnomalar tuzishga imkon yaratadi.

Beshinchidan, infratuzilmani rivojlantirish va transport tarmog'ini yaxshilash: Janubiy viloyatlarning sanoatini rivojlantirish uchun transport va kommunikatsiya infratuzilmasini yaxshilash zarur. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda transport yo'llarining o'rnini alohida ahamiyatga ega bo'lganligi sababli, xalqaro savdo aloqalarini kengaytirish uchun transport tarmog'ini modernizatsiya qilish zarur.

Oltinchidan, ijtimoiy va ekologik masalalar bilan shug'ullanish: Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda ekologik barqarorlik va ijtimoiy masalalarga e'tibor qaratish zarur. Yangi sanoat tarmoqlarini yaratish, shu bilan birga, ekologik xavfsizlikni ta'minlash, ishchilarni ijtimoiy himoya qilish va ularning huquqlarini ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratish muhimdir.

Yettinchidan, ta'lim va malaka oshirish dasturlarini rivojlantirish: Janubiy viloyatlarning sanoatini rivojlantirishda yuqori malakali kadrlar tayyorlash va ularni xorijiy tajriba bilan tanishtirish zarur. Bu, ayniqsa, texnologik va sanoat sohalarida yuqori malakali ishchi kuchini tayyorlashni anglatadi. Mahalliy mutaxassislarning bilimlarini oshirish uchun xorijiy mamlakatlar bilan ta'lim sohasidagi hamkorlikni rivojlantirish muhimdir.

O'zbekistonning janubiy viloyatlarida sanoatni rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik keng imkoniyatlarni taqdim etadi. Shu bilan birga, mavjud muammolarni hal qilish va istiqbollarni amalga oshirish uchun o'zaro manfaatli shartnomalar tuzish, huquqiy bazani mustahkamlash, texnologiyalarni transfer qilish va sanoatni diversifikatsiya qilish kabi chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Bu hamkorlikni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ilmiy asoslangan yondashuv va samarali strategiyalarni ishlab chiqish zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Asadov, N. (2001). *Xorijiy investitsiyalar va ularning O'zbekiston sanoatiga ta'siri*. Tashkent: O'zbekiston iqtisodiyot universiteti nashriyoti.
2. Karimov, I. A. (1997). *O'zbekiston iqtisodiy islohotlari: Muammolar va istiqbollar*. Tashkent: O'zbekiston.
3. Toshev, O. (2015). *O'zbekistonning janubiy viloyatlari: Iqtisodiy rivojlanish va eksport salohiyati*. Tashkent: Iqtisodiy tadqiqotlar instituti.
4. Bazarov, A. (2008). *Qishloq xo'jaligini rivojlantirishda xorijiy hamkorlik*. Tashkent: Qishloq xo'jaligi akademiyasi.
5. Abdukarimov, R. (2020). *Transport va energetika infratuzilmasining rivojlanishi: O'zbekistonning janubiy viloyatlarida xorijiy hamkorlik*. Tashkent: O'zbekiston Milliy universiteti.
6. Zaripov, F. (2019). *Xorijiy savdo va iqtisodiy diplomatiya: O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqalari*. Tashkent: O'zbekiston tashqi iqtisodiyot universiteti.
7. Ministry of Economy of the Republic of Uzbekistan. (2022). *Uzbekistan's Industrial Development Strategy: Key Sectors and Foreign Investment Opportunities*. Tashkent: Ministry of Economy.

8. World Bank. (2018). *Uzbekistan: Industrialization and Export Growth Opportunities in the Southern Regions*. Washington, D.C.: World Bank.
9. United Nations Development Programme (UNDP). (2021). *Sustainable Development in Southern Uzbekistan: Challenges and Opportunities for Economic Growth*. Tashkent: UNDP.
10. Gulomov, S. (2014). *Sanoat va qishloq xo'jaligini integratsiya qilishda xorijiy investitsiyalar roli*. Tashkent: Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali, 12(3), 22-34.
11. Sodikov, M. (2010). *Globalizatsiya va rivojlanish: O'zbekistonning janubiy viloyatlari*. Tashkent: Iqtisodiy adabiyotlar.
12. Aminov, R. (2021). *Uzbekistan's Role in the Global Economic System and Foreign Cooperation Prospects*. Tashkent: O'zbekiston xalqaro iqtisodiy aloqalar universiteti.
13. Asian Development Bank (ADB). (2017). *Investing in Southern Uzbekistan: Potential for Industrial Growth and Foreign Partnerships*. Manila: Asian Development Bank.
14. Khamdamov, B. (2023). *Sanoat modernizatsiyasi va xorijiy texnologiyalar: O'zbekiston tajribasi*. Tashkent: O'zbekiston xalqaro biznes va iqtisodiyot universiteti.
15. International Monetary Fund (IMF). (2022). *Economic Reforms in Uzbekistan and the Role of Foreign Investment in Southern Regions*. Washington, D.C.: IMF.

ZARDOLISOY YODGORLIGIDAGI YANGI KASHFIYOTLAR VA

ULARNING ILMIY AHAMIYATI

O'ng'alov Lazizbek

Samarqand davlat universiteti, Arxeologiya kafedrası

Annotatsiya: Tezisdá Shimoliy Nurota tog' tizmasining janubiy etaklarida joylashgan Zardolisoy yodgorligida 2023–2025-yillarda amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlarning asosiy kashfiyotlari umumlashtiriladi. Qazishmalar yodgorlikning ko'p qatlamli ekanini, plastina, plastinkacha va uchirindi ishlab chiqarishga asoslangan tosh industriyasi mavjudligini, madaniy sathlarda kuyish izlari hamda neolit davriga oid inson dafni aniqlanganini ko'rsatdi. Radiokarbon sana va tosh buyumlar texnologiyasi Zardolisoyni miloddan avvalgi VI ming yillikning birinchi yarmiga oid sopolgacha bo'lgan neolit makoni sifatida talqin qilish imkonini beradi. Me'moriy qoldiqlarning yo'qligi, sopolning neolit qatlamlarida uchramasligi va tosh industriyasining xususiyatlari yodgorlikdan mavsumiy ovchi-termachi guruhlar takroran foydalanganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Zardolisoy, Shimoliy Nurota, neolit, stratigrafiya, tosh industriyasi, bosim usuli, inson dafni, radiokarbon sana.

Аннотация. В тезисе обобщены основные результаты археологических исследований, проведённых в 2023–2025 гг. на памятнике Зардолисой, расположенном у южных предгорий Северо-Нуратинского горного хребта. Раскопки показали многослойный характер памятника, наличие каменной индустрии, основанной на производстве пластин, пластинок и отщепов, а также выявили следы горения в культурных слоях и погребение человека эпохи неолита. Радиоуглеродная датировка и технологические особенности каменных изделий позволяют интерпретировать Зардолисой как памятник докерамического неолита, относящийся к первой половине VI тысячелетия до н. э. Отсутствие архитектурных остатков и керамики в неолитических слоях, а также характер каменной индустрии свидетельствуют о неоднократном сезонном использовании памятника группами охотников-собирателей.

Ключевые слова: Зардолисой, Северная Нулата, неолит, стратиграфия, каменная индустрия, техника отжима, погребение человека, радиоуглеродная датировка.

Abstract. *This thesis summarizes the main findings of archaeological investigations conducted in 2023–2025 at the Zardolisoy site, located on the southern foothills of the Northern Nuratau mountain range. Excavations revealed the multilayered character of the site, a lithic industry based on the production of blades, bladelets, and flakes, as well as traces of burning within the cultural layers and a human burial dating to the Neolithic period. Radiocarbon dating and the technological characteristics of the lithic assemblage allow Zardolisoy to be interpreted as a Pre-Pottery Neolithic site dating to the first half of the sixth millennium BCE. The absence of architectural remains and pottery in the Neolithic layers, together with the distinctive features of the lithic industry, suggests that the site was repeatedly used on a seasonal basis by hunter-gatherer groups.*

Keywords: *Zardolisoy, Northern Nuratau, Neolithic, stratigraphy, lithic industry, pressure-flaking technique, human burial, radiocarbon dating.*

KIRISH

Nurota tog‘larining soy va buloqlari, mahalliy tosh xomashyosi hamda himoyalangan kichik vodiylari qadimgi jamoalar uchun qulay muhit yaratgan. Shunga qaramay, Shimoliy Nurotaning janubiy etaklari uzoq vaqt tosh davri arxeologiyasi nuqtayi nazaridan kam o‘rganildi. Qo‘shrabot tumanida 2018–2019-yillarda boshlangan qidiruvlar hamda 2022–2023-yillarda Minishkor, Pangat va Oboy atrofiga o‘tkazilgan marshrutlar bu bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qildi (Avanesova va boshq., 2020, 12–20-b.; Sayfullayev va boshq., 2023, 15–18-b.).

Izlanishlarning eng muhim natijasi Zardolisoyning aniqlanishi bo‘ldi. Yuza tosh buyumlaridan so‘ng ochilgan 2023-yilgi qazuv madaniy qatlamlar, kuygan sath va inson skeletini ko‘rsatdi (Sayfullayev va Ungalov, 2023, 61–66-b.; Sayfullayev va boshq., 2024, 383–388-b.). Keyingi mavsumlarda qazuvning kengaytirilishi, stratigrafiya va radiokarbon natija Zardolisoyni Markaziy Osiyo tog‘li neolitining muhim tayanch yodgorligiga aylantirdi (O‘ng‘alov, 2026a, 125–131-b.; Khanipour va boshq., 2026, 55–61-b.).

YODGORLIKNING ANIQLANISHI VA QAZISHMALAR

Zardolisoy Samarqand viloyati Qo‘shrabot tumani Minishkor mahallasining Oqqo‘rg‘on qishlog‘i hududida, Shimoliy Nurota tog‘ tizmasining janubiy etaklaridagi kichik vodiya joylashgan. Makon tabiiy buloqqa yaqin bo‘lib, taxminan 100×40 metr maydonni egallaydi. U Minishkor qishlog‘idan qariyb 3 kilometr shimoli-sharqda, Samarqand shahridan esa taxminan 86 kilometr shimoli-g‘arbda joylashgan (Khanipour va boshq., 2026, 55-b.). Suv manbasi, tekis terrasa va turli tosh xomashyolarining bir joyda mujassamligi bu hududning neolit jamoalari uchun jozibador bo‘lganini ko‘rsatadi.

2023-yilda yodgorlikning markaziy qismida 3×4 metr hajmdagi qazuv ochildi. Dastlabki mavsumdayoq bir necha madaniy qatlam, ko‘plab tosh buyumlar, kuygan sath va inson dafni aniqlandi. 2024-yilda dafnni to‘liq ochish va stratigrafiyani kengroq kuzatish maqsadida qazuv 4×5 metrgacha kengaytirildi. 2025-yilda uning sharqiy qismi zinasimon usulda qariyb 3 metr chuqurlikkacha davom ettirilib, steril yotqiziqqa yetkazildi. Yodgorlikning shimoliy qismida ochilgan ikkinchi qazuv dastlab 3×1 metr bo‘lib, keyinchalik 2×1 metrli qo‘shimcha maydon bilan L shaklida kengaytirildi; ayrim kvadratlarda qazuv 380 santimetrgacha chuqurlashtirildi va quyi 40 santimetrda madaniy topilma uchramadi (O‘ng‘alov, 2026a, 127–130-b.; Khanipour va boshq., 2026, 55–56-b.).

Qazishmalar Zardolisoy turli vaqtlarda qayta egallangan ko‘p qatlamli makon bo‘lganini ko‘rsatdi. Markaziy qazuvning sharqiy kesmi yetti litologik qatlamga, umumiy madaniy ketma-ketlik esa sakkiz yotqiziqqa ajratilgan; bu tuproq va arxeologik kuzatuvning turli masshtablaridir. Shimoliy qazuvda ham sakkiz qatlam qayd etilib, jami 198 ta tosh buyumning asosiy zichligi III, IV, V va VIII qatlamlarga to‘g‘ri kelgan (O‘ng‘alov, 2026a, 128–130-b.).

Ayrim qatlamlardagi qumli cho‘kindilar, karbonat tuganaklari va to‘lqinsimon chegaralar buloq faoliyati ta‘sirini ko‘rsatadi. Shu sababli topilmalar taqsimotida tabiiy jarayonlar ham hisobga

olinib, qatlamlardan OSL va magnit sezuvchanlik tahlillari uchun namunalar olingan (O'ng'alov, 2026a, 127–130-b.).

TOSH INDUSTRIYASIGA OID KASHFIYOTLAR

Zardolisoydagi eng katta topilmalar guruhini tosh buyumlar tashkil etadi. Kompleksda o'zaklar, uchirindilar, plastinalar, plastinkachalar, mikroplastinalar, qirg'ichlar, keskichlar, retushlangan buyumlar va kompozit qurollar aniqlangan. Tosh industriyasi plastina-plastinkacha hamda uchirindi ishlab chiqarish tizimlarining birgalikda qo'llanganini ko'rsatadi. Plastinka va mikroplastinkalarni olishda bosim usulidan foydalanilgan; buni muntazam negatirlarga ega konussimon va prizmatik o'zaklar tasdiqlaydi. Uchirindi qurollari esa ko'proq bevosita zarb usulida mahalliy, nisbatan dag'al donali kremniylashgan ohaktoshdan tayyorlangan (Khanipour va boshq., 2026, 55–59-b.).

Nozik plastinka qurollari uchun kremniy, xalsedon va kvars, uchirindi asosidagi qirg'ich, o'yiqlik va tishsimon qurollar uchun esa mahalliy ohaktosh tanlangan. Konussimon o'zaklarning faqat yuqori ikki qatlamda, uchirindi o'zaklarining esa quyida uchrashi reduksiya konsepsiyasi o'zgarganini ko'rsatishi mumkin. Uni alohida madaniy bosqich sifatida talqin qilish uchun qatlamlar bo'yicha mutlaq sanalar zarur.

Ishlab chiqarish zanjirining turli bo'g'inlari Zardolisoyda o'zak shakllantirish, blankalar olish va qurollarni qayta ishlash bajarilganini ko'rsatadi. Retushsiz plastinkachalar, qirg'ich va keskichlar hamda me'moriy qoldiqlarning yo'qligi makon ovchilik, xomashyo ishlash va qisqa muddatli turmush faoliyatiga xizmat qilganini ko'rsatadi (Khanipour va boshq., 2026, 55–59-b.).

KUYGAN SATH VA INSON DAFNI

Markaziy qazuvning janubida o'choq yoki yashash yuzasi bo'lishi mumkin bo'lgan keng kuygan sath aniqlandi. Uning bir qismi keyingi jarayonlar, ehtimol dafn chuquri bilan buzilgan. Shuning uchun kuygan sath va dafnini bir vaqtdagi hodisa deb qabul qilishdan oldin ularning mikrostratigrafik munosabati tekshirilishi lozim (Khanipour va boshq., 2026, 55-b.).

Zardolisoyning eng noyob kashfiyotlaridan biri yer yuzasidan taxminan 80 santimetr chuqurlikda aniqlangan inson dafnidir. Skelet 2023-yilda qayd etilib, nozik suyaklarni shikastlamaslik uchun o'sha mavsumda qisman yopilgan va 2024-yilda antropologlar ishtirokida to'liq ochilgan. Marhum oddiy chuqurga chap yonboshi bilan g'ujanak holatda yotqizilgan: yuzi o'ng tomonga qaratilgan, qo'llari ko'krak ustiga qo'yilgan, oyoqlari qorin tomon kuchli bukilgan. Qabrda maxsus tosh qoplama, inshoot yoki kuzatuv buyumlari aniqlanmagan. Mayda suyaklarning bir qismi yemirilgan bo'lsa-da, bosh suyagi, tishlar hamda qo'l-oyoqning yirik suyaklari saqlangan; morfologik belgilar marhum voyaga yetgan shaxs bo'lganini ko'rsatgan (Khanipour va boshq., 2026, 59–60-b.).

Dafndan olingan namunaning radiokarbon tahlili uni miloddan avvalgi VI ming yillikning birinchi yarmiga joylashtirgan. Ushbu natija Zardolisoyning neolit davriga oidligini mustahkamlaydigan birinchi mutlaq xronologik dalildir. Biroq bitta dafn sanasini yodgorlikdagi barcha qatlam va tosh komplekslariga avtomatik tatbiq etish to'g'ri emas: madaniy ketma-ketlikni aniq sanalash uchun turli qatlamlardan qo'shimcha AMS va OSL natijalari talab etiladi.

KASHFIYOTLARNING ILMIY AHAMIYATI

Zardolisoy materiallarining umumiy majmuasi yodgorlikni miloddan avvalgi VI ming yillikning birinchi yarmiga oid sopolgacha bo'lgan neolit makoni sifatida talqin qilish imkonini beradi. Bu xulosada uch dalil muhim: bosim usuliga asoslangan plastinka industriyasi, radiokarbon sana va neolit madaniy qatlamlarida sopolning yo'qligi. Yuzada hamda yuqori aralash yotqiziqlarda uchragan keyingi davr sopolari neolit kompleksiga mansub emas; ular hududning o'rta asrlarda ham epizodik o'zlashtirilganini ko'rsatadi (Khanipour va boshq., 2026, 55–61-b.). Demak, "Zardolisoyda sopol yo'q" degan xulosa butun maydonga emas, aynan neolit madaniy qatlamlariga tegishlidir.

Yodgorlikda poydevor, devor va boshqa me'moriy tuzilmalar aniqlanmagan. Hayvon suyaklari kam, topilmalar tarkibida esa tosh buyumlar mutlaq ustunlik qiladi. Buloqqa yaqin joylashuv, kuygan sathlar va bir necha madaniy qatlamning mavjudligi makondan qisqa muddatli, ammo takroriy foydalanilganini ko'rsatadi. Shuning uchun Zardolisoyni doimiy dehqon qishlog'i sifatida emas, mavsumiy ovchi-termachi guruhlarining buloqbo'yi lageri sifatida talqin qilish hozirgi dalillarga ko'proq mos keladi (Khanipour va boshq., 2026, 60–61-b.). Bu holat Markaziy Osiyoda neolitlashuv barcha hududlarda bir xil yo'l bilan kechmaganini, ayrim tog'li mintaqalarda ovchilikka tayangan harakatchan jamoalar uzoq vaqt saqlanib qolganini ko'rsatadi.

Zardolisoy Zarafshon tog'oldi neolit an'analari bilan Qizilqum-Kaltaminor hududi oralig'ida joylashgan, biroq uni Sazag'on, Hisor yoki Kaltaminor madaniyatlaridan biriga qo'shish uchun dalillar yetarli emas. Uni Shimoliy Nurotaning mahalliy sopolgacha bo'lgan neolit kompleksi sifatida ta'riflash ehtiyotkorroqdir. Xomashyo provenansi, refitting, foydalanish izlari, zooarxeologiya, paleobotanika va qadimgi DNK tahlillari bu masalani aniqlashtiradi.

XULOSA

Zardolisoyning kashf etilishi Shimoliy Nurota janubiy etaklarining neolit davri tarixini o'rganishda yangi bosqichni boshlab berdi. 2023–2025-yillardagi tadqiqotlar natijasida ko'p qatlamli ochiq makon, kuygan yashash sathi, texnologik jihatdan murakkab tosh industriyasi va inson dafni aniqlandi. Radiokarbon natija yodgorlikdagi neolit faoliyatini miloddan avvalgi VI ming yillikning birinchi yarmiga bog'laydi. Bosim usulida tayyorlangan plastinka va mikroplastinkalar bilan uchirindi industriyasining birga uchrashishi mahalliy jamoalarning moslashuvchan texnologik strategiyasini ko'rsatadi.

Hozirgi dalillar Zardolisoyni sopolgacha bo'lgan neolit davrida mavsumiy ovchi-termachi guruhlar takroran egallagan buloqbo'yi makoni sifatida talqin qilishga asos beradi. Inson dafni esa tog'li Markaziy Osiyodagi neolit marosimlari va biologik tarixini o'rganish uchun noyob manbadir. Shu bilan birga, bitta radiokarbon sana va cheklangan qazuv maydoni yodgorlikning barcha bosqichlarini to'liq tushuntirib bermaydi. Qatlamlar bo'yicha ko'p sonli mutlaq sanalar, geoarxeologik va bioarxeologik tahlillar o'tkazilishi Zardolisoyning Markaziy Osiyo neolitlashuvidagi o'rnini yanada aniq belgilash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Avanesova N., Luno E., Ergashev O., Xolmatov A. Qo'shrabot tumanida 2018–2019-yillarda olib borilgan tadqiqotlar // O'zbekistonda arxeologik tadqiqotlar. 12-son. Samarqand, 2020. B. 12–20.

Khanipour M., Sayfullaev B. K., Ergashev O. T., Ungalov L., Djurakulova D. M., Alisher Kyzy S., Zhou X., Shomurodova S. J., G'afforov Sh. S., Radjabov A. Yu. New evidence from the Neolithic period in the Nurata Highlands, Uzbekistan // Journal of Sistan and Baluchistan Studies. 2026. Vol. 6, No. 1. P. 53–62. DOI: 10.22034/jsbs.2025.553325.1112.

O'ng'alov L. A. Zardolisoy neolit davri yodgorligining o'rganilishi // FarDU. Ilmiy xabarlar. 2026. 32-jild, 1-son. B. 125–131. DOI: 10.56292/SJFSU/vol32_iss1/a45.

Sayfullayev B. Q., Ergashev O. T., Ungalov L. A., Rajabov A. Yu., Imomov A. A. Nurota tog' tizmasining shimoliy qismidan topilgan tosh davriga oid yangi topilmalar // Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tarixi, moddiy va ma'naviy madaniyati. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Samarqand, 2023. B. 15–18.

Sayfullayev B., Ungalov L. Nurota tog' tizmasining shimoliy qismida aniqlangan tosh davri topilmalari // Markaziy Osiyo tosh davri madaniyatlari chorrahasida. Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. Samarqand, 2023. B. 61–66.

Sayfullayev B. K., Ergashev O. T., Xoshimov X. B., Rajabov A. Yu., Berdiqulov M. T., Ungalov L. A. va boshq. 2023-yilda Samarqand viloyati hududida olib borilgan arxeologik qidiruv tadqiqotlari // O'zbekistonda arxeologik tadqiqotlar: 2023-yil. 16-son. Samarqand, 2024. B. 383–388.

QASHQADARYO JADIDCHILIK HARAKATINING VA KESH HUDUDIDA ILDIZ OTISHI

Sulaymonova Nilufar O‘tkir qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

e-mail: nilufarsulaymonova961@gmail.com

orcid: 0009-0008-6557-5813

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston va Buxoro amirligi hududida vujudga kelgan jadidchilik harakatining Qashqadaryo vohasining tarixiy markazi bo‘lgan Kesh (Shahrisabz) hududiga kirib kelish jarayoni tahlil qilinadi. Buxoro amirligi tarkibidagi beklik sifatida Keshning o‘ziga xos ma‘muriy-diniy muhiti, usul-i jadid maktablarining Buxoro amirligi bo‘ylab tarqalish dinamikasi hamda mahalliy ziyolilarning Buxorodagi jadid doiralari bilan aloqalari orqali g‘oyalarning hududga singishi manbalar asosida yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy va biografik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, Kesh, Shahrisabz, Buxoro amirligi, usul-i jadid maktablari, qadimchilik, Abdulla Gulshaniy.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс развития джадидского движения, возникшего на территории Туркестана и Бухарского эмирата в конце XIX и начале XX веков, и его проникновения на территорию Кеша (Шахрисабза), исторического центра оазиса Кашкадарья. На основе источников освещаются особенности административно-религиозной среды Кеша как княжества в составе Бухарского эмирата, динамика распространения школ усул-и-джадидского движения по всему Бухарскому эмирату, а также проникновение идей в регион через контакты местных интеллектуалов с джадидскими кругами Бухары. В исследовании используются историко-сравнительный и биографический методы анализа.

Ключевые слова: джадидизм, Кеш, Шахрисабз, Бухарский эмират, школы усул-и-джадидского движения, античность, Абдулла Гюльшани.

Annotation: This article analyzes the process by which the Jadid reform movement, which emerged in Turkestan and the Emirate of Bukhara in the late 19th – early 20th centuries, took root in the Kesh (Shahrisabz) region — the historical center of the Kashkadarya oasis. Drawing on available sources, it examines the region's distinctive administrative-religious environment as a beklik within the Emirate of Bukhara, the dynamics of the spread of usul-i jadid schools across the Emirate, and the way in which Jadid ideas permeated the region through local intellectuals' ties to Jadid circles in Bukhara. The study employs historical-comparative and biographical analysis methods.

Keywords: Jadidism, Kesh, Shahrisabz, Emirate of Bukhara, usul-i jadid schools, qadimchilik (traditionalism), Abdulla Gulshaniy.

KIRISH

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston general-gubernatorligi va unga tutash Buxoro amirligi hududida ijtimoiy-ma‘rifiy islohotchilik oqimi sifatida jadidchilik harakati shakllandi. Harakat mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy asoslarini yangilashga qaratilgani bois, u eski tuzum, an‘anaviy ta‘lim tizimi va “qadimchi” ulamolarning kuchli qarshiligiga duch keldi. Yangi hayot tarafdorlari “jadid” yoki “jadidchilar” nomini oldi.[1;10-12]

MATERIALLAR VA USULLAR

Harakatning tarqalish geografiyasi va institutsional asosi bir xil bo‘lmagan: tadqiqotchilar Turkiston, Buxoro va Xiva jadidchiligini o‘zaro farqlaydi. Buxoro amirligida jadidchilik ijtimoiy islohotdan tashqari davlat boshqaruvi, qonunchilik, soliq va savdo-sotiq sohalarini isloh qilish talabi

bilan ham chiqqan, biroq amir hukumati va mahalliy mutaassiblarning barqaror qarshiligiga uchragan.

Kesh (keyinchalik Shahrisabz nomi bilan mashhur bo'lgan) hudud tarixan Buxoro amirligining yirik bekliklaridan biri bo'lib, ma'muriy jihatdan poytaxt Buxoroga bevosita bog'liq edi. Shu sababli mintaqada jadid g'oyalarining kirib kelishi, asosan, Buxoroda tahsil olgan yoki u yerdagi ziyoli doiralar bilan aloqada bo'lgan mahalliy shaxslar orqali amalga oshgan bo'lishi tarixiy manbalarda kuzatiladi. Ushbu maqolaning maqsadi — jadidchilik g'oyalarining Kesh hududiga kirib kelish mexanizmini mavjud tarixiy-biografik manbalar asosida ko'rsatib berish va mintaqaviy jadidshunoslik uchun dastlabki tayanch nuqtalarni belgilashdan iborat.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, respublika tarix fanida Turkiston jadidchiligi (Toshkent, Samarqand, Farg'ona vodiysi misolida) yetarlicha chuqur o'rganilgan bo'lsa-da, Buxoro amirligiga tobe bo'lgan chekka bekliklar, jumladan Kesh hududidagi jarayonlar hanuzgacha alohida ilmiy-tadqiqot predmeti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Bu bo'shliqni to'ldirish, bir tomondan, o'lkashunoslik va mahalliy tarix uchun, ikkinchi tomondan, jadid pedagogikasining hududiy tarqalish qonuniyatlarini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metod, manbashunoslik tahlili va biografik (shaxsga yo'naltirilgan) yondashuvdan foydalanildi. Birinchi bosqichda Turkiston va Buxoro amirligi hududida jadidchilik harakatining umumiy tarqalish xronologiyasi va institutsional shakllari (usul-i jadid maktablari, matbuot, jamiyatlar) mavjud ilmiy adabiyot asosida tizimlashtirildi. Ikkinchi bosqichda ushbu umumiy jarayon Kesh (Shahrisabz) hududi kontekstida, mintaqadan chiqqan va Buxoro jadid doiralari bilan hujjatlashtirilgan aloqaga ega bo'lgan shaxslarning biografik ma'lumotlari orqali ko'rib chiqildi. Tahlil uchun ochiq ilmiy-ma'rifiy manbalar, ensiklopedik va biografik nashrlar jalb qilindi; mintaqaga xos arxiv hujjatlari va mahalliy davriy matbuot materiallari ushbu maqola doirasidan tashqarida qolib, keyingi bosqich tadqiqotlar uchun taklif etilgan yo'nalish sifatida belgilandi.

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, 1895–1910-yillar oralig'ida Turkistonning Toshkent, Samarqand, Qo'qon kabi yirik shaharlari bilan bir qatorda Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududlarida ham o'nlab usul-i jadid (“usuli savtiya”) maktablari ochilgan. Bu jarayonda Buxoroda Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat kabi ziyolilar, Toshkentda Munavvar qori Abdurashidxonov va Abdulla Avloniy, Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy yetakchi rol o'ynagan.[2;21-24 b.]

Buxoro amirligiga tobe beklik sifatida Kesh (Shahrisabz) hududida mustaqil jadid maktablari tarmog'i haqida keng tarqalgan umumiy tarixiy adabiyotda alohida statistik ma'lumotlar cheklangan, biroq mintaqaning Buxoro bilan yaqin ma'muriy-diniy aloqasi jadid g'oyalarining shaxslararo aloqalar orqali kirib kelishini ta'minlagan aniq holat mavjud. Xususan, 1898-yil mart oyida Shahrisabzning Zingaron mahallasida hunarmand oilasida tug'ilgan Abdulla Gulshaniy dastlab mahalliy an'anaviy maktabda (tog'asi mulla Meyli qo'lida) tahsil olib, 13 yoshida Qur'oni Karimni yod olgan va “qori” unvoniga sazovor bo'lgan. 18 yoshga to'lgach, u Buxoroga borib Mir Arab madrasasi tolibi bo'lgan va aynan shu davrda Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudiy, Fayzulla Xo'jayev, Hamza Hakimzoda Niyoziy kabi jadid harakati vakillari bilan bevosita muloqotda bo'lgan.[3; 25-26. b]

Ushbu biografik holat Kesh hududidan chiqqan yosh talabalarning Buxoro Mir Arab kabi yirik ta'lim markazlarida jadid g'oyalari bilan tanishish imkoniyatiga ega bo'lganini va bu orqali yangi qarashlarning bilvosita, shaxslararo tarmoq vositasida mintaqaga kirib kelganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, Buxoro amirligi hukumati va mahalliy qadimchi ulamolarning 1910-yillar davomida jadid maktablarini bir necha bor yopib qo'yishi (masalan, 1914 va 1915-yillardagi voqealar “Sadoi Turkiston” gazetasida yoritilgan) markazdan uzoq bekliklarda, jumladan Keshda, ochiq jadid maktablari tarmog'ining barqaror shakllanishini qiyinlashtirgan omillardan biri bo'lgan deb taxmin qilish mumkin.

Quyidagi jadvalda jadidchilik harakatining Turkiston va Buxoro amirligi bo'yicha yetakchi vakillari hamda ularning Kesh (Shahrisabz) hududi bilan bog'liq jihatlari umimlashtirilgan:

F.I.Sh.	Yillar	Faoliyati va Kesh bilan aloqasi
---------	--------	---------------------------------

F.I.Sh.	Yillar	Faoliyati va Kesh bilan aloqasi
Mahmudxo'ja Behbudiy	1875–1919	Samarqandda dastlabki usul-i jadid maktablarini ochgan, matbuot orqali (“Samarqand” gazetasi) jadid g'oyalarini Qashqadaryo vohasiga yaqin hududlarga tarqatishga hissa qo'shgan.
Abdurauf Fitrat	1886–1938	Buxoro jadidchiligidan g'oyaviy yetakchisi; Mir Arab kabi madrasalarda tahsil olgan yoshlar (jumladan Kesh vakillari) uning muhitida jadid qarashlari bilan tanishgan.
Sadriddin Ayniy	1878–1954	Buxoro ta'lim islohotchisi, yozuvchi; Abdulla Gulshaniy bilan bevosita tanish bo'lgan.
Abdulla Gulshaniy	1898–1978	Shahrisabzning Zingaron mahallasida tug'ilgan; Buxoro Mir Arab madrasasida Ayniy, Fitrat, Behbudiy, Hamza bilan aloqada bo'lgan — Kesh hududidan chiqqan jadid muhiti vakili.[4;3-5 b.]
Munavvar qori, Avloniy	1878–1931; 1878–1934	Toshkent jadidchiligi yetakchilari; “Nashriyot” va “Maktab” jamiyatlari orqali o'quv adabiyoti nashr etib, umumtirikiston miqyosida jadid maktablari uchun darsliklar tayyorlagan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Olingan natijalar Kesh hududidagi jadidchilikni mustaqil, markazlashgan harakat sifatida emas, balki Buxoro amirligi markazidagi jadid muhitining bilvosita, individual aloqalar orqali mintaqaga proyeksiyalanishi sifatida talqin qilish zarurligini ko'rsatadi. Bu xulosa Buxoro va Xiva jadidchiligidan Turkiston jadidchiligidan farqli, ko'proq markazlashgan va cheklangan ijtimoiy negizga ega bo'lganligi haqidagi mavjud ilmiy qarashlarga mos keladi.

Shu bilan birga, ushbu tadqiqotning cheklovlarini ochiq tan olish lozim: hozirgi bosqichda Kesh hududida bevosita faoliyat yuritgan jadid maktablarining aniq nomlari, ochilgan yillari va o'quvchilar soni to'g'risidagi ma'lumotlar ommaviy ilmiy manbalarda yetarlicha aks etmagan. Bu holat mintaqaviy jadidshunoslikning hali to'liq o'rganilmagan bo'shligini ko'rsatadi va Buxoro amirligi devonxonasi hujjatlari, mahalliy vaqf va qozixona arxivlari, shuningdek davriy matbuot (“Buxoroi sharif”, “Samarqand” gazetalari) materiallarini jalb etgan maxsus arxiv tadqiqotini talab qiladi.[5; 18-23. b]

Pedagogik nuqtai nazardan qaraganda, Kesh misoli shuni ko'rsatadiki, jadid g'oyalarining hududiy tarqalishi ko'pincha institutsional (maktab tarmog'i orqali) emas, balki shaxsiy ta'lim traektoriyalari — mahalliy iqtidorli yoshlarning yirik ilmiy markazlarga (bu holda Buxoroga) borib tahsil olishi va u yerda zamonaviy didaktik qarashlar bilan tanishib, keyinchalik o'z vatanida ma'rifiy-adabiy faoliyat yuritishi orqali sodir bo'lgan. Bu “individual vositachilik” modeli Turkiston o'lkasining boshqa chekka hududlaridagi jadidchilik tarqalishini o'rganishda ham uslubiy asos sifatida qo'llanilishi mumkin.[6;41-43.b]

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadidchilik harakati Kesh (Shahrisabz) hududiga, asosan, Buxoro amirligi markazi bilan bo'lgan ma'muriy-diniy aloqalar va mintaqadan Buxoroga o'qishga borgan shaxslarning jadid ziyolilari bilan bevosita muloqoti orqali kirib kelgan. Abdulla Gulshaniy misoli bu jarayonning aniq va hujjatlashtirilgan namunasi sifatida xizmat qiladi. Mintaqaviy jadidchilik tarixini to'liq tiklash uchun mahalliy arxiv manbalarini keng jalb etgan qo'shimcha tadqiqotlar zarur, bu esa ushbu maqola doirasidan tashqaridagi keyingi bosqich vazifasi sifatida belgilanadi.[7; 19-25 .b.]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Жадидчилик ҳақида. Qomus.INFO — <https://qomus.info/encyclopedia/cat-j/jadidchilik-uz/>
2. Жадидчилик. Oyina.uz — <https://oyina.uz/kiril/teahause/1171>
3. Бухоро жадиdlари: ислохот ва таназзул. Oyina.uz, 2021 — <https://oyina.uz/kiril/article/314>
4. Жадидчилик ҳаракати. Tavorix —Islamonline.uz.<https://tavorix.islamonline.uz/site/item/1338>
5. Abdulla Gulshaniy. Vikipediya https://uz.wikipedia.org/wiki/Abdulla_Gulshaniy
6. Жадид адабиётининг асосчиси (Behbudiy haqida). e-adabiyot.uz — <https://www.e-adabiyot.uz/maqola/415>
7. Жадидларнинг ғоявий асослари, ютуқ ва хатолари. UzAnalytics, 2022 — <https://www.uzanalytics.com/tarix/10076/>

ПАЛЕОЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ И ДИНАМИКА РАССЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОЙ БАКТРИИ: ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ С ПРИМЕНЕНИЕМ ГИС (VI В. ДО Н. Э. — IV В. Н. Э.)

Назаров Хумоюн Алишерович

Национальный Университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Исторический факультет,
кафедра Археологии и этнологии

Ташкент, Узбекистан e-mail: humoyunjon1992@gmail.com

Аннотация: Статья исследует возможности пространственно-временной реконструкции расселения Северной Бактрии в VI в. до н. э. — IV в. н. э. на основе сопоставления археологической картографии, материалов разведок и палеоэкологических данных. В геоинформационную выборку включены девять документированных памятников Сурхандарьинского и Шерабадского бассейнов; для каждого сохранены источник координат, хронологическая характеристика и ограничения точности. На реальной географической основе выполнены обзорная карта и две карты локальных групп в проекции UTM. Проверка показывает различие между пространственной близостью объектов и доказанной синхронностью их функционирования. Опубликованные исследования Кызылтепы подтверждают сочетание поливного земледелия с пасторальной экономикой; материалы Шерабадского оазиса и Термеза демонстрируют неодинаковые модели территориальной организации и многопериодное использование одних участков. Предложена трёхступенчатая процедура исторической интерпретации: раздельная датировка поселений и водных объектов, пространственный анализ с учётом археологической видимости, проверка альтернативных социально-политических объяснений. Сделан вывод, что ГИС позволяет формализовать и проверить гипотезы о роли водных ресурсов, но не заменяет локальные палеогидрологические исследования и не устанавливает миграции по изменению карты памятников.

Ключевые слова: Северная Бактрия, палеоэкология, расселение, ГИС, историческая география, Шерабад, Термез.

Annotatsiya. Maqolada miloddan avvalgi VI asrdan milodiy IV asrgacha Shimoliy Baqtriyada aholi joylashuvining hududiy dinamikasini qayta tiklash imkoniyatlari arxeologik xaritalar, dala kuzatuvlari hamda paleoekologik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Surxondaryo va Sherobod havzalaridagi to'qqizta hujjatlashtirilgan yodgorlik bo'yicha koordinatalar manbasi, tarixiy davri va aniqlik cheklovlari ko'rsatilgan GIS tanlanmasi tuzildi. Haqiqiy geografik asosda umumiy xarita hamda UTM proyeksiyasida ikkita mahalliy hudud xaritasi ishlab chiqildi. Tahlil yodgorliklarning yaqin joylashuvi ular bir vaqtda faoliyat yuritganini isbotlamasligini ko'rsatdi. Qiziltepa manbalari sug'orma dehqonchilik va chorvachilik uyg'unligini, Sherobod vohasi hamda Termiz bo'yicha nashrlar esa joylashuv tizimining davriy o'zgarishini yoritadi. Tadqiqotda uch

bosqichli usul taklif etiladi: yodgorliklar va suv inshootlarini alohida davrlashtirish, arxeologik ko‘rinuvchanlikni hisobga olgan fazoviy tahlil, ijtimoiy-siyosiy muqobil izohlarni tekshirish. Xulosa sifatida GIS texnologiyalari suv resurslarining tarixiy ahamiyatiga oid farazlarni tekshirishga xizmat qilishi, biroq mustaqil paleogidrologik tadqiqotlar o‘rnini bosa olmasligi ilmiy jihatdan aniq ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: *Shimoliy Baqtriya, paleoekologiya, aholi joylashuvi, GIS, tarixiy geografiya, Sherobod, Termiz.*

Abstract. *This paper examines the potential for spatial and chronological reconstruction of settlement in Northern Bactria from the sixth century BCE to the fourth century CE through archaeological cartography, field-survey evidence, and palaeoecological research. A GIS sample of nine documented sites in the Surkhandarya and Sherabad basins records coordinate provenance, broad chronology, and positional uncertainty. An overview map and two local maps were produced using authentic modern geographic geometry and the UTM projection. The analysis distinguishes the spatial proximity of archaeological sites from evidence of contemporary occupation. Published findings at Kyzyltepa indicate the combination of irrigated cultivation and pastoral production; research in the Sherabad oasis and at Termez illustrates varying forms of territorial organization. A three-stage protocol is proposed: independent dating of settlements and water infrastructure, spatial assessment corrected for archaeological visibility, and testing of alternative social and political explanations. GIS is shown to be useful for structuring hypotheses about access to water, but it cannot independently establish historical migration or substitute for locally dated palaeohydrological observations.*

Keywords: *Northern Bactria, palaeoecology, settlement, GIS, historical geography, Sherabad, Termez.*

ВВЕДЕНИЕ

Вопрос о роли природной среды в исторической динамике Северной Бактрии невозможно решить простой параллелью между условной «засухой» и изменением числа памятников. Сурхандарьинский бассейн объединяет предгорные источниковые микрооазисы, земледельческие низменности, речные террасы и коммуникационные коридоры с неодинаковой доступностью воды. С. Страйд показал значение геоморфологии и ирригационной инфраструктуры при анализе этих зон [1, с. 101–112, 219–246]. Цель статьи — проверить, какую часть пространственной организации античных поселений реально можно показать на опубликованной географической основе, и где археологическая карта остаётся гипотезой, требующей независимой датировки.

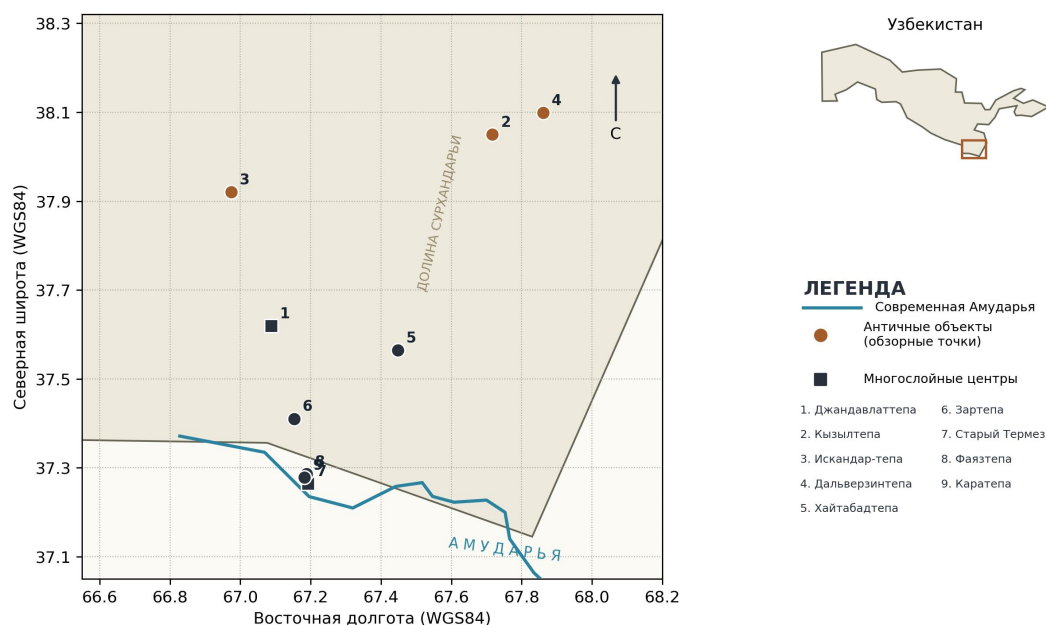
МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Сопоставлены реестр археологических объектов, составленный по работам Страйда и исследованиям Шерабадского оазиса [1; 2], археоботанические и археозоологические данные

Кызылтепы [3], сравнительные исследования эллинистического расселения [4] и многопериодной городской структуры Термеза [7; 8]; координаты Искандар-тепа и его новый функциональный анализ проверены по [13]. Для карт отобраны девять пунктов с опубликованными GPS-координатами либо геометками, допускающими проверку происхождения. Географическая основа — современные границы Natural Earth 1:110 млн и современная линия Амударьи 1:50 млн [10]; координаты пересчитаны из WGS84 в UTM 42N.

Карты А. С. Сагдуллаева и Ж. Э. Тогаева по бронзовому веку использованы только как образец академической тематической картографии, а не как исходная античная гидросеть [9].

Рис. 1. СЕВЕРНАЯ БАКТРИЯ: ПРОВЕРЯЕМЫЕ ТОЧКИ ПАМЯТНИКОВ

Основа: Natural Earth (современные границы 1:110m; река 1:50m). Положение объектов: GPS, публикации и открытые реестры. Границы исторической Бактрии, античные русла и площади памятников НЕ реконструированы. Составил: автор.

Рис. 1. Геопривязанная обзорная выборка известных памятников. Номера и координатные источники приведены в сопроводительном атласе. Основы Natural Earth [10]; археологическая атрибуция [1–8].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Пространственный анализ выявляет не одну «модель Бактрии», а несколько несводимых к общей схеме исследовательских ситуаций. В верхней части Сурхандарьинского бассейна Кызылтепа (VI–IV вв. до н. э.) располагается в контексте земледельческого поселения, хозяйство которого документировано семенами культурных растений и костями животных. Анализ X. Wu, N. F. Miller и P. Crabtree допускает реконструкцию сочетания летнего орошения проса с более широкими пастбищными связями [3, с. 93–117]. Географическая близость Кызылтепы и Дальверзинтепы (примерно 13,8 км по центрам на современной карте) ещё не подтверждает ни непрерывного функционирования, ни обусловленной климатом миграции между ними.

Шерабадский оазис демонстрирует другую организацию пространства: Джандавлаттепа и находящиеся в окружающей территории памятники следует анализировать в связи с локальными водными источниками и историей разведок. Для Джандавлаттепы и Искандар-тепа прямолинейное геодезическое расстояние составляет около 34,9 км; эта величина описывает выбранные координатные точки, но не древнее транспортное расстояние. Работы Л. Станчо и коллег, а также Я. Гавлика показывают необходимость различать центры, малые поселения, следы хозяйственной активности и неодинаковую сохранность объектов [2, с. 353–386; 4, с. 9–41].

Рис. 2. ГЕОПРИВЯЗАННАЯ ВЫБОРКА: ЛОКАЛЬНЫЕ КАРТЫ В UTM

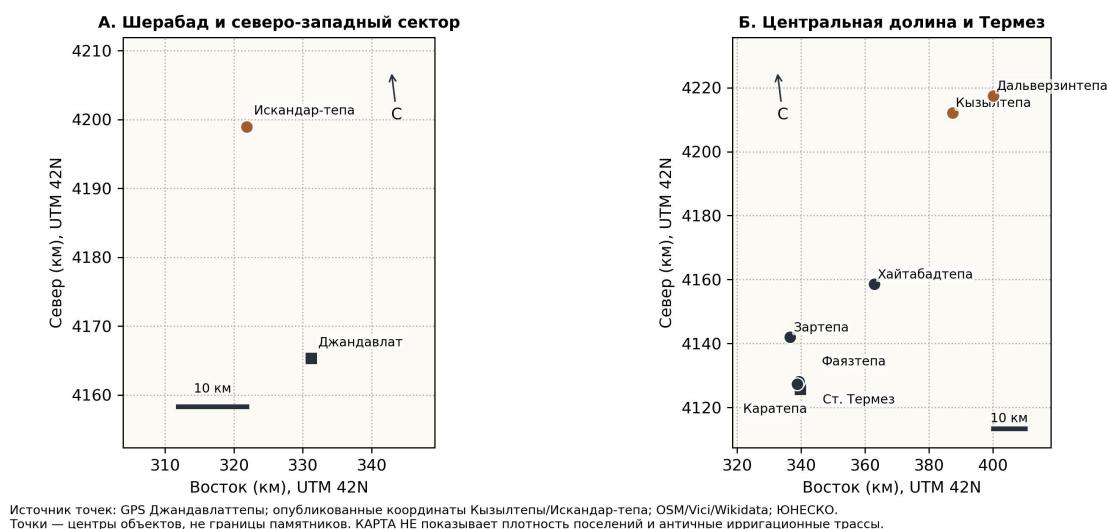

Рис. 2. Две локальные геопривязанные карты выбранных памятников в UTM 42N (EPSG:32642). Масштабные отрезки даны в километрах; линии древних каналов и исторические границы не реконструированы.

Материалы Термеза объясняют третью ситуацию. Исследование стратиграфии и ^{14}C Чингизтепа фиксирует смену функциональных этапов внутри одного комплекса, а не перемещение всего населения при каждом изменении материальной культуры [8, с. 413–418]. На масштабе городской территории анализ Е. Агіño и соавторов выделяет сложную поселенческую историю; положение у Амударьи само по себе не гарантировало водоснабжение террас [7; 1, с. 229–240]. Тем самым ГИС-карта должна учитывать не только местоположение, но и отдельные датированные фазы объектов.

Таблица 1. Пределы использования данных для реконструкции.

Уровень	Наблюдаемое свидетельство	Допустимая интерпретация
Памятник	Стратиграфия, керамика, ^{14}C	Последовательность фаз, а не автоматически численность
Микрооазис	Разведка, источники, рельеф	Структура локального землепользования с поправкой на видимость
Регион	Палеоклиматические ряды	Фон и интервалы для проверки, но не местная причина миграции

Главный аналитический результат состоит в раздельном использовании трёх шкал — объекта, микрооазиса и региона. Даже совпадение климатического эпизода и изменения числа известных памятников не образует причинного доказательства без датированных локальных русел, данных о водозаборах, оценки интенсивности разведок и проверки политико-экономических альтернатив. Методологическая проблема разной пространственной и временной разрешающей способности палеоклиматических источников подчеркнута в современных исследованиях истории Центральной Азии [14].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Геопривязанная выборка подтверждает принципиальную неоднородность условий исследования древнего расселения: предгорные микрооазисы, крупные орошаемые низменности и урбанизированный Термез нельзя объяснять одним коэффициентом доступности воды. На примере Кызылтепы обоснована модель сочетания земледелия и пасторальной экономики; для Шерабадского оазиса и Термеза показана необходимость

пофазного анализа. Разработанные карты представляют проверяемые положения девяти известных объектов, но не полную плотность населения. Дальнейшая проверка гипотезы «гидрологическая доступность — устойчивость расселения» требует геопривязанных древних каналов с независимой датировкой и единого протокола учёта обследованной площади. В противном случае экологическая корреляция может быть принята за недоказанную миграционную причинность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Stride S. *Géographie archéologique de la province du Surkhan Darya (Ouzbékistan du Sud / Bactriane du nord): thèse de doctorat*. Paris: Université Paris I Panthéon-Sorbonne, 2004. С. 101–112, 219–246, 371–392.
2. Stančo L., Tušlová P. (eds.). *Sherabad Oasis: Tracing Historical Landscape in Southern Uzbekistan*. Prague: Karolinum Press, 2019. Гл. «The oasis in time and space», с. 353–386. DOI: 10.2307/jj.5425965.
3. Wu X., Miller N. F., Crabtree P. Agro-pastoral strategies and food production on the Achaemenid frontier in Central Asia: a case study of Kyzyltepa in southern Uzbekistan // *Iran*. 2015. Vol. 53. P. 93–117. DOI: 10.1080/05786967.2015.11834752.
4. Havlík J. *Terra multiplex et varia natura: On the settlement patterns of Bactria in the Hellenistic Period* // *Studia Hercynia*. 2021. Vol. XXV/2. P. 9–41.
5. Augustinová A. V. *Settlement dynamics in semi-arid environment of western Central Asia: dissertation*. Prague: Charles University, 2024. P. 43–48, 134–172, 229–241.
6. Havlík J., Bobík J., Dědková V. et al. A systematic archaeological survey in the environs of Khaytabad Tepa (Southern Uzbekistan): preliminary report on the 2021 pilot season // *Studia Hercynia*. 2022. Vol. XXVI/2. P. 115–140.
7. Ariño E., Uribe P., Angás J. et al. Adaptive dynamics of settlement models in the urban landscape of Termez (Uzbekistan) from c. 300 BCE to c. 1400 CE // *Land*. 2023. Vol. 12, no. 8. Art. 1550. DOI: 10.3390/land12081550.
8. Martínez Ferreras V., Ariño Gil E., Gurt Esparraguera J. M., Pidaev Sh. The enclosure of Tchingiz-Tepe (Ancient Termez, Uzbekistan) during the Kushan and Kushan-Sassanian periods: archaeological stratigraphy and 14C dating analyses // *Iranica Antiqua*. 2014. Vol. 49. P. 413–452. DOI: 10.2143/IA.49.0.3009247.
9. Sagdullaev A. S., Togaev J. E. Миграции эпохи бронзы в Центральной Азии // *Проблемы истории, археологии и этнологии Центральной Азии*. Ташкент, 2018. С. 88–94. (Методический образец тематической картографии; данные бронзового века не перенесены на античность.)
10. Natural Earth. Admin 0 – Countries (1:110m); Rivers and Lake Centerlines (1:50m). Vector data: <https://github.com/nvkelso/natural-earth-vector> (дата проверки: 24.09.2026).
11. Wu X. Kyzyltepa // *Encyclopaedia Iranica*. 2021. <https://www.iranicaonline.org/articles/kyzyltepa/> (положение и региональный контекст, 24.09.2026).
12. Abdullaev K., Stančo L. (eds.). *Jandavlattepa: The Excavation Report for Seasons 2002–2006*. Vol. 1. Prague: Karolinum, 2011. P. 17–22 (полевые координаты), ISBN 978-80-246-1965-1.
13. Stančo L., Kysela J., Tencer T., Milo P., Shaydullaev Sh. Geophysical and archaeological survey of the Hellenistic period settlement Iskandar Tepa in the Bactro-Sogdian borderlands // *Journal of Archaeological Science: Reports*. 2026. Vol. 72. Art. 105742. DOI: 10.1016/j.jasrep.2026.105742.
14. Misa H. Paleoclimatology and the historiography of Late Antique Central Asia: Methodological reflections on interdisciplinary history // *Studies in Late Antiquity*. 2025. Vol. 9, no. 4. P. 692–706. DOI: 10.1525/sla.2025.9.4.692.

O'ZBEK OLIMALARINING MADANIYAT VA ILM-FAN INTEGRATSIYASIDAGI ROLI

Elboyeva Shaxnoza Bo'riniyozovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası dots.v.b.
e-mail: elboyevaqaarshi@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek olimalarining xalqaro nufuzli ilmiy jurnallardagi ilmiy faoliyati, ularning ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasi hamda nashriyot sohasidagi muvaffaqiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda so'nggi yillarda o'zbek ayol olimalarining ilmiy maqolalari chop etilgan yetakchi xorijiy jurnallar o'rganilib, ularning xalqaro ilmiy hamjamiyatlardagi o'rni va ta'siri yoritilgan. Shuningdek, ilmiy nashrlar sifati, impakt faktor, hamkorlik tarmoqlari va grant loyihalaridagi ishtirok masalalari ko'rib chiqiladi. Maqola o'zbek olimalarining global ilmiy maydondagi faolligini oshirishga xizmat qiluvchi omillarni aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'zbek olimalari, ilmiy jurnallar, xalqaro nashrlar, ilmiy faoliyat, nufuzli jurnallar, impakt faktor, ilmiy hamkorlik.

Abstract: This article analyzes the scientific activities of Uzbek female scholars in internationally recognized scientific journals, their contribution to the development of science, and their achievements in the publishing sphere. The study examines leading foreign journals where Uzbek women scientists have published in recent years, highlighting their role and influence within the global academic community. It also discusses issues related to publication quality, impact factor, collaboration networks, and participation in grant projects. The article aims to identify the key factors contributing to the increasing presence of Uzbek female scientists in the global research arena.

Keywords: Uzbek female scientists, scientific journals, international publications, research activity, prestigious journals, impact factor, scientific collaboration.

Аннотация: В данной статье рассматривается научная деятельность узбекских женщин-учёных в международных авторитетных научных журналах, их вклад в развитие науки и достижения в издательской сфере. Проанализированы ведущие зарубежные журналы, в которых в последние годы публиковались работы узбекских исследовательниц, а также их роль и влияние в международном научном сообществе. Особое внимание уделено качеству публикаций, импакт-фактору, сетям научного сотрудничества и участию в грантовых проектах. Цель статьи — выявить факторы, способствующие росту активности узбекских женщин-учёных на мировой научной арене.

Ключевые слова: узбекские женщины-учёные, научные журналы, международные публикации, научная деятельность, авторитетные издания, импакт-фактор, научное сотрудничество.

KIRISH

Ilm-fan va madaniyat insoniyat taraqqiyotining o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi ikki muhim omilidir. Jamiyat rivojining har bir bosqichida ilmiy bilimlar madaniy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan holda shakllanib, milliy taraqqiyotning muhim tayanchiga aylangan. O'zbekiston tarixida olimlar, xususan, gumanitar va ijtimoiy fan vakillari madaniyat va ilm-fan integratsiyasini ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Mazkur maqolaning maqsadi O'zbekiston olimalarining madaniyat va ilm-fan integratsiyasidagi rolini tarixiy jarayonlar va bugungi ilmiy tendensiyalar asosida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, tizimli tahlil, qiyosiy-taqqoslash va konseptual yondashuv metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, ilmiy adabiyotlar, normativ-huquqiy hujjatlar, madaniyat va ilm-fan rivojiga oid nazariy manbalar tahlil qilindi. So'nggi o'n yillikda

O'zbekiston ilm-fan tizimi tub islohotlar bosqichini boshdan kechirmoqda. Mamlakatning innovatsion rivojlanish strategiyasida ilmiy salohiyatni yuksaltirish, xalqaro ilmiy hamkorlikni kengaytirish hamda ayollarni ilmiy faoliyatga faol jalb etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. Ayol olimlarning ilmiy izlanishlardagi faolligi nafaqat milliy ilm-fan taraqqiyotiga, balki mamlakatning xalqaro miqyosdagi nufuziga ham bevosita ta'sir etadi [1, B.13]. Ilmiy manbalarda madaniyat va ilm-fan integratsiyasi jamiyatning intellektual va ma'naviy taraqqiyotini ta'minlovchi muhim omil sifatida talqin etiladi. Madaniyat ilmiy bilimlarning ijtimoiy mazmunini belgilasa, ilm-fan madaniyat rivojining yangi shakllarini yaratadi. Ushbu o'zaro ta'sir jarayonida olimlar ilmiy bilimlarni madaniy kontekstda talqin etish va rivojlantirish vazifasini bajaradi. O'zbekiston sharoitida ilm-fan va madaniyat integratsiyasi milliy qadriyatlar, tarixiy meros va zamonaviy ilmiy yondashuvlar uyg'unligi asosida shakllangan.

Global miqyosda ayollarning ilmiy faoliyatdagi o'rni tobora mustahkamlanib bormoqda. UNESCO (2023) ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda ilmiy tadqiqotlar bilan shug'ullanuvchi olimlarning 33 foizini ayollar tashkil etadi. Shunga qaramay, xalqaro indekslangan jurnallarda chop etilgan maqolalarda ayollar muallifligi hali ham erkaklarnikidan sezilarli darajada kam. Buning sabablari sifatida ilmiy nashr jarayonlarida teng imkoniyatlarning yetishmasligi, til to'siqlari, moliyaviy va institutsional cheklovlar, hamda oilaviy mas'uliyatlarning ortiqqligi ko'rsatib o'tiladi [2, B.56]. O'zbekiston kontekstida esa so'nggi yillarda ayol olimlarning ilmiy nashrlardagi faolligi sezilarli darajada oshgani kuzatilmoqda. Bu holat mamlakatda amalga oshirilayotgan ilmiy siyosat, grantlar tizimi va doktorantura jarayonlarining yangilanishi bilan bevosita bog'liq. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ma'lumotlariga ko'ra, 2018–2024-yillar oralig'ida ilmiy loyihalarda ishtirok etayotgan ayol tadqiqotchilar soni 40 foizdan oshgan, xalqaro ilmiy bazalarda (Scopus, Web of Science) ularning maqolalari soni esa 35 foizga ko'paygan [3, B.66]. Tarixiy manbalarga ko'ra, O'zbekiston hududida ilm-fan va madaniyat qadimdan o'zaro uyg'un holda rivojlangan. XX asrda ilmiy muassasalar va oliy ta'lim tizimining shakllanishi olimlarning madaniyatshunoslik, tarix, adabiyotshunoslik, san'atshunoslik kabi sohalarida ilmiy izlanishlar olib borishiga zamin yaratdi. Sovet davrida ilm-fan mafkuraviy doirada rivojlangan bo'lsa-da, olimlar milliy madaniyat elementlarini saqlab qolish va ilmiy asosda o'rganishga harakat qildilar. Mustaqillik yillarida esa madaniyat va ilm-fan integratsiyasi yangi bosqichga ko'tarildi. Milliy tarix, madaniy meros, til va an'analarining ilmiy tadqiqi ustuvor yo'nalishga aylandi. Bugungi kunda ayol olimlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha bir qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Xususan, Innovatsion rivojlanish agentligi, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi grant dasturlari doirasida ayollarning ilmiy izlanishlariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, xalqaro hamkorlik asosida tashkil etilgan "Women in Science" va "STEM for Women" kabi dasturlar O'zbekistonda ayol olimlarning ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda [4, B.12]. Ushbu tadqiqot aynan shu jarayonlarni tahlil qilish, o'zbek ayol olimlarining xalqaro nufuzli ilmiy jurnallardagi faoliyati va nashriyotdagi muvaffaqiyatlarini ilmiy asosda o'rganishga qaratilgan. Maqolada 2018–2024-yillar oralig'idagi statistik ma'lumotlar, kontent tahlillar va so'rovnoma natijalari asosida o'zbek olimlarining xalqaro ilmiy hamjamiyatdagi o'rni, ularning yutuqlari va mavjud muammolari ko'rib chiqiladi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u O'zbekistonning ilmiy nufuzini oshirish, ilmiy integratsiyani kuchaytirish hamda ayollarni global ilmiy jarayonlarga faol jalb etish bo'yicha strategik tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Shu bilan birga, bu yo'nalishda olib borilayotgan siyosiy, ijtimoiy va akademik islohotlar samaradorligini baholash uchun ilmiy asos yaratadi [5, B.112].

MUHOKAMA

Globalashuv sharoitida madaniyat va ilm-fan integratsiyasi yangi shakllarda namoyon bo'lmoqda. Raqamli texnologiyalar, interdiscipliner tadqiqotlar va xalqaro ilmiy hamkorlik ushbu jarayonni jadallashtirmoqda. O'zbekiston olimlari madaniyatni ilmiy tadqiq etishda zamonaviy metodologiyalar, raqamli arxivlar va innovatsion platformalardan faol foydalanmoqda. Bugungi kunda madaniy merosni ilmiy asosda saqlash, uni yosh avlod ongiga singdirish hamda ilm-fan yutuqlarini madaniy rivojlanish bilan uyg'unlashtirish dolzarb vazifalardan biridir. Bu jarayonda

olimalarning ilmiy salohiyati va ijodiy yondashuvi muhim ahamiyat kasb etadi.[6, B.8].Eng faol tadqiqot yo‘nalishlari sifatida tabiiy fanlar, tibbiyot, ta’lim, axborot texnologiyalari va ekologiya ajralib turadi. Ilmiy hamkorlik jihatidan o‘zbek olimlari ko‘proq Turkiya, Rossiya, Malayziya, Hindiston va Janubiy Koreya ilmiy muassasalari bilan aloqada. Shunga qaramay, madaniyat va ilm-fan integratsiyasida ayrim muammolar mavjud. Jumladan, ilmiy tadqiqotlarning amaliyot bilan yetarli darajada bog‘lanmaganligi, moliyaviy va institutsional qo‘llab-quvvatlashning ayrim yo‘nalishlarda cheklanganligi kuzatiladi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun ilmiy va madaniy muassasalar o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish muhimdir.2024-yil holatiga ko‘ra, o‘zbek olimlarining 60 foiz maqolalari Q2–Q3 toifali jurnallarda chop etilgan bo‘lib, bu ularning ilmiy sifat ko‘rsatkichlarining yaxshilanganidan dalolat beradi[7, B.54].Sotsiologik so‘rov natijalariga ko‘ra, ayollar uchun xalqaro nashrlarga chiqishdagi asosiy to‘siqlar quyidagilardan iborat:-Ingliz tilini yetarli darajada bilmaslik; -Noshirlik jarayonidagi moliyaviy xarajatlar;-Ilmiy tahririyatlar bilan muloqotda tajriba yetishmsligi. Shunga qaramay, respondentlarning 78 foizi xalqaro jurnallarda maqola chop etishni o‘z ilmiy faoliyatining muhim maqsadi deb hisoblaydi.UNESCO (2023) hisobotiga ko‘ra, dunyo bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar bilan shug‘ullanayotgan olimlarning 33 foizini ayollar tashkil etadi. Shunga qaramay, ularning xalqaro indekslangan jurnallarda chop etilgan maqolalari soni erkaklarnikiga nisbatan 20–25 foizga kam. Bu tafovutning asosiy sabablari sifatida til to‘siqlari, grantlar va ilmiy resurslarga teng kirish imkoniyatining yetishmasligi, shuningdek, oilaviy yuklamalar ta’siri qayd etiladi [8, B.32]. Nature (2021) jurnalida chop etilgan maqolada ayollar muallifligidagi maqolalar ulushi so‘nggi o‘n yilda sezilarli darajada oshgani, biroq yuqori impakt-faktorga ega jurnallarda ularning ulushi hali ham 30 foiz atrofida ekani ta’kidlanadi[9, B.5]. World Bank (2022) ma’lumotlariga ko‘ra, Markaziy Osiyo mamlakatlarida ayollar orasida ilmiy darajaga ega shaxslar soni ortayotgan bo‘lsa-da, xalqaro ilmiy nashrlarda ularning faolligi hali past. Ayniqsa, ingliz tilidagi ilmiy maqolalar tayyorlash tajribasi, tahririy jarayonlar va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan[10, B.14].Markaziy Osiyoda o‘tkazilgan tadqiqotlar (Turdieva, 2020; Ibrayeva, 2021; Kudaibergenova, 2022) shuni ko‘rsatadiki, mintaqa olimlari ko‘proq ijtimoiy-gumanitar fanlarda faol bo‘lib, tabiiy va texnik yo‘nalishlarda ularning ulushi nisbatan kam[11, B.49].

Qozog‘iston va Qirg‘iziston misolida ayollar uchun xalqaro nashr madaniyatini rivojlantirish bo‘yicha maxsus grantlar va trening dasturlari joriy etilgan bo‘lsa, bu O‘zbekistonda ham shunga o‘xshash mexanizmlarni yaratish zarurligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligining 2022–2024-yillardagi hisobotlariga ko‘ra, ayol olimlarning ilmiy loyihalarda ishtiroki 42 foizni tashkil etgan. Shu bilan birga, Scopus va Web of Science bazalarida ayollar muallifligidagi maqolalar soni yil sayin o‘sib bormoqda, bu esa ijobiy tendensiya sifatida baholanadi [12, B.101].Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston ayol olimlarining xalqaro nufuzli ilmiy jurnallardagi faolligi so‘nggi yillarda barqaror o‘sish tendensiyasiga ega. 2018–2024-yillar oralig‘ida xalqaro indekslangan (Scopus, Web of Science) bazalarda chop etilgan o‘zbek olimlari maqolalari soni 35 foizga oshgan. Bu o‘sish mamlakatda ilm-fan sohasini modernizatsiya qilish, gender tenglik siyosatini kuchaytirish va ayollarni ilmiy faoliyatga jalb etishga qaratilgan davlat siyosati samarasi hisoblanadi.Ilmiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek ayol olimlari asosan tabiiy fanlar, tibbiyot, ta’lim, axborot texnologiyalari va ekologiya yo‘nalishlarida faol bo‘lib, ularning maqolalari asosan Q2–Q3 toifali xalqaro jurnallarda chop etilmoqda.

Yuqoridagi tahlil va takliflar asosida aytish mumkinki, o‘zbek olimlarining xalqaro ilmiy jurnallardagi faolligini oshirish — bu faqatgina individual muvaffaqiyat emas, balki mamlakat ilmiy brendining shakllanishi va O‘zbekistonning global ilmiy hamjamiyatdagi obro’sini mustahkamlash omilidir. Ayol olimlarning salohiyati, intellekti va fidoyiligi O‘zbekiston ilm-fanining zamonaviy rivojlanish bosqichida asosiy harakatlantiruvchi kuchlardan biri bo‘lib bormoqda. Shu sababli, ularning ilmiy faoliyatini tizimli ravishda qo‘llab-quvvatlash strategik ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston olimlari madaniyat va ilm-fan integratsiyasida muhim o'rin egallaydi. Ularning ilmiy faoliyati milliy madaniyatni asrab-avaylash, uni zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida rivojlantirish hamda jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Tarixiy tajriba va bugungi tendensiyalar shuni ko'rsatadiki, madaniyat va ilm-fan integratsiyasini yanada chuqurlashtirish mamlakatning barqaror rivojlanishi uchun muhim strategik ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yurt qahramonlarining qadri baland, xotirasi muqaddas.// Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. J.2.- T.:O'zbekiston, 2018.
- 2.UNESCO. *Science Report: Towards 2030*. Paris: UNESCO Publishing, 2023, pp. 45–67.
- 3.World Bank. *Women in Research and Innovation: Central Asia Overview*. Washington, D.C.: World Bank Press, 2022, pp. 12–34.
4. Elsevier. *Gender in the Global Research Landscape*. Amsterdam: Elsevier Ltd., 2024, pp. 5–28.
5. Karimova, N. *O'zbek ayollari ilm-fanda: muammolar va istiqbollar*. – Toshkent: Fan va innovatsiya jurnali, 2022, №3, 45–52-betlar.
6. Rustamova, M. *O'zbekiston olimlarining xalqaro hamkorlikdagi ilmiy faoliyati*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2021, 76–89-betlar.
7. Turdieva, G. *Central Asian Women in STEM Fields: Challenges and Opportunities*. – Almaty: KazNU Press, 2020, pp. 101–119.
8. Ibrayeva, S. & Kudaibergenova, D. *Women Scientists in Central Asia: Policy and Practice*. – Bishkek: Academic Research Center, 2021, pp. 55–80.
9. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. *Ilmiy faoliyatda ayollar ishtiroki bo'yicha hisobot*. – Toshkent, 2024, 32–47-betlar.
- 10.Nature. *Global Gender Gap in Science Publications*. – *Nature Journal*, Vol. 595, 2021, pp. 210–225.
11. OECD. *Bridging the Gender Gap in Science, Technology and Innovation*. – Paris: OECD Publishing, 2023, pp. 14–38.
12. World Economic Forum. *Global Gender Gap Report 2024*. – Geneva: WEF, 2024, pp. 97–112.

JANUBIY HUDUDLARDA BAXSHICHILIK MAKTABLARI FAOLIYATI

Murodova Sadoqat Qo'ziboyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası assistent o'qituvchisi
e-mail: sadoqatmurod@7733

Annotatsiya: Maqolada O'zbekistonning janubiy viloyatlarida xalq og'zaki ijodi va baxshichilik, dostonchilik yo'nalishlarining rivojlanishi hamda bugungi kunda vohada faoliyat olib borayotgan baxshichilik maktablari, ushbu hududlarda yashab ijod qilgan baxshilar Umar shoir Safar o'g'li ijodiga mansub ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, shuningdek, istiqlol yillarida mamlakatimizda o'tkazib kelinayotgan baxshichilik festivallari va uning jahon hamjamiyatida tutgan o'rni haqida ilmiy va ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Baxshi, dostonchilik, "jirov", "yirg'ov", soqiy, "Alpomish", "Avazxon", "Go'ro'g'li", "Kuntug'mish", dutor, g'jjak, garmon, bulamon.

Аннотация. В статье представлена информация о развитии народного устного творчества и эпических направлений бахши в южных регионах Узбекистана, а также о школах бахши, действующих в оазисе сегодня, о бахши, живших и творивших в этих регионах, о творчестве поэта Умара Сафар оглу, а также научные и информационные материалы о фестивалях бахши, проводимых в нашей стране в годы независимости, и её месте в мировом сообществе.

Ключевые слова: Бахши, эпос, «жиров», «йиргов», соки, «Алпомии», «Авазхон», «Горугли», «Кунтугмиши», дутар, гжжак, гармонь, буламон.

Abstract. The article presents information on the development of folk oral art and Bakhshi, epic directions in the southern regions of Uzbekistan, as well as the Bakhshi schools operating in the oasis today, the Bakhshis who lived and created in these regions, the work of Umar poet Safar oglu, as well as scientific and information about the Bakhshi festivals held in our country during the years of independence and its place in the world community.

Keywords: Bakhshi, epic, "jirov", "yirg'ov", soki, "Alpomish", "Avazkhon", "Gor'o'g'li", "Kuntug'mish", dutar, g'jjak, harmon, bulamon.

KIRISH

O'zbekiston hududida qadimdan dasht va cho'l hududlarda chorvador aholi orasida baxshilar ijod qilib kelgan. Baxshi so'zi turli tillarda turlicha manolarni anglatadi. Masalan: Xorazmda baxshi guyanda nomlari bilan Qashqadaryo Surxondaryoda esa shoir, soqiy, yuzboshi nomlari bilan atalib kelgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'oti turk" asarida keltirilishicha "jirov" va "yirg'ov" so'zi "she'r to'quvchi", "sozanda", "dono oqsoqol" degan ma'nolarni anglatadi[1,-B.83]. O'zbek tilining izohli lug'atida esa "Baxshi so'zi to'rt xil ma'noni anglatishi haqida ma'lumot keltirilgan: 1-donishmand, 2-dostonlarni kuylovchi, 3-dam solib davolovchi tabib, 4-Buxoro xonligida qurilish mablag'ini nazorat qiluvchi[3,-160-161]. O'zbek xalqining dostonchilik san'ati haqida so'z borganda Surxondaryo va Qashqadaryo, dostonlariga adabiy-musiqiy asar sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida baxshichilik san'atini va maktablari faoliyatini o'rganishda izchil metodologik yondashuv qo'llanildi. Birinchidan, tarixiy metod asosida voqealar davrlar kesimida o'rganildi, ularning sabab va oqibatlari aniqlab chiqildi. Ikkinchidan, qiyosiy metod yordamida mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatidagi musiqa maktablar faoliyati va ularni erishgan yutuqlari tahlil qilindi. Uchinchidan, tahliliy metod orqali mualliflar asarlarida keltirilgan fakt va dalillar ilmiy izohlar bilan qayta ko'rib chiqildi. Bu metodlar birgalikda milliy musiqa madaniyatini milliy va tarixiy xususiyatlari hamda ahamiyatini aniqlashga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Respublikamizning janubiy viloyatlari baxshichilik san'atining markazi hisoblanadi. Bu hududlardagi baxshichilik maktablarinig o'rni va ahamiyati alohida bo'lib, Abdulla Nurali o'g'li va Islom Nazar o'g'li kabi baxshi shoirlar Shaxrisabz dostonchilik maktabining yirik namoyandalari bo'lsa, Shernazar Beknazar o'g'li, Mardonqul Avliyoqul o'g'li, Umar Safar o'g'li, Normurod baxshilar esa Sherobod dostonchilik maktabining mashhur ijrochilari hisoblanadilar[2,- B.79].

Surxondaryo baxshichilik maktabi bugungi kunda ham Turkmaniston va Tojikiston davlatlarida mashhurdir. Baxshilar qadimdan xalqni dardini, orzu umudlarini, ishqiy kechinmalarini, ijtimoiy haytidagi qiyinchilik va og'ir sharoitlarni kuylaganlar. Ayniqsa chorvador va mahalliy xalqlar hayoti bilan bog'liq jamiki muammo va kamchiliklar xalq dostonlarida mujassam bo'lgan. Baxshilar tanlovi ilk bor 1967-yil Toshkentda o'tkazilgan[1,-B.83]. Bugungi kunga kelib, baxshichilik san'atiga alohida e'tibor berilayotgani va shart sharoitlarni yaratilayotgani soha vakllarini mamnun etmoqda.

Prezidentimizning 2019-yil 14-maydagi "Baxshichilik san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq Termiz shahrida Respublika baxshichilik san'ati markazi va uning huzuridagi Baxshichilik san'atini rivojlantirish jamg'armasi tashkil etildi. Ushbu qaror baxshichilik san'atini asrab-avaylash va rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning xalqaro baxshichilik san'ati festivalini ochilishiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida ta'kidlaganlaridek: "...Tengsiz ma'naviy boyligimiz bo'lmish mumtoz san'atni, xalq ijodining nodir namunalarini asrab-avaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg'or fikrli olimlar va san'atkorlarning, davlat va jamiyat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir"[5,-B.1].

Shu bilan birga qarorga asosan baxshichilik san'ati markazi huzuridagi jamg'arma mablag'i hisobidan esa "Baxshi" jurnali nashr qilinib, har chorakda bir marta o'zbek, ingliz va rus tillarida chop etiladi. Ushbu jurnalda vatanimiz o'tmishi kelajagi va bugungi hayotida baxshichilikning o'rni hamda muhim mahamiyatini aks ettiruvchi maqola va ilmiy tadqiqot ishlari chop etilib bormoqda.

Termiz shahridagi 21-baxshichilik maktabi negizida baxshichilik san'atiga ixtisoslashtirilgan respublika maktab-internati tashkil etilib, unda yurtimizning iqtidorli san'atsevar yoshlari malakali ustozlardan ta'lim olib kelmoqdalar. Maktabda o'quvchilar uchun zamonaviy shart sharoitlarga ega bo'lgan 150 o'rinli yotoqxona ham bunyod etilgan[6].

Respublika baxshichilik san'ati markazi bosh direktori O.Xo'jamberdiyev Surxondaryoda baxshilar faoliyati bilan yaqindan tanishish jarayonida Surxondaryo viloyatida yashab, ijod qilayotgan O'zbekiston xalq baxshilari hamda taniqli ijodkor baxshilar bilan uchrashdi va viloyatdagi baxshilik maktabda o'qitishning zamonaviy uslublarini joriy etish, xalq og'zaki ijodini raqamlashtirish hamda yosh baxshilarning ijodiy salohiyatini oshirish borasidagi rejalari bilan o'rtoqlashdi. Shu o'rinda, Surxondaryo baxshilarining mahorat darslari, ekspeditsiyalar va ijodiy uchrashuvlarda faol ishtirok etishini ta'minlash maqsadida o'zaro hamkorlikni yanada kengaytirish zarurligini qayd etdi.

Termiz shahrida ilk marta o'tkazilgan xalqaro baxshichilik san'ati festivalida dunyoning 74 davlatidan 160 dan ziyod ishtirokchilar hamda faxriy mehmonlar ishtirok etishdi. Festival doirasida Termiz shahrida xorijiy va mahalliy olimlar ishtirokida "Baxshichilik san'atini jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni" mavzusida ilmiy amaliy anjuman bo'lib o'tdi. Unda AQSH, Germaniya, Fransiya, Rossiya, Xitoy, Yaponiya, Koreya va Turkiya davlatlaridan kelgan olimlar o'z ma'ruzalari bilan ishtirok etdi[4,-B. 4]. Ayujav Alimaa, Mo'g'uliston Fanlar akademiyasi og'zaki adabiyot tadqiqoti instituti rahbari: Xalqaro baxshichilik san'ati festivali doirasida tashkil etilgan xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyada "Mo'g'ul va o'zbek tillaridagi eposlarning terminologik tomonlari" mavzusida ma'ruza bilan ishtirok etib, xalq og'zaki ijodini asrab qolishga davlat darajasida jiddiy e'tibor berilayotganiga alohida to'xtalib o'tdi. Jan MUSI, Shveytsariya va Lixtenshteyn xorij matbuoti assotsiatsiyasi prezidenti:-U Mamlakatimizda kiyengi yillarda milliy o'zlikni anglashga, umumbashariy madaniyatning uzviy qismi bo'lgan qadimiy an'ana va urf-odatlarini asrash va rivojlantirishga qaratilayotgani e'tibor, baxshichilik san'atini kelajak avlodlarga bezavol yetkazishga naqadar intilayotganliklari haqida o'z fikrlarini bayon etdi. Xalqaro baxshichilik san'ati festivali haqida Germaniyada "Uzbekistan online" portal bosh muharriri, O'zbekistonni matbuotda yoritish bo'yicha faol mutaxassis Gerhard Birkel maqolasi chop etilib, "So'nggi sakkiz yil moboynda O'zbekistonga ko'p bora tashrif buyurdim galdagi tashrifimdan maqsad Termiz shahrida o'tkazilayotgan Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini yoritishdan iborat" deydi muallif. Bundan tashqari muallif o'z maqolasida yurtimizda amalga oshirilayotgan islohatlar,

ajoyib me'morchilik san'ati uslubida bunyod etilgan binolar, rang-barang chiroqlar bilan bezatilgan Termiz shahri haqida iliq fikrlar bildirgan.

Qashqadaryo viloyatida ham baxshichilik keng tarqalgan bo'lib, bu hududda baxshilar tomonidan epik dostonlar ijrosi boy an'analarga asoslanadi. YuNESKO hamkorligida baxshichilik san'atini xalqaro darajada targ'ib qilish choralari ko'rilmogda. Ushbu hududlarda baxshichilik san'atiga oid davlat ansambllari tashkil etilishi, bolalar musiqa va san'at maktablarida maxsus sinflar ochilishi rejalashtirilgan[6,<https://bakhshi-art.uz/ru/posts/865>]. Bundan ko'zlangan maqsad bevosita O'zbek baxshichilik maktablari asoschilarining madaniy me'rosini chuqur o'rganish va talqin etishda yoshlarni qo'llab quvvatlash. Bugungi kunda Viloyatning Dehqonobod tumanidagi Qodir baxshi Raximov an'anasi avlodlari Qahhor, Abdumurod va Bahrom Raximovlar timsolida davom etib kelmoqda.

Shaxrisabz dostonchiligida esa Abdulla Nurali o'g'li (1874-1957), Narpay dostonchiligida Islom shoir Nazar o'g'li (1847-1953), ijodi alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek dostonchilikligida doston kuylash an'anasi uch yo'nalishda rivojlangan. Bulung'ur, Shaxrisabz, Narpay, Qamay, Qo'rg'on Sherobod dumbira chertib bo'g'iz ovoz bilan ijro etuvchi dostonchilik maktablari **Birinchi yo'nalish:** Tor dutor, G'ijjak, garmon, bulamon, qo'shney, doira jo'rligida yakka va juft bo'lib ijro etuvchilar **Ikkinchi yo'nalish:** Farg'ona vodiysida dutor jo'rligida ochiq ovozda kuylovchilar **Uchunchu yo'nalish;**[3,-B.160] Qashqadaryo-Surxondaryo vohalarida eng keng tarqalgan tarixiy qahramonlik, ishqiy dostonlardan "Alpomish", "Avazxon", "Rustamxon", "Go'ro'g'li" va boshqalarni tilga olish mumkin. Epik xotiraviylik faqat doston matnlaridagi so'z bilan bog'liq holatlarni yodda saqlash emash, balki do'mbira jo'rligidagi ohanglarni ham birgalikda ilg'ash, shu asosda doston ijro etish demakdir. Baxshichilik san'atida so'z va soz birligi muhim o'rin egallaydi. Baxshi o'z ishtirok etmagan epik voqelikni dunyoqarashda shakillantirib, voqealar jarayonida ruhiy holatlarni tasvirlaydi, dramatik rol bajaradi. Shu asosda tinglovchilar auditoriyasini o'ziga jalb qilib, badihago'ylik sirlarini namoyish qiladi. Usta baxshi bo'lib shakillanadi.

Dostonlarni ijro etish mavsumiy bo'lib, kech kuzda boshlanib, erta bahorgacha davom etgan. Baxshilar doston ijrolaridan tashqari bag'ishlov ijrolariga ham juda usta bo'lib, biron yaxshi kunga, marosimga, mashhur odamlarning ismlariga monand bag'ishlovlarni nasriy va sheriyo'llarda ijro etganlar. Bu ijro baxshilardan o'ta zukkolikni talab qiladi. Hozirgi davr dostonchilik ijrochiligi Shoberdi baxshi Boltayev maktabi yetakchilik qilmoqda. Surxondaryo-Qashqadaryo musiqasida dostonchilik san'atidan tashqari keng ommalashgan mehnat qo'shiqlari alohida ahamiyat kasb etadi Ergash Jumanbulbulning quyidagi sherida esa Nurota maktabi uslubiga oid dostonlar nomalari sanab o'tiladi: Yigirma xil ohang bilan so'z aytib, Sherobod maktabining mashhur baxshisi Umar shoir Safar o'g'li ijodiga mansub sherda esa Surxondaryo-Qashqadaryo dostonchiligidagi nomalar soni keltiriladi[2,-B.79]. Ushbu ma'lumotlar shuni ko'rinadiki, doston qo'shiqlari qadimdan nomalar deb yuritilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Xulosa shundan iboratki, har bir hududning o'ziga xos qadriyat va an'analari mavjud. Qashqadaryo-Surxondaryo dostonchilik maktabi mana necha yillardan beri rivojlanib, yosh avlod ruhiyatini sog'lam tarbiyalashda, bizning nomaddiy ma'daniy merosimiz bilan doimo aloqa o'rnatishda muhim vazifani bajarib kelmoqda. Voha ahlining tanti va mardligi, yashash tarzi, tabiati bilan chambarchas bog'liq holda yaratilgan doston ijrochilik an'analari bor. Bu yerga kelgan har bir inson ularning dostonlaridan, xalq termalaridan tinglamay turib qaytmayd, qaytolmaydi. Zero, bugungi kunda bu diyorda sayyohlarni chorlagan eng katta kuch ham baxshi do'mbirasining sehrli sadosi va dostonlarimizdagi sir-sinoatdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Bahrom Izrayev Mustaqillik yillarida O'zbekistonda musiqa madaniyatining rivojlanishi. Tarix fan. nomz. dis... – T., 2018. – B.83.
- 2.Sultonali Mannapov "O'zbek xalq musiqa san'ati" o'quv qo'llanma 79-bet.

3. Omonulla Madayev “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi” 160-161 betlar.
4. Daryo gazetasi 2019-yil 11-aprel 4 bet.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro baxshichilik san’ati festivali ochilishiga bag‘ishlangan marosimdagi nutqi // Xalq so‘zi gazetasi, 2019-yil, 7-aprel. – N68(72-98) son. – B.1.
6. <https://bakhshi-art.uz/ru/posts/865>

XX ASRNING 20-40 YILLARIDA QASHQADARYO VILOYATIDA MUSTAMLAKACHILIKKA QARSHI XALQ HARAKATLARI

Poyonov B.R.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası assistent o‘qituvchisi
e-mail: behruz.poyonov1771@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asrning 20–40-yillarida Qashqadaryo vohasi sovet hokimiyatiga qarshi ijtimoiy-siyosiy kurashlarning muhim markazlaridan biri bo‘lgan. Tarixiy manbalarda bosmachilik harakati keng xalq ommasidan qo‘llab-quvvatlangani, turli ijtimoiy qatlamlar ishtirok etgani va harakatning strategik jihatdan puxta rejalashtirilgani ta’kidlanadi. Davr arboblari ham bu jarayonni oddiy jinoyatchilik sifatida baholab bo‘lmagligini urg‘ulagan. Qarshi shahridagi qo‘zg‘olon misolida ko‘rinadiki, qarshilik faqat markaziy siyosiy jarayonlarning aks-sadosi emas, balki mahalliy ijtimoiy tuzilma va iqtisodiy sharoit bilan bevosita bog‘liq murakkab jarayon sifatida shakllangan. Shu bois, Qashqadaryo milliy ozodlik harakatlari Markaziy Osiyo tarixshunosligida o‘ziga xos xususiyatlarini yorituvchi muhim ilmiy manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Qashqadaryo, milliy ozodlik harakatlari, 1920–1940 yillar, ijtimoiy tayanch, sovet siyosati, mahalliy boshqaruv

Abstract. This article argues that during the 1920s and 1940s, the Kashkadarya region was a significant center of socio-political resistance to the Soviet government. Historical records indicate that the Basmachi movement received widespread support from the local population, with various social groups participating in it. The movement was carefully strategized, and figures from the time emphasized that it should not be viewed as a mere criminal activity. Using the example of the Karshi rebellion, it is evident that resistance was not merely a response to central political events, but rather a complex process rooted in local social structures and economic conditions. As such, the Kashkadarya liberation movements hold particular significance as a valuable source for understanding the unique aspects of Central Asian historiography.

Keywords: Kashkadarya, national liberation movements, 1920-1940, social support, Soviet policy, local government.

Аннотация. В данной статье рассматривается, что в 20-40-е годы XX века Каишкардарьинский оазис был одним из важных центров социально-политической борьбы против советской власти. В исторических источниках подчеркивается, что движение басмачества пользовалось поддержкой широких народных масс, в нем участвовали различные социальные слои, и движение было стратегически тщательно спланировано. Деятели того времени также подчеркивали, что этот процесс нельзя оценивать как простую преступность. На примере Каршинского восстания видно, что сопротивление формировалось не только как эхо центральных политических процессов, но и как сложный процесс, непосредственно связанный с местной социальной структурой и экономическими условиями. Поэтому каишкардарьинские национально-освободительные движения имеют особое значение как важный научный источник, освещающий особенности в историографии Центральной Азии.

Ключевые слова: Каишкардарья, национально-освободительные движения, 1920–1940 годы, социальная опора, советская политика, местное управление

KIRISH

Qashqadaryo vohasi 1920–1940 yillarda sovet boshqaruv tizimiga qarshi yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar uchun muhim tajriba maydoni bo'lib xizmat qilgan. Bu davrda markazlashgan boshqaruvning kengayishi, xo'jalik munosabatlarining qayta tashkil etilishi va mahalliy jamiyatdagi ichki tartiblar o'rtasidagi nomutanosiblik turli shakldagi qarshilik va moslashuv jarayonlarini yuzaga keltirgan.

Ilmiy adabiyotlarda mintaqaviy qarshilik harakatlari ko'pincha yirik siyosiy jarayonlarning chekka aks-sadosi sifatida talqin qilinadi. Biroq bu yondashuv hududiy ijtimoiy tuzilma, mahalliy iqtisodiy ritm va geografik sharoitning bevosita ta'sirini to'liq ochib bermaydi. Shu bois Qashqadaryo misolida harakatlarning ijtimoiy tayanchlari, resurslardan foydalanish va tashkilotlanish jarayonini tizimli yoritish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning maqsadi 1920–1940 yillarda Qashqadaryodagi milliy ozodlik harakatlarining paydo bo'lish omillari, ijtimoiy tayanchlari, tashkiliy shakllari va davlat siyosati bilan o'zaro ta'sirini ilmiy asosda tahlil qilishdir. Tadqiqotda hududiy ijtimoiy tuzilma va xo'jalik munosabatlarining ta'siri, harakatlarning tashkiliy modeli, sovet boshqaruv apparatining choralarining amaliy natijalari hamda Qashqadaryo holatining Markaziy Osiyo tarixshunosligidagi o'rni qiyosiy kontekstda ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotning yangiligi shundaki, harakatlar yagona markazdan boshqarilgan hodisa sifatida emas, balki mahalliy resurslar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va davlat bosimlari ta'sirida shakllangan ko'p markazli va moslashuvchan jarayon sifatida talqin qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning sharhi. Qashqadaryo viloyatida 1920–1940 yillarda milliy ozodlik harakatlari Shamshutdinov R. asarida XX asrning birinchi yarmida milliy ozodlik harakatlarida jon fido qilgan fidoyilar hayoti va faoliyatini yoritadi. Kitobda mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashning ijtimoiy-siyosiy omillari va shahidlarning merosi alohida ta'kidlanadi. Ushbu manba Qashqadaryo viloyatidagi 1920–1940 yillardagi harakatlarni umumiy kontekstda tushunishga yordam beradi[1.-B.57].

P.Ravshanov o'z asarida milliy ozodlik harakatlarini kengroq tarixiy jarayon doirasida ko'rib, ularni "qizil saltanat"ning zo'ravonlik siyosatiga qarshi xalq qarshiligi sifatida talqin etadi. Asarda 1920–1940 yillardagi voqealar, jumladan Qashqadaryo viloyatida shakllangan qarshilik harakatlari ham davrning kengroq tarixiy jarayonlari bilan bog'liq holda tasvirlangan[2.-B.113].

Abdullayev R., Rajabov Q., Rahimov M. tomonidan yozilgan "O'zbekiston tarixi" umumiy tarixiy jarayonlarni yoritib, milliy harakatlarni kengroq kontekstda ko'rsatadi. Yegamova D., Tojiyeva Z., Saidova Z. esa Qashqadaryo viloyati misolida janubiy hududlardagi demografik holatni tahlil qilib, ijtimoiy jarayonlarning milliy harakatlarga ta'sirini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Qashqadaryo viloyatida 1920–1940 yillardagi milliy ozodlik harakatlarini o'rganishda izchil metodologik yondashuv qo'llanildi.

Birinchidan, tarixiy metod asosida voqealar davrlar kesimida o'rganildi, ularning sabab va oqibatlari aniqlab chiqildi. Ikkinchidan, qiyosiy metod yordamida Qashqadaryo viloyatidagi harakatlar boshqa hududlardagi ozodlik kurashlari bilan solishtirildi. Uchinchidan, tahliliy metod orqali mualliflar asarlarida keltirilgan fakt va dalillar ilmiy izohlar bilan qayta ko'rib chiqildi.

Bu metodlar birgalikda milliy ozodlik harakatlarining ijtimoiy-siyosiy omillari, mahalliy xususiyatlari va tarixiy ahamiyatini aniqlashga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

XX asrning 20-yillarida sovet hokimiyatiga qarshi kurashning asosiy tayanchi o'zbek xalqi bo'lgani tarixiy manbalarda alohida ta'kidlanadi. Shu sababli bu qarshilik uzoq davom etgan va uni bostirish markazlashgan tuzum uchun murakkab jarayon bo'lgan. Milliy ozodlik harakatlarining e'tiborga molik jihati shundaki, siyosiy rahbarlik va harbiy-iqtisodiy ta'minot yetarli darajada bo'lmagan bo'lsa-da, xalqning ma'naviy va jismoniy qo'llab-quvvatlashi harakatni barqaror tutib turgan[3.-B.43].

1920-yilda o'tkazilgan "Siyosiy xodim haftaligi"da Gr. Kin bosmachilik harakati nafaqat mahalliy burjuaziya va boylar, balki dehqonlar, chorikorlar, mayda savdogarlar hamda kosiblar

tomonidan ham qo'llab-quvvatlanganini qayd etadi. Shuningdek, *Turkestanskaya pravda* gazetasining 1922-yilgi sonida bosmachilik "zulm va ekspluatatsiyaga qarshi kurash sifatida turli ijtimoiy qatlamlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan" deb ta'kidlangan[4.-B.75].

Bosmachilik harakati haqida turli manbalarda qimmatli fikrlar uchraydi. Masalan, 10-bronpoezd komandiri V.E. Tokarev o'z xotiralarida bosmachi guruhlarining harakatlari puxta rejalashtirilganini va ular Qizil Armiya safidagi zaif nuqtalarni aniqlab, kutilmagan hujumlar uyushtirganini yozadi. Natijada ular ko'pincha o'zlari yo'qotishsiz, katta zarar yetkazishga muvaffaq bo'lgan. Ayrim qo'rboshilar esa vaqtincha Qizil Armiya safiga o'tib, qurol-aslahadan foydalanganidan so'ng yana bosmachilik harakatiga qaytib, kurashni davom ettirgan. Bu holat harakatning murakkabligi va strategik yondashuvini ko'rsatadi[5.-B.142].

Ozodlik harakati haqida davr arboblarning fikrlari ham muhimdir. Masalan, qo'mondon M.V. Frunze bosmachilikni oddiy huquqbuzarlik sifatida baholab bo'lmasligini ta'kidlagan. Uning fikricha, agar bu faqatgina bezorilik bo'lganida, ularni ancha oldin yo'q qilish mumkin bo'lardi. V. Kuybishev ham bosmachilikni faqat banditlik sifatida talqin qilish xato ekanini urg'ulagan.

Sovet hokimiyati o'rnatilgach, Buxoro amirligida mavjud bo'lgan ma'muriy idora tizimi tugatildi. Bekliklar va amlodkorliklar bekor qilinib, hudud viloyatlar, tumanlar, qishloqlar va kentlarga bo'lindi. Bu hududlarni inqilobiy qo'mitalar boshqaradigan 27 ta bekklik tashkil etildi. Ular orasida Qarshi, G'uzor va Shahrisabz hududlari ham bor edi[4.-B.106].

Qarshi shahrida ham "aksilinqilobiy tashkilot" nomi ostida bir guruh shakllanib, uning a'zolari soni 70 kishiga yaqin bo'lgan. Tashkilotning asosiy maqsadi sho'ro hokimiyatini ag'darish va Afg'onistonga qochgan amirni taxtga qaytarishdan iborat edi. Amirning yordami umidida ular qurolli harakatlarni boshlaganlar.

Ba'zi manbalarda, jumladan Epifanovning qaydlarida, isyon davrida Qarshida yashab istiqomat qilayotgan yevropalik aholiga nisbatan milliy asosda tajovuzlar sodir etilgani, 800 ga yaqin yevropaliklar, jumladan ayollar va bolalar halok bo'lgani ta'kidlanadi. Biroq bu ma'lumotlar subyektiv talqin sifatida baholanishi mumkin. Chunki statistik ma'lumotlarga ko'ra, o'sha davrda Qarshi shahrida yevropaliklar soni 800 atrofida bo'lgan va ularning barchasi yo'q qilinganligi haqidagi da'vo haqiqatga mos kelmaydi.

Isyon jarayonida asosan temir yo'l sohasida faoliyat yuritgan ayrim muhandislar va boshqaruvchilar halok bo'lgani qayd etilgan. Lekin yevropalik ayollar va bolalarning ommaviy o'ldirilishi haqidagi iddaolar asossizdir. Bu fikrni BSB viloyat bo'limi tergov guruhi rahbarining xulosalari ham tasdiqlaydi. Unga ko'ra, Mahmaraimbek va Xo'janazar Inotullaev boshchiligidagi qo'zg'olonchilarning dastlabki harakati Qarshi temir yo'l shoxobchasini buzish va uning mol-mulkini talon-taroj qilish bo'lganligini ko'rishimiz mumkin[5.-B.86].

Xulosa va takliflar

Birinchidan, Qashqadaryo vohasi XX asrning 20–40-yillarida sovet boshqaruviga qarshi ijtimoiy-siyosiy kurashlar uchun muhim hudud sifatida shakllangan. Milliy ozodlik harakatlari xalqning keng qo'llab-quvvatlashi va mahalliy resurslarga tayanishi tufayli uzoq vaqt davomida barqarorligini saqlab qolgan.

Ikkinchidan, bosmachilik harakati turli ijtimoiy qatlamlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan, qo'rboshilar esa strategik yondashuvlar orqali sovet kuchlariga sezilarli zarba bera olgan. Bu holat davr arboblari tomonidan ham oddiy jinoyatchilik sifatida baholab bo'lmasligi ta'kidlangan.

Uchinchidan, Qarshi shahridagi qo'zg'olon misolida ko'rinadiki, qarshilik faqat markaziy siyosiy jarayonlarning aks-sadosi emas, balki mahalliy ijtimoiy tuzilma va iqtisodiy sharoit bilan bevosita bog'liq bo'lgan murakkab jarayon sifatida shakllangan. Tavsiyalar sifatida, birinchidan, milliy ozodlik harakatlarini o'rganishda mahalliy arxiv hujjatlari va og'zaki tarixiy manbalardan kengroq foydalanish.

Ikkinchidan, Qashqadaryo viloyatidagi qarshilik harakatlarini boshqa hududlardagi ozodlik kurashlari bilan qiyosiy tahlil qilish ilmiy natijalarni boyitadi. Uchinchidan, bosmachilik harakatining ijtimoiy bazasi va iqtisodiy omillarini chuqurroq o'rganish, uning mahalliy jamiyat hayotiga ta'sirini aniqlash muhimdir.

To'rtinchidan, mazkur davr voqealarini xalqaro tarixiy tajriba bilan solishtirish milliy ozodlik harakatlarining o'rni va ahamiyatini yanada kengroq ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шамсутдинов Р. Истиклол йўлида шаҳид кетганлар, Т., «Шарқ», 2001.
2. Ражабов Қ.К. Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик ҳаракати тарихининг даврлаштириш муаммолари (1918-1935 йиллар). Ўзбекистон тарихи.-Т., 2000.
3. Равшанова Г. Истиклол ёлқини. Т.; Янги аср авлоди, 2012.
4. Ravshanov P. Qizil saltanat iskanjasida. Istibdod. Ikkinchi jild.- Т.; Sharq, 2011 y.
5. Usmonov Q. va boshqalar. O'zbekiston qaramlik va mustaqillik yillarida.- Т.; O'qituvchi, 1996y.

HUQUQIY DAVLAT, FUQAROLIK JAMIYATI VA HUQUQIY ONG: IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL

Ismayilov Akmal Ziyadillayevich

Toshkent menejment va iqtisodiyot instituti katta o'qituvchisi, Toshkent, O'zbekiston
e-mail: akmalismailov1979@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada demokratik fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonining ijtimoiy-falsafiy va metodologik asoslari tahlil qilingan. Unda huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati va huquqiy ong o'zaro bog'liq madaniy hodisalar sifatida tadqiq etilib, ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ochib berilgan. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini o'rganishda falsafiy hamda falsafiy bo'lmagan metodologik darajalarning ahamiyati asoslangan. Shuningdek, tarixni dialektik-madaniy tushunish va uning pirovard maqsadi sifatida sivilizatsion yondashuvning nazariy-metodologik imkoniyatlari yoritilgan. Jamiyatning moddiy, siyosiy, huquqiy va ma'naviy madaniyati o'rtasidagi korrelyatsion-funksional aloqalar, ularning huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirishdagi ahamiyati tahlil etilgan. O'zbekistonda demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat barpo etish jarayoni mazkur ijtimoiy-falsafiy yondashuvlar asosida baholangan.

Kalit so'zlar: demokratik fuqarolik jamiyati 1, huquqiy davlat 2, huquqiy ong 3, huquqiy madaniyat 4, ijtimoiy falsafa 5, huquq falsafasi 6, metodologiya 7, dialektika 8, madaniy borliq 9, sivilizatsion yondashuv 10, ijtimoiy ong 11, siyosiy madaniyat 12, huquqiy madaniyat 13, ijtimoiy taraqqiyot 14, Yangi O'zbekiston 15.

Аннотация. В данной статье анализируются социально-философские и методологические основы процесса формирования демократического гражданского общества. Изучаются правовое государство, гражданское общество и правовое сознание как взаимосвязанные культурные явления, раскрывается их роль в развитии общества. Обосновывается важность философских и нефилософских методологических уровней в изучении правового государства и гражданского общества. Также подчеркиваются теоретические и методологические возможности диалектико-культурного понимания истории и цивилизационного подхода как его конечной цели. Анализируются корреляционно-функциональные связи между материальной, политической, правовой и духовной культурой общества, их значение в формировании правового государства и гражданского общества. На основе этих социально-философских подходов оценивается процесс построения демократического, правового, социального и светского государства в Узбекистане.

Ключевые слова: демократическое гражданское общество 1, правовое государство 2, правовое сознание 3, правовая культура 4, социальная философия 5, философия права 6, методология 7, диалектика 8, культурное существование 9, цивилизационный подход 10, социальное сознание 11, политическая культура 12, правовая культура 13, социальное развитие 14, Новый Узбекистан 15.

Abstract. *This article analyzes the socio-philosophical and methodological foundations of the process of forming a democratic civil society. It studies the legal state, civil society and legal consciousness as interconnected cultural phenomena, revealing their role in the development of society. The importance of philosophical and non-philosophical methodological levels in the study of the legal state and civil society is substantiated. It also highlights the theoretical and methodological possibilities of the dialectical-cultural understanding of history and the civilizational approach as its ultimate goal. The correlation-functional connections between the material, political, legal and spiritual culture of society, their significance in the formation of the legal state and civil society are analyzed. The process of building a democratic, legal, social and secular state in Uzbekistan is assessed on the basis of these socio-philosophical approaches.*

Keywords: *democratic civil society 1, legal state 2, legal consciousness 3, legal culture 4, social philosophy 5, philosophy of law 6, methodology 7, dialectics 8, cultural existence 9, civilizational approach 10, social consciousness 11, political culture 12, legal culture 13, social development 14, New Uzbekistan 15.*

KIRISH

O'zbekiston davlati bugungi kunda demokratik fuqarolik jamiyatini shakllantirish sari ildam odimlamoqda. "Biz, - degan edi Prezident Sh.M.Mirziyoyev 2025 yil 23 sentyabr kuni BMT Bosh Assambleyasining 80 yubiley sessiyasida, - Barqaror rivojlanish maqsadlariga hamohang holda, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy Yangi O'zbekistonni barpo etish siyosatini olib bormoqdamiz. Buning uchun ortga qaytmas islohotlarimizni izchil davom ettiryapmiz. Ustuvor maqsadimiz – mamlakatimizda yashayotgan har bir oilaning, har bir fuqaroning hayotini tubdan o'zgartirish, inson qadri va farovonligini oshirishdir [1]. "Demokratiya" so'zi qadimgi yunonchadan xalq hokimiyatchiligi ma'nosini beradi. Ammo demokratiya to'g'risidagi bahsli qarashlarning o'q ildizini quyidagi tavsif tashkil etadi: demokratiya manfaatlar uyg'unligi va uning boshqarilishidir. Jamiyat darajasidagi boshqarish esa xalq hokimiyatchiligi orqali amalga oshadi. Demak, demokratik fuqarolik jamiyatini qarama-qarshiliklar birligi doirasida qaraydigan bo'lsak, u huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining dialektik birligidan iborat.

Huquqiy davlat fuqarolik jamiyatini shakllantiruvchi muhim omildir. Shuning uchun ham "huquqiy davlat" so'zi bayon qilinganida "fuqarolik jamiyati" so'zidan "huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati" talqini holatida oldin kelishi kerak. Fuqarolik jamiyatida asosiy e'tibor huquqlarga qaratiladi. Shunday ekan, bu holat huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining huquqiy ongsiz shakllanmasligini ko'rsatadi. Demak, huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati va huquqiy ong hodisalari insonlar tomonidan maxsus ravishda "ishlov berib" yuzaga keltirilgan faktlardir – madaniy hodisalaridir, jamiyat negizi – madaniy borliqning qirralaridir. "Huquq, - deydi X.T.Odilqoriyev, - insoniyat uzoq tarixiy tamadduni mobaynida kashf etgan noyob ijtimoiy qadriyatlardan eng sarasi. U jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o'zining quyidagi boy jihatlari va qirralari bilan namoyon bo'lib keladi...." [2].

MATERIALLAR VA USULLAR

Huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati va huquqiy ong madaniy hodisalar ekan, ular to'g'risidagi ta'limotlar metodologik harakterdagi masalalardir. Ular asosan shu vaqtga qadar davlat va huquq nazariyasi va konstitutsiyaviy huquq fanlarida va qisman siyosiy fanlarda o'rganilib kelindi. Ammo ularni ijtimoiy falsafiy umumlashtirish deyarli yo'q hisobida. Holbuki, fan bilishning asosiy shakli. Ijtimoiy falsafada huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati bir butun ijtimoiy organizmning tomonlaridan birlari sifatida o'rganiladi. Bu holat esa ularning jamiyat bilan aloqadorliklarini butun va qism dialektikasi doirasida ko'rib chiqishga imkon beradi. Agar falsafa, ijtimoiy falsafa va huquq falsafasi mazkur tadqiqot obyektlarining falsafiy metodologik darajalari bo'lsa, davlat va huquq nazariyasi va konstitutsiyaviy huquq fanlari uning falsafiy bo'lmagan metodologik darajalari va manbalari bo'lib xizmat qiladi.

Fan esa nazariyalardan, nazariyalar esa ilmiy ta'limotlardan tashkil topgan. "Fan – dunyo haqidagi obyektiv bilimlar tizimi; uni ma'lum maqsadlar yo'lida o'zgartirishga, xizmat qiladigan

tabiat va jamiyat hayotini aks ettiruvchi ijtimoiy ong shakli” [3]. Fanga berilgan ushbu tavsifning birinchi qismiga albatta qo‘shilamiz. Ammo bu tavsifning ikkinchi qismi g‘alib bayon qilingan. Holbuki, ijtimoiy ong aks ettirish obyektlari, usullariga va asosiy tushunchalariga ko‘ra bir-birlaridan farq qiladilar. Shu boisdan ham ilmiy adabiyotlarda “ijtimoiy ong shakllari” so‘zi ishlatiladi. Falsafiy ong, siyosiy ong, axloqiy ong, estetik ong, iqtisodiy ong, huquqiy ong, diniy ong va tabiiy ilmiy onglar ijtimoiy ong shakllaridir. Ular darajalariga ko‘ra kundalik va nazariy onglardan iborat. Kundalik ong ijtimoiy psixologiya va empirik ong, ya‘ni tajribaga asoslangan bilimlardan, nazariy ong esa mafkura va fandan iborat. Shu nuqtayi nazardan falsafiy ong xalq donishmandchiligi va falsafa asoslaridan, siyosiy ong siyosiy kundalik va nazariy ong, ya‘ni siyosiy mafkura va fanlardan, axloqiy ong kundalik axloqiy va nazariy darajalaridan, estetik ong ham kundalik va nazariy darajalardan, iqtisodiy ong ham kundalik va nazariy darajalaridan, huquqiy ong ham kundalik va nazariy huquqiy ong darajalaridan, diniy ong kundalik diniy ong va diniy mafkuralardan, tabiiy ilmiy ong empirik va nazariy darajalaridan iboratdirlar. Ijtimoiy ong shakllarining nazariy qismlari mafkura va fanlardan iborat bo‘lib, bunda mafkura ilmiy va noilmiy qismlarga bo‘linadi. Jumladan, diniy mafkura tizimlashtirilgan bo‘lsa-da, fan yutuqlariga tayanilgani va ularni umumlashtirmaganligi uchun ilmiy mafkura tarkibiga kirmaydi. Har bir fan ilmiy bilish shakli sifatida har bir mavzu bo‘yicha nazariyalardan tashkil topgan bo‘ladi. Nazariya gipotezalarining voqealikka aylanganligidir, “amaliyot sinovlaridan muvaffaqiyatli o‘tgan, ma‘lum bir tizimga kiritilgan ilmiy qarashlar majmui”dir [3]. Har bir fan o‘z obyektining qonuniyatlarini aks ettirishi kerak. Buning uchun u birinchidan, o‘zining falsafiy va nofalsafiy metodologik darajalariga, ikkinchidan, kategorial apparatiga, uchinchidan, ilmiy bilishning umumiy va maxsus metodlariga ega bo‘lishi kerak [4]. Shundagina bu ta‘limot-konsepsiyalar majmui fan darajasiga chiqa oladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“Metod” so‘zi grekchadan “nimagadir yo‘l” ma‘nosini beradi. U “biror ishni bajarish, ado etish, amalga oshirish usuli yoki usullari sistemasi” [5]. Metodologiya esa “umuman ilmiy metod haqidagi, xususan, ayrim fanlarning metodlari haqidagi ta‘limot” [5]. Metodologiya, agar uni qisqacha bayon qilish zaruriyati bo‘lsa, harakat uchun qo‘llanmadir. Demak, har qanday fan ilmiy bilish va amaliyotning qaysidir sohalari uchundir qo‘llanma bo‘ladi. Ammo bunda tadqiq qilinaётgan obyektning har bir sohasiga bog‘liq holda metodologik bilimlarning nisbiyligini aniqlay olish muhimdir. Jumladan, huquqiy davlatchilik muammolari asosan yuridik fanlarda ishlanmoqda. Yuridik fanlarning metodologik asoslari esa ikki darajadan tashkil topgan. Birinchisi – falsafa, ijtimoiy falsafa va huquq falsafasi fanlarini o‘z ichiga olgan falsafiy metodologiyadir. Ikkinchisi – soha yuridik fanlari – fuqarolik huquqi, ma‘muriy huquq, jinoyat huquqi va boshqa shu kabi tarmoq fanlari uchun qo‘llanma vazifasini o‘taydigan davlat va xuquq nazariyasi va konstitutsiyaviy huquq fanlarini o‘z ichiga olgan falsafiy bo‘lmagan metodologik darajadir. Uchinchisi esa ilmiy bilishning umumiy va har bir fanda qo‘llaniladigan maxsus va alohida usullari turkumlaridir [4]. Demak, metodologiya harakat uchun qo‘llanmadir. Shunday ekan, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati yuridik va siyosiy fanlar va qaysidir darajada ijtimoiy falsafa tomonidan o‘rganilayotgan ekan, ularning falsafiy va nofalsafiy metodologik darajalari mavjud. Bu ta‘limotlarning falsafiy metodologik darajasi birinchi navbatda falsafa fanini o‘z ichiga oladi. U falsafiy ontologiya, dialektika va gnoseologiya qismlaridan iborat bo‘lib, falsafiy ontologiyada borliq va uning tarkibiy qismlari, jumladan materiya va ongning tuzilishi, mavjudlik usuli va shakllari o‘rganiladi. Falsafaning dialektika qismida esa ushbu mavjudlikning o‘zaro aloqadorligi va rivojlanishining umumiy qonunlari - dialektikaning asosiy qonun va kategoriya (ya‘ni muhim qonun)lari mavzulari orqali o‘rganiladi.

O‘zbekistonda tarixni dialektik madaniy tushunish va uning pirovard maqsadi – sivilizatsion yondoshuv to‘rtta yo‘nalishda shakllanmoqda.

Birinchi yo‘nalish – jamiyat mavjudligi va rivojlanishining asosi madaniyat, ya‘ni madaniy borliq degan tushunchadir. Bu tushunishga muvofiq, jamiyat moddiy hayotining asosi uning ishlov berib yaratilgan qismi – jamiyat moddiy madaniyati, siyosiy hayotning asosi – jamiyat siyosiy

madaniyati, huquqiy hayotning asosi – jamiyat huquqiy madaniyati, ma'naviy hayot va uning tarmoqlarining asosi – jamiyat ma'naviy madaniyati va uning turlari hisoblanadilar. Sotsial hayotning birinchi qismi – inson va uning birliklari madaniy hodisalar sifatida ijtimoiy hayotning barcha sohalarining subyektlari hisoblanadilar. Sotsial hayot sohasining ikkinchi qismi – maishiy hayotning asosini esa maishiy madaniyat tashkil etadi. Demak, huquqiy davlat madaniy hodisa sifatida jamiyat siyosiy madaniyati tizimida, fuqarolik jamiyatining tarkibiy qismlari esa ijtimoiy hayotning barcha sohalarini madaniy qismlari tizimlarida joylashgan.

Ikkinchi tadqiqot yo'nalishida ijtimoiy hayotning asosiy sohalarining madaniy qismlari birlarini o'z funksional holatlariga ko'ra taqozo qilishlari tahlil qilinmoqda. Bunda sotsial hayot sohasining birinchi qismi – inson va uning birliklari korrelyatsion-funksional holatiga ko'ra ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga nisbatan sotsial asos qonunini, moddiy madaniyat o'z korrelyatsion-funksional holatiga ko'ra ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga nisbatan moddiy asos qonunini, jamiyat siyosiy madaniyati o'z korrelyatsion-funksional holatiga ko'ra ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga nisbatan boshqarib turuvchilik qonuni, jamiyat huquqiy madaniyati o'z korrelyatsion-funksional holatiga ko'ra ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga nisbatan tartibga solib turuvchilik qonuni, jamiyat ma'naviy madaniyati o'z korrelyatsion-funksional holatiga ko'ra ijtimoiy hayotning boshqa sohalariga nisbatan mafkuraviy, jumladan gnoseologik asos qonunlarini bajaradilar. Demak, umumijtimoiy qonunlardan bir guruhi – jamiyat korrelyatsion-funksional qonunlardir. Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati tarkibiy qismlarining o'zaro aloqadorliklari xuddi shu qonunlar tizimidan qidirilishi kerak.

Uchinchi yo'nalishda jamiyatning to'rtta asosiy qismlarining madaniy qismlarini sistema sifatida tashkil etuvchi substansional komponentlar va substansional qonunlar mavjudligi o'rganilmoqda. Dialektikaning qonunlari xuddi mana shu substansional qonunlarda namoyon bo'ladi. Bu qonunlar na faqat bir butun jamiyat rivojlanishining, balki shu bilan birga uning tarkibiy qismlaridan bir qismi – huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatining ham rivojlanish mexanizmi, manbai va yo'nalishlarini ko'rsatib beradi.

To'rtinchi tadqiqot yo'nalishida sivilizatsion yondoshishning ustunligi namoyon bo'lmoqda. "Ayni paytda – deydi Sh.Mirziyoyev, - xalqlar tarixida o'ziga xos tub yangilanish davrlari borki, bunday zamonlarda dahosi, uning o'z salohiyatini namoyon etishga intilishi, yaratuvchanlik faoliyati eng yuksak cho'qqilarga ko'tariladi. Nisbatan qisqa muddatlarda erishilgan ulug' marralar butun jahon ahlini lol qoldiradi.

Ayni bir xalq salohiyatining ulkan natijasi bo'lgan bu kabi olamshumul yutuqlar esa, insoniyat tarixining yorqin sahifalariga aylanadi, dunyo sivilizatsiyasi taraqqiyotiga katta turtki beradi" [6]. Haqiqatdan ham jamiyat davriy jihatdan ijtimoiy formatsiyalardan, ijtimoiy formatsiyalar esa aniq o'z fuqarolari va davlatiga ega mamlakat – sivilizatsiyalardan va sivilizatsiyalar esa o'z tarixiy davrlaridan iborat. Demak, tarixni dialektik madaniy tushunish va uning pirovard maqsadi – sivilizatsion yondoshish bo'yicha huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati har bir mamlakatda o'ziga xos holda mavjud bo'ladi va amal qiladi. Biz ham O'zbekiston deb nomlangan mamlakatimizda demokratik fuqarolik jamiyati, ya'ni huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirish va barpo etish sari ketmoqdamiz. Biz ham o'z tadqiqotimizda ushbu tarixni dialektik madaniy tushunish va uning pirovard maqsadi – sivilizatsion yondoshishga asoslangan ijtimoiy-falsafiy fikrlardan metodologiya sifatida foydalanishga harakat qildik.

XULOSA

Biz o'z tadqiqot ishimizda tarix, jumladan huquqni dialektik madaniy tushunishga asoslangan huquq falsafasiga metodologiya sifatida tayandikki, u huquqiy hayotning manzarasi va o'ziga xos rivojlanish qonunlarini ko'rsatib beradi. Busiz huquqiy ongning ontologik va funksional holatlarini tushuntirib bo'lmaydi.

Huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati va huquqiy ong masalalari asosan davlat va huquq nazariyasi va konstitutsiyaviy huquq fanlarida o'rganilib kelinmoqda. Davlat va huquq nazariyasi ushbu masalalarni davlatga oid huquqiy aspekt kontekstida, konstitutsiyaviy huquq fani esa umumiy manfaat – asosiy huquqlar kontekstida o'rganadi. Demak, bu fanlar ham biz o'rganayotgan

masalalarda falsafiy bo'lmagan metodologik ahamiyatga egadirlar. Ammo bu fanlar falsafiy bo'lmagan metodologik darajalarda bo'lib, ular ham ijtimoiy voqealarni muayyan falsafiy tushunishdan oziqlanadilar. Jumladan, o'rta asrlarda Foma Akvinskiy o'z siyosiy va huquqiy qarashlarida xristianlik falsafasidan, yangi davrda Sh.L.Monteskyo davlatchilik qarashlarida geografik determinizmdan oziqlangan. Shuningdek, huquqiy davlat, fuqarolik jamiyatlari va ularda huquqiy ongning o'rni siyosiy fanlarda ham o'rganiladiki, bu borada ular ham tadqiqot ishimizda g'oyaviy manba vazifasini o'taydi. Demak, huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati, huquqiy ong masalalari siyosiy va yuridik fanlar tomonidan o'rganilayotgan ekan, ularning falsafiy va falsafiy bo'lmagan metodologik darajalari mavjuddir. Bu tadqiqot obyektlarining falsafiy metodologik darajasiga falsafa (falsafiy ontologiya, dialektika va gnoseologiya) va ijtimoiy falsafa kiradi. Shuningdek, gap fuqarolik jamiyati va huquqiy davlatchilikning huquqiy asoslari ustida ketsa, davlat va huquq nazariyasi va konstitutsiyaviy huquq fanlari falsafiy bo'lmagan metodologik vazifalarini bajaradilar. Bu ilmiy jarayonda huquq falsafasidan falsafiy yoki oraliq metodologik tayanch sifatida foydalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. <https://president.uz/uz/lists/view/8525>
2. Odilqoriyev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. – T.: “Adolat”, 2018. – B. 165.
3. Falsafa: qomusiy lug'at. – T.: “Sharq”, 2004. – B. 424.
4. Qarang: Керимов Дж.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. – 5-е изд. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – Ст. 66-69, 83.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т. 1. – М.: “Рус тили”, 1981. – Б. 461.
6. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: “O'zbekiston”, 2021. – B. 5.

DEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE KASHKADARYA OASIS IN 1941–1945

Bobomurodova Kamola Ural qizi

University of information technologies and management, Karshi, Uzbekistan.

Abstract. In this thesis, the demographic processes that unfolded in the Kashkadarya oasis between 1941 and 1945 are analyzed in inextricable connection with the socio-economic consequences of the Second World War. The mobilization of the population for military service, the depletion of labor resources, the decline in rates of natural increase, the resettlement of evacuated populations within the oasis, and the extensive involvement of women and adolescents in socio-labor activities during the war years are examined as the primary factors shaping the demographic development of the region. Furthermore, the re-establishment of the Kashkadarya region in 1943 is explicitly taken into account from the perspective of analyzing territorial and statistical data. Within the study, wartime demographic transformations are interpreted not merely as fluctuations in total population size, but rather as a comprehensive complex of shifts in the age-sex composition, spatial distribution, and social structure of the populace.

Keywords: Kashkadarya oasis, Kashkadarya region, Second World War, demographic processes, population, mobilization, migration, evacuation, natural increase, labor resources, home front.

Annotatsiya. Mazkur tezisda 1941-1945-yillarda Qashqadaryo vohasida kechgan demografik jarayonlar Ikkinchi jahon urushining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari bilan uzviy bog'liqlikda tahlil qilinadi. Urush yillarida aholining harbiy xizmatga safarbar etilishi, mehnat resurslarining kamayishi, tabiiy ko'payish sur'atlarining pasayishi, evakuatsiya qilingan aholining vohaga joylashtirilishi hamda ayollar va o'smirlarning ijtimoiy-mehnat faoliyatiga keng jalb etilishi voha demografik rivojlanishining asosiy omillari sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, 1943-yilda Qashqadaryo viloyatining qayta tashkil etilishi hududiy-statistik ma'lumotlarni tahlil qilish nuqtayi nazaridan hisobga olinadi. Tadqiqotda urush davridagi demografik o'zgarishlar faqat aholi sonining o'zgarishi sifatida emas, balki aholining yosh-jinsiy tarkibi, hududiy joylashuvi va ijtimoiy tarkibidagi siljishlar majmui sifatida talqin qilinadi.

Kalit soʻzlar: Qashqadaryo vohasi, Qashqadaryo viloyati, Ikkinchi jahon urushi, demografik jarayonlar, aholi, safarbarlik, migratsiya, evakuatsiya, tabiiy koʻpayish, mehnat resurslari, front orti.

Аннотация. В данной диссертации демографические процессы, происходившие в Кашкадарьинском оазисе в период 1941–1945 годов, анализируются в неразрывной связи с социально-экономическими последствиями Второй мировой войны. В качестве основных факторов, определявших демографическое развитие региона, рассматриваются мобилизация населения на военную службу, сокращение трудовых ресурсов, снижение темпов естественного прироста населения, размещение эвакуированного населения на территории оазиса, а также широкое вовлечение женщин и подростков в общественно-трудовую деятельность в годы войны. Кроме того, восстановление Кашкадарьинской области в 1943 году специально учитывается при анализе территориальных и статистических данных. В рамках исследования демографические трансформации военного времени рассматриваются не только как изменения общей численности населения, но и как комплексные изменения возрастно-половой структуры, пространственного размещения и социальной структуры населения.

Ключевые слова: Кашкадарьинский оазис, Кашкадарьинская область, Вторая мировая война, демографические процессы, население, мобилизация, миграция, эвакуация, естественный прирост, трудовые ресурсы, тыл.

INTRODUCTION

The period of 1941–1945 represents an era of radical transformations in the social and demographic life of the population in the history of Uzbekistan, particularly within the Kashkadarya oasis. With the outbreak of the war in June 1941, the daily life, economic activities, and labor relations of the populace were fundamentally altered. As a direct consequence of the mass mobilization of the male population for military service, profound shifts occurred in the composition of labor resources within rural areas. Naturally, this process exerted a substantial impact on family structures, fertility rates, and the age-sex ratio of the population.

Another critical dimension in investigating this period is the alteration of the administrative status of the Kashkadarya territory during the war years. Although the Kashkadarya territory was incorporated into the Bukhara region in 1938, the Kashkadarya region was subsequently re-established on January 20, 1943. Consequently, when conducting a comparative analysis of statistical and administrative data from 1941–1942 against that of 1943–1945, it is imperative to rigorously account for these shifts in territorial boundaries.

From the very onset of the war, a portion of the Kashkadarya population was mobilized to the front lines. According to available data, over 47,000 individuals were mobilized for military service from the Kashkadarya territory between 1941 and 1945. Certain sources record this figure strictly as 47,007 individuals. Conversely, other historical materials indicate that 45,732 individuals were mobilized. The discrepancy between these figures may be attributed to differences in accounting methodologies, shifting territorial boundaries, or variations in data aggregation. Therefore, from a scholarly perspective, it is more prudent to evaluate this indicator not as a singular precise figure, but rather as a broader scale of mobilization encompassing between 45,000 and 47,000 individuals.

The demographic consequence of this mobilization manifested primarily in the gender composition of the population. The departure of a substantial portion of able-bodied men to the front led to a severe contraction of the labor force in agriculture. As a result, the participation of women, adolescents, and the elderly—who were previously engaged predominantly in familial and domestic duties—intensified significantly within economic activities. Consequently, under wartime conditions, demographic shifts were characterized not solely by population decline, but also by the profound restructuring of the labor and social composition of the populace.

Given the predominant role of agriculture in the economy of the Kashkadarya oasis, this process was particularly pronounced among the rural population. While 467,000 heads of Karakul

sheep were recorded in Kashkadarya in 1941, their number exceeded 619,000 by 1942. Under wartime imperatives, the mandate to increase the volume of livestock and agricultural products delivered to the state progressively exacerbated the labor burden on the remaining population.

In these circumstances, the labor activity of women expanded substantially. Women partially substituted for men in agricultural brigades, animal husbandry, manufacturing, and other home-front sectors. This situation laid the groundwork for the formation of long-term structural shifts within the social composition of the Kashkadarya population. Even following the conclusion of the war, the participation of women in public and labor life remained at a markedly higher level compared to the pre-war period.

Another paramount demographic process during the war years was evacuation. A massive influx of people was relocated to Uzbekistan from territories proximal to the front lines. Research indicates that between 1941 and 1942, over 716,000 individuals were evacuated to Uzbekistan, of whom approximately 30,000 were resettled within the Kashkadarya territory. This relocation exerted a significant, albeit temporary, impact on the demographic structure of Kashkadarya.

The significance of the evacuation process lies in the integration of individuals from disparate regions into the demographic fabric of the oasis. This cohort comprised representatives of various ethnicities, children, women, technical specialists, and other social groups. Childcare institutions were also established in Kashkadarya to accommodate evacuated children. Certain studies document that five orphanages were evacuated to the oasis, providing shelter for 750 children.

It would be methodologically incorrect to evaluate this process solely in terms of mechanical population growth. The evacuation also profoundly affected the broader social structure of Kashkadarya's society. The reception of evacuated children by local families, alongside the provision of food, clothing, and shelter, significantly bolstered social solidarity among the populace. Concurrently, however, the accommodation of a supplementary population acutely escalated the demand on housing, food supplies, healthcare, and educational infrastructures.

One of the most significant demographic consequences of the war was the decline in the rates of natural increase. During the war, the departure of men to the front lines, family separations, economic hardships, and the overarching deterioration of the population's living conditions exerted a profoundly negative impact on fertility rates. Extant studies on the population of Kashkadarya note that rates of natural increase declined significantly between 1941 and 1945, subsequently accelerating in the post-war years.

From this perspective, the demographic situation during the war years can be explicated through three interconnected processes: first, the contraction of the male population as a direct result of military mobilization; second, the detrimental impact of wartime conditions on fertility and natural increase; and third, the influx of new populations into the region via evacuation. Although these three factors operated simultaneously, their respective impacts were uneven in magnitude.

During the war years, discernible shifts also occurred in the territorial distribution of the population within Kashkadarya. Although the rural population remained the primary demographic base of the oasis, the resettlement of evacuees alongside the establishment of military and economic institutions substantially augmented the social burden on urban areas and district administrative centers. For instance, various institutions and educational organizations were relocated to the Karshi territory, while land was allocated within the Nishon state farm (*sovkhos*) for the construction of a military airfield.

The re-establishment of the Kashkadarya region in 1943 also holds distinct methodological importance in the study of these demographic processes. Formally established on January 20, the region incorporated the districts of Beshkent, G'uzor, Dehqonobod, Qamashi, Qarshi, Koson, Kitob, Chiroqchi, Shahrisabz, and Yakkabog', alongside the cities of Qarshi and Shahrisabz. Consequently, when cross-examining data from 1943 onwards against the indicators of 1941–1942, meticulous attention must be paid to the parameters of administrative boundaries.

Another critical dimension of the demographic processes concerns wartime casualties. A substantial fraction of the thousands of individuals mobilized to the front from Kashkadarya did not

return. Certain sources document that 17,424 individuals from Kashkadarya perished in combat, while 9,521 were registered as missing in action. These figures starkly illustrate the profound, long-term impact of the war on the demographic potential of the oasis. In particular, the disproportionate loss of young, able-bodied men exerted a severe secondary impact on family compositions and post-war fertility trajectories.

Thus, evaluating the demographic processes of the Kashkadarya oasis between 1941 and 1945 solely through the metric of absolute population growth or decline is methodologically insufficient. Under wartime conditions, the gender, age, social, and territorial composition of the populace underwent fundamental structural alterations. Military mobilization precipitated a sharp contraction in the proportion of males; evacuation induced intense mechanical population movement; and the overarching socio-economic pressures of the war engendered a severe deceleration in rates of natural increase. Simultaneously, the extensive integration of women into the labor force forged an entirely new paradigm within the social structure of society.

Conclusion. The demographic processes that unfolded in the Kashkadarya oasis between 1941 and 1945 were dictated by the direct and indirect consequences of the Second World War, precipitating profound transformations in the size, composition, and spatial distribution of the region's populace.

Firstly, as a direct outcome of mass military mobilization, a substantial proportion of able-bodied men were deployed to the front lines. This condition fundamentally impacted not only the composition of labor resources but also the demographic structure of familial units.

Secondly, the severe socio-economic conditions of wartime caused a sharp decline in fertility and natural increase rates. Consequently, the demographic repercussions of the war extended far beyond direct human casualties, exerting a profound detrimental effect on the formational processes of the succeeding generation.

Thirdly, as a result of the evacuation process, thousands of individuals—including children and representatives of diverse ethnic groups—resettled within the Kashkadarya territory. This influx intensified the mechanical movement of the population, engendering temporary and, in certain instances, protracted structural shifts within the social fabric of the oasis.

Fourthly, the departure of men to the front precipitated a drastic surge in the participation of women across agricultural and other labor sectors. As a result, the war years emerged as a pivotal transitional stage in redefining the socio-economic status of women within Kashkadarya society.

In summation, the demographic processes of the Kashkadarya oasis from 1941 to 1945 can be systematically characterized as a period of compulsory demographic restructuring under wartime conditions. During this epoch, structural and social transformations proved to be of far greater consequence than sheer fluctuations in absolute population size, thereby establishing a definitive foundation for subsequent post-war demographic development.

References

1. History of Uzbekistan (1917-1991). Book 2. (2019). Tashkent: O'zbekiston.
2. Nasriddinov, Q., & Bo'tayev, A. (1995). Kashkadarya to the front. Karshi: Nasaf.
3. Ubaydullaeva, M. (1995). The courage of Kashkadarya women in the Republic of Uzbekistan during the war years of 1941-1945. Scientific collection. Karshi, pp. 38-39.
4. Belonosov, I. I. (1966). Evacuation of the population in the frontline zone in 1941-1942]. In Trains go to the East. Moscow.
5. Saidov, M., & Ravshanov, P. (1996). History of Jeynov. Tashkent: Abu Ali ibn Sino Medical Publishing House.
6. Alimov, O. S. (2024). The Place and Role of Women in Agriculture During the Second World War. *Oriental Journal of History, Politics and Law*, 4(5), 196–201.
7. Buxorov, J. (2026). Socio-economic condition of the population of the Dehkanabad district in 1941-1945. Bulletin of the National University of Uzbekistan. Social and humanitarian sciences, 1(8), 13-14.

8. Socio-economic life of the villages of the Kashkadarya region in the 1920s-1960s. Electronic resource based on archival materials and research.
9. Geography of the rural population of the Kashkadarya region. Electronic scientific and educational resource.
10. Department of Statistics of the Kashkadarya Region. Demographic state. Materials on the establishment of the Kashkadarya region and its demographic data.
11. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. Information materials on the population census.
12. Administrative-territorial data on the history of the Kashkadarya region and materials concerning the documents on the re-establishment of the Kashkadarya region on January 20, 1943.

MANG'IT URUG'INING SHAKLLANISH JARAYONI

Abbos Qurbonov Shonazarovich

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti "Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbek xalqining shakllanishi va davlatchiligi tarixida chuqur iz qoldirgan, eng yirik va nufuzli etnik guruhlardan biri bo'lgan Mang'it urug'ini o'tmishi, asrlar davomida shakllanib kelgan turmush tarzi hamda Buxoro amirligining siyosiy hayotida tutgan o'rnini yoritishga alohida e'tibor qaratiladi.

Abstract. This article focuses on the history of the Manghit tribe, one of the largest and most influential ethnic groups that left a profound mark on the formation of the Uzbek people and the history of Uzbek statehood. Particular attention is paid to the traditional way of life that developed over the centuries, as well as to the role and significance of the Manghit tribe in the political life of the Emirate of Bukhara.

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется истории племени мангытов — одного из крупнейших и наиболее влиятельных этнических объединений, оставивших глубокий след в процессе формирования узбекского народа и истории узбекской государственности. Освещаются традиционный уклад жизни мангытов, формировавшийся на протяжении веков, а также их роль и значение в политической жизни Бухарского эмирата.

Kalit so'zlar: Nog'ay o'rdasi, Katta Nog'ay, Kichik Nog'ayga, eng yiriklari: oq mang'it, och mang'it, qora mang'it, chala mang'it, boyg'undi mang'it, "Nog'ay o'rdasi", Mang'itlarning uzun patli gilamijulxirsi.

Keywords: Nogai Horde, Greater Nogai, Lesser Nogai, the largest Manghit clans: Oq Manghit, Och Manghit, Qara Manghit, Chala Manghit, Boygundi Manghit, "Nogai Horde," Manghit long-pile carpet (julkhirs).

Ключевые слова: Ногайская Орда, Большая Ногайская Орда, Малая Ногайская Орда, крупнейшие роды мангытов: ок-мангыт, оч-мангыт, кара-мангыт, чала-мангыт, бойгунди-мангыт, «Ногайская Орда», длинноворсовый ковер мангытов (джулхирс).

KIRISH

Mang'itlar- O'zbek xalqining shakllanishida va davlatchilik tarixida o'z o'rnini, nufuziga ega bo'lgan yirik urug'lardan biridir.. Bu suloladan chiqqan amirlar va ularning faoliyat yuritgan yillari Vatanimiz tarixini ajralmas qismi bo'lib, bugungi kunda tarixchilarimiz tomonidan mazkur davrni chuqur o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotni amalga oshirishda tarixiy davrlashtirish, xolislik va tarixiy manbalarni qiyoslash kabi tamoyillarga tayanilib, ilmiy mulohazalar chiqarishga hamda bugungi kun talablari asosida yoritishga harakat qilinadi. Ilmiy tadqiqot ishida davriylikka katta e'tibor qaratildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“Mang’it” so’zi kelib chiqishiga ko’ra oltoy oilasiga {turkiy, mo’g’ul va tungus-mang’it tillariga} mansub bo’lib, uning mo’g’ulcha shakli-myangad ya’ni mingdir. Manbalarda “Manqit”, “Manqut” ko’rinishlarida berilgan. Yirik muarrih Abulg’oziy “Manqit” so’zini xonning nabirasi deb qayd etadi. Mang’it urug’i Tumnaxon Mo’g’illarning nirun urug’lariga podsholik qildi. Uning 9 o’g’li bor edi. Eng katta o’g’li Chaqsu edi. Chaqsuni uch o’g’li bor edi: birinchisi Tuyoqin, ikkinchisi Urut, uchinchisi Manqit. Bu uchalarini o’g’lonlari uch urug’ga bosh bo’ldilar[1]. Tumnaxon Turkiston o’lkasining ba’zi unga tobe’ bo’lmagan shaharlarga yurish qildi. Uning ikki xotini bor edi: biridan 7 ta ikkinchisidan 2 ta farzand[2]. Tumnaxonning eng katta o’g’li Choqsuning uchta o’g’li bor edi: To’yokin, Urut va Manqit (mang’it) bo’lib, barcha mang’it urug’i shu kishining naslidir. Mang’it aslida manqut bo’lib qutli barakali bo’lsin degan ma’noni anglatadi, ya’ni kishilar do’stlariga, qarindoshlariga, bolalariga qutli barakali bo’lsin deb niyat kiladilar. Mang’itlar doimiy ravishda Oltin O’rdada, Xorazmda, Sibirda, Buxoroda, Qrimda hokimiyat uchun kurashib hokimiyatni egallab kelganlar.

Mashhur Yedigey (Idikubiy) 15 yil mobaynida (1396-1411) Oltin O’rdaning butun hokimiyatini o’z qo’lida ushlab turgan Idikubiy (Yedigey-mang’it) o’g’li G’ozibiy mang’it qabilasining boshlig’i bo’lgan (B.Ahmedov, 1962 O’zbek atamasi) o’sha paytda mang’it ulusi Ural va Emba daryolari oralig’ida bo’lgan. To’xtamishxonning (1380-1396) hukmronlik davrlari Yedikubiy akasi Isabik xonning bosh qo’mandoni, Fulodxon (1409-1411) davrida ham amirlarning amiri bo’lgan.

Mang’it urug’i amirlari doimiy ravishda Chig’atoy, ya’ni Movaraunnahr amirlari bilan aloqada bo’lib kelganlar. Idikubiy-mang’it Urusxondan (Oq O’rda va Oltin O’rdada hukmronlik yillarida 1375-1376 yillarda qochib sohibqiron Amir Temurdan najot so’rab keladi. Mang’itlar Amir Temur va temuriylar davrida Shohruh bilan Yedigey mang’it va Isabeklar o’rtasida elchilar yuborilib, sovg’a salomlar topshirilgan. Hatto Shohruh (Xuroson hukmdori) Yedigeyning qizini o’g’li Muhammad Juqiyga nikohiga berishini so’ragan[3].

XV asrning birinchi choragida Oq-O’rdada yashovchi ko’chmanchi qabilalardan iborat o’zbek davlati tashkil topgan. Mazkur davlatni Abulxayrxon boshqaradi. Bu xon juda katta hududda yashovchi ko’chmanchi qabilalarni birlashtiradi. Uning qabilalarni birlashtirish uchun olib borgan kurashlarida mang’it qavmlari yetakchi rolni o’ynagan edilar[4].

XVI asrning boshlarida Shayboniyxon qo’shini safida ham ko’plab mang’it urug’idan bo’lgan kishilar ishtirok etganlar[5]. XVIII asrning 20-yillarida Qarshi vohasida mang’itlar hukmronlik qilishga intiladilar. Muhammad Rahimbiy Otaliq (1753-1758 (mang’it sulolasining birinchi hukmroni bo’lib Buxoro taxtiga o’tiradi[6]. O’zbekiston Respublikasida yashagan urug’lar ichida mang’itlar yirik qabilalardan biri sanaladi. 1923-1926 yillardagi ma’lumotlarga ko’ra O’zbekiston hududida yashovchi mang’itlarning soni 130 mingdan oshiq bo’lgan. Shundan 100 mingga yaqini Buxoro amirligi hududida, Buxoro vohasida hamda Qarshi atrofida 44 ming, Zarafshonni quyi oqimida 8 ming, hozirgi Chorjo’y tumanida 11 ming aholisi yashagan. Ular Zarafshon daryosining o’rta oqimida 10 ming, Jizzax atrofi 200 kishi va Xorazmda 10 ming kishi yashagan[7].

Mang’itlar qoraqalpoqlar va Shimoliy Kavkazdagi qo’g’aylar tarkibida ham bo’lgan, bir qismi esa Shimoliy Afg’onistonda yashagan. O’zbekiston hududida yashovchi mang’itlar bir qancha yirik va mayda urug’larga bo’lingan. Eng yiriklari: oq mang’it, och mang’it, qora mang’it, chala mang’it, boyg’undi mang’it. Bulardan tashqari yana temirxo’ja, isoboy, gaulak, ko’sa, toz, qorabayir, baqirchi, kula, tamg’ali, mang’it qozoq, o’n ikki cho’qay, gala botir, beshkal, chobakchak, uz, uvolay va boshqa urug’lari ham bo’lgan.

Mang’itlar Buxoro amirligining siyosiy hayotida faol ishtirok etishgan. 1753 yildan 1920 yilgacha Buxoroni idora qilib kelgan amirlar mang’itning to’q urug’idan bo’lgan. Shu sababli mang’itlar amirlikda katta imtiyozlarga ega bo’lishgan. Mang’itlar tarixiga nazar tashlasak ular XIII asr boshlarida Mo’g’ulistonda yashab kelgan qabilalari biri edi. Mang’itlar XIII asr davomida Dashti Qipchoqqa kelib o’rnamashdilar. XIII-XIV asrlarda mang’itlarning katta qismi Volga va Ural daryolari oralig’ida joylashgan. Shu davr mobaynida qipchoqlar ta’siri ostida o’z tillarini unutib, turk-qipchoq tilini qabul qilganlar. XIV asr oxirida alohida o’rda (Mang’it o’rdasini) tashkil

etganlar. XV asrning o'rtalarida mang'itlar "Nog'ay o'rdasi" nomini olgan. XVI asrning o'rtalarida Nog'ay o'rdasi Katta Nog'ay va Kichik Nog'ayga bo'lingan. Keyinchalik Katta Nog'ay tarkibidagi mang'itlar o'zbeklar, qoraqalpog'lar, qisman qozoqlarning etnik tarkibiga kirganlar[8]. Mang'itlar hozirgi O'zbekiston hududiga XVI asrda ko'chib kelganlar. Movaraunnahrda qadimdan yashab, dehqonchilik bilan shug'ullanib keluvchi o'zbeklarning ma'daniy ta'siri ostida mang'itlarning bir qismi asta-sekin o'troqlashib borgan, bir qismi XIX asr oxiri va XX asrning boshlariga qadar yarim o'troq holda yashab, chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan. Qarshi cho'lida va Buxoro vohasida yashovchi mang'itlarning ko'pchiligi qorako'l qo'ylarini Samarqand viloyatining tog'oldi hududlarida, tog'liq tumanlarida yashovchi mang'itlar esa jaydari qo'ylarni boqar edilar[9]. Mang'itlar dehqonchilik ham qilgan. Qo'l hunarmandchiligi gilam, turli rangdagi matolar, bo'z, alacha, qalami va boshqalarini to'qish bilan ham birmuncha rivojlangan edi. Mang'itlarning uzun patli gilamijulxirs mashhur bo'lgan[10]. Rus olimi N.Xanikov o'zining "Buxoro xonligining tavsifi" kitobida o'zbeklarning urug'ilari sonini 97 deb ko'rsatgan. Mang'itlarni birinchi o'ringa qo'yib ularni 3 guruhga bo'lgan: to'qmang'it, oq mang'it, qora mang'it.

Sayyid Mansur Olimiy (Amir Said Olimxonning o'g'li) o'zining «Buxoro-Turkiston beshigi» asarining «Mang'itlar» faslida Buxoroda mang'itlar urug'ining hokimiyat tepasiga kelishini quyidagicha ko'rsatadi: «Mang'itlar va kenagaslar Movarounnahrda ikki qabila bo'lib, doimo bir-biri bilan ixtilofda bo'lgan. O'zaro janglar 30 yil davom etdi. Kenagaslar Shahrisabz shahrida, mang'it qabilalari esa Qarshi va unga qo'shilgan joylarda istiqomat qilganlar.

XX asr boshlarigacha hozirgi Qashqadaryo viloyati hududida yashagan aholining ko'pchiligi orasida urug'-qabilalarga bo'linish saqlanib qolgan edi. Masalan, Qarshi, Beshkent, Koson va ularning atroflarida mang'it, saroy, qovchin, qatag'on, qutchi, qipchoqlar, xitoy, qirq, mirishkor, yuz urug'lari, SHahrisabz, Kitob, Yakkabog', CHiroqchi, Qamash va ularning atroflarida kenagas, saroy, qutchi, turk, qatag'on, qalmoq, qangli, chuyut, qiyot, qo'ng'irot, mo'yor, mang'it, mitan, mo'g'ul, nayman, sayot urug'lari, G'uzor, Dehqonobod va uning atroflarida qo'ng'irot, mang'it va boshqa urug'lar yashaganlar. Mang'itlarning Qarshi tumani hududiga ko'chib kelganiga taxminan 430-480 yillar bo'lgan. Ular Qarshi tumani hududidagi Tumorchiqishlog'ida hamda Nishon tumanidagi Jalajin qishloqlardan ko'chib kelgan. Ularning bu yerlarga ko'chib kelishlarining asosiy sababi mang'itlarning chorvachilik bilan shug'ullanganlaridir. CHorva uchun esa yaylov zarur.

XX asrning 70 yillarida mang'itlar Qoraqalpog'istonning Amudaryo tumani hududida, Amudaryoning chap sohilida, tuman markazida (12 ming kishi) istiqomat qilishgan. Ular o'sha paytlarda paxta tozalash zavodida, tuman markaziy korxonasida, maishiy xizmat ko'rsatish sohasida, gazeta bosmaxonasida, maktab, shifoxona, kutubxonalarda ishlashgan.

Andijon viloyatining Xo'jaobod tumani Xo'jaobod qishloq Sovetidagi qishloqda, "O'zbekiston" nomli kolxoz hududida ko'plab mang'itlar istiqomat qilishadi. Tuman markazidan 1 km, yaqin temir yo'l stantsiyasi – Gurunchmozordan 11 km. Aholisi 667 kishi. Paxtachilik, chorvachilik, pillachilik, bog'dorchilik bilan shug'ullanishadi. Janubiy Farg'ona kanalidan suv olishgan. Novvoyxonalari bor.

Buxoro viloyatining Sepatta qishlog'ida, sobiq Kirov nomli kolxoz hududida, tuman markazidan 12 km, yaqin temir yo'l stantsiyasi – Yakkatutdan 6 km uzoqlikda mang'itlar yashashgan. Ularning soni 667 kishi. Paxtachilik, chorvachilik bilan shug'ullanishadi. Obgur kanalidan suv olishgan. Qashqadaryo viloyatining Chiroqchi tumanining Qalqama qishlog'ida, sobiq Il ich nomli sovxoz hududida, tuman markazidan 35 km, yaqin temir yo'l stantsiyasi – Yakkabog'dan 47 kilometr uzoqlikda, tog'oldi adirlik zonasida mang'itlar istiqomat qilishadi. 1971 yilgi hisobotiga ko'ra o'sha paytda mang'itlar soni 580 kishini tashkil etgan. Mang'itlar g'allakorlik, bog'dorchilik, chorvachilik bilan shug'ullanishgan. Qumdaryo soyidan suv olishgan. Sakkiz yillik maktabi bor.

Xorazm viloyatining Gurlan tumanining sobiq Kuybishev qishlog'i, sobiq "Kommuna" kolxozi hududida, tuman markazidan 12 km, yaqin temir yo'l stantsiyasi – Shovvotdan 38 kilometr uzoqlikda 988 nafar mang'it aholisi istiqomat qilgan. Bu yerdagi mang'itlar paxtachilik bilan

shug'ullanishgan. Mang'ityop arig'idan suv olishgan. Ularning o'rta maktab, dorixona, kolxoz idorasi bor. Vazir qishlog'ida 747 nafar mang'it aholisi istiqomat qiladi.

Samarqand viloyatining Urgut tumanining sobiq "Kommunizm" kolxozi hududida mang'itlar istiqomat qilishadi. Tuman markazidan 14 km, yaqin temir yo'l stantsiyasi – Samarqanddan 35 kilometr uzoqlikda 1324 nafar mang'it aholisi istiqomat qilishadi. Ular tamakichilik, paxtachilik, chorvachilik bilan shug'ullanishadi. O'rta maktab, medpunkt va maishiy xizmat ko'rsatish punktlariga ega.

Yakkabog' tuman Chaydari qishloq Kengashiga qarashli G'ozlik qishlog'ida 1072 kishi istiqomat qilib, hammasi mang'it urug'iga mansubdir[13].

XULOSA VA TAKLIFLAR

Buxoro amirligida mang'itlar hukmronlik qilgan davr Markaziy Osiyo siyosiy maydonida o'chmas iz qoldirdi. Hozirgi davrda ham Mang'it urug'lari avlodlari Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Qoraqalpog'istonda va boshqa hududlarda yashab umrguzaronlik qilib kelmoqda. Bularni hammasi o'zbek millati tarkibiga kirgan. Afg'oniston Respublikasining shimoliy qismi va qisman O'zbekistonning janubiy qismlarida istiqomat qilgan turk-mo'g'ul qabilalari ichida mang'it urug'i mavjud.

Xulosa qilib aytganda mang'itlar sulolasi 800 yil davomida shonli va suronli yillarini bosib o'tib, tarixda o'zlaridan munosib iz qoldirdilar. Ular tomonidan bunyod etilgan ko'plab tarixiy inshootlar va infratuzilma ob'ektlari bugun Vatanimiz turizmining tamal toshlaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda mang'itlar o'zbek millatining uzviy va ajralmas qismi sifatida zamonaviy ilm-fan, madaniyat va iqtisodiyot rivojiga munosib hissa qo'shib, Yangi O'zbekistonimizning shodon hayoti va porloq istiqboli yo'lida samarali mehnat qilib kelishmoqdalar.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Abulg'oziy. Shajarayi turk. Toshkent, 1992. 46-b.
2. Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi.
3. Norboev. N. O'zbek urug'lari. Toshkent, 2001. 37-b
4. Shoniyoov. K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent, 2001. 403-b.
5. Norboev. N. O'zbek urug'lari. Toshkent. 2001. 38-b.
6. Shoniyoov. K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent, 2001. 405-b
7. O'zbekiston SSR Ensiklopediyasi. 6-jild. Toshkent, 1971 yil. 594-bet.
8. Мирза Абдал Азим Сами. Тарихи салатини мангитийа, Издание текста, предисловие, перевод и примечания. Л.М. Епифановой, Москва, 1962. с-245.
9. Рашидиддин, Сборник летописей, т.1, кн.1, М-Л.,1952. с-197.
11. Трактат Ахмада Даниша "История мангитской династии" Пер. И предисл. И.А.Наджафовой, Душанбе, 1967. с-179.
12. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI-первой половине XIX века.Том II. Т.: 1970. С. 194.
13. Obod Jo'raqulov. Qashqadaryo mang'itlari. Toshkent, "Fan",1993 yil.94-bet.

TEMURIYLAR DAVRI TOPONIMIKASINI O'RGANISHDA YOZMA MANBALARNING O'RNI

Ziyodov Otabek Bohodir o'g'li.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi 180100, O'zbekiston,

e-mail: otabek.ziyodov.94@mail.ru

***Annotatsiya.** Maqolada Temuriylar davri toponimikasini o'rganishda yozma tarixiy manbalarning ilmiy va amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Amir Temur va Temuriylar davriga oid Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma", Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", G'iyosiddin Alining "Ro'znoma g'azovoti Hindiston" hamda Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqandga,*

Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi” kabi asarlarida uchraydigan joy nomlari, shaharlar, aholi maskanlari, savdo yo‘llari, tabiiy-geografik obyektlar va tarixiy voqealar bilan bog‘liq toponimik ma‘lumotlar o‘rganiladi. Mazkur manbalar orqali Movarounnahr, Xuroson, Eron, Afg‘oniston, Hindiston va boshqa hududlarning XIV–XV asrlardagi tarixiy geografiyasi hamda joy nomlarining shakllanishi haqida muhim ma‘lumotlar olish mumkinligi ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, yozma manbalardagi toponimik ma‘lumotlarni tarixiy-geografik, qiyosiy va manbashunoslik usullari asosida o‘rganishning ilmiy imkoniyatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *toponimika, Temuriylar, Amir Temur, davlatchilik, “Zafarnoma”, Sohibqiron, tarixiy geografiya, yozma manbalar, qo‘lyozma, joy nomlari, shaharlar, savdo yo‘llari, topografiya, tarixnavislik.*

Аннотация. *В статье анализируется научное и практическое значение письменных исторических источников в изучении топонимики эпохи Тимуридов. Рассматриваются сведения о названиях местностей, городов, населённых пунктов, торговых путях, природно-географических объектах и исторических событиях, содержащиеся в таких источниках, как «Зафарнома» Низамаддина Шами, «Зафарнома» Шарафаддина Али Йазди, «Рузнамайи газавоти Хиндустон» Гиясаддина Али и «Дневник путешествия ко двору Амира Темура в Самарканд» Руя Гонсалеса де Клавихо. Показано, что данные источники позволяют получить ценные сведения об исторической географии Мавераннахра, Хорасана, Ирана, Афганистана, Индии и других регионов XIV–XV веков, а также проследить особенности формирования и употребления географических названий. Особое внимание уделяется использованию историко-географического, сравнительного и источниковедческого методов при исследовании топонимических данных письменных источников.*

Ключевые слова: *топонимика, Тимуриды, Амир Темур, государственность, «Зафарнома», Сахибкиран, историческая география, письменные источники, рукопись, географические названия, города, торговые пути, топография, историография.*

Abstract. *The article analyzes the scientific and practical importance of written historical sources in studying the toponymy of the Timurid period. It examines information on place names, cities, settlements, trade routes, natural and geographical features, and historical events found in such sources as Nizam al-Din Shami’s “Zafarnama”, Sharaf al-Din Ali Yazdi’s “Zafarnama”, Ghiyas al-Din Ali’s “Roznamah-yi Ghazavat-i Hindustan”, and Ruy Gonzales de Clavijo’s “Embassy to the Court of Timur at Samarkand”. These sources provide valuable information on the historical geography of Transoxiana, Khorasan, Iran, Afghanistan, India and other regions during the fourteenth and fifteenth centuries. The study demonstrates that written sources make it possible to identify historical place names, trace their geographical distribution and examine their connection with political, economic, military and cultural processes. Particular attention is paid to historical-geographical, comparative and source-critical methods for studying toponymic information.*

Keywords: *toponymy, Timurids, Amir Temur, statehood, Zafarnama, Sahibqiran, historical geography, written sources, manuscripts, place names, cities, trade routes, topography, historiography.*

KIRISH

O‘zbekiston milliy davlatchilik tarixining muhim bosqichlarini, xususan, Temuriylar davrining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotini chuqur o‘rganish tarix fanining dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Mustaqillik yillarida xalqimizning boy tarixiy-madaniy merosini ilmiy jihatdan tadqiq etish, tarixiy shaxslar faoliyatini xolisona yoritish va yozma manbalarni ilmiy muomalaga kiritishga alohida e‘tibor qaratildi.[1]

Tarixiy jarayonlarni o‘rganishda toponimik ma‘lumotlar ham muhim o‘rin tutadi. Toponimlar ma‘lum hududning tabiiy-geografik sharoiti, aholisi, xo‘jalik faoliyati, siyosiy-ma‘muriy tuzilishi, etnik tarkibi va tarixiy taraqqiyoti haqida ma‘lumot beruvchi muhim tarixiy dalillardan biridir. Ayniqsa, qadimgi va o‘rta asrlarga oid joy nomlarini o‘rganishda yozma manbalar asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Tarixiy toponimika geografik nomlarning faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki ularning paydo bo'lishi, tarixiy rivojlanishi, hududiy tarqalishi va turli davrlarda qo'llanilish xususiyatlarini ham o'rganadi. Shu nuqtayi nazardan, Temuriylar davriga oid yozma manbalar XIV–XV asrlardagi Movarounnahr va unga tutash hududlarning tarixiy geografiyasini tiklash uchun katta ilmiy imkoniyat yaratadi.

Amir Temur va Temuriylar davlati tarixiga oid ko'plab asarlar o'z davridayoq yaratilgan. Ularning ayrimlari bevosita saroy tarixchilari tomonidan yozilgan bo'lsa, boshqa qismi diplomatik vakillar, sayyohlar va tarixnavislarning kuzatuvlari asosida shakllangan. Ushbu manbalarda harbiy yurishlar yo'nalishlari, shaharlar, qishloqlar, qal'alar, daryolar, tog'lar, savdo yo'llari va boshqa geografik obyektlar haqida ma'lumotlar uchraydi.

Shu sababli Temuriylar davri toponimikasini o'rganishda yozma manbalarining o'rnini aniqlash, ularda qayd etilgan geografik nomlarni tizimlashtirish va tarixiy-geografik jihatdan tahlil qilish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy manbalarini Temuriylar davriga oid forsiy, turkiy va Yevropa tillaridagi yozma tarixiy asarlar tashkil etadi. Jumladan, Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”, Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, G'iyosiddin Alining “Ro'znomai g'azovoti Hindiston” va Rui Gonsales de Klavixoning “Samarqandga, Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi” asarlari asosiy manba sifatida tahlil qilindi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tarixiy-geografik, manbashunoslik, toponimik va retrospektiv tahlil usullaridan foydalanildi. Yozma manbalarda qayd etilgan joy nomlari ularning tarixiy voqealar bilan bog'liqligi, geografik o'rnini, siyosiy-ma'muriy maqomi va mazkur davrdagi qo'llanilish xususiyatlari asosida o'rganildi.[2]

Toponimik ma'lumotlarni tahlil qilishda quyidagi asosiy yo'nalishlarga e'tibor qaratildi:

- ✓ shahar va aholi maskanlari nomlari;
- ✓ daryo, tog', vodiy va boshqa tabiiy-geografik obyektlar nomlari;
- ✓ qal'a va istehkomlar nomlari;
- ✓ savdo yo'llari va karvon yo'llari bilan bog'liq geografik nomlar;
- ✓ harbiy yurishlar davomida qayd etilgan joy nomlari;
- ✓ davlatlar va viloyatlarning tarixiy nomlari;
- ✓ tarixiy voqealar jarayonida nomlari tilga olingan hududlar;
- ✓ bir geografik obyektning turli manbalardagi nomlanish shakllari.

Mazkur yondashuv Temuriylar davri toponimiyasini alohida joy nomlari yig'indisi sifatida emas, balki davrning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlari bilan bog'liq tarixiy hodisa sifatida o'rganish imkonini beradi.[3]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarida toponimik ma'lumotlar

Temuriylar davri tarixini o'rganishda Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari alohida ahamiyatga ega. Asarda Amir Temurning hayoti, harbiy yurishlari, davlat boshqaruvi, diplomatik munosabatlari va bunyodkorlik faoliyati keng yoritilgan.

Yazdiy Amir Temur saroyida tarixiy voqealarni yozib boruvchi tarixnavislar faoliyat yuritganini ta'kidlaydi. Ularning ayrimlari Sohibqironning yurishlarida qatnashib, voqealarni bevosita kuzatgan va qayd etgan. Mazkur ma'lumotlar keyinchalik tarixiy asarlarni yaratishda asos bo'lib xizmat qilgan.

“Zafarnoma”da keltirilgan harbiy yurishlar tavsifi toponimik tadqiqotlar uchun katta ahamiyatga ega. Chunki yurishlar davomida ko'plab shahar, qal'a, qishloq, daryo, tog' va boshqa geografik obyektlarning nomlari qayd etiladi. Ularni tizimli ravishda o'rganish XIV–XV asrlardagi siyosiy-geografik hududlarni aniqlash imkonini beradi.

Yazdiy asaridagi toponimlar orqali Amir Temur saltanatining geografik ko'lamini, qo'shinlarning harakat yo'nalishlari va alohida hududlarning siyosiy ahamiyati haqida ma'lumot olish mumkin.[7]

Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma"si va tarixiy toponimika

Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asari Amir Temur hayotlik davrida, uning topshirig'i asosida yozilgan dastlabki yirik tarixiy manbalardan biridir. Nizomiddin Shomiy 1400-yilda Halab shahrida Amir Temur bilan uchrashgan va keyinchalik Sohibqiron xizmatida bo'lgan.

Amir Temur unga o'z yurishlari tarixini tartibli va tushunarli tarzda yozib chiqishni topshirgan. Shomiy mavjud tarixiy materiallarni yig'ib, ularni boblar asosida tartibga solgan. Asarda voqealar 1404-yil martigacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

"Zafarnoma"ning toponimik ahamiyati, avvalo, unda tarixiy voqealar bilan birgalikda geografik obyektlarning muntazam qayd etilganida namoyon bo'ladi. Asarda Movarounnahr, Xuroson, Eron, Kavkaz, Iroq, Suriya, Hindiston va boshqa hududlardagi shahar va aholi maskanlari nomlari uchraydi.

Mazkur geografik nomlarni tarixiy xaritalar va boshqa davr manbalari bilan qiyoslash orqali ularning joylashuvi, tarixiy maqomi va ayrim hollarda nomlanishidagi o'zgarishlarni aniqlash mumkin.

Shomiy "Zafarnoma"sida geografik ma'lumotlar asosan tarixiy voqealar bayoni bilan bog'liq holda beriladi. Shuning uchun ushbu ma'lumotlarni tizimlashtirish natijasida Markaziy Osiyoning tarixiy geografiyasiga oid muhim materiallar olish mumkin.[8]

G'iyosiddin Alining "Ro'znomai g'azovoti Hindiston" asari

G'iyosiddin Alining "Ro'znomai g'azovoti Hindiston" ("Hindiston muhorabasi kundaligi") asari Amir Temurning Hindistonga yurishiga bag'ishlangan muhim yozma manbalardan biridir. Asar 1399-yilda yozilgan bo'lib, Hindiston yurishining borishi haqida ma'lumot beradi.

Manbaning muhim jihatlaridan biri uning voqealarga yaqin davrda yozilganligi va harbiy yurish jarayonidagi geografik ma'lumotlarni aks ettirishidir. Unda Hindiston tomon olib boruvchi yo'llar, aholi maskanlari, hududlarning tabiiy sharoiti va savdo yo'nalishlari haqida ma'lumotlar uchraydi.

Asar Markaziy Osiyoning janubiy qismi va hozirgi Afg'oniston hududining tarixiy geografiyasini o'rganishda ham muhimdir. Unda Kofiriston hududi, tabiiy sharoit, savdo yo'llari va aholi yashash joylari haqida ma'lumotlar qayd etilgan.

Shu jihatdan, G'iyosiddin Ali asaridagi geografik nomlarni boshqa manbalardagi ma'lumotlar bilan qiyoslash Temuriylar davri toponimlarining tarixiy o'rnini aniqlashga yordam beradi.[9]

Rui Gonsales de Klavixo kundaligida Samarqand va Movarounnahr toponimikasi

Temuriylar davri toponimikasini o'rganishda G'arb manbalari ham alohida ahamiyatga ega. Shunday manbalardan biri Kastiliya qiroli Genrix III tomonidan Amir Temur saroyiga yuborilgan elchilar tarkibida bo'lgan Rui Gonsales de Klavixoning safar kundaligidir.

Klavixo 1403-yilda Ispaniyadan yo'lga chiqib, O'rta dengiz va Qora dengiz orqali Movarounnahrda kelgan hamda Samarqandda Amir Temur saroyida bo'lgan. U safar davomida ko'rgan-kechirganlarini kundalik tarzida qayd etgan.

Klavixo kundaligi nafaqat diplomatik munosabatlar tarixini, balki XIV–XV asrlar boshidagi Movarounnahrning tarixiy geografiyasini o'rganishda ham muhim manba hisoblanadi. Unda Samarqand va Keshning topografiyasi, shaharlarning tuzilishi, yo'llar, bog'lar, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq va bunyodkorlik ishlari haqida batafsil ma'lumotlar uchraydi.

Ayniqsa, Samarqandning geografik joylashuvi, shahar atrofi, bog'lar va yo'llar haqidagi kuzatuvlar o'sha davr topografiyasini tiklashda katta ahamiyatga ega.

Klavixo ma'lumotlarining muhim xususiyati shundaki, ular muallifning bevosita kuzatuvlariga asoslangan. Shu sababli uning qaydlari mahalliy tarixnavislar ma'lumotlarini to'ldiruvchi tashqi manba sifatida katta ilmiy qiymatga ega.[12]

Temuriylar davri toponimikasini o'rganishda asosiy yozma manbalar

Yozma manbalardagi toponimik ma'lumotlarni umumlashtirish natijasida Temuriylar davrida geografik nomlar siyosiy va iqtisodiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lganligini

ko'rish mumkin. Shaharlarning siyosiy markaz sifatidagi mavqei, savdo yo'llarining rivojlanishi, harbiy yurishlar va davlat hududining kengayishi geografik nomlarning manbalarda qayd etilishiga ta'sir ko'rsatgan.

Toponimlarning tarixiy-geografik tahlili orqali o'sha davr hududlarining o'zaro aloqalari va geografik joylashuvi haqida ham tasavvur hosil qilish mumkin. Bunda bir xil obyekt nomining turli manbalarda turlicha yozilishi alohida muammolardan biridir. Bunday hollarda nomlarning fonetik, lingvistik va tarixiy shakllarini qiyoslash zarur.[4]

Yozma manbalarda uchraydigan toponimlarni hozirgi geografik nomlar bilan qiyoslash tarixiy joy nomlarining saqlanishi, o'zgarishi yoki muomaladan chiqib ketish jarayonlarini aniqlashga imkon beradi.

XULOSA

Temuriylar davri toponimikasini o'rganishda yozma tarixiy manbalar muhim ilmiy manba sifatida alohida o'rin tutadi. Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma", Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", G'iyosiddin Alining "Ro'znomai g'azovoti Hindiston" va Rui Gonsales de Klavixoning "Samarqandga, Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi" kabi asarlar XIV–XV asrlar tarixiy geografiyasi va toponimikasini tadqiq etish uchun katta imkoniyat yaratadi.

Mazkur manbalarda qayd etilgan shahar, qishloq, qal'a, daryo, tog', viloyat va savdo yo'llari nomlari orqali Temuriylar davrining siyosiy-geografik manzarasini tiklash mumkin. Ayniqsa, Amir Temurning harbiy yurishlari bilan bog'liq geografik nomlar davlat hududining kengayishi, harbiy yo'nalishlar va strategik markazlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Klavixo kundaligi esa Movarounnahrning ichki geografiyasi, xususan, Samarqand va Kesh shaharlarining topografiyasi, bog'dorchilik, dehqonchilik, savdo yo'llari va shaharlararo aloqalarini o'rganishda mahalliy tarixnavislik manbalarini to'ldiradi.

Temuriylar davri toponimikasini mukammal o'rganish uchun yozma manbalardagi ma'lumotlarni arxeologik, kartografik, lingvistik va zamonaviy geografik ma'lumotlar bilan qiyosiy tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday kompleks yondashuv tarixiy joy nomlarining kelib chiqishi, rivojlanishi va hududiy tarqalishini yanada aniqroq ochib berish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1]. Mirziyoyev Sh.M. Islom sivilizatsiyasi markazi qurilishi bilan tanishuvda bildirilgan fikrlar. 21 dekabr, 2018 yil. Gazeta.uz.
- [2]. Amir Temur va Ulug'bek zamondoshlari. – Toshkent. – 57–99-betlar.
- [3]. G'iyosiddin Ali. Dnevnik pokhoda v Indiyu.
- [4]. Klavixo. Samarqandga sayohat. – 2004.
- [5]. Klavixo. Dnevnik putestviya. – 1990.
- [6]. Klavixo. Samarqandga Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi. – 2010. – 264 b.
- [7]. Yazdiy. Zafarnoma. Movarounnahr voqealari. – 42–43-betlar.
- [8]. Shomiy N. Zafarnoma. – Toshkent, 1996. – B. 22, 23, 296.
- [9]. Yazdiy. Zafarnoma. – 1972. – V. 439.
- [10]. Fasih Havofiy. Mujmali Fasihiy. – S. 123.
- [11]. G'iyosiddin Ali. Ro'znomai g'azovoti Hindiston. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.
- [12]. Klavixo R.G. Samarqandga, Amir Temur saroyiga sayohat kundaligi. – Toshkent, 2010.

UYG'ONISH DAVRI G'ARB FALSAFASIDA INSONIYLIK (ANTROPOTSENTRIZM) G'OYASINING RIVOJLANISHI: INSON ERKINLIGI VA DUNYOVIYLIKNING TARIXIY-FALSAFIY ASOSLARI

I.I.Jomuradov

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchissi

***Annotatsiya:** Ushbu maqola Uyg'onish davri G'arb falsafasida insonni olam markaziga qo'yish (antropotsentrizm) g'oyasining shakllanishi va rivojlanishini tahlil qiladi. O'rta asr*

teotsentrizmidan voz kechish, inson erkinligi va qadr-qimmatining yangi tushunchalarining falsafiy asoslari ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, Piko della Mirandola, Erasmus, Monten kabi mutafakkirlarning gumanistik qarashlari orqali dunyoviylik (sekulyarizm) tamoyillarining paydo bo'lishi va bu jarayonning keyingi Yevropa madaniyatiga ta'siri ilmiy-falsafiy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: *Uyg'onish davri, antropotsentrizm, gumanizm, Inson erkinligi, dunyoviylik, teotsentrizm, Piko della Mirandola, sekulyarizm.*

Аннотация: *Данная статья анализирует формирование и развитие идеи антропоцентризма в западной философии эпохи Возрождения. Рассматриваются философские основы отказа от средневекового теоцентризма, а также новые концепции свободы и достоинства человека. В частности, на основе гуманистических взглядов таких мыслителей, как Пико дела Мирандола, Эразм и Монтень, обосновывается зарождение принципов светскости (секуляризма) и его влияние на последующую европейскую культуру с историко-философской точки зрения.*

Ключевые Слова: *Эпоха Возрождения, Антропоцентризм, Гуманизм, Свобода Человека, Светскость, Теоцентризм, Пико дела Мирандола, Секуляризм.*

Abstract: *This article analyzes the formation and development of the idea of anthropocentrism in Western philosophy during the Renaissance. It examines the philosophical foundations of the shift away from medieval theocentrism and the emergence of new concepts of human freedom and dignity. Specifically, the emergence of secularism through the humanistic views of thinkers like Pico della Mirandola, Erasmus, and Montaigne is philosophically substantiated, and the impact of this process on subsequent European culture is explored.*

Keywords: *Renaissance, Anthropocentrism, Humanism, Human Freedom, Secularism, Theocentrism, Pico della Mirandola, Secularism.*

KIRISH

Uyg'onish davri (XV-XVI asrlar) Yevropa sivilizatsiyasi tarixida chuqur falsafiy va madaniy o'zgarishlar davri sifatida qabul qilinadi. Bu davr O'rta asrlarda hukmronlik qilgan teotsentrik dunyoqarashning buzilishi va insonni olam markaziga qo'yuvchi antropotsentrizm paradigmasining shakllanishi bilan tavsiflanadi. O'rta asr falsafasi inson mohiyatini asosan Xudo oldidagi gunohkorlik va najotga erishish zaruriyati orqali belgilagan bo'lsa, gumanistik falsafa insonni avvalambor o'zining yaratuvchanlik qobiliyati, erkin irodasi va dunyoviy intilishlari bilan baholadi. Ushbu ilmiy maqolaning maqsadi Uyg'onish davri gumanistik falsafasi orqali antropotsentrizm g'oyasining tarixiy-falsafiy asoslarini atroflicha tahlil qilish, shuningdek, insonning erkinligi va dunyoviylik tamoyillari (sekulyarizm) tushunchalarining ushbu paradigmatic o'zgarishdagi markaziy o'rnini ochib berishdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi bu g'oyalarning shunchaki madaniy hodisa emas, balki keyingi burjua davrining falsafiy va huquqiy asoslari uchun tamal toshi bo'lganini isbotlashdan iborat. Antropotsentrizm nafaqat nazariy doirada qolmay, balki amaliy siyosat va axloqqa bevosita ta'sir ko'rsatgan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Uyg'onish davri falsafasining tahlili klassik va zamonaviy tadqiqotlarning keng qamrovli doirasini o'z ichiga oladi. Yakov Burkhardtning "Italiyadagi Uyg'onish Sivilizatsiyasi" (1860) asari bu davrni birinchi bo'lib individualizm va dunyoviy madaniyat nuqtai nazaridan yoritgan fundamental ish hisoblanadi. Burkhardt o'rta asrlarning "chirmovuqli to'shagi"dan qochgan insonning "o'z-o'zini anglashini" asosiy falsafiy o'zgarish sifatida ko'rsatgan. XX asr falsafasida Ernst Kassirer o'zining "Renessans falsafasida individ va koinot" (1927) asarida Uyg'onish davri mutafakkirlarining kosmik-antropologik konsepsiyalarini chuqur tahlil qilgan. Kassirer, Nikolay Kuzanskiy va Piko della Mirandolaning asarlarini tahlil qilib, ularning insonni mikrokosmos sifatida tushunishga harakat qilganliklarini, shu orqali insonni ilohiy va hayvoniy olam orasidagi vositachi mavqeiga ko'targanliklarini ta'kidlaydi. Pol Oskar Kristeller uyg'onish davri gumanizmini filologik va pedagogik harakat sifatida ko'rib chiqib, ularning asosiy e'tiborini studia humanitatis (gumanitar fanlar) ga qaratganini ko'rsatadi. Uning tadqiqotlari insoniylik g'oyasining nazariy

asoslari emas, balki uning madaniy-ta'limiy amaliyotga qanday ko'chirilganini yoritadi. Shunga qaramay, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, antropotsentrizmning inson erkinligi (nafaqat irodaviy, balki siyosiy) va dunyoviylik (sekulyar institutlar)ning shakllanishiga ta'siri masalasini tizimli ravishda birlashtirib o'rganish, ayniqsa post-sovet ilmiy makonida, yanada chuqur falsafiy kategoriyalar darajasida tahlil qilinishga muhtoj. Biz bu maqolada aynan erkinlik tushunchasini Uyg'onish davri dunyoviyligining asosiy ontologik sharti sifatida ko'rib chiqamiz.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning murakkab maqsadlariga erishish uchun bir qator o'zaro bog'liq metodologik yondashuvlardan foydalanildi: 1.Tarixiy-falsafiy metod: Bu metod Uyg'onish davri mutafakkirlari (Piko, Bruni, Monten) asarlarini o'zlarining ijtimoiy-madaniy kontekstida – Italiya respublikalarining siyosiy muhitida va cherkov hokimiyatining tanazzuli sharoitida – o'rganishni o'z ichiga oladi. Bu orqali teotsentrik va antropotsentrik dunyoqarashlar o'rtasidagi g'oyaviy ziddiyatning tarixiy ildizlari aniqlanadi. 2.Qiyosiy falsafiy tahlil: Antropotsentrizmning mohiyatini to'liq tushunish uchun uni O'rta asr teotsentrizmi (Avgustin va Akvinskiyning shaxs kontseptsiyasi) bilan va qadimgi dunyo kosmosentrizmi (Platon va Aristotelning g'oyalari) bilan qiyosiy tahlil qilish zarur. Bu, Uyg'onish davri inson kontseptsiyasining chinakam o'ziga xosligini ko'rsatish imkonini beradi.

3.Germenevtik tahlil: Falsafiy matnlarning asosiy tushunchalarini chuqur talqin qilish. Xususan, Jon Piko della Mirandolaning “Inson qadr-qimmati haqida nutq” matnidagi “*liberum arbitrium*” (erkin iroda), “*transformabilitas*” (o'zgaruvchanlik) kabi asosiy terminlarining ilohiyotdan xoli, mustaqil falsafiy ma'nosi aniqlanadi. 4.Sistemali tahlil: Antropotsentrizm, inson erkinligi va dunyoviylik kabi hodisalar bir-biridan ajralgan emas, balki yagona g'oyaviy tizimning o'zaro bog'liq elementlari sifatida ko'rib chiqiladi

TAHLIL VA NATIJALAR:

Antropotsentrik paradigmanning g'oyaviy negizi: Piko della Mirandola Antropotsentrizm g'oyasi Jovanni Piko della Mirandolaning 1486-yildagi fundamental asari – “Inson qadr-qimmati haqida nutq” (*Oratio de hominis dignitate*) da o'zining eng yorqin falsafiy asosini topdi. Piko insonni Yaratuvchining “eng go'zal mo'jizasi” deb atadi va uning bu “qadr-qimmati”ni kosmik mavqei bilan bog'ladi. O'rta asrlar falsafasi insonning mavqeini kosmik ierarxiyada (Xudofarishtalar-inson-hayvonlar) qat'iy belgilagan bo'lsa, Piko bu ierarxiyani buzadi. Nutqda, Xudo insonni yaratishda unga na o'zgarimas joy, na aniq bir shakl, na biron-bir alohida burch bermagani ta'kidlanadi. Bu, insonni transformatsiya qilish, ya'ni o'zgarish (lot. *transformabilitas*) qobiliyatiga ega bo'lgan yagona mavjudot sifatida e'lon qildi: “Men senga na o'zgarimas joy, na o'z xususiy qiyofang, na biron-bir alohida burch berdim, ey Odam Ato, toki sen o'zing istagan joyni, o'zing xohlagan qiyofani va o'zing tanlagan burchingni o'zingning erkin irodang (*liberum arbitrium*) bilan, o'zingning tanloving orqali egallaysan”. Bu falsafiy formulatsiya antropotsentrizmning ikki asosiy jihatini ochib beradi: Inson o'zining yaratuvchisi: Inson yagona mavjudot bo'lib, u o'zini o'zi ilohiylashtirish, ya'ni farishtalar darajasiga ko'tarishga yoki aksincha, tuban hayvoniy darajaga tushirishga qodir. Erkin iroda (*Liberum Arbitrium*) – yaratuvchilik kuchi: Erkinlik endi Xudo insoniyatining aksi sifatida emas, balki inson tabiatining mohiyati sifatida tushunildi. Bu erkinlik insonning tashqi taqdirga emas, balki o'z ichki potentsialiga tayanishini anglatadi. Antropotsentrik falsafa inson erkinligini teologik cheklovlardan xalos qilib, uni dunyoviy faoliyat sohasiga olib kirdi. Uyg'onish davri erkinlik tushunchasi uchta asosiy shaklda namoyon bo'ldi: Axloqiy va irodaviy erkinlik: Erazm Rotterdamskiy o'zining “Erkin Iroda Haqida” asarida Lyuterning taqdirga ishonish g'oyasiga qarshi chiqdi. Erazm insonning aqliy qobiliyatiga va axloqiy tanlov qilish qobiliyatiga e'tibor qaratdi. Bu dunyoviy etika uchun asos bo'ldi, chunki axloqiy mas'uliyatni Xudodan olib, bevosita insonga yukladi. Fuqarolik va siyosiy erkinlik: Leonard Bruni kabi gumanistlar va Florensiya respublika tarafdorlari antik davrning fuqarolik gumanizmi (*civic humanism*) g'oyalarini qayta tikladilar. Ularning fikricha, insonning to'liq qadr-qimmati faqat *polis* (shahar-davlat) doirasidagi faol fuqarolik ishtiroki va jamoat ishlaridagi xizmat orqali namoyon bo'ladi. Bu g'oya inson erkinligini shaxsiy masaladan ijtimoiy-siyosiy kategoriya darajasiga ko'tardi. Intellektual

erkinlik: Uyg'onish davri neoplatonizmi (Marsilio Fishino) antik falsafiy matnlarni, ayniqsa Platon asarlarini cherkov tsenzurasidan mustaqil ravishda tarjima qilish va talqin etishga intildi. Bu harakat bilimlarni ilohiy dogma sifatida emas, balki inson aqlining mustaqil mahsuli sifatida qabul qilishni rag'batlantirdi, bu esa fan va falsafiy fikrning erkinlashuviga olib keldi.

Inson erkinligi va qadr-qimmati g'oyasining kuchayishi bevosita jamiyat va davlat hayotining dunyoviylashuvi (sekulyarizatsiya) uchun zamin yaratdi. Agar inson o'ziga xos yaratuvchi kuchga ega bo'lsa, u holda inson tomonidan yaratilgan institutlar, shu jumladan siyosat ham, diniy-ilohiy asoslardan uzoqlashishi mumkin.

Siyosiy Dunyoviylik: Nikkolo Makiavellining "Hukmdor" asari siyosiy dunyoviylikning eng aniq ifodasidir. Makiavelli siyosatni (kuchni saqlab qolish va hokimiyatni kengaytirish) diniy va axloqiy me'yorlardan ajratib oldi. U siyosiy samaradorlikni oliy qadriyat deb bildi, bu bilan u siyosiy jarayonlarni diniy e'tiqodlar nazoratidan mustaqil ravishda tushuntirishga harakat qildi.

Shaxsiy dunyoviylik: Mishel de Montenning "Tajribalar" asari insonning ichki dunyosiga, uning shaxsiy tahliliga va sub'ektiv tajribasiga e'tibor qaratish orqali sekulyarizmga yangi yo'nalish berdi. U insoniy zaifliklarni va ichki qarama-qarshiliklarni diniy hukmlarsiz tahlil qildi. Montenning shaxsiy egovi va o'zlikka bo'lgan qiziqishi diniy avtoritetga emas, balki shaxsiy ongga asoslangan dunyoviy etika va psixologiyaning paydo bo'lishiga turtki bo'ldi.

Natijada, Uyg'onish davri antropotsentrizmi bilim, siyosat va shaxsiy axloq sohalarini diniy monopoliyadan ajratishga xizmat qildi, bu esa Yevropada institutsional dunyoviylik va ma'rifatparvarlik davri uchun zaruriy g'oyaviy asosni ta'minladi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot uyg'onish davri falsafasining markaziy g'oyasi – antropotsentrizmning inson erkinligi va dunyoviylik (sekulyarizm) tamoyillarining tarixiy-falsafiy asoslarini shakllantirishdagi hal qiluvchi rolini isbotladi. Antropotsentrizm – paradigmatic siljish: Piko della Mirandola tomonidan asoslangan antropotsentrizm, insonni o'z-o'zini yaratuvchi (*transformabilitas*) va o'z taqdirini erkin iroda (*liberum arbitrium*) orqali belgilovchi mikrokosmos sifatida e'lon qilib, teotsentrik dunyoqarashni rad etdi. Erkinlikning ontologik asosi: Erkinlik endi ilohiy inoyatning oqibati emas, balki insonning asl tabiatining mohiyati sifatida tushunildi va fuqarolik ishtiroki hamda axloqiy mustaqillik (Erazm) kabi dunyoviy shakllarda namoyon bo'ldi. Dunyoviylikning g'oyaviy Asosi: Antropotsentrik dunyoqarash, Makiavellining siyosatni axloqdan ajratishi va Montenning sub'ektiv tajribaga urg'u berishi orqali bilim, siyosat va shaxsiy hayotni diniy hokimiyatdan mustaqil qilishga xizmat qildi. Uyg'onish davri antropotsentrizmining bu natijalari keyingi ratsionalizm, ma'rifatparvarlik va zamonaviy inson huquqlari kontsepsiyasining falsafiy manbai bo'lib xizmat qildi. Bu davr, shubhasiz, inson qadr-qimmati va erkinligining dunyoviy fundamentalizatsiya bosqichi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Pico della Mirandola, G. (1998). Oration on the Dignity of Man. (Trans. by E. L. Forbes). Hackett Publishing.
- 2.Burckhardt, J. (1995). The Civilization of the Renaissance in Italy. (Trans. by S. G. C. Middlemore). Penguin Classics.
- 3.Cassirer, E. (1963). The Individual and the Cosmos in Renaissance Philosophy. (Trans. by M. Domandi). Harper & Row.
4. Kristeller, P. O. (1990). Renaissance Thought and the Arts: Collected Essays. Princeton University Press.

SOVET DAVRIDA QASHQADARYO VOHASIDA YOZUVCHILAR UYUSHMASINING AHAMIYATI

Axmatov Abdulla

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qashqadaryo adabiyoti vakillari ijodida yozuvchilar uyushmasi viloyat bo‘limida faoliyat olib borgan adabiyot va san‘at vakillari yashab ijodi. Ularning asosiy qismi O‘zbekistonning janubiy viloyatlari bo‘lmish Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarida istiqomat qilishadi. Ana shu nuqtai-nazardan ham Qashqadaryoda adabiyot vakillari ijodi tarixini o‘rganish nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois, Qashqadaryo hayotida sovet davrida irod qilgan taraqqiyot yo‘lining qonuniyatlarini aniqlab olish uchun eng avvalo unga xos bo‘lgan umumiy jarayonlarni tarixiylik nuqtai-nazardan ko‘zdan kechirmoq lozim.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, Qashqadaryo, Surxandaryo, N. Narzullayev, X.Lutfullayeva, G.Berdiyev, Qodir baxshi Rahimov, Saodat Toji, Ikrom Otamurodov, Normurod Narzullayev, adabiyot, shariyat, tarjima, ocherk, qissa.

Аннотация: В данной статье представители литературы и искусства, работавшие в региональном отделении Союза писателей, живут и работают в творчестве кашкадарьинских литературоведов. Большинство из них проживает в оазисах Кашкадарьи и Сурхандарьи, которые являются южными регионами Узбекистана. С этой точки зрения чрезвычайно важно изучение истории литературного творчества Кашкадарьи. Поэтому, чтобы определить закономерности пути развития, сложившиеся в жизни Кашкадарьи в советский период, необходимо рассмотреть общие процессы, характерные для нее, с исторической точки зрения.

Ключевые слова: Узбекистан, Кашкадарья, Сурхандарьинская область, Н. Нарзуллаев, Х. Лутфуллаева, Г. Бердыев, Кадир Бахши Рахимов, Саодат Таджи, Икрам Отамуродов, Нормурод Нарзуллаев, литература, шариат, перевод, очерк, рассказ.

Abstract: In this article, representatives of literature and art who worked in the regional branch of the Writers' Union live and work in the work of Kashkadarya literature representatives. Most of them live in the oases of Kashkadarya and Surkhandarya, which are the southern regions of Uzbekistan. From this point of view, it is extremely important to study the history of literary works of Kashkadarya. Therefore, in order to determine the laws of the path of development created in the life of Kashkadarya during the Soviet period, it is necessary to examine the general processes characteristic of it from the historical point of view.

Key words: Uzbekistan, Kashkadarya, Surkhandarya, N.Narzullayev, H.Lutfullayeva, G. Berdiyev, Kadir Bakhshi Rahimov, Saodat Taji, Ikram Otamurodov, Normurod Narzullayev, literature, sharia, translation, essay, short story.

KIRISH

O‘zbek adabiyotida sharoit o‘zgarib, boshqa sohalar qatori turg‘unlik davri boshlandi. Ijodiy erkinlik yana ta‘qib etila boshlandi. 70-yillarda Qashqadaryodan N. Narzullaev, Xosiyat Lutfullaeva, Geldi Berdiev, Qodir baxshi Rahimov, Saodat Toji, Ikrom Otamurodov va boshqa yozuvchi va shoirlar irod qildi. Ularning ijodida ham yuqoridagi holat kuzatiladi.

Geldi Berdiev o‘zining ilk irod namunasi “Birinch qor” kitobini 70-yillarda kitobxonlarga taqdim etdi. Uning bu asari Qashqadaryo adabiy muhitida yangilik sifatida qabul qilinib, keyinchalik butun Uzbekistonga tarqaldi. Geldi Berdev istiqloldan ancha avval, hozirgi davr ruhini she‘rlarida ifoda eta olgan. Uning “Muloqot” she‘rida uzbek xalqining asrlar osha orzusi bulib kelgan mustaqillikka intilish, uz qadriyatlarini tiklash yulidagi orzu-intilishlari tasvirlanadi. “Bobotog” she‘rida yuqoridagi fikrlar davom ettiriladi. U Qashqadaryo adabiy muhitiga birinchi marta g‘arb va rus klassik she‘riyati badiiy uslublarini olib kiradi. Shoirning “Do‘st uyida isitma tutsa”, “Qaytmas yoshligimning qo‘ynida qolgan”, “Qo‘lingni ber”, “O‘tdek yonib kelding, muz bo‘lib ketding”, “O‘zi tutgan mayni ichirma” she‘rlari shular jumlasidandir [1; arxiv ma‘lumotlari].

Qashqadaryo adabiy muhitda adiba Xosiyat Lutfullaevaning ham o‘z o‘rni bor. U O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining a‘zosi edi. Adibaning “Tutash taqdirlar”, “Jumgul”,

“Qaysar qiz”, “Ayollar”, “Vijdon va non” kabi asarlari bo‘lib, ular keng kitobxonlar tomonidan yuqori baholangan [2; –29 – 32-betlar].

Qashqadaryolik Sharofjon Orifiy o‘z hayoti davomida kuplab asarlarni yozib nashr ettiradi. U uz ijodini Ikkinchi jahon urushi yillarida boshladi. XX asrning 70-yillarida uning “Shalola” (1970), “Nay sadosi” (1976), “Qatra qon” (1987) kabi she‘riy tuplamlari nashr etildi. Shuningdek, u filologiya sohasida bir qator ilmiy-tadqiqot ishlarini ham olib boradi. Uning ilmiy qarashlari “Badiiy adabiyotning liro epik janri va uni maktabda urganish”, “9 – 10 sinflarda liro epik asarlarni urganish”, (1967), “Badiiy adabiyotda guzallikning ifodalanishi” (1971) kabi asarlarida tula uz aksini topadi [3; – 14 b.].

Uning “Qatra qon” ocherk – qissasida urushda ishtirok etgan 50 dan ortiq Qashqadaryolik jangchilar haqida hikoya qiladi. Ocherkda Shodi Shoimov, Xolmat Malikov, Muxlisa Xatmullina, Raisa Mustaqimova, Istat Boqiev, Olim Haydarov kabi qaxramonlar haqida ma‘lumot beradi.

Qashqadaryo vohasida bu davrda Amir Hudoyberdiev, Nazar eshonqulov, Chori Avaz, Ne‘mat Arslonov, Ismoil Tuxtamishov, Xolmamat Hasanov, Temirpulat Tillaev, Zebo Mirzaeva, Zebo Rahimova, Sharofat Ashurova, Yusuf Berdiev kabi yozuvchiyu-shoirilar yangi-yangi asarlar yaratdi. Chori Avaz, Zebo Rahimova, Amir Xudoyberdiev, Ismoil Tuxtamishov nazmda sermahsul ijod etgan bulsa, N. Eshonqulov, N. Tilovlar nasr sohasida asarlar yaratib, voqelikni xaqqoniy yoritishga harakat qiladi [4; www.ziyouz.uz].

Chori Avaz 1957 yil 11 dekabrda Qashqadaryo viloyatining G‘uzor tumanida tug‘ilgan. ToshDUning filologiya fakultetini tamomlagan (1985). «Hayotiylik chog‘ida», «Tortilgan kamon», «Uyg‘onishdan o‘zga tole izlama», «Kuz ertasi» (1992), «Saylanma» (2003) kabi asarlari nashr etilgan. Fin eposi «Kalevala»ni hamda I. Takuboku, R. Akutagava va boshqa shoirlarning asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan. 1992 yil 29 noyabrda Toshkent shahrida vafot etgan [5; www.ziyouz.uz].

XX asrning 60-yillarida Qashqadaryo adabiy muhiti yangi bosqichga ko‘tarildi. Jumladan bu davrda Hosiyat Lutfullaeva, Geldi Berdiev, Tesha Saydaliev, Chorscha baxshi, Qodir baxshi, Mardonaqul baxshi, Saodat Toji, Mengziyo Safarov, Nor Hayit, Shafoat Rahmatullo Termiziy hamda Bolta Yorievlar adabiyot maydoniga kirib keldi [6; – 66 b].

Normurod Narzullaev (Narziy) 1934 yilning 7 iyulida Qashqadaryo viloyati Kasbi tumanidagi Xo‘jahayron qishlog‘ida dehqon oilasida dunyoga keldi. U yetti yillik ma‘lumotni o‘z qishlog‘idagi maktabda oldi. 1948 yilda Oxunboboev nomli Qarshi pedagogika bilim yurtiga kirib o‘qidi. 1956 yilda Samarqand Davlat pedagogika institutining til va adabiyot fakultetini intiyozli diplom bilan bitirdi [7; – 66 b].

Mehnat faoliyatini 1956 yildan boshladi. “Lenin yo‘li” – hozirgi “Zarafshon” (Samarqand), “Qashqadaryo haqiqati” (Qarshi) viloyat gazetalarida musaxxix, adabiy xodim, bo‘lim mudiri va ma‘sul kotib vazifalarida ishladi. 1968 – 1969 yillarda Alisher Navoiy nomli Samarqand Davlat universitetining o‘zbek adabiyoti kafedrasida aspiranturasida o‘qidi.

Normurod Narzullaev 1969 – 1974 yillarda Samarqand va Toshkentda mas‘ul lavozimlarda xizmat qildi. 1974 yilda O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisining birinchi o‘rinbosari etib saylandi. 1976 – 1981 yillarda mazkur uyushmada kotib vazifasini ado etdi.

Shoir 1981 yil «Yosh gvardiya» nashriyotiga bosh muxarrir etib tasdiqlandi. 1991 – 1996 yillarda O‘zbekiston Yoshlar Ittifoqi “Kamalak” nashriyot-matbaa birlashmasining bosh muharriri, 1996 – 1997 yillarda esa shu nashriyot direktori vazifalarini bajardi. Normurod Narzullaev 1997 yildan e‘tiboran O‘zbekiston Respublikasi yoshlar “Kamolot” jamg‘armasining “Qatortol – Kamolot” ishlab chiqarish-nashriyot korxonasida bosh maslahatchi lavozimida ishladi.

Normurod Narzullaevning ijodiy faoliyati 1954 yildan boshlangan. Shu yillarda vaqtli matbuot sahifalarida uning ilk she‘rlari bosilgan. Oradan o‘n yil o‘tgach, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyotida shoirning ilk she‘riy to‘plami – “Suyunchi” 1965 yil bosilib chiqqan. Bugunga qadar shoirning o‘ttizga yaqin kitoblari chop etilgan. Shoir “Sizni Vatan erkalar” 1966 yil, “Mehr chashmasi” 1970 yil, “Zarafshon zarlari” 1970 yil, “Ufqlarda ko‘zlarim” 1973 yil, “Yog‘du” 1974 yil, “Nigohlar” 1976 yil, “Lahza va larza” 1973 yil, “Sevgi sehri” 1981 yil, “Oq samanim” 1982 yil, “Tong elchisi” 1984 yil, ikki jildli “Saylanma” 1984-1985 yillar, “Shamolni

ushlagan bola” 1985 yil, “Yaxshilik deb yashayman” 1987 yil, “Aniq vaqt” 1989 yil, “Bosh maydon” 1991 yil to‘plamlarning muallifidir.

So‘nggi yillarda shoirning qator she‘riy kitoblari respublika nashriyotlari tomonidan chop etildi va ijodiy-adabiy jamoatchilikka manzur bo‘ldi. Normurod Narzullaevning “Oq farishtam, oppoq farishtam” (1994), “Yurt ishqida yonaman” (1996), “Bola ko‘zi bilan ko‘ring dunyoni” (1998) nomli she‘rlar, qo‘shiqlar to‘plamlari shoir ijodida sezilarli iz qoldirdi.

Normurod Narzullaevning she‘rlari ingliz, v‘etnam, turk, hind, ispan, fransuz, nemis, chex, polyak va boshqa tillarga tarjima qilingan. Normurod Narzullaevning Xenrix Xeyne, Mixail Dudin, Maksim Tank, Yevgeniy Yevtushenko, Mo‘min Qanoat, Georgo Vieru, Jobir Navro‘z, Qaysin Quliev, Ibrohim Yusupov, Andrey Dementev, Anatoliy Peredreev, Mavjuda Hakimova kabi atoqli shoirlar ijodidan qilgan tarjimalari ham o‘zbek kitobxonlariga manzur bo‘ldi.

Normurod Narzullaev “Xalq bulbuli”, “Do‘stlik mushoirasi” hujjatli filmlari ssenariysi, “Vijdon isyoni” dramasi, “Sevgi sururi”, “Doiraning dovruqi” kabi videofilmlarning muallifidir.

Normurod Narzullaev (Narziy) qo‘shiqnavis shoir sifatida ham mashhur. Uning she‘rlari asosida yaratilgan ko‘plab qo‘shiqlar xalqaro va respublika tanlovlarida sovrinli o‘rinlarni egalladi. Ayni paytda shoirning 500 dan ortiq qo‘shig‘i muvaffaqiyat bilan ijro etilmoqda. Jumladan, “Meros”, “Uzilgan torlar”, “Toshkentda tuman”, “Sevgi nidosi”, “Fotima va Zuhro” kabi sahna asarlari va kinofilmlardagi qo‘shiqlar ham shoir Normurod Narzullaev qalamiga mansub.

Normurod Narzullaev 1971 yilda O‘zbekiston Yoshlar Ittifoqi mukofoti laureati unvoniga sazovar bo‘lgan. Unga 1984 yilda “O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat hodimi” 1994 yilda “O‘zbekiston Xalq maorifi a‘lochisi” faxriy unvonlari berilgan. 1998 yilda “Shuhrat” medaliga sazovar bo‘ldi.

Normurod Narzullaev o‘z ovozi va ijod dastxatiga ega ijodkor bo‘lib, uning asarlarida yuksak fuqarolik, samimiyat, burchga sadoqat, Vatanga muhabbat, jonajon o‘lka tabiatiga maftunkorlik tuyg‘ulari yetakchi o‘rinni egallaydi.

Saodat Toji – 1937 yilda Qamashi tumanidagi Qoratepa qishlog‘ida tavallud topgan. Toshkent Davlat chet tillar oliygohini tamomlab, uzoq yillar Qamashi shahridagi maktabda o‘qituvchilik qildi. Shoirning “Eng yaxshi sovg‘a”, “Inson sevar yashashni”, “Qushlar bayrami” va “Oltin bolta” kabi bolalarga bag‘ishlangan she‘riy to‘plamlari chop etilgan. U 1982 yildan O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a‘zosi. Shoir Saodat Toji 2001yilda vafot etga.

Bahrom Mahmudov 1937 yil 5 martda Qarshi shahrida tug‘ilgan. Uning o‘n beshga yaqin she‘riy to‘plamlari mamlakatimizdagi nufuzli nashriyotlarda chop etilgan. Shoirning aksariyat ijod namunalari umumta‘lim maktablarining boshlang‘ich sinf darsliklariga kiritilgan. Uning “Vatan madhi” qo‘shiqlar to‘plamidan o‘rin olgan “Qarshi gullari” qo‘shig‘i bastakor Sulton Anvarov musiqasi bilan O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Hadya Yusupova tomonidan ijro etilgan. Bahrom Mahmudovning “Tandir ona saxovati” asari Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridagi qo‘g‘irchoq teatrlarida sahnalashtirilgan.

XULOSA

Voha adabiy muhiti rivojida Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo‘limining ham o‘z o‘rni bo‘lgan. Qanchadan-qancha ijodkorlarning adabiyot maydoniga kirib kelishida bu dargoh katta murabbiy vazifasini o‘tagan. O‘tgan asrning 50-yillarida yirik folklorshunos olim, shoir va adib Chori Hamro ko‘p yillar jamoatchilik asosida Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo‘limiga rahbarlik qilgan. Shu davrlarda u ko‘plab qalamkashlarga rahnamolik qilish bilan birga o‘zi ham qizg‘in ijod qilib, xalq dostonlari termalar va boshqa xalq og‘zaki ijodi namunalarini to‘plab, adabiyotimiz xazinasini boyitishga ulkan hissa qo‘shdi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Qashqadaryo viloyati bo‘limi joriy arxivi ma‘lumoti.
2. Alimova D.A. “Uzbekiston tarixi”. -T., “Sharq”, 2000. –29-32-betlar.
3. Ravshanov P., Adabiy sahifalar, T., 1985. – 14 b.
4. Chori Avaz (1957-1992) - www.ziyouz.uz

5. Chori Avaz (1957-1992) - www.ziyouz.uz
6. Yoʻldoshev B. Qashqadaryo adaiblari. – Toshkent: Oltin-nashr, 2020. – 66 b.
7. Narzullaev, N. Oq farishtam oppoq farishtam : [sheʼrlar, qoʻshiqlar] / N. Narzullaev. – Toshkent : “Gʻ. Gʻulom nomidagi Adabiyoti va sanʼati nashriyoti”, 1994. – 110 b.

OʻZBEKISTONDA SUD-HUQUQ TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILISHNING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI

Xamdamov Murodali Akram oʻgʻli
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi oʻqituvchisi
murodxonxamdam94@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tezisda Oʻzbekistonda sud-huquq tizimini modernizatsiya qilish jarayoni tarixiy-huquqiy jihatdan tahlil qilinadi. Sud hokimiyati mustaqilligi, fuqarolarning sud himoyasiga boʻlgan huquqi, sud xizmatlarining raqamlashtirilishi va odil sudlovning ochiqligi boʻyicha amalga oshirilgan islohotlar rasmiy statistik maʼlumotlar asosida baholanadi. Tadqiqotda 2025-yilga oid rasmiy koʻrsatkichlar asosida sud tizimidagi zamonaviy oʻzgarishlarning amaliy natijalari umumlashtirilgan.

Kalit soʻzlar: sud-huquq islohotlari, sud hokimiyati, odil sudlov, raqamlashtirish, E-SUD, my.sud.uz, sud himoyasi, sud statistikasi.

Аннотация. В данном тезисе с историко-правовой точки зрения анализируется процесс модернизации судебно-правовой системы Узбекистана. На основе официальных статистических данных оцениваются проведённые реформы в сфере независимости судебной власти, права граждан на судебную защиту, цифровизации судебных услуг и обеспечения открытости правосудия. В исследовании обобщены практические результаты современных преобразований в судебной системе на основе официальных показателей за 2025 год.

Ключевые слова: судебно-правовые реформы, судебная власть, правосудие, цифровизация, E-SUD, my.sud.uz, судебная защита, судебная статистика.

Abstract. This thesis provides a historical and legal analysis of the modernization process of the judicial and legal system in Uzbekistan. The reforms implemented in the areas of judicial independence, citizens' right to judicial protection, digitalization of judicial services, and transparency of justice are assessed on the basis of official statistical data. The study summarizes the practical outcomes of recent transformations in the judicial system based on official indicators for 2025.

Keywords: judicial and legal reforms, judiciary, justice, digitalization, E-SUD, my.sud.uz, judicial protection, judicial statistics.

KIRISH

Huquqiy davlat barpo etish jarayonida sud hokimiyatining mustaqilligi, inson huquq va erkinliklarining ishonchli himoyasi hamda odil sudlovning amaliy samaradorligi muhim mezonlardan hisoblanadi. Oʻzbekistonda mustaqillik yillarida sud tizimining tashkiliy-huquqiy asoslarini takomillashtirishga qaratilgan islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Ayniqsa, 2016-yildan keyingi davrda sud-huquq tizimini modernizatsiya qilish jarayoni yangi bosqichga koʻtarildi. Sudlarning mustaqilligi va ochiqligini kuchaytirish, fuqarolarning sud orqali himoyalaniish imkoniyatlarini kengaytirish hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ushbu jarayonning asosiy yoʻnalishlarini tashkil etdi.[1]

Sud-huquq tizimining modernizatsiyasi faqat normativ-huquqiy bazani yangilash bilan cheklanmaydi. Uning real samarasi sudlarga murojaatlar soni, koʻrib chiqilgan ishlar, elektron xizmatlardan foydalanish, ishlarni avtomatik taqsimlash va elektron hujjat aylanishi kabi

ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi. Shu sababli ushbu tezisda huquqiy islohotlar bilan bir qatorda rasmiy statistik ma'lumotlarni tahlil qilishga alohida e'tibor qaratiladi.[2]

2016-yil 21-oktabrdagi PF-4850-son Farmon sud-huquq tizimini yanada isloh qilishda muhim burilish yasadi. Hujjatda sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish hamda odil sudlovga erishish darajasini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilandi.[3]

2017-yil 30-avgustdagi PQ – 3250 -son Qaror [4] sudlar faoliyatiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etishning huquqiy va tashkiliy asoslarini mustahkamladi. Keyingi 2018-yil 13-iyuldagi PQ –3846-son Qaror [5] esa sudlar faoliyatini tubdan takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni davom ettirdi.

Mazkur hujjatlar asosida sud tizimida elektron hujjat almashinuvi, avtomatlashtirilgan ish taqsimoti, videokonferensaloqa, elektron murojaat va interaktiv xizmatlar kabi mexanizmlarning rivojlanishi uchun huquqiy zamin yaratildi. Natijada sud-huquq tizimining modernizatsiyasi tashkiliy islohotlardan raqamli boshqaruv va xizmat ko'rsatish modeliga tomon rivojlandi.

2025-yil 27-fevraldagi Prezident yig'ilishida sud tizimining amaldagi holati bo'yicha muhim ko'rsatkichlar taqdim etildi. Unga ko'ra, 2024-yilda sudlarda 3 milliondan ortiq masala ko'rib chiqilgan. Shuningdek, sudga ariza berish, ish holatini kuzatish va sud hujjatlarining elektron nusxasini olish kabi 14 ta xizmat raqamlashtirilgan.[6]

1-jadval: 2024-yil yakunlari va 2025-yil 27-fevraldagi rasmiy ma'lumotlar asosida [1]

№	Ko'rsatkich	Miqdor	Rasmiy manba
1	2024-yilda sudlarda ko'rib chiqilgan masalalar	3 milliondan ortiq	Prezident.uz, 27.02.2025
2	Raqamlashtirilgan sud xizmatlari	14 ta	Prezident.uz, 27.02.2025
3	Axborot tizimlari orqali yuritilgan sud ishlari	Qariyb 17 million	Prezident.uz, 27.02.2025
4	Inson omilisiz avtomatik taqsimlangan ishlar	15,5 million	Prezident.uz, 27.02.2025
5	Elektron ichki hujjat aylanishidan iqtisod qilingan mablag'	638 mln so'm	Prezident.uz, 27.02.2025

Mazkur ko'rsatkichlar sud-huquq tizimining modernizatsiyasi amaliy jarayonga aylanganini ko'rsatadi. Ayniqsa, qariyb 17 million sud ishining axborot tizimlari orqali yuritilgani va 15,5 million ishning inson omilisiz avtomatik taqsimlangani sud jarayonlarida raqamli mexanizmlarning katta ko'lamda qo'llanayotganini ko'rsatadi.[6]

2024-yil 1-noyabrdan sudlarning ichki hujjat aylanishi to'liq elektron shaklga o'tkazildi. Prezident yig'ilishida qayd etilishicha, ushbu o'zgarish natijasida qisqa davr ichida davlat budjetidan 638 million so'mlik xarajat iqtisod qilingan.[6] Bu ko'rsatkich raqamlashtirishning nafaqat tashkiliy qulaylik, balki iqtisodiy samaradorlik omili ham ekanini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining rasmiy statistika portalida sud faoliyati bo'yicha jinoyat, fuqarolik va iqtisodiy ishlar kesimida yillik hamda yarim yillik ko'rsatkichlar muntazam e'lon qilinmoqda. Jumladan, portalda 2025-yil yakunlari, 2024-yil yakunlari va avvalgi yillarga oid statistik materiallar alohida berilgan.[7] Bu sud-huquq islohotlarining natijalarini raqamlar asosida kuzatish imkonini beruvchi muhim ochiq ma'lumot manbasi hisoblanadi.

Sud tizimini modernizatsiya qilishning keyingi bosqichida raqamli xizmatlarni kengaytirish bilan birga, axborot tizimlarini o'zaro integratsiya qilish, sun'iy intellektdan foydalanish, axborot xavfsizligini ta'minlash va fuqarolar uchun sud jarayonlarini yanada qulaylashtirish masalalari ustuvor bo'lib qolmoqda. 2025-yilgi yig'ilishda ham "Raqamli sud" konsepsiyasini amalga oshirish, Oliy sud huzurida Axborot texnologiyalari markazini tashkil etish va sudlar bilan tadbirkorlik subyektlari o'rtasida elektron ma'lumot almashinuvini rivojlantirish vazifalari ko'rsatib o'tilgan.[6]

2-jadval. Modernizatsiyaning asosiy yo'nalishlari

№	Yo'nalish	Amaliy mexanizm	Kutilayotgan/aniqlangan natija
1	Sud xizmatlarini raqamlashtirish	Elektron ariza, ish holatini kuzatish, elektron nusxa	14 ta xizmat raqamlashtirilgan [6]
2	Sud ishlarini avtomatik taqsimlash	Inson omilisiz elektron taqsimot	15,5 mln ish avtomatik taqsimlangan [6]
3	Elektron sud yuritish	Axborot tizimlari orqali ish yuritish	Qariyb 17 mln ish axborot tizimlari orqali yuritilgan [6]
4	Ichki hujjat aylanishi	To'liq elektron hujjat aylanishi	638 mln so'm budjet mablag'i iqtisod qilingan [6]
5	Ochiq statistika	Oliy sud statistika portali	Yillik va davriy sud statistikasi ochiq e'lon qilinadi [7]

Izoh: [6] – O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida o'tkazilgan yig'ilish ma'lumotlari, 27.02.2025. [7] – Oliy sud statistika portal ma'lumotlari, <https://stst.sud.uz/>.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda sud-huquq tizimini modernizatsiya qilish jarayoni odil sudlovni yanada samarali tashkil etish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish hamda sud hokimiyatining mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. So'nggi yillarda amalga oshirilgan islohotlar sud faoliyatini zamonaviy boshqaruv tamoyillari asosida tashkil etish, raqamli texnologiyalarni keng joriy etish va davlat organlari o'rtasidagi axborot almashinuvini takomillashtirish orqali odil sudlov sifatini yangi bosqichga olib chiqdi.

Kelgusida sud tizimini rivojlantirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan huquqiy kafolatlar asosida foydalanish, elektron dalillar bilan ishlash mexanizmlarini takomillashtirish, axborot xavfsizligini kuchaytirish hamda sud xizmatlarining fuqarolar uchun qulayligini oshirish ustuvor vazifalardan biri bo'lib qoladi. Mazkur yo'nalishlar sud tizimining ochiqligi, shaffofligi va aholining sud hokimiyatiga bo'lgan ishonchini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi. Sudlar faoliyati bo'yicha statistik ko'rsatkichlar. Rasmiy statistika portali: stat.sud.uz.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-oktabrdagi PF-4850-son “Sud-huquq tizimini yanada isloh qilish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-avgustdagi PQ-3250-son “Sudlar faoliyatiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada kengroq joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 13-iyuldagi PQ-3846-son “Sudlar faoliyatini tubdan takomillashtirish va odil sudlov samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. “Sud faoliyatini yanada yaxshilash masalalari ko'rib chiqildi”. 27.02.2025.
7. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi. “Sudlar faoliyati bo'yicha statistik ko'rsatkichlar”. Rasmiy statistika portali, 2025–2026-yillar.

O'ZBEKISTON IJTIMOY-SIYOSIY HAYOTIDA XOTIN-QIZLARNING IJTIMOY-SIYOSIY FAOLLIGINI OSHIRISH

Usmonova Latofat Hakimjonovna
Lotofat1988usmonova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonning 2017-2025 yillari davridagi ijtimoiy-siyosiy hayotida xotin-qizlarning faolligini oshirishga qaratilgan davlat siyosati va islohotlar tahlil qilinadi. Gender tengligini ta'minlash, ayollarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularni

rahbarlik lavozimlariga jalb etish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar, shu jumladan, qonuniy va institutsional islohotlar o'rganiladi. Shuningdek, xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirish yo'lidagi to'siqlar va ularni bartaraf etish choralari ham ko'rib chiqiladi. Maqolada ta'lim va ma'rifatning ayollarning siyosiy faolligini oshirishdagi o'rni ham tahlil qilinib, kelajak istiqbollari bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: Xotin-qizlar faolligi. Ijtimoiy-siyosiy hayot. Ayollar huquqlari. Huquqiy islohotlar. Jamiyat barqarorligi. Ayollar yetakchiligi. Ayollar imkoniyatlari. O'zbekistonda gender siyosati

Аннотация: В данной статье анализируется политика и реформы, направленные на повышение социальной и политической активности женщин в Узбекистане в период 2017–2025 годов. Рассматриваются меры по обеспечению гендерного равенства, защите прав и интересов женщин, их вовлечению в руководящие должности, включая законодательные и институциональные реформы. Также изучаются препятствия на пути повышения активности женщин и меры по их устранению. Особое внимание уделено роли образования и просвещения в развитии политической активности женщин, а также даются рекомендации по перспективам дальнейшего развития.

Ключевые слова: Активность женщин. Общественно-политическая жизнь. Права женщин. Правовые реформы. Стабильность общества. Женское лидерство. Женские возможности. Гендерная политика в Узбекистане

Annotation: This article analyzes the policies and reforms aimed at increasing the social and political activity of women in Uzbekistan during the 2017–2025 period. It examines measures to ensure gender equality, protect women's rights and interests, and involve them in leadership positions, including legislative and institutional reforms. The article also explores the barriers to enhancing women's activity and the strategies to overcome them. Special attention is given to the role of education and awareness in promoting women's political engagement, along with recommendations for future development prospects.

Keywords: Women's participation. Socio-political life. Women's rights. Legal reforms. Social stability. Women's leadership. Women's opportunities. Gender policy in Uzbekistan.

KIRISH

O'zbekistonning 2017-2025 yillar davridagi islohotlar jarayoni mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Ushbu davrda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlash, ularning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish masalasi davlat siyosatining muhim yo'nalishiga aylandi. Shavkat Mirziyoyev rahbarligida olib borilgan islohotlar natijasida gender tengligini ta'minlash, ayollarning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi.

2019 yilda O'zbekistonda ilk bor "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida" qonun qabul qilinishi xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda muhim qadam bo'ldi. 2021 yilda esa mamlakatda Gender tenglikni ta'minlash komissiyasi tashkil etilib, xotin-qizlarning siyosiy faoliyatda ishtirokini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratildi. Bu davrda davlat boshqaruvi, parlament va mahalliy kengashlarda ayollarning ulushi oshdi.

Shu bilan birga, ayollarning faolligini cheklayotgan gender stereotiplari, ta'lim va ish bilan bandlikdagi qiyinchiliklar hali-hanuz dolzarb muammo sifatida saqlanib qolmoqda. Ushbu maqolada O'zbekistonning 2017-2025 yillardagi ijtimoiy-siyosiy hayotida xotin-qizlarning faolligini oshirish borasida amalga oshirilgan ishlar, erishilgan natijalar va mavjud muammolar tahlil qilinadi.

TADQIQOT METODLARI

Ushbu maqolada xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish masalasini o'rganish uchun quyidagi tadqiqot metodlari qo'llanilgan:

1. Tahliliy metod:

O'zbekistonning 2017-2025 yillardagi islohotlar jarayonini, xotin-qizlarga oid qonunlar va davlat dasturlarini tahlil qilish orqali ularning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish borasidagi amaliy natijalar va muammolar o'rganildi. Bu metod orqali mavjud islohotlar va ularning ta'siri o'rganildi.

2. Solishtirma metod:

O'zbekiston va boshqa davlatlardagi gender tengligi, xotin-qizlarning siyosiy faolligi masalalarini solishtirish orqali mamlakatdagi amaliyotlarning samaradorligi tahlil qilindi. Bu metod yordamida O'zbekiston tajribasini boshqa davlatlardagi shunga o'xshash jarayonlar bilan taqqoslash imkoniyati yaratildi.

3. Huquqiy tahlil: Ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan qonun va normativ hujjatlarni o'rganish orqali ularning samaradorligi va amaldagi huquqiy asoslari tahlil qilindi.

4. Sotsiologik tadqiqot:

So'rovlar, intervyular va fokus-guruhlar orqali xotin-qizlarning siyosiy faolligi, ularni cheklovchi omillar va bu borada ularning fikrlarini aniqlash maqsadida sotsiologik tadqiqotlar o'tkazildi. Bu metod orqali xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni va faollik darajasi to'g'risida aniq ma'lumotlar yig'ildi.

5. Empirik metod:

Ma'lumotlar va statistik ma'lumotlar asosida olingan natijalar orqali xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rni, muvaffaqiyatlar va muammolar haqidagi umumiy tasavvur shakllantirildi.

Ushbu metodlar yordamida xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish bo'yicha amalga oshirilgan islohotlar va mavjud to'siqlarni chuqur tahlil qilish imkoniyati yaratildi.

Xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish bo'yicha erishilishi mumkin bo'lgan natijalar:

1. Gender tengligi va huquqlarning yaxshilanishi:

Xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish orqali gender tengligi ta'minlanadi, ayollarning huquqlari, imkoniyatlari va manfaatlari yanada kuchayadi. Bu o'z navbatida jamiyatda ayollarning erkin va teng huquqli shaxslar sifatida tan olinishi va ularning huquqlari himoya qilinishini ta'minlaydi.

2. Ayollarni rahbarlik lavozimlariga jalb qilishning ortishi:

Ayollarning siyosiy faolligini oshirish natijasida, ularning rahbarlik lavozimlarida va qarorlar qabul qilish jarayonlarida ishtirok etishi ko'payadi. Bu jamiyatda turli qarorlar va siyosiy tashabbuslarning gender nuqtai nazaridan ham teng va adolatli bo'lishini ta'minlaydi.

3. Siyosiy savodxonlikning oshishi:

Ayollarning siyosiy savodxonligi va ijtimoiy faoliyatga qiziqishi oshadi, chunki ular ta'lim va ma'rifat orqali o'z huquq va majburiyatlarini yaxshiroq tushunib boradi. Bu o'zgarishlar jamiyatda ayollarning siyosiy jarayonlarga faol ishtirok etishiga zamin yaratadi.

4. Ijtimoiy-siyosiy faoliyatda ayollarning ishtirokining kengayishi:

Ayollarning ijtimoiy-siyosiy hayotda ishtirok etishi, o'zgaruvchan jamiyatda ijtimoiy muammolarni hal qilishda ayollarning ko'proq ovozi va fikrini eshitish imkoniyatini yaratadi. Bu demokratiya va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga yordam beradi.

5. To'siqlar va stereotiplarning kamayishi: Ayollarning siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan islohotlar orqali gender stereotiplari va an'anaviy to'siqlar kamayadi. Bu o'zgarishlar ayollarning har xil sohalarda erkin ishlashlari va o'z salohiyatlarini ro'yobga chiqarishlariga imkon yaratadi.

6. Ayollarning iqtisodiy mustaqilligi va ijtimoiy farovonligi:

Siyosiy va ijtimoiy faollikning ortishi ayollarni iqtisodiy jihatdan mustahkamlashga yordam beradi. Ular ish o'rinlarida o'z salohiyatlarini ko'rsata olishlari, o'z bizneslarini tashkil etishlari va ijtimoiy farovonlikda teng huquqlarga ega bo'lishlari mumkin.

7. Samarali davlat siyosati va islohotlar:

Xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish borasida amalga oshirilgan islohotlar, davlat siyosatini yanada samarali qilishga olib keladi. Xotin-qizlarning ishtiroki bilan jamiyatda olib borilayotgan islohotlar, qarorlar va dasturlarni amalga oshirish yanada muvaffaqiyatliroq bo'ladi.

8. Jahon miqyosida obro' va tan olinish:

O'zbekistonning xotin-qizlarning faolligini oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlari xalqaro miqyosda tan olinadi va boshqa davlatlar uchun namuna bo'lishi mumkin. Bu mamlakatning global maydondagi imijini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ushbu natijalar xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan islohotlarning mamlakatda jamiyat taraqqiyotiga olib kelishi va O'zbekistonni rivojlangan va adolatli jamiyat sifatida tanitishi mumkin.

Xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish bo'yicha olib borilayotgan muhokama va erishilayotgan natijalar:

1. Siyosiy va huquqiy islohotlar: O'zbekistonning 2017-yildan boshlab, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan bir qator siyosiy va huquqiy islohotlari amalga oshirildi. 2019 yilda "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun ayollarning huquqlarini ta'minlashga, gender tengligini rivojlantirishga va ayollarni siyosiy hayotga kengroq jalb qilishga qaratilgan.

Bundan tashqari, 2021 yilda Gender tenglikni ta'minlash komissiyasi tashkil etilib, uning faoliyati xotin-qizlarning siyosiy va ijtimoiy faolligini oshirishga, gender stereotiplarini bartaraf etishga qaratilgan.

2. Ayollarning siyosatga jalb qilinishi: O'zbekiston hukumati ayollarning siyosiy ishtirokini oshirish uchun bir qator tashabbuslarni ilgari surdi. Ayollarga yuqori lavozimlarda ishlash imkoniyatlari yaratilib, 2020 yilda O'zbekistonning Birinchi ayoli Zaynab Abdullayevaning davlat rahbarligidagi yuqori lavozimdagi roli, shuningdek, 2019-2024 yillar uchun ayollarga oid maxsus dasturlar ishlab chiqildi.

Ayollarning parlamentda va mahalliy kengashlarda ishtiroki sezilarli darajada oshgan. 2020 yildan boshlab, O'zbekistonda ayollar va yoshlar masalalari bo'yicha ixtisoslashgan komissiya tashkil etildi, bu esa ayollarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rnini kuchaytirishga yordam berdi.

3. To'siqlar va stereotiplar bilan kurash: Ammo, xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirishda hali ham ba'zi to'siqlar mavjud. Ayollarga nisbatan mavjud bo'lgan gender stereotiplari, jamiyatdagi qadimiy an'analarga asoslangan qarashlar ularning siyosiy faoliyatga qo'shilishiga to'sqinlik qilmoqda. Bu borada jamiyatda yetarlicha o'zgarishlarni amalga oshirish uchun davom etayotgan tashviqot va ta'lim jarayonlari muhim ahamiyatga ega.

4. Ta'lim va ma'rifatning roli: Ta'lim va ma'rifat xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Xotin-qizlarni siyosiy jarayonlarga jalb qilish uchun, ular o'z huquqlari va imkoniyatlari haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Shuning uchun davlat ta'lim tizimini kuchaytirish, siyosiy savodxonlikni oshirishga qaratilgan dasturlarni amalga oshirishni davom ettiradi.

5. Ijtimoiy tashkilotlar va fuqarolik jamiyati roli: Ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishda fuqarolik jamiyati va nodavlat tashkilotlarining roli katta. Ular o'z faoliyatlarini xotin-qizlar huquqlarini himoya qilish, gender tenglikni rivojlantirish va ayollarning siyosiy faolligini oshirishga qaratmoqdalar. Bu tashkilotlar nafaqat maslahat va yordam ko'rsatish, balki ayollarning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlash uchun yangi tashabbuslarni ilgari surishadi.

6. Xalqaro tajriba va hamkorlik: O'zbekiston, gender tengligi bo'yicha xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kuchaytirishmoqda. BMTning ayollar huquqlari bo'yicha konvensiyalarini amalga oshirish, shuningdek, boshqa davlatlar tajribasidan foydalanish orqali, O'zbekistonning gender tengligini ta'minlashga qaratilgan amaliyotlari yanada samarali bo'lishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ayollarning rahbarlik lavozimlariga jalb qilinishi, siyosiy va iqtisodiy sohalarda o'z o'rnini topishi sezilarli darajada oshdi.

Xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirish bo'yicha yuridik asoslar mustahkamlandi va hukumatda ayollarning o'rni kengaytirildi.

Gender tengligi va xotin-qizlar huquqlari himoya qilinishiga qaratilgan yirik islohotlar amalga oshirildi.

Gender stereotiplari va ijtimoiy to'siqlarni bartaraf etishga qaratilgan jamoat muhokamalari va ta'lim dasturlari faol davom ettirilmoqda.

Shu bilan birga, muhokama davomida xotin-qizlarning siyosiy hayotga faol qo'shilishining jamiyat uchun foydali ekanligi va gender tengligining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni haqida keng e'tirof mavjud. Lekin, hali ham ba'zi ijtimoiy to'siqlar va stereotiplarga qarshi kurashish zarur

XULOSA

O'zbekistonning 2017–2025 yillardagi islohotlar davri xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirishda muhim burilish nuqtasi bo'ldi. Davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida gender tenglikni ta'minlash va xotin-qizlarning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini kuchaytirish masalalariga katta e'tibor qaratildi. Xotin-qizlarning huquqiy maqomi mustahkamlanib, ularni rahbarlik lavozimlariga jalb qilish borasida sezilarli natijalarga erishildi.

Ayollarning siyosiy faolligini oshirishga qaratilgan qonunchilik va davlat dasturlari amalga oshirildi. Xususan, "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi va Gender tenglikni ta'minlash komissiyasining tashkil etilishi ayollarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish yo'lida muhim qadamlardan biri bo'ldi.

Biroq, hali ham gender stereotiplari, ta'lim va ish bilan bandlikdagi tengsizlik kabi muammolar mavjud. Ayollar siyosiy savodxonligini oshirish va ularning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash uchun qo'shimcha chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Ta'lim va targ'ibot ishlarini kuchaytirish orqali ayollarning ijtimoiy-siyosiy hayotga integratsiyasini tezlashtirish mumkin.

Erishilgan natijalar O'zbekistonda gender tengligi bo'yicha olib borilayotgan sa'y-harakatlarning ijobiy samarasini ko'rsatadi. Ushbu yutuqlarni yanada mustahkamlash va xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirish borasidagi ishlarni davom ettirish O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotidagi muhim maqsadlardan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi qonuni (2019). — O'zbekiston Respublikasi, Adliya vazirligi.

2. Mirziyoyev, Sh. (2017). "O'zbekistonning rivojlanish yo'llari: Islohotlar, taraqqiyot va ijtimoiy adolat." — Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti nashriyoti.

3. Xotin-qizlar masalalari bo'yicha davlat siyosati (2020). — Toshkent: O'zbekiston Xotin-qizlar qo'mitasi.

4. Ustaev, A. (2021). "Gender tengligi: O'zbekiston tajribasi — Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti.

5. Shavkatov, D. (2022). "Ayollar huquqlari va gender tenglikni ta'minlashdagi davlat siyosati."

— Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi.

6. O'zbekistonning gender tengligi va ayollar huquqlari bo'yicha xalqaro majburiyatlari (2021). — O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi.

7. BMT Ayollar huquqlari bo'yicha Konventsiyasi (CEDAW) (1979). — Birlashgan Millatlar Tashkiloti.

8. Ahmedova, F. (2020). "Xotin-qizlarning siyosiy faolli va islohotlar. — Toshkent: Ijtimoiy fikr nashriyoti.

9. Turg'unov, Z. (2019). "Ijtimoiy taraqqiyot va gender tengligi: O'zbekiston misoli.— Toshkent: Iqtisodiyot va statistika nashriyoti.

10. Bunyodova, N. (2020). "O'zbekistonning gender siyosati: Rivojlanishning yangi bosqichlari."

— Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.

11. Yodgorova, M. (2021). "Ayollar va erkaklar o'rtasidagi tenglik: Gender siyosatining natijalari."

— Toshkent: Tabiat va jamiyat nashriyoti.

12. UNDP (BMTning Taraqqiyot Dasturi) (2022). "O'zbekistonda gender tengligini ta'minlashdagi yutuqlar va muammolar". — BMT Taraqqiyot Dasturi nashriyoti.

13. O'zbekistondagi gender tenglik va ijtimoiy islohotlar (2021). — Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi nashriyoti.

ARINING MANBASHG'UZOR ETNIK JARAYONLUNOSLIGI VA TARIXSHUNOSLIGI

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi Latofat Usmonova

Annotatsiya. *G'uzor tarixiga oid ilk manbalar O'rta asrlarda yashab ijod etgan tarixchilarimiz tomonidan, chor Rossiyasini Buxoro amirligini istilo qilgan davrlarida rus sharqshunoslari va tarixchi arxeolog olimlari tomonidan ko'plab tarixiy asarlar va maqolalar yaratilgan. Bundan tashqari sobiq Sovet hukumati davrida va Mustaqilligimizning ilk kunlaridanoq G'uzor tumani tarixini yoritishga oid mahalliy va boshqa tadqiqotchilar tomonidan ko'plab tarixiy asarlar yaratilib, ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. O'rta asrlarda yaratilgan Mahmud Qoshg'ariyning "Devon lug'oti-turk", Alisher Navoiyning "Lisonut-tayr", Zahridin Muhammad Boburning "Boburnoma", Muhammad Solihning "Shayboniynoma", Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma", Mirmuhammad Amin Buxoriyning "Ubaydullanoma", Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy. "Buxoro tarixi" asarlarida G'uzor tarixiga oid ko'plab manbalar mavjud. Hozirgi davrda Vatanimiz tarixining u yoki bu jihatlarini yorituvchi manbalar, asarlar, maqolalar chop etildi, ularda bevosita biz tadqiq qilayotgan mavzuga tegishli bo'lgan ayrim ma'lumotlar uchraydi.*

Tayanch so'zlar: "Devon lug'oti-turk", "Devon lug'oti-turk", "Boburnoma", "Shayboniynoma", "Abdullanoma", "Ubaydullanoma", "Buxoro tarixi", 3-fondga 448, 571, 668, 820, 829-yig'ma jildlar.

Аннотация: Первые письменные источники по истории Гузарского района встречаются в трудах историков и литераторов, живших и творивших в средние века. В последующие периоды, особенно в годы завоевания Бухарского эмирата царской Россией, русскими востоковедами, историками и археологами был создан ряд научных трудов и статей, посвящённых истории, географии, населению, хозяйству и культуре Гузара и прилегающих к нему территорий. В советский период также проводились исследования, посвящённые различным аспектам истории Гузара. После обретения Узбекистаном независимости внимание к объективному и научному изучению истории Гузарского района значительно возросло. Местными исследователями, историками, краеведами и другими учёными были проведены научные исследования, посвящённые древней и средневековой истории района, его общественно-политической жизни, культурному наследию и историческому развитию.

В изучении истории Гузара важное значение имеют такие письменные источники, как «Дивану лугат ат-тюрк» Махмуда Кашигари, «Лисон ут-тайр» Алишера Навои, «Бабур-наме» Захириддина Мухаммада Бабура, «Шайбани-наме» Мухаммада Салиха, «Абдулланама» Хафиза Таныша Бухари, «Убайдулланама» Мир Мухаммада Амина Бухари и «История Бухары» Абу Бакра Мухаммада ибн Джафара Наршахи. В данных произведениях содержатся сведения, непосредственно или косвенно связанные с историей Гузара и прилегающих территорий, их историко-географическим положением, политическими процессами, населением и социально-экономической жизнью. В настоящее время количество научных исследований, монографий, статей и краеведческих материалов, посвящённых различным аспектам истории Узбекистана, значительно увеличилось. В них встречаются сведения, имеющие непосредственное или косвенное отношение к истории Гузара. Эти источники служат важной научной основой для комплексного изучения исторического развития Гузарского района.

Ключевые слова: «Дивану лугат ат-тюрк», «Бабур-наме», «Шайбани-наме», «Абдулланаме», «Убайдулланаме», «История Бухары», сводные тома № 448, 571, 668, 820, 829 в фонде № 3.

Annotation. The earliest written sources concerning the history of Guzar are found in the works of historians and writers who lived and worked during the Middle Ages. In subsequent periods, particularly during the conquest of the Bukhara Emirate by Tsarist Russia, Russian orientalists, historians, and archaeologists produced a number of scholarly works and articles devoted to the history, geography, population, economy, and culture of Guzar and its surrounding territories.

During the Soviet period, research was also conducted on various aspects of the history of Guzar. After Uzbekistan gained independence, interest in the objective and scholarly study of the history of Guzar District increased significantly. Local researchers, historians, regional scholars, and other academics conducted studies devoted to the ancient and medieval history of the district, its socio-political life, cultural heritage, and historical development. Important written sources for the study of Guzar's history include "Dīwān Lughāt al-Turk" by Mahmud al-Kashgari, "Lison ut-Tayr" by Alisher Navoi, "Baburnama" by Zahiriddin Muhammad Babur, "Shaybani-nama" by Muhammad Salih, "Abdullanama" by Hafiz Tanish Bukhari, "Ubaydullanama" by Mir Muhammad Amin Bukhari, and "The History of Bukhara" by Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshakhi. These works contain information directly or indirectly related to the history of Guzar and the surrounding territories, including their historical and geographical conditions, political processes, population, and socio-economic life. In the present period, the number of scholarly studies, monographs, articles, and local historical materials devoted to various aspects of the history of Uzbekistan has increased considerably. These sources contain information directly or indirectly related to the history of Guzar and provide an important scholarly basis for the comprehensive study of the historical development of Guzar District.

Keywords: "Dīwān Lughāt al-Turk", "Baburnama", "Shaybani-nama", "Abdullanama", "Ubaydullanama", "The History of Bukhara", compiled volumes No. 448, 571, 668, 820, and 829 in Fund No. 3

KIRISH

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida mahalliy tarixshunoslar tomonidan yaratilgan asarlardan Ahmad Donish, Mirza Salimbek, S.Ayniy, Abdurauf Fitrat va boshqa olimlarning asarlarini ko'rsatish mumkin. Ushbu asarlarda Buxoro amirligining siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy ahvoli masalalariga keng e'tibor qaratilgan bo'lib, Buxoro amirligining tarkibiy qismi bo'lgan G'uzor bekligi munosabatlariga ham to'xtab o'tiladi.

O'rta Osiyo xonliklarining Chor Rossiyasi mustamlakachilari tomonidan bosib olinishi davomida va undan keyingi davrlarda bu yerga kelgan ko'plab rus harbiy mutaxassisleri, tarixchi tadqiqotchilari, sayyoh va o'lkashunoslari tomonidan qo'lga kiritilgan ma'lumotlar keyinchalik o'lka tarixiga oid asarlar yaratilishiga asos bo'ldi. Bu asarlar bevosita G'uzor bekligiga bag'ishlangan bo'lmasa-da, ularda qisman bo'lsa-da, mazkur beklilik to'g'risida hikoya qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. G'uzor bekligi qadimdan shunday jug'rofik hududda joylashganki barcha karvon yo'llari shu yerda tutashgan. Mamlakatni shimol va janub bilan bog'lab turadigan beklilik bo'lgan. Shuning uchun Buxoro amirligi tashkil topgach harbiy va iqtisodiy jihatdan amirlik boshqaruvida o'z o'rniga ega bo'lgan bu beklilikni Buxoro amirining farzandlari navbatma-navbat boshqarishgan. Beklik siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan maskan sanalgan.

Natijalar va muhokama. XIX asr boshlarida yaratilgan Amir Haydar xatlarida, rus muallifi V.L.Vyatkin asarlarida ham 1800-1803 yillarga doir G'uzor bekligiga oid ma'lumotlar mavjud. Mazkur ma'lumotlar tadqiqot mavzusiga aniqlik kiritishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Asosan Buxoro tarixiga bag'ishlangan asarlarda G'uzor bekligi tarixiga oid bo'lgan muhim ma'lumotlarga ham alohida e'tibor berilgan. Bular D.N.Logofet, I.L.Yavorskiy, A.M.Makshev, M.A.Terent'ev kabi sayyoh va tarixchilarning asarlaridir. Ushbu asarlarda to'liq bo'lmasa-da, lekin G'uzor bekligi tarixiga doir bo'lgan ayrim ma'lumotlar olindi va tahlil qilinib, o'rganildi. Ularda

beklikning geografik o'ri, iqtisodiyoti, amirlikda tutgan o'ri, xo'jaligi, soliq tizimi, aholisi kabi masalalarga oid bo'lgan zarur ma'lumotlar yoritib berilgan.

Rus olimlari tomonidan yaratilgan talaygina asarlarning katta qismida voqealar rus mustamlakachilari manfaatidan kelib chiqqan holda yoritilib, maqsad Rossiya davlati O'rta Osiyo xalqlari uchun ijobiy o'rin tutganini iloji boricha ko'rsatib berishdan iborat bo'lgan, binobarin, bu asarlar Rossiya davlati manfaatlariga to'la bo'ysundirilgan.

Shunga qaramasdan, o'lka tarixini o'rganish jarayonida V.V.Bartold, I.A.Yavorskiy, D.N.Logofet kabi rus olimlari o'z tadqiqotlari davomida bu yerda yashovchi xalqlar tarixini birmuncha to'laroq ochib berishga harakat qilganlar. Tadqiqot jarayonida ularning asarlaridagi materiallardan keng va o'rinli foydalanildi.

Rus generali L.E.Kostenko tomonidan yaratilgan asarlarda o'lkada harbiy ahvol qay darajada bo'lganligi, uning ahvoli, harbiy istehkomlar va aholi yashash joylari nomlari ko'rsatib o'tilgan. Bu borada ayniqsa, rus olimlaridan, akademik V.V.Bartold, arxeolog M.E.Masson asarlari alohida ahamiyat kasb etadi. Haqiqatan, G'uzor to'g'risidagi, uning tarixiga oid manbalar o'rta asrlarda yashab ijod etgan ko'plab mualliflar asarlarida ham tez-tez uchrab turadi.

Akademik B.Axmedovning mustaqillik yillari davrida chop etilgan "O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari", Amir Temur Ko'ragonning "Zafar yo'li", X.Vamberining "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi", Narshaxiyning "Buxoro tarixi", Poyon Ravshanovning "Qashqadaryo tarixi", A.S.Sagdullayevning "Qadimgi O'zbekistonning ilk manbalari", A.Fitratning "Amir Olimxonning hukmronlik davri" kabi asarlarda ham G'uzor tarixiga oid ko'plab ma'lumotlar berilgan. Ammo, bu ma'lumotlar juda qisqa bo'lib, mualliflar o'z oldilariga G'uzor tarixini o'rganishni maqsad qilib qo'ymaganlar.

Asarlar tahlili shuni ko'rsatadiki, G'uzor bekligi tarixini o'rganish borasida hozirga qadar alohida tadqiqot ishlari olib borilmadi. Amirlik hayotida, uning boshqaruv tizimida katta o'rin tutgan bekliklar tarixini o'rganish masalasi o'z yechimini kutmoqda. Ushbu dissertatsiya mazkur muammoni baholi qudrat hal qilishga bag'ishlangan.

Har bir tarixiy jarayon umuminsoniy qadriyatlar, insonparvarlik g'oyalari va mustaqil Milliy istiqlol g'oyasi tamoyillari nuqtai-nazaridan yoritilishi nazarda tutiladi. Shuning uchun ham tarixiy voqealar jarayonlarining tadqiqotchi tomonidan tarixiylik, xolislik, uzviyligi va tarixan muhim ahamiyatga ega bo'lgan sabab-oqibatli bog'lanishning muqarrarliligi kabi yangicha taomillar asosida yoritilishi taqozo etiladi.

Hozirgi kunda tarix fani oldiga qo'yiladigan talablar juda dolzarb bo'lib, ularni yechish uchun arxeologik, etnografik, manbashunoslik, arxivshunoslik kabi fanlar va asl manbalardan keng foydalanish taqozo etiladi. Bu esa tadqiqotchining ilmiy imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Shu sababli ushbu manbalarni tahlil etish jarayonida barcha manbalarni tarixiy qiyoslash, taqqoslash, kuzatish, bilish orqali o'rganishga kirishildi.

XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida yaratilgan yozma manbalar ma'lumotlari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat arxivi (O'zR MDA) hujjatlari, ToshDU O'rta Osiyo arxeologiyasi kafedrası ekspeditsiyalari materiallari, mahalliy aholi bilan bo'lgan jonli suhbatlar, ma'lumotlar, adabiyotchilar, tarixchilar, rus olimlari, o'lkashunoslari va harbiylari tomonidan yaratilgan tarixiy asarlar va maqolalar hamda Buxoro Qushbegi arxivi hujjatlaridan ijodiy foydalanildi.

Tadqiqotning markaziy qismini yoritishda mahalliy mualliflar asarlari bilan bir qatorda bir qancha rus tarixchi olimlari, o'lkashunoslari va harbiylari asarlaridan ham unumli foydalanildi.

Mazkur ilmiy-tadqiqot ishida G'uzor bekligi tarixini aniq manbalar orqali yoritib berishda O'zbekiston Respublikasi Markaziy Davlat Arxivining Qushbegi fondidan foydalanildi. Ushbu fondga G'uzor bekligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy masalalariga oid manbalar saqlanadi. 1-fondga 109, 236, 454-yig'ma jildlarda G'uzor bekligidagi savdo-sotiq munosabatlariga doir Buxoro Qushbegisiga G'uzor bekligidan yuborilgan xatlar, 3-fondga 448, 571, 668, 820, 829-yig'ma jildlarda beklikning ijtimoiy masalalariga doir bayonnomalar saqlanadi. Bundan tashqari 126-fond 1267, 1271, 3719, 6078, 7375-yig'ma jildlarda beklikda yashagan fuqarolarning amirga turli masalalarda yuborgan iltimosnomalari jamlangan.

XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida chop etilgan “Turkestanskiye vedomosti” ro‘znomasida nashr qilingan maqolalar va to‘plamlar, e‘lon qilingan ilmiy tadqiqotlar ham dissertatsiyada muhim o‘rin egalladi.

G‘uzor tarixi bo‘yicha umumiy olib qaraydigan bo‘lsak M. Qashqariy, Narshahiy, Arab geografi Abulqosim Ibn Xavqal, Istaxriy, Muqaddasiy (Maxdisiy), Som‘oniy, Yoqut, Sh. A. Yazdiy, H. T. Al- Buxoriy, Natanziy, Z. M. Bobur, Muhammad Solih, H. Vamberi, Uilyam Erskin, Muhammad Amin, tarixchi akademik V.V. Bartol’d, Sh.S, Kamoliddinov, I. L. Yarovskiy, Tabariy, arxeolog olim M. S. Masson, S.B. Lulina, V. A. Vyatkin, P.P. Ivanov, B.X. Karmisheva, A. Fitrat, Hofiz Tanish Buxoriy, D. N. Logofet, V. Fedorov, N.A. Mayev, M.S. Xamidova, O. Bo‘riyev, T. Baxramov, A. Raimqulov, T. Nafasov, P. Ravshanov, Azamat Ziyov, O‘.M. Mavlonov, A. Odilov, M. A. Tog‘ayev, A. O. Jo‘rayev, A.B. Xoliqulov, F. Ochildiyev, J. Berdiyev, H. Nuriddinov, G. Arxipov, B. I. Iskandarova, T.G. Tuxtametov, D. Hakimova, M. Saidov, R.E. Xoliqova, A. Nabiyeu, J.X. Ismoilova, Munira Azamat qizi va boshqalar o‘z asarlarida ma‘lumotlar qoldirgan.

Sovet hokimiyati davrida va mustaqillik yillarida G‘uzor tarixi bo‘yicha ijod qilib kelgan tarixchi olimlarimizning quyidagi asarlari chop etilgan. Jumladan: Ravshanov Poyonning “Qashqadaryo tarixi”, “Adabiy sahifalar”, Z. Choriyev, A. Jo‘rayev-larning “G‘uzor tarixidan lavhalar”, Ortiq-jon Jo‘rayevning “Bobo G‘uzor qissasi”, “G‘uzornoma”, Saidov Mamatning “G‘uzor tarix sarhadlarida”, Nuriddinov Xusniddinning “G‘uzorliklar”, G‘uzornoma”, Ergashev Abdibakirning “G‘uzor me‘morchilik tarixi”, Daminov Irgashning “Go‘zal yurtning buyuk farzand-lari”, Mirmuxamedov Nabijonning “Shayx hoji Xalifa Qamariddin ota ziyoratgohi”, Bo‘riyev Iskandarning “G‘uzor ikki daryo oralig‘idagi eng qadimiy maskan”, Abduqayum Jo‘rayev “Xo‘ja Abul Al Abulayz (Xo‘ja boshi ota ziyoratgohi)”, “Xazrati Amin ota ziyoratgohi”, Qurbonov Xusaning “Men G‘uzor farzandiman”, Jo‘rayev Abduqayumning “G‘uzor tarixi”, “Vatan himoyasi osoyishtalik posbonlari”, G‘uzor tumanidagi muqaddas qadamjolar”, “Abdumalik va Saidakromxon”, Munira Azamat qizining “G‘uzor-Buyuk ipak yo‘lida”, Hakimova Dildorning “Xuzordan G‘uzorgacha” va boshqa tarixchi olim va olimalarning asarlari keng chop etildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib shuni ta’kidlash joizki, G‘uzor tumanining qachon tashkil etilgani, xo‘jaligi, tarixiy vohalar, sanoat korxonalari, yer osti boyliklari, suv havzalari, dehqonchilik va chorvachilik, shamol va garmsel, daryosi, qishloqlar va ularning joylashuvi, allomalari, tumandagi qabristonlar haqida ixcham tarzda xolisona yoritib berilgan. G‘uzorning xushmanzara tabiati va hayvonot olami haqida juda ko‘plab ma‘lumotlarni keltirib o‘tishimiz mumkin. Hali biz juda ko‘plab tarixiy joylarni ko‘rsatib o‘tishimiz mumkin edi, lekin boshqa tarixchilarning asarlarida yozib qoldirilganligi sababli to‘xtalib o‘tmadik. Bu tarixchi olimlarning ayrimlarini asarlarini yuqorida keltirib o‘tdik. Tadqiqotda 57 ta dala materiallaridan ham unumli foydalanishga harakat qildik.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Хофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. Т.: 1966.
2. Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Т.: 1966.
3. Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879 гг. СПб, 1890. – Т. 1. -383 с.
4. Макшев А.М. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. СПб., 1890
5. Костенко Л.Е. Туркестанский край опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Петербург, 1880.
6. Ахмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., 1999.
7. Амир Темур Курогон. Зафар йўли. Т., 1992.
8. Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Т., 1991.
9. Наршахий. Бухоро тарихи. Т., “Мерос”, 1991.
10. Поён Равшанов. Қашқадарё тарихи. Т., 1996.
11. Поён Равшанов. Қашқадарё тарихи. Т., 1996.

O'ZSSRDA KITOB SAVDOSI TIZIMI VA O'ZIGA XIZMAT KO'RSATISH DO'KONLARI TAJRIBASI

Iskandarova Gulnoza Samandarovna.
Axborot texnologiya va menejment universiteti
Tarix kafedrası o'qituvchisi
Qarshi 180000, O'zbekiston,
e-mail: igsgulya85@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada sovet davrida O'zbekiston SSRda kitob savdosi tizimining shakllanish bosqichlari va uni boshqarish mexanizmlari tarixiy-tahliliy jihatdan tadqiq etiladi. "O'zbekbirlashuv"ning Gosizdat bilan shartnoma tuzib, ilmiy-ommabop adabiyotlarni tarmoq bo'ylab viloyatlarga tarqatib, kitob javonining to'ldirilishi haqida aytib o'tilgan. Kitob tarqatish sohasiga o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish do'konlari tajribasining joriy etilishi, uning savdo samaradorligi hamda aholining kitobxonlik madaniyatiga ta'siri yoritiladi. Shuningdek, O'zbekistonda ilk xalq kitob do'koni, Toshkent shahrida «Do'stlik» kitob do'konining ochilishi va o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish do'konlarining faoliyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zSSR, kitob savdosi, Ordjonikidze raypotrebsoyuz, kitobxonlik madaniyati, birlashma, tizim, madaniy-ma'rifiy saviya, kitob fondi, kollektor.

Аннотация. В данной статье с историко-аналитической точки зрения исследуются этапы формирования системы книжной торговли в Узбекской ССР в советский период и механизмы её управления. Рассматривается заключение договора между "Узбекбирлашув" и Госиздатом, в рамках которого научно-популярная литература распространялась по областям через торговую сеть, что способствовало пополнению книжных фондов и ассортимента. Освещается внедрение в сферу книгораспространения опыта магазинов самообслуживания, анализируются его влияние на эффективность торговли и формирование культуры чтения среди населения. Кроме того, рассматриваются открытие первого в Узбекистане народного книжного магазина, деятельность книжного магазина "Дустлик" в Ташкенте, а также особенности функционирования магазинов самообслуживания.

Ключевые слова: Узбекская ССР, книжная торговля, Ordjonikidzevskiy raypotrebsoyuz, культура чтения, объединение, система, культурно-просветительский уровень, книжный фонд, коллектор.

Abstract. This article provides a historical and analytical study of the stages in the formation of the book trade system in the Uzbek SSR during the Soviet period and the mechanisms of its administration. Particular attention is paid to the agreement concluded between "Uzbekbirlashuv" and Gosizdat, under which popular science literature was distributed to the regions through the trade network, contributing to the replenishment of book stocks and the expansion of available titles. The article examines the introduction of self-service bookstores into the book distribution system and analyzes their impact on trade efficiency and the development of a reading culture among the population. It also discusses the opening of the first people's bookstore in Uzbekistan, the activities of the "Do'stlik" bookstore in Tashkent, and the functioning of self-service bookstores.

Keywords: Uzbek SSR, book trade, Ordzhonikidze District Consumer Union, reading culture, association, system, cultural and educational level, book stock, collector.

KIRISH

Hozirgi O'zbekistonda kitobxonlik an'analari qadimdan shakllangan bo'lib, kitob bilim, madaniyat va tarbiyaning muhim manbai sifatida qadrlanadi. Sovet davrida esa kitob tarqatish tizimi aholining madaniy-ma'rifiy saviyasini yuksaltirish bilan bir qatorda, mafkuraviy tarbiyaning muhim vositasi sifatida ham xizmat qilgan. Shu bois O'zbekiston SSRda kitob savdosi tarmoqlarining kengayishi nashriyot mahsulotlarini aholiga yetkazish va kutubxonalar fondini to'ldirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Mazkur tizimning rivojlanishi natijasida O'zbekiston kitob savdosi birlashmasi tarkibida 210 ta kitob do'koni faoliyat yuritgan. Ularda markaziy va respublika nashriyotlari tomonidan chop etilgan turli adabiyotlar aholiga yetkazilgan.

"O'zbekbirlash"da bitta shtat birligi tomonidan xizmat ko'rsatiladigan kitob ombori mavjud. Kooperativ tizimi orqali qishloqlarda kitoblarni targ'ib qilishga jiddiy ahamiyat bergan "O'zbekbirlashu" 1927 yilgi faoliyat yilining birinchi choragi uchun kitob javonlarini ochish rejasini ishlab chiqdi.

Kooperativ ta'lim bo'limi qoshida 25, 50, 75 va 100 rubl miqdorida standart kitob javonlari ishlab chiqildi, har bir javon quyidagi bo'limlarga ega: 1) Qishloq xo'jaligi - 30%, 2) Siyosiy - 25%, 3) Kasalliklar - 10%, 4) Bilim elementlari kutubxonasi - 15%, 5) Bolalar - 10%

6) Darsliklar - 10%..[1]

Hisobot davrida ombor 400 so'mlik adabiyotlar bilan to'ldirildi. O'rtacha oylik aylanma 1360 so'mni tashkil etdi, bu avvalgi chorakka nisbatan ikki baravar ko'p.

Tarmoq bo'ylab jami 14 ta kitob javoni joylashgan.

Shulardan Samarqandda: N/Gor. TSRK - 6 ta javon, SGOP - 1 ta javon, Kermine - 1 ta javon, Katta-Qo'rg'on - 1 ta javon, Toshkent TSRK-2, Min-Tyuben OP (Farg'ona viloyati) - 1 ta javon.. Joylardan, ayniqsa Farg'ona viloyatidan, rasmlar bilan bezatilgan ommabop xarakterdagi adabiyotlarga buyurtmalar kelib tushmoqda..[2]

Sohaning rivojida malakali mutaxassislar faoliyati ham muhim o'rin tutgan. Jumladan, O'zbekiston SSR xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi, Farg'ona viloyati kitob savdosi boshqarmasi Qo'qon bo'limi boshlig'i Abdurahmon Mamayusupov kitob tarqatuvchilarning ilg'or jamoasiga rahbarlik qilib, yosh kitobsevarlar bilan ma'rifiy suhbatlar olib borgan.[3]

Shu bilan birga, kutubxonalarni adabiyotlar bilan ta'minlash tizimi ham izchil rivojlangan. Toshkent kutubxona kollektori respublikadagi 12 ta kollektor uchun uslubiy markaz vazifasini bajarib, har yili turli mavzulardagi 1,5 million so'mdan ortiq qiymatdagi adabiyotlarni hududlarga yuborib turgan. Soha uchun malakali kadrlar tayyorlash esa Toshkent poligrafiya texnikumining kitob savdosi bo'limi orqali amalga oshirilgan. Texnikum bitiruvchilari xaridorlarga adabiyotlarni tanlash va kitob olamida to'g'ri yo'nalish olishda amaliy yordam ko'rsatgan.[4]

Shunday qilib, sovet davrida O'zbekistonda kitob savdosi tizimining rivojlanishi do'konlar tarmog'ining kengayishi, kutubxonalarni adabiyotlar bilan ta'minlash va soha uchun malakali kadrlar tayyorlash jarayonlarining o'zaro uzviy bog'liq holda shakllanishi bilan tavsiflangan.

Respublikada kitob savdosi va kutubxona fondini to'ldirish ko'rsatkichlari quyidagi jadvallar orqali yaqqol namoyon bo'ladi:

O'zbekiston kitob savdosi birlashmasi tizimidagi kitob do'konlari sonining dinamikasi

2-jadval. O'zbekistonda kitob savdosi va kutubxonalarni komplektatsiya qilish tizimining rivojlanishi.[5]

Yillar	Kitob do'konlari soni, ta	Kitoblar sotuv hajmi, ming so'm	Komplektatsiya qilinadigan kutubxonalar soni, ta
1960	89	10 763	2 430
1965	124	14 540	4 200
1970	158	20 440	6 386
1975	185	22 792	9 215
1976	—	24 267	9 391
1977	210	—	—

Sovet davrida O'zbekistonda kitobxonlikni ommalashtirish va adabiyotlarni aholiga yaqinlashtirish maqsadida kitob savdosining yangi shakllari joriy etildi. Xususan, 1961 yilda Qo'qon issiqlik elektr markazida O'zbekistondagi birinchi xalq kitob do'koni ochilib, adabiyot yangiliklarini bevosita ish joylariga yetkazish imkoniyati yaratildi. Qo'qonliklarning mazkur tashabbusi respublika hududlarida jamoatchilik asosida kitob tarqatuvchilar harakatining kengayishiga turtki berdi.[6]

Kitob savdosi sohasida respublikadagi boshqa tashabbuslar ham rivojlanib bordi. Jumladan, Toshkent shahri markazida ochilgan yangi kitob do'koniga "Do'stlik" nomi berilib, unda sotsialistik mamlakatlar adabiyotiga bag'ishlangan o'n kunliklar muntazam tashkil etildi. Bunday tadbirlar yosh kitobsevarlarni yozuvchilar Ilyos Muslim va Quddus Muhammadiy bilan yaqinlashtirishga ham xizmat qilgan.[7]

MUHOKAMA

Kitob savdosini takomillashtirishda o'ziga xizmat ko'rsatish usulining joriy etilishi muhim yangilik bo'ldi. Bu usul oziq-ovqat va sanoat tovarlari savdosida o'z samaradorligini ko'rsatgan bo'lib, xaridorlarga xizmat ko'rsatish vaqtini qisqartirish, savdo madaniyatini oshirish va tovar aylanmasini ko'paytirish imkonini bergan. Biroq kitob savdosida mazkur usuldan foydalanish nisbatan kech boshlangan.

Kitoblarning keng va rang-barang assortimentini hisobga olgan holda, an'anaviy prilavok orqali savdo qilish xaridorning adabiyotlar bilan erkin tanishishiga cheklov qo'yar edi. Shu sababli kitob savdosini zamonaviylashtirish, xaridorlarga qulay sharoit yaratish va adabiyotlar savdosi samaradorligini oshirish maqsadida Ordjonikidze raypotrebsoyuzida o'ziga xizmat ko'rsatish kitob do'koni tashkil etildi.

Mazkur do'konni tashkil etishdan asosiy maqsad xaridorlarga maksimal qulaylik yaratish, ko'p sonli adabiyotlarni keng namoyish etish, qisqa vaqt ichida ko'proq xaridorlarga xizmat ko'rsatish va muomala xarajatlarini kamaytirishdan iborat bo'lgan. Shu jihatdan, o'ziga xizmat ko'rsatish shaklining kitob savdosiga tatbiq etilishi sohadagi an'anaviy usullardan zamonaviy savdo texnologiyalariga o'tishning muhim ko'rinishlaridan biri bo'ldi.

Ordjonikidze raypotrebsoyuzida (hoz.Toshkent vil. Qibray tum.) tashkil etilgan o'ziga xizmat ko'rsatish kitob do'konida savdo zali xaridorlarga kitoblarni erkin ko'zdan kechirish va tanlash imkonini beruvchi tarzda jihozlangan. Kitoblar ochiq raflar va maxsus vitrinalarga joylashtirilib, yangi adabiyotlar, broshyuralar, plakatlar hamda tematik nashrlar alohida namoyish etilgan. Shuningdek, xaridorlar uchun nashriyotlarning tematik rejalari bilan tanishish, kitoblarga buyurtma berish va o'z fikr-mulohazalarini bildirish imkoniyati yaratilgan.

O'ziga xizmat ko'rsatish usuli dastlab xaridorlar uchun yangilik bo'lgan bo'lsa-da, qisqa vaqt ichida ijobiy baholandi. Xaridorlar kitoblarni mustaqil tanlash, ularning mazmuni bilan bevosita tanishish va vaqtni tejash imkoniyatini ushbu usulning asosiy afzalligi sifatida qayd etganlar. Shuningdek, do'kon xodimlarining xushmuomalaligi va xizmat ko'rsatish madaniyati ham yuqori baholangan.

Yangi savdo usulining samaradorligi do'konning iqtisodiy ko'rsatkichlarida ham namoyon bo'ldi. Savdo tovarooboroti 1,6–2 baravarga oshib, oylik ko'rsatkich 45–50 ming so'mga yetgan. Bu esa 1957 yil uchun kitob sotish rejasini 500 ming so'm etib belgilash imkonini bergan. Savdo hajmining o'sishi nafaqat badiiy va bolalar adabiyoti, balki qishloq xo'jaligi, sanoat, transport, siyosiy va maxsus adabiyotlarni keng namoyish etish hamda ularni targ'ib qilish bilan ham bog'liq bo'lgan.

Do'konda adabiyotlar 6 ta asosiy bo'lim — badiiy va bolalar adabiyoti, siyosiy-iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, sanoat, qishloq xo'jaligi va ommaviy adabiyotlar yo'nalishlari bo'yicha tashkil etilgan. Biroq tovar zaxiralari 200 kunlik hajmda bo'lgani sababli, ularni 120–130 kungacha qisqartirish va xaridorlar talabiga muvofiq yangi adabiyotlar bilan muntazam to'ldirib borish vazifasi belgilangan.

O'ziga xizmat ko'rsatish tizimining ijobiy natijalari uning samarali savdo shakli ekanini ko'rsatdi. 1956 yil 10 dekabrda TSentrosoyuz Rayosatining maxsus qarori bilan Ordjonikidze

raypotrebsoyuzining mazkur tashabbusi ma'qullanib, kitob savdosi shoxobchalari mavjud bo'lmagan tumanlarda ham o'ziga xizmat ko'rsatish kitob do'konlarini tashkil etish tavsiya qilingan.

Shunday qilib, o'ziga xizmat ko'rsatish usuli kitob savdosida xaridorga qulaylik yaratish, savdo madaniyatini oshirish, vaqt va muomala xarajatlarini qisqartirish hamda tovarooborotni ko'paytirishga xizmat qilgan yangi shakl sifatida namoyon bo'ldi. Bu tajribaning respublika miqyosida kengaytirishga tavsiya etilgani uning sovet davri kitob savdosi tizimidagi amaliy ahamiyatini ko'rsatadi.

XULOSA

O'zSSRda kitob savdosi tarmoqlarining kengayishi, kadrlar tayyorlash tizimining mustahkamlanishi hamda kutubxona fondlarini komplektatsiya qilish ko'lamining ortishi sovet davrida ma'rifat va kitob targ'iboti keng miqyos kasb etganini ko'rsatadi. Qo'qon issiqlik elektr markazidagi ilk xalq do'koni tashabbusi, «Do'stlik» do'konidagi xalqaro adabiy aloqalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar hamda Ordjonikidze raypotrebsoyuzi tomonidan joriy etilgan o'ziga xizmat ko'rsatish kitob do'koni tajribasi kitob savdosi tizimining nafaqat savdo, balki kuchli ma'rifiy va tarbiyaviy markaz bo'lganini yaqqol isbotlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIËTLAR:

1. O'z MA 217-fond, 1-ro'yxat, 106-йифма жилд, 3-варақ.
2. O'z MA 217-fond, 1-ro'yxat, 106-йифма жилд, 2-варақ.
3. Книжная торговля в Узбекской ССР. Издательство “Узбекистан”-1977. Ташкент, Навои, 30 стр.2,3,6,4,5.
4. М.Руденко “Книжный магазин самообслуживания” Издание “Узбекбляшу”., Ташкент-1957г.,стр 5,21,22

KONSTITUTSIYAVIY NAZORAT INSTITUTINING NAZARIY-HUQUQIY ASOSLARINING ISHLAB CHIQILISHI.

Qlichov Farxod Pozilovich Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası stajyor o'qituvchisi,
e-mail: qlichovfarxod375@gmail.com

***Annotatsiya.** Mazkur tezisda konstitutsiyaviy nazorat institutining nazariy-huquqiy asoslari, mazmun-mohiyati va huquqiy davlatdagi o'rni tahlil qilingan. Unda konstitutsiyaviy nazoratning Konstitutsiya ustuvorligi, huquq ustuvorligi, hokimiyatlar bo'linishi hamda inson huquq va erkinliklarini ta'minlashdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, uning tarixiy rivojlanishi, xorijiy tajriba va konstitutsiyaviy sud modelining nazariy asoslari tahlil etilib, milliy huquqiy tizimni takomillashtirishdagi roli asoslangan.*

***Kalit so'zlar:** Konstitutsiyaviy nazorat, Konstitutsiya ustuvorligi, huquq ustuvorligi, konstitutsiyaviy sud, hokimiyatlar bo'linishi, inson huquqlari, normativ-huquqiy hujjatlar, sud hokimiyati, huquqiy davlat.*

***Аннотация.** В данной работе анализируются теоретические и правовые основы, содержание и сущность института конституционного контроля и его роль в обеспечении верховенства права. Подчеркивается важность конституционного контроля в обеспечении верховенства Конституции, верховенства права, разделения властей, а также прав и свобод человека. Также анализируется его историческое развитие, зарубежный опыт и*

теоретические основы модели конституционного суда, а также его роль в совершенствовании национальной правовой системы.

Ключевые слова: конституционный контроль, верховенство Конституции, верховенство права, конституционный суд, разделение властей, права человека, нормативно-правовые акты, судебная власть, верховенство права.

Abstract. This thesis analyzes the theoretical and legal foundations, content and essence of the institution of constitutional control and its role in the rule of law. It highlights the importance of constitutional control in ensuring the primacy of the Constitution, the primacy of law, the separation of powers, and human rights and freedoms. It also analyzes its historical development, foreign experience, and the theoretical foundations of the constitutional court model, and its role in improving the national legal system is based on it.

Keywords: Constitutional control rimacy of the Constitution, primacy of law, constitutional court, separation of powers, human rights, regulatory legal acts, judicial power, rule of law.

KIRISH

Huquq nazariyasida konstitutsiyaviy nazorat instituti Konstitutsiyaning oliy yuridik kuchga egaligini ta'minlovchi, davlat hokimiyati organlari vakolatlarini huquqiy jihatdan chegaralovchi hamda hokimiyatlar bo'linishi prinsipining real amal qilishini kafolatlovchi muhim huquqiy mexanizm sifatida talqin etiladi. Mazkur institut konstitutsiyaviylik, huquq ustuvorligi va o'zaro tiyib turish hamda muvozanat tizimi bilan uzviy bog'liq bo'lib, zamonaviy demokratik davlatning ajralmas elementi hisoblanadi.

Konstitutsiyaviy nazorat mohiyatan Konstitutsiyaning ustunligini ta'minlashga qaratilgan yuridik vosita bo'lib, u orqali normativ-huquqiy hujjatlarning asosiy qonunga muvofiqligi tekshiriladi. Bu esa davlat hokimiyati tizimida huquqiy tartib va barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Milliy huquqshunos olimlar tomonidan ham ushbu institut chuqur o'rganilgan. Jumladan, Z.M. Islomov konstitutsiyaviy nazoratni davlat hokimiyati organlari faoliyatining qonuniyligini ta'minlovchi asosiy vosita sifatida izohlaydi. [1. -B.217.] Uning fikricha, mazkur institut davlat va jamiyat o'rtasidagi huquqiy muvozanatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Xorijiy huquqshunos olimlar orasida Hans Kelsen konstitutsiyaviy sud nazariyasining asoschisi sifatida e'tirof etiladi. U konstitutsiyani himoya qilish maxsus organ — konstitutsiyaviy sud zimmasiga yuklatilishi lozimligini asoslab bergan.[2.-S.31.] Ushbu yondashuv markazlashgan konstitutsiyaviy sud modelining nazariy asosini tashkil etadi.

A.X. Saidov konstitutsiyaviy nazoratni demokratik huquqiy davlatning ajralmas instituti sifatida baholab, uning rivojlanishi huquqiy davlat qurish jarayoni bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydi.[3.-B.102.] Bu yondashuv konstitutsiyaviy nazoratning milliy huquqiy tizimdagi strategik o'rini ochib beradi.

Shuningdek, Sh.X. Rahmonqulov konstitutsiyaviy nazoratni inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishning samarali institutsional mexanizmi sifatida tavsiflaydi.[4.-B.136.] Olimning fikricha, ushbu institut davlat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish va ularning vakolatlarini huquqiy chegaralarda ushlab turishda muhim ahamiyatga ega.

Konstitutsiyaviy nazoratning huquqiy asoslari normativ-huquqiy hujjatlarda ham mustahkamlangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida Konstitutsiyaning oliy yuridik kuchga egaligi belgilangan.Shuningdek, qonunlarning Konstitutsiyaga muvofiqligi prinsipi ham mustahkamlangan.

Konstitutsiyaviy nazoratning asosiy vazifalari Konstitutsiya ustuvorligini ta'minlash, hokimiyatlar bo'linishi prinsipini mustahkamlash hamda inson huquq va erkinliklarini himoya qilishdan iborat. Shu jihatdan u davlat hokimiyatining o'zini-o'zi cheklashining yuridik shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur institutning samaradorligi konstitutsiyaviy sud qarorlarining umummajburiyligi va oliy yuridik kuchga egaligi bilan belgilanadi. Ushbu qarorlar huquqiy tizimdagi kolliziyalarni bartaraf etadi va Konstitutsiyaning amalda ustuvorligini ta'minlaydi.

Jahon tajribasida ilk bor 1803-yil AQSH Oliy sudi qonun chiqaruvchi hokimiyat qabul qilgan qonunlarni konstitutsiyaga zid deb e'lon qilish huquqi borligini e'tirof etgan edi. Bosqichma-bosqich dunyoning ko'pchilik davlatlarida konstitutsiyaviy nazoratga sud hokimiyati organlarini jalb etish maqsadga muvofiqligi e'tirof etila boshlandi.[5.-B.9.]

NATIJA VA MUHOKAMA

Shunday qilib, konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshirish bilan davlat hokimiyatining uchinchi hokimiyati – sud hokimiyati shug'ullana boshladi. Sudlar qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan qabul qilinadigan normativ hujjatlarni hayotga tatbiq etilishini to'xtatib qo'yish huquqiga ega bo'ldi. Bugungi kunda yozma konstitutsiyalar mavjud bo'lgan deyarli barcha davlatlarda bunday nazorat amal qiladi.

Konstitutsiyaviy sud — bir qancha davlatlarda yagona yoki asosiy ikki konstitutsiyaviy nazoratni amalga oshiruvchi alohida organ. Birinchi marta 1920-yilda Avstriyada ta'sis qilingan. Shundan e'tiboran bu tartib G'arbiy va Sharqiy Yevropada keng yoyildi, shuningdek, Osiyo, Afrika va Amerikaning ayrim mamlakatlarida qabul qilindi. Konstitutsiyaviy sud odatdagi oliy sudlardan farq qilib, umumiy yurisdiksiya sudlari tizimiga kirmaydi. Ba'zi mamlakatlarda (masalan, Rossiya Federatsiyasi) Konstitutsiyaviy sud alohida toifadagi sud hisoblanadi va uning o'ziga xos sud tizimi kiradi, boshqa mamlakatlarda (Germaniya Federativ Respublikasi, Italiya, Ruminiya, Bolgariya, Mongoliya) — sud hokimiyati aloqasi yo'q alohida nazorat organi hisoblanadi. Konstitutsiyaviy sud a'zolari parlament tomonidan saylanadi (Germaniya Federativ Respublikasi, Xorvatiya) yoki davlat boshlig'i tomonidan tayinlanadi (Kipr); ba'zida Konstitutsiyaviy sud a'zolarini parlament va hokimiyat hamda adliyaning boshqa organlari tayinlaydi (masalan, Italiya Konstitutsiyaviy sudni teng miqdorda prezident, parlament va magistratura tayinlaydi). [6.-B.12.]

Zamonaviy huquqiy davlatlarda konstitutsiyaviy nazorat instituti davlat hokimiyati tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida shakllanib, Konstitutsiya ustuvorligini ta'minlash, normativ-huquqiy hujjatlarning asosiy qonunga muvofiqligini baholash hamda davlat organlari faoliyatini huquqiy chegaralarda tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, ushbu institut inson huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilishning institutsional mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Xorijiy davlatlar bilan hamkorlik tajribasi konstitutsiyaviy nazorat tizimini takomillashtirish, ilg'or huquqiy amaliyotni joriy etish hamda milliy qonunchilikni rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Konstitutsiyaviy nazorat institutining mohiyati shundan iboratki, u davlat hokimiyatining barcha tarmoqlari ustidan konstitutsiyaviy cheklov mexanizmini yaratadi va huquq ustuvorligini amalda ta'minlaydi.

XULOSA

Konstitutsiyaviy nazorat instituti Konstitutsiyaning oliy yuridik kuchi va huquq ustuvorligini ta'minlovchi, davlat hokimiyati faoliyatini konstitutsiyaviy mezonlar asosida cheklovchi muhim huquqiy mexanizmdir. Mazkur institut hokimiyatlar bo'linishi prinsipini mustahkamlash, normativ-huquqiy hujjatlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini ta'minlash hamda inson huquq va erkinliklarini himoya qilishda alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois konstitutsiyaviy nazoratning samarali faoliyat yuritishi huquqiy davlat barqarorligi, konstitutsiyaviylik prinsipining amaliy ta'minlanishi va milliy huquqiy tizimning izchil takomillashishining muhim kafolati hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ислотов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. –Б.217.
2. Kelsen H. Wer soll der Hüter der Verfassung sein? – Berlin: de Gruyter, 1931. – S. 31
3. Саидов А.Х. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. – Тошкент: Адолат, 2016. –Б. 102.
4. Раҳмонкулов Ш.Х. Конституциявий ҳуқуқ асослари. – Тошкент: ТДЮИ, 2012. – Б. 136.
5. Komolov D.P. *O'zbekiston Respublikasida sud hokimiyati va uning tizimi*. Monografiya– Qarshi: Big Makro Word, 2024. –Б. 9.

YANGI O‘ZBEKISTONDA KONSTITUTSIYAVIY ODIL SUDLOVNING TAKOMILLASHUVI

**F.P.Qlichov, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası stajyor o‘qituvchisi,
e-mail: qlichovfarxod375@gmail.com**

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston Respublikasida Konstitutsiyaviy sudning 2017–2026-yillardagi rivojlanish tendensiyalari hamda institutsional transformatsiyasi tarixiy-huquqiy va tizimli yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda sud-huquq islohotlarining konseptual asoslari, konstitutsiyaviy odil sudlovning normativ-huquqiy bazasi takomillashuvi, inson huquqlarini kafolatlash mexanizmlarining mustahkamlanishi, 2023-yilgi yangi tahrirdagi Konstitutsiya sharoitida konstitutsiyaviy nazoratning amaliy samaradorligi hamda sud faoliyatida raqamli yechimlar va xalqaro hamkorlikning kengayishi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Konstitutsiyaviy sud, konstitutsiyaviy nazorat, konstitutsiyaviy odil sudlov, institutsional transformatsiya, yangi tahrirdagi Konstitutsiya, inson huquqlari, bevosita amal qilish, raqamlashtirish, protsessual kafolatlar, xalqaro hamkorlik.

Аннотация: В статье рассматривается институциональная трансформация Конституционного суда Республики Узбекистан в 2017–2026 годах. Основное внимание уделяется концептуальным основаниям судебно-правовых реформ, обновлению нормативной базы конституционного правосудия, усилению гарантий прав человека, влиянию новой редакции Конституции 2023 года на практику конституционного контроля, а также цифровой модернизации и международному сотрудничеству.

Ключевые слова: Конституционный суд, конституционный контроль, конституционное правосудие, институциональная трансформация, Конституция 2023 года, права человека, прямое действие, цифровизация, процессуальные гарантии, международное сотрудничество.

Abstract: This article analyzes the institutional transformation of the Constitutional Court of Uzbekistan in 2017–2026. The study focuses on the conceptual foundations of judicial reforms, renewal of the legal framework of constitutional justice, strengthening of human-rights safeguards, the practical impact of constitutional review under the 2023 Constitution, as well as digital modernization and international cooperation.

Keywords: Constitutional Court, constitutional review, constitutional justice, institutional transformation, 2023 Constitution, human rights, direct applicability, digitalization, procedural safeguards, international cooperation.

KIRISH

Inson huquq va erkinliklarini kafolatlash, Konstitutsiya va qonun ustuvorligi tamoyilini qaror toptirish va konstitutsiyaviy qonuniylikni mustahkamlash O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining asosiy vazifasidir. Zero, zamonaviy davlat va jamiyatda inson

huquqlarini sudlov yo‘li bilan himoya qilishning eng samarali instituti konstitutsiyaviy odil sudlov hisoblanadi[1].

2017 yil 31 mayda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to‘g‘risida”gi Konstitutsiyaviy Qonun 45 moddadan iborat bo‘lib, inson huquq va erkinliklarini himoya qilish sohasida Konstitutsiyaviy sudning rolini oshirishda muhim omil bo‘ldi. Konstitutsiyaviy sudga xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish to‘g‘risidagi qonunlar hamda konstitutsiyaviy qonunlarning Konstitutsiyaga muvofiqligini ular O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan imzolanganiga qadar o‘rganish kabi yangi vakolatlar yuklandi. Konstitutsiyaviy sudga ko‘rib chiqish uchun masala kiritish huquqiga ega bo‘lgan subyektlar doirasi kengaytirildi [2].

O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining muayyan ishda qo‘llanilishi lozim bo‘lgan normativ-huquqiy hujjatlarning O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga muvofiqligi to‘g‘risida sudlar tashabbusi bilan kiritilgan murojaatini ko‘rib chiqish hamda konstitutsiyaviy sudlov ishlarini yuritish amaliyotini umumlashtirish natijalari yuzasidan har yili O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalariga va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentiga mamlakatdagi konstitutsiyaviy qonuniylikning holati to‘g‘risida axborot taqdim etish kabi yangi vazifalar yuklandi.

Shu bilan birga, mamlakatimizda konstitutsiyaviy nazorat institutini kuchaytirish, uni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirishni taqozo etuvchi, o‘z yechimini kutayotgan muammolar mavjud. Chunonchi, konstitutsiyaviy sudlov ishlarini yuritishning huquqiy mexanizmlari qonunda yetarlicha tartibga solinmagan, konstitutsiyaviy shikoyat instituti mavjud emas.[3. -B.198.]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev Konstitutsiyamiz qabul qilinganligining 27 yilligi munosabati bilan so‘zlagan nutqida mamlakatimizda demokratik huquqiy davlat va erkin fuqarolik jamiyatini barpo etish uchun hayotimizning barcha jabhalarida konstitutsiyaviy nazoratni kuchaytirishimiz zarurligini ta’kidlagan edi[4.-B.24.]

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 2 martdagi PF-5953-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini «Ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturida «O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to‘g‘risida»gi Konstitutsiyaviy Qonunga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish, unda Konstitutsiyaviy sudga masalalar kiritish huquqiga ega bo‘lgan subyektlar doirasini Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy markazi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo‘yicha vakil, shuningdek fuqarolar va yuridik shaxslarni kiritish orqali kengaytirish belgilab qo‘yildi[5.-B.3.]

Rivojlangan demokratik davlatlarda inson huquqlarini himoya qilishda keng ma’noda fuqarolar va yuridik shaxslarga konstitutsiyaviy sudlov organiga shikoyat bilan murojaat qilish sifatida tushuniladigan konstitutsiyaviy odil sudlovga ega bo‘lish masalasiga alohida e’tibor qaratiladi. Zero, inson huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish uchun fuqarolarga konstitutsiyaviy sudga shikoyat bilan murojaat qilish huquqining ta’minlanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

2017-yildan boshlab sud-huquq tizimini isloh qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Xususan, “Harakatlar strategiyasi” sud mustaqilligini mustahkamlash, qonun ustuvorligini ta’minlash va konstitutsiyaviy nazoratni takomillashtirish bo‘yicha strategik yondashuvni belgiladi.

Konstitutsiyaviy odil sudlovning tashkiliy-huquqiy poydevorini yangilashda 2021-yil 27-aprelda qabul qilingan O‘RQ–687-son “O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to‘g‘risida”gi Qonun alohida ahamiyat kasb etdi. Ushbu hujjat Konstitutsiyaviy sudning maqomi, vakolatlari hamda ish yuritish tamoyillarini qayta belgilab, sud qarorlarining majburiyligi va protsessual aniqligini kuchaytirdi.

Mazkur qonunda fuqarolar va yuridik shaxslar tomonidan Konstitutsiyaviy sudga shikoyat berish huquqining mustahkamlab qo'yilganligi mazkur Qonunning eng muhim yangiligi deyish mumkin.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy sudlari tajribasidan kelib chiqib, muayyan ishda qo'llanilgan qonun bilan huquqlari buzilganligi yuzasidan fuqarolar va yuridik shaxslar Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqi doirasi aniq belgilab qo'yilgan. Fuqarolar va yuridik shaxslar Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilishi mumkin: agar qonun fuqaro yoki yuridik shaxsning konstitutsiyaviy huquqlarini buzayotgan bo'lsa, shuningdek, muayyan ishda qo'llanilgan va ishning sudda ko'rib chiqilishi tugallangan bo'lsa. Ya'ni, fuqarolar va yuridik shaxslar faqat qonun bilan ularning konstitutsiyaviy huquqlari buzilganligi yuzasidan shikoyat qilishlari mumkin. Bunday shikoyatlar sudning barcha boshqa himoya choralari qo'llanilgan, ishni ko'rib chiqish tugagan kundan boshlab bir yildan kechiktirmay beriladi.

Shuningdek, Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan subyektlar doirasi kengaytirildi. Avvalgi qonunda 11 ta subyekt Konstitutsiyaviy sudga masala kiritish huquqiga ega bo'lsa, yangi tahrirdagi qonun bilan 14 ta subyektga shunday huquq berildi. [6.internet] Jumladan, Konstitutsiyaviy sudga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan subyektlar qatoriga quyidagilar kiritildi:

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) o'rinbosari -Bola huquqlari bo'yicha vakil;

Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasining Milliy markazi;

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil.

Mazkur subyektlarning konstitutsiyaviy nazorat subyektlari doirasiga kiritilishi, shubhasiz, Konstitutsiyaviy sudning inson huquq va erkinliklarini himoya qilish sohasidagi rolini yanada oshirishda muhim omil bo'ldi.

Xorijiy mamlakatlar konstitutsiyaviy sudlarida Konstitutsiyaviy sud sudyalari tomonidan masala kiritish amaliyoti kam uchraydi. Shu bois, yangilangan qonunda Konstitutsiyaviy sud sudyalarning tashabbusi bilan masala kiritish huquqi bekor qilindi. Bu, o'z navbatida, ko'rib chiqilayotgan masalaga nisbatan sudyalarning xolisligini ta'minlashga xizmat qildi.[7.-B.173.]

Shu davrda "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasi doirasida davlat boshqaruvi va sud-huquq tizimidagi islohotlar nazariy-metodologik jihatdan ham izohlab borildi. Bu, bir tomondan, konstitutsiyaviy qadriyatlarning amaliy ta'miniga, ikkinchi tomondan, konstitutsiyaviy nazoratning zamonaviy modelini konseptual asoslashga xizmat qildi.[8.-B.416.]

2023-yil 30-aprelda referendum orqali qabul qilingan Konstitutsiyaning yangi tahriri konstitutsiyaviy nazoratni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqdi. Unda Konstitutsiyaning oliy yuridik kuchi, **to'g'ridan-to'g'ri amal qilishi** hamda inson huquqlarining daxlsizligi prinsiplariga alohida urg'u berildi.[9.-B.3.]

NATIJA VA MUHOKAMA

Natijada Konstitutsiyaviy sud qarorlari huquqni qo'llash amaliyotida metodologik yo'naltiruvchi omil sifatida kuchaydi; umumiy yurisdiksiya sudlari faoliyatida ham konstitutsiyaviy mezonlarga tayanuvchi yondashuvning ulushi ortdi.

Ushbu institut konstitutsiyaviy odil sudlovga erishish va konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini himoya qilishning muhim omili bo'lib xizmat qilmoqda. 2024 yil davomida Konstitutsiyaviy sudga jami 1400 ta murojaatlar, shundan 1 350 tasi fuqarolar, 50 tasi yuridik shaxslardan kelib tushgan. Fuqarolar tomonidan pensiya, fuqarolik, uy-joy, mehnat qonunchiligining alohida normalarini konstitutsiyaviyligini tekshirish yuzasidan murojaatlar kelib tushgan. [10.-B.12.]

2025 yil davomida Konstitutsiyaviy sudga jami **1844 ta** murojaat kelib tushgan (**238 tasi** takroriy, **276 tasi** dublikat murojaatlar). Shundan, **446 tasi** Konstitutsiyaviy sudga bevosita yuborilgan. Murojaatlarning **1398 tasi** O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Virtual qabulxonasi

(www.murojaat.gov.uz) orqali kelib tushgan. Murojaatlarning **1747 tasi** jismoniy shaxslar, **97 tasi** yuridik shaxslar tomonidan yuborilgan.

2025 yil davomida Konstitutsiyaviy sud tomonidan O'zbekistondagi xalqaro tashkilotlar va xorijiy davlatlar vakolatxonalari bilan **20 ta**, xorijdagi xalqaro tashkilotlar va sud organlari bilan **32 tadan ortiq** yozishmalar amalga oshirilgan.

2025 yil 11 noyabr kuni Toshkent shahrida **O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi tashkil topganligining 30 yilligiga bag'ishlangan "Konstitutsiyaviy islohotlar va konstitutsiyaviy nazorat institutini rivojlantirishning dolzarb masalalari"** mavzusida xalqaro konferensiya bo'lib o'tdi. Konferensiya doirasida **2026-2027 yillarda Osiyo konstitutsiyaviy sudlari va ekvivalent institutlar assotsiatsiyasiga raislik qilish vazifasi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudiga topshirildi**. Shu munosabat bilan Assotsiatsiyaning ramziy bayrog'i O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudiga topshirish marosimi TV, radio, matbuot va internet tarmoqlarida keng yoritildi. [11.internet]

2026-yil 22–23-iyul kunlari Toshkent shahrida **«Konstitutsiyaviy sudning insonning asosiy huquq va erkinliklarini himoya qilishdagi o'rni»** mavzusida xalqaro trening bo'lib o'tmoqda. Trening O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi hamda O'zbekistondagi Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (YEXHT) loyihalar koordinatori ofisi hamkorligida tashkil etildi.

Shuningdek, O'zbekistondagi YEXHT Loyihalar koordinatori ofisi loyixalari bo'yicha xalqaro maslahatchi Endryu Yurkovskiy trening ishtirokchilarini qutladi hamda Konstitutsiyaviy sud bilan hamkorlik konstitutsiyaviy odil sudlov borasida Yevropa tajribasini yaqinroq o'rganishga xizmat qilishini aytdi. [12.internet]

XULOSA

2017–2026-yillar O'zbekistonda konstitutsiyaviy odil sudlovning institutsional yangilanishi va mazmuniy transformatsiyasi bosqichi bo'ldi. Strategik yondashuvning shakllanishi (2017–2020), normativ-huquqiy bazaning modernizatsiyasi (2021–2022), Konstitutsiyaning yangi tahriri (2023) hamda raqamli modernizatsiya va xalqaro integratsiyaning kengayishi (2024-2025) Konstitutsiyaviy sudni konstitutsiyaviy davlatlilikni mustahkamlovchi markaziy institut sifatida yanada kuchaytirdi. 2026 yildagi xalqaro trening konstitutsiyaviy odil sudlov sohasida xalqaro hamkorlikni mustahkamlash, inson huquq va erkinliklarini himoya qilishning huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish hamda sohadagi ilg'or tajribani milliy amaliyotga tatbiq etishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy Qonun. Huquq gazetasi– Toshkent, 2017 yil 8 iyun. №23son.

2. Saidov A.X. Konstitutsiyaviy huquq asoslari. – Toshkent: "Adolat" nashriyoti, 2019. - B.198.

3. Mirziyoyev Sh.M. Konstitutsiya – erkin va farovon hayotimiz kafolati. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2019. -B.24.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. PF-5953-son Farmon: "2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili»da amalga oshirishga oid Davlat dasturi". – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2020. -B.3.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni: PF-4947, 07.02.2017, "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida". <https://lex.uz/docs/-3107036>

6. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy Qonuni: O'RQ–687, 27.04.2021, "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy sudi to'g'risida". <https://lex.uz/docs/-5391934>

7. Saidov A.X. Konstitutsiyaviy nazorat va inson huquqlari. – Toshkent: "Adolat"

nashriyoti, 2021. – B.173.

8.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi (to‘ldirilgan ikkinchi nashr). Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2022. – B-416. ISBN

9.O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir), 30.04.2023: Konstitutsiyaning to‘g‘ridan-to‘g‘ri amal qilishi (15-modda) – B.3.

10. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining 2024-yil 6-dekabrdagi KSQ-4-son qarori <https://nrm.uz/contentf?doc=766614>

[11.https://www.konstsud.uz/oz/news/2026/01/22/ozbekiston-konstitutsiyaviy-sudining-2025-yil-faoliyati-sarhisob-qilindi-hamda-2026-yil-rejalari-belgilandi](https://www.konstsud.uz/oz/news/2026/01/22/ozbekiston-konstitutsiyaviy-sudining-2025-yil-faoliyati-sarhisob-qilindi-hamda-2026-yil-rejalari-belgilandi)

[12.https://www.konstsud.uz/oz/news/2026/07/22/konstitutsiyaviy-sudning-inson-huquq-va-erkinliklarini-himoya-qilishdagi-orniga-bagishlangan-xalqaro-trening-bolib-otmoqda](https://www.konstsud.uz/oz/news/2026/07/22/konstitutsiyaviy-sudning-inson-huquq-va-erkinliklarini-himoya-qilishdagi-orniga-bagishlangan-xalqaro-trening-bolib-otmoqda)

QASHQADARYO VILOYATIDA AN’ANAVIY HUNARMANDCHILIKNI TIKLASHGA DOIR ISLOHOTLAR (1991–2025 YILLAR)

Suyarova Feruza Sobir qizi

Qarshi davlat universiteti, Qarshi, O‘zbekiston

e-mail: suyarovaf13@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada 1991–2025 yillarda Qashqadaryo viloyatida an’anaviy hunarmandchilikni tiklash jarayoni huquqiy islohotlar, mulkchilik shakllarining o‘zgarishi va mahalliy hunar maktablarining transformatsiyasi nuqtai nazaridan tahlil qilingan. Arxiv hujjatlari, monografiya, dala-etnografik yozuvlar va rasmiy qarorlarni qiyosiy o‘rganish asosida islohotlar uch bosqichga ajratildi. Tadqiqot natijasida 1990-yillarda xususiylashtirish hunarmandchilikni davlat korxonasidan oilaviy va yakka tartibdagi mehnatga o‘tkazgani, 1997 yildan institusional himoya shakllangani, 2017–2025 yillarda esa imtiyoz, kredit va kasbga o‘qitish mexanizmlari kengaygani aniqlandi. Shahrisabz iroqi kashtachiligi, Kasbi kulolchiligi, Chiroqchi va Dehqonobod gilamchiligi misolida tiklanishning hududiy xususiyatlari ochib berildi. Shu bilan birga, statistik hisob, xomashyo, dizayn vorisiyligi va bozor infratuzilmasi bilan bog‘liq muammolar asoslandi.

Калит сўзлар: Қашқадарё, ҳунармандчилик, ислохот, хусусийлаштириш, ироқи каштачилик, кулолчилик, гиламчилик, уста–шоғирд, оилавий тадбиркорлик.

Аннотация. В статье анализируется восстановление традиционных ремёсел Кашкадарьинской области в 1991–2025 годах в контексте правовых реформ, изменения форм собственности и трансформации локальных ремесленных школ. На основе сопоставления архивных документов, монографии, полевых этнографических материалов и нормативных актов выделены три этапа реформ. Установлено, что приватизация 1990-х годов способствовала переходу от государственных предприятий к семейному и индивидуальному труду; с 1997 года оформилась институциональная поддержка, а в 2017–2025 годах расширились налоговые льготы, кредитование и профессиональное обучение. На примере шахрисабзской вышивки ироки, касбинской керамики, ковроткачества Чиракчи и Дехканабада раскрыты региональные особенности возрождения ремёсел. Обоснованы проблемы статистического учёта, сырьевого обеспечения, преемственности дизайна и рыночной инфраструктуры.

Ключевые слова: Кашкадарья, ремесло, реформы, приватизация, вышивка ироки, керамика, ковроткачество, мастер–ученик, семейное предпринимательство.

Abstract. The article examines the revival of traditional crafts in the Kashkadarya region between 1991 and 2025 through legal reform, changing ownership structures, and the transformation of local craft schools. A comparative study of archival records, a scholarly

monograph, field ethnographic materials, and official regulations identifies three stages of reform. The findings show that privatization in the 1990s shifted production from state enterprises toward family and individual labor; institutional support emerged after 1997; and tax incentives, credit, subsidies, and vocational training expanded in 2017–2025. The regional character of revival is demonstrated through Shahrisabz iroqi embroidery, Kasbi pottery, and carpet weaving in Chirakchi and Dehkanabad. The study also identifies persistent gaps in statistical accounting, raw-material supply, continuity of traditional design, and market infrastructure.

Keywords: Kashkadarya, traditional crafts, reform, privatization, iroqi embroidery, pottery, carpet weaving, master–apprentice, family entrepreneurship.

KIRISH

Anʼanaviy hunarmandchilik Qashqadaryo aholisining moddiy madaniyati, xoʻjalik tajribasi va badiiy tafakkurini birlashtirgan tarixiy tizimdir. Sovet davrida kooperatsiyalashtirish va fabrika ishlab chiqarishining ustunligi hunarmandni mustaqil ishlab chiqaruvchidan rejali xoʻjalikning ijrochisiga aylantirdi. Natijada ayrim hunarlar saqlangan boʻlsa-da, ustaxona, mahsulot va bozor oʻrtasidagi anʼanaviy aloqa zaiflashdi. 1991 yildan keyingi tiklanishni shu sababli faqat yoʻqolgan buyumlarni qayta tayyorlash deb emas, mulkchilik, mehnatni tashkil etish va madaniy merosga munosabatning oʻzgarishi sifatida baholash lozim.

Oʻzbekiston mustaqillikka erishgach, milliy madaniy merosni qayta tiklash davlat siyosatining muhim yoʻnalishiga aylandi. Hunarmandchilik endi faqat madaniy qadriyat sifatida emas, balki aholi bandligini taʼminlash, oila daromadlarini oshirish, xotin-qizlar va yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilish hamda turizmni rivojlantirish vositasi sifatida ham baholana boshlandi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Qashqadaryoda hunarmandchilik bir vaqtning oʻzida madaniy merosni saqlash, qishloq aholisini ish bilan taʼminlash va turizm uchun mahalliy mahsulot yaratish vazifalarini bajaradi. Biroq huquqiy imtiyozlarning oʻzi lokal maktablarni saqlab qolishga avtomatik ravishda olib kelmaydi. Agar mahsulot soni oʻsib, naqsh, texnologiya va mahalliy atamalar hujjatlashtirilmasa, iqtisodiy faollik madaniy oʻziga xoslikning susayishi bilan kechishi mumkin. Maqolaning maqsadi 1991–2025 yillardagi islohotlarning Qashqadaryo anʼanaviy hunarmandchiligiga taʼsirini sabab–natija munosabatlari asosida ochib berishdir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqot manbalarini Qashqadaryo viloyati davlat arxivi hujjatlari, dala-etnografik yozuvlar, davriy matbuot va normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etdi. Arxiv dalillari korxona miqyosidagi oʻzgarishni, dala materiallari esa rasmiy hisobda koʻrinmaydigan oilaviy mehnat va mahalliy texnologiyalarni ochish uchun qoʻllanildi. Xususan, 1992 yilda Shahrisabzdagi korxonalar faoliyatiga oid maʼlumotlar Qashqadaryo viloyati davlat arxivining 104-fondi hujjatlari bilan asoslanadi (Qashqadaryo viloyati DA, 104-fond, 1-roʻyxat, 3-yigʻmajild, 22-varaq; 20-yigʻmajild, 16-varaq). Shuningdek, Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, statistik toʻplamlar, «Hunarmand» uyushmasi maʼlumotlari, «Qashqadaryo» gazetasining materiallari hamda mavzuga oid ilmiy tadqiqotlardan foydalanildi. Jumladan, S. Davlatovning Oʻzbek anʼanaviy hunarmandchiligi tarixiy jarayonlariga bagʻishlangan monografiyasi, M. Hamidovning Qashqadaryo vohasi hunarmandchiligi tarixiga bagʻishlangan asari, U. Qilichevning mustaqillik davridagi milliy hunarmandchilik rivojiga oid tadqiqoti va M.R. Qurbonov hamda L.X. Mirzayevaning ilmiy ishidagi maʼlumotlar [1] qiyosiy tahlil qilindi.

Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, tizimli tahlil, muammoviy-xronologik, qiyosiy va statistik usullar qoʻllanib, jarayon uch davrga ajratildi: 1991–1996 yillarda mulkchilik va ishlab chiqarish shaklining oʻzgarishi, bozor munosabatlariga oʻtish va anʼanaviy hunarmandchilikni saqlab qolish bosqichi; 1997–2016 yillarda institusional qoʻllab-quvvatlashning qaror topishi, huquqiy asoslarni shakllantirish bosqichi; 2017–2025 yillarda imtiyoz, moliyalashtirish va bozor mexanizmlarining kengayishi, kreditlar, subsidiyalar va hududiy dasturlar asosida jadal qoʻllab-quvvatlash bosqichi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qashqadaryo vohasida hunarmandchilikning shakllanishi hududdagi qadimiy shahar madaniyati, savdo yo'llari, tabiiy xomashyo manbalari hamda oilaviy mehnat an'analari bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Qarshi va Shahrisabz shaharlari, Kitob, Yakkabog', Chiroqchi, Qamashi, G'uzor va boshqa tumanlarda kulolchilik, kashtachilik, gilamchilik, quroqchilik, to'qimachilik, zargarlik, misgarlik, temirchilik, yog'och o'ymakorligi va milliy liboslar tayyorlash kabi yo'nalishlar rivojlangan.

Mustaqillikning dastlabki 1991–1996 yillarida Qashqadaryo viloyati hunarmandchiligi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki jarayon ta'sirida rivojlandi. Bir tomondan, sobiq ittifoq davrida shakllangan ta'minot va savdo aloqalarining uzilishi xomashyo, asbob-uskuna va mahsulot sotish bilan bog'liq qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Ikkinchi tomondan, xususiy mulk va erkin mehnat faoliyati uchun imkoniyat yaratilishi oilaviy ustaxonalarining qayta shakllanishiga turtki berdi. Dastlabki yillarda ko'plab hunarmandlar rasmiy ro'yxatdan o'tmasdan, buyurtma asosida yoki mahalliy bozorlar orqali mahsulot sotgan. Shu sababli rasmiy statistika sohaning haqiqiy ko'lamini to'liq aks ettirmagan. Ayniqsa, kashtachilik, quroqchilik, gilamchilik va milliy liboslar tayyorlash bilan shug'ullangan xotin-qizlar mehnati ko'p hollarda uy xo'jaligining ichki faoliyati sifatida baholangan.

Shahrisabz va Kitobda kashtachilik, milliy libos va yog'och o'ymakorligi, Qarshi shahrida zargarlik, misgarlik va temirchilik, Yakkabog', Chiroqchi va Qamashida gilamchilik, palos to'qish, kigizchilik va quroqchilik an'analari oilaviy mehnat asosida saqlab qolindi. Bu davrda mahalliy hunarmandchilikning yashovchanligini ta'minlagan asosiy omil davlat buyurtmasi emas, balki aholining urf-odatlarini, nikoh marosimlari, uy-joy jihozlari va milliy liboslarga bo'lgan talab edi.

Birinchi bosqichdagi asosiy o'zgarish hunarmandchilikning davlat korxonasi doirasidan xususiy va oilaviy mehnat shakliga o'tishi bo'ldi. 1991 yil 18 noyabrdagi «Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi qonun va 1992 yil 3 sentabrda mahalliy sanoatni qayta tashkil etishga oid farmon korxonalarning iqtisodiy mustaqilligini kengaytirdi (O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1991 yil, №10, 78–79-b.; Xalq so'zi, 1991 yil 20 noyabr). Bu siyosat Qashqadaryoda yirik fabrikani saqlab qolish bilan birga kichik sex va kasanachilikni rivojlantirishga yo'l ochdi. Arxiv hujjatlariga ko'ra, 1992 yilda Shahrisabzda «Sado» trikotaj fabrikasi ishga tushirilib, 1993 yilda bolalar kiyimlari ishlab chiqarilgan (Qashqadaryo viloyati davlat arxivi, 104-fond, 1-ro'yxat, 3-yig'majild, 22-varaq; 20-yig'majild, 16-varaq). «Hujum» fabrikasida 2500 ga yaqin kishi mehnat qilib, 54 mln so'mlik mahsulot va 6,5 mln so'm sof foyda qayd etilgan. 1994 yilda sexlar 8 tadan 13 taga ko'payib, 2854 dona «Sanam» do'ppisi, 10668 dona ayollar nimchasi va 20,5 ming kvadrat metr gilam mahsuloti tayyorlangan; 1180 xodimning 768 nafari uy sharoitida ishlagan [2, 145, 149-b.].

Bu raqamlar kasanachilik fabrika ishlab chiqarishining oddiy qo'shimchasi bo'lmaganini ko'rsatadi: uyda ishlaganlar jami xodimlarning 65 foizini tashkil etgan. Demak, bozorga o'tish ayollar mehnatini korxona binosidan oila xo'jaligiga ko'chirdi va keyingi xususiy ustaxonalar uchun kadr hamda malaka bazasini saqlab qoldi. Biroq namuna, xomashyo va sotuvning korxonaga bog'liqligi hunarmandning iqtisodiy mustaqilligini hali cheklab turar edi. Qashqadaryoda mahalliy sanoat tizimida 30 ta, «Qishloq savdo» tizimida 496 ta, maishiy xizmat uyushmasida 840 ta obyektning xususiylashtirilishi ishlab chiqarish muhitining ko'lamini kengaytirdi, ammo ularning barchasi an'anaviy hunarmandchilik subyektiga aylanmagan [3, 26-b.].

Ikkinchi bosqich 1997 yil 31 martdagi PF–1741-son farmon va 1997 yil 4 iyundagi 282-son qaror bilan bog'liq. «Hunarmand» uyushmasining tashkil etilishi ustalarni ro'yxatga olish, ko'rgazmalarga jalb etish, huquqiy himoya qilish va usta–shogird munosabatini qo'llab-quvvatlash uchun institusional vosita yaratdi [4; 5]. Natijada hunarmandning maqomi maishiy xizmat ko'rsatuvchidan madaniy mahsulot yaratuvchi mustaqil subyektga tomon o'zgardi. Shu bilan birga, uyushmaga a'zolikning o'sishi hunarning badiiy darajasi oshganini anglatmaydi; bu ko'rsatkich, avvalo, norasmiy mehnatning rasmiylashtirishini ham ifodalaydi.

Hududiy tahlil tiklanishning barcha tumanlarda bir xil kechmaganini ko'rsatadi. Shahrisabzda iroqi kashtachilik va do'ppido'zlik, Kasbida kulolchilik, Koson va Qarshida to'quvchilik hamda temirchilik faolroq rivojlangan. Shahrisabz kashtado'zlari uchun do'konlar tashkil etilib, kasanachilik asosida joynamoz, toqchapo'sh, zardevor va yostiqliklar tayyorlangan; 2015 yilda mahsulotlar Italiyadagi ko'rgazmada namoyish etilgan. Bu dalil an'anaviy buyum vazifasining o'zgarishini ko'rsatadi: sep va xonadon bezagi uchun yaratilgan kashta tashqi bozorda hududiy madaniyatni ifodalovchi suvenirga aylangan [Dala yozuvlari: Shahrisabz shahri, kashtado'z Saodat Nizomova, 2025 yil.].

Chiroqchi va Dehqonobodda gilamchilik boshqa modelda tiklandi: xomashyo, mehnat va bilim chorvachilik xo'jaligi hamda oila doirasida birlashdi. Dehqonobod qo'ng'iroq ayollari jun titish, savash, tarash, ip yigirish, o'rmak qurish, gilam to'qish va kigiz bosishning uzluksiz texnologik zanjirini saqlab qolgan [6, 8-b.]. Chiroqchining Abrbandi qishlog'ida arabi, g'ajari, terma, yettipli, chumchuqko'zli, baxmali, bo'g'jama, sil-sila va archa gulli gilamlar tayyorlanib, sayyohlik tashkilotlari orqali boshqa hududlarga yetkazilgan (Dala yozuvlari: Chiroqchi tumani, Abrbandi qishlog'i, 2025 yil). Ko'kdaladagi Sofiya Dolliyeva mahsulotlarining 2007 yildan Germaniya va Fransiya ko'rgazmalarida qatnashishi uy mehnatining xalqaro namoyish maydoniga chiqishini ko'rsatadi (Dala yozuvlari: Chiroqchi tumani, Ko'kdala qishlog'i, 2025 yil).

Biroq 1997–2016 yillardagi islohotlar Qashqadaryoning barcha tumanlariga bir xil darajada ta'sir qilmadi. Qarshi va Shahrisabz kabi shaharlarda bozor, turizm va infratuzilmaning mavjudligi hunarmandlarning rivojlanishiga ko'proq imkoniyat yaratdi. O'lis qishloqlarda esa mahsulotni sotish, kredit olish, sifatli xomashyo xarid qilish va ustaxonalarni zamonaviy jihozlash masalalari dolzarbligicha qoldi.

Uchinchi bosqichda davlat siyosati umumiy tashkiliy yordamdan maqsadli iqtisodiy rag'batlantirishga o'tdi. 2017 yil 17 noyabrdagi PF–5242-son farmon hunarmandlarni soliq, kredit, yer va binolar, eksport hamda usta–shogird tizimi orqali qo'llab-quvvatlashni kuchaytirdi [7, 1–7-bandlar]. 2019 yil 28 noyabrdagi PQ–4539-son qaror hunarmandchilikka ixtisoslashgan hududlarda san'at maktablari, «Barkamol avlod» markazlari va kasbga o'qitish muassasalarida maxsus kurslar tashkil etishni belgiladi [8, 10-band]. 2021 yil 30 dekabrda PQ–77-son qaror bilan kredit va subsidiya mexanizmlari, 2023 yil 12 iyundagi PF–91-son farmon bilan Milliy katalog va reyestrda kiritilgan ustalariga madaniy meros obyektlaridan faoliyat va savdo uchun foydalanish imkoniyati kengaytirildi [9, 2–5-bandlar; 10, 9-band]. 2025 yilga kelib ushbu mexanizmlar Qashqadaryoda hunarmandchilikni bandlik, turizm va mahalliy tadbirkorlik dasturlari bilan bog'laydigan institusional asosni shakllantirdi. [Dala yozuvlari: Shahrisabz shahri, kashtado'z Saodat Nizomova, 2026 yil.]. Biroq qabul qilingan imtiyoz bilan uning hududiy natijasi o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri tenglik qo'yib bo'lmaydi. Kredit ustaning asbob-uskunasini yangilaydi, ammo an'anaviy naqshning mazmunini saqlamaydi; savdo maydoni mahsulotni sotadi, ammo mahalliy maktabning ilmiy pasportini yaratmaydi. Qashqadaryo uchun asosiy vazifa iqtisodiy qo'llab-quvvatlashni madaniy hujjatlashtirish bilan birlashtirishdir. Shahrisabz iroqi kashtasi, Kasbi kulolchiligi, Chiroqchi gilamlari va Langan gul kigizining naqshlari, texnologiyasi, ustalar sulolasi va mahalliy atamalari raqamli katalogga kiritilmasa, bozor talabiga moslashuv natijasida lokal belgilar soddalashishi mumkin.

Tahlil yana uchta tizimli muammoni ko'rsatadi. Birinchisi, statistikada uyushma a'zosi, mustaqil usta, shogird va kasanachi alohida hisoblanmaydi; bu bandlikning haqiqiy ko'lamini baholashni qiyinlashtiradi. Ikkinchisi, tabiiy jun, bo'yoq, loy va metall kabi xomashyoni standartlashtirish hamda sifat nazorati yetarli emas. Uchinchisi, ko'rgazmada qatnashish barqaror sotuv tizimiga teng emas: mahsulotni turistik marshrut, muzey do'koni, elektron savdo va eksport logistikasi bilan muntazam bog'lash talab etiladi. Shu bois islohot samarasini faqat ro'yxatdan o'tgan hunarmandlar soni bilan emas, shogirdlarning mustaqil usta bo'lib yetishishi, an'anaviy namunalarning saqlanishi, mahsulot daromadi va sotuv geografiyasi bilan o'lchash maqsadga muvofiq.

Ma'lumotlarga ko'ra, 2017 yilda Qashqadaryo viloyatida «Hunarmand» uyushmasi tizimida 3150 nafar hunarmand qayd etilgan bo'lsa, 2022 yil yakuniga kelib ularning soni 7120 nafarga

yetgan. Demak, besh yil davomida uyushma aʼzolari soni 3970 nafarga yoki 2,2 baravarga koʻpaygan. Hunarmandlarning shogirdlari va kasanachilik asosida mehnat qilgan oila aʼzolari qoʻshib hisoblanganda, sohada 21 ming nafardan ortiq aholi band boʻlgan [15, 3–5-b.]. Bu oʻsishni faqat anʼanaviy mahsulotlarga talab oshishi bilan izohlash yetarli emas. Unga hunarmandlarning rasmiy roʻyxatga olinishi, soliq imtiyozlari, imtiyozli kreditlar, «Har bir oila — tadbirkor», xotin-qizlar va yoshlar dasturlari hamda kasanachilikni rivojlantirish choralari ham taʼsir koʻrsatdi.

XULOSA

1991–2025 yillarda Qashqadaryoda anʼanaviy hunarmandchilikning tiklanishi uch bosqichli jarayon boʻldi. 1990-yillarda xususiylashtirish va kasanachilik davlat korxonasiga bogʻliq ishlab chiqarishni oilaviy mehnatga yaqinlashtirdi. 1997 yildan «Hunarmand» uyushmasi sohaga institusional maqom berdi. 2017–2025 yillarda soliq, kredit, subsidiya, kasbga oʻqitish va savdo mexanizmlari kengaydi. Natijada Shahrisabz iroqi kashtachiligi, Kasbi kulolchiligi, Chiroqchi va Dehqonobod gilamchiligi yangi iqtisodiy sharoitga moslashdi. Tiklanishning barqarorligi esa ustalar sonidan tashqari mahalliy texnologiya va naqshlarning avlodga oʻtishiga bogʻliq. Shuning uchun viloyat boʻyicha hunar turlari reyestrini tumanlar kesimida yuritish, dala materiallari va arxiv hujjatlari asosida raqamli katalog yaratish, usta–shogird natijalarini monitoring qilish hamda mahsulotlarni turizm va elektron savdo kanallariga bogʻlash zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Давлатова С. Ўзбек анъанавий хунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида. – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – 368 б.; Ҳамидова М. Қашқадарё воҳаси хунармандчилиги тарихи (XIX–XX аср бошлари). – Тошкент, 2009. – 140–147-б.; Қиличев У. Ўзбекистонда халқ хунармандчилигининг ривожланиши (1991–2006 йиллар): тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Тошкент, 2007. – 24–29-б.; Қурбонов М.Р., Мирзаева Л.Х. Ўзбекистонда халқ хунармандчилиги ва оилавий тadbirkorлик ривожини // Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2013. – 196–201-б.
2. Ўрокова Н.С. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида саноат соҳасидаги ислохотлар ва ўзгаришлар жараёни. – Қарши, 2004. – 145, 149-б.
3. Тилаев Э.Р. Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги ўзгаришлар. – Тошкент, 2010. – 26-б.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997 yil 31 martdagi PF–1741-son farmoni // Xalq so‘zi. – 1997. – 1 aprel.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997 yil 4 iyundagi 282-son qarori.
6. Чориева Д. Қўнғиротларнинг анъанавий амалий санъати. – Қарши: Насаф, 2007. – 8-б.
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 noyabrdagi PF–5242-son farmoni.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 28 noyabrdagi PQ–4539-son qarori.
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 30 dekabrda PQ–77-son qarori.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 12 iyundagi PF–91-son farmoni.
11. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi, 104-fond, 1-ro‘yxat, 3-yig‘majild, 22-varaq; 20-yig‘majild, 16-varaq.
12. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi, 225-fond, 1-ro‘yxat, 20-yig‘majild, 317–318-varaqlar.
13. Qashqadaryo viloyati davlat arxivi, 1-fond, 1-ro‘yxat, 390-yig‘majild, 71-varaq.
14. Dala yozuvlari. Qashqadaryo viloyati, Shahrisabz shahri, 2025-2026 yillar; Chiroqchi tumani, Abrbandi va Ko‘kdala qishloqlari, 2025 yil.
15. Qashqadaryo viloyati «Hunarmand» uyushmasi joriy arxivi.

FUQAROLIK JAMIYATI MA’NAVIY NEGIZLARIDA HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYATNING NAMOYON BO‘LISHI

Babayarova Nilufar Dusmuratovna – Toshkent sh., Toshkent davlat tibbiyot universiteti

Quvvatova Nigina Po'latovna – Toshkent sh., Toshkent davlat tibbiyot universiteti

Annotatsiya: Maqola jamiyatni ma'naviy yangilanishida huquqiy ongning namoyon bo'lishi masalasini o'rganishga bag'ishlangan. Shuningdek, Sharqona va G'arb demokratiyasi masalasini qiyosiy taxlil qilingan hamda Sharqona demokratiya huquqiy ongning rivoji ifodasi ekanligi o'rganilgan. Yangilanayotgan O'zbekiston jamiyatining ma'naviy yangilanishida va ma'naviy yuksalishida huquqiy ongning o'рни, uni namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari ko'rsatib berilgan.

Аннотация: Статья посвящена исследованию проявления правосознания в процессе духовного обновления общества. Проведен сравнительный анализ восточной и западной моделей демократии, в ходе которого установлено, что восточная демократия является выражением развития правосознания. Раскрываются роль правосознания в духовном обновлении и духовном росте модернизирующегося узбекского общества, а также особенности его проявления.

Abstract: This article examines the manifestation of legal consciousness during the process of society's spiritual renewal. A comparative analysis of Eastern and Western models of democracy reveals that Eastern democracy represents an expression of the development of legal consciousness. The study explores the role of legal consciousness in the spiritual renewal and growth of a modernizing Uzbek society, as well as the specific characteristics of its manifestation.

Kalit so'zlar: Jamiyat, ma'naviyat, madaniyat, ma'naviy hayot, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy tarbiya, rivojlanish, ijtimoiy ong.

Ключевые слова: общество, духовность, культура, духовная жизнь, правосознание, правовая культура, правовое воспитание, развитие, общественное сознание.

Keywords: society, spirituality, culture, spiritual life, legal consciousness, legal culture, legal education, development, social consciousness.

Fukarolik jamiyati qurishning ma'naviy negizlarida huquqiy ongning namoyon bo'lishi u yoki bu huquqiy norma, qonuniy aktlarni ishlab chiqishni, amaliyotda qo'llash bilan bog'liq huquqiy hayotning turli hil jihatlarini ham aks ettiradi. Bu, birinchidan, fuqarolik jamiyatida haqiqiy ma'naviy qadriyatlarni munosib baholash imkonini bersa, ikkinchidan, jamiyat ma'naviy negizlarini tegishli qonuniy asosga qo'yishga, dunyoning demokratik umuminsoniy qadriyatlarini milliy - ma'naviy negizlar bilan uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Demokratik taraqqiyot qadriyatlari, tamoyillari va me'yorlari tobora hammabop bo'lib bormokda. Endilikda ularning zarurligi va amaliy ta'sirini inkor etib bo'lmaydi. Shu bilan birga demokratiya va taraqqiyot tomon borishning o'ziga xos yo'llari borgan sari katta rol o'ynamoqda. Murakkablashib borayotgan ko'p qutbli dunyodagi shu kabi siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar rivojlanishni bevosita va bilvosita belgilab boradi. Borgan sari ochiqlik, demokratik tamoyillarga, umuminsoniy qadriyatlar va me'yorlarga sodiqlik siyosati respublika ijtimoiy hayotini demokratlashtirish jarayonlarida o'z izini qoldirmokda. Shuningdek, bu o'zgarishlarning jahon hamjamiyati ko'z o'ngida idrok qilinishiga ham ta'sir ko'rsatmokda. Bu respublikaning hozirgi obro'-e'tiborini shakllantirmoqda. Xalqaro hamjamiyat O'zbekistonning amalga oshirayotgan izchil tashqi va ichki siyosatini Markaziy Osiyo mintaqasidagi vaziyatni barqarorlashtirishda hamda keskinlikni keng tarqalishining oldini olishdagi kuchayib borayotgan rolini borgan sari ko'proq anglamokda.

Demokratik tamoyillar, qadriyatlar va institutlar hayotimizning barcha sohalariga tobora ko'proq kirib bormoqda. O'zbekiston va mintaqadagi sharoitlarda o'z mazmuniga ega bo'lmoqda. Jamiyatning ijtimoiy-siyosiy sohasida demokratik institutlarni shakllantirish siyosiy tizimni isloh qilishga va ijtimoiy hayotni demokratiyalash jarayonlariga jo'shqinlik baxsh etishga qaratilgan. Yanada muhimi bu ish islohotlarning samarali borishiga yo'naltirilganligidir.

Birinchi navbatda, jamiyatda mavjud manfaatlar va munosabatlarni mujassam holda ifodalovchi ijtimoiy-siyosiy institut bo'lmog'i lozim bo'lgan demokratik huquqiy davlatning qaror topish jarayonini ko'rsatib o'tish darkor. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi mamlakatni demokratik yo'ldan rivojlantirishning huquqiy kafolatidir. Aholining huquqiy onggi va madaniyatini oshirish insonning bosh manfaati o'zining erkinligini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi.

Huquqiy ongda u yoki bu huquqiy norma va qonuniy aktlarni ishlab chiqish va amaliyotda qo'llash bilan bog'liq jamiyat huquqiy hayotining turli xil jihatlari aks etadi. Bu mamlakatning strategik yo'lini, bosh maqsadini o'zida ifoda etadi. Hamda umume'tirof etilgan tamoyillarni hisobga olish bilan birga, har bir xalqning milliy-madaniy merosi va qadriyatlariga tayangan holda milliy demokratik tarakqiyot yo'ldan rivojlanish bilan bog'liq hodisadir. Unda fuqarolik jamiyatining milliy-madaniy negizlariga tayanish umumiy qonuniyatdir. Xalqning madaniy hayoti ham muayyan qonuniy aktlar orqali muvofiqlashtiriladi.

Asosiy qonunning demokratik jamiyatni qaror topishiga qo'shgan juda katta hissasi shundan iboratki, u mavhum jamiyat yoki umuman xalqning emas, balki muayyan insonning ehtiyojlari, huquq va erkinliklariga qaratilgandir. Konstitutsiya insonni eng katta boylik sifatida ko'rsatgani holda fuqaro, jamiyat va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni oqilona huquqiy hal etishni rasmiylashtirdi. Konstitutsiyaviy me'yorlar va qonunlarning ustuvorligi, ular inson manfaatini ko'zlab ish tutishiga va shu doirada ijtimoiy o'zaro munosabatlarni maqbul holga keltirishga yo'naltirilganligi mamlakatda barqarorlikni huquqiy jihatdan ta'minlashning, fuqarolik jamiyati asoslarini qaror toptirishning asosiy omilidir.

O'zbek xalqining azaliy orzu-intilishlaridan eng asosiysi demokratik jamiyat barpo etishdan iborat. Bu uning ko'p asrlik madaniy merosida yaqqol aks etgan. Xalq tarixi huquqiy ongning rivojlanish tarixi hamdir. Huquqiy ong insonning o'z huquq va erkinliklari, manfaatlarini anglash, unga amal qilish mas'uliyati va majburiyatlarining qonuniy asoslari bilan bog'liq tasavvurlari, qarashlari, bilimlari majmuidir. Bu huquqiy ongning mohiyatini anglashga yordam beradi. Huquqiy ong rivoji esa jamiyatning ma'naviy yangilanishida muhim o'rin tutadi.

Ma'lumki, demokratik jamiyat qurish uchun avvalo demokratiyaning mohiyatini ravshan anglamoq muhim. Shundan kelib chiqqan holda jahonda demokratiyani amalga oshirishning ikki usuli: bevosita va vakillik demokratiyasi mavjud. Shu jihatdan, respublikamizda saylovlar, saylov yakunlarini aniqlash usuli, teng huquqlilik, fikrlar erkinligi, ko'p partiyaviylik, o'zini boshqarish tamoyillariga amal qilinmoqda.

Demokratiyaning asosiy, umumiy belgilari bilan bir qatorda har bir davlat va jamiyatga xos bo'lgan xususiyatlari ham mavjud. Dunyoda bir-biriga aynan o'xshaydigan, bir xildagi demokratik davlat mavjud emas. Ba'zi siyosatshunoslar Sharq va G'arb demokratiyasi o'rtasida farq yo'q, demokratiya hamma yerda birday bo'lishi haqidagi tushunchalar nazariy va amaliy jihatdan ioto'gridir. Hattoki, G'arb va Sharq demokratiyasinigina emas AQSh, Angliya, Fransiya, Germaniya va boshqa davlatlar demokratiyasini taqqoslaganimizda ham uning o'ziga xos belgilarini ko'rishimiz mumkin. Har bir davlat demokratiyasining o'z xususiyatlari, belgilari, asoslari, tamoyillari bo'lishi tabiiy. Yevropa olimlari Sharq davlatchiligi haqida gapirganda, uni mutloq yakka hokimlik va zo'ravonlikka asoslangan, hech qanday demokratiya belgilari bo'lmagan davlat, deb ta'riflaydilar. Bu narsani Sharq xalqlarining tabiatidan kelib chiqadi, deb hisoblamog'chi bo'lalilar. Chunki, Sharqliklar itoatgo'ylikni yaxshi ko'radilar, ularda o'zini o'zi boshqarish tartib qoidalari shakllanmagan, deb ta'kidlaydilar. Yevropacha demokratiyani ko'r-ko'rona ko'chirib olish qanchalik xato bo'lsa, Sharqda demokratiya an'analari yo'q edi va shuning uchun uni bu yerda o'rnatish mumkin emas, deb hisoblovchilarning fikrlari ham asossiz va xato ekanligi shubhasiz.

Ma'lumki, Yevropada yoki Amerikaning o'zida ham demokratiya avvaldan mavjud bo'lgan emas. Demokratiya haqidagi tushuncha va birinchi demokratik davlat shakli eramizdan oldingi ming yillik o'rtalarida Yunonistonda paydo bo'lgan. Keyin Rim respublikasida rivojlandi Demokratiyaning o'zi jamiyatda qaror topguncha u haqdagi qarashlar va g'oyalar mavjud bo'lgan. Bunday g'oyalar Sharqda ham keng rivoj topgan. Bundan tashqari, bizda juda qadim zamonlardan boshlab jamiyatning turli bosqichlarida o'zini o'zi boshqarish institutlari (an'analari) davom etib

kelgan, jamoa rahbarlari, hokimlar, amirlar va oqsoqollarni keyinchalik esa qozilarni saylash tartibi joriy qilingan. Sharq va G'arb demokratiyasining farqli xususiyatlari jamiyat ma'naviy negizlari asosidir. Sharqda ijtimoiy jarayonlarning bosqichma-bosqich kechishiga moyillik bor. Falsafa va qonun to'g'risida, huquq bilan daxldor jihatlarini ham hisobga olish maqsadga muvofiq. Qadimdan falsafa huquq bilan uzviy bogliq bo'lgan. Bu huquq fanini, huquqshunoslikning falsafa bilan bog'liqligini ko'rsatadi

Sharq mintaqasidagi demokratik harakatlarga, shuningdek, A. Temur va temuriylar davridagi demokratik jarayonlar, Sharq mutafakkirlarining bu masalaga qarashlari ham o'ziga hos. Respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlarda aholining huquqiy ongidagi o'zgarishlar u bilan hamohangdir. [1. – 52 b.]

Ayni vaqtda insonlarning huquq va erkinliklarini kamsitilishiga yo'l qo'ymaydi. Ya'ni erkinlik va qonunga bo'ysunish bir vaqtning o'zida amal qiladi, bir-birini to'ldiradi va bir-birini taqozo etadi. Boshqacha aytganda, qonunlar inson va fuqaroning huquqlarini kafolatlaydi, Shuning barobarida barcha odamlar qonunlarga so'zsiz rioya qilishlari shart.

Davlat hokimiyati tuzilmalarining demokratik mazmuni ko'p jihatdan uni boshqarishda fuqarolarning ishtirok etishi masalasi qanchalik hal qilinganligi bilan belgilanadi. O'zbekistonda ushbu huquqning amal qilishi uchun qonuniy asoslari yaratilgan. Biroq hali jamiyat va fuqarolarni boshqarishda ishtirok etishi, o'zlari qanday boshqarilayotganligi haqida ma'lumot olish huquqini anglay boshlashiga, bu huquqdan foydalana oladigan bo'lishlariga erishish kerak. Shunday sharoitdagina davlat va uning institutlari mansabdor shaxslar jamiyat va fuqaro oldidagi o'z mas'uliyatlarini his qiladilar. Buning uchun fuqarolarning huquqiy ongini va huquqiy madaniyatini yuksaltirish zarur.

Yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida fuqarolarni siyosiy manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun hamma huquqiy, demokratik shart - sharoitlar yaratilgan bo'lsa, aholining o'zi ixtiyoriy ravishda, professional asosda mamlakatning siyosiy hayotida tobora keng ishtirok etadi. Ishonch bilan aytish mumkinki, O'zbekistonda fuqarolarning siyosiy hayotda ishtirok etishidek bu demokratik jarayon tobora kuchayib bormoqda. Fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirish jarayoni yuz berayotgan bir paytda O'zbekiston aholisi turli qatlamlarining manfaatlarini ifoda etishi lozim bo'lgan keng tarmoqli ko'ppartiyali tizim kabi demokratik institutlar hamda boshqa jamoat tashkilotlarining qaror topishi ham muayyan ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan olganda davlatning bosh islohotchilik roli siyosiy partiyalar va jamoatchilik harakatlarining vujudga kelishi, qaror topishi va rivojlanishini sekinlashtirib qo'yadigan har qanday g'ov va to'siqlarni bartaraf etishdan iboratdir. Zero, siyosiy partiyalarsiz va jamoatchilik harakatlarisiz respublikada vakillik demokratiyasini tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu bilan birga demokratiyaning sifati partiyalar sonining ko'p bo'lishi bilan belgilanmasligini ham yodda tutish darkor.

Haqiqatan ham keng ijtimoiy guruhlarining manfaatlarini ifodalash va himoya qilishga, qodir bo'lgan siyosiy partiyalar uchun normal miqyosiy makon yaratib berish muhimdir. Partiyalarning paydo bo'lishi, ularning soni, dasturiy yo'l- yo'riqlarining o'ziga xosligi esa ijtimoiy manfaatlar orqali tabiiy yo'l bilan belgilanmogi kerak. Siyosiy partiyalar mavjud bo'lishining asosiy va birdan-bir prinsipi davlatning konstitutsiyaviy me'yorlarini hurmat qilish, ularga rioya etishdan iborat bo'lmog'i lozim.

Siyosiy partiyalar va ijtimoiy harakatlar xalq bilan hokimiyat o'rtasida asosiy bog'lovchi bo'g'in bo'lgan demokratik institutga tezroq aylanishi g'oyat muhim. Jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy - madaniy muammolariga fuqarolar faol qiziqish bilan qaraganlarida, ular u yoki bu partiya, yoxud harakatning faoliyatida madaniyatli ishtirok etganlaridagina buni amalga oshirish mumkin bo'ladi.

Jamiyatni bosqichma-bosqich isloh qilib borish siyosiy tizimning turli sub'ektlari harakatida izchillik bo'lishini ta'minlash imkonini beradi. Davlat bosh islohotchi sifatida o'z vazifalarini bajarar ekan, ijtimoiy manfaatlarni puxta o'ylab tabaqalash tizimi hamda bosqichma- bosqich uyg'un ro'yobga chiqarish maqsadida shakllantirilayotgan demokratik institutlar va fuqarolik jamiyati elementlari imkoniyatlarini ko'paytirishga har jihatdan ko'mak bermoqda. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va sotsial aloqalar maqbul tarzda amal qilinishini yo'lga qo'yishga barcha choralar bilan

yordam berishda umuminsoniy tamoyillar va me'yorlarni, butun dunyoda chuqur ildiz otgan demokratik qadriyatlarni o'rganmay, ulardan foydalanmay turib, demokratik institutlarni shakllantirish, fuqarolik jamiyatining asoslarini yaratish mumkin emas.

Demokratik islohotlar fuqarolar huquqini himoya qilishni talab darajasida kafolatlab, huquqiy mexanizmlarni, yuksak huqukiy ongni yanada takomillashtirishni taqozo etmoqda, Fuqarolar huquqlarini ro'yobga chiqarishning xalqaro huquqiy va mamlakatda yaratilgan asoslari mavjud. Umumiy e'tirof etilgan demokratik taraqqiyot qadriyatlari, tamoyillari va me'yorlari tobora hayotga singib bormoqda. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 9 yanvar PF-5618-son Farmonida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 13 dekabrda PQ-4551-son "Konstitutsiya va qonun ustuvorligini ta'minlash, bu borada jamoatchilik nazoratini kuchaytirish hamda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2024 yil 18 sentyabrda 588-son "2024-2025 yillarda jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarorida qonun ustuvorligini ta'minlashning eng muhim yo'nalishlari belgilab berildi.

Borgan sari ochiklik, demokratik tamoyillarga, umuminsoniy qadriyatlar va me'yorlarga mansublik ijtimoiy hayotni demokratlashtirish jarayonlarida o'z izini qoldirmokda. Bu o'zgarishlarning jahon hamjamiyati ko'z o'ngida idrok qilinishiga ham ta'sir qo'rsatmoqda. Fuqarolarning siyosiy manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun hamma huquqiy demokratik shart-sharoitlar yaratilgan bo'lsa, aholining o'zi ixtiyoriy ravishda professional asosda mamlakatning siyosiy hayotida tobora keng ishtirok etadi.

Jamiyatning ma'naviy yangilanishida huquqiy ongning yuksalishi bosqichma-bosqich ta'minlab boriladi. Insonning barcha huquqlari davlat ishlarini yuritishda qatnashishi, e'tiqod erkinligi, yig'ilishlar, uyushmalar erkinligi va shu kabi huquqlar havoda muallaq bo'lib qolaveradi. Ya'ni aniq yo'lga qo'yilgan qonun tizimi bo'lmas ekan, demokratiya ham bo'lmaydi. Yangilanayotgan O'zbekistonda fuqarolik jamiyati qurish jarayonida, uning ma'naviy negizlardagi yangilanishlar xalqimizning milliy madaniy merosi va qadriyatlariga tayangan holda inson huquq va erkinligiga, ularning davlat va jamiyat qurilishida faol ishtirok etishi bilan bog'liq. Fuqarolar huquqiy ongining yuksalib borishi, uning negizlaridagi o'zgarishlar orqali kechadi. Milliy-madaniy o'zgarishlar va xususiyatlarga mos Yangi O'zbekistonning konstitutsiyasini qabul qilinishi uning eng muhim asosidir. Iqtisodiy, siyosiy va eng avvalo, huquqiy makon tegishli bosqichma-boskich ta'minlab bormas ekan, insonning barcha huquqlari davlat ishlarini yuritishda qatnashishi, e'tiqod erkinligi, yig'ilishlar, uyushmalar erkinligi va shu kabi huquqlar xavoda muallaq bo'lib qolaveradi. Aniq yo'lga qo'yilgan qonun tizimi bo'lmas ekan, demokratiya ham bo'lmaydi.

Jamiyatning huquqiy asoslari bir tomonlama, muayyan siyosiy maqsad va g'oyalarga moslashtirilgan bo'lib, huquqiy asoslar jamiyatda u yoki bu halqlarning huquqlariga, fuqarolik huquqlariga to'g'ri kelmaydigan soxta huquqiy g'oyalar, normalarni joriy etganligi bilan xarakterlanadi.

Shu nuqtai nazardan, huquqni huquqsizlik, aldov va jinoyat bilan bogliq bo'lgan deyish mumkin. Insonni, u tashkil etgan jamiyatni, tirik mavjudot sifatida uni majburlash, uning xoxish irodasiga to'g'ri kelmaydigan normalarni kiritish, joriy etish mumkin. Ammo, insonni erkin irodasini bo'ysundirib bo'lmaydi. Inson o'zining tabiiy huquqlarini anglagan sari, unga bo'lgan intilish oshib boradi. Jamiyat hayoti sohalariga doir soxta huquqiy normalarni ham kiritish va uni shu asosda talab etish mumkin. Bu jamiyatning o'z negizidan begonalashishiga olib keladi. Bu bilan halqlar va millatlar, insonlar ma'naviy hayot tarzlaridan uzoqlashib boradilar.

Umumiy ijtimoiy havoyilik va inqilobiy vayron qiluvchilik kayfiyati xukm surgan o'sha davrdayoq O'zbekistonda barcha tuzilmalarni farqlamagan holda parchalab tashlash mustaqil davlatchiligimizning taqdiri uchun havflidir, degan qat'iy ishonch paydo bo'ldi. Bizning maqsadimiz bir necha avlod mehnati bilan yaratilgan narsalarni yo'qotmaslik, ularning eng yaxshilarini saqlab qolish, demokratik me'yorlarga, milliy manfaatlarimizga, mustaqilligimizga mos kelmaydiganlarni qayta tashkil etishdan, mazkur tuzilmalarni yangi mazmun bilan boyitishdan iboratdir. O'zbek xalqining boy madaniyati, ta'lim, maorif tizimi, fan totalitarizmidan qolgan meros,

deb parchalab tashlash mumkin emas edi. Biz tanlab olgan yo'l o'zbek xalqining asriy an'alariga, odatlariga, madaniyati va tiliga, shuningdek, jahon sivilizatsiyasi yutuqlariga asoslangan holda mazkur tuzilmalarni yangi mafkuraviy negizga o'tkazish, moslashtirishdan iborat edi.

Bu fikr-mulohazalarni davom ettirib, Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoev "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida "Hozirgi vaqtda yurtimizda rivojlangan demokratik davlat va inson xaq-huquqlari ustuvor bo'lgan fuqarolik jamiyatini barpo etish bilan bog'liq siyosiy faoliyat va islohotlar jadal olib borilmoqda"[2. 81-b.] deydi.

Xalqimizning ming yillar davomida qaror topib kelgan va biz saqlab qolishga intilayotgan an'anaviy sharqona madaniyati g'arb madaniyatidan ko'p jihatdan farq qiladi. Bunda asosiy masala an'anaviy madaniyat hozirgi vaqtda qanchalar ochiq, boshqa qadriyatlarni qabul qilishga qanchalar qodir ekanligidadir. Faqat shundan o'ziga xos madaniyatlarga yashashga qodirdir.

An'anaviy madaniyat bilan qotib qolgan madaniyatni chalkashtirib yubormaslik kerak. An'anaviy madaniyat ikkita o'zaro qarama - qarshi bo'lgan, lekin bir-birini to'ldiradigan tamoyilini ma'lum darajada mahdudlikni tashqaridan bo'ladigan yengil ta'sirlarga qarshilik ko'rsatish va shu bilan birga ma'lum darajada ochiqlikni o'zida uyg'unlashtirib, kelajakda rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. O'zbek madaniyatining, jahon xalqlari madaniyatining rivojlanish xususiyatlarini chuqur bilish davlatni ma'naviy jihatdan qayta tiklash sohasidagi butun siyosatning asosi bo'lmog'i lozim. Chunonchi fuqarolik jamiyatini qaror toptirishning dastlabki yillaridayoq O'zbekiston topib olgan yangilanish va taraqqiyot yo'lida o'zbek xalqini ma'naviy qayta tiklash jarayonlarining xususiyatlari muqarrar hisobga olingan. Bu mamlakatda fuqarolar huquqiy ongining ham yangilanib borishida muhim asos bo'ldi. Demokratiyaga yangi mazmun beradi.

Haqiqatan ham demokratiya faqat nazariya yoki siyosiy jarayongina bo'lib qolmay, shu bilan birga xalqning turmush tarzi va uning butun ruhiyati, an'analari, madaniyati, texnologiyasining xususiyatlari hamdir. Demokratiya g'oyalarini bayon qilish mumkin. Siyosatda demokratiyani yuqoridan «tushirish» mumkin. Lekin bu bilan demokratiya amaliy hayotga singib qoldi, deb bo'lmaydi. Demokratiya xalqning qadriyatiga, har bir insonning boyligiga aylanmogi kerak. Buning uchun aholining huquqiy ongi yetarli darajada rivojlanmog'i lozim. Bu esa bir zumda bo'ladigan ish emas.

Xalqning madaniyatidan joy ololmagan demokratiya turmush tarzining tarkibiy qismi xam bo'la olmaydi. Bu tayyorgarlik ko'rish va demokratiya tamoyillarini o'zlashtirish huquqiy ongni rivojlantirishdan iborat ancha uzoq muddatli jarayondir. Ba'zi davlatlarda bunga erishguncha ko'plab avlodlar yashab o'tgan. Jamiyatni ma'naviy yangilanishini "eskicha qarash va yondoshuvlar bilan" amalga oshirib bo'lmaydi. Bu huquqiy ongning qonuniy asosiga, uning xarakteri va mazmuni tamoyillariga ham bevosita tegishli.

Huquqiy ong rivojiga mafkura ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ma'lumki, mafkura sohasida bo'shliq, vakuum bo'lmaydi. O'zbekiston xalqlarining dunyoqarashi ma'naviy va siyosiy-huquqiy madaniyatining eng ilg'or an'analari asosida ishlab chiqilayotgan milliy mustaqillik mafkurasi individualizmning vayron qiluvchi ta'siriga qarshilik ko'rsatishga qodir.

Mafkuraviy, huquqiy-tarbiyaviy ish, mustaqillik, yuksak madaniyat, ahloqiylik, madaniyat g'oyalarini targ'ib qilish o'tkinchi holga aylanib qolmasligi kerak. Huquq, huquqiy ong, axloq va ma'naviyat bizning nazarimizda, mavhum kategoriyalarga aylanmasligi, faqat tashviqotchi va tarbiyachilarning ishi bo'lib qolmasligi lozim.

Yuksak darajada rivojlangan huquqiy ongga, madaniyatga ega bo'lgan fuqaroni voyaga yetkazish har bir insonning burchidir. Hozirgi Yangilanayotgan O'zbekistonda erkin bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik davlatni, fuqarolik jamiyatini va fuqarolarning o'z-o'zini boshqarishini rivojlanishi bilan bog'liq holda kelajagimizni qurish uchun hamma asoslarga egamiz.

Tanlangan taraqqiyot yo'limiz jamiyatning ma'naviy yangilanishi uchun zarur asoslarni yaratib berdi. Birinchidan, jamiyatning ijtimoiy- iqtisodiy, ma'naviy, milliy g'oyaviy negizi tubdan yangicha asosga qo'yildi; ikkinchidan, jamiyatning taraqqiyotida, ma'naviyatning ustuvor ahamiyatga ega ekanligi etirof etildi. Ma'naviyat va moddiy hayot uyg'unligi tamoyiliga asoslanildi. Uchunchidan, mustabid sovet davrida taqiqlangan milliy madaniy merosimiz, urf-odat va ananalarimiz tiklandi. Jahon sivilizatsiyasi xazinasiga ulkan hissa qo'shgan boy tariximiz buyuk

madaniyatimiz ko'p avlodlar hayoti davomida vujudga kelgan bekiyos tabiiy va xom-ashyo boyliklari, aql-zakovat sohiblari yaratgan ma'naviy meros, imkoniyatlarimiz, xalqimizning yuksak ma'naviyati va axloqiy huquqiy qadriyatlari, zaminimizda yashayotgan odamlarning mehnatsevarligi, saxovatligi, bag'rikengligi va jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rinni egallashga bo'lgan istagi buning garovidir.

Mintaqamiz xududiga asrlar mobaynida ko'plab sivilizatsiyalarning ravnaq topishiga hissa qo'shgan milliy huquqiy ongning barcha xususiyatlari kirib kelgan XXI asrda Yangilanayotgan O'zbekistondagi ulkan o'zgarishlar hamda yangilanishning poydevori va rag'batlantiruvchi kuchi bo'lib qolishi shubhasiz. Jamiyat ma'naviy hayoti sohalari, talim tizimi tubdan isloh qilinib, yangi talim sohasiga o'tildi. U jamiyat ijtimoiy hayoti sohalaridagi talab va ehtiyojlar asosida isloh etildi. Huquqshunos olim A.A.Azizxo'jaev: "jamiyatni demokratlashtirish bu juda murakkab, ko'p qirrali, ayni paytda izchillikni taqoza etadigan ijtimoiy hodisa. Bu jarayon bevosita mamlakat aholisi turli tabaqasi umumiy onglik darajasi, siyosiy madaniyati va voqeylikka munosabati bilan bogliq" [3. 16-b.]. Jamiyat azolarini, xususan yoshlarning manfaatlarini yanada to'liq taminlash, ularning huquqlarini himoya qilishga qaratilgan normativ - huquqiy bazani takomillashtirish masalalari alohida etibor berilganini qayd etish lozim.

Bu mamlakatda fuqarolik jamiyati ma'naviy negizlarini mustahkamlashga va insonlar huquqiy ongining oshishiga xizmat qiladi. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkin: birinchidan, fuqarolik jamiyati milliy va umuminsoniy ma'naviy negizlarga asoslanadi. Ikkinchidan, mustaqillik fuqarolik jamiyati qurish qonuni va tamoyillaridan kelib chiqqan holda uning yangicha qonuniy asoslarini yaratib beradi. Qonunchilikda xalqning milliy-madaniy xususiyatlari, umume'tirof etilgan demokratik tamoyillar bilan uzviy bog'liq xolda amalga oshiriladi. Uchinchidan, nodemokratik huquqiy ong yangicha asosga, demokratik talab me'yorlariga amal qiladi. Bu fuqarolarni yangicha huquqiy ongi va huquqiy madaniyatida namoyon bo'ladi. To'rtinchidan, fuqarolarning huquqiy ongida va madaniyatida inson qadr-qimmati bilan bogliq qadriyatlar, qonun ustuvorligi asosida jamiyat oldida mas'uliyat va majburiyatni his etish madaniyati oshib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ergashev I. Siyosat falsafasi. - Toshkent: Akademiya, 2004. - 52 b.
2. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. 81-bet.
3. Azizxo'jaev A.A. Davlatchilik va ma'naviyat. - Toshkent: Sharq, 2007, 16-bet

КРАЕВЕДЧЕСКАЯ РАБОТА В ШКОЛЕ. «ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЭКОТУРИЗМА В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ» (КАРАГАНДИНСКАЯ ОБЛАСТЬ, ГОРОД КАРКАРАЛИНСК)

**Садуакасова Алтынай Магазовна, учитель географии, педагог- мастер, магистр
ГКП на ПХВ «Школа- лицей 89» имени Дулата Бабатайұлы
акимата города Астаны, Казахстан**

***Аннотация.** Краеведческая работа является важным направлением современного школьного образования, способствующим формированию у учащихся познавательного интереса к родному краю экологической культуры исследовательских и практических навыков. Особое значение краеведение приобретает при изучении природного и культурного потенциала Центрального Казахстана. В работе рассматриваются возможности развития экотуризма на территории Каркаралинского района Карагандинской области. Особое внимание уделяется уникальным природным комплексам Каракаралинских гор, лесным массивам, озёрам, пещерам и другим природным объектам, представляющим значительный интерес для экологического и познавательного туризма.*

***Ключевые слова:** краеведение, школьное образование, экотуризм, Центральный Казахстан, Каркаралы, Карагандинская область, природное наследие, экологическая осведомлённость, туристические маршруты, исследовательская деятельность учащихся.*

Abstract. *Local history studies are an important component of modern school education, contributing to students' interest in their native region, environmental awareness, research skills, and responsible attitude towards natural and cultural heritage. This study focuses on the potential for ecotourism development in Karkaraly, Karaganda Region, one of the distinctive natural and cultural areas of Central Kazakhstan. Particular attention is paid to the natural resources of the Karkaraly area, including mountain landscapes, forests, lakes, springs, caves, and other natural attractions that have significant potential for ecological, educational, and recreational tourism. The study emphasizes the role of school-based local history activities in exploring the region's natural environment, ecological condition, historical and cultural heritage, and existing and potential tourist routes. The practical significance of the study lies in involving students in research and project activities, including the development of local history maps, descriptions of tourist routes, ecological trails, information brochures, and digital educational materials. Such activities contribute to students' environmental responsibility, research competencies, and appreciation of their native land.*

The development of ecotourism in Karkaraly can become a promising direction for the sustainable socio-economic and environmental development of the region, provided that natural ecosystems are protected and tourism resources are used responsibly.

Keywords: *local history studies, school education, ecotourism, Central Kazakhstan, Karkaraly, Karaganda Region, natural heritage, environmental awareness, tourist routes, student research.*

Annotatsiya. *O'lkashunoslik ishlari zamonaviy maktab ta'limining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, o'quvchilarda ona yurtga nisbatan bilishga qiziqish, ekologik madaniyat, tadqiqotchilik va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Markaziy Qozog'istonning tabiiy va madaniy salohiyatini o'rganishda o'lkashunoslik alohida ahamiyat kasb etadi. Ishda Qarag'anda viloyatining Qarqarali tumani hududida ekoturizmni rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Qarqarali tog'larining noyob tabiiy majmualari, o'rmon massivlari, ko'llar, g'orlar va ekologik hamda ma'rifiy turizm uchun katta qiziqish uyg'otadigan boshqa tabiiy obyektlarga alohida e'tibor qaratiladi.*

Kalit so'zlar: *o'lkashunoslik, maktab ta'limi, ekoturizm, Markaziy Qozog'iston, Qarqarali, Qarag'anda viloyati, tabiiy meros, ekologik xabardorlik, turistik yo'nalishlar, o'quvchilarning tadqiqotchilik faoliyati.*

ВВЕДЕНИЕ

Краеведение — одна из самых распространённых и популярных среди педагогов и обучающихся форм внеклассной деятельности по предмету- география. Сущность школьного краеведения заключается во всестороннем изучении учащимися в учебно-воспитательных целях своего края по разным источникам и главным образом на основе непосредственных наблюдений под руководством преподавателя. Школьное краеведение отличается от общественного тем, что оно осуществляется только учащимися и развивается в соответствии с учебными и воспитательными задачами образовательного учреждения. Одно из условий школьного краеведения — руководящее участие учителя. Исходя из программы, состава учащихся класса и местных возможностей, он определяет объекты для исследования, виды и методы работы, организует учащихся и руководит их работой. Поэтому успешные результаты школьного краеведения во многом зависят от заинтересованности самого учителя и от того, как он сумеет заинтересовать краеведческой (поисковой) деятельностью своих учеников.

Учитель должен хорошо знать свой край (область, регион), систематически его изучать и владеть знаниями краеведческой работы со школьниками. Занимаясь краеведческой работой с детьми и подростками, учитель в первую очередь повышает свой интеллектуальный уровень и более глубоко овладевает профессиональной компетенцией. Краеведение для учителя — верный путь к научно-исследовательской деятельности.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В процессе краеведческой работы учащиеся самостоятельно усваивают учебный материал и приобретают навыки, необходимые в жизни, готовятся к практической деятельности и расширяют общеобразовательные знания.

В течении учебного года, учащиеся принимают участие на добровольных началах. Это туристские походы по родному краю, школьные экспедиции, археологические раскопки, организация экспозиций школьного музея и другие виды краеведческой и поисково-исследовательской деятельности.

Развитие экологического туризма в Центральном Казахстане, именно в Каркаралинском районе является актуальным, так как геосистемы Каркаралинских низкогорий имеют разнообразный ландшафт и множество достопримечательностей. Цель данной работы заключается в популяризации экомаршрута, представленной в проекте, а также в рекомендации и предложении для развития экотуризма в Центральном Казахстане на примере геосистем Каркаралинских гор. Методы исследования – полевой, описательный, картографический. Результаты исследования могут применяться для создания типовых рекомендаций по рациональной организации и планированию в индустрии отдыха и туризма на региональном уровне и анализу ее вклада в экономическое развитие в краткосрочной, среднесрочной и долгосрочной перспективах. Сделаны выводы о перспективах развития экотуризма на особо охраняемых природных территориях (ООПТ). По фондовым материалам, а также в результате экспедиционных исследований выявлен оптимальный маршрут, создана карта двухдневного экомаршрута.

В настоящее время развитие туризма является одним из приоритетных направлений для каждого региона нашей страны. Одним из важнейших направлений современного международного туризма является экологический туризм (Гладилин, 2016).[4] Негативные аспекты влияния массового туризма на окружающую среду были отмечены еще в 70-х годах XX-го столетия в зарубежных исследованиях. Рост числа проблем экологического характера привлекал внимание учёных, общественности, сферы бизнеса и др. (Жигула, 2015). [5] Различные организации, которые занимаются экотуризмом, вкладывали в его понимание близкий по направленности, но не совсем определённый смысл. В одних случаях имеются в виду поездки, которые организовываются в места, куда не ступала нога человека. В других случаях — это форма туризма, тесно связанная с принципами охраны окружающей среды. Экотуризм очень уместен и эффективен для поддержания целостности и аутентичности экосистем в нетронутых районах. (Chandel and Kanga, 2020) [7]

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Международная организация экотуризма (TIES) даёт следующую трактовку: экологический туризм – это ответственное путешествие в природные зоны, области, сохраняющее окружающую среду и поддерживающее благосостояние местных жителей (Жигула, 2015, [5] Carvache-Franco, 2020). [8]

Учёные выделяют ряд преимуществ, обладание которыми может сделать ООПТ главным звеном в развитии экологического туризма:

- это расположение в наиболее живописных, привлекательных, интересных с познавательной точки зрения местах;
- обладание сложившейся системой обслуживания туристских групп, отработанной системой туристских маршрутов, опытом организации просветительской работы;
- наличие определённой инфраструктуры и подготовленного персонала;
- формирование позитивного отношения местного населения к конкретному природному объекту и существующим на его территории экологическим ограничениям на хозяйственную деятельность. (Звягина, 2014). [10] в отличие от заповедников развитие туризма для национальных парков является одной из самых важных и официально заявленных видов деятельности. Однако развитие туризма в национальных парках требует создания эффективной инфраструктуры (Гладилин, 2006). [6]

В целом, природа Каркаралинского государственного национального природного парка (КГНПП), предназначенная для сохранения биологического и ландшафтного разнообразия, использования в природоохранных, эколого-просветительных, научных, туристских и рекреационных целях уникальных природных комплексов и объектов Государственного природно-заповедного фонда (ГПЗФ), имеющих особую экологическую, научную, историко-культурную и рекреационную ценность имеет идеальные условия для успешного развития экотуризма. В качестве информационной базы исследования были использованы: литературные источники, материалы предыдущих ботанических исследований (Горчаковский, 1987), [9] фондовые и опубликованные материалы республиканских и областных ведомств и учреждений (Институт географии РК, РГП «Управление природных ресурсов и регулирования природопользования» и др.); данные летописи природы за 2019-2020 годы.

Каркаралинский государственный национальный природный парк (КГНПП) создан в 1998 г., с целью сохранения и восстановления уникальных природных комплексов Каркаралинского и Кентского горных массивов. Территория является излюбленным местом отдыха жителей, как Центрального Казахстана, так и страны в целом.

Геосистемы Каркаралинских низкогорий расположены в восточной части Казахского мелкосопочника, на территории Каркаралинского района Карагандинской области. Они представляют собой мелкосопочный рельеф с изолированными массивами низкогорий, простирающийся с севера — северо-запада на юго-восток на 30–35 км, шириной 20–25 км. Горы являются одними из наиболее высоких в Центральном Казахстане и состоят из отдельных грядовых гор (Жиренсакал, Актерек, Мырзашоки, Каркаралы, Бугулы, Коктюбе, Шанкоз). Самый высокий пик — Комсомольский с высотой 1403 м над уровнем моря, входящий в южную гряду Жиренсакал. Юго-восточнее этой гряды расположены горы Актерек высотой 1230 м над уровнем моря и Мырзашоки высотой 1170 м над уровнем моря. Севернее расположены: зубчатая гряда Каркаралы высотой до 1115 м над уровнем моря (давшая название всему горно-лесному массиву), гряда Бугулы (1323 м над ур. моря) и гряда Шанкоз высотой до 1360 м над ур. моря. На западе расположена семивершинная Коктюбе (1254 м над ур. моря). Каркаралинский горнолесной массив разделен широкими межгорными долинами Кендара, Курозек, Каратока и другие, богат пресными подземными водами. (рисунок 1)

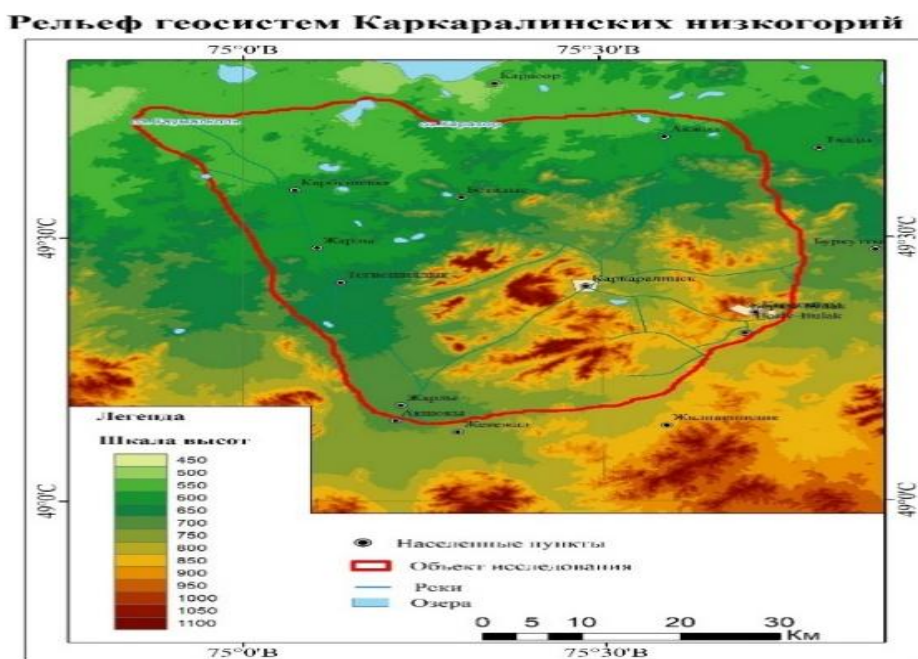

Рисунок 1 – Расположение изучаемой территории (карта составлена автором в программе ArcGIS)

Разнообразие рельефа, почвенного покрова определило развитие фиторазнообразия.

Методы исследования: описательный, картографический, полевой.

В работе использовались общегеографические методы. С целью предварительного ознакомления с объектом исследования, а также выявления степени соответствия картографического материала территории, выработки единой для всего маршрута методики наблюдений и фиксации компонентов выполнена рекогносцировка местности.

NDVI (Normalized difference vegetation index, Нормализованный вегетационный индекс) — это показатель качества и количества флоры в пределах рассматриваемой территории. Данная методика использует спутниковые снимки, в которой показываются, как растительное сообщество поглощает или отражает красные, либо инфракрасные излучения.

Так, фиторазнообразие для человеческого глаза зеленое, так как хлорофилл отражает зеленые волны. Кроме того, этот пигмент поглощает красные волны, в результате которого осуществляется фотосинтез. Так, флора растет и развивается. Также клеточная структура растительного покрова отражает инфракрасное излучение. Из этого следует, что представитель флоры, в котором достаточно хлорофилла и хорошо функционирующая клеточная структура, поглощает красное излучение, тогда как инфракрасное наоборот отражает. [1]

3. Результаты исследования. На первом этапе исследовательского проекта мы занялись поиском литературных данных по изучаемой территории с целью дачи характеристики географического положения и природных условий района, посетив библиотеки, в результате чего был собран и обработан ряд источников. Далее, была совершена поездка на территорию геосистем города Каркаралинск, а именно Каркаралинские горы.

Организация полевых исследований геосистем Каркаралинских низкогорий включала в себя.

- 1) Экскурсию, изучение, анализ.
- 2) Сбор гербарного материала растительного покрова разных систематических групп. На данном этапе был собран гербарий, определены виды растений;

Картографический метод исследования включал в себя моделирование единого природно-территориального комплекса, с учетом сохранения его геометрического образа. Выбор ключевых участков основывался на географической и индикационной локализации картографируемых экосистем. Анализ пространственных образов выполнялся во взаимосвязи геометрической и генетической сторон изучаемого объекта. Каждому ключевому участку свойственны индивидуальный генетический процесс и структура пространственных форм. (Рисунок 2)

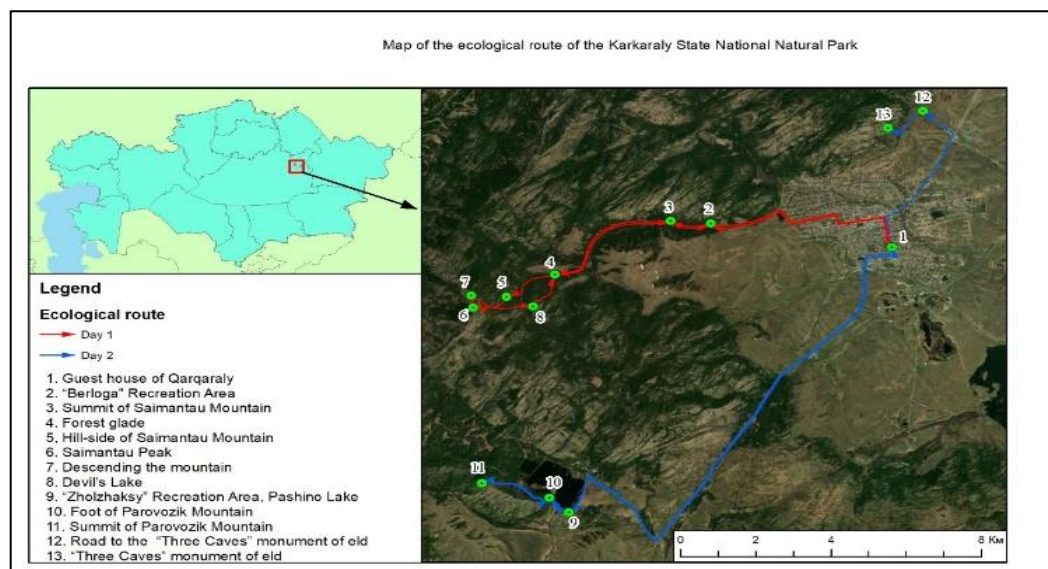

Рисунок 2 – Карта-схема экологического маршрута в Каркаралинском Государственном природном парке (оставлено автором в программе ArcGIS)

Маршрут разрабатывался на основе выезда 29 января 2023 года с областного центра г. Караганда, были проведены измерения времени достижения привлекательных участков (рисунок 2) с базированием в гостевом доме. Маршрут предполагал запись движения по GPS навигатору с выделением кэмпингов и привлекательных рекреационных мест (таблица 1)

Таблица 1

Экомаршрут в Каркаралинский государственный национальный природный парк (КГНПП)

День 1			
№	Объект	Время пребы вания	Координаты (WGS 84)
1.	Отправление с г. Караганды	7:00	49.804883, 73.096593
2.	Прибытие в гостевой дом г. Каркаралинск	10:00	49.407408, 75.479192
3.	Начало пешего пути – зона отдыха «Берлога»	11:00	49.411677, 75.435947
4.	Дорога на вершину горы Саймантау	11:30	49.412150, 75.426321
5.	Лесная поляна	12:30	49.402429, 75.398606
6.	Склон горы Саймантау	13:20	49.398388, 75.387128
7.	Вершина горы Саймантау	14:30	49.396456, 75.379168
8.	Спуск с горы	14:45	49.398632, 75.378687
9.	Чертово озеро	15:30	49.396639, 75.393385
10.	Лесная поляна	16:30	49.402429, 75.398606
11.	Конец пути – зона отдыха «Берлога»	17:30	49.411677, 75.435947
12.	Возвращение в гостевой дом г. Каркаралинск	18:00	49.407408, 75.479192
День 2			
1	Отправление с гостевого дома г. Каркаралинск	10:45	49.407408, 75.479192

2.	Начало пешего пути – зона отдыха «Жолжаксы», озеро Пашеное	11:00	49.359389, 75.401935
3.	Подножье горы Паровозик	11:30	49.362016, 75.397301
17.	Вершина горы Паровозик	12:30	49.365113, 75.380875
18.	Подножье горы Паровозик	13:15	49.362016, 75.397301
19.	Конец пешего пути – зона отдыха «Жолжаксы», озеро Пашеное	13:45	49.359389, 75.401935
20.	Возвращение в гостевой дом г. Каркаралинск	14:00	49.407408, 75.479192
21.	Дорога на памятник древности «Три пещеры»	16:00	49.432071, 75.486543
22.	Памятник древности «Три пещеры»	16:15	49.428893, 75.479094
23.	Возвращение в г. Караганда	20:15	49.804883, 73.096593

Процесс создания карты для представленного экомаршрута включил в себя участие в походе и установление координат нахождения на территории каждого ключевого участка, которое затем было использовано в программе ArcGIS. На первом этапе создания карты в программе ArcGIS был создан точечный слой, содержащий ключевые участки. Затем, непосредственно в программе ArcGIS была создана экологическая тропа, включающая в себя информацию по каждому объекту, его фотографию.

Путешествия оставляют яркие воспоминания о местной красоте ландшафтов и естественной природе этих мест.

На втором этапе исследования, участие моего учащегося 9 класса Шайхиева Армана на городском конкурсе по краеведению с темой «Туристический маршрут по городам Казахстана» (город Каркаралинск), заняли 2 призовое место.

Результаты проведенных исследований позволяют отметить, что в данных системах наблюдается, наиболее привлекательная территория для развития туризма является Каркаралинский государственный национальный природный парк (КГНПП). По экспедиционным исследованиям в период 2020-2021 года по маршруту было отмечено 7 памятников природы: причудливое естественное строение – «Каменная палатка»; расположенные в урочище Маликсай «Три пещеры» или «Пещера первобытного человека» – небольшой каменный каньон из гранитных плит и тремя входными отверстиями в подземелье, место стоянок человека ново-каменного и бронзового веков; озера Шайтанколь и Бассейн, культурно – историческое наследие города Каркаралы. В результате изучения природной среды Каркаралинского государственного национального природного парка (КГНПП), нами был разработан двухдневный экомаршрут, с учётом рекреационной привлекательности и богатого флористического разнообразия, а также производился сбор гербария для видового определения.[2]

ВЫВОДЫ

Туристские возможности геосистем Каркаралинского государственного национального природного парка (КГНПП) имеют достаточное количество преимуществ: удобное географическое расположение, хорошо сохранившийся природный потенциал, богатое культурно-историческое наследие.

Для эффективного использования природного потенциала Каркаралинского государственного национального природного парка КГНПП предлагаем внедрение экомаршрута выходного дня с базированием в гостевых домах. Создание экомаршрутов предполагает трансформацию туристско-рекреационной инфраструктуры (туристско-информационных, эколого-образовательных и экотуристических визит – центров, туристических карт рекреационных и историко-культурных достопримечательностей).[3]

Прогнозные предположения о развитии объекта исследования: разработанное научное внедрение экомаршрутов в туристическую отрасль, может применяться для создания

типовых рекомендаций по рациональной организации и планированию в индустрии отдыха и туризма на региональном уровне и анализу ее вклада в экономическое развитие в краткосрочной, среднесрочной и долгосрочной перспективах.

Результаты исследования могут применяться для создания типовых рекомендаций по рациональной организации и планированию в индустрии отдыха и туризма на региональном уровне и анализу ее вклада в экономическое развитие в краткосрочной, среднесрочной и долгосрочной перспективах.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

[1] Дикарева Т.В., Леонова Н.Б. (2014) Фиторазнообразие сопок Каркаралинского Национального парка (Республика Казахстан). Аридные экосистемы, №4 [61, [105-114]

[2] Историко-краеведческий сайт Шуак. www.shuak.kz, idrive.kz. «От Павлодара до Каркаралинска» Н. Коншин. Татьяна Тен

[3] Сборник научных материалов Каркаралинского государственного национального природного парка. (2011). Сост. Шарипов Ш.Ф., Резниченко С.М., Чумаченко П.А. Глаسير, Караганда, Казахстан

[4] Гладили В.А., Котова Т.Н. (2016). Инновационные решения для экономического развития туристических кластеров, как фактор развития внутреннего туризма региона. Конкурентоспособность в глобальном мире: экономика, наука, технологии. № 8-1 [20, 99-102].

[5] Жигула Л.Д. (2015). Основы экологического туризма, Проспект, Москва, Россия.

[6] Гладили В. А. (2006). Если знаешь, то и соломку не стели...управление эффективностью предпринимательской деятельности сельскохозяйственных предприятий. Российское предпринимательство. № 9, [87-91].

[7] Chandel, R.S., & Kanga, S. (2020). Sustainable Management of Ecotourism in Western Rajasthan, India: A Geospatial Approach. GeoJournal of Tourism and Geosites, 29(2), [521–533]. <https://doi.org/10.30892/gtg.29211-486>

[8] Carvache-Franco, M., Carvache-Franco, O., & Carvache-Franco, W. (2020). Exploring the Satisfaction of Ecotourism in Protected Natural Areas. GeoJournal of Tourism and Geosites, 29(2), [672–683]. <https://doi.org/10.30892/gtg.29223-498>

[9] Горчаковский П.Л. (1987) Лесные оазисы Казахского мелкосопочника, Наука, Москва, Россия

[10] Звягина Е.С. (2014). Перспективы развития экологического туризма на особо охраняемых природных территориях. Власть. №1, [74-76]

BUXORO AMIRLIGI TAXT VORISLARINING

BOSHQARUV AMALIYOTI

Egamberdiyev Alisher Muzaffar o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O'zbekiston

e-mail: alisheregamberdiyev@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asr oxirida Buxoro amirligida amal qilgan davlat boshqaruvi tizimi, xususan, taxt vorisini oliy hukmdorlik maqomiga tayyorlashning amaliy va institutsional mexanizmlarini tahlil etishga bag'ishlangan. Ishda valiahd shahzodalarning nufuzli viloyatlarga hokim etib tayinlanishi shunchaki hududiy idora amaliyoti bo'lib qolmay, bo'lajak hukmdor atrofida o'ziga xos ma'muriy-siyosiy tayanch, ya'ni kichik saroy tizimini shakllantirish vositasi bo'lganligi tarixiy manbalar vositasida isbotlanadi. Tadqiqot doirasida viloyat ma'muriyati, lashkarboshilar va saroy ichki xizmatchilarini saralash mezonlari

o'rganilib, an'anaviy urug'-aymoqchilik rishtalari bilan bir qatorda shaxsiy sadoqat, boshqaruv mahorati hamda axboriy ustunlik omillari xizmat pog'onalarida ko'tarilishning bosh mezoni bo'lganligi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, poytaxtdagi oliy nufuz egalari bilan viloyatdagi valiahd doirasi o'rtasidagi siyosiy muvozanat, otaliqlik institutining davlat boshqaruvidagi murakkab o'rni hamda vorisning taxtga o'tirish jarayonida viloyat a'yonlarining mavqei mahalliy yilnomalar va xorijiy kuzatuvchilarning asarlari qiyosiy tahlili asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Mang'itlar sulolasi, kichik saroy, viloyat boshqaruvi, otaliq, qo'shbegi, saroy a'yonlari, mansab taqsimoti.

Аннотация. Данное исследование посвящено анализу системы государственного управления, действовавшей в Бухарском эмирате во второй половине XVIII – конце XIX века, в частности практических и институциональных механизмов подготовки наследника престола к статусу верховного правителя. На основе исторических источников в работе доказывается, что назначение наследных принцев (валиахдов) правителями влиятельных провинций (вилаятов) являлось не просто практикой территориального управления, но и средством формирования вокруг будущего правителя своеобразной административно-политической опоры – системы “малого двора”. В рамках исследования изучены критерии отбора провинциальной администрации, военачальников и внутренних придворных служащих; показано, что наряду с традиционными кланово-родственными связями ключевыми критериями продвижения по службе выступали личная преданность, административные навыки и факторы информационного преимущества. Кроме того, на основе сравнительного анализа местных хроник и трудов иностранных наблюдателей освещаются политический баланс между высшей столичной знатью и окружением наследника в провинции, сложная роль института аталычества в государственном управлении, а также позиции провинциальной знати в процессе восхождения наследника на престол.

Ключевые слова: Бухарский эмират, династия Мангитов, малый двор, провинциальное управление, аталык, кушбеги, придворная знать, распределение должностей.

Abstract. This study analyzes the system of state governance in the Emirate of Bukhara during the second half of the eighteenth and late nineteenth centuries, with a specific focus on the practical and institutional mechanisms employed to prepare the heir to the throne for supreme rule. Drawing on historical sources, the paper demonstrates that appointing crown princes (valiahds) as governors of influential provinces (vilayets) was not merely a territorial administrative practice, but a means of establishing a distinct administrative-political support system – a “minor court” – around the future ruler. Within the scope of the study, the selection criteria for provincial officials, military commanders, and internal court attendants are examined, revealing that alongside traditional tribal and kinship ties, personal loyalty, managerial competence, and information advantage served as primary criteria for career advancement. Furthermore, based on a comparative analysis of local chronicles and accounts by foreign observers, the article elucidates the political balance between the supreme capital elites and the heir's provincial circle, the complex role of the institution of ataliqship in state administration, and the influence of provincial dignitaries during the heir's accession to the throne.

Keywords: Emirate of Bukhara, Manghit dynasty, minor court, provincial governance, ataliq, kushbegi, court dignitaries, allocation of administrative offices.

KIRISH

Buxoro amirligida davlat boshqaruvi tuzilmasi, oliy hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishi hamda sulolaviy vorislik an'analari ko'p asrlik sharqona davlatchilik tajribasiga asoslangan murakkab tizim sanaladi. Mazkur tizimda taxt vorisini amaliy davlat ishlariga tayyorlash, uning siyosiy idrokini yuksaltirish, hududlarni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish hamda mustaqil qaror qabul qilish salohiyatini sinovdan o'tkazish davlat barqarorligini ta'minlashning eng muhim omillaridan biri hisoblangan. Mang'itlar sulolasi hukmronligi davrida markaziy hokimiyat nufuzini viloyatlarga yoyish va ayni paytda bo'lajak amirni yirik siyosiy maydonga hozirlash maqsadida uni

strategik ahamiyatga molik bekliklar – xususan, Qarshi, Karmana kabi hududlarga hokim etib tayinlash mustahkam odat tusiga kirgan edi. Mazkur jarayon shunchaki mahalliy ma'muriyatni idora etish bilan cheklanib qolmasdan, tub mohiyatiga ko'ra kelajakdagi markaziy hukumat poydevorini oldindan qurish, saroy a'yonlarining yangi toifasini saralab olish va bo'lajak hukmdorning shaxsiy siyosiy guruhini vujudga keltirish maydoni vazifasini bajargan.

Sharq an'anaviy davlatchiligi tarixshunosligida viloyat hokimiyati markaziy saroy apparatining kichraytirilgan ko'rinishi sifatida talqin qilinadi. Bo'lajak hukmdorning viloyat boshqaruviga yuborilishi bevosita uning atrofida maslahatgo'ylar, murabbiylar, mahalliy amaldorlar, lashkarboshilar hamda xos mulozimlardan iborat alohida ijtimoiy-siyosiy doiraning, ya'ni shartli ravishda kichik saroy deb nomlanuvchi mahkama tizimining qat'iy qaror topishiga turtki bergan. Beklikni boshqargan shahzodalarning shaxsiy qarorgohi, devonxona tartiboti va o'ziga xos amaldorlar silsilasi mavjud bo'lib, ular amalda oliy hukmdorning viloyatdagi muvaqqat noibi sifatida ish yuritganlar [1; 6-b.]. Shu jihatdan olib qaralganda, mazkur ma'muriy muhit valiahd uchun boshqaruv tajribasini orttirish vositasi bo'lish barobarida, taxtga o'tirish arafasida va undan keyingi davrda uning eng ishonchli suyanchig'iga aylanuvchi tarafdorlar guruhini saralash maydoni vazifasini ham o'tagan.

Ushbu mavzuning dolzarbligi shundaki, Buxoro amirligida oliy hokimiyatning vorislik mexanizmlari, markaz va viloyatlar o'rtasidagi ma'muriy munosabatlar hamda saroy elitasining shakllanish qonuniyatlari uzoq yillar davomida ko'pincha faqat tor doiradagi sulolaviy ziddiyatlar sifatida tadqiq etib kelindi. Vaholanki, valiahd atrofida shakllangan ma'muriy-siyosiy guruhning tuzilishi, ularning davlat idorasidagi o'rni va hokimiyat almashinuvidagi roli an'anaviy davlatchiligimizning ichki mexanizmlarini, qaror qabul qilish jarayonlarini hamda mansabdorlarni xizmatga jalb etish usullarini chuqur anglash imkonini beradi. Mazkur tadqiqotda aynan ushbu kichik saroy fenomenining paydo bo'lishi, uning amaldorlar saralovidagi o'rni hamda markaziy davlat idorasi bilan o'zaro aloqalari yaxlit bir tizim sifatida ko'rib chiqiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda tarixiy bilishning obyektivlik, tarixiylik, mantiqiylik va tizimlilik kabi tamoyillariga qat'iy amal qilindi. Buxoro amirligidagi valiahdlik instituti va uning atrofidagi ma'muriy tuzilmalarni tadqiq etish jarayonida qiyosiy-tarixiy, tarixiy-genetik hamda manbashunoslik tahlili usullaridan keng foydalanildi. Xususan, qiyosiy-tarixiy usul vositasida Mang'itlar sulolasining turli davrlarida valiahdlar tasarrufidagi viloyat mahkamalarining tuzilishi, ularning amaldorlar tanlash tamoyillari va markaz bilan o'zaro aloqalari qiyoslanib, umumiy hamda o'ziga xos jihatlari ajratib ko'rsatildi. Tarixiy-genetik usul esa kichik saroyda tarbiya topgan ma'muriy a'yonlarning keyinchalik poytaxtga ko'chib o'tishi va markaziy davlat apparatidagi yetakchi lavozimlarni egallash jarayonini uzluksiz rivojlanishda o'rganish imkonini berdi.

Tadqiqotning manbaviy asosini mahalliy saroy yilnomalari, xususan, Mir Abdulkarim Buxoriyning tarixiy asari, shuningdek, Buxoro xonligi ma'muriy tizimini bevosita kuzatgan rus harbiy sharqshunoslari va sayyohlarining tadqiqotlari tashkil etadi. Shuningdek, xorijiy elchilar va sayyohlar qoldirgan tavsifiy xotiralar qiyosiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan tanqidiy ko'rikdan o'tkazildi. Davlat tuzilmasi, harbiy unvonlar, soliq-moliya idorasi hamda saroy ichki xizmati kabi lavozimlarni tahlil qilishda institutsional yondashuv qo'llanilib, ularning har biri alohida boshqaruv instituti sifatida baholandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tarixiy dalillar shuni ko'rsatadiki, valiahd shahzodaning viloyatdagi qarorgohi poytaxt saroyining aynan takrorlangan nusxasi bo'lmagan. Uning tuzilishi, a'yonlar tarkibi va xizmatchilar soni shahzodaning shaxsiy ehtiyojlari, viloyatning xo'jalik imkoniyatlari, mahalliy urug'larning ta'siri hamda poytaxt bilan aloqalarga qarab shakllangan. Viloyat hokimi bo'lgan valiahd tasarrufida devonxona, shaxsiy soqchilar bo'linmasi, soliq-moliya idorasi hamda xo'jalik ishlari bilan mashg'ul bo'lgan ko'plab xizmatchilar toifasi faoliyat yuritgan [1; 6-b.]. Voris o'z hududida

markaziy davlat apparatining kichik andozasini barpo etish barobarida, mahalliy sharoitga moslashuvchan boshqaruv tizimini joriy qilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmiga oid ma'lumotlar viloyat beklari, jumladan, taxt vorislari hududiy idorani mustahkamlashda, avvalo, yaqin qarindoshlariga tayanganligini tasdiqlaydi. Bunday amaliyot sulolaviy xavfsizlik, umumiy manfaatdorlik hamda kutilmagan fitna va xiyonatlarning oldini olish intilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan [2; 351-b.]. Mahalliy xalq va ko'chmanchi urug' oqsoqollari bekning yaqin qarindoshlarini uning to'la huquqli vakili sifatida qabul qilgan hamda ularga oliy darajadagi ehtirom ko'rsatgan. Shunday qilib, qarindoshlik rishtalari maishiy doiradan chiqib, viloyat boshqaruvini amalga oshirishning muhim vositasiga aylangan. Valiahdning o'z bekklik hududida sinalgan qarindoshlarini va xizmatda o'zini ko'rsatgan xos a'yonlarini tayanch mansablarga qo'yishi uning bo'lajak markaziy boshqaruvi uchun poydevor yaratishning dastlabki bosqichini tashkil etgan.

Biroq mansab taqsimoti faqatgina qarindosh-urug'chilik doirasi bilan cheklanib qolmagan. Ayrim Ko'histon beklari markazdan uzoqroq tobe yerlarga o'z yaqinlaridan bo'lgan kichik beklarni tayinlashdan ongli ravishda tiyilganlar. Ular bunday hududlar idorasini xizmatda sinalgan sodiq mulozimlariga yoki soliq yig'ish amaliyotini puxta egallagan sarkorlarga topshirganlar [3; 80-b.]. Mazkur holat bek uchun mahalliy daromadlar ustidan qat'iy nazorat o'rnatish, farmonlarning og'ishmay bajarilishini ta'minlash va eng muhimi, mahalliy zodagonlarning mustaqil kuchga aylanib, markazga bo'ysunmay qo'yishining oldini olish zarurati bilan izohlangan. Shu sababli, amaliy xizmat orqali sinalgan sarkor ayrim paytlarda nasab jihatidan yaqin kishidan ko'ra ishonchliroq suyanch vazifasini o'tagan. Demak, ma'muriy idorada amaliy layoqat va sadoqat nasabiy imtiyozlardan ustun qo'yilgan holatlar an'anaviy jamiyatda ham keng uchrab turgan.

Viloyatdagi xizmat amaldorlarning qobiliyati va sadoqatini uzluksiz tekshirish imkonini bergan. Valiahd o'z atrofida jamlangan amaldorlarni soliq undirish, ekin maydonlari va suv tarmoqlarini nazorat qilish, harbiy safarbarlikni amalga oshirish, yozishmalar olib borish hamda mahalliy kayfiyatni kuzatish kabi turli darajadagi murakkab vazifalarga jalb etgan. Topshiriqni sadoqat va yuksak natija bilan bajargan amaldor shahzodaning cheksiz ishonchini qozongan hamda kelgusida yuksakroq lavozimlarga ko'tarilish imkoniga ega bo'lgan. Aksincha, buyruq ijrosida sustkashlikka yo'l qo'ygan, xiyonat yoki suiiste'mollik alomatlarini namoyon etgan shaxslar ma'muriy doiradan butunlay chetlashtirilgan. Shu ma'noda, kadrlar saralovi bir martalik tayinlov emas, balki davomli amaliy kuzatuv, xizmat va sinov jarayonidan iborat bo'lgan.

Valiahd boshqaruvidagi saroy tuzilmasida yasovulboshi boshchiligidagi yasovullar guruhi alohida siyosiy va xavfsizlik o'rniga ega bo'lgan. Yasovullar rasmiy qabullarda va tantanalarda shahzodaning hamrohi bo'lish bilan birga, viloyatdagi umumiy ahvolni kuzatib borgan, chekka tumanlardan axborot to'plagan va muhim ma'lumotlarni bevosita valiahdga yetkazib turuvchi shaxsiy kuzatuvchilar vazifasini o'taganlar [2; 351-b.]. Yasovullarga topshirilgan vazifalar ko'pincha xavfsizlik, tezkor xabarlarini yetkazish va mahalliy ma'murlar faoliyatini nazorat qilish bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Ushbu tezkor axborot oqimi shahzodaga mahalliy amaldorlarning o'zboshimchaliklarini jilovlash, xalq noroziligining oldini olish hamda poytaxtdagi oliy saroy a'yonlaridan mustaqil bo'lgan xolis ma'lumotlarga ega bo'lish imkonini yaratgan.

Shahzodaning ma'muriy-siyosiy tarbiyasida otaliq mansabi nihoyatda katta mavqega ega bo'lgan. Otaliq yosh valiahdni davlat boshqaruvi qoidalari, saroy odobnomasi va harbiy ishlar bilan tanishtiruvchi bosh murabbiy hisoblangan [4; 53-b.]. Valiahd voyaga yetguniga qadar otaliq amalda viloyatning barcha ishlarini idora qilgan va uning nomidan qarorlar qabul qilgan. Bunday yaqinlik otaliqni oddiy yo'l-yo'riq ko'rsatuvchidan siyosatga bevosita ta'sir o'tkaza oladigan qudratli arbob darajasiga ko'targan. Otaliq o'z qarindoshlari va tarafdorlari orqali valiahd atrofidagi mansablar taqsimotini ham belgilab bergan. Shu bilan birga, tarixiy manbalarda qayd etilganidek, otaliqlik mansabi ayrim sharoitlarda markaziy hokimiyatni zaiflashtirish va davlat idorasini qonunga zid ravishda egallash vositasiga ham aylanishi mumkin bo'lgan [4; 53-b.]. Bu holat kichik saroyning markaziy hokimiyat uchun ikki tomonlama xususiyatini – bir tomondan bo'lajak davlat xizmatchilarini yetishtiruvchi, ikkinchi tomondan markazga bo'ysunmaydigan guruhlarini paydo qiluvchi muhit ekanligini ko'rsatadi.

Valiahd saroyi siyosiy va ma'muriy mansablar bilangina cheklanib qolmagan. Shahzodaning atrofi uning kundalik oromi, salomatligi, shaxsiy xavfsizligi va el oldidagi obro'yini ta'minlaydigan xos xizmatchilardan ham tarkib topgan. 1868-yilga oid kuzatuvlarda tirnoqchi, tanani uqalovchi hamda uzoq safarlardan keyin shahzodaning jismoniy horg'inligini yozuvchi mulozimlar alohida qayd etiladi [5; 90-b.]. Ularning vazifalari tor maishiy ko'rinishga ega bo'lsa-da, hukmdor vujudiga doimiy yaqinlik bunday xizmatchilarni saroyning eng ishonchli ichki halqasiga aylantirgan. Saroy ichidagi fitnalar va zaharlash xavfi yuqori bo'lgan sharoitda bunday xizmatchilarning sadoqati nihoyatda yuksak qadrlangan.

To'shakchi shahzodaning tungi osoyishtaligi uchun joy tayyorlashga mas'ul bo'lgan bo'lsa, qimmatbaho egar-jabduqlar, zarbof liboslar va jangovar qurollar xazinachi nazoratida saqlangan. Xazinachi boylikni asrash bilan cheklanmay, tantanali yurishlarda shahzoda oti yonida piyoda borib, uning saxovati, qudrati va saltanat dabdabasini xalqqa namoyish etishga xizmat qilgan [5; 90-b.]. Moddiy boyliklarga bevosita daxldorlik xazinachidan yuksak darajadagi to'g'rilik va sadoqatni talab qilgan. Shu bois ushbu lavozimga faqat eng yaqin, xizmatda sinalgan shaxslar tayinlangan va ularning saroydagi mavqei rasmiy unvonidan ancha kengroq bo'lgan. Tantanali yurishlarda xizmatchilar safining oldida jarchi yoki toj-u taxt posboni yurib, yo'lni ochgan, valiahdning tashrifini e'lon qilgan va marosim tartibini saqlagan [5; 90-b.]. Bu kabi xizmatkorlarning barchasi markaziy mansablarga ko'tarilgan deyish to'g'ri bo'lmasa-da, hukmdorga kundalik yaqinlik ularning ayrimlariga keyinchalik davlat idorasida jiddiy nufuzga ega bo'lish imkonini yaratgan.

Kichik saroyning markaziy hukumat uchun tayanch manbaiga aylanishi amir Nasrulloning Qarshi beklik davridagi faoliyatida yaqqol ko'rinadi. Shahzodaga sadoqat ko'rsatgan va unga maslahat bergan G'uzor hokimi Mo'minbiy dodxoh hamda keyinchalik davlatning oliy qo'shbegisi darajasiga ko'tarilgan Hakimbiy uning tayanch doirasida shakllangan arboblardan bo'lgan. Nasrullo 1826-yilda Buxoro taxtini egallagach, Qarshi davrida sinalgan xos kishilar poytaxt boshqaruviga jalb qilinib, avvalgi amaldorlar o'rnini egallaganlar [6; 225-b.]. Bu o'zgarish shunchaki mansab almashinuvidan kengroq mazmunga ega bo'lib, yangi amirning shaxsiy ishonchga tayangan boshqaruv tizimini o'rnatishiga hamda markaziy devonni to'liq o'z izmiga bo'ysundirishiga xizmat qilgan. Valiahd taxt uchun kurash boshlaganida viloyatdagi lashkariy, moddiy va axboriy tayanchi uning eng katta quroli bo'lgan, taxt egallangach esa ushbu jamoa davlatning yangi ma'muriy tayanchiga aylangan.

Fransuz sayyohi Gabriel Bonvalotning 1880-yillar boshidagi kuzatuvlarida Buxoro amirligi viloyatidagi shahzoda atrofida shakllangan harbiy-ma'muriy a'yonlar majmuasi aniq tasvirlangan [7; 183-b.]. Chorjo'y qarorgohida amirning o'g'li – to'rajon boshchiligida to'laqonli saroy tartiboti amal qilgan bo'lib, uning qabulxonasida oliy harbiy boshliqlar va oq soqolli ma'muriy a'yonlar qat'iy mavqe masofasini saqlagan holda xizmatda turganlar [7; 183-b.]. Sayyoh qarorgoh devorlariga turli qurol-yarog'lar osilganini, baland shiftli xonalarda to'rajonning ortida ko'plab a'yonlar ehtirom bilan tik turganini, ayvon ostida esa shahzoda taklif etgan ziyofatda viloyatning eng nufuzli harbiy qo'mondonlari jam bo'lganini qayd etadi [7; 183-b.]. Ushbu ma'lumotlar viloyatdagi valiahd saroyi oddiy qarorgoh bo'lmay, balki o'ziga xos protokol va harbiy-ma'muriy intizomga ega mustahkam hokimiyat markazi bo'lganini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, taxt vorisining hokimiyat tepasiga kelishi nafaqat uning viloyatdagi kadrlariga, balki poytaxt Arkida oldindan tuzilgan yashirin ma'muriy guruhlarining faoliyatiga ham bevosita bog'liq bo'lgan. Tarixchi Mir Abdulkarim Buxoriyning ma'lumot berishicha, shahzoda Mir Sayyid Haydar Qarshida hokim bo'lgan davrida Buxoro poytaxtida uning tarafdorlaridan iborat nufuzli doira mavjud edi [8; 153-b.]. Ushbu ittifoq boshida qo'shbegi O'tkur So'fi, Xoja Sodiq, harbiy to'pchilar qo'mondoni To'pchiboshi Muhammad Amin hamda mamlakatning bosh qozisi – Qozulquzzot Mirzo Fazl turgan [8; 154-b.]. Amir Shohmurod vafot etgan zahoti ushbu ma'muriy guruh Ark saroyini zudlik bilan nazoratga olib, ehtimoliy muxolif amirlarni zanjirband qilgan va valiahd Sayyid Haydar Qarshidan yetib kelguniga qadar poytaxt xavfsizligini to'liq ta'minlagan [8; 154-b.]. Bu holat shuni ko'rsatadiki, valiahdlik faoliyati faqat viloyat ichidagi saroy bilan cheklanib qolmay, poytaxtdagi oliy a'yonlar bilan mustahkam ittifoq tuzishni ham talab etgan.

Mang'itlar sulolasining Buxoro taxtidagi hukmronligi davrida, xususan Muhammad Rahimbiy otaliq hamda Daniyolbiy otaliq boshqaruvi yillarida saroydagi oliy qo'shbegi mansabi amalda davlatning barcha moliyaviy va ma'muriy ishlarini nazorat qiluvchi asosiy mavqega aylandi [9; 60-b.]. Kelib chiqishi eroniy qullarga taqaladigan Davlat qo'shbegining mutlaq ta'siri shu qadar ortdiki, hatto hukmdor Daniyolbiy otaliq ham uning davlat ishlaridagi faoliyatiga qarshilik ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lmagan [9; 60-b.]. Ushbu sharoitda taxt vorisi shahzoda Shohmurod saroy ma'muriyatidagi bu kabi cheksiz vakolatlarni bartaraf etish tashabbusi bilan chiqdi. Mir Abdulkarim Buxoriyning guvohlik berishicha, Shohmurod diplomatik hiyla ishlatib, Qo'qon xonligidan kelgan elchilarni qabul qilish bahonasida Davlat qo'shbegini o'z qarorgohiga chorlagan va ushbu qudratli raqibni jismonan mahv etish orqali taxt atrofi va saroy boshqaruvidagi munosabatlarni sulola foydasiga hal etgan [9; 60-b.]. Shohmurod hukmronligi yillarida qo'shbegi vakolatlari muvaqqat cheklangan bo'lsa-da, amir Haydar davriga kelib, oliy ma'muriy boshqaruv zanjiri yana ushbu amaldor qo'lida to'plangan [9; 60-b.].

XIX asrning ikkinchi yarmida, Buxoro amirligi Rossiya imperiyasi protektoratiga aylangan murakkab sharoitda ham taxt vorisini amaliy davlat ishlariga jalb etish amaliyoti saqlanib qolgan. Amir Muzaffar hukmronligi davrida uning o'g'li, bo'lajak hukmdor Abdulahadxon viloyat boshqaruvi va strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni suv bilan ta'minlashdek hayotiy masalalarda otasi bilan "Amudaryodan Buxoroga oqova suv berish to'g'risida" bevosita rasmiy muloqot va yozishmalar olib borgan [10; 28-b.]. Mazkur holat valiahd shahzodaning taxtga o'tirguniga qadar muayyan ijroiya vakolatlarga, shaxsiy devoniga hamda hududiy xo'jalikni boshqarish tajribasiga ega bo'lgan to'laqonli davlat arbobi sifatida shakllanganligidan dalolat beradi.

XULOSA

Buxoro amirligida valiahdlik instituti va uning tarkibiy qismi hisoblangan kichik saroy tuzilmasi an'anaviy davlatchilik tizimida o'zaro mustahkam bog'langan uchta muhim vazifani bajargan. Birinchidan, ushbu tuzilma valiahdning xavfsizligini, kundalik xizmatini va marosimiy etiketga mos turmush tarzini ta'minlovchi maishiy poydevor bo'lgan. Ikkinchidan, u viloyat miqyosidagi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy, agrar va suv taqsimoti bilan bog'liq masalalarni markaz manfaatlarini asosida idora qiluvchi ma'muriy apparat rolini o'tagan. Uchinchidan, eng asosiysi, kichik saroy kelgusida butun davlat boshqaruvini qo'lga oladigan yangi amir uchun eng ishonchli, shaxsiy xizmatda sinovdan o'tgan, sadoqati kafolatlangan amaldorlar tabaqasini yetishtirib beruvchi o'ziga xos siyosiy maktab vazifasini bajargan.

Boshqaruv amaliyotida urug'-aymoqchilik munosabatlari dastlabki ishonch omili sifatida xizmat qilgan bo'lsa-da, real xizmat jarayonida amaliy natijadorlik, qobiliyat, axborotga egalik va shaxsiy sadoqat kadrlar saralovining bosh mezoniga aylangan. Yasovullarning axboriy kuzatuv, otaliqlarning siyosiy homiyligi, hatto xos xizmatchilarning shaxsiy yaqinligi valiahd atrofida markaziy saroydan mustaqil boshqaruv guruhining shakllanishiga zamin yaratgan. Viloyat boshqaruvi shu tariqa valiahdning siyosiy yetuklikka erishishi bilan bir vaqtda bo'lajak markaziy hukumat amaldorlarini saralash va tarbiyalashning uzluksiz, yaxlit mexanizmi sifatida faoliyat yuritgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

11. Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – London and New York: RoutledgeCurzon, 2004. – 348 p.
12. Recueil d'itinéraires et de voyages dans l'Asie centrale et l'Extrême-Orient. – Paris: Ernest Leroux, éditeur, 1878. – 380 p.
13. Гребенкинъ А. Заметки о Когистане // Материалы для статистики Туркестанского края: Ежегодник / Под ред. Н.А.Маева. Вып. 2. – Санкт-Петербург: Туркестанский стат. ком., 1873. – С. 71–83.

14. Muxiddinova M.S. XVIII–XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligidagi tarixiy jarayonlar (Tarixi Xumuliy asari asosida): Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Samarqand, 2024. – 160 b.
15. Vambery A. Sketches of Central Asia: additional chapters on my travels, adventures, and on the ethnology of Central Asia. – Philadelphia: J. B. Lippincott & Co.; London: Wm. H. Allen & Co., 1868. – 444 p.
16. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1843. – 282 с.
17. Bonvalot G. En Asie Centrale: Du Kohistan à la Caspienne / cartes et gravures d'après les photographies de l'auteur par Albert Pépin. – Paris: Librairie Plon, E. Plon, Nourrit et Cie, 1885. – 288 p.
18. Mir Abdoul Kerim Boukhary. Histoire de l'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand): Depuis les dernières années du règne de Nadir Chah (1153), jusqu'en 1233 de l'Hégire (1740–1818) / publiée, traduite et annotée par C. Schefer. – Paris: Ernest Leroux, Éditeur, 1876. – 306 p.
19. Абдураимов М.А. Кошбеги, а не кушбеги: к истории установления власти кошбеги в Бухарском ханстве // Общественные науки в Узбекистане. – 1974. – № 11. – С. 54–60.
20. Астанова Г.Ю. Из истории водопользования в Каракульском тумане Бухарского эмирата второй половины XIX – начала XX века // Общественные науки в Узбекистане. – 1979. – № 8. – С. 27–29.

KO'P MILLATLI O'ZBEKISTONDA DINIY BAG'RIKENGLIK

Mirzayev Ahrorjon A'zamovich, Farg'ona davlat texnika universiteti, Uzbekistan.

axrorjon.mirzayev@ferpi.uz

Аннотация: В данной статье речь идет о регулировании религиозных отношений, отношений между государством и религией, обеспечении веротерпимости в независимом Узбекистане.

Ключевые слова: ценности, представители религии, свобода совести, традиции, обычай, идеология, культура.

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustaqil O'zbekistonda diniy munosabatlar, davlat va din o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solinishi, diniy bag'rikenlikni ta'minlanishi to'g'risida so'z boradi

Kalit so'zlar: qadriyatlar, din vakillari, vijdon rkinlizi, a'nanalar, urf-odat, mafkura, madaniyat.

Annotation: This article deals with the regulation of religious relations, relations between the state and religion, ensuring religious tolerance in independent Uzbekistan.

Key words: values, representatives of religion, freedom of conscience, traditions, custom, ideology, culture.

KIRISH

Mustaqillik yillarida ko'p millatli O'zbekistonda davlat va jamiyat oldida turran muhim vazifalardan biri – xalqninr tinch va osuda hayotini ta'minlashdan iborat bo'lib qoldi. Shu nuqtai nazardan olranda, jamiyatimizdari o'zaro hurmat, mehr-oqibat va bag'rikenrlik kabi oliyjanob fazilatlar, milliy va umumbashariy qadriyatlarga uyg'un yashash tamoyili tobora mustahkamlanib borayotranini burunri kunda jahon xalqlari tobora ko'proq e'tirof etmoqda.

Respublikamiz mustaqillikka erishranidan so'nr barcha sohalar kabi din va diniy tashkilotlar faoliyati to'g'risida ham rejali islohotlar o'tkazildi. Bu islohotlar mamlakatimizda istiqomat qiluvchi turli millat va din vakillari o'rtasidari birdamlikni mustahkamlash, fuqarolar va dindorlar orasida nizolar kelib chiqishininr oldini olishra yo'naltirilran.

Mustaqillirimizninr dastlabki kunlaridan boshlab ushbu maqsad yo'lida amaliy ishlar boshlab yuborildi hamda yurtimizda vijdon erkinliri va dinlararo hamkorlik yanada mustahkamlandi.

Burunri kunda mamlakatimizda dinlararo bag'rikenrlik tamoyillar asosida islohotlarni izchillik bilan davom etdirib kelinmoqda. Ushbu islohotlarninr tub maqsadi davlatimizda tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashdan iborat bo'lib, bu maqsad yo'lida millatlararo totuvlikni mustahkamlashninr, diniy bag'rikenrlik va diniy konfessiyalarninr ham o'rni beqiyosdir.

So'nrrri yillarda Davlatimiz Rahbari tomonidan barcha soha va yo'nalishlar qatori yurtimizda istiqomat qilib kelayotran turli millat va elat, diniy konfessiya vakillari o'rtasida o'zaro do'stlik aloqalarini yanada mustahkamlash, diniy bag'rikenrlik tamoyillarini qaror toptirish masalasira ham alohida e'tibor qaratilmoqda[1].

Xususan, "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishninr beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha **Harakatlar strateriyasi**"ninr **beshinchi yo'nalishi**, aynan, **diniy bag'rikenrlik va millatlararo totuvlikni** ta'minlash masalasira bag'ishlanrani ham O'zbekiston hukumatininr xalqaro hujjatlarda belrilanran umuminsoniy normalarra mos ravishda faoliyat yuritayotranidan dalolatdir[2].

Qolaversa, Birlashran Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasininr 72-sessiyasida Davlatimiz Rahbari tomonidan ilrari surilran tashabbus asosida qabul qilinran "**Ma'rifat va diniy bag'rikenrlik**" deb nomlanran maxsus rezolyutsiya ham ta'lim olish huquqini ta'minlash, savodsizlik va jaholatra barham berishra ko'maklashish, enr muhimi, **bag'rikenrlik va o'zaro hurmatni** qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlashra qaratilrani bilan e'tiborra molikdir[3].

Burunri axborot texnoloriyalari asrida insonlar onrira bo'layotran turli xil ta'sirlar, axborot xurujlari mafkurara, ma'naviyatra tahdid solmoqda. Ushbu tahdidlarra qarshi kurashda dinninr bunyodkorlik, halollik va vijdoniylik kabi tamoyillari enr samarali vositalari sifatida hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan diniy konfessiyalarninr o'z faoliyatlarini to'g'ri tashkil etishlari fuqarolarninr birdamliri va yakdillirini ta'minlaydi.

Burunri kunda mamlakatimizda 130 dan ortiq millat va elat vakillari yashab kelayotranliri ko'pchilikka ma'lum. Ularninr har biri o'z milliy urf-odatlarini, an'analari, tilira era. 140 dan ortiq milliy-madaniy markazlar faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekistonda barcha millat vakillarira tenr huquqli munosabat qonun bilan mustahkamlanran. Xususan, Asosiy Qonunimizda shunday belrilab qo'yilran: "O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarninr tillari, urf-odatlarini va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularninr rivojlanishi uchun sharoit yaratadi"[4].

2015 yil 1 yanvar holatirako'ra, mamlakatimizda jami 2276 ta diniy tashkilot ro'yxatra olinranbo'lib, jumladan 2093 ta islom, 166 ta xristian, 8 ta Yahudiy sinarorasi, 6 ta Baho'iy, 1 ta Budda ibodatxonasi, 1 ta Krishnani anrlash jamiyati, 1 ta O'zbekiston konfessiyalararo Bibliya jamiyati mavjud[5].

MUHOKAMA

Ushbu ma'lumotlarra asoslanib, shuni ta'kidlash joizki, O'zbekiston Respublikasida barcha din vakillarira ibodat va diniy ta'lim uchun qulaylik hamda erkinliklar yaratilran. Burunri tahlikali vaziyatni hisobra olib shuni ta'kidlash joizki, har bir diniy konfessiya o'z faoliyatini millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenrlik tamoyillari asosida rejalashtirsa va amalra oshirishsa, yurtimiz tinchliri, xalqimiz farovonliri va mustaqillirimiz barqarorlirininr poydevori yanada mustahkamlanishi uchun o'zininr katta hissasini qo'shran hisoblanadi.

Mamlakatimizda bir yuz o'ttizdan ortiq millat va elat vakillari yarona oila farzandlaridek ahil yashaydi. Ana shunday ko'p sonli millat va elat vakillarininr birralikda, hamkor va hamjihat bo'lib umr kechirishi natijasida ularninr har biri ma'naviy va madaniy jihatdan boyib, o'zaro munosabatlar ta'sirida ko'p millatli xalqimizninr turmush tarzi yanada yuksalmoqda. Shuninrdek, ularninr konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarini ta'minlash, ta'lim olishi, o'z qiziqishi va layoqati bo'yicha kasb-hunar erallashi, mehnat qilishi uchun barcha shart-sharoitlar yaratilran. Ayni paytda turli millat va elatlarninr milliy an'ana va qadriyatlarini asrab-avaylash, ularni yanada rivojlantirish, boyitish masalasi davlatimizninr doimiy e'tiborida bo'lib kelmoqda.

Mamlakatimizda yahudiylik, xristianlik, buddaviylik dini vakillarininr istiqomat qilishi xalqimizra xos o'zbekona bag'rikenrlik, etnik, madaniy va diniy sabr-bardoshlilikninr yana bir

yuksak namunasi bo'lsa, ajab emas. Xususan, yahudiylar jamoasining vakillaridan biri R. Bernsman shu haqda to'xtalar ekan, Buxoroda dastlabki sinarora VIII asrdayoq qurilani, boshqa din vakillari bilan bir qatorda bu din vakillariga erkin e'tiqod qilish uchun o'sha paytda ham sharoit yaratib berilganini ta'kidlab, "O'rta asr Yevropasi va Vizantiya imperiyasida quvg'in qilinran yahudiylar Markaziy Osiyoda boshqa dinlar bilan bir xil huquqqa ega edi"[6], – deb yozadi.

X asrda Samarqand, Xorazm, Toshkent hududlarida hatto xristian cherkovlari va manzilrohlari bo'lganlari tarixiy manbalarda bayon etilgan. Hatto buyuk mutafakkir Abu Rayhon Beruniy (973-1056) yashagan davrda ham Marvda pravoslav mitropolit unvonli xristian ruxoniylari bo'lganlarini ta'kidlab o'tgan. XI-XII asrlarda Samarqandda nestorianlar mitropoliti ochiq faoliyat olib borgan. Zero, shu vaqtda nestorianlik turk xalqlari o'rtasida ma'lum darajada tarqalgan edi. Shuningdek, Urrutdagi xristian cherkovi X asrning o'rtalariga kelib, shu darajada rivojlanib ketadiki, hatto arab reorafi ibn Havkal, uni yerra eralik qiluvchi va turli xususiy mulkchilik shakllariga ega katta monastir (cherkov) sifatida ta'riflaydi[7].

Millat va din vakillarining milliy an'ana va qadriyatlarini yanada rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan ezru ishlar, ko'rsatilayotgan ulkan e'tibor va g'amxo'rliklar, yaratilayotgan barcha imkoniyat va sharoitlar burunri hayotimizda aks etmoqda. Hech shubhasiz, O'zbekistondagi diniy va millatlararo totuvlikni saqlashga doir yuksak insonparvar siyosat, jamiyati barqarorlik, o'zaro hurmat, hamjihatlik, bag'rikenlik, mehr-oqibat, muruvvat va shafqat, saxovat muhiti dunyoning ko'plab mamlakatlari uchun havas qilishga va namuna bo'lishga arziqlikdir.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tish joizki, hozirgi kunda O'zbekiston diniy bag'rikenlik va dinlararo muloqot borasida butun dunyoga namuna bo'lmoqda. Respublikamizda istiqomat qilayotgan fuqarolar qaysi dinra mansub bo'lishidan qat'iy nazar birgalikda, tinch va osoyishta sharoitda, yurtimiz ravnaqi uchun faoliyat yuritib kelmoqdalar. Shu bilan bir qatorda fuqarolarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini yuksaltirishda diniy bag'rikenlik va millatlararo totuvlik g'oyalari keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // Xalq so'zi. 2020 yil 30 dekabr.
2. <https://lex.uz/docs/3107036>
3. <https://www.gazeta.uz/uz/2018/12/%2013/bmt-rezolyutsiya>
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T. 2010 y., 4-modda
5. <https://strategy.uz/index.php?news=1014>
6. Bernsman R. Deyatel'nost' religioznykh organizatsiy po ukrepleniyu mejreligioznogo sorlasiya // Mejreligioznoye sorlasiye – vajnoye usloviye urlubleniya demokraticeskix protsessov v stranax Tsentral'noy Azii (na primere Respubliki Uzbekistan). Materialy mejdunarodnoy konferentsii. – Toshkent, 2002. – S. 125-126.
7. Markaziy Osiyo xalqlari dinlari tarixi / Sh.Yovqochev tahriri ostida. – T.: ToshDSH. 2006. B.65

Turkistonda sovet hokimiyatining dastlabki pedagogik bilim yurtlari va ularning tashkil

topish tarixi (1918–1925-yillar).

Mamatkulova Maxfuza Kozimovna.

Andijon viloyati asaka tuman

4-son texnikum tarix fani o'qituvchisi

mahfuzamamatkulova27@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada 1918–1925-yillarda Turkistonda sovet hokimiyatining dastlabki pedagogik bilim yurtlari va texnikumlarining tashkil topish tarixi, ularning faoliyati hamda mintaqada yangi turdagi o'qituvchi kadrlarini tayyorlashdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, fuqarolar urushi va iqtisodiy qiyinchiliklar sharoitida pedagogik ta'lim tizimining shakllanish jarayonlari, jadidchilik harakati ta'siri hamda 1924–1925-yillardagi milliy-davlat chegaralanishidan keyingi o'zgarishlar ilmiy-tarixiy asosda tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Turkiston, sovet hokimiyati, pedagogik bilim yurtlari, pedagogika texnikumi, xalq ta'limi, o'qituvchi kadrlar, milliy-davlat chegaralanishi, 1918–1925-yillar.

Аннотация: В статье освещается история становления первых педагогических учебных заведений и техникумов советской власти в Туркестане в 1918–1925 годы, их деятельность и роль в подготовке педагогических кадров нового типа в регионе. Также на научно-исторической основе анализируются процессы формирования системы педагогического образования в условиях гражданской войны и экономических трудностей, влияние джадидского движения, а также изменения, произошедшие после национально-государственного размежевания 1924–1925 годов.

Ключевые слова: Туркестан, советская власть, педагогические учебные заведения, педагогический техникум, народное образование, педагогические кадры, национально-государственное размежевание, 1918–1925 годы.

Annotation: The article highlights the history of the establishment of the first pedagogical educational institutions and technical schools of the Soviet power in Turkestan in 1918–1925, their activities, and their role in training a new type of teaching staff in the region. Furthermore, it scientifically and historically analyzes the processes of forming the pedagogical education system amidst the civil war and economic hardships, the influence of the Jadid movement, as well as the changes that occurred following the national-state delimitation of 1924–1925.

Key words: Turkestan, Soviet power, pedagogical educational institutions, pedagogical technical school, public education, teaching staff, national-state delimitation, 1918–1925.

KIRISH

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida maorif tizimi va ilm-fan eskirgan diniy maktablar hamda rus-tuzem maktablari bilan cheklangan edi. 1917-yilgi Oktabr to'ntarishidan so'ng hokimiyatni qo'lga olgan bolsheviklar imperiya hududida, jumladan, Turkistonda ham yangi Sovet mafkurasiga asoslangan ta'lim tizimini barpo etishga kirishdilar. Yangi tuzum uchun eng asosiy muammo — eski ma'muriy apparat va ziyolilarning qarshiligi fonida yangi, sadoqatli pedagog kadrlarini tezkorlik bilan tayyorlash edi. Ushbu maqolada 1918–1925-yillarda Turkistonda ilk sovet pedagogik bilim yurtlarining tashkil topish jarayoni, ularning duch kelgan qiyinchiliklari va mintaqadagi ma'limiy islohotlardagi o'rni ilmiy-tarixiy asosda tahlil qilinadi.

Turkistonda sovet maorif tizimining qaror topishi va pedagog kadrlar taqchilligi.

Sovet hokimiyatining Turkistondagi dastlabki yillarida xalq ta'limi Xalq Komissarligi (Narkompros) tuzilib, o'qishni dunyoviy asosda tashkil etish choralari ko'rildi. Biroq o'lka miqyosida maktab yoshidagi bolalarning ta'lim olishini ta'minlash uchun o'qituvchilar keskin yetishmas edi. Mavjud o'qituvchilarning aksariyati eski usuldagi maktabdorlar yoki chor hukumati siyosatiga xayrixoh shaxslar bo'lib, ular yangi sovet mafkuraviy ta'lim dasturlariga mos kelmas edi.

1918-yilning aprelida Turkiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi tuzilgach, Turkiston XKS huzurida Xalq maorifi komissariati tashkil etildi. Komissariat oldida turgan eng birlamchi vazifa — qisqa muddatli kurslar va maxsus pedagogik bilim yurtlari (seminariyalar va texnikumlar) tarmog'ini yaratish orqali mahalliy aholi orasidan sovet o'qituvchilarini tayyorlash edi. Bu davrda nafaqat rus tilida, balki tub aholi (o'zbek, qozoq, turkman, qirg'iz) tillarida dars beradigan milliy pedagoglarni tayyorlash masalasi o'ta keskin turgan edi [1].

Dastlabki pedagogik bilim yurtlari va o'qituvchilar tayyorlash kurslarining ochilishi (1918–1921-yillar).

Turkistonda pedagogik ta'lim muassasalarini barpo etish jarayoni o'ta murakkab kechdi. Fuqarolar urushi, iqtisodiy vayronagarchilik va ocharchilik sharoitida dastlabki qadamlar qisqa muddatli o'qituvchilar tayyorlash kurslarini tashkil etishdan boshlandi.

Toshkent, Samarqand, Farg'ona va boshqa yirik markazlarda 1918–1919-yillarda qisqa muddatli pedagogik kurslar faoliyat yurita boshladi. Masalan, 1918-yilning kuzida Toshkentda milliy muallimlar tayyorlash bo'yicha maxsus kurslar tashkil etilib, ularga mahalliy ziyolilar va jadidchilik harakati namoyandalari ham jalb qilindi. Jadidlar o'zlarining yangi usuldagi maktablari tajribasidan kelib chiqib, pedagogik kadrlar tayyorlash ishiga o'z hissalarini qo'shishga harakat qildilar.

1920-yilga kelib Turkiston Xalq maorifi komissariati qoshida professional pedagogik ta'limni yo'lga qo'yish bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgila boshlandi. Eski rus o'qituvchilar seminariyalari tugatilib, ularning moddiy-texnika bazasi negizida sovetcha tipdagi **pedagogik texnikumlar** tashkil etila boshlandi. Toshkentda va boshqa viloyat markazlarida ochilgan bu kabi texnikumlar dastlabki bosqichda rus va mahalliy tillarda o'qituvchilar tayyorlaydigan asosiy maskanga aylandi [2].

Milliy pedagogik kadrlar tayyorlash va Turkiston davlat universiteti (TurkGU) qoshidagi pedagogika fakulteti.

1920-yil 7-aprelda Leninning maxsus dekreti bilan Toshkentda Turkiston Davlat universiteti (keyinchalik O'rta Osiyo Davlat universiteti – SAGU) tashkil etildi. Universitet tarkibida pedagogika fakultetining ochilishi mintaqada oliy ma'lumotli pedagog kadrlar tayyorlash tizimining tamal toshini qo'ydi.

Biroq, oliy o'quv yurti uchun tayyorlov bazasi zarur bo'lgani sababli, universitet qoshida va unga yondosh holda o'rta bo'g'in pedagogik bilim yurtlari (texnikumlar va qisqa muddatli kurslar) tarmog'i kengaytirildi. 1921–1922-o'quv yiliga kelib Turkistonda quyidagi pedagogik bilim yurtlari faoliyat ko'rsata boshladi:

Sovet hokimiyatining dastlabki yillarida Turkistonda ta'lim tizimini tubdan o'zgartirish va uni yangi mafkuraviy asosda qayta qurish eng dolzarb vazifalardan biri edi. Xalq maorifi komissariati (Narkompros) ma'lumotlariga ko'ra, o'lkada o'qituvchilar taqchilligi o'ta keskin bo'lib, bu muammoni bartaraf etish uchun ta'lim muassasalari tarmog'i bosqichma-bosqich kengaytirildi [1]. 1918–1925-yillar oralig'ida Turkistonda pedagog kadrlar tayyorlash tizimi quyidagi asosiy yo'nalishlar va markazlar orqali amalga oshirildi:

- **Toshkent erkaklar va xotin-qizlar pedagogika texnikumlari:** Toshkent shahri o'lkani ma'muriy va madaniy markazi sifatida pedagogik ta'lim tizimining bosh bazasiga aylandi. Bu yerda chor Rossiyasidan qolgan o'qituvchilar seminariyalari negizida dastlabki sovet tipidagi pedagogika texnikumlari tashkil etildi. Ayniqsa, xotin-qizlar ta'limiga alohida e'tibor qaratilib[3], mahalliy millat vakillaridan iborat ilk ayol o'qituvchilarni tayyorlash ishlari aynan Toshkentdagi xotin-qizlar pedagogika texnikumidan boshlandi.

- **Samarqand va Farg'ona pedagogika bilim yurtlari:** Qadimiy ma'rifat markazlaridan biri bo'lgan Samarqand hamda Farg'ona vodiysida ham o'rta bo'g'in pedagogik kadrlar tayyorlovchi bilim yurtlari ochildi. [8] Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, bu bilim yurtlari nafaqat rusiyzabon aholiga, balki viloyatlardagi yangi usuldagi maktablar uchun milliy kadrlarga bo'lgan ehtiyojni qondirishda muhim tayanch vazifasini bajardi.

- **Mahalliy millat vakillari (o'zbek, qozoq, turkman) uchun maxsus qisqa muddatli pedagogik kurslar va o'qituvchilar seminariyalari:** Sovet hokimiyati tub aholi o'rtasida savodsizlikni tugatish va boshlang'ich sinflar uchun zudlik bilan o'qituvchilar yetishtirish maqsadida qisqa muddatli intensiv kurslar amaliyotini keng qo'lladi. O'zbek, qozoq, turkman va qirg'iz yoshlari jalb etilgan bunday kurslar va o'qituvchilar seminariyalari asosan jadidchilik harakatining ma'rifiy g'oyalari va mavjud mahalliy ziyolilar ko'magida o'z faoliyatini boshladi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Garchi bu ta'lim maskanlarini tashkil etishda moddiy-texnika bazasining yetishmasligi va darsliklarning kamligi kabi jiddiy qiyinchiliklar kuzatilgan bo'lsa-da, ular qisqa fursatda Turkistonda sovet maorif tizimining poydevorini shakllantirishda hal qiluvchi omil bo'ldi.

Bu davrda mahalliy yoshlarni jalb qilish uchun maxsus imtiyozlar berildi, stipendiyalar joriy etildi. Shu bilan birga, Bolsheviklar partiyasining Turkiston byurosi va Turkkomissiya ta'lim tizimini mafkuralashtirish, sinfiy yondashuvni kuchaytirish siyosatini qat'iy amalga oshirdi [3].

1924–1925-yillardagi milliy-davlat chegaralanishi va pedagogik ta'limning hududiy tarqalishi.

1924-yilda O'rta Osiyoda milliy-davlat chegaralanishining amalga oshirilishi va Sovet O'zbekistoni, Turkmanistoni, Qozog'iston va Tojikiston (muxtor respublika sifatida) respublikalarining tashkil topishi pedagogik ta'lim tizimini tubdan o'zgartirib yubordi. Markazlashgan Turkiston maorif tizimi o'rniga har bir milliy respublika o'zining mustaqil xalq maorifi komissariatini tuzdi va milliy kadrlar tayyorlash masalasini bevosita o'z qo'lga oldi.

1924–1925-yillarda O'zbekiston SSRda pedagogik texnikumlar tarmog'ini kengaytirishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, Samarqand, Toshkent, Buxoro va Farg'onadagi pedagogika texnikumlari o'zbek tilida o'qituvchilar tayyorlaydigan asosiy markazlarga aylantirildi. Ushbu bilim yurtlarida nafaqat umumta'lim fanlari, balki marksizm-leninizm asoslari, yangi pedagogika va psixologiya fanlari majburiy ravishda o'qitila boshlandi. Shu bilan birga, o'qituvchilik kasbiga xotin-qizlarni jalb etish masalasi keskin turgani sababli, qizlar uchun maxsus pedagogik guruhlar va texnikum filiallari ochildi [4].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, 1918–1925-yillar oralig'ida Turkistonda sovet hokimiyati tomonidan ilk pedagogik bilim yurtlarining tashkil etilishi o'lka maorif tarixida keskin burilish davri bo'ldi. Bir tomondan, bu jarayon mintaqada savodsizlikni tugatish va yangi turdagi dunyoviy maktablar tarmog'ini kadrlar bilan ta'minlashdek muhim ijtimoiy vazifani bajargan bo'lsa, ikkinchi tomondan, ta'lim tizimini qat'iy mafkuralashtirish va sovet rejimining manfaatlariga bo'ysundirish vositasiga aylandi. Qiyin ijtimoiy-siyosiy sharoitlarga qaramamay, 1924–1925-yillardagi milliy-davlat chegaralanishigacha bo'lgan davrda shakllangan ilk pedagogik texnikumlar va bilim yurtlari keyinchalik O'rta Osiyo respublikalarida milliy ziyolilar va professional pedagoglar qatlamining shakllanishida poydevor vazifasini o'tadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rajabov Q. Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi va unga qarshi kurash. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – B. 142.
2. Aminova R. X. O'zbekistonda xotin-qizlar ahvoli va sovet hokimiyatining tadbirlari (1917–1937 yy.). – Toshkent: Fan, 1973. – B. 85.
3. A.Maxmudova, G.Madyarova. O'zbekiston maorif institutlari tarixi (1920-1927-yillar). Monografiya 2023. – 42.
4. Haydarov M. O'zbekistonda xalq ta'limi tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990. – B. 110-112.
5. O'zbekiston tarixi (1917–1991 yillar) / Mas'ul muharrir M. Juraev. – Toshkent: Akademnashr, 2019. – B. 76.
6. Inoyatov S. S. Iz istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane. – Toshkent: Fan, 1965. – S. 54-58.
7. D.Akramov. Sovet boshqaruvi davrida o'zbekiston maorifida xotinqizlarning o'rni. // O'tmishga nazar jurnali. № 4. 2022. B. – 22.

MINTAQAVIY VA GLOBAL MUAMMOLARNI BARTARAF ETISH BO'YICHA AQSH-TURKIYA ALOQALARIDAGI ASOSIY TENDENSIYALAR

Annotatsiya: Mazkur maqolada XXI asr boshlaridan boshlab AQSh va Turkiya o‘rtasidagi munosabatlarning rivojlanish tendensiyalari, ularning mintaqaviy va global muammolarni birgalikda hal etish jarayonidagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqotda ikki davlat o‘rtasidagi siyosiy-diplomatik, harbiy-strategik va iqtisodiy aloqalarning asosiy yo‘nalishlari, shuningdek, Yaqin Sharq, Suriya, Iroq, Kavkaz va boshqa mintaqalardagi umumiy manfaatlar hamda ziddiyatli masalalar yoritilgan. AQSh va Turkiyaning NATO doirasidagi hamkorligi, Turkiyaning Rossiyadan S-400 zenit-raketa majmualarini xarid qilishi natijasida yuzaga kelgan kelishmovchiliklar, Suriya masalasida AQShning kurd guruhlar bilan hamkorligi va Anqaraning bunga munosabati tahlil etilgan. Shuningdek, 2016-yilgi davlat to‘ntarishiga urinishdan keyingi siyosiy jarayonlar, Fathulloh Gulen masalasi, Endryu Branson ishi hamda inson huquqlari bilan bog‘liq qarashlarning ikki tomonlama munosabatlarga ta’siri ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: AQSh, Turkiya, AQSh–Turkiya munosabatlari, tashqi siyosat, xalqaro munosabatlar, NATO, Yaqin Sharq, Suriya, Iroq, Rossiya, Xitoy, S-400, F-35, kurdlar masalasi, Fathulloh Gulen, iqtisodiy sanksiyalar, savdo munosabatlari, tariflar, strategik hamkorlik, mintaqaviy xavfsizlik, geosiyosiy manfaat.

Abstract: This article analyzes the trends in the development of relations between the USA and Turkey since the beginning of the 21st century, as well as their roles in jointly addressing regional and global issues. The study examines key areas of political-diplomatic, military-strategic, and economic ties between the two nations, alongside their shared interests and points of contention regarding the Middle East, Syria, Iraq, the Caucasus, and other regions. It analyzes US-Turkey cooperation within NATO, the disagreements arising from Turkey’s purchase of S-400 air defense systems from Russia, and the issue of US cooperation with Kurdish groups in Syria and Ankara’s reaction to it. Furthermore, the article reviews the political developments following the 2016 coup attempt, the Fethullah Gülen issue, the Andrew Brunson case, and the impact of human rights-related perspectives on bilateral relations.

Keywords: USA, Turkey, US-Turkey relations, foreign policy, international relations, NATO, Middle East, Syria, Iraq, Russia, China, S-400, F-35, Kurdish issue, Fethullah Gülen, economic sanctions, trade relations, tariffs, strategic partnership, regional security, geopolitical interests.

Аннотация: В данной статье анализируются тенденции развития отношений между Соединенными Штатами и Турцией с начала XXI века, их роль в процессе совместного решения региональных и глобальных проблем. Исследование охватывает основные области политико-дипломатических, военно-стратегических и экономических отношений между двумя странами, а также общие интересы и конфликтные вопросы на Ближнем Востоке, в Сирии, Ираке, на Кавказе и в других регионах. Анализируются сотрудничество США и Турции в рамках НАТО, разногласия, возникшие в результате закупки Турцией зенитно-ракетных комплексов С-400 у России, сотрудничество США с курдскими группами по сирийскому вопросу и реакция Анкары на это. Также рассматриваются политические процессы после попытки государственного переворота 2016 года, вопрос о Фетхулле Гюлене, дело Эндрю Брансона и влияние взглядов на права человека на двусторонние отношения.

Ключевые слова: США, Турция, американо-турецкие отношения, внешняя политика, международные отношения, НАТО, Ближний Восток, Сирия, Ирак, Россия, Китай, С-400, F-35, курдский вопрос, Фетхулла Гюлен, экономические санкции, торговые отношения, тарифы, стратегическое сотрудничество, региональная безопасность, геополитические интересы.

KIRISH

AQSh va Turkiya o'rtasidagi aloqalar uzoq vaqtga bori taqaladi. XXI asrning boshlariga qadar Turkiya va AQSh o'rtasidagi munosabatlar yaqin hamkorlik munosabatlariga asoslangan. AQSh va Turkiya bugungi kunda Iroq, Suriya, Yaqin Sharq, Kavkaz, Shimoliy Afrika, Markaziy va Janubiy Osiyo mintaqalaridagi muhim masalalar bo'yicha hamkorlik aloqalariga ega. Ikki davlat o'rtasidagi davlat tashriflari hamkorlik masalalarini yanada mustahkamlash uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

AQSh sobiq prezidenti B.Obama 2009 yil aprelda Turkiyaga tashrif buyurgan bo'lsa, R.T.Erdog'an Bosh vazir sifatida 2009 yil dekabr va 2013 yil may oylarida AQShga tashrif burdi. Prezident sifatida uning AQShga tashrifi 2017 yil 16 kuni amalga oshirildi. Ikki davlat o'rtasidagi savdo xajmi 2017 yilda 20.6 milliard dollarni, 2018 yilda esa 20.7 milliard dollarni tashkil etdi. 2017 yil 20 yanvarda D.Tramp AQShning 45 prezidenti sifatida o'z faoliyati boshladi. Shundan keying davrda Turkiya bilan AQSh munosabatlari o'zgarishlarga yuz tutdi. Bugungi kunda AQSh va Turkiya o'rtasidagi munosabatlardagi asosiy o'zgarishlar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1) Turkiyaning strategic yo'nalishi o'zgarayotganligi, uning Xitoy va Rossiya bilan yaqinlashayotganligi. 2018 yilda Turkiyaning Xitoyga eksporti 2,91 milliard dollarni tashkil etgan bo'lsa, bu mamlakatdan import 21,7 milliard dollarni tashkil etdi. Demak, ikki tomonlama savdo aylanmasi 30 milliard atrofida. Turkiyadagi Xitoy sarmoyasi jami 2 milliard AQSh dollarini tashkil etadi. Energiya, infratuzilma, logistika, moliya, sho'ng'in, telekommunikatsiya va chorvachilik sohalariga investitsiyalarni tarmoqlararo taqsimlash kiradi. "Bir makon-bir yo'l tashabbusi va Turkiyaning "O'rta koridor" tashabbuslarini o'zaro moslashtirish to'g'risidagi anglashuv memorandumi" imzolandi. Bundan tashqari 2016 yilda Turkiyada yuz bergan davlat to'ntarishiga bo'lgan urinish, Turkiya va G'arb davlatlari o'rtasidagi munosabatlarning murakkablashuvi Turkiyaning Xitoy bilan yaqinlashish imkoniyati oshirmoqda. Ekspertlar NATO bo'yicha bu ikki ittifoqchi orasida darz ketayotgan munosabatlar Anqarani Rossiya va Xitoyga yanada yaqinlashtiradi, deb hisoblashmoqda. Prezident Erdo'g'an The New York Times gazetasida chop etilgan maqolasida agarda AQSh Turkiyaga nisbatan siyosatini qayta ko'rib chiqmaydigan bo'lsa, Anqara yangi do'st va ittifoqchilarni topishga mumkinligi haqida ogohlantirdi.

2) Turkiyaning NATO doirasidagi ishtiroki va Rossiyadan S-400 zenit koplekslarini sotib olish masalasi. Hozir AQSh har qanday vositalar orqali bunga to'sqinlik qilishga urinmoqda. Agar Turkiya Rossiya bilan 2017 yilda imzolagan 2 milliardlik S-400 tizimidan voz kechmasa uning beshinchi avlodagi F-35 qiruvchi samalyot ishlab chiqarish va unga egalik qilishdagi ulushidan maxurm etilishi mumkin. Turkiya tashqi ishlar vaziri Mavlud Chavusho'g'li Anqara okeanortidagi hamkorining cheklovlariga javob bera olishini bildirdi. AQSh kongressi Turkiyaga beshinchi avlod F-35 qiruvchi samolyotlarini yetkazib berishni cheklaganidan so'ng Erdo'g'an AQShni xalqaro arbitraj sudiga berishini aytdi. Shu bois Vashington Turkiyaning Rossiyadan S-400 zenit raketalarini majmuini sotib olish niyatidan butkul norozi. Bu borada tegishli shartnoma o'tgan yili imzolangan. Turkiya Rossiyaning ZRMLarini sotib oladigan NATOdagi birinchi davlat bo'ldi. 2018 Iyun oyida Amerika ma'muriyati turk tomonini Anqaraga nisbatan sanksiyalar kiritilishi haqida ogohlantirdi.

3) Aynan Suriya va kurdlar masalasida. Bugungi kunda AQSh tomonidan kurdlar qurollantirilishi, Demokratik ittifoq bloki birlashtirilgan. Bu esa Turkiyaning keskinroq zoziligiga sabab bo'lmoqda. Shubois Turkiya Suriya bo'yicha Ostona sammitiga qo'shilib, Rossiya-Eron-Turkiya formatini shakllantilmoqda. amerikaliklarning Suriyadagi kurd xalq mudofaasi otryadlari (YPG) bilan hamkorlik qilishlari Turkiyaning hafsalasini pir qilmoqda. Anqara YPG'ni Turkiyada taqiqlangan Kurdiston ishchilar partiyasi filiali deb hisoblaydi va uni terrorchi tashkilotlar ro'yxatiga kiritgan. Erdo'g'an AQSh keyingi yillarda kurd otryadlariga minglab yuk mashinalarida qurol yetkazib berganini qayd etdi.

4) 2019 moliyaviy yilida Turkiyaga nisbatan cheklovlarni joriy qilish va harbiy hamkorlikni to'xtatish borasidagi Kongress takliflarini keltirish mumkin.

5) Asosiy masala 2016 yilgi davlat to'ntarishiga bo'lgan urinishdan keyin Turkiya

ichki siyosatidagi inson huquqlari bilan bog'liq masala va jinoiy ishlar masalasi. 2019 yil iyun oyiga kelib 200 kishi Turkiyada umrbod qamoq jazosiga mahkum etildi. R.T.Erdo'g'an turk-amerika munosabatlaridagi ikki holatga alohida e'tibor qaratdi. 2016 yilda Turkiyada hukumatga qarshi kuchlar davlat to'ntarishini amalga oshirishga uringanida AQSh respublikaning amaldagi hukumatini qo'llab-quvvatlamadi, shunchaki «barqarorlik» o'rnatishga chaqirish bilan cheklandi. Buning ustiga, Anqara bir necha bor so'rov yuborishiga qaramasdan, Fathulloh Gulenni Turkiyaga bermayapti. Amalga oshmagan davlat to'ntarishi ortida aynan Gulen turganiga Turkiya hukumatining ishonchi komil. AQShning Anqara Turkiyada davlat to'ntaruviga urinishni tashkillashtirishda ayblayotgan muxolif imom Fathulla Gulenning Turkiyaga topshirilishi bo'yicha pozitsiyasi turk-amerika munosabatlarining kelajagini belgilaydi, deb aytdi Turkiya tashqi ishlar vaziri Mavlut Chovusho'g'lu.

Gulen va uning terrorchilik tashkilotiga ko'rsatilgan istalgan ko'mak Turkiya va AQSh hamkorligi ruhiga to'g'ri kelmaydi. AQShning bu hayotiy muhim masala bo'yicha pozitsiyasi ikki strategik ittifoqdoshlar munosabatlarining kelajagini belgilaydi. AQSh hukumatidan NATO bo'yicha ittifoqdoshi bo'lgan Turkiya bilan hamjihatligini, Gulen tashkiloti faoliyatining AQShda taqiqlanishi va uning o'zini Turkiyaga topshirilishini kutib qolamiz", deb yozdi vazir Al Jazeera International gazetasida chop etilgan maqolasida.

Chovush o'g'luning aytishicha, turk xalqi AQSh Gulenni yashirayotganidan achchiqlanmoqda. Chovusho'g'luning ta'kidlashicha, Gulen tashkiloti AQShdagi xususiy maktablar faoliyatidan olingan moliyaviy vositalardan foydalanib, Turkiyaning parchalanishiga qaratilgan harakatlarni moliyalashtirishda davom etmoqda, shuning uchun Gulenning faoliyati Turkiya konstitutsion tartibiga xavf hisoblanadi. Avvalroq Turkiya Gulenni mamlakatdagi davlat to'ntaruviga urinishga aloqadorlikda ayblagandi va AQShdan uning ekstradisiya qilinishini talab qilgan. Gulenning o'zi to'ntaruvga urinishni qoralab chiqqan va unga aloqasi yo'qligini aytgan. Gulen shuningdek Turkiyaga topshirilishidan qo'rqmasligini aytgan.

2018 yil 1 avgust kuni AQSh moliya vazirligi Turkiya adliya vaziri Abdulhamit Gul va ichki ishlar vaziri Sulaymon So'yluga nisbatan sanksiya joriy etdi. «Biz Branson qandaydir jinoyat sodir etganligi to'g'risida hech qanday dalil ko'rmayapmiz va ishonchimiz komilki, u Turkiya hukumatining adolatsiz va noqonuniy munosabati qurboni bo'ldi», - dedi o'shanda AQSh davlat departamenti rasmiy vakili Sara Sanders. Anqara javob tariqasida AQSh adliya va ichki ishlar vazirlarining barcha aktivlarini muzlatadigan bo'ldi. Tomonlar o'zaro kelishmovchilikni diplomatik yo'l bilan hal etishga urinishdi – 2018 yil 8 avgust kuni Vashingtonda AQSh davlat kotibining birinchi o'rinbosari Jon Sallivan bilan muzokara olib bordi.

2001 yildan beri o'tgan vaqt oralig'ida Turkiya iqtisodiyoti muntazam o'sib, ancha mustahkamlanganini qayd etib o'tish lozim. Biroq Turkiya iqtisodiyotiga bo'lgan ishonchga 2018 yilda AQSh ta'siri ostida putur yetdi. Iqtisodiyot ulkan miqdorda sarflash va qarz olish hisobiga shishirib yuborilgan ekan, degan xavotirlar paydo bo'ldi. Yana qo'shimcha qilish mumkinki, Turkiya hukumati markaziy bankning muhim vakolatlarini tortib oldi va bu investorlarning fiskal siyosat yo'nalishidan jiddiy tashvishlanishiga sabab bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Relations between Turkey and the United States of America / Turkiya Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi rasmiy sayti // URL: <http://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-the-united-states-of-america.en.mfa>
2. Nelson R. Turkey's Currency Crisis // / Congressional Research Service, Focus IF10957. July, 2018 // URL: <https://fas.org/sgp/crs/mideast/Focus IF10957 pdf>
3. Nelson R. Turkey's Currency Crisis // / Congressional Research Service, Focus IF10957. July, 2018 // URL:

AQSh-Turkiya munosabatlarida Yaqin Sharqdagi muammolar masalasi

**Sh.M.Yoriyev Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası assistent o`qituvchisi
F-mail: shohruxyoriyev7@gmail.com**

Annotatsiya: Mazkur maqolada AQSh–Turkiya munosabatlarida Yaqin Sharqdagi muammolarning o`rni va ikki davlatning mintaqadagi siyosiy, harbiy hamda gumanitar jarayonlardagi ishtiroki tahlil qilingan. Tadqiqotda Sovuq urush davridan boshlab AQSh va Turkiya o`rtasida shakllangan strategik hamkorlikning rivojlanishi, Sovuq urushdan keyingi davrda Yaqin Sharqning ikki davlat tashqi siyosatidagi ahamiyatining ortishi yoritilgan. Asosiy e`tibor Suriya inqirozi misolida AQSh va Turkiyaning mintaqaviy xavfsizlikni ta`minlash, terrorizmga qarshi kurashish, siyosiy barqarorlikni tiklash va gumanitar muammolarni yumshatish borasidagi yondashuvlariga qaratilgan. Maqolada Eronning Suriyadagi ta`siri, qochqinlar muammosi, kimyoviy qurollardan foydalanish masalasi hamda AQShning mintaqadagi harbiy ishtiroki bilan bog`liq jarayonlar ham tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida Suriya inqirozi AQSh va Turkiya o`rtasidagi hamkorlik bilan bir qatorda, ularning mintaqaviy xavfsizlikka oid ustuvor manfaatlari va siyosiy yondashuvlari o`rtasidagi tafovutlarni ham namoyon etuvchi muhim omil ekanligi ko`rsatilgan.

Kalit so`zlar: AQSh, Turkiya, AQSh–Turkiya munosabatlari, Yaqin Sharq, Suriya inqirozi, xalqaro xavfsizlik, mintaqaviy xavfsizlik, ISHID, YPG, kurdlar masalasi, terrorizm, Suriya Demokratik Kuchlari, Jeneva muzokaralari, Ostona jarayoni, Eron, qochqinlar muammosi, gumanitar yordam, NATO, geosiyosiy manfaatlar, xalqaro hamkorlik.

Abstract: This article analyzes the role of Middle East issues in US-Turkey relations and the involvement of both nations in the region's political, military, and humanitarian processes. The study examines the evolution of the strategic partnership established between the US and Turkey during the Cold War and the growing importance of the Middle East in both countries' foreign policies in the post-Cold War era. Particular attention is paid to the approaches of the US and Turkey regarding regional security, counter-terrorism, the restoration of political stability, and the mitigation of humanitarian crises, using the Syrian conflict as a case study. The article also analyzes issues such as Iran's influence in Syria, the refugee crisis, the use of chemical weapons, and the dynamics of US military involvement in the region. The study concludes that the Syrian crisis serves as a significant factor that highlights not only the cooperation between the US and Turkey but also the divergences in their priority interests and political approaches regarding regional security.

Keywords: USA, Turkey, US-Turkey relations, Middle East, Syrian crisis, international security, regional security, ISIS, YPG, Kurdish issue, terrorism, Syrian Democratic Forces, Geneva talks, Astana process, Iran, refugee crisis, humanitarian aid, NATO, geopolitical interests, international cooperation.

Аннотация: В данной статье анализируется роль ближневосточных вопросов в американо-турецких отношениях и участие двух стран в политических, военных и гуманитарных процессах в регионе. Исследование рассматривает развитие стратегического сотрудничества между США и Турцией со времен холодной войны, а также возрастающую роль Ближнего Востока во внешней политике двух стран в постконфликтный период. В центре внимания — подходы США и Турции к обеспечению региональной безопасности, борьбе с терроризмом, восстановлению политической стабильности и решению гуманитарных проблем на примере сирийского кризиса. В статье

также анализируется влияние Ирана в Сирии, проблема беженцев, применение химического оружия и процессы, связанные с военным участием США в регионе. Исследование показывает, что сирийский кризис является важным фактором, который, наряду с сотрудничеством между США и Турцией, также отражает различия в их приоритетных интересах и политических подходах к региональной безопасности.

Ключевые слова: США, Турция, американо-турецкие отношения, Ближний Восток, сирийский кризис, международная безопасность, региональная безопасность, ИГИЛ, YPG, курдский вопрос, терроризм, Сирийские демократические силы, Женевские переговоры, Астанинский процесс, Иран, проблема беженцев, гуманитарная помощь, НАТО, геополитические интересы, международное сотрудничество.

KIRISH.

XX asrda AQSh buyuk gegemon davlatga aylanishga erishdi. II jahon urushidan keyin 1990-yillargacha dunyo ikki qutba ajralib qolgan edi – AQSh va SSSR. Va bu qarama-qarshilik tarixga “Sovuq urush” nomi bilan kirdi. Shu vaqt mobaynida SSSR ga qarshi Turkiya AQSh ning eng asosiy ittifoqchilaridan biri edi. Shu bilan birga, Yaqin Sharqqa e’tibor kuchaygandan so’ng ham Turkiya bilan aloqalarni yanada mustahkamlab bordi, zero mintaqadagi hal qiluvchi aktorlardan biri Turkiya hisoblanardi. Sovuq urush tugagandan so’ng, AQSh gegemon davlatga aylanib qoldi va jahonning eng qaynoq nuqtalarida o’z siyosatini yurita boshladi va ulardan biri Yaqin Sharq edi.

Fors ko’rfazi urushi, Iroq urushi va boshqalarni bunga misol qilib olsak bo’ladi. 2010-yilda bu Tunisda Arab bahori deb nomlangan inqilob boshlandi va butun mintaqaga tarqalib, ko’pgina Yaqin Sharq davlatlarida mavjud hukumatlar ag’darildi. 2011-yil boshlarida Suriyada ham xuddi shunday voqea yuz berdi, lekin hukumat ag’darilmadi, natijada esa turli xil kuchlar o’rtasida fuqarolar urushi boshlandi, vaziyat o’ta achinarli holga kelib qoldi.

Dastlabki 1-2 yil davomida Suriya hukumati fuqarolar urushi bo’layotganini rad qildi va jahon hamjamiyatini o’z e’tiboriga tortishni xohlamadi. Shundoq bo’lsa ham, sakkiz yildan beri davom etayotgan Suriya inqirozi AQSh uchun muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Qisqacha ko’radigan bo’lsak, AQSh ning Suriyadagi harakatlari nafaqat ISHID ga qarshi bo’ldi, balki oppozitsion kuchlarga yordam berdi, fuqarolar urushini to’xtatish uchun xalqaro darajadagi diplomatik harakatlar olib bordi va Suriya hamda qo’shni hududlarda gumanitar yordam berib keldi. ISHID ga qarshi harakatlar asosiy lokal hamkorlar bilan olib borildi va Barak Obama boshqaruvi boshlab bergan harakatlarni Donald Tramp davom ettirmoqda. AQSh hukumat va oppozitsion kuchlarni o’zaro kelishishi uchun Jeneva konferensiyasini ham chaqiradi, bu bo’yicha keyingi sahifalarda alohida to’xtalib o’tiladi.

Shu paytgacha AQSh Suriya bilan bog’liq gumanitar yordamlarga 7.7 milliard AQSh dollari, Kongress ma’lumot berilishicha, Suriya va mintaqadagi xavfsizlik va barqarorlikni saqlash uchun esa yana bir necha milliardlab dollar sarflangan. Harbiy harakatlarga esa 18.5 milliard dollar ketgan bo’lsa, oppozitsion kuchlarni ta’minlash uchun esa 2.2 milliard AQSh dollari sarflandi.

MATERIALLAR VA USULLAR

AQSh ning Suriyadagi harakatlarini ko’rib chiqishdan oldin, dastlab mintaqadagi manfaatlarini keltirib o’tsak maqsadga muvofiq bo’ladi. 2018-yil 17- yanvar kuni sobiq davlat kotibi Reks Tillerson Suriyadagi AQSh siyosatida Tramp ma’muriyati rejalarini aytib o’tadi. Tillerson fikricha, Suriyadagi harakatlarda AQSh beshta asosiy maqsadni o’z oldiga qo’ygan va bular quyidagilardir:

- ISHID va Al-Qoidani batamo yo’q qilish. Bu guruhlar AQSh ga xavf sololmasligi uchunularning kuchini batamom yo’q qilishga qaratilgan. Shuningdek, Tillerson fikricha, bu harakatlar shuning uchun olib borilmoqdagi, Suriya bundan buyon tettoristik harakatlar uchun markaz va manba bo’lib xizmat qilmasligi kerak.

- Fuqarolar urushini to’xtatish. Tramp ma’mumiryati BMTorqali Suriya hukumati va

oppozitsion guruhlar o'rtasidagi konfliktni tezro hal qilish uchun rezolutsiya imzolanishi tarafdori.

- Suriyada Eron ta'sirini kamaytirish. Eronning Yaqin Sharq mintaqasida o'z pozitsiyasini kuchaytirib olishi va Suriyada ham o'z ta'sirini qo'yishi bevosita AQShga katta xavf keltirishi mumkin, chunki Yaqin Sharqdagi o'z pozitsiyalarini berib qo'yish ehtimoli yuqori bo'ladi.

- Qochoqlar va migrantlarni qaytarish. AQSh ko'proq o'z ona vatanini tashlab ketgan qochoqlarga o'z davlatida sharoitlar yaratib berib, ularni uylariga qaytarish siyosatini amalga oshirmoqda.

- Suriyadagi ommaviy qirg'in qurollarini yo'q qilish.

2015-yil Iyul oyida Turkiya AQSh boshchiligidagi koalitsiya orqali Suriya va Iroqda ISHID ga qarshi kurashish uchun o'z hududidan foydalanishga ruxsat beradi. Turkiya bu koalitsiya ichida nisbatan passiv harakat qilganligiga qarmasdan o'zi alohida Suriyadagi guruhlar bilan harakatlar olib bordi.

Turkiya nafaqat kurdlariga qarshi harkat olib bordi, balki ISHID ga qarshi ham hujumlar qildi, bunga asosiy sabab esa 2016-yilning o'zida Turkiyaning Markaziy shaharlarida to'rt marta terroristik harakatlarning amalga oshirilishi bo'ldi. 2016-yil davomidagi ISHID tomonidan terroristik harakatlar va chegara hududidagi raketali hujumlar natijasida Turkiyada o'nlab odamlar halok bo'ldi, shunga qaramay Turkiya asosiy tahdid sifatida kurdlar, Suriya hukumati va uning ittifoqchilarini ko'rardi.

NATIJARLAR VA MUHOKAMA

Shu bilan birgalikda AQSh ning Suriyadagi kurdlariga barcha zaruriy ko'maklarni berishini o'z manfaatlariga zid ko'rdi va 2016-yil Avgust oyida YPG tomonidan ISHID dan qaytarib olingan Manbij shahridan qo'shinlarni olib chiqib ketishni Turkiya tomon talab qiladi, lekin AQSh bu harakatlar Frot daryosining g'arbiy sohillarini (Turkiya chegarasiga yaqin hudud) bosib olinmasligiga kafolat beradi. Lekin 2016-yil iyul oyidagi harbiy to'ntarishga intilish Turkiyani Suriya bo'yicha o'z pozitsiyalarini qaytadan ishlab chiqishda majbur qildi va shundan so'ng o'z qo'shinlarini olib kiradi. Bu haqida oldingi boblarga batafsil to'xtalib o'tgan edik.

2016-yil avgust boshlarida "Front qalqoni" harakati davomida AQSh bilan Turkiya harbiy havo kuchlari Suriyaning chegara hududidagi Jarabulus shahriga kirishda Suriya quruqlik qo'shinlariga yordam beradi. Bu harakat Jarabulus shahrini ISHID dan ozod qilish maqsadida amalga oshirildi. Shuningdek, AQSh rasmiylari bu operatsiyasi kurdلarning ehtimoliy oldinga harakatlanishini to'xtatish uchun "buffer zona" yaratish maqsadida amalga oshirilganligini ta'kidlab o'tishadi. AQSh 2014-yil sentabr oyidan Suriyadagi ISHID ga qarshi harakatlarni boshladi. 2014-yil 22-sentabrda AQSh, Bahrayn, Iordaniya, Qatar, Saudiya Arabistoni va Birlashgan Arab Amirliklari Suriya ichidagi ISHID egallab olgan hududlarga hujum harakatlarini boshlaydi.

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz lozimki, 3 yil davomida terroristik guruhlariga qarshi kurashib kelgan AQSh 2017-yil 7-aprel kuni Shayrat harbiy havo bazasiga raketalar uchiradi va bu Suriya hukumatiga to'g'ridan-to'g'ri amalga oshirilgan birinchi harakati bo'ldi⁷⁰ va shundan so'ng hukumatga qarshi harbiy harakatlarni bevosita amalga oshira boshladi. 2017-yil dekabr oyida AQSh rasmiylari taxminan 2,000 harbiylar Suriyada ISHID ga qarshi operatsiyalarni amalga oshirish uchun jo'natilganini e'lon qiladi. Bu o'z ichiga harbiy mashg'ulotlarni o'tovchi mutaxassislar, maslahatchilar va operatsiyalarni amalga oshiruvchi yordamchilarni olgan. Ma'lumotlarga qaraganda AQSh va Suriyadagi koalitsiya kuchlari oppozitsiya guruhlariga 12,500 suriyaliklarni tayyorlab beradi, ulardan 11,000 dan ko'pi Suriya Demokratik Kuchlari hisoblanardi. 2016-yildan buyon shimoliy Suriyadagi bu harakatlar natijasida to'rtta harbiy halok bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. США заверили Турцию в прекращении поставок оружия курдам//URL:https://www.rbc.ru 27.01.2018
2. Tillerson R. Remarks on the Way Forward for the United States Regarding Syria. – Hoover Institute at Stanford University, 2018.
3. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs (UNOCHA): Syria Arab Republic // www.un.org

BUYUK SHAXSLARDA IJTIMOYLIK VA INDIVIDUALLIK

Xudoyberdiyev Rashid Zokir o'g'li

Toshkent davlat tibbiyot universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk shaxslarning shakllanishida ijtimoiylik va individuallikning o'zaro bog'liqligi ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Buyuk shaxslarning ijtimoiy-tarixiy va etnomadaniy muhit bilan munosabati, ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni hamda individual xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, buyuk shaxslarning muayyan sohalaridagi faoliyati, jamiyat muammolariga munosabati va tarixiy-madaniy taraqqiyotga qo'shgan hissasi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar. Buyuk shaxs, ijtimoiylik, individuallik, shaxs, ijtimoiy-tarixiy muhit, etnomadaniy muhit, ijtimoiy taraqqiyot, tarixiy shaxs, individual xususiyat, xarakter, ma'naviy meros, intellektual faoliyat, yetakchilik, ijodkorlik.

Annotation. This article analyzes the interrelationship between sociality and individuality in the formation of outstanding individuals from a socio-philosophical perspective. It examines their relationship with the socio-historical and ethnocultural environment, their role in social development, and their individual characteristics. The article also considers their activities in particular fields, their responses to socially significant problems, and their contribution to historical, cultural, and intellectual development.

Keywords. Outstanding individual, sociality, individuality, personality, socio-historical environment, ethnocultural environment, social development, historical figure, individual characteristics, character, spiritual heritage, intellectual activity, leadership, creativity.

Аннотация. В статье с социально-философской точки зрения анализируется взаимосвязь социальности и индивидуальности в формировании выдающихся личностей. Рассматриваются их связь с социально-исторической и этнокультурной средой, роль в общественном развитии и индивидуальные особенности. Также анализируются деятельность выдающихся личностей в различных сферах, их отношение к общественно значимым проблемам и вклад в историческое, культурное и интеллектуальное развитие общества.

Ключевые слова. Выдающаяся личность, социальность, индивидуальность, личность, социально-историческая среда, этнокультурная среда, общественное развитие, историческая личность, индивидуальные особенности, характер, духовное наследие, интеллектуальная деятельность, лидерство, творчество.

KIRISH

Tarixiy-madaniy va ma'rifiy taraqqiyot mavhum omma yoki to'da orqali emas, balki aniq, tarixiy shaxslar orqali amalga oshiriladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda taraqqiyot buyuk shaxslar xizmatining, hayoti va faoliyatining mahsulidir. [1. C.4.] Tarixiy shaxslarning buyuk xizmatlarini e'tirof etish avvalo ijtimoiy-axloqiy ahamiyat kasb etadi, biz qo'llaydigan, ishlatadigan va baholaydigan barcha narsalar, xatti-harakatlar tarixiy-madaniy va ma'rifiy meros tufaylidir. Demak,

avlodlar o'zidan oldingi avlodlar yaratgan boyliklardan foydalanib yashashi, kelajakni yaratishi mumkin. Mazkur vorisiylik orqali kishilik jamiyati, sivilizatsiyalar mavjud, insoniyat qadrlab kelayotgan barcha qadriyatlar diaxron aloqalar mahsuli hisoblanadi. Shu bilan birga, ilmiy, ijtimoiy-falsafiy adabiyotlarda buyuklik nimaga – ijtimoiy (tashqi determinant) omillar ta'sirigami yoki indiiduallik (ichki determinant) ta'sirigami, degan savol tez-tez uchrab turadi. Mazkur savolga javob izlashdan tafakkur ahli to'xtagani yo'q, vaholanki, bu savol antik davrdan beri faylasuflarni qiziqtirib keladi. Tadqiqotchilar o'rtasida Mosart va Saleri fenomenlari, ularning salohiyatlari va bir – birlariga munosabatlari ana shunday savolga javob izlashdan biri bo'lib qolgan.

Mashhur kompozitor Volfgang Amadey Mosart (1756- 1791) Zalsburg shahrida tug'ilgan. U oilada yettinchi farzand bo'lgan. Tarixiy manbalarning keltirishicha, bir kuni Mosartning otasi do'sti bilan uyga kelsa, to'rt yoshli Mosart allaqanday narsalarni chizib, o'zicha kuy yaratishga intilib, tutinib o'tiribdi. Otasi va uning do'sti hayratlanib Mosart qoralayotgan daftarga tikilishadi, unda tovushlar joylashtirilgan va yana allaqanday chiziqlarni ko'rib, bu nima deb so'rashadi. – Bu fortepiano uchun konsert, - deb javob beradi yosh kompozitor. Kattalar ishonishmaydi, chunki daftardagi chiziqlarni fortepianoda chalishni tasavvur etish aslo mumkin emas edi. Aytish zarurki, Mosartning otasi Leopold yaxshigina musiqachi va shu sohada katta tajribaga ega murabbiy edi. U o'g'li daftaridagi chizmalar nimalar ekanini bilmasligi mumkin emas edi. Mosart fortepiano o'tirib, o'zi chizgan notadagi konsertni ijro etganida otasi va uning do'sti hayratdan ko'zlariga yosh olishadi, yosh daho tug'ilganiga iqror bo'lishadi. Keyinchalik Antonio Saleri (1750-1825) yozadi: “Mosartga qobiliyat Xudo tomonidan berilgan. Mosartni tinglaganimda Xudo mening ustimdan kulayotgandek bo'ladi” [2. C.116.]

Gap shundaki, Mosart dohiyona asarlar (masalan, “Sehrli fleyt”) ini osongina yaratgan Saleri qancha tirishmasin, mashq qilmasin, yaxshi natijalar ko'rsatolmagan, uning asarlari o'rtamiyona, goho hech qanday e'tiborga loyiq bo'lmagan. Shu asosda unda Mosartga nisbatan hasad uyg'ongan. Mosart - tug'ma daho, Saleri - oddiy ijrochi, degan tasavvur shakllangan. Rus shoiri A.S.Pushkinning “Mosart va Saleri” dramatik poemasi ana shu, aslida noreal, “hasad” motiviga qurilgan. Mosart misolida aysrim tadqiqotchilar inson geniga muvofiq yo daho, buyuk yo oddiy ijrochi, shaxs bo'lib shakllanadi, degan fikrni qo'llab-quvvatlab kelishadi. Yuqoridagi M. Xengstshleger “agar kuniga o'n yetti soatlab mashq qilmaganida katta yutuqlarga erishish amri mahol edi, biroq Mosart bunday muvaffaqiyatga erishdi, demak, bu o'rinda atrof-muhitning hech qanday ta'siri yo'q, [3. C.116.] degan fikrni bildiradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Demak, Mosartni shakllantirgan, buyuk kompozitor sifatida san'at tarixida iz qoldirganini ta'minlagan ijtimoiy muhit emas, balki uning otasidan o'tgan gendir. Bu bilan Mosart va Saleti muammosi, ziddiyati tugamaydi. Gen ta'siri muammosi bo'yicha turli davlatlarda maxsus tadqiqotlar o'tkazilib, ular asosan ijtimoiy muhit ta'sirini shubha ostiga olishga qaratilgan. San'at geni, badiiy ijod geni, sarkardalik geni, liderlik geni, intellekt geni kabi tushuvnchalar, iboralar paydo bo'ladi, biroq pedagogika, gumanitar fanlar ijtimoiy muhit ta'siriga urg'u berishda davom etadi. Ma'lumki, buyuk bobomiz Alisher Navoiy yoshligidayoq badiiy ijodga, so'z san'atiga, ma'rifiy sohaga qiziqqan. Bu xislatni hatto gen ta'sirida deyish ham mumkin edi. Uning Fariuddin Attorning “Mantiqut-tayr” kitobini go'dak paytida yoddan bilgani, bu borada uning quyidagi iqrori ibratlidir. A'lam bobomiz yozadi:

Munchakim nazm ichra qildim ishtig'ol,
Xotiramdin chiqmas erdi bu xayol -
Kim bu daftarga berib tavfiq haq,
Tarjima rasmi bila yozsam varaq.
Necha bu ishga ko'ngil mash'uf edi,
Go'yokim vaqtig'a mavquf edi.
Oltmishqa umr qo'yg'onda qadam,
Qush tilin sharh etgali yo'ndim qalam [4. 5 6.]

Bu o'rinda Alisher Navoiyning nafaqat Fariuddin Attorning asari nomini yodda saqlab yurgani, shuningdek, undagi badiiy-falsafiy g'oyalar ham yodida ekanini ko'ramiz. Uning o'z

davridagi shoirlar, ahli hikmat va islomiy ta'limotlar targ'ibotchilari bilan, ularning ma'rifiy tashabbuslari bilan yaqindan tanishligi ham ibratlidir. Akademik A.P.Qayumovning yozishicha, Alisher Navoiy butun Sharq badiiy-falsafiy va ma'rifiy, diniy irfoniy merosini egallagan, xalq, jamiyat va inson kamoloti masalalarini o'z asarlarida mujassam etgan, kuylagan, keyingi o'zbek adabiyoti ravnaqiga behad katta ta'sir ko'rsatgan buyuk mutafakkirdir. [5. 5-6 6.] Buyuk bobomiz diniy-irfoniy, ayniqsa islomiy-ma'rifiy qarashlarni juda chuqur bilgan, uning deyarli barcha asarlarida islomiy merosdagi insonning ma'naviy-axloqiy kamolotiga oid qarashlar borligini kuzatamiz. Bunday bilim va badiiy-falsafiy salohiyatga ega bo'lishda nima yetakchi edi – gen ta'sirimi yoki ijtimoiy muhit ta'siri? Ijtimoiylikmi yoki individuallik? Navoiyshunos, akademik A.P.Qayumov Alisher Navoiyning ma'rifatparvar oilada, badiiy ijodni sevuvchi va bu boradagi ijodkorlarni qo'llab-quvvatlovchi muhitda voyaga yetganini, hatto bu muhit undagi badiiy-falsafiy qarashni shakllantirganini ta'kidlaydi. Ammo savol ochiq qoladi – Alisher Navoiyga ota geni ta'sir etganmi? G'iyosiddin kichkinada daholik geni, xislati mavjudmidi? Ba'zan Alisher Navoiyning gen ta'sirini tasdiqlovchi quyidagi misralarini keltirishadi:

Kuchuk birla xo'tikka qilma qancha tarbiyat

It bo'lur, eshak bo'lur bo'lmasdir aslo odami.

Ha, buyuk shoir bu misralarida odamni tarbiyalash murakkab ish ekanini tasdiqlaydi. Daho shaxsni tarbiyalash esa o'ta murakkab, hatto mumkin bo'lmagan ishdir. Shunday bo'lsa-da, insoniyat tarixi tarixiy-madaniy va ma'rifiy taraqqiyotga betakror hissa qo'shgan, ismi madaniyat tarixiga tilla harflar bilan bitilgan, avlodlarda faxr va iftixor uyg'otib kelayotgan buyuk shaxslar yetarlicha topiladi. Ularning ko'pchiligi ijtimoiy muhitdan o'zgan, uning ta'sirini tan olmay, hatto unga qarshi chiqib yashagan, yaratgan va ijod etgan. Falsafa fanlari doktori, professor V.Alimasov daholik fenomenini maxsus o'rganib yozadi: "Daholar azaldan noyob hodisa hisoblanadi, bundan keyin ham ular ko'p bo'lmaydi. Tarbiya bilan o'rtamiyona iqtidor egalarini shakllantirish mumkin, lekin daholarni emas. Daholar o'zini- o'zi shakllantiradilar. "Tarbiya vositasida ayiqni raqsga tushishga o'rgatish mumkin, ammo daho kishini yetishtirish amri maholdir" (Gelvesiy). Haqiqatan ham, daho shaxslarda tarbiyaga, an'analarga, odatiy hayot tarziga bo'ysunmaydigan qandaydir mo'jib, o'jar kuch mavjud. [6. 24 6.]

Mazkur mo'jib, o'jar kuch gen, ichki determinant ta'sirimi? Tashqi determinantlarni ko'rish, payqash, ushlash mumkin, ammo ichki ta'sirni ko'rishga inson imkoniyati ojiz, shuning uchun ham uni mutlaqlashtirishga, ilohiylashtirishga intilish mavjud. "Daholar oramizdap yashaydi, chunki besh yoshgacha bo'lgan har bir go'dakda daholik sifatlari mavjud. Ammo yon-atrof talablariga, an'analarga moslashish go'dakdagi betakror sifatlarni so'ndiradi, uni bir qolipda fikrlaydigan va bir tarzda yashaydigan ommadan biriga aylantirib qo'yadi. To'g'ri, yon-atrof hammani ham o'ziga to'la mute etolmaydi, ayrim o'jar zotlar mavjud tartiblarga, dogmalarga va siyqa hayot tarziga qarshi chiqadi. Ular o'zlari topgan allaqanday g'oyalarga telbanoma ergashadi, savdoyilik va devonalikni ixtiyoriy tarzda o'z ustiga oladi. Aynan ushbu hol daholikda iste'doddan, iqtidordan va zakiy aqlidan boshqa nimadir bor, degan o'nga olib keladi. Va beixtiyor italiyalik ruhshunos olim Ch. Lombrozo esga tushadi". [7. 24 6.]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xo'sh, buyuk shaxslardagi ijtimoiylik va individuallik nimalarda aks etadi? Bu savolga javob izlash oldingi mavzuda ko'rsatilgan Artist, Sotsiolog, Ijodkor, Intellektual, Pragmatik va Nazoratchi tiplari orqali amalga oshirilishi kerak, aks holda matndagi mantiqiylik buziladi, tautologiya yuzaga keladi. Muammoga oid ilmiy, ijtimoiy-falsafiy adabiyotlarni, ta'limotlarni o'rganishdan kelib chiqib, biz ijtimoiylik ta'sirini quyidagilarga guruhlashimiz mumkin. Buyuk shaxslar:

ma'lum bir ijtimoiy-tarixiy, etnomadaniy muhitda shakllanadilar va ulardagi tub xususiyatlarni o'zida ifoda etadilar;

ijtimoiy-tarixiy va etnomadaniy muhitni mutlaq rad etgan shaxs yo'q, ammo ularni o'zgartirishga yoki takomillashtirishga intilgan shaxslar bo'lgan va bor;

buyuk shaxslar ayrim sohalaridagina noyob iqtidorli, qolgan ijtimoiy hayot sohalarida ular oddiy fuqarolardan farq qilmaydi;

ulardagi odamovilik, yakkalikka, zohidona yashashga intilish ularni ijtimoiy muhitdan mutlaq voz kechganini bildirmaydi;

ijtimoiy muhitning qo'llab-quvvatlashiga, ijodini baholashga hojat sezadi.

Inson, shu jumladan, buyuk shaxslar ham, ma'lum bir ijtimoiy-tarixiy va etnomadaniy muhitda shakllanadi. Shunday ekan, buyuk shaxslar ma'lum bir qavm, etnos, millat vakili sifatida shakllanadilar va faoliyat olib boradilar. Mazkur aksiomatik qonun "tarixiy shaxslar bilan ijtimoiy-ma'naviy hayotni, taraqqiyotni dialektik uyg'unlikda, o'zaro bog'liqlikda qarashga undaydi... Shu nuqtai nazardan har bir individ, kishi "tarixiy shaxs" tushunchasi bilan atalishi mumkin. Ammo ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotga hamma individlar, kishilar ham ta'sir etavermaydi. Masalan, dehqon yoki etikdo'z ijtimoiy-ma'anaviy hayotga bevosita ta'sir etmaydi. Agar u kasb-koridan tashqari ijtimoiy-ma'naviy faoliyat bilan shug'ullanmasa, bu sohaga biror ta'sir ko'rsatmasa, ularning ijtimoiy-ma'anaviy taraqqiyotga ta'siri deyarli sezilmaydi. Aytmoqchi bo'lgan fikrimiz shundaki, biz tarixiy shaxslar deganda barcha individ va kishilarni emas, balki ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotga sezilarli ta'sir ko'rsatgan, sotsiumning ma'naviy yuksalishini belgilab bergan insonlarni nazarda tutamiz. Ularni buyuk shaxslar deb ham atash mumkin" [8. 24 6.] Buyuk shaxslar ijtimoiy-tarixiy va etnomadaniy muhit ta'siridan tashqarida shakllanmaydi. Lekin ular ushbu muhitdagi qaysi qadriyatlarni, tub xususiyatlarni o'zida ifoda etadi, degan savol paydo bo'ladi. Bizning fikrimizcha, sotsium uchun o'ta dolzarb bo'lgan muammoga yechim topishga intilish buyuk shaxslardagi ijtimoiylikdir.

Sotsium uchun o'ta dolzarb bo'lgan muammoga yechim topishga intilish ijtimoiy-tarixiy va etnomadaniy muhitni takomillashtirish yoki yangilashga qaratilishi mumkin. Ma'lumki, vaqt o'tishi bilan ayrim bir tartiblar, an'analar va qadriyatlar taraqqiyotga to'siq bo'la boshlaydi, ushbu vaziyatni buyuk shaxslar nozik ilg'aydi va diqqatini mavjud muammoga yechim topishga qaratadi. Shu tariqa sotsium uchun o'ta dolzarb bo'lgan muammoga yechim topishga intilgan shaxs, Gegel iborasi bilan aytganda, "butun jahon tarixi"ni yaratgan qahramonlar bo'lib maydonga chiqadilar. [9. C.81.]

Buyuk shaxslarga xos ijtimoiylik shundaki, ular "qanday vazifani o'z ustiga olayotganini hali sezmaydilar, ammo uning ko'lamini idrok etadilar. Ular uchun mavjud to'siqlarga qarshi chiqish, ularni bartaraf etishga kishilarni da'vat etish muhimdir. Insondagi ezgu fazilatlariga, ezgu niyatlarga tayanishni ular barcha sotsium muammolarini hal etishga yetarli deb biladilar, yonidagilarning beg'araz yordamlariga va qo'llab-quvvatlashlariga umid qiladilar. Bu borada ular goho o'ta soddadil, ishonuvchan, o'jiz ko'rinadilar. Lekin ular reallikka, kishilardagi egoizm va nafsga, mansabga o'chlikka, hatto sotqinlikka duch kelgach, qanday vazifani hal etishga qo'l urganini sezadilar. Bular ular qalbida beiz ketmaydi. Gegel, qahramonlar "Aleksandr kabi erta o'ladilar, Sesar kabi ularni o'ldiradilar, Napoleon kabi ilohiy Yelena oroliga surgun qilinadilar" deganida haqdir.[10. C.81.]

Ijtimoiylik buyuk shaxslar tiplarida har xil ko'rinishda keladi. Artist bosh qahramon tipini yaratishga intiladi, Sotsiolog ijtimoiy hayot markazida, sotsium muammolari yadrosida turishni nazarda tutadi. Ijodkor badiiy-emotsional kechinmalarini yon-atrofga yoyishni ko'zlaydi, Intellektual aqliy, ilmiy muammolarga topgan javoblarini tarqatishni mo'ljallaydi, Pragmatik naf keltirish, foyda keltirish orqali o'z faoliyatini sotsiumga ko'z-ko'z qiladi, Nazoratchi esa kishilarni boshqarishga intilishi bilan o'zi haqida ijtimoiy imij shakllantiradi. Ijtimoiy hodisa bo'lish buyuk shaxslarning tub xususiyatidir, aynan ijtimoiylik hayoti va ijodiga umrboqiylik baxsh etishini ular biladilar.

Shuni esda tutish zarurki, ijtimoiy-tarixiy va etnomadaniy muhitni mutlaq inkor qilgan, uni nigilistcha rad etgan shaxslar uchramaydi. Nemis faylasufi F. Nisshe o'zi voyaga yetgan Yevropa madaniyati, tarixi, axloqi, dinini rad qilgan edi, ular o'rniga mutlaq yangi muhit va boyliklar, axloq yaratmoqchi bo'lgan edi, uning o'tmishni "qayta baholash" g'oyasi ana shunday nigilizmga qurilgan edi. Natijada u o'z fikrlarini ham rad etishga majburligini anglab telbalikka yo'l tutdi. Vaholanki, uning o'zi tarixni foyda va zararli tomonlari haqidagi essesinde "biz tarixga

zanjirbandmiz, biz qayerga chopsak tarix zanjiri biz bilan birga chopadi” deb yozgan edi. [11. C.159.]

Xullas, buyuk shaxslar ijtimoiy-tarixiy va etnomadaniy muhitni, undagi qadriyatlar va merosni mutlaq rad etuvchilar emas, balki uni takomillashtirishga, yanada insoniylashtirish va taraqqiy ettirishga intiluvchi sub’ektlardir.

Buyuk shaxslar ayrim olgan sohalaridagina muvaffaqiyatlarga erishgan kishilardir, qolgan ijtimoiy sohalarida ular oddiy fuqarolardan farq qilmaydilar. Mutaxassislarning fikricha, buyuk tarixiy shaxslar “ijtimoiy manfaatlardagi o’zakni emas, balki ushbu o’zakni yanada mustahkamlashga, boyitishga to’siq bo’layotgan o’kinchi, soxta yoki ahamiyatsiz intilishlarni bartaraf etishga intiladi. Dunyoni, birorta sotsiumni mutlaq o’zgartirgan, mutlaq ijtimoiy munosabatlar yaratgan, mutlaq yangi ijtimoiy-tarixiy va etnomadaniy muhit yaratgan shaxslar bo’lgan emas. Hatto bolshekiklar qatog’on, terror va mafkuraviy tazyiqlar ostida ham dunyoni qayta qurolmadilar, uni mutlaq o’zgartirilmadilar. Masalan, o’zbek xalqi o’zining milliy madaniyatini, tili va diniy e’tiqodini asrab, himoya qilib keldi, ularni kommunistik mafkura xalqimiz hayot tarzidan, ongidan mutlaq siqib chiqarolmadi. Demak, buyuk tarixiy shaxslarning faoliyati ijtimoiy manfaatlardagi o’zakka mos kelganidagina jamiyat tomonidan qo’llab-quvvatlanadi, e’zozlanadi, munosib baholanadi. [12. C. 338-339.] Shuning uchun buyuk shaxslar hayoti va ijodidan ijtimoiy borliqni mutlaq o’zgartirgan jihatlarni izlash xatodir. Aleksandr Makedonskiy qanchalik dovyurak, mohir jangchi va sarkarda, jahonshoh bo’lmasin, uning shaxsiy xislatlari, fazilatlar mavjud dunyoni “qayta qurish”ga qodir emas edi, u mavjud ijtimoiy hayotning ma’lum bir tomonlariga, sohalariga yoki ayrim bir munosabatlarga ta’sir etish bilan cheklanishga majbur edi. Endi shon-shuhratga, davlatga ega paytida 32 yoshida uzluksiz davom etgan bazm-ziyofat paytida (zaharlashgan degan faraz ham yo’q emas) tutqonoq tutib, 10 kun davom etgan kasallikdan o’lib qoladi. Amir Temur 68 yoshida Otror shahrida shamollab qoladi va o’ladi. Uning bo’g’inlar va suyak sil kasalligidan o’lgani faraz qilinadi. Qanday shuhratga ega bo’lmasin, kishining ijtimoiy borliq oldidagi ojizligini, u mavjud ijtimoiy borliqni mutlaq o’zgartirish qudratga ega emasligini bilib qo’yish kerak. Ijtimoiy borliq buyuk shaxslar imkoniyatlaridan keng, ular o’ziga bo’ysungan va qonunlarini bilgan, e’zozlagan kishilarga yon bosgan, unda ham qisman. Cheklangan imkoniyati doirasida faoliyat yuritish, ijod qilish insonga berilgan yagona in’omdir. Tadqiqotchilar buyuk tarixiy shaxslarga jamiyat manfaatlariga xizmat qilish, altruizm va mas’uliyatlilik, yetakchilik va tashkilotchilik, yangi g’oyalar yaratish va unga boshqalarni ishonishga da’vat etish, uzoqqa qaratilgan rejalar tuzish yoki futuristik mushohada, kishilar hayoti, ruhiyati va orzu umidlarini o’rganib yurish va ularni ma’naviy jasoratga undash, xalqqa, kishilarga turmush tarzi, hayoti, rejaları va orzuları ayon, tushunarli va ochiq bo’lish, xarizmatizm kabi ijtimoiy xislatlar xosligini ta’kidlashadi. “Ammo, -ular fikricha, - mazkur ijtimoiy xususiyatlar mutlaq tarzda, to’liq holda konkret olgan shaxsda uchramaydi” [13. 46 6.].

Ijtimoiylik shaxslarning odamovi, zohidona yashash istagiga zid keladigan hodisadir. Ming afsuski, ayrim buyuk shaxslar, ayniqsa badiiy-estetik va ilmiy ijod sohasida yakka qolishni, hatto zohidona yashashni ma’qul ko’radilar. Ammo bu bunday shaxslarni ijtimoiy muhitdan, kishilar bilan munosabatlar o’rnatish an’anasidan mutlaq voz kechganini bildirmaydi. Badiiy-estetik va ilmiy ijodning ichki xususiyatlari shaxsni yakka, o’zi bilan o’zi qolishga undaydi. U diqqatini tortgan muammoni avvalo o’zining ichki senzurasidan, tahlilidan o’tkazishi zarur. Shuning uchun ham buyuk shaxslar ana shu o’zini qiziqtirgan sohasi bilan cheklanishga majbur, u barcha sohalarida daho bo’lolmaydi.

XULOSA

Buyuk shaxslar ham qo’llab-quvvatlashg, e’tiborga va sharaflashga muntazir sub’ektlar hisoblanadi. Kishilarning, jamiyatning befarqligidan ular barchadan ko’p aziyat chekadilar, noliydilar. Bu bilan ular jamiyat a’zosi, u ham e’tirofga tashna ekanini tasdiqlaydilar. Aslida bu buyuk shaxslardagi ijtimoiy hayotga tashnalik, o’z hayotini sotsiumsiz tasavvur etolmaslik belgisidir. Agar ularning ushbu orzusi yoki intilishi e’tiborga olinmasa, ular tushkunlikka tushib,

izlanishlarini to'xtatib qo'yishi yoki ulardan mutlaq voz kechishi mumkin. Buyuk shaxslarga xos bo'lgan individualliklarni quyidagilarga ajratishimiz mumkin:

o'z ishiga, muammosi yoki kasbiga chuqur e'tiqod;

yon-atrofga, hatto yaqinlariga ham befarqlik, e'tibor bermaslik;

jamoaga yoqish va uning e'tiborini qozonish uchun o'z "men"idan voz kechishgacha borish;

o'zini xalq, millat xaloskori, missioneri sezish va bu borada fanatizm darajasiga boruvchi dolzarb, global g'oyalarni ilgari surish;

intellektual soha boshqa sohalardan yuqori qo'yib, hatto shizofreniya darajasiga boruvchi aqlu idrok, ratsionalizm o'yinlariga berilish;

iqtisodiy naf, foyda ko'rishdan zavq oluvchi, barcha xatti-harakatni to'plangan mablag' bilan o'lchashga moyillik;

kishilarni idora etish tizimini yaratishga va o'zi o'ylab topgan tartibga bo'ysundirishga, hatto avtoritar va monarxistik boshqarishga intilish kabilardir.

O'z ishiga, muammosi yoki kasbiga chuqur e'tiqod, mazkur e'tiqodini mutlaqlashtirish daho shaxslarga xos individual xislatdir. Ular tanlagan sohasini yoki o'rganayotgan muammosini har qanday boshqa sohadan, kasb-kordan ustun qo'yadilar, ular uchun qiyinchilik, quvg'in, hatto dorga borishga tayyor bo'ladilar. Ma'naviy jasorat ular psixologiyasining yadrosini tashkil etadi. Bu o'rinda Beruniy, Ibn Sino, Mansur Xalloy, Nyuton, Paganini, Charlz Darvin, Spinoza, Marks, Mxatma Gandi, Nikola Tesla kabilarni misol qilib keltirish mumkin. Beruniy va Ibn Sino mutaassiblar, raqiblari tomonidan quvg'in va ta'qibga uchragan, ular bir shahardan ikkinchisiga ko'chib, ko'p hollarda yashirib yashashga majbur bo'lishgan. Ular inson aqlu idrokiga, ilm-fan kuchiga chuqur e'tiqod qo'yishgan. Buni quyidagi epizod ham tasdiqlaydi. Akademik A.P.Qayumovning yozicha, o'lim oldida, mahmasada yotgan Beruniy yordamchisidan, sendan bir so'zni bilib qo'yishni so'ragandim, shu so'zning ma'nosi nima ekan, deb so'raydi. Yordamchisi, e, uzstoz, o'ziningiz bir holdasiz, shu payt uni eslash nega kerak, deb e'tiroz bildiradi. Alloma esa, e nodon, men u dunyoga shu so'zni bilmay ketganimdan bilib ketganim afzal emasmi, degan [14. 234 6.].

Mansur Xalloy "anal haq", ya'ni men haqman degan da'vatida turib olgan, bu e'tiqodini mutaassiblar islomga qarshi deb qabul qilganlar, uning bittalab tilini, qo'llarini, oyoqlarini kesishgan va har safar da'vatingdan kech, deb talab qilishgan. U o'z e'tiqodida turib olgan, mutassiblar qo'lsiz, oyoqsiz quruq gavgani dorga ilishgan. Nikola Kopernik taqdiri ham ayanchli tugagan, ammo uning inson aqlu idrokiga bo'lgan ishonchni, e'tiqodni hato gulxanda kuydirish ham to'xtatilmagan. Ilm-fan tarixida bundan chuqur e'tiqodli intellektual tipidagi ma'rifatparvarlarni ko'plab topishimiz mumkin.

Buyuk shaxslar muayyan ijtimoiy-tarixiy va etnomadaniy muhitda shakllanib, o'zlarining individual xususiyatlari orqali jamiyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadilar. Ularning ijtimoiyligi jamiyat uchun dolzarb muammolarni anglash, ularga yechim izlash va mavjud muhitni takomillashtirishga intilishida namoyon bo'ladi. Individuallik esa o'ziga xos dunyoqarash, chuqur e'tiqod, ijodiy va intellektual salohiyat hamda mustaqil fikrlash orqali ifodalanadi. Demak, buyuk shaxs fenomenini tushunishda ijtimoiylik va individuallikni o'zaro bog'liq holda o'rganish muhimdir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Карнеги Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. – Москва: ЭКСМО, 2008. С.4.
2. Хенгстшлеггер М. Власть генов: прекрасна как Монро, умен как Эйнштейн. – СПб.: Питер, 2013. С.116.
3. Navoiy, Alisher. Lisonut-tayr (Qush tili). – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashr., 1984. 5 b..
4. Qayumov A. Alisher Navoiy. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashr, 1982, 5-6 b..

5. Alimasov V. Falsafa. Fikrlash san'ati. // Tanlangan asarlar. 3 jild. – Toshkent: Noshir, 2008, 2025. 24 b.
6. Гегель. Лекции по философии истории.- СПб.: Питер, 1993. С.81.
7. Ницше Ф. Сочинения в двух томах. Том 1. – Москва: Мысль, 1990. С.159.
8. Гобозов И.А. Введение в философию истории. – Москва: ТДЮИ, 1999. С. 338-339.
9. Alimasov V., Xodjaeva B. Tarixiy shaxslarning ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotdagi o'rni.- Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2016. 46 b.
10. Qayumov A. Beruniy. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashr., 1977. 234 b.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTONDA BALIQCHILIK TARIXI IQTISODIY VA IJTIMOIIY JIHATLAR

Feruza Tursunova

tarix kafedrasi o'qituvchisi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida baliqchilik tarmog'ining shakllanishi, rivojlanishi hamda uning o'lka iqtisodiyotidagi o'rni arxiv hujjatlari va davriy matbuot manbalari asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, Rossiya imperiyasi tomonidan o'lka suv havzalarining ijaraga berilishi, Orol dengizi va Amudaryo-Sirdaryo havzalarida baliqchilikning sanoat darajasiga ko'tarilishi hamda mahalliy aholining ijtimoiy ahvoliga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston o'lkasi, Orol dengizi, Sirdaryo, Amudaryo, baliqchilik sanoati, iqtisodiy tarix, ijarachilik, Orenburg-Toshkent temir yo'li.

Аннотация. В данном протоколе рассматриваются экономика и экономические аспекты деятельности Туркестана О'Лкасида Бакчида в период с XIX по XX век, а также архивные данные и анализ мировоззрения. Кроме того, Российская империя, Государство информационных технологий, Орол Денгзи и Амударьо-Ширдарьо были удостоены ежегодной награды организации «Хамда Махаллий».

Ключевые слова: Туркестан О'Каси, Орол Денгзи, Сердарьо, Амударьо, молодежь, экономическая история, история, история Оренбурга-Ташкента.

Annotation. These minutes cover the 19th century – the 20th century Turkistan o'lkasida Baqchilik economy and economics and archival evidence and worldview analysis. Furthermore, the Russian Empire Commonwealth of Information Technology, Orol Dengzi and Amudaryo-Sirdaryo Industries were awarded the annual honor of the organization Hamda Mahalliy.

Keywords: Turkeston O'Kasi, Orol Dengizi, Serdaryo, Amudaryo, youth, economic history, history, Orenburg-Toshkent history.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tomonidan Turkistonning bo'ysundirilishi o'lkaning an'anaviy xo'jalik yuritish tizimida keskin o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Mustamlakachilik ma'muriyati o'lkaning xomashyo bazasini o'zlashtirish jarayonida nafaqat dehqonchilik va chorvachilikka, balki suv havzalarining tabiiy boyliklariga, xususan, baliqchilik resurslariga ham alohida e'tibor qaratdi[1]. XIX asr oxiriga kelib, Orol dengizi hamda unga quyiluvchi Amudaryo va Sirdaryo deltalarida an'anaviy baliqchilikdan kapitalistik va sanoatlashgan baliqchilik xo'jaligiga o'tish bosqichi boshlandi. Ushbu jarayonni har tomonlama va xolis tadqiq etish o'lka iqtisodiy tarixining kam o'rganilgan sahifalarini yoritishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

ASOSIY QISM

An'anaviy baliqchilik va uning hududiy xususiyatlari

Chor Rossiyasi istilosiga qadar Turkistonda baliqchilik asosan mahalliy aholi — qoraqalpoqlar, qozoqlar, turkman, o'zbeklar hamda tajiklar tomonidan an'anaviy usullarda olib borilgan[2]. Baliq ovlash vositalari sifatida xalq orasida to'r, suzgich, qarmoq, shuningdek, qamishdan yasalgan maxsus tuzoqlar ishlatilgan.

Asosiy baliqchilik markazlari Orol dengizining janubiy va sharqiy sohillari, Amudaryo deltasi (Mo'ynoq, Chimboy) hamda Sirdaryoning quyi oqimi (Kazalinsk, Perovsk) atrofida to'plangan edi[3]. Mahalliy aholi uchun baliqchilik nafaqat oziq-ovqat manbai, balki ichki bozorda mahsulot ayirboshlashning muhim vositasi bo'lib xizmat qilgan..

Mustamlakachilik ma'muriyatining qonunchilik siyosati va ijarachilik

1886-yilda qabul qilingan "Turkiston o'lkasini boshqarish haqidagi Nizom"ga ko'ra, o'lka hududidagi barcha yirik suv havzalari va daryolar davlat mulki deb e'lon qilindi[4]. Bu esa baliq ovlash huquqini mahalliy aholidan tortib olinganini hamda maxsus auksionlar (kimoshdi savdolari) orqali yirik ijarachilarga berilishini anglatar edi.

1890-yillardan boshlab Orol va Sirdaryo havzasidagi baliqchilik uchastkalari rossiyalik yirik sarmoyadorlar va savdogarlar (masalan, Lapshin, Plotnikov, Xlebnikov kabi kishilar) tomonidan uzoq muddatga ijaraga olindi[5]. Ijarachilar mahalliy baliqchilarni arzon ishchi kuchi sifatida yollab, tayyor mahsulotni arzon narxlarda sotib olish tizimini yo'lga qo'ydilar.

Sanoatlashtirish, texnologik o'zgarishlar va eksport

XIX asr oxirida baliqni qayta ishlashning yangi usullari — muzlatish, tuzlash va konservalash texnologiyalari kirib keldi. Orol dengizi bo'yida va Mo'ynoqda dastlabki baliq tuzlash korxonalari va muzxonalar barpo etildi[6].

Baliqchilik tarmog'ining jadal rivojlanishiga 1906-yilda Orenburg-Toshkent temir yo'lining ishga tushirilishi kuchli turtki berdi[7]. Temir yo'l orqali Orol va Sirdaryo baliqlari (sazan, laqqa, sudak, bakra va boshqalar) Rossiya imperiyasining markaziy shaharlariga (Moskva, Sankt-Peterburg, Samara) katta miqdorda eksport qilina boshlandi. Arxiv ma'lumotlariga ko'ra, XX asr boshlarida Orol havzasidan har yili o'rtacha 1-1,5 million pud (16–24 ming tonna) baliq mahsulotlari olib chiqib ketilgan[8].

XULOSA

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida baliqchilikning rivojlanishi qarama-qarshi xarakterga ega bo'ldi:

1. Iqtisodiy jihatdan baliqchilik an'anaviy mahalliy mashg'ulot me'yoridan chiqib, imperiya bozoriga yo'naltirilgan, yuqori daromad keltiruvchi sanoat tarmog'iga aylandi.
2. Texnologik jihatdan yangi saqlash va transport (temir yo'l) imkoniyatlari tufayli mahsulot muomalasi keskin kengaydi.
3. Ijtimoiy-ekologik jihatdan, suv havzalarining davlat tasarrufiga o'tkazilishi mahalliy baliqchilarning iqtisodiy qaramligini oshirdi va resurslardan ayovsiz foydalanish natijasida keyingi davrlarda suv havzalari ekologiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatishning dastlabki omillari paydo bo'ldi.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Milliy Arxivi (O'zMA), I-1-fond (Turkiston general-gubernatori kantselyariyasi), 1-ro'yxat, 3425-jild, 12-varaqlari.
2. Divayev A.A. Etnograficheskiye materialy. Kaspiyskoye i Aralskoye morya. – Toshkent: Tipografiya gub. pravleniya, 1898. – S. 45–48.
3. Maksheyev A.I. Opisanie Aralskogo morya va nizov'yev Sirdaryi. – SPb., 1897. – S. 112.
4. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy Imperii (PSZRI). Sobraniye 3-ye. T. VI (1886). – SPb., 1888. № 3814.
5. O'zMA, I-17-fond (Sirdaryo viloyati boshqarmasi), 1-ro'yxat, 128-jild, 45–50-varaqlari.

6. Berg L.S. Aralskoye more. Opyt fiziko-geograficheskoy monografii. – SPb.: Izdatel'stvo Otdela trgovli i portov, 1908. – S. 201–215.
7. “Turkestanskiy Sbornik” 1867 y. 143 b
8. “Turkestanskiy sbornik” 1867 y. “Golos” gazetasi 163-b

ANTROP TAMOYILNING FALSAFIY-MA'NAVIY AHAMIYATIDA MA'RIFATPARVARLIK AN'ANALARINI TARG'IB ETISH USULLARI

Jumaniyozova Sabohat Bekturdiyevna

Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi, Toshkent, O'zbekiston

e-mail: sabohat.jumaniyozova88@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada antrop tamoyilning falsafiy-epistemologik jihatlari milliy meros va ma'rifatparvarlik an'analari kontekstida tahlil etiladi. Tadqiqotning maqsadi — koinotning insoniy hayot va aqli mavjudotlar yuzaga kelishi uchun nozik sozlanganligi (fine-tuning) haqidagi zamonaviy kosmologik g'oyani Sharq falsafiy tafakkuri, xususan Al-Forobiy, Ibn Sino va Beruniy merosi bilan qiyosiy tahlil qilish hamda ularning Uchinchi Renessans kontseptsiyasi uchun ilmiy-falsafiy poydevor bo'la olish imkoniyatini asoslashdan iborat. Tadqiqot metodologik jihatdan qiyosiy-tarixiy tahlil, falsafiy-germenevtik yondashuv, manbashunoslik va kontent-tahlil usullariga tayanadi; tahlil uchun B. Karter, R. Kollinz, N.A. Shermuhamedova kabi olimlarning ilmiy asarlari hamda O'rta Osiyo mutafakkirlarining birlamchi manbalari qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, milliy meros, ma'rifatparvarlik an'analari va antrop tamoyil bir-birini to'ldiruvchi yaxlit tizimni tashkil etadi: milliy meros jamiyatning axloqiy-ma'naviy poydevorini, ma'rifat uning intellektual harakatlantiruvchi kuchini, antrop tamoyil esa ushbu integratsiyaning falsafiy-kosmologik yakunini ifodalaydi. Al-Forobiy, Ibn Sino va Beruniy asarlaridagi inson-koinot munosabatiga oid qarashlar zamonaviy antrop kosmologiyani asosiy g'oyalari bevosita vorislik qilishi aniqlandi, bu esa milliy ta'lim va ma'naviy-ma'rifiy siyosat uchun amaliy ahamiyatga ega. Xulosa qilib aytganda, antrop tamoyilning milliy meros bilan uyg'un tarzda o'rganilishi nafaqat tarixiy merosni yangicha anglash, balki Uchinchi Renessans g'oyasining ilmiy-falsafiy asosini mustahkamlash imkonini beradi. Tadqiqot yakunida milliy ta'lim tizimida antrop tamoyilni ma'naviy-falsafiy meros bilan bog'liq holda o'qitish va xalqaro ilmiy hamkorlik orqali milliy falsafiy merosni jahon ilmiy hamjamiyatiga targ'ib etish bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: antrop tamoyil, milliy meros, Uchinchi Renessans, kuchli va kuchsiz antrop tamoyillar, koinot, falsafiy tafakkur, ma'naviy qadriyatlar, kosmologiya, nozik parametrlar, inson va olam munosabati.

Аннотация. В данной статье анализируются философско-эпистемологические аспекты антропного принципа в контексте национального наследия и просветительских традиций. Цель исследования — провести сравнительный анализ современной космологической идеи о тонкой настройке параметров Вселенной, необходимых для возникновения человеческой жизни и разумных существ, с восточной философской мыслью, в частности с наследием аль-Фараби, Ибн Сины и Беруни, а также обосновать их значение как научно-философской основы концепции Третьего Ренессанса. Методологически исследование опирается на сравнительно-исторический анализ, философско-герменевтический подход и анализ первоисточников; использованы научные труды Б. Картера, Р. Коллинза, Н.А. Шермухамедовой, а также первоисточники среднеазиатских мыслителей. Результаты показывают, что национальное наследие, просветительские традиции и антропный принцип образуют единую взаимодополняющую систему: национальное наследие формирует нравственно-духовный фундамент общества, просвещение выступает его интеллектуальной движущей силой, а антропный принцип — философско-космологическим завершением этой интеграции. Установлено, что взгляды аль-Фараби, Ибн Сины и Беруни на отношение человека и Вселенной напрямую предвосхищают основные идеи современной антропной космологии. В заключение

подчёркивается, что изучение антропного принципа в гармонии с национальным наследием позволяет не только по-новому осмыслить историческое наследие, но и укрепить научно-философскую базу идеи Третьего Ренессанса. По итогам исследования выработаны практические рекомендации по усилению преподавания антропного принципа в системе национального образования и продвижению национального философского наследия в мировом научном сообществе через международное сотрудничество.

Ключевые слова: антропный принцип, национальное наследие, Третий Ренессанс, сильный и слабый антропные принципы, вселенная, философская мысль, духовные ценности, космология, тонкая настройка параметров, отношение человека и мира.

Abstract. *This article analyzes the philosophical and epistemological aspects of the anthropic principle in the context of national heritage and enlightenment traditions. The purpose of the study is to conduct a comparative analysis of the modern cosmological idea that the universe is finely tuned with specific parameters for the emergence of human life and intelligent beings, in relation to Eastern philosophical thought — particularly the legacy of Al-Farabi, Avicenna, and Biruni — and to substantiate their significance as a scientific-philosophical foundation for the concept of the Third Renaissance. Methodologically, the research relies on comparative-historical analysis, a philosophical-hermeneutic approach, and source analysis; the primary works of B. Carter, R. Collins, and N.A. Shermukhamedova, together with the original texts of Central Asian thinkers, were examined. The results show that national heritage, enlightenment traditions, and the anthropic principle form a single, mutually complementary system: national heritage constitutes the moral-spiritual foundation of society, enlightenment serves as its intellectual driving force, and the anthropic principle represents the philosophical-cosmological culmination of this integration. It was established that the views of Al-Farabi, Avicenna, and Biruni on the relationship between man and the universe directly anticipate the core ideas of modern anthropic cosmology. In conclusion, studying the anthropic principle in harmony with national heritage allows not only for a renewed understanding of historical legacy but also strengthens the scientific-philosophical basis of the Third Renaissance idea. The study concludes with practical proposals for reinforcing the teaching of the anthropic principle within the national education system and for promoting national philosophical heritage within the global scientific community through international cooperation.*

Keywords: *anthropic principle, national heritage, Third Renaissance, strong and weak anthropic principles, universe, philosophical thought, spiritual values, cosmology, fine-tuning of parameters, relationship between man and the world.*

KIRISH

Bugungi kunda O‘zbekistonda insonning o‘z-o‘zini anglashi, o‘z-o‘zini ma’naviy tarbiyalashi va faoliyatini tizimli tashkil etishi, tabiatni asrash mexanizmlarini takomillashtirishi masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Insonning koinotdagi o‘rni, uning olam bilan o‘zaro ta’sirdagi ontologik ahamiyati, tabiat qonunlari, kosmos va Yerdagi hayotning chambarchas bog‘liqligi antrop tamoyil orqali falsafiy jihatdan asoslanmoqda. Insonning ratsional fikrlash uslubi, uning koinot energiyasi bilan bog‘liq jihatlari ham aynan antrop tamoyil doirasida baholanmoqda. Insoniyat oldida turgan global muammolarni tushunish va ularni bartaraf etish yo‘llarini asoslashda ilmiy-falsafiy izlanishlarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Shu bilan birga, barqaror rivojlanish maqsadlari inson qadri hamda uning shaxsiy, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy, ekologik va rivojlanish huquqlarini ta’minlash bilan bog‘liq zamonaviy qarashlarni o‘zida mujassam etgani bilan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda [1, 11-b.].

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan Uchinchi Renessans g‘oyasi aynan mana shu ulug‘ an’anani davom ettirish va uni yangi zamon talablari bilan uyg‘unlashtirish vazifasini qo‘ymoqda. Shu bois antrop tamoyilning milliy meros va ma’rifatparvarlik an’analari bilan falsafiy uyg‘unligini ilmiy jihatdan asoslash, shuningdek ushbu uyg‘unlikni jamiyatda targ‘ib etish usullarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy-tadqiqot vazifasiga aylanmoqda. Maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, antrop tamoyil birinchi marta O‘rta Osiyo mutafakkirlari

merosi va milliy ma'rifatparvarlik an'analari bilan uzviy bog'liqlikda, yaxlit falsafiy tizim sifatida tahlil qilinmoqda.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning manbaviy asosini Al-Forobiy, Ibn Sino va Abu Rayhon Beruniyning birlamchi falsafiy-ilmiy asarlari, shuningdek antrop tamoyil bo'yicha zamonaviy G'arb falsafasi va kosmologiyasining tayanch matnlari — B. Karterni "Ko'p sonli tasodiflar va kosmologiyada antrop tamoyil", R. Kollinzning "Teleologik argument" asarlari, shuningdek N.A. Shermuhamedova va boshqa mahalliy faylasuflarning ilmiy-metodologik ishlari tashkil etadi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi: qiyosiy-tarixiy tahlil — Sharq mutafakkirlari qarashlarini zamonaviy antrop kosmologiya g'oyalari bilan o'zaro solishtirish uchun; falsafiy-germenevtik yondashuv — birlamchi matnlarni kontekstual talqin qilish uchun; kontent-tahlil — manbalardagi asosiy tushuncha va kategoriyalarni aniqlash hamda tizimlashtirish uchun; tizimli-strukturaviy tahlil esa milliy meros, ma'rifatparvarlik an'analari va antrop tamoyil o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish uchun qo'llanildi. Falsafa, kosmologiya va ma'naviyatshunoslikni birlashtiruvchi fanlararo yondashuv tadqiqotning umumiy metodologik negizini tashkil etdi, bu esa mavzuni bir tomonlama emas, balki ko'p qirrali tahlil qilish imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ma'naviy-tarixiy taraqqiyot jarayonlarini falsafiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, milliy meros, ma'rifatparvarlik an'analari va antrop tamoyil tarqoq tushunchalar emas, balki bir-birini to'ldiruvchi va taqozo etuvchi yaxlit tizimni tashkil etadi.

Birinchidan, milliy merosning ontologik va aksiologik poydevori jamiyatning tarixiy xotirasi hamda axloqiy-ma'naviy me'yorlarini o'zida mujassam etadi. Or-nomus, oilaviy mas'uliyat, mahalla instituti hamda tozalik va poklik madaniyati kabi milliy qadriyatlar jamiyat borlig'ining barqarorligini ta'minlaydi. Ushbu qadriyatlar tizimi milliy o'zlikni (identillikni) globallashtirish davridagi ma'naviy yemirilishlar va yot madaniy tahdidlardan himoya qiluvchi mustahkam ma'naviy immunitet vazifasini bajaradi.

Ikkinchidan, mazkur ma'naviy poydevor ma'rifat orqali dinamik harakatga keladi. Sharq Renessansi mutafakkirlari va Jadidchilik maktabi namoyandalari ta'limotida mujassamlashgan gnoseologik va progressiv yondashuv jamiyatni dogmatizm, qoloqlik va xurofotdan xoli etishga xizmat qiladi. Ma'rifatparvarlik — bu shunchaki o'tmishni ulug'lash bilangina cheklanmay, balki aql-idrok va ilm-fan vositasida milliy merosdagi ma'naviy resurslarni jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy sog'lomlashuviga safarbar etuvchi muhim harakatlantiruvchi kuchdir.

Uchinchidan, ushbu ikki ustunning mantiqiy va oliy nuqtasi Antrop tamoyil orqali namoyon bo'ladi. Borliq va jamiyat evolyutsiyasining markazida inson turadi, degan antrop g'oya mazkur integratsiyaning eng oliy maqsadini belgilab beradi. Bunda milliy meros insonning axloqiy-ma'naviy va ruhiy poydevorini mustahkamlab, uning ma'naviy qiyofasini shakllantirsa, ma'rifatparvarlik uning intellektual salohiyatini va fuqarolik mas'uliyatini rivojlantiradi.

Jahonda inson ijtimoiy taraqqiyotni harakatga keltiruvchi kuch, davlatlararo munosabatlarni tizimli tashkil etish mexanizmi sifatida rivojlanmoqda va u antrop tamoyil deb nomlanmoqda. Antrop tamoyil, ya'ni insonning nafaqat biologik organizm, balki fizik, kimyoviy jism sifatida koinot bilan energiya almashinuvida faol ishtirok etishi tan olinmoqda.

Antrop tamoyil zamonaviy kosmologiya va falsafaning eng ko'p muhokama qilinadigan masalalaridan biri hisoblanadi. Brandon Karter 1974-yilda "Ko'p sonli tasodiflar va kosmologiyada antrop tamoyil" asarida bu tamoyilni rasman ishlab chiqib, uning ikki turini — kuchsiz va kuchli antrop tamoyillarni — ajratib ko'rsatdi [2, 291-b.]. Kuchsiz antrop tamoyilga ko'ra, olamning biz kuzata oladigan parametrlari kuzatuvchi sifatida mavjudligimiz shart-sharoitlari bilan belgilanadi. Kuchli antrop tamoyil esa undan nariga o'tib, olam aqlli hayot yuzaga kelishi uchun zarur sharoitlarni ta'minlovchi tarzda yaratilgan, degan g'oyani ilgari suradi.

N.A. Shermuhamedova ta'kidlaganidek, "antrop tamoyilda inson amalda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan har qanday dunyoda emas, balki uning xususiyatlarini belgilovchi fizik konstantalarning o'ta aniq majmui bilan tavsiflanuvchi dunyodagina paydo bo'lishi mumkin" [3, 165-b.].

Ma'lumki, falsafadagi g'oyalar hamda kosmologiya, elementar zarralar fizikasi va boshqa sohalaridagi empirik tadqiqotlarni birlashtirgan holda tadqiqotchilar antrop tamoyil haqida yaxlit tushuncha ishlab chiqishi mumkin. Bunday fanlararo dialog — faylasuflar va empirik kuzatuvchilar o'rtasidagi hamkorlik — kosmologiya, metafizika hamda fan falsafasida yirik natijalarga erishish imkonini beradi. Mazkur yondashuv milliy ma'rifatparvarlik an'analari va antrop tafakkur o'rtasidagi aloqadorlikni ochib berishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Antrop tamoyilni milliy meros va ma'rifatparvarlik an'analari kontekstida o'rganish qator muhim xulosalar chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, O'rta Osiyo buyuk mutafakkirlarining falsafiy tizimlarida insonni koinotning markazi sifatida ko'rish g'oyasi antrop tamoyilning asosiy postulatiga to'liq mos keladi.

Al-Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida insonni aql-zakovat va ma'naviy kamolot orqali yuksaluvchi mavjudot sifatida tasvirlagan. Uning fikricha, fozil jamiyat ilm-ma'rifat va adolat asosida qurilishi, inson esa tabiat va koinot qonunlarini anglash orqali komillikka erishuvi lozim. Bu g'oya antrop tamoyilning antroposentrik mohiyati bilan uyg'undir: inson faqat kuzatuvchi emas, balki koinotni anglovchi va ma'no beradigan subyektdir.

Ibn Sino o'zining "Kitob ash-shifo", "Donishnoma" va "Kitob an-najot" kabi asarlarida inson va koinot munosabatini falsafiy-ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilgan. Uning epistemologiyasida bilimning to'rt bosqichi — hissiy idrok, tasavvur, aqliy mushohada va intuitsiya — insonning koinotni tanib olish qobiliyatini ochib beradi. Bu g'oya kuchsiz antrop tamoyilning "kuzatuvchi mavjudot" tushunchasi bilan konseptual jihatdan uyg'undir: koinotni anglash uchun oldin unda mavjud bo'lish, keyin esa uni idrok eta olish qobiliyatiga ega bo'lish zarur.

Ibn Sino fanlar tasnifida metafizika, matematika, tabiatshunoslik kabi nazariy falsafa orqali inson tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishni, etika, axloqshunoslik, iqtisod, siyosat va huquq singari amaliy falsafa orqali esa jamiyat, oila va davlatda ma'naviy barqarorlikni ta'minlashni ilgari suradi. Bu tizim milliy ma'rifatparvarlik merosimizning axloqiy-huquqiy poydevoridir. Darhaqiqat, vujud, mavjudot tarkibi, ilmlar tasnifi Ibn Sinoning borliq, mavjudot haqidagi ontologik naziriyasini Forobiy ta'limotining davomi, rivoji deb ta'riflash mumkin.

Abu Rayhon Beruniy esa o'zining empirik-kuzatuv metodologiyasi bilan zamonaviy ilmiy tafakkurning asoschilaridan biri hisoblanadi. Uning "Hindiston", "Mineralogiya" asarlarida ilmga obektiv-empirik yondashuv Karter va Eddingtonning antrop tadqiqotlariga metodologik jihatdan yaqin turadi. Beruniyning osmon jismlari o'rtasidagi nisbatlarni aniq hisoblashi, Yerning radiusini o'lchashi — bular antrop tamoyilning nozik parametrlar tushunchasiga daxldor empirik tadqiqotlarning dastlabki namunalaridir.

R. Kollinz o'zining "Teleologik argument: Olamning nozik tarzda yaratilishi borasidagi izlanishlar" asarida antrop tamoyilni falsafiy va ilohiyot sohasida muhim dalil sifatida ko'rsatib bergan [4]. Uning fikricha, olamning unda hayot paydo bo'lishi, ayniqsa, aqli hayot paydo bo'lishi uchun o'ta mos va nozik parametrlarga ega ekani Xudoning mavjudligi uchun ilmiy-falsafiy argument bo'la oladi. Kollinz qarashlarida dualizm ustuvorlik qiladi: u bir tomondan olamning transsendent aql tomonidan yaratilganligini tan olar ekan, ikkinchi tomondan fizik konstantalarning obektiv amal qilishini asoslashga harakat qiladi.

Antropologik tanlash effekti g'oyasi ham Karter tomonidan ilgari surilgan: bizning olam haqidagi kuzatishlarimiz azaldan tarfakash bo'ladi, chunki biz faqatgina olamning mavjudligimizga imkon beruvchi qismlarida mavjud bo'lganmiz. Karter fikricha, "olamda kuzatishimiz mumkin bo'lgan narsalar kuzatuvchi sifatida mavjudligimiz shart-sharoitlari bilan cheklanadi" [5, 347-b.].

Milliy ma'rifatparvarlik an'analari va antrop tafakkur o'rtasidagi uyg'unlik Uchinchi Renessans g'oyasiga muhim ilmiy-falsafiy poydevor yaratadi. Xuddi IX–XV asrlardagi Birinchi va Ikkinchi Renessans davrlarida O'rta Osiyo mutafakkirlari ilm-fan, falsafa va ma'naviyatni uyg'unlashtirganidek, bugungi Uchinchi Renessans ham zamonaviy kosmologik bilimlar bilan

milliy insonparvarlik falsafasining sintezi asosida shakllanishi lozim. Antrop tamoyilning “inson koinotning markazida turadi” degan g‘oyasi milliy ma’rifatparvarlik an’alarimizning “inson ma’naviy borlig’ini ulug‘lash” g‘oyasi bilan bir xil ma’naviy makon hosil qiladi.

Demak, turli olimlarning olamning hayot yuzaga kelishi uchun mos parametrlarga ega bo‘lishi haqidagi g‘oyalari bir tomondan ziddiyatli, ikkinchi tomondan esa bir-biri bilan taqozolangan bo‘lib, bu holat ilmiy mushohada uchun turli-tuman savollarni shakllantirishga undaydi. Kosmik tasodiflanganlik tushunchasi olamdagi bunday nozik parametrlarning mavjudligini tushuntirish uchun muqobil kosmologik modellarga, jumladan, ko‘plab olamlar gipotezasiga murojaat qilishga undaydi.

Olib borilgan tahlilning amaliy-siyosiy ahamiyati ham alohida ta’kidlanishi lozim. Zamonaviy kosmologiya insonni koinot evolyutsiyasining markaziy bo‘g‘ini sifatida talqin etishi, milliy ma’rifatparvarlik an’alarining inson qadrini yuksaltirish g‘oyasi bilan mos kelishi — ma’naviy-ma’rifiy tarbiya ishini yangicha, ilmiy-falsafiy jihatdan boyitilgan mazmun bilan olib borish imkonini beradi. Xususan, Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi tomonidan tashkil etilayotgan ilmiy-ma’rifiy seminar va tarbiyaviy tadbirlarda antrop tamoyil g‘oyalarini Al-Forobiy, Ibn Sino va Beruniy merosi bilan uyg‘unlikda yoritish, yoshlarda ilmiy dunyoqarash bilan bir qatorda milliy g‘urur va tarixiy xotirani mustahkamlashning samarali vositasiga aylanishi mumkin. Bu esa Uchinchi Renessans g‘oyasini nafaqat nazariy, balki amaliy-tarbiyaviy jihatdan ham boyitadi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, antrop tamoyilning falsafiy-ma’naviy jihatlari milliy meros va ma’rifatparvarlik an’alari bilan organik uyg‘unlikda o‘rganilganda, bu nafaqat tarixiy merosni yangicha anglash, balki Uchinchi Renessans g‘oyasining ilmiy-falsafiy poydevorini mustahkamlash imkonini beradi. Al-Forobiy, Ibn Sino va Beruniy asarlaridagi inson va koinot munosabatiga doir qarashlar zamonaviy antrop kosmologiya asosiy g‘oyalariga bevosita vorislik qilishi aniqlandi, bu esa milliy falsafiy merosning umumjahon ilmiy-falsafiy tafakkur taraqqiyotidagi o‘rmini yanada ravshanlashtiradi.

Shuningdek, tadqiqot ilm-fan va milliy ma’naviyat o‘rtasidagi dialogning uzviyligini, ular bir-birini istisno etuvchi emas, balki bir-birini boyituvchi ikki taraf ekanini tasdiqladi. Zamonaviy kosmologik bilim bilan Sharq falsafiy merosining sintezi — Uchinchi Renessans g‘oyasini ham nazariy, ham amaliy-tarbiyaviy jihatdan mustahkamlovchi salmoqli ilmiy resurs bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bois bugun quyidagi amaliy takliflarni amalga oshirish muhim hisoblanadi:

- 1) Milliy ta’lim muassasalarida antrop tamoyilni ma’naviy-falsafiy merosimiz bilan bog‘liq holda o‘qitishni kuchaytirish;
- 2) Ma’rifatparvarlik targ‘ibotida Al-Forobiy, Ibn Sino, Beruniy merosini zamonaviy kosmologik bilimlar bilan uyg‘unlashtirib taqdim etish;
- 3) Uchinchi Renessans g‘oyasini falsafiy va ilmiy nuqtai nazardan asoslaydigan ilmiy-ommabop adabiyotlar nashr etish;
- 4) Xalqaro ilmiy hamkorlik orqali milliy falsafiy merosni jahon ilmiy hamjamiyatiga keng targ‘ib etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. Hozirgi zamon va Yangi O‘zbekiston. — Toshkent: O‘zbekiston, 2024. — B. 11.
2. Carter B. Large number coincidences and the anthropic principle in cosmology // *Confrontation of Cosmological Theories with Observational Data*. — Springer, 1974. — P. 291–298.
3. Shermuhamedova N.A. Falsafa va fan metodologiyasi. — Toshkent: Noshir, 2012. — B. 165.
4. Collins, R. *The Teleological Argument: An Exploration of the Fine-Tuning of the Universe*. — London: Bloomsbury Academic, 2009.
5. Картер Б. Множественные случайности и антропный принцип в Космосе. — М.: Аграф, 2017. — С. 347.

JAMIYATDA GENDER TENGLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH: MUAMMO VA YECHIM

Norqobilova Pardaxol Raxmatovna

Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi bosh mutaxassisi, Toshkent, O'zbekiston

e-mail: p.norqobilova@manaviyat.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamiyatda gender tenglik madaniyatini shakllantirish masalasi ijtimoiy-falsafiy va huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Gender tengsizlikning oilaviy, ta'lim, mehnat bozori va ommaviy ong darajasidagi namoyon bo'lish shakllari ko'rib chiqilgan, ularning tarixiy-madaniy ildizlari ochib berilgan. Muallif gender tenglik madaniyatini shakllantirishdagi asosiy to'siqlarni aniqlab, ularni bartaraf etishning kompleks yo'llarini — ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, qonunchilik mexanizmlarini kuchaytirish, ommaviy axborot vositalari va fuqarolik jamiyati institutlarining rolini oshirishni — taklif qiladi.

Kalit so'zlar: gender tenglik, gender madaniyati, ijtimoiy stereotiplar, oila instituti, ta'lim tizimi, mehnat bozori, fuqarolik jamiyati, gender siyosati.

Аннотация. В данной статье анализируется проблема формирования культуры гендерного равенства в обществе с социально-философской и правовой точек зрения. Рассмотрены формы проявления гендерного неравенства на уровне семьи, образования, рынка труда и общественного сознания, раскрыты их историко-культурные корни. Автор выявляет основные препятствия на пути формирования культуры гендерного равенства и предлагает комплексные пути их преодоления — совершенствование системы воспитания и образования, укрепление законодательных механизмов, повышение роли средств массовой информации и институтов гражданского общества.

Ключевые слова: гендерное равенство, гендерная культура, социальные стереотипы, институт семьи, система образования, рынок труда, гражданское общество, гендерная политика.

Abstract. This article analyzes the problem of forming a culture of gender equality in society from socio-philosophical and legal perspectives. It examines the forms in which gender inequality manifests itself within the family, education, the labor market and public consciousness, and reveals their historical and cultural roots. The author identifies the main obstacles to forming a culture of gender equality and proposes a comprehensive set of solutions — improving upbringing and education, strengthening legal mechanisms, and increasing the role of mass media and civil society institutions.

Keywords: gender equality, gender culture, social stereotypes, family institution, education system, labor market, civil society, gender policy.

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri — barcha ijtimoiy guruhlar, jumladan, erkaklar va ayollarning huquq va imkoniyatlar jihatidan tengligini ta'minlashdir. Gender tenglik masalasi bugungi kunda nafaqat huquqiy-siyosiy, balki chuqur madaniy-ma'naviy muammo sifatida ham namoyon bo'lmoqda, chunki qonunchilikda mustahkamlangan tenglik hali jamiyat ongida, oilaviy munosabatlarda va kundalik turmush tarzida to'liq o'z aksini topmagan.

Birlashgan Millatlar Tashkilotining barqaror taraqqiyot maqsadlari (Sustainable Development Goals) orasida gender tenglikka alohida o'rin berilgan bo'lib, bu masala jahon hamjamiyati uchun ustuvor vazifalardan biriga aylangan [4]. O'zbekistonda ham so'nggi yillarda "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi qonun qabul qilinishi [1], Xotin-qizlar qo'mitasi faoliyatining kengaytirilishi, gender tenglikka oid milliy strategiyalarning ishlab chiqilishi kabi qator islohotlar amalga oshirildi [8; 9]. Biroq huquqiy-institutsional islohotlar o'z-o'zidan jamiyat madaniyatini o'zgartira olmaydi — buning uchun uzoq muddatli, izchil va ko'p qirrali ijtimoiy-madaniy jarayon talab etiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi — jamiyatda gender tenglik madaniyatini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish, bu jarayondagi asosiy muammolarni aniqlash hamda ularni hal etishning amaliy yo'llarini ko'rsatib berishdan iborat.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning huquqiy-me'yoriy manbaviy asosini O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi qonuni, Oila kodeksi hamda Ayollar kamsitilishining barcha shakllarini tugatish to'g'risidagi BMT konventsiyasi (CEDAW) tashkil etadi. Nazariy-kontseptual asos sifatida S. de Bovuar va J. Batlarning gender nazariyasiga oid klassik ishlari, shuningdek BMT Tashkiloti, UN Women va OECDning statistik va tahliliy hisobotlaridan foydalanildi.

Tadqiqotda ijtimoiy-falsafiy va qiyosiy-huquqiy tahlil usuli — qonunchilik normalari bilan ijtimoiy amaliyot o'rtasidagi tafovutni aniqlash uchun; kontent-tahlil — ommaviy axborot vositalaridagi gender stereotiplarni aniqlash uchun; tizimli-strukturaviy tahlil esa gender tengsizlikning oila, ta'lim, mehnat bozori va ommaviy ong kabi turli institutsional darajalardagi namoyon bo'lishini yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish uchun qo'llanildi.

"Gender" tushunchasi biologik jinsdan farqli o'laroq, jamiyat tomonidan shakllantirilgan ijtimoiy-madaniy rollarni, xulq-atvor me'yorlarini va munosabatlar tizimini anglatadi [6; 7]. Gender tenglik esa shaxsning jinsidan qat'i nazar, ta'lim olish, mehnat qilish, siyosiy va ijtimoiy faoliyatda qatnashish, oilaviy va shaxsiy qarorlar qabul qilishda teng huquq va imkoniyatlarga ega bo'lishini anglatadi. "Gender madaniyati" tushunchasi esa kengroq ma'noga ega bo'lib, u nafaqat huquqiy normalar, balki jamiyat a'zolarining gender tenglikka nisbatan qarashlari, qadriyatlari, oilaviy tarbiya usullari, ommaviy ongda stereotiplar majmuini ham qamrab oladi. Boshqacha aytganda, gender madaniyati — bu gender tenglik g'oyasining qonundan amaliyotga, huquqdan ongga ko'chish darajasini ko'rsatuvchi ko'rsatkichdir. Shu bois gender tenglikni faqat qonunchilik vositasida emas, balki ta'lim, tarbiya, ommaviy axborot va ijtimoiy institutlar orqali uzoq muddatli madaniy jarayon sifatida shakllantirish zarur.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlil shuni ko'rsatadiki, gender tengsizlik turli sohalarida turlicha ko'rinishda namoyon bo'ladi. Oila institutida — uy xo'jaligi yumushlari va farzand tarbiyasi mas'uliyatining nomutanosib taqsimlanishi, qiz bolalarga nisbatan erta turmushga berish holatlari, oilaviy qaror qabul qilishda ayol ovozining yetarlicha e'tiborga olinmasligi kabi muammolar saqlanib qolmoqda. Ta'lim sohasida — ayrim hududlarda qiz bolalarning oliy ta'limga bo'lgan intilishi oilaviy va an'anaviy qarashlar tufayli cheklanishi, texnik va aniq fanlar yo'nalishida qizlarning vakilligi pastligi kuzatiladi [10; 12]. Mehnat bozorida — "erkak" va "ayol" kasblari haqidagi stereotiplar, bir xil lavozimda mehnat haqi tafovuti, rahbarlik lavozimlarida ayollar vakilligining nisbatan pastligi mavjud. Ommaviy ong darajasida — ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda gender stereotiplarni mustahkamlovchi obrazlarning tarqalishi, gender asosidagi zo'ravonlikka nisbatan jamiyatning ayrim qatlamlarida yetarli darajada tanqidiy munosabat shakllanmaganligi kuzatiladi.

Ushbu holatlarning sabablari ko'p jihatdan tarixiy-madaniy ildizlarga borib taqaladi: patriarxal qadriyatlarning avloddan-avlodga uzatilishi, oilaviy tarbiyadagi an'anaviy rolli modellar, diniy-maishiy urf-odatlarining ayrim hollarda noto'g'ri talqin qilinishi hamda iqtisodiy omillar — ayollarning iqtisodiy mustaqillik darajasining nisbatan pastligi.

Tadqiqot doirasida gender tenglik madaniyatini shakllantirishga to'sqinlik qiluvchi bir qator muammolar aniqlandi: 1) stereotiplashgan tafakkur — jamiyat a'zolarining katta qismida gender rollarga nisbatan an'anaviy, o'zgarmas qarashlarning saqlanib qolishi; 2) ta'lim dasturlarida gender tenglik mavzusining yetarli darajada yoritilmaganligi — maktab va oliy ta'lim dasturlarida gender savodxonlikni shakllantiruvchi alohida kurslar yoki mavzularning cheklanganligi; 3) qonunchilik bilan amaliyot o'rtasidagi tafovut — gender tenglikka oid normativ-huquqiy hujjatlar mavjud bo'lsa-da, ularning mahalliy darajada, ayniqsa qishloq joylarda to'liq amalga oshirilmashligi; 4) ommaviy axborot vositalarining nomuvofiq roli — ba'zi media mahsulotlarda gender stereotiplarning ongli

yoki ongsiz ravishda takrorlanishi; 5) gender tenglik masalasining faqat "ayollar muammosi" sifatida qabul qilinishi — erkaklarning ushbu jarayonga kam jalb etilishi, natijada gender tenglik g'oyasining ijtimoiy keng qo'llab-quvvatlanmasligi.

Yuqorida tahlil qilingan muammolarni hisobga olgan holda, gender tenglik madaniyatini shakllantirish bo'yicha quyidagi kompleks chora-tadbirlar taklif etiladi. Birinchidan, ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish: maktabgacha, umumiy o'rta va oliy ta'lim dasturlariga gender savodxonlik, o'zaro hurmat va teng imkoniyatlar mavzularini uzviy ravishda kiritish, yoshlarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish zarur. Ikkinchidan, oilaviy tarbiya madaniyatini yuksaltirish: ot-onalar uchun gender teng tarbiya usullari bo'yicha ma'rifiy dasturlar tashkil etish, oilada farzand tarbiyasi va uy yumushlarida teng mas'uliyatni targ'ib qilish lozim.

Uchinchidan, qonunchilik mexanizmlarini kuchaytirish va amaliyotga tatbiq etish: mavjud normativ-huquqiy hujjatlarning mahalliy darajada samarali amalga oshirilishini ta'minlovchi nazorat tizimlarini mustahkamlash, gender ekspertiza institutini kengaytirish zarur. To'rtinchidan, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlar salohiyatidan foydalanish: media soha vakillari uchun gender sezgir jurnalistika bo'yicha treninglar tashkil etish, ijobiy tajribalarni targ'ib qiluvchi media loyihalarni qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega.

Beshinchidan, mehnat bozorida teng imkoniyatlarni ta'minlash: rahbarlik lavozimlarida ayollar vakilligini oshirish bo'yicha korporativ dasturlarni rag'batlantirish, bir xil mehnat uchun teng haq to'lash tamoyilini qat'iy nazorat qilish zarur. Oltinchidan, erkaklarni jarayonga faol jalb etish: gender tenglik g'oyasini faqat ayollar muammosi emas, balki butun jamiyat farovonligining sharti sifatida targ'ib qilish, erkaklar o'rtasida ma'rifiy ishlarni kuchaytirish lozim. Va nihoyat, fuqarolik jamiyati institutlari rolini oshirish: nodavlat notijorat tashkilotlari, mahalla instituti va yoshlar birlashmalari faoliyatini gender tenglik targ'ibotida faollashtirish zarur.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, jamiyatda gender tenglik madaniyatini shakllantirish — uzoq muddatli, izchil va ko'p institutli jarayon bo'lib, u faqat qonunchilik islohotlari bilan cheklanmaydi. Gender tengsizlikning ildizlari ijtimoiy ong, oilaviy tarbiya va madaniy an'analarda mujassam bo'lganligi sababli, uni bartaraf etish uchun ta'lim, oila, ommaviy axborot vositalari va fuqarolik jamiyati institutlarining birgalikdagi, uzviy faoliyati talab etiladi. Gender tenglik madaniyatini shakllantirish nafaqat ayollarning, balki butun jamiyatning barqaror va mutanosib rivojlanishi uchun muhim shartdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. — Toshkent, 2019 yil 2 sentyabr.
2. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi (2019 yilda nikoh yoshiga oid qonunchilik o'zgartirishlari bilan).
3. Ayollar kamsitilishining barcha shakllarini tugatish to'g'risidagi BMT Konventsiyasi (CEDAW). Komitetning O'zbekiston bo'yicha yakuniy mulohazalari. — Jeneva: BMT, 2006, 2015.
4. United Nations. Transforming our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Goal 5 — Achieve gender equality and empower all women and girls. — New York: UN, 2015.
5. UN Women. Gender Equality: Global and Regional Reports and Statistics. — New York: UN Women.
6. Beauvoir S. de. Le Deuxième Sexe. — Paris: Gallimard, 1949.
7. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. — New York: Routledge, 1990.
8. O'zbekistonda gender tenglikni ta'minlash: xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi roli // ilmiy maqola. — Zenodo, 2023.
9. Xotin-qizlar ijtimoiy huquqlarini ta'minlashning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini takomillashtirish // ilmiy maqola. — Zenodo, 2023.
10. Oliy ta'lim tashkilotlarida xotin-qizlarni ta'lim olish huquqi // ilmiy maqola. — Zenodo, 2024.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O'zbekistonda ayollar va erkaklar: statistik to'plam. — Toshkent: UzStat.
12. OECD. Education at a Glance: OECD Indicators. — Paris: OECD Publishing.

IMMANUEL KANT FALSAFASIDA NOUMENAL ERKINLIK, FENOMENAL SABABIYAT VA AXLOQIY MAS'ULIYAT MUAMMOSI

Ashurov Navfal Burxonjon o'g'li
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası
katta o'qituvchisi
ashurovprince@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Immanuel Kantning nazariy va amaliy falsafasi doirasida erkinlik hamda sababiyat o'rtasidagi munosabat tahlil qilinadi. Sof aql tanqidi asaridagi uchinchi antinomiya, insonning empirik va intelligibel xarakteri, iroda avtonomiyasi hamda axloqiy qonun haqidagi qarashlar o'zaro bog'liqlikda yoritiladi. Kant erkinlikni tajribada kuzatiladigan hodisa sifatida isbotlamasdan turib, uni axloqiy faoliyatni tushunish uchun qanday asoslashga intilgani ko'rsatib beriladi. Maqolada inson xatti-harakatini tabiiy sabablar orqali izohlash bilan unga axloqiy javobgarlik yuklash o'rtasidagi falsafiy murakkablik ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Immanuel Kant, noumenal erkinlik, fenomenal sababiyat, uchinchi antinomiya, empirik xarakter, intelligibel xarakter, iroda avtonomiyasi, axloqiy qonun, mas'uliyat.

Аннотация. В статье анализируется соотношение свободы и причинности в теоретической и практической философии Иммануила Канта. Во взаимосвязи рассматриваются третья антиномия «Критики чистого разума», эмпирический и интеллигибельный характер человека, автономия воли и нравственный закон. Показано, каким образом Кант стремится обосновать значение свободы для нравственной деятельности, не утверждая, что её можно доказать как наблюдаемый в опыте факт. Особое внимание уделяется философской сложности совмещения причинного объяснения человеческих поступков с признанием личной нравственной ответственности.

Ключевые слова: Иммануил Кант, ноуменальная свобода, феноменальная причинность, третья антиномия, эмпирический характер, интеллигибельный характер, автономия воли, нравственный закон, ответственность.

Abstract. This article examines the relationship between freedom and causality in Immanuel Kant's theoretical and practical philosophy. It considers the third antinomy of the Critique of Pure Reason, the distinction between empirical and intelligible character, autonomy of the will, and the moral law as interconnected aspects of Kant's account of human agency. The article explains how Kant seeks to establish the practical significance of freedom without claiming that freedom can be demonstrated as an observable empirical fact. Particular attention is given to the difficulty of reconciling causal explanations of human action with the attribution of moral responsibility.

Keywords: Immanuel Kant, noumenal freedom, phenomenal causality, third antinomy, empirical character, intelligible character, autonomy of the will, moral law, responsibility.

Erkinlik muammosi falsafa tarixida insonning dunyodagi o'rni, xatti-harakatlarining kelib chiqishi va o'z tanlovi uchun javobgarligi haqidagi bahslar bilan bog'liq holda shakllangan. Insonning qaroriga uning fe'l-atvori, tarbiyasi, ijtimoiy muhiti va muayyan vaziyat ta'sir ko'rsatishi ravshan. Biroq xatti-harakatni sabablar orqali tushuntirish imkoniyati insonni axloqiy jihatdan baholash masalasini yo'qqa chiqaradimi, degan savol ochiq qoladi. Immanuel Kant falsafasida mazkur savol nazariy bilishning chegaralari va amaliy aqlning talablarini birgalikda ko'rib chiqish orqali hal etishga uriniladi. Kantning yondashuvi erkinlikni tabiat qonunlaridan tashqarida sodir bo'ladigan, oddiy kuzatish mumkin bo'lgan alohida hodisa deb tasvirlashga emas, balki insonni turli nuqtai nazardan tushunish imkoniyatini asoslashga qaratilgan.

KIRISH

Sof aql tanqidi asarida Kant bilishimiz tajriba sharoitlari bilan chegaralanganini ko'rsatadi. Inson voqelikni vaqt, makon va tafakkur kategoriyalari orqali idrok etadi; shu bois tajribada namoyon bo'ladigan hodisalar qonuniy bog'lanishlarda o'rganiladi. Sababiyat ana shu bog'lanishlarning muhim tamoyilidir. Agar biror harakat kuzatiladigan voqea sifatida qaralsa, uni yuzaga keltirgan oldingi sharoitlar haqida savol berish tabiiydir. Inson faoliyati ham hodisalar olamiga mansub bo'lgan jihatidan bunday izohlashdan mustasno emas. Masalan, muayyan qarorning qabul qilinishiga shaxsning avvalgi tajribasi, qo'rquvi yoki ehtiyoji ta'sir etganini aniqlash mumkin. Kant muammoni aynan shu sababiy izohlashning mavjudligini tan olgan holda qo'yadi.

Mazkur muammo uchinchi antinomiya keskin ifodalanadi. Uning bir tomonida dunyodagi hodisalar qatorini tushuntirish uchun tabiiy sababiyatning o'zi yetarli emasligi va erkin sababiyatni ham o'ylash zarurligi haqidagi tezis turadi. Ikkinchi tomonida esa barcha hodisalar tabiat qonunlariga muvofiq sodir bo'lishi haqidagi antitezis ilgari suriladi. Bir qarashda, bu ikki fikrdan birini qabul qilish ikkinchisini rad etishni talab qiladigandek tuyuladi. Kant esa ziddiyatning manbaini hodisalar olamiga tegishli tushuntirishni narsalarning tajribadan mustaqil holatiga ham bevosita tatbiq etishda ko'radi. Uning fikricha, tabiatdagi sababiy qonuniyatlarning amal qilishi erkinlik haqidagi fikrni darhol mantiqsiz qilib qo'ymaydi, chunki bu tushunchalar bir xil bilish doirasida qo'llanmaydi [1].

Kantning fenomen va noumen haqidagi farqlashi shu yerda muhim ahamiyat kasb etadi. Fenomen — obyektning tajribada namoyon bo'ladigan, bilishimiz shartlariga muvofiq o'rganiladigan jihatidir. Noumen tushunchasi esa tajribada bevosita berilmaydigan narsani fikrlash chegarasini bildiradi. Bu farq insonning ikki alohida mavjudotga bo'linishini anglatmaydi. Gap bitta insonni ikki xil nuqtai nazardan ko'rib chiqish haqida bormoqda: u, bir tomondan, xatti-harakati kuzatiladigan tabiiy mavjudot; ikkinchi tomondan, o'z harakatiga qoida tanlaydigan va shu qoida uchun javob beradigan aql egasidir. Kantning erkinlik haqidagi mulohazasini tushunishda ushbu ikki nuqtai nazarni aralashtirmaslik zarur.

Insonning empirik va intelligibel xarakteri haqidagi ta'limot mazkur farqni faoliyat masalasiga tatbiq etadi. Empirik xarakter shaxsning tajribada namoyon bo'ladigan xulq-atvori, odatlari va qarorlaridagi kuzatiladigan qonuniyatlar bilan bog'liq. Intelligibel xarakter esa insonni sabablar qatoridagi navbatdagi hodisa sifatida emas, balki aql orqali faoliyat yurituvchi subyekt sifatida o'ylashga xizmat qiladi. Biroq intelligibel xarakter inson ruhiyatida yashiringan va tajriba vositasida topilishi mumkin bo'lgan yana bir xususiyat emas. Uni empirik tadqiqotning yangi obyekti deb tushunish Kantning bilish chegaralari haqidagi asosiy fikriga zid bo'ladi. Shuning uchun Kant erkinlikning qanday ishlashini tabiiy jarayon mexanizmi singari batafsil tasvirlab berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymaydi [1, 4].

Nazariy falsafada erkinlik imkoniyatini fikrlash bilan uning axloqiy hayotdagi ahamiyatini asoslash bir xil vazifa emas. Birinchi vazifada Kant tabiat qonunlari erkinlik tushunchasini mutlaqo inkor etmasligini ko'rsatishga intiladi. Ikkinchi vazifa esa amaliy falsafaga tegishlidir: inson nima qilishi kerakligini anglaganda va o'z qarorini axloqiy mezon bilan baholaganda, erkinlik qanday ma'no kasb etadi? Shu sababli Kantning erkinlik haqidagi ta'limotini faqat uchinchi antinomiya bilan cheklab qo'yish uning asosiy yo'nalishini to'liq ochmaydi. Nazariy aqlning bilish chegaralari haqidagi xulosa amaliy aql uchun muhim falsafiy imkoniyat yaratadi.

Axloq metafizikasining asoslari asarida Kant erkinlikni iroda avtonomiyasi bilan bog'laydi. Avtonomiya irodaning o'ziga qonun bera olish xususiyatidir. Bunda «o'ziga qonun berish» shaxsning xohishiga qarab har qanday qoidani tanlashi degani emas. Inson tanlayotgan harakat qoidasini faqat o'zi uchun qulay bo'lgani sababli emas, balki aql egalarining barchasi uchun umumiy qonun sifatida tasavvur etish mumkinligi nuqtai nazaridan sinab ko'rishi kerak. Ana shu talab axloqiy mulohazani vaziyatga mos manfaat hisobidan ajratadi. Kant uchun tashqi majburlashga bo'ysunmaslikning o'zi erkinlikning yetarli ifodasi bo'la olmaydi; inson o'z mayli va manfaatini ham tanqidiy baholay olishi lozim [2].

Bu masalani ilmiy faoliyatga oid vaziyatda ko'rish mumkin. Tadqiqotchi o'zi ilgari surgan fikrni quvvatlamaydigan natijaga duch kelsa, uni hisobotdan chiqarib tashlash orqali muvaffaqiyatli

ko‘rinishga intilishi mumkin. Uning qarorini obro‘, mukofot yoki tanqiddan qo‘rqish kabi sabablar orqali tushuntirish mumkin. Ammo axloqiy savol boshqacha qo‘yiladi: tadqiqotchi o‘z harakatining qoidasini ilmiy faoliyat uchun umumiy qoida sifatida qabul qila oladimi? Agar har bir tadqiqotchi o‘ziga nomaqbul natijani yashirsa, ilmiy xulosalarga ishonch susayadi. Kantcha mulohaza shaxsning real sharoitini inkor etmaydi; u shaxsning ushbu sharoitda qaysi qoidani o‘z qaroriga asos qilib olganini aniqlashga qaratiladi.

Kant axloqiy faoliyatda burch tushunchasiga alohida o‘rin beradi. Burchga muvofiq harakat qilish va burch tufayli harakat qilish o‘rtasida farq bor. Shaxsning tashqi harakati axloqiy talabga mos kelishi mumkin, biroq uning qarorida faqat shaxsiy foyda yoki boshqalarning maqtoviga erishish istagi ustun bo‘lishi ham ehtimol. Kantning bu farqlashi tashqi natijani ahamiyatsiz deb hisoblashni anglatmaydi. U axloqiy baholashda harakatning ko‘rinadigan oqibati bilan birga, uni belgilagan qoida va sabab ham muhimligini ko‘rsatadi. Shu tariqa axloqiy mas‘uliyat faqat «nima sodir bo‘ldi?» degan savolga emas, «shaxs qanday qoida asosida ish tutdi?» degan savolga ham bog‘lanadi.

Amaliy aql tanqidi asarida erkinlik va axloqiy qonun munosabati yanada murakkab tus oladi. Inson axloqiy talabni anglar ekan, o‘zini unga muvofiq harakat qilishga da‘vat etilgan mavjudot sifatida ham tushunadi. Kant axloqiy qonunni anglashni «aql fakti» bilan bog‘laydi. Bu ibora oddiy kuzatish orqali qayd etilgan psixologik holatni bildirmaydi; u amaliy aqlning inson oldiga umumiy axloqiy talab qo‘ya olishiga ishora qiladi. Kant erkinlikning amaliy ahamiyatini aynan shu yerda asoslashga intiladi. Erkinlik tajribadagi bir obyekt singari isbotlanmaydi, ammo axloqiy qonun va javobgarlik haqidagi fikr uchun zarur o‘rin tutadi [3].

Shunga qaramay, Kant yechimida munozarali jihat mavjud. Agar insonning tajribada namoyon bo‘ladigan xatti-harakati sabablar orqali tushuntirilsa, intelligibel subyektning aynan shu harakatga aloqasi qanday izohlanadi? Mazkur savolga inson ichida bir-biridan ajralgan ikkita iroda mavjud, deb javob berish muammoni hal qilmaydi. Kant talqinida empirik va intelligibel xarakter bir shaxsni turli nuqtai nazardan tushunishga xizmat qiladi, biroq ularning munosabatini oddiy sabab va oqibat zanjiriga aylantirib bo‘lmaydi. Kant erkinlikni nazariy bilish vositasida to‘liq ochib berish da‘vosidan tiyilishi bilan o‘z yondashuvining chegarasini ham ko‘rsatadi. Kantning erkinlik nazariyasi bo‘yicha tadqiqotlarda aynan shu chegaraning qanday talqin qilinishi muhim bahs mavzusi bo‘lib qolmoqda [4].

Kantning qarashlarini baholashda axloqiy mas‘uliyatni sababiy izohga qarshi qo‘yishdan ehtiyot bo‘lish lozim. Shaxsning nima uchun muayyan qarorga kelganini o‘rganish tarbiya, huquq, psixologiya va ijtimoiy fanlar uchun zarurdir. Bunday izohlar uning hayotiy sharoitini tushunishga yordam beradi. Ayni paytda axloqiy mulohaza shaxsning qarorini asoslashga doir savollarni ham qo‘yadi. Biror xatti-harakat sababini bilish uning axloqiy jihatdan oqlanishini o‘z-o‘zidan anglatmaydi. Kant falsafasining muhim jihatlaridan biri — inson faoliyatini tushuntirish va uni baholash bir-biriga bog‘liq bo‘lsa-da, turli savollarga javob berishini ko‘rsatishidir.

Bugungi jamiyatda shaxs xatti-harakatiga ta‘sir etuvchi axborot, ijtimoiy bosim va texnologik vositalar ko‘paygan. Ushbu holat Kant qo‘ygan muammoni yangi vaziyatlarda qayta o‘ylashga undaydi. Masalan, odamning raqamli muhitdagi qarori tavsiyalar, ommaviy kayfiyat yoki shaxsiy manfaat ta‘sirida shakllanishi mumkin. Shunga qaramay, uning o‘z xatti-harakatini qanday qoida bilan asoslay olishi haqidagi savol saqlanib qoladi. Kantning iroda avtonomiyasi haqidagi g‘oyasi insonni tashqi ta‘sirlardan mutlaqo xoli deb tasvirlamaydi. U insonning ana shu ta‘sirlar mavjud sharoitda ham o‘z qarorini axloqiy mulohaza predmetiga aylantirish qobiliyatiga e‘tibor qaratadi.

Kantning erkinlik haqidagi qarashlari uch bosqichda namoyon bo‘ladi: avvalo, nazariy aql tabiatdagi sababiyat qonunlarining amal qilish doirasini belgilaydi; keyin uchinchi antinomiya erkinlik va tabiiy zaruriyat o‘rtasidagi ziddiyatni ochib beradi; nihoyat, amaliy falsafa erkinlikning axloqiy qonun, iroda avtonomiyasi va mas‘uliyat bilan aloqasini asoslashga intiladi. Kant erkinlikni kuzatiladigan hodisa sifatida isbotlash vazifasini qo‘ymaydi. Uning falsafiy yutug‘i insonni sababiy izohlash mumkin bo‘lgan mavjudot sifatida o‘rganish bilan uni o‘z qarori uchun javob beruvchi

shaxs sifatida tushunish o'rtasidagi murakkab munosabatni izchil muammo darajasiga ko'targanidadir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Kant I. *Kritik der reinen Vernunft* [Sof aql tanqidi]. – Riga, 1781; ikkinchi nashri, 1787. Uchinchi antinomiya: A444–451/B472–479.
2. Kant I. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* [Axloq metafizikasining asoslari]. – Riga, 1785. Uchinchi bo'lim.
3. Kant I. *Kritik der praktischen Vernunft* [Amaliy aql tanqidi]. – Riga, 1788.
4. Allison H. E. *Kant's Theory of Freedom*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
5. O'Neill O. *Constructions of Reason: Explorations of Kant's Practical Philosophy*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
6. Korsgaard C. M. *Creating the Kingdom of Ends*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
7. Wood A. W. *Kantian Ethics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

TURKIY XALQLAR TOPONIMIK TIZIMIDA ANTROPOTSENTRIK TAMOYIL

Nurmuxammedov Bahodir Shakarboyevich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi O'zbek va rus tillari kafedrası
v.b dotsenti, Samarqand , O'zbekiston

e-mail: bnurmuhammedov2020@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada turkiy xalqlar toponimik tizimini antropotsentrik paradigma nuqtayi nazaridan o'rganish masalalari tahlil qilinadi. Toponimlarning faqat muayyan geografik obyektni nomlovchi lisoniy birlik emas, balki insonning makon, tabiat, tarix va ijtimoiy muhit haqidagi tasavvurlarini mujassamlashtiruvchi etnomadaniy birlik ekanligi asoslanadi. Turkiy xalqlar toponimik tizimining shakllanishida inson omili, etnik dunyoqarash, tarixiy xotira, xo'jalik faoliyati, diniy-mifologik qarashlar hamda tabiatni idrok etish xususiyatlarining o'rni yoritiladi. O'zbek, boshqird va saxa toponimik materiallari asosida toponimik nominatsiyada antropotsentrik tamoyilning namoyon bo'lish shakllari tavsiflanadi. Shuningdek, toponimlarni antropotsentrik tahlil qilishda lingvomadaniy, etnolingvistik, kognitiv va qiyosiy metodlardan kompleks foydalanish zarurligi ko'rsatib beriladi. Toponimik birliklarning xalqning milliy olam manzarasi va tarixiy-madaniy xotirasini tiklashdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: antropotsentrizm, toponim, toponimik tizim, turkiy xalqlar, olam manzarasi, toponimik olam manzarasi, etnolingvistika, lingvomadaniyat, milliy dunyoqarash, nominatsiya, tarixiy xotira, etnik identiklik.

Аннотация. В статье рассматривается топонимическая система тюркских народов с позиций антропоцентрической парадигмы. Топонимы трактуются не только как языковые единицы, номинирующие конкретные географические объекты, но и как этнокультурные знаки, в которых отражаются представления человека о пространстве, природе, истории и социальной среде. Особое внимание уделяется роли человеческого фактора, этнического мировоззрения, исторической памяти, традиционной хозяйственной деятельности, религиозно-мифологических представлений и культурно обусловленного восприятия природы в формировании топонимических систем тюркских народов. На материале узбекского, башкирского и саха (якутского) языков выявляются и описываются основные формы проявления антропоцентрического принципа в топонимической номинации. Обосновывается необходимость комплексного применения лингвокультурологического, этнолингвистического, когнитивного и сравнительного подходов при антропоцентрическом анализе топонимов. Делается вывод о значимой роли топонимических единиц в реконструкции национальной картины мира и сохранении историко-культурной памяти народа.

Ключевые слова: антропоцентризм, топоним, топонимическая система, тюркские народы, картина мира, топонимическая картина мира, этнолингвистика, лингвокультурология, национальное мировоззрение, топонимическая номинация, историческая память, этническая идентичность.

Abstract. This article examines the toponymic systems of Turkic peoples from the perspective of the anthropocentric paradigm. Toponyms are regarded not merely as linguistic units designating specific geographical objects, but also as ethnocultural units that encode human perceptions of space, nature, history, and the social environment. Particular attention is paid to the role of the human factor, ethnic worldview, historical memory, traditional economic activities, religious and mythological beliefs, and culturally specific perceptions of nature in the formation of the toponymic systems of Turkic peoples. Drawing on toponymic data from the Uzbek, Bashkir, and Sakha (Yakut) languages, the study identifies and describes the principal manifestations of the anthropocentric principle in toponymic nomination. The article also emphasizes the need for an integrated application of linguocultural, ethnolinguistic, cognitive, and comparative approaches to the anthropocentric analysis of toponyms. It is argued that toponymic units play an important role in reconstructing the national worldview and preserving the historical and cultural memory of a people.

Keywords: anthropocentrism, toponym, toponymic system, Turkic peoples, worldview, toponymic worldview, ethnolinguistics, linguocultural studies, national worldview, toponymic nomination, historical memory, ethnic identity.

KIRISH.

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida tilshunoslikda til hodisalarini inson omili bilan bog'liq holda o'rganishga asoslangan antropotsentrik paradigma yetakchi ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi. Mazkur paradigma doirasida til faqat kommunikativ vosita yoki belgilar tizimi sifatida emas, balki insonning tafakkuri, dunyoqarashi, madaniyati, tarixiy xotirasi va ijtimoiy tajribasini o'zida mujassamlashtiruvchi murakkab hodisa sifatida tadqiq etiladi. Shu nuqtayi nazardan onomastik birliklar, xususan, toponimlarni antropotsentrik aspektda o'rganish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Toponimlar muayyan geografik obyektlarni individuallashtiruvchi atqli otlar hisoblanishi bilan birga, xalqning uzoq tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan lisoniy-madaniy tajribasini ham saqlaydi. A.V. Superanskaya atqli otlarning nominativ tizimdagi o'ziga xos mavqeyini ko'rsatib, ularning obyektini individuallashtirish xususiyatiga alohida e'tibor qaratgan [1]. V.A. Nikonov esa toponimikani tarix, geografiya va tilshunoslik bilan uzviy bog'liq holda o'rganish zarurligini ta'kidlaydi [2].

Antropotsentrik yondashuvda esa masala bundan ham kengroq qo'yiladi: geografik obyektning nima sababdan aynan muayyan nom bilan atalganligi, nom yaratuvchi inson obyektning qaysi belgisini muhim deb hisoblagani, joy nomida qanday tarixiy va madaniy axborot saqlanib qolganligi tadqiqot markaziga chiqariladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Turkiy xalqlar toponimikasi bu jihatdan nihoyatda boy materialga ega. Turkiy xalqlarning qadimdan keng geografik hududlarda yashagani, ularning ko'chmanchi va o'troq turmush tarzi, tabiat bilan bevosita aloqasi hamda etnik va tarixiy taraqqiyot xususiyatlari turkiy toponimik tizimlarning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Antropotsentrik paradigma va toponimik tadqiqot

Antropotsentrizmning bosh tamoyili til hodisalarini inson va uning faoliyati bilan bog'liq ravishda izohlashdan iborat. Bunda "til – inson – tafakkur – madaniyat" munosabati yagona tizim sifatida qaraladi.

D. Xudoyberganova antropotsentrik tadqiqda lisoniy hodisalarning insonning bilish faoliyati, dunyoni idrok etishi va madaniy tajribasi bilan bog'liqligini muhim deb ko'rsatadi [3]. Mazkur

tamoyilni toponimikaga tatbiq etish geografik nomlarning shakllanishida inson omilini tadqiqot markaziga olib chiqishni talab qiladi.

An'anaviy toponimik tadqiqotlarda, asosan, joy nomining quyidagi masalalari o'rganilgan:

- a) etimologiyasi;
- b) fonetik va morfologik tuzilishi;
- c) tarixiy shakllari;
- d) geografik tarqalishi;
- e) qaysi tilga mansubligi

Antropotsentrik tadqiqda esa ushbu masalalar bilan bir qatorda "inson ushbu joyni qanday idrok qilgan?", "nomlash jarayonida qaysi belgi tanlangan?", "toponimda qanday milliy-madaniy axborot kodlangan?", "nom xalqning olam haqidagi tasavvurlarini qay darajada aks ettiradi?" kabi savollar asosiy o'ringa chiqadi.

Demak, antropotsentrik toponimika geografik nomning ichki shakli orqali nom yaratuvchi jamoaning dunyoqarashini aniqlashga intiladi.

TOPONIM VA TOPONIMIK OLAM MANZARASI

Inson obyektiv borliqni bevosita emas, balki o'zining tarixiy tajribasi, tili va madaniyati orqali idrok etadi. Natijada har bir xalqning o'ziga xos milliy olam manzarasi shakllanadi. Joy nomlari ana shu olam manzarasining makon bilan bog'liq qismini tashkil etadi.

Shu asosda **toponimik olam manzarasi** tushunchasini muayyan xalqning geografik makonni nomlash, tasniflash va lisoniy jihatdan konseptuallashtirish jarayonida shakllangan tasavvurlar tizimi sifatida talqin qilish mumkin.

Toponimik olam manzarasining markazida inson turadi. Chunki tabiatdagi tog', daryo, ko'l, cho'l, vodiy yoki boshqa geografik obyekt o'z-o'ziga nom bermaydi. Uni inson ajratadi, boshqa obyektlardan farqlaydi, uning muayyan xususiyatini tanlaydi va nom beradi.

Masalan, geografik obyekt nomlanishida uning:

rang-tusi, hajmi, shakli, joylashuvi, suvining xususiyati, o'simlik yoki hayvonot dunyosi, shu yerda yashagan urug' yoki qabila, mashhur shaxs, tarixiy hodisa, xo'jalik faoliyati kabi belgilari asos bo'lishi mumkin.

Ushbu belgilar orasidan aynan qaysi birining nom uchun tanlanishi insonning obyektga munosabati va uni idrok etish tarziga bog'liq. Bu esa toponimik nominatsiyaning antropotsentrik tabiatini ko'rsatadi.

Turkiy toponimik tizimda inson va tabiat munosabati

Turkiy xalqlar tarixida tabiat inson hayotining asosiy tarkibiy qismi bo'lgan. Dasht, tog', yaylov, daryo, ko'l, buloq, o'rmon kabi geografik obyektlar turmush tarzi va xo'jalik faoliyatining bevosita makoni hisoblangan.

E.M. Murzayev xalq geografik terminlarini o'rganish geografik muhitning xalq tomonidan qanday tasniflanganini aniqlash uchun muhim ekanligini ko'rsatadi [4]. Turkiy tillarda yer yuzasi, suv havzalari va tabiiy obyektlarni ifodalovchi qadimiy geografik terminlarning ko'pligi ham tabiat bilan uzviy aloqadan dalolat beradi.

Masalan, turkiy tillardagi *tog'/tau/taas, suv/suu, ko'l/köl, qir, soy, buloq, qum, dara, jar* singari geografik birliklar ko'plab toponimlarning tarkibida qatnashadi. Bunday birliklarning muayyan hududdagi faolligi ham o'sha xalq yashaydigan tabiiy-geografik muhit haqida ma'lumot beradi.

Shu jihatdan toponim insonning tabiatga bergan "lisoniy bahosi" sifatida ham namoyon bo'ladi.

Rang asosidagi toponimik nominatsiya

Turkiy toponimik tizimda rang bildiruvchi birliklar asosida yaratilgan geografik nomlar alohida guruhni tashkil etadi. *Oq, qora, qizil, sariq, ko'k* kabi rang birliklari ko'plab turkiy xalqlarda geografik terminlar bilan birikib toponimlar hosil qiladi.

Bunday nomlarni faqat obyektning tashqi rangini ifodalovchi birlik sifatida talqin qilish yetarli emas. Turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy tafakkurida ranglar ayrim hollarda makon, yo'nalish, tabiiy xususiyat, ijtimoiy baho va ramziy mazmun bilan ham bog'lanadi.

Demak, rang komponentli toponimlarni antropotsentrik tahlil qilishda ikki sath ajratiladi: **a) birinchi sath – tabiiy-geografik motivatsiya; b) ikkinchi sath – etnomadaniy va ramziy motivatsiya.**

Bunday ikki tomonlama tahlil toponimlarning semantikasini chuqurroq ochish imkonini beradi.

Toponimlarda etnik va ijtimoiy xotira

Turkiy xalqlar toponimik tizimida etnonim, urug'-qabila nomlari va antroponimlar asosida shakllangan joy nomlari ham keng uchraydi.

Bunday toponimlar ma'lum hududda qaysi etnik guruh yashagani, aholining ko'chish jarayonlari, urug'-qabilalar o'rtasidagi tarixiy munosabatlar hamda hududning o'zlashtirilish tarixi haqida muhim axborot bera oladi.

Toponim tarkibidagi etnonim yoki antroponim shunchaki nom yasovchi asos bo'lib qolmay, balki **tarixiy xotirani saqlovchi lisoniy belgi** vazifasini bajaradi. E. Begmatov o'zbek antroponimik materiallarini etnolingvistik, sotsiolingvistik va nominativ jihatdan o'rganish orqali atoqli otlarning xalq madaniyati va ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatgan [5].

Toponimlar avloddan avlodga o'tishi natijasida muayyan hududning "lisoniy tarixiy arxivi"ga aylanadi. Ayrim hollarda tarixiy voqea yoki etnik guruh haqidagi boshqa ma'lumotlar unutilgan bo'lsa ham, ular bilan bog'liq nom geografik makonda saqlanib qolishi mumkin.

Boshqird toponimik tizimining antropotsentrik xususiyatlari

Boshqird toponimikasini tizimli o'rganishda A.A. Kamalov tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Olim boshqird toponimiyasini qiyosiy va areal jihatdan o'rganib, uning turkiy tillar bilan tarixiy aloqalarini ko'rsatgan [6].

Boshqirdiston hududining tog', daryo, o'rmon va dasht landshaftlaridan tashkil topganligi toponimik tizimning leksik-semantik xususiyatlariga ham ta'sir ko'rsatgan. Boshqird toponimlarida tabiiy obyekt belgisi bilan bir qatorda, urug'-qabila munosabatlari, tarixiy shaxslar, xo'jalik faoliyati va an'anaviy turmush tarziga oid axborot saqlanishi kuzatiladi.

"Словарь топонимов Башкирской АССР" kabi lug'atlar boshqird hududiy nomlarining tarixiy va etimologik tahlili uchun katta hajmdagi faktik materialni taqdim etadi [7].

Antropotsentrik nuqtayi nazardan boshqird toponimik tizimi insonning Janubiy Ural makonini lisoniy o'zlashtirish modeli sifatida baholanishi mumkin.

Saxa toponimik tizimi va geografik muhit

Saxa xalqi toponimik tizimi ham inson va tabiat munosabatini tadqiq etishda katta ilmiy ahamiyatga ega. Saxa hududining o'ziga xos tabiiy-iqlim sharoiti joy nomlarining shakllanishida muhim omil vazifasini bajargan.

Bag'daryyn Sulbe tomonidan yaratilgan "Топонимика Якутии" asarida Saxa hududi toponimlari tarixiy-etnografik aspektda o'rganilib, dala materiallari bilan bir qatorda folklor, kartografik, adabiy va arxiv manbalaridan foydalanilgan [8].

Saxa toponimik tizimini antropotsentrik nuqtayi nazardan o'rganish joy nomlarida insonning sovuq iqlim, suv tizimi, o'rmon, relyef, hayvonot dunyosi va xo'jalik faoliyatiga munosabatini aniqlash imkonini beradi.

Bunda yana bir muhim jihat mavjud: Saxa hududidagi toponimik qatlam bir xil etnik va lisoniy manbadan shakllanmagan. Turli tarixiy davrlarda yashagan xalqlar va tillarning izlari toponimik tizimda saqlanishi mumkin. Shuning uchun antropotsentrik tahlil tarixiy-etimologik va etnolingvistik metodlar bilan birgalikda olib borilishi zarur.

O'zbek, boshqird va saxa toponimlarining umumiy antropotsentrik modeli

O'zbek, boshqird va saxa xalqlari geografik jihatdan bir-biridan uzoq hududlarda yashashiga qaramasdan, ularning tillari turkiy tillar tizimiga mansubligi toponimik nominatsiyada ayrim mushtarak modellarning mavjudligini taqozo etadi.

Ularni shartli ravishda quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Tabiiy-geografik belgi asosidagi model. Geografik obyektning rangi, shakli, hajmi, joylashuvi yoki boshqa tabiiy xususiyati nomlash uchun asos bo'ladi.

2. Hidrografik model. Suv, daryo, ko‘l, buloq va boshqa gidroobyektlarning xususiyatlari asosida geografik nomlar shakllanadi.

3. Fitotoponimik model. Muayyan joyga xos o‘simliklar nomlash motiviga aylanadi.

4. Zootoponimik model. Hayvon va qush nomlari asosidagi geografik nominatsiya yuzaga keladi.

5. Etnotoponimik model. Urug‘, qabila, xalq va boshqa etnik birliklarning nomlari geografik nomga ko‘chadi.

6. Antropotoponimik model. Kishi ismlari, tarixiy shaxslar yoki muayyan hudud bilan bog‘liq kishilar nomlari asosida joy nomlari yuzaga keladi.

7. Xo‘jalik-madaniy model. Chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo va boshqa faoliyat shakllari bilan bog‘liq nomlar shakllanadi.

8. Sakral-mifologik model. Muqaddas joylar, diniy tasavvurlar, xalq e‘tiqodlari va mifologik qarashlar toponimik nominatsiyaga ta‘sir ko‘rsatadi.

Ushbu modellar markazida insonning makonni idrok etishi, baholashi va nomlashi turadi. Shuning uchun ularning barchasini antropotsentrik nominatsiyaning turli ko‘rinishlari sifatida baholash mumkin.

Toponim – etnomadaniy kod sifatida

Antropotsentrik paradigmaning muhim masalalaridan biri lisoniy birliklarda madaniy axborotning saqlanish mexanizmini aniqlashdir.

N.I. Tolstoy til va xalq madaniyati o‘rtasidagi munosabatni etnolingvistik jihatdan tadqiq etib, lisoniy birliklar orqali an‘anaviy madaniyatni rekonstruksiya qilish imkoniyatlarini ko‘rsatgan [9].

Ushbu nuqtayi nazarni toponimik materialga tatbiq qilsak, joy nomlari o‘ziga xos *etnomadaniy kodlar* ekanligi namoyon bo‘ladi.

Toponimning tashqi shakli oddiy bo‘lishi mumkin, biroq uning ichki semantik tuzilishida:

xalqning tarixiy xotirasi, etnik mansublik, qadriyatlar tizimi, tabiatni tasniflash usuli, mifologik qarashlar, xo‘jalik tajribasi, migratsiya jarayonlari kabi ko‘plab axborot qatlamlari mujassamlashadi.

Shuning uchun toponimning antropotsentrik tadqiqi “nom nimani anglatadi?” degan savol bilangina chegaralanmasdan, “bu nom xalqning dunyoni qanday ko‘rganini qanday ifodalaydi?” degan savolga javob berishi lozim.

Toponim va etnik identiklik

Joy nomlari etnik identiklikning shakllanishi va saqlanishida ham muhim rol o‘ynaydi. Inson uchun makon shunchaki geografik hudud emas. Tug‘ilib-o‘sgan joy, ona qishloq, daryo, tog‘ yoki tarixiy hudud nomlari shaxs va jamoaning o‘zligini anglash jarayonining tarkibiy qismiga aylanadi.

Shu ma’noda toponim uch xil vazifani bajaradi:

nominativ vazifa – geografik obyektни nomlaydi;

kognitiv vazifa – geografik makon haqidagi bilimlarni tizimlashtiradi;

etnomadaniy vazifa – milliy tarix va madaniy xotirani saqlaydi.

Bunday yondashuv toponimikani faqat geografik nomlar haqidagi fan emas, balki insonning makonga munosabatini o‘rganuvchi kompleks antropologik-lingvistik yo‘nalish sifatida rivojlantirish imkonini beradi.

XULOSA

Turkiy xalqlar toponimik tizimini antropotsentrik paradigma asosida o‘rganish joy nomlarining mazmuniy va madaniy tabiatini yangi ilmiy nuqtayi nazardan ochib berishga xizmat qiladi.

Toponimik nominatsiyaning markazida inson turadi. Inson geografik obyektни kuzatadi, uning belgilarini ajratadi, o‘zining tarixiy, ijtimoiy va madaniy tajribasi asosida baholaydi hamda nomlaydi. Shu sababli toponim obyektiv geografik makon bilan subyektiv inson tafakkurini birlashtiruvchi lisoniy birlikdir.

O'zbek, boshqird va saxa toponimik tizimlari qiyoslanganda ularning har birida tabiiy muhit, tarixiy taraqqiyot va etnomadaniy tajriba bilan bog'liq o'ziga xosliklar mavjudligi bilan bir qatorda, turkiy xalqlarning mushtarak nominativ tafakkurini ko'rsatuvchi umumiy modellar ham kuzatiladi.

Toponimlarning antropotsentrik tahlili orqali xalqning geografik makonni qanday konseptuallashtirgani, qaysi obyekt va belgilarni muhim deb bilganligi, tarixiy xotira va etnik identiklikning lisoniy vositalar orqali qanday saqlanganligini aniqlash mumkin.

Shu bois turkiy toponimik tizimni kelgusida *antropotsentrik, kognitiv, lingvomadaniy, etnolingvistik va qiyosiy-tipologik metodlarning integratsiyasi asosida* o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv turkiy xalqlarning toponimik olam manzarasini rekonstruksiya qilish hamda uning umumturkiy va milliy xususiyatlarini belgilash uchun muhim nazariy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – Москва : Наука, 1973. – 366 с.
2. Никонов, В. А. Введение в топонимику / В. А. Никонов. – Москва : Наука, 1965. – 179 с.
3. Xudoyberganova, D. Matnning antropotsentrik tadqiqi / D. Xudoyberganova. – Toshkent : Fan, 2013. – 136 b.
4. Мурзаев, Э. М. Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – Москва : Мысль, 1984. – 653 с.
5. Begmatov, E. A. O'zbek tili antroponimikasi / E. A. Begmatov. – Toshkent : Fan, 2013. – 264 b.
6. Камалов, А. А. Башкирская топонимия : сравнительное и ареальное исследование : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / А. А. Камалов ; Башкирский университет. – Уфа, 1997. – 61 с.
7. Словарь топонимов Башкирской АССР / А. А. Камалов, Р. З. Шакуров, З. Г. Ураксин, М. Ф. Хисматов ; под ред. Т. М. Гарипова, А. А. Камалова. – Уфа : Башкирское книжное издательство, 1980. – 200 с.
8. Багдарыын Сюлбэ. Топонимика Якутии : краткий научно-популярный очерк / Багдарыын Сюлбэ ; отв. ред. П. А. Слепцов. – 2-е изд., испр. и доп. – Якутск : Бичик, 2004. – 190 с.
9. Толстой, Н. И. Язык и народная культура : очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – Москва : Индрик, 1995. – 509 с.
10. Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская ; отв. ред. А. В. Суперанская. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Наука, 1988. – 187 с.

HINDUIZMNING ASOSIY GO'YALARI VA MAFKURAVIY JIHATLARI

Abduvaxidov Dilshod Narbotirovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi,
Samarqand, O'zbekiston.

e-mail: norbotirovich@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada hinduizmning shakllanishi va tarixiy rivojlanish bosqichlari dinshunoslik hamda sivilizatsion yondashuv asosida kompleks tahlil qilinadi. Muallif hinduizmni faqat e'tiqod tizimi sifatida emas, balki ko'p asrlik tarixiy tajriba natijasida shakllangan ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida talqin qiladi.

Kalit so'zlar: Hinduizm, karma, dxarma, kasta tizimi, diniy bag'rikenglik, diniy pluralizm, hind sivilizatsiyasi, diniy an'analar, ijtimoiy institutlar, diniy-falsafiy qarashlar.

Hinduizm - bu g'arb dunyoqarashlaridan tubdan farq qiladigan ma'naviy rivojlanish yo'lini taklif qiluvchi o'ziga xos din. Uning asosini yaxshi yoki yomon xulq-atvori uchun qasos (karma) qonuniga binoan yuzaga keladigan ruhlarni qayta uyg'otish (samsara) haqidagi ta'limot tashkil

etadi [1]. Hinduizmning eng muhim xususiyatlaridan biri bu uning bag'rikengligidir. Rossiyalik indologlar A.G. Belskiy va D.E. Furman fikricha, "Yevropada xristianlikning g'alaba qozonishi bilan yo'qolgan turli diniy (va diniy bo'lmagan) dunyoqarashdagi odamlarning tinch-totuv yashash imkoniyati zamonaviy davrda qonli urushlar va dunyoviy jarayonlar bilan bevosita bog'liq holda eng qiyin va og'riqli yo'l bilan erishildi. Hinduizm esa bu jihat u paydo bo'lgandan beri mavjud bo'lib, hozirgacha yo'qolmagan" [2]. Yana shuni aytib o'tish lozimki, hinduizm hech qachon inkvizitsiya bo'lishi mumkin emas edi, chunki ming yillar davomida uning atrofida yuzlab turli diniy falsafiy maktablar va yo'nalishlar tinch-totuv yashab, o'zaro bir-birini boyitib kelgan. "Indologiya otasi" M. Myuller "hinduizm bir tomondan, g'oyaviy bag'rikengligi bilan, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy kasta tizimida o'ta murosasizligi bilan hayratlanarli din ekanligi"ni ta'kidlaydi [3]. Hinduizm ifodalaydigan an'anaviy hind madaniyati o'z nuqtai nazariga ko'ra, mifologik asos bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos tizimdir.

KIRISH

Hinduizmning mohiyati uning diniy va mafkuraviy mazmuni bilan cheklanib qolmaydi. Uning organik ajralmas qismi "hind sivilizatsiyasi" deb ta'riflangan qator ijtimoiy institutlar, huquqiy normalar, ijtimoiy qoidalar, madaniy hodisalarni ham o'ziga qamrab oladi. Uzoq tarixi davomida hinduizm boshqa sivilizatsiyalarning madaniy tomonlarini o'ziga jalb qildi, begona xudolarni u yoki bu shaklda o'ziga singdirdi, boshqa mifologik e'tiqodlarni esa o'z ehtiyojlari va qarashlariga moslashtirdi. Shu bilan birga, asrlar davomida Hindiston hududida paydo bo'lgan buddizm va boshqa dinlar bilan raqobatga dosh berib, o'z mavqeini mustahkamlab keldi. Qadimgi Misr va Mesopotamiya dinlari, slavyanlar va skandinavialiklarning butparast xudolari uzoq vaqt davomida unutilib ketgan bo'lsada, hinduizm xudolari hozirgacha "yashab kelmoqda". Shu o'rinda mashhur hind olimi R. Pandeyning: hinduizmning asosiy "sementlagan" kuchi bu – kasta tizimi degan fikriga ham qo'shilish mumkin [4]. Darhaqiqat, hinduizmning ming yillar davomida saqlanib qolishida kasta tizimining o'rni ham beqiyos.

Hinduizmning ijtimoiy munosabatlar doirasidagi asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat deb qaraladi: muomala o'z ijtimoiy guruhi doirasi bilan cheklanmog'i lozim – turli kasta vakillarining birgalikda ovqatlanishi, an'analari bilan faqat o'z guruhlari doirasida turmush qurishi, kastaviy kasb-hunarini o'zgartirishi taqiqlanadi. Yoshbolalar o'rtasida nikoh qurish odati keng tarqalgan. Bevalarning turmush qurishi qoralanadi, erining jasadini kuydirish chog'ida gulxanda o'zini o'zi yoqish eng maqbul taqvodorlik hisoblangan. Ushbu qoidalarga amal qilmagan kishilar yoki butun boshli oilalar, ayniqsa, ular yuqori kastadan bo'lsa, eng og'ir jazoga – kastadan quvilishga mahkum qilingan [5]. Shu asosda hindistonlik fan doktori N.K. Singx hinduizمنى "hind jamiyatining barqarorligi va birligini saqlaydigan eng muhim mexanizm" deb hisoblaydi. Uning fikricha, kasta tizimi diniy-etnik jamoalarning ichki xususiyatlarini o'zgartirmasdan, unga yangi qo'shimchalar asosida turli etnik, irqiy va diniy guruhlarni birlashtirishga imkon yaratdi [6].

To'rtta varna va ko'plab kastalarga bo'lingan hind jamiyatining murakkab ierarxik tuzilishi mamlakatda ijtimoiy keskinlikni pasaytirishga imkon bergan. Chunki bunday tizim odamlarni sinfiy, etnik yoki diniy asosda birlashtirish imkoniyatini yo'q qilar edi. Bundan tashqari, kasta tizimining an'anaviy qonunlariga ko'ra, har bir kasta boshqasi bilan hech qanday ijtimoiy aloqada (umumiy yig'ilishlar, ovqatlanish va o'zaro nikohlarda) bo'lmasligi kerak edi. Shuning uchun Hindiston tarixi yirik ijtimoiy qo'zg'olonlar va dehqonlar urushlarini bilmaydi. Kasta tizimi diniy va etnik asosda vujudga keladigan notinchliklarni oldini olishga yordam beradi. Bu esa ko'p konfessiyali va ko'p millatli Hindiston uchun juda muhimdir [7]. Rus indologi N.R. Mikaelyan fikricha, "hozirgi kunda ham kasta tizimi hind jamiyatining ijtimoiy-madaniy hayotining eng muhim elementlarini o'zida saqlab qolishda davom etmoqda." Kasta tizimiga rioya qilish boshqa diniy jamoalarning hind jamiyatiga qo'shilishi uchun ham zarur hisoblanadi. Hindistondagi barcha dinlarning eng yuqori vakillari hindlar tomonidan qabul qilingan kasta tizimining shart-sharoitlariga doimo qat'iy rioya qilib kelishgan.

Hinduizm g'oyalariga ko'ra, dunyo qonunlar ("dxarma") orqali boshqariladi. Hinduizmda "varnashrama" deb nomlangan kasta tizimi esa dxarma qonunlarining ijtimoiy sohadagi aks-

ifodasidir. Kasta bu – xudojo'y hindlarning nuqtai nazariga ko'ra, turli marosim va ibodatlardagi poklik iyerarxiyasidir. Shuning uchun hinduizmga itoat qiluvchilar o'z kastalik mavqeidan shikoyat qilishining foydasi yo'q. Har bir hind o'z tug'ilgan kastasini taqdir ("karma")ning tuhfasidek qabul qilishi kerak [4]. Jamiyatni kastalardan tashkil etilgan tizimi shu qadar qat'iy bo'lganki, u hozirgi kungacha mavjud bo'lib kelmoqda va mamlakatning har bir odami va butun hayotiga ta'sir ko'rsatmoqda. Hindiston konstitutsiyasi qadimiylilik belgisi sifatida aholining kastaviy bo'linishini inkor etsada, ammo mamlakatning ba'zi joylarida bunday tabaqalanish hamon davom etmoqda [1].

Hinduizmni tushunish uchun unda keltirilgan haqiqat to'g'risidagi nazariyaga e'tibor qaratish o'rinli bo'ladi. Chunki hind ilohiyotshunosligida haqiqat tushunchasi alohida e'tiborga molik jihat hisoblanadi. Misol uchun, hinduizmga haqiqat ierarxiyasi mavjud bo'lib, unda yolg'onga o'rin yo'q, chunki din bo'yicha hatto aldanish ham quyi darajadagi haqiqatdir. Aynan shu jihat ham hinduizmga diniy bag'rikenglikning asoslaridan biridir. M. Gandi: "Hinduizm, islom va boshqa dinlar haqiqatning turli xil versiyalari", deb aytgan edi. Har bir kastaning va hatto har bir kishining o'z haqiqati (dxarma) bor va har bir inson unga ko'ra o'zining hayotini qurishi kerak.

Haqiqat haqidagi nazariyalar hinduizm va nasroniylilik yoki islom o'rtasidagi eng muhim farqlardan biridir. Hindlar Xudoning tabiatiga oid turli xil talqinlarni tan olishadi, bundan tashqari ular hatto dahriylik borligini tan olib, buni haqiqatni bilishning mumkin bo'lgan usullaridan biri deb hisoblashadi. Biroq, kastalar ierarxiyasi va marosimlarini saqlab qolish haqida gap ketganda, ular hech qanday murosaga kelmasligi barchaga ma'lum. Diniy ta'limot bo'yicha har qanday kishi hinduizmni kasta tizimiga kirmasdan qabul qilish mumkin emas.

Qadimdan Hindistonda (undagi biror mahalliy hududda) va boshqa mamlakatlarda hinduizm bo'yicha cherkov yoki markazlashgan diniy tashkilot mavjud emas. Shuningdek, unda asoschi yoki payg'ambar, alohida yozilgan qonunlar to'plami ham yo'q. Hinduizm ibodatxonalari har doim avtonom ravishda, turli jamoalar, maktablar esa mustaqil ravishda faoliyat olib borgan. Qadimgi va yangi davrlarda hinduizm bo'yicha umumhindiston kengashlari ham chaqirilmagan, shunchaki, din doirasida umum nuqtai nazar, xulq-atvor qoidalari va boshqalar rivojlantirilib kelingan. Braxmanlar yoki boshqa kastalarning vakillari ruhoniylilik vazifalarini bajarib, ko'pincha oddiy hayot kechirganlar. Hinduizmga bayram marosimlarining ajralmas qismi tantanali namoyishlar bo'lib, unda ishtirok etuvchilar ma'budlarning tasvirlarini ko'tarib olgan. Vaqtlar o'tib qonli qurbonliklar asta-sekin ma'budlarni «qadrlash» marosimi bilan almashtirilgan: ularning tasvirlariga gulchambarlar kiydirish, xushbo'y hidli o'tlarni tutatish, shamlar yoqish va xudolarga bag'ishlab ichkilikbozlik qilish odatlari joriy qilingan. Bu marosimlar ko'pincha raqs tushish, musiqa chalish va epik dostonlarni kuylash bilan qo'shib olib borilgan. Ibodatxonalarda kohinlardan tashqari musiqachilar, raqqosalar va turli xizmatchilar ham yashagan. Ibodatxonalarni moliyaviy ta'minlash qavm a'zolari va ziyoratchilarning ehsonlari hamda unga tegishli yerdan olinadigan foyda hisobiga amalga oshirilgan [5]. Hinduizm mafkurasining asosiy belgilari «Bxagavadgita»da – mashhur hind eposi «Mahabxarata»ning tarkibiga kirgan dostonida yorqin aks etgan. Bxagavadgita («xudoning qo'shig'i»)da bir-biriga dushman ikki zodagonlar guruhining qo'shinlari jang maydoniga to'planishi va qahramonlardan biri dushman lagerida o'zining qarindoshlari va do'stlarini ko'rib, oldinda turgan qonli jangdan qo'rqib ketganligi haqida hikoya qilinadi.

Hinduizmning asosiy shartlaridan biri bu bir qator hayvonlarning, birinchi navbatda sigir, buqa, ilonlarning muqaddas hisoblanishidir (Hinduizmning muhim aqidasi – "aximsa" – hech bir tirik jonzotga zarar yetkazmaslik). Hind uchun sigirni o'ldirish braxmanni o'ldirishdan ko'ra dahshatli gunohdir (lekin qadimgi veda davrida mol go'shti qurbonlik uchun oziq-ovqat turlaridan biri bo'lganligi diqqatga sazovor). Hinduizmga sigirlar mo'l-ko'llik, poklik, muqaddaslikni anglatadi. Ona yer singari sigir ham fidoyilik qurbonligi ramzidir. Sigir vegetarianlikning muhim elementlaridan biri bo'lgan sut va sut mahsulotlari bilan ta'minlanganligi sababli hindlar uni ona siymosi sifatida hurmat qilishadi. Shuning uchun hozirgi kunda ham Hindistonda sigirlar so'yilmaydi va mol go'shti iste'mol qilinmaydi. Gang daryosida tahorat qilish har bir hind uchun o'z qalbidagi gunohlarini yuvishi mumkin bo'lgan eng muqaddas harakat hisoblanadi. Uning suvlarida mamlakatning turli hududlaridan kelgan millionlab ziyoratchilar poklanish marosimi - tahoratni amalga oshiradilar. Marhum hindlarning jasadlari odatda olovda yoqilib so'ng uning kuli Gang

suvlarida oqizib yuboriladi. Gang daryosi suviga dafn etilish bu – har bir hindning orzusi hisoblanadi. Tabiiyki, bularning barchasi hindlarning hayoti va turmush tarziga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR:

1. <https://amilovidov.ru/uz/svidanie/religiya-v-indii-i-ee-rol-v-sovremennoi-zhizni-indusov-kakaya.html>
2. Бельский А.Г., Фурман Д.Е. Сикхи и индусы. Религия, политика, терроризм. М.; Наука, 1992.
3. Горохов С.А, Христов Т.Т. Религии народов мира: учебное пособие. — М.; КНОРУС, 2017.
4. Горохов С. Индуизм, общество, государство. Азия и Африка сегодня №12, 1999.
5. Sh. Ergashev. Qadimgi sivilizatsiyalar.— Toshkent: "O'zbekiston" NMIU, 2016.
6. Singh K., Shah V.P., Samtani N.H. Religions of India: Hinduism, Jainism, Buddhism, Sikhism, Zoroastrism, Christianity, Islam, Judaism. N. Delhi, Clarion books, 1983.
7. Горохов С.А. Индия. Бремя межконфессиональных проблем. Азия и Африка сегодня. 1998. № 10.

AMIR TEMUR ARMIYASIDA ASKARLIKKA TANLASH TARTIB QOIDALARI

Abduvaxidov Dilshod Narbotirovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi ass.o'qituvchi,,

Samarqand, O'zbekiston.

e-mail: norbotirovich@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur armiyasida lashkar tanlash tartibi, harbiy xizmatga jangchilarni saralash mezonlari hamda qo'shin tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Shuningdek, "Temur tuzuklari", "Zafarnoma" va Amir Temur harbiy san'atiga oid tarixiy manbalar asosida Sohibqiron tomonidan joriy etilgan harbiy boshqaruv tizimi, o'nbegi, yuzbegi va mingbegi lavozimlariga tayinlash tartibi, qo'shin intizomi, jangchilarning qurollanishi va rag'batlantirish tizimi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Temur tuzuklari, lashkar, sipoh, qo'shin, harbiy boshqaruv, o'nbegi, yuzbegi, mingbegi, hirovul, kunbul, manglay, harbiy intizom, Bahodir unvoni, suyurg'ol.

Аннотация. В данной статье анализируются порядок отбора воинов в армии Амира Темура, критерии отбора кандидатов на военную службу, а также характерные особенности организации войска. На основе таких исторических источников, как «Уложения Темура» («Темур тузуклари»), «Зафар-наме» и других трудов, посвящённых военному искусству Амира Темура, освещаются созданная Сахибкираном система военного управления, порядок назначения на должности десятников, сотников и тысячников, воинская дисциплина, вооружение воинов и система их поощрения.

Ключевые слова: Амир Темура, «Уложения Темура», войско, воин, армия, военное управление, десятник, сотник, тысячник, авангард (хировул), фланговый отряд (кунбул), передовой отряд (манглай), воинская дисциплина, звание «Бахадур», сюргал.

Abstract. This article analyzes the procedure for selecting soldiers for Amir Temur's army, the criteria used to recruit warriors for military service, and the distinctive features of the organization of his armed forces. Drawing on historical sources such as the Temur Tuzuklari (The Code of Temur), the Zafarnama, and other works devoted to Amir Temur's military art, the article examines the system of military administration established by the Sahibqiran, the procedures for appointing commanders of units of ten, one hundred, and one thousand soldiers, military discipline, the armament of warriors, and the system of incentives and rewards.

Keywords: *Amir Temur, Temur Tuzuklari, army, soldiers, armed forces, military administration, commander of ten, commander of one hundred, commander of one thousand, hirovul, kunbul, manglay, military discipline, Bahadur title, suyurgal.*

KIRISH

Bugungi kunda Amir Temur siymosi nafaqat biz uchun balki, dunyo xalqlari uchun xam ma'lum va mashhurdir. U zot mamlakat raxbari, ma'naviyat xomiysi bo'lish bilan birga yetuk sarkarda hamdir. U dunyoning mashhur lashkarboshilari qatorida xalqlar tomonidan qiziqish bilan o'rganilmokda. Amir Temur xarbiy salohiyatining o'ziga xos xususiyati ezgulik yo'lidagi harbiy harakatlaridir. Uning harbiy iste'dodi asosan ikki yo'nalishda: mohir harbiy tashkilotchi va atokli sarkarda tarzida yorqin namoyon bo'ladi. Tuzuklarda keltirilishicha davlat mulk, xazina va lashkar bilan tikdir. Soxibkiron fikricha dushman lashkarini yengish qo'shinning ko'pligi bilan emas, mag'lub bo'lishi lashkarning kamligidan emas. Shu asosda u xayoti davomida 5 narsaga qattiq amal qilgan: din, kilich, tafakkur, imon va kitobga [1]. Amir Temur armiyasi o'z davri uchun kudratli xisoblanib, askar tanlashda kichik detallargacha e'tibor qilingan. Masalan, oddiy askarning har 18 tasiga bitta chodir berilgan. Har bir jangchi 2 ta ot, yoy, sovut, qilich, juvoldiz, qop, o'nta nina, arra va teri xaltaga ega bo'lgan. Sara jangchilarning har 5 tasi bir chodirga joylashgan. Ularning har bittasi dubulg'a, sovut, qilich, o'q va yoy, sadoq va buyruqda ko'rsatilgan miqdorda ot bilan ta'minlangan. Har bir suvoriyga bitta yoy, 30ta o'q, bir sadoq, bir qalqon va bitta qo'shimcha ot ajratilgan. Yurish vaqtida har 10 jangchi bir chodir, 2 belkurak, bir kerki, bir o'roq, bir arra, bir tesha, bir bolta, 100 dona nina olgan. Bundan tashqari har bir jangchi yarim pud og'irligida arqon, bir dona pishiq teri va bitta qozon olib kelishi lozim bo'lgan [2].

MATERIALLAR VA USULLAR

O'nbegining alohida chodiri bo'lgan. U sovut, qilich, o'q va yoy, sadoqdan tashqari 5 ta qo'shimcha ot olish huquqi bo'lgan. Yuzbegi esa quroldan tashqari 10 ta ot olishi mumkin bo'lgan. Mingbegi chodirdan tashqari soyabon bilan ham ta'minlangan bo'lib, xohlagan qurolini olish huquqi bo'lgan. Shuningdek, Amir Temur quyidagilarga qarab lashkar tanlagan [3]:

- 1.Yigitning kuch-quvvatiga;
- 2.Qilichni o'ynata olishiga;
- 3.Aql-zakovati-yu kamolotiga.

Sohibqiron qilichni chopishda o'zini ko'rsatgan lashkarni birinchi marotaba o'nboshi, ikkinchi marotaba yuzboshi, uchinchi marotaba mingboshi qilib tayinlagan. Namuna ko'rsatganlarni keksalik chog'ida ham hurmat qilgan. Qo'shin to'planishi to'g'risidagi farmon berilishi bilan askar o'z oilasi, asboblari va mol-mulki bilan to'planadigan yer(miod yeri)ga yetib kelgan. Oddiy askardan sarkardalargacha o'z o'rnini bilgan. Mardlik ko'rsatgan jangchilarning maoshlari oshirilgan. Ba'zi sabablarga ko'ra jang maydonini tashlab chiqqanlar sharmanda qilingan va o'lja taqsimotiga qatnashmagan.

Temur tuzuklarida qayd qilinishicha, qo'shin qo'mondonlari safiga Temurbek oliyhimmat, oqil, tadbirkor, sezgir, jur'atli, sabotli, harb ishiga jon dilini bag'ishlagan iste'dodli shaxslarni jalb etish masalasiga katta e'tibor bergan [4].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Amir Temurning harbiy mahorati haqida so'z ketganda M.I.Ivaninning Napoleon armiyasining tuzilishida Amir Temur tartiblari ko'zga tashlanadi degan fikrini yodga olish kerak. Sohobqiron avval mavjud bo'lgan turk-mo'g'ulcha qo'shin joylashish tartibiga bir necha o'zgartirishlar kiritdi. An'anaviy hisoblangan 5 qismlik qo'shinni 7 qism (qo'l)ga ajratdi. Xabargir, manglay, borong'ar, juvang'ar, g'o'lga qo'shimcha ravishda hirovul va kunbulni ham joriy etdi.

Kunbullarga ikki qanotni himoya qilish bilan birga dushman qo'shinining orqa qismiga o'tib, jang olib borish vazifasi ham yuklandi. Jangni qorovullar ya'ni xabargirlar boshlab bergan. Shundan so'ng o'ng va chap qanot hirovullari madadida manglay jang boshlagan. Ularning ortidan borong'ar va juvang'ar, chapavul va shaqavullar jangga kirgan. Shunda ham g'alaba ta'minlanmasa, jang taqdirini qo'l (g'o'l) hal qilgan [5].

Har bir qism o'z tug'i, bayrog'iga ega bo'lgan. Ular kiyimlarining ranggi bilan ham farqlangan. Bu hol jangni olib borish va nazorat qilishni osonlashtirgan. Amir Temur egallagan pozisiya hirovuli buzurg (manglay)ning o'ng tarafida bo'lib, shahzodalar ham shu yerga joylashgan. Chap tomondan esa oliy bosh qo'mondon va ittifoqchilar o'rin olgan. Muxolif qo'shin jangdan qochishga intilsa, uni ta'qib etish uchun suvoriylardan tuzilgan, yengil qurollangan, chapdast quvg'inch qism tayinlangan. Ular shunday harakat qilganki, na piyoda va na suvoriy qocha olgan. Qal'aga mustahkamlangan dushman qamal qilingan. Qamal vaqtida manjaniq, arroda, shotu va kamand ishlatilgan. Devorlar ostidan lahm kavlanib, devor qulatilgan.

Sohibqiron Amir Temur g'alabalariga asosiy sabablaridan biri qattiq tartib intizom edi. Amir Temur armiyadagi tartibni mustahkamlash fikriga 1365 yildagi —Loy janglgi mag'lubiyatidan so'ng keladi. Hatto, qo'shin to'planishida ham qat'iy tartiblar mavjud edi. Lashkarboshi tomonidan chiqarilgan buyruq-tunqal kerakli amirlarga tavachi tomonidan tezlik bilan yetkazilgan. Buyruqqa binoan viloyat, tuman hokimlari olgan majburiyatiga qarab o'z jangchilarini, ot ulov, kurol yarog', oziq ovqat, yem xashak bilan belgilangan to'planish o'rni miqdoriga kechikmasdan yetkazgan. Ushbu qat'iy tartib oliy bosh qumondon tomonidan nazorat qilingan [6].

Ma'lumki, Temur armiyasining asosiy qismi doimiy qo'shin edi. Yuzaga keladigan ixtiloflarni oldini olish maqsadida o'ljani bo'lish va g'alabadan so'ng qo'shinni rag'batlantirish aniq reja asosida olib borilgan. Sohobqiron yurish paytida tajribali sipohiylarga katta ishonch bildirgan. Sinalgan jangchilar maosh oluvchilar ruyxatiga kiritilgan. Temur mardlik namunalarini ko'rsatgan jangchilarni o'nbegi, yuzbegi va mingbegi amaliga ko'targan. Shu tariqa o'sib borilgan. Qahramonlik ko'rsatgan oddiy jangchilarning maoshi oshirilgan. Yaradorlarga esa marhamat ko'rsatilib, e'zozlangan. G'alaba qilgan sarkarda esa —Bahodir unvoni hamda tug' va nog'oraga ega bo'lgan. Bundan tashqari, unga o'zi egallagan hudud suyurg'ol qilib berilgan. Suyurg'ol esa nasldan naslga o'tgan. Sohobqiron e'tibor qilgan ishlardan biri xalqni bezovta qilmasdan qo'shin to'plash va yurish qilish bo'lgan [7].

XULOSA

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, Amir Temur o'z davri uchun zamonaviy, mustahkam, intizomli va chidamli armiya tashkil qila oldi. Bu esa uni din va ma'naviyat homiysi bo'lishi bilan birga buyuk sarkarda ekanligidan ham darak beradi. Sohobqiron harbiy ishni san'at darajasiga ko'tara olgan zotdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Temur tuzuklari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2018. 45–47-betlar.
2. Temur tuzuklari. 78–82-betlar.
3. Temur tuzuklari. 91–93-betlar.
4. Temur tuzuklari. 102–108-betlar.
5. Ivanin M.I. O voennom iskusstve i zavoyevaniyax Timura. Sankt-Peterburg, 1875. 215-bet.
6. Sharafiddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. Toshkent: Sharq, 1997. 211–214-betlar.
7. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent: O'zbekiston, 1996. 188–190-betlar

O'ZBEK XALQINING UY-JOY QURILISHI BILAN BOG'LIQ IRIMLARI

(XORAZM VILOYATI BILAN QIYOSLASH ASOSIDA)

Salayev Ixtiyor Baxtiyarovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek xalqining uy-joy qurilishi va yangi xonadonga ko'chib kirish bilan bog'liq urf-odat, irim-e'tiqod va an'anaviy qarashlari etnografik materiallar asosida tahlil qilingan. Xorazm vohasiga oid ma'lumotlar boshqa hududlar va ayrim xalqlarning an'analari bilan qiyosiy o'rganilgan. Uy qurilishini boshlash uchun kun va mavsum tanlash, "hosiyatli" kunlarga ishonish, imoratning qibla va quyoshga nisbatan yo'nalishini belgilash, poydevor qo'yishda muayyan tomonlarga rioya qilish, yangi uyga ko'chib kirishda amalga oshiriladigan marosimlar kabi masalalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Turar-joy, qurilish, urf-odat, irim, an'ana, e'tiqod, dunyoqarash, hosiyatli kun, yangi uy, ko'chib o'tish, etnografiya, etnomadaniyat, voha, Xorazm, Qashqadaryo, Farg'ona vodiysi.

Аннотация: В статье на основе этнографических материалов анализируются обычаи, суеверия, верования и традиционные представления узбекского народа, связанные со строительством жилища и переселением в новый дом. Материалы, относящиеся к Хорезмскому оазису, рассматриваются в сравнительном аспекте с традициями других регионов и некоторых народов. Освещаются такие вопросы, как выбор дня и времени года для начала строительства дома, вера в «благоприятные» дни, определение ориентации жилища по отношению к кибле и солнцу, соблюдение определённых сторон света при закладке фундамента, а также обряды, совершаемые при переселении в новый дом.

Ключевые слова: жилище, строительство, обычай, суеверие, традиция, верование, мировоззрение, благоприятный день, новый дом, переселение, этнография, этнокультура, оазис, Хорезм, Кашкадарьинская область, Ферганская долина.

Abstract: This article analyzes the customs, superstitions, beliefs, and traditional perceptions of the Uzbek people associated with house construction and moving into a new home, based on ethnographic materials. Materials related to the Khorezm oasis are examined comparatively with traditions from other regions and those of certain other peoples. The article addresses such issues as the selection of a particular day and season to begin construction, beliefs in "auspicious" days, determining the orientation of a house in relation to the qibla and the sun, observing specific directions when laying the foundation, and the rituals performed when moving into a new home.

Keywords: dwelling, construction, custom, superstition, tradition, belief, worldview, auspicious day, new home, relocation, ethnography, ethnoculture, oasis, Khorezm, Kashkadarya, Fergana Valley.

KIRISH

O'zbek xalqining an'anaviy madaniyatida uy-joy nafaqat yashash makoni, balki oilaviy, ijtimoiy va ma'naviy hayotning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois uy qurilishi bilan bog'liq jarayonlardagi turli urf-odat va irim-e'tiqodlar xalqning olam, makon va vaqt haqidagi an'anaviy tasavvurlarini o'zida aks ettiradi. Uy qurilishini boshlash uchun mavsum va muayyan kunni tanlash, qurilish jarayonida qibla tomonni hisobga olish, imoratning fazoviy yo'nalishini belgilash kabi amallar xalqning kundalik hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Mazkur urf-odat, irim va an'analari hududiy jihatdan bir xil bo'lmagan. Bu holat uy-joy qurilishi bilan bog'liq irim-e'tiqodlarni o'rganishda hududiy-etnografik yondashuvning muhimligini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, o'zbek xalqining uy-joy qurilishi bilan bog'liq irim va udumlarini o'rganish an'anaviy moddiy madaniyat, xalq dunyoqarashi, diniy tasavvurlar va ijtimoiy munosabatlarning o'zaro ta'sirini ochib berish imkonini beradi. Dala tadqiqotlari natijasida to'plangan ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish orqali o'zbek xalqining umummilliy an'analari bilan bir qatorda muayyan hududga xos etnomadaniy xususiyatlari ham o'rganildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Xorazmda uy-joy qurilishi bilan bog‘liq turli hil irimlar mavjud. Bularga qurilish ishlarining qaysi kuni boshlanishi, xaftaning qaysi kunida yangi uyga ko‘chib kirish, uyga olib kiriladigan dastlabki buyumlar, ularning xonadonga va unda istiqomat qiladigan insonlarning kelgusidagi turmush tarziga bo‘lgan magik ta’sirlari bilan bog‘liq bir qator inonch va irimlarni kiritish mumkin. Qurilish ishlarini boshlash uchun vaqtining to‘g‘ri tanlanishi uy-joyni muvaffaqiyatli qurishning muhim sharti deb hisoblangan. Voha aholisi uy-joylar qurilishini asosan bahor faslidan boshlashni afzal bilishgan. Bu nafaqat amaliy maqsadda, ya’ni qurilishni sovuq qish faslidan so‘ng boshlash bilan bog‘liq, balki xalq an’anasiga ko‘ra, bahorni yangi yilning boshlanishi, qadimiy dunyoqarash bo‘yicha esa tabiat va madaniy hayotning boshlanish nuqtasi deb hisoblangan. Imoratning bahorda boshlanishi amaliy ma’noda kuz va qish kelguniga qadar uni bitirib, ko‘chib kirishga ulgurishni ko‘zda tutgan.

Shuningdek, uy qurilishini albatta xayrli va omadli kunda boshlashga alohida e’tibor qaratilgan. Xususan, aholi orasida juma kuni *eng ulug‘ va hosiyatli kun* deb qaraladi. Bu kun va uning barokati haqida voha aholi orasida ko‘pgina inonchlar mavjud. Bu kunda barcha musulmonlar masjidlarda juma namozini ado qilishadi. Namozlarda yaxshi niyatlar bildirilib, duolar qilinadi. “Ko‘pchilikning duosi ijobat bo‘ladi!” juma kuni “Alloh taolo juda ko‘p eslanadigan kun”, “Alloh taolo tilak eshiklarini ochib qo‘yadigan kun”, “Hayru barokat ziyoda qilib beriladigan kun”, “Kunlarning sayyidi” deb ishonishadi [1].

Uy-joy qurilishi boshlanganda eng avvalo quruvchilarning piri hisoblangan Ibrohim halilullohni eslab, “*Yo odingnan aynaniyn, Ibrohim halililloh*” deb nomini yod etib ish boshlaydilar. Ibrohim halililloh ham Makka Madinani qurishni juma kuni boshlagan degan ishonch ham mavjud. Juma kunining fazilatlarini bir qator oyat va hadislarida ham keltirilgan. Abu Hurayra roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Rasululloh (s.a.v): “Quyosh chiqqan kunning eng yaxshisi juma kunidir. Odam shu kuni yaratilgan, shu kuni jannatga kiritilgan va shu kunda jannatdan tushirilgan. Juma kunida bir soat borki, qaysi bir musulmon banda o‘sha soatda namoz o‘qib, Allohdan biror narsa so‘rasa, Alloh unga so‘ragan narsasini albatta beradi”, – dedilar [2. B.35].

Aholi qurilish ishlarini boshlashda ob-havoning mo‘tadil va barqarorligini inobatga olishga ham alohida e’tibor qaratgan. Havoning bir hafta davomida qanday bo‘lishi juma kungi ob-havoga bog‘liq deb irim qilingan. Unga ko‘ra, payshanba kuni tushlikdan keyingi ob-havo hafta davomida hukmronlik qilgan. Agar juma kun davomida yomg‘ir yog‘sa bir hafta davomida yog‘ingarchilik bo‘lishi yoki charaqlab quyosh chiqsa quyoshli kunlar ko‘p bo‘ladi deyishadi. Tushlikkacha, havo issiq bo‘lib, tushlikdan keyin shamolga aylanib, kechqurunga borib yomg‘ir yog‘adigan bo‘lsa, kelayotgan xafta uch qismga bo‘lingan. Xaftaning uch kuni quyoshli, ikki kuni shamol va bulutli, ikki kuni yomg‘irli bo‘lishiga ishonch bo‘lgan. Axborotchilarning ta’kidlashicha, ushbu usul sinalgan bo‘lib, xafta davomida xuddi shunday ob-havo kuzatilgan. Shuning uchun aholi orasida “Shu ob-havo namoz jumadan namoz jumagacha ketdi” degan ibora ishlatiladi [3]. Bundan ko‘rish mumkinki, qurilish ishlarini boshlashda tabiatda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar ham inobatga olingan.

Xivada uy-joy qurilish ishlarini *yakshanba (bozor)* kuni boshlashgan. O‘rganilayotgan davrda asosiy katta bozorlar yakshanba kuni bo‘lgan. Mahalliy aholi “Cho‘ntagingda puling bo‘lsa, bozorda hamma narsa bor. Nima katta ish boshlasang, kerakli mahsuloti bozordan tayyor, olib kelinadi” degan qarashga amal qilgan.

O‘rganishlarimiz natijasida, qurilish ishlarini haftaning ma’lum kunlarida boshlash haqidagi irimlar turli xalqlar va mintaqalarda turlicha ekanligiga guvoh bo‘ldik. Jumladan, qoraqalpoqlarda har qanday xayrli va ezgu ishlarni chorshanba, payshanba yoki shanba kunlarida boshlash odat tusiga kirgan. Yangi uyni qurish shanba kuni boshlansa, kelajakda ushbu uyda hamma narsa yaxshi va farovon bo‘ladi degan ishonch mavjud bo‘lgan [4. B.119]. Shundan kelib chiqib, aholi orasida “Ishning boshi – shanba”, “Hamma narsaning boshlanishi shanba kunidir”, “Shanba – shaytonning boshini qayiradigan kun” kabi jumalalar ishlatilgan. Axborotchilarning ma’lumotlariga qaraganda, haftaning birinchi kuni dushanbada odamlarda dangasalik ya’ni dam olish kuni (yakshanba)ning ta’siri va kayfiyati ostida bo‘lishadi. Boshlanadigan yangi haftani shunday kayfiyat bilan boshlamaslik uchun ham asosiy va katta ishlar shanba kuni boshlab qo‘yilgan [5].

Qashqadaryo viloyatining Kitob tumani Yangiariq qishlog'ida yangi uy qurilish ishlari chorshanba kuni boshlangan. O'zbekistonning janubiy viloyatlaridagi yarim ko'chmanchi o'zbeklar qurilish vaqtini aniqlashda *kulchumak* deb nomlangan maxsus usuldan foydalanishgan. Unga ko'ra har oy 10 kundan 3 qismiga bo'lingan: *o'ng, chap, to'lin oy*. Eng baxtli kunlar juma kundan tashqari har o'n kunlikning toq kunlari hisoblangan [6. B.158].

Farg'ona vodiysi aholisining qarashlariga ko'ra xayrli kunlar haftaning dushanba, chorshanba, payshanba va shanba kunlariga to'g'ri keladi. Xalq ayniqsa dushanba kunini haftaning boshi, payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) tavallud topgan kun, ya'ni xayrli kunlarning ulug'i, qurilishni shu kuni boshlagan ma'qul deb bilishgan [7. B.132].

Uy-joylar qurilishini ma'lum bir xosiyatli kunlarda boshlash, shuningdek, boshqa xalqlarga ham xosdir. Etnograf olim I.Muhiddinovning yozishicha, pomirbo'yi tojiklarida xayrli kun qishloq oqsoqoli (tojiklarda u xalifa deb atalgan) tomonidan belgilangan [8. B.25]. Ukrainlarda uyni qachon qurish va unga ko'chib kirish vaqtlari folbin tomonidan belgilangan [9. B.15]. Qirg'izlar dushanba kunini "eng baxtli kun" deb hisoblab, uy qurish ishlarini shu kundan boshlaydilar [10. B.211]. Xulosa sifatida aytish mumkinki, uy qurishni boshlash uchun eng maqbul vaqtni tanlash uyda yashovchilarning keyingi taqdirini belgilab beradigan muhim omil hisoblangan. Yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, faqatgina Xorazmda yangi uyning qurilish ishlari asosan juma kundan boshlangan. Boshqa mintaqa va xalqlarda bu irimga bog'liq jarayonlar haftaning turli kunlariga to'g'ri kelishini ko'rish mumkin. Bu jihat ham uy-joy qurilishda vohaning o'ziga hos xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

Voha aholisining ko'pchilik odat va irimlari *quula (qibla* – g'arb)* tomon bilan bog'langan bo'lib, qurilish ishlarida doimo diqqat e'tiborda bo'lgan. Uyga kirish eshiklari albatta qibлага qaratib qurilgan. Poydevor o'rnatish yoki devor qurish ishlari qibla tomonga yuzlangan holda janubiy-g'arbiy burchakdan boshlangan. So'ngra janubiy, sharqiy va shimoliy tomonlari barpo etilgan. Imorat poydevori g'ishtlarini terayotgan usta ham doimo qibla tomonga qarab ishlashi kerak bo'lgan. Bu orqali usta o'zining Makkaga bo'lgan hurmatini namoyish etgan [11].

Ushbu odatga Respublikamizning boshqa mintaqalarida ham alohida e'tibor qaratilgan. Masalan, Farg'ona vodiysida ustalar uyning qiblasini to'g'ri olishga ayniqsa katta e'tibor qaratishgan. Uyning qiblasini to'g'ri olish deganda, aslida uyning kirish joyini g'arbga – Makka tomonga qaratmasdan to'g'ri belgilab chiqish tushuniladi. Quyosh botayotganda yerga qoziq qoqilib qibla belgilab olingan. Bu tomon payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) dafn etilgan tomon bo'lib, musulmon kishi oyoq yoki orqa tomonini shu yoqqa qaratishi ta'qiqlangan. Agar qibla to'g'ri olinmasa, uyning xosiyati yo'qoladi deb ishonishgan [12. B.130].

Qashqadaryo viloyatining Shaxrisabz tumanidagi G'elon tog' qishlog'ida ham odat bo'yicha imorat poydevorini ishlashda *sari korxona (qurilishning boshi)* va *oxiri korxona (qurilishning oxiri)* tushunchalari ishlatilgan. *Sari korxona* – janubiy g'arb, *oxiri korxona* – shimoliy sharq tomonlarni anglatgan. Mazkur qoidani buzgan ustaga jarima solishgan [13. B.59]. Samarqandda ham hovli-qo'rg'onlarni qurishda uy devorlarining qutb tomonga aniq qaratilishiga alohida e'tibor qaratiladi. Tomonlarga nisbatan noto'g'ri joylashtirilgan qo'rg'on usta sha'ni uchun uyat hisoblangan. Imorat devorlarining qutb tomonlariga qarab to'g'ri joylashtirilishi birinchi navbatda namoz o'qish uchun qiblani oson aniqlash imkonini beradi [14. B.113]. Qiblaning mohiyati va hurmati ustadan barcha turdagi imoratlarda ushbu tadbirdan foydalanishga undagan.

Baqara surasining 150-oyatida inson doimo "Qibla" tomonga yuzlanishi haqida quyidagi jumlar keltiriladi. "Va qayerdan chiqsang ham yuzingni Masjidul Harom tomon bur. Qayerda bo'lsangiz ham yuzingizni u tomonga buring" [15. B.127]. Ushbu oyatda Payg'ambar alayhissalom va musulmonlar qayerda bo'lsalar ham, yuzlarini Masjidul Haromga – Ka'bai Muazzamaga o'giranliklari aytilmoqda. Shundan boshlab, bu tartib odatga aylangan va dastlab masjidlar qurilishida amal qilingan. Keyinchalik esa turar joy imoratlariga ham o'z ta'sirini o'tkazgan.

* *Qibla* – musulmonlarda Ka'ba joylashgan tomonga nisbatan qo'llaniladigan atama.

Uy tomonlarining ahamiyati qurilish boshlanishida ham aksini topgan. Uyning old tomoni qaysi tarafga qaratib qurilishi ham muhim ahamiyatga ega masalalardan bo'lgan. Xorazmliklar uy-joylarining oldi tomonini hamisha quyoshga qaratib qurishga harakat qilishgan. Ertalabdan kun yorug'ining tushishi uyga qut-baraka keltiradi, deb hisoblangan. Bundan tashqari, ertalab uydin chiqayotganlarida ham, yumushlarini bitirib, kechga tomon uyga qaytayotganlarida ham kunga qarab uyga kirganlar. Ushbu odatning ildizlari zardushtiylikda quyoshning ulug'lanib, ilohiylashtirilishi bilan bog'liq an'analarga borib taqaladi [16. B.35-36]. Vohada islom dini keng tarqalganidan so'ng mazkur odat yangi mazmun kasb etib, uyning eshikka ro'para yaxlit devori kunchiqar tomonga teskari, ya'ni qiblani mo'ljallab quriladigan bo'lgan [17. B.67].

Farg'ona va Toshkent vodiysi turar joy me'morchiligida uy-joylar oldi (fasadi)ni janubga qaratib qurish qat'iy qoida hisoblangan. Vodiydagi xalq me'morchiligini o'rgangan ayrim tadqiqotchilar buni asosan iqlim omili bilan bog'liq deb ko'rsatishgan. Toshkent o'zbeklarida esa bu holat fazoviy g'oyalar bilan bog'lanadi. Ya'ni uyga kirayotgan odam Makkaga yuz o'girmasligi kerak. Bu arablarning dunyo haqidagi g'oyalari bilan bog'liq bo'lib, bu yerda Makkadagi Ka'ba koinotning markazidir, chunki u to'g'ridan to'g'ri osmonning markazida joylashgan shimoliy yulduz ostida joylashgan [18. B.113].

O'zbek xalqining madaniy merosida uzoq yillar davomida shakllanib kelgan, bitilmagan qonun sifatida xalq ongiga singib, urf-odat darajasigacha ko'tarilgan udum va an'analar mavjud. Zamirida milliy qadriyatlar mujassam bo'lgan ushbu o'ziga xos an'analar bugungi kunga kelib o'z mohiyatini sekin-astalik bilan yo'qotib bormoqda.

Ibn Umar (r.a) rivoyat qiladilar: "Rasululloh sallallohu alayhi va sallam: "Oллоh taoloning irodasisiz birorta ham kasallik o'zicha yuqmaydi, (hech narsa o'zicha) yomonlik keltirmaydi. Uch narsada: xotin, xonadon va ot-ulovda falokat yashiringan bo'ladi", – dedilar" [19. B.21].

Xorazm aholisi yangi uyga ko'chib kirishda ham bir qator irimlarga qat'iy amal qilishgan. Bu masalada ham "*hosiyatli*" deb hisoblangan kunlarga alohida e'tibor qaratilgan va ularning magik (sehrgarlik) ta'siriga ishonishgan. Xorazm viloyatining Urganch, Shovot, Qo'shqo'pir, Yangiariq, Bog'ot, Xiva tumanlarida o'tkazgan dala tadqiqotlarida aholining yangi uyga ko'chib o'tishi asosan juma va yakshanba kunlariga belgilanishini kuzatildi. Aynan ushbu kunlarga hayrli kunlar sifatida ishonilishi va buning zamiridagi sabablar aholi tomonidan turlicha izohlandi.

Ma'lumotlarda keltirilishicha, yangi uyga ko'pincha juma va yakshanba (bozor) kunlarida ko'chib o'tilgan. Juma kuni *eng ulug' va hosiyatli kun* deb qaralib, bu kunda qilinadigan duolar albatta amalga oshishiga ishonishgan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ushbu kunda masjidlarda juma namozlari ado etilib, Alloh taolodan eng yaxshi niyat va istaklar ijobatini so'rab duolar qilinadi. Ko'pchilikning duosi albatta ijobat bo'lishiga ishongan aholi eng asosiy va katta marosimlar (sovcilikka borish, to'y qilish va hakazolar)ni shu kunlarda o'tkazishgan. Hozirgi kunda ham ko'pchilik bu irimga ishonishadi va amal qilishadi [20].

Voha aholisi tomonidan yakshanba kuni *bozor* deb ham yuritiladi. Yangi uyda ham "bozorga o'xshab odam ko'p, shovqin-suronli, ochiq-sochiq, mo'l-ko'l va serobchilik bo'lsin!" deb yangi uyga yakshanba kuni ham ko'chib o'tishgan. Yangi turmushga chiqqan qizlarga ham "Baxti bozorday bo'lg'ay" deb duo qilinishi ham bejizga emas [21]. Shuningdek, yakshanba kuni hamma uchun dam olish kuni bo'lganligi sababli, barcha qarindosh-urug'lar yangi uyga ko'chib kirish marosimida ishtirok etish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ko'pchilik tomonidan qilingan duo-fotihalar, yangi uyga tegadi va o'z ta'sirini o'tkazadi deb ishonishgan. Uyga kirishdan oldin bo'g'irsoq pishirilib, qo'shnilarga tarqatilgan [22].

Tadqiqotimiz davomida respublikamizning turli hududlarida ham yangi uyga ko'chib o'tishda xaftaning "*hosiyatli kun*"lariga ishonish va unga amal qilish irimi mavjud ekanligiga guvoh bo'ldik. Jumladan, Samarqand viloyatining Ishtixon tumani Shixlar qishlog'ida dushanba kunini "hayrli" deb bilib, yangi uyga shu kuni ko'chib kirish irimi mavjud. Bu kunning fazilati borasidagi aholining inonchlari olamlar sarvari Muhammad alayhissalom aynan shu kunda tavallud topgani bilan bog'lanadi [23]. Payg'ambar alayhissalom: "Mening hayotim siz uchun barakali va vafotim ham barakalidir", – dedilar. Sahobiylar: "Yo Rasululloh! Sizning hayotligingiz biz uchun foydali.

Ammo boqiy dunyoga ko'chganingizdan keyin ham bizga foyda yetkazishda davom etasizmi?", deb so'radilar. Payg'ambar (s.a.v): "Har hafta dushanba va payshanba kunlari menga ummatlarimning yaxshi va yomon amallari ko'rsatiladi. Menga ularning ezgu amallari ko'rsatilganda Allohga hamd aytaman, yomon amallari ko'rsatilganda esa Allohdan ularning gunohlarini kechirishini so'rab iltijo qilaman", – dedilar [24].

Surxondaryo viloyatining Sho'rchi tumanida yangi uyga chorshanba kuni ko'chib o'tiladi. Sababi, chorshanba (tojikcha chor – to'rt) kuni "Olloh taolo shu kuni to'rt tarafdin rizq-ro'z beradi" degan ishonch mavjud. Aholi orasida chorshanba kuniga nisbat berilib, "Chorshanba kun chosh kuni" iborasi ishlatilgan [25]. Namangan viloyatining Kosonsoy tumanida joylashgan Qorasuv qishlog'ida ham haftaning chorshanba kuni "murodbaxsh kun" sifatida qaralgan. Yangi qurilgan uyga shu kuni yoki oyning to'lgan kunlarida ko'chib o'tishgan. Ko'chishdan oldin xonadon egalari uyga yuzi oynaday yorug' bo'lishi uchun oyna, noni barakali bo'lishi uchun tuz va o'zidan ko'payishi uchun xamirturush olib borib qo'yishgan va keyin ko'chib o'tishgan [26. B.107].

Farg'ona vodiysida yangi uyga juma kuni ko'chib kiritilmagan. Vodiy aholisi tomonidan juma "ulug' kun" deb hisoblansa-da, bu kunda musulmonlar barcha yumushlardan ozod etilgan. Yaxshisi ushbu kunda kasallar holidan xabar olish va qarindosh-urug'larni borib ko'rish boshqa ishlardan ko'ra xayrliroqdir" – deb hisoblaganlar [27. B.134].

Yangi uyga ko'chib kirish bo'yicha "Ta'birnomai Yusuf alayhissalom" kitobida o'rganilayotgan mavzuga taalluqli quyidagi ma'lumotlar keltiradi. "Agar kishi *odina (juma)* kuni uydin uyga ko'chsa, mehmon kelur. *Shanba* kuni uydin uyga ko'chmoq yaxshidir, aning uchunkim, baxt ochilur, beg'amu g'ussa bo'lur. *Yakshanba* kuni uydin uyga chiqmoq yomondur. Agar imorat qilsalar, yiqilur, vayron bo'lur. Agar *dushanba* kuni uydin uyga ko'chsa muborakdur. Ani uchunkim qo'liga mol kirar. Ish boshlasa, barakatlig' bo'lur, ammo muborakdur. *Seshanba* kuni uydin uyga ko'chmoq yaxshidir. G'am g'ussadan xalos bo'lur. *Chorshanba* kuni uydin uyga ko'chmak yomondur, baloga giriftor bo'lur. Xirman olmak yaxshidir, imorat qilmak yaxshidir. Ish boshlasa barakatdur. *Panjanba* kuni uydin uyga ko'chmak xo'b emas [28. B.12-14].

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni aytishimiz mumkinki, xalqimizning xaftaning baxtli va baxtsiz kunlari haqidagi tasavvur hamda qarashlari bir-biriga yaqin va o'xshash bo'lgan. Ushbu tasavvurlarning barchasida islom dini bilan bog'liq qarashlar ta'siri yaqqol sezilib turadi. Ammo bugungi kunga kelib, yangi uyga ko'chib o'tish bilan bog'liq marosimning haftaning qaysi kunida o'tkazilishi o'z ahamiyatini sekin-astalik bilan yo'qotib bormoqda. Insonlar bu marosimlarni o'zlarining asosiy ishlariga halaqit bermaydigan vaqtlarni hisobga olgan holda amalga oshirmoqda. Ushbu odat va irimlar bugungi kunda o'z ahamiyatini yo'qotib, oilaviy urf-odatlar doirasidan chiqib ketmoqda. Bu hodisaning ildizlarini bugungi zamonaviy hayot sharoitidagi uzluksiz o'zgarishlar jarayoni va urf-odatlarning avvalgi shakllari va mazmunlarining o'zgarishidan izlash lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalqining uy-joy qurilishi va yangi xonadonga ko'chib kirishi bilan bog'liq irim-e'tiqod va urf-odatlari xalqning an'anaviy dunyoqarashi, moddiy madaniyati hamda ijtimoiy-maishiy hayotining muhim tarkibiy qismini tashkil etgan. Tadqiqot materiallari uy qurish jarayoni oddiy qurilish amaliyoti bilan cheklanib qolmaganini, balki uning boshlanish vaqti, haftaning muayyan kunlarini tanlash, imoratning fazoviy yo'nalishini belgilash va yangi xonadonga ko'chib kirish kabi jarayonlar turli ramziy ma'nolar bilan uyg'unlashganini ko'rsatadi. Qiyosiy materiallar Qashqadaryo, Xorazm, Farg'ona vodiysi va boshqa hududlarda mazkur an'analarning umumiy jihatlari bilan bir qatorda mahalliy xususiyatlari ham mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Xususan, Xorazmda juma va yakshanba kunlariga, Qashqadaryoning ayrim hududlarida esa chorshanba kabi kunlarga ustuvor ahamiyat berilgan. Bunday farqlar uy-joy qurilishiga oid marosimlar muayyan hududning tarixiy-madaniy muhiti, mahalliy dunyoqarash va ijtimoiy tajribasi asosida shakllanganini anglatadi.

Uy-joyning qiblagi nisbatan yo'naltirilishi, qurilishni muayyan tomondan boshlash va quyoshga nisbatan joylashtirish kabi an'analarda diniy tasavvurlar bilan bir qatorda qadimiy kosmologik qarashlar, tabiiy muhit va amaliy ehtiyojlar ham mujassamlashgan. Xususan, Xorazmda

uyning old qismini quyoshga qaratib qurish bilan bog‘liq qarashlar keyinchalik islomiy tasavvurlar bilan uyg‘unlashgani kuzatiladi.

Yangi uyga ko‘chib kirish marosimlarida “hosiyaqli” kun tanlash, duo-fotiha qilish, qo‘ni-qo‘shni va qarindoshlarni jalb etish, bo‘g‘irsoq pishirish kabi amallar xonadonning farovonligi, barakasi va ijtimoiy birligini ta‘minlashga qaratilgan ramziy vositalar sifatida namoyon bo‘ladi. Bu marosimlar orqali yangi xonadon nafaqat yashash joyi, balki oilaviy va jamoaviy munosabatlar shakllanadigan ijtimoiy-madaniy makon sifatida qabul qilingan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘rganilgan materiallar uy-joy qurilishiga oid irim va an‘analarni xalqning tarixiy xotirasi, ramziy tafakkuri, diniy dunyoqarashi va ijtimoiy tajribasini ifodalovchi etnomadaniy fenomen sifatida tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi. Ayni paytda zamonaviy turmush tarzi, shaharlashuv va ijtimoiy o‘zgarishlar ta‘sirida mazkur marosimlarning ayrim shakllari asta-sekin o‘zgarib bor ayotgani sababli ushbu an‘analarni etnografik dala materiallari asosida hujjatlashtirish va ilmiy jihatdan o‘rganish o‘zbek xalqining nomoddiy madaniy merosini saqlash nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dala yozuvlari. Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani, Obod j/x, Xosiyon mahallasi. 2020 yil.
2. Иноят А. Жума ҳақидаги оят ва ҳадислар. – Тошкент: Ҳилол нашр, 2021.
3. Dala yozuvlari. Xorazm viloyati Qo‘shko‘pir tumani, Obod j/x, Xosiyon mahallasi. 2020 yil.
4. Тлеубергенова Н. Традиционное жилище каракалпаков XIX-начала XX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Нукус, 1996.
5. Dala yozuvlari. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Beruniy tumani Qangshartol ovuli. 2021 yil. Dushanba kunini noxush hisoblash, aftidan ruscha “понедельник тяжёлый ден” degan iboraning ta‘siri bo‘lishi ham mumkin.
6. Ибрагимов О. История развития жилища населения степных районов Южного Узбекистана в кон. XIX-нач. XX вв. // Автореферат дис.к.и.н. – Ташкент, 1988.
7. Хўжахонов И. Фарғона водийси кишлоқ аҳолиси анъанавий турар жойларининг этнохудудий хусусиятлари (XIX аср охири - XX аср бошлари) тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007.
8. Мухиддинов И. Обычаи и обряды, связанные со строительством жилища у припамирских народностей в XIX – начале XX в. // Этнография Таджикистана: Сб.стат. – Душанбе, 1985.
9. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Ленинград: Наука, 1983.
10. Антипина К. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. – Фрунзе: Изд.АН.Кирг.ССР, 1962.
11. Dala yozuvlari. Xorazm viloyati Xiva shahri. 2020 yil.
12. Хўжахонов И. Фарғона водийси кишлоқ аҳолиси анъанавий турар жойларининг этнохудудий хусусиятлари (XIX аср охири - XX аср бошлари) тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007.
13. Соипова М. Архитектура элементларини лойиҳалаш жараёнида рамзлардан фойдаланиш. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2017.
14. Писарчик А.К. Народная архитектура Самарканда. – Душанбе: Дониш, 1974.
15. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. I-жуз. – Тошкент: Ҳилол-нашр, 2020.
16. Авесто: Яшт китоби. / М.Исҳоқов таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – С.128.
17. Абдалов У.М. Хоразм воҳасининг қадимий диний этиқод ва маросимлари. – Тошкент: Ёшлар авлоди, 2021.
18. Зуннунова Г. Материальная культура узбеков Ташкента: трансформация традиций (XX-начало XXI в.). – Тошкент: Extremum-press, 2013.

19. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ. 4-жилд. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992.
20. Dala yozuvlari. Xorazm viloyati Urganch tumani, Chakkasholikor j/x, Shermatlar mahallasi. 2020 yil.
21. Dala yozuvlari. Xorazm viloyati, Urganch tumani, Oxunboboyev j/x, Kattabog' mahallasi. 2020 yil.
22. Dala yozuvlari. Xorazm viloyati Yangiariq tumani, Chiqirchi qishlog'i, Angariq mahallasi. 2020 yil.
23. Dala yozuvlari. Samarqand viloyati, Ishtixon tumani, Shixlar qishlog'i. 2021 yil.
24. <http://muslim.uz/index.php/rus/maqolalar/item/2472> (Ko'rildi: 16.09.2026).
25. Dala yozuvlari. Surxondaryo viloyati, Sho'rchi tumani. 2021.
26. Саримсоқов А. Ўзбекларнинг тақвимий маросимлари (Фарғона водийси материаллари асосида) Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2010.
27. Хўжахонов И. Фарғона водийси қишлоқ аҳолиси анъанавий турар жойларининг этнохудудий хусусиятлари (XIX аср охири - XX аср бошлари) тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007.
28. Таъбирномаи Юсуф алайҳиссалом / Ношир С.Ҳасанов – Тошкент: Ўзбек маскани, 1990.

ЎЗБЕКИСТОНДА АРХИВ ТИЗИМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ҚОНУНЧИЛИК БАЗАСИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Xushmatova Sarvinoz

Qarshi davlat universiteti, o'qituvchi

Аннотация: Мазкур мақолада Ўзбекистонда архив ишининг тарихий шаклланиш босқичлари ва мустақиллик йилларида соҳанинг қонунчилик базаси ривожланиши тизимли равишда таҳлил қилинади. Ишда миллий архив фондининг юзага келиши, собиқ иттифоқ давридаги марказлаштириш жараёнлари ҳамда мустақилликдан кейинги туб ислохотлар ёритилган. Айниқса, соҳанинг ҳуқуқий пойдевори ҳисобланган "Архив иши тўғрисида"ги Қонун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг соҳани модернизация қилиш ва рақамлаштиришга оид фармон ҳамда қарорларининг аҳамиятига алоҳида урғу берилади.

Калит сўзлар: архив тизими, миллий архив фонди, қонунчилик базаси, "Архив иши тўғрисида"ги Қонун, рақамлаштириш, электрон архив, давлат ҳужжатлари.

Аннотация. В статье представлен системный анализ этапов исторического становления архивного дела в Узбекистане и развития нормативно-правовой базы отрасли в годы независимости. Рассматриваются вопросы формирования Национального архивного фонда, процессы централизации в советский период, а также коренные реформы, проведенные после обретения независимости. В частности, подчеркивается значимость Закона «Об архивном деле», который считается правовой основой данной сферы, а также указов и постановлений Президента Республики Узбекистан, касающихся модернизации и цифровизации отрасли.

Ключевые слова: архивная система, Национальный архивный фонд, законодательная база, Закон «Об архивном деле», цифровизация, электронный архив, государственные документы.

Abstract. This article presents a systematic analysis of the historical stages in the formation of archival affairs in Uzbekistan and the development of the sector's legal and regulatory framework during the years of independence. It examines the formation of the National Archival Fund, the processes of centralization during the Soviet period, as well as the fundamental reforms implemented after Uzbekistan gained independence. Particular emphasis is placed on the significance of the Law "On Archival Affairs," which serves as the legal foundation of the archival

sector, as well as the decrees and resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan concerning the modernization and digitalization of archival activities.

Keywords: *archival system, National Archival Fund, legal framework, Law “On Archival Affairs,” digitalization, electronic archive, state documents.*

KIRISH

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, архив ишининг ташкилий, ҳуқуқий ва услубий асосларининг шаклланиши бевосита умумреспублика миқёсидаги қонунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий базанинг эволюцияси билан узвий боғлиқ ҳолда кечди. Бу борада республикада архив соҳасидаги қонунлар, Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ҳамда идоравий норматив ҳужжатлар қабул қилинди.

Дастлаб 1991 йилда Ўзбекистонда архив иши совет даврида шаклланган марказлашган тизим негизида давом этган бўлса-да, мустақил давлат сифатида миллий архив фондини ва унинг ҳуқуқий мақомини қайта белгилаш зарурати юзага келди. Ушбу давр якуни сифатида 1999 йил 15 апрелда «Архивлар тўғрисида»ги 768-І-сон Қонун қабул қилинди [1], бу эса кейинги босқичга асос солувчи ҳужжат ҳисобланади. Шунингдек, “Архивлар тўғрисида”ги 768-І-сон Қонун (15.04.1999) мустақилликдан кейинги архив ҳуқуқининг асосий дастлабки кодификацияси бўлиб, миллий архив фондининг давлат ва нодавлат қисмларини, архив ҳужжатларига мулкдорлик масалаларини, шунингдек вилоят давлат архивларининг тегишли ҳокимлар қарори билан тузилиши тартибини белгилаб берди (Қонуннинг 6-моддаси).

Қонуннинг амалга киритилиши Олий Мажлиснинг 769-І-сон қарори (15.04.1999) [2] билан таъминланди. Шу йилнинг сўнггида Вазирлар Маҳкамасининг 482-сон қарори (30.10.1999) [3] билан Миллий архив фонди тўғрисидаги Низом ва бир қатор амалиётбоп низомлар мажмуаси тасдиқланди, бу эса қонун нормаларини амалиётга, жумладан вилоят давлат архивлари фаолиятига татбиқ этиш механизмини яратди.

2004 йилда Вазирлар Маҳкамасининг 49-сон қарори [4] билан “Ўзархив” агентлигининг марказий институционал бошқарув модели мустаҳкамланди, унинг ташкилий тузилмаси ва низоми тасдиқланди. Бу вилоят архив бошқармалари, жумладан жанубий вилоятлардаги давлат архивларининг вертикал бўйсунтириш тизимини белгилаб берди.

2007 йилда “Ўзархив” агентлигининг 1703-сон буйруғи [5] билан ахборот ресурсларининг архив нусхаларини яратиш ва давлат сақловига топшириш тартиби жорий этилди. Бу эса электрон рақамли ресурсларни давлат архив сақловига қабул қилишнинг дастлабки махсус тартибларидан бири бўлди.

2008 йилда Вазирлар Маҳкамасининг 194-сон қарори [6] билан архив ишини 2011 йилгача ривожлантиришга доир дастур тасдиқланди. Дастурда корпоратив ахборот тармоғи, умумий архив маълумотлар базаси, электрон сақлаш ускуналарини жорий этиш ва кадрларни масофавий ўқитиш назарда тутилган эди. Мазкур ҳужжат вилоят архивларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга йўналтирилган дастлабки комплекс чора-тадбирлардан бири бўлди.

Янги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши республикада қонунчилик соҳасининг такомиллашувига хизмат қилди. Жумладан, 2010 йил 15 июнда қабул қилинган ЎРҚ-252-сон “Архив иши тўғрисида”ги Қонун [7] 1999 йилги қонун ўрнини эгаллаб, амалдаги умумий ҳуқуқий асосни белгилаб берди. Ушбу Қонунга мувофиқлаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 233-сон қарори [8] орқали ҳукуматнинг бир қатор аввалги қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

2012 йил бир қатор муҳим норматив ҳужжатлар билан ажралиб турди. Хусусан, Вазирлар Маҳкамасининг 101-сон қарори [9] архив ҳужжатларини жамлаш, давлат ҳисобига олиш, сақлаш ва фойдаланиш тартибларини, шунингдек Миллий архив фондининг Давлат каталогини юритиш қоидаларини кенг қамровли тарзда очиқ берди. Шунингдек, “Ўзархив” агентлигининг 2347-сон [10] буйруғи ҳужжатларнинг қийматини аниқлаш экспертизаси тартибини, 2360-сон [11] буйруғи эса ҳужжатлари давлат архивларига мажбурий

топширилиши лозим бўлган ташкилотлар рўйхатини тузиш механизмини белгилаб берди. Ушбу икки ҳужжат вилоят давлат архивлари, жумладан жанубий вилоятлар архивларининг манба базасини шакллантиришда амалий аҳамиятга эга бўлди.

2014 йилда Вазирлар Маҳкамасининг 100-сон қарори [12] архивлардаги асосий ишлар учун вақт ва ишлаб чиқаришнинг намунавий нормаларини тасдиқлаб, архив меҳнатини меъёрлаштириш асосини яратди. Мазкур йили “Ўзархив”нинг 2615-сон буйруғи [13] архивларнинг пулли хизматлари номенклатурасини тартибга солди.

2016 йилда “Ўзархив” агентлигининг 2807-сон буйруғи [14] давлат ҳокимияти ва бошқарув органларидан архив муассасаларига тақдим этиладиган ҳужжатлар билан ишлаш йўриқномасини тасдиқлади. Бу эса вилоят архивларининг маҳаллий ҳокимият органлари билан ҳужжат айирбошлаш жараёнини тартибга солди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилдаги “Давлат маданият муассасалари ва давлат архивлари ходимлари меҳнатига ҳақ тўлашнинг такомиллаштирилган тизимини жорий этиш ва уларни моддий рағбатлантиришни кучайтириш тўғрисида”ги қарорига асосан, ишчи-ходимларнинг меҳнат ҳақи миқдори ўртача 45 фоизга оширилди [15].

Институционал ислохотлар архив тизимининг ҳуқуқий ва ташкилий пойдеворини янгиласа, рақамлаштириш ушбу тизимнинг тезкорлиги, хавфсизлиги ҳамда очиқлигини таъминлади. Айнан 2019 йилнинг 20 сентябрида Президентнинг ПФ-5834-сон Фармони [16] ва ПҚ-4463-сон қарори [17] қабул қилиниб, архив соҳасида тизимли янгиланишларга асос солинди. Мазкур фармон билан “Ўзархив” агентлиги қайта ташкил этилди [18]. Ушбу ҳужжатларда архив ишини ривожлантириш ва такомиллаштириш, уларга бинолар ажратиш шахсий таркиб ҳужжатларни давлат архивларига айлантириш, архивчи мутахассисларнинг малакасини ошириш учун алоҳида ўқув марказлари ташкил этиш назарда тутилган.

MUHOКAMA

Ўзбекистон Миллий архиви ва бошқа миллий архивлар тузилиб, электрон давлат хизматлари муддатлари қисқартирилди. ПҚ-4463-сон қарорнинг 4-илоvasида 2020–2025 йилларда архив иши ва иш юритишни янада ривожлантириш дастури тасдиқланди. Ушбу дастур вилоятлар давлат архивларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва рақамлаштириш вазифаларини ҳам қамраб олган.

2020 йилда Вазирлар Маҳкамасининг 174-сон [19] ва 706-сон [20] қарорлари билан 2019 йилги ислохотларни амалга оширувчи қатор амалий низомлар, жумладан чет элдан келиб тушган архив сўровлари ижросини таъминлаш тартиби тасдиқланди.

2021 йилда Вазирлар Маҳкамасининг 597-сон қарори [21] архив соҳасидаги давлат хизматларининг маъмурий регламентларини электрон хизматлар моделига мослаштирди.

2024 йилда 2007 йилги электрон ресурслар йўриқномасига ўзгартиришлар киритилди [22]. 2025 йилда эса Вазирлар Маҳкамасининг 208-сон қарори [23] билан архив ҳужжатларини тартибга келтириш бўйича мутахассисларни аттестациядан ўтказиш тартиби жорий этилди. Шу йилнинг сўнггида, 2025 йил 24 ноябрда Президентнинг ПФ-228-сон Фармони қабул қилинди. Унда 2030 йилгача Миллий архив фонди ҳужжатларини рақамлаштириш даражасини 60 фоизга, электрон хизматлар улушини эса 100 фоизга етказиш вазифалари белгиланди. 2026 йил 30 июнда Вазирлар Маҳкамасининг 352-сон қарори [24] давлат органлари архив ҳужжатларини электрон шаклда сақлаш тизимини янада такомиллаштиришга қаратилди. Бу ягона миллий архив ахборот тизимини яратиш йўлидаги навбатдаги босқични англатади.

Миллий архив фонди Давлат каталоги тўғрисидаги Низомнинг амалдаги таҳрири вазирликлар, идоралар, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари, шунингдек корхона, муассаса ва ташкилотлар ўз архив фондлари ҳақидаги маълумотларни Давлат каталогига тақдим этиш мажбуриятини

белгилайди. Ушбу норма жанубий вилоятлар давлат архивлари учун ҳам умумий ҳисобот-услугий асос вазифасини ўтайди.

XULOSA

Хуллас, олиб борилган таҳлиллар шуни кўрсатадики, 1991–2026 йилларда Ўзбекистонда архив ишининг ривожланиши босқичма-босқич динамикага эга бўлди. Хусусан, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоят давлат архивлари фаолияти ушбу умумреспублика меъёрий-ҳуқуқий базаси доирасида ташкил этилган бўлса-да, мавжуд манбаларда уларнинг минтақавий хусусиятлари, яъни тарихий ҳужжатлар таркиби, кадрлар салоҳияти ва моддий-техника таъминоти даражасидаги ўзига хосликлар тўлиқ акс этмади. Шу сабабли, кейинги тадқиқотларда вилоят ҳокимликлари қарорлари, “Ўзархив” агентлиги минтақавий бошқармаларининг статистик ҳисоботлари, шунингдек, маҳаллий матбуот материаллари ва соҳавий адабиётларни комплекс манба сифатида жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Архивлар тўғрисида”ги Қонуни, 768-I-сон, 15.04.1999 (ўз кучини йўқотган — 16.06.2010).
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Архив иши бўйича меъёрий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори, 482-сон, 30.10.1999.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг “Архивлар тўғрисидаги қонунни амалга киритиш ҳақида”ги қарори, 769-I-сон, 15.04.1999.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида архив ишини бошқаришни янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори, 49-сон, 03.02.2004 (ўз кучини йўқотган - 08.02.2020).
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида архив ишини янада ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори, 194-сон, 26.08.2008.
6. “Ўзархив” агентлиги Бош директорининг “Ахборот ресурсларининг архив нусхаларини яратиш ва давлат сақловига топшириш тартиби тўғрисида”ги буйруғи, 1703-сон, 13.08.2007 (2024 йилда ўзгартирилган).
7. Ўзбекистон Республикасининг “Архив иши тўғрисида”ги Қонуни, ЎРҚ-252-сон, 15.06.2010.
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг айрим қарорларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қарори, 233-сон, 20.10.2010.
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида архив ишини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори, 101-сон, 05.04.2012.
10. “Ўзархив” агентлиги Бош директорининг “Ҳужжатларнинг қийматини экспертизадан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги буйруғи (низом), 2347-сон, 29.03.2012.
11. “Ўзархив” агентлиги Бош директорининг архив ҳужжатлари давлат архивларига топширилиши лозим бўлган ташкилотлар рўйхатини тузиш тартиби тўғрисидаги буйруғи, 2360-сон, 11.05.2012.
12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Архивлардаги асосий ишлар учун вақт ва ишлаб чиқаришнинг намунавий нормаларини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори, 100-сон, 22.04.2014.
13. “Ўзархив” агентлиги Бош директорининг архивлар ва идоравий архивларнинг пулли хизматлари номенклатураси тўғрисидаги буйруғи, 2615-сон, 12.09.2014.
14. “Ўзархив” агентлиги Бош директорининг ҳокимият ва бошқарув органларидан архив муассасаларига тақдим этилган ҳужжатлар билан ишлаш йўриқномаси тўғрисидаги буйруғи, 2807-сон, 07.07.2016.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасида архив иши ва иш юритишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, ПФ-5834-сон, 20.09.2019.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси “Ўзархив” агентлиги фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори, ПҚ-4463-сон, 20.09.2019.
17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Архив иши ва иш юритиш соҳасидаги айрим норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори, 174-сон, 19.03.2020.
18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Архив иши ва иш юритиш соҳасига оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори, 706-сон, 10.11.2020.
19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Архив иши ва иш юритиш соҳасида давлат хизматларининг айрим маъмурий регламентларини тасдиқлаш тўғрисида”ги қарори, 597-сон, 23.09.2021.
20. “Ахборот ресурсларининг архив нусхаларини яратиш ва давлат сақловига топшириш йўриқномасига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги ҳужжат, 1703-2-сон, 27.08.2024.
21. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Архив ҳужжатларини тартибга келтириш компетентлиги бўйича аттестациядан ўтказиш давлат хизмати тўғрисида”ги қарори, 208-сон, 08.04.2025.
22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Архив иши соҳасини рақамлаштириш ва бошқарув самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, ПФ-228-сон, 24.11.2025.
23. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат органлари ва ташкилотларининг архив ҳужжатларини электрон шаклда сақлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори, 352-сон, 30.06.2026.
24. Ўзбекистон Республикаси Миллий архив фонди Давлат каталоги тўғрисидаги Низом (амалдаги тахрир).

SHAYX XUDOYDODI VALINING ILM VA IRFONiy-GNOSEOLOGIK QARASHLARI TAHLILI

Muzaffarov Navro‘zxon Baxronovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Samarqand kampusi katta o‘qituvchisi

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada XV–XVI asrlarda Movarounnahr tasavvufiy-ma’naviy hayotida muhim o‘rin tutgan Shayx Xudoydod Valining ilm, ma’rifat va irfoniy-gnoseologik qarashlari tahlil qilinadi. Unda mutafakkirning ilm va irfon munosabati, insonning ma’naviy kamoloti, qalb pokligi, ruhiy tarbiya hamda haqiqatni anglash masalalariga doir qarashlari yoritiladi. Shuningdek, Shayx Xudoydod Valining ilmni faqat nazariy bilim emas, balki insonning axloqiy-ma’naviy yetukligiga xizmat qiluvchi vosita sifatida talqin qilgani ochib beriladi. Tadqiqotda uning qarashlarida aql, qalb, tajriba va ruhiy idrokning bilish jarayonidagi o‘rni hamda irfoniy bilimga erishish yo‘llari tahliliy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Maqolada Shayx Xudoydod Valining ilmiy-ma’naviy merosining bugungi ma’naviy tarbiya va barkamol inson konsepsiyasi uchun ahamiyati ham asoslab beriladi.*

***Kalit so‘zlar:** Shayx Xudoydod Vali, ilm, irfon, gnoseologiya, tasavvuf, ma’rifat, qalb, ruhiy kamolot, axloq, haqiqat, ma’naviy meros.*

KIRISH

Tasavvufiy ta’limotda “ilm” tushunchasi nafaqat nazariy bilim, balki ilohiy inoyat asosida beriladigan ma’rifat sifatida talqin etiladi. Bu fikr Qur’oni karimdagi Kahf surasi 65-oyatida o‘z ifodasini topgan: “*Va ‘allamnāhu min ladunnā ‘ilman*”, ya’ni “Biz unga O‘z huzurimizdan ilm berdik”. Ushbu oyat Xizr alayhissalomga berilgan “ilmi laduniy” – bevosita ilohiy manbadan ato

etilgan maxsus bilimni anglatadi. Mazkur tushuncha tasavvufda ilmning ikki turini farqlashga asos bo'ladi: zohiriy (kasbiy) ilm va botiniy (laduniy) ilm. Klassik ta'rifga ko'ra, "*Al-ilmu mā qāma bi dalīlin yarfa'ul jahla*", ya'ni ilm – dalilga asoslangan va jaholatni yo'q qiladigan bilimdir. Biroq tasavvufiy qarashlarda bu ta'rif yanada kengaytirilib, haqiqiy ilm insonni Haqqa yaqinlashtiradigan, uni ma'naviy jihatdan o'zgartiradigan bilim sifatida talqin qilinadi.

Xudoydod Valining hayotidan keltirilgan rivoyat ushbu nazariy qarashlarning amaliy ifodasini ko'rsatadi. U Karmana va Samarqanddagi voqealarni eslar ekan, ilmning haqiqiy mezonini amalda qo'llash ekanini ta'kidlaydi. Muallif o'zining ustoziga murojaat qilib, hadislarni bilish emas, balki ularning mazmuniga amal qilish haqiqiy ilm ekanini asoslaydi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Bu fikr Muhammad (s.a.v.)dan rivoyat qilingan hadis bilan mustahkamlanadi: "*Ad-dunyā mal'ūnatun va mal'ūnun mā fihā illā zikrullāh*", ya'ni "Dunyo va undagi narsalar la'natlangandir, faqat Allohning zikrigina bundan mustasno". Ushbu hadis tasavvufiy hayot tarzining asosiy tamoyillaridan biri – dunyoga bog'lanmaslik va qalbni faqat Alloh zikri bilan band qilish zarurligini ko'rsatadi.

Muallif ushbu hadisga amal qilish orqali o'zining ruhiy yo'lini belgilaganini ta'kidlaydi: u dunyoviy manfaatlardan voz kechib, butun e'tiborini ilohiy talabga qaratgan. Bu esa tasavvufda "ilm–amal birligi" prinsipining yorqin ifodasidir. Ya'ni, ilm faqat bilish emas, balki yashash va amalga oshirish orqali haqiqiy qiymat kasb etadi.

Shuningdek, matnda ilm ahlining mas'uliyati masalasi ham keskin qo'yiladi. Keltirilgan hadisda: "*Ulamā'unā umanā'unā...*" mazmuni orqali ulamolar, agar dunyoga berilmasalar, ishonchli shaxslar ekani, aks holda esa bu ishonchga xiyonat qilganliklari ta'kidlanadi. Bu fikr tasavvufiy nuqtai nazardan ilmning axloqiy mas'uliyat bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Muallifning tanqidiy yondashuvi shundan iboratki, u faqat bilim to'plash bilan kifoyalangan, ammo unga amal qilmagan ulamolarni keskin tanqid qiladi. Ularning holatini "dunyo to'lqinlarida g'arq bo'lgan" insonlarga qiyoslaydi. Bu esa tasavvufda nafs va dunyoga bog'liqlikning insonni haqiqiy ma'rifatdan uzoqlashtiruvchi omil sifatida talqin qilinishini ko'rsatadi.

Shayx o'z suhbatlaridan birida ilmni faqat nazariy darajada egallab, uni hayotda qo'llamaydigan kishilarni keskin tanqid qiladi. Bu fikrni u Fariddin Attor qalamiga mansub quyidagi bayt orqali asoslaydi: ilmga ega bo'lib, unga amal qilmagan kishi nodonlar qatoriga kiradi; ilm bilan amal o'zaro bog'lanmagan bo'lsa, tashqi ko'rinishdagi ulamollik (jubbayu dastor) haqiqiy ilm belgisi bo'la olmaydi. Demak, tasavvufiy nuqtai nazarda ilm — bu faqat bilish emas, balki amal orqali tasdiqlanadigan ma'naviy haqiqatdir.

Natijalar va muhokama. Mazkur g'oya Payg'ambar Muhammad alayhissalomga nisbat berilgan "Kim bir harf o'rgansa, o'sha kishiga abadiy xizmatkor bo'ladi" mazmunidagi hadis bilan yanada mustahkamlanadi. Shayx ushbu hadisni ijtimoiy-axloqiy kontekstda talqin qilib, ilm olish jarayonida ustozga bo'lgan hurmat va ehtiromni insoniy fazilat sifatida talqin etadi. Shu bilan birga, u o'zining shogirdlik munosabatini faqat ilmiy ehtiyoj bilan emas, balki qo'shnichilik va insoniy burch bilan izohlaydi. Bu esa tasavvufda tashqi munosabatlarning ham ichki poklik va ixlos bilan uyg'un bo'lishi zarurligini ko'rsatadi.

Shayx Xudoydod Valining qarashlarida ilohiy jamol mushohadasi barcha zohiriy ilmlardan ustun qo'yiladi. Uning fikricha, Haqning visolisiz ikki dunyo ilmi ham inson uchun haqiqiy manfaat keltira olmaydi. Bu holat tasavvufiy epistemologiyada "ma'rifat" tushunchasining ustuvorligini ifodalaydi. Ya'ni, ilohiy haqiqatni bevosita qalb orqali idrok etish — barcha nazariy bilimlardan yuqori turadi.

Sen bilan bu ilmi olam zarra ko'runur mango,

Sensizin kavrayn ilmi bo'lg'usi yo'q manga yor.

Shuningdek, Shayx zohiriy ilmni ramziy tarzda "mim" harfining halqasiga o'xshatadi. Bu o'xshatish orqali u zohiriy bilimning chegaralanganligini, uning faqat ma'lum doira ichida amal qilishini anglatadi. Ushbu qarash ham Fariddin Attor asarlaridagi ramziy ifodalar bilan hamohangdir. Shayxning ta'kidlashicha, aynan shu "mim halqasi" doirasida qolib ketgan ilm

egalarida kibr va o'zini ustun qo'yish holatlari yuzaga keladi. Bu esa tasavvufiy axloq nuqtai nazaridan eng xavfli illatlardan biri hisoblanadi.

Mazkur tanqidni yanada keskinlashtirish maqsadida Shayx hadisga murojaat qiladi, unda uch toifa inson — zinokor qariya, yolg'onchi hukmdor va kibrli olim — eng og'ir azobga duchor bo'lishi qayd etiladi. Bu yerda ayniqsa "olim mutakabbir" obrazi orqali ilmning noto'g'ri yo'nalishda qo'llanishi qanday oqibatlariga olib kelishi ochib beriladi.

Shayx Xudoydod Vali ta'limotida "fano" va "baqo" tushunchalari ham ilm masalasi bilan bevosita bog'liq holda talqin qilinadi. Unga ko'ra, banda o'z "men"idan voz kechib, ya'ni fanoga erishgach, ilohiy baqo sifati bilan sifatlanadi. Bu holatda subyekt va obyekt o'rtasidagi dualizm yo'qoladi, natijada barcha mavjudot va ilm inson nazarida o'z ahamiyatini yo'qotadi. Bunday ontologik birlik holati tasavvufiy kamolotning eng yuqori bosqichi sifatida talqin etiladi.

Xulosa, Shayxning fikricha, tasavvufiy tajriba orttirgan shaxs uchun nazariy manbalarga ehtiyoj kamayadi. U o'z hayotiy tajribasida tasavvuf ahli asarlarini dastlab o'rganib, keyinchalik esa bevosita ruhiy tajriba va ustoz ta'limoti bilan kifoyalangani ta'kidlaydi. Bu holat tasavvufda "ilm al-yaqin"dan "ayn al-yaqin" va "haqq al-yaqin" darajalariga o'tish jarayonini aks ettiradi.

Muhabbat (ishq) konsepsiyasi esa Shayx ta'limotining markaziy kategoriyalaridan biri bo'lib, u aqlni ortda qoldiruvchi va insonni ilohiy haqiqatga yetaklovchi kuch sifatida talqin qilinadi. Ishq orqali inson qalbi g'ayrdan poklanadi va ilohiy sirlarni qabul qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Shu bois Shayx nazarida bahs-munozara (qilu qol) ilmi ikkinchi darajali ahamiyat kasb etadi, chunki haqiqiy bilim qalb pokligi va ilohiy muhabbat orqali hosil bo'ladi.

Shayx Xudoydod Vali ta'limotida diniy manbalarga tayangan holda amal qilish tamoyili markaziy o'rin egallaydi. U o'z hayotiy tajribasini bayon etar ekan, ustozining (Hazrati Azizon rahmatullohi alayh) hayotlik davrida bevosita uning so'zlari va ko'rsatmalariga amal qilganini, ustoz vafotidan so'ng esa asosiy tayanch sifatida Qur'oni karim va Sunnati nabaviyaga murojaat qilganini ta'kidlaydi. Bu qarash Payg'ambar Muhammad alayhissalomga nisbat berilgan mashhur rivoyatga asoslanadi:

"Men sizlarga ikki narsani qoldiraman: Allohning kitobi va mening sunnatim."

Mazkur yondashuv tasavvufiy epistemologiyada ustoz-vositachilikdan bevosita vahiy va sunnatga tayanishga o'tish jarayonini ifodalaydi. Bu holat ilmiy merosning iyerarxik tuzilishini ham ko'rsatadi: shaxsiy ustoz ta'limoti — ikkinchi darajali, vahiy va sunnat esa mutlaq mezon sifatida qaraladi.

Shayx Xudoydod Vali ta'limotida estetik idrok va ilohiy tajalli masalasi ham muhim o'rin tutadi. Unga ko'ra, zohiriy go'zallik aslida ilohiy husnning mazharidir. Ya'ni, moddiy olamdagi go'zalliklar Alloh taoloning jamol sifatining aks etgan ko'rinishlaridir. Shu sababli inson go'zallikni idrok etganda, ba'zan ruhiy hayrat, ba'zan esa dard va izzat holatiga tushadi. Bu holat tasavvufda "ishqiy hayrat" deb talqin qilinadi.

Shayx fikricha, inson qalbiga muhabbatning joylashishi azaliy ilohiy taqdir bilan bog'liqdir. Shu bois oshiqning holati ixtiyoriy emas, balki ilohiy jazba natijasidir. Ushbu holat uning she'riy ifodalarida ham aks etadi: ishq o'ti, hajr azobi va qalbning beqarorligi orqali insonning ichki ruhiy tajribasi tasvirlanadi. Bu yondashuvda ishq insonni nafaqat izzatga soluvchi kuch, balki uni ilohiy haqiqatga yaqinlashtiruvchi vosita sifatida talqin etiladi.

Shuningdek, Shayx Xudoydod Vali o'z ilmiy izlanishlari davomida mantiq ilmi bilan ham shug'ullanganini, xususan, "kulliy" va "juz'iy" tushunchalari ustida fikr yuritganini qayd etadi. U Vojib ul-vujud masalasini "kulliy" kategoriyasiga kiritish borasidagi falsafiy bahslarga duch kelib, bu yondashuvni qabul qila olmaganini bildiradi. Chunki uning tasavvurida mutlaq ilohiy haqiqatni kategorik mantiq doirasiga sig'dirish cheklanganlikni keltirib chiqaradi.

Natijada, Shayx mantiqiy bahs va nazariy tahlillardan ko'ra, qalbiy tajriba va ruhiy holatga tayanishni afzal ko'radi. Bu holat tasavvufda aqliy diskursdan "hol ilmi"ga o'tish sifatida izohlanadi. Unga ko'ra, ortiqcha nazariy bahslar qalbni chalg'itadi va insonni asl maqsad — ilohiy haqiqatni idrok etishdan uzoqlashtiradi.

Shu munosabat bilan u o'z holatini "devonalik" va "jazba" bilan bog'laydi. Bu yerda devonalik aqlsizlik emas, balki tashqi aqliy chegaralardan chiqib ketgan ruhiy erkinlik sifatida

talqin etiladi. Shayxning fikricha, haqiqiy ma'naviy yo'l — bu aql bilan cheklanmagan, balki ishq va tajriba orqali ochiladigan yo'ldir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ulug' avliyo. Shayx Xudoydod Vali. Toshkent-2015
2. Qandaharov Anvar. Buxoro xonligi va unda karmanalik shayxlar faoliyati: monografiya / Qandaharov A. – Toshkent: "Tafakkur qanoti", 2018.
3. Sulaymon Inoyatov, Anvar Qandahorov Shayx Xudoydod Vali-Karmana farzandi Toshkent -2008.
4. Valixo'jayev B., O'rinboyev B. Xudoydodi Vali. Samarqand, 1995

BUXORO AMIRLIGI DAVRIDA CHIROQCHI BEKLIGI AHOLISINING IJTIMOIY HAYOTI

Abduraimova Sabohat Ergash qizi,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrasi

Assistent o'qituvchisi

E-mail: sabohata535@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro Amrligi tarkibida bo'lgan Chiroqchi bekligi aholisining yashash tarzi, ijtimoiy ahvoli, mehnat munosabatlari aks ettirilgan. Bu ziddiyatli davrda Chiroqchi bekligi Buxoro Amrligi ijtimoiy iqtisodiy hayotida alohida ahamiyat kasb etganligi va ularning turmush tarzi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro amrligi, Chiroqchi bekligi, Sho'r-quduq, Uch-quduq, Jar-quduq, Qo'sh-quduq, Go'r-quduq, Gala-quduq, Uz-quduq, Chor-quduq, Yetti-quduq, “shuvoq” bargi, sho'ra, Beglarsoy, Qushbegi, G'uzor, Qarshi.

Аннотация: В статье отражены образ жизни, социальное положение и трудовые отношения населения Чиракчинского бекства, входившего в состав Бухарского эмирата. В этот противоречивый период Чиракчи-беглы приобрели особое значение в социально-экономической жизни Бухарского эмирата, и их образ жизни освещается особо.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Чиракчи бек, Шор-кудук, Уч-кудук, Джар-кудук, Кош-кудук, Гор-кудук, Гала-кудук, Уз-кудук, Чар-кудук, Йетти-кудук, лист «полыни», «шора», Бегларсой, Кушбеги, Гузар, Карши.

Annotation: This article reflects the lifestyle, social situation, and labor relations of the population of the Chiroqchi Beklig, which was part of the Bukhara Emirate. During this conflicting period, the Chiroqchi Beklig acquired a special importance in the socio-economic life of the Bukhara Emirate and their lifestyle is highlighted.

Keywords: Bukhara Emirate, Chiroqchi Beklig, Shor-kuduk, Uch-kuduk, Jar-kuduk, Qosh-kuduk, Gor-kuduk, Gala-kuduk, Uz-kuduk, Chor-kuduk, Yetti-kuduk, “shuvok” leaf, “sho'ra”, Beglarsoy, Kushbegi, Guzor, Karshi.

KIRISH

Buxoro amirligiga qarashli ma'muriy-hududiy birliklardan biri bo'lmish Chiroqchi bekligi o'zining geografik joylashuviga ko'ra amirlik ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan. Beklik tarixiga oid yozma ma'lumotlar nisbatan kam bo'lgani uchun aholining xo'jalik turmush tarzi va iqtisodiy-maishiy hayotini yoritish birmuncha mushkul. Aslida bu holatga beklilik aholisining ijtimoiy-madaniy hayoti tarixini yoritishda ham duch kelinadi. Shunga qaramay, Buxoro amirligiga tegishli ayrim tarixiy asarlar va Qushbegi arxiv hujjatlaridagi aholi maskanlari bilan bog'liq ma'lumotlar hamda XIX – XX asr boshlari oralig'ida hududda bo'lgan asosan rus, qisman esa boshqa Yevropa vakillari yozib qoldirgan qaydlar, shuningdek, XX asr ilk yarmiga tegishli etnografik materiallar asosida Chiroqchi bekligi aholisining kundalik turmushi, xo'jaligi, tirikchilik manbai va hokazolar haqida muayyan tarixiy tasavvurlarga ega bo'lish mumkin.[1,23]

MATERIALLAR VA USULLAR

Chiroqchi bekligida chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholi ko'pchilikni tashkil etib, ayrim istisnolarni hisobga olmaganda, ular beklidagi barcha amlokliklardagi qishloq va ovullarda istiqomat qilishgan. Asosan, qo'y va echki, qisman esa yirik shoxli qoramollarga ega bo'lgan beklilik aholisi orasida tuyachilik ham o'ziga xos o'rin tutgan. Aholi bahor, yoz va kuz oylarida yaylovlarda o'tlatish orqali o'z chorvalarining qornini to'yg'izib, qish oylarida esa g'amlab qo'yilgan yem-xashak bilan boqishgan. Mol-hollarning suvga bo'lgan ehtiyoji quduq suvlari orqali qondirilgan. Quduqlar Qashqadaryo vohasining asosan cho'l va dasht hududlarida ko'pchilikni tashkil etib, Chiroqchi, G'uzor va Qarshi bekliliklaridagi amlokliklarga qarashli aholi maskanlarida mavjud bo'lgan. Ayniqsa, katta qismi dashtlardan iborat Chiroqchi bekligi qishloqlarida o'nlab quduqlar mavjud bo'lgan. Amlokliklardagi qishloqlarning nomi Sho'r-quduq, Uch-quduq, Jar-quduq, Qo'sh-quduq, Go'r-quduq, Gala-quduq, Uz-quduq, Chor-quduq, Yetti-quduq deb atalgani ham shu kabi omillar bilan bog'liq.[2,45]

Chiroqchi bekligidagi qishloqlarning kichik bir qismi tog'oldi hududlar yoki toqqa yaqin joylashgan qir-adirlardagi buloqlar orqali o'zlarining suvga bo'lgan ehtiyojini qondirganlar. Zarafshon tog'larining bir qismi – Jom tog'lariga yaqinidagi Besh-chashma amlokligining nomidan ko'rinib turganidek, ushbu amloklikka qarashli qishloq Qo'chqor-buloq toponimi yuzaga kelishida ham ana shunday suv manbaini ko'rishimiz mumkin. Kezi kelganda aytib o'tish kerak, Samarqand viloyatiga qarashli bo'lgan Jom mavzesi bir necha tog'oldi qishloqlarni o'z ichiga olib, aholisi Chiroqchi bekligi aholisi bilan yaqin iqtisodiy-madaniy aloqalarga ega bo'lgan.

Shuningdek, tog'oldi hududlarga yaqin qishloqlar aholisi ekin-tiknlarni sug'orish maqsadida maxsus suv yig'iladigan inshootlar qurishgan. Bunday inshootlar "band" deb atalib, qish va bahor fasllarida yog'ingarchilik ko'p bo'lgan kezlarda ortiqcha suvlarning bekorga sarflanib ketishining oldini olish, ehtiyoj bo'lgan yoz va kuz oylarida undan unumli foydalanish uchun aholi hashar orqali yoki hokimiyat vakillarining tashabbusi bilan tog'oldi hududlarida bandlar barpo qilingan. Besh-chashma amlokligiga qarashli qishloqlar orasida Qiz-band, Arabbandi, Xon-bandi (Xom-bandi) kabi aholi maksanlarining bo'lgani bu qarashni tasdiqlaydi. [3,57]

Yuqorida keltirib o'tilganidek, Chiroqchi bekligining Besh-chashma amloklikligidagi bandlardan biri Xon-bandi deb atalgani ham shu an'ana bilan bog'liq bo'lsa kerak. X asrga tegishli Forish tumanidagi Pasttog' darasida qurilgan va hozirgi kunda Xon-bandi deb atalayotgan suv inshooti, XVI asrga oid Nurota tumanidagi Beglarsoy darasida qurilgan Abdullaxon bandi yirik suv to'g'onlarining davlat boshliqlari tashabbusi bilan qurilgani yoki shunday ishlarni amalga oshirgan kishilar hokimiyat vakillari – amaldorlar bo'lgani bilan bog'liq.

Chiroqchi bekligida oqar suvlar kam bo'lgani uchun asosan yerdan chuqur qilib qazilgan quduqlardan suv tortib olish orqali o'z ehtiyojlarini qondirganliklari bir qator xorijlik sayyoh va elchilarning diqqatini o'ziga tortgan. Chiroqchi bekligida yo'lda oqar suv bo'lmagan deyarli 50 chaqirimdan ortiq masofada o'nlab quduqlar joy olib, ular shimolda Jom tog'idan to Qashqadaryo daryosigacha, ya'ni Qarshi shahri atroflarigacha cho'zilib ketgan keng dashtdagi qishloqlar aholisining suvga bo'lgan ehtiyojini qondirgan. Jomga yaqin Umakay qishlog'idan Qashqadaryoga qadar yaxshi suvli quduqlar ko'p. Quduqlarning chuqurligi har xil: Chiyalda 10-15 arshin bo'lsa, Umakayda ham shunga yaqinroq bo'lgan, qir-adirlarda esa quduqlar chuqurroq bo'lib, 25 arshindan 40-50 arshingacha yetgan. Masalan, Besh-chashma amlokligidagi Sho'r-quduq qishlog'ida quduqlarning chuqurligi 40, hatto 50 arshingacha yetib, chuqurligi qanchalik katta bo'lsa, suv olish imkoniyati yuqori bo'lgan. Qishloq va ovullarning deyarli har biri alohida-alohida suv bilan ta'minlanib, kuniga 1000-2000 qo'y suv bilan ta'minlagan. [4,65]

Quduq devorlarining o'pirilib tushib, suv ko'zlari yopilib qolishi xavfi katta bo'lgani uchun aholi quduqdan suv olayotganda nihoyatda ehtiyotkorlik qilishiga to'g'ri kelgan.

Chiroqchi bekligidagi aholining turarjoylari Buxoro amirligining dasht va cho'l hududlaridagiga o'xshash bo'lib, XX asr boshlarigacha "qora-uy" deb ataluvchi o'tovlar asosiy

boshpana vazifasini bajargan. Beklikda ham boshqa joylarda, xususan, qo'shni Samarqand viloyati, Qarshi va G'uzor tumanlarida bo'lgani kabi ko'chmanchi aholi turarjoylari va o'troq aholi uylariga qarab farqlangan. Mintaqaning qadimiy shaharlarda bo'lgani kabi beklik markazi Chiroqchi qo'rg'oni (shaharchasi)da asosan paxsadan, qisman pishiq g'ishtdan qurilgan turarjoylar bo'lsa-da, beklikning boshqa hududlarida ko'pincha turarjoylar qora-uy (o'tov)lardan iborat bo'lgan. Shu o'rinda beklikning bosh ma'muriy boshqaruv markazi Chiroqchi rus mualliflari tomonidan XIX – XX asr boshlarida shahar sifatida tilga olingan. [5,62]

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida beklik hududida bo'lgan sayyoh, elchi yoki boshqa soha vakillari ko'chmanchi o'zbeklar "yurta" – o'tovda yashashlariga e'tibor qaratib, o'troq aholining turarjoylari turli xil ekaniga urg'u berishgan. Shuningdek, beklikning ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchi aholisi "to'la", "Yer-to'la" deb ataladigan joylar ham bo'lib, bunday inshootlardan turli mahsulotlarni salqinda saqlash uchun yerni qazib quriladigan yerosti omborlari sifatida foydalanilgan. Ba'zan esa aholi ehtiyoj tug'ilgan ana shunday to'lalarda yashab, undan boshpana sifatida foydalanish uchun moslashtirganlar (Hozirgi kunda ana shunday yerto'lalarning o'zni Chiroqchi va Ko'kdala tumanlarining Samarqand viloyatiga tutash qir-adirlarida saqlanib qolgan – *mual.*).

Rus mualliflarning qayd etishicha, o'troqlarning uylari oddiy paxsadan qilingan, nisbatan kichikroq binolardan tashkil topib, ba'zan shaharliklarniki kabi ko'rinishdagi uylar ham uchrab turgan. Chamasi, Buxoro amirligi hududida bo'lgan xorijliklar "shaharlardagi kabi uylar" deganda qishloqning o'ziga to'q oilalari yashaydigan boloxonali yoki hashamatli qilib qurilgan uylarni ko'zda tutgan.

Ko'pchilik xorijlik mualliflar Buxoro amirligi aholisi, xususan, Chiroqchi bekligida qish paytlari uylarni isitish ancha qiyinchilik tug'dirishi haqida yozsalar-da, ayrim mualliflar aholi chorva mollari tezigidan unumli foydalanib, ovqat pishirish, suv isitish kabi ehtiyojlarga ishlatish uchun tappi tayyorlab qo'yishlari haqida ham yozishgan. Shuningdek, daraxt shox-shabballari topilishi qiyin bo'lgan qishloqlarda aholi "yantoq", "jinjak" kabi bo'tasimon o'simliklar, shuningdek, ham supurgi yasash, ham yoqilg'i sifatida ishlatiladigan "burgan" deb ataluvchi o'simlik turidan unumli foylanishgan. Chiroqchi va Qarshi bekligi oralig'ida joylashib, shimolda Samarqand viloyatiga tutashib ketgan O'rtacho'l deb ataluvchi dashtda ushbu o'simlik turlari mo'l bo'lib, bahor yaxshi kelgan chog'larda bургanning bo'yi 2 metrgacha yetgan. Shuningdek, ham chorva mollari uchun qishliq ozuqa, ham uy-ro'zg'or ishlarida yoqilg'i sifatida foydalanish maqsadida "tuyaqorin", "kakra", "quziquloq", "karrak" deb ataluvchi bo'tasimon o'simliklar g'amlab qo'yilgan. Shuningdek, beklikning dasht hududlarida "shuvoq" deb ataladigan yaxshi yonadigan o'simlik turidan ham foydalanilgan. Aytib o'tilgan o'simliklar orasida eng keng tarqalgani yantoq bo'lib, asosan tuya, qo'y va echkilar qishda ushbu tikanli o'simlik turi bilan boqilgan, eshak, ot va qoramollar yantoq yemagan. Ular "shuvoq" bargi, "sho'ra" (qorasho'ra, yalpoqsho'ra), ajirim kabi o'tlar bilan boqilib, ushbu o'simliklarning bir qismi sug'oriladigan maydonlarda ko'proq uchratilgan. Shuningdek, qishda mol-hollarning ozuqasi sifatida yoz oylarida jinjak o'simligini g'amlashga katta e'tibor qaratilgan. Jinjakni ko'pincha echki, qo'y va otga berishgan.[6,49]

Chiroqchi bekligi qishloqlari orasida ham ichki yo'llar bo'lib, ular aravada yurishdan ko'ra ko'proq yayov va otda yurishga mos bo'lgan. Hududda bo'lgan rossiyalik vakillar Beklamish amlokligidan o'tuvchi yo'lning markaziy yo'llardan biri ekanini yozib, bu yo'l orqali g'arbga – Buxoroga ketuvchi yo'l, sharqqa – Chiroqchi bekligi markaziga va Shahrisabzga eltuvchi katta yo'llar haqida to'xtalib o'tishgan. Shuningdek, Jom tomondan boshlangan yo'l Chiyal amlokligi orqali Ariq-ochgan va Chim amlokligidan o'tib, G'uzorga tutashgan. Samarqand – Qarshi yo'nalishidagi yo'l bir tomondan Chiroqchi bekligining shimoli-g'arbiy va janubi-g'arbiy hududlaridan o'tib, oraliqda bir necha kichik tarmoq yo'llar asosan yayov va ulov (ot, eshak, tuya) uchun mos bo'lsa, har ikkala shaharni bog'lovchi asosiy yo'l o'nlab qishloqlar yonidan o'tib, unda asosan aravada o'tish imkoniyati bo'lgan. Qarshidan Samarqandga qarab yo'lga chiqqan yo'lovchilar Qo'ng'irtog' – Neko'z orqali dastlab Beklamish amlokligiga, keyin esa unga qo'shni Besh-chashma amlokligigi qishloqlaridan Sho'r-quduqdan o'tgan va Samarqand viloyatida

joylashgan Ajirim – Jom – Anjirli – Sarig‘ul – Ibrohim-ota deb nomlangan aholi maskanlari orqali Samarqand shahri tomonga yo‘nalib, Xon-charbog‘, Juma-bozor (Juma) yoki Oq-soy orqali Samarqandga yetib borgan. Shu o‘rinda aytib o‘tish kerak, ruscha manbalarda bir necha bor Ajirim degan aholi maskani tilga olingan bo‘lib, bu yer Samarqand viloyatidan Jom orqali Chiroqchi bekligi Besh-chashma amlokligidagi Ayritom qishlog‘idan, undan keyin esa Sho‘r-bozor qishlog‘iga, u yerdan esa Qoratikan (*hoz. Ko‘kdala qishlog‘i*)ga, u yerdan esa Beglamish amlokligi markazi – Beglamish qishlog‘idan o‘tib, Qarshi bekligiga qarashli Neko‘z orqali Qarshi shahriga yetib borgan. Ya‘ni Ajirim nomli aholi markazi Chiroqchi bekligining shimolida – Samarqand viloyatining bugungi Kattaqo‘rg‘on volosti (bugungi Nurobod tumani)da joylashgan edi. Shu nomdagi qishloq beklikning janubiy hududlari yaqinida ham joy olgan bo‘lib, hozirgi kunda Yakkabog‘ tumanida Ajrim deb ataladigan aholi maskani mavjud.[7,105]

Ushbu yo‘lda oz bo‘lsa-da, karvonsaroy va uning yonida suv saqlanadigan inshootlar ham mavjud bo‘lib, ulardan biri Beklamish amlokligiga qarashli Sho‘r-bozor qishlog‘ida joylashgan edi. Sho‘r-bozordagi pishiq g‘ishtdan qilingan inshoot karvonsaroy o‘rni yoki sardoba ekani yaxshi o‘rganilmagani bois, unchalik aniq emas. Shunga qaramay, me‘moriy o‘ziga xosliklariga qarab ushbu yodgorlik XVI asrga, Abdullaxon II davrida qurilgani taxmin qilinadi. So‘nggi o‘rta asrlarda ham karvonlar uchun xizmat ko‘rsatgan ushbu majmua Sho‘r-bozor qishlog‘ining xalqaro karvon yo‘li uchun ahamiyatli joy bo‘lganini ko‘rsatadi.[8,87]

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Chiroqchi bekligi aholistining iqtisodiy-maishiy hayoti asosan geografik shart-sharoitlarga, xususan, iqlimga bog‘liq bo‘lib, sun‘iy sug‘orish imkoniyati yuqori bo‘lgan daryo havzalari, tog‘ yonbag‘irlaridagi aholi maskanlaridan farqli holda chorvador aholi bahor oyining yog‘ingarchilik mo‘l bo‘lishidan manfaatdor edilar. Buxoro amirligining bir qator bekliklarida bo‘lgani kabi Chiroqchi bekligi aholisi uchun bahorda o‘t-o‘lanlarning ko‘p bo‘lishi natijasida chorva mollaridan keladigan tushum yuqori bo‘lar, bu esa aholining turmush sharoiti yaxshilanishiga zamin yaratar edi. Buning teskarisi bo‘lgan yillarda esa qashshoqlashuv kuzatilib, iqtisodiy muammolar kuchayishiga olib kelar edi. Chorvador aholi shunday vaziyatlarga ko‘p tushgani uchun iqlimi yaxshi joylarni tanlab, o‘zlariga makon qurishga intilar edi. Bunday vaziyatda ko‘p hollarda chorvadorlar yaylov tanlab ko‘chib yurishga yoki kech kuz va qishda o‘z qishloqlarida yashab, bahor va yozni o‘z mol-hollarini o‘tlatish uchun tog‘larga yaqin qir-adirlarda o‘tkazishga intilganlar. Beklikning Qashqadaryo daryosi yuqori havzasiga yaqin joylashgan Toshariq, Qayirma va Xo‘ja-qo‘rg‘on amlokliklarida ushbu daryodan u yoki bu darajada suv olish imkoniyatiga ega bo‘lsalar, beklik markazidan ancha uzoqda – shimoli-g‘arb va g‘arbda joylashgan Besh-chashma va Beklamish amlokliklaridagi ayrim qishloqlar Zarafshon daryosidan suv oluvchi Eski Anhor kanali orqali ekinlarni suv bilan ta‘minlashga intilganlar. [9,66]

Chiroqchi bekligining sun‘iy sug‘orish imkoniyati bo‘lmagan qismlarida la‘lmi yerlarga ekin ekish imkoniyati bo‘lsa-da, bu imkoniyat beklikning barcha hududlari uchun xos emas edi. Masalan, Besh-chashma amlokligining toqqa nisbatan yaqin qishloqlari aholisi la‘lmi yerlarda tarvuz yetishtirishaalar, ayrim qishloqlar aholisi, xususan, Beklamish amlokligi aholisi ko‘proq sug‘orilmaydigan mahsulotlar – bug‘doy va arpa yetishtirish bilan shug‘ullanar edilar. Biroq hosil olish bahorning yog‘in-sochinli kelishiga bog‘liq edi. Beklikning ma‘muriy markazi – Chiroqchi shahri va uning atrofidagi Qashqadaryo daryosi havzasidagi qishloqlar aholisi esa bog‘lar, polizlarga ega bo‘lib, beda ekib, undan iqtisodiy foyda ko‘rish anchagina keng yoyilgan edi. Chiyal amlokligiga qarashli qishloqlarning ayrimlarida ham bu holat kuzatilib, yilning ma‘lum vaqtida suv mo‘l, muayyan bir oylarida esa qurib qoladigan Chiyal-soy barqaror bo‘lmasa-da, dehqonchilik qilish uchun sharoit yaratar edi. Beklikning o‘troq hududlarida – sharqiy hududlarda uzum, anor, anjir, shaftoli, o‘rik, olma, nok, behi, olcha, bodom va jiydadan yaxshi hosil olinib, ular qo‘shni amlokliklar bozorlaridan tashqari, boshqa bekliklardagi bozorlarga ham olib borilgan. Beklikning bunday hududlarida yetishtirilgan bog‘dorchilik va poliz mahsulotlari sug‘oriladigan joylarga daromadning 60%ini tashkil qilgan bo‘lsa, la‘lmi yerlarda yetishtirilgan mahsulotlar – tarvuz, kunjut, bug‘doy, arpa va hokazolar 15% atrofida bo‘lgan.[10,95]

Chiroqchi bekligida yetishtirilgan la'imi yerlarning tarvuzlari atrof-tevarakda ancha mashhur bo'lib, Xon-bandi qishlog'i va atroflari aholisi bu ishning anchagina hadisini olgan edilar. Beklik aholisi yetishtiradigan yana bir mahsulot kunjut bo'lib, uning yog'ini sotishdan katta foyda olingan. Kunjut asosan Chiyal amlokligida yetishtirilgan. Rus mualliflari Besh-chashma amlokligiga qarashli Arab-bandi qishlog'i aholisi ham cheklangan miqdorda kunjut ekanliklari haqida yozib qoldirishgan.

Chiroqchi bekligi, shuningdek, atrofdagi Qarshi va G'uzor bekliklarida ekinlarga katta zarar keltiradigan tabiiy ofatlar orasida chigirtka keltirgan zarar ancha katta edi. Chigirtka nafaqat yaylovlarga, balki sun'iy sug'oriladigan va la'imi yerlardagi ekinlarga ham zarar yetqazib, aholining turmush tarzini nihoyatda qiyinlashuviga olib kelgan.

Chiroqchi bekligining sug'oriladigan unumdor yerlari va qo'shni bekliklar – Qarshi va G'uzorda, shuningdek, Yakkabog' va Shahrisabzdagi o'sha kezlarda "tanob" deb ataladigan yerlarda yaxshi ishlov berilsa yuqori hosil olish imkoni bo'lgan. Masalan, serdaromad mahsulot o'laroq qovun 1 tanobdan o'rtacha 1 – 2 ming dona hosil olinsa, yaxshi ishlov berilgan bir tanob yerdan 4 – 5 ming dona qovun olish imkoniyati bo'lgan. Shunday xaridorgir poliz mashulotlaridan yana biri qovoq bo'lib, mahalliy aholi uni "kadi" deb ham ataganlar. Bada ham shular qatoriga kirib, asosan bahor va yoz oylari, qisman esa erta kuzda o'sadigan ushbu o'simlikdan 4-5 marta hosil o'rib olinib, uning bozori chaqqon bo'lgan. Shuningdek, daromad keltiruvchi meva o'rik bo'lib, undan olinadigan foyda ancha yuqori bo'lgan. Chiroqchi bekligi va unga qo'shni dehqonchilikka mos hududlarda lavlagi, sabzi, turp, karam, piyoz, bodring, no'xat, yasmiq, loviya, qovun, tarvuz, qovoq yetishtirilib, aholi tomonidan keng iste'mol qilingan. Ushbu mahsulotlarni ekish oilalar uchun ancha daromadli hisoblangan.[11,82]

Buxoro amirligining boshqa hududlarida bo'lgani kabi Chiroqchi bekligi aholisining ijtimoiy hayotida masjidning o'rni katta bo'lgan. Biroq ko'pchilik bekliklardan farqli holda ushbu beklik qishloqlarida jome masjid yoki oddiy masjidlar ham bo'lmasdan, asosan yirikroq qishloqlarda – amloklik markazidagi jome masjid (juma masjid)larda jamoaviy namoz o'qilgan. Shunday masjidlarda beklik markazi bo'lmish Chiroqchi qo'rg'onida, Sichqonchi-soydagi Chiyal masjidi va Beglamish amlokligidagi masjid turli qishloqlardan kelib juma namozi ado etiladigan joylar bo'lgan. [12,120]

Xulosa. Qisqasi, Chiroqchi bekligi aholisining xo'jalik turmush tarzi va iqtisodiy-maishiy hayoti bilan tanishib chiqish shundan beradi, Buxoro amirligi davrida beklik 7 ta amloklik va ular tarkibidagi 120 ga yaqin qishloqlarni o'z ichiga olib, ular aholisining katta bir qismi ko'chmanchi chorvador aholi "qora-uy" – o'tovlarda yashagan bo'lsa, bir qismida esa paxsa uylardan qurilgan o'troq aholi yashab, ular hayotida dehqonchilik turmush tarzi yetakchilik qilgan. Ulardan birinchisining xo'jalik hayotida va iqtisodiy-maishiy hayotida chorva mollarini boqish ustuvorlik qilgan bo'lsa, o'troq dehqon aholi ekin-tikinchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мирза Абдал Азим Сами. Таърих-и салатин-и мангитийа (История мангытского государства) / Изд. текста, предисл., пер. и примеч. Л.М. Епифановой. – М., 1962;
2. Мух,аммад Али Балжувоний. Тарихи нофеи. (Тожики тилидан таржима. Сузбоши, изохлар муаллифлари Вохидов Ш. ва Чориев З.). – Тошкент: Академия, 2001;
3. Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.) / Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Тошкент: Университет, 2001.
4. Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. – М., 1843; Евреинов. Рекогносцировка пути через Джамский перевал на Гузар и на Карши. 1887 г. 5. Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, Вып. XXXVI. – СПб. 1888. – С. 112-147 // <https://vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1880-1900/Evreinov/text1.htm>; 6. Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1: Территория и населения Бухары и

- Хорезма. Часть 1: Бухара. – Ташкент: Туркпечать, 1926. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1969. – Б. 136.
7. Евреинов. Рекогносцировка пути через Джамский перевал на Гузар и на Карши. 1887 г. // <https://vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1880-1900/Evreinov/text1.htm>
8. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Б. 196, 286.
9. Евреинов. Рекогносцировка пути через Джамский перевал на Гузар и на Карши. 1887 г. // <https://vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1880-1900/Evreinov/text1.htm>
10. Ҳақимов А. Қашқадарё вилоятининг анъанавий ҳунармандчилиги // Мозийдан садо. – 2008. – №4. – Б. 4.
11. Суёнов С., Раҳмонов Ҳ. Эски Анҳор каналининг бунёд бўлиш тарихи // ҚарДУ хабарлари. Махсус сон, 2020. – Қарши давлат университети, 2020. – Б. 135-137.
12. Евреинов. Рекогносцировка пути через Джамский перевал на Гузар и на Карши. 1887 г. // <https://vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1880-1900/Evreinov/text1.htm>

BUXORO AMIRLIGI DAVRIDA CHIROQCHI BEKLIги AHOLISINING KUNDALIK HAYOTI HAQIDA MULOHAZALAR.

Abduraimova Sabohat Ergash qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti “Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası Assistent o‘qituvchisi
e-mail: sabohata535@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro Amrligi tarkibida bo‘lgan Chiroqchi bekligi aholisining yashash tarzi, ijtimoiy ahvoli, mehnat munosabatlari aks ettirilgan. Bu ziddiyatli davrda Chiroqchi bekligi Buxoro Amrligi ijtimoiy iqtisodiy hayotida alohida ahamiyat kasb etganligi va ularning turmush tarzi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Buxoro amrligi, Chiroqchi bekligi, Sho‘r-qudug, Uch-qudug, Jar-qudug, Qo‘sh-qudug, Go‘r-qudug, Gala-qudug, Uz-qudug, Chor-qudug, Yetti-qudug, “shuvoq” bargi, sho‘ra, Beglarsoy, Qushbegi, G‘uzor, Qarshi.

Аннотация: В статье отражены образ жизни, социальное положение и трудовые отношения населения Чиракчинского бекства, входившего в состав Бухарского эмирата. В этот противоречивый период Чиракчи-беглы приобрели особое значение в социально-экономической жизни Бухарского эмирата, и их образ жизни освещается особо.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Чиракчи бек, Шор-кудук, Уч-кудук, Джар-кудук, Кош-кудук, Гор-кудук, Гала-кудук, Уз-кудук, Чар-кудук, Йетти-кудук, лист «полыни», «шора», Бегларсой, Кушбеги, Гузар, Карши.

Annotation: This article reflects the lifestyle, social situation, and labor relations of the population of the Chiroqchi Beklig, which was part of the Bukhara Emirate. During this conflicting period, the Chiroqchi Beklig acquired a special importance in the socio-economic life of the Bukhara Emirate and their lifestyle is highlighted.

Keywords: Bukhara Emirate, Chiroqchi Beklig, Shor-kuduk, Uch-kuduk, Jar-kuduk, Qosh-kuduk, Gor-kuduk, Gala-kuduk, Uz-kuduk, Chor-kuduk, Yetti-kuduk, “shuvok” leaf, “sho‘ra”, Beglarsoy, Kushbegi, Guzor, Karshi.

KIRISH

Chiroqchi bekligi yoki ayrim manbalarda tilga olinishicha Chiroqchi viloyati janubi-sharqiy tomondan Yakkabog‘, shimoli-sharqiy tomondan Shahrisabz va Kitob beklidlari, janubiy Qarshi beklidlari bilan qo‘shni bo‘lib, Yakkabog‘ bekligiga janubdan qo‘shni G‘uzor bekligi ham unga yaqin joylashgan edi. Buxoro amirlari o‘ziga qarashli barcha bekliklardagi aholi ustidan hukmron bo‘lib, xususiyl mulkchilikka asoslangan turmush tarziga ega beklıklar aholisi huquqiy jihatdan shariatga bo‘ysungan. Ya‘ni amirlik aholisi musulmon huquqi asosida boshqarilgan. Shu bilan birgalikda, har bir beklík aholisi beklíkning tabiiy-geografik joylashuvi va etnomadaniy jihatlaridan

kelib chiqib, o'ziga xos ma'muriy-siyosiy boshqaruvga ega bo'lgan. Ayniqsa, bu holat aholisi ko'proq yarim ko'chmanchi hayot tarziga ega bo'lgan.

MATERIALLAR VA USULLAR

Chiroqchi bekligi boshqaruvida yaqqol ko'zga tashlanib, turli yozma manba ma'lumotlari va entografik materiallar yaqqol ko'rsatadi. Amirlikdagi Burdaliq, Qorako'l, G'uzor, Sherobod va hokazo kabi bekliliklari singari Chiroqchi bekligida shariat bilan birga qadimgi davr va o'rta asrlarda bo'lgani kabi xo'jalik turmush tarzi hamda ijtimoiy-iqtisodiy maishiy hayotda "odat huquqi" ustuvorlik qilgan. YA'ni ushbu bekliliklarda o'rta asr turk-mo'g'ul elatlariga xos an'analar – qabila-urug'chilik tizimi yetakchi bo'lgan.

Buxoro amirligining bir qator bekliliklarida aholi o'zining xo'jalik mashg'ulotidan kelib chiqib, soliqlarni pul yoki natura shaklida to'lagan, ya'ni yetishtirgan g'alla, sabzovot mahsuloti yoki meva-chevaning bir qismini amirlikka topshirish orqali bajargan bo'lsa, Chiroqchi kabi aholisi chorvachilik bilan shug'ullangan hududlarda bunday majburiyatlar qo'y-echki yoki chorvachilik mahsulotlari: teri, jun va hokazo kabi narsalarni to'lash orqali amalga oshirilgan. Har bir qishloqdan soliq yiqqan amaldor (amin, oqsoqol, amlokdor)lar tushumlarni beklarga topshirgan bo'lsa, o'z navbatida beklar ularni amirlik markaziga – Buxoro shahriga yuborar ekan muayyan qonun-qoidalar orqali o'z vazifasini bajarishga tirishganlar. Soliq yig'ish jarayonida shariatda belgilangan qoidalar ustuvorlik qilsa-da, ayrim hollarda suiste'mollarga yo'l qo'yilgan. Shunga qaramay, "muhtasib", "qozi" kabi shar'iy qonun nazoratchilari aralashuvi bilan bunday suiste'mollarning oldi olingan va beklar o'z vazifasini iloji boricha vijdonan bajarishga harakat qilgan. Ayniqsa, beklar har hafta o'z boshqaruvidagi vaziyat, aholi arizalari va tushumlar haqidagi ma'lumotlarni amirlik hokimiyatiga yetqazgan paytda amir o'z qarorini juma kuni, ya'ni musulmonlar uchun muqaddas bo'lgan kunda chiqarishi amaliyoti mavjud bo'lgan.

Qashqadaryo vohasidagi ko'plab qishloqlarga ega bo'lgan Chiroqchi bekligi, garchi amloklari birmuncha oz bo'lsa-da, aholi soni jihatdan anchagina ko'p bo'lganligi bilan ajralib turadi. Yettita amlokka bo'lingan ushbu beklik tarkibida 125 ta qishloq bo'lib ularning sezilarli bir qismini Buxoro amirligi davrida o'troqlashgan aholi guruhlar tashkil etgan. Bu fikrni har bir amlok tarkibida ko'chmanchi o'zbeklar[1] bilan bog'liq o'nlab qishloq nomlari tashkil etishi tasdiqlaydi. Xususan, Chiroqchi viloyatining shimoliy qismidagi Besh-chashma amlokida 32 ta qishloq joylashgan bo'lib, ularning ko'pchiligida saroy urug'iga, Beklamish amlokida uz urug'iga, Chiyal amlokida qutchi urug'iga, qolgan amloklarda esa asosan chuyut, saroy va qutchi urug'iga aloqador aholi vakillari istiqomat qilishgan. Shuningdek, Chiroqchi viloyatidagi ayrim qishloqlarda qipchoq, uyshun, mang'it, qalmoq, sanchqli, achamayli, qirg'iz, juz kabi o'zbek urug'lari vakillari yashagan. Buni yuqorida keltirilgan Buxoro amirligi davrida tuzilgan hujjatlarda uchraydigan qishloq nomlari ham tasdiqlab turibdi (qar. 1-ilova). Shu o'rinda aytib o'tish kerak, Chiroqchi viloyatidagi har bir amlokni ushbu urug'larga mansub amlokdorlar boshqarishgan.

Qizig'i shundaki, XX asr o'rtalarida yig'ilgan etnografik va etnolingvistik ma'lumotlarga ko'ra, Chiroqchi tumanida Ko'kdala va Beglamish qishloqlar majmuasidagi o'nlab qishloqlarda aholi o'z ajdodlari o'zbeklarning "uz" (mahalliy aholi "iz" deb ham talaffuz qilishadi) urug'ining 4 ta tarmog'i (daha yoki to'p)ga mansub deb bilishgan. Ular quyidagicha Harduri va Sho'rbozor qishloqlarida – mirza dahasi, Xushali, O'tamali, Taloqtepa qishloqlarida – chibot dahasi, Olato'n va Beglamishning ayrim qishloqlarida – olato'n dahasi, So'fi qishlog'i va Ko'kdalaning ayrim mahallalarida – so'pi dahasiga tegishli ekanini qayd etishgan. Shu bilan birga, Ko'kdala qishloqlar majmuasida eng yirik qishloq va iqtisodiy markaz bo'lgan Ko'kdala qishlog'ida ushbu 4 ta daha (to'p)ning o'z mahallalari bo'lgan[2].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Chiroqchi bekligida o'zbeklarning saroy, chuyut, qutchi (quchchi), uz kabi yirik sonli urug'lari bilan birga qiyonni, barlos, mang'it, nayman-saroy, qirg'iz, qazayaqli, uyshun kabi nisbatan kichik urug'lari ham bo'lgan[3]. Shuningdek, beklidagi alohida ijtimoiy toifa – xo'jalar ham yashab, ular asosan tog'lik hududda – Tarag'ay, Qalqama kabi qishloqlarda aholining bir qismini tashkil etgan. E'tiborli tomoni shundaki, Buxoro amirligida siyosiy jihatdan faol urug'lar – mang'it, kenagas, qo'ng'iro't kabi o'zbek urug'lari kamchilikni tashkil etib, faqatgina ayrim qishloqlarda ularni uchratish mumkin bo'lgan. Chiroqchi bekligining Chiyal amlokligiga qarashli O'ymovut qishlog'ida mang'itlar yashagan bo'lsa, Chiroqchi bekligining ma'muriy markazi – Chiroqchi shaharchasi va atroflarida kenagaslarning bir tarmog'i deb hisoblangan chuyut (chuyut)lar istiqomat qilgan. Beklikda qovchin, batosh, qarluq, qatag'on deb atalgan yirik o'zbek urug'lari qayd etilmagan. Holbuki, Qashqadaryo vohasidagi boshqa beklalarda ushbu urug'lar vakillari yashaydigan qishloqlar ancha ko'pchilikni tashkil etgan.

Qo'ng'iro't urug'i vakillari Chiroqchi bekligida deyarli o'zlarining alohida qishlog'iga ega bo'lmay, ayrim qishloqlarda boshqa o'zbek urug'lari orasida bir necha xonadon bo'lib yashaganlar. Ular beklarning sharqiy chekkasidagi Langar tog'i yonbag'rida qiyonni va barlos urug'lari bilan birga yashab, aholining sezilarli bir qismini tashkil etgan bo'lsa, beklarning g'arbiy chekkasidagi Ashurbeka (Harduri) qishlog'ida bir necha oilalardan iborat bo'lib, uz urug'ining bir qismiga aylana borgan. Hardurilik aholi orasida hozirgacha qo'ng'iro'tlardan chiqqan Oqman-polvon degan mashhur kurashchining Buxoro amirlari davrida Buxoroga borib, amirning barcha polvonlarini yiqitgani haqida xotiralar saqlanib qolgan bo'lib, uning avlodlari hozirgi kunda Harduri va Ko'kdala qishloqlarida bir necha o'nlab oilani tashkil etadilar.

XULOSA

Xullas, Chiroqchi bekligi aholisining xo'jalik turmush tarzi va iqtisodiy-maishiy hayoti bilan qisqacha tanishib chiqish orqali shu paytgacha kam o'rganilgan ushbu ma'muriy-siyosiy birlik tarixi borasida muayyan tasavvur va bilimlarga ega bo'lish mumkin. Buxoro amirligining dashtlik hududlaridan biri bo'lib aholisi asosan chorvachilik bilan shug'ullangan ushbu beklilik XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida ko'plab ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jarayonlarda ishtirok etgan. Bu davrda beklidagi aholining izchil ravishda o'troqlashuvga o'tish yuz berishi bilan birga bir necha o'nlab qishloqlar paydo bo'lib, aholi sonining oshishiga olib kelgan. XX asr boshlariga kelib Chiroqchi bekligi nafaqat Qashqadaryo vohasida, balki Buxoro amirligidagi o'nlab bekliliklar orasida nisbatan aholisi ko'p hududlardan biriga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1 Султанов Т.И. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен илатийа» // Средняя Азия в древности и средневековье. – М.: Наука, 1977. – С. 165-176.
- 2 Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX - начало XX в.) ..., с. 307.
- 3 Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1969. – Б. 161-163, 166-167;
4. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Тошкент: Мухаррир, 2009. – Б. 258.

JADIDLARNING MILLIY ISTIQLOL G'OYASINI SHAKLLANISHIDAGI ROLI

Muzaffarov Navro'zxon Baxronovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Samarqand kampusi katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidchilik harakatining milliy istiqlol g'oyasini shakllantirish va rivojlantirishdagi o'rni hamda tarixiy ahamiyati keng yoritilgan. Unda Rossiya imperiyasining Turkiston hududida olib borgan mustamlakachilik, iqtisodiy va ma'naviy-siyosiy siyosati, mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli hamda milliy ong va o'zlikni anglash jarayonlariga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: *jadidchilik, jadidlar, milliy istiqloq, milliy uygʻonish, milliy oʻzlikni anglash, Turkiston, mustamlakachilik, maʼrifat, milliy taraqqiyot, Mahmudxoʻja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat, Choʻlpon, Ismoil Gasprinskiy, milliy til, milliy matbuot, taʼlim, siyosiy ong, milliy davlatchilik.*

Аннотация. В данной статье всесторонне освещаются роль и историческое значение джадидского движения, сформировавшегося в Туркестане во второй половине XIX — начале XX века, в формировании и развитии идеи национальной независимости. Анализируются колониальная, экономическая и общественно-политическая политика Российской империи, проводившаяся на территории Туркестана, социально-экономическое положение местного населения, а также её влияние на процессы формирования национального сознания и национальной самоидентификации.

Ключевые слова: джадидизм, джадиды, национальная независимость, национальное возрождение, национальная идентичность, Туркестан, колониализм, просвещение, национальное развитие, Махмудходжа Бехбуди, Мунавваркори Абдурашидханов, Фитрат, Чулпан, Исмаил Гаспринский, национальный язык, национальная печать, образование, политическое сознание, национальная государственность.

Abstract. This article provides an extensive examination of the role and historical significance of the Jadid movement, which emerged in Turkestan in the second half of the 19th and early 20th centuries, in the formation and development of the idea of national independence. It analyzes the colonial, economic, and socio-political policies pursued by the Russian Empire in the Turkestan region, the socio-economic conditions of the local population, and their impact on the processes of national consciousness and self-identification.

Keywords: *Jadidism, Jadids, national independence, national revival, national identity, Turkestan, colonialism, enlightenment, national development, Mahmudhoja Behbudi, Munawwar Qari Abdurashidkhanov, Fitrat, Cholpon, Ismail Gasprinski, national language, national press, education, political consciousness, national statehood.*

KIRISH.

Hamma davr va zamonda tushkin holatdan xalqni olib chiqib ketish uchun albatta yurtni sevadigan insonparvar, oʻqimishli yetuk olimlarga ehtiyoj sezilgan. Chunki jadidlar orasida ham ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, maʼrifiy jihatdan yetuk madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod Vatanni mustaqil koʻrish orzusida fidoyilarcha kurashdilar. Shuning uchun birinchi oʻrinda keng dunyoqarash va tafakkurga ega boʻlgan yoshlarni tarbiyalash vositasi boʻlgan yangi usul maktablari tarmogʻini kengaytirish, chuqur ilmiy salohiyatga ega boʻlgan qobiliyatli yoshlarni chet elga oʻqishga yuborish, buning uchun ularni mablagʻ bilan taʼminlash muhim ahamiyat kasb etgan. Shu sababdan jamgʻarmalar va maʼrifat oʻchoqlari orqali koʻzlangan maqsadga erishish mumkinligini nazarda tutadi. Bu ishlarni amalga oshirishda jadid ziyoliylarining kuchli siyosiy partiyalarini tashkil qilish, partiyalar orqali targʻibot va tashviqotni kuchaytirish natijasida amalga oshirish mumkin edi. Jadidlar Turkistonni dastlab avtonom keyin esa mustaqil davlat boʻlishi uchun ular chor Rossiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saflarida turib jonbozlik koʻrsatdilar.

MATERIALLAR VA USULLAR

Bu esa oʻz navbatida jadidlarni ilgʻor va yetakchi kuch sifatida ijtimoiy muhitga faol taʼsir qiluvchi eng ilgʻor mafkura sifatida oʻzini namoyon qilishga sabab boʻldi. D.Alimovanning yozishicha jadidlar mafkurasida hozirgi kunda jamiyatni tashvishiga solayotgan-dinning inson maʼnaviy kamolotidagi oʻrnini toʻgʻri tushunish, bozorni shakllantirish jarayonlarini faollashtirish, taraqqiyparvar demokratik institutlarni vujudga keltirish, oʻlkada oʻziga xos milliy rivojlanishni shakllantirish kabi tarixiy vazifalar jamlangan edi. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun muhim shartlar boʻlib, islom tushunchasini yangilash, uni mutaassiblikdan tozalash, fan yutuqlari va ilgʻor texnologiyani egallash muammolarini hal etish lozim edi. Jadidlar islomning taraqqiyparvar rolini tushuntirish bilan taʼlim, iqtisod, madaniyat va umuman, jamiyat hayotining barcha sohalarini isloh etish zaruriyatini tushuntirishga intilganlar. Qurʼon va uning tafsirini juda yaxshi bilgan muftiy

Mahmudxo'ja Behbudiy o'z maqolalaridan birida Qur'on oyatlari va payg'ambarimiz hadislaridan namunalar keltirish bilan islom ta'lim, maorif va barcha fanlarga, shu jumladan, tarix faniga qay darajada katta ahamiyat berganligini isbotlab bergan. U islom tarixini bilmasligi oqibatida aksariyat hollarda o'ng'aysiz vaziyatga tushib qoladigan din peshvollarini tanqid qiladi.

Jadidchilik harakatini yoqtirmagan bolsheviklar uni faqat ma'rifiy harakat deb baholagan va jadidlarni siyosiy kaltabinlikda ayblab kelgan. Jadidchilik harakatining ulkan arboblari va tashkilotchilaridan biri Munavvarqori Abdurarashidxonov 1927 yil 7 iyunda "Chor hukumatini yo'qotish jadidlarning tilagida bor edi. Siyosiy vazifamiz va maqsadimiz ham shundan iborat bo'lishi yashirin emas. Nainki, biz jadid maktabi ochish bilan savdo xizmatchilari, boshqacha ta'bir bilan aytganda, do'konda o'ltirib nasiya yozadurg'on xodimlar yetkazsak. Bu ishga aqlli odam shu bahoni berishda u yoq, bu yoqni mulohaza qilsun", deb o'z qarashlarini keng jamoatchilikka ilmiy asoslab berdi.

Munavvarqori Abdurashidxonovning jadid maktabini tuzishdan maqsad, bolsheviklar aytganidek, savdo xodimlarinigina tayyorlash emas, balki xalqning umumiy saviyasini ko'tarish, zamonaviy fanlarni egallagan injener, vrach, jurnalist, yuristdan tortib, davlat arbobigacha bo'lgan kishilarni tarbiyalash va ular yordamida davlat idoralarini mahalliylashtirish, shu tarzda mustamlakachilarni Turkiston tasarrufidan siqib chiqarish edi. Jadidchilik harakatining bu jabhalari orqali Turkiston xalqlari hayotini tubdan o'zgartirib, mustaqil o'zbek davlatini qurmoqchi bo'ldilar.

Jadidlar ijtimoiy-siyosiy qarashlari tizimida asosiy o'rinni mustamlakachilarning shovinistik siyosatiga qarshi kurashlarida namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, chor hukumati rus bo'lmagan boshqa millatlarni millat hisoblamasdi. Buni biz N.I.Ilminskiy singari amaldorlarning turkiy xalqlar va ularning "Tarjumon" gazetaloriga bo'lgan munosabtidan ham bilib olsak bo'ladi. Uning Oberprokuror K.P.Pobedonossevg'a yozgan shikoyatlarida go'yo Rusiyada hych qanday turk-tartar xalqi yo'q, balki unda- bunda to'p-to'p bo'lib yashaydigan qabilalar uchrab qoladi, deb ayuhannos soladi. "Tarjumon" gazetasini esa, musulmon g'oyalarini Yevropa maorifi bilan bezamoqchi, Rossiyada bir xil tilli turli qabilalarni bir millatga birlashtirmoqchi, barcha musulmonlar uchun turkiy til asosida yagona til yasamoqchi, deb shikoyat qiladi.

Jadidlar rus shovinistlarining bunday tuhmatlariga befarq qarab turgan emas va ularga qarshi kurashdilar. Shu o'rinda jadidlar rus shovinistlariga qarshi turib millatchilik va millatparvarlik o'rtasidagi farqni ko'rsatib beradilar. "Millatchilikni boshqa "chilik"lardan farqlamoq kerak, deb yozadi Ismoil Gasprali-Mayli millatchilikni kosmopolitlar va boshqalar eskilik qoldig'i desinlar. Bu ularning ishi, lekin biz boshqacha tushunamiz. Har bir kishining o'z yo'nalishi, o'z inrkeishof yo'li bo'lmog'i kerak. Rusiya hududida yashovchi ko'p millionli turk qavmi o'z shaxsiy, milliy, madaniy qiyofasiga ega bo'lishga haqlidir. Bizim turkiy xalqimiz chetdagilar bilan birgalikda ellik millionli tarixiy va etnografik birlikni tashkil etmoqda yetar endi birovlarining sarqitlari bilan kifoyalanmoq, yetar endi birovlarining fikr intilishlari bilan qanoatlanmoq, o'zimizniki bo'lmog'i kerakdir".

Bunday fikr va harakatlar turkiy xalqlarning o'zini anglashga bo'lgan da'vatlarning boshlanishi edi. Chunki bunday harakat uchun shart-sharoit yetilgan edi. Zero o'zlikni anglash jadidlar nazarida, o'zining amaliy ko'rinishlarini ijtimoi-iqtisodiy, diniy his-tug'ulari va ma'naviy-ma'rifiy manfaatlariga zid ikkinchi bir tomondan zo'ravonlik harakatlari sodir bo'lganda namoyon bo'ladi. Ana shunday vaziyatda "millat vakillari, qaysi lavozimda xizmat qilishi, boy yoki kambg'al bo'lishidan qat'i nazar, yagona umummilliy kuch bo'lib birlashadilar va o'zlarini himoya qiladilar".

Agar milliy o'zlikni anglash tamoyiliga chuqur falsafiy mushohada nuqtai nazaridan yondashadigan bo'lsak, milliy o'zlikni anglash har-bir shaxsning ma'lum bir davlatga dahldor ekanligini his qilishi, moddiy va ma'naviy boyliklarga egalik qilish bilan birga shaxsiy javobgarligini oshirish, ma'naviy qadriyatlarni o'zlashtirish, o'z xalqining tarixi, madaniy merosini o'rganish va umumiy manfaatlar tengligini anglashdir.

Jadidlarning milliy o'zlikni anglash borasidagi xizmatlari shundan iborat ediki, ular bir tomondan rus shovinistlarining qarashlariga zarba bergan bo'lsa, ikkinchi tomondan o'z millatdoshlarini va umuman Turkiston xalqini hushyorlikka chorlaydi. Aynan hushyorlik bayrog'i ostida milliy siyosat tamoyillarini ishlab chiqishga chorlaydi. Shu o'rinda jadidlarning millat va millatparvarlikka bo'lgan munosabatlarini oydinroq tahlil qilish zarur deb hisoblaymiz. Chunonchi,

shu vaqtga qadar jadidlarning millat va milliy munosabatlar borasidagi qarashlariga bir yoqlama yondashish mavjud bo'lgan. I.Baldaufning Mahmudxo'ja Behbudiyning millat tushunchasiga bo'lgan munosabatiga bergan xulosasini keltirmoqchimiz: I.Baldauf shunday yozadi: "Behbudiy eskicha millat tushunchasi tarafdoridir. Uning fikricha, millat diniy va makoniy nuqtai nazardan ta'riflanishi kerak. Ammo u qavm yoki millat deb atagan tushunchalarni til va etnik tomondan ham ta'riflagani sababli adibning asarlarida ba'zan "musulmon tili", ya'ni O'rta Osiyoda turkiy yoki forsiyda so'zlashuvchi aholi tili hamda "arab dini", ya'ni Falastinda yashovchi arablarning islom dini degan iboralar ham uchrab turadi".

I.Baldauf Mahmudxo'ja Behbudiy millat tushunchasini to'laroq anglab yetmagan edi, deb siyosiy kamsitganligini, millat masalasida diniy nuqtai nazardan yondoshgan, degan xulosasiga tayanadi.

Behbudiy o'zini "mahdumi Turkiston" deb atasa ham, soddagina qilib "musulmon" deb yuritsa ham, jug'rofiy uslubga ko'ra "Turkistoniy" deb nomlasa ham-bulardan qat'i nazar – doimo o'lkamizning asosiy tubjoy aholisi sanaluvchi turkiy va forsiy xalqlar manfaatini himoya qilib kelgan va hech qachon "millat diniy nuqtai nazardan ta'riflanishi kerak", degan g'oyani ilgari surmagan", degan fikriga qo'shilamiz.

Mahmudxo'ja Behbudiy milliy va diniy masalalarni bir xil talqin qilgan degan Baldaufning fikrining noto'g'ri ekanligi uning "Sayohatnomasini" diqqat bilan o'qigan kishi uning sayohat uchun yozilgan musulmoncha ya'ni turkiy yozuv yo'q ekanligidan ranjib shunday yozadi: "Qo'llarinda bo'lsa, har nav' ovruyoyi tillarda yozulg'on "Rahnamo" kitoblari bordurki, har nimarsani tarixi ila biladurlar.

Quddusi sharifdan musulmoniy xatda bir "Rahnamo" axtardim, yo'q. Fransaviy, nemis, inglis, rumcha, ruscha, armancha, hatto, bulg'orchasi bor. Yalg'uz musulmonchasi yo'q. Ana, biz musulmonlarning loqaydligi". Shu o'rinda yana Mahmudxo'ja Behbudiy arab tilida bitilgan tarixiy kitoblarni ham varaqlab axtaradi. "Mano sak-al Quddusash-sharif" isminda arabiy bir risola topdimki, anda tarixiy jihatdan bir nimarsa yo'q va haq nimarsalar qatorinda bir xeyle xurofotlarni qo'shub bosturubdur" deb kuyunib yozadi.

Behbudiy musulmonlik deganda diniy jihatni va Sharq deganda makoniy jihatni nazarda tutgan va shu jihatdan musulmoncha va arabiyini bir-biridan farqlagan.

Behbudiy "Kitobi muntaxabi jug'rofiyai umumiy" asari hamda "Sart" so'zi ma'lum bo'lmadi nomli maqolasida islom dini tarqalgan o'lkalarni jug'rofiy nuqtai nazardan tahlil qilar ekan, bunda faqatgina islom dini tarixi nuqtai nazaridan o'rganganligi sezilib turadi. Shu o'rinda Mahmudxo'ja Behbudiy "Ahli islom Ovrupo qit'asini janubiy-sharqiy taraflarig'a, Osiyoni o'rta va janubiy taraflari va jaziramalarig'a, sharqiy va g'arbiy jihatig'a, Afriqoni shimoliy va o'rta jihatlarig'a sokin Amirqo va Avstraliyo qit'alarig'a ham musulmonlar bor. Ammo Amirqog'a kam va Avstraliyog'a ko'bdur", deganida dunyo xalqlarini faqat diniy e'tiqod nuqtai nazaridan farqlaydi va shu yo'nalishda o'rganganligini sezib turamiz.

Natijalar va muhokama. Behbudiyning millat sha'ni uchun kurashganligini va unga nisbatan jiddiy ilmiy asosda yondoshganligini mustamlakachilar tomonidan mahalliy turkiy xalqlarga qo'llagan "sart" so'zining noo'rin ishlatilganligi asoslab berganligidan ham bilib olsak bo'ladi. Behbudiy "Oyna" jurnalida 1914 yil 22, 23, 24- sonlarida bosilgan "Sart" so'zi majhuldir va shu jurnalning 1914 yil, 39-sonida e'lon qilingan "Sart" so'zi ma'lum bo'lmadi maqolalari orqali bilib olishimiz mumkin. Behbudiy qolipga to'g'ri kelmaydigan o'lkamiz xalqlari uchun haqorat hisoblangan "sart" so'zi o'rniga "Turkiston tojiklari", "Turkiston o'zbeklari", "Turkiston arablari", "Turkiston yahudiylari, "Turkiston turkmanlari" kabi tushunchalarni qo'llagan. Bundan tashqari Turkistonda yashayotgan xalqlarning hammasining ildizi bir ekanligini va ular shuning uchun ham ahil yashashlari kerakligini uqtiradi. Behbudiyning "Qozoq qarindoshlarimga ochiq xat" maqolasi: "Hammangizga ma'lumdurki, Turkiston demak-turkiy el bo'lib, mundagi xalqning qozog'i, qirg'izi, o'zbeki, turkmani, tatari, hammasi aslan... jahongir Temurning avlodi yoki og'a-inisidurlar" – degan fikrlari bor.

Behbudiy millatlar va xalqlar tarixini va etnonimi chuqur biluvchi etnograf sifatida namoyon bo'ladi. Bunda Behbudiy boshqa bir siyosiy masalani nazarda tutadi, ya'ni kelib chiqishi bir

bo'lgan o'lkalarning xalqlari mustaqillik va erk uchun kurashda hamjihat bo'lib harakat qilishlariga da'vatdir. Qolaversa, har bir xalqning o'z taqdirini o'zi belgilashi ham umumturkiston xalqlarining birgalikdagi harakati natijasida amalga oshadi.

Millat va milliy munosabatlar masalasida Mahmudxo'ja Behbudiyning millat tarixini yozish kerakligi haqidagi intilish va g'oyalaridan ham bilib olsak bo'ladi. Behbudiy "Turkiston tarixi kerak" maqolasida: "Sadoyi Turkiston" jaridasig'a "Milliy tariximizni kim yozar?" mazmunida bir savol ko'rilgan edi. Bizning fikrimizcha, bunday bir tarix yozmoqlik nihoyatda qiyin bir ish bo'lub, hozirda muning ifosi bizlarning qo'limizdan kelmayturg'onga o'xshaydur. Shuning uchun bu xizmatni Turkiston tarixi ila oshno bo'la boshlagan yosh muarriximiz muhtaram Ahmad Zaki Validiy afandining qalamidan umid etmakdamiz".

Mahmudxo'ja Behbudiy yoshlarga murojaat qilib, millatning taraqqiyoti uchun kurashishga chaqiradi va ularni millat taraqqiyotining poydevorlari, deb tushunadi. U shu masalada yoshlarga murojaat qilar ekan "... bizning Turkistonda ham madaniyat eshigi manzalasida bo'lgan makotibi ibtidoiyya ila intiboh va islohot jarchisi bo'lgan milliy matbuot g'ayratlu yoshlarning harakatit maorifparvaronalarini soyasida vujudga keladi. Shuning uchun har bir milliy havoyijimizdan bo'lgan mushkul ishlarda yolg'iz yoshlarimizni marja' va umidgoh tutib, alardan yordam so'raymiz (mollari va so'zlari ila millat foydasig'a yordamlari tekkan ba'zi ulamou ag'niyomiz ham yoshlar qatoridadurlar.)", deb yozadi.

Millatning taraqqiyoti va gullab yashnashi Behbudiy nazarida, avvalo maktabni isloh qilish, milliy va umuminsoniy madaniyatdan bahramand bo'lish orqali amalga oshadi. "Har bir millat, deb yozadi Behbudiy, eng avval, makotibi ibtidoiyyasini zamoncha isloh etib ko'payturmagan tarama taraqqiy yo'lig'a kirub madaniyatdan foydalanmas. Madaniyati hozirgidan mahrum qolub, sanoye' va maorif salohi ila qurollanmagan millat esa, dunyoda rohat va saodat yuzini ko'rolmas. "Muborizai hayot" maydonida mutlaqo mag'lub bo'lur, oyoqlar ostida ezilur, diniy, iqtisodiy ishlarda o'zgalarning asiri bo'lub, bora-bora milliyat va diyonatni ham qo'ldan berur. Ana ushbu yo'llar ila oxiri mahv va nobud bo'lub ketar".

Behbudiy zamonaviy fan-texnika yutuqlaridan unumli foydalanish va zamon bilan hamnafas bo'lish lozimligini, agarda bunga e'tibor berilmasa butun bir davlatning mahv bo'lishini nazarda tutadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy Turkistonda turkiy tilni rasmiy davlat ya'ni idora tili sifatida amal qilish kerakligi masalasini ko'tarib chiqadi va shu masalada hali 1908 yildayoq rus hukumatiga murojaat qiladi. "Turkistonning musulmon aholisi, deydi Behbudiy, asosan turk tilida so'zlashadi. Janubiy tumanlarda esa yuz mingga yaqin forsigo'y aholi bor. Shunga qaramay, ular turkiy tilni yaxshi biladilar. Turkistonlilar o'rtasida tashqi ko'rinishi, dini va tilida farq yo'q..."

Xuddi shu davlat tili masalasini Behbudiy o'n yildan keyin yana ko'tarib, 1918 yilda Turkiston ASSR rahbariyati oldiga ham qo'yadi.

Jadidlar harakatining yana bir muhim jihati, ular o'z ona tillarining maqomini rus tili bilan bir maqomga ega bo'lishlari va davlat tili sifatida munosabatda bo'lish kerakligi masalasini ko'tarib chiqqan edilar. Bu ayniqsa, 1918 yilning aprel oyida Turkiston Sovetlarining V qurultoyida o'lkaga sovet avtonomiyasi maqomi berilishi bilan birga mahalliy xalq tilini rus tili bilan bir qatorda davlat tili sifatida e'tirof etish masalasi qurultoy qarorida maxsus qayd etildi (Aslida bu masalani Turkiston bolsheviklari qurultoyida birinchi marta ko'tarilgan edi). Bu sharaflil masalani ko'tarib chiqilishi munosabati bilan "Ulug' Turkiston" gazetasida e'lon qilingan "Turkiston musulmonlari uchun davlat lisoni" maqolasida shunday satrlarni o'qish mumkin: "Ko'pdan tugul Toshkentda bo'lg'on bolshevik kommunistlar qurultoyida mazkur partiyaning boshliqlaridan Tabolinning taklifi bo'yicha Turkiston jumhuriyatida yashagan musulmonlarning ona tillirini rus tili qatorida davlat lisoni etub tanilg'on va bundan so'ng mahalliy xalq tilini rasmiy (davlat) lisoni etub e'lon qildurg'a qaror berilgan edi".

Xulosa. Jadidchilik Turkistonda XIX asrning oxirlarida maydonga kelgan, XX asr boshlarida shakllanib, 1917 yilda bolsheviklar to'ntarishidan keyin ham socialistik diktatura o'rnatilgunga qadar o'z mavqey va yo'nalishini saqlab qola olgan ijtimoiy harakatdir. U ijtimoiy turmushning barcha jabhalarini qamrab olgan edi. Mubolag'asiz aytish mumkinki, mazkur davrda yuzaga

chiqqan na siyosiy, na madaniy biror hodisa yo'qki, uning e'tibor va ta'sir doirasidan chetda qolgan bo'lsin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. A.Ibrohimov. Biz kim o'zbeklar. Milliy davlatchiligimiz asoslari haqida mulohazalar. –T.: “Sharq”, 2011.- -B.464.
2. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar, 2 jildlik 2-jild, T., 1998.
3. Avloniy A. Tanlangan asarlar: 2 jildlik. 2-jild. Pandlar, ibratlar, hikoyatlar, nabiylar hayoti, dramalar, maqollar, sayohat hotiralari.//Tahrir hay'ati: N.Karimov va boshq.-Toshkent: “Ma'naviyat”, 2006.-B.10.
4. Avloniy A., Tanlangan asarlar, 1-2-jildlar, Toshkent, 1998.
5. Alimova D., Rashidova D.A., M.Behbudiy va uning tarixiy tafakkuri., 1999
6. Alimova D.A. Fayzulla Xo'jayev va jadidchilik //Fayzulla Xo'jayev faoliyati haqida yangi mulohazalar. T.: Fan, B. 45-47.
7. Ahmad Donish. Risola yohud mang'itlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi. Toshkent, O'zME. 2014. -B.144.

ROSSIYA IMPERIYASINING CHET ELLIK SAYYOH SAYYOHLARGA NISBATAN RUXSATNOMA TIZIMI:1888-YILGI SAMARQANDDA TEMIR YO'L OCHILISHI TANTANASI MISOLIDA

Xoliqova Ra'noxon Abdumuxtorovna

GulDU “O'zbekiston tarixi” kafedrasi tayanch doktoranti

Guliston shaxri

e-mail: ranokhonkholikova18@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1888-yil may oyida O'rta Osiyo temir yo'lining Samarqand shahrigacha yetkazilishi va uning tantanali ochilish marosimi doirasida chet ellik sayyohlar, jurnalistlar hamda olimlarga nisbatan qo'llanilgan ruxsatnomalar berish tizimi tarixiy-madaniy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda Rossiya imperiyasining Harbiy Vazirligi, Turkiston va Kaspiyorti general-gubernatorliklari hamda Osiyo departamenti o'rtasidagi Markaziy Osiyodagi temir yo'llar foydalanish borasidagi vakolatlar taqsimoti, shuningdek, chet elliklarga nisbatan qo'llanilgan siyosiy-strategik nazorat mexanizmlari, Samarqandda bo'lib o'tgan temir yo'l ochilish marosimining mahalliy va yevropa madaniyati almashinuvi tomonlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo temir yo'li, Samarqand, ruxsatnomalar tizimi, xorijiy sayyohlar, Turkiston general-gubernatorligi, Rossiya imperiyasi, siyosiy nazorat, madaniy aloqalar, arxiv hujjatlari, poyezd

Abstract. This article analyzes the permit system applied to foreign tourists, journalists, and scientists during the extension of the Central Asian Railway to Samarkand and its grand opening ceremony in May 1888, based on historical and cultural sources. The study examines the distribution of authority regarding railway utilization in Central Asia among the Ministry of War of the Russian Empire, the Governorates-General of Turkestan and Transcaspia, and the Asiatic Department, as well as the political-strategic control mechanisms imposed on foreigners. Furthermore, it explores the aspects of local and European cultural exchange during the railway opening ceremony in Samarkand.

Keywords: Central Asian Railway, Samarkand, permit system, foreign tourists, Governorate-General of Turkestan, Russian Empire, political control, cultural relations, archival documents, train

Аннотация. В данной статье на основе историко-культурных источников анализируется система выдачи разрешений иностранным туристам, журналистам и ученым в рамках продления Среднеазиатской железной дороги до Самарканда и ее торжественного открытия в мае 1888 года. В исследовании рассматриваются

распределение полномочий по эксплуатации железных дорог в Центральной Азии между Военным министерством Российской империи, Туркестанским и Закаспийским генерал-губернаторствами и Азиатским департаментом, а также политико-стратегические механизмы контроля над иностранцами. Кроме того, изучаются аспекты культурного обмена между местным и европейским населением во время церемонии открытия железной дороги в Самарканде.

Ключевые слова: *Среднеазиатская железная дорога, Самарканд, разрешительная система, иностранные туристы, Туркестанское генерал-губернаторство, Российская империя, политический контроль, культурные связи, архивные документы*

KIRISH

Ilm-fan va texnologiyalarning dolzarb muammolari” mavzusida Xalqaro ilmiy-amaliy anjumanning ijtimoiy-gumanitar fanlar bo’limi doirasida tarixiy jarayonlarni zamonaviy tadqiqot metodologiyasi asosida qayta o’rganish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, temir yo’llar tarixan sivilizatsiyalararo muloqot va madaniyatlar almashinuvi ko’prigi bo’lib xizmat qilgan. [1] Ushbu strategik ahamiyat bugungi kunninggina talabi bo’lmay, balki XIX asr oxirida, xususan 1888-yilda Samarqandga ilk temir yo’l tarmog’ining kirib kelishi davrida ham mintaqaning ijtimoiy-madaniy hayotini tubdan o’zgartirgan eng dolzarb voqealik edi. Xususan Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoni bosib olish va boshqarish siyosati, shu jumladan mintaqada amalga oshirilgan yirik infratuzilma loyihalari-temir yo’l qurilishidagi voqealar va unga aloqador hodisalarning o’lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta’siri haligacha yetarlicha o’rganilmasdan kelayotgan mavzulardan biri bo’lib qolmoqda. Ushbu mavzuga aloqador miflar qanchalik haqiqat ekanligini ko’rsatuvchi tadqiqotlar ham afsuski, juda kam.

1888- yil bahorida Sankt-Peterburgdan Samarqandga qadar amalga oshirilgan sayohatlar va o’sha yilning kuzida Times gazetasida chop etilgan bir qator xatlar O’rta Osiyo temir yo’lining birinchi inglizcha tavsifini dunyoga taqdim etdi. Ushbu manbalar, shuningdek arxiv hujjatlari asosida Kaspiyorti temir yo’lining Samarqandgacha yetkazilishi va uning tantanali ochilish marosimi nafaqat texnik-iqtisodiy, balki chuqur siyosiy-diplomatik ahamiyatga ega voqea sifatida namoyon bo’ladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, temir yo’l qurilishi rahbari general Annenkovning xorijiy mehmonlarni — xususan ingliz, fransuz, nemis sayyohlari, olimlar va jurnalistlarni — ochilish marosimiga taklif etishga bo’lgan intilishi bir tomondan Rossiyaning o’z qudratini namoyish etish siyosati bilan bog’liq bo’lsa, ikkinchi tomondan bu jarayon harbiy sir saqlash, chegara xavfsizligi va geosiyosiy raqobat (ayniqsa Buyuk Britaniya bilan) omillari bilan chambarchas bog’liq murakkab byurokratik tizimni yuzaga keltirdi. Harbiy Vazirlik, Turkiston va Kaspiyorti general-gubernatorligi hamda Osiyo departamenti o’rtasidagi vakolatlar taqsimotining aniq belgilanmaganligi, ruxsatnoma berish borasidagi qarorlarning ko’pincha qat’iy qoidalarga emas, balki muayyan amaldorlarning vaqtinchalik ta’siriga bog’liq bo’lganligi — bu davr Rossiya imperiyasi boshqaruv tizimining o’ziga xos xususiyatlarini ochib beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot ishida ilmiy ish uchun qabul qilingan tarixiy metodlar- tarixiylik, qiyosiy-mantiqiylik tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari qoidalarga to’liq rioya qilingan xolda, Rossiya imperiyasining XIX asr oxiridagi Markaziy Osiyoda qurib bitkazilgan eng yirik texnologik infratuzilmasi temir yo’l ochilishi marosimiga xorijiy mehmonlarni taklif etish va ingliz sayyohi asari va boshqa manbalar asosida ular duch kelgan muammolar va Samarqandda o’tkazilgan ochilish marosimi haqidagi ilmiy dalillangan malumotlar har tamonlama yoritib berilgan. G.Dobson 1888-yilda yangi qurilgan Kaspiyorti harbiy temir yo’li orqali Sankt-Peterburgdan Buxoro va

Samarqandgacha poyezdda sayohat qilgan ilk ingliz jurnalisti bo'lib, u "Russia's railway advance into Central Asia" kitobida ushbu sayohatida davomida O'rta Osiyo haqida juda qiziqarli va kerakli ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Ingliz tilidagi ushbu davrda yozilgan yana bir kitob R.Piercening "Russian Central Asia 1867-1917" kitobi hisoblanadi. O'zbekistonda mustaqillik yillarida ushbu mavzularda dolzarb maqolalar va tadqiqotlar olib borgan tarixchilar R.Xoliqova va F.Ochildiyev bo'lib, yosh tarixchilar ham ushbu mavzularda yangiliklar qilishga harakat qilmoqdalar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1888 yil bahorida Sank-Peterburgdan Samarqandga ilk poyezd yo'lga chiqadi. Qadimgi Temur shaxri [2] bilan temir yo'l aloqasi ochilishi munosabati bilan o'sha yilning kuzida Times gazetasida nashr etilgan bir qator xatlar O'rta Osiyo temir yo'lining birinchi inglizcha tavsifi [3] orqali va boshqa manbalar ushbu muhim hodisa haqida mukammal va aniq tarixiy manzara xosil qilishga yordam beradi. Temir yo'l qurilishi boshlig'i general Annenkov temir yo'lining ochilish marosimiga xalqaro va Rossiyaning o'ta muhim asosiy tadbiri sifatida bu marosim va sayohat uchun ko'plab xorijiy sayyohlarni, olimlarni va taniqli insonlarni taklif etishga harakat qiladi. U 1888 yil 15(27)-mayda Samarqandda stansiya ochilish marosimiga 200 kishilar orasida o'ndan ortiq fransuz harbiy va diplomatlarini jalb etishga muvaffaq bo'ladi. [4] Yevropaning XIX asr oxiridagi rivojlanishida Rossiya oxirgi o'rinlarda bo'lishi bilan bir qatorda temir yo'l qurilishining sekinligi, ko'p xollarda foydasizligiga qaramay, ayni shu davrda ushbu qurilish haqida turlicha tanqidiy fikrlar, faktlar tufayli ochilish marosimining tantanali tashkil etilishi Markaziy Osiyo haqidagi aniq tasavvurlarni o'z ko'zlari bilan ko'rish istagidagi inglizlar, fransuzlar, nemislar va boshqa xorijiy mehmonlar uchun bu ajoyib imkoniyat edi. Markaziy Osiyo cho'llari va tekisliklari, hududini o'rgangan mashhur venger olimi Herman Vamberining ushbu temir yo'llar ochilishi marosimiga taklifnoma berishga harakat qilishi yevropaliklar uchun ruslarning Markaziy Osiyo noqulay hisoblangan hududlarida qanday o'zgarishlar qilganligini ko'rsatish edi. Ushbu taklif orqali rus generali Yevropa davlatlarga kuch qudratini va hamkorligini ko'rsatib qoyishga urinishi Rossiya tashqi ishlarning kuchli qarshiligiga duch keldi. Mavjud tartiblar shu qadar qattiq ediki, juda kam sonli kishilarga temir yo'l poyezdida Samarqandgacha ruxsat berilishi ustiga ularning temir yo'l chiziqlaridan juda ham uzoqlashmasligi ham nazoratga olinishiga juda kuchlik e'tibor qaratilgan. Garchi temir yo'l qurilishi rahbari Annenkov chegaralardagi vaziyatlar to'liq nazorat ostiga olinib, tartibga solingach, barchaga ushbu temir yo'ldan hech qiyinchiliksiz o'tishi imkoniyatlari paydo bo'lishini ta'kidlagan bo'lsada, dastlabki vaqtda ushbu hududdagi yuqori lavozimli amaldorlar tomonidan talab qilinadigan ruxsatnomalar bekor qilinishi uchun ko'p vaqt talab qilindi. Chunki bu ruxsatnomalarsiz hech kim temir yo'l poyezdidan foydalana olmasdi. Bu ruxsatnoma har doim ko'p jihatdan vaziyat va shaxslarga bog'liq bo'lishi Rossiya hukumati tartiblarini bildiradi. Temir yo'l orqali sayohat qilish uchun cheklovlar ba'zi ba'zi vaqtlarda chet elliklarga qo'llanishi sababi esa afg'on masalasi tufayli edi. 1880 yillarning oxirlarida Samarqandgacha yetib borgan temir yo'ldan poyezdga tashrif ruxsatnomalarini berish yoki rad etish asoslarini va ushbu masalalani hal qilish huquqiga ega bo'lgan aniq tashkilotlarni aniqlash juda qiyin. Bu turdagi masalalar ko'pincha har qanday belgilangan qoidalar yoki tartiblar asosida emas, balki hokimiyat tepasidagi shaxslarning vaqtinchalik ta'siriga ko'ra hal etilgan. Samarqandgacha bo'lgan temir yo'l ruxsatnomasini olishni esa 1888 yilda 3 ta rus tashkiloti bir vaqtda o'zaro tqsdiqlashi shart bo'lgan. Ushbu tashkilotlar Rossiya imperiyasi Harbiy vazirligi, Tashqi ishlar vaziri de Giers va Osiyo departamenti boshlig'i I.Zinovyev bilangina cheklanib qolmay, boshqa yuqori martabali amaldorlar istalgan vaqtda bu masala bo'yicha o'z fikrlarini bildirishga da'vo qilishlari mumkin edi. Rossiyaning Fransiya bilan yaqinligi sababli ushbu yo'l orqali foydalanish huquqi fransuzlarga hech qanday cheklovlarsiz va rad etishlarsiz berilgan bo'lsa, bu imtiyozning borligining asosi ikki davlatning Germaniyaga qarshi dushmanligi mavjudligi hisoblanadi. Xattoki, general Annenkovning oilasi ham fransuz bo'lib, fransuzlar bemalol boshqalar uchun taqiqlangan hududlarga bemalol borishi ham mumkin edi. Samarqandda tashkil etilgan temir yo'llar ochilish marosimida ishtirok etgan mehmonlar orasida nima uchun fransuzlarning ko'pligi yuqoridagi sabablarga ko'ra izohlanadi. Garchi temir yo'l qurilish boshlig'i Annenkov tomonidan bir nechta

ingliz raqobatchilariga temir yo'l poyezdida Osiyoga borish uchun ruxsat berilganligiga qaramay, boshqa tashkilotlar bu ruxsatnomani rad etganlar. Ushbu temir yo'l orqali Buxoro filialining yakuniy nuqtasi Samarqandda o'tkazilgan bayram tadbiriga ruxsatnoma olgan ingliz jurnalisti o'zining temir yo'l orqali qilgan sayohatlarini ingliz gazetasida yoritib borgan. Dastlab u Britaniya elchixonasining rahbari Robert Morier tomonidan rus amaldori Giersga iltimosnoma shaklidagi xat yuborishiga muvaffaq bo'ladi. So'ng ushbu maktub orqali Osiyo departamenti boshlig'i I.Zinovyev roziligi olinadi. Keyingi bosqichda I.Zinovyev uning nomini harbiy vazirga taqdim etadi. Rossiya imperiyasi Harbiy vaziri rozilik bergach, u o'z navbatida general Rozenbax bilan avval Toshkent yoki Samarqand orqali bog'lanishi kerakligini e'lon qiladi. Garchi Harbiy Vazirning o'ziga bo'ysunuvchi Turkiston general-gubernatorligiga telegraf orqali xabar qilinishi juda g'ayritabiiy edi. Chunki temir yo'llar qurilishi va nazorati Harbiy Vazirlik tasarrufida bo'lishiga qaramay, Buxoro amirligi va Samarqand hududlari boshqaruvi Turkiston general-gubernatorligiga tegishli bo'lganligi sababli ham vazirlik ushbu tashkilot bilan boshqa boshqaruvchilarga nisbatan alohida munosabatda bo'lgan. Ad'yutant Rozenbax Amudaryo va Zarafshon o'rtasidagi temir yo'lning oxirgi qismi ustidan boshliq edi, chunki bu liniyaning bu qismi har doim siyosiy jihatdan Toshkent general-gubernatorining nazorati ostida bo'lgan Buxoro hududidan o'tadi. Arxiv xujjatlarida ham Cho'rjoidan Samarqandgacha qurulishi belgilangan temir yo'llar uchun javobgar rus tashkilotlari ichida Rossiya Harbiy Vazirligi Bosh shtabi, Qurilish boshlig'i va unga bo'ysunuvchi Qurulish boshqarmasi qatorida uchunchi asosiy bog'in Turkiston general-gubernatorligi ham ko'rsatilgan bo'lib, general-gubernatorlikka ham alohida vazifalar yuklatilgan edi. [5] Bundan tashqari qurilish yakunlanganidan so'ng ham vaqtinchalik temir yo'l qatnovining tashkil etilishi va nazorati aynan Turkiston general-gubernatorligi tasarrufida qoldirilgan. 1867 yil 4-iyunda chor hukumati bosib olingan joylarda favqulodda Turkiston general-gubernatorligi tuzilishi va gubernatorlikka bosh etib, K.P.Kaufmannning tayinlinishi va unga boshqa gubernatorlik rahbarlariga berilmagan bir qancha mustaqil vazifalar berilishi [6] keyinchalik ushbu boshqa Turkiston generallar ham ushbu imtiyozlardan to'la foydalanishiga zamin yaratdi. 1888 yilda temir yo'l ruxsatnomalarini berish masalasida ham Turkiston general-gubernatorligi Rozenbaxga Rossiya Harbiy Vazirining telegrammasi jo'natilishi ham temir yo'lga oid ishlar gubernatorlik bilan hal etilishidan darak berar edi.

Samarqanddagi ochilish marosimiga ketayotgan maxsus mehmonlar sifatida ingliz sayyohi shuni alohida ta'kidlaydiki, yo'lovchi vagonlari yetishmagan. Oksusdan [7] kelgan birinchi poyezd oddiy yuk platformalaridan iborat bo'lgan. Ularning ustiga bi qator savdo taxtalari rus dehqonining kulbasi shaklida qo'pol ravishda o'rnatilgan, taxtalar orasidagi teshiklarni qoplash uchun ichkariga oddiy paxta bosmasidan qiliqngan astar qo'pol yog'och skemeykalar va stollar bilan jihozlangan edi. Ushbu platformalarning bir nechtasi ochiq havoda o'tirishni afzal ko'rganlar uchun soyabon bilan qoplangan edi. [8] Temir yo'llarning butun liniyasi qat'iy nazorat ostida edi.

Samarqandga tashrif buyuruvchilarni olib borgan festival poyezdi haqida yaxshiroq tasavvurga ega bo'lish uchun, agar poyezdlar hech qanday zinapoyasiz edi va bu yangi qurilgan Marvdan Samarqandga chiqish juda oson yoki yoqimli emasligini bildirardi. Vagonlar yerdan besh fut balandlikda, yordamsiz kirib-chiqish juda oson yoki yoqimli emas edi, ayniqsa, Buxorodagi loyiha bosqichidan o'tib ketgan ko'pgina bekatlarda ham platformalar yo'qligi sababli. Shuning uchun poyezdlar ehtiyotkorlik bilan narvonlar bilan jihozlangan edi.

Dastlabki poyezd Buxoroga kirib kelganda Turkiston general-gubernatori Rozenbax, general va qurilish boshlig'i Annenkov, siyosiy agent M.Charikov [9] va boshqa mehmonlar hamda ko'plab salla kiygan mahalliy aholi ularni kutub oladi. Rossiya temir yo'l batalyonining orkestri tansiyasi kirish qismida kuy chalayotgan edi, oq qalpoqcha, oq tunikalar va etik kiygan erkaklar qizil rang charm shimda edi. Bular Turkiston qo'shinlarining o'ziga xos formasi xisoblanardi. Uzoqroq masofada, ko'rinarliroq joyda esa qora libosda qora qo'y terisidan tikilgan bosh kiyim kiygan Buxoro faxriy qorovuli turardi [10]. Ochilish marosimida polkovnik Alixanov, ikki general Rozenbax va Annenkov loyihaning muvaffaqiyatli yakunlanganligi haqida so'zladilar. Keyin chodirlar ichiga mehmonlar uchun dasturxon yoziladi. Chodirning yon tomonlarida bir yoki ikki vazirni o'z ichiga olgan bir qator chiroyli kiyingan buxororliklar muqarrar ravishda do'stlari bilan

to'ldirilgan stollar ustida tantanali o'tirish edi. Ammo ularning birontasi ham taomlanmadi, chunki o'sha vaqtda musulmonlar odatiga ko'ra ro'za oyi bo'lganligi sababli quyosh botgunga qadar ovqat va ichimlik ishish mumkin emas edi. Birinchi poyezdning keyingi manzil Samarqand shaxriga kirib kelishi osiyoliklarni juda hayratga soldi. Mahalliy aholi bayroqlar bilan bezatilgan dastlabki sehrli olov arabani juda qiziqish bilan tomosha qildilar. So'ng gubernator uyida ziyofatlar, qo'chqorlar jangi, mahalliy aholining raqslari kabilar bilan bayram davom etdi. Mahalliy homiy jamiyati tomonidan adolatli va qiziq ot poygasi ham tashkil etilib, unda rus va mahalliy aholi otlari bilan chavandozlar ishtirok etdilar. Bosh sovrinlardan biri esa temir yo'l xodimlaridan biriga hurmat belgisi sifatida topshiriladi. Bayramning juda tezlik bilan tashkillanishi va temir yo'l ochilishi vaqtida ham qurulish ishlarining qolgan qismi hali ham davom ettirilayotgan edi. Shunday qilib, 1888 yil Kaspiyorti temir yo'li "yer yuzining jannati" deb nom olgan Samarqand shaxrigacha yetib keladi va keyingi temir yo'l tarmog'i Toshkentga qadar davom ettirilguncha 10 yildan ortiq vaqt yakuniy stansiya bo'lib qoladi. [11]

XULOSA

1888-yilgi Samarqand temir yo'li ochilish marosimi Rossiya imperiyasining xalqaro maydonda o'z qudratini namoyish etish istagi bilan chegara xavfsizligini ta'minlash zarurati o'rtasidagi ziddiyatni yaqqol namoyon etdi. Chet elliklarga nisbatan qo'llanilgan tanlab yondashuvli ruxsatnoma tizimi aynan shu ikki omil o'rtasidagi muvozanatni saqlash vositasi bo'lgan. Shunga qaramay, ushbu tadbir Yevropa va Markaziy Osiyo o'rtasidagi madaniy aloqalarning kengayishiga ham turtki berdi — xorijiy mehmonlarning mintaqaga tashrif buyurishi orqali Samarqand va uning atrofidagi hayot, tarix hamda madaniyat haqida bevosita va aniq tasavvurlar Yevropa jamoatchiligiga yetib bordi, bu esa o'z navbatida ikki dunyo o'rtasidagi o'zaro tanishuv va qiziqishning yangi bosqichini boshlab berdi. O'rta Osiyo aholisi temir yo'l orqali kirib kelgan o'sha davr texnologiyalarini qiziqish bilan kutib olib, foydalanishga harakat qildi va xattoki oradan bir necha yildan so'ng Buxoro amiri o'z hisobidan temir yo'lning yangi yo'nalishlari qurulishiga mablag' sarflab, temir yo'llar tarmog'ini yanada kengaytirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] .O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Markaziy va Janubiy Osiyo: mintaqaviy o'zaro bog'liqlik. Tahdidlar va imkoniyatlar" xalqaro konferensiyasidagi nutqi // <https://president.uz/oz/lists/view/4484> (16.07.2021)
- [2] . Dobson G. Russia's railway advance into Central Asia. — London, 1890.
- [3] . O'zbekistonning yangi tarixi. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida / Tuzuvchilar: H. Sodiqov, R. Shamsutdinov, P. Ravshanov va boshq. — Toshkent: Sharq, 2000.
- [4] . O'zMA, I-3-jamg'arma, 1-ro'yxat, 10-ish, 27-28-29-betlar.
- [5] . Ochilidiev F. Buxoro amirligida temir yo'llar qurilish tarixidan // O'zbekiston milliy universiteti xabarlar, 2025, [1/2/1] ISSN 2181-7324.
- [6] . Pierce R. Russian Central Asia 1867-1917. — Berkeley and Los Angeles: University of California press, 1960.
- [7] . Xoliqova R. Rossiya-Buxoro: tarix chorrahasida. — Tashkent, 2005
- [8]. Горшенина С. Закаспийская железная дорога: рождение мифа // Восток Свыше. Духовный, литературно-исторический журнал. — Ташкент, 2014. — Вып. XXXIII, № 1-2. — С. 74.
- [9] . Исторический очерк развития путей сообщения в России / под ред. П. Х. Спасского. — СПб., 1913. — С. 33.
- [10] . Чернов О. А. Деятельность Российского политического агента Н. В. Чарыкова в Бухарском эмирате // Известия Саратовского университета, 2008. — Т. 8.

B.X. KARMISHEVA ILMIY MEROSIDA O'ZBEKISTON XALQLARINING AN'ANAVIY MADANIYATI

Amirbek Ashirbayevich TAG'BAYEV

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Markaziy Osiyo xalqlari tarixi va etnologiyasi kafedrası

Annotatsiya: Maqolada taniqli etnograf B.X. Karmishevaning ilmiy merosida O'zbekiston va unga tutash hududlar aholisining an'anaviy madaniyatiga oid materiallar tarixshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Olimaning dala-etnografik kuzatuvlarida an'anaviy xo'jalik, turar joy, hunarmandchilik, urf-odat va marosimlar hamda etnomadaniy aloqalarga oid ma'lumotlarning tarixiy-etnografik manba sifatidagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: B.X. Karmisheva, etnografiya, an'anaviy madaniyat, moddiy madaniyat, ma'naviy madaniyat, an'anaviy xo'jalik, etnomadaniy jarayonlar.

Аннотация. В статье с историографической точки зрения анализируются материалы по традиционной культуре населения Узбекистана и сопредельных территорий в научном наследии известного этнографа Б.Х. Кармышевой. Раскрывается источниковедческое значение ее полевых этнографических материалов по традиционному хозяйству, жилищу, ремеслам, обычаям и обрядам, а также этнокультурным связям.

Ключевые слова: Б.Х. Кармышева, этнография, традиционная культура, материальная культура, духовная культура, традиционное хозяйство, этнокультурные процессы.

Abstract. The article analyzes, from a historiographical perspective, materials on the traditional culture of the population of Uzbekistan and adjacent regions in the scholarly legacy of the ethnographer B.Kh. Karmysheva. Particular attention is paid to the source value of her field ethnographic data on traditional economy, dwellings, crafts, customs and rituals, and ethnocultural contacts.

Keywords: B.Kh. Karmysheva, ethnography, traditional culture, material culture, spiritual culture, traditional economy, ethnocultural processes.

KIRISH

XX asrda Markaziy Osiyoda olib borilgan etnografik dala tadqiqotlari an'anaviy madaniyat tarixini o'rganishda muhim manbalar sirasiga kiradi. O'tgan asr o'rtalarida etnograflar tomonidan qayd etilgan xo'jalik shakllari, turar joy turlari, hunarmandchilik an'analari, urf-odat va marosimlarning ayrimlari keyingi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar natijasida transformatsiyaga uchradi. B.X. Karmishevaning O'zbekiston janubi va Markaziy Osiyoning boshqa hududlarida to'plagan dala materiallari ham aynan shu jihati bilan qimmatlidir: ular an'anaviy turmushning muayyan davrdagi holatini etnografik dalillar asosida tasavvur qilish imkonini beradi.

B.X. Karmisheva asarlarida an'anaviy madaniyat masalalari xo'jalik, tabiiy-geografik muhit, etnik tarix va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq holda yoritilgan. Ayniqsa, Movarounnahrda o'troq dehqonchilik bilan ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi chorvachilik o'rtasidagi tarixiy aloqalar olima tadqiqotlarida muhim o'rin egallaydi. Karmisheva mazkur xo'jalik shakllarini bir-biridan mutlaqo ajralgan tizimlar sifatida emas, balki uzoq davom etgan iqtisodiy va madaniy munosabatlar jarayonida shakllangan hodisalar sifatida tahlil qiladi [1; 2].

Karmisheva to'plagan materiallarda bunday xo'jalik-madaniy aloqalarning izlari kundalik turmushning turli sohalarida ko'rinadi. O'troqlashib borgan chorvador guruhlar voha dehqonchilik madaniyati va muqim turmushning ayrim unsurlarini o'zlashtirgan. Ayni paytda qadimdan o'troq aholi turmushida ham chorvador guruhlarga xos ayrim belgilar uchragan. Aralash nikohlar, qo'shnichilik, xo'jalik hamkorligi va bozor munosabatlari uy-joy, kiyim-kechak, xo'jalik anjomlari, oziq-ovqat va urf-odatlardagi o'zaro ta'sirni kuchaytirgan [1]. Bizningcha, bu ma'lumotlar Karmisheva asarlarida etnik guruhlar o'rtasidagi madaniy chegaralar qat'iy va o'zgarmas hodisa sifatida talqin qilinmaganini ko'rsatadi.

An'anaviy xo'jalik Karmisheva ilmiy merosining asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Janubiy hududlardagi o'zbek etnografik guruhlarini tavsiflar ekan, u xo'jalik xususiyatlarini mazkur guruhlarining tarixiy shakllanish jarayoni bilan bog'laydi. Qadimdan o'troq aholida sug'orma dehqonchilik, bog'dorchilik va hunarmandchilik yetakchi o'rin tutgan bo'lsa, Dashti Qipchoq kelib chiqishli ayrim guruhlarda chorvachilik lalmi dehqonchilik bilan qo'shib olib borilgan. "Turk" etnografik guruhida esa chorvachilik an'analari nisbatan barqaror saqlangan [1; 3]. E'tiborli jihati shundaki, Karmisheva xo'jalik shaklining o'zini etnik mansublikni aniqlovchi yetarli mezon deb hisoblamaydi; uni etnonim, shajara, til, hududiy joylashuv va boshqa etnografik ma'lumotlar bilan qiyoslaydi.

Olimaning 1969-yilda e'lon qilingan chorvachilik tipologiyasida ham shu uslub yaqqol ko'rinadi. Karmisheva chorvachilik turlarini ajratishda oilaning harakatchanlik darajasi, mavsumiy ko'chish masofasi, yaylovlardan foydalanish, chorvani qishda saqlash, yem-xashak tayyorlash, dehqonchilik bilan bog'liqlik hamda cho'ponlik mehnatini tashkil etish kabi mezonlarga murojaat qilgan [4]. Mazkur tasnif chorvachilik xo'jaligining mahalliy sharoitga qarab turli ko'rinishlarda mavjud bo'lganini ko'rsatishi bilan ahamiyatlidir.

B.X. Karmishevaning moddiy madaniyatga oid kuzatuvlarida turar joylar alohida o'rin tutadi. Olima ularning konstruksiyasi, ichki tuzilishi, mahalliy nomlari va amaliy vazifalarini qayd etgan. Xususan, "turk" etnografik guruhiga xos lochig (kapa) bilan Dashti Qipchoq kelib chiqishli o'zbeklar orasida tarqalgan panjarali qora uy – o'tovning farqli jihatlarini ko'rsatadi [3]. Uning kuzatuvlariga ko'ra, XX asr o'rtalariga kelib ayrim ko'chma turar joylar doimiy yashash joyi sifatidagi avvalgi mavqeini yo'qotib, yozgi oshxona, mavsumiy yoki vaqtinchalik turar joy vazifasini bajara boshlagan. Tarixiy-etnografik nuqtayi nazardan, aynan shunday qaydlar moddiy madaniyatdagi o'zgarishlarni davrlar kesimida qiyoslash uchun muhimdir.

Karmisheva o'tovning ichki jihozlanishiga ham batafsil e'tibor qaratgan. Kigiz va palaslar, osma xaltalar, chiy to'siqlar, naqshli sandiqlar va boshqa buyumlar haqidagi qaydlar bunga misol bo'la oladi. Olima ularni faqat tashqi ko'rinishi yoki bezagi bo'yicha tavsiflamaydi; buyumlarning tayyorlanish usuli, ustalari, mahalliy ishlab chiqarish markazlari va kundalik turmushdagi vazifalariga ham e'tibor beradi [5]. Shu bois mazkur ma'lumotlar an'anaviy hunarmandchilik va turar joy madaniyatini o'rganishda konkret etnografik dalil sifatida qimmatlidir.

Karmisheva qaydlarida moddiy madaniyatning ayrim unsurlari marosimiy mazmun bilan ham bog'lanadi. Masalan, o'tov bir tomondan turar joy bo'lsa, ikkinchi tomondan muayyan marosimlarda ramziy vazifa bajargan. Kelin-kuyov o'tovining maxsus bezatilishi va ayrim bezaklarning himoya mazmunida talqin qilinishi bunga misoldir [5]. Keyingi davrlarda bunday unsurlarning dastlabki marosimiy mazmuni zaiflashib, bezak vazifasi kuchaygani ham Karmisheva materiallarida kuzatiladi.

Olimaning turli asarlarida ziyoratgohlar, diniy tasavvurlar, oilaviy va dafn-motam marosimlari, musulmon ruhoniylari, xalq sayillari, ko'pkari, shajara hamda mehnat folkloriga oid ma'lumotlar ham qayd etilgan [1; 7]. Bu materiallarni bir tizimda ko'rib chiqish Karmishevaning ma'naviy madaniyatga oid kuzatuvlari kundalik xo'jalik va jamoa hayoti bilan chambarchas bog'langanini ko'rsatadi. Ayrim hollarda marosim, xo'jalik ehtiyoji va mahalliy jamoaning ijtimoiy munosabatlari bir hodisa doirasida namoyon bo'ladi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Tarixshunoslik nuqtayi nazaridan Karmisheva merosini o'rganishda uning dala kuzatuvlari bilan nazariy talqinlarini bir-biridan farqlash zarur. Olimaning ayrim tushuncha va izohlari sovet etnografiyasida hukmron bo'lgan metodologik qarashlar ta'sirida shakllangan. Biroq bevosita ekspeditsiyalar davomida yig'ilgan faktik materiallarning manbaviy qiymati bundan kamaymaydi. Keyingi tadqiqotchilarning Karmisheva qaydlariga qayta-qayta murojaat qilgani ham buning dalilidir [6; 7]. Tahlilimizga ko'ra, uning ilmiy merosining bugungi kundagi ahamiyati, avvalo, turli davrlarda yig'ilgan etnografik ma'lumotlarni o'zaro qiyoslash imkoniyatida namoyon bo'ladi.

XULOSA

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, B.X. Karmisheva O'zbekiston xalqlarining an'anaviy madaniyatini xo'jalik, turar joy, hunarmandchilik, urf-odat va marosimlar hamda etnomadaniy aloqalar bilan bog'liq holda o'rgangan. Uning dala qaydlarining muhim tomoni – an'anaviy turmush unsurlarining XX asr o'rtalaridagi holatini bevosita kuzatuvlar asosida aks ettirganidadir. Shu jihatdan Karmisheva materiallarini keyingi davr etnografik ma'lumotlari bilan qiyoslash an'anaviy madaniyatdagi o'zgarishlarni kuzatishga yordam beradi. Bizningcha, olimaning ilmiy merosi nafaqat O'zbekiston etnografiyasi tarixini o'rganish, balki bugungi kunda o'zgargan yoki amaliy hayotdan chiqib borayotgan ayrim xo'jalik, turar joy, hunarmandchilik va marosim an'analarning tarixiy ko'rinishini tiklash uchun ham muhim manba bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – М.: Наука, 1976. – 323 с.
2. Кармышева Б.Х. «Кочевая степь» Мавераннахр и ее население в конце XIX – начале XX в. (по этнографическим данным) // Советская этнография. – 1980. – № 1. – С. 44–55.
3. Кармышева Б.Х. Этнографическая группа «тюрок» в составе узбеков (историко-этнографические данные) // Советская этнография. – 1960. – № 1. – С. 3–22.
4. Кармышева Б.Х. Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана (конец XIX – начало XX века) // Советская этнография. – 1969. – № 3. – С. 44–50.
5. Кармышева Б.Х. Юрта в современном быту узбеков. Мастера ее убранства // Народные мастера. Традиции, школы. Вып. 1 / Под ред. М.А. Некрасовой. – М.: Изобразительное искусство, 1985. – С. 256–268.
6. Алексеев В.П., Басилов В.Н. [Рец. на кн.:] Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., 1976 // Советская этнография. – 1977. – № 5. – С. 171–174.
7. Абашинов С.Н. «В лабиринтах этногенеза и этнической истории»: труды Б.Х. Кармышевой как наследие советской этнографии // Оазисы Шелкового пути: современные проблемы этнографии, истории и источниковедения народов Центральной Азии: К 100-летию д-ра ист. наук Б.Х. Кармышевой / отв. ред. и сост. Т.В. Котюкова. – М.: Исламская книга, 2018.

MANG'ITLAR DAVRIDA IJTIMOY-IQTISODIY HAYOT

Eshqulov Elyor Ashur o'g'li

Qarshi davlat universiteti, Tarix fakulteti

Tarix mutaxassisligi, 2-kurs magistranti

e-mail: eloreshequlov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot ishida XVIII asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy manzarasi, mang'itlar sulolasi davridagi islohotlar va ularning natijalari tahlil qilingan. Tadqiqotda yer egaligi shakllari, soliq tizimi, ichki va tashqi savdo aloqalari hamda hunarmandchilikning rivojlanish bosqichlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Amirlik, Mang'itlar, ijtimoiy hayot, yer egaligi, soliq tizimi, savdo, hunarmandchilik, protektorat, iqtisodiy islohotlar, bozor tizimi, ijtimoiy tabaqalanish.

Аннотация: В данной исследовательской работе анализируется социально-экономическая панорама Бухарского эмирата во второй половине XVIII – начале XX веков, реформы в период правления династии Мангытов и их результаты. В исследовании освещаются формы землевладения, налоговая система, внутренние и внешние торговые связи, а также этапы развития ремесленничества.

Ключевые слова: Эмират, Мангыты, социальная жизнь, землевладение, налоговая система, торговля, ремесленничество, протекторат, экономические реформы, рыночная система, социальная стратификация.

Abstract: *This research paper analyzes the socio-economic landscape of the Emirate of Bukhara in the second half of the 18th century – the beginning of the 20th century, the reforms during the Manghit dynasty, and their outcomes. The study highlights the forms of land ownership, the tax system, domestic and foreign trade relations, and the development stages of handicrafts.*

Keywords: *Emirate, Manghits, social life, land ownership, tax system, trade, handicrafts, protectorate, economic reforms, market system, social stratification.*

KIRISH

XVIII asrning ikkinchi yarmida Buxoro siyosiy hayotida Mangʻitlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi Markaziy Osiyo tarixida muhim siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy oʻzgarishlar davrini boshlab berdi. Mangʻitlar hukmronligi davrida Buxoro amirligining davlat boshqaruvi, ijtimoiy tuzilishi va iqtisodiy munosabatlarida anʻanaviylik bilan siyosiy markazlashuv jarayonlari oʻzaro uygʻunlashdi.

Mazkur davr iqtisodiyotining asosini qishloq xoʻjaligi, chorvachilik va hunarmandchilik tashkil etgan. Ayniqsa, sugʻorma dehqonchilik aholining asosiy tirikchilik manbai boʻlib, iqtisodiy barqarorlik koʻp jihatdan suv resurslari va sugʻorish inshootlarining holatiga bogʻliq boʻlgan. Shu bilan birga, Buxoro, Samarqand, Qarshi, Karmana va boshqa shaharlarda hunarmandchilik hamda savdo munosabatlari rivojlangan.

Mangʻitlar davrining ijtimoiy-iqtisodiy tizimi murakkab va koʻp qatlamli xarakterga ega boʻlib, unda amir, saroy amaldorlari, yirik yer egalari va diniy ulamolar yuqori ijtimoiy mavqeni egallagan. Savdogarlar, hunarmandlar va kichik yer egalari oʻrta qatlamni tashkil qilgan boʻlsa, dehqonlar jamiyatning asosiy qismini tashkil etgan.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, Mangʻitlar davridagi yer, soliq, ishlab chiqarish va savdo munosabatlarini oʻrganish Buxoro amirligining iqtisodiy imkoniyatlari, ijtimoiy tabaqalanishi va davlat boshqaruvi mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi — Mangʻitlar sulolasi hukmronligi davrida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy tizimini, uning asosiy tarkibiy qismlari va rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- Mangʻitlar davrining ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlarini aniqlash;
- jamiyatning ijtimoiy tabaqalanishi va uning iqtisodiy munosabatlardagi oʻrnini tahlil qilish;
- yer egaligi shakllarini oʻrganish;
- soliq tizimining asosiy xususiyatlarini aniqlash;
- qishloq xoʻjaligi, hunarmandchilik va savdo rivojini tahlil qilish;
- XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz omillarini koʻrsatish.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tarixiy jarayonlarni xolis va tizimli tahlil qilish maqsadida bir nechta ilmiy-metodologik yondashuvlardan foydalanildi.

Avvalo, tarixiylik tamoyili asosida Mangʻitlar davrining ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlari ularning yuzaga kelish va rivojlanish sharoitlari bilan bogʻliq holda oʻrganildi. Bu yondashuv orqali XVIII asrning ikkinchi yarmidan XX asr boshlarigacha boʻlgan davrda iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarning oʻzgarish dinamikasini aniqlashga eʼtibor qaratildi.

Tizimli yondashuv asosida yer egaligi, soliq tizimi, qishloq xoʻjaligi, hunarmandchilik va savdo alohida hodisalar sifatida emas, balki yagona ijtimoiy-iqtisodiy tizimning oʻzaro bogʻliq elementlari sifatida koʻrib chiqildi.

Qiyosiy-tarixiy metod orqali Buxoro amirligidagi iqtisodiy munosabatlarning anʻanaviy shakllari va davrning yangi iqtisodiy ehtiyojlari oʻrtasidagi munosabat tahlil qilindi.

Shuningdek, institutsional yondashuv asosida davlat boshqaruvi, soliq yigʻish mexanizmlari, yer munosabatlari va diniy muassasalarning iqtisodiy hayotdagi oʻrni oʻrganildi.

Tadqiqotda tarixiy manbalar, ilmiy adabiyotlar va tarixshunoslikda shakllangan ilmiy qarashlarning umumlashtirilgan tahlilidan foydalanildi.

NATIJALAR

1. Mang'itlar davrining ijtimoiy-iqtisodiy tizimi

Tadqiqot natijalari Mang'itlar davrida Buxoro amirligi iqtisodiyotining asosiy xususiyati uning agrar xarakterga ega bo'lganida namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi, chorvachilik va hunarmandchilik iqtisodiy hayotning asosiy tarmoqlari bo'lgan.

Sug'orma dehqonchilik ayniqsa muhim ahamiyat kasb etgan. Amudaryo va Zarafshon havzalaridagi suv manbalari hamda sug'orish tizimlari dehqonchilikning rivojlanishi uchun asosiy shartlardan biri bo'lgan. Shu sababli suv inshootlarini saqlash va ulardan foydalanish nafaqat xo'jalik, balki ijtimoiy munosabatlarning ham muhim elementi hisoblangan.

Iqtisodiyotning an'anaviy xarakteri ishlab chiqarish texnologiyalarining nisbatan sust rivojlanishida ham namoyon bo'lgan. Mehnat unumdorligining pastligi va ishlab chiqarishning asosan qo'l mehnatiga tayanishi iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini cheklagan.

.2. Jamiyatning ijtimoiy tuzilishi

Mang'itlar davrida Buxoro amirligi jamiyati qatlamlarga bo'lingan murakkab ijtimoiy tuzilishga ega bo'lgan. Uning yuqori pog'onasida amir, saroy amaldorlari, yirik yer egalari va diniy ulamolar turgan.

Mazkur guruhlar siyosiy hokimiyat bilan bir qatorda muayyan iqtisodiy resurslar ustidan ham katta ta'sirga ega bo'lgan. Diniy muassasalar va vaqf mulklari ham iqtisodiy tizimda alohida o'rin egallagan.

Jamiyatning o'rta qatlamini savdogarlar, hunarmandlar va kichik yer egalari tashkil qilgan. Ular shahar va bozor iqtisodiyotining rivojlanishida muhim rol o'ynagan.

Aholining katta qismini esa dehqonlar tashkil etgan. Ularning iqtisodiy faoliyati davlat va yer egalari bilan bog'liq bo'lib, turli soliq va majburiyatlarni bajarish ular zimmasidagi asosiy iqtisodiy yuklardan biri bo'lgan.

3.3. Yer egaligi munosabatlari

Mang'itlar davrida yer egaligining bir necha shakllari mavjud bo'lgan. Ular orasida davlat yerlari, xususiy mulk va vaqf yerlari alohida ahamiyat kasb etgan.

Davlat tasarrufidagi yerlar amirlikning iqtisodiy resurslaridan biri bo'lib, ulardan foydalanish davlat boshqaruvi va xizmat munosabatlari bilan chambarchas bog'langan.

Vaqf yerlari masjid, madrasa va boshqa diniy muassasalarni moddiy jihatdan ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Shu sababli vaqf xo'jaligi diniy hayot bilan bir qatorda iqtisodiy tizimning ham muhim tarkibiy qismi bo'lgan.

Xususiy yer egaligi esa yirik yer egalari qo'lida muayyan darajada jamlangan. Yer resurslarining notekis taqsimlanishi jamiyatdagi iqtisodiy tabaqalanishni kuchaytiruvchi omillardan biri bo'lgan.

3.4. Soliq tizimi

Soliq tizimi Mang'itlar davlatining iqtisodiy boshqaruvida muhim o'rin egallagan. Soliq tushumlari davlat xazinasini shakllantirish va boshqaruv tizimini moliyalashtirishning asosiy manbalaridan biri bo'lgan.

Davr iqtisodiy munosabatlarida xiroj, zakot, tanobona kabi soliqlar va turli yig'imlar mavjud bo'lgan. Ularning undirilishi aholi xo'jalik faoliyati bilan bevosita bog'liq edi.

Soliq yukining asosiy qismi qishloq aholisi, xususan dehqonlar zimmasiga tushgan. Soliq undirish jarayonida mahalliy amaldorlarning vakolatlari keng bo'lgani sababli ayrim hollarda yig'imlarning oshirilishi va suiiste'molliklar yuzaga kelgan. Bunday holatlar aholining iqtisodiy ahvoriga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

3.5. Qishloq xo'jaligi va dehqonchilik

Qishloq xo'jaligi Mang'itlar davri iqtisodiyotining asosiy tarmog'i bo'lib qolgan. Sug'orma dehqonchilikda suv resurslaridan foydalanish ishlab chiqarishning samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri edi.

Donli ekinlar, bog‘dorchilik va poliz mahsulotlari yetishtirish bilan bir qatorda chorvachilik ham iqtisodiy hayotda muhim o‘rin tutgan.

Biroq qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish vositalari va texnologiyalarining an‘anaviyligi mehnat unumdorligining yuqori bo‘lishiga imkon bermagan. Yer va suv resurslaridan foydalanishdagi tengsizlik ham dehqonlarning iqtisodiy imkoniyatlarini cheklagan.

3.6. Hunarmandchilik va shahar iqtisodiyoti

Shaharlar iqtisodiy hayotida hunarmandchilik muhim o‘rin egallagan. Kulolchilik, temirchilik, zargarlik, to‘qimachilik va boshqa hunarmandchilik tarmoqlari aholining kundalik ehtiyojlarini ta‘minlagan.

Hunarmandchilik asosan kichik ustaxonalar doirasida tashkil etilgan bo‘lib, ishlab chiqarishning asosiy shakli qo‘l mehnatiga asoslangan. Hunarmandlar ichki bozorni mahsulotlar bilan ta‘minlash bilan birga, savdo aloqalari orqali boshqa hududlarga ham mahsulot yetkazib bergan.

Shu bilan birga, ishlab chiqarish ko‘lamining kichikligi va texnologik yangiliklarning cheklanganligi hunarmandchilikning sanoat ishlab chiqarishiga aylanish jarayonini sekinlashtirgan.

3.7. Ichki va tashqi savdo

Savdo Buxoro amirligi iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan. Ichki savdo shaharlar, qishloqlar va bozorlardagi iqtisodiy almashinuvni ta‘minlagan.

Tashqi savdo munosabatlari orqali Buxoro amirligi Rossiya, Eron, Afg‘oniston va boshqa hududlar bilan iqtisodiy aloqalar olib borgan. Savdo tarkibida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari, chorvachilik mahsulotlari va hunarmandchilik buyumlari muhim o‘rin egallagan.

Savdo aloqalarining rivojlanishi shaharlarning iqtisodiy ahamiyatini oshirgan bo‘lsa-da, XIX asr davomida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosiy va iqtisodiy ta‘sirining kuchayishi Buxoro amirligining tashqi iqtisodiy munosabatlarida yangi sharoitlarni yuzaga keltirdi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari Mang‘itlar davridagi Buxoro amirligi ijtimoiy-iqtisodiy tizimi bir tomondan an‘anaviy agrar munosabatlarga, ikkinchi tomondan esa kengayib borayotgan bozor va tashqi savdo aloqalariga tayanganini ko‘rsatadi.

Davr iqtisodiyotining asosiy ziddiyati an‘anaviy ishlab chiqarish munosabatlari bilan yangi iqtisodiy ehtiyojlar o‘rtasidagi tafovutda namoyon bo‘lgan. Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyotning tayanchi bo‘lib qolgan bir vaqtda shaharlar, hunarmandchilik va savdo munosabatlarining rivojlanishi iqtisodiy hayotning murakkablashib borishiga olib kelgan.

Yer egaligi tizimi va soliq munosabatlari esa ushbu jarayonlarning ijtimoiy oqibatlarini belgilab bergan. Yer va iqtisodiy resurslarning nisbatan notekis taqsimlanishi ijtimoiy tabaqalanishni kuchaytirgan. Ayniqsa, dehqonlarning soliq va turli majburiyatlarni bajarishi ularning iqtisodiy imkoniyatlariga ta‘sir ko‘rsatgan.

Shu bilan birga, Mang‘itlar davri iqtisodiyotini faqat turg‘unlik nuqtayi nazaridan baholash biryoqlama yondashuv bo‘lishi mumkin. Mazkur davrda sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik, ichki bozor va xalqaro savdo aloqalari mavjud bo‘lgan hamda ayrim hududlarda iqtisodiy faollik saqlanib qolgan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida tashqi siyosiy-iqtisodiy bosimning kuchayishi Buxoro amirligining iqtisodiy rivojlanish sharoitlarini sezilarli darajada o‘zgartirdi. Rossiya imperiyasi bilan iqtisodiy aloqalarning kengayishi mahalliy bozorlarning tashqi savdo tizimiga tobora ko‘proq jalb etilishiga olib keldi.

Demak, Mang‘itlar davridagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni an‘anaviy feodal munosabatlar, davlatning fiskal siyosati, qishloq xo‘jaligi, shahar hunarmandchiligi va tashqi savdo omillarining o‘zaro ta‘siri asosida baholash maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Mang'itlar davrida Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy tizimi asosan agrar xarakterga ega bo'lgan va uning faoliyati sug'orma dehqonchilik, yer egaligi, soliq munosabatlari, hunarmandchilik hamda savdo aloqalarining o'zaro bog'liqligi asosida shakllangan.

Jamiyatning ijtimoiy tuzilishida amir, saroy amaldorlari, yirik yer egalari va diniy ulamolar yuqori mavqega ega bo'lgan bo'lsa, savdogarlar va hunarmandlar shahar iqtisodiyotining faol qatlamini tashkil etgan. Dehqonlar esa aholining asosiy qismini tashkil qilib, soliq va boshqa majburiyatlarni bajarish orqali davlat iqtisodiy tizimining muhim qismini ta'minlagan.

Yer egaligining davlat, xususiy va vaqf shakllari iqtisodiy munosabatlarning asosiy institutlari sifatida faoliyat ko'rsatgan. Soliq tizimi davlat xazinasining muhim manbai bo'lsa-da, uning aholiga tushirgan iqtisodiy yuki ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarda ziddiyatlarni kuchaytirgan.

Qishloq xo'jaligi, hunarmandchilik va savdo sohalarida muayyan iqtisodiy faollik mavjud bo'lganiga qaramay, ishlab chiqarishning an'anaviy xarakteri, texnologik yangilanishning sustligi va tashqi siyosiy-iqtisodiy bosimlar iqtisodiy modernizatsiya imkoniyatlarini cheklagan.

Umuman olganda, Mang'itlar davridagi Buxoro amirligining ijtimoiy-iqtisodiy tizimi an'anaviy institutlarning uzoq vaqt davomida saqlanib qolishi va tashqi iqtisodiy munosabatlarning kengayishi sharoitida rivojlangan murakkab tarixiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonlarni chuqur o'rganish Buxoro amirligining iqtisodiy taraqqiyoti, ijtimoiy tabaqalanishi va XIX–XX asrlar bo'sag'asidagi transformatsiya jarayonlarini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ziyo A. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2022.
2. Ahmedov B. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2021
3. Shamsutdinov R. O'zbekiston tarixining dolzarb masalalari. – Toshkent, 2023.
4. Kamoliddin Sh. O'rta Osiyo iqtisodiy tarixi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
5. Karimov N. Markaziy Osiyoda iqtisodiy jarayonlar. – Toshkent, 2023.
6. Muhammadiyev A. Yer va suv munosabatlari tarixi. – Toshkent: Fan, 2020.
7. Mukminova R. Buxoro amirligi ijtimoiy tuzumi. – Samarqand, 2020.
8. Toshboev S. Buxoro amirligi savdo munosabatlari. – Toshkent, 2018.
9. Alimuhamedov D. O'rta Osiyo qishloq xo'jaligi tarixi. – Buxoro, 2019.
10. Muhammadiyev A. Vaqf va mulk munosabatlari. – Toshkent, 2020.
11. Bobobekov H. Islomiy institutlar tarixi. – Toshkent, 2022.
12. Ahmedov B. O'rta Osiyoda feodal munosabatlar. – Toshkent, 2021.
13. Karimov N. Markaziy Osiyoda soliq tizimi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2023.
14. Muhammadiyev A. Yer-soliq munosabatlari tarixi. – Toshkent, 2020.
15. Mukminova R. Buxoro amirligida boshqaruv va soliq siyosati. – Samarqand, 2021.
16. Alimuhamedov D. O'rta Osiyo sug'orma dehqonchiligi. – Buxoro, 2019.
17. Kamoliddin Sh. Agrar munosabatlar tarixi. – Toshkent, 2020.
18. Toirov N. An'anaviy iqtisodiyot muammolari. – Toshkent, 2022.
19. Alimuhamedov D. O'rta Osiyo shahar hunarmandchiligi. – Buxoro, 2019.
20. Toshboev S. Buxoro amirligi savdo va hunarmandchiligi. – Toshkent, 2018.
21. Shamsutdinov R. O'zbekiston tarixida iqtisodiy modernizatsiya muammolari. – Toshkent, 2023.
22. Toshboev S. Markaziy Osiyo savdo yo'llari. – Toshkent, 2019.
23. Ahmedov B. O'rta Osiyo savdo munosabatlari tarixi. – Toshkent, 2021
24. Karimov N. Iqtisodiy siyosat va savdo. – Toshkent, 2023
25. Mukminova R. Buxoro amirligi inqirozi. – Samarqand, 2021.
26. Saidov A. Markaziy Osiyo va Rossiya munosabatlari. – Toshkent, 2020.
27. Karimov E. Tarixiy taraqqiyot va iqtisod. – Toshkent, 2024.
28. Ziyo A. O'zbekiston tarixiy jarayonlari. – Toshkent, 2022.

MARKAZIY OSIYO “PROTO-AQL MARKAZLARI” VA ZAMONAVIY THINK TANK MODELINING TARIXIY YANGILIGI MASALASI

Javokhir Ergashov Inomjon o‘g‘li

Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

e-mail: ergashevjavohirjon@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy “aql markazi” (think tank) institutining tarixiy yangiligi masalasi funksional-retrospektiv tahlil metodi asosida o‘rganiladi. Xalqaro tarixshunoslikda aql markazlarining genealogiyasi, G‘arb tajribasi doirasida RUSI (1831), Chatham House (1920), Brookings Institution (1927) va RAND Corporation (1948) tashkilotlari bilan o‘lchanadi. Markaziy Osiyoning ilmiy-maslahat institutlari esa bu genealogiyaga kiritilmaydi. Muallif ushbu bo‘shliqni to‘ldirish maqsadida zamonaviy aql markazining yetti funksiyasini operatsionallashtirib, O‘zbekiston hududida faoliyat yuritgan o‘n ikki tarixiy institutni yagona mezonlar tizimi asosida birlashtiradi. Tahlil natijalari ko‘rsatadiki, zamonaviy “aql markazlari”ga eng yuqori moslik ko‘rsatkichiga ega bo‘lgan Ulug‘bek akademiyasi 86 foizni, Xorazm Ma‘mun akademiyasi 79 foizni tashkil etadi. Maqolada, shuningdek, Alisher Navoiyning Ixlosiya–Xalosiya majmuasi vaqf daromadiga tayangan doimiy ekspert shtatiga ega bo‘lgani moliyaviy avtonomiyaning yagona tarixiy pretsedenti sifatida ko‘rib chiqiladi va bu an‘ananing uzilish sabablari tahlil qilinadi. Natijalar mustaqillik davri O‘zbekiston tahliliy tizimini tadqiq etish uchun nazariy-metodologik asos vazifasini bajaradi.

Kalit so‘zlar: “aql markazi”, think tank, proto-institut, funksional tahlil, Ulug‘bek akademiyasi, Xorazm Ma‘mun akademiyasi, Ixlosiya–Xalosiya majmuasi, vaqf, siyosat maslahat tizimi, institutsional mustaqillik, anaxronizm, O‘zbekiston tarixi.

Аннотация. В статье на основе метода функционально-ретроспективного анализа исследуется вопрос исторической новизны современного института “мозгового центра” (think tank). В международной историографии генеалогия мозговых центров традиционно рассматривается через такие западные организации, как RUSI (1831), Chatham House (1920), Brookings Institution (1927) и RAND Corporation (1948). Научно-консультативные институты Центральной Азии в данную генеалогию, как правило, не включаются. С целью восполнения этого пробела автор операционализирует семь функций современного мозгового центра и объединяет двенадцать исторических институтов, действовавших на территории Узбекистана, на основе единой системы критериев. Результаты анализа показывают, что наибольшую степень соответствия современным “мозговым центрам” демонстрирует Академия Улугбека - 86 %, тогда как Хорезмская академия Маъмуна соответствует данным критериям на 79 %. В статье также рассматривается комплекс Ихласия–Халосия Алишера Навои, располагавший постоянным штатом экспертов и опиравшийся на доходы вакфа, как единственный выявленный исторический прецедент финансовой автономии, анализируются причины прерывания данной традиции. Полученные результаты служат теоретико-методологической основой для дальнейшего исследования аналитической системы Узбекистана периода независимости.

Ключевые слова: “мозговой центр”, think tank, протоинститут, функциональный анализ, Академия Улугбека, Хорезмская академия Маъмуна, комплекс Ихласия–Халосия, вакф, система консультирования по вопросам политики, институциональная независимость, анахронизм, история Узбекистана.

Abstract. This article examines the historical novelty of the modern think tank as an institution through a functional-retrospective analytical approach. In international historiography, the genealogy of think tanks is conventionally traced through Western organizations such as RUSI (1831), Chatham House (1920), the Brookings Institution (1927), and RAND Corporation (1948). Scientific and advisory institutions of Central Asia, however, have generally been excluded from this genealogy. To address this gap, the author operationalizes seven functions of the modern think

tank and brings together twelve historical institutions that operated in the territory of Uzbekistan within a unified system of criteria. The analysis demonstrates that the Ulugh Beg Academy has the highest degree of correspondence with the characteristics of modern think tanks, scoring 86%, while the Khwarazm Ma'mun Academy scores 79%. The article also examines Alisher Navoi's Ikhlosiya–Khalosiya complex, which maintained a permanent expert staff financed through waqf revenues, as the only identified historical precedent for financial autonomy, and analyzes the reasons for the interruption of this tradition. The findings provide a theoretical and methodological foundation for studying Uzbekistan's analytical policy system during the post-independence period.

Keywords: *think tank, proto-institution, functional analysis, Ulugh Beg Academy, Khwarazm Ma'mun Academy, Ikhlosiya–Khalosiya complex, waqf, policy advisory system, institutional autonomy, anachronism, history of Uzbekistan.*

KIRISH

Zamonaviy siyosiy leksikada mustahkam o‘rin egallagan “aql markazlari” 1948-yilda RAND Corporation tashkil etilishi bilan mustaqil siyosat tadqiqoti instituti maqomi institutsional jihatdan mustahkamlandi[3, 563-b.]. Terminologik jihatdan yangi hisoblangan bu tushunchaning ildizlari, biroq, ancha qadimgi davrlarga borib taqaladi. Qadimgi Yunonistondagi Boule kengashlari, Choson davlatida Sejong Buyuk tomonidan tashkil etilgan “Olimlar jamiyati” (Jiphyeonjeon), Angliyadagi Witan kengashi[6, 49-b.] bularning barchasi hukmdor uchun strategik maslahat ishlab chiquvchi tuzilmalar bo‘lgan.

Ushbu tarixiy davomiyligni tan olish ilmiy adabiyotda umumiy tarzda uchraydi, ammo u hech qachon tizimli tahlil predmetiga aylanmagan. Aql markazlari nazariyasining asosiy vakillari T. Medvets[1, 1-b.], E. Rich[2, 9-b.], D. Stoun[4, 7-b.] va X. Pauts[5] institutning genealogiyasini G‘arb tajribasi doirasida quradilar. Ushbu maqolada, g‘arb modelidan farqli ravishda “aql markazlari”ni **funksional jihatdan qiyoslashga** harakat qilinadi. Ya’ni tarixiy institut “aql markazi bo‘lganmi yoki yo‘qmi” degan savol o‘rniga, “zamonaviy aql markazi bajaradigan funksiyalardan qaysilarini u bajargan va qaysilarini bajarmagan” degan savol qo‘yiladi. Bunday qo‘yilish anaxronizmdan himoyalangani, chunki u tarixiy institutga zamonaviy nom bermaydi, faqat funksional kesishmani qayd etadi.

Shundan kelib chiqib tadqiqotning asosiy savoli quyidagicha shakllantiriladi: ***zamonaviy “aql markazi” institutining tarixiy yangiligi nimadan iborat u bajaradigan funksiyalardami yoki ushbu funksiyalarning tashkiliy jamlanishidami?*** Ushbu kichik tadqiqot davomida shakllantirilgan zamonaviy aql markazi bajaradigan funksiyalarning har biri Markaziy Osiyo tarixida allaqachon mavjud bo‘lgan, ammo ular turli institutlar o‘rtasida taqsimlanganligi, institutning tarixiy yangiligi aynan ushbu funksiyalarni bitta doimiy tashkilot ichida birlashtirganligi gipotezasi tadqiqotning ilmiy yangiligi va tahliliy xulosalarni chiqarishga muhim ahamiyatga ega. Bu borada esa birinchi marta zamonaviy “aql markazlari” funksiyalari operatsional ko‘rsatkichlar tizimiga aylantirilib, O‘zbekiston hududidagi tarixiy institutlarga tizimli tarzda tatbiq etilganligini, turli davrlarda O‘zbekiston tarixida mavjud turli davlatlar boshqaruvida mavjud bo‘lgan o‘n ikki institut yagona shkala bo‘yicha tahlil qilinib, qiyosiy reyting tuzilganligini, “proto-aql markazi” tushunchasining metodologik chegaralari aniqlanganligini mazkur maqolamizning ilmiy yangiligi sifatida e’tirof etamiz.

MATERIALLAR VA METODLAR

Manbaviy baza. Tadqiqotning manbaviy asosini Abu Nasr Forobiyning “Fozil odamlar shahri”[10, 159–163-b.], Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”[11, 510-b.] hamda G‘iyosiddin Xondamirning “Makorim ul-axloq”[12, 36–37-b.] asarlari tashkil etadi. Bundan tashqari, vaqf hujjatlari va muassasalar tuzilmasiga oid ma’lumotlar, xususan Ixlosiya–Xalosiya majmuasining moliyaviy tuzilishi to‘g‘risidagi materiallar ham bu borada muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi manbalar asosida qadimda O‘zbekiston tarixida mavjud bo‘lgan va funksional jihatdan zamonaviy “aql markazlari” ga yaqin tashkilotlarga Boule, Olimlar jamiyati va Witan kengashlari bo‘yicha ma’lumotlar J. Maddikot tadqiqotlari[6, 49-b.] qiyoslash maqsadida jalb etildi. Tahlil

uchun zamonaviy aql markazining yetti funksiyasi operatsionallashtirildi (1-jadval). Har bir funksiya uchun tarixiy manbada aniqlanishi mumkin bo'lgan ko'rsatkichlar belgilandi. Bu yondashuvning afzalligi shundaki, u tahlilni tashkilotning nomi yoki huquqiy maqomiga emas, hujjatlashtirilgan amaliyotiga bog'laydi.

1-jadval. Zamonaviy “aql markazlari” funksiyalari

Funksiya	Mazmuni	Tarixiy manbadagi ko'rsatkichi
Bilim ishlab chiqarish	Yangi ilmiy bilim va empirik ma'lumot yaratish	Rasadxona, kuzatuv jadvallari, ilmiy asarlar
Siyosiy tahlil va tavsiya	Muammoni tahlil qilib, asoslangan tavsiya berish	Mashvarat bayoni, nasihatnoma, siyosatnoma janri
Mustaqil ekspertiza	Qarorni tashqi mezon asosida baholash	Kengashning rad etish huquqi, muqobil xulosa
Axborot to'plash, monitoring	Holatni muntazam qayd etish	Ayg'uchi/xabarchi tizimi, ro'znoma, soliq daftarlari
Jamoatchilik bilan muloqot	Bilimni keng auditoriyaga yetkazish	Ochiq majlis, madrasa darslari, ommaviy nusxa ko'chirish
Kadr tayyorlash	Tahliliy va boshqaruv kadrlarini yetishtirish	Shogirdlik tizimi, bitiruvchilarning davlat xizmatiga o'tishi
Institutsional xotira	Tajribani avloddan avlodga uzatish	Devon arxivi, bitikchi, kitobxona, uzluksiz dastur

Natijalar

2-jadval. Tarixiy institutlarning zamonaviy aql markazi funksiyalariga moslik darajasi

№	Institut	Davr	Moslik, %	Toifa
1	Ulug'bek akademiyasi / rasadxona	1424–1449	86	Eng yaqin
2	Xorazm Ma'mun akademiyasi	1004–1017	79	Eng yaqin
3	Saljuqiylar davlati devoni	XI asr	64	O'rta darajada yaqin
4	Xiva xonligi Majlisi va Nozirlar kengashi	1917	57	O'rta darajada yaqin
5	Somoniylar davri o'n devon tizimi	IX–X asr	36	Qisman yaqin
6	Amir Temur davri xavfsizlik kengashi	XIV–XV asr	36	Qisman yaqin
7	Xorazmshohlar Vakillar kengashi	XIII asr boshi	21	Uzoq
8	Turk xoqonligi qurultoyi[15, 136–138, 174-b.]	VI–VIII asr	21	Uzoq
9	Buxoro Davlat kengashi	XVIII–XX asr	21	Uzoq
10	Xiva Oliy kengashi	XIX asr	21	Uzoq
11	Qo'qon xon kengashi	XVIII–XIX asr	21	Uzoq
12	Ahamoniylar satraplik / hazarapatu tizimi	mil. avv. VI–IV asr	7	Juda uzoq

Siyosiy tahlil va tavsiya berish funksiyasi yuqorida qayd etilgan o'n ikki institutning barchasida to'liq yoki qisman darajada qayd etiladi. Bu kutilgan natija bo'lsa-da, maslahat berish qobiliyati institutni “aql markazi”ga yaqinlashtiruvchi belgi emas, chunki u har qanday hokimiyat tuzilmasiga xosdir. Bilim ishlab chiqarish kadr tayyorlash funksiyalari faqat akademiya turidagi ikki tuzilmada Xorazm Ma'mun akademiyasi va Ulug'bek akademiyasida to'liq darajada bajarilgan. Xonliklar kengashlarida, qurultoyda va Ahamoniylarda bu funksiyalar umuman kuzatilmaydi. Ya'ni bilim ishlab chiqarish qobiliyati maslahat berish qobiliyatidan sezilarli darajada kam tarqalgan.

Bundan tashqari, ko'rib chiqilgan institutlarning hech biri to'liq institutsional mustaqillikka ega bo'lmagan. Ma'mun akademiyasi, Ulug'bek akademiyasi va 1917-yildagi Xiva Majlisida qisman mustaqillik belgilari kuzatiladi. Qolgan to'qqiz institut hukmdorga to'liq qaram bo'lgan. Bu natija mustaqillik muammosining tarixiy chuqurligini ko'rsatadi. Alisher Navoiy tomonidan barpo etilgan Ixlosiya–Xalosiya majmuasi ko'rib chiqilgan barcha tuzilmalar orasida yagona bo'lib, unda moliyaviy avtonomiyaning aniq mexanizmi qayd etiladi. Majmua vaqf daromadiga tayangan va yetti nafar yuqori darajadagi olimdan iborat doimiy ekspert shtatiga ega bo'lgan. Olimlar vaqf mulklaridan olinadigan daromad hisobiga ta'minlangan, ya'ni ular bevosita davlat xazinasini hisobiga yashamagan.

MUHOKAMA

Olingan natijalar quyidagi umumlashtiruvchi xulosani asoslash imkonini beradi: zamonaviy “aql markazlari”ning tarixiy yangiligi funksiyalarni kashf etishda emas, ularni bitta tashkilot ichida birlashtirishdadir. Bilim ishlab chiqarish va kadr tayyorlash Ixlosiya majmuasida, siyosiy tahlil va tavsiya ayg'uchi hamda mashvarat institutida, jamoaviy ekspertiza qurultoy va jonqiyda, institutsional xotira esa devon bitikchilari faoliyatida to'liq namoyon bo'lgan. Ularning barchasi mavjud, biroq tarqoq holatda edi.

Ushbu xulosaning nazariy ahamiyati shundaki, u “aql markazi”ni alohida tashkilot turi sifatida emas, funksiyalar to'plamining tashkiliy integratsiyasi natijasi sifatida ta'riflash imkonini beradi. Bu esa T. Medvetsning aql markazlari “oralik maydon”ni egallashi haqidagi tezisiga[1, 1-b.] tarixiy o'lehov qo'shadi. Shu bilan birga J. Kempbell va O. Pedersen taklif etgan “bilim rejimlari” yondashuvi ham qo'llaniladi. Unga ko'ra bilim ishlab chiqaruvchi tashkilotlar tizimi milliy institutsional muhitga bog'liq holda shakllanadi[8]. Medvets zamonaviy aql markazlari akademik fan, siyosat, biznes va ommaviy axborot vositalari o'rtasidagi chegara hududida joylashishini ta'kidlaydi. Bizning materialimiz shuni ko'rsatadiki, premodern davrda bunday chegara hududi mavjud emas edi. Akademiya sof akademik maydonda, kengash sof siyosiy maydonda faoliyat yuritgan. “Aql markazi”ning tug'ilishi uchun avval ushbu maydonlar bir-biridan ajralishi, so'ngra ular o'rtasida oralik zona shakllanishi kerak edi.

Tipologiya masalasi. Olingan natijalar zamonaviy aql markazlari tipologiyasi bilan ham qiyoslanadi. R. K. Uiver uch asosiy modelni ajratadi: “talabasiz universitet”, shartnoma asosida ishlovchi tadqiqotchi va targ'ibot markazi[3, 563-b.]. Mazkur maqolada aniqlangan ikki tarixiy chiziq ushbu tipologiyaga to'g'ridan-to'g'ri mos kelmaydi. “Akademiya chizig'i” funksional jihatdan “talabasiz universitet”ga yaqin, “kengash chizig'i”ga esa zamonaviy tipologiyada muvofiq keladigan tur umuman yo'q, chunki u tadqiqot bazasiga ega emas. Bu G'arb tipologiyalarini tarixiy materialga to'g'ridan-to'g'ri tatbiq etish mumkin emasligini ko'rsatadi.

Vaqf modeli va mustaqillikning uzilgan an'anasi. Ixlosiya–Xalosiya majmuasi misolida aniqlangan moliyaviy avtonomiya mexanizmi alohida muhokamani talab qiladi. Vaqf instituti mohiyatan zamonaviy endowment jamg'armasiga yaqin. U doimiy daromad manbaini ta'sisichining irodasiga muvofiq muayyan maqsadga bog'laydi va bu daromadni joriy hokimiyat qaroridan nisbatan himoyalaydi. Aynan shu mexanizm G'arbda XIX–XX asrlarda mustaqil tahliliy markazlar (Brookings, Carnegie) shakllanishining moliyaviy asosi bo'lgan.

Ushbu qiyos muhim tarixiy savolni keltirib chiqaradi: Nega vaqfga tayangan ilmiy muassasa an'anasi Markaziy Osiyoda mustaqil tahliliy institutga aylanmadi? Mazkur maqola doirasida to'liq javob berish mumkin emas, ammo vaqf mulklarining XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlarida bosqichma-bosqich musodara qilinishi va sovet davrida to'liq tugatilishi (bu institutsional o'zgarish D. Nort ta'riflagan rasmiy qoidalar almashuvining klassik namunasidir[9]), ilmiy muassasaning davlat byudjetiga to'liq o'tkazilishi, hamda ilmiy tashkilotning siyosiy jarayondan rasman ajratilishini yuqoridagi jarayonning sabablari sifatida keltirishimiz mumkin. Natijada moliyaviy avtonomiyaning tarixiy an'anasi uzildi va uning o'rniga byudjet moliyalashi yagona model sifatida qaror topdi.

Sovet davri va an'ananing uzilishi. Ushbu uzilishning oqibatlari sovet davri tajribasida yaqqol ko'rinadi. IMEMO va ISKAN kabi ittifoq darajasidagi tahliliy institutlar yuqori ilmiy

salohiyatga ega bo'lgan, biroq ularning institutsional barqarorligi rahbarning shaxsiy siyosiy himoyasiga bog'liq hisoblanardi. N. Inozemtsevning 1982-yilda vafot etishi bilan IMEMO hujumga uchradi va bir qator olimlar ishdan chetlashtirildi[13, 147-b]. Bu holat moliyaviy va tashkiliy avtonomiyasi bo'lmagan tahliliy institutning strukturaviy zaifligini ko'rsatadi.

Mustaqillik mezonining nazariy asosi. Tadqiqotda mustaqillik alohida, sakkizinchi mezon sifatida ajratilishi zamonaviy nazariyaga tayanadi. B. Fraussen va D. Halpin strategik siyosat ishlab chiqish salohiyati yuqori tadqiqot salohiyati, sezilarli tashkiliy avtonomiya va uzoq muddatli siyosat gorizontiga[7, 105-b.] tayanishini qayd etishadi. Ushbu tarifda keltirilgan jumlar tarixiy institutlarda uchraydi. Akademiyalar uzoq muddatli dasturlarga ega bo'lgan.

“Proto” prefiksining metodologik maqomi. Tadqiqotda qo'llanilgan “proto-aql markazi” tushunchasi genetik emas, tipologik xarakterga ega. U Ulug'bek akademiyasi zamonaviy aql markazining “ajdodi” ekanini emas, ushbu ikki tuzilma funksional jihatdan qiyoslanishi mumkin ekanini bildiradi. Bu farq muhim, chunki genetik talqin uzluksiz institutsional davomiylikni nazarda tutadi, holbuki mazkur material aynan *uzilish* mavjudligini ko'rsatadi. Zamonaviy O'zbekiston “aql markazlari” Ulug'bek akademiyasidan emas, sovet davri tahliliy tuzilmalari va mustaqillik davri davlat qurilishi ehtiyojlaridan kelib chiqqan.

XULOSA

Zamonaviy aql markazining yetti funksiyasidan har biri Markaziy Osiyo tarixida alohida-alohida uchraydi, ammo ular hech qachon bitta institut ichida jamlanmagan. Eng yuqori funksional moslik ko'rsatkichi Ulug'bek akademiyasiga (86 %) va Xorazm Ma'mun akademiyasiga (79 %) tegishli.

Institutning tarixiy yangiligi funksiyalarni kashf etishda emas, ularni yagona doimiy tashkilot ichida birlashtirishdadir. Ushbu xulosa “aql markazlari”ni o'rganishda funksional yondashuvni nazariy jihatdan asoslaydi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan institutlarning hech biri to'liq institutsional mustaqillikka ega bo'lmagan. Moliyaviy avtonomiyaning yagona hujjatlashtirilgan pretsedenti vaqf daromadiga tayangan Ixlosiya–Xalosiya majmuasi bo'lib, u zamonaviy endowment modeliga tipologik jihatdan yaqin.

Vaqfga asoslangan moliyaviy avtonomiya an'anasi XIX–XX asrlarda uzilgan va uning o'rnini byudjet moliyalashi egallagan. Ushbu uzilish mustaqillik davri tahliliy tizimidagi moliyaviy bir manbalilik muammosining tarixiy ildizini tashkil etadi.

“Proto-aql markazi” tushunchasi genetik emas, tipologik ma'noda qo'llanilishi lozim. Aks holda tadqiqot anaxronizmga va tarixiy an'ananing legitimatsion instrumentalizatsiyasiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Medvetz T. Think Tanks as an Emergent Field. New York: The Social Science Research Council, 2018. P. 1.
2. Rich A. Think Tanks, Public Policy, and the Politics of Expertise. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 9.
3. Weaver R. K. The Changing World of Think Tanks // PS: Political Science & Politics. 1989. Vol. 22, No. 3. P. 563–578. DOI: 10.2307/419623.
4. Stone D. Think Tanks: Public Policy and Governance. Washington: Brookings Institution Press, 2004. P. 7.
5. Pautz H. Think Tanks, Social Democracy and Social Policy. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.

6. Maddicott J. R. The Origins of the English Parliament, 924–1327. Oxford: Oxford University Press, 2010. P. 49.
7. Fraussen B., Halpin D. Think Tanks and Strategic Policy-Making: The Contribution of Think Tanks to Policy Advisory Systems // Policy Sciences. 2017. Vol. 50, No. 1. P. 105–124. DOI: 10.1007/s11077-016-9246-0.
8. Campbell J. L., Pedersen O. K. The National Origins of Policy Ideas: Knowledge Regimes in the United States, France, Germany, and Denmark. Princeton: Princeton University Press, 2014.
9. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
10. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. 159–163-бетлар.
11. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Т., 1996. 53, 368-бетлар; Изоҳли луғат, 510-бет.
12. Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т.: Ёшлар нашриёт уйи, 2018. 36–37-бетлар.
13. Черкасов П. П. ИМЭМО. Портрет на фоне эпохи. М.: Весь мир, 2004.
14. Арбатов Г. А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985): свидетельство современника. М.: Международные отношения, 1991.
15. Бобоёров Ғ. Ғарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. Т.: Янги нашр, 2018. 92, 134, 136–138, 146–151, 160, 174-бетлар.

PROKURATURA ORGANLARI XODIMLARI KOMPETENSIYALARI VA FAOLIYAT SAMARADORLIGINI BAHOLASH TIZIMINI ISLOH QILISH MASALALARI

Do'smurodov Shodiyor Sobirovich

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası stajyor o'qituvchisi

e-mail: Shodiyor97@gmail.com

Annotatsiya: *Mazkur maqolada prokuratura organlari xodimlarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ularning faoliyat samaradorligini baholash tizimini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Xodimlarning huquqiy-professional, tahliliy, kommunikativ, kasbiy-axloqiy va raqamli kompetensiyalarini kompleks baholashning ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, baholash mezonlarini takomillashtirish orqali prokuratura organlari faoliyatining samaradorligi va xodimlarning kasbiy salohiyatini oshirish imkoniyatlari asoslangan.*

Kalit so'zlar: *prokuratura organlari, prokuratura xodimlari, kasbiy kompetensiya, faoliyat samaradorligi, attestatsiya, baholash mezonlari, kasbiy etika, raqamlashtirish, kadrlar siyosati, kadrlar rezervi.*

Аннотация. *В статье анализируются вопросы развития профессиональных компетенций сотрудников органов прокуратуры и совершенствования системы оценки эффективности их деятельности. Раскрывается значение комплексной оценки правовых, аналитических, коммуникативных, профессионально-этических и цифровых компетенций сотрудников. Обосновываются возможности повышения эффективности деятельности органов прокуратуры и профессионального потенциала сотрудников посредством совершенствования критериев оценки.*

Ключевые слова: *органы прокуратуры, сотрудники прокуратуры, профессиональная компетентность, эффективность деятельности, аттестация, критерии оценки, профессиональная этика, цифровизация, кадровая политика, кадровый резерв.*

Abstract. *This article analyzes issues related to the development of professional competencies of employees of prosecutorial bodies and the improvement of the system for evaluating the effectiveness of their performance. It highlights the importance of a comprehensive assessment of employees' legal, analytical, communicative, professional-ethical, and digital*

competencies. The article substantiates the possibilities of improving the effectiveness of prosecutorial bodies and enhancing employees' professional potential through the improvement of assessment criteria.

Keywords: *prosecutorial bodies, prosecution employees, professional competence, performance effectiveness, attestation, assessment criteria, professional ethics, digitalization, personnel policy, personnel reserve.*

KIRISH

Bugungi kunda davlat boshqaruvi tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biri davlat organlari faoliyatining samaradorligi, ochiqqligi va fuqarolar manfaatlariga yo'naltirilganligini ta'minlashdan iborat. Mazkur jarayonda qonun ustuvorligini ta'minlash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish hamda jamiyatda qonuniylikni mustahkamlashga mas'ul bo'lgan prokuratura organlarining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida"gi Qonuni prokuratura organlarining vazifalari, vakolatlari va faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslarini belgilaydi [1].

Prokuratura tizimining samaradorligi, avvalo, unda xizmat qilayotgan xodimlarning kasbiy salohiyati, huquqiy bilimi va shaxsiy mas'uliyatiga bog'liq. Prokuratura xodimining qarori fuqarolarning huquq va qonuniy manfaatlarini, tadbirkorlik faoliyati hamda jamiyat xavfsizligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli xodimlarning faoliyatini baholash oddiy ma'muriy nazorat vositasi emas, balki qonuniylik va adolatni ta'minlashning muhim institutsional mexanizmi sifatida qaralishi lozim.

So'nggi yillarda prokuratura tizimida inson huquqlarini himoya qilish, xalq bilan muloqotni kuchaytirish va xodimlarning kasbiy tayyorgarligini oshirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2022-yilda Bosh prokuratura Akademiyasi negizida Huquqni muhofaza qilish akademiyasining tashkil etilishi huquqni muhofaza qilish sohasi uchun malakali kadrlar tayyorlash tizimini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qildi [2]. Akademiyaning faoliyatida kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishni amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda [3].

Shu bilan birga, zamonaviy prokuratura xodimiga qo'yiladigan talablar faqat yuridik bilimlar bilan cheklanmaydi. Undan murakkab huquqiy vaziyatlarni tahlil qilish, dalillarni baholash, fuqarolar bilan samarali muloqot qilish, raqamli texnologiyalardan foydalanish va kasbiy etikaga rioya etish kabi kompetensiyalar ham talab qilinmoqda. Shu nuqtai nazardan, xodimlar faoliyatini baholash tizimini zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir.

Asosiy qism. Prokuratura organlari faoliyatining samaradorligini aniqlashda eng muhim masalalardan biri "natija" tushunchasini to'g'ri belgilashdir. Faqat ko'rilgan ishlar, tayyorlangan hujjatlar yoki ko'rib chiqilgan murojaatlar soni xodimning haqiqiy samaradorligini to'liq ifodalamaydi. Muhimi, ushbu faoliyatning sifati va fuqarolar hamda jamiyat uchun qanday huquqiy natija berganidir.

Prokuratura organlari faoliyatining samaradorligi tadbirkorlik subyektlarining huquqlarini himoya qilish natijalarida ham namoyon bo'lmoqda. 2024-yilda 15 907 nafar tadbirkorning buzilgan huquqlari tiklangan, 8 053 ta tadbirkorlik subyektlarining faoliyati qayta tiklangan. Shuningdek, 1 798 nafar mansabdor shaxs intizomiy, ma'muriy yoki moddiy javobgarlikka tortilgan hamda 182 ta jinoyat ishi qo'zg'atilgan [8].

Masalan, ko'p miqdorda hujjat tayyorlash xodimning yuqori malakasini anglatmasligi mumkin. Aksincha, murakkab huquqiy masalani sifatli hal qilish, fuqaroning buzilgan huquqini tiklash yoki qonunbuzarlikning oldini olish xodim faoliyatining yuqori natijadorligini ko'rsatadi. Shuning uchun baholash tizimida "qancha ish bajarildi?" degan savol bilan birga "ish qanday sifat va natija bilan bajarildi?" degan mezon ham ustuvor bo'lishi kerak.

Prokuratura organlari faoliyatining ijtimoiy ahamiyati rasmiy statistik ma'lumotlarda ham aks etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 8-yanvardagi tabrigida keyingi yetti yil davomida prokuratura organlari tomonidan qariyb 2 millionta murojaat ijobiy hal qilingani, 300

mingdan ortiq fuqaroning buzilgan huquqlari tiklangani va 148 mingga yaqin tadbirkorning muammolariga yechim topilgani qayd etilgan [4]. Bu ko'rsatkichlar prokuratura faoliyatining bevosita ijtimoiy natijadorligini ko'rsatadi.

Demak, zamonaviy baholash tizimi miqdoriy ko'rsatkichlarni butunlay inkor etmagan holda, ularni sifat va ijtimoiy natijadorlik mezonlari bilan to'ldirishi lozim.

Prokuratura organlari xodimlarining kasbiy kompetensiyasi huquqiy bilim, amaliy ko'nikma, tahliliy va kommunikativ qobiliyatlar, kasbiy etika hamda raqamli texnologiyalardan foydalanish salohiyatining yaxlit majmuini anglatadi. Shu sababli xodim faoliyatini baholashda nafaqat bajarilgan ishlar hajmi, balki uning kasbiy malakasi, qarorlarining qonuniyligi, mas'uliyati va erishgan amaliy natijalari ham kompleks hisobga olinishi lozim.

Prokuratura xodimlari faoliyatini baholashda sifat ko'rsatkichlarining ulushini oshirish muhimdir. Bunda qabul qilingan qarorlarning qonuniyligi va asoslanganligi, huquqbuzarliklarning oldini olish samarasi, fuqarolarning buzilgan huquqlarini tiklash darajasi, murojaatlarni ko'rib chiqish sifati hamda inson huquqlarini ta'minlashga qo'shilgan real hissa kabi mezonlardan foydalanish mumkin.

2017-yildan boshlab prokurorlar faoliyatini baholashda aholining bahosi va reyting mexanizmlarini joriy etish masalasiga ham e'tibor qaratilgan. Joylardagi prokurorlarning faoliyati natijalarini baholash va ularning aholi oldidagi hisobdorligini kuchaytirish zarurligi ta'kidlangan [5]. Mazkur yondashuv prokuratura faoliyatining fuqarolar manfaatlariga yo'naltirilishini kuchaytirishga xizmat qilishi mumkin.

Biroq fuqarolarning qoniqish darajasi mutlaq mezon sifatida qabul qilinmasligi kerak. Chunki subyektiv qoniqish har doim ham huquqiy jihatdan to'g'ri qaror qabul qilinganligini anglatmaydi. Shu sababli ijtimoiy baho professional va huquqiy mezonlarni to'ldiruvchi ko'rsatkich sifatida qo'llanishi lozim.

Prokuratura va tergov organlari xodimlarining zamonaviy raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish yo'nalishida ham amaliy natijalar kuzatilmoqda. 2025-yil holatiga ko'ra, Huquqni muhofaza qilish akademiyasining zamonaviy kiberlaboratoriyasida 439 ta murakkab raqamli tadqiqot va ekspertiza o'tkazilib, 189 ta kiberjinoyat fosh etilgan. Akademiyaning ilmiy salohiyati esa uch yil davomida 26 foizdan 67 foizga oshgan [9].

Sun'iy intellekt texnologiyalari ham katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va xavfli tendensiyalarni aniqlashda yordamchi vosita sifatida qo'llanishi mumkin. Biroq sun'iy intellekt xodimning yakuniy bahosini mustaqil belgilamasligi lozim. Yakuniy qaror inson tomonidan huquqiy, etik va tashkiliy omillarni hisobga olgan holda qabul qilinishi zarur.

Baholash tizimining samaradorligi uning natijalari kadrlar siyosati bilan qanchalik bog'langaniga ham bevosita bog'liq. Baholash faqat xodimga ball qo'yish yoki uning faoliyatini nazorat qilish bilan cheklanmasligi kerak. Uning asosiy maqsadi xodimning kasbiy rivojlanish yo'nalishlarini aniqlashdan iborat bo'lishi lozim.

Masalan, tahliliy kompetensiyasi yetarli bo'lmagan xodim uchun analitik fikrlash bo'yicha, raqamli ko'nikmalari past xodim uchun axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha, kommunikativ qobiliyatida muammolar aniqlangan xodim uchun professional muloqot bo'yicha maxsus malaka oshirish dasturlarini tashkil etish mumkin.

Bu borada Huquqni muhofaza qilish akademiyasining imkoniyatlari muhim ahamiyatga ega. PF-257-son Farmon bilan Akademiyaning kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha faoliyati yangi bosqichga olib chiqildi [2]. Akademiyada amaliy mashg'ulotlar, kriminalistika poligonlari, kiberpoligon va sud jarayoni imitatsiyasi kabi imkoniyatlarning rivojlantirilishi xodimlarning amaliy kompetensiyalarini shakllantirish va baholash uchun muhim sharoit yaratmoqda [6].

Bundan tashqari, korrupsiyaviy xavflarni baholash ham tizimning ajralmas qismi bo'lishi lozim. Manfaatlar to'qnashuvi, xizmat vakolatlaridan foydalanish, xizmat intizomi va kasbiy etika bilan bog'liq holatlarni tizimli monitoring qilish xodimlar faoliyatidagi xavflarni barvaqt aniqlash imkonini beradi. Korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini takomillashtirishga qaratilgan PF-5729-son Farmon ham ushbu yo'nalishning huquqiy asoslarini mustahkamladi [7].

Xulosa. Prokuratura organlari xodimlarining faoliyatini baholashda faqat bajarilgan ishlar hajmini emas, balki kasbiy kompetensiya, qarorlarning qonuniyligi, inson huquqlarini ta'minlash, kasbiy etika va ijtimoiy natijadorlikni ham hisobga olish lozim. Shu bois huquqiy bilim, amaliy ko'nikma, tahliliy va kommunikativ qobiliyat, raqamli kompetensiya hamda amaliy natijadorlikni qamrab oluvchi ko'p mezonli baholash modelini joriy etish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv prokuratura organlarida professional kadrlar salohiyatini oshirish va fuqarolarning huquq hamda qonuniy manfaatlarini samarali himoya qilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 29-avgustdagi 257-II-son "Prokuratura to'g'risida"gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi – LexUZ.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-noyabrdagi PF-257-son "Jinoyatlarni tergov qilish sohasida malakali kadrlarni tayyorlashning sifat jihatidan yangi tizimini joriy etish to'g'risida"gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 6-apreldagi 143-son qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning prokuratura organlari xodimlari va faxriylariga tabrigi. 2024-yil 8-yanvar.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. "Prezident Shavkat Mirziyoyev prokuratura xodimlari bilan uchrashdi". 2017-yil.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Prezidentimiz Huquqni muhofaza qilish akademiyasiga tashrif buyurdi". 2025-yil 16-dekabr.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-maydagi PF-5729-son "O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi. Tadbirkorlik subyektlarining huquqiy himoyasi. 2024-yil yakunlari bo'yicha ma'lumotlar. Toshkent, 2025
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Prezidentimiz Huquqni muhofaza qilish akademiyasiga tashrif buyurdi. - 16.12.2025. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti

XALQ DOSTONLARIDA ARXAİK VA ISLOMIY E'TIQODLAR UYG'UNLIGI

Nomazova Sayyora Boqiyevna

Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Qarshi, O'zbekiston

@sayyora_nomazova

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek va boshqa turkiy xalqlar epik merosida islomiy qarashlarning badiiy ifodalanishi etnologik va folklorshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Xususan, «Alpomish», «Go'ro'g'li», «Tohir va Zuhra» kabi dostonlarda qahramonga ism qo'yish, farzandsizlik, g'ayrioddiy homiladorlik va tug'ilish, pir-avliyolarga sig'inish, muqaddas joylarni ziyorat qilish, tush va karomat motivlarining o'zaro uyg'unlashuvi yoritiladi. Tadqiqotda mazkur motivlarning bir qismi islom dinidan avvalgi totemistik, animistik, shamoniy va magik tasavvurlar bilan genetik jihatdan bog'liq ekani, keyinchalik esa islomiy dunyoqarash ta'sirida qayta talqin qilingani asoslanadi. Shuningdek, qahramonning ismi, uning taqdiri va kelajakdagi qahramonlik faoliyati o'rtasidagi ramziy bog'liqlik tahlil etiladi. Dostonlarda qadimiy mifologik qatlam bilan islomiy motivlarning birga yashashi xalqning etnomadaniy xotirasi uzluksizligini ko'rsatuvchi muhim omil sifatida baholanadi. Maqolada O'rta Osiyo xalqlari epik an'analari qiyosiy jihatdan ham ko'rib chiqilib, islomlashuv jarayonining folklor syujetlari va motivlariga ta'siri ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: xalq dostonlari, islomiy qarashlar, etnologiya, folklor, «Alpomish», «Goʻroʻgʻli», ism qoʻyish, gʻayrioddiy tugʻilish, pir-avliyo, mifologik motivlar.

Аннотация: В статье рассматривается художественное отражение исламских представлений в эпическом наследии узбекского и других тюркоязычных народов с этнологической и фольклористической точки зрения. Особое внимание уделяется мотивам наречения имени героя, бездетности, чудесного зачатия и рождения, посещения святых мест, обращения к святым покровителям, сновидениям и чудесам в эпосах «Алпамыш», «Гёроглы», «Тахир и Зухра». Обосновывается, что многие из этих мотивов генетически связаны с более древними тотемистическими, анимистическими, шаманскими и магическими представлениями, которые впоследствии получили новое содержание под влиянием ислама. Анализируется символическая связь между именем героя, его судьбой и будущей героической деятельностью. Сосуществование архаического мифологического слоя и исламских мотивов в эпосе рассматривается как важный показатель преемственности этнокультурной памяти народа. Также проводится сравнительный анализ эпических традиций народов Центральной Азии и раскрывается влияние процесса исламизации на сюжеты и мотивную систему народного эпоса.

Ключевые слова: народные дастаны, исламские представления, этнология, фольклор, «Алпамыш», «Гёроглы», наречение имени, чудесное рождение, святые покровители, мифологические мотивы.

Abstract: This article examines the artistic representation of Islamic beliefs in the epic heritage of Uzbek and other Turkic-speaking peoples from ethnological and folkloristic perspectives. Particular attention is paid to the motifs of naming the hero, childlessness, miraculous conception and birth, visits to sacred places, saintly patrons, dreams and miracles in the epics “Alpomish”, “Gorogly” and “Tahir and Zuhra”. The study demonstrates that many of these motifs are genetically connected with earlier totemistic, animistic, shamanistic and magical beliefs, which later acquired new meanings under the influence of Islam. The symbolic relationship between the hero's name, destiny and future heroic activity is also analyzed. The coexistence of archaic mythological elements and Islamic motifs in epic narratives is interpreted as an important indicator of the continuity of ethnic and cultural memory. A comparative approach to the epic traditions of Central Asian peoples is also applied, allowing the influence of Islamization on epic plots and systems of motifs to be identified.

Keywords: folk epics, Islamic beliefs, ethnology, folklore, “Alpomish”, “Gorogly”, naming traditions, miraculous birth, saintly patrons, mythological motifs.

KIRISH

Xalq dostonlari muayyan xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, axloqiy qarashlari va etnomadaniy tajribasini oʻzida mujassam etgan muhim maʼnaviy manbalardan hisoblanadi. Epik asarlarda xalqning kundalik turmush tarzi bilan bir qatorda uning diniy-eʼtiqodiy tasavvurlari, marosimlari, urf-odatlar va qadimiy mifologik qarashlari ham badiiy shaklda saqlanib qolgan. Shu nuqtai nazardan xalq dostonlarida islomiy qarashlarning aks etishi masalasi folklorshunoslik bilan bir qatorda etnologiya uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Oʻrta Osiyo xalqlarining epik merosida islom dinining taʼsiri birdaniga va bir xil koʻrinishda yuzaga kelmagan. Islomlashuv jarayoni davomida ilgari mavjud boʻlgan totemistik, animistik, shamoniya va magik tasavvurlarning ayrim elementlari yangi diniy qarashlar bilan uygʻunlashgan. Natijada qadimiy motivlar oʻzining dastlabki maʼnosini qisman saqlagan holda, islomiy tushunchalar asosida qayta talqin qilingan.

Ayniqsa, qahramonning gʻayrioddiy tugʻilishi, unga ism qoʻyilishi, farzandsiz ota-onaning muqaddas joylarga borishi, pir yoki avliyodan madad soʻrashi, tushda homiy obrazning namoyon boʻlishi kabi motivlar ushbu jarayonni yaqqol namoyon etadi. Shu sababli dostonlardagi islomiy motivlarni faqat diniy syujetlar sifatida emas, balki turli tarixiy davrlarga mansub etnomadaniy tasavvurlarning oʻzaro sintezi sifatida oʻrganish maqsadga muvofiq.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy materiallarini «Alpomish», «Go‘ro‘g‘li», «Tohir va Zuhra» dostonlarining turli variantlari, O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti Folklor arxivida saqlanayotgan qo‘lyozma va yozib olingan materiallar, shuningdek, folklorshunoslik va etnologiyaga oid ilmiy tadqiqotlar tashkil etadi.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, etnologik, tipologik, matnshunoslik va motiv tahlili usullaridan foydalanildi. Dostonlardagi diniy motivlar ularning kelib chiqishi, badiiy vazifasi va turli variantlardagi o‘zgarishlari nuqtai nazaridan tahlil qilindi. Shuningdek, islomiy motivlar bilan islomdan avvalgi mifologik tasavvurlar o‘rtasidagi genetik va tipologik aloqalarga e‘tibor qaratildi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Xalq dostonlarida qahramonga ism qo‘yish bilan bog‘liq diniy motivlarni ham uchratish mumkin [1, – B. 47–48]. «Alpomish» dostonida qahramonga ism qo‘yish, duo qilish hamda uning bahodirona yo‘lini oldindan aytish jarayonlari diniy motiv sifatida muhim rol o‘ynaydi. Qashqadaryolik Abdulla shoirning «Alpomish» dostonida ham bu holat islom dini ta‘limoti doirasida saqlangan bo‘lib, bolalar dunyoga kelgach amalga oshirilgan.

Bekmurod Jo‘raboy o‘g‘li variantida qahramon tug‘ilmasdan uning otasining tushida Xizr qanday ism qo‘yish kerakligini aytsa, Fozil Yo‘ldosh o‘g‘li, Berdi baxshi va Egamberdi baxshi variantlarida bolalar tug‘ilgach, Ali yoki Xizr qalandar-devona qiyofasida kelib ularga ism qo‘yadi [2, – B. 32–61]. Bu holatda ism qo‘yish oddiy ijtimoiy marosimdan yuqori ma‘no kasb etib, qahramonning kelajak taqdirini belgilab beruvchi sakral harakat sifatida namoyon bo‘ladi.

O. Madaevning ta‘kidlashicha, Shohimardon piri Boybo‘ri va Boysarining farzand tilab qilgan iltijolarini Ollohga yetkazadi. Keyinchalik Hakimbek, Qaldirg‘och, Barchinoyning ismlarini ham u qo‘yadi [3, – B. 16]. Bu syujetda pir obrazi vositasida qadimiy homiylik tushunchasi islomiy avliyolik instituti bilan uyg‘unlashganini ko‘rish mumkin.

Aslida, etnologik tadqiqotlarda kishilarga ism qo‘yish tarixi juda qadimgi davrlar e‘tiqodlari, totemizm, shamonizm, afsungarlik va ajdodlar e‘tiqodi kabi diniy tasavvurlar bilan bog‘liq ekani ta‘kidlangan. Qadim zamonlardan bolaning sog‘lom bo‘lishi, yashab ketishi va kelgusida baxtli yashashi unga qo‘yiladigan ism bilan bog‘liq, deb hisoblangan [4, – B. 93].

Shu nuqtai nazardan ism qo‘yish marosimida ikki xil ma‘no qatlamini ajratish mumkin. Birinchi qatlamda ism bolani jamoa ichida tanitish va boshqalardan farqlash vazifasini bajarsa, ikkinchi qatlamda u bolaning taqdiri, himoyasi va kelajagi bilan bog‘langan sakral vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Islomiy davrda esa mazkur qadimiy tasavvurlar duo, bata, pir va avliyo obrazlari orqali yangi mazmun bilan boyitilgan.

Bu odatning O‘rta Osiyo va Sibirda yashovchi turkiy tilli xalqlarda amal qilgani haqida ham ma‘lumotlar mavjud. V. V. Radlovning fikricha, tog‘li oltoyliklarda bola tug‘ilgandan keyin oila boshlig‘i unga ism qo‘ygan [5, – S. 314]. Qozoqlarning qadimgi odatiga ko‘ra, bola tug‘ilganidan uch kun o‘tgach, beshikka belanayotgan paytda ism qo‘yilgan. Bunday marosimda ovul aholisi ishtirok etgan, qo‘y so‘yilgan va odatda mulla namoz o‘qigan. Ismni esa eng hurmatga ega bo‘lgan mulla yoki qadimda shomonlar qo‘ygan [6, – S. 58–59].

«Beva Barchin» dostonida ham bolaga ism qo‘yishda oiladagi erkak kishining o‘rni alohida ekani qayd etiladi [7, – B. 114]. Demak, turkiy xalqlar an‘anasida ism qo‘yish marosimida oila boshlig‘i, urug‘ oqsoqoli, mulla yoki boshqa hurmatli kishining ishtiroki muhim bo‘lgan.

Bolaga ism qo‘yish va xatna qilishda «xo‘ja», ya‘ni mulla yoki boshqa hurmatli kishining muhim o‘rin tutgani haqida ham etnografik ma‘lumotlar mavjud [8]. Qadimgi Xivada ham vazirning o‘g‘liga xonning o‘zi, mullaning o‘g‘liga qozn yoki mufti, oddiy aholi farzandlariga esa oqsoqollar ism qo‘ygan [9, – B. 299]. Bu ma‘lumotlar dostonlardagi ism qo‘yish marosimining ijtimoiy-etnologik asoslarini anglash imkonini beradi.

Shu bilan birga, dostonlarda mazkur marosimning keng o‘rin egallashi turkiy va mo‘g‘ul xalqlarining qadimgi turmush tarzidagi magik marosimlarning keyinchalik islomiy tushunchalar bilan qayta talqin qilinganini ko‘rsatadi. Demak, islomlashuv jarayoni qadimiy marosimlarni butunlay yo‘qotib yubormasdan, ularning mazmuni va obrazlar tizimiga o‘zgarishlar kiritgan.

«Alpomish» dostonida qahramonning tugʻilishi, befarzandlik hamda gʻayrioddiy homiladorlik kabi motivlar dostonning qadimiy elementlaridan boʻlib, turli xalqlarning epik asarlarida uchraydi [10, – S. 172–173]. Ibtidoiy odam tasavvurida homiladorlik ayol tanasiga totem, yaʼni muqaddas sanalgan narsaning kirishidan deb hisoblangan [11, – S. 159].

Demak, gʻayrioddiy homiladorlik va uning paydo boʻlishi dastlab ikki xil tushuncha — magik afsun va diniy eʼtiqod bilan izohlangan. Agar ayol uzoq muddat bola tugʻmasa, bu holat baʼzan biror ruhning taʼsiri bilan, baʼzan esa mulla yoki sehgarni magik afsuni bilan bogʻlangan [12, – S. 45].

V. M. Jirmunskiyning koʻrsatishicha, ushbu motivning nisbatan arxaik shakli onalik urugʻ davriga borib taqaladigan «partenogenez» haqidagi ibtidoiy tushuncha bilan bogʻlanadi [13, – S. 163]. Bunda qahramonning onasi sehrli olmani yeganidan yoki ilohiy suvdan ichganidan keyin homilador boʻladi. Gul hidi, quyosh nuri, yomgʻir va shamol ham shunday vazifani bajarishi mumkin.

«Alpomish» dostonining Boʻriboy Ahmedov variantida Boyboʻri va Boysarining xotinlari qalandar bergan sehrli olmani yeganlaridan keyin homilador boʻlganliklari koʻrsatiladi. Sirli qalandar obrazining ildizi mifologik ritualga kirib boradigan «qirq chilton»lar bilan aloqadordir [14, – S. 312]. Qadimiy tushunchaga koʻra, chiltonlar gʻayritabiiy kuchga ega boʻlgan oddiy odam yoki qalandar qiyofasida namoyon boʻluvchi homiylar sifatida tasavvur qilingan [15, – S. 48].

Shu nuqtai nazardan sehrli olma bergan qalandarni qadimiy mifologik homiy obrazining keyinchalik islomiy muhitda qayta shakllangan poetik namunasi sifatida baholash mumkin. Fozil Yoʻldosh oʻgʻli, Egamberdi baxshi va Abdulla shoir variantlarida qahramonlarning ota-onalari Shohimardon ravzasiga borib sigʻinishlari esa mazkur qadimiy motivning islomiy tus olgan shaklini koʻrsatadi [16, – B. 32–61].

Bu yerda muqaddas joyga borish, tunar joyda duo qilish va farzand tilash kabi harakatlar nafaqat diniy eʼtiqodni, balki qadimiy homiylik va ajdodlar kultining oʻzgargan shakllarini ham ifodalaydi.

Qahramonning gʻayrioddiy tugʻilishi motivi Oʻrta Osiyoning boshqa xalqlari dostonlarida ham uchraydi. Jumladan, qirgʻizlarning «Manas», qozoqlarning «Qoplon botir», «Shora botir», «Sain botir» dostonlarida ham shu motiv mavjud [17, – S. 169].

Qahramonning muqaddas joylar va avliyolar karomati bilan bogʻliq holda tugʻilishi «Tohir va Zuhra» dostonining xalq kitobi yoki qissa tarzida ommalashgan namunalarida ham uchraydi. M. Joʻraevning fikricha, ushbu motivning badiiy talqini ota-bobolar kulti hamda ajdodlar ruhiga sigʻinish anʼanalari bilan bogʻliq [18, – B. 42–43].

«Goʻroʻgʻli» dostonida ham qahramonning tugʻilishi va nomlanishi muhim mifologik hamda diniy motiv sifatida namoyon boʻladi. Dostonning turli versiyalarida qahramonning gʻorda tugʻilishi saqlangan. Biroq homilaning paydo boʻlishi va qahramonning tugʻilishi nuqtai nazaridan variantlarni ikki asosiy guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruhda homila tabiiy, qahramonning tugʻilishi gʻayritabiiy tarzda talqin qilinadi. Bu guruhga Qoʻrgʻon versiyasi, Egamberdi Ollobergan oʻgʻli, Rahmatulla shoir, Haydar ota Boychaev, Amin Malik oʻgʻli variantlari, Xorazm versiyasi, turkman va qozoq «Koʻroʻgʻli» dostonlari kiradi [19–27].

Ikkinchi guruhda esa homilaning paydo boʻlishi ham, qahramonning tugʻilishi ham gʻayritabiiy xususiyatga ega. Fozil shoir, Laqay, Tosh shoir va Namangan versiyalarida bu holat yaqqol namoyon boʻladi [28].

Qahramon nomining maʼnosi ham dostonning arxaik qatlamlarini anglashda muhim ahamiyatga ega. Turkman versiyasida Xizr qahramonni qorongʻi yurt — gʻordan yorugʻlik yurti — yer yuziga chiqqanligi uchun «Ravshan» deb ataydi [29, – S. 47]. «Ravshan» soʻzining lugʻaviy maʼnosi yorugʻlik, nur va oydinlikni anglatadi. Dostonda keyinchalik «gʻordan chiqqan» maʼnosida unga «Goʻroʻgʻli» nomi beriladi [29, – S. 47].

Goʻroʻgʻlining gʻayrioddiy tugʻilishi haqidagi talqinlar uning obrazida qadimiy quyosh, olov, suv va yer kulti bilan bogʻliq tasavvurlarning saqlanganini ham koʻrsatadi. Xususan, Qodir baxshi

kuylagan variantda epik qahramon suv yuzida kelayotgan ko'pikdan paydo bo'ladi. Bu holat suv kulti bilan bog'liq qadimiy tasavvurlarning epik matnda saqlanganini ko'rsatadi [30, – B. 346].

H. T. Zarifov «go'r-ko'r» so'zining qadimda botir, mard, bahodir ma'nolariga ega bo'lgani va keyinchalik qahramonning g'ayrioddiy tug'ilishi motivi ta'sirida «g'orda tug'ilgan o'g'il» ma'nosini kasb etgani haqida gipotezani ilgari surgan [31, – B. 132–157]. A. Ishaev ham ushbu fikrni qo'llab-quvvatlaydi [32, – B. 25].

T. Haydarov qahramonning «Yero'g'li» atalishini Yerlik nomi bilan bog'laydi [33, – B. 27]. O. Suleymenov esa Go'ro'g'li obrazining qadimgi quyosh mifologiyasi bilan bog'liq jihatlariga e'tibor qaratadi [34, – B. 83–106]. Mirali Seidov ham qahramon obrazining qadimiy olov, nur va quyosh tushunchalari bilan aloqadorligini ta'kidlaydi [35, – B. 306].

Demak, «Go'ro'g'li» dostonida islomiy talqin bilan bir qatorda qadimiy mifologik qatlam ham sezilarli darajada saqlangan. Bu holat xalq eposining turli tarixiy davrlarda shakllangan motivlarni o'z bag'rida saqlash xususiyati bilan izohlanadi.

O'rta Osiyo xalqlari epik an'anasida farzandsiz ota-onaning muqaddas joylarga borishi, pir yoki avliyodan madad so'rashi, tushda homiyning namoyon bo'lishi keng tarqalgan motivlardan biridir. «Alpomish» dostonida Ali-Shohimardon, «Shora botir»da Bobo To'qlos, «Sain botir»da Bobo Umar, «Shirin va Shakar»da Olov xo'ja kabi obrazlar farzand tilagan ota-onalarning orzusini amalga oshiruvchi muqaddas homiy sifatida talqin qilinadi [36, - C. 88. 37, - C. 210-211].

Mazkur obrazlarning muhim xususiyati shundaki, ular bir vaqtning o'zida ham islomiy avliyo, ham qadimiy mifologik homiy xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Shu sababli ularni faqat diniy obraz sifatida baholash bir tomonlama yondashuv bo'ladi. Ular orqali qadimgi ajdodlar kulti, urug' homiysi va shamaniy vositachi haqidagi tasavvurlarning keyingi davrlarda islomiy shaklda saqlanganini ko'rish mumkin.

Bobo To'qlos obrazining qozoq folkloridagi o'rni ham shu jihatdan diqqatga sazovor. Uning qadimgi shaman Qo'rqu't ota obraziga yaqinligi haqidagi fikrlar mazkur homiylik an'anasining islomdan avvalgi ildizlarini ko'rsatadi. Bobo To'qlos Idige avlodlaridan bo'lgan mang'it hukmdorlarining homiysi sifatida talqin qilingan.

Shu tariqa, dostonlardagi pir-avliyo obrazlari xalqning diniy dunyoqarashi bilan bir qatorda uning qadimiy etnomadaniy xotirasi va mifologik tafakkurini ham aks ettiradi.

XULOSA

Xalq dostonlarida islomiy qarashlarning aks etishi uzoq davom etgan etnomadaniy jarayon natijasida shakllangan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, islom dinining O'rta Osiyoda qaror topishi natijasida xalq eposidagi qadimiy totemistik, animistik, shamaniy va magik tasavvurlar butunlay yo'qolib ketmagan. Aksincha, ular yangi diniy dunyoqarash ta'sirida qayta talqin qilinib, islomiy obraz va motivlar bilan uyg'unlashgan.

«Alpomish» dostonida qahramonga ism qo'yish, farzandsizlik, g'ayrioddiy tug'ilish, pirlar yordami va muqaddas joylarni ziyorat qilish motivlari ana shu sinkretik jarayonning yaqqol namunasidir. Qahramonga ism qo'yish qadimda uning taqdiri va himoyasi bilan bog'liq magik marosim sifatida shakllangan bo'lsa, keyinchalik ushbu vazifa pir, avliyo, mulla yoki oqsoqol obrazlari orqali islomiy mazmun kasb etgan.

«Go'ro'g'li» va «Tohir va Zuhra» dostonlarida ham g'ayrioddiy tug'ilish, muqaddas homiylar, tush va karomat kabi motivlar qadimiy mifologik tasavvurlar bilan islomiy e'tiqodlarning o'zaro uyg'unlashganini ko'rsatadi. Ayniqsa, pir va homiy obrazlarida qadimgi urug' homiysi, ajdod ruhi va shamaniy vositachi tushunchalari islomiy avliyolik tasavvurlari bilan birlashgan.

Shuningdek, islomlashuv jarayoni dostonlarning faqat diniy mazmuniga emas, balki ulardagi obrazlar tizimi, syujet qurilishi va motivlar tarkibiga ham ta'sir ko'rsatgan. Natijada qadimiy mifologik elementlar yangi ijtimoiy-diniy muhitda o'z ma'nosini o'zgartirgan holda yashab qolgan.

Demak, o'zbek xalq dostonlarida islomiy qarashlar va arxaik mifologik tasavvurlar o'zaro qarama-qarshi emas, balki tarixiy taraqqiyot jarayonida bir-birini to'ldirgan etnomadaniy hodisalar

sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat xalq eposining uzoq tarixiy davrlar davomida shakllangan ko‘p qatlamli tabiatini va etnomadaniy xotirani saqlashdagi muhim o‘rnini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Потанин Г. Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. — Петроград: Типография В. Д. Смирнова, 1917. — С. 47–48.
2. Мирзаев Т. Алпомиш достонининг ўзбек вариантлари. — Т.: «Фан», 1968. — Б. 32–61.
3. Мадаев О. «Алпомиш» билан суҳбат. — Т.: «Маънавият», 1999. — Б. 16.
4. Аширов А. Фарғона водийси аҳолисини турмуш тарзида диний эътиқодлар. Тарих фанлари номзоди дисс. — Т., 2000. — Б. 93.
5. Radloff W. Aus Sibirien. Bd. I. — Leipzig, 1884. — S. 314.
6. «Обычаи киргиз Семипалатинской области...» // Русский вестник. — 1878. — Т. 137. — С. 58–59.
7. Муродов М., Эргашев А. «Алпомишнома». II китоб. — Т.: «Меҳнат», 2000. — Б. 114.
8. Диваев А. К вопросу о наречении имени у киргизов // Туркестанские ведомости. — 1916. — № 206.
9. Самойлович А. К. К вопросу о наречении имени у тюркских народов // Живая старина. — 1911. — Вып. II. — С. 299.
10. Ауэзов М., Соболев Л. Казахский эпос и фольклор. — С. 172–173.
11. Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. — Т., 1960. — С. 159.
12. Андреев М. С. Таджики долины Хуф. — Сталинабад, 1953. — С. 45.
13. Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. — М.: Восточная литература, 1960. — С. 163.
14. Толстов С. П. Древний Хорезм. — М., 1948. — С. 312.
15. Андреев М. С. Таджики долины Хуф. — Сталинабад, 1953. — С. 48.
16. Мирзаев Т. Алпомиш достонининг ўзбек вариантлари. — Т.: «Фан», 1968. — Б. 32–61.
17. Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. — М., 1960. — С. 169.
18. Жўраев М. Муллонафаснинг «Зухра-Тоҳир» достони // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2010. — № 1. — Б. 42–43.
19. Гўрўглининг туғилиши / Айтувчи Муҳаммад Жомрод ўғли Пўлкан. Нашрга тайёрловчи М. Муродов. — Тошкент: Бадий адабиёт, 1967.
20. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв. № 1461.
21. Гўрўгли / Айтувчи Раҳматулла Юсуф ўғли. Нашрга тайёрловчи Т. Мирзаев. — Тошкент: Шарқ, 2006. — Б. 409–428.
22. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв. № 1170.
23. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв. № 1515.
24. Гўрўгли. Хоразм достонлари. Нашрга тайёрловчилар: С. Рўзимбоев, Х. Рўзимбоев, Г. Эшжонов. — Урганч: Хоразм, 2004.
25. Гер-оглы. Туркменский героический эпос. — М.: Главная редакция восточной литературы, 1983.
26. Гороглы. Туркмен гахрыманчылык эпосы. — Ашгабат: Туркменистан, 1990.
27. Короуғлы (Короғлы және оның ұрпақтары туралы дастандар). — Алматы: Жазушы, 1973.
28. ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв. № 257; № 555; № 1459; № 1085. Папка № 79.
29. Гер-оглы. Туркменский героический эпос. — С. 47.
30. Муродов М., Эргашев А. Алпомишнома. I китоб. — Б. 346.
31. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари... — Б. 132–157.
32. Ишаев А. Сўз мулкига саёҳат // Фан ва турмуш. — Тошкент, 1970. — № 10. — Б. 25.

33. Ҳайдаров Т. М. «Гўрўғли» ва мифология синкретизми: Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – 27 б.
34. Сулейменов О. О., Кажибеков Е. З. Тюркология: вчера, сегодня, завтра // Советская тюркология. – Баку, 1989. – № 6. – С. 83–106.
35. Сеидов М. Азэрбайжан халгынын сойкоқуну душунэркэн. – Баку: Язычы, 1989. – Б. 306.
36. Орлов А. С. Казахский героический эпос. – С. 88.
37. Радлов В. Образцы... Т. III. – С. 210–211.

O‘ZBEKISTONDA HUQUQ-TARTIBOT ORGANLARI TIZIMINI MODERNIZATSIYA QILISHNING TARIXIY ZARURATI VA HUQUQIY ASOSLARI

Xudoynazarov.A.X.

Qarshi davlat texnika universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekistonda huquq-tartibot organlari tizimini modernizatsiya qilishning tarixiy zarurati va huquqiy asoslari tarixiy-huquqiy tahlil asosida yoritiladi. Tadqiqotning dolzarbligi sovet davridan meros bo‘lib qolgan markazlashgan boshqaruv modelining bozor iqtisodiyoti va huquqiy davlat qurish sharoitida o‘z samaradorligini yo‘qotgani, jinoyatchilikning yangi shakllari yuzaga kelgani hamda jamiyatning huquq-tartibot organlariga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash zarurati bilan belgilanadi. Maqolada institutsional modernizatsiya nazariyasining asoschilari — S.Xantington, F.Fukuyama va D.Nortning konseptual qarashlari tahlil qilinib, ular O‘zbekiston Respublikasining me‘yoriy-huquqiy bazasi, xususan «Harakatlar strategiyasi» (PF-4947) va «Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi» (PF-60) hujjatlari bilan qiyoslanadi. Tadqiqotda, shuningdek, o‘zbek olimlarining ushbu mavzu bo‘yicha ilmiy qarashlari umumlashtirilib, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi va idoraviy arxiv fondlaridagi hujjatlar tahlilga jalb etilgan. Natijada, modernizatsiya jarayonining to‘rt bosqichli davrlashtirilishi va uning nazariy-huquqiy asoslari ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: modernizatsiya, huquq-tartibot organlari, institutsional islohot, Harakatlar strategiyasi, qonun ustuvorligi, davlat quvvati, yo‘l bog‘liqligi, arxiv hujjatlari.

Abstract. The article examines, on the basis of historical and legal analysis, the historical necessity and legal foundations of modernizing the system of law enforcement bodies in Uzbekistan during the years of independence. The relevance of the study is determined by the fact that the centralized administrative model inherited from the Soviet period lost its effectiveness under conditions of a market economy and the construction of a state governed by the rule of law, new forms of crime emerged, and the need to strengthen public trust in law enforcement bodies increased. The article analyzes the conceptual views of the founders of institutional modernization theory — S. Huntington, F. Fukuyama, and D. North — and compares them with the regulatory framework of the Republic of Uzbekistan, in particular the Action Strategy (PF-4947) and the Development Strategy of New Uzbekistan (PF-60). The study also summarizes the scholarly views of Uzbek researchers on this subject and draws on documents from the Central State Archive and departmental archival funds of the Republic of Uzbekistan. As a result, a four-stage periodization of the modernization process and its theoretical-legal foundations have been developed.

Keywords: modernization, law enforcement bodies, institutional reform, Action Strategy, rule of law, state capacity, path dependency, archival documents.

Аннотация. В статье на основе историко-правового анализа рассматриваются историческая необходимость и правовые основы модернизации системы правоохранительных органов Узбекистана в годы независимости. Проанализированы концептуальные взгляды основоположников теории институциональной модернизации — С. Хантингтона, Ф. Фукуямы и Д. Норта, сопоставленные с нормативно-правовой базой Республики Узбекистан. В исследование также вовлечены документы Центрального государственного архива и ведомственных архивных фондов.

Ключевые слова: модернизация, правоохранительные органы, институциональная реформа, Стратегия действий, верховенство закона, государственный потенциал, зависимость от предшествующего пути, архивные документы.

KIRISH

Har qanday davlat taraqqiyotining barqarorligi, ko'p jihatdan, uning institutlari o'zgaruvchan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sharoitlarga qanchalik tez va samarali moslasha olishiga bog'liqdir. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilgan chuqur ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar huquq-tartibot organlari tizimini ham tubdan yangilashni taqozo etdi, chunki sovet davridan meros bo'lib qolgan markazlashgan, buyruqbozlikka asoslangan boshqaruv modeli yangi tarixiy sharoitda o'z samaradorligini yo'qotgan edi.

Mavzuning dolzarbligi quyidagi omillar bilan belgilanadi: birinchidan, huquq-tartibot tizimini modernizatsiya qilish jarayonining tarixiy bosqichlarini ilmiy davrlashtirish hozirgacha yaxlit tarixshunoslik tadqiqoti predmeti bo'lmagan; ikkinchidan, modernizatsiya jarayonining nazariy-metodologik asoslarini xalqaro institutsional nazariyalar (S.Xantington, F.Fukuyama, D.Nort) kontekstida tahlil qilish milliy tajribani jahon ilmiy tafakkuri bilan uyg'unlikda o'rganish imkonini beradi; uchinchidan, arxiv hujjatlarini ilmiy muomalaga kiritish orqali jarayonning manbashunoslik bazasini kengaytirish zarurati mavjud.

O'zbekistonda 1991–2024 yillarda huquq-tartibot organlari tizimini modernizatsiya qilish jarayoni, predmeti esa — ushbu jarayonning tarixiy zaruriyati, davrlashtirilishi va huquqiy-institutsional asoslaridir. Ilmiy yangiligi shundaki, birinchi marta S.Xantington, F.Fukuyama va D.Nortning institutsional modernizatsiya nazariyalari O'zbekiston huquq-tartibot tizimi islohotlari tahliliga tatbiq etilib, jarayon to'rt bosqichli davrlashtirish modeli asosida tizimlashtiriladi.

Mavzuga oid ilmiy adabiyotni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni institutsional modernizatsiya nazariyasining umumnazariy asoslarini yorituvchi xorijiy tadqiqotlar tashkil etadi. Amerikalik siyosatshunos Samuel Xantington o'zining «Political Order in Changing Societies» asarida davlat institutlarining barqarorligi ularning jamiyatdagi tez o'zgaruvchi ijtimoiy-siyosiy talablarga moslasha olish qobiliyati — «institutsional moslashuvchanlik» bilan belgilanishini asoslab bergan, agar institutlar jamiyat rivojlanish sur'atidan orqada qolsa, bu institutsional inqirozga olib kelishini ta'kidlagan [1, b. 24–32]. Frensis Fukuyama «Political Order and Political Decay» asarida davlat institutlarini isloh qilishda uchta o'zaro bog'liq omilni — davlat quvvati (state capacity), qonun ustuvorligi va hisobdorlikni — muvozanatlashtirish zarurligini ko'rsatib, faqat kuch tuzilmalarining texnik salohiyatini oshirish yetarli emasligini, aks holda bu avtoritar kuchayishga olib kelishi mumkinligini asoslaydi [2, b. 51–58]. Duglas Nort esa «Institutions, Institutional Change and Economic Performance» asarida «yo'l bog'liqligi» (path dependency) konsepsiyasini ilgari surib, institutlarning kelajakdagi o'zgarish imkoniyatlari ularning tarixiy shakllanish yo'lidagi «institutsional matritsa» bilan chegaralanishini, shuning uchun samarali islohot nafaqat rasmiy qoidalarni, balki norasmiy institutlarni — kasbiy madaniyat va huquqiy ongni ham qamrab olishi lozimligini ko'rsatadi [3, b. 92–99].

Ikkinchi guruhni mustaqil O'zbekistonda davlat boshqaruvi va huquq-tartibot tizimi islohotlariga bag'ishlangan milliy tadqiqotlar tashkil etadi. Y.X.Rizaqulov mustaqillik davri davlat boshqaruv tizimidagi institutsional o'zgarishlarni tahlil qilib, ichki ishlar organlari faoliyatini demokratlashtirish bosqichlarini alohida ko'rsatib o'tgan [4, b. 116–124]. A.X.Saidov davlat va huquq nazariyasiga oid tadqiqotlarida O'zbekiston huquq tizimining transformatsiyasini umumnazariy jihatdan asoslab, milliy huquqiy tizimning xalqaro standartlarga yaqinlashuv tendensiyalarini ko'rsatib bergan [5, b. 203–211]. B.A.Blinder va X.T.Odilqoriyev sud-huquq islohotlarining institutsional-huquqiy mexanizmlarini tahlil qilib, ularning huquq-tartibot organlari faoliyatiga ta'sirini yoritganlar [6, b. 74–81]. Sh.Sh.Shorahmedov ichki ishlar organlari tarixi bo'yicha tadqiqotida sovet davridan mustaqillik davriga o'tish jarayonidagi tashkiliy-huquqiy uzluksizlik va yangilanish masalalarini ko'rib chiqqan [7, b. 58–66].

Uchinchi guruhni O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi va idoraviy arxivlardagi rasmiy hujjatlar, shuningdek qonunchilik manbalari tashkil etadi, ular tadqiqotning bevosita

manbashunoslik bazasini shakllantiradi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavzu bo'yicha nazariy-umumlashtiruvchi tadqiqotlar mavjud bo'lsa-da, modernizatsiya jarayonini yaxlit tarixiy davrlashtirish va uni arxiv hujjatlari asosida konkretlashtirish masalasi hozirgacha alohida tadqiqot predmeti bo'lmagan, bu esa mazkur maqolaning ilmiy zaruriyatini belgilaydi.

TADDIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tarixiylik, obyektivlik va tizimlilik tamoyillariga asoslangan metodlar majmui qo'llanildi. Tarixiy-genetik metod modernizatsiya jarayonining sabab-oqibat bog'liqliklarini aniqlashga xizmat qildi; davrlashtirish metodi 1991–2024 yillar mobaynidagi islohotlarni bosqichlarga ajratish imkonini berdi; qiyosiy-huquqiy metod milliy me'yoriy-huquqiy hujjatlarni xalqaro institutsional nazariyalar bilan qiyoslashda qo'llanildi; manbashunoslik tahlili metodi orqali O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Prezident farmonlari (PF-4947, PF-60), qonunlar, shuningdek arxiv hujjatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotning manba bazasi quyidagi guruhlarini o'z ichiga oladi: birinchidan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va amaldagi qonunchilik hujjatlari (jumladan, 2017 yil 3 yanvardagi «Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida»gi Qonun, Jinoyat-protsessual kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlar); ikkinchidan, Prezident farmon va qarorlari (PF-4947, PF-60); uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O'zR MDA)ning tegishli fondlaridagi hujjatlar — xususan, Ichki ishlar vazirligi va Bosh prokuratura idoraviy arxivlaridagi buyruqlar, hisobot materiallari va statistik ma'lumotlar (O'zR MDA, I-837-fond, kollegiya majlislari bayonnomalari va yillik hisobotlar to'plamlari); to'rtinchidan, mavzuga oid ilmiy adabiyotlar.

NATIJAR VA MUHOKAMA

«Modernizatsiya» tushunchasi ijtimoiy fanlarda an'anaviy institutlarning zamonaviy, ratsional va samarali tuzilmalarga aylanish jarayonini anglatadi. S.Xantington ta'kidlaganidek, institutlarning barqarorligi ularning jamiyatdagi tez o'zgaruvchi ijtimoiy-siyosiy talablarga moslasha olish qobiliyati bilan belgilanadi [1, b. 24–32]. Huquq-tartibot organlari tizimiga nisbatan modernizatsiya tushunchasi tashkiliy tuzilmani, huquqiy-me'yoriy bazani, kadrlar siyosatini, moddiy-texnik ta'minotni hamda fuqarolar bilan o'zaro munosabat shakllarini zamonaviy demokratik standartlarga muvofiqlashtirish jarayoni sifatida talqin etiladi. Bunday modernizatsiya ikki asosiy vazifani — samaradorlikni oshirish va qonuniylikni mustahkamlashni — bir vaqtning o'zida hal etishga qaratilgan bo'lishi lozim, aks holda, Yu.X.Rizaqulov ta'kidlaganidek, faqat texnik modernizatsiya bilan cheklanish institutlarning huquqiy jihatdan zaiflashuviga olib kelishi mumkin [4, b. 118–120].

O'zbekistonda huquq-tartibot organlari tizimini modernizatsiya qilishning tarixiy zarurati bir necha omillar majmui bilan izohlanadi. Birinchidan, sovet davridan meros bo'lib qolgan markazlashgan, buyruqbozlikka asoslangan boshqaruv modeli bozor iqtisodiyoti va demokratik huquqiy davlat qurish sharoitida o'z samaradorligini yo'qotdi. O'zR MDAning idoraviy fondlaridagi 1990-yillarning boshiga oid hisobot hujjatlari ushbu davrda huquq-tartibot organlarining moddiy-texnik ta'minoti va kadrlar tayyorlash tizimi yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga mos kelmaganini tasdiqlaydi [8]. Ikkinchidan, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi tubdan o'zgarishi bilan jinoyatchilikning yangi turlari — kiberjinoyatchilik, transmilliy uyushgan jinoyatchilik, iqtisodiy jinoyatlar — yuzaga keldi, bu esa an'anaviy usullar bilan samarali kurashib bo'lmashligini ko'rsatdi.

Uchinchidan, aholi tomonidan huquq-tartibot organlariga bo'lgan ijtimoiy ishonchning pasayishi, korrupsiya holatlarining uchrashi, fuqarolar huquqlarining ba'zan buzilish holatlari islohotlarni jadallashtirish zaruratini keltirib chiqardi. Sh.Sh.Shorahmedov ta'kidlashicha, aynan ijtimoiy ishonch inqirozi 2016 yildan keyingi keskin institutsional islohotlarning asosiy ichki turtkisi bo'lgan [7, b. 60–63]. To'rtinchidan, O'zbekistonning xalqaro maydonga faol integratsiyalashuvi, xususan Birlashgan Millatlar Tashkiloti, YEXHT va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikning kengayishi milliy huquq-tartibot tizimini xalqaro andozalarga muvofiqlashtirishni taqozo etdi.

Modernizatsiyaning huquqiy asoslari, avvalo, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan inson huquqlari va erkinliklarining ustuvorligi, qonun oldida barchaning tengligi tamoyillarida o'z ifodasini topadi [9]. Shu asosda qabul qilingan 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmon, xususan uning to'rtinchi yo'nalishi, huquq-tartibot organlari faoliyatini fuqarolar huquq va erkinliklarini ta'minlashga xizmat qiluvchi institutga aylantirishni strategik maqsad etib belgiladi [10]. A.X.Saidov bu jarayonni milliy huquqiy tizimning xalqaro standartlar tomon transformatsiyasi sifatida baholaydi [5, b. 205–208].

Modernizatsiya jarayonining muhim huquqiy bazasini, shuningdek, 2017–2021 yillarda qabul qilingan bir qator qonunlar tashkil etadi: «Jinoyat javobgarligidan ozod qilish to'g'risida»gi Qonun, Jinoyat-protsessual kodeksiga kiritilgan o'zgartirishlar (sudlanuvchining huquqlarini kengaytirish, «habeas corpus» institutini joriy etish), «Ombudsman to'g'risida»gi Qonunning yangi tahriri, «Davlat organlari va tashkilotlari faoliyatining ochiqligi to'g'risida»gi Qonun [11; 12]. Ushbu me'yoriy hujjatlar huquq-tartibot organlari faoliyatini shaffoflashtirish va fuqarolik nazoratini kuchaytirishga xizmat qildi. B.A.Blinder va X.T.Odilqoriyevning ko'rsatishicha, aynan protsessual kafolatlarining kengaytirilishi sud-huquq islohotining institutsional yadrosini tashkil etadi [6, b. 76–79].

Amerikalik huquqshunos Frensis Fukuyama davlat institutlarini isloh qilish nazariyasida uchta o'zaro bog'liq omilni — davlat quvvati (state capacity), qonun ustuvorligi va hisobdorlikni — muvozanatlashtirish zarurligini ta'kidlaydi; uning fikricha, faqat kuch tuzilmalarining texnik salohiyatini oshirish yetarli emas, agar bu ikkinchi va uchinchi omillar bilan muvozanatlashtirilmasa, natija avtoritar kuchayishga olib kelishi mumkin [2, b. 53–56]. O'zbekistonda 2017 yildan keyingi modernizatsiya siyosati aynan shu uch omilni muvozanatlashtirishga urinish sifatida baholanishi mumkin: bir tomondan, texnik-institutsional salohiyat (raqamlashtirish, moddiy-texnik ta'minot, kadrlar malakasi) oshirilsa, ikkinchi tomondan, huquqiy cheklovlar (sud nazorati, prokuror nazorati, protsessual kafolatlar) va uchinchi tomondan, jamoatchilik nazorati mexanizmlari (fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari, Inson huquqlari bo'yicha milliy markaz) parallel ravishda rivojlantirildi.

Institutsional iqtisodiyot nazariyotchisi Duglas Nortning «yo'l bog'liqligi» (path dependency) konsepsiyasiga ko'ra, institutlarning kelajakdagi o'zgarish imkoniyatlari ko'p jihatdan ularning tarixiy shakllanish yo'lidagi «institutsional matritsa» bilan chegaralanadi; samarali institutsional islohot amalga oshirish uchun nafaqat rasmiy qoidalarni (qonunlarni) o'zgartirish, balki norasmiy institutlar — xodimlarning kasbiy madaniyati, jamiyatning huquqiy ongi — bilan ham izchil ishlash zarur [3, b. 94–97]. Bu qonuniyat O'zbekistonda huquq-tartibot organlarini isloh qilishda nima uchun faqat qonunchilik o'zgarishlari yetarli emasligini, balki kadrlar madaniyatini o'zgartirish ham zarurligini tushuntiradi.

O'tkazilgan tahlil asosida O'zbekistonda huquq-tartibot organlari tizimini modernizatsiya qilish jarayonini shartli ravishda to'rt bosqichga ajratish mumkin: birinchi bosqich (1991–2000-yy.) — sovet merosidan voz kechish va milliy huquqiy tizim asoslarini shakllantirish; ikkinchi bosqich (2001–2016-yy.) — institutsional barqarorlashtirish va dastlabki huquqiy islohotlar davri; uchinchi bosqich (2017–2021-yy.) — Harakatlar strategiyasi asosidagi keskin institutsional-huquqiy islohotlar davri; to'rtinchi bosqich (2022-yildan hozirgacha) — «Yangi O'zbekiston» strategiyasi doirasidagi chuqurlashtirilgan, raqamlashtirilgan modernizatsiya davri.

Modernizatsiyaning yangi strategik bosqichi 2022 yil 28 yanvarda tasdiqlangan PF-60-son «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmon bilan belgilandi [13]. Ushbu hujjatning «Insonga munosabatning yangi tizimini shakllantirish» va «Qonun ustuvorligini ta'minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish» yo'nalishlari huquq-tartibot organlari faoliyatini yanada demokratlashtirish, ularni raqamlashtirish va jamoatchilik bilan hamkorlikni chuqurlashtirish vazifalarini belgilab berdi. Modernizatsiya jarayonining muhim tarkibiy qismini korrupsiyaga qarshi kurashish siyosati tashkil etadi: 2017 yil 3 yanvarda qabul qilingan «Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida»gi Qonun huquq-tartibot organlari xodimlari faoliyatida korrupsion xatti-harakatlarning oldini olish, manfaatlar to'qnashuvini bartaraf etish va mulkiy holat deklaratsiyasi institutini joriy etish kabi mexanizmlarni

belgiladi [11]. O‘zR MDA idoraviy fondlaridagi 2018–2020 yillarga oid kollegiya bayonnomalari ushbu qonun ijrosi yuzasidan amalga oshirilgan tashkiliy chora-tadbirlarni — xususan, mulkiy deklaratsiyalarni tekshirish tartib-taomillarining joriy etilishini — hujjatli tasdiqlaydi [8]. Bu qonun huquq-tartibot organlarining o‘zlari ustidan ham qo‘shimcha nazorat mexanizmini yaratdi, chunki aynan shu organlar korrupsiyaga eng ko‘p moyil bo‘lgan tarmoqlardan biri hisoblanadi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagi xulosalar chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, O‘zbekistonda huquq-tartibot organlari tizimini modernizatsiya qilishning tarixiy zarurati ob‘ektiv ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar, jinoyatchilikning yangi shakllari, jamoatchilik ishonchini tiklash ehtiyoji va xalqaro integratsiya talablari majmui bilan belgilangan. Ikkinchidan, S.Xantington, F.Fukuyama va D.Nortning institutsional modernizatsiya nazariyalari milliy tajribani tushunish uchun samarali metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi: xususan, Fukuyamaning uch omilli (davlat quvvati, qonun ustuvorligi, hisobdorlik) muvozanat modeli O‘zbekistondagi 2017-yildan keyingi islohotlarning nazariy mohiyatini aniq izohlaydi. Uchinchidan, modernizatsiyaning huquqiy asoslarini Konstitutsiya, Harakatlar strategiyasi (PF-4947), Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi (PF-60) va ularga muvofiq qabul qilingan qonunlar majmui tashkil etadi. To‘rtinchidan, jarayonni to‘rt bosqichga ajratib davrlashtirish uning ichki mantig‘ini — bosqichma-bosqich, tobora chuqurlashib boruvchi institutsional transformatsiya sifatida — yanada aniq tushunish imkonini beradi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, ishlab chiqilgan davrlashtirish modeli va nazariy-huquqiy tahlil huquq-tartibot organlari faoliyatini yanada takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqishda, shuningdek oliy ta‘lim muassasalarida tegishli fanlardan o‘quv-uslubiy materiallar tayyorlashda qo‘llanilishi mumkin. Tadqiqotning istiqbolli yo‘nalishi sifatida modernizatsiya jarayonining alohida tarmoqlar (ichki ishlar organlari, prokuratura, sud tizimi) kesimida arxiv hujjatlari asosida chuqurroq tarixiy tahlil qilinishini ko‘rsatish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Huntington S.P. Political Order in Changing Societies. — New Haven: Yale University Press, 1968. — P. 24–32.
2. Fukuyama F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy. — New York: Farrar, Straus and Giroux, 2014. — P. 51–58.
3. North D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990. — P. 92–99.
4. Rizaqulov Yu.X. Mustaqillik davrida O‘zbekistonda davlat boshqaruv tizimidagi institutsional o‘zgarishlar: tarixiy tahlil. — Toshkent: Fan, 2020. — B. 116–124.
5. Saidov A.X. Davlat va huquq nazariyasi: darslik. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2019. — B. 203–211.
6. Blinder B.A., Odilqoriyev X.T. Sud-huquq islohotlarining institutsional-huquqiy mexanizmlari // O‘zbekiston qonunchiligi tahlili. — 2021. — № 3. — B. 74–81.
7. Shorahmedov Sh.Sh. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston ichki ishlar organlari tarixi. — Toshkent: Akademiya, 2022. — B. 58–66.
8. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi (O‘zR MDA). I-837-fond, 1-ro‘yxat, kollegiya majlislari bayonnomalari va yillik hisobot materiallari to‘plami (1991–2020-yy.).
9. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — Toshkent: Adolat, 2023.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son «O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida»gi Farmoni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. — 2017. — № 6, 70-modda.
11. O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 3-yanvardagi «Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida»gi 3RU-419-son Qonuni // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. — 2017. — № 2, 1-modda.

12. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risidagi qonun hujjatlari (2017–2021-yy.) // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son «2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjat.

QARSHI TUMANINING TARIXIY-MADANIY MEROSI VA ZAMONAVIY TARAQQIYOT JARAYONLARI

A.Hasanov

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Tarix mutaxassisligi, II – bosqich magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qarshi tumanining tarixiy shakllanishi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotining asosiy bosqichlari yoritilgan. Tadqiqotda hududning boy tarixiy-madaniy merosi, muqaddas qadamjolari va ziyorat maskanlarining tarixiy ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, mustaqillik yillarida, ayniqsa Yangi O'zbekiston sharoitida tumanda amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar hamda tarixiy-madaniy meros obektlarini asrash va ulardan samarali foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada Qarshi tumanining tarixiy salohiyatidan turizmni, xususan, ziyorat turizmini rivojlantirishda foydalanish istiqbollari ham ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Qarshi tumani, tarixiy taraqqiyot, tarixiy-madaniy meros, mustaqillik yillari, Yangi O'zbekiston, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar, Abu Muin an-Nasafi, ziyorat turizmi, bunyodkorlik, madaniy meros.

Аннотация. В данной статье освещаются основные этапы исторического становления, социально-экономического и культурного развития Каршинского района. В исследовании анализируются богатое историко-культурное наследие региона, его священные места и паломнические объекты, а также их историческое значение. Особое внимание уделяется созидательным преобразованиям и социально-экономическим реформам, осуществляемым в районе в годы независимости, особенно в условиях Нового Узбекистана, вопросам сохранения объектов историко-культурного наследия и их эффективного использования. В статье также раскрываются перспективы использования исторического потенциала Каршинского района для развития туризма, в частности паломнического туризма.

Ключевые слова: Каршинский район, историческое развитие, историко-культурное наследие, годы независимости, Новый Узбекистан, социально-экономическое развитие, священные места, места паломничества, Абу Муин ан-Насафи, паломнический туризм, созидательная деятельность, культурное наследие.

Abstract. This article examines the main stages of the historical formation and socio-economic and cultural development of the Karshi District. The study analyzes the region's rich historical and cultural heritage, sacred sites, and pilgrimage destinations, as well as their historical significance. Particular attention is paid to the construction and development initiatives and socio-economic reforms implemented in the district during the years of independence, especially in the context of New Uzbekistan, as well as to issues related to the preservation and effective use of historical and cultural heritage sites. The article also explores the prospects for utilizing the historical potential of the Karshi District to promote tourism, particularly pilgrimage tourism.

Keywords: Karshi District, historical development, historical and cultural heritage, years of independence, New Uzbekistan, socio-economic development, sacred sites, pilgrimage destinations, Abu Muin al-Nasafi, pilgrimage tourism, construction and development, cultural heritage.

KIRISH

Mamlakatimiz mustaqilligining dastlabki yillaridan barcha sohada yangilanishlar, o'zgarishlar amalga oshirila boshlandi. Shuningdek, Vatanimizning haqqoniy tarixini yaratish, uni xolisona yoritish va kelajak avlodga benuqson yetkazish borasida ham ancha xayrli ishlar amalga oshirildi.

O'zbekistonning har bir hududi, har bir go'shasi, uning boy tarixi, muqaddas qadamjolari, ziyoratgohlarini o'rganish, tadqiq etishga ham alohida e'tibor qaratila boshlandi. Bu borada vohamizdan yetishib chiqqan ko'plab olimlarni ta'kidlashimiz mumkin. Ular orasidan taniqli olim, adib Poyon Ravshanovning ishlari tahsinga sazovordir. Masalan P.Ravshanovning muallifligidagi "Qashqadaryo tarixi", "Jeynov tarixi" (hammualliflikda), "Amir Temur Vatani", "Qashqadaryo: istiqlool arafasida" (1986–1989 yy.), "Qarshi tarixi", "Shahrisabz tarixi", prof.O.Jo'raqulovning "Chandir turkmanlari", "Qashqadaryo mang'itlari", "Shahrisabz yilnomasi", prof.T.Nafasovning «O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati», «Qishlog'ingiz nega shunday atalgan?», «Qashqadaryo qishloqnomasi», «Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari lug'ati», «Janubiy O'zbekiston toponimlarining etnolingvistik tahlili», R.Akbarovning "Qarshi tumani tarixi kabi va boshqa ko'plab asarlar, manbalarning misol keltirishimiz mumkin [15]. 222 Sohibqiron yulduzi

TAHLIL VA NATIJALAR:

Qarshi tumani Qashqadaryo viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy taraqqiyotida o'ziga xos muhim ahamiyatga ega hudud bo'lib hisoblanadi. Mazkur yillar davomida Qarshi tumanida ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirib kelinmoqda. Qarshi tumani tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, Qarshi tumani – 1931 yil 1 oktabrda tashkil etilgan. Shimoldan Koson, shimoliy sharqdan Chiroqchi, sharqdan Qamashi, G'uzor, janubdan Nishon, g'arbdan Kasbi tumanlari bilan chegaradosh bo'lib, tumanda 1 ta shahar ya'ni Beshkent shahri, 15 ta qishloq fuqarolari yig'ini: Bog'obod, Dasht, Yertepa, Kat, Kojar, Nuqrobod, Paxtakor, Poshton, Talliqo'rg'on, Xonobod, Charog'il, Cho'libo'ston, Qovchin, Qoratepa, Hilol kabilar mavjuddir. Tuman aholii asosan, o'zbeklar (97,3%), shuningdek, tojik, qozoq, rus, qirg'iz, turkman va boshqalar millat vakillaridan iborat.

Qarshi shahri atrofida joylashgan tumanning xo'jaligi paxtachilik bilan birga g'allachilik, sabzavot va polizchilik, bog'dorchilik, chorvachilik, pillachilikka ixtisoslashgan. Qarshi tumanida dehqon, fermer xo'jaliklari faoliyat ko'rsatadi. Shundan 16,5 ming.ga yerga paxta, 15,2 ming.ga yerga don, shuningdek, kartoshka, sabzavot va poliz, ozuqa ekinlari ham yetishtiriladi. Tumanda tutzor, tokzor, mevazorlar bor. Ko'p yillik daraxtzorlar, ko'chatzorlar, ixota daraxtzorlar, yaylovlar mavjud. Tumandagi jamoa va shaxsiy xo'jaliklarida 50,5 ming qoramol, 82 ming qo'y va echki, 53,5 ming parranda, 435 yilqi boqiladi [14].

Shuningdek, 60 ta umumiy ta'lim maktabi (43 mingdan ziyod o'quvchi), litsey, bolalar musiqa maktabi, 3 kasb-hunar kolleji (1,6 ming o'quvchi), 36 kutubxona (290 ming nusxa asar), 3 madaniyat uyi, 13 ta klub muassasasi faoliyat ko'rsatadi[14].

Tuman markaziy kasalxonasi (315 o'rin), tug'ruqxona, 3 poliklinika, 14 qishloq vrachlik punkti, qishloq uchastka kasalxonasi, 9 qishloq vrachlik ambulatoriyasi, 36 feldsher akusherlik punktida 216 vrach, 1456 o'rta tibbiy xodim aholiga xizmat ko'rsatadi.

Qarshi tumanida tarixiy va me'moriy yodgorliklardan Hazrati Sulton maqbarasi (12—16 asrlar), Abu Mu'in an-Nasafiy ziyoratgohi, Toshmasjid (16—18-asrlar), Xalfa Eshon masjidi (16—17-asrlar), Chorgumbaz masjidi (16 — 17-asrlar) va boshqalar saqlangan[14].

Ayniqsa, Yangi O'zbekiston sharoitida mamlakatimizning har bir hududi, uning o'ziga xosligi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida yangicha yondashuv, yangicha qarash yuz berdi.

Bugungi kunda mamlakatimizni obod qilish, boy ma'naviy, moddiy merosimizdan oqilona foydalanish hamda ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy xazinani asrab-avaylashdek ezgu ishlar yuqoriga pog'onaga ko'tarilgan holda amalga oshirilmoqda.

Tumanda jami 4 ta diqqatga sazovor, milliy ro'yxatga kiritilgan obyektlar mavjud. YA'ni, Abu Mu'in an-Nasafiy yodgorlik majmuasi, Utti 223 №2 (63) 2026-yil tug' ota maqbarasi, Hazrati Sulton maqbarasi, Shayx Shibliy masjidi kabillardir[14].

Muqaddas qadamjolarni obod qilinishi, mahalla, guzarlarni obodonlashtirish, har bir hududni jozibadorligini oshirish, turizm imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, ziyorat turizmini rivojlantirish kabi xayrli ishlarni misol keltirishimiz mumkin. Masalan, ana shunday muqaddas ziyoratgohlardan biri - Qashqadaryo viloyat markazidan 17 km. janubi-g'arbda Qarshi tumanidagi Qovchin qishlog'ida joylashgan "Abu Mu'in an-Nasafiy" ziyoratgohidir. Qovchin qishlog'i Qarshi tumanidagi qadimiy qishloqlardan biridir [12]. Bugungi kunda ushbu qishloqda 4730 dan ortiq aholi istiqomat qiladi. Qishloqdagi keksa avlod vakillarining guvohlik berishlaricha, qadimda qishloq hududida Qum, Qayrabod, Yomchi, Ibsan, Jumabozor deb nomlangan qishloqlar mavjud bo'lgan. Sovet davrida bu qishloqlar barchasi bosh reja asosida bitta "Qovchin" qishlog'iga birlashtirilgan. Qishloqning "Qovchin" deb atalishiga sabab u yerda yashayotgan aholining aksariyati qovchin urug'iga mansub kishilar bo'lganligidir. Toponomik olim D.Abdurahmonov o'zining "Qovchin so'zining tarixi haqida" deb nomlangan maqolasida: "Haqiqatan ham qovchin so'zining urug' nomi ekanligi aniq. Bu urug', boshqa yerlar bilan birga, Qashqadaryo vodiysida ham ko'chib yurgan. Hozir ham bu uruqqa mansub xalqlar, yuqorida aytilganidek shu hududda jumladan, Beshkent tumani hududida yashab kelmoqda. ... "Qovchin" so'zi "Epchil va kuchli (odam)" degan ma'noni beradi" deyiladi [1]. Qovchin urug'iga mansub kishilar epchil va kuchli bo'lganliklari tufayli Sohibqiron Amir Temur va Bobur qo'shinlarining jangchilari bo'lishganligi Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" va Zaxiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarlarida tilga olinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev 2017 yil 24-25 fevral kunlari Qashqadaryo viloyatiga tashrif buyurgan chog'ida Abu Mu'in an-Nasafiy maqbarasini obod ziyoratgohga aylantirishga, ziyoratchilarga zarur shart-sharoitlar yaratishga, bu maskanda allomaning asarlarini o'zida jamlagan kutubxona tashkil etish, buyuk olim asarlarini tarjima qilib, xalqimizga yetkazish bo'yicha tavsiyalar bergan edi [13]. Shunga muvofiq bu yerda katta bunyodkorlik ishlari amalga oshirilib, Aqida ilmi bo'yicha maktab, kutubxona qurilgan. Davlatimiz rahbari ulamolar bilan suhbatda buyuk bobokalonimiz asarlari bugungi kun uchun ham g'oyat ahamiyatli ekani, ularni nashr qilib, mazmun-mohiyatini yosh avlodga yetkazish zarurligini ta'kidladi.

Mazkur ziyoratgohda Qur'oni karimning asl qo'lyozma nusxasi saqlanmoqda. Bu kitob qadimgi Samarqand qog'oziga bitilgan, hattotlik qoidalari asosida bezatilgan.

O'zbekiston Prezidenti bu kabi noyob kitoblar xalqimizning bebaho merosi ekanligini, ularni asrab-avaylash kerakligini qayd etdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Nasafiy ilmiy faoliyatining sermahsul davri Buxoro shahriga to'g'ri keladi. Abul Mu'in an-Nasafiyning 1088-1089-yillarda Buxoroga ko'chib o'tishi uning ilmiy faoliyati uchun ham qulay sharoit yaratib beradi. Manbalarga ahamiyat bersak, Abul Mu'in an-Nasafiy o'zining yirik asarlarini aynan Buxoro shahrida yozib tugatgan, shuningdek uning moturudiya ta'limotiga hissa qo'shgan shogirdlari ham Buxoro shahridan yetishib chiqqan. Abul Mu'in an-Nasafiyning asarlari moturudiya ta'limotiga ham uning rivojiga ham o'z hissasini qo'shdi. Uning "Tabsiratu-l-adilla" ham, "Bahru-l-kalom" ham, "Tamhid" asarlari Moturudiya ta'limotida alohida o'rin tutadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, mamlakatimizda Abul Mu'in an-Nasafiy ilmiy merosini o'rganish bo'yicha yaqin 4-5 yil ichida samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Qashqadaryo viloyati Qarshi tumani Qovchin qishlog'idagi maqbara ta'mirdan chiqarilib, katta ziyoratgohga aylantirildi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 18 aprelda Abul Mu'in an-Nasafiyning ilmiy-ma'naviy merosini chuqur o'rganish, xalqimiz va jahon jamoatchiligi o'rtasida keng targ'ib qilishga oid qarori chiqarilib, bu muqaddas qadamjo obod va muqaddas go'shaga aylanmoqda. Musulmon olamining ulug' ulamolari, shayxlar bu ziyoratgohga tashrif buyurib, O'zbekistonda, xususan Qashqadaryoda ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov. D. “Qovchin so‘zining tarixi haqida”. Adabiyotshunoslik va tilshunoslik masalalari. 5-kitob. T. 1963.
2. Axmedov B. Tarixdan saboqlar. – T.: O‘qituvchi, 1994. – 432 b.
3. Axmedov B. O‘zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – T.: O‘qituvchi, 1991.
4. As-Sam‘oniy. A. Nasabnoma (Al-Ansob). Buxoro. 2003.
5. Daminov I.I. Abu Muin Nasafiy. – Samarqand-Toshkent: Imom Buxoriy xalqaro markazi, 2013. – 108 b.
6. Uvatov U. Abu Muin Nasafiy hayoti va merosi. – T.: “Ma’naviyat”, 2003.– 36b.
7. Oqilov S. Abu Muin Nasafiy va “Tabsiratul adilla” asarining ahamiyati / TIU ilmiy tahliliy axboroti. – 2002. -№ 1. – B. 32-35.
8. Xoliyorov I., Sharof Sh. Hazrati Imom Muin ziyoratgohi. – T.: Yangi asr avlodi, 2002. – 47 b.
9. Hasanov A. Qadimgi Arabiston va ilk islom, Johiliya asri. T.: TIU, 2001.
10. Oqilov S. Abu Muin Nasafiy risola Toshkent “O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi” nashriyot-matbaa birlashmasi, 2022.-32 b.
11. O‘zbekiston-buyuk allomalar yurti. T. Ma’naviyat. 2010. 176-bet. 225 №2 (63) 2026-yil
12. “Qashqadaryo” gazetasi. 2017. 18 aprel № 46. (1527)
13. [https://gujum.uz/uzbekiston/prezident-shavkat-mirziyoyev-abu-muin nasafiy-maqbarasini-ziyosat-qildi/](https://gujum.uz/uzbekiston/prezident-shavkat-mirziyoyev-abu-muin-nasafiy-maqbarasini-ziyosat-qildi/)
14. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Qa>

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA FARMATSEVTIKA SANOATINING RIVOJLANISHI: TARIXIY TAHLIL VA NATIJALAR (1991-2024 YILLAR)

Negmatova Dilafro‘z Asomovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,
Tarix yo‘nalishi, 1-kurs magistranti.
e-mail: negmatovakarshi@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1991-2024 yillarda O‘zbekiston Respublikasida farmatsevtika sanoatining rivojlanishi, respublika iqtisodiyotida farmatsevtika sanoatining ulushi, mamlakat rivojlanishida ushbu sohaning o‘rni hamda ahamiyati ilmiy manbalar asosida tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Sanoat, zavod, dori-darmon, eksport, kimyo, yengil sanoat, sog‘liqni saqlash, ilmiy tadqiqot, xalqaro hamkorlik, global muammolar, integratsiya, ijtimoiy himoya.

Аннотация: В данной статье на основе научных источников анализируется развитие фармацевтической промышленности в Республике Узбекистан в 1991-2024 годах, доля фармацевтической промышленности в экономике республики, роль и значение этой отрасли в развитии страны.

Ключевые слова: Промышленность, завод, медицина, экспорт, химия, легкая промышленность, здравоохранение, научные исследования, международное сотрудничество, глобальные проблемы, интеграция, социальная защита.

Annotation: This article analyzes the development of the pharmaceutical industry in the Republic of Uzbekistan in 1991-2024, the share of the pharmaceutical industry in the economy of the republic, the role and importance of this industry in the development of the country based on scientific sources.

Keywords: Industry, factory, medicine, export, chemistry, light industry, healthcare, scientific research, international cooperation, global problems, integration, social protection.

KIRISH.

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi 1991-yilda mamlakatning barcha sohalarida, shu jumladan farmatsevtika sanoatida ham tub islohotlarni boshlashga zamin yaratdi. Farmatsevtika sanoati, aholining salomatligini saqlash va yaxshilashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, iqtisodiyotning ajralmas qismi sifatida rivojlanishga intildi. Ushbu maqolada O'zbekiston farmatsevtika sanoatining 1991-2024 yillar davomida qanday rivojlanganini, uning tarixiy jarayonlarini tahlil qilishga harakat qilamiz.

MATERIALLAR VA USULLAR.

Farmatsevtika sanoatining rivojlanishi va tahlili bo'yicha mavjud adabiyotlar, asosan, mamlakat iqtisodiyoti, sanoat modernizatsiyasi va sog'liqni saqlash tizimining samaradorligi bilan bog'liq tadqiqotlarga asoslanadi. O'zbekistonning farmatsevtika sanoati sohasidagi adabiyotlar ko'proq iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar, innovatsion texnologiyalarni qo'llash, davlat siyosati va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan.

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi, birinchi navbatda, milliy iqtisodiyotda va sanoat tarmoqlarida islohotlarni amalga oshirishga olib keldi. Bu davrda O'zbekistonning farmatsevtika sanoati rivojlanishining boshlang'ich bosqichida o'quvchilarni, tadqiqotchilarni va siyosatchilarni eng ko'p qiziqtirgan masalalardan biri bo'lib, bu davrda sanoatning modernizatsiyasi va importga bo'lgan qaramlikni kamaytirish masalalari o'rganilgan. Tadqiqotchilar O'zbekistonning mustaqillikka erishganidan so'ng, farmatsevtika sanoatini rivojlantirish uchun zaruriy resurslar va infratuzilma yaratish muhimligini ta'kidlagan. Shu bilan birga, O'zbekiston farmatsevtika sanoati dastlabki yillarda asosan import qilingan dori-darmonlar va texnologiyalarni ishlab chiqarish bilan cheklanganini ko'rsatishdi. Xususan, P.D. Karimov (1999) va N.G. Ismailov (2000) o'z asarlarida bu davrning muammolarini va farmatsevtika sohasidagi islohotlar zarurligini ta'kidlaganlar [1, 53-b].

2000-yillarda O'zbekistonda farmatsevtika sanoatini rivojlantirishga oid bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. A.S. Tursunov (2005) va S.B. Rakhimov (2007) kabi ilmiy tadqiqotchilar o'z asarlarida milliy farmatsevtika ishlab chiqarishini oshirish, ilmiy-texnikaviy salohiyatni yaxshilash va chet el investitsiyalarini jalb qilish masalalariga alohida e'tibor qaratganlar. Bu davrda farmatsevtika sanoatiga qaratilgan davlat dasturlari, yangi farmatsevtika zavodlarining qurilishi va texnologik jarayonlarning takomillashtirilishi ko'plab ilmiy tadqiqotlar va adabiyotlarda yoritilgan. M.Q.To'laganov (2006) o'z tadqiqotida mamlakatda farmatsevtika sanoatini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilgan dasturlarning samaradorligini o'rgangan va milliy dori ishlab chiqarishni oshirish uchun davlatning roli juda katta ekanligini ta'kidlagan [2, 14-b].

2010-yillarda O'zbekiston farmatsevtika sanoati global bozorda raqobatbardoshligini oshirish, innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarishga jalb qilish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirishga alohida e'tibor qaratdi. S.H. Rahmatov (2015) va T.K. Xodjayev (2018) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda, O'zbekistonda farmatsevtika sanoatining o'sishi va mamlakatning farmatsevtika bozoridagi o'rnini mustahkamlashga qaratilgan siyosat tahlil qilingan [3, 96-b].

Ular o'z tadqiqotlarida O'zbekistonning farmatsevtika sanoatining sifatini yaxshilash uchun xalqaro standartlarga moslashish va yangi ilmiy markazlarni yaratish muhimligini ta'kidlagan. Shuningdek, B.T.Bekmuradov (2017) o'z asarida farmatsevtika sanoatining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, maxsus dasturlar orqali investitsiyalarni jalb qilish, mahsulotlar sifatini oshirishga yo'naltirilgan strategiyalarni ko'rib chiqqan. COVID-19 pandemiyasi davrida farmatsevtika sanoatining ahamiyati yanada oshdi. O'zbekistonda pandemiyaga qarshi kurashish, zarur dori-darmonlar ishlab chiqarish va ularni tezda bozorga yetkazib berish bo'yicha yirik loyihalar amalga oshirildi. A.A. Madrahimov (2021) va J.J. Nizamov (2022) [4, 101-b] tadqiqotlari pandemiya davrida farmatsevtika sanoatining tezda rivojlanishining sabablarini tahlil qilgan. Ularning fikriga ko'ra, pandemiya O'zbekistonda farmatsevtika sanoatining rivojlanishini yangi texnologiyalarni joriy etish va ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish zaruriyatini keltirib chiqardi. 2020-yildan boshlab, O'zbekiston farmatsevtika kompaniyalari o'z mahsulotlarini eksport qilishni kengaytirish va global bozorda o'z o'rnini topishga muvaffaq bo'lishdi. S.Y. Ibragimov (2023) [5, 44-b] o'z tadqiqotida farmatsevtika sohasidagi davlat dasturlarining samaradorligini baholagan va

O'zbekistondagi farmatsevtika kompaniyalarining xalqaro bozorda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga olib kelgan omillarni tahlil qilgan.

O'zbekiston Respublikasidagi farmatsevtika sanoatining rivojlanishi bo'yicha adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu soha 1991-yildan buyon bir qator tarixiy va iqtisodiy o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Mustaqillikning dastlabki yillarida sanoatning rivojlanishi murakkab bo'lsa-da, 2000-yillarda milliy ishlab chiqarishni oshirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish masalalari muhim ahamiyat kasb etdi. 2010-2020 yillar davomida global integratsiya va xalqaro hamkorlik kuchayib, pandemiya davrida sanoatning ahamiyati yanada oshdi. O'zbekistonning farmatsevtika sanoatining rivojlanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar va adabiyotlar mamlakatning iqtisodiy o'zgarishlari va farmatsevtika sohasidagi ilg'or innovatsiyalarni tushunishga yordam beradi [6, 95-b].

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

Farmatsevtika sanoati tarixiga oid adabiyotlar, odatda, dori-darmonlar ishlab chiqarish va ularning rivojlanish jarayonini, farmatsevtika texnologiyalarining evolyutsiyasini, sanoatning ijtimoiy va iqtisodiy ta'sirini o'rganadi. Ushbu adabiyotlar tahlili, farmatsevtika sanoatining evolyutsiyasini yaxshiroq tushunishga yordam beradi va sohadagi o'zgarishlarni chuqur tahlil qilish imkonini yaratadi. Farmatsevtika sanoatining tarixi juda qadimga borib taqaladi. Dori-darmonlar tayyorlash, ularning ijtimoiy salohiyati, tibbiyotda qo'llanilishi va iqtisodiy jihatlari haqidagi ilk izlanishlar qadimgi tsivilizatsiyalar davridan boshlangan. Adabiyotlarda farmatsevtika sanoatining dastlabki shakllanishi va rivojlanishi haqida turli fikrlar mavjud.

A.D. Smith (1985)ning "History of Pharmaceutical Industry" nomli asarida sanoatning dastlabki shakllanishi va rivojlanishi, dori-darmonlar ishlab chiqarish va ular bilan bog'liq ijtimoiy ahamiyat tahlil qilingan. U o'z asarida farmatsevtika sanoatining tarixini qadimiy Misr va Gretsiya davridan boshlab, o'rta asrlarga, keyinchalik esa industrializatsiya jarayonlariga bog'lab tahlil qiladi. Smithning fikriga ko'ra, farmatsevtika sanoatining rivojlanishiga olib kelgan eng muhim omillar san'at va ilm-fan, shuningdek, yirik korxonalarning paydo bo'lishi va ular bilan bog'liq texnologik innovatsiyalar hisoblanadi. E. J. Brown (1990) "Pharmaceutical Innovations: A Historical Perspective" asarida farmatsevtika sanoatining rivojlanishida innovatsion texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlar qanday rol o'ynaganini tahlil qiladi. U dori ishlab chiqarishdagi asosiy o'zgarishlarni XIX asrning oxiri va XX asrning boshlaridagi texnologik yutuqlar bilan bog'laydi. Bu davrda farmatsevtika sanoati ko'plab yangi texnologiyalarni o'zlashtirdi, masalan, sintetik dori-darmonlar ishlab chiqarish texnologiyalari [7, 37-b].

Farmatsevtika sanoatining industrializatsiya jarayoni, asosan, XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida boshlangan. Bu davrda farmatsevtika ishlab chiqarish mexanizatsiyalashdi va yirik farmatsevtika kompaniyalari tashkil topdi. H.G. Harvey (2000)ning "The Rise of Pharmaceutical Corporations" asarida sanoatning industrializatsiyasi jarayoniga alohida e'tibor qaratilgan. Harvey farmatsevtika kompaniyalarining global bozorda qanday rivojlanganini, shuningdek, dori-darmonlar ishlab chiqarish va distributsiyasidagi markazlashuvning ahamiyatini ta'kidlaydi. Farmatsevtika sanoatining modernizatsiyasi va texnologik yangilanishlari haqida C. L. McKenna (2003)ning "Pharmaceutical Manufacturing: Modern Approaches" nomli asari muhim manba hisoblanadi. McKenna dori-darmonlar ishlab chiqarishning mexanik tizimdan avtomatlashtirilgan tizimga o'tish jarayonini o'rganadi. U farmatsevtika sanoatining ishlab chiqarish texnologiyalari, sifat nazorati, dori tarkibining o'zgarishi kabi jihatlarni tahlil qilgan [8, 34-b].

XX asrning o'rtalaridan boshlab, farmatsevtika sanoati butun dunyo bo'ylab global tarmoqni tashkil etdi. Global bozorning shakllanishi va dori-darmonlar ishlab chiqarishning xalqaro tizimi rivojlanishi farmatsevtika sanoatiga yangi imkoniyatlar yaratdi. P.K. Kessler (2010)ning "Globalization of the Pharmaceutical Industry" asarida global farmatsevtika bozorining tahlili keltirilgan. Kessler, farmatsevtika sanoatining global tarmoqlarga bo'linishi va yirik korporatsiyalarning hukmronligi haqida so'z yuritadi. U davlatlar o'rtasida farmatsevtika mahsulotlarining savdosi va ishlab chiqarilishidagi farqlarni ko'rib chiqadi. T.J. Kowalski (2015) [9, 88-b] "Pharmaceutical Industry in a Globalized World" nomli asarida sanoatning global integratsiyasi, ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarni tezlashtirish, shuningdek, rivojlanayotgan

bozorlar, xususan, Osiyo va Afrika mamlakatlaridagi farmatsevtika sanoatining o'sishini o'rganadi. U farmatsevtika kompaniyalarining global tarmoqdagi raqobatini va innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi yangi yo'nalishlarni ta'kidlaydi. Farmatsevtika sanoatining ijtimoiy ahamiyati ham alohida o'rganilgan. S. B. Petersen (2012)ning [10, 8-b]. "The Social Impact of Pharmaceutical Industry" asarida dori-darmonlar ishlab chiqarish va ularning ijtimoiy ta'siri tahlil qilinadi. Petersen farmatsevtika sanoatining ijtimoiy farovonlikka ta'siri, dorilarning narxlari, davlatlar tomonidan nazorat qilish siyosatining samaradorligi kabi masalalarni o'rganadi.

A. F. Brown (2017) "Pharmaceutical Ethics and Social Responsibility" asarida farmatsevtika kompaniyalarining ijtimoiy mas'uliyatini, axloqiy me'yorlarini va dorilarni ishlab chiqarishda etika masalalarini tahlil qiladi. Brownning asarida, farmatsevtika sanoatining foydasi va zararining muvozanati haqida chuqur tahlil keltirilgan [11, 74-b].

O'zbekistonda farmatsevtika sanoatining rivojlanishi bo'yicha tadqiqotlar ham alohida e'tibor qaratilmoqda. T.A. Shamsutdinov (2010) o'z tadqiqotlarida O'zbekistonda mustaqillikdan keyingi farmatsevtika sanoatining rivojlanishini va uning iqtisodiyotni modernizatsiya qilishdagi rolini o'rganadi. Shamsutdinovning fikriga ko'ra, O'zbekistonning farmatsevtika sanoati mustaqil davlat sifatida rivojlanish jarayonida yangi texnologiyalarni joriy etish, milliy dori ishlab chiqarishni ko'paytirish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirishga katta e'tibor qaratgan [12, 14-b].

Farmatsevtika sanoatining tarixi va rivojlanishiga oid adabiyotlar, sanoatning ilmiy, texnologik va iqtisodiy jihatlarini tahlil qilishda muhim manba hisoblanadi. Dori-darmonlar ishlab chiqarish va texnologiyalarning rivojlanishi, sanoatning ijtimoiy ta'siri va global integratsiya kabi masalalar hozirgi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega. O'zbekiston farmatsevtika sanoatining rivojlanishi ham alohida tadqiqotlar orqali o'rganilmoqda va bu tadqiqotlar mamlakatning iqtisodiy o'sishidagi farmatsevtika sanoatining o'rnini yanada aniqroq tushunishga yordam beradi.

Mustaqillikka qadar O'zbekistonning farmatsevtika sanoati Sovet Ittifoqi tarkibida rivojlanib, ko'plab farmatsevtika ishlab chiqarish korxonalari tashkil etilgan edi. Biroq, sovet iqtisodiyotining markazlashgan tizimi ko'plab muammolarni keltirib chiqardi. Bu davrda O'zbekistonda farmatsevtika sanoati cheklangan bo'lib, asosan import qilingan dori-darmonlar iste'mol qilinardi, ichki ishlab chiqarish esa o'z ehtiyojlarini qondira olmaydi.

Mustaqillikka erishgach, O'zbekiston hukumati iqtisodiyotning turli tarmoqlarida islohotlarni amalga oshira boshladi. Farmatsevtika sanoati ham bu jarayondan chetda qolmadi. Biroq, dastlabki yillarda mamlakatda farmatsevtika sanoatining infratuzilmasi yetarli darajada rivojlanmagan edi. Shu bois, dori-darmonlarning aksariyati chet eldan import qilinardi. Davlatning birinchi bosqichdagi iqtisodiy islohotlari O'zbekistonda farmatsevtika sanoatiga katta investitsiyalarni jalb qilishga qaratilgan edi. Biroq, ishlab chiqarishning xususiy sektorga o'tishi hamda tajriba va innovatsion texnologiyalarni joriy etish hali to'liq amalga oshirilmagan edi. 2000-yillarning boshlarida O'zbekiston hukumati farmatsevtika sanoatini rivojlantirishga alohida e'tibor bera boshladi. Bu davrda davlat farmatsevtika sanoatini modernizatsiya qilish, dori ishlab chiqarishni ko'paytirish va ichki bozorga arzon, sifatli dori-darmonlarni taqdim etish yo'lida bir qancha dasturlarni amalga oshirdi. 2005-yilda O'zbekiston farmatsevtika sanoatining rivojlanishiga bag'ishlangan davlat dasturi tasdiqlandi. Ushbu dastur doirasida yangi farmatsevtika zavodlari va ishlab chiqarish quvvatlari yaratildi. Shuningdek, dori ishlab chiqarish jarayonlariga innovatsion texnologiyalarni joriy etish, farmatsevtika mahsulotlarini eksport qilishni kengaytirish va yangi ilmiy-tadqiqot markazlarini tashkil etish bo'yicha qator chora-tadbirlar ko'rildi. Bu davrda, ayniqsa, dori vositalarini ishlab chiqarishda milliy brendlarni yaratishga qaratilgan siyosat amalga oshirildi. Bunda davlatning o'zi va xususiy sektor ishtirokida ko'plab yangi kompaniyalar faoliyat yuritib boshladi.

2010-yillarga kelib, O'zbekiston farmatsevtika sanoati sezilarli darajada rivojlandi. Innovatsion texnologiyalarni ishlab chiqarishga jalb qilish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish muhim yo'nalishlarga aylangan edi. O'zbekistonning farmatsevtika sanoati global bozorda raqobatdosh bo'lishga intildi. Yangi dorivor mahsulotlar ishlab chiqarish va xalqaro sertifikatlariga ega bo'lish tizimi rivojlandi. 2018-yilda O'zbekistonda farmatsevtika sanoatini yanada rivojlantirish bo'yicha yangi davlat dasturi ishlab chiqildi. Bu dasturda sanoatning eksport salohiyatini oshirish, ishlab

chiqarishni modernizatsiya qilish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo'yicha aniq maqsadlar qo'yildi. Shuningdek, dori vositalarini import qilishning ulushi kamaytirilishi, ichki ishlab chiqarish esa kengaytirilishi kerak edi. 2020-yildan boshlab O'zbekistonda farmatsevtika sanoati o'zining barqaror o'sishini davom ettirdi. Pandemiya davrida farmatsevtika sanoatining ahamiyati yanada oshdi. O'zbekistonning farmatsevtika kompaniyalari COVID-19 pandemiyasiga qarshi kurashishda faol ishtirok etdi, yangi dori-darmonlar ishlab chiqildi va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarilishi davom etdi. O'zbekiston hukumati farmatsevtika sanoatini yanada raqobatbardosh qilish, ilmiy-texnikaviy salohiyatni oshirish, dori-darmonlarning sifatini yaxshilash va xalqaro standartlarga moslashtirish bo'yicha yangi tashabbuslar ko'rsatdi. Shu bilan birga, ekologik toza va xavfsiz dori vositalarini ishlab chiqarishga alohida e'tibor qaratildi.

XULOSA.

O'zbekiston Respublikasining farmatsevtika sanoati 1991-yildan 2024-yilgacha bo'lgan davrda katta o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Mustaqillikdan keyin boshlangan islohotlar natijasida sanoatning infratuzilmasi modernizatsiya qilindi, yangi ishlab chiqarish korxonalari tashkil etildi va global bozorda raqobatbardoshlikni oshirishga erishildi. 2020-yillarga kelib, farmatsevtika sanoati nafaqat ichki ehtiyojni qondirish, balki eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan yirik dasturlarni amalga oshirdi. 2024-yilga kelib, O'zbekiston farmatsevtika sanoati dunyo bozorida o'z o'rnini topishga muvaffaq bo'ldi va aholining salomatligini ta'minlashda muhim rol o'ynashda davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Smith, A. D. (1985). *History of the Pharmaceutical Industry*. New York: Wiley.
2. Brown, E. J. (1990). *Pharmaceutical Innovations: A Historical Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
3. Harvey, H. G. (2000). *The Rise of Pharmaceutical Corporations*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. McKenna, C. L. (2003). *Pharmaceutical Manufacturing: Modern Approaches*. London: Taylor & Francis.
5. Kessler, P.K. (2010). *Globalization of the Pharmaceutical Industry*. Boston: MIT Press.
6. Kowalski, T.J. (2015). *Pharmaceutical Industry in a Globalized World*. London: Springer.
7. Petersen, S. B. (2012). *The Social Impact of Pharmaceutical Industry*. Chicago: University of Chicago Press.
8. Brown, A. F. (2017). *Pharmaceutical Ethics and Social Responsibility*. London: Routledge.
9. Shamsutdinov, T.A. (2010). *Farmatsevtika sanoatining O'zbekistondagi rivojlanishi*. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi.
10. Ibragimov, S.Y. (2023). *Farmatsevtika sanoatining global bozordagi roli: O'zbekiston tajribasi*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi.
11. Madrahimov, A.A. (2021). *Pandemiya va farmatsevtika sanoati: Yangi chaqiriqlar*. Toshkent: O'zbek Akademik Nashriyoti.
12. Nizamov, J.J. (2022). *Farmatsevtika sanoatining o'sishi va innovatsiyalar*. Toshkent: TDTU nashriyoti.

LOY JANGIDA TABIIY-IQLIMIY OMILLAR HAMDA SARKARDALAR FAOLIYATINING JANG OQIBATLARIGA TA'SIRI

Shavqiddinov Javlonbek

O'zbekiston Milliy universiteti Tarix fakulteti
tarix yo'nalishi talabasi Toshkent, O'zbekiston
e-mail:shavqiddinovjavlonbek@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahr hududida yuzaga kelgan siyosiy parokandalik sharoitida Mo'g'uliston qo'shinlarining harbiy yurishlariga qarshi olib borilgan kurashlarda muhim ahamiyat kasb etgan Loy jangi tarixi tadqiq etilgan. Tadqiqotda Sharafuddin Ali Yazdiy va Nizomiddin Shomiyning Zafarnoma asarlarida keltirilgan tarixiy ma'lumotlar asosida jangning harbiy siyosiy sharoiti, unda ishtirok etgan kuchlarning tarkibi, cheriklarni shakllantirish va safarbar etish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, jang jarayonida qo'shinlarning maymana, maysara va hirovul qismlariga ajratilishi, ularning vazifalari hamda harbiy boshqaruvdagi o'rni yoritilgan. Loy jangining borishiga tabiiy iqlim sharoitining, xususan kuchli yog'ingarchilik va jang maydonining loyga aylanishi natijasida yuzaga kelgan murakkab vaziyatning ta'siri ham ko'rib chiqilgan. Maqolada Amir Temurning murakkab harbiy vaziyatda qo'shinlarni boshqarishi, harbiy kuchlardan samarali foydalanishi va jangovar sharoitga mos ravishda taktik qarorlar qabul qilishi harbiy tarix nuqtayi nazaridan tahlil etilgan. Tadqiqot natijasida Loy jangining XIV asr Movarounnahridagi harbiy siyosiy jarayonlar, qo'shin tuzilishi va harbiy boshqaruv tizimini o'rganishdagi ahamiyati ochib berilgan.

Аннотация. В данной статье исследуется история битвы при Лое, имевшей важное значение в борьбе против военных походов войск Могулистана в условиях политической раздробленности, сложившейся на территории Мавераннахра во второй половине XIV века. На основе исторических сведений, содержащихся в произведениях «Зафар-наме» Шараф ад-Дина Али Йазди и Низам ад-Дина Шами, анализируются военно-политические условия битвы, состав участвовавших в ней сил, а также вопросы формирования и мобилизации войск. Особое внимание уделяется разделению войск в ходе сражения на майману, майсару и хировул, их функциям и роли в системе военного управления. Рассматривается также влияние природно-климатических условий на ход битвы, в частности сложной обстановки, возникшей вследствие сильных осадков и превращения поля сражения в грязь. В статье с точки зрения военной истории анализируется управление Амиром Тимуром войсками в сложной военно-тактической ситуации, эффективное использование военных сил и принятие тактических решений с учётом условий боя. В результате исследования раскрывается значение битвы при Лое для изучения военно-политических процессов, структуры войск и системы военного управления в Мавераннахре XIV века.

Abstract. This article examines the history of the Battle of Loy, which played an important role in the struggle against the military campaigns of the Mongolistan forces under the conditions of political fragmentation that emerged in the territory of Mawarannahr in the second half of the fourteenth century. Based on historical information presented in the works Zafarnama by Sharaf al-Din Ali Yazdi and Nizam al-Din Shami, the study analyzes the military and political circumstances of the battle, the composition of the forces involved, as well as issues related to the formation and mobilization of troops. Particular attention is paid to the division of the army during the battle into the maymana, maysara, and hirawul units, their functions, and their role in military command and organization. The article also examines the influence of natural and climatic conditions on the course of the battle, particularly the difficult situation caused by heavy rainfall and the transformation of the battlefield into mud. From the perspective of military history, the study analyzes Amir Timur's command of the troops under complex military conditions, his effective use of military forces, and his tactical decision-making in accordance with the circumstances of the battle. The findings reveal the significance of the Battle of Loy for studying the military and political processes, military organization, and system of military command in Mawarannahr during the fourteenth century.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, Loy jangi, Amir Temur, Amir Husayn, Jeta cherigi, cherik, harbiy safarbarlik, qo'shin tuzilishi, harbiy boshqaruv, harbiy intizom, maymana, maysara, hirovul, mang'lay, harbiy taktika, harbiy strategiya, o'rta asrlar harbiy san'ati.

Ключевые слова: Мавераннахр, битва при Лое, Амир Тимур, Амир Хусайн, джете-чирик, чирик, военная мобилизация, структура войска, военное управление, военная

дисциплина, маймана, майсара, хировул, манглай, военная тактика, военная стратегия, военное искусство Средневековья.

Keywords: *Mawarannahr, Battle of Loy, Amir Timur, Amir Husayn, Jeta Cherik, Cherik, military mobilization, military organization, military command, military discipline, maymana, maysara, hirawul, manglay, military tactics, military strategy, medieval military art.*

KIRISH

XIV asrning ikkinchi yarmida Yevroosiyo hududida yuzaga kelgan murakkab harbiy siyosiy jarayonlar Movarounnahrning siyosiy va harbiy taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Chig'atoy ulusining parchalanishi natijasida markaziy hokimiyatning zaiflashuvi, hududiy hokimliklar o'rtasidagi siyosiy raqobat va feodal tarqoqlik mintaqadagi siyosiy beqarorlikni yanada kuchaytirdi. Bunday vaziyatdan foydalangan Mo'g'uliston hukmdori Ilyosxo'ja Movarounnahr hududlariga muntazam harbiy yurishlar uyushtirib, hududning siyosiy barqarorligi va xavfsizligiga jiddiy tahdid tug'dirdi. Shu sharoitda Movarounnahrning siyosiy mustaqilligi va hududiy yaxlitligini saqlab qolish mahalliy hukmdorlar hamda harbiy amirlar oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblandi.

Mazkur davrda Amir Husayn va Amir Temurning Mo'g'uliston tajovuziga qarshi olib borgan harbiy siyosiy faoliyati alohida ahamiyat kasb etdi. Turli hududlarda faoliyat yuritgan harbiy kuchlarni birlashtirish, cheriklarni safarbar etish, ularni yagona qo'mondonlik asosida boshqarish va jang maydonida muayyan harbiy tartib asosida joylashtirish zarurati kuchaydi. Shu nuqtayi nazardan, Loy jangi XIV asr Movarounnahridagi harbiy tashkiliy jarayonlarni, qo'shin tuzilishini va qo'mondonlik faoliyatini o'rganish uchun muhim tarixiy voqealardan biri hisoblanadi.

Loy jangining ahamiyati uning natijasi bilangina emas, balki jang jarayonida namoyon bo'lgan harbiy tashkiliy va taktik jarayonlar bilan ham belgilanadi. Jang oldidan qo'shinlarning shakllantirilishi, ularning maymana, maysara, hirovul va markaziy qismlarga ajratilishi, harbiy kuchlarning o'zaro muvofiqligi hamda qo'mondonlarning jangovar vaziyatga mos ravishda qaror qabul qilishi jang natijasiga bevosita ta'sir ko'rsatgan omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, qo'shinlar o'rtasidagi ichki muvofiqlikning buzilishi, harbiy intizomning zaiflashuvi va ayrim qo'mondonlarning o'z zimmasidagi vazifalarni to'liq bajarmasligi umumiy jangovar tartibning izdan chiqishiga olib kelgan. Mazkur holatni Amir Husaynning jangdagi faoliyati misolida ko'rish mumkin. Uning qo'shin qanotlaridan birini boshqarish jarayonidagi qarorlari, harbiy kuchlarni muvofiqlashtirishdagi kamchiliklar va ittifoqdosh qo'mondonlar bilan yuzaga kelgan kelishmovchiliklar jangovar vaziyatning murakkablashishiga ta'sir ko'rsatgan. Bunga qarama qarshi ravishda Amir Temurning qo'shinlarni boshqarish, mavjud harbiy imkoniyatlarni baholash va murakkab vaziyatda taktik qarorlar qabul qilishdagi faoliyati alohida e'tiborga loyiqdir. Shu jihatdan Loy jangi ikki harbiy kuchning to'qnashuvi bo'lish bilan bir qatorda, qo'mondonlik, harbiy intizom, qo'shin tuzilishi va taktik boshqaruvning jang natijasiga ta'sirini kuzatish imkonini beradigan muhim tarixiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Loy jangida yuzaga kelgan harbiy taktik vaziyatni o'rganishda tarixiy manbalarda qayd etilgan ma'lumotlarning o'zaro qiyosiy tahlili muhim ahamiyatga ega. Sharafuddin Ali Yazdiy, Nizomiddin Shomiy, Muiniddin Natanziy va G'iyosiddin Xondamir asarlarida keltirilgan ma'lumotlar jangning borishi, qo'shinlarning tarkibi, harbiy kuchlarning joylashuvi va qo'mondonlarning faoliyatini aniqlash imkonini beradi. Mazkur manbalarni o'zaro qiyoslash orqali Loy jangida qo'shinlarni tashkil etish va boshqarish bilan bog'liq jarayonlarning tarixiy mazmunini yanada aniqroq ochib berish mumkin. Shu jihatdan Loy jangini faqat siyosiy qarama qarshilik yoki harbiy mag'lubiyat sifatida emas, balki XIV asr Movarounnahridagi harbiy tashkiliy tajriba, cherik tuzish an'analari, qo'shinlarni safarbar etish va jangovar boshqaruv masalalarini o'zida mujassamlashtirgan tarixiy voqea sifatida tahlil qilish muhimdir. Jang jarayonida tabiiy sharoitning o'zgarishi, kuchli yog'ingarchilik va loygarchilikning qo'shinlarning harakatlanishi hamda qurol ishlatish imkoniyatlariga ta'siri ham harbiy taktika bilan bog'liq holda baholanishi lozim. Ana shu omillarning o'zaro ta'sirini manbalar asosida tahlil qilish Loy jangining harbiy tarixdagi o'rnini

chuqurroq anglash va XIV asr Movarounnahridagi harbiy boshqaruv tizimining o'ziga xos jihatlarini ochib berishga imkon beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

XIV asrning o'rtalariga kelib Movarounnahrda siyosiy hokimiyatning parokandalashuvi, mahalliy feodal guruhlar o'rtasidagi raqobat va o'zaro nizolarning kuchayishi hududning harbiy siyosiy barqarorligiga jiddiy putur yetkazdi. Markazlashgan boshqaruv mexanizmlarining zaiflashuvi tashqi kuchlarning hududga nisbatan tajovuzkor siyosat yuritishi uchun qulay sharoit yaratdi. Ayniqsa, Mo'g'uliston hukmdori Ilyosxo'janing Movarounnahrqa qaratilgan harbiy yurishlari mintaqadagi siyosiy kuchlar nisbatini keskin o'zgartirib, mahalliy hokimiyat vakillarini umumiy mudofaa choralari ko'rishga undadi.

Jeta cheriklarining Movarounnahr tomon harakati kuchaygan bir sharoitda Amir Husayn mavjud harbiy siyosiy vaziyatni baholab, mamlakat mudofaasini tashkil etish va qo'shinlarni safarbar qilish choralari ko'rdi. U o'ziga yaqin bo'lgan amirlar Po'lat Buqa, Zindonchashma va Malik Bahodirni harbiy kengashga chaqirib, mavjud kuchlarni tezkor ravishda jamlash hamda ularni Amir Temur ixtiyoriga topshirish masalasini ilgari surdi. Mazkur qaror o'sha davr sharoitida alohida harbiy tashkiliy ahamiyatga ega bo'lib, tarqoq harbiy kuchlarni yagona qo'mondonlik atrofida birlashtirish zaruratini ko'rsatadi [2; 34-b.]. Shunday qilib, tashqi xavfning kuchayishi Amir Husayn va Amir Temur o'rtasidagi avvalgi siyosiy ziddiyatlarni vaqtincha chetga surib, ularni umumiy harbiy maqsad yo'lida hamkorlik qilishga majbur etdi. Bu holat ikki amir tasarrufidagi harbiy kuchlarni birlashtirish va Mo'g'uliston qo'shinlariga qarshi yaxlit mudofaa tizimini shakllantirish uchun muayyan shart-sharoit yaratdi [1; 44-b.].

Harbiy tayyorgarlikning keyingi bosqichida qo'shinlarni hududiy jihatdan joylashtirish va jang maydonining tabiiy imkoniyatlaridan foydalanish masalasi muhim ahamiyat kasb etdi. Amir Husayn lashkarlarini jamlab, Xo'jand suvidan kechib o'tdi. Amir Temur esa Chinoz va Toshkent oralig'ida o'rnatilib, uning farmoniga muvofiq qo'shin atrofida istehkom barpo etildi. Amir Husaynning ham o'z qo'shini bilan daryodan o'tib, tegishli tartibda joylashgani, raqib qo'shinlarining esa Bodom suvi bo'yini egallagani jang oldidan tomonlarning hududiy va taktik joylashuvini belgilab berdi [5; 32-b.]. Mazkur joylashuvni faqat geografik harakat sifatida emas, balki qo'shinlarning jangovar imkoniyatlarini hudud relyefi bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan harbiy tashkiliy chora sifatida baholash mumkin.

1365 yil 22 mayda yuz bergan Loy jangi ana shunday murakkab harbiy siyosiy sharoitda boshlandi. Jangning keyingi rivojida nafaqat tomonlarning son jihatdan imkoniyatlari va qo'shin tuzilishi, balki tabiiy muhit ham muhim omilga aylandi. Kuchli yog'ingarchilik natijasida jang maydonining loyga aylanishi otliq qo'shinlarning harakatchanligini cheklab, qurol ishlatish va saf tartibini saqlash imkoniyatlarini murakkablashtirdi. Shu sababli Loy jangini o'rganishda qo'mondonlarning taktik qarorlari bilan bir qatorda tabiiy iqlimiy omillarning jangovar harakatlar dinamikasiga ta'sirini ham hisobga olish zarur [6; 23-b.]. Mazkur jihat jangning keyingi bosqichlarida qo'shinlarning jangovar tartibi va boshqaruv samaradorligi masalasini yanada dolzarb holatga keltirdi.

Amir Temur o'z tasarrufidagi lashkarni qat'iy harbiy intizom va mavjud nizom asosida jangovar safga keltirib, qo'shin qismlarining vazifalarini aniq taqsimlashga alohida e'tibor qaratdi. Qanot qismlariga Amir Seri Bug'uta bosh qo'mondon etib tayinlangan bo'lsa, dushman harakatini kuzatish, jangovar to'qnashuvni birinchi bo'lib qabul qilish va asosiy kuchlarning oldinga siljishini ta'minlash vazifasi ilg'or qism hirovulga yuklatildi. Mazkur qismga Temurxo'ja O'g'lonning tayinlanishi qo'shin tuzilishida razvedka, oldingi saf va asosiy kuchlar o'rtasidagi funksional taqsimot mavjud bo'lganini ko'rsatadi [3; 34-b.].

Qo'shinning asosiy operativ tayanchi hisoblangan markaziy qism ham tajribali amirlar qo'mondonligi ostida shakllantirildi. Amir Choku, Amir Hoji Sayfiddin, Amir Murod va Amir Abbos kabi jangovar tajribaga ega amirlarning markaziy qismga joylashtirilishi qo'shin markazini mustahkamlash hamda jangning hal qiluvchi bosqichida asosiy zarba kuchini saqlab qolishga qaratilgan edi. Demak, mazkur joylashuvda qo'shin tarkibining oddiy saf tortishi emas, balki har bir

qismning jangovar vazifasini oldindan belgilashga asoslangan taktik tashkilot mavjud bo'lgan. Ikki tomonning jangovar safi bir biriga yaqinlashgan paytda ularning qanot va markaziy qismlarida ham muayyan funksional taqsimot kuzatiladi. Amir Husayn qo'shinining o'ng qanotida o'zi joylashgan bo'lsa, chap qanotda arlotlar qabilasiga mansub Tilonchi hamda Uldoy, Sherbahrom, Po'lat Buqo, Farqud va Malik kabi amirlar o'z harbiy qismlari bilan saf tortganlar. Shuningdek, qo'shin qanotlarida faoliyat yuritgan Sherom Injam markaziy kuchlarni qo'llab quvvatlash va jangovar bosimni kuchaytirishda muayyan vazifani bajargan [4; 50-b.]. Bu ma'lumotlar Loy jangida qo'shinlarning qanot va markaz tamoyili asosida tashkil etilganini hamda harbiy kuchlarni muayyan vazifalar bo'yicha taqsimlash tajribasi mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Jangning boshlanishi bilan mazkur harbiy tuzilmaning amaliy samaradorligi sinovdan o'tdi. To'qnashuv avjiga chiqqan vaqtda ob-havoning keskin o'zgarishi va kuchli jala yog'ishi jangovar harakatlarning odatiy tartibini tubdan o'zgartirdi. Tinimsiz yog'ingarchilik natijasida askarlarning kiyimlari ivib, jismoniy holati og'irlashdi, jang maydonining loyga aylanishi esa, ayniqsa, otliq qo'shinlarning harakatchanligini sezilarli darajada chekladi. Namlik ta'sirida kamon iplarining bo'shashishi va ayrim qurol-yarog'lardan foydalanish imkoniyatining pasayishi jangchilarning amaliy jangovar salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shu tariqa tabiiy iqlimiy omil qisqa vaqt ichida harbiy texnika va qo'shinlarning taktik harakatchanligiga bevosita ta'sir etuvchi omilga aylandi [7; 10–11-b.]. Bunday vaziyatda tomonlarning tabiiy sharoitga tayyorgarlik darajasidagi farq ham muhim ahamiyat kasb etdi. Manbalarda Ilyosxo'ja qo'shinining suv o'tkazmaydigan o'tovlar bilan ta'minlangani va askarlar o'z borgohlarida mudofaa xandaqlarini qazib, noqulay ob-havo sharoitiga nisbatan muayyan tayyorgarlik ko'rganlari qayd etiladi. Bu holat jangovar ustunlik faqat qo'shin soni yoki qurol-yarog' bilan emas, balki tabiiy muhitni oldindan hisobga olish va unga moslashish darajasi bilan ham belgilanadiganini ko'rsatadi.

Loy jangining ob-havo bilan bog'liq jihatlari tarixiy manbalarda faqat tabiiy hodisa sifatida emas, balki o'sha davr dunyoqarashiga xos mifologik tasavvurlar bilan ham izohlangan. Xususan, Yada deb ataluvchi afsonaviy tosh yordamida kuchli yomg'ir va bo'ron chaqirish mumkinligi haqidagi rivoyatlar mavjud bo'lib, bunday qarashlar ko'chmanchi xalqlar orasida tabiiy hodisalarning g'ayritabiiy kuchlar bilan bog'liq talqin qilinganini ko'rsatadi [8; 21–22-b.]. Biroq mazkur rivoyatni tarixiy voqeaning bevosita sababi sifatida emas, balki Loy jangi haqidagi tarixiy xotira va o'rta asrlar tafakkurida tabiat hodisalarining idrok etilishiga oid manbashunoslik materiali sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Shu tariqa, Loy jangining dastlabki bosqichidayoq cheriklarning ichki tuzilishi, qo'mondonlik tizimi va tabiiy sharoitga moslashish darajasi jangovar harakatlarning borishini belgilovchi o'zaro bog'liq omillar sifatida namoyon bo'ldi. Jangning keyingi bosqichida esa aynan qo'mondonlikdagi muvofiqlik, qanotlarning barqarorligi va yagona boshqaruvning saqlanib qolishi masalasi yanada keskin tus oldi.

Jangning keyingi bosqichida dushman ilg'or qismlarining faol harakatlari Movarounnahr lashkarining dastlabki jangovar tartibiga jiddiy bosim o'tkaza boshladi. Dalanjiqa, Shiram va Hojim qo'mondonligidagi javong'orning Amir Husayn qanbulini egallagan mavqeyidan siqib chiqarishi markaziy mudofaa chizig'ining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Mazkur harakatni oddiy to'qnashuv sifatida emas, balki raqibning jangovar safini parchalash va uning markaziy qismlarini o'zaro aloqadan uzishga qaratilgan taktik bosim sifatida baholash mumkin. Shu bilan birga, Sher Bahromning Amir Husayn g'ulida Po'latbug'o bilan qariyb bir soat davomida qarshilik ko'rsatishi asosiy kuchlarning chekinishini vaqtincha jilovlash va qo'shinlarga qayta saf tortish imkonini yaratishga qaratilgan harakat sifatida namoyon bo'ladi. Amir Shamsiddin Mo'g'ulning jangga darhol kirishmasdan o'z mavqeyida qat'iy turishi esa mavjud kuchlarni saqlab qolish va qulay fursatda jangga kiritish imkonini beruvchi zaxira taktikasi sifatida talqin qilinishi mumkin [2; 65-b.].

Biroq jangovar vaziyatning murakkablashuvi bilan qo'shin ichidagi o'zaro muvofiqlik masalasi ham keskinlashdi. Amir Husayn va uning safdoshi Sulton G'oziy o'rtasidagi harbiy hamkorlikda yuzaga kelgan kelishmovchiliklar yagona strategik harakatni shakllantirishga to'sqinlik qildi. Sulton G'oziyning dushman to'liq daf etilmaguncha birgalikda hamla qilish haqidagi taklifi umumiy harbiy kuchlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan bo'lsa, Amir Husaynning bu tashabbusni rad etishi qo'shinlar o'rtasidagi harakatlar birligini yanada zaiflashtirdi. Bu holat

jang maydonida yagona qo'mondonlik va muvofiqlashtirilgan harbiy harakatlarning naqadar muhim ekanini ko'rsatadi.

Mazkur ziddiyatlarning chuqurlashuvida shaxsiy siyosiy manfaatlar va qo'mondonlik ambitsiyalarining umumiy harbiy vazifalardan ustun qo'yilishi ham muhim omil bo'ldi. Amir Husaynning o'z qarorlarini jamoaviy harbiy maslahatdan ustun qo'yishi, boshqa amirlarning fikrlarini yetarli darajada inobatga olmasligi va keskin qarorlar qabul qilishi qo'shin ichidagi intizom hamda o'zaro ishonchning susayishiga olib keldi. Ayniqsa, o'troq va ko'chmanchi harbiy zodagonlar o'rtasidagi mavjud ishonchsizlik siyosiy ziddiyatlarni harbiy boshqaruv tizimiga ham ko'chirdi. Natijada qo'shin qismlari o'rtasidagi funksional aloqalar zaiflashib, yagona jangovar boshqaruvning samaradorligi pasaydi.

Jangovar vaziyatning tobora murakkablashuvi Movarounnahr lashkarida mavjud bo'lgan ichki boshqaruv muammolarini yanada yaqqol namoyon etdi. Tabiiy sharoitning og'irligi, qo'shin qismlari o'rtasidagi o'zaro muvofiqlikning susayishi va qo'mondonlik qarorlaridagi ziddiyatlar jangovar tartibning barqarorligini zaiflashtirdi [9; 25-b.]. Ayniqsa, yagona harbiy boshqaruvning izchil ta'minlanmagani alohida cherik qismlarining umumiy strategik vazifadan ajralib qolishiga sabab bo'ldi. Shu bilan birga, jangning borishi Amir Temurning mavjud kuchlarni qayta tashkil etish, harbiy intizomni mustahkamlash va keyingi qarshilik harakatlari uchun yangi qo'shin shakllantirish zaruratini yuzaga chiqardi. Ana shu jarayon Loy muhorabasidan keyingi harbiy siyosiy vaziyatning rivojlanishida muhim omilga aylandi.

Loy jangidagi og'ir yo'qotishlardan keyin Movarounnahr lashkarining qolgan qismlari Samarqand va Kesh tomon chekinishga majbur bo'ldi. Jang natijasida yuzaga kelgan harbiy siyosiy tanglik sharoitida Amir Husayn o'z xonadoni va unga tegishli kishilarni xavfsiz hududga ko'chirish masalasini ilgari surib, Amir Temurdan ularni Jayxun orqali o'tkazishni talab qildi. Biroq Amir Temur vaziyatga faqat xavfsizlik nuqtayi nazaridan yondashmadi. U Movarounnahr viloyatlarining vayronaga aylangani, aholining og'ir ijtimoiy ahvoli va shaharlarning xarob bo'lganini inobatga olib, qarshilikni davom ettirish uchun harbiy kuchlarni qayta tiklash zarurligini ilgari surdi. Bu qarash uning harbiy strategiyasida hududni tark etish emas, balki mavjud resurslarni safarbar etish va yangi qarshilik kuchlarini shakllantirish ustuvor yo'nalish bo'lganini ko'rsatadi [1; 44–45-b.].

Mazkur qarorning amaliy ifodasi sifatida Temurxo'ja O'g'lon, Jovurchi va Abbos Bahodir boshchiligidagi yetti qo'shin asosiy lashkarning ilg'or qismi, ya'ni mang'lay sifatida shakllantirilib, Samarqand tomon yo'naltirildi. Biroq yangi harbiy kuchlarni tashkil etishning o'zi ularning jangovar samaradorligini ta'minlash uchun yetarli bo'lmadi. Qo'shin ichidagi ruhiy birdamlikning sustligi, intizomning zaiflashuvi va ayrim amirlar o'rtasidagi o'zaro ishonchsizlik safar davomida ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Jovurchining mast holatda asossiz gaplar tarqatishi, Dovudxo'janing vahima uyg'otuvchi xabarleri esa qo'shin boshliqlari orasida sarosimani kuchaytirib, umumiy harbiy ruhiyatga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bunday vaziyatda qo'mondonlikning asosiy vazifasi qo'shin ichidagi ruhiy barqarorlikni saqlash, amirlar o'rtasidagi hamjihatlikni ta'minlash va harbiy vazifalarning izchil bajarilishini nazorat qilishdan iborat edi. Biroq qo'rquv va ishonchsizlikning kuchayishi ayrim qo'shin boshliqlarining o'z vazifalaridan voz kechib, dushman tomoniga o'tishiga sabab bo'ldi. Bu holat Loy jangidan keyingi harbiy tiklanish jarayonida ham asosiy muammo faqat son jihatidan yangi qo'shin tuzish emas, balki uning ichki intizomi, ma'naviy barqarorligi va yagona qo'mondonlikka bo'ysunishini ta'minlashdan iborat bo'lganini ko'rsatadi.

Ko'qak mavzesiga yetib kelinganida Jeta lashkarining ilg'or qismi Kepak Temur va Hojibek o'g'li Engirchoq boshchiligidagi qarshilik ko'rsatib, lashargohga kiritilganiga qaramay, Temurxo'ja O'g'lon qo'shin qismlarini yetarli darajada jipslashtira olmadi. Natijada markazlashgan boshqaruvning zaiflashuvi va qat'iy harbiy intizomning ta'minlanmagani qo'shinlarning yana parokanda bo'lishiga olib keldi. Bu holat Loy jangidan keyingi harbiy tajribada ham qo'shin sonidan ko'ra, uni yagona boshqaruv tizimi asosida saqlab qolish va jangovar vazifalarni muvofiqlashtirish masalasi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Shundan so'ng Amir Temur Amudaryo, ya'ni Omuya suvidan kechib o'tib, Balxga yetib keldi [2; 34-b.].

Mazkur voqealar Amir Temurning keyingi faoliyatida harbiy kuchlarni qayta ashkil etish, qo'mondonlik tizimini mustahkamlash va intizomni qat'iylashtirish zaruratini yanada kuchaytirdi.

XULOSA

Loy muhorabasi Movarounnahrning XIV asr ikkinchi yarmidagi harbiy siyosiy tarixida muhim burilish yasagan voqealardan biridir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jangdagi mag'lubiyatga faqat tabiiy iqlimiy sharoit emas, balki cherik qismlari o'rtasidagi muvofiqlikning buzilishi, qo'mondonlikdagi ziddiyatlar va harbiy intizomning zaiflashuvi ham jiddiy ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, yagona boshqaruvning izdan chiqishi qo'shinlarning jangovar barqarorligini susaytirib, mag'lubiyatni chuqurlashtirgan. Loy muhorabasi tajribasi Amir Temur uchun qo'shinlarni markazlashgan boshqaruv asosida tashkil etish, qat'iy harbiy intizomni ta'minlash va cherik qismlari faoliyatini o'zaro muvofiqlashtirish zaruratini yanada yaqqol namoyon etdi. Shu jihatdan mazkur jang nafaqat Movarounnahr tarixidagi muhim harbiy to'qnashuv, balki Amir Temurning keyingi harbiy strategiyasi va markazlashgan davlat barpo etish jarayoniga ta'sir ko'rsatgan muhim tarixiy tajriba sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўтирувчи: Ю. Ҳакимжонов; таржимани қайта ишлаб, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир: А. Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 44–46 б.
2. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний (Муиний тарихлари танланмаси). – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 65 б.
3. Темур тузуклари / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ.; форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 34 б.
4. Гиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сийар фи ахбори афроди башар (Башар аҳли сийратидан хабар берувчи дўст) / Форс тилидан таржима, муқаддима муаллифлари: Ж. Ҳазратқулов, И. Бекжонов. – Тошкент: Ўзбекистон, 2013. – 50 б.
5. Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома / Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков; масъул муҳаррир: Б. Эшпўлатов. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 32 б.
6. Амир Темур. Жизнь и общественно-политическая деятельность / Под редакцией академика Э. В. Ртвеладзе; Академия государственного и общественного строительства при Президенте Республики Узбекистан. – Ташкент: Университет, 1999. – 23 б.
7. Муҳаммаджонов А. Темур ва Темурийлар салтанати (Тарихий очерк). – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. – 10–11 б.
8. Кэрэн Л. Амир Темур салтанати / Француз тилидан тарж. ва изоҳлар муаллифи: Б. Эрматов. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 21–22 б.
9. Баҳриддин Усмонов. Амир Темур давлати (сиёсий ва ҳарбий тарих масалалари) / Масъул муҳаррир: Р. Арслонзода. – Тошкент: Адабиёт учқунлари нашриёти, 2016. – 25 б.

MUZEYLAR NUMIZMATIKA FONDI MATERIALLARINI ILMIY O'RGANISH VA EKSPOZITSION NAMOYON ETISH METODIKASI. (Qashqadaryo viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi misolida)

Cho'liyev Og'abek Ro'zimbek o'g'li

Osiyo Texnologiyalar Universiteti magistranti,

Qarshi, O'zbekiston

e-mail: ogabekcholiyev5@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi Qashqadaryo viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi numizmatika fondidagi materiallarni ilmiy o'rganish, atributsiya va kataloglashtirish bosqichlari hamda ularni ekspozitsion namoyish etishning zamonaviy metodikasi yoritib berilgan. Tadqiqotda fond saqlanmasidagi tangalarni ilmiy tahlil qilish, ularga pasport tuzish va muzey ko'rgazmalarida

tomoshabinga ta'sirchan yetkazish usullari ko'rib chiqilgan. Natijada numizmatik manbalarni ilmiy muomalaga kiritish hamda raqamli texnologiyalar yordamida ekspozitsiyalar jozibadorligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: muzeyshunoslik, numizmatika fondi, atributsiya, kataloglashtirish, ekspozitsiya, Qashqadaryo muzeyi, interaktiv ko'rgazma.

Аннотация. В данной статье освещены этапы научного изучения, атрибуции и каталогизации материалов нумизматического фонда Государственного музея истории и культуры Кашкадарьинской области, а также современная методика их экспозиционного показа. В исследовании рассмотрены методы научного анализа монет из фондохранилища, составления их паспортов и эффективного представления на музейных выставках. В результате разработаны практические рекомендации по введению нумизматических источников в научный оборот и повышению привлекательности экспозиций с использованием цифровых технологий.

Ключевые слова: музееведение, нумизматический фонд, атрибуция, каталогизация, экспозиция, музей Кашкадарьи, интерактивная выставка.

Abstract. This tezise highlights the stages of scientific study, attribution, and cataloging of materials from the numismatic collection of the State Museum of History and Culture of Kashkadarya Region, as well as modern methodologies for their exhibition presentation. The study examines methods for analyzing coins from museum storage, creating passports, and presenting them effectively at museum exhibitions. As a result, practical recommendations have been developed to integrate numismatic sources into academic discourse and enhance exhibition appeal through digital technologies.

Keywords: museology, numismatic fund, attribution, cataloging, exposition, Kashkadarya museum, interactive exhibition.

KIRISH

Muzey fondlarida saqlanayotgan madaniy va tarixiy meros obyektlarini ilmiy jihatdan o'rganish va ularni jamiyat ma'naviy-ma'rifiy saviyasini oshirish uchun sifatli namoyish etish zamonaviy muzeyshunoslikning fundamental vazifalaridan biridir [1, b-42]. Ayniqsa, metallardan yasalgan tangalar — numizmatik ashyolar muayyan davrning iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyot darajasini, shuningdek, davlatlararo savdo aloqalari va san'at xususiyatlarini aniq aks ettiruvchi asosiy darajali ashyoviy manba hisoblanadi [2, b-15].

Qashqadaryo viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi nafaqat O'zbekistonning balki Markaziy Osiyoning boy tarixini yorituvchi noyob numizmatika fondiga ega. Fondga Antik davrdan (Yunon-Baqtriya, Qang', Kushon) boshlab, Ilk va Rivojlangan O'rta asrlar (Sosoniylar, So'g'd, Somoniylar, Qoraxoniylar, Temuriylar) hamda Buxoro amirligi davriga oid oltin, kumush va mis tangalar to'plangan. Biroq, ushbu numizmatik materiallarning muayyan qismi hamon zamonaviy kataloglashtirish talablari darajasida ilmiy muomalaga kiritilmagan. Bundan tashqari, tangalarning jismoniy hajmi kichikligi sababli, ularni an'anaviy ko'rgazma vitrinalarida namoyish etishda tomoshabinlar uchun vizual noqulayliklar yuzaga kelmoqda. Shu bois, fond materiallarini atributsiya qilish hamda zamonaviy multimediali va interaktiv usullar yordamida ekspozitsiyaga qo'yish metodikasini takomillashtirish dolzarb xarakterga ega.

Tadqiqotning amaliy bazasini Qashqadaryo viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyining numizmatika fondida saqlanayotgan 1000 dan ortiq numizmatik ashyolar to'plami hamda ushbu muzeyning doimiy ekspozitsiya zallari tashkil etadi. Metodologik asos sifatida muzeyshunoslik va numizmatika fanining kompleks yondashuvlari, xususan:

--Tarixiy-qiyosiy va tipologik tahlil: tangalarni davri, materiali, zarbxonasi va tasviriy elementlariga ko'ra guruhlash;

--Atributsiya usuli: eksponatning aniq davri, nominal qiymati, og'irligi va saqlanganlik darajasini belgilash;

--Sotsiologik hamda vizual-kompozitsion usullar: muzeyga tashrif buyuruvchilarning idrok etish imkoniyatlarini va eksponatlarni joylashtirish estetikasini baholash kabi metodlardan foydalanish. [4, b-112];

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'rganishlar natijasida Qashqadaryo viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi numizmatika fondi materiallari bilan ishlash hamda ularni ko'rgazmalarga tayyorlashning to'rt bosqichli metodik modeli ishlab chiqildi:

1. *Ilmiy-atributsiya va kataloglashtirish bosqichi*: Fonddagi ayrim tangalarning vazni, diametri, metall tarkibi, zarb qilingan joyi, hukmdor ismi hamda epigrafik va ikonografik belgilari aniqlandi. Natijada numizmatik eksponatlar uchun elektron ilmiy pasport shakllantirildi. Ushbu jarayonda xalqaro va milliy tajribaga tayanib, ashyolarni raqamli ma'lumotlar bazasiga (goskatalog.uz) kiritish yo'lga qo'yildi [5, b-5].

2. *Fond saqlash uslubiyoti*: Numizmatik ashyolarning tarkibiga qarab o'zgarmas holatini saqlash uchun mikroklimat sharoiti tahlil qilindi.

3. *Ekspozitsiya loyihalash va vizualizatsiya*: Tangalarning o'lchami kichikligi va yozuvlari mikro-darajada ekanligi sababli an'anaviy namoyish metodikasidan voz kechib, quyidagi innovatsion muzeyshunoslik usullari taklif etildi. Raqamli (3D) va multimediali stendlar: Tangalarni yuqori aniqlikdagi 3D skanerlar orqali raqamlashtirish, sensorli (touchscreen) monitorlarga joylashtirish. Bu tomoshabinga tangani barmoq harakati bilan 360 darajada aylantirish va yozuvlar tarjimasini (o'zbek, rus, ingliz tillarida) o'qish imkonini beradi [6, b-104].

4. *Ta'limiy va interaktiv ekskursiya metodikasi*: Numizmatika seksiyasida "Tangalar so'zlaganda" nomli interaktiv ta'lim loyihalarini joriy etish. Bunda maktab o'quvchilari va talabalar uchun qadimiy zarbxona maketlari hamda tangalar orqali O'lka tarixidagi savdo va iqtisodiy munosabatlarni tushuntiruvchi mahorat darslari tashkil etiladi.

XULOSA

Qashqadaryo viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi numizmatika fondi materiallarini ilmiy o'rganish va ekspozitsiyada namoyish etish metodikasini takomillashtirish quyidagi muhim xulosalarga kelish imkonini beradi:

1. Tangalarni tizimli atributsiya qilish va elektron katalogga kiritish Voha tarixining qadimiy pul muomalasi va davlatchilik bosqichlarini yorituvchi yangi ilmiy dalillarni muomalaga kiritadi.

2. An'anaviy ko'rgazma usullarini zamonaviy optik, ko'zguli hamda 3D-multimedia texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish tangalarni namoyish etish sifatini tubdan oshiradi.

3. Mazkur metodika muzey faoliyatiga keng tatbiq etilsa, eksponatlarning saqlanish xavfsizligini ta'minlash bilan birga, tashrif buyuruvchilar, ayniqsa yosh avlodning o'lka tarixiga bo'lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11-dekabrda "2017-2027-yillarda davlat muzeylari faoliyatini takomillashtirish va moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori.

2. Musayev, T.A. Muзейshunoslik va fond faoliyati: darslik. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. — 216 b.

3. Radjabov, R.N. Qashqadaryo vohasi numizmatikasi va uning o'lka tarixini o'rganishdagi o'rni // O'zbekiston tarixi. — Toshkent, 2021. — № 3. — B. 15–22.

4. Bekmurodov, A.X. Muzey ekspozitsiyalarini loyihalashtirishning zamonaviy usullari // Madaniy meros va muзейshunoslik masalalari. — Samarqand, 2022. — № 1. — B. 75–82.

5. Saidov, M.K. Numizmatika va epigrafika yodgorliklarini atributsiya qilish metodikasi. — Toshkent: Universitet, 2020. — 180 b.

6. Sodiqov, H.Z. Muzey fondlarini raqamlashtirish hamda elektron kataloglar yaratish texnologiyalari // Axborot texnologiyalari va muzey ishi. — Toshkent, 2023. — № 2. — B. 60–67.

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATI TARIXIY GEOGRAFIYASI

Mahmudov Bekzod Eshqobil o'g'li

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi
e-mail: mahmudovb154@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur mavzuda Amir Temur va Temuriylar davlati tarixiy geografiyasi, davlat hududining shakllanishi va kengayishi, ma'muriy-hududiy tuzilishi hamda muhim siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlarning geografik joylashuvi yoritiladi. Amir Temur tomonidan tashkil etilgan markazlashgan davlatning Movarounnahr, Xuroson, Eron, Afg'oniston, Kavkaz va boshqa hududlarga kengayishi tarixiy-geografik jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, Samarqandning davlat poytaxti va siyosiy-madaniy markaz sifatidagi o'rni, muhim shaharlar, savdo yo'llari, tabiiy-geografik omillarning davlat taraqqiyotiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Temuriylar davrida hududiy boshqaruv, shaharsozlik, savdo-iqtisodiy aloqalar va madaniy markazlarning rivojlanishi hamda ularning tarixiy geografiyadagi ahamiyati ochib beriladi. Mazkur mavzu orqali Amir Temur va Temuriylar davlati hududining tarixiy-geografik xususiyatlari hamda Markaziy Osiyo tarixidagi o'rni haqida yaxlit tasavvur hosil qilish maqsad qilinadi

Kalit so'zlar: Amir Temur, Amir Husayn, Temuriylar davri, Chig'atoy ulusi, Mo'g'ullar davri, Oltin O'rda, Movarounnahr, Xorazm, Tus, Nishopur, Sabzavor, Xuroson.

Аннотация: Данная тема охватывает историческую географию Амира Тимура и государства Тимуридов, формирование и расширение территории государства, административно-территориальную структуру, а также географическое расположение важных политических, экономических и культурных центров. Рассматривается экспансия централизованного государства, созданного Амиром Тимуром, в Трансоксиану, Хорасан, Иран, Афганистан, Кавказ и другие регионы с историко-географической точки зрения. Также рассматривается роль Самарканда как столицы государства и политико-культурного центра, важных городов, торговых путей, а также влияние природных и географических факторов на развитие государства. Раскрывается развитие территориального управления, градостроительства, торгово-экономических связей и культурных центров в период правления Тимуридов, а также их значение в исторической географии. Цель данной темы — создать целостную картину историко-географических особенностей территории Амира Тимура и государства Тимуридов и его места в истории Центральной Азии.

Ключевые слова: Амир Тему́р, Амир Хусайн, эпо́ха Тимури́дов, Чагата́йский улус, монго́льский период, Золотая О́рда, Маверанна́хр, Хорезм, Тус, Ниша́пур, Сабзавар, Хорасан.

Annotation: This topic examines the historical geography of the state of Amir Timur and the Timurids, covering the formation and expansion of its territory, its administrative-territorial structure, and the geographical locations of key political, economic, and cultural centers. It provides a historical-geographic analysis of the expansion of the centralized state established by Amir Timur into Transoxiana, Khorasan, Iran, Afghanistan, the Caucasus, and other regions. Additionally, the topic explores the role of Samarkand as the state capital and a political-cultural hub, as well as the significance of major cities, trade routes, and natural-geographic factors in the state's development. It highlights territorial administration, urban planning, trade and economic relations, and the development of cultural centers during the Timurid era, along with their importance within the context of historical geography. The aim is to provide a comprehensive understanding of the historical-geographic characteristics of the territory of Amir Timur and the Timurid state, as well as its place in the history of Central Asia.

Key words: *This topic examines the historical geography of the state of Amir Timur and the Timurids, covering the formation and expansion of its territory, its administrative-territorial structure, and the geographical locations of key political, economic, and cultural centers. It provides a historical-geographic analysis of the expansion of the centralized state established by Amir Timur into Transoxiana, Khorasan, Iran, Afghanistan, the Caucasus, and other regions. Additionally, the topic explores the role of Samarkand as the state capital and a political-cultural hub, as well as the significance of major cities, trade routes, and natural-geographic factors in the state's development. It highlights territorial administration, urban planning, trade and economic relations, and the development of cultural centers during the Timurid era, along with their importance within the context of historical geography. The aim is to provide a comprehensive understanding of the historical-geographic characteristics of the territory of Amir Timur and the Timurid state, as well as its place in the history of Central Asia.*

KIRISH

Amir Temur va Temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotning muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrda markazlashgan davlatning shakllanishi mintaqaning siyosiy xaritasida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Amir Temurning markazlashgan davlat barpo etish siyosati natijasida Movarounnahr hududi siyosiy jihatdan birlashtirilib, keyinchalik davlat hududining Xuroson, Eron, Iroq, Kavkaz, Afg'oniston va boshqa hududlar hisobiga kengayishi yuz berdi. Shu sababli Amir Temur va Temuriylar davri tarixini tarixiy-geografik jihatdan o'rganish o'sha davrdagi davlat hududlari, siyosiy chegaralar, shaharlar, savdo yo'llari va iqtisodiy-madaniy markazlarning rivojlanish jarayonlarini chuqur anglash imkonini beradi.

ASOSIY QISM

Sohibqiron Amir Temur tarixan o'ta murakkab vaziyatda, XIV asrning 60-yillarida siyosat maydoniga chiqadi. Bu davrda mo'g'ul hukmdorlari o'rtasida toj-u taxt, davlat va mol-dunyo uchun bo'lgan kurashlar shu darajada kuchayib ketadiki, bu Chig'atoy ulusiga qarashli hududlarda tarqoqlikning avj olib ketishiga sabab bo'ladi [1.-B.512].

Chig'atoy ulusi davrida Movarounnahrda o'zaro nizolar va tarqoqlikni tugatish maqsadida Amir Temur kurash boshlaydi. 1365-yilda Movarounnahr hukmdori deb tayinlangan Ilyosxo'ja qo'shinlari bilan Temur va Husaynning ittifoqchi qo'shinlari o'rtasida Chirchiq daryosi bo'ylarida bo'lib o'tgan jangda Ilyosxo'ja qo'shinlarining qo'li baland keladi va u Xo'jand, Jizzax shaharlarini egallab, Samarqandga yurish qiladi. Samarqandda bu paytda sarbadorlar harakati maydonga chiqib, mo'g'ullarning qo'shiniga qarshi qaqshatqich zarba beradi. Ilyosxo'ja avval Samarqandni, so'ngra esa butun Movarounnahrni tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Bundan xabar topgan Amir Temur va Amir Husayn Samarqandga keladilar. Ammo ko'p vaqt o'tmay Amir Temur va Amir Husayn o'rtasidagi munosabat keskinlashib, nizoga aylanadi. Amir Temurning nufuzi ortib borayotganidan xavfsiragan Amir Husayn Balxga qaytib, uning qal'a devorlari va istehkomlarini mustahkamlashga kirishadi. 1370-yilda Amir Temur Balxga yurish qilib, Amir Husayni taslim qiladi. 1370-yilning 10-aprelida Amir Temur Movarounnahr hukmdori deb e'lon qilinadi [2.-B.160].

Murakkab va ziddiyatli davrda Amir Temur Movarounnahrda birlashtirish siyosatini boshlagan edi. U Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida turgan yerlarni o'ziga bo'ysundirib, itoat ettirdi. Farg'ona, Shosh viloyatlarini o'z tasarrufiga kiritish unga qiyin bo'lmadi. Sirdaryoning quyi oqimidagi Oltin O'rdaga qarashli yerlarni egallashda u bu yerlardagi ichki sulolaviy urushlardan foydalandi.

Amir Temur Xorazmni ham qaytadan Movarounnahrda kiritishga intildi. 1372-yilda Husayn So'fi Amir Temurga boj to'lamasdan, buning ustiga Sohobqiron tomonidan yuborilgan elchiga shunday javob berdi: „Men mamlakatni qilich bilan fath etganman, shuning uchun ham uni faqat qilich bilan olish mumkin“ [3. -B.336].

Mo'g'ullar davrida Xorazm ikki qismga ajralib, markazi Urganch shahri bo'lgan shimoliy Xorazm Oltin O'rdaga, markazi Kat bo'lgan janubiy Xorazm esa Chig'atoy ulusiga bo'yungan. 1371-yilda Amir Temur Xorazmga yurish qilib, uni egallaydi.

Shunday qilib, Amir Temur Movarounnahr va Xorazmda feodal tarqoqlik hamda o'zaro nizolarga barham berib, Sirdaryo vohasidan to Orol dengizigacha bo'lgan yerlarda yashovchi xalqlarni yagona davlat tasarrufida birlashtiradi. Keyinroq Shibirg'on viloyati, Balx va Toshkent viloyatlari ham Amir Temur hokimiyatini tan oladilar.

Ma'lumki, Eron va Xurosonda ham bir qancha kichik davlatlar mavjud bo'lib, oddiy xalq va savdogarlar ulardan ko'p talofat ko'rar edilar. Masalan, Eronning shimoliy qismi, Ozarbayjon hududida Jaloyirlar davlati (1336–1411), Sabzavorda Sarbadorlar davlati (1337–1381), Hirot-Qurtlar davlati (1337–1381), Isfahonda Muzaffariylar va hokazo.

Amir Temur 1380-yildan boshlab Xuroson yurishlarini boshlaydi. Tus, Nishopur, Sabzavor shaharlari jangsiz taslim bo'ladi. Shundan keyin Amir Temur Eronning boshqa hududlariga qarshi 1386-yildan boshlab uch yillik, 1392-yildan besh yillik, 1399-yildan esa yetti yillik urushlarini amalga oshiradi [4.-B.131].

1381-yilda Hirot, Saraxs, Jom shaharlari, keyinroq esa Eronning katta qismi Amir Temur hokimiyatiga bo'ysundiriladi. Uch yillik (1386–1388) harbiy yurishlar natijasida Janubiy Ozarbayjon, Iroqning shimoliy qismi, Gurjiston va Armanistondagi yerlar egallanadi. 1392–1396-yillardagi besh yillik urush davomida Amir Temur G'arbiy Eron, Iroqi Ajam va Kavkazni egallaydi. 1398–1399-yillarda Amir Temur Hindistonga yurish qilib, bu hududni ham o'z tasarrufiga kiritadi. 1399–1404-yillardagi yetti yillik urush davrida esa Shomning Xalab, Kumis, Baalbek, Damashq kabi shaharlari, Bag'dod hamda Turkiyaning katta qismi egallanadi. 1402-yilda Anqara yaqinidagi jangda Boyazid Yildirim qo'shini yakson qilinib, Kichik Osiyo ham Temur hokimiyatini tan oladi.

1405-yili Amir Temur vafotidan keyin temuriy shahzodalar o'rtasida taxt uchun kurash avj oldi. Amir Temurning bu kurashda qolib chiqqan o'g'li Shohrux Samarqand taxtini egalladi va 1409-yilda o'g'li Ulug'bekni Samarqand taxtiga o'tqazib, Movarounnahr hukmdori etib tayinladi. Ulug'bek davrida (1409–1449) mamlakatda hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlandi. Ammo Mirzo Ulug'bek o'ldirilganidan keyin taxt uchun kurashlar yana avj oldi. 1451-yili Samarqand taxtini Mironshohning nabirasi Abu Said Mirzo egalladi.

Uning vafotidan (1469) keyin hokimiyat uchun kurashlar yana avj oldi, feodal tarqoqlik kuchaydi. Dashti Qipchoqda yashagan Shayboniyxon qo'shinlari Movarounnahrda yurish boshladilar. Bu vaqtda, ya'ni 1500-yili Andijon hokimi Zahiriddin Muhammad Bobur Samarqand taxtini egallab, uni mustahkamlay boshladi. Biroq 1501-yili Shayboniyxon bilan to'qnashuvda yengilib, Hindistonga ketishga majbur bo'ldi. Shunday qilib qudratli Temuriylar saltanati inqirozga uchradi

[5.-B.160]. Amir Temur 35 yil davomida harbiy yurishlar qildi. Bu yurishlar natijasida u buyuk saltanat barpo qilishga erishdi. Uning tarkibiga Movarounnahr, Xorazm, Kaspiy atrofidagi viloyatlar, hozirgi Afg'oniston, Eron, Turkiya, Hindiston, Iroq, Janubiy Rossiya, Kavkaz va G'arbiy Osiyoning bir qator mamlakatlari — jami 27 ta o'lka kiradi. Amir Temurning muvaffaqiyatiga avvalo uning nodir harbiy iste'dodi sabab bo'ldi. Amir Temur qo'shinida qat'iy tartib va intizom o'rnatilgan edi. Har bir jang rejasini va barcha qismlar uchun yo'l-yo'riqlarni o'zi ishlab chiqar edi. Uning harbiy iste'dodi Anqara yaqinida Sulton Boyazidga qarshi jangda ayniqsa yorqin namoyon bo'ldi. Armiyaning yuragi va qo'mondonlik o'zagini barlos urug'i vakillari tashkil etardi. Shu davr voqealarining shohidi bo'lganlarning guvohlik berishicha, barloslar harbiy ishga nihoyatda chidamli, yoydan o'q uzishga juda usta, o'z hukmdorlariga sodiq va sabr-toqatli bo'lganlar [6.-B.339].

Amir Temur davlatining sarhadlari keng edi. U nafaqat hozirgi O'rta Osiyo balki, Eron, Afg'oniston, Hindiston, Kavkaz, Qozog'iston, Iroq singari mamlakat va hududlarni o'z tarkibiga olgan edi. Ijtimoiy tuzum masalasida to'xtalganimizda, aynan shu joylardagi aholining turli qatlamlari, ularning o'zaro nisbati, bir-biriga aloqadorligini nazarda tutishimiz mumkin.

XV asrda ziroatchilik bilan mashg'ul qishloq ahli orasidan ma'lum qismi imtiyozli haq-huquqlar egasi bo'lgan. Ular davlatga juda oz miqdorda soliq to'lashgan. Aholining juda katta

qismini ijarachi-chorikorlar va jamoatchi dehqonlar tashkil qilgan. Qishloqlar jamoa yoki qariya deb nomlangan. Uning mulki butun jamoa ahliga qarashli edi.

Har bir shaxs o'z qobiliyati va o'z xohish irodasiga ko'ra, shuningdek bilim va tajribasiga muvofiq muayyan vazifani egallay olar edi. Albatta, u o'sha ishni va amalni uddalay olsa, o'z harakatiga muvofiq ijtimoiy qatlamning yuqoriroq darajasiga ko'tarilardi.

Amir Temur ulkan davlat va qudratli saltanat barpo etgan holda Sharq va G'arb o'rtasidagi Buyuk Ipak yo'li tarmog'ini tikladi. Mazkur xalqaro savdo yo'li nafaqat qayta tiklandi, balki ushbu yo'l xavfsizligini ta'minlagan holda keng ko'lamdagi savdo-iqtisodiy munosabatlarga yo'l ochib berdi. Uning natijasida ichki va tashqi savdo butun saltanatda rivoj topdi, mazkur yo'llardagi har qanday talonchilik, bosqinchilik, qaroqchilik ko'rinishlariga chek qo'yildi. Shu bilan birga yo'llar, sardobalar, karvonsaroy, ko'priklar ta'mir etildi, chet el savdogarlari uchun barcha sharoitlar yaratib berildi, har to'xtash joylarida (bu taxminan 25–30 km oraliqda) "o'mlar" tashkil etilib, ularda savdogarlar uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berildi. Amir Temur davlat chegarasiga yaqinlashgan Klavixio xalqlari savdo, chet el savdogarlariga bo'lgan ehtirom va yuqori hurmat masalasini alohida e'tirof etgan edi. Qolaversa, xalqaro savdo yo'li bo'ylab nafaqat savdo-iqtisodiy munosabatlar o'rnatildi, balki o'zaro yurtlar yangiliklari, madaniy qarashlari va boshqalar bilan o'zaro fikr-mulohaza almashuvi ham yuzaga keldi. Bu o'z navbatida aholi madaniy saviyasi, maishiy turmush tarzining ko'tarilishiga turtki bo'lib xizmat qildi [7.-B.316].

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur va Temuriylar davri O'rta Osiyo tarixida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan muhim o'rin tutadi. Amir Temur XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrda tarqoqlik va o'zaro nizolarga barham berib, markazlashgan kuchli davlat barpo etdi. Uning harbiy yurishlari natijasida saltanat hududi kengayib, Movarounnahr, Xorazm, Eron, Xuroson, Kavkaz, Afg'oniston, Hindiston, Iroq va Kichik Osiyoning katta qismini qamrab oldi.

Amir Temur davlatida qat'iy tartib-intizom o'rnatilib, harbiy salohiyat bilan bir qatorda savdo-sotiq, hunarmandchilik va dehqonchilikning rivojlanishiga ham katta e'tibor berildi. Buyuk Ipak yo'lining tiklanishi, yo'llar, ko'priklar, sardobalar va karvonsaroylarning barpo etilishi xalqaro savdo va davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy-madaniy aloqalarning rivojlanishiga xizmat qildi. Shuningdek, aholining turli ijtimoiy qatlamlari o'rtasidagi munosabatlar shakllanib, insonning bilim, qobiliyat, tajriba va mehnatiga qarab jamiyatdagi mavqeini oshirish imkoniyati mavjud bo'lgan. Shu sababli Amir Temur va Temuriylar davri kuchli davlat boshqaruvi, rivojlangan savdo-iqtisodiy aloqalar hamda ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti uyg'unlashgan muhim tarixiy davr sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. - T.: «Sharq», 2010.
2. Saidboboyev, Z. Tarixiy geografiya va kartografiya [Matn] / Z.Saidboboyev. - Toshkent: Shafoat Nur Fayz, 2020.
3. Б.Ж.Эшов, А.А.Одилов. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ I –жилд (Энг қадимги даврдан XIX аср ўрталаригача). (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). –Тошкент 2014.
4. Anatoliy Sagdullaev, Bobir Aminov, Uktam Mavlonov, Naim Norqulov. O'zbekiston: davlat va jamiyat taraqqiyoti 1-Qism "Akademiya" nashriyoti. - Toshkent 2000.
5. Saidboboyev, Z. Tarixiy geografiya va kartografiya [Matn] / Z.Saidboboyev. - Toshkent: Shafoat Nur Fayz, 2020.
6. Б.Ж.Эшов, А.А.Одилов. ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ I –жилд (Энг қадимги даврдан XIX аср ўрталаригача). (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). –Тошкент 2014.
7. В. J. Eshov. O'zbekiston tarixi: II kitob (14-asrdan 19-asrgacha). Darslik /A. A. Odilov/. Toshkent: NIF MSH, 2024.

UCHINCHI RENESSANSNI BARPO ETISHDA MILLIY MEROS VA MA'RIFATPARVARLIK AN'ANALARINING O'RNI

Ergashov Zuhriddinjon Zavqiddinjonovich

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Islom iqtisodiyoti va xalqaro munosabatlar fakulteti
"Xalqaro munosabatlar" ta'lim yo'nalishi 3-kurs talabasi
e-mail: ergashovzuxriddin078@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Uchinchi Renessansni barpo etishda milliy meros va ma'rifatparvarlik an'alarining o'zni tahlil qilinadi. Ajdodlarimizning ilmiy-ma'naviy merosi hamda jadid ma'rifatparvarlarining ta'lim-tarbiyaga oid qarashlari va ularning bugungi jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish va milliy qadriyatlarni mustahkamlashda ma'rifatparvarlik an'alarining roli ochib berilib, ushbu yo'nalishni rivojlantirish bo'yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Uchinchi Renessans, milliy meros, jadidchilik, ma'naviyat, yoshlar tarbiyasi, milliy qadriyatlar, ma'rifiy islohotlar, ma'naviy meros,

Аннотация. В статье на основе данных географии и картографии памятников Бактрии, Маргианы и Согда представлены сведения Массона, Аскарлова, Сагдуллаева и Шайдуллаева о природно-географических территориях расселения древнего населения.

Ключевые слова: Бактрия, Маргиана, Согд, картография, археология, население

Abstract: This article analyzes the role of national heritage and enlightenment traditions in building the Third Renaissance. It highlights the scientific and spiritual heritage of our ancestors, the educational views of the Jadid reformers, and their significance for the development of modern society. Furthermore, the article examines the role of enlightenment traditions in enhancing the spiritual values of young people and strengthening respect for national values, while also presenting scientific and practical recommendations for further development in this field.

Keywords: Third Renaissance, national heritage, Jadidism, spirituality, youth education, national values, educational reforms, spiritual heritage.

KIRISH

Bugungi kunda Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur g'oya mamlakat taraqqiyotini ilm-fan, ta'lim, ma'naviyat va innovatsiyalar asosida yangi bosqichga olib chiqishni nazarda tutadi. Shu bois milliy merosni asrab-avaylash, uni chuqur o'rganish hamda ma'rifatparvarlik an'alarini davom ettirish bugungi taraqqiyotning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston hududida shakllangan Birinchi va Ikkinchi Renessans davrlarida yetishib chiqqan buyuk allomalar – Muhammad al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy va boshqa mutafakkirlar jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Ularning ilmiy va ma'naviy merosi bugungi kunda ham yosh avlodni vatanparvarlik, bilim olish va yuksak axloq ruhida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Shuningdek, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida faoliyat yuritgan jadid ma'rifatparvarlari ta'lim tizimini isloh qilish, zamonaviy bilimlarni ommalashtirish, milliy ong va tafakkurni yuksaltirish yo'lida katta xizmat qilganlar. Ularning ma'rifatparvarlik g'oyalari bugungi islohotlar bilan uyg'unlashib, Uchinchi Renessansni barpo etishning ma'naviy asoslaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Bugungi kunda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarning asosiy maqsadlaridan biri Uchinchi Renessans poydevorini yaratishdir. Ushbu g'oya jamiyat taraqqiyotini ilm-fan, ta'lim, innovatsiyalar va yuksak ma'naviyat asosida rivojlantirishni nazarda tutadi. Shu jihatdan milliy merosni asrab-avaylash, uni chuqur o'rganish hamda ma'rifatparvarlik an'alarini davom ettirish Yangi O'zbekiston taraqqiyotining muhim omili hisoblanadi. Uchinchi Renessansni barpo etishda nafaqat zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirish, balki ajdodlarimiz yaratgan ilmiy va ma'naviy boyliklardan samarali foydalanish ham katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Uchinchi Renessans g'oyasiga alohida e'tibor qaratib shunday ta'kidlaydi: *"Biz O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishni o'z oldimizga strategik vazifa qilib qo'yganmiz. Buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalashimiz kerak"* [1].

Ushbu fikrning mazmuni shundan iboratki, davlat rahbari Uchinchi Renessansni faqat iqtisodiy yoki texnologik taraqqiyot bilan emas, balki ilm-fan, ta'lim va ma'naviyatning yuksalishi bilan bog'lamoqda. Nutqda tarixiy shaxslar timsolida ilmiy salohiyat, ijodkorlik va vatanparvarlik qadriyatlari ulug'lanadi. Bu esa bugungi yoshlarni buyuk ajdodlarimizga munosib bo'lishga, zamonaviy bilimlarni egallashga va ilmiy izlanishlarga keng jalb etishga undaydi. Mazkur yondashuv Uchinchi Renessansning asosiy harakatlantiruvchi kuchi inson kapitali ekanligini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda ta'lim va ilm-fan sohasini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar sezilarli natijalarni bermoqda. Xususan, 2016-yilda mamlakatda 77 ta oliy ta'lim muassasasi faoliyat yuritgan bo'lsa, 2025-yilga kelib ularning soni 200 dan oshdi. Oliy ta'lim bilan qamrov darajasi 2016-yildagi 9 foizdan 2024-yilda qariyb 42 foizga yetdi [2]. Shu bilan birga, Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablar tarmog'i kengaytirilib, yuzlab zamonaviy ta'lim muassasalari tashkil etildi. Ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash, yosh olimlar uchun grantlar ajratish hamda xalqaro hamkorlikni kengaytirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar mamlakatning ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda [3].

Mazkur statistik ko'rsatkichlar Uchinchi Renessans g'oyasi amalda izchil ro'yobga chiqarilayotganini tasdiqlaydi. Oliy ta'lim qamrovining ortishi yoshlarning zamonaviy bilim va kasb-hunar egallash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Yangi ta'lim muassasalari va ilmiy markazlarning tashkil etilishi esa milliy merosni chuqur o'rganadigan, innovatsion fikrlaydigan va xalqaro maydonda raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qilmoqda. Demak, ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar Uchinchi Renessansning asosiy tayanchi bo'lgan yoshlarni rivojlantirishga qaratilgan.

Amerikalik faylasuf va pedagog John Dewey ta'limning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini yoritib, shunday ta'kidlaydi: *"Education is not preparation for life; education is life itself"* uning tarjimai *"Ta'lim hayotga tayyorgarlik emas, ta'limning o'zidir"* [4, 51-b.].

Mazkur fikr ta'limning shaxs va jamiyat rivojlanishidagi hal qiluvchi ahamiyatini ifodalaydi. Deweyning ta'kidlashicha, ta'lim faqat bilim berish jarayoni emas, balki insonning dunyoqarashi, tafakkuri, ma'naviyati va ijtimoiy faolligini shakllantiradigan muhim omildir. Shu nuqtai nazardan, O'zbekistonda Uchinchi Renessansni barpo etish jarayonida ta'lim tizimini takomillashtirish, yoshlarni zamonaviy bilim va kasb-hunarga o'rgatish hamda ularda milliy qadriyatlarga hurmat tuyg'usini shakllantirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Prezidentimiz tomonidan amalga oshirilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlar ham aynan inson kapitalini rivojlantirish, raqobatbardosh va ma'rifatli avlodni tarbiyalashga qaratilgan. Demak, Deweyning mazkur g'oyasi Uchinchi Renessansning asosiy maqsadlari bilan uyg'un bo'lib, ta'lim taraqqiyotning eng muhim omili ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Uchinchi Renessans g'oyalarini amaliyotga samarali tatbiq etish maqsadida respublika miqyosida "Uchinchi Renessans" nomli ilmiy-innovatsion tanlovni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq. Ushbu tanlovda tabiiy fanlar, aniq fanlar, gumanitar fanlar, muhandislik va ixtirochilik yo'nalishlarida tahsil olayotgan talaba-yoshlar ishtirok etishi hamda o'zlarining ilmiy ishlari, innovatsion loyihalari va ixtirolarini namoyish etishlari lozim. Tanlovni dastlab viloyat bosqichida, so'ngra respublika bosqichida tashkil etish, baholash jarayoniga mustaqil ekspertlar va soha mutaxassislarni jalb etish orqali uning shaffofligi va xolisligini ta'minlash zarur. G'oliblarni davlat grantlari, ilmiy stajirovkalar va innovatsion loyihalarni moliyalashtirish dasturlari orqali qo'llab-quvvatlash maqsadga muvofiq.

Shuningdek, oliy ta'lim muassasalari huzurida "Uchinchi Renessans ilmiy-innovatsion markazlari"ni tashkil etish hamda ushbu markazlar orqali talabalar va yosh olimlarning ilmiy

izlanishlari, startap loyihalari va innovatsion g'oyalarini amaliyotga tatbiq etish mexanizmlarini rivojlantirish zarur. Bu esa ilm-fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, buyuk allomalar va jadid ma'rifatparvarlarining ilmiy-ma'naviy merosini keng targ'ib etish maqsadida ta'lim muassasalarida "Milliy meros haftaligi"ni yo'lga qo'yish, ilmiy konferensiyalar, kitob ko'rgazmalari, ma'naviy-ma'rifiy uchrashuvlar hamda tarixiy merosga bag'ishlangan tanlovlarni muntazam tashkil etish maqsadga muvofiq. Shu bilan birga, allomalar asarlarining elektron va audiokitob shakllarini ko'paytirish hamda ularni yagona raqamli platforma orqali keng jamoatchilikka taqdim etish yoshlarning milliy merosga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi.

Yoshlarning ilmiy salohiyatini rivojlantirish maqsadida har yili "Eng yaxshi yosh tadqiqotchi", "Eng yaxshi innovatsion loyiha" va "Yilning eng yaxshi ixtirochisi" kabi respublika tanlovlarini o'tkazish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday tanlovlar yoshlarni ilmiy izlanishlarga rag'batlantiradi, ularning ijodiy va innovatsion salohiyatini yuzaga chiqaradi hamda Uchinchi Renessansning asosiy tayanchi bo'lgan bilimli va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Uchinchi Renessansni barpo etish jarayonida milliy meros va ma'rifatparvarlik an'analari jamiyat taraqqiyotining muhim ma'naviy va ilmiy tayanchi hisoblanadi. Buyuk ajdodlarimiz hamda jadid ma'rifatparvarlari qoldirgan boy merosni zamonaviy ta'lim va ilm-fan yutuqlari bilan uyg'unlashtirish yoshlarning intellektual salohiyatini yuksaltirish, innovatsion tafakkurni rivojlantirish va milliy o'zlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bois Uchinchi Renessans g'oyalarini izchil amalga oshirishda ilm-fan, ta'lim va ma'naviyatning o'zaro uyg'unligini ta'minlash, yoshlarni ilmiy izlanish va ijodkorlikka keng jalb etish Yangi O'zbekistonning barqaror taraqqiyoti hamda xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020-yil 29-dekabr. – Toshkent, 2020.
2. Mirziyoyev Sh.M. Ijtimoiy sohalaridagi vazifalar muhokama qilindi // O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. – 2024. – 5-fevral. – <https://president.uz/oz/lists/view/7008>
3. Mirziyoyev Sh.M. Oliy ta'lim sifatini oshirish masalalari ko'rib chiqildi // O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. – 2024. – 15-iyul. – <https://president.uz/oz/lists/view/7403>
4. Dewey J. *Democracy and Education*. – New York: The Macmillan Company, 1916. – 51 p.

QASHQADARYO VILOYATI KOSON TUMANI TARIXIY YODGORLIKLARI

Yarashev Sohob

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti
1-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qashqadaryo viloyatining Koson tumanida joylashgan tarixiy-arxeologik va me'moriy yodgorliklarning o'rne, ularning voha tarixini o'rganishdagi ahamiyati hamda asrash masalalari yoritiladi. Koson tumani qadimdan Qarshi vohasining muhim hududlaridan biri bo'lib, unda turli davrlarga oid shahristonlar, tepaliklar, qal'a qoldiqlari, maqbaralar va ziyoratgohlar saqlangan. Yerqo'rg'on shahristoni, Qusam Shayx ziyoratgohi, Ko'ltepa, Qo'shtepa va Nomsiztepa kabi obyektlar hududning antik, ilk o'rta asrlar hamda o'rta asrlar tarixini o'rganishda muhim manbadir. Maqolada tarixiy merosni saqlash, ilmiy tadqiq etish va turizmga jalb qilishning dolzarb yo'nalishlari ham bayon etiladi.

Kalit so'zlar. Koson tumani, Qashqadaryo, tarixiy yodgorlik, Yerqo'rg'on, Qusam Shayx, arxeologiya, shahriston, madaniy meros, ziyorat turizmi.

Аннотация. В статье освещается значение историко-археологических и архитектурных памятников Касанского района Кашкадарьинской области. Еркурган, святылище Кусам Шейха, Культепа, Куштепа и Номсизтепа являются важными источниками для изучения древней, раннесредневековой и средневековой истории края. В исследовании использован труд Поёна Равшанова «История Кашкадарьи» как один из основных источников для понимания длительного исторического развития оазиса.

Ключевые слова. Касанский район, Кашкадарья, Еркурган, Нахшаб, Поён Равшанов, археологический памятник, культурное наследие.

Abstract. The article discusses the significance of historical, archaeological and architectural monuments in Koson District, Kashkadarya Region. Yerkurgan, the Qusam Shaykh shrine, Kultepa, Qushtepa and Nomsiztepa are important sources for reconstructing the ancient, early medieval and medieval history of the region. Poyon Ravshanov's "History of Kashkadarya" is used as a key source for understanding the long historical development of the oasis.

Keywords . Koson District, Kashkadarya, Yerkurgan, Nakhshab, Poyon Ravshanov, archaeological monument, cultural heritage.

KIRISH

O'zbekiston hududi qadimiy sivilizatsiyalar chorrahasida joylashgan bo'lib, undagi har bir voha o'zining boy tarixiy-madaniy merosiga ega. Qashqadaryo vohasi ana shunday qadimiy maskanlardan biridir. Bu hudud qadim zamonlardan boshlab dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, shaharsozlik va madaniy aloqalarning rivojlangan markazi sifatida e'tirof etiladi. Vohaning Koson tumani esa arxeologik va me'moriy yodgorliklarga boyligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Koson tumani hududida saqlanib qolgan yodgorliklar xalqning uzoq o'tmishi, turmush tarzi, diniy qarashlari, me'morchilik tajribasi va xo'jalik faoliyati haqida muhim ma'lumot beradi. Tarixiy obidalar faqat eski bino yoki tuproq tepalar emas. Ular xalq xotirasi, davrlar osha yetib kelgan madaniy tajriba va milliy o'zlikni anglash manbalaridir. Qashqadaryo turizmiga oid ma'lumotlarda Koson tumanida 76 ta arxeologik yodgorlik, 11 ta arxitektura yodgorligi, 4 ta monumental san'at yodgorligi hamda 1 ta diqqatga sazovor joy qayd etilgan. Bu tumanning madaniy meros salohiyati katta ekanini ko'rsatadi.

Yerqo'rg'on shahristoni

Koson tumani va Qarshi vohasi tarixini o'rganishda Yerqo'rg'on shahristoni eng muhim arxeologik obyektlardan biri hisoblanadi. Yerqo'rg'on nomi "yer qal'a" yoki "tuproqdan bunyod etilgan qal'a" mazmunini anglatadi. U Qarshi-Buxoro avtomobil yo'li bo'yida, qadimgi Qarshi shahri yaqinida joylashgan yirik shahristondir. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, Yerqo'rg'on dastlab miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda shakllangan, shahar hayoti esa milodiy VI asrgacha davom etgan. Demak, bu yodgorlik qariyb bir yarim ming yildan ortiq vaqt davomida voha hayotida muhim o'rin tutgan.

Yerqo'rg'onning ichki hududi taxminan 40 gektarni tashkil etgan va u beshburchakka yaqin shaklda bo'lgan. Shahriston mudofaa devorlari bilan o'ralgani qadimiy aholi tashqi xavflardan himoyalinishga katta e'tibor qaratganini ko'rsatadi. Bu yerda o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida mudofaa devorlari, shahar ibodatxonasi, saroy majmuasi, kulollar mahallasi, istehkom tizimi va

zardushtiylik bilan bog'liq daxma qoldiqlari aniqlangan. Ushbu topilmalar shaharda turli ijtimoiy qatlamlar yashagani, hunarmandchilik rivojlangani va diniy marosimlar muhim o'rin tutganidan dalolat beradi.

Kulollar mahallasining aniqlanishi Yerqo'rg'onda sopol buyumlar ishlab chiqarish keng yo'lga qo'yilganini anglatadi. Sopol idishlar, xo'jalik buyumlari va boshqa arxeologik ashyolar o'sha davr aholisi kundalik hayoti haqida tasavvur beradi. Yerqo'rg'on o'tmishda Qashqadaryo vohasidagi shaharlashuv jarayoni qanday kechganini ko'rsatadigan noyob ilmiy manbadir.

Qusam Shayx ziyoratgohi

Koson tumanidagi muhim me'moriy va ma'naviy meros obyektlaridan biri Qusam Shayx ziyoratgohidir. Ushbu majmua tumanning Pudina qishlog'ida joylashgan bo'lib, Qusam Shayx nomi bilan bog'lanadi. Turizm manbalarida bu yodgorlik XI asrga tegishli ekani va sovet davrida arxeolog olimlar tomonidan o'rganilgani qayd etiladi. Majmuadagi ayrim qadimiy maqbaralar X–XI asrlarga, Is'hoq ota nomi bilan bog'liq maqbara esa XI–XIII asr boshlariga oid deb davrlashtiriladi.

Qusam Shayx majmuasi ziyorat turizmi imkoniyatlarini namoyon etadigan muhim maskandir. Maqbara va ziyoratgohlar xalq tarixida nafaqat me'moriy inshoot, balki ma'naviy xotira markazi sifatida ham katta ahamiyatga ega. Bunday qadamjolar xalqning diniy e'tiqodi, urf-odati, avliyolarga hurmati va mahalliy tarix bilan bog'liq rivoyatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Majmuadagi g'isht terish an'analari, qurilish usullari va hududiy me'moriy xususiyatlar o'rta asrlar Qashqadaryo vohasidagi bunyodkorlik san'atini yoritadi.

Arxeologik tepaliklar

Koson tumanida Yerqo'rg'ondan tashqari ko'plab tepa tipidagi arxeologik yodgorliklar uchraydi. Bunday obyektlar odatda qadimiy qishloq, qo'rg'on, qal'a yoki manzilgohlarning vaqt o'tishi bilan tuproq ostida qolgan qoldiqlaridir. Ularning qatlamlarida turar joylar, xo'jalik inshootlari, mudofaa devorlari, sopol idishlar, mehnat qurollari va boshqa ashyoviy dalillar saqlangan bo'lishi mumkin.

Koson tumanidagi Ko'ltepa V–VI asrlarga mansub arxeologik yodgorlik sifatida qayd etilgan. Bu yodgorlik ilk o'rta asrlarda hududda hayot davom etgani, voha aholisi turli siyosiy va madaniy jarayonlar ta'sirida yashaganini ko'rsatadi. Nomsiztepa esa V–VIII asrlarga oid obyektlardan biri hisoblanadi. Uning davriy jihatdan ilk o'rta asrlarga mansubligi Qashqadaryo vohasida shahar va qishloq hayoti uzluksiz davom etganini tasdiqlaydi.

Qo'shtepa nomi bilan qayd qilingan obyektlar ham Koson tumani arxeologik merosining tarkibiy qismidir. Toshli hududidagi Qo'shtepa obyektlari II–IV asrlarga hamda VII–VIII asrlarga oid deb ko'rsatiladi. Turli davrlarga mansub bunday topilmalar Koson hududida hayot bir necha tarixiy bosqichda shakllanganini ko'rsatadi. Ayrim joylarda eski manzilgohlar keyingi davr aholisi tomonidan qayta o'zlashtirilgan bo'lishi mumkin.

Yodgorliklarni asrash masalalari

Koson tumanining tarixiy yodgorliklari ilmiy, ma'naviy, tarbiyaviy va iqtisodiy ahamiyatga ega. Ilmiy jihatdan ular voha tarixining noma'lum sahifalarini ochishga xizmat qiladi. Ma'naviy jihatdan esa ajdodlar merosiga hurmat, vatanparvarlik va milliy o'zlikni anglash tuyg'usini mustahkamlaydi. Turizm nuqtayi nazaridan Yerqo'rg'on, Qusam Shayx majmuasi va boshqa obyektlar mahalliy hamda xorijiy sayyohlarni jalb qilish imkoniyatiga ega.

Yodgorliklarni muhofaza qilish uchun ularning aniq ro'yxatini yuritish, chegaralarini belgilash va huquqiy himoya tizimini mustahkamlash zarur. Har bir obyektning tarixiy tavsifi, fotosuratlar, koordinatalari va saqlanish holati bo'yicha elektron ma'lumotlar bazasini yaratish foydali bo'ladi. Arxeologik qazishlar faqat mutaxassislar tomonidan, zamonaviy metodlar asosida olib borilishi kerak. Ruqsatsiz qazish, tuproq olish, qurilish ishlari yoki yodgorlik hududini xo'jalik maqsadlarida o'zlashtirish noyob ilmiy manbalarining yo'qolishiga olib kelishi mumkin.

Yoshlar o'rtasida tarixiy obidalarga nisbatan mas'uliyat hissini kuchaytirish ham muhimdir. Maktab va oliy ta'lim muassasalarida mahalliy tarix bo'yicha ochiq darslar, ekskursiyalar, tanlovlar va

ko'rgazmalar tashkil etish maqsadga muvofiq. Turizmni rivojlantirishda esa yodgorlikning asl qiyofasi va xavfsizligini ta'minlash lozim. Turistik yo'laklar, axborot stendlari, malakali gidlar va chiqindilarni boshqarish tizimi bu boradagi muhim amaliy choralar hisoblanadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Qashqadaryo viloyati Koson tumani tarixiy yodgorliklarga boy hududlardan biridir. Yerqo'rg'on shahristoni qadimgi voha shahar madaniyatining muhim namunasi bo'lsa, Qusam Shayx ziyoratgohi o'rta asrlar me'morchiligi va ma'naviy hayotini aks ettiradi. Ko'ltepa, Nomsiztepa va Qo'shtepa kabi arxeologik obyektlar esa tumanda turli davrlarda yashash va xo'jalik faoliyati davom etganini tasdiqlaydi.

Koson tumanining yodgorliklari nafaqat o'tmish qoldig'i, balki ilm-fan, ta'lim, turizm va ma'naviy tarbiya uchun bebaho manbadir. Ularni asrash, restavratsiya qilish, ilmiy tadqiq etish va keng targ'ib qilish bugungi avlodning muhim vazifasidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash orqali kelajak avlodga o'z xalqining boy o'tmishi va madaniy qadriyatlarini yetkazish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Poyon Ravshanov. Qashqadaryo Tarixi. Toshkent 1995-yil
2. Qashqadaryo turizm resurslari. Koson tumani bo'yicha madaniy meros obyektlari statistikasi.
3. Uzbekistan Travel. Yerqo'rg'on shahristoni: uzoq o'tmishdagi tuproq qal'a.
<https://voha-turizm.uz>. Qusam shayx ziyoratgohi (Koson tumani) – QashqadaryoTurizm

AMIR TEMURNING YOSHLIK YILLARI

Eshmahmatov Ozod

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
3-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temurning bolalik va yoshlik davri, uning ta'lim-tarbiyasi, harbiy va siyosiy faoliyatga tayyorgarligi hamda Sohibqiron sifatida shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan omillar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Amir Temur, bolalik, yoshlik, ta'lim, tarbiya, harbiylik, davlat arbobi.

Abstract: This article examines Amir Timur's childhood and youth, his education and upbringing, preparation for military and political activities, and the factors that influenced his formation as a great ruler.

Keywords: Amir Timur, childhood, youth, education, upbringing, military, statesman.

Аннотация: В статье рассматриваются детство и юность Амира Темура, его образование и воспитание, подготовка к военной и политической деятельности, а также факторы, повлиявшие на его становление как великого правителя.

Ключевые слова: Амир Темура, детство, юность, образование, воспитание, военное дело, государственный деятель.

KIRISH

Amir Temur Markaziy Osiyo tarixida chuqur iz qoldirgan buyuk davlat arbobi va sarkardalardan biridir. Uning hayoti va faoliyati haqida juda ko'plab tarixiy manbalar, ilmiy tadqiqotlar, rivoyat va hikoyalar mavjud. Biroq Amir Temur shaxsini to'liq anglash uchun faqat uning hukmdorlik davrini emas, balki bolalik va yoshlik yillarini ham o'rganish muhimdir. Chunki aynan shu davrda uning dunyoqarashi, bilimga bo'lgan qiziqishi, harbiy mahorati va yetakchilik qobiliyati shakllangan.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tarixiy manbalarda Amir Temurning tug'ilgan sanasi 1336-yil 9-aprel deb ko'rsatiladi. U Kesh, ya'ni hozirgi Shahrisabz hududiga qarashli Xo'ja Ilg'or qishlog'ida tug'ilgan deb qayd etiladi. Bu ma'lumot, ayniqsa, arab tarixchisi Ibn Arabshohning asarlarida uchraydi. Keyingi ayrim

tarixchilar ham uning xulosalariga tayanganlar. Shu bilan birga, Amir Temurning tug‘ilgan joyi haqida turli qarashlar ham mavjud bo‘lgan. Ayrim manbalarda Shahrisabz va uning atrofidagi boshqa qishloqlar tilga olinadi. Shuning uchun bu masalada barcha rivoyatlarni bir xil darajada tarixiy haqiqat sifatida qabul qilish to‘g‘ri emas.

Ibn Arabshohning “Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur” asarida Amir Temurning tug‘ilgan joyi Xo‘ja Ilg‘or deb atalgan qishloq ekani yoziladi. Xo‘ja Ilg‘or Keshga qarashli hududlardan biri bo‘lgan. Ibn Arabshoh Amir Temur tug‘ilgan kechada osmonda g‘ayrioddiy hodisa yuz bergani haqida ham rivoyat keltiradi. Bunday hikoyalar o‘sha davr tarixiy asarlarida mashhur shaxslarning tug‘ilishi bilan bog‘liq tarzda ko‘p uchraydi. Shuning uchun ularni tarixiy fakt bilan bir qatorda xalq orasidagi rivoyat sifatida ham ko‘rib chiqish kerak.

Amir Temurning tug‘ilgan joyi haqidagi ma’lumotlarni boshqa tarixchilar ham tasdiqlaganlar. Jumladan, Ibn Hajar al-Asqaloniy va Ibn Tag‘riberdiy kabi arab tarixchilari ham uning Kesh yaqinidagi Xo‘ja Ilg‘or qishlog‘ida tug‘ilganini qayd etganlar. Keyingi davr olimlari ham bu ma’lumotlarga murojaat qilganlar.

Xo‘ja Ilg‘or qishlog‘i bugungi Qashqadaryo viloyatining Yakkabog‘ tumani hududida joylashgan. Mazkur hududda arxeologik va tarixiy tadqiqotlar olib borilgan. Mahalliy aholi orasida ham Amir Temurning shu yerda tug‘ilgani va bolalik yillarini shu atrofda o‘tkazgani haqida turli rivoyatlar saqlanib qolgan. Albatta, xalq og‘zaki ijodidagi bunday ma’lumotlarni ilmiy manbalar bilan taqqoslab o‘rganish zarur.

Amir Temurning otasi Muhammad Tarag‘ay Barlos qabilasining nufuzli vakillaridan biri bo‘lgan. U Chig‘atoy xonlari davrida siyosiy va harbiy hayotda ma’lum mavqega ega edi. Onasi Takina begim esa zodagon oiladan chiqqan ayol sifatida tilga olinadi. Amir Temur ana shunday ijtimoiy va siyosiy muhitda voyaga yetgan. Bu muhit uning keyingi hayotiga ham katta ta’sir ko‘rsatgan.

Amir Temurning bolalik davri oson kechmagan. XIV asrda Movarounnahr siyosiy jihatdan murakkab holatda edi. Chig‘atoy ulusidagi ichki nizolar, hukmdorlar o‘rtasidagi kurashlar va turli qabilalar o‘rtasidagi ziddiyatlar oddiy xalq hayotiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli Temurbek yoshligidanoq mamlakatdagi siyosiy vaziyatni kuzatib, hayotning murakkab tomonlarini anglab borgan.

Temurning tarbiyasida ilm va ta’limga katta e’tibor berilgan. Tarixiy manbalarda uning yoshligidan Qur’on, diniy ilmlar, tarix va boshqa fanlarni o‘rganganligi haqida ma’lumotlar bor. Kesh shahrida o‘sha davr uchun yetarlicha rivojlangan ilmiy va madaniy muhit mavjud bo‘lgan. Madrasalar va maktablarda diniy bilimlar bilan birga boshqa fanlardan ham saboq berilgan.

Ayrim manbalarda Temurbek to‘qqiz yoshida Qur’onni yod olgani va bilimga bo‘lgan qobiliyati bilan tengdoshlaridan ajralib turgani haqida hikoya qilinadi. Bunday ma’lumotlarning ayrimlari keyingi tarixiy asarlarda afsonaviy tus olgan bo‘lishi mumkin. Shunga qaramay, Amir Temurning yoshligidanoq ta’lim va bilimga katta e’tibor bergani haqida ko‘plab manbalarda ma’lumotlar uchraydi.

Temurbekning harbiy tayyorgarligiga ham alohida e’tibor berilgan. U yoshligidan ot minish, qilichbozlik, kurash va boshqa jismoniy mashqlar bilan shug‘ullangan. O‘sha davrda hukmdor yoki sarkarda bo‘lishni istagan kishidan nafaqat bilim, balki jismoniy tayyorgarlik va harbiy mahorat ham talab qilingan. Shu jihatdan Temurning yoshligidagi mashg‘ulotlari uning kelajakdagi faoliyati uchun muhim asos bo‘lib xizmat qilgan.

Tarixiy manbalarda Temurbekning shaxmatga ham qiziqqani haqida ma’lumotlar mavjud. Bu uning strategik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam bergan bo‘lishi mumkin. Harbiy yurishlarni rejalashtirishda ham uzoqni ko‘ra bilish, vaziyatni tahlil qilish va to‘g‘ri qaror qabul qilish juda muhim edi.

Amir Temurning yoshlik davri haqida Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro” asarida ham qiziqarli hikoya keltiradi. Unga ko‘ra, Temurbek yetti yoshligida otasi bilan bir badavlat qarindoshinikiga mehmon bo‘ladi. Mezbon o‘z mol-mulkini boshqarishda qiynalayotganini aytganida, yosh Temurbek unga o‘ziga xos maslahat beradi. Bu hikoya orqali muallif Temurbekning bolalikdan tadbirkorlik va boshqaruv qobiliyatiga ega bo‘lganini ko‘rsatishga

harakat qiladi.

Bunday hikoyalarni to'liq tarixiy fakt sifatida qabul qilish qiyin. Lekin ular Amir Temur haqida o'rta asrlarda shakllangan tasavvurlarni o'rganish uchun muhimdir. Chunki keyingi avlod tarixchilari uning buyuk hukmdor bo'lib yetishishini bolalik davridagi qobiliyatlari bilan bog'lashga harakat qilganlar.

Amir Temur yoshligidan do'st va hamfikrlarni tanlashga ham katta e'tibor bergan. U bilan birga ulg'aygan qirq nafarga yaqin tengdoshi keyinchalik uning eng yaqin hamkorlari qatoriga kirganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Ular orasida Amir Joku, Amir Sulaymon, Amir Dovud Barloos, Idriku Temur kabi shaxslar tilga olinadi. Bu yoshlar keyinchalik Temurning siyosiy va harbiy faoliyatida muhim rol o'ynaganlar.

Temurning yoshligi Chig'atoy ulusidagi siyosiy beqarorlik davriga to'g'ri kelgani sababli u asta-sekin siyosiy hayotga kirib bordi. Uning oldida ikki muhim yo'l bor edi: mavjud siyosiy tartibga moslashish yoki o'z mavqeini mustahkamlash uchun faol kurash olib borish. Temur ikkinchi yo'lni tanladi. Uning keyingi faoliyatida siyosiy vaziyatni to'g'ri baholash, ittifoqchilar topish va harbiy kuchdan foydalanish qobiliyati muhim o'rin egalladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Amir Temurning shakllanishida ustoz va murabbiylarning ham o'rni katta bo'lgan. Manbalarda Shayx Shamsiddin Kulol, Shayx Qutb va boshqa diniy hamda ma'naviy arboblarning uning tarbiyasida muhim rol o'ynagani qayd etiladi. Bu shaxslar Temurning diniy va ma'naviy dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatgan.

Amir Temur yoshligida faqat harbiy bilimlar bilan cheklanib qolmagan. U tarix, geografiya, diniy ilmlar, huquq, matematika va boshqa bilimlarga ham qiziqqan. Keyinchalik uning davlat boshqaruvida tartib, intizom va rejalilikka katta ahamiyat bergani uning yoshligida olgan bilimlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Amir Temurning kitob va ilmga bo'lgan munosabati haqida ham ko'plab ma'lumotlar mavjud. U hukmdorlik davrida olimlar, tarixchilar, shoirlar va me'morlarni qo'llab-quvvatlagan. Uning saroyida turli mamlakatlardan kelgan olim va ijodkorlar faoliyat yuritgan. Bu holat Temur davlatida ilm-fan va madaniyatga ma'lum darajada e'tibor berilganini ko'rsatadi.

Shu o'rinda Temurning ozarbayjonlik shoir Mahmud Shabustariy ijodiga bo'lgan munosabati haqida keltiriladigan ma'lumot ham qiziq. Rivoyatlarga ko'ra, Amir Temur Ozarbayjonga yurishi vaqtida Shabustar qishlog'ida shoirning qabri borligini bilib, uni ziyorat qilgan va maqbara qurdirishni buyurgan. Bu voqea uning adabiyot va ilm ahliga bo'lgan munosabatini ko'rsatadigan misollardan biri sifatida keltiriladi. Biroq bunday ma'lumotlarni boshqa tarixiy manbalar bilan ham solishtirish maqsadga muvofiq.

Amir Temurning shaxsiga tarix davomida turlicha baho berilgan. Ayrim tarixchilar uni kuchli davlat arbobi va sarkarda sifatida ko'rsatsa, boshqalar uning harbiy yurishlari va bosib olish siyosatiga tanqidiy qaraganlar. Ayniqsa, Yevropa tarixshunosligida Temur haqida turli qarashlar shakllangan. Sovet davri tarixshunosligida ham uning faoliyatiga ko'pincha bir tomonlama baho berilgan.

Bugungi kunda Amir Temur faoliyatini o'rganishda manbalarni bir tomonlama emas, balki tanqidiy va qiyosiy tarzda tahlil qilish muhimdir. Chunki uning haqida yozilgan asarlar turli davr va mualliflarga tegishli bo'lib, ularning maqsadi ham bir xil bo'lmagan. Masalan, saroy tarixchilari hukmdorning yutuqlarini ko'proq ta'kidlagan bo'lsa, unga qarshi bo'lgan mualliflar uning faoliyatining salbiy tomonlarini ko'rsatishga harakat qilganlar.

Amir Temurning siyosiy faoliyatida bilimli va ma'lumotli bo'lish muhim o'rin tutgan. U harbiy yurishlardan oldin boriladigan hudud haqida ma'lumot to'plashga, siyosiy vaziyatni o'rganishga va turli manbalardan foydalanishga e'tibor bergan. Bu esa uning davlat boshqaruvida faqat harbiy kuchga emas, balki axborot va siyosiy hisob-kitobga ham tayanganini ko'rsatadi.

Amir Temur davrida Movarounnahrda shaharsozlik, hunarmandchilik va savdo rivojlangan. Samarqand davlatning asosiy siyosiy va madaniy markaziga aylangan. Shahrisabz, Buxoro, Toshkent, Andijon va boshqa shaharlar ham iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlangan. Ayniqsa,

Samarqandda katta qurilish ishlari olib borilgan. Turli mamlakatlardan olimlar, me'morlar va hunarmandlar keltirilgan.

Amir Temurning davlat boshqaruvidagi asosiy tamoyillaridan biri tartib va adolat masalasi bo'lgan. "Temur tuzuklari"da davlatni boshqarish, qo'shin tuzilishi, amaldorlar vazifalari va tartib-intizom haqida fikrlar berilgan. Biroq ushbu asarning muallifligi va shakllanish tarixi borasida ilmiy munozaralar mavjudligini ham unutmash kerak. Shu sababli undan foydalanishda boshqa manbalar bilan taqqoslash zarur.

Umuman olganda, Amir Temurning buyuk davlat arbobi sifatida shakllanishi bir kunda yuz bergan hodisa emas. Uning bolalik va yoshlik davrida olgan tarbiyasi, ilmga qiziqishi, jismoniy tayyorgarligi, siyosiy muhitni kuzatishi va o'ziga hamfikir insonlarni tanlay bilishi keyingi faoliyatiga ta'sir ko'rsatgan.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Amir Temurning yoshlik yillarini o'rganish uning keyingi faoliyatini tushunishda muhim ahamiyatga ega. U Kesh vohasida, siyosiy jihatdan murakkab davrda voyaga yetdi. Yoshligidan ilm, harbiy san'at va boshqaruv masalalariga qiziqdi. O'z davrining ijtimoiy-siyosiy sharoitini yaxshi anglashga harakat qildi va asta-sekin siyosiy maydonga kirib bordi.

Amir Temurning tug'ilgan joyi sifatida Xo'ja Ilg'or qishlog'i ko'plab tarixiy manbalarda qayd etilgan. Bu hudud bugungi Qashqadaryo viloyati tarixida ham alohida ahamiyatga ega. Shu sababli Xo'ja Ilg'or va umuman Kesh vohasi bilan bog'liq tarixiy yodgorliklar, xalq og'zaki rivoyatlari va arxeologik topilmalarni ilmiy asosda o'rganish davom ettirilishi kerak.

Amir Temur tarixini o'rganishda eng muhim jihat — uni faqat afsona yoki faqat tanqidiy qarashlar asosida emas, balki turli manbalarni qiyoslash orqali o'rganishdir. Shundagina Sohibqironning tarixdagi o'rni va uning davlat boshqaruvi, harbiy san'at hamda madaniyat rivojiga qo'shgan hissasini chuqurroq tushunish mumkin.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sh.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - T.: "O'zbekiston", 2017, B. 10.
2. Sh. Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-j. - T.: "O'zbekiston", B.534
3. Ibn Arabshoh. Temur tarixida taqdir ajoyibotlari. K.1. U.Uvatov nashrga tayyorlagan. T.: "Mehnat", 1992, B.68.
4. H. Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. T.: "Yozuvchi".1990, B.30

ZAMONAVIY JAMIYATDA RAHBAR KADRLAR BOSHQARUV FAOLIYATINING MA'NAVIY-AXLOQIY ASOSLARI

Ziyodov Husniddinxon Isomiddinxon o'g'li

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlarni o'qitish metodikasi

(ma'naviyat asoslari) mutaxassisligi 2-bosqich magistranti e-mail:husniddinziyodov01@gmail.com

orcid:<https://orcid.org/0009-0005-2329-2469>

Annotatsiya: Ushbu maqolada global transformatsiyalar sharoitida rahbar kadrlarning boshqaruv faoliyatini tashkil etishdagi ma'naviy-axloqiy mezonlar, ularning ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy-kognitiv asoslari tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida taqdim etilgan fundamental manbalar sintez qilinib, rahbar shaxsining ma'naviy, axloqiy va ruhiy qatlamlari tizimli model ko'rinishida o'rganilgan. Shuningdek, boshqaruv amaliyotida halollik, shaffoflik, transformatsion liderlik hamda nizolarni bartaraf etishning 10 bosqichli funksional-aksiyologik mexanizmi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: boshqaruv ma'naviyati, rahbar axloqi, transformatsion rahbarlik, ijtimoiy mas'uliyat, shaffoflik, korporativ etika, kognitiv adaptivlik, boshqaruv madaniyati.

Аннотация. В данной статье на основе анализа фундаментальных источников исследуются духовно-нравственные критерии организации управленческой деятельности руководящих кадров в условиях глобальных трансформаций, их социально-политические и культурно-когнитивные основы. В рамках исследования осуществлен синтез представленных источников, а также изучены духовные, нравственные и психические слои личности руководителя в виде системной модели. Разработан 10-этапный функционально-аксиологический механизм обеспечения честности, прозрачности, трансформационного лидерства и разрешения конфликтов в практике управления.

Ключевые слова: управленческая духовность, этика руководителя, трансформационное руководство, социальная ответственность, прозрачность, корпоративная этика, когнитивная адаптивность, управленческая культура.

Abstract. In this article, based on the analysis of fundamental sources, the spiritual and moral criteria for organizing the managerial activity of leadership cadres in the conditions of global transformations, their socio-political and cultural-cognitive bases are analyzed. Within the framework of the research, a synthesis of the presented sources was carried out, and the spiritual, moral, and psychological layers of the leader's personality were studied in the form of a systemic model. A 10-stage functional-axiological mechanism for ensuring honesty, transparency, transformational leadership, and conflict resolution in management practice has been developed.

Keywords: managerial spirituality, leader ethics, transformational leadership, social responsibility, transparency, corporate ethics, cognitive adaptability, managerial culture.

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining kognitiv va raqamli bosqichida davlat hamda jamiyat boshqaruvi tizimini isloh qilish, strategik maqsadlarga erishish bevosita rahbar kadrlarning intellektual salohiyati va ma'naviy-axloqiy yetukligiga bog'liqdir. Bugungi kunda samarali tashkilot boshqaruvi va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ma'naviy mezonlar ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Boshqaruv faoliyati shunchaki tashkiliy-iqtisodiy, texnokratik yoki normativ tizim emas, balki insonning insonga nisbatan munosabatini, ijtimoiy legitimizatsiyani hamda madaniy kodlarni ifodalovchi murakkab ijtimoiy-falsafiy jarayondir [2, B. 1002; 1, B. 215].

Rahbar shaxsining ma'naviy qiyofasidagi nuqsonlar, nutqiy madaniyatsizlik yoki xulq-atvordagi etik me'yorlarga zid holatlar har qanday strategik boshqaruv modelining tanazzuliga olib kelishi ilmiy jihatdan isbotlangan [1, B. 215]. Shu bois, bozor iqtisodiyoti va innovatsion transformatsiyalar davrida boshqaruv etikasini tubdan qayta ko'rib chiqish, milliy davlat hujjati hisoblangan "O'zbekiston – 2030" strategiyasidagi boshqaruv tamoyillarining konseptual mazmunini anglash dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi [2, B. 1005]. Mazkur tadqiqotda rahbar etikasining falsafiy-tarixiy ildizlari hamda zamonaviy korporativ boshqaruvning empirik modellari sintez qilinadi.

1. MUAMMO BAYONI VA TADQIQOT SAVOLLARI

Globallashuv va ijtimoiy tarmoqlarning kengayishi sharoitida rahbar kadrlar faoliyatida ochiqlik, shaffoflik va ishonch omillari yangicha paradigmalarni talab qilmoqda [2, B. 1005]. Ko'pincha amaliyotda faqat rasmiy ko'rsatmalarga tayanib qolish, byurokratik rasmiyatchilik va hujjatbozlikka ruju qo'yish rahbarlik faoliyatining samaradorligini pasaytirib, boshqaruv

subyekting sotsiumdan uzilishiga sabab bo'lmoqda [2, B. 1003]. Mazkur muammoni bartaraf etish uchun quyidagi tadqiqot savollari belgilandi:

1. Rahbar boshqaruvining axloqiy madaniyatini falsafiy, sotsiologik va psixologik jihatdan qaysi konseptual qatlamlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq?

2. Tarixiy-falsafiy an'analar (Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Behbudiy qarashlari) va g'arb klassik menejment nazariyalari (Veber, Druker, Berns) o'rtasidagi konseptual muvofiqlik nimada namoyon bo'ladi?

3. Boshqaruv madaniyatida etik qarorlar qabul qilish va nizolarni bartaraf etishning amaliy-tizimli modeli (Matrix framework) qanday samara beradi?

2. ADABIYOTLAR TAHLILI

Rahbarlik fenomenining evolyutsion zanjiri insoniyat tafakkurining rivojlanishi bilan uzviy bog'liq. Antik davr falsafasida rahbarlik aql, bilim va axloqiy yuksaklik sintezi sifatida baholangan. Xususan, Platon va Aristotel qarashlarida davlat boshqaruv subyekting falsafiy tafakkuri jamiyat taraqqiyotining bosh kafolati deb hisoblangan [2, B. 1002]. Konfutsiy ta'limotida esa rahbarlik shaxsiy ibrat va qat'iy axloqiy qoidalarga rioya etish orqali jamoani yo'naltirish san'atidir [2, B. 1002].

Sharq Uyg'onish davri va o'rta asrlar siyosiy-huquqiy tafakkurida boshqaruv ma'naviyati fundamental tarzda tizimlashtirilgan. Abu Nasr Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida mukammal davlat rahbarining ma'naviy-axloqiy fazilatlarini yoritib beradi [1, B. 216]. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" dostonida: *"Podsho adolatli bo'lsa, xalq osoyishta yashaydi, podsho zolim bo'lsa, mamlakat tanazzulga yuz tutadi"* degan g'oyani ilgari suradi [1, B. 216]. Nizamulmulk o'zining "Siyosatnoma" asarida rahbarning sotsial-kommunikativ sifatlariga to'xtalsa, Alisher Navoiy va Xoja Ahmad Yassaviy merosida rahbarlik yuksak ma'naviy mas'uliyat va burch sifatida talqin etiladi [1, B. 215, 217; 2, B. 1004]. Milliy ma'rifatparvarimiz Mahmudxo'ja Behbudiy esa rahbar kadrlar uchun zamonaviy ilm-fan va innovatsiyalarni o'zlashtirish majburiyatini axloqiy mezon darajasiga ko'taradi [1, B. 216].

G'arb klassik va postklassik menejment nazariyalarida ham axloq markaziy o'ringa chiqdi. Maks Veber "Birokratiya va rahbarlik" konsepsiyasida samarali boshqaruv faqat texnik ko'nikmalarga emas, balki chuqur axloqiy qadriyatlarga tayanishi lozimligini ta'kidlaydi [3, B. 428]. Genri Fayol boshqaruv funksiyalarini tizimlashtirgan bo'lsa, Piter Druker rahbarning shaxsiy etikasini tashkilot samaradorligining bevosita determinanti sifatida baholaydi [2, B. 1003; 3, B. 429]. Jeyms MakGregor Berns o'zining "Transformatsion rahbarlik" nazariyasida rahbar va xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni sof iqtisodiy kontekstdan ma'naviy-motivatsion darajaga olib chiqadi [3, B. 429].

Zamonaviy o'zbek faylasuf va sotsiolog olimlaridan O.R. Jo'rayeva rahbar shaxsining sotsial mas'uliyati va ma'naviy yetukligi sintezini monografik darajada tadqiq etgan bo'lsa, A. Yo'ldoshev rahbarning axloqiy qarorlari bilan xodimlar motivatsiyasi o'rtasidagi korrelyatsiyani ochib bergan [2, B. 1003; 3, B. 429]. Shuningdek, B. Ahmadov, M. Islomov, S. Qodirov va A. Rasulovlarning tadqiqotlarida korporativ muhitdagi psixologik-etik invariantlar yoritilgan [3, B. 433].

3. METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli-funksional yondashuv, retrospektiv va qiyosiy tahlil, hujjatshunoslik metodi hamda kognitiv modellashirish metodlaridan foydalanildi. Ayniqsa, rahbar shaxsining ma'naviy-axloqiy qiyofasini tizimli o'rganish maqsadida dotsent J. Shonazarov taklif etgan **uch qatlamli konseptual model** metodologik asos qilib olindi [1, B. 216]:

- 1. Ma'naviy qatlam:** Rahbarning dunyoqarashi, milliy va umumbashariy qadriyatlarni o'zlashtirganlik darajasi, adolat va burch tushunchalari.
 - 2. Axloqiy qatlam:** Rahbarning amaliy boshqaruv jarayonidagi xulq-atvori, nutq madaniyati, xodimlar bilan munosabatdagi etik filtrlari.
 - 3. Ruhiy qatlam:** Stressga chidamlilik, empatiya, emotsional intellekt va irodaviy sifatlar.
- Empirik tahlilda esa O. Farmonov tomonidan ishlab chiqilgan tashkilot ichki muhitini sog'lomlashtirishga qaratilgan funksional-aksiyologik tahlil matritsasi qo'llanildi [3, B. 429-431].

4. TAHLIL VA NATIJALAR

Rahbar boshqaruvining axloqiy madaniyati — bu rahbarning shaxsiy etik qadriyatlari, professional etika prinsiplari orqali tashkilotda sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish qobiliyatidir [3, B. 427]. Aksariyat zamonaviy tendensiyalar an'anaviy iyerarxik boshqaruv tizimidan voz kechib, jamoa bilan hamfikir, muloqotga tayyor transformatsion rahbarlik modelini taqozo etmoqda [2, B. 1005].

Tadqiqot davomida yuklangan barcha amaliy keyslar va manbalar asosida rahbar faoliyatining ma'naviy-axloqiy asoslarini ta'minlovchi **10 bosqichli universal boshqaruv matritsasi** shakllantirildi va tahlil qilindi [3, B. 429-431]:

№	Amaliy jarayon bosqichi	Rahbar faoliyatining mazmuni	Xodim va jamoaning roli	Axloqiy madaniyat ko'rsatkichi	Kutilayotgan natija va foyda
1	Qaror qabul qilish	Loyihalarni ko'rib chiqish, barcha variantlarni xolis baholash	Taklif va mulohazalarni erkin taqdim etish	Halollik, adolat, ijtimoiy mas'uliyat	Xodimlar ishonchi oshadi, qarorlar etika asosida qabul qilinadi
2	Nizo va muammolarni yechish	Nizolarni xolis tinglash, taraflarni muvozanatlash, adolatli yechim topish	O'z fikrini qo'rqmasdan bayon qilish, konstruktiv muhokama	Tinglash madaniyati, xolislik, shaxsga hurmat	Ishchi muhit barqarorlashadi, jamoaviy hamkorlik kuchayadi
3	Motivatsiya va rag'batlantirish	Xodimlar faoliyatini adolatli baholash, rag'batlantirish tizimini yaratish	Natijalarni kuzatish, yangi takliflar berish	Rag'batlantirish, ijobiy va samimiy muloqot	Ish samaradorligi oshadi, xodimlar faol ishtirok etadi
4	Innovatsiyalarni amalga oshirish	Yangi texnologiyalarni joriy etish, trening va seminarlar tashkil qilish	Yangi jarayonlarni o'rganish va amaliyotga tatbiq etish	Yangilikka ochiqlik, ma'naviy liderlik	Jamoa yangiliklarni tez o'zlashtiradi, tashkiliy madaniyat kuchayadi
5	Ijtimoiy mas'uliyatni	Ishchi muhitni sog'lomlashtirish	Ijtimoiy-ma'rifiy	Yuksak mas'uliyat,	Tashkilotning brend obro'si

	oshirish	, jamiyatga foydali loyihalar qilish	loyihalarda faol ishtirok etish	ijtimoiy ong	oshadi, korporativ madaniyat yuksaladi
6	Individual maslahat va reabilitatsiya	Qiyin vaziyatdagi xodimlarni ma'naviy qo'llash, maslahat berish	Maslahat va ma'rifiy treninglarda faol qatnashish	Empatiya, shaxsiy hurmat, insonga e'tibor	Xodimlar muammolarni tez hal qiladi, ichki ishonch shakllanadi
7	Halollik va shaffoflikni ta'minlash	Moliyaviy va ma'muriy hisobotlarni ochiq ko'rsatish, qarorlarni asoslash	Hisob-kitoblarni tushunish, erkin savollar berish	Shaffoflik, korrupsiyaga murosasizlik	Moliyaviy va ish faoliyati barqarorligi oshadi, shubhalar yo'qoladi
8	Jamoaviy qaror qabul qilish	Strategik masalalarni jamoa bilan muhokama qilish, konsensusga erishish	Guruh muhokamalarid a qatnashish, tashabbus ko'rsatish	Hamkorlik, yuqori kommunikativlik	Jamoa qarorlarga egalik qiladi, mas'uliyat hissi kuchayadi
9	Etik qadriyatlarni targ'ib qilish	Korporativ etik kodeks va qadriyatlarni amalda qo'llash	Axloqiy qoidalarini o'rganish va hayotga rioya qilish	Etik me'yorlarga to'liq rioya qilish	Ish madaniyati rivojlanadi, tashkilot barqaror bo'ladi
10	Natijalarni baholash va tahlil qilish	Har chorakda loyihalar va shaxslar natijalarini xolis tahlil qilish	O'z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish, mulohaza bildirish	Tanqidiy fikrlash, ochiqlik, shaffoflik	Axloqiy qarorlar va boshqaruv jarayoni takomillashadi

Amaliy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ushbu modelni tatbiq etgan korxona rahbarlari inqirozli holatlarda, masalan, ish joylari qisqarganda xodimlarni qisqa muddatli qayta tayyorlash kurslariga yo'naltirish orqali (reabilitatsiya loyihasi) ham iqtisodiy, ham yuksak axloqiy natijadorlikka erishganlar [3, B. 428]. Etik qaror qabul qilish mexanizmi shuni taqozo etadiki, rahbar faqat iqtisodiy foydani ko'zlamay, foyda kamayishi xavfi bo'lganda ham xodimlarga adolatli ish sharoitini birinchi o'ringa qo'yishi lozim [3, B. 427].

KUTILAYOTGAN TA'LIM VA BOSHQARUV NATIJALARI

Tadqiqot natijalarini boshqaruv akademiyalari va pedagogik ta'lim tizimiga joriy etish orqali quyidagi natijalar kutiladi:

1. Rahbar kadrlarda ma'naviy-axloqiy imperativlar asosida strategik qarorlar qabul qilish ko'nikmasi 35% ga oshadi.
2. Tashkilot ichidagi byurokratik to'siqlar kamayib, shaffoflik va ochiqlik indeksi sezilarli darajada yuksaladi.
3. Boshqaruv korpusida empatiya, korporativ etika me'yorlariga rioya etish darajasi barqarorlashadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'rganilgan tarixiy-falsafiy, sotsiomadaniy va empirik dalillar asosida rahbarlik konsepsiyasi zamonaviy jamiyatning murakkab kognitiv, aksiyologik va kommunikativ kategoriyasi ekanligi isbotlandi [2, B. 1005]. Samarali boshqaruv tizimi rahbarning axloqiy mas'uliyati, ijtimoiy ishonch va strategik tafakkuriga tayanadi [2, B. 1005]. Shu bois, rahbarlikni faqatgina funksional vazifa emas, balki jamiyat ongini shakllantiruvchi madaniy-falsafiy fenomen sifatida talqin etish lozim [2, B. 1005].

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. OTMlar magistratura bosqichida hamda rahbar kadrlarni qayta tayyorlash kurslarida "Boshqaruv etikasi", "Ma'naviy yetakchilik" va "Transformatsion menejment" modullari majburiy fan sifatida kiritilsin [1, B. 217].
2. Davlat boshqaruvi va korporativ tizimda rahbar kadrlar faoliyatini baholashda ularning tashkiliy ko'rsatkichlari bilan birga "Etik va ma'naviy yetuklik reytingi" joriy etilsin.
3. Tashkilotlarda nizolarni hal qilish va innovatsiyalarni joriy etishda mazkur maqolada taklif etilgan 10 bosqichli funksional-axloqiy matritsadan uslubiy qo'llanma sifatida foydalanilsin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shonazarov J. Boshqaruv ma'naviyati va rahbar axloqi // O'zbekiston Milliy universiteti xabarlari. – Toshkent, 2025. – № 1/10. – B. 215-217.
2. Rashidov K. K. Rahbarlik va boshqaruv konsepsiyalarining ilmiy-falsafiy rivojlanish ehtiyojlari // Iqro jurnali. – Termiz, 2025. – Volume 15, Issue 01. – B. 1002-1006.
3. Farmonov O. E. Rahbar boshqaruvining axloqiy madaniyati // Zamonaviy Taraqqiyot va Fan: 21-asr Yondashuvlari ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. – Shahrisabz, 2026. – B. 426-433.
4. Jo'rayeva O. R. Rahbarlik fenomenining falsafiy tahlili. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2021. – 256 b.
5. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012. – 180 b.
6. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: Yulduzcha, 1990. – 250 b.
7. Ahmadov B. Rahbarlik va boshqaruvning axloqiy tamoyillari. – Toshkent: Sharq, 2018. – 190 b.
8. Islomov M. Korporativ boshqaruv va axloqiy madaniyat. – Toshkent: Universitet, 2020. – 210 b.
9. Qodirov S. Rahbarning psixologik va axloqiy madaniyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 175 b.
10. Rasulov A. Tashkilotlarda boshqaruvning etik tamoyillari. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2021. – 220b.

ICHKI ISHLAR XODIMLARIDA HUQUQIY SAVODXONLIK VA HUQUQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASPEKTLARI

Safarov Xamza Jo'rayevich

Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

***Annotatsiya:** Ushbu tezisda ichki ishlar organlari xodimlarida huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyatni shakllantirishning psixologik jihatlarini nazariy tahlil qilingan. Huquqiy*

savodxonlikning faqat qonunchilik normalarini bilish bilan cheklanmasligi, balki huquqiy bilimlarni xizmat vaziyatlarida to'g'ri qo'llash, inson huquqlariga hurmat bilan munosabatda bo'lish, o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish va qabul qilingan qaror uchun mas'uliyatni anglashni ham qamrab olishi asoslangan. Xodim huquqiy madaniyatining kognitiv, qadriyatli-motivatsion, hissiy-irodaviy, xulqiy, kommunikativ va refleksiv tarkibiy qismlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ichki ishlar organlari, huquqiy savodxonlik, huquqiy madaniyat, huquqiy ong, kasbiy faoliyat, psixologik tayyorgarlik, xizmat intizomi, inson huquqlari, kasbiy mas'uliyat, refleksiya.

Аннотация. В тезисе представлен теоретический анализ психологических аспектов формирования правовой грамотности и правовой культуры сотрудников органов внутренних дел. Обосновано, что правовая грамотность не ограничивается знанием законодательства, а включает умение правильно применять правовые нормы в профессиональных ситуациях, уважительное отношение к правам человека, контроль собственного поведения и осознание ответственности за принимаемые решения. Рассмотрены когнитивный, ценностно-мотивационный, эмоционально-волевой, поведенческий, коммуникативный и рефлексивный компоненты профессиональной правовой культуры сотрудника.

Ключевые слова: органы внутренних дел, правовая грамотность, правовая культура, правосознание, профессиональная деятельность, психологическая подготовка, служебная дисциплина, права человека, профессиональная ответственность, рефлексия.

Abstract. This thesis presents a theoretical analysis of the psychological aspects of developing legal literacy and legal culture among internal affairs officers. Legal literacy is considered not only as knowledge of legal norms but also as the ability to apply them correctly in professional situations, respect human rights, control one's behaviour and accept responsibility for professional decisions. The cognitive, value-motivational, emotional-volitional, behavioural, communicative and reflective components of an officer's professional legal culture are examined. Occupational stress, emotional tension, stereotypes, group pressure, professional deformation and moral disengagement are discussed as psychological factors that may negatively affect lawful professional behaviour.

Keywords: internal affairs bodies, legal literacy, legal culture, legal consciousness, professional activity, psychological training, service discipline, human rights, professional responsibility, reflection.

KIRISH

Huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini rivojlantirishda fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish, qonun ustuvorligini ta'minlash hamda davlat organlarining xalq manfaatlariga xizmat qilishi muhim ahamiyatga ega. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy bilimlari bilan bir qatorda huquqiy savodxonligi, huquqiy madaniyati va psixologik tayyorgarligi alohida o'rin tutadi. Ichki ishlar organlari xodimi kundalik xizmat faoliyatida fuqarolarning huquq va manfaatlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan vaziyatlarga duch keladi. U jamoat tartibini saqlash, huquqbuzarliklarning oldini olish, murojaatlarni ko'rib chiqish, nizoli vaziyatlarni bartaraf etish va qonunda belgilangan vakolatlarni amalga oshirish jarayonida tezkor, asoslangan va adolatli qaror qabul qilishi talab etiladi. Bunday faoliyat nafaqat qonunchilik normalarini bilishni, balki murakkab ijtimoiy vaziyatni psixologik jihatdan to'g'ri baholash, hissiy zo'riqishni boshqarish, fuqarolar bilan muloqot o'rnatish va o'z harakatining oqibatlarini oldindan anglashni ham talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida insonning huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida e'tirof etilib, Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi belgilangan [1]. Mazkur talab ichki ishlar xodimining kasbiy faoliyatida huquqiy normalarga tashqi majburiyat sifatida emas, balki ichki e'tiqod va barqaror kasbiy qadriyat sifatida munosabatda bo'lishini taqozo etadi. "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi Qonunda ichki ishlar organlari faoliyatining qonuniylik, fuqarolarning

huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga rioya etish hamda ularni hurmat qilish kabi asosiy prinsiplari mustahkamlangan [2].

Shu sababli xodimning huquqiy savodxonligini rivojlantirishni faqat normativ-huquqiy hujjatlarni o'rgatish bilan cheklash yetarli emas. Huquqiy bilim shaxsning qadriyatlari, kasbiy motivlari, hissiy-irodaviy sifatlari va real xulq-atvoriga singib ketgandagina huquqiy madaniyatga aylanadi. Bu jarayonning muvaffaqiyati huquqiy ta'lim bilan psixologik tayyorgarlikning o'zaro uyg'unligiga bog'liq.

Huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyatning mazmuni

Huquqiy savodxonlik shaxsning asosiy huquqiy tushunchalar, qonunchilik normalari, huquq va majburiyatlar hamda ularni amalga oshirish mexanizmlari haqidagi bilimlarini anglatadi. Biroq kasbiy faoliyat nuqtayi nazaridan huquqiy savodxonlikning mazmuni kengroqdir. Ichki ishlar xodimi qonun talabini eslab qolishi bilan birga, uni muayyan xizmat vaziyatiga tatbiq eta olishi, huquqiy muammoni aniqlashi, muqobil qarorlarni baholashi va qonuniy yechimni tanlay olishi kerak. Huquqiy madaniyat esa huquqiy bilim, huquqqa nisbatan qadriyatli munosabat va huquqiy xulq-atvorning yaxlit birligini ifodalaydi. Xodim qonun talabini bilishi, lekin stressli vaziyatda unga amal qilmasligi mumkin. Bunday holatda huquqiy bilim mavjud bo'lsa-da, barqaror huquqiy madaniyat to'liq shakllanmagan bo'ladi. Demak, huquqiy savodxonlik huquqiy madaniyatning zarur tarkibiy qismi, ammo uning o'zi yetarli shart emas.

Ichki ishlar xodimining huquqiy madaniyati uning xizmat vazifalarini qonuniy bajarishi, fuqarolarning sha'ni va qadr-qimmatiga hurmat bilan munosabatda bo'lishi, vakolat chegaralarini anglab yetishi, korrupsiyaga murosasizligi, xolisligi hamda o'z qarorlari uchun javobgarlikni his etishida namoyon bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-yanvardagi PQ-10-son qarori bilan tasdiqlangan Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy madaniyat va xizmat intizomi kodeksida xodimlarning kasbiy xulq-atvori, fuqarolar bilan muomala madaniyati, xizmat intizomi va ma'naviy-axloqiy talablar belgilab berilgan [3]. Huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyat o'zaro bog'liq bo'lsa-da, ular bir xil tushunchalar emas. Huquqiy savodxonlik ko'proq "xodim nimani biladi va huquqiy vaziyatni qanday tushunadi?" degan savolga javob bersa, huquqiy madaniyat "xodim huquqiy bilimga qanday munosabatda bo'ladi va real vaziyatda qanday harakat qiladi?" degan savolni qamrab oladi. Shu bois mazkur sifatlarni baholashda faqat bilim testidan foydalanish yetarli emas. Kasbiy keyslar, vaziyatli topshiriqlar, strukturalashtirilgan suhbat, kuzatuv va xulqiy ko'rsatkichlarni ham hisobga olish lozim.

Huquqiy madaniyatning psixologik tarkibiy qismlari

Ichki ishlar xodimining huquqiy madaniyatini bir-biri bilan uzviy bog'langan bir necha psixologik komponent asosida tahlil qilish mumkin.

Birinchi komponent kognitiv-huquqiy tarkibiy qismdir. U xodimning Konstitutsiya, qonunlar, irodaviy normativ hujjatlar, inson huquqlari, xizmat vakolatlari va huquqiy javobgarlik haqidagi bilimlarini qamrab oladi. Kognitiv komponent huquqiy vaziyatdagi asosiy muammoni aniqlash, muhim ma'lumotni ikkilamchi belgilaridan ajratish, huquqiy oqibatlarni oldindan ko'rish va asoslangan qaror qabul qilish imkonini beradi. Huquqiy bilim mexanik yodlangan ma'lumot ko'rinishida qolib ketsa, u murakkab yoki kutilmagan xizmat vaziyatida yetarli samara bermasligi mumkin. Xodim qonun mazmunini tushunishi, turli normalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'ra olishi va ularni amaliy vaziyatga ko'chira bilishi zarur. Shu sababli huquqiy ta'lim xotirani tekshiruvchi savollar bilan cheklanmasdan, tahlil, taqqoslash va qaror qabul qilishni talab etadigan topshiriqlarni ham o'z ichiga olishi kerak.

Ikkinchi komponent qadriyatli-motivatsion tarkibiy qismdir. Ushbu komponent qonuniylik, adolat, inson qadr-qimmati, kasbiy burch, xolislik va halollikning shaxsiy qadriyat sifatida qabul qilinishini anglatadi. Agar xodim qonunga faqat jazodan qochish vositasi sifatida qarasa, tashqi nazorat kamaygan vaziyatda qonuniy xulqning barqarorligi ham pasayishi mumkin. Qonun talablarining ichki e'tiqodga aylanishi esa nazorat mavjud yoki mavjud emasligidan qat'i nazar, huquqiy xulqning izchilligini ta'minlaydi.

Uchinchi komponent hissiy-irodaviy tartibga solish bilan bog'liq. Ichki ishlar xodimi ko'pincha nizoli, xavfli, noaniq va vaqt tanqis bo'lgan vaziyatlarda faoliyat yuritadi. Bunday sharoitda qo'rquv, g'azab, xavotir, achinish yoki keskin norozilik qaror qabul qilishga ta'sir qilishi mumkin. Hissiy holatni tan olish, nazorat qilish va qonun talabi asosida harakat qilish huquqiy madaniyatning muhim psixologik belgisi hisoblanadi. Irodaviy sifatlar xodimning xizmat bosimiga, provokatsiyaga, noqonuniy manfaatga yoki guruhiy ta'sirga qarshi tura olishida namoyon bo'ladi. O'zini tuta bilish, qat'iyatlilik, sabr, mas'uliyat va prinsipiiallik qonuniy qaror qabul qilishni ta'minlovchi kasbiy sifatlar sirasiga kiradi.

To'rtinchi komponent xulqiy-vaziyatli tarkibiy qismidir. U huquqiy bilim va qadriyatlarning real xizmat faoliyatidagi ifodasini anglatadi. Xodimning qonuniy xulqi fuqaroga murojaat qilish usuli, vakolatdan foydalanish chegarasi, hujjatlarni rasmiylashtirish sifati, murojaatni tinglash, ma'lumotni sir saqlash va kasbiy vazifani vijdonan bajarishda namoyon bo'ladi. Xulqiy komponent shakllanmagan bo'lsa, nazariy bilim amaliy faoliyatga to'liq ko'chmaydi.

Huquqiy xulqni shakllantiruvchi psixologik mexanizmlar

Huquqiy madaniyat shakllanishida huquqiy normalarning interiorizatsiyasi, ya'ni tashqi talablarning shaxsning ichki qadriyati va e'tiqodiga aylanishi muhimdir. Dastlab qonuniy xulq tashqi nazorat, intizomiy talab yoki javobgarlikdan qochish motivi bilan ta'minlanishi mumkin. Kasbiy rivojlanish jarayonida qonuniylik va adolat xodimning ichki ehtiyojiga aylanishi lozim. Shunda xodim qonun talabiga faqat tekshiruvdan qo'rqib emas, uni kasbiy burchining ajralmas qismi deb bilgani uchun amal qiladi. Ijtimoiy o'rganish mexanizmi ham katta ahamiyatga ega. A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasiga ko'ra, shaxs xulq-atvor shakllarini faqat bevosita tajriba orqali emas, balki boshqalarning xatti-harakatini kuzatish va uning oqibatlarini baholash orqali ham o'zlashtiradi [6]. Yosh xodim xizmat muhitida rahbarlar, murabbiylar va tajribali hamkasblarning xulqini kuzatadi. Agar jamoada qonuniylik, halollik va fuqaroga hurmat real amaliyotda qo'llab-quvvatlansa, ushbu me'yorlar xodim tomonidan tezroq o'zlashtiriladi.

Aksincha, rasmiy talab bilan kundalik amaliyot o'rtasida tafovut mavjud bo'lsa, xodimda kognitiv ziddiyat paydo bo'ladi. Masalan, mashg'ulotda fuqarolarga hurmat bilan munosabatda bo'lish o'rgatilsa-yu, xizmat jarayonida qo'pollik yoki qonunga beparvolik rag'batlantirilsa, norasmiy xulq namunasi kuchliroq ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun huquqiy madaniyatni shakllantirish alohida xodim bilan ishlashdan tashqari, sog'lom tashkiliy-psixologik muhit yaratishni ham talab qiladi. O'zini o'zi nazorat qilish huquqiy xulqning muhim psixologik mexanizmidir. Xodim o'z hissiy holati, fikri va harakatini kuzata olishi, ularni kasbiy talablar bilan taqqoslashi hamda zarur vaziyatda xulqini o'zgartirishi kerak. Ichki nazorat shakllanganda xodim qonuniylikni ta'minlash mas'uliyatini faqat rahbar yoki nazorat organiga yuklamaydi, balki o'z harakatini mustaqil boshqaradi.

Kasbiy identifikatsiya jarayonida xodim o'zini huquqni muhofaza qiluvchi organ vakili, fuqarolarning xavfsizligi va huquqlarini himoya qiluvchi shaxs sifatida anglaydi. Ijobiy kasbiy identifikatsiya burch, mas'uliyat va xizmat sharafiga kuchaytiradi. Biroq kasbiy mavqeni fuqarolardan ustunlik belgisi sifatida qabul qilish avtoritar xulqni shakllantirishi mumkin. Shu sababli kasbiy identifikatsiya "vakolat egasi" tushunchasi bilan birga "jamiyatga xizmat qiluvchi mas'ul shaxs" mazmunida shakllantirilishi zarur.

Huquqiy madaniyatga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi psixologik omillar

Ichki ishlar xodimlari faoliyatida yuqori mas'uliyat, xavf, vaqt tanqisligi, xizmat yuklamasi va nizoli muloqotlar doimiy psixologik zo'riqishni yuzaga keltirishi mumkin. Uzoq davom etgan stress diqqatning torayishi, shoshilinch qaror qabul qilish, hissiy keskinlik va fuqarolarga nisbatan sabrsizlikka sabab bo'ladi. Bunday vaziyatda xodim yaxshi bilgan huquqiy normani ham to'liq qo'llay olmasligi ehtimoli mavjud. Kasbiy deformatsiya xodimning odamlar va xizmat vaziyatlarini bir tomonlama idrok eta boshlashi bilan namoyon bo'ladi. Doimiy ravishda huquqbuzarliklar bilan ishlash ayrim xodimlarda fuqarolarga nisbatan ortiqcha shubha, qat'iy stereotip va salbiy kutishni

shakllantirishi mumkin. Natijada fuqaroning individual xususiyatlari va vaziyatning o'ziga xosligi hisobga olinmay, unga oldindan shakllangan qarash asosida munosabat bildiriladi.

Guruhiy bosim ham xodimning huquqiy qaroriga ta'sir qiladi. Jamoada mavjud norasmiy me'yorlar ayrim hollarda rasmiy huquqiy talablar bilan mos kelmasligi mumkin. Xodim jamoa tomonidan rad etilishdan qo'rqib, noto'g'ri xatti-harakatni ko'rmaslikka olishi yoki uni oqlashi mumkin. Shu bois rahbarlarning qonuniylikka munosabati, jamoada tanqidiy fikr bildirish imkoniyati va xatolarni yashirmasdan muhokama qilish muhiti muhimdir.

Axloqiy chetlashish shaxsning o'ziga nomaqbul xatti-harakatini turli psixologik sabablar bilan oqlashida namoyon bo'ladi. "Hamma shunday qiladi", "vaziyat shuni talab qildi", "bu mening qarorim emas", "natija yaxshi bo'lsa, usulning ahamiyati yo'q" kabi fikrlar shaxsiy mas'uliyatni pasaytiradi. Bunday fikrlashning oldini olish uchun xodim har bir qarorning huquqiy va axloqiy oqibatini tushunishi, o'z hissasini tan olishi va javobgarlikni boshqalarga ko'chirmasligi kerak. Stereotiplar shaxsning yoshi, jinsi, ijtimoiy holati, tashqi ko'rinishi yoki boshqa belgilariga asoslangan bir tomonlama baholashda ko'rinadi. Stereotipik fikrlash xolislikka zarar yetkazib, fuqaroning xatti-harakatini noto'g'ri talqin qilishga olib kelishi mumkin. Xodimlarning yashirin stereotiplarini anglash, ularni real dalillardan farqlash va qarorni ob'yektiv mezonlarga asoslash ko'nikmasini rivojlantirish huquqiy madaniyatning zarur shartidir.

Huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyatni rivojlantirish usullari

Huquqiy savodxonlikni rivojlantirishda muammoli ta'lim usulidan foydalanish samarali hisoblanadi. Tayyor huquqiy ma'lumotni tinglash xodimning bilimini oshiradi, ammo murakkab vaziyatda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmasini har doim ham shakllantirmaydi. Muammoli ta'limda xodimga turli huquqiy yechimlarga ega bo'lishi mumkin bo'lgan xizmat vaziyati taqdim etiladi. U muammoni aniqlashi, tegishli huquqiy normalarni topishi, muqobil qarorlarni qiyoslashi va tanlagan yechimini asoslashi kerak. Kasbiy keyslar real xizmat faoliyatiga yaqin bo'lgan voqea va holatlarni tahlil qilish imkonini beradi. Keys tarkibida vaziyat tavsifi, ishtirokchilarning pozitsiyasi, huquqiy cheklovlar va qaror qabul qilish uchun zarur dalillar beriladi. Xodimning vazifasi faqat "to'g'ri javob"ni topish emas, balki qarorning qonuniyligi, axloqiyliigi, psixologik oqibati va fuqarolarning huquqlariga ta'sirini tushuntirishdan iborat bo'ladi.

Vaziyatli baholash topshiriqlari xodimning huquqiy bilimini xulqiy tanlov bilan bog'lashga yordam beradi. Bunda bir xizmat vaziyati va unga nisbatan bir necha harakat variantlari beriladi. Xodim har bir variantning samaradorligi, qonuniyligi va ehtimoliy oqibatini baholaydi. Bunday topshiriqlar bilim testidan farqli ravishda xodimning noaniq vaziyatda qanday fikrlashi va qaror qabul qilishini aniqlash imkonini beradi.

Axloqiy-huquqiy dilemmalarni tahlil qilish kasbiy qadriyatlarni rivojlantiradi. Dilemma xodimga ikki yoki undan ortiq qadriyat to'qnashadigan murakkab vaziyatni taqdim etadi. Masalan, tezkor natijaga erishish bilan protsessual talabga qat'iy rioya qilish, hamkasbga sadoqat bilan qonuniylik, xizmat manfaatlari bilan fuqaroning huquqlari o'rtasidagi ziddiyatlar muhokama qilinishi mumkin. Muhokama davomida xodim o'z pozitsiyasini huquqiy va axloqiy mezonlar asosida isbotlashni o'rganadi.

Hissiy o'zini o'zi boshqarish treninglari xodimning stressli vaziyatda qonuniy qaror qabul qilish qobiliyatini mustahkamlaydi. Nafasni boshqarish, mushak relaksatsiyasi, ichki dialogni nazorat qilish, vaziyatni kognitiv qayta baholash va qisqa psixologik tiklanish usullari hissiy reaksiya bilan kasbiy harakat o'rtasida ongli nazoratni saqlashga yordam beradi.

Kommunikativ treninglarda faol tinglash, ochiq va aniqlashtiruvchi savollar berish, fuqaroga tushunarli tilda axborot yetkazish, norozilikka konstruktiv munosabat bildirish va nizoni yumshatish usullari mashq qilinadi. Xodimning xotirjam va hurmatli muloqoti zaiflik belgisi emas, balki protsessual adolatni ta'minlovchi kasbiy kompetensiyadir.

Murabbiylik yosh xodimlarda huquqiy madaniyatni rivojlantirishning muhim vositasi hisoblanadi. Tajribali murabbiy xizmat vaziyatlarini birgalikda tahlil qilishi, qarorning huquqiy asosini tushuntirishi, xodimning xatolarini kamsitmasdan ko'rsatishi va mustaqil fikrlashga

yo‘naltirishi zarur. Murabbiy shaxsiy namunasi orqali qonuniylik, halollik va fuqarolarga hurmatning amaliy modelini namoyish etadi.

Psixologik profilaktika kasbiy kuyish, hissiy zo‘riqish va kasbiy deformatsiyaning oldini olishga qaratilishi lozim. Davriy psixologik diagnostika, individual maslahat, stressni boshqarish mashg‘ulotlari, jamoaviy muhokama va psixologik tiklanish tadbirlari xodimning kasbiy barqarorligini oshiradi. Bunda psixologik yordamga murojaat qilish xodimning zaifligi sifatida emas, kasbiy salomatlikni ta‘minlash vositasi sifatida qabul qilinishi kerak.

Huquqiy savodxonlikni diagnostika qilish mezonlari

Ichki ishlar xodimining huquqiy savodxonligi va madaniyatini baholash kompleks metodik yondashuvni talab qiladi. Birgina bilim testi xodimning real xizmat vaziyatida qanday qaror qabul qilishini to‘liq ko‘rsatmaydi. Diagnostik tizim quyidagi yo‘nalishlarni qamrab olishi maqsadga muvofiq:

- huquqiy tushunchalar va qonunchilik talablari haqidagi bilimlar;
- huquqiy normani kasbiy vaziyatga tatbiq etish qobiliyati;
- inson huquqlari va kasbiy burchga nisbatan qadriyatli munosabat;
- nizoli va stressli vaziyatlarda hissiy o‘zini o‘zi nazorat qilish;
- fuqarolar bilan protsessual va kommunikativ muloqot ko‘nikmalari;
- kasbiy qaror va xatti-harakatlarni refleksiv tahlil qilish;
- noqonuniy topshiriq, korrupsion taklif va guruhiiy bosimga qarshi turish qobiliyati.

Bilim testlari kognitiv komponentni, kasbiy keyslar va vaziyatli topshiriqlar esa huquqiy bilimni qo‘llash qobiliyatini aniqlaydi. Strukturalashtirilgan suhbat orqali xodimning qadriyatlari, motivlari va huquqiy muammoga munosabati o‘rganiladi. Rolli mashqlar va kuzatish xodimning real vaqt sharoitidagi muloqoti hamda hissiy nazoratini baholashga yordam beradi. O‘zini o‘zi baholash natijalarini rahbar, murabbiy va psixolog kuzatuvlari bilan taqqoslash diagnostika ishonchliligini oshiradi.

Baholashning asosiy maqsadi xodimni jazolash yoki unga salbiy yorliq qo‘yish emas, balki rivojlantirilishi zarur bo‘lgan kompetensiyalarni aniqlashdan iborat bo‘lishi lozim. Diagnostika natijalari asosida individual rivojlanish dasturi tuzilib, unda huquqiy bilim, hissiy barqarorlik, muloqot yoki refleksiya bilan bog‘liq aniq vazifalar belgilanadi.

XULOSA

Ichki ishlar xodimlarining huquqiy savodxonligi va huquqiy madaniyati qonun ustuvorligi, inson huquqlarini himoya qilish hamda aholining ichki ishlar organlariga ishonchini ta‘minlovchi muhim kasbiy-psixologik omildir. Huquqiy savodxonlik qonunchilikni bilish bilan birga, huquqiy muammoni tushunish, qonun normalarini xizmat vaziyatiga tatbiq etish va qarorning oqibatlarini baholash qobiliyatini ham qamrab oladi. Huquqiy madaniyat esa bilim, qadriyat, hissiy-irodaviy barqarorlik, qonuniy xulq, muloqot madaniyati va refleksiyaning yaxlit tizimidir. Huquqiy bilim xodimning ichki e‘tiqodi va real xulq-atvoriga aylangandagina barqaror kasbiy madaniyat shakllanadi. Shu bois huquqiy tayyorgarlik psixologik tayyorgarlikdan ajratilgan holda olib borilmasligi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir. – Toshkent, 2023. URL: <https://constitution.uz/uz>.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 16-sentabrdagi O‘RQ–407-son “Ichki ishlar organlari to‘g‘risida”gi Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/-3027843>.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 20-yanvardagi PQ–10-son “Ichki ishlar organlarini xalqchil professional tuzilmaga aylantirish va aholi bilan yanada yaqin hamkorlikda ishlashga yo‘naltirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori. URL: <https://lex.uz/docs/-6364837>.

4. United Nations. Code of Conduct for Law Enforcement Officials. Adopted by the UN General Assembly Resolution 34/169 of 17 December 1979. URL: <https://www.ohchr.org>.
5. Tyler T.R. *Why People Obey the Law*. – Princeton: Princeton University Press, 2006. – 299 p.
6. Bandura A. Social cognitive theory of moral thought and action // Kurtines W.M., Gewirtz J.L. (Eds.). *Handbook of Moral Behavior and Development*. Vol. 1: Theory. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. – P. 45–103.

JANUBIY O‘ZBEKISTON ARXEOLOGIK MEROSINI O‘RGANISHDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Otajonova Rahimajon

O‘zbekiston Milliy Universiteti tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Janubiy O‘zbekistonning boy arxeologik merosini tadqiq etishda zamonaviy innovatsion texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda masofaviy zondlash (GIS), liddar (LiDAR) skanerlash, 3D modellashtirish va fotogrammetriya usullarining an‘anaviy qazishmalarga nisbatan afzalliklari yoritilgan. Janubiy O‘zbekistonning (Xolchayon, Dalvarzintepa, Termiz va h.k.) o‘ziga xos relyefi va iqlimiy sharoitida raqamli texnologiyalarni qo‘llash orqali ko‘rinmas madaniy qatlamlarni aniqlash hamda yodgorliklarning virtual rekonstruksiyasini yaratish imkoniyatlari ilmiy asoslab berilgan. Maqola so‘ngida arxeologik meros obyektlarni hujjatlashtirish va ularni saqlab qolishda raqamli monitoring tizimini joriy etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Tayanch so‘zlar: Janubiy O‘zbekiston, arxeologik meros, raqamli arxeologiya, GIS-texnologiyalar, LiDAR, 3D modellashtirish, fotogrammetriya, madaniy merosni muhofaza qilish.

Аннотация. В данной статье анализируются роль и значение современных инновационных технологий в исследовании богатого археологического наследия Южного Узбекистана. В исследовании освещены преимущества методов дистанционного зондирования (GIS), лидарного (LiDAR) сканирования, 3D-моделирования и фотограмметрии по сравнению с традиционными археологическими раскопками. Научно обоснованы возможности выявления скрытых культурных слоёв и создания виртуальных реконструкций памятников посредством применения цифровых технологий в специфических рельефных и климатических условиях Южного Узбекистана (Халчаян, Дальварзинтепа, Термез и др.). В заключении статьи предложены практические рекомендации по внедрению системы цифрового мониторинга для документирования и сохранения объектов археологического наследия.

Ключевые слова: Южный Узбекистан, археологическое наследие, цифровая археология, GIS-технологии, LiDAR, 3D-моделирование, фотограмметрия, охрана культурного наследия.

Abstract. This article analyzes the role and significance of modern innovative technologies in the study of the rich archaeological heritage of Southern Uzbekistan. The study highlights the advantages of remote sensing (GIS), LiDAR scanning, 3D modeling, and photogrammetry methods compared to traditional archaeological excavations. The possibilities of identifying hidden cultural layers and creating virtual reconstructions of monuments through the application of digital technologies in the specific geographical and climatic conditions of Southern Uzbekistan (Khalchayan, Dalvarzintepa, Termez, etc.) are scientifically substantiated. The article concludes with practical recommendations for implementing a digital monitoring system aimed at documenting and preserving archaeological heritage sites.

Keywords: Southern Uzbekistan, archaeological heritage, digital archaeology, GIS technologies, LiDAR, 3D modeling, photogrammetry, protection of cultural heritage.

KIRISH

Janubiy O'zbekiston qadimgi Baqtriya va Toxaristondan meros qolgan o'nlab yodgorliklar, xususan, Xalchayan, Dalvarzintepa, Termiz, Kampirtepa, Zartepa va b. maskanidir. Biroq, bu hududning iqlimiy sharoiti, yerlarning qishloq xo'jaligi maqsadida o'zlashtirilishi va tabiiy eroziya jarayonlari ko'plab muhim arxeologik obyektlarning yo'qolib borishiga sabab bo'lmoqda. Shu sababli, qadimiy arxeologik merosni o'rganish, saqlash va kelajak avlodga yetkazib berishda zamonaviy non-invasive (yaxlitligini buzmaydigan) texnologiyalarni qo'llash bugungi kunning dolzarb masalasidir. Bunda masofaviy zondlash, LiDAR, GIS va shunga o'xshash zamonaviy texnologiya va metodlar hozirgi va endilikda olib boriladigan tadqiqotlarning asosiy tayanch vazifasini o'taydi.

Yaqin yillargacha Janubiy O'zbekistonning tog'li va adir hududlaridagi yodgorliklarni aniqlash qiyin kechgan. Janubiy O'zbekistondagi yodgorliklardan biri Xayrobodtepa Kushon podsholigi davriga oid mudofaa qal'asi bo'lib, u asosan paxsadan (loy va somon aralashmasi) qurilgan. Muammo shundaki, loy devorlar vaqt o'tishi bilan atrofidagi tuproq bilan bir xil zichlikka kelib qolgan. Oddiy ko'z bilan qayerda devor borligini bilib bo'lmaydi. Xayrobodtepada o'tkazilgan geofizik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Janubiy O'zbekistonning paxsali me'morchiligini o'rganishda ERT (Elektr chidamlilik tomografiyasi) va GPR (Georadar) usullarining kombinatsiyasi eng yuqori samaradorlikni beradi. Bu usul nafaqat vaqt va mablag'ni tejaydi, balki yodgorlikning yaxlitligini saqlab qolgan holda, uning predmetlariga ziyon yetkazmasdan uning virtual rejasini yaratishga imkon beradi. Zartepani o'rganish jarayonida CORONA tarixiy sun'iy yo'ldosh tasvirlari va WorldView-3 yuqori aniqlikdagi sun'iy yo'ldosh ma'lumotlari o'zaro taqqoslanib, umumiy xulosaga kelingan. 2024-yilda xalqaro ekspeditsiya (F. Maksudov, M. Frachetti) tomonidan qo'llanilgan LiDAR texnologiyasi O'rta Osiyo arxeologiyasida yangi davrni ochib berdi. Lazerli skanerlash orqali yer yuzasidagi qalin o'simlik qatlamlari yoki eroziyaga uchragan tepaliklar ostidagi qadimiy shahar tuzilmalari aniqlandi. Bu usul Janubiy O'zbekistonning murakkab relyefli hududlarida an'anaviy topografiyaga qaraganda bir necha baravar tez va aniq natija bermoqda. Surxondaryo vohasining arxeologik xaritasini yaratishda Geografik Axborot Tizimlari (GIS) markaziy o'rin tutadi. C. Iannone va boshqa tadqiqotchilar tomonidan boshlangan Surxondaryo viloyati arxeologik GIS-bazasi bugungi kunda yodgorliklarning nafaqat koordinatalarini, balki ularning uzoq vaqt oralig'ida o'zgarish dinamikasini ham kuzatish imkonini beradi. Bu tizimning avzalliklaridan yana biri shuki, yodgorliklarning muhofaza qilinishi kerak bo'lgan hududlarini belgilash osonlashdi. Qolaversa, sun'iy yo'ldosh tasvirlari yordamida noqonuniy qazishmalar yoki xo'jalik ishlaridan ko'rilgan zararlar masofadan monitoring qilinmoqda.

Janubiy O'zbekiston me'morchiligi asosan paxsadan iborat bo'lgani uchun, qazishmadan so'ng obyektlar tezda nurab ketadi. Shuning uchun fotogrammetriya (dronlar orqali olingan suratlardan 3D model yaratish) usuli bugungi kunda barcha ekspeditsiyalarning ajralmas qismiga aylandi. Masalan, Fayoztepa yoki Xayrobodtepa yodgorliklarining raqamli 3D modellari yaratilishi, kelajakda obyekt butkul yo'qolsa ham, uning har bir detalini virtual olamda saqlab qolish imkonini beradi. Shuningdek, bu modellar muzey eksponatlari uchun interaktiv resurs bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy texnologiyalar Janubiy O'zbekiston arxeologiyasini "qazish-topish" bosqichidan "tahlil qilish va prognozlash" bosqichiga olib chiqdi. LiDAR va GIS tizimlari yashirin qolgan shaharlarni kashf etishga yordam bersa, 3D modellashtirish kelajak avlod uchun merosni saqlab qolishning yagona kafolatidir. Yaqin kelajakda sun'iy intellektni sun'iy yo'ldosh tasvirlari bilan integratsiya qilish orqali yangi yodgorliklarni avtomatik qidirish va tahlil qilish tizimini yo'lga qo'yish sohadagi navbatdagi katta qadam bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1.Iranzo, C.; Uribe, P.; Angas, J.; Ariño, E.; Martínez-Ferreras, V.; Gurt, J. M.; Pidaev, S. — "Archaeological Prospection with CORONA and WV-3 Satellite Imagery of the Archaeological Site of Zar Tepe (Uzbekistan)"

2. Yanbuktin. "Multi-Geophysical Investigations to Characterize a 6th–7th Century AD Dakhma 'Tower of Silence', Loylagan Burial Ground, Surkhandarya, South Uzbekistan"
3. Archaeological Prospection, 2026, pp. 443–453. DOI: 10.1002/arp.70030.

JADIDCHILIK HARAKATI: MUSTAMLAKACHILIK SHAROITIDA MILLIY UYG'ONISH O'RNI, MAQSADI HAMDA VAZIFALARI

Egamberdiyeva Sevara Qudrat qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

e-mail: esevara974@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida vujudga kelgan jadidchilik harakatining shakllanish jarayoni, uning mustamlakachilik sharoitidagi milliy uyg'onish jarayonidagi o'rni va tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi. Jadidlarning xalqni ma'rifatli qilish, zamonaviy ta'lim tizimini joriy etish, milliy ong va o'zlikni anglashni kuchaytirish, jamiyatni ijtimoiy-siyosiy hamda madaniy jihatdan rivojlantirishga qaratilgan faoliyati yoritiladi. Shuningdek, yangi usul maktablarining tashkil etilishi, matbuot va nashriyot faoliyatining rivojlanishi, milliy teatr va adabiyotning shakllanishida jadidlarning hissasi ochib beriladi. Maqolada jadidchilik harakatining asosiy maqsad va vazifalari, uning Turkiston jamiyatining ma'naviy va ijtimoiy hayotiga ko'rsatgan ta'siri hamda milliy istiqlol g'oyalarining shakllanishidagi ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik harakati, Turkiston, milliy uyg'onish, mustamlakachilik siyosati, ma'rifatparvarlik, milliy o'zlik, milliy ong, yangi usul maktablari, usuli jadid, ta'lim, matbuot, milliy adabiyot, teatr, ma'naviy taraqqiyot, milliy istiqlol, jadid ziyolilari.

Аннотация: В статье анализируется процесс формирования джадидского движения на территории Туркестана в конце XIX — начале XX века, а также его роль и историческое значение в процессе национального пробуждения в условиях колониального правления. Рассматривается деятельность джадидов, направленная на просвещение населения, внедрение современных систем образования, укрепление национального самосознания и идентичности, а также на содействие социально-политическому и культурному развитию общества. Кроме того, в статье освещается вклад джадидов в создание школ «нового метода», развитие прессы и издательского дела, а также в становление национального театра и литературы. Представлен научный анализ основных целей и задач движения, его влияния на духовную и общественную жизнь Туркестана и его значения для формирования идей национальной независимости.

Ключевые слова: Джадидское движение, Туркестан, национальное пробуждение, колониальная политика, просвещение, национальная идентичность, национальное самосознание, новометодные школы, усуль-и джадид, образование, пресса, национальная литература, театр, духовное развитие, национальная независимость, джадидская интеллигенция.

Annotation: This article analyzes the formation of the Jadid movement in the territory of Turkestan during the late 19th and early 20th centuries, as well as its role and historical significance in the process of national awakening under colonial rule. It highlights the activities of the Jadids aimed at enlightening the public, introducing modern educational systems, strengthening national consciousness and self-identity, and fostering the socio-political and cultural development of society. Furthermore, the article examines the contributions of the Jadids to the establishment of "new-method" schools, the development of the press and publishing, and the emergence of national theater and literature. It provides a scholarly analysis of the movement's primary goals and objectives, its impact on the spiritual and social life of Turkestan society, and its significance in the shaping of ideas regarding national independence.

Key words: Jadid movement, Turkestan, national awakening, colonial policy, enlightenment, national identity, national consciousness, new-method schools, education, press, national literature, theater, spiritual development, national independence, Jadid intellectuals.

KIRISH.

XIX asrning ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida yuz bergan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy jarayonlar xalqning keyingi tarixiy taraqqiyotida muhim iz qoldirdi. Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olishi va mustamlakachilik boshqaruv tizimining o'rnatilishi natijasida o'lkaning siyosiy mustaqilligi cheklanib, uning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayotida jiddiy o'zgarishlar yuzaga keldi. Bunday sharoitda xalqning milliy o'zligini saqlab qolish, ma'rifat va ta'limni rivojlantirish, zamonaviy ilm-fan yutuqlarini o'zlashtirish hamda jamiyatni isloh qilish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etdi. Ana shunday tarixiy sharoitda Turkiston jadidchilik harakati shakllandi. Jadidchilik dastlab ta'lim va ma'rifat sohasini isloh qilish, eski ta'lim usullarini takomillashtirish, zamonaviy bilimlarni keng targ'ib etish g'oyalari asosida rivojlangan bo'lsa, keyinchalik jamiyatning ijtimoiy, madaniy va siyosiy hayotiga oid masalalarni ham qamrab oldi. Jadid ziyolilari xalqning taraqqiyotini, avvalo, uning ilm-ma'rifat darajasi, milliy ongi va dunyoqarashining yuksalishi bilan bog'ladilar.

Mazkur mavzuni o'rganish jadidchilik harakatining mustamlakachilik sharoitidagi milliy uyg'onish jarayonidagi o'rni, uning maqsad va vazifalarini hamda Turkiston jamiyatining ma'naviy-madaniy hayotiga ko'rsatgan ta'sirini chuqur anglash imkonini beradi.

ASOSIY QISM

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida yuz bergan muhim jarayonlardan biri jadidchilik harakatining shakllanishi va rivojlanishi bo'ldi. Jadidchilik dastlab xalqni savodli qilish, ta'lim tizimini takomillashtirish, zamonaviy bilimlarni ommalashtirish va jamiyatni ma'rifat asosida taraqqiy ettirish g'oyalarini ilgari surgan ma'rifatparvarlik harakati sifatida shakllandi. Keyinchalik ushbu harakat vakillarining faoliyati milliy o'zlikni anglash, milliy manfaatlarni himoya qilish, madaniy taraqqiyot va ijtimoiy-siyosiy islohotlar masalalarini ham qamrab oldi[1.-B.215].

Jadid ziyolilarining faoliyatida muhim yo'nalishlardan biri yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish edi. An'anaviy maktablarda ta'lim berishning eski usullaridan farqli ravishda, yangi usul maktablarida tovush usuliga asoslangan savod chiqarish, o'quvchilarga geografiya, tarix, hisob, tabiatshunoslik kabi dunyoviy fanlardan boshlang'ich bilimlar berish hamda dars jarayonini zamonaviy pedagogik usullar asosida tashkil etishga e'tibor qaratildi. Bunday maktablarning asosiy maqsadi bolalarning tez va samarali savod chiqarishini ta'minlash bilan birga, ularning fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va zamonaviy dunyo haqidagi tasavvurlarini kengaytirishdan iborat edi. Yangi usul maktablarining tashkil etilishi Turkiston jamiyatining ma'naviy hayotida muhim o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Mazkur maktablarda diniy bilimlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlarning o'qitilishi yosh avlodning ilmiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qildi. Jadidlar xalq taraqqiyotini faqat diniy bilimlarni egallash bilan cheklab qo'ymasdan, zamonaviy fan va texnika yutuqlarini o'zlashtirish bilan bog'liq holda tasavvur etdilar. Shu sababli ular ta'limni jamiyatni yangilashning eng muhim vositalaridan biri sifatida baholadilar[2.-B.71].

Mahmudxo'ja Behbudiyning 1911-yilda yozilgan "Padarkush" dramasi o'zbek dramaturgiyasi va jadid adabiyotining muhim namunalaridan biri hisoblanadi. Asarda jaholat, ilmsizlik, tarbiyasizlik va ma'naviy qoloqlikning inson hamda jamiyat hayotiga salbiy ta'siri badiiy tarzda yoritilgan. Behbudi asar orqali yosh avlod tarbiyasiga, ota-onaning mas'uliyatiga va ilm-ma'rifatning inson hayotidagi o'rniga e'tibor qaratdi. "Padarkush"ning sahnalashtirilishi esa teatrni xalqni ma'rifatga chaqirish vositasiga aylantirish yo'lidagi muhim qadamlardan biri bo'ldi[3.-B.24].

Jadidchilik harakatining yana bir muhim yoʻnalishi milliy matbuotni rivojlantirish edi. Jadid ziyolilari gazeta va jurnallar orqali xalqni dunyoda yuz berayotgan siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlardan xabardor qilishga intildilar. Matbuot orqali taʼlim, maktab, milliy til, madaniyat, ayollar taʼlimi, jamiyatdagi ijtimoiy muammolar va milliy taraqqiyot masalalari keng muhokama qilina boshlandi. Natijada matbuot nafaqat axborot tarqatish, balki jamoatchilik fikrini shakllantirish va milliy ongni rivojlantirish vositasiga aylandi[4.-B.65].

Jadidlarning maʼrifatparvarlik faoliyati adabiyot va teatr sohalarida ham namoyon boʻldi. Ular badiiy asarlardan jamiyatdagi muammolarni koʻrsatish, xalqni fikrlashga undash va maʼnaviy uygʻonishga chaqirish vositasi sifatida foydalandilar. Adabiyotda jaholat va qoloqlikni tanqid qilish, ilm olishga daʼvat etish, milliy oʻzlik va vatanparvarlik tuygʻularini shakllantirish kabi mavzular ustuvor ahamiyat kasb etdi. Teatr esa keng xalq ommasiga taʼsir koʻrsatishning samarali vositalaridan biriga aylandi.

Jadidchilikning eng muhim jihatlaridan biri uning milliy uygʻonish jarayoni bilan chambarchas bogʻliqligidir. Jadidlar xalqning oʻzligini, milliy tarixini, tili va madaniyatini anglashini taraqqiyotning muhim sharti deb hisobladilar. Ularning fikricha, millatning maʼnaviy yuksalishi, avvalo, taʼlim va tarbiya orqali amalga oshishi lozim edi. Shu sababli jadidlar yosh avlodda milliy gʻurur, vatanparvarlik, erkin fikrlash va jamiyat oldidagi masʼuliyat tuygʻularini shakllantirishga intildilar.

Jadidlarning milliy gʻoya haqidagi qarashlari xalqni maʼnaviy jihatdan yuksaltirish va uni zamonaviy taraqqiyot jarayonlariga jalb etish bilan bogʻliq boʻldi. Ular millatning kelajagini savodli, bilimli va faol yoshlar bilan bogʻladilar. Shu nuqtayi nazardan, taʼlim tizimini isloh qilish faqat pedagogik masala emas, balki jamiyatning kelajagini belgilovchi strategik vazifa sifatida qaraldi[5.-B.112].

Jadidchilik harakati vakillari jamiyatdagi mavjud muammolarni tanqid qilish bilan birga, ularni isloh qilish yoʻllarini ham izladilar. Ular xalqning ijtimoiy faolligini oshirish, insonlarning oʻz huquq va manfaatlarini anglashiga erishish, zamonaviy boshqaruv va taʼlim tamoyillarini joriy etish zarurligini ilgari surdilar. Shu jihatdan jadidchilik faqat maktab ochish yoki savod chiqarish harakati boʻlib qolmay, jamiyatni yangilashga qaratilgan keng qamrovli maʼrifiy va ijtimoiy harakat sifatida rivojlandi.

Jadidlar faoliyatida ayollar taʼlimi va jamiyatdagi mavqei masalalari ham muhim oʻrin egalladi. Ular jamiyat taraqqiyotini faqat erkaklarning bilim olishi bilan bogʻlab qoʻymadilar. Oiladagi tarbiya va farzandlarning maʼnaviy kamolotida ayollarning oʻrni katta ekanini hisobga olib, xotin-qizlarning savodxonligini oshirish zarurligiga eʼtibor qaratdilar. Bu qarashlar Turkiston jamiyatida taʼlim va maʼrifatning ijtimoiy ahamiyati tobora kengayib borganini koʻrsatadi[6.-B.67].

Umuman olganda, jadidlarning asosiy faoliyati maʼrifatparvarlikdan boshlangan boʻlsa-da, vaqt oʻtishi bilan uning mazmuni yanada kengaydi. Yangi usul maktablarini tashkil etish, darsliklar yaratish, kutubxonalar ochish, matbuotni rivojlantirish, teatr va adabiyot orqali xalq ongiga taʼsir koʻrsatish, milliy tarix va madaniyatni targʻib qilish hamda jamiyatni isloh qilish gʻoyalarini ilgari surish jadidlar faoliyatining asosiy yoʻnalishlarini tashkil etdi. Ularning qarashlarida ilm va maʼrifat millat taraqqiyotining asosiy omili sifatida namoyon boʻldi.

XULOSA

XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi jadidchilik harakati Turkistonning ijtimoiy-madaniy hayotida muhim oʻzgarishlarning yuzaga kelishiga zamin yaratdi. Jadidlar xalqni ilm-maʼrifatga chorlab, taʼlim tizimini yangilash, yangi usul maktablarini tashkil etish, zamonaviy darsliklar yaratish, matbuot, adabiyot va teatrni rivojlantirish orqali jamiyatning maʼnaviy taraqqiyotiga katta hissa qoʻshdilar.

Ularning faoliyatida milliy uygʻonish, milliy oʻzlikni anglash, tarix va madaniyatga hurmat, zamonaviy bilimlarni egallash hamda yosh avlodni maʼrifatli qilib tarbiyalash masalalari markaziy oʻrin egalladi. Jadidlar uchun ilm shaxsiy kamolot vositasigina emas, balki butun millatning taraqqiyoti va kelajagini belgilovchi muhim omil edi. Shu jihatdan jadidchilik merosini oʻrganish

bugungi kunda ham tarixiy xotira, ma'naviy qadriyatlar va milliy ta'lim-tarbiya taraqqiyotini anglash uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. - T.: «Sharq», 2010.
2. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
3. Qosimov B. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004.
4. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2004.
5. O'zbekiston tarixi: oliy ta'lim muassasalari uchun darslik. – Toshkent. 2005
6. B. J. Eshov. O'zbekiston tarixi: II kitob (14-asrdan 19-asrgacha). Darslik /A. A. Odilov/. Toshkent: NIF MSH, 2024.

O'QUVCHILARDA FUQAROLIK-HUQUQIY TARBIYANI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Familiya Ism Sharifi

Tashkilot/Universitet nomi, Shahar, Davlat

e-mail: mas'ul muallif@namuna.com

Annotatsiya: Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida fuqarolik-huquqiy tarbiyani shakllantirishning nazariy va pedagogik jihatlari yoritilgan. Axborot hajmi keskin oshgan sharoitda yoshlarda huquqiy bilim, huquqiy madaniyat va mas'uliyatli fuqarolik hissini rivojlantirish zaruriyati asoslangan. Tadqiqotda huquqiy madaniyat va huquqiy tarbiya tushunchalarining mazmuni, ularning o'zaro bog'liqligi hamda huquqiy ta'lim samaradorligini oshirish bosqichlari tahlil qilingan. Shuningdek, huquqiy ta'limda kombinatsiyalangan va fanlararo integratsion usullardan foydalanish imkoniyatlari ko'rsatilgan: huquq fanini informatika, iqtisodiyot va biologiya fanlari bilan bog'lash orqali o'quvchilarning qiziqishini oshirish va nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish mumkinligi misollar bilan ko'rsatilgan. Xulosada huquqiy tarbiya vositalarini o'quvchilarning yoshi, ma'lumot darajasi va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlash lozimligi asoslangan.

Kalit so'zlar: huquqiy madaniyat, huquqiy tarbiya, fuqarolik-huquqiy tarbiya, fanlararo integratsiya, umumiy o'rta ta'lim.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и педагогические аспекты формирования гражданско-правового воспитания у учащихся общеобразовательных школ. В условиях резкого роста объёма информации обоснована необходимость развития у молодёжи правовых знаний, правовой культуры и чувства ответственного гражданства. Проанализированы содержание понятий «правовая культура» и «правовое воспитание», их взаимосвязь, а также этапы повышения эффективности правового образования. Показаны возможности использования комбинированного и междисциплинарного интеграционного подходов в правовом образовании: на примерах продемонстрировано, что связь права с информатикой, экономикой и биологией повышает интерес учащихся и позволяет соединять теоретические знания с практикой. В выводах обосновано, что средства правового воспитания следует выбирать с учётом возраста, уровня образования и социально-психологических особенностей учащихся.

Ключевые слова: правовая культура, правовое воспитание, гражданско-правовое воспитание, междисциплинарная интеграция, общее среднее образование.

Abstract. The article examines the theoretical and pedagogical aspects of forming civic and legal education among general secondary school students. In an era of sharply increased information flows, the need to develop young people's legal knowledge, legal culture and a sense of responsible citizenship is substantiated. The study analyses the content of the concepts of legal

culture and legal education, their interrelation, and the stages of improving the effectiveness of legal education. It also shows the potential of combined and interdisciplinary integrative methods in legal education: examples demonstrate that linking law with informatics, economics and biology raises students' interest and connects theoretical knowledge with practice. The conclusion argues that the means of legal education should be selected taking into account students' age, level of education and socio-psychological characteristics.

Keywords: legal culture, legal education, civic and legal education, interdisciplinary integration, general secondary education.

KIRISH

Bugungi kunda ijtimoiy munosabatlar mazmuni chuqurlashgan, axborotlar ko'лами va miqdori keskin oshgan davrda huquqiy bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan ehtiyoj tobora kuchaymoqda. Chunki, mediamakonda axborot iste'moli- ma'lumotlarni tahlil qilish va ulardan unumli foydalanish madaniyatiga ega bo'lish, jamiyatda va ijtimoiy tarmoqlarda o'z huquqlaridan foydalanish barobarida boshqa shaxslarning ham huquq va erkinliklarini hurmat qilishni talab qiladi.

Yoshlarda bunday axloqiy sifatning shakllanishida fuqarolik tarbiyaning o'zni beqiyos. O'quvchi-yoshlarda huquqiy va fuqarolik madaniyati, demokratik qadriyatlar hamda mas'uliyatli fuqarolik hissi shakllantirilsa-gina – inson qadri ustun bo'lgan jamiyat va xalqchil davlatni barpo etish mumkin.

Ushbu buyuk maqsadni amalga oshirishda xalqimizning demokratik islohotlarda zamon bilan hamnafas qadam tashlashi, faol fuqarolik pozitsiyasiga egaligi muhim ahamiyat kasb etadi. Davrning mazkur dolzarb talabini chuqur anglagan hukumatimiz tomonidan aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishga doir ishlar samaradorligini yanada takomillashtirish, fuqarolarning ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar bilan uyg'un ravishda huquqiy bilimlarini oshirib borishning zamonaviy usullarini joriy etish, shuningdek, aholini, ayniqsa, yoshlarni zararli axborotlardan himoya qilish bo'yicha mustahkam huquqiy immunitetni shakllantirish maqsadida Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish Konsepsiyasi ishlab chiqildi [2]. Mazkur qonun jamiyatda, oilada va ta'lim muassasalarida huquq tarbiyani amalga oshirishning nazariy-metodologik asosi bo'lib, huquqiy ta'lim-tarbiyaning uzluksiz, tizimli va innovatsion olib borilishiga asoslanadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ta'lim tizimida yoshlarni milliy qadriyatlarga sadoqat va Vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligini oshirish Dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Ushbu "Dastur davlatchiligimiz rivojining boy milliy-tarixiy tajribasiga tayangan holda ishlab chiqilgan bo'lib, davlat maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasbiy va oliy ta'lim tashkilotlarini (keyingi o'rinlarda — ta'lim tashkilotlari) birlashtiruvchi yagona milliy tarbiyaning yaxlit tizimini yaratish, Vatanga sadoqat va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishning vertikal tizimini amalga oshirishga qaratilgan bo'lib, uning ikkinchi bosqichi— umumiy o'rta ta'lim tizimida 7 — 18 yoshgacha bo'lgan davrni qamrab oladi"[3]. Dasturning ushbu bosqichidagi vazifalar ijrosidan kutilgan natija o'quvchilar ongida mafkuraviy immunitetni mustahkamlash, buyuk ajdodlarimizning ma'naviy merosini chuqur o'rganish, o'ziga ishonch, mustaqil qaror qabul qilish, sog'lom dunyoqarash, bag'rikenglik, burch va mas'uliyat fazilatlarini shakllantirish hisoblanadi. Bu esa, umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarida fuqarolik-huquqiy tarbiyani shakllantirishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlashtirish, mazkur jarayonni amalga oshirish modeli va pedagogik shart sharoitlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Ma'lumki, bu yosh davri faol bilim olish, yangi sifatning shakllantirish va fuqarolikka qadam qo'yish davri hisoblanadi.

O'quvchilar huquqiy madaniyatini samarali shakllantirish negizida huquqiy tarbiya tizimining mazmuni va uzluksizligi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda huquqiy madaniyat va huquqiy tarbiya tushunchalarining mazmuniga to'xtalsak.

MATERIALLAR VA USULLAR

Huquqiy madaniyat insonning huquq, jamiyat va davlatga bo'lgan munosabati hamda huquq va manfaatlariga bo'lgan munosabati bilan chambarchas bog'liq. Huquqiy tarbiya — huquqiy madaniyatning bir qismi va uni yuksaltirish omili: U ma'rifiy va g'oyaviy-tarbiyaviy faoliyatning mustaqil yo'nalishi bo'lib, huquqiy madaniyatni shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiladigan maxsus vositalar hamda shakllar majmui hisoblanadi [5, 196].

“Huquqiy tarbiya shaxs tomonidan o'zlashtirilgan nazariy-huquqiy bilimlar negizida huquqiy faoliyatni tashkil etish borasidagi ko'nikma va malakalarni hosil qilish, ijobiy mazmundagi huquqiy sifatlarni qaror toptirish va huquqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan murakkab dinamik tizimli jarayon hisoblanadi. Shaxs huquqiy madaniyatini shakllantirish huquqiy ta'lim va tarbiya jarayonining muhim bosqichidir” [4, 23].

Ta'lim tarbiya jarayonida har bir huquqiy bilim beruvchi ustoz o'z oldiga aniq maqsad qo'yishi lozim. Huquqiy bilimning asosiy maqsadi shaxsda, guruhda huquqiy tushunchani shakllantirish va uning asosida huquqiy tarbiyaga erishishdan iboratdir. Huquqiy bilim olish jarayonida o'quvchilar qonunlarni bilishi, ulardan foydalanshi, hayotiy huquqiy masalalarda yechim topishlari, o'z huquq erkinliklarini mukammal bilib, qonunga rioya qilish majburiyatini o'rganishi lozim. Huquqiy bilim bilan bog'liq bo'lgan huquqiy tarbiya tizimida o'quvchilar huquqbuzarlik sodir etmasliklari, qonun doirasida ish tutishlari, o'z huquq va majburiyatlarini bilishi va boshqa shaxslarning qonuniy huquq va erkinliklarini hurmat qilishlari, davlat, jamiyat va oilada o'rnatilgan tartib-qoidalarni buzmasliklari kerak. Bu maqsadni amalga oshirishda eng birinchi o'rinni huquqiy tarbiya vositalari va shunday tarbiyani beruvchi shaxs egallaydi. Demak, o'quvchilarning kelajakda huquqiy madaniyatli, faol fuqarolar bo'lib jamiyatda o'z o'rinlarini topishida fuqarolik-huquqiy tarbiya katta ahamiyatga ega.

O'quvchilarda fuqarolik-huquqiy tarbiyani shakllantirish jarayonida faqat kitobdagi tayyor huquqiy ma'lumotni o'zlashtirish emas, balki, mazkur bilimlarni mustaqil ravishda qo'llash, atamalar o'rtasidagi aloqadorlikni anglash, huquqiy vaziyatlarga ijodiy yondashish va o'z munosabatlarini erkin ifodalash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, o'quvchilarning ijodiy fikrlashi va mavzuga oid bilimlarini faollashtiruvchi interfaol mashg'ulotlardan foydalanish pedagogik jihatdan ahamiyatlidir.

T.Kudybergenova “Huquqiy ta'limda zamonaviy yondashuvlar” nomli asarida professional ta'lim va umumta'lim tizimida huquqiy ta'lim samaradorligini oshirish bosqichlarini quyidagicha ko'rsatib o'tgan.

- 1-bosqich. Huquqiy ta'lim mazmunini ishlab chiqish;
- 2-bosqich. Huquqiy ta'lim keng ko'lamda amalga oshirish;
- 3-bosqich. Huquqiy ta'limning samarador tizimini yaratish [6, 52].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Kombinatsiyalangan ta'lim usuli: Inson miyyasi yakka faktlardan ko'ra kombinatsiyalanga faktlarni yaxshi qabul qiladi. Integratsion usulda ya'ni bilimlarni bir biriga bog'lash orqali huquq faniga qiziqmaydigan o'quvchini boshqa fan orqali qiziqtirish mumkin. Bilimlar o'z oldiga har joyda va tartibsiz eslab qolinsa bu tezda esdan chiqishiga va kerakli paytta foydalana olmaslikka olib keladi. Muammoli vaziyatda yoki bilimlarni foydalanishda “Bu nima?” savoliga javob berishda miyya avtomatik bu narsa nimalarga bog'liq, qanday bog'liqlik borligiga qarab harakat va yechim yo'llarini aniqlaydi. Fanlararo integratsion usul orqali bilimlarni yoki fanlarni bir-biriga bog'liq holda o'rgatish huquqiy nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lashga zamin hozirlaydi.

Masalan:

Huquq+informatika (informatika fanidan olingan bilimlarga tayanib one.id yoki my.gov.uz tizimlaridan ro'yxatdan o'tish);

Iqtisodiyot+Huquq (Iqtisodiy huquqlar, iste'molchi sifatida do'kondan yaroqsiz mahsulot sotib oldingiz, bunda qanday huquqlaringiz buzildi? Bunday vaziyatda qaysi qonun sizning huquqingizni himoya qiladi? Lex.uz saytidan olib tanishish va o'z huquqini himoya qilishni

o'rganish, shuningdek, moliya va kredit, mehnat shartnomasi, uy-joy huquqi haqida tushunchlar berish mumkin);

Biologiya+Huquq (sog'liqni saqlash sohasidagi huquqlar, bepul tibbiy xizmatlar haqida ma'lumot berish, ekologiya va atrof muhitga bog'liq huquqlar va majburiyatlarni tushuntirish mumkin: "Fuqarolar atrof tabiiy muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga majburdirlar" 62-modda [1]).

O'quv fanida metodlarni, o'qitish usullarini tez almashtirib turish o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishida qiziqarli va samarali hisoblanadi. Har kuni bir xillik o'quvchilarni zeriktirishi mumkin, ammo metodlarning rangbarangligi va muammolarning turiligi ularning qiziqishlarini oshishiga olib keladi. Real hayotda ham ular huquqiy vaziyatlarda usullarning ko'pligi uchun yechim topishda ijodiy fikrlay olishadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, huquqiy tarbiya — bu yuksak huquqiy madaniyatga erishish yo'lidagi yo'naltirilgan mehnat va maqsadli harakatdir; huquqiy madaniyat esa ushbu tarbiya va ijtimoiy tajriba natijasida inson hamda jamiyat hayotida qaror topgan ma'naviy-huquqiy sifat ko'rsatkichidir. Huquqiy tarbiya vositalarini esa o'quvchilarning yoshi, ma'lumot darajasi, ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda olib borilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Qonunchilik hujjatlari milliy bazasi: <https://lex.uz/docs/-6445145>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 9-yanvardagi PF-5618-son "Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ta'lim tizimida yoshlarni milliy qadriyatlarga sadoqat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash samaradorligini oshirish dasturini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, 28.01.2026 yildagi 34-son <https://lex.uz/uz/docs/-8022994>

4. Usmonboeva M. "Umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarini huquqiy madaniyatini shakllantirish (VIII-IX sinflar misolida)": ped.fan.nom. ...diss. —T.:2000.-164 b

5. Таджиханов У., Саидов А. Жукукий маданият назарияси. Дарслик. 2-том Масъул мухаррир академик Ш.З.Ўразаев – Т.:Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 1998. – 448 b

6. Kundaybergenova T. "Huquqiy ta'limda zamonaviy yondashuvlar". Monografiya. – Toshkent. Lesson prss, 2022. – 112 b

QAHRAMONLIK EPOSINING ETNIK XARAKTERINI O'RGANISH METODOLOGIYASI: TARIXSHUNOSLIK ASPEKTLARI

Nomazova Sayyora Boqiyevna

Termiz davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Qarshi, O'zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada qahramonlik eposining etnik xarakterini o'rganish masalasi tarixshunoslik va folklorshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Xalq eposi nafaqat badiiy-estetik hodisa, balki xalqning tarixiy xotirasi, etnik onggi, ijtimoiy turmushi, urf-odatlar, diniy tasavvurlari va etnik jarayonlarini o'zida saqlovchi muhim manba sifatida qaraladi. Tadqiqotda sovet davri folklorshunosligida shakllangan tarixiy maktab va tipologik-poetik yo'nalish o'rtasidagi ilmiy bahslar, V. Ya. Propp, B. N. Putilov, B. A. Rybakov, M. M. Pliseskiy, N. I. Kravsov, S. N. Azbelev, D. S. Lixachyov, L. I. Yemelyanov va Ye. M. Meletinskiy kabi olimlarning qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, qozoq qahramonlik eposida etnonim, etnotoponim, eponim va onomastik ma'lumotlarning barqarorligiga alohida e'tibor qaratiladi. «Qобыланды», «Алпамыс»,

«Yer Targʻın», «Qambar» kabi epik asarlar misolida eposning etnik tarixni oʻrganishda yordamchi tarixiy manba sifatidagi ahamiyati asoslanadi. Maqolada eposni faqat poetik tizim doirasida emas, balki tarixiy-ijtimoiy, etnologik va etnomadaniy jarayonlar bilan uygʻunlikda tadqiq etish zarurligi taʼkidlanadi.

Kalit soʻzlar: qahramonlik eposi, etnik xarakter, xalq tarixi, tarixiy xotira, etnonim, etnotoponim, eponim, folklorshunoslik, tarixiylik, qozoq eposi, turkiy xalqlar.

Аннотация: В статье рассматриваются методологические аспекты изучения этнического характера героического эпоса в историографическом и фольклористическом контексте. Народный эпос рассматривается не только как художественно-эстетическое явление, но и как форма исторической памяти, отражающая этническое сознание, социальный уклад, религиозные представления, этнографические особенности и процессы этнического развития народа. Анализируются научные дискуссии между исторической и типологико-поэтической школами советской фольклористики, а также концепции В. Я. Проппа, Б. Н. Путилова, Б. А. Рыбакова, М. М. Плисецкого, Н. И. Кравцова, С. Н. Азбелева, Д. С. Лихачёва, Л. И. Емельянова и Е. М. Мелетинского. Особое внимание уделяется этнонимам, этнотопонимам, эпонимам и ономастическим данным казахского героического эпоса. На примере эпосов «Кобыланды», «Алпамыс», «Ер Таргын» и «Камбар» обосновывается значение эпоса как дополнительного исторического источника по изучению этнической истории. Делается вывод о необходимости комплексного изучения эпоса в единстве исторического, этнологического, социального и художественно-поэтического аспектов.

Ключевые слова: героический эпос, этнический характер, народная история, историческая память, этноним, этнотопоним, эпоним, фольклористика, историзм, казахский эпос, тюркские народы.

Abstract: The article examines methodological aspects of studying the ethnic character of heroic epic from historiographical and folkloristic perspectives. Folk epic is considered not only as an artistic and aesthetic phenomenon but also as a form of historical memory reflecting ethnic consciousness, social organization, religious beliefs, ethnographic traditions, and processes of ethnic development. The study analyzes scholarly debates between the historical and typological-poetic approaches in Soviet folklore studies, as well as the concepts developed by V. Ya. Propp, B. N. Putilov, B. A. Rybakov, M. M. Plisetsky, N. I. Kravtsov, S. N. Azbelev, D. S. Likhachev, L. I. Yemelyanov, and E. M. Meletinsky. Particular attention is paid to ethnonyms, ethnotoponyms, eponyms, and onomastic information preserved in the Kazakh heroic epic. The epics “Koblandy”, “Alpamys”, “Er Targyn”, and “Kambar” are considered as examples demonstrating the potential of epic narratives as supplementary historical sources for studying ethnic history. The article argues for an integrated methodology combining historical, ethnological, social, and poetic approaches to the study of heroic epic.

Keywords: heroic epic, ethnic character, folk history, historical memory, ethnonym, ethnotoponym, eponym, folklore studies, historicism, Kazakh epic, Turkic peoples.

KIRISH

Har bir xalqning milliy madaniyati uning koʻp asrlik tarixi, ijtimoiy tajribasi, urf-odatlar, dunyoqarashi va maʼnaviy qadriyatlari asosida shakllanadi. Ana shu madaniy meros tarkibida folklor, ayniqsa, qahramonlik eposi alohida oʻrin tutadi. Epos xalqning oʻtmishi, orzu-intilishlari, qahramonlik ideallari, ijtimoiy munosabatlari va etnik xotirasini badiiy shaklda avloddan avlodga yetkazib kelgan maʼnaviy manbadir.

Jahon xalqlari epik merosi tarkibida «Iliada», «Odissey», «Kalevala», «Nibelunglar qoʻshigʻi» kabi mashhur asarlar bilan bir qatorda Sharq xalqlarining «Kitob-i Dada Qoʻrqut», «Koʻroʻgʻli», «Manas», «Qoblandi», «Alpamis», «Geser», «Jangar» singari epik yodgorliklari ham muhim oʻrin egallaydi. Bular qatoriga nogayli davriga oid qahramonlik dostonlarini ham kiritish mumkin. Mazkur epik namunalarda xalqlar tarixida kechgan ayrim tarixiy-etnik jarayonlar badiiy talqinda saqlanib qolgan.

Markaziy Osiyo xalqlarining epik an'analari keng tarixi-etnik jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Qabila-urug'chilik munosabatlari hukmron bo'lgan sharoitda epik ijodning asosiy mavzulari ham jamoa, urug', qabila, el va yurt taqdiri bilan bog'liq bo'lgan. Shu bois epik asarlarda turli tarixiy davrlarga oid voqealar bilan bir qatorda qadimgi xalqlarning e'tiqodlari, turmush tarzi, urf-odatlar va etnografik xususiyatlari ham o'z ifodasini topgan.

Folklorshunoslik taraqqiyoti davomida eposni o'rganishning turli ilmiy yo'nalishlari shakllandi. Xususan, tarixiy, mifologik, tarixiy-qiyosiy, tipologik va poetik yondashuvlar epik merosni anglashda muhim ahamiyat kasb etdi. Biroq mazkur metodlarning barchasini turli xalqlar eposiga bir xil tatbiq etish har doim ham kutilgan natijani bermaydi.

V. G. Belinskiy «xalq poeziyasida badiiy poeziya o'rnini bosa olmaydigan nimadir bor» degan edi [1, c. 309]. Bu fikr xalq poeziyasining milliy ong, xalq xotirasi va etnik tafakkur bilan uzviy bog'liqligini anglash uchun muhim nazariy asosdir.

Ayniqsa, turkiy xalqlarning qahramonlik eposida etnik mazmunning kuchli ifodalanishi mazkur muammoni yanada dolzarblashtiradi. Qozoq qahramonlik eposida uchraydigan qipchoq, qiyat, qizilbosh, qalmoq kabi etnonimlar, shuningdek, turli urug' va qabila nomlari epik voqealarning tarixiy-etnik zaminini aniqlashda muayyan ahamiyatga ega.

Shu nuqtai nazardan, qahramonlik eposini faqat badiiy matn sifatida emas, balki xalqning tarixiy xotirasi va etnik tajribasini saqlovchi manba sifatida o'rganish zamonaviy eposshunoslikning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Qozoq folklorini ilmiy o'rganish XIX asr oxirlaridan boshlangan bo'lsa-da, uning akademik taraqqiyoti asosan XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu davrni shartli ravishda 1920–1930-yillar, 1940–1950-yillar hamda 1960–1990-yillar bosqichlariga ajratish mumkin. Dastlab syujet va janr xususiyatlariga e'tibor qaratilgan bo'lsa, keyinchalik matnshunoslik, bosqichlilik, tarixiylik va eposning ijtimoiy tabiati masalalari tadqiqot markaziga chiqdi.

Natijada qozoq eposini arxaik, qahramonlik, romanik va tarixiy epos tarzida bosqichlarga ajratish an'anasi shakllandi. V. Ya. Propp ta'kidlaganidek, epik janr tasnifi unda qaysi voqelik aks etgani va uning tarixiy voqelik bilan qanday munosabatda ekaniga qarab belgilanadi. Demak, janr tasnifi muayyan darajada tarixiy-bosqichli xususiyatga ega.

Biroq eposni faqat tarixiy poetika yoki tipologik o'xshashlik asosida o'rganish uning etnik xususiyatlarini to'liq ochib bermaydi. B. N. Putilov syujet darajasida qozoq «Qобыланды», rus «Илья Муромец» va Oltoy «Maaday-Kara»sida umumiy badiiy qonuniyatlarni izlashga harakat qilgan [2, s. 37-41]. Bunday tipologik yondashuv syujet va motivlarning umumiylikni aniqlashda foydali bo'lsa-da, muayyan xalqning tarixiy-etnik xususiyatlarini hisobga olmaslik metodologik cheklovlarni keltirib chiqaradi.

S. Sh. Chagdurov Sayan-Oltoy eposida mifologik unsurlarning ustunligini ta'kidlaydi [3, s. 8]. S. Yu. Neklyudov esa mongol eposini turkiy eposga nisbatan arxaikroq deb baholaydi [4, s. 97]. Bu qarashlar epik an'analarning bir xil emasligini, ularning shakllanishi turli tarixiy-madaniy sharoitlarga bog'liqligini ko'rsatadi.

Sovet davri folklorshunosligida eposni o'rganishga mafkuraviy omil ham ta'sir ko'rsatgan. 1944 yil 9 avgustda VKP(b) Markaziy Komitetining Tataristondagi ijtimoiy-siyosiy va mafkuraviy ishlarning holatiga oid qarori «Yedigey» eposini targ'ib qilishga salbiy munosabatning kuchayishiga sabab bo'ldi. Keyinchalik ayrim xalqlarning epik merosi «urug'-qabila eposi» tushunchasi doirasida baholandi. A. K. Borovkov turkiy eposni qipchoq, o'g'uz-turkman va qirg'iz eposi kabi guruhlariga ajratgan [5, s. 67].

Qozog'istonda ham Institut til va adabiyot faoliyatiga oid siyosiy qarorlar eposni tarixiy nuqtai nazardan o'rganish imkoniyatlarini cheklagan [6]. Shu sababli XX asr o'rtalarida epik merosning ijtimoiy-tarixiy va etnik mazmunini o'rganish ikkinchi planga surildi.

Biroq M. O. Auezov, Ye. Ismoilov, A. Qo'noratboev, A. Marg'o'lon kabi olimlar qozoq eposining tarixiy asoslarini o'rganishda muhim ilmiy natijalarga erishdilar. Keyinchalik R. Berdibaev, S. Qasqabasov, O. Nurmagambetova, N. Turekulov, Ye. Tursynov va boshqa tadqiqotchilar eposning tarixiyligiga oid masalalarni davom ettirdilar.

Eposning etnik mazmunini o'rganishda germenevtik yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Bunda epik matn faqat syujet va obrazlar tizimi sifatida emas, balki xalqning o'z o'tmishi haqidagi tasavvurlari, xotirasi va madaniy tajribasining ifodasi sifatida talqin qilinadi. Epik asarlarda Korqut, Qozon, Bayandur, Qaraman, Qobylandy, Qurtqa, Alpamis kabi onomastik nomlarning mavjudligi turkiy qabilalarning etnik tarixi bilan bog'liq ma'lumotlarni saqlab qolgan [8, s. 55]. Shuningdek, tarixiy maktab va poetik maktab o'rtasidagi ilmiy bahslar ham mazkur metodologik muammoni anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

V. Ya. Propp eposni konkret tarixiy voqealarning bevosita bayoni sifatida qabul qilishga ehtiyotkorlik bilan yondashib, epos xalqning asrlar davomida shakllangan ideallarini ifodalashini ta'kidlagan [11, s. 24]. Uningcha, eposni o'rganishda uning janr va poetik qonuniyatlarini hisobga olish zarur.

B. N. Putilov ham tarixiyligni epik badiiy tizimdan ajratib bo'lmashligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, «epik tarixiyligi tipologiyasi» ayni vaqtda epik janrlar va epik ijod taraqqiyoti tipologiyasi bilan bog'liqdir [17, s. 226].

Bunday yondashuv eposning badiiy xususiyatlarini tushunishda samarali bo'lsa-da, uning etnik manbashunoslik imkoniyatlarini to'liq ochib bermaydi. Chunki epik matnda saqlangan etnonim, toponim, antroponim va etnografik ma'lumotlarning kelib chiqish manbalari alohida metodologik tahlilni talab qiladi.

B. A. Rybakov tarixiy yo'nalishni qayta tiklashga harakat qildi. U epik asarlarni muayyan tarixiy davrlar bilan bog'liq holda o'rganish zarurligini ta'kidlab, epos taraqqiyotini arxaik, urug'-qabila, qadimgi va keyingi epik bosqichlarga ajratdi [30, s. 12].

M. M. Pliseskiy esa eposda xalq xotirasi, tarixiy geografiya va tarixiy shaxslar nomlarining saqlanishiga alohida ahamiyat berdi. U poetik va tarixiy yondashuvlarni bir-biriga mutlaqo qarshi qo'ymaslik zarurligini ko'rsatdi [31, s. 106].

N. I. Kravsov tomonidan ishlab chiqilgan yondashuv ham diqqatga sazovor. Olim eposdagi tarixiy belgilar sifatida quyidagilarni ko'rsatadi:

1. tarixiy ismlarga ega qahramonlarning mavjudligi;
2. ma'lum tarixiy voqealarning aks etishi;
3. muayyan davrga xos turmush, madaniyat va bilish tasavvurlarining saqlanishi;
4. tarixiy geografiya izlarining mavjudligi;
5. boshqa manbalarda saqlanmagan tarixiy voqealarning eposda aks etishi [32, s. 145].

S. N. Azbelev esa eposni xalq xotirasining o'ziga xos shakli sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, eposning tarixiyligi masalasi endi uning umuman tarix bilan bog'liq yoki bog'liq emasligida emas, balki konkret tarixiy voqealar bilan qanday munosabatda ekanligida namoyon bo'ladi [34, s. 14-15].

D. S. Lixachyov epos poetikasi va tarixiyligini birlikda o'rganish zarurligini ilgari surdi [36; 37, s. 334-351]. L. I. Yemelyanov esa tarixiy-qiyosiy metodning imkoniyatlarini tan olgan holda, uning muayyan milliy-tarixiy «detallar»ni ochib berishda cheklanganini ko'rsatdi [39, s. 24-26].

Ye. M. Meletinskiy ham geroik eposning shakllanishida urug'-qabila nizolari, tarixiy voqealar va tarixiy shaxslar haqidagi rivoyatlar muhim o'rin tutganini qayd etadi [40, s. 2]. Uningcha, tarixiy metod eposni faqat tarixiy realiyalarni izlashga keltirib qo'ymasligi kerak, biroq bunday izlanishlarni ham istisno etmasligi lozim [41, s. 13].

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, eposning tarixiyligi va etnik xarakteri masalasi bir metod doirasida to'liq hal bo'lmaydi. Buning uchun tarixiy, tarixiy-qiyosiy, tipologik, germenevtik, etnologik va onomastik yondashuvlarni o'zaro uyg'unlashtirish zarur.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Qahramonlik eposini etnik manba sifatida o'rganishda eng muhim masalalardan biri epik matndagi etnik nomenklaturani aniqlashdir. Etnonimlar, etnotoponimlar, urug'-qabila nomlari, eponimlar va qahramonlarning etnik mansubligi xalqning etnik tarixini o'rganish uchun muhim material bo'lishi mumkin.

Qozoq qahramonlik eposining o'ziga xosligi shundaki, unda etnik nomlar keng qo'llanadi. Masalan, «Qобыланды» dostonida Qобыланды qipchoq urug'i vakili sifatida tasvirlanadi. «Alpamis»da qo'ng'iroq, «Yer Targ'yn»da nogay, «Qambar»da kerey bilan bog'liq etnik belgilar uchraydi. Bu nomlar turli versiyalarda ham nisbatan barqaror saqlanib kelgan.

Bu holatni folklor ijrochisining ijodiy erkinligi masalasi bilan ham bog'lash mumkin. Dostonchi har bir ijro jarayonida qiyoslashlar, epitetlar va badiiy ifodalarni o'zgartirishi mumkin. Biroq epik an'ana asosiy etnik ma'lumotlarni saqlashni talab qiladi. Shu ma'noda dostonchi faqat ijodkor emas, balki an'anaviy xotira tizimining tashuvchisi hamdir.

«Qобыланды» eposining turli hududlarda yozib olingan variantlarida qahramonning qipchoq ekani saqlanishi mazkur etnik ma'lumotning epik an'anada barqaror ekanini ko'rsatadi. Demak, epos matnidagi har qanday ma'lumotni bir vaqtning o'zida ham badiiy, ham tarixiy-etnologik nuqtai nazardan o'rganish talab etiladi.

Bu yerda rus bilinalarini turkiy xalqlar eposi bilan taqqoslash masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Rus bilinalarda etnik nomlardan ko'ra Muromes, Chernigovlik, Novgorodlik, Suzdallik, Kievlik kabi katoykonimlar ko'proq uchraydi. Qadimgi sharqiy slavyan qabilalari – krivichlar, dregovichlar, vyatichlar, radimichlar, severyanlar, drevlyanlar, polyanlar va boshqalarning etnik nomlari rus bilinalarining asosiy matnida keng tizim hosil qilmaydi.

Bu holat rus va qozoq epik an'analari o'rtasidagi muhim farqlardan birini ko'rsatadi. Qozoq eposida urug'-qabilaviy tuzilmaga oid etnonimlar epik voqelikning ajralmas qismi sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun rus bilinalari asosida ishlab chiqilgan metodologik modelni qozoq eposiga o'zgarishsiz ko'chirish to'g'ri natija bermasligi mumkin.

S. V. Kozlovskiy ta'kidlaganidek, epik ma'lumot tarixni o'rganishda mustaqil emas, balki qo'shimcha va yordamchi tarixiy manba sifatida qaralishi lozim [42, s. 187]. Bu fikr metodologik jihatdan muhimdir. Chunki eposni tarixiy manba sifatida tan olish uni letopis yoki arxiv hujjati bilan tenglashtirish degani emas.

Eposdagi tarixiy ma'lumotlar badiiy ideallashtirish, giperbolalash, kompozitsion o'zgarishlar va og'zaki an'ananing qonuniyatlari ta'sirida shakllangan bo'ladi. Shu sababli epik ma'lumotni boshqa tarixiy va arxeologik manbalar bilan qiyosiy tekshirish zarur.

XULOSA

Qahramonlik eposining etnik xarakterini o'rganish murakkab va ko'p qirrali ilmiy muammo bo'lib, u tarixshunoslik, folklorshunoslik, etnologiya, tarixiy antropologiya, tilshunoslik hamda manbashunoslik fanlarining o'zaro aloqadorligini talab etadi. Eposlarda aks etgan tarixiy voqealar, etnik guruhlar, urug'-qabilaviy munosabatlar, hududiy tasavvurlar, an'analari va qadriyatlarni faqat badiiy syujet doirasida emas, balki ularning shakllanishi va tarixiy rivojlanishi kontekstida tadqiq etish muhimdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, qahramonlik eposining etnik xarakteri birgina etnonim yoki muayyan tarixiy shaxs obrazining mavjudligi bilan belgilanmaydi. Eposning etnik mazmunini aniqlashda xalqning o'zini anglash shakllari, jamoaviy xotira, hududiy tasavvurlar, qarindoshlik va urug'-qabilaviy munosabatlar, urf-odatlar, harbiy an'analari, xo'jalik faoliyati hamda ma'naviy qadriyatlarning badiiy ifodasi kompleks ravishda tahlil qilinishi lozim. Tarixshunoslik nuqtayi nazaridan eposni o'rganishda ikki muhim jihatni farqlash zarur. Birinchidan, epos muayyan tarixiy jarayonlar va ijtimoiy-madaniy muhit haqida bilvosita ma'lumot beruvchi manba sifatida ahamiyat kasb etadi. Ikkinchidan, epik matnning o'zi tarixiy hujjat bilan aynan bir xil xususiyatga ega emas. Undagi tarixiy voqelik folklor an'anasini, badiiy umumlashtirish, mifologik tasavvurlar va avlodlar xotirasi orqali qayta ishlangan bo'lishi mumkin. Shu sababli epos materiallarini yozma, arxeologik, etnografik, lingvistik va boshqa tarixiy manbalar bilan qiyosiy tahlil qilish metodologik jihatdan muhim hisoblanadi.

Eposning etnik xarakterini tadqiq etishda tarixiy-qiyosiy, tarixiy-tipologik, manbashunoslik, etnografik va diskursiv yondashuvlardan kompleks foydalanish tadqiqotning ilmiy asoslanganligini oshiradi. Ayniqsa, turli xalqlar epik an'analariidagi umumiy va o'ziga xos jihatlarni qiyoslash orqali etnik identifikatsiyaning shakllanish mexanizmlarini aniqlash mumkin.

Shunday qilib, qahramonlik eposi xalqning tarixiy xotirasi va madaniy tajribasini saqlovchi muhim manbalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Uning etnik xarakterini o'rganish nafaqat epik asarning badiiy xususiyatlarini, balki xalqning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlari, madaniy aloqalari va o'zligini anglash jarayonlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Mazkur metodologik yondashuv qahramonlik eposlarini tarixshunoslik va fanlararo tadqiqotlar doirasida yanada chuqur o'rganish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. – 309 с.
2. Путилов Б. Н. Героический эпос и действительность. – Ленинград : Наука, 1988. – 224 с.
3. Чагдуров С. Ш. Происхождение Гэсэриады. – Новосибирск : Наука, 1980. – 272 с.
4. Неклюдов С. Ю. Закономерности стадияльной эволюции эпоса Центральной Азии и Южной Сибири // MONGOLICA. Памяти академика Б. Я. Владимирцова. – Москва : Наука, 1986. – С. 65-79.
5. Боровков А. К. Вопросы изучения тюркоязычного эпоса народов Средней Азии и Казахстана // Во-просы изучения эпоса народов СССР. – Москва : Изд-во АН СССР, 1958. – С. 66-80.
6. О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук КазССР // Казахстанская правда. – 1947, 1 февраля. – № 234. – С. 1.
7. Kongyratbay T., Kongyratbay K. Hermeneutical aspects of Kazakh heroic epic study // Middle East Journal of Scientific Research (MEJSR). – 2013, № 18 (9). – pp. 1330-1334. (На англ. яз.).
8. Kongyratbay T. A. Study of the Heritage of Korkyt in the Turkic World // Asian Social Science. – 2015/9/1. Vol. 11 (21). – pp. 55-61. (На англ. яз.).
9. Бокейханов А. Сочинения. – Алматы : Казахстан, 1994. – 384 с.
10. Шоинбаев Т., Айдаров Х., Якунин А. За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана // Правда. – 1950, 26 декабря. – С. 2.
11. Пропп В. Я. Русский героический эпос. – Ленинград : Изд-во Ленинградского университета, 1955. – 552 с.
12. Фольклор. Проблемы историзма / Отв. ред. В. М. Гацак. – Москва : Наука, 1988. – 296 с.
13. Веселовский А. Н. Из лекции. Собрание сочинений. Т. 1. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – 386 с.
14. Кравцов Н. И. Сербский эпос и история // Советская этнография. – 1948, № 3. – С. 90-107.
15. Пропп В. Я. Русский героический эпос. 2-е изд. – Москва : Госиздат художественной литературы, 1958. – 604 с.
16. Пропп В. Я. Фольклор и действительность. Избр. статьи. – Москва : Наука, 1976. – 325 с.
17. Путилов Б. Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. – Ленинград : Наука, 1976. – 244 с.
18. Сагитов И. Т. Каракалпакский героический эпос. – Ташкент : ФАН, 1962. – 107 с.
19. Конаратбаев А. Казахский эпос и тюркология. – Алма-Ата : Наука, 1987. – 386 с.
20. Орозова Г. Ж. Историзм в кыргызских народных поэмах и типология принципов историзма // При-волжский научный вестник. – 2016, № 5. – С. 117-128.
21. Петросян А. А. История народа и его эпос. – Москва : Наука, 1962. – 216 с.

22. Скафтымов А. Н. Поэтика и генезис былин. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1994. – 320 с.
23. Соколов Ю. М. Русский былинный эпос : проблемы социального генезиса // Литературный критик. – 1937, № 9. – С. 186-188.
24. Азадовский М. К. Советская фольклористика за 20 лет // Советский фольклор. Вып. 6. – Москва : Госучпедиздат, 1939. – С. 3-53.
25. Никифоров А. И. Фольклор Киевского периода // История русской литературы. Т. 1. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1941. – С. 237-256.
26. Астахова А. М. Былинное творчество северных крестьян // Былины Севера. Т. 1. – Москва : АН СССР, 1938. – С. 7-105.
27. Чичеров В. И. Об этапах развития русского исторического эпоса // Историко-литературный сборник. – Москва : Изд-во АН СССР, 1947. – С. 3-59.
28. Фольклор. Поэтическая система / Отв. ред. В. М. Гацак. – Москва : Наука, 1977. – 343 с.
29. Греков Б. Д. Киевская Русь. – Москва : Наука, 1953. – 568 с.
30. Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летопись. – Москва : Наука, 1963. – 361 с.
31. Плисецкий М. М. Историзм русских былин. – Москва : Высшая школа, 1962. – 240 с.
32. Кравцов Н. И. Проблемы славянского фольклора. – Москва : Наука, 1972. – 360 с.
33. Кравцов Н. И. Сербский эпос. – Москва : Госполитиздат, 1960. – 360 с.
34. Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора : автореф. ... к. филол. н. – Киев, 1984. – 44 с.
35. Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. – Москва : Наука, 1982. – 327 с.
36. Лихачев Д. С. «Эпическое время» русских былин. – Москва : Наука, 1952. – 152 с.
37. Лихачев Д. С. «Эпическое время» былин // Русское народное поэтическое творчество. Хрестоматия по фольклористике. – Москва : Высшая школа, 1986. – С. 334-351.
38. Емельянов Л. И. Методологические вопросы фольклористики : автореф. ... д. филол. н. – Ленинград, 1979. – 36 с.
39. Емельянов Л. И. Методологические вопросы фольклористики. – Ленинград : Наука, 1978. – 206 с.
40. Мелетинский Е. М. Первобытное наследие и архаический эпос. – Москва : Наука, 1964. – 12 с.
41. Мелетинский Е. М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники. – Москва : Изд-во восточной литературы, 1963. – 462 с.
42. Козловский С. В. Илья Муромец и его время : историография и перспективы изучения образа былинного героя // Древняя Русь : во времени, в личностях, в идеях. – 2016, вып. 5. – С. 177-189.
43. Агеева Р. А. Страны и народы : происхождение названий. – Москва : Наука, 1990. – 229 с.
44. Гумилев Л. Н. Этносфера. История людей и история природы. – Москва : Экопрос, 1993. – 544 с.

O‘ZBEKISTON AYOL OLIMALARINING IJTIMOIIY, GUMANITAR SOHALARDAGI ILMIY IZLANISHLARI

Elboyeva Shaxnoza

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası katta o‘qituvchisi,
e-mail: elboyevagarshi@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada O'zbekiston ayol olimalarining ijtimoiy, gumanitar hamda texnik sohalaridagi ilmiy izlanishlari tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Ayol olimalarning ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasi, ularning ilmiy faoliyatidagi asosiy bosqichlar, mustaqillik davrida yaratilgan imkoniyatlar va mavjud muammolar yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy davrda ayol olimalarning ilmiy salohiyatini oshirish yo'llari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ayol olimalar, ilmiy rahbarlik, innovatsion boshqaruv, gender tenglik, ilmiy salohiyat, ilmiy yetakchilik, O'zbekiston.

Abstract: This article provides a historical analysis of the scientific research conducted by women scholars of Uzbekistan in the social, humanitarian, and technical fields. The study highlights the contribution of women scholars to the development of science, the main stages of their scientific activity, the opportunities created during the period of independence, and the existing challenges. Furthermore, the article examines ways to enhance the scientific potential of women scholars in the contemporary context.

Keywords: female scientists, scientific leadership, innovation management, gender equality, research capacity, academic governance, Uzbekistan.

Аннотация: В данной статье с исторической точки зрения анализируются научные исследования женщин-учёных Узбекистана в социальных, гуманитарных и технических сферах. Освещается вклад женщин-учёных в развитие науки, основные этапы их научной деятельности, возможности, созданные в период независимости, а также существующие проблемы. Кроме того, анализируются пути повышения научного потенциала женщин-учёных в современных условиях.

Ключевые слова: женщины-учёные, научное руководство, инновационное управление, гендерное равенство, научный потенциал, лидерство, Узбекистан.

KIRISH

Ilm-fan taraqqiyotida ayol olimalarning o'rni va roli har doim muhim bo'lib kelgan. O'zbekiston hududida qadimdan ilmga e'tibor kuchli bo'lib, ayollar ham ilmiy faoliyatda ishtirok etgan. Ayniqsa, XX asr va mustaqillik yillarida ayol olimalarning ijtimoiy, gumanitar va texnik sohalaridagi faolligi sezilarli darajada oshdi. Ushbu maqolaning maqsadi — O'zbekiston ayol olimalarining ilmiy izlanishlarini tarixiy jarayonlar asosida tahlil qilish va ularning ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasini yoritishdan iborat.

Tadqiqot jarayonida tarixiylik va tizimli tahlil, qiyosiy taqqoslash, manbalarni tahlil qilish hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, ayol olimalarning ilmiy faoliyatiga oid statistik va nazariy materiallar tahlil qilindi. O'zbekiston ayol olimalari tarix, falsafa, sotsiologiya, filologiya, pedagogika kabi gumanitar va ijtimoiy fanlarda muhim ilmiy tadqiqotlar olib borgan[1, B.13].

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ayollar ilmiy muassasalar, oliy ta'lim tizimida faol ishtirok eta boshladi. Ularning tadqiqotlari milliy qadriyatlar, jamiyat taraqqiyoti, ta'lim-tarbiya masalalariga bag'ishlandi. Mustaqillik yillarida ayol olimalar tomonidan milliy tarixni qayta o'rganish, madaniy merosni tadqiq etish va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilishga qaratilgan ilmiy ishlar salmog'i oshdi. Texnik sohalarida ayol olimalarning o'rni [2, B.34].

Texnik fanlar sohasida ayol olimalarning ishtiroki nisbatan kechroq shakllangan bo'lsa-da, bugungi kunda muhandislik, axborot texnologiyalari, energetika va tabiiy fanlar yo'nalishlarida ularning hissasi ortib bormoqda. Davlat tomonidan yaratilgan shart-sharoitlar ayollarning texnik sohalarida ilmiy izlanish olib borishiga keng imkoniyatlar yaratdi.

TADQIQOT VA O'RGANILGANLIK DARAJASI

Jahon ilm-fani tarixida ayol olimlarning o'rni tobora kuchayib borayotgan bir davrda ularning milliy ilmiy maktablar rivojiga qo'shgan hissasini tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston ilm-fani taraqqiyotida ayol olimalar ijtimoiy, gumanitar hamda texnik fanlar sohasida samarali ilmiy izlanishlar olib borgan va olib bormoqda. Ayniqsa, mustaqillik yillarida gender tenglik masalalariga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilishi ayol

olimalarning ilmiy faolligini sezilarli darajada oshirdi. Mazkur maqolada O'zbekiston ayol olimalarining ilmiy faoliyati tarixiy bosqichlar asosida tahlil qilinib, ularning ijtimoiy-gumanitar va texnik fanlar rivojiga qo'shgan hissasi ilmiy manbalar asosida yoritiladi [3, B.56].

O'zbekiston hududida ayollarning ilmiy faoliyati qadimiy Sharq sivilizatsiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, tarixiy manbalarda ayollarning madaniy va ilmiy jarayonlarda ishtiroki qayd etilgan. Biroq zamonaviy ilmiy faoliyat shakllari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tizimli ravishda rivojlandi. Sovet davrida ayollarning oliy ta'limga jalb etilishi natijasida ilmiy kadrlar tayyorlash tizimida ayollar soni ortdi. Bu davrda ayol olimalar asosan pedagogika, filologiya, tarix va tibbiyot sohalarida faoliyat yuritdi. Ilmiy manbalarga ko'ra, aynan gumanitar fanlar ayol olimlar uchun ilmiy maydonga kirish imkonini bergan asosiy sohalardan biri bo'lgan.

Mustaqillik davrida O'zbekiston ayol olimalari ijtimoiy va gumanitar fanlarda yangi ilmiy yondashuvlarni shakllantirdi. Tarix, falsafa, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, filologiya va pedagogika sohalarida olib borilgan tadqiqotlar milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash, jamiyatning ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini tahlil qilishga qaratildi [4, B.88].

Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, ayol olimalarning pedagogika va psixologiya sohalaridagi izlanishlari ta'lim tizimini takomillashtirish, innovatsion metodlarni joriy etishda muhim rol o'ynadi. Shuningdek, gender masalalari, ayollar ijtimoiy mavqeining oshishi, oilaviy munosabatlar va ijtimoiy institutlar faoliyatiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar jamiyat rivoji uchun muhim ilmiy xulosalarni shakllantirdi.

Texnik fanlar sohasida ayol olimalarning faolligi nisbatan kechroq shakllangan bo'lsa-da, hozirgi kunda bu yo'nalishda sezilarli yutuqlar kuzatilmoqda. Muhandislik, axborot texnologiyalari, kimyo, biologiya, energetika va qishloq xo'jaligi fanlari sohasida ayol olimalar ilmiy izlanishlar olib bormoqda. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, texnik sohalarda ayollarning kamroq bo'lishiga ijtimoiy stereotiplar va kasbiy yo'naltirish tizimidagi muammolar sabab bo'lgan. Biroq so'nggi yillarda davlat grantlari, ilmiy loyihalar va innovatsion dasturlar ayol olimalarning ushbu sohalardagi faolligini oshirishga xizmat qilmoqda [5, B.98].

O'zbekiston Respublikasida ilm-fan va gender tenglik masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Normativ-huquqiy hujjatlarda ayollarning ilmiy faoliyat bilan shug'ullanishi uchun teng imkoniyatlar yaratish belgilangan. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, grantlar, stipendiyalar va ilmiy loyihalarda ayol olimalarning faol ishtiroki ilm-fan rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, ilmiy faoliyatni oilaviy majburiyatlar bilan uyg'unlashtirish masalasi ayol olimlar uchun dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Bu esa ilmiy muhitda moslashuvchan yondashuvlarni talab etadi [6, B.75].

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston ayol olimalari ijtimoiy, gumanitar va texnik fanlar rivojida muhim o'rin egallaydi. Ularning ilmiy izlanishlari jamiyat taraqqiyoti, milliy ilmiy maktablarning shakllanishi va innovatsion rivojlanish jarayonlariga sezilarli hissa qo'shmoqda. Kelgusida ayol olimalarning ilmiy salohiyatini yanada rivojlantirish uchun tizimli qo'llab-quvvatlash, ilmiy infratuzilmani mustahkamlash va gender muvozanatini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

O'tkazilgan tarixiy-tahliliy tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston ayol olimalarining ijtimoiy, gumanitar hamda texnik sohalardagi ilmiy izlanishlari milliy ilm-fan taraqqiyotining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayol olimalarning ilmiy faoliyati jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari bilan uzviy bog'liq holda shakllangan bo'lib, har bir tarixiy davr ularning ilmiy imkoniyatlari va faoliyat yo'nalishlariga o'ziga xos ta'sir ko'rsatgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy va gumanitar fanlar ayol olimalarning ilmiy faoliyatga kirib kelishida asosiy maydon bo'lib xizmat qilgan. Ushbu sohalarda olib borilgan ilmiy izlanishlar milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash, jamiyatning ijtimoiy rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish hamda ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirishga xizmat qilgan. Ayol olimalarning pedagogika, filologiya, tarix, sotsiologiya va psixologiya yo'nalishlaridagi ilmiy ishlari jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda [7, B.75].

Texnik va tabiiy fanlar sohasida ayol olimalarning ilmiy faoliyati nisbatan kechroq shakllangan bo'lsa-da, mustaqillik yillarida yaratilgan huquqiy, institutsional va moddiy-texnik

sharoitlar ularning ushbu yo‘nalishlardagi ishtirokini sezilarli darajada kengaytirdi. Muhandislik, axborot texnologiyalari, energetika, kimyo va biologiya kabi sohalarda ayol olimlarning innovatsion tadqiqotlari mamlakatning ilmiy-texnik salohiyatini mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, tadqiqot davomida ayol olimlarning ilmiy faoliyatida mavjud muammolar ham aniqlandi. Jumladan, texnik fanlarda gender nomutanosibligi, ilmiy faoliyatni oilaviy majburiyatlar bilan uyg‘unlashtirishdagi qiyinchiliklar, ilmiy karyera bosqichlarida yetarli institutsional qo‘llab-quvvatlashning barcha hududlarda bir xil darajada emasligi kabi masalalar dolzarbligicha qolmoqda. Bu holat ayol olimlar uchun qulay va moslashuvchan ilmiy muhitni shakllantirish zaruratini ko‘rsatadi[8, B.62].

XULOSA

Umuman olganda, O‘zbekiston ayol olimlarining ilmiy salohiyatini yanada oshirish ilm-fan va jamiyat rivoji uchun muhim strategik vazifa hisoblanadi. Ilmiy grantlar va loyihalarda ayol olimlarning ishtirokini kengaytirish, yosh ayol tadqiqotchilarni qo‘llab-quvvatlash, xalqaro ilmiy hamkorlikni rivojlantirish hamda gender muvozanatini ta‘minlashga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar ayol olimlarning ilmiy faoliyatini yanada faollashtirishga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot natijalari O‘zbekiston ilm-fani tarixini o‘rganish, gender va ilm-fan masalalarini tahlil qilish hamda kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun nazariy-metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- 1.Xasanova N. M. *The relevance, achievements and challenges of women’s participation in STEM in Uzbekistan: Analysis and conclusions*. Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research, Vol. 3, No. 10 (2025), pp. 6-9. ([Web of Journals](#))
- 2.Ubaydullaeva Sh. A. *Participation of women in the development of the medical system in Uzbekistan*. Journal of Social Research in Uzbekistan (2022- 05- 11), pp. 117- 124. ([topjournals.uz](#))
- 3.Kong L., Usman M., Yue W., Yasmin F., Sokolova M. *Leadher: role of women leadership in shaping corporate innovation*. Humanities and Social Sciences Communications, 2024, №1. ([OYIIN](#))
- 4.Smith, H. Lawton & Co- editors. *Gender, Science and Innovation: New Perspectives*. Edward Elgar Publishing, 2020. ISBN 9781786438966. ([e-elgar.com](#))
- 5.Sowrirajan T., Whalen R., Uzzi B. *High- Impact Innovations and Hidden Gender Disparities in Inventor- Evaluator Networks*. (pre- print) arXiv (2024). ([arXiv](#))
- 6.Rosenberg J. L., Holincheck N., Fernández K., Dreyfus B. W., Wardere F., Stehle T., Butler T. *Role of Mentorship, Career Conceptualization, and Leadership in Developing Women’s Physics Identity and Belonging*. (pre- print) arXiv (2024). ([arXiv](#))
- 7.Nussbaum S. L. *Women in Leadership Positions and Firm Innovation: Are There Differences Between Countries?* Junior Management Science, Bd. 9, Nr. 4 (2024). ([jums.ub.uni-muenchen.de](#))
- 8.Aliyeva F. S. qizi. *History of Women’s Health in Uzbekistan*. Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research, Vol. 3, No. 4 (2025), pp. 99- 103. ([Web of Journals](#))

O‘ZBEK TILINING DAVLAT TILI SIFATIDA RIVOJLANISHI: IJTIMOIIY-MADANIY AHAMIYATI

Qurbonova Marg‘uba

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası
katta o‘qituvchisi, Qarshi
e-mail: qurbonova-m@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanish jarayoni tarixiy-genetik yondashuv asosida tahlil qilinadi. Til siyosatining shakllanish bosqichlari, uning

tarixiy ildizlari hamda mustaqillik davrida amalga oshirilgan islohotlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, o'zbek tilining jamiyat hayotidagi ijtimoiy-madaniy ahamiyati, milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: *o'zbek tili, davlat tili, til siyosati, tarixiy-genetik yondashuv, milliy identitet, madaniyat, mustaqillik, ijtimoiy ahamiyat.*

Аннотация. *В данной статье анализируется процесс развития узбекского языка как государственного языка на основе историко-генетического подхода. Рассматриваются этапы формирования языковой политики, её исторические корни, а также реформы, реализованные в период независимости. Особое внимание уделяется социально-культурной роли узбекского языка и его значению в формировании национальной идентичности.*

Ключевые слова: *узбекский язык, государственный язык, языковая политика, историко-генетический подход, национальная идентичность, культура, независимость, социальная значимость.*

Abstract. *This article analyzes the development of the Uzbek language as a state language based on a historical-genetic approach. It examines the stages of language policy formation, its historical roots, and the reforms implemented during the period of independence. Special attention is given to the socio-cultural role of the Uzbek language and its significance in shaping national identity.*

Keywords: *Uzbek language, state language, language policy, historical-genetic approach, national identity, culture, independence, socio-cultural significance.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida mustaqillikning qo'lga kiritilishi til siyosatining tubdan yangilanishi va milliy tilning maqomini mustahkamlash uchun keng imkoniyatlar yaratdi. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi nafaqat huquqiy jihatdan, balki ijtimoiy, madaniy va siyosiy jihatdan ham muhim tarixiy voqea bo'lib, u milliy o'zlikni tiklash yo'lida muhim bosqich sifatida e'tirof etiladi. Mustaqillikdan keyingi davrda til siyosati davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanib, tilni rivojlantirish, uni jamiyat hayotining barcha sohalarida keng qo'llash, shuningdek, zamonaviy talablar asosida takomillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi [1, 27-b.]. Sovet davrida til siyosati markazlashgan tizimga asoslangan bo'lib, bu davrda rus tilining ustuvor mavqega ega bo'lishi o'zbek tilining ayrim funksiyalarining cheklanishiga olib kelgan. Shu bois mustaqillik arafasida va undan keyin milliy tilni tiklash, uning maqomini mustahkamlash va ijtimoiy hayotdagi rolini oshirish dolzarb vazifaga aylandi. Mustaqillik yillarida olib borilgan til siyosati natijasida o'zbek tilining davlat boshqaruvi, ta'lim, ilm-fan, ommaviy axborot vositalari va boshqa sohalaridagi mavqei sezilarli darajada mustahkamlandi [2, 95-b.].

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanish jarayonini tarixiy-genetik yondashuv asosida kompleks tahlil qilish, shuningdek, uning ijtimoiy-madaniy ahamiyatini ilmiy asosda yoritish zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilining davlat tili sifatida shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini tarixiy izchillikda o'rganish hamda uning jamiyatdagi o'rni va funksiyalarini aniqlashdan iborat.

Shu bilan birga, tadqiqot quyidagi vazifalarni hal etishni nazarda tutadi: o'zbek tilining tarixiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish; mustaqillik davrida amalga oshirilgan til siyosatining asosiy yo'nalishlarini o'rganish; tilning milliy identitetni shakllantirishdagi rolini yoritish; hamda uning ijtimoiy-madaniy ahamiyatini ilmiy asosda baholash [3, 9-b.]. Umuman olganda, o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi nafaqat lingvistik jarayon, balki milliy tiklanish, madaniy merosni saqlash va jamiyatning ma'naviy taraqqiyotini ta'minlash bilan chambarchas bog'liq kompleks hodisa sifatida qaraladi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi, uning tarixiy-genetik asoslari hamda ijtimoiy-madaniy ahamiyati masalalari ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan bo'lib, ushbu muammo turli yo'nalishdagi tadqiqotlar — tarixiy, lingvistik, sotsiolingvistik va siyosiy-huquqiy yondashuvlar doirasida o'rganilgan. Mazkur mavzuga oid adabiyotlarni tahlil qilish

jarayonida mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlar va metodologik yondashuvlar muhim o'rin tutadi. Avvalo, o'zbek tilining davlat tili sifatida maqom olishi va rivojlanishiga oid masalalar mustaqillikdan keyingi davrda O'zbekiston olimlari tomonidan keng tadqiq etilgan. Til siyosati, davlat tili maqomi va uning huquqiy asoslari masalalari O'zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari hamda ilmiy ishlarda chuqur tahlil qilingan. Bu borada tilning jamiyat hayotidagi o'rni, uning funksional kengayishi va ijtimoiy integratsiya jarayonlaridagi roli alohida yoritiladi [4, 32-b.]. Tarixiy-genetik yondashuv asosida olib borilgan tadqiqotlarda o'zbek tilining turkiy tillar oilasidagi o'rni, uning shakllanish bosqichlari va evolyutsion rivojlanishi ko'rib chiqiladi. Ushbu yo'nalishdagi ishlar tilning qadimgi turkiy davrdan boshlab hozirgi zamonaviy shakligacha bo'lgan taraqqiyotini tarixiy manbalar va lingvistik dalillar asosida yoritadi. Shuningdek, o'zbek adabiy tilining shakllanishida mumtoz adabiyot, xususan, Alisher Navoiy merosi alohida ahamiyatga ega ekanligi ilmiy adabiyotlarda qayd etiladi. Sotsiolingvistik tadqiqotlarda esa til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, tilning ijtimoiy funksiyalari, uning milliy identitetni shakllantirishdagi roli keng tahlil qilingan. Ushbu yo'nalishdagi ishlarda til siyosatining ijtimoiy omillari, tilning prestiji, uning ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari va davlat boshqaruvidagi qo'llanilishi masalalari o'rganiladi. Xususan, tilning ijtimoiy integratsiya va madaniy birlikni ta'minlashdagi funksiyasi ilmiy jihatdan asoslab beriladi [5, 63-b.]. Shuningdek, xorijiy ilmiy adabiyotlarda ham til siyosati va davlat tili masalalari umumiy lingvistika va siyosiy lingvistika doirasida tahlil qilingan bo'lib, bu tadqiqotlarda tilning davlat qurilishi, milliy identitet va globalizatsiya jarayonlari bilan bog'liqligi ko'rsatib o'tiladi. Umumiy nazariy yondashuvlarda til siyosati ko'p hollarda davlatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy strategiyasining ajralmas qismi sifatida talqin etiladi.

Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi masalasi kompleks xarakterga ega bo'lib, u tarixiy, huquqiy, ijtimoiy va madaniy omillar uyg'unligida shakllangan. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotlarda til siyosatining amaliy jihatlari, uning zamonaviy globallashtirish sharoitidagi rivojlanish tendensiyalari yetarlicha chuqur o'rganilmaganligi kuzatiladi. Mazkur holat ushbu mavzuni yanada chuqurroq ilmiy tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi [6, 76-b.].

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili o'zbek tilining davlat tili sifatidagi rivojlanishi ko'p qirrali ilmiy muammo ekanligini va uni tarixiy-genetik hamda ijtimoiy-madaniy yondashuvlar uyg'unligida o'rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi tarixiy-genetik yondashuv va ijtimoiy-madaniy tahlil asosida kompleks o'rganiladi. Tadqiqot metodologiyasi lingvistik, tarixiy, sotsiolingvistik hamda qiyosiy tahlil usullarining uyg'unligiga tayanib, muammoni ko'p qirrali ilmiy yondashuv orqali yoritishga qaratilgan.

Avvalo, tarixiy-genetik metod tadqiqotning asosiy metodologik poydevorini tashkil etadi. Ushbu metod orqali o'zbek tilining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy manbalar, yozma yodgorliklar hamda ilmiy adabiyotlar asosida o'rganiladi. Tilning qadimgi turkiy davrdan boshlab hozirgi zamonaviy holatigacha bo'lgan evolyutsiyasi tahlil qilinib, uning strukturaviy va funksional o'zgarishlari aniqlanadi [7, 24-b.]. Shuningdek, tadqiqotda sotsiolingvistik yondashuv muhim o'rin egallaydi. Bu yondashuv til va jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqalarni, tilning ijtimoiy funksiyalarini, uning davlat boshqaruvi, ta'lim tizimi, ommaviy kommunikatsiya va madaniy hayotdagi rolini o'rganishga imkon beradi. Sotsiolingvistik tahlil orqali til siyosatining jamiyatdagi ta'siri, tilning prestiji va uning milliy identitetni shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Qiyosiy-tahliliy metod orqali o'zbek tilining rivojlanish jarayoni boshqa tillar bilan qiyosiy jihatdan o'rganiladi. Bu metod til siyosatining umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, turli tarixiy davrlarda tilga bo'lgan yondashuvlarni solishtirish imkonini beradi. Ayniqsa, mustaqillikdan oldingi va keyingi davr til siyosati o'rtasidagi farqlar qiyosiy tahlil asosida yoritiladi [8, 111-b.]. Bundan tashqari, tadqiqotda tavsifiy (deskriptiv) metod ham qo'llanilib, o'zbek tilining hozirgi holati, uning funksional imkoniyatlari, davlat tili sifatida qo'llanilish ko'lamli tizimli ravishda tavsiflanadi. Ushbu metod tilning amaldagi holatini aniq va izchil yoritishga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida analiz va

sintez usullari keng qo'llaniladi. Analiz yordamida muammo tarkibiy qismlarga ajratilib, har bir jihat alohida o'rganiladi; sintez orqali esa olingan natijalar umumlashtirilib, yaxlit ilmiy xulosalar shakllantiriladi. Bu esa tadqiqotning nazariy va amaliy jihatdan asoslanganligini ta'minlaydi [9, 46-b.].

Shuningdek, mantiqiy umumlashtirish, induksiya va deduksiya usullari orqali mavjud ilmiy qarashlar tizimlashtiriladi hamda yangi xulosalar ishlab chiqiladi. Induksiya alohida faktlar asosida umumiy xulosalarga kelishga imkon bersa, deduksiya umumiy nazariy qoidalardan konkret holatlarni tahlil qilishda qo'llaniladi.

Umuman olganda, tadqiqot metodologiyasi kompleks va integrativ xarakterga ega bo'lib, u tarixiy-genetik, sotsiolingvistik, qiyosiy va tavsifiy yondashuvlar uyg'unligida amalga oshiriladi. Ushbu metodlar o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanish jarayonini har tomonlama, ilmiy asosda va tizimli tarzda tahlil qilish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishini tarixiy-genetik va ijtimoiy-madaniy yondashuvlar asosida tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ushbu jarayon murakkab va ko'p bosqichli evolyutsion xususiyatga ega bo'lib, u tarixiy sharoitlar, siyosiy omillar va jamiyat ehtiyojlari bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Ilmiy adabiyotlar va normativ-huquqiy manbalar tahlili natijasida til siyosatining rivojlanishi bir necha asosiy bosqichlarda kechganligi aniqlanadi.

Birinchii bosqichda, ya'ni mustaqillikka qadar bo'lgan davrda o'zbek tilining ijtimoiy funksiyalari ma'lum darajada cheklangan bo'lib, rus tilining ustuvor mavqei kuzatilgan. Bu holat tilning davlat boshqaruvi, ilm-fan va ta'lim tizimidagi qo'llanish doirasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Natijada o'zbek tilining ayrim funksional imkoniyatlari qisqargan va uning rivojlanishida ma'lum uzilishlar yuzaga kelgan [10, 25-b.].

Ikkinchi bosqich mustaqillik davri bilan bog'liq bo'lib, bu davrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi til siyosatida tub burilish yasadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va "Davlat tili to'g'risida"gi qonun tilning huquqiy maqomini mustahkamladi va uning jamiyat hayotidagi o'rnini kengaytirdi. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, aynan shu davrdan boshlab o'zbek tilining davlat boshqaruvi, qonunchilik, ta'lim va ommaviy axborot vositalarida qo'llanishi bosqichma-bosqich kengaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqillik yillarida olib borilgan til siyosati natijasida o'zbek tilining funksional imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. Jumladan, davlat organlarida ish yuritishning o'zbek tiliga o'tkazilishi, ta'lim tizimida ona tilida o'qitishning kengaytirilishi va ilmiy terminologiyaning rivojlanishi tilning ijtimoiy nufuzini oshirdi. Bu jarayon tilning nafaqat kommunikativ, balki integrativ va identifikatsion funksiyalarini ham kuchaytirdi [11, 67-b.].

Sotsiolingvistik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, til milliy identitetni shakllantirishning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi. Islom Karimov asarlarida ham tilning milliy o'zlikni mustahkamlashdagi roli alohida ta'kidlanib, u xalq ma'naviyatining ajralmas qismi sifatida talqin qilinadi. Ilmiy adabiyotlarda ham tilning jamiyatdagi prestiji, uning ijtimoiy birlashtiruvchi funksiyasi va madaniy uzluksizlikni ta'minlashdagi o'rni keng yoritilgan.

Shuningdek, lotin yozuviga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni til siyosatining muhim natijalaridan biri sifatida baholanadi. Bu islohot o'zbek tilining zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimlariga moslashuvini ta'minlab, uning xalqaro integratsiya jarayonlaridagi ishtirokini osonlashtirdi. Ilmiy manbalar asosida olib borilgan tahlil o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi izchil va kompleks jarayon ekanligini ko'rsatadi. Bu jarayon tarixiy ildizlarga tayangan holda, mustaqillik sharoitida tizimli til siyosati orqali amalga oshirilib, bugungi kunda milliy o'zlikni mustahkamlash va ijtimoiy-madaniy taraqqiyotni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

XULOSA

Olib borilgan tahlillar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi murakkab tarixiy jarayon bo'lib, u tarixiy-genetik ildizlar, ijtimoiy-siyosiy sharoitlar hamda mustaqillik davrida amalga oshirilgan izchil til siyosati bilan uzviy bog'liqdir. Tadqiqot natijalari o'zbek tilining shakllanishi va taraqqiyoti bir necha tarixiy bosqichlardan

o'tganini, har bir bosqich tilning strukturaviy, funksional va ijtimoiy jihatdan rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatganini tasdiqlaydi. Tarixiy-genetik yondashuv asosida o'rganish o'zbek tilining turkiy tillar tizimida shakllanganligini, uning rivojlanishida qadimgi yozma yodgorliklar, mumtoz adabiyot va turli madaniy an'analarning muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, sovet davrida til siyosatining markazlashgan xarakteri natijasida o'zbek tilining ayrim funksional imkoniyatlari cheklangan bo'lsa-da, mustaqillik yillarida bu cheklovlarni bartaraf etish va tilni har tomonlama rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Mustaqillik davrida o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi uning ijtimoiy maqomini tubdan o'zgartirdi va til siyosatining yangi bosqichini boshlab berdi. Amalga oshirilgan islohotlar natijasida o'zbek tilining davlat boshqaruvi, ta'lim tizimi, ilm-fan, ommaviy axborot vositalari va boshqa sohalaridagi qo'llanish doirasi sezilarli darajada kengaydi. Bu esa tilning nafaqat kommunikativ vosita, balki milliy o'zlikni ifodalovchi asosiy omil sifatidagi ahamiyatini yanada oshirdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilining rivojlanishida til siyosati hal qiluvchi rol o'ynaydi. Til siyosati orqali davlat tilining huquqiy asoslari mustahkamlanadi, uning ijtimoiy funksiyalari kengaytiriladi hamda jamiyatda tilga bo'lgan munosabat shakllanadi. Bu jarayonda milliy identitetni mustahkamlash, madaniy merosni asrab-avaylash va avlodlarga yetkazish kabi muhim vazifalar amalga oshiriladi.

Umuman olganda, o'zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi nafaqat lingvistik, balki keng qamrovli ijtimoiy-madaniy jarayon sifatida qaraladi. U milliy o'zlikni shakllantirish, jamiyatni birlashtirish va madaniy uzluksizlikni ta'minlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023.
3. O'zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni. – Toshkent, 1989 (o'zgartirish va qo'shimchalar bilan).
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
5. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston, 2011.
6. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. – Toshkent: O'zbekiston, 1996.
7. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2007.
8. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2012.
9. O'rinboyev B., Qo'ng'urov R. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
10. Rasulov R. O'zbek tilshunosligi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
11. Jo'rayev N. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2011.

O'zbekistonda til siyosati va davlat tilining ijtimoiy funksiyalari: zamonaviy tendensiyalar tahlili

Qurbonova Marg'uba Boltayevna

Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti v.b.dotsenti

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada O'zbekistonda davlat tili siyosatining shakllanishi va zamonaviy rivojlanish yo'nalishlari hamda o'zbek tilining milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda davlat tiliga oid normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, “Davlat tili haqida”gi Qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son Farmoni hamda 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni asosiy manba sifatida o'rganildi. Shuningdek, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ishoqxon Ibrat va boshqa mutafakkirlarning til haqidagi qarashlari tahliliy material sifatida foydalanildi. Tadqiqot natijasida davlat tili siyosatining asosiy yo'nalishlari o'zbek tilining ijtimoiy hayotdagi qo'llanish doirasini kengaytirish, ta'lim va ilm-fan tili sifatidagi mavqeini mustahkamlash, tilning sofligi va boyligini*

ta'minlash, zamonaviy axborot texnologiyalariga integratsiyalash hamda xalqaro nufuzini oshirish bilan bog'liqligi aniqlandi.

Kalit so'zlar: davlat tili, o'zbek tili, til siyosati, milliy o'zlik, milliy tafakkur, til va jamiyat, til taraqqiyoti, davlat tili maqomi.

Abstract. *This article analyzes the development of language policy in Uzbekistan and the role of the Uzbek language in shaping national identity. The study examines legal and policy documents related to the status and development of the state language, particularly the Law "On the State Language", Presidential Decree No. PF-5850 of October 21, 2019, and Presidential Decree No. PF-6084 of October 20, 2020. The linguistic and cultural views of Alisher Navoi, Abdulla Avloni, Mahmudhoja Behbudi and Ishoqxon Ibrat are also considered. The findings indicate that contemporary language policy focuses on expanding the use of Uzbek in public life, strengthening its role in education and science, preserving and enriching the language, integrating it into information technologies, and increasing its international prestige.*

Keywords: state language, Uzbek language, language policy, national identity, national thinking, language and society, language development.

Аннотация. *В статье анализируются развитие государственной языковой политики в Узбекистане и роль узбекского языка в формировании национальной идентичности. В качестве основных источников исследованы нормативно-правовые документы, регулирующие статус и развитие государственного языка, в частности Закон «О государственном языке», Указ Президента Республики Узбекистан № УП-5850 от 21 октября 2019 года и Указ № УП-6084 от 20 октября 2020 года. Также рассматриваются взгляды Алишера Навои, Абдуллы Авлони, Махмудходжи Бехбуди и Исхокхона Ибрата на роль родного языка. Результаты исследования показывают, что современная языковая политика направлена на расширение сфер применения узбекского языка, повышение его статуса как языка образования и науки, сохранение и обогащение языковых ресурсов, интеграцию в информационные технологии и повышение международного авторитета.*

Ключевые слова: государственный язык, узбекский язык, языковая политика, национальная идентичность, национальное мышление, язык и общество, развитие языка.

KIRISH

Til jamiyatning tarixiy, madaniy va ijtimoiy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim ijtimoiy hodisalardan biridir. Har bir xalqning milliy o'zligi, tarixiy xotirasi, ma'naviy qadriyatlari va madaniy tajribasi uning tili orqali avloddan avlodga uzatiladi. Shu sababli tilning jamiyatdagi mavqei va undan foydalanish imkoniyatlarini tartibga solish masalasi davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston sharoitida davlat tilining huquqiy maqomini mustahkamlash va o'zbek tilining ijtimoiy hayotdagi qo'llanish doirasini kengaytirish masalalari mustaqillik yillarida izchil rivojlanib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni o'zbek tilining davlat tili sifatidagi huquqiy maqomini belgilab bergan muhim huquqiy asoslardan biridir. Mazkur qonun davlat tilining davlat boshqaruvi, ta'lim, madaniyat, hujjatchilik va boshqa ijtimoiy sohalarda qo'llanishi uchun huquqiy zamin yaratdi. Keyingi yillarda O'zbekistonda davlat tilini rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratilib, til siyosatini takomillashtirishga qaratilgan qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni davlat tilining jamiyatdagi mavqeini yanada mustahkamlashga qaratilgan muhim huquqiy hujjatlardan biri bo'ldi. 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmon bilan esa 2020–2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Ushbu hujjatlarda davlat tilining qo'llanish doirasini kengaytirish, o'zbek tilining ta'lim va ilm-fandagi mavqeini mustahkamlash, terminologiyani takomillashtirish, tilni raqamli texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish hamda xalqaro nufuzini oshirish kabi ustuvor vazifalar belgilangan.

Davlat tilini rivojlantirish jarayonida tilning milliy xususiyatlarini saqlash va uning zamonaviy ijtimoiy ehtiyojlarga mos ravishda takomillashuvi o'rtasidagi munosabat alohida ilmiy

e'tiborni talab etadi. Xususan, o'zbek tilining lug'at tarkibida tarixiy jihatdan shakllangan arabcha, forsha, ruscha va boshqa tillardan o'zlashgan birliklarning mavjudligi til taraqqiyoti va til sofliqi masalalarini ilmiy jihatdan qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Tilning tabiiy rivojlanish jarayonini hisobga olmasdan, barcha o'zlashmalarni til uchun nomaqbul birliklar sifatida baholash ilmiy jihatdan biryoqlama yondashuvga olib kelishi mumkin. Davlat tili siyosatining yana bir muhim jihati ko'p tillilik sharoitida o'zbek tilining maqomini mustahkamlash masalasidir. O'zbekistonda turli millat va elatlar vakillari istiqomat qilishi sababli davlat tilini rivojlantirish bilan bir qatorda boshqa tillarning ham huquqiy va ijtimoiy imkoniyatlarini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy til siyosatini davlat tilining mavqeini mustahkamlash va lingvistik xilma-xillikni ta'minlash o'rtasidagi muvozanat asosida o'rganish dolzarb ilmiy masalalardan biridir.

O'zbek tilining milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rni ham davlat tiliga oid siyosatning mazmunini anglashda muhim ahamiyatga ega. Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy va Ishoqxon Ibrat kabi mutafakkirlarning til haqidagi qarashlarida ona tilining milliy tafakkur, ma'naviyat va madaniyatni saqlashdagi o'rni alohida ta'kidlangan. Mazkur tarixiy qarashlar bugungi davlat tili siyosatining ma'naviy va madaniy asoslarini tushunishga yordam beradi. Shundan kelib chiqib, ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekistonda davlat tili siyosatining shakllanishi va zamonaviy rivojlanish yo'nalishlarini tahlil qilish, shuningdek, o'zbek tilining milliy o'zlikni saqlash va jamiyatdagi ijtimoiy funksiyalarini rivojlantirishdagi o'rnini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi:

- O'zbekistonda davlat tili siyosatining huquqiy asoslarini tahlil qilish;
- zamonaviy til siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlarini aniqlash;
- davlat tilining jamiyatdagi ijtimoiy funksiyalarini o'rganish;
- o'zbek tilining milliy o'zlik va milliy tafakkur bilan bog'liqligini tahlil qilish;
- til taraqqiyoti va o'zlashma birliklar o'rtasidagi munosabatni yoritish;
- davlat tilini rivojlantirish va mamlakatdagi lingvistik xilma-xillik o'rtasidagi munosabatni ko'rib chiqish.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning asosiy materiallarini O'zbekistonda davlat tili siyosatini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar, til va milliy o'zlik masalalariga bag'ishlangan ilmiy-adabiy manbalar hamda mutafakkirlarning til haqidagi qarashlari tashkil etdi.

Normativ-huquqiy manbalar tahlilida davlat tilining jamiyatdagi mavqeini mustahkamlashga qaratilgan huquqiy va institutsional vazifalar o'rganildi. Tarixiy-tahliliy metod yordamida Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy va Ishoqxon Ibrat kabi mutafakkirlarning ona tili va ko'p tillilik haqidagi qarashlari ko'rib chiqildi. Qiyosiy tahlil orqali ona tilini asrash, tilni boyitish va boshqa tillarni o'rganish o'rtasidagi munosabatga e'tibor qaratildi. Kontent-tahlil asosida davlat tiliga oid hujjatlarda belgilangan ustuvor vazifalar guruhlashtirildi..

Tadqiqot natijalari O'zbekistonda zamonaviy til siyosati faqat davlat tilidan foydalanish doirasini belgilash bilan cheklanmasligini ko'rsatadi. U o'zbek tilini rivojlantirish, uning ijtimoiy nufuzini oshirish, ta'lim va ilm-fandagi mavqeini mustahkamlash, tilning raqamli muhitdagi imkoniyatlarini kengaytirish kabi kompleks vazifalarni qamrab oladi. 2020–2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyada davlat tilidan mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida to'liq va to'g'ri foydalanish, ta'lim tizimida davlat tilini o'qitishni takomillashtirish, o'zbek tilining ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish, til sofliqini saqlash va uni boyitish, axborot texnologiyalariga integratsiya qilish hamda xalqaro miqyosdagi mavqeini oshirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Shuningdek, davlat tilini rivojlantirish bilan bir qatorda O'zbekistonda yashovchi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish uchun sharoit yaratish ham davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rsatilgan.

Til milliy o'zlikni anglashning muhim vositalaridan biridir. Insonning tarixiy xotirasi, madaniy tajribasi, urf-odatlar va qadriyatlar til orqali avloddan avlodga uzatiladi. Abdulla Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida til va adabiyotni millat hayotining muhim ko'rsatkichi

sifatida baholagan. Mazkur qarash ona tilining faqat aloqa vositasi emas, balki milliy madaniyat va ma'naviy merosni saqlovchi omil ekanligini ko'rsatadi. Alisher Navoiy ijodida ham tilga e'tibor alohida o'rin tutadi. Uning til va so'z haqidagi qarashlari turkiy tilning adabiy va ilmiy imkoniyatlarini namoyon etishga xizmat qilgan. Demak, ona tiliga bo'lgan munosabatni faqat tilshunoslik masalasi sifatida emas, balki milliy madaniy identifikatsiyaning tarkibiy qismi sifatida baholash mumkin.

Til tafakkurni ifodalash va shakllantirishning asosiy vositalaridan biridir. Inson o'zining ijtimoiy tajribasi, bilim va qarashlarini til vositasida ifodalaydi. Shu jihatdan milliy til milliy tafakkurning shakllanishida ham muhim rol o'ynaydi.

O'zbek mutafakkirlari ijodida til, tafakkur va milliy o'zlik masalalarining o'zaro bog'liqligi ko'p bora ta'kidlangan. Alisher Navoiy va Abdulla Avloniy qarashlarida tilning inson va jamiyat hayotidagi ma'naviy ahamiyati alohida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy davlat tili siyosatining ta'lim va ilm-fan yo'nalishlariga e'tibor qaratishi ham shu jihatdan muhimdir. Chunki davlat tilining ilm-fan tili sifatidagi imkoniyatlarini kengaytirish uning faqat kundalik muloqot vositasi emas, balki bilim ishlab chiqarish va ilmiy kommunikatsiya vositasi sifatidagi mavqeini mustahkamlaydi. O'zbek tilining rivojlanish tarixida boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarning salmoqli o'rni mavjud. Arab, fors-tojik, rus va boshqa tillardan o'zlashgan birliklar o'zbek tilining lug'at tarkibini boyitgan. Shu sababli til sofligi tushunchasini barcha o'zlashmalarni mexanik ravishda chiqarib tashlash sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan asosli emas. Til taraqqiyoti tarixiy va ijtimoiy jarayon bo'lib, turli xalqlar o'rtasidagi madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalar natijasida lug'at tarkibining boyib borishi tabiiy hodisadir.

Mahmudxo'ja Behbudiy ham til taraqqiyotida boshqa tillardan so'z olishning muqarrarligini ta'kidlagan. Bu fikr bugungi til siyosatida ham muhim nazariy masalalardan biri bo'lgan tilni asrash va uni boyitish o'rtasidagi muvozanatni ko'rsatadi. Shu jihatdan davlat tilining sofligini ta'minlash uning rivojlanishini cheklash emas, balki yangi tushunchalarni o'zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida ifodalash, terminologiyani tartibga solish va adabiy til me'yorlarini takomillashtirish bilan birgalikda olib borilishi lozim. Ko'p tillilik zamonaviy jamiyatning muhim xususiyatlaridan biridir. O'zbekiston tarixida ham ko'p tillilik an'anasi mavjud bo'lib, Abu Nasr Forobiy, Alisher Navoiy va boshqa allomalar bir necha tillarni bilganlari bilan ajralib turgan. Ishoqxon Ibratning til o'rganishga oid qarashlarida ham boshqa tillarni bilish bilan bir qatorda ona tiliga hurmat masalasi alohida o'rin tutadi.

Demak, davlat tilini rivojlantirish boshqa tillarni o'rganish yoki ulardan foydalanishni inkor etmaydi. Aksincha, zamonaviy til siyosatida davlat tilining mavqeini mustahkamlash bilan birga mamlakatdagi boshqa millat va elatlar tillarini rivojlantirish uchun sharoit yaratish masalasi ham nazarda tutilgan.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari O'zbekistonda davlat tili siyosatining mazmuni bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishlardan tashkil topishini ko'rsatdi. Birinchidan, davlat tilining huquqiy maqomini amaliy jihatdan mustahkamlash masalasi mavjud. Ikkinchidan, o'zbek tilining ta'lim va ilm-fan tili sifatidagi imkoniyatlarini kengaytirish vazifasi ilgari surilgan. Uchinchidan, tilning lug'at tarkibini boyitish, terminologiyani rivojlantirish va adabiy me'yorlarni takomillashtirishga e'tibor qaratilgan. To'rtinchidan, o'zbek tilini raqamli texnologiyalar va zamonaviy kommunikatsiya vositalariga integratsiya qilish davlat tilining yangi ijtimoiy funksiyalarini shakllantirmoqda. Mazkur yo'nalishlar ona tilining milliy o'zlikni saqlashdagi tarixiy vazifasi bilan zamonaviy davlat boshqaruvi va ijtimoiy kommunikatsiya ehtiyojlarini bog'laydi. Shu bilan birga, til siyosatining samaradorligi faqat normativ-huquqiy hujjatlarning mavjudligi bilan emas, balki ularning amaliy ijrosi, ta'lim sifati, ilmiy terminologiyaning rivoji, davlat tilidagi zamonaviy axborot resurslarining ko'payishi va jamiyatning til madaniyati bilan ham belgilanadi. Shundan kelib chiqib, davlat tilini rivojlantirish jarayonida ikki muhim vazifani uyg'unlashtirish zarur: bir tomondan, o'zbek tilining milliy va tarixiy xususiyatlarini asrash, ikkinchi tomondan esa uning zamonaviy fan, texnologiya, ta'lim va xalqaro kommunikatsiya ehtiyojlariga mos ravishda rivojlanishini ta'minlash.

XULOSA

Tadqiqot natijalari O'zbekistonda davlat tili siyosati o'zbek tilining jamiyatdagi mavqeini mustahkamlash, uning qo'llanish doirasini kengaytirish va zamonaviy taraqqiyot talablariga moslashtirishga qaratilganligini ko'rsatdi. 2019-yilgi PF-5850-son va 2020-yilgi PF-6084-son Prezident farmonlari asosida o'zbek tilini rivojlantirishning uzoq muddatli strategik yo'nalishlari shakllantirildi. Xususan, davlat tilining ijtimoiy hayotdagi qo'llanishini kengaytirish, ta'lim va ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish, til sofligini saqlash va boyitish, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga integratsiya qilish hamda xalqaro nufuzini oshirish muhim vazifalar sifatida belgilandi. O'zbek tili milliy o'zlik, tarixiy xotira, milliy tafakkur va madaniy merosning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu sababli davlat tili siyosatining asosiy vazifalaridan biri tilni faqat huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash emas, balki uning real ijtimoiy, ilmiy, ta'limiy va texnologik imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat.

Shuningdek, o'zbek tilining rivoji boshqa tillarning rivojlanishiga qarama-qarshi qo'yilmasligi kerak. Ko'p tillilik sharoitida davlat tilining mavqeini mustahkamlash va mamlakatdagi boshqa millat va elatlar tillarini rivojlantirish uchun imkoniyat yaratish bir-birini to'ldiruvchi jarayon sifatida qaralishi mumkin.

Umuman olganda, o'zbek tilining kelgusidagi taraqqiyoti davlat siyosati, ta'lim tizimi, ilm-fan, ommaviy kommunikatsiya, raqamli texnologiyalar va jamiyatning til madaniyati bilan uzviy bog'liq. Ona tilini asrash va rivojlantirish uning tarixiy merosini saqlash bilan bir qatorda, uni zamonaviy bilim va kommunikatsiya makonining faol vositasiga aylantirishni ham talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6084-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni.
4. Navoiy, A. Til va nutq haqidagi hikmatlar.
5. Avloniy, A. *Turkiy guliston yoxud axloq*.
6. Behbudiy, M. Til va millat masalalariga oid maqolalar.
7. Ibrat, I. Til o'rganish va milliy ma'rifatga oid qarashlar.
8. Vohidov, E. *So'z latofati*. Toshkent, 2012.
9. "Mo'g'ullar imperiyasining umumiy tarixi". Parij, 1705.

БАХШИЧИЛИК САНЪАТИ ВА УНИНГ НАМОЯНДАЛАРИ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИДАН (СОВЕТ ДАВРИ МИСОЛИДА)

С. Б. Муртозова

Иқтисодиёт ва педагогика университети
"Тарих ва ижтимоий фанлар" кафедраси профессори

Аннотация: Мазкур мақолада совет даврида Ўзбекистон ҳудудида бахшичилик санъатининг ривожланиши жараёнлари, унинг ўзига хос анъаналари, ижодий услублари ва ижтимоий-маданий ҳаётда тутган ўрни, шунингдек, бахшиларнинг фольклор меросини асраб-авайлаш, авлоддан-авлодга етказиши ҳамда замон талаблари асосида такомиллаштириши борасидаги фаолияти тарихий манбалар ва илмий маълумотлар асосида ёритилади. Тадқиқотда совет мафқураси ва маданий сиёсати шароитида бахшичилик санъати вакиллари ижодий фаолияти, дostonчилик анъаналарининг

сақланиши ва ўзгариши, бахшиларнинг маданий тадбирлар, фольклор анжуманлари ва оммавий сахна жараёнларидаги иштироки таҳлил қилиниб, мазкур даврнинг бахшичилик санъати тараққиётига кўрсатган таъсири очиб берилди.

Таянч сўзлар: маданий мерос, анъана, миллий маънавият, созанда, фольклор, дўмбира, бахши, дoston, устоз, шогирд, намоянда, халқ оғзаки ижоди, фестивал, қўшиқ, қатагонлик сиёсати, чанқовуз, конкурс.

Аннотация: В статье на основе исторических источников и научных материалов освещаются процессы развития искусства бахши в Узбекистане в советский период, его самобытные традиции, творческие особенности и роль в общественно-культурной жизни, а также деятельность бахши по сохранению, передаче из поколения в поколение и дальнейшему совершенствованию фольклорного наследия в соответствии с требованиями времени. В исследовании анализируются творческая деятельность представителей искусства бахши в условиях советской идеологии и культурной политики, процессы сохранения и трансформации традиций дастанного исполнения, участие бахши в культурных мероприятиях, фольклорных собраниях и массовых сценических мероприятиях, а также раскрывается влияние данного периода на дальнейшее развитие искусства бахши.

Ключевые слова: культурное наследие, традиция, национальная духовность, музыкант, фольклор, домбра, бахши, дастан, наставник, представитель, деятель, устное народное творчество, фестиваль, песня, репрессивная политика, чанқуз, конкурс.

Abstract. This article examines, on the basis of historical sources and scholarly materials, the processes of development of the art of bakhshi in Uzbekistan during the Soviet period, its distinctive traditions, creative features, and role in socio-cultural life, as well as the activities of bakhshis in preserving, transmitting from generation to generation, and further developing the folklore heritage in accordance with the requirements of the period. The study analyzes the creative activities of representatives of the bakhshi tradition under Soviet ideology and cultural policy, the preservation and transformation of dastan performance traditions, the participation of bakhshis in cultural events, folklore gatherings, and public stage performances, and reveals the influence of this historical period on the subsequent development of the art of bakhshi.

Key words: cultural heritage, tradition, national spirituality, musician, folklore, dutar, chairman, follower, folklore, dombira, narrator, poem, master, student, specimen, festival, song, prohibition politic, sweaty, contest.

КИРИШ

Мамлакатимизда кейинги йилларда миллий анъаналар, қадриятлар, маданий меросни асраб-авайлаш, ёш авлодга бебаҳо анъанавий маънавий, маданий, номоддий меросимизни бекаму-кўст етказиш мақсадида олиб борилаётган ишлар кўлами юқори поғонага кўтарилмоқда.

Ҳар қайси халқнинг азалий тарихи ва маданияти энг аввало унинг оғзаки ижоди хусусан, фольклор санъатида, дoston ва эпосларида мужассам топган бўлиб, улар миллатнинг ўзлигини англаш, унинг ўзига хос миллий қадриятлари ва анъаналарини сақлаш ва ривожлантиришда бебаҳо манба ҳисобланади.

Материаллар ва методлар. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2018 йил 1 ноябрда қабул қилинган “Халқаро бахшичилик санъати фестивалини ўтказиш тўғрисида” ги қарорида таъкидланганидек, “...Ўзбек миллий бахшичилик ва дostonчилик санъатининг ноёб намуналарини асраб-авайлаш ва ривожлантириш, уни кенг тарғиб қилиш, ёш авлод қалбида ушбу санъат турига ҳурмат ва эътибор туйғуларини кучайтириш, турли халқлар ўртасидаги дўстлик ва биродарлик ришталарини мустаҳкамлаш, ижодий ҳамкорлик, маданий-маънавий муносабатлар доирасини халқаро миқёсда янада кенгайтириш” каби масалалар ўз аксини топган.

Халқ оғзаки ижодининг бахшичилик йўналишида фаолият олиб борган намояндаларнинг фаолиятини ўрганиш, яқин тарихда, яъни, совет даврида ушбу санъат тури ва намояндаларига бўлган муносабатни ёритиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Совет даврида ҳам дostonчилик анъаналари ривожлантирилиб, янги-янги дoston ва термалар билан бойитилди. Бу даврда Шеробод-Бойсун, Чирокчи дostonчилик мактаби вакиллари сермахсул ижод қилди. Сурхондарёлик Шоберди Болтаев, Абдуназар Поёнов, Улаш Ғози ўғли, Шодмон Эгамберди, Рўзибой Турсунов, Йўлдош Сувонов кабилар бахшичилик санъати ривожига ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшди. Бу санъат тури айниқса Бойсуннинг Мунчок, Тўра, Тангимуш, Даштиғоз, Газа, Тоба, Бандихон, Кофрун каби қишлоқларида кенг тарқалди.

Қашқадарёлик бахшилардан Абдулла шоир Нурали ўғли, Қодир бахши, Қаҳҳор бахши, Тоғай бахши, Шомурод бахши, Азим шоир кабилар совет ҳукмронлиги шароитида дostonчилик анъаналарини кенг ёйиш йўлида хизмат қилди.

Совет даврида Абдулла шоир Нурали ўғли (1874-1957) бахшичилик санъати ривожига муҳим роль ўйнади. Унинг номи Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил шоир Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир каби бахшичилик санъати дарғалари билан ёнма-ён турди. Абдулла шоир ижоди дастлаб 1936 йили Х.Зарипов томонидан ўрганилиб, 1937-1938 йилларда фольклоршунослар томонидан ундан “Алпомиш”, “Тўрўғли”, “Равшанхон”, “Авазхон”, “Хондалли”, “Хумкелди”, “Маликайи айёр”, “Гулихиромон”, “Қиронхон”, “Сайдамхон”, “Қунтуғмиш” каби дostonлари ёзиб олинди. 1936 йили унга “Ўзбекистон халқ шоири” унвони берилди. 1937 йили у Ўзбекистон адабиёти ва санъатининг Москва шаҳрида ўтказилган декадасида иштирок этди.

Қашқадарё “Хомери” деб ном олган Қодир бахши Раҳимов ушбу санъат йўналишида устоз-шогирд анъаналарини асраб-авайлаб, қатор шогирдларни тайёрлади. Унга Ражаб бахши Нормурод ўғли, Умир бахши Сафар ўғли устозлик қилди. Қодир бахши 1937 йили Дехқонободда туғилди. Қодир бахши II, III, IV, V ва VI республика халқ бахшилари танловларининг биринчи даражали дипломини қўлга киритди. 1974 йил Москвада ўтказилган Халқаро конкурснинг лауреати, 1979 йили Париж шаҳрида бўлиб ўтган III жаҳон халқ ижодиёти кўригининг совриндори бўлди. Шунингдек, 1980 ва 1982 йилларда Тошкент халқ ижодкорларининг халқаро танловлари ғолиби бўлди. У 70 дан зиёд дostonларни ёд билган.

Қодир бахшининг фарзанди ва шогирди Қаҳҳор бахши 1957 йилда туғилган. У ҳам бу санъат ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Қаҳҳор бахши 40 дан зиёд дostonларни ёддан билиб, 50 дан ортиқ термаларни ижод қилди. У 1987 ва 1989 йиллара Ўзбекистон бахши-шоирлар танловининг ғолиби бўлди ва 1989 йилда Озарбайжонда ўтказилган Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ, Болтиқ бўйи оқинлари фестивалининг лауреати бўлди. У “Олланазар Олчинбек”, “Темур ва Боязид”, Махтумқули ҳақидаги “Туркман даҳоси”, “Самарқанд таровати” каби дostonларни яратди.

Чирокчи дostonчилик мактабининг йирик вакилларида бири Тоғай шоир (1893-1976) совет даврида ижод қилди. Унинг ҳаёти жуда оғир кечиб, 1930 йили Шимолий Қозоғистонга сургун қилинди. 1932 йили у сургундан қочганлиги учун яна оиласи билан Сибирга сургун қилинади. 7 нафар фарзандидан 4 нафари очликдан nobуд бўлди. У 1950-йилларнинг охирида оқланиб, юртига қайтади. Тоғай шоирдан ёзиб олинган. “Эр ўғли” ва бошқа шу каби дostonлар ЎзРФА А.Навоий номидаги Адабиёт музейида сақланади. У ўғли Шомурод бахшига бахшичилик сирларини мукамал ўргатди. Шомурод бахши отаси билан сургунда бўлиб, ўзга юртда қийналиб катта бўлди.

Шомурод бобо ўз сўзида “...биз шоирлар авлодимиз. Тоғай шоир отам, Майдон шоир бобом, Махмон бобо катта бобом. Биз етти авлод шоирлар авлодимиз. Сарой уруғидан Миккамчол деган кишининг кўрсатмаси билан 1928 йил шу дўмбира учун отам қатағон қилинди.

1931 йилнинг охирида Сибирдан қочиб 3 ойда Мулло Аҳмад бобо, Ибодулло бобо, Мулло Ризоқул бобо Ўзбекистонга қайтиб келган. Лекин Тоғай шоир, Ибодулло бобо, Мулло Ризоқул боболар яна қайтадан Сибирга ҳайдалган.

1932 йили отамни дўмбрасини синдириб оилавий ҳайдади. Шу дўмбира учун отам, онам, опам, акам, барчамиз оилавий Сибирга сургун қилиндик. 1939 йил рус-япон уруши,

1941 йил иккинчи жаҳон уруши бошланди. Сивашда Иброҳим акам 1942 йил оламдан ўтди. Тожиҳон аям, Райим акам, Умбар опам оламдан ўтди. Мен (Шомурод бобо) 9 ойлик чакалок қолдим. 1942 йил отам урушга кетди”.

Унинг “Миккамчол” термаси мана шу қийин ҳаёт таъсирида яратилган. Шунингдек, унинг “Тинчлик”, “Қарши қўшиғи”, “Айтайми?” каби термалари ҳам халқ орасида машҳур бўлди. Москвада Останкино телевидениеси у ҳақида бир нечта кўрсатувларни тайёрлади. 1985 йили у Қозоғистоннинг Олма-ота шаҳрида ўтказилган “Айтис” конкурсида “Юсак ижрочилик маҳорати учун” олтин медалга сазовор бўлди.

Чироқчи дostonчиларининг яна бир йирик вакили Азим шоир бўлиб, у 1929 йил туғилди. У “Алпомиш”, “Тўрўғли”, “Аҳмадхон ва Юсуфхон” каби дostonларни ёддан ижро этди. 1988 йил Китоб туманида Абдулла шоирнинг 110 йиллигига бағишлаб ўтказилган бахши-шоирлар конкурсида иккинчи ўринни эгаллади. У “Чиял мадҳияси”, “Кўк далам”, “Яхши ва ёмон хотин”, “Ферма мудир” каби термаларни яратди. Азим шоирнинг ўғли Ёдгор бахши ва набираси Акбар бахшилар ҳам элда таниқли бўлиб, бахшичилик санъати ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

Шеробод дostonчилик мактабининг йирик вакилларида бири Шоберди Болтаевдир. У 1944 йили Бойсун тумани Мунчоқ қишлоғида туғилди. 1972 йили Термиз давлат педагогика институтини тамомлади. Шоберди бахши куйлаган терма ва дostonларнинг мавзуси ҳамда мазмуни фалсафий мушоҳадаларга бойлиги, долзарб муаммоларни камраб олиши билан қимматлидир. Унинг “Олтинқовоқ”, “Кунтуғмиш”, “Малла савдогар”, “Сулувхон”, “Санамгавҳар”, “Ойпар”и, “Олланазар Олчинбек” дostonлари ва “Меҳмондур”, “Тилар”, “Кунларим”, “Дўмбира” каби термалари эл олқишига сазовор бўлди.

Бойсунлик Улаш Ғози ўғли (1892-1969), мулла Эрмамат бахшилар совет даврида дostonчилик анъанасини ривожлантириш бўйича сермахсул ижод қилди.

Халқ дostonлари асосан дўмбира мусиқа чолғуси ёрдамида ижро этилган. Дўмбира асосан қозоқ халқ мусиқа чолғуси сифатида қаралган. Мусиқа чолғусининг тузилиши, унинг ёрдамида ижро этилган оҳанглар, ижрочи созандалар фаолиятини ўрганиш натижасида маълум бўлишича, ўзбек дўмбиралари қозоқ халқ дўмбирасидан фарқ қилган.

Дўмбира чолғуси асосан Ўзбекистоннинг тоғли ва паст-текисликларида яшайдиган чорвачилик билан шуғулланган аҳоли орасида кенг тарқалди. Ҳар бир ўтовда деярли дўмбира бўлиб, Сурхондарё вилоятининг Сариосиё, Шўрчи, Ангор, Самарқанд вилоятининг Фориш, Қашқадарё вилоятининг Яккабўғ, Чироқчи, Қамаши туманларида яшовчи аҳоли орасида дўмбира чолғуси кенг тарқалди. Мазкур чолғудан бахшилар халқ дostonларини, термаларни куйлашда фойдаланганлар.

Сурхондарёнинг Сариосиё туманида яшовчи Шодиота Алимардонов, Шўрчи туманидан Жўра Дониёров, Шеробод туманидан Т.Обруев, Ангор туманидан Мусурмонкул Олтиев, Қашқадарё вилоятининг Яккабўғ туманидан Эсон Тилолов, Қамаши туманида Н.Баратов, Самарқанд вилоятининг Фориш туманидан Беккул Алимов кабилар дўмбира чолғусини чалиш бўйича анча машҳур бўлганлар. Улар “Чўпон чақириш”, “Қўйларни йиғиш”, “Қўйларни судров қилиш”, “Қўйни қидириш”, “Чўпонча”, “Келиной”, “Қиз сулув”, “Дўмбира куй”, “Тойчоқ”, “Қўнғироти”, “Қўлоб қизи” каби қўшиқларни куйлаганлар.

Шунингдек, XX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан мусиқанинг фольклор турига кизиқиш ва уни ўрганишда янги давр бошланди. Фольклор қўшиқларининг кўриклари, фестиваллар, конкурсларини ўтказиш анъанага айланди. Бу соҳадаги дастлабки конкурс Тошкент шаҳрида ўтказилди. Бахши-шоирлар конкурси 1983 йил Шаҳрисабзда, 1984 йил катта ашула ижрочиларининг конкурси Марғилон шаҳрида, 1985 йил Хоразм вилоятининг Шовот туманида ҳам фольклор қўшиқлари бўйича конкурс бўлиб ўтди. Бу эса фольклор жамоаларига эътибор берилишига, янги жамоаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига замин яратди. Бу турдаги тадбирлар Ўзбекистоннинг чекка ҳудудларида ҳам ўтказила бошланди. Масалан, Сурхондарё вилоятида 1984 йили июнь ойидан бошлаб шанба кунлари маданият ва истироҳат боғларида халқ ижодининг турли жанрлари бўйича кўрик ва конкурслар ўтказиш анъанага айлантирилди. Сариосиёда аскиячилар, Денов шаҳрида

мақомчилар, Шўрчи туманида лапарчилар, доира ва чанқовуз мусиқа сози ижрочилиги бўйича Қумқўрғон туманида конкурс ўтказилди. Айниқса, вилоятнинг Шеробод туманида ўтказилган бахши-шоирлар ўртасидаги конкурс кўпчилик эътиборини ўзига жалб этди.

Хуллас, халқ оғзаки ижодининг бу ноёб санъат тури соҳа намояндаларининг фаолияти, устоз-шогирд анъаналари орқали авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. XX асрнинг 80-йиллари ўрталаридан мусиқанинг фольклор турига бағишланган фольклор кўшиқларининг кўриклари, фестиваллар, конкурсларини ўтказиш анъанага айланганлиги ўз навбатида янги жамоаларнинг шаклланиши, устоз-шогирд анъаналарининг давом этиши, халқ оғзаки ижоди намуналарини сақланиб қолишига замин яратди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 304 б.
2. Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 208 б.
3. Турсунов С., Пардаев Т., Турсунов Н., Муртозоев Б. Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. – Тошкент: Tafakkur, 2015.
4. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: Фан, 1979. ННаучные журналы НУУ
5. Муаллифлар жамоаси. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). – Тошкент: Шарқ, 2004.

YEVROPA KENGASHIDA GENDER MASALALARI VA ODIL SUDLOV

Kamalova Xabiba Muxammadiyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti. Qarshi, O'zbekiston.
e-mail:habibaxon4444@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yevropa Kengashi doirasida gender tengligini ta'minlash, xotin-qizlarning odil sudlovdan teng foydalanish huquqini kafolatlash hamda sud hokimiyatida ayollar vakilligini oshirish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Yevropa Kengashining gender tengligi strategiyalari, Odil sudlov samaradorligi bo'yicha Yevropa komissiyasi (CEPEJ) ma'lumotlari hamda sud tizimida ayollar va erkaklar vakilligiga oid statistik ko'rsatkichlar o'rganilgan. Shuningdek, sud hokimiyatining yuqori pog'onalarida ayollar vakilligining nisbatan pastligi, gender tengligining faqat miqdoriy ko'rsatkichlar bilan belgilanmasligi va ayollarning odil sudlovdan amalda foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarurati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari Yevropa tajribasida gender tengligi sud hokimiyatining legitimligi, inklyuzivligi, mustaqilligi va jamiyat oldidagi ishonchliligini mustahkamlovchi muhim omillardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: gender tengligi, odil sudlov, ayol sudyalari, sud hokimiyati, Yevropa Kengashi, CEPEJ, sud mustaqilligi, gender vakilligi, inson huquqlari, ayollar huquqlari.

Аннотация: В статье анализируются вопросы обеспечения гендерного равенства в рамках Совета Европы, гарантирования равного доступа женщин к правосудию, а также повышения представленности женщин в судебной системе. В исследовании рассматриваются стратегии Совета Европы в области гендерного равенства, данные Европейской комиссии по эффективности правосудия (CEPEJ), а также статистические показатели, характеризующие представленность женщин и мужчин в судебной системе. Особое внимание уделяется относительно низкой представленности женщин на высших уровнях судебной власти, обосновывается положение о том, что гендерное равенство не должно оцениваться исключительно на основе количественных показателей, а также подчёркивается необходимость расширения реальных возможностей женщин для доступа к правосудию. Результаты исследования показывают, что в европейской практике

гендерное равенство является одним из важных факторов укрепления легитимности, инклюзивности, независимости и общественного доверия к судебной власти.

Ключевые слова: гендерное равенство, правосудие, женщины-судьи, судебная власть, Совет Европы, CEPEJ, независимость судебной власти, гендерное представительство, права человека, права женщин.

Abstract. This article analyzes the issues of ensuring gender equality within the framework of the Council of Europe, guaranteeing women's equal access to justice, and increasing the representation of women in the judiciary. The study examines the Council of Europe's gender equality strategies, data from the European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ), as well as statistical indicators concerning the representation of women and men within the judicial system. Particular attention is paid to the relatively low representation of women at the higher levels of judicial authority. The article substantiates the view that gender equality should not be assessed solely on the basis of quantitative indicators and emphasizes the need to expand women's effective opportunities to access justice. The findings demonstrate that, in the European context, gender equality is an important factor in strengthening the legitimacy, inclusiveness, independence, and public confidence in the judiciary.

Keywords: gender equality, justice, women judges, judiciary, Council of Europe, CEPEJ, judicial independence, gender representation, human rights, women's rights.

KIRISH

Gender tengligini ta'minlash zamonaviy demokratik davlatning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Inson huquqlari va qonun ustuvorligi tamoyillariga asoslangan jamiyatda xotin-qizlar va erkaklarning huquq va imkoniyatlardan teng foydalanishi davlat institutlarining barcha darajalarida, shu jumladan sud hokimiyatida ham ta'minlanishi lozim. Sud hokimiyati inson huquqlari va erkinliklarini himoya qiluvchi asosiy institutlardan biri bo'lganligi sababli, unda gender tengligining ta'minlanishi alohida ahamiyatga ega.

Xotin-qizlarning odil sudlovdan teng foydalanishini kafolatlash Yevropa Kengashining 2018–2023-yillarga mo'ljallangan Gender tengligi strategiyasining asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilangan. Mazkur strategik yondashuv gender tengligini nafaqat sud tizimida ayollar sonini ko'paytirish, balki xotin-qizlarning sudga murojaat qilish, huquqiy yordam olish, o'z huquqlarini himoya qilish va sud qarorlarini qabul qilish jarayonlarida teng ishtirok etishi nuqtai nazaridan kompleks tarzda ko'rib chiqishni nazarda tutadi.

Yevropa Kengashi tomonidan 2014-yildan boshlab gender tengligi va odil sudlov masalalarida qator chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Xotin-qizlar va erkaklarning qarorlar qabul qilishdagi muvozanatli ishtirokiga bag'ishlangan 2017-yilgi tahliliy materiallarda sudlar va sud tashkilotlarida ayollar vakilligi to'g'risidagi ma'lumotlar jamlangan. Mazkur ma'lumotlar sud tizimida ayollar soni ortib borayotgan bo'lsa-da, yuqori lavozimlarda ularning vakilligi hamisha mutanosib emasligini ko'rsatadi.

Tadqiqot muammosi shundan iboratki, sud tizimida ayollar umumiy sonining ko'payishi avtomatik ravishda gender tengligi to'liq ta'minlanganligini anglatmaydi. Ayniqsa, yuqori sud instansiyalari, sud raislari va boshqa rahbarlik lavozimlarida ayollar vakilligining kamayishi "vertikal gender nomutanosibli" muammosini yuzaga keltiradi.

Shu munosabat bilan tadqiqotning asosiy maqsadi Yevropa Kengashi va Yevropa davlatlari tajribasi asosida sud tizimida gender tengligining holatini tahlil qilish, ayol sudyalarning sud hokimiyatidagi o'rnini aniqlash hamda xotin-qizlarning odil sudlovdan teng foydalanishini ta'minlashga ta'sir etuvchi institutsional omillarni baholashdan iborat.

Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi:

- Yevropa Kengashining gender tengligi bo'yicha siyosatini o'rganish;
- CEPEJ tomonidan taqdim etilgan sud tizimiga oid statistik ma'lumotlarni tahlil qilish;
- Yevropa davlatlarida ayol sudyalarning vakilligining holatini aniqlash;
- sud hokimiyatining yuqori pog'onalarida ayollar vakilligi bilan bog'liq muammolarni ko'rsatish;

- gender tengligi va odil sudlov samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni asoslash.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy, tizimli, statistik va institutsional tahlil usullaridan foydalanildi. Yevropa Kengashi va uning tegishli organlari tomonidan ishlab chiqilgan hujjatlar gender tengligining sud-huquq tizimidagi o'rnini aniqlash uchun normativ va institutsional manba sifatida o'rganildi.

Tadqiqotning asosiy manbalarini Yevropa Kengashining Gender tengligi strategiyasi, sud hokimiyatining mustaqilligi va xolisligini mustahkamlash bo'yicha hujjatlar, CEPEJning sud tizimlariga oid hisobotlari hamda Yevropa davlatlaridagi professional sudyalarning tarkibi bo'yicha statistik ma'lumotlar tashkil etdi.

- Qiyosiy-huquqiy metod orqali Yevropa davlatlarida sud tizimida ayollar va erkaklarning vakilligi o'rtasidagi farqlar tahlil qilindi.

- Statistik metod yordamida ayol sudyalarning ulushi, professional sudyalarning soni va mamlakatlar o'rtasidagi farqlar o'rganildi.

- Institutsional yondashuv esa gender tengligini ta'minlashga qaratilgan tashkilotlar va mexanizmlarning faoliyatini baholash imkonini berdi.

Tadqiqotda gender tengligi ikki asosiy mezon asosida ko'rib chiqildi. Birinchisi — sud hokimiyatining o'zida ayollar va erkaklarning vakilligi. Ikkinchisi — xotin-qizlarning sudga murojaat qilish va odil sudlovdan samarali foydalanish imkoniyati. Ushbu ikki mezonning alohida tahlil qilinishi gender tengligi masalasiga yanada kompleks yondashish imkonini beradi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari Yevropa davlatlarining aksariyatida ayollar professional sudyalarning tarkibida sezilarli ulushni egallashini ko'rsatdi. Shu bilan birga, sud tizimidagi gender tengligi davlatlar kesimida bir xil darajada emas. 2024-yilda Yevropa Ittifoqida har 100 ming aholiga o'rtacha 15,7 nafar professional sudya to'g'ri kelgan. Mazkur ko'rsatkich 2014-yildagi 17,7 nafar sudyaga nisbatan pastdir. Mamlakatlar o'rtasida sudyalarning soni bo'yicha ham katta tafovutlar mavjud. Xorvatiya va Sloveniyada 100 ming aholiga mos ravishda 43,3 va 40,2 nafar professional sudya to'g'ri kelgan. Lyuksemburg, Bolgariya va Ruminiyada ham mazkur ko'rsatkich nisbatan yuqori bo'lgan.

Gender tarkibi bo'yicha esa Yevropa Ittifoqining deyarli barcha mamlakatlarida ayol sudyalarning ko'pchilikni tashkil etishi kuzatiladi. Masalan, Sloveniyada ayollar professional sudyalarning 81,4 foizini tashkil etgan. Latviyada bu ko'rsatkich 79,7 foiz, Gretsiyada 75,5 foizni tashkil qilgan. Germaniyada esa sudyalarning tarkibida gender nisbati deyarli teng bo'lib, ayol sudyalarning ulushi 50,7 foizni tashkil etgan. Irlandiya mazkur ko'rsatkich bo'yicha alohida holatni namoyon qiladi: bu mamlakatda erkak sudyalarning ulushi 56,4 foiz, ayol sudyalarning ulushi esa 43,6 foiz bo'lgan.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ayollarning sudyalik kasbiga kirib kelishi Yevropaning ko'plab davlatlarida sezilarli darajada kengaygan. Biroq sud tizimidagi umumiy gender vakilligi va rahbarlik lavozimlaridagi gender vakilligi o'rtasida farq mavjud.

CEPEJ ma'lumotlari ham sud iyerarxiyasining yuqori pog'onalariga ko'tarilgan sari ayol sudyalarning ulushining kamayishi mumkinligini ko'rsatadi. Demak, gender tengligi muammosi endilikda faqat "sudyalarning orasida ayollar qancha?" degan savol bilan cheklanmaydi. "Ayollar sud tizimining qaysi darajalarida faoliyat yuritmoqda?" degan savol ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yevropa Kengashining turli organlari tomonidan gender masalasiga e'tibor qaratilishi ham tadqiqotning muhim natijalaridan biridir. Xususan, CEPEJ sud va prokuratura organlarida gender tengligi bo'yicha ma'lumotlarni tizimli ravishda shakllantirishga e'tibor qaratmoqda. CDCJ o'z faoliyatida gender ta'sirini baholash elementlarini qo'llamoqda. CPT esa qamoqxonalardagi ayollarning alohida ehtiyojlarini hisobga olishga qaratilgan yondashuvlarni rivojlantirmoqda. Shuningdek, sudyalarning va prokurorlarning uchun ayollarning odil sudlovdan foydalanishini ta'minlash bo'yicha o'quv qo'llanmalarining ishlab chiqilishi gender tengligi masalasining ta'lim va kasbiy tayyorgarlik tizimiga ham integratsiya qilinayotganini ko'rsatadi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari gender tengligini sud tizimida faqat ayollar sonini ko'paytirish bilan bog'lash yetarli emasligini ko'rsatmoqda. Sud tizimida ayollarning son jihatdan ko'pligi muhim ijobiy ko'rsatkich bo'lsa-da, gender tengligining to'liq mazmuni ayollarning sud hokimiyatining barcha darajalarida teng imkoniyatlarga ega bo'lishini talab qiladi.

Ayniqsa, sud tizimining yuqori pog'onalarida ayollar vakilligining kamayishi "shisha shift" deb ataladigan institutsional to'siqlar mavjud bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Bunday to'siqlar huquqiy jihatdan ochiq diskriminatsiya shaklida namoyon bo'lmazligi mumkin. Ular kasbiy rivojlanish imkoniyatlarining notengligi, stereotiplar, rahbarlik lavozimlariga tanlash mezonlari, ish va oilaviy majburiyatlarni muvofiqlashtirishdagi qiyinchiliklar yoki norasmiy professional tarmoqlardan foydalanish imkoniyatlaridagi farqlar orqali yuzaga kelishi mumkin.

Ayol sudyalarning sud hokimiyatida vakillik qilishi sudlarning legitimligi uchun ham muhimdir. Fuqarolar sud hokimiyatini o'z jamiyatining ijtimoiy tarkibini ma'lum darajada aks ettiruvchi institut sifatida qabul qilishi mumkin. Ayollarning sud tizimida, ayniqsa rahbarlik lavozimlarida mavjudligi xotin-qizlarga sud hokimiyati ular uchun ham ochiq va teng imkoniyatlar yaratadigan institut ekanligi to'g'risida ijobiy signal beradi. Biroq ayol sudyalar mavjudligi sud qarorlarining avtomatik ravishda "ayollar manfaatiga mos" bo'lishini anglatmaydi. Sudya, jinsidan qat'i nazar, qonun, dalillar va protsessual qoidalarga asoslanib qaror chiqarishi kerak. Gender xilma-xilligining asosiy ahamiyati esa sud muhokamasida turli ijtimoiy tajribalar va nuqtai nazarlarning mavjud bo'lishi, muayyan muammolarga nisbatan stereotipik qarashlarning kamayishi va sud tizimining jamiyatdagi real muammolarni chuqurroq anglash imkoniyatining kengayishidir.

Ayniqsa, oilaviy zo'ravonlik, jinsiy zo'ravonlik, odam savdosi, bolalar huquqlari, mehnat munosabatlari va kiber zo'ravonlik kabi masalalarda genderga sezgir sud amaliyotining shakllanishi muhimdir. Bu yerda ayol sudyalarning mavjudligi bilan bir qatorda barcha sudyalar uchun gender masalalariga oid maxsus kasbiy ta'limni tashkil etish ham zarur. Shuningdek, gender tengligi ayollarning odil sudlovdan foydalanish imkoniyati bilan chambarchas bog'liq. Sud tizimida ayollar ko'p bo'lishi hali xotin-qizlarning sudga murojaat qilishdagi barcha to'siqlari bartaraf etilganini anglatmaydi. Huquqiy savodxonlikning pastligi, yuridik xizmatlarning qimmatligi, sud jarayonlarining murakkabligi, ijtimoiy stereotiplar va zo'ravonlikdan jabrlangan ayollarning psixologik bosimi odil sudlovdan foydalanishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli gender tengligi siyosati ikki yo'nalishni bir vaqtning o'zida qamrab olishi lozim: birinchidan, sud hokimiyatida ayollarning teng vakilligini ta'minlash; ikkinchidan, xotin-qizlarning o'z huquqlarini sud orqali himoya qilish imkoniyatlarini kengaytirish.

Yevropa tajribasi shuni ko'rsatadiki, gender tengligini ta'minlash uchun statistik monitoring muhim vosita hisoblanadi. Ayollar va erkaklarning sud tizimidagi vakilligi muntazam ravishda o'rganilsa, muammolarni faqat umumiy raqamlar asosida emas, balki sud instansiyasi, lavozim, rahbarlik darajasi va boshqa mezonlar kesimida ham aniqlash mumkin. Bunday ma'lumotlar gender siyosatini aniq va dalillarga asoslangan tarzda shakllantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, sud tizimida ayollar uchun professional mentorlik dasturlarini rivojlantirish, rahbarlikka tayyorlash mexanizmlarini kuchaytirish va lavozim bo'yicha o'sish imkoniyatlarini shaffoflashtirish maqsadga muvofiqdir. Bunda gender tengligi va meritokratiya bir-biriga qarama-qarshi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi tamoyillar sifatida qaralishi kerak.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Yevropa Kengashi doirasida gender tengligi va odil sudlov masalalariga tizimli yondashuv shakllangan. Yevropa Kengashining strategik hujjatlari, CEPEJning statistik monitoringi, sudyalar va prokurorlar uchun ishlab chiqilgan o'quv materiallari hamda boshqa institutsional mexanizmlar gender tengligini sud-huquq siyosatining muhim tarkibiy qismiga aylantirishga xizmat qilmoqda. Yevropa Ittifoqining ko'plab davlatlarida ayollar professional sudyalar tarkibida ko'pchilikni tashkil etayotgani sudyalik kasbida gender tengligi yo'nalishida sezilarli ijobiy o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, sud

iyerarxiyasining yuqori pog'onalarida ayollar vakilligining kamayishi gender tengligi bo'yicha hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar hali mavjudligini ko'rsatadi.

Shu nuqtai nazardan, kelgusidagi gender siyosati faqat ayol sudyalari sonini oshirishga emas, balki ularning sud tizimining barcha darajalarida, xususan yuqori instansiyalar va rahbarlik lavozimlarida teng ishtirokini ta'minlashga qaratilishi lozim. Buning uchun shaffof va meritokratik tayinlash tizimi, professional rivojlanish imkoniyatlari, mentorlik dasturlari, gender stereotiplarini kamaytirishga qaratilgan ta'lim va muntazam statistik monitoring muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, xotin-qizlarning odil sudlovdan foydalanishini ta'minlash gender tengligining mustaqil yo'nalishi sifatida rivojlantirilishi zarur. Sudga murojaat qilish imkoniyatining amalda mavjudligi, bepul yoki maqbul narxdagi yuridik yordam, protsessual himoya mexanizmlari va genderni sezgir sud amaliyoti xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini samarali himoya qilishga xizmat qiladi. Umuman olganda, sud hokimiyatida ayollar vakilligining ortishi sud tizimining yanada inklyuziv, shaffof va jamiyatga yaqin bo'lishiga yordam beruvchi muhim omildir. Gender tengligi esa faqat statistik ko'rsatkich emas, balki sud hokimiyatining qonuniyligi, mustaqilligi, xolisligi va jamoatchilik ishonchini mustahkamlovchi institutsional qadriyat sifatida qaralishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Council of Europe. Gender Equality Strategy 2018–2023. Strasbourg: Council of Europe.
2. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European judicial systems: Efficiency and quality of justice. Strasbourg: Council of Europe.
3. Council of Europe. Action Plan on Strengthening Judicial Independence and Impartiality. Strasbourg: Council of Europe.
4. Council of Europe. Gender Equality and Justice: Equal Access to Justice for Women and Men. Strasbourg: Council of Europe.

SOVET HOKIMIYATI YILLARIDA SHAHRISABZ SHAHAR IQTISODIY INFRATUZILMASIDAGINZIDDIYATLI O'ZGARISHLAR

Kamalova Xabiba Muxammadiyevna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti. Qarshi, O'zbekiston.

e-mail: habibaxon4444@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada sovetlar davrida Shahrisabz shahrining iqtisodiy infratuzilmasida yuz bergan o'zgarishlar tarixiy manbalar va arxiv hujjatlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda 1920–1930-yillarda hunarmandchilik va kустar ishlab chiqarishining tashkil etilishi, sanoatlashtirish siyosatining joriy qilinishi, shahar transporti va elektr ta'minotining shakllanishi, xotin-qizlarning ishlab chiqarishga jalb etilishi, Ikkinchi jahon urushi yillaridagi sanoat faoliyati hamda 1950–1980-yillardagi sanoat korxonalarining rivojlanishi yoritilgan. Shuningdek, sovet iqtisodiy siyosatining Shahrisabz sanoatiga ta'siri, sanoat korxonalarining markaziy boshqaruvga qaramligi, xom ashyo bazasiga ixtisoslashuv va iqtisodiyotning biryozqlama shakllanishi masalalari tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari Shahrisabzda sanoat infratuzilmasining shakllanishi bilan bir qatorda uning tarkibiy va boshqaruv jihatdan cheklangan xususiyatlari ham mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Shahrisabz, iqtisodiy infratuzilma, sanoatlashtirish, hunarmandchilik, kустar ishlab chiqarish, sanoat korxonalari, sovet davri, transport, elektrlashtirish, konserva zavodi, "Hujum" fabrikasi, Pillakashlik fabrikasi.

Аннотация: В данной статье на основе исторических источников и архивных документов анализируются изменения, произошедшие в экономической инфраструктуре города Шахрисабза в советский период. В исследовании освещены организация ремесленного и кустарного производства в 1920–1930-х годах, внедрение политики индустриализации, формирование городского транспорта и электроснабжения, вовлечение женщин в

производство, промышленная деятельность в годы Второй мировой войны, а также развитие промышленных предприятий в 1950–1980-х годах. Кроме того, анализируются вопросы влияния советской экономической политики на промышленность Шахрисабза, зависимости промышленных предприятий от центрального управления, специализации на сырьевой базе и одностороннего формирования экономики. Результаты исследования показывают, что наряду с формированием промышленной инфраструктуры в Шахрисабзе, ей также были присущи структурные и управленческие ограничения.

Ключевые слова: Шахрисабз, экономическая инфраструктура, индустриализация, ремесленничество, кустарное производство, промышленные предприятия, советский период, транспорт, электрификация, консервный завод, фабрика "Худжум," шелкомотальная фабрика.

Abstract. This article analyzes the changes that occurred in the economic infrastructure of the city of Shakhrisabz during the Soviet period based on historical sources and archival documents. The study highlights the organization of handicraft and handicraft production in the 1920s–1930s, the implementation of industrialization policy, the formation of urban transport and electricity supply, the involvement of women in production, industrial activities during the Second World War, as well as the development of industrial enterprises in the 1950s–1980s. Furthermore, issues regarding the influence of Soviet economic policy on Shahrisabz's industry, the dependence of industrial enterprises on central management, specialization based on raw materials, and the unilateral formation of the economy are analyzed. The research results show that along with the formation of industrial infrastructure in Shahrisabz, it also had structural and managerial limitations.

Keywords: Shakhrisabz, economic infrastructure, industrialization, craftsmanship, handicraft production, industrial enterprises, Soviet period, transport, electrification, canning factory, "Hujum" factory, silk-reeling fact

KIRISH

Sovet hokimiyati yillarida O‘zbekiston hududida xo‘jalik yuritishning sotsialistik modeli, rejali iqtisodiyot va markazlashtirilgan boshqaruv tizimi shakllantirildi. Mazkur jarayon hududlarning iqtisodiy rivojlanish yo‘nalishlariga ham bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Shahrisabz shahri ham ushbu siyosiy-iqtisodiy jarayonlardan chetda qolmadi. Shaharning iqtisodiy hayotida mulkchilik shakllarining o‘zgarishi, hunarmandchilik korxonalarining artellarga birlashtirilishi va davlat sanoat korxonalarining tashkil etilishi muhim o‘rin egalladi.

1925-yil dekabrda VKP(b) XIV syezdi tomonidan “sotsialistik industrlashtirish” siyosatining jadallashtirilishi O‘zbekiston iqtisodiy hayotida ham yangi bosqichni boshlab berdi. Biroq respublikadagi sanoatlashtirish jarayoni asosan qishloq xo‘jaligi bilan bog‘liq tarmoqlarni rivojlantirishga yo‘naltirildi. O‘zbekistonning sobiq Ittifoq xalq xo‘jaligi tizimidagi o‘rni markaziy hukumat tomonidan belgilab berildi.

Shahrisabz shahrining iqtisodiy rivojlanishida dastlab mayda kустar hunarmandchiligi muhim ahamiyat kasb etdi. 1920–1925-yillarda aholining kundalik ehtiyojlarini qondirishda uy sharoitida faoliyat yurituvchi hunarmandlar asosiy o‘rinlardan birini egallagan. Buning uchun shaharda tarixiy hunarmandchilik an‘analari, xom ashyo bazasi hamda oddiy va arzon mehnat quollarining mavjudligi qulay sharoit yaratgan.

Tadqiqotning dolzarbligi Shahrisabz shahrining sovet davridagi iqtisodiy taraqqiyotini faqat sanoat korxonalarining soni yoki ishlab chiqarish hajmi bilan emas, balki uning shakllanish mexanizmlari, boshqaruv tizimi, hududiy ixtisoslashuvi va ijtimoiy oqibatlari bilan birgalikda o‘rganish zarurati bilan belgilanadi.

NATIJALAR

1927–1928-yillarda Qashqadaryo viloyati, jumladan Shahrisabzda kустar korxonalarni birlashtirish jarayoni boshlandi. 1927-yil 3-mayda Qashqadaryo okrugidagi kустar korxonalarning

birinchi qurultoyi o'tkazilib, unda kустar sanoati uyushmasi tashkil etildi va uning nizomi ishlab chiqildi.

1928-yilda O'zbekistonda kустar hunarmandchiligi sanoati mahsulotining davlat sanoati mahsulotiga nisbatan salmog'i 45,7 foizni tashkil etgan. Kустar ishlab chiqarish mahsulotlarining umumiy qiymati 10,2 mln so'm bo'lib, umumiy sanoat mahsulotining 3,2 foiziga teng bo'lgan.

1925-yil 4-oktyabrda "O'zbekiston hunarmandchilik ittifoqi" tashkil etilgan bo'lib, 1927-yilga kelib respublikada 27 ta viloyat va tuman hunarmandchilik ittifoqi hamda 386 ta hunarmandchilik arteli mavjud edi. Shahrisabzda esa 27 ta artel tashkil etilib, ularda 850 nafar ishchi faoliyat yuritgan. Artellarning ayrimlari novvoychilik va transport sohasida, qolganlari esa tikuvchilik, g'isht ishlab chiqarish, yog'ochga ishlov berish, metall va ko'ncilik sohalarida faoliyat ko'rsatgan. Shunday qilib, mazkur davrda Shahrisabzning an'anaviy hunarmandchilik tizimi asta-sekin kooperativ va artel shakliga o'tkazildi.

Sovet davrining dastlabki bosqichlarida xotin-qizlarni ijtimoiy-iqtisodiy hayotga jalb etish siyosati ham amalga oshirildi. 1926-yildan O'rta Osiyo respublikalarida "Hujum" nomi bilan atalgan tadbirlar boshlandi va xotin-qizlarni ishlab chiqarishning turli sohalariga jalb etishga e'tibor qaratildi. Shahrisabzda 1928-yil fevral oyida kashta tikish va gazlama to'qish bilan shug'ullanuvchi 25 nafar ayolni birlashtirgan hunarmandchilik arteli tashkil etildi. Keyinchalik ushbu artel negizida yirik "Hujum" fabrikasi shakllandi. 1955-yil oxiriga kelib Shahrisabzdagi mavjud artellarda 300 nafar xotin-qiz faoliyat yuritgan bo'lib, ularning 95 foizini o'zbek ayollari tashkil etgan.

1920–1930-yillarda Shahrisabz aholisi orasida savdo va kosib hunarmandchiligi keng tarqalgan edi. 1933-yilda shahar ijroiya qo'mitasi shahardagi 261 nafar kosib va savdogarga faoliyat yuritish uchun ruxsatnoma berish to'g'risida qaror qabul qilgan. Arxiv ma'lumotlarida sartaroshlik, etikdo'zlik va temirchilik kabi kasblar bo'yicha alohida ruxsatnomalar berilganligi qayd etiladi.

Transport tizimini tartibga solish maqsadida 1936-yilda Shahrisabz rayonidagi aravakash va izvoshchilarni Kitob rayonidan ajratib, alohida shahar artelini tashkil etish haqida qaror qabul qilingan. 1940-yilda shaharda avtomashina, mototsikl, velosiped, ot, tuya va eshak kabi transport vositalari mavjud bo'lgan.

1928-yil 1-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Xalq Komissarlar Soveti yig'ilishida Qashqadaryo okrugida sanoat korxonalarini qurish masalasi ko'rib chiqildi. 1928–1929-yillarda selitra zavodi, Shahrisabzda 12 kilovatt quvvatga ega dizel elektrostansiyasi va elektr tarmoqlarini qurish rejalashtirildi. Shuningdek, yo'l qurilishi uchun mablag' ajratish masalalari ham belgilandi.

1928-yil 27-oktyabrda Qashqadaryo okrugi ijroiya qo'mitasi yig'ilishida Shahrisabz tumanida yog' zavodi qurish masalasi ham ko'rib chiqilgan. 1930-yillarga kelib shaharda sanoat korxonalarining salmog'i oshib bordi. Paxta tozalash zavodi qayta jihozlandi, kosibchilik va hunarmandchilik kooperatsiyasi yangi mazmun kasb etdi. 1933-yilda Shahrisabz sanoat birlashmasida ishlab chiqarish ko'rsatkichlari oshgan. Biroq sanoatlashtirishning sun'iy ravishda jadallashtirilishi qator muammolarni ham yuzaga keltirdi. Jumladan, sanoat qurilishidagi nisbatlarning buzilishi, ma'muriy-buyruqbozlik, mutaxassislar yetishmasligi, oliy sanoat ta'limi va malaka oshirish tizimining yetarli darajada shakllantirilmaganligi hamda amalda bajarilishi qiyin bo'lgan rejalar mavjud edi. 1927–1928-yillarda O'zbekistonda 191 ta yirik sanoat korxonasi mavjud bo'lgan bo'lsa, ularning hududiy taqsimotida Toshkent va Farg'ona viloyatlari yetakchilik qilgan. Qashqadaryo va Surxondaryoda yirik sanoat korxonalari eng kam bo'lgan. Sanoat korxonalarining markaziy boshqaruvga qaramligi ham yuqori bo'lgan. 1926–1927-yilda O'zbekistondagi sanoat korxonalarining 76,4 foizi Ittifoq tasarrufida bo'lgan bo'lsa, 1927–1928-yilda bu ko'rsatkich 78,4 foizga yetgan. Respublika tasarrufidagi korxonalar salmog'i esa 16,8 foizdan 14,1 foizgacha kamaygan.

Ikkinchi jahon urushi boshlanishi bilan xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari harbiy ehtiyojlarga moslashtirildi. Shahrisabzdagi mahalliy sanoat korxonalari ham armiya uchun kiyim-kechak tayyorlashga jalb etildi. Shahrisabz shahri va tumani aholisi frontga moddiy yordam ko'rsatishda ham faol qatnashgan. Jumladan, 1943-yil davomida frontdagi harbiy qismlarga oziq-ovqat, issiq kiyim-bosh va boshqa mahsulotlar yuborilgan. Urushdan keyin esa shahar xo'jaligini tinch hayot sharoitlariga moslashtirish va iqtisodiyotni qayta tiklash jarayoni boshlandi.

1950-yillarda Shahrisabz iqtisodiy hayotida sezilarli oʻzgarishlar yuz berdi. Biroq xoʻjalikni tinch qurilish sharoitiga oʻtkazish jarayoni murakkab kechdi. Bu davrda ijobiy iqtisodiy oʻzgarishlar bilan bir qatorda siyosiy-mafkuraviy va maʼmuriy tazyiq ham saqlanib qoldi. 1950–1960-yillarda qishloq xoʻjaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning oʻsishi bilan bogʻliq ravishda yogʻ ekstraksiya, paxta tozalash, konserva, vinochilik, qurilish materiallari, tikuvchilik va maishiy buyumlar ishlab chiqarish korxonalari tashkil etildi yoki kengaytirildi. 1950-yilda “Hujum” arteliga “Hujum” badiiy sanʼat fabrikasi nomi berildi. 1952-yilda esa Qashqadaryo geologiya-qidiruv ekspeditsiyasi tashkil qilindi. 1957-yilda Shahrisabz paxta tozalash zavodida rekonstruksiya ishlari olib borilib, quritish-tozalash sexi va dizel stansiyasi ishga tushirildi. 1958-yilda Pillakashlik zavodida qurt urugʻlarini yetishtirish va navlarini yaxshilash ishlari rivojlantirildi. Shu davrda “Hujum” artelida tikuvchilik sexi, Oxunboboyev artelida mebel sexi, yogʻ zavodida muzlatgich sexi va paxta tozalash zavodida quritish sexi tashkil etildi. 1958-yilda konserva zavodi ishga tushirildi. Keyingi yillarda unda uzum, olma, pomidor, bodring va boshqa qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini qayta ishlash yoʻlga qoʻyildi. 1967-yilda pomidor pastasi va sharbat ishlab chiqaruvchi ikkita potok liniya ishga tushirildi. “Hujum” fabrikasining ishlab chiqarish faoliyati ham kengaydi. 1966–1968-yillarda fabrika mahsulotlari xalqaro koʻrgazmalarda namoyish etildi, doʻppi va kashta mahsulotlari ayrim koʻrgazmalarda oltin medallarga sazovor boʻldi. 1969-yilda fabrikada 1051 kishi mehnat qilgan.

1970-yillarda Shahrisabz sanoat korxonalari tarkibi yanada kengaydi. 1972-yilda shahardagi sanoat korxonalari tomonidan mahsulot ishlab chiqarish rejasi 114 foiz, mahsulotlarni sotish rejasi esa 105 foiz bajarilgan. Goʻsht kombinati, konserva zavodi, paxta tozalash zavodi, sut-yogʻ zavodi, “Hujum” fabrikasi, bosmaxona va elektr tarmoqlari korxonalarida ishlab chiqarish koʻrsatkichlari qayd etilgan. 1977-yilda Pillakashlik fabrikasi ishga tushirilib, dastlab yiliga 200 tonnadan ortiq tabiiy ipakni qayta ishlash imkoniyatiga ega boʻlgan. Keyinchalik uning quvvati oshirilib, yiliga 770 tonna pilla qayta ishlangan va 1500 ishchi faoliyat yuritgan. 1976-yilda Shahrisabzda paxta tozalash, konserva, vino, yogʻ-pishloq, goʻsht, mebel, “Hujum”, toshni saralash, bosmaxona, elektr tarmoqlari hamda qishloq xoʻjaligi texnikalarini taʼmirlash va jihozlash korxonalari faoliyat koʻrsatgan. Shahrisabzdagi ayrim korxonalar mahsulotlarini sobiq Ittifoqning boshqa hududlariga va xorijiy mamlakatlarga yetkazib bergan. Xususan, konserva zavodi Uzoq Sharq, Sibir, Ural va Mongoliyaga mahsulot eksport qilgan. Paxta tozalash zavodi mahsulotlari esa Germaniya Federativ Respublikasi, GDR, Polsha, Chexoslovakiya va Yaponiyaga chiqarilgan. Biroq ishlab chiqarish hajmining oshishi korxonalarning iqtisodiy mustaqilligini anglatmagan. Masalan, Shahrisabz vino-aroq zavodi mahsulotining 10 foizini ham mustaqil sotish huquqiga ega boʻlmagan. Moddiy-texnik taʼminotdagi kamchiliklar, shisha idish, etiketka, filtr-karton va boshqa materiallarning yetishmasligi hamda tushumlarning davlat byudjetiga oʻtkazilishi korxonaning moliyaviy imkoniyatlarini cheklagan. 1980-yillarga kelib ayrim korxonalar davlat rejalarini muddatidan avval bajargan boʻlsa, “Hujum” fabrikasi, mebel fabrikasi va qandolat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish hajmi kamaygan.

1985-yilda boshlangan “qayta qurish” siyosati doirasida sanoat korxonalarining oʻz-oʻzini mablagʻ bilan taʼminlashiga eʼtibor kuchaydi. Shahrisabzdagi 11 ta sanoat korxonasida issiqxonalar va yordamchi xoʻjaliklar tashkil qilindi. Shu bilan birga, 1980-yillardagi umumittifoq iqtisodiy inqiroz Shahrisabz sanoatiga ham taʼsir koʻrsatdi. 1985-yilda Pillakashlik fabrikasida 700 ming soʻmlik tayyor mahsulot sotilmay qolgan. 1987–1988-yillarda korxona oʻz-oʻzini mablagʻ bilan taʼminlash va boshqarish tizimiga oʻtishga tayyorgarlik koʻrgan boʻlsa-da, muammo keyinchalik mustaqillik yillarida bartaraf etilgan.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari Shahrisabz shahrining sovet davridagi iqtisodiy rivojlanishini ikki tomonlama jarayon sifatida baholash imkonini beradi. Bir tomondan, ushbu davrda shaharda hunarmandchilik artellari, sanoat korxonalari, elektr tarmoqlari va transport infratuzilmasi shakllandi hamda ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlari sezilarli darajada kengaydi. Ikkinchi tomondan, mazkur rivojlanish markazlashtirilgan reja va boshqaruv tizimi doirasida amalga oshirildi. Oʻzbekiston sanoat korxonalarining katta qismi Ittifoq tasarrufida boʻlganligi, Shahrisabz

korxonalarining esa asosan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini dastlabki qayta ishlashga ixtisoslashganligi shahar iqtisodiy tuzilmasining xususiyatlarini belgiladi.

Shahrisabzda paxta tozalash, konserva, vinochilik, sut-pishloq, go'sht, pillakashlik va boshqa korxonalarning tashkil etilishi shaharning sanoat salohiyatini oshirdi. Sanoat korxonalari aholining mehnat bilan bandligini ta'minlashda ham muhim o'rin tutdi.

Biroq sanoatning rivojlanishi ko'proq xom ashyo yetishtirish va uni dastlabki qayta ishlashga yo'naltirilgani sababli iqtisodiyotning diversifikatsiyasi cheklangan bo'lib qoldi. Maqoladagi manbalar Shahrisabzning sovet davri oxiriga kelib 13 ta sanoat korxonasiga ega bo'lganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, shahar iqtisodiyoti asosan qishloq xo'jaligi xom ashyosini dastlabki qayta ishlashga yo'naltirilgan biryozlama iqtisodiy tuzilishga ega bo'lgan. Demak, Shahrisabz sanoatining miqdoriy jihatdan o'sishi uning iqtisodiy mustaqilligi va tarkibiy jihatdan diversifikatsiyalanganligini avtomatik ravishda anglatmagan. Ishlab chiqarish quvvatlarining oshishi bilan bir qatorda markazlashgan ta'minot, mahsulotlarni realizatsiya qilishdagi cheklovlar, xom ashyo va moddiy-texnik resurslarga bog'liqlik kabi muammolar ham mavjud bo'lgan.

XULOSA

Tadqiqot natijasida sovetlar davrida Shahrisabz shahrining iqtisodiy infratuzilmasida muhim va ko'p qirrali o'zgarishlar yuz berganligi aniqlandi. Birinchidan, 1920–1930-yillarda an'anaviy hunarmandchilik asta-sekin artel va kooperatsiya shakliga o'tkazildi. Bu jarayon shaharda dastlabki sanoat ishlab chiqarishining shakllanishiga zamin yaratdi.

Ikkinchidan, sanoatlashtirish siyosati natijasida Shahrisabzda paxta tozalash, yog', konserva, vinochilik, sut-pishloq, go'sht, pillakashlik, mebel va boshqa sanoat yo'nalishlari rivojlandi.

Uchinchidan, elektrlashtirish, transport tizimini tartibga solish va ishlab chiqarish korxonalarini texnik jihatdan qayta jihozlash shaharning iqtisodiy infratuzilmasini takomillashtirdi.

To'rtinchidan, sanoat korxonalarining rivojlanishi aholining, xususan xotin-qizlarning ishlab chiqarishdagi bandligini oshirdi. "Hujum" fabrikasi va boshqa korxonalar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy jarayonlarda ham muhim rol o'ynadi

Beshinchidan, sovet iqtisodiy tizimining markazlashtirilgan xususiyati Shahrisabz sanoatining rivojlanish imkoniyatlarini ma'lum darajada chekladi. Korxonalarning markaziy boshqaruvga qaramligi, moddiy-texnik ta'minotdagi muammolar va mahsulotlarni mustaqil realizatsiya qilish imkoniyatlarining cheklanganligi iqtisodiy samaradorlikka ta'sir ko'rsatdi.

Umuman olganda, sovet davrida Shahrisabz sanoat shahri sifatida shakllandi va uning sanoat korxonalari shahar byudjeti hamda aholi bandligining muhim manbalaridan biriga aylandi. Biroq sanoatning asosan qishloq xo'jaligi xom ashyosini dastlabki qayta ishlashga ixtisoslashuvi shaharning iqtisodiy tuzilmasida biryozlamalikni saqlab qoldi. Shu sababli Shahrisabz iqtisodiy infratuzilmasining sovet davridagi rivojlanishini ham modernizatsiya jarayoni, ham markazlashgan iqtisodiy tizimning cheklovlari bilan bog'liq murakkab va ziddiyatli jarayon sifatida tavsiflash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Шапиро Д. Пути и перспективы «Кустарного» производства // Проблемы экономики. – 1928. – №2. – С. 69.
2. Тўхтаев А.Қ. Ўзбекистонда миллий ҳунармандчилик ва уни "социалистик" асосида sanoatlashtirishning ijtimoiy oqibatlari (1917–1941 yillar). Autorep. diss... kand. ist. nauk. – T., 2001. – 17 b.
3. QVDA, 164-fond, 1-ro'yxat, 2-ish, 1-varaq.
4. O'z MA, 46-fond, 1-ro'yxat, 2-ish, 1-varaq.
5. QVDA Shahrisabz filiali, 6-fond, 5-ro'yxat, 6-ish, 14-varaq.
6. QVDA Shahrisabz filiali, 6-fond, 5-ro'yxat, 6-ish, 15-varaq.

7. QVDA Shahrizabz filiali, 6-fond, 7-ro'yxat, 6-ish, 14-varaq.
8. QVDA Shahrizabz filiali, 7-fond, 3-ro'yxat, 273-ish, 6-varaq.
9. Тўхтаев А. Ўзбекистонда миллий ҳунармандчилик ва уни “социалистик” асосида саноатлаштиришнинг ижтимоий оқибатлари (1917–1971 йиллар). Tarix fanlari nomzodi dissertatsiya avtoreferati. – Т., 2001. – 18 б.
10. QVDA, 83-fond, 260-ish, 1-ro'yxat, 5-varaq.
11. QVDA, 83-fond, 256-ish, 1-ro'yxat, 40-varaq.
12. QVDA, 83-fond, 256-ish, 1-ro'yxat, 31-varaq.
13. Лелчук В.С. СССРни саноатлаштириш: тарихи, тажрибаси, муаммолари. – М.: Политиздат, 1984. – Б. 234.
14. QVHA, 4-fond, 2-ro'yxat, 594-ish, 66-varaq.
15. QVDA, 164-fond, 2-ish, 2-ro'yxat, 17-varaq.
16. Турдиев С. Жасорат солномаси. – 10 б.
17. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 501.
18. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 528-ish, 16-varaq.
19. Женщина в СССР. Стат. материалы. – М., 1985. – 8 с.
20. QVHA, 4-fond, 1-ro'yxat, 68-ish, 23-varaq.
21. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 694-ish, 21-varaq.
22. QVHA, 4-fond, 1-ro'yxat, 115-ish, 21-varaq.
23. QVHA, 4-fond, 1-ro'yxat, 110-ish, 26–27-varaqlar.
24. Жўракулов О., Эргашева Ж. Қашқадарё саноати тарихи. – Б. 66–67.
25. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 84-ish, 2-varaq.
26. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 134-ish, 2-varaq.
27. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 8-ro'yxat, 1-ish, 31-varaq.
28. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 88-ish, 24-varaq.
29. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 8-ro'yxat, 151-ish, 31-varaq.
30. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 8-ro'yxat, 157-ish, 1-varaq.
31. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 234-ish, 23-varaq.
32. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 205-ish, 14-varaq.
33. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 22-ish, 8-varaq.
34. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 221-ish, 8-varaq.
35. QVDA, 4-fond, 21-ro'yxat, 1-ish, 58-varaq.
36. QVDA, 4-fond, 21-ro'yxat, 1-ish, 6-varaq.
37. QVDA Shahrizabz filiali, 4-fond, 1-ro'yxat, 349-ish, 2-varaq.

СИМВОЛЫ НАУКИ, ПРОСВЕЩЕНИЯ И МУЖЕСТВА: ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАРЬЯМ СУЛТАНМУРОВОЙ И ХАЙРИНИСО МАДЖИДХОНОВОЙ

Султанмуродова Сурайё Искандар кизи

Стажёр-преподаватель Университета экономики и педагогики, Ташкент, Узбекистан

e-mail: sultonmurodovasurayyo30@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Germaniyaga o'qishga yuborilgan talabalar safida bo'lgan ikki jadid ayol — Maryam Sultonmurodova va Xayriniso Majidxonovaning fojiali taqdiri tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi ularning ta'lim olish yo'lini, ma'rifiy va kasbiy faoliyatini hamda qatag'onga uchrashiga sabab bo'lgan holatlarni yoritishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-biografik, manbashunoslik va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, har ikki ayol ham erkak jadidlar singari uydirma ayblovlar asosida ta'qib etilgan. Maryam Sultonmurodova 1937-yilda «Germaniya foydasiga josuslik» va «fashistlarga xayrixohlik»da ayblanib hibsga olingan, uzoq yillar ozodlikdan mahrum etilgan va surgun qilingan, 1957-yilda oqlangan. Xayriniso Majidxonova esa 1938-yil 9-oktabrda otuvga hukm qilingan va faqat mustaqillik yillarida, 1999-yilda reabilitatsiya etilgan. Xulosa shuki, ushbu ayollarning irodasi, mehnatsevarligi va bilimga intilishi zamonaviy o'zbek ayollari uchun haqiqiy namuna bo'la oladi.

Kalit so'zlar: Maryam Sultonmurodova, Xayriniso Majidxonova, jadidchilik, Germaniyaga yuborilgan talabalar, qatag'on.

Аннотация: В статье рассматривается трагическая судьба двух женщин-джадидов, входивших в число студентов, направленных на учёбу в Германию, — Марьям Султанмуродовой и Хайринисо Маджидхоновой. Цель исследования — осветить их образовательный путь, просветительскую и профессиональную деятельность, а также обстоятельства, приведшие к репрессиям. В работе использованы историко-биографический, источниковедческий и сравнительный методы. Установлено, что обе женщины, подобно джадидам-мужчинам, были подвергнуты преследованиям на основании сфабрикованных обвинений. Марьям Султанмуродова была арестована в 1937 году по обвинению в «шпионаже в пользу Германии» и «фашистских симпатиях», долгие годы провела в заключении и ссылке и была оправдана в 1957 году. Хайринисо Маджидхонова была приговорена к расстрелу 9 октября 1938 года и реабилитирована лишь в 1999 году, после обретения независимости. Сделан вывод, что стойкость, трудолюбие и стремление к знаниям этих женщин являются подлинным образцом для современных узбекских женщин.

Ключевые слова: Марьям Султанмуродова, Хайринисо Маджидхонова, джадидизм, студенты, направленные в Германию, репрессии.

Abstract. This article examines the tragic fate of two Jadid women, Maryam Sultonmurodova and Khayriniso Majidkhonova, who were among the students sent to Germany for higher education. The study aims to reconstruct their educational paths, enlightenment and professional activities, and the circumstances that led to their persecution. Historical-biographical, source-critical and comparative methods were applied. The findings show that, like their male Jadid counterparts, both women were persecuted on the basis of fabricated accusations. Sultonmurodova was arrested in 1937 on charges of «espionage for Germany» and «fascist sympathies», spent many years in imprisonment and exile, and was exonerated in 1957. Majidkhonova was sentenced to death on 9 October 1938 and was rehabilitated only in 1999, after Uzbekistan gained independence. It is concluded that their perseverance, diligence and commitment to education remain genuine examples for contemporary Uzbek women.

Keywords: Maryam Sultonmurodova, Khayriniso Majidkhonova, Jadidism, students sent to Germany, repression.

ВВЕДЕНИЕ

Изучение истории туркестанского джадидизма остаётся неполным без освещения просветительской деятельности женщин, которая до сих пор исследована недостаточно. В 1920-е годы руководство Туркестанской республики, исходя из задачи догнать, а по возможности и превзойти Европу в науке и технике, направило молодёжь на учёбу в Германию. В числе этих студентов были две женщины — Марьям Султанмуродова и Хайринисо Маджидхонова [3, С. 94–95; 5, С. 107–116].

Цель статьи — проанализировать образовательный путь, просветительскую и профессиональную деятельность двух женщин-джадидов, а также обстоятельства, приведшие к их преследованию. Для её достижения поставлены следующие задачи: во-

первых, хронологически восстановить их жизненный путь и обучение в Германии; во-вторых, осветить их деятельность после возвращения на родину; в-третьих, выявить причины и последствия репрессий. Актуальность темы обусловлена тем, что сведений о женщинах — жертвах репрессий сохранилось очень мало, поэтому каждый новый факт имеет особое значение для пополнения истории джадидизма.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Источниковую основу исследования составили научные монографии, статьи в периодической печати и архивные рукописи, посвящённые джадидскому движению и судьбам студентов, направленных в Германию [1–6]. Использованы также документальные сведения о следственном процессе 1937–1938 годов, приведённые в научной литературе. В ходе исследования историко-биографический метод применялся для восстановления жизненного пути, источниковедческий анализ — для оценки достоверности сведений, а сравнительный метод — для выявления общего и особенного в судьбах двух женщин. События систематизированы по хронологическому принципу.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Жизненный путь Марьям Султанмуродовой

Марьям Султанмуродова родилась 13 февраля 1905 года в Хиве, древнем центре Хорезма. Она принадлежит к числу женщин-просветительниц, посвятивших жизнь борьбе за процветание родины. Её отец, Мулла Джуманиёз, был активным участником движения «молодохивинцев» и просвещённым интеллигентом. Он участвовал в политической борьбе против косного порядка времён Хивинского ханства, а после Хорезмской революции стал одним из руководителей Хорезмской Народной Советской Республики. Из-за реформаторских взглядов он был убит невежественными противниками перемен [5, С. 107–116].

С юных лет Марьям тянулась к знаниям. Сначала она училась в хивинских школах «нового метода», затем в школе Ургенча. Стремление к образованию привело её в Ташкент, где она обучалась в Татарском институте просвещения, а затем в Институте просвещения в Оренбурге, где получила высшее образование. По окончании учёбы Марьям работала в отделе по работе с женщинами при Центральном комитете коммунистической партии Хорезмской Народной Советской Республики. Она стремилась приобщить женщин к науке, культуре и просвещению и внесла значительный вклад в повышение их общественной активности.

Осенью 1922 года по не выясненным до конца причинам Марьям вернулась в Ташкент и была направлена в Германию вместе с группой студентов. В 1924–1926 годах она обучалась в высшей семинарии Дармштадта, а в 1926–1927 годах проходила практику в школе «Франшулле» в Берлине. Летом 1927 года, во время каникул, она вместе с Хайринисо Маджидхоновой, также приехавшей в Германию учиться, отправилась в Париж, где обе посетили оперу. Там, в оперном буфете, у неё состоялся двух-трёхминутный разговор с Ахмедом Наимом и Мустафой Чокаем. Этот короткий эпизод позднее, после возвращения на родину, послужил поводом для её преследования [3, С. 94–95; 5, С. 107–116].

После возвращения в 1928 году для Марьям начались настоящие испытания. В 1929 году она вышла замуж и поселилась в Катта-Кургане. Когда её муж Аскар Ахмадбеков был арестован, она переехала в Ташкент и начала работать в Среднеазиатском университете. Политические преследования неоднократно вынуждали её оставлять работу и надолго лишали заработка. После 1934 года она смогла вернуться к любимой профессии журналиста: публиковала в журналах «Гулистон» и «Яркая жизнь» статьи, призывавшие женщин к получению образования [2].

Однако в 1937 году Марьям была внезапно арестована по обвинению в «шпионаже в пользу Германии» и «фашистских симпатиях». Вместе с шестимесячной дочерью Анорой она была приговорена к десяти годам лишения свободы. В 1947 году она вернулась в Хорезм и начала работать медицинской сестрой в махалле Янгибазар. Но репрессивная система

вновь обрушилась на неё: в 1949 году по прежним обвинениям её сослали в Красноярск. Марьям была женщиной стойкой, и эти удары не сломили её волю. В 1957 году она направила Генеральному прокурору СССР письмо с просьбой о реабилитации. После ряда допросов и проверок в том же году было объявлено решение о её оправдании [5, С. 107–116].

Жизнь и деятельность Марьям Султанмуродовой способствовали формированию поколения просвещённых и социально сознательных женщин своей эпохи. Она оставила неизгладимый след в истории как яркая представительница хорезмского женского просветительского движения начала XX века. Её судьба тесно связана с периодом общественного и культурного пробуждения узбекских женщин, а своей деятельностью она внесла исключительный вклад в развитие национального просвещения и женского образования.

Судьба Хайринисо Маджидхоновой

Схожая судьба выпала и Хайринисо Маджидхоновой, также входившей в число студентов, направленных в Германию. Она родилась в 1905 году в Ташкенте и получила начальное образование в родной махалле Мирабад. Хорошо овладев иностранными языками, Хайринисо, как и Марьям, отправилась учиться в Германию, где, в частности, получила медицинскую подготовку (по сестринскому делу) [6].

Туркестанские поэты-просветители Чулпан, Боту и его отец Маджидхон Дума с гордостью упоминали Хайринисо в своих статьях и стихах. В начале ноября 1922 года Боту посвятил ей стихотворение «Кичкина армугоним» («Мой маленький подарок»), когда она вместе с группой туркестанских студентов отправлялась в Германию. В нём поэт выражает ей искренние пожелания и напутствует доброй дорогой. Основные мотивы стихотворения — освобождение от мрачного уклада жизни, отказ от устаревших обычаев и призыв уверенно идти вперёд, не оглядываясь назад.

Шесть лет Хайринисо Маджидхонова проходила обучение в Германии. В 1928 году она вернулась в Узбекистан и вплоть до 13 сентября 1937 года работала в системе Центрального комитета профсоюзов. В этот период она трудилась врачом в доме отдыха для учителей начальных и средних учебных заведений республики. Глубокие знания, полученные в европейской медицинской школе, опыт, перенятый у известных немецких учёных и врачей, и практические навыки играли важную роль в её профессиональной деятельности. Она эффективно использовала их для восстановления здоровья рабочих и учителей и повышения их трудоспособности. Деятельность Хайринисо имеет значение не только для медицины: она служит ярким примером проникновения женщин в науку и их профессионального успеха в то время. Найдены также фотоматериалы, свидетельствующие о том, что, работая врачом, она участвовала в медицинских осмотрах детей ташкентцев [4].

В 1937 году Хайринисо арестовали по тем же обвинениям, что и Марьям. В эти дни лейтенант государственной безопасности НКВД Гайнутдинов изъял у неё дома 112 писем, четыре немецкоязычные переписки, пять записных книжек и восемь книг. На допросах Хайринисо не признавала предъявленных ей обвинений в измене родине и предательстве. Ей также вменяли участие в «туркестанском шпионском» движении и тайные контакты с профессором Среднеазиатского медицинского института Энглендом. Она искренне объясняла, что ездила в Германию исключительно ради учёбы, ни в какой политической деятельности не участвовала, а к профессору приходила лишь затем, чтобы обучать его узбекскому языку. Несмотря на это, после содержания под стражей и пыток 9 октября 1938 года она была приговорена к расстрелу и жестоко убита. Лишь после обретения независимости, в 1999 году, Хайринисо Маджидхонова была реабилитирована, и все обвинения с неё сняты [4; 5].

Сравнительная хронология жизненного пути обеих женщин представлена в таблице 1. Как видно из неё, обе женщины-джадида были репрессированы в один и тот же год по практически одинаковым необоснованным обвинениям, однако их судьбы завершились по-

разному: Марьям Султанмуродова дожила до оправдания, Хайринисо Маджидхонова реабилитации при жизни не дождалась.

Таблица 1. Сравнительная хронология жизненного пути двух женщин-джадидов

Показатель	Марьям Султанмуродова	Хайринисо Маджидхонова
Место и год рождения	Хива, 13 февраля 1905 г.	Ташкент, 1905 г.
Учёба в Германии	1924–1927 гг. (Дармштадт, Берлин)	Шесть лет (с 1922 г.)
Возвращение на родину	1928 г.	1928 г.
Арест	1937 г.	1937 г.
Приговор	10 лет лишения свободы; в 1949 г. — ссылка в Красноярск	Расстрел (9 октября 1938 г.)
Оправдание (реабилитация)	1957 г.	1999 г.

Источник: составлено автором на основе [2; 3; 5; 6].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подобно нашим предкам-джадидам, шедшим по пути просвещения, обе эти женщины искренне желали развития своей страны. Именно это стремление побудило их поехать учиться в Германию. В своих письмах Хайринисо Маджидхонова отмечала, что работу, которую в Туркестане на одном поле выполняют сотни людей, в Германии делает одна машина. Если бы такую технику удалось приобрести для Туркестана на доходы от нашего хлопка, считала она, люди, занятые на полях, смогли бы заняться наукой. Она подчёркивала необходимость образования для каждого человека: оно развивает не только самого человека, но и его страну.

В статье рассмотрены судьбы двух женщин, проявивших самоотверженность ради науки, их жизненные удары и страдания, перенесённые во время учёбы и после неё. Подобных женщин было значительно больше. К сожалению, сведений о женщинах, ставших жертвами репрессий прежнего тоталитарного режима, сохранилось очень мало. Тем не менее по инициативе Президента изучению джадидского движения и его представителей уделяется особое внимание. Дальнейшие исследования архивных документов позволят раскрыть новые стороны жизни этих женщин.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Абдуллаева Г. Ayol qiyofasida ma'naviyat va jasorat // Sharq yulduzi. — 2021. — № 3. — С. 45–52.
2. Султанмуродова М. Tanlangan insholar va maqolalar (1930–1950). — Архив рукописей, Национальная библиотека Узбекистана.
3. Ирзаев Б. Туркистон жадидларининг «Кўмак» ташкилоти. — Ташкент: Ташкентский исламский университет, 2016. — С. 94–95.
4. Ирзаев Б. Хорижда ўқиган ўзбек жадид аёлларининг «айби» нима эди // Янги Ўзбекистон. — 2023. — 8 марта. — № 46. — С. 6.

5. Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. — Ташкент: «Академ-Хизмат», 2006. — С. 107–116.
6. Турдиев Ш. Германияда ўқишга борган талабалар ва уларнинг кейинги тақдири // Тарихнинг номаълум саҳифалари: научные статьи, документы и материалы, воспоминания. — Кн. 2.

O'ZBEK ALLALARIDAGI ONOMASTIK BIRLIKLARNI RAQAMLI KORPUS ASOSIDA TAHLIL QILISH

Jabbarova Sabo Xamdamovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

e-mail: sabojabarova8@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodining qadimiy va madaniy jihatdan boy janrlaridan biri bo'lgan allalarda uchraydigan onomastik birliklar, ya'ni atoqli otlar, shaxs va joy nomlari, hamda ramziy nomlar raqamli lingvistik korpus asosida tizimli tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida antroponimlar, toponimlar va boshqa onomastik birliklarning lingvokulturologik, sotsiolingvistik hamda pragmatik xususiyatlari aniqlanadi. Shuningdek, allalardagi ism va nomlar orqali xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari va ona-bola o'rtasidagi kommunikativ aloqalar qanday aks etishi o'rganiladi. Raqamli korpus asosida olib borilgan tahlil onomastik birliklarning chastotasi, ularning semantik, pragmatik va ijtimoiy funktsiyalarini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar yordamida katta hajmdagi matnlarni sistematik tahlil qilish orqali onomastik birliklarning turli kontekstlardagi ishlatilish tendensiyalari ham ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: alla, onomastika, antroponim, raqamli korpus, lingvokulturologiya.

Abstract: This study systematically analyzes onomastic units—proper names, including personal names, place names, and symbolic designations—found in Uzbek lullabies, one of the oldest and culturally rich genres of Uzbek oral folklore, using a digital linguistic corpus. The research identifies the linguocultural, sociolinguistic, and pragmatic characteristics of anthroponyms, toponyms, and other onomastic units. In addition, it examines how these names reflect the historical memory, cultural values, social relations, and communicative interactions between mother and child. Corpus-based analysis allows for precise measurement of the frequency, semantic, pragmatic, and social functions of onomastic units. Furthermore, the use of modern digital technologies facilitates systematic study of large text corpora and reveals trends in the contextual usage of onomastic units across various types of lullabies.

Keywords: lullaby, onomastics, anthroponym, digital corpus, linguoculturology.

Аннотация: В данном исследовании систематически анализируются ономастические единицы — собственные имена, включая личные имена, географические названия и символические обозначения, встречающиеся в узбекских колыбельных песнях, которые являются одним из старейших и культурно богатых жанров узбекского устного фольклора, с использованием цифрового лингвистического корпуса. Исследование выявляет лингвокультурологические, социолингвистические и прагматические характеристики антропонимов, топонимов и других ономастических единиц. Кроме того, рассматривается, как эти имена отражают историческую память, культурные ценности, социальные отношения и коммуникативное взаимодействие между матерью и ребёнком. Анализ на основе корпуса позволяет точно определить частотность, семантические, прагматические и социальные функции ономастических единиц. Кроме того, использование современных цифровых технологий обеспечивает систематическое исследование больших текстовых массивов и выявляет тенденции использования ономастических единиц в различных контекстах колыбельных песен.

Ключевые слова: колыбельная, ономастика, антропоним, цифровой корпус, лингвокультурология.

KIRISH

O'zbek allalari xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va eng ta'sirchan janrlaridan biri hisoblanadi. Alla nafaqat bolani tinchlantirish va uyquga yotqizish vositasi sifatida xizmat qiladi, balki ona va bola o'rtasidagi ilk kommunikativ munosabat shakli sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Bu janr, avvalo, bolaga mehr-muhabbat, xavfsizlik va ijtimoiy tarbiya ko'rsatish vositasi sifatida shakllangan bo'lib, unda ona o'z his-tuyg'ularini, e'tiborini va farzandiga bo'lgan g'amxo'rligini ifodalaydi. Shu bilan birga, allalar xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlari, ijtimoiy tasavvurlari va ma'naviy ideallarini saqlovchi va avloddan-avlodga yetkazuvchi omil sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan allalar alohida ilmiy qimmatlidir. Ularning leksik tarkibida ishlatiladigan atoqli otlar, ya'ni onomastik birliklar, ayniqsa qiziqarli ilmiy tadqiqot obyekti sifatida ajralib turadi. Bunday birliklar orasida shaxs ismlari (antroponimlar), joy nomlari (toponimlar), shuningdek ramziy va metaforik nomlar mavjud bo'lib, ular ona tomonidan bolaga murojaat jarayonida ishlatiladi. Ayniqsa, diminutiv shakllar, laqablar va turli xil ramziy nomlar ona nutqi orqali bolaga ijobiy ma'naviy ta'sir ko'rsatadi. Shu tarzda onomastik birliklar ona tilaklari, orzu-umidlari, tarbiyaviy qadriyatlari va madaniy qarashlarini bolaga etkazuvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Zamonaviy tilshunoslikda onomastik birliklarni raqamli korpuslar asosida o'rganish ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida katta hajmdagi folklor matnlarini tizimli tarzda tahlil qilish, atoqli otlarning chastotasini aniqlash, ularning kontekstual va funksional xususiyatlarini o'rganish imkoniyati paydo bo'ldi. Shu bilan birga, korpusli tahlil orqali onomastik birliklarning mintaqaviy va gender asosidagi farqlari, ularning pragmatik va madaniy konnotatsiyalari ham aniqlandi. Bu usul an'anaviy tadqiqot metodlariga nisbatan aniqroq va keng qamrovli ma'lumot beradi, shuningdek, o'zbek folklorining lingvistik va madaniy jihatlarini chuqurroq tushunishga imkon yaratadi.

Shu sababli, o'zbek allalaridagi onomastik birliklarni raqamli korpus asosida tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki etnografiya, sotsiolingvistika va lingvokulturologiya sohalari uchun ham dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Mazkur maqolaning asosiy maqsadi o'zbek allalarida uchraydigan onomastik birliklarni tizimli tahlil qilish, ularning lingvokulturologik va sotsiolingvistik funksiyalarini aniqlash hamda ularning folklor matnlaridagi kommunikativ va madaniy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqot jarayonida kompleks lingvistik metodlardan foydalanildi, bu esa allalarni tahlil qilishning ilmiy asoslangan va tizimli usulini ta'minladi. Asosiy metod sifatida raqamli korpus tahlili tanlandi. Shu maqsadda o'zbek allalarining matnlari elektron shaklda jamlanib, maxsus lingvistik dasturlar yordamida qayta ishlanib, onomastik birliklarning chastotasi, kontekstual ishlatilishi va funksional xususiyatlari aniqlandi.

Bundan tashqari, tavsifiy metod yordamida onomastik birliklarning strukturaviy va semantik xususiyatlari o'rganildi. Ushbu metod orqali ismlar, laqablar va joy nomlarining grammatika va semantika jihatidan qaysi strukturalarga mansub ekani, ularning matndagi pozitsiyasi va kommunikativ roli aniqlandi.

Tarixiy-etimologik metod atoqli otlarning kelib chiqishini, ularning tarixiy manbalari va lingvistik rivojlanish yo'llarini yoritishda qo'llanildi. Shu metod yordamida o'zbek allalarida uchraydigan ismlarning Turk, Fors, Arab va boshqa tillardan kelib chiqqan qatlamlari aniqlanib, ularning tarixiy va madaniy konteksti tahlil qilindi.

Lingvokulturologik yondashuv asosida ismlar va joy nomlarining madaniy konnotatsiyasi tahlil qilindi. Bu metod yordamida onomastik birliklar xalqning qadriyatlarini, urf-odatlarini va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi vosita sifatida baholandi.

Sotsiolingvistik metod yordamida allalarda ism tanlash jarayonining ijtimoiy omillar, jumladan, jins, mintqa, oilaviy an'ana va ijtimoiy mavqe bilan bog'liqligi o'rganildi. Shu tarzda, ism va laqablar orqali jamiyatning ijtimoiy strukturasi ham kuzatish imkoniyati paydo bo'ldi.

Shuningdek, statistik metod asosida antroponimlarning qo'llanish chastotasi aniqlanib, ularning nisbiy faolligi baholandi. Bu metod korpusli tahlil bilan birgalikda ishlatilganda, onomastik birliklarning matndagi funksional ahamiyatini va ular orqali uzatiladigan ma'naviy va madaniy mazmunni aniqlash imkonini berdi.

Natijada, kompleks metodologiya yordamida o'zbek allalaridagi onomastik birliklarning lingvistik, sotsiolingvistik va madaniy jihatlarini tizimli va ilmiy asosda ochib berildi.

NATIJALAR

Raqamli korpus asosida olib borilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zbek allalarida onomastik birliklar keng va tizimli tarzda qo'llaniladi. Eng faol qatlamni antroponimlar tashkil etib, ular asosan bolaning ismi, erkalatish shakllari va ramziy murojaat birliklari ko'rinishida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, ko'plab allalarda bolaning haqiqiy ismi emas, balki ona tomonidan ifodalangan orzu-istaklarni aks ettiruvchi ramziy nomlar uchraydi. Bu holat antroponimlarning pragmatik va emotsional funksiyasini kuchaytiradi, ya'ni ism orqali ona farzandga mehrini, tilak va intilishlarini yetkazadi.

Toponimlar, ya'ni joy nomlari, allalarda kamroq uchrasa-da, ular Vatan, yurt, hudud va makon tushunchalarini ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Shu tariqa, toponimlar orqali allalar milliy xotira va madaniy identifikatsiya vositasi sifatida ishlatiladi.

Statistik tahlil natijalari ko'rsatdiki, diniy va milliy mazmundagi ismlar eng yuqori chastotaga ega. Bu holat allalarning madaniy asoslanganligini va xalqning qadriyatlarini, urf-odatlarini hamda tarixiy xotirasini aks ettirishini tasdiqlaydi. Masalan, bolaga berilgan ismlarda Alloh, Muhammad, Zaynab kabi diniy nomlar, shuningdek, milliy qadriyat va tarixiy shaxslar bilan bog'liq ismlar yuqori chastotada uchraydi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, onomastik birliklarning qo'llanilishi nafaqat leksik va semantik xususiyatga ega, balki lingvokulturologik va sotsiolingvistik kontekstda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ism va laqablar orqali ona o'z madaniy qarashlarini, tarbiyaviy qadriyatlarini va emotsional xohishlarini bolaga uzatadi, shuningdek, farzandning jamiyatdagi mavqeini tushuntirish va unga ijtimoiy identifikatsiya berish imkoniyatini yaratadi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'zbek allalarida onomastik birliklar kompleks va funksional jihatdan boy bo'lib, ular lingvistik, madaniy va sotsial jihatlarini birlashtiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu sababli onomastik birliklarni raqamli korpus asosida tadqiq qilish, ularning turli funksiyalarini aniqlash va kontekstual ishlatilishini o'rganish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar o'zbek allalarini onomastik jihatdan boy va mazmunan chuqur matnlar sifatida talqin qilish imkonini beradi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, allalarda uchraydigan antroponimlar nafaqat bolaning shaxsiy identifikatsiyasini ta'minlaydi, balki ona tomonidan bolaga uzatiladigan ijtimoiy va madaniy qarashlarni, qadriyatlar va tarbiyaviy xohishlarni aks ettiradi. Masalan, diminutiv shakllar va ramziy nomlar ona nutqi orqali mehr-muhabbat va tarbiyaviy intilishlarni ifodalashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan, onomastik birliklar allalarni lingvokulturologik matn sifatida baholashga asos bo'ladi, ya'ni ular orqali xalqning tarixiy xotirasi, madaniy qadriyatlarini va ijtimoiy strukturalari aniqlanadi va talqin qilinadi.

Raqamli korpus asosida olib borilgan tahlil an'anaviy tadqiqot usullariga nisbatan aniqroq va tizimli natijalar berdi. Elektron matnlarni qayta ishlash, chastotani hisoblash va kontekstual tahlil imkoniyati tadqiqotchilarga onomastik birliklarning strukturaviy, semantik va pragmatik xususiyatlarini chuqur o'rganish imkonini yaratdi. Shu bilan birga, raqamli yondashuv folklor matnlarini saqlash va ularni kelajak avlodlarga yetkazish imkonini ham ta'minlaydi. Bu esa o'zbek allalarini faqat og'zaki an'ana sifatida emas, balki ilmiy, texnologik va madaniy meros sifatida saqlash va tahlil qilish imkonini beradi.

Bundan tashqari, raqamli korpus yordamida olingan natijalar regional, jinsiy va davriy farqlarni aniqlashga imkon berdi. Masalan, turli hududlarda ishlatiladigan diminutivlar va ramziy nomlar farqlanishi, shuningdek, diniy va milliy mazmundagi antroponimlarning chastotasi va

konteksti allalarning ijtimoiy va madaniy funksiyalarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Shu jihatdan, tadqiqot lingvistik, sotsiolingvistik va lingvokulturologik yondashuvlarni birlashtirgan kompleks metod sifatida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Natijada, raqamli korpus asosidagi tahlil o'zbek allalarini tizimli, ilmiy asoslangan va ko'p qirrali yondashuv bilan o'rganish imkonini berdi. Shu bilan birga, onomastik birliklarning lingvistik, madaniy va ijtimoiy funksiyalari yanada aniqroq ochib berildi, bu esa xalq og'zaki ijodining mazmunini va ilmiy jihatdan boyligini tasdiqlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'zbek allalaridagi onomastik birliklar nafaqat lingvistik jihatdan qimmatli, balki xalqning madaniy xotirasi, milliy qadriyatlarini, ijtimoiy va tarbiyaviy qarashlarini aks ettiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, allalardagi antroponimlar va toponimlar ona nutqi orqali bolaga uzatiladigan ijtimoiy-intellektual, madaniy va emotsional mazmunni ta'minlaydi. Raqamli korpus asosida olib borilgan tahlil bu birliklarning funksional, semantik va pragmatik imkoniyatlarini yanada chuqurroq ochib berdi, ularning matndagi vazifalari va kontekstual ishlatilishini aniqladi.

Shuningdek, tadqiqotning natijalari o'zbek folklorini zamonaviy lingvistik va texnologik yondashuvlar yordamida o'rganish uchun mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bu yondashuv onomastika va folklorshunoslik sohalarida keyingi izlanishlar uchun istiqbolli yo'nalishlarni belgilaydi, jumladan, elektron korpuslar yaratish, interaktiv bazalar va lingvokulturologik tahlil usullarini rivojlantirish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Umuman olganda, o'zbek allalaridagi onomastik birliklarning tizimli tahlili nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va sotsiolingvistika sohalarida ham dolzarb ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, ular orqali xalqning til, madaniyat va tarixiy xotirasi birlashtirilgan holda tadqiq etilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akhmedov, N. (2018). O'zbek tilining antroponimikalari. Toshkent: Fan.
2. .Allayarov, S. (2016). O'zbek xalq allalari va ularning semantik tahlili. Toshkent: Adabiyot.
3. Azizov, T. (2019). "O'zbek antroponimikasida tarixiy qatlamlar". Tilshunoslik jurnali, 4(2), 45–58.
4. Bakhtiyorov, I. (2020). Toponimika va xalq madaniyati. Toshkent: Universitet nashriyoti.
5. Berdiev, O. (2017). "Lingvokulturologik tahlil va allalar". Filologiya masalalari, 3, 23–35.
6. Djamalova, L. (2021). Raqamli korpuslar va tilshunoslik tadqiqotlari. Toshkent: Fan va Texnologiya.
7. Karimov, M. (2018). "Allalardagi antroponimlar: pragmatik jihat". O'zbek tili va adabiyoti, 5, 12–27.
8. Khodjaev, R. (2019). Onomastika va sotsiolingvistik tahlil. Toshkent: Akademiya.
9. Latipov, S. (2020). "O'zbek allalarida toponimlar va hududiy belgilari". Xalq og'zaki ijodi, 2, 78–91.
10. Mamatqulov, A. (2017). O'zbek xalq madaniy merosi va ona tili. Toshkent: Fan.

OLLANAZAR OLCHINBEK DOSTONIDA QO'LLANILGAN LINGVOKULTUREMALAR TADQIQI

Safarova Fotima Hasanovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi, O'zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek xalq og'zaki ijodining muhim janrlaridan biri bo'lgan dostonlarda milliy-madaniy mazmunni ifodalovchi lingvokulturemalarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Xususan, "Ollanazar Olchinbek" dostoni misolida xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlar, an'analar, milliy qadriyatlar, dunyoqarashi va ma'naviy-estetik qarashlarini aks ettiruvchi til birliklari tadqiq etiladi. Doston matnida uchraydigan qarindoshlik nomlari, marosim va udumlarni ifodalovchi birliklar, kiyim-kechak, oziq-ovqat, qurol-yarog', joy nomlari, murojaat shakllari, diniy-tasavvufiy tushunchalar, maqol va iboralar lingvokulturemalarning asosiy ko'rinishlari sifatida yoritiladi. Shuningdek, lingvokulturemalarning xalq mentalitetini ifodalashdagi vazifasi hamda ularning badiiy matnning milliy koloritini yaratishdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: lingvokulturema, lingvomadaniyatshunoslik, doston, xalq og'zaki ijodi, milliy qadriyat, mentalitet, urf-odat, an'ana, milliy kolorit, madaniy birlik.

Аннотация: В данной статье анализируются лингвокультурологические особенности лингвокультуры, использованных в эпосе «Олланазар Олчинбек». Исследуются языковые единицы, отражающие национальное мировоззрение народа, его обычаи, традиции, ценности, историческую память и духовно-эстетические представления. Лингвокультуры классифицируются на основе лексики, связанной с родственными отношениями, обрядами и обычаями, национальной одеждой, конным транспортом и оружием, религиозно-духовными понятиями, пословицами и фразеологизмами. Особое внимание уделяется их роли в создании национального колорита эпоса, раскрытии характера героев и отражении национального менталитета. Результаты исследования показывают, что эпос «Олланазар Олчинбек» является важным фольклорным источником, отражающим лингвокультурные особенности узбекского народа.

Ключевые слова: лингвокультура, лингвокультурология, эпос, устное народное творчество, национальные ценности, менталитет, обычаи, традиции, национальный колорит, фразеологизм.

Abstract: This article analyzes the linguocultural features of linguoculturemes used in the epic "Ollanazar Olchinbek". The study focuses on linguistic units that reflect the national worldview, customs, traditions, values, historical memory, and spiritual and aesthetic perceptions of the Uzbek people. The linguoculturemes are classified according to lexical units related to kinship relations, rituals and customs, national clothing, horses and weapons, religious and spiritual concepts, proverbs, and phraseological expressions. Particular attention is paid to their role in creating the national color of the epic, revealing the characters' personalities, and representing the national mentality. The results of the study demonstrate that the epic "Ollanazar Olchinbek" is an important folklore source reflecting the linguocultural characteristics of the Uzbek people.

Keywords: linguocultureme, linguocultural studies, epic, oral folklore, national values, mentality, customs, traditions, national color, phraseological unit.

KIRISH

Til va madaniyat bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan ijtimoiy hodisalardir. Muayyan xalqning dunyoqarashi, tarixiy tajribasi, turmush tarzi, urf-odatlar va ma'naviy qadriyatlar, avvalo, uning tilida o'z ifodasini topadi. Shu sababli tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki xalqning madaniy xotirasini saqlovchi va avloddan avlodga yetkazuvchi muhim hodisa sifatida o'rganish bugungi tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biridir. So'nggi yillarda tilshunoslikda inson omili, milliy tafakkur va madaniyatning tildagi ifodasini o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda[1]. Lingvomadaniyatshunoslik ana shu ehtiyoj natijasida shakllangan fanlararo yo'nalish bo'lib, unda til birliklari milliy-madaniy mazmun bilan birgalikda tadqiq etiladi. Mazkur yo'nalishda "lingvokulturema" tushunchasi muhim ilmiy kategoriya sifatida namoyon bo'ladi.

Lingvokulturema deganda muayyan xalqning moddiy yoki ma'naviy madaniyatiga xos bo'lgan va til orqali ifodalangan birliklar tushuniladi[2]. Bunday birliklar oddiy nominativ vazifadan tashqari, muayyan madaniy axborotni ham tashiydi. Masalan, qarindoshlik nomlari,

milliy kiyimlar, taomlar, marosimlar, diniy tushunchalar, an'anaviy uy-ro'zg'or buyumlari va boshqa ko'plab birliklar xalqning o'ziga xos madaniy tajribasini aks ettiradi. O'zbek xalq dostonlari lingvokulturemalarni tadqiq etish uchun nihoyatda boy manba hisoblanadi. Chunki dostonlarda xalqning ko'p asrlik hayot tarzi, urf-odatlari, oilaviy munosabatlari, qahramonlik va vatanparvarlik haqidagi tasavvurlari, yaxshilik va yomonlik haqidagi qarashlari badiiy tarzda mujassamlashgan. Shu jihatdan "Ollanazar Olchinbek" dostoni ham o'zbek xalqining milliy-madaniy dunyoqarashini o'rganishda muhim manbalardan biridir.

Lingvokulturema til va madaniyatning o'zaro munosabatini namoyon qiluvchi birliklardan biri hisoblanadi. U muayyan xalqning tarixiy-madaniy tajribasi bilan bog'liq bo'lgan tushunchalarni til vositasida ifodalashga xizmat qiladi. Lingvokulturemaning mazmunida nafaqat lug'aviy ma'no, balki xalqning ushbu tushunchaga nisbatan shakllangan munosabati, bahosi va assotsiativ tasavvurlari ham mujassam bo'ladi. Lingvokulturemalarni tadqiq etishda ularning ikki tomonini ajratish mumkin[3].

Birinchisi — bevosita nominativ ma'no, ikkinchisi esa madaniy-semantik mazmundir. Masalan, "oqsoqol" so'zi lug'aviy jihatdan yoshi ulug' erkakni bildiradi. Biroq o'zbek milliy-madaniy muhitida mazkur so'z bundan kengroq ma'noga ega bo'lib, tajribali, hurmatga sazovor, jamoada so'zi o'tadigan kishini ham anglatadi. Demak, lingvokulturema xalqning ijtimoiy va madaniy tajribasini o'zida mujassamlashtiradi. Dostonlarda bunday birliklar ayniqsa ko'p uchraydi. Chunki xalq og'zaki ijodi namunalari yaratilgan va shakllangan davrning ijtimoiy-madaniy muhitini o'zida saqlab qolgan. Doston tilidagi har bir milliy realiya, murojaat shakli, marosim nomi yoki obrazli ibora muayyan madaniy axborot tashishi mumkin.

"Ollanazar Olchinbek" dostonidagi lingvokulturemalarni bir necha guruhga ajratish mumkin:

1. qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi lingvokulturemalar;
2. urf-odat va marosim nomlari;
3. milliy kiyim-kechak va bezak buyumlari;
4. oziq-ovqat va kundalik turmushga oid birliklar;
5. ot-ulov, qurol-yarog' va harbiy hayotga oid birliklar;
6. diniy va ma'naviy tushunchalarni ifodalovchi birliklar;
7. maqol, matal va frazeologik birliklar;
8. milliy xarakter va mentalitetni ifodalovchi obrazli birliklar.

2. Qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi lingvokulturemalar

O'zbek xalqining milliy-madaniy dunyoqarashida oila va qarindoshlik munosabatlari alohida o'rin tutadi. Shu sababli dostonlarda ota, ona, aka, uka, opa, singil, amaki, tog'a, xola, kelin, kuyov, qaynota, qaynona kabi qarindoshlik nomlari faol qo'llanadi. Mazkur birliklar faqat qarindoshlik munosabatini bildirib qolmay, balki shaxslar o'rtasidagi ijtimoiy masofa va hurmat darajasini ham ifodalashi mumkin. Ayniqsa, katta avlod vakillariga murojaat qilishda hurmat shakllarining qo'llanishi o'zbek xalqiga xos muomala madaniyatini ko'rsatadi. Doston qahramonlarining o'zaro munosabatlarida ota-onalar roziligi, kattalarga hurmat, qarindoshlar o'rtasidagi birdamlik kabi qadriyatlar muhim o'rin egallaydi. Bu esa o'zbek xalqining oilaparvarlik, kattalarni e'zozlash va qarindoshlik rishtalarini mustahkamlash kabi qadriyatlarini aks ettiradi. Masalan, "ota" va "ona" birliklari oddiy qarindoshlik nomi bo'lish bilan birga, xalq tasavvurida mehr, tarbiya, duogo'ylik va muqaddaslik tushunchalari bilan bog'lanadi. "Ota roziligi", "ona duosi" kabi birikmalar esa xalqning axloqiy-estetik qarashlarini ifodalovchi madaniy birliklar sifatida baholanishi mumkin.

3. Marosim va urf-odatlarga oid lingvokulturemalar

Dostonlarda milliy marosim va urf-odatlarning aks etishi muhim lingvomadaniy xususiyatlardan biridir. O'zbek xalqining to'y, unashtirish, sovchilik, nikoh, aza, mehmondorchilik kabi marosimlari ko'plab madaniy birliklarni yuzaga keltirgan.

"Ollanazar Olchinbek" dostoni ham o'z davrining ijtimoiy va maishiy munosabatlarini aks ettirgani sababli marosimga oid tushunchalarni o'zida mujassamlashtiradi. Masalan, sovchi yuborish, qiz so'rash, to'y qilish, oq fотиha olish singari tushunchalar xalqning nikoh va oila bilan

bog‘liq an‘anaviy qarashlarini ifodalaydi. Ayniqsa, “fotiha” tushunchasi lingvokulturema sifatida e‘tiborga loyiq. Uning asosiy ma‘nosi diniy mazmun bilan bog‘liq bo‘lsa-da, o‘zbek madaniyatida “fotiha olish” yoki “fotiha qilish” kabi birikmalar nikoh oldidan beriladigan rozilik va duoni ham anglatadi. Demak, bitta til birligi tarkibida diniy, ijtimoiy va oilaviy mazmunlar mujassamlashadi. Marosimga oid lingvokulturemalar xalqning jamoaviy hayot tarzini ham ko‘rsatadi. To‘y yoki boshqa marosimlar shaxsiy hodisa bo‘lish bilan birga, qarindoshlar, qo‘ni-qo‘shnilar va butun jamoaning ishtirokini talab qiladigan ijtimoiy voqea sifatida namoyon bo‘ladi.

4. Milliy kiyim-kechak va bezaklarga oid lingvokulturemalar

Milliy kiyim-kechak nomlari ham lingvokulturemalarning muhim qatlamini tashkil etadi. O‘zbek xalqining an‘anaviy kiyimlari uning estetik qarashlari, ijtimoiy mavqei va turmush tarzidan darak beradi. Dostonlarda chopon, do‘ppi, belbog‘, ro‘mol, ko‘ylak kabi kiyim nomlarining uchrashi qahramonlarning milliy qiyofasini tasvirlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, chopon va do‘ppi kabi birliklar o‘zbek milliy madaniyatining ramziy belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. “Do‘ppi” oddiy bosh kiyim nomi bo‘lib ko‘rinsa-da, uning ortida o‘zbek xalqining hunarmandchiligi, estetik didi, hududiy an‘analari va milliy o‘zligini ifodalovchi katta madaniy qatlam mavjud. Xuddi shuningdek, “chopon” ham nafaqat kiyim, balki hurmat, ulug‘lash va mehmondo‘stlik bilan bog‘liq madaniy mazmunlarni ifodalashi mumkin. Doston qahramonlarining kiyim-kechak orqali tasvirlanishi badiiy obrazning milliy koloritini kuchaytiradi. Shu sababli bunday birliklarni faqat etnografik leksika sifatida emas, balki badiiy-estetik va lingvomadaniy hodisa sifatida ham o‘rganish zarur.

5. Ot-ulov va qurol-yarog‘ nomlari

Qahramonlik dostonlarida ot va ot-ulov bilan bog‘liq birliklar alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek xalqining tarixiy hayotida ot transport vositasi bo‘lish bilan birga, qahramonning eng yaqin hamrohi sifatida ham tasavvur qilingan.

Dostonlarda otga oid birliklar qahramonning jasorati, safarga chiqishi, jangovar tayyorgarligi va ijtimoiy mavqei bilan bog‘liq holda qo‘llanadi. “Tulpor”, “arg‘umoq”, “bedov” kabi nomlar oddiy ot tushunchasidan ko‘ra kengroq madaniy-semantik mazmunga ega. Ular tezlik, kuch, chidamlilik va qahramonlik kabi tushunchalarni ham uyg‘otadi.

Qurol-yarog‘ nomlari ham dostonning tarixiy-madaniy koloritini yaratishda muhim rol o‘ynaydi. Qilich, nayza, kamon, o‘q, qalqon kabi birliklar qahramonlik va harbiy hayot bilan bog‘liq bo‘lib, xalqning qadimiy jangovar an‘analarini aks ettiradi.

Bunday birliklar doston voqealarining tarixiy fonini yaratish bilan birga, qahramon obrazining xarakterini ochishga ham xizmat qiladi. Qahramonning qilich ishlatishi, ot minishi yoki jangga otlanishi uning mard, jasur va qo‘rqmas inson sifatidagi obrazini shakllantiradi.

6. Diniy va ma‘naviy mazmundagi lingvokulturemalar

O‘zbek xalqining ma‘naviy dunyosida islom dini bilan bog‘liq tushunchalar ham muhim o‘rin tutadi. Shu sababli xalq og‘zaki ijodi namunalarida Alloh, duo, fotiha, savob, gunoh, qismat, taqdir kabi birliklar uchrashi tabiiydir. Bunday birliklar qahramonlarning dunyoqarashini, hayotiy voqealarga munosabatini va axloqiy qarashlarini ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, “duo” tushunchasi o‘zbek madaniyatida oddiy tilakdan ko‘ra kengroq ma‘noga ega. Kattalarning duosini olish, ota-ona roziligiga erishish, safarga chiqishda duo qilish kabi odatlar xalqning ma‘naviy hayotida muhim o‘rin tutadi. “Qismat” va “taqdir” birliklari esa inson hayotida sodir bo‘ladigan voqealarni ilohiy iroda bilan bog‘lashga asoslangan dunyoqarashni aks ettiradi. Doston qahramonlarining sinovlarga duch kelishi va ularni sabr bilan yengib o‘tishi ham xalqning sabr-qanoat, matonat va taqdirga munosabat kabi tushunchalarini namoyon qiladi.

7. Maqol, matal va frazeologik birliklar

Doston tilining milliyligini ta‘minlovchi eng muhim vositalardan yana biri maqol, matal va frazeologik birliklardir. Bunday birliklar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi asosida shakllangan

bo'lib, ular qisqa shaklda katta mazmunni ifodalash imkonini beradi. Maqol va matallar doston qahramonlarining nutqini tabiiylashtiradi, xalqona ruhni kuchaytiradi hamda muayyan vaziyatga nisbatan xalq bahosini ifodalashga yordam beradi. Masalan, mehnatsevarlik, do'stlik, mardlik, vafodorlik, birlik, sabr-toqat kabi tushunchalar maqollar orqali ixcham va ta'sirchan ifodalanadi. Frazologik birliklar ham lingvokulturemalarning o'ziga xos ko'rinishi sifatida qaralishi mumkin. "Ko'ngli tog'dek ko'tarilmoq", "yuragi orqasiga tortmoq", "boshiga ko'tarmoq", "ko'ziga qaramoq" kabi birliklarning mazmuni ularning tarkibidagi so'zlarning oddiy yig'indisidan kelib chiqmaydi. Ular xalqning obrazli tafakkurini aks ettiradi. Doston matnida bunday birliklardan foydalanish qahramonlarning hissiy holatini, voqealarga munosabatini va xarakter xususiyatlarini yorqin ifodalash imkonini beradi. Shu jihatdan frazeologizmlar nafaqat lingvistik, balki madaniy axborot tashuvchi birliklar sifatida ham ahamiyatlidir.

8. Lingvokulturemalarning milliy mentalitetni ifodalashdagi o'rni

"Ollanazar Olchinbek" dostonidagi lingvokulturemalarni o'rganish orqali o'zbek xalqining mentalitetiga xos bo'lgan qator belgilarni aniqlash mumkin. Jumladan, kattalarga hurmat, ota-onaga ehtirom, mehmondo'stlik, vatanparvarlik, do'stga sadoqat, mardlik, or-nomus, va'daga vafo, jamoaviylik kabi qadriyatlar dostonning mazmun-mohiyatida muhim o'rin egallaydi. Mehmondo'stlik o'zbek milliy mentalitetining muhim belgilaridan biridir. Mehmonni hurmat qilish, unga taom tortish, yaxshi so'z bilan kutib olish, mehmonning ko'nglini olish kabi tushunchalar xalqning ijtimoiy hayotida qadimdan mavjud bo'lgan. Dostonlarda qahramonning mehmonni izzat qilishi yoki safardan kelgan kishini kutib olishi orqali ushbu qadriyatlar badiiy ifodalanadi. Natijada oddiy harakat yoki nutqiy birlik ortida butun bir milliy madaniy konsept namoyon bo'ladi. Shuningdek, "or", "nomus", "mardlik", "vafo" kabi tushunchalar qahramonlarning axloqiy qiyofasini belgilaydi. Xalq idealidagi qahramon nafaqat kuchli va jasur, balki va'dasiga sodiq, kattalarni hurmat qiladigan, yaqinlariga g'amxo'r va yurtiga vafodor inson sifatida tasvirlanadi. Bu jihatlar lingvokulturemalarning doston qahramonlarini yaratishdagi funksiyasini ko'rsatadi. Ya'ni lingvokulturemalar faqat milliy predmet va hodisalarni nomlash uchun emas, balki xalqning "ideal inson" haqidagi tasavvurini ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

Doston tilidagi lingvokulturemalar bir vaqtning o'zida bir necha vazifani bajaradi.

Birinchidan, ular asarning milliy koloritini yaratadi. O'quvchi yoki tinglovchi milliy kiyim, marosim, qarindoshlik nomlari, taomlar, urf-odatlar va boshqa realiyalar orqali voqealar sodir bo'layotgan madaniy muhitni tasavvur qiladi.

Ikkinchidan, lingvokulturemalar qahramon xarakterini ochishga xizmat qiladi. Masalan, kattalarga hurmat bilan murojaat qiluvchi qahramon odobli va tarbiyali shaxs sifatida tasavvur qilinadi. Ota-ona roziligini qadrlaydigan qahramon esa milliy qadriyatlarga sodiq inson sifatida namoyon bo'ladi.

Uchinchidan, bunday birliklar dostonning emotsional-ekspressivligini oshiradi. Xalqona iboralar, maqollar va obrazli ifodalar matnga tabiiylik, ta'sirchanlik va jonlilik baxsh etadi.

To'rtinchidan, lingvokulturemalar tarixiy-madaniy axborotni saqlash vazifasini bajaradi. Doston matnida saqlanib qolgan ayrim so'z va iboralar bugungi avlod uchun o'tmishdagi turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlar va urf-odatlar haqida ma'lumot beradi. Shu ma'noda folklor asarlari xalqning lingvomadaniy xotirasi vazifasini bajaradi.

"Ollanazar Olchinbek" dostonini lingvomadaniy nuqtayi nazardan tadqiq etish uning tilida xalqning tarixiy, ijtimoiy va ma'naviy tajribasi keng aks etganini ko'rsatadi. Doston tarkibidagi lingvokulturemalar o'zbek xalqining milliy dunyoqarashi, mentaliteti, urf-odatlari, an'analari va qadriyatlarini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi. Tadqiqot natijasida lingvokulturemalarni qarindoshlik va ijtimoiy munosabatlar, marosim va urf-odatlar, milliy kiyim-kechak, ot-ulov va qurol-yarog', diniy-ma'naviy tushunchalar, maqol va frazeologik birliklar hamda milliy xarakter va mentalitetni ifodalovchi birliklar kabi guruhlariga ajratish mumkinligi aniqlandi. Doston tilidagi "ota", "ona", "oqsoqol", "fotiha", "duo", "chopon", "do'ppi", "tulpor" kabi birliklar o'zlarining lug'aviy ma'nosidan tashqari, milliy-madaniy mazmunni ham ifodalashi bilan ahamiyatlidir. Ularning semantik tarkibida xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va dunyoqarashi mujassamlangan.

Shuningdek, doston tarkibidagi lingvokulturemalar asarning milliy koloritini yaratish, qahramonlarning xarakterini ochish, voqealarning tarixiy-madaniy fonini belgilash hamda xalqona ruhni kuchaytirish kabi badiiy-estetik vazifalarni bajaradi.

Umuman olganda, “Ollanazar Olchinbek” dostoni lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan oʻrganish uchun boy material beradi. Undagi lingvokulturemalarni chuqur tadqiq etish nafaqat doston tilining oʻziga xos xususiyatlarini ochib berishga, balki oʻzbek xalqining milliy tafakkuri va madaniy qadriyatlarini yaxshiroq anglashga ham imkon yaratadi. Shu sababli xalq dostonlarini lingvokulturemalar asosida oʻrganish oʻzbek tilshunosligi va folklorshunosligining istiqbolli yoʻnalishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov S. Oʻzbek tilining lingvokulturologik tadqiqi masalalari. – Samarqand, 2010.
2. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yoʻllarini izlab. – Toshkent: Fan, 2012.
3. Yoʻldoshev B. Oʻzbek frazeologiyasi va frazeografiyasi masalalari. – Samarqand, 2011.
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax, 2006.
5. Sattorov Gʻ. Oʻzbek xalq dostonlari tili. – Toshkent, 1990.
6. Oʻzbek xalq dostonlari. – Toshkent: Fan, 2006.
7. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
8. Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi. – Toshkent, 2010.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001.
10. Воробьев В.В. Лингвокультурология: теория и методы. – Москва: Издательство Российского университета дружбы народов, 1997.

IBTIDOIY KOMMUNIKATSIYADAN ZAMONAVIY INGLIZ TILIGACHA TILNING TARIXIY EVOLUTSIYASI

Sharipova Sumbula Zafar qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya: Maqolada tilning ibtidoiy kommunikatsiya vositalaridan zamonaviy ingliz tiligacha boʻlgan tarixiy evolutsiyasi yoritilgan. Unda insoniyatning dastlabki aloqa shakllari, nutqning shakllanishi, qadimgi german tillari, qadimgi va oʻrta ingliz tili, skandinav va fransuz tillarining ingliz tiliga taʼsiri hamda zamonaviy ingliz tilining shakllanish jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillarining ingliz tili lugʻat tarkibi, grammatikasi va talaffuziga taʼsiri koʻrib chiqiladi. Maqolada ingliz tilining bugungi xalqaro aloqasi vositasi sifatidagi mavqei ham yoritilgan.

Kalit soʻzlar: Ibtidoiy kommunikatsiya, til evolutsiyasi, til tarixi, qadimgi ingliz tili, oʻrta ingliz tili, zamonaviy ingliz tili, german tillari, til aloqasi, til taraqqiyoti.

Abstract. This article examines the historical evolution of language from primitive forms of communication to Modern English. It discusses early forms of human communication, the emergence of speech, the development of the Germanic languages, Old English and Middle English, as well as the influence of Scandinavian and French languages on the development of English. Particular attention is given to the historical, social, and cultural factors that influenced the vocabulary, grammar, and pronunciation of English. The article also highlights the development of English into an international means of communication in the modern world.

Key words: primitive communication, language evolution, history of language, English language, Old English, Middle English, Modern English, Germanic languages, language contact, language development.

Аннотация: В данной статье рассматривается историческая эволюция языка от примитивных форм коммуникации до современного английского языка. Освещаются ранние формы человеческого общения, возникновение речи, развитие германских языков,

формирование древнеанглийского и среднеанглийского языков, а также влияние скандинавских и французского языков на развитие английского языка. Особое внимание уделяется историческим, социальным и культурным факторам, оказавшим влияние на лексику, грамматику и произношение английского языка. Также рассматривается становление английского языка как международного средства коммуникации в современном мире.

Ключевые слова: примитивная коммуникация, эволюция языка, история языка, английский язык, древнеанглийский язык, среднеанглийский язык, современный английский язык, германские языки, языковые контакты, развитие языка.

KIRISH

Til insoniyat taraqqiyotining eng muhim ijtimoiy va madaniy hodisalaridan biri bo'lib, u jamiyat a'zolari o'rtasida fikr, tajriba va bilim almashishning asosiy vositasi sifatida shakllangan. Dastlab odamlar bir-biri bilan imo-ishoralar, yuz ifodalari, tana harakatlari va turli tovushlar orqali muloqat qilgan. Til uzoq vaqt davomida rivojlangan. Bu jarayonda tovushlar, so'zlar grammatik qoidalar va ma'no ifodalash usullari asta-sekin takomillashgan. Yozuvning paydo bo'lishi esa til rivojida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Chunki yozuv orqali bilim va tajribani avloddan avlodga yetkazish osonlashgan. Migratsiya, savdo, urushlar, siyosiy o'zgarishlar va boshqa xalqlar bilan aloqalar ham tillarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan. Ingliz tili ham uzoq tarixiy rivojlanish jarayonini bosib o'tgan. U qadimgi german qabilalari tillar asosida shakllangan. Ingliz tilining tarixiy ildizlari hind- yevropa tillari oilasiga borib taqaladi. Bu oiladan german tillari tarkibida g'arbiy german tillari rivojlangan. Ilk insonlar fikr almashish uchun cheklangan va oddiy usullardan foydalangan. Insonlarda jamoa bo'lib yashagan davrlarda aql idrok bo'lsa ham nutq shakllanmagan shuning uchun imo ishoralari va tana tili, tabiiy tovushlar, vizual belgilardan foydalanishgan. Agar ular xavf-xatarga duch kelsa xavf-xatarni bildirish uchun tovushlar orqali yoki turli xil belgilar orqali ogohlantirganlar. Keyinchalik g'or devorlariga chizilgan suratlar orqali ma'lumot qoldirish boshlashgan.

Jamiyat rivojlanib insonlarning birgalikdagi mehnati murakkablashgani sari oddiy tovush va imo-ishoralari yetarli bo'lmay qoldi. Insonlarda nutq shakllanishi uchun aql idrok tafakkur, tushuncha, diqqat hammasi chambarchas bog'liq buladi. Bularning barchasi shakllangan bo'lishi mumkin. Tafakkur tufayli fikr vujudga keladi. Fikrlar inson ongida tushunchalarga aylanadi. Tushunchalar asosida xulosa va gipoteza yaratiladi. Tafakkur muhit sharoitiga moslanishning eng oliy shakli hisoblanadi. Tafakkur so'z orqali ifodalanadi. So'z narsa va hodisalarning tovush signali, ifodasi, ramzi hisoblanadi. Odam sezgi organlari yordamida idrok qiladigan narsa va hodisalarni so'z orqali ifodalaydi. So'z faqat tovush signali emas, ko'rish signali ham bo'lishi mumkin. So'z nutq orqali ifoda etiladi. Nutq og'zaki, yozma, hatto qo'l harakatlari yordamida ifoda etiladi. Nutq orqali ayrim odamlar va insoniyat to'plagan tajribani boshqalar bilib oladi, insoniyat yaratgan ma'naviy va madaniy boyliklar avloddan avlodga o'tkaziladi, fan texnika va madaniyatning uzluksiz rivojlanishiga imkoniyat yaratiladi. Insonlarda jamoa bo'lib yashagan vaqtlarida toshlarga g'or devorlariga, hayvon terilariga rasimlar chizish orqali ma'lumot qoldirganlar. Odamning nutq qobiliyati chaqaloqlik davridayoq rivojlangan bo'ladi. Lekin bola odamlardan ajralib qolganida uning gapirish qobiliyati namoyon bo'lmaydi. Bola 5-6 yoshgacha gapirishga o'rganmasa nutq markazi funksiyasi pasayib, bola aqliy rivojlanishdan orqada qoladi. Taniqli ingliz yozuvchisi Nobel mukofoti sovrindori Jozef Redyard Klipling qalamiga mansub Maugli asarida O'rmonda bo'rilar tomonidan tarbiyalangan Maugli ismli bolaning hayoti va sarguzashtlari tasvirlanadi. U o'rmon qonunlari asosida yashashni o'rganadi. Uning do'stlari Ayiq Balu va Qora qoplon Bagira. Maugli hayvonlar orasida ulg'aygani uchun insonlar tilini yaxshi bilmaydi. Odamlar uning xatti-harakatlarini g'alati deb hisoblashadi, chunki u odamlardek gapirmaydi, yurmaydi va o'zini tutmaydi. Bu asar orqali inson qanday muhitda ulg'aysa, uning tili, xulqi va dunyoqarashi ham shu muhit ta'sirida shakllanishini ko'rsatadi. Insonlar jamoa bo'lib yashay boshlagan sari o'zaro aloqa qilish ehtiyoji ham kuchaygan. Birgalikda ov qilish, mehnat qilish, tarbiyalash va xavfdan himoyalash aniqroq aloqa vositasini talab qilgan. Natijada tovushlar asta-sekin ma'lum ma'nolar

bilan bog‘lanib, dastlabki so‘z va iboralar shakllana boshlagan. Til taraqqiyotidagi navbatdagi katta bosqich yozuvning paydo bo‘lishidir. Og‘zaki nutq vaqt va makon jihatidan cheklangan bo‘lsa, yozuv ma‘lumotni saqlash va uzoq masofaga yetkazish imkonini berdi. Dastlab odamlar turli rasmlar va belgilar orqali ma‘lumot berganlar. Bunday yozuv piktografik yozuv deb ataladi. Keyinchalik belgilar muayyan tushunchalarni, so‘ngra tovush va bo‘g‘inlarni ifodalash uchun ishlatila boshlandi. Alifboning rivojlanishi esa til tarixida muhim burilish yasadi. Tovushlarni belgilar orqali ifodalash imkoniyati yozuvni yanada qulaylashtirdi. Keyinchalik Yevropada rivojlangan alifbo an‘analari ingliz tilining yozma shakllanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Ingliz tilining bevosita tarixiy ildizlari german tillariga borib taqaladi. German tillari esa hind yevropa tillari oilasining bir tarmog‘idir. Qadimgi ingliz tili taxminan V asrdan XI asrgacha rivojlangan. U hozirgi ingliz tilidan ancha farq qilgan. Qadimgi ingliz tilida otlar kelishik, son va jinsga ko‘ra o‘zgargan. Fe’llarning ham ko‘plab grammatik shakllari mavjud bo‘lgan. Shuning uchun o‘sha davrdagi ingliz tili grammatik jihatdan ancha murakkab bo‘lgan. Bu davrda lotin tilining ta’siri ham kuchaydi. Xristianlikning Britaniyada tarqalishi natijasida diniy va ilmiy mazmundagi ko‘plab lotincha so‘zlar ingliz tiliga kirib kelgan. XVIII asrdan boshlab ingliz tili yanada standartlashdi. Grammatik qoidalar, imlo me‘yorlari va lug‘atlar shakllandi. 1755-yilda Samuel Johnson tomonidan ”A Dictionary of the English Language” lug‘atining nashr etilishi ingliz tilining lug‘aviy me‘yorlarini belgilash tarixidagi muhim voqealardan biri bo‘ldi. XIX-XX asrlarda ingliz tili xalqaro miqyosda tobora keng qo‘llanila boshladi. Ingliz tilining tarqalishida tarixiy siyosiy jarayonlar bilan bir qatorda savdo ta’lim, ilm-fan va ommaviy kommunikatsiya ham muhim rol o‘ynadi. Bugungi kunda ingliz tili xalqaro biznes, diplomatiya, aviatsiya, fan, texnologiya, ta’lim va internet sohalarida keng qo‘llaniladi. Natijada ingliz tilining turli hududiy variantlari shakllandi. Masalan, Britaniya ingliz tili, Amerika ingliz tili, Kanada ingliz tili, Avstraliya ingliz tili va boshqa variantlar mavjud. Ular talaffuz, ayrim so‘zlar va ba’zi grammatik xususiyatlar bilan farqlanadi. XXI asrda internet, ijtimoiy tarmoqlar, sun’iy intellekt va raqamli texnologiyalar ingliz tilining rivojlanishiga yangi ta’sir ko‘rsatmoqda. Yangi texnologiyalar bilan bog‘liq blog, podcast, selfie, streaming, download, online kabi so‘zlar keng qo‘llanilmoqda. Internet orqali yangi so‘z va iboralar qisqa vaqt ichida dunyoning turli hududlariga tarqalmoqda.

Xulosa qilib aytganda, tilning ibtidoiy kommunikatsiyadan zamonaviy ingliz tiligacha bo‘lgan evolutsiyasi juda uzoq va murakkab tarixiy jarayondir. Til murakkab ijtimoiy hodisa. Til ruhiy hodisa ekanligini hozirgi zamon hodisalari inkor etadi, sababi til tabiiy hodisa sifatida shartsiz refleks emas inson bilan birga tug‘ilmaydi yoki avloddan avlodga o‘tmaydi. Masalan, Germaniyada tug‘ilgan farzand o‘zbek millati tomonidan tarbiyalansa ham nemis tilida gapirmaydi. Shuning uchun tilning ijtimoiy hodisa ekanligi haqiqatga ancha yaqin. Dastlab insonlar imo-ishora va oddiy tovushlar orqali aloqa qilgan bo‘lsalar, keyinchalik ma’noli nutq, yozuv va murakkab til tizimlari shakllangan. Bugungi zamonaviy ingliz tili ming yillik tarixiy jarayonlarning natijasi bo‘lib, hozir ham texnologiya, fan, madaniyat va xalqaro kommunikatsiya ta’sirida rivojlanishda davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baugh, A. C., Cable, T. A History of the English Language. — London: Routledge, 2013.
2. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
3. Barber, C., Beal, J. C., Shaw, P. A. The English Language: A Historical Introduction. — Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
4. Hogg, R. M., Blake, N. F., Burchfield, R., et al. The Cambridge History of the English Language. — Cambridge: Cambridge University Press.
5. Millward, C. M., Hayes, M. A Biography of the English Language. — Boston: Wadsworth, 2012.
6. Crystal, D. The Stories of English. — London: Penguin Books, 2005.

7. Lass, R. The Cambridge History of the English Language, Volume II: 1066–1476. — Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
8. Barber, C. Early Modern English. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.

INVESTITSION JOZIBADORLIKNI TAKOMILLASHTIRISHDA INSTITUTIONAL BOSHQARUV MODELLARINING O‘RNI

Yaxshiqulova Moxinur Toxir qizi

Qarshi davlat universiteti, tayanch doktorant

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada investitsion jozibadorlikni oshirishda institutsional boshqaruv modellarining o‘rni va ahamiyati tadqiq etilgan. Unda samarali davlat boshqaruvi, huquqiy kafolatlar, raqamlashtirish, davlat-xususiy sheriklik va investorlar huquqlarini himoya qilish mexanizmlarining investitsiya muhitiga ta’siri tahlil qilingan. O‘zbekiston sharoitida institutsional boshqaruvni takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari va amaliy mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqot natijasida investitsion jozibadorlikni oshirishga qaratilgan institutsional model bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.*

***Kalit so‘zlar:** investitsion jozibadorlik, institutsional boshqaruv, investitsiya muhiti, xorijiy investitsiyalar, davlat-xususiy sheriklik, raqamlashtirish, investorlar huquqi.*

***Abstract:** This article examines the role and importance of institutional governance models in improving investment attractiveness. The study analyzes the impact of effective public administration, legal guarantees, digitalization, public-private partnerships and investor protection mechanisms on the investment environment. The main directions and practical mechanisms for improving institutional governance in Uzbekistan are considered. Based on the research results, proposals for an institutional model aimed at increasing investment attractiveness are developed.*

***Keywords:** investment attractiveness, institutional governance, investment environment, foreign investment, public-private partnership, digitalization, investor protection.*

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi ko‘p jihatdan investitsiya resurslarini jalb etish va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlariga bog‘liq. Investitsiyalar ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish hamda iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

O‘zbekiston iqtisodiyotida ham investitsiya faolligi yildan-yilga kengayib bormoqda. Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2025-yilda asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi **603,6 trln so‘mni** tashkil etgan bo‘lib, 2024-yildagi 507,5 trln so‘mga nisbatan sezilarli o‘shish kuzatilgan. Shu bilan birga, 2025-yilda asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar va kreditlar hajmi **433,9 trln so‘mga** yetgan.

Bunday sharoitda investitsiyalarning faqat hajmini oshirish emas, balki investorlar uchun **barqaror, shaffof, prognoz qilinadigan va samarali institutsional muhitni shakllantirish** muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki investorning qaror qabul qilishida bozor hajmi bilan bir qatorda qonunchilikning barqarorligi, davlat boshqaruvi sifati, mulk huquqining himoyalanganligi, sud tizimining samaradorligi, korrupsiya xavfining pastligi va ma’muriy jarayonlarning soddaligi ham muhim omil hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Institutsional boshqaruv va investitsion jozibadorlikning nazariy asoslari

Institutsional boshqaruv deganda davlat organlari, mahalliy hokimiyat, biznes subyektlari, moliyaviy institutlar va boshqa manfaatdor tomonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi tashkiliy, huquqiy va iqtisodiy mexanizmlar majmui tushuniladi.

Investitsion jozibadorlik esa investorning muayyan mamlakat, hudud, tarmoq yoki korxonaga kapital kiritish bo'yicha qaroriga ta'sir qiluvchi iqtisodiy, moliyaviy, huquqiy, institutsional va ijtimoiy omillar yig'indisidir.

O'zbekistonlik tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan so'nggi tadqiqotlarda ham investitsion jozibadorlikni oshirishda institutsional muhit, huquqiy kafolatlar, davlat boshqaruvi sifati va raqamlashtirishning ahamiyati alohida qayd etilmoqda. Xususan, Sh. Baxadirov institutsional mexanizmlar tarkibida huquqiy kafolatlar, tashkiliy tuzilmalar, rag'batlantiruvchi rejimlar va xalqaro-huquqiy integratsiyani ajratib ko'rsatadi [1].

Shuningdek, X. Narzullayeva investitsiya muhiti jozibadorligini oshirishda qonun ustuvorligi, davlat boshqaruvi va raqamlashtirish, infratuzilma, innovatsion ekotizim hamda xalqaro integratsiyaning muhimligini ta'kidlaydi [2].

Demak, zamonaviy sharoitda investitsion jozibadorlikni faqat soliqlar imtiyozlari yoki moliyaviy rag'batlantirishlar orqali ta'minlash yetarli emas. Investor uchun **institutsional ishonch** ham muhim ahamiyatga ega.

Institutsional boshqaruv modellarining asosiy elementlari

Investitsion jozibadorlikni oshirishga xizmat qiluvchi institutsional boshqaruv modelini quyidagi asosiy elementlar orqali ifodalash mumkin:

1. Huquqiy-institutsional mexanizm. Investorlar uchun aniq va barqaror huquqiy muhit yaratish investitsiya qarorlarining uzoq muddatli bo'lishiga xizmat qiladi. Investitsiyalarni himoya qilish, mulk daxlsizligi, shartnomaviy majburiyatlarning bajarilishi va nizolarni hal etish mexanizmlarining mavjudligi institutsional ishonchni oshiradi.

2. Davlat boshqaruvi samaradorligi.

Investitsiya loyihalarini amalga oshirish jarayonida investor turli davlat tashkilotlari bilan munosabatga kirishadi. Shu sababli ruxsat berish, ro'yxatdan o'tkazish, yer ajratish, infratuzilmaga ulanish kabi jarayonlarning soddalashtirilishi investitsiya loyihalarini amalga oshirish xarajatlarini kamaytiradi.

3. Raqamli boshqaruv. Elektron davlat xizmatlari va yagona raqamli platformalarning rivojlanishi investorlar bilan davlat organlari o'rtasidagi bevosita ma'muriy aloqalarni kamaytirishi, jarayonlarning shaffofligini oshirishi mumkin. O'zbekiston bo'yicha zamonaviy tadqiqotlarda ham investitsiya jarayonlarini raqamlashtirish institutsional islohotlarning muhim yo'nalishi sifatida ko'rsatilmoqda [3].

4. Davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari.

Yirik infratuzilmaviy va ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishda davlat va xususiy sektor imkoniyatlarini birlashtirish investitsiya resurslarini kengaytirish imkonini beradi. Bunda risklarni tomonlar o'rtasida oqilona taqsimlash va shartnoma majburiyatlarini aniq belgilash muhimdir.

5. Institutsional investorlar faoliyati.

Sug'urta kompaniyalari, investitsiya fondlari, pensiya jamg'armalari va boshqa moliyaviy institutlar uzoq muddatli investitsiya resurslarining muhim manbalaridan hisoblanadi. M. Sultanovning tadqiqotida institutsional investorlarning strategik va uzoq muddatli investitsiyalashdagi o'rni alohida tahlil qilingan [4].

NATIJALAR

Tadqiqot natijasida investitsion jozibadorlikni takomillashtirishda institutsional boshqaruvning quyidagi mexanizmlari ustuvor ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi:

Institutsional mexanizm	Investitsion muhitga ta'siri
--------------------------------	-------------------------------------

Huquqiy kafolatlar	Investor ishonchini oshiradi
Raqamli davlat xizmatlari	Ma'muriy xarajat va vaqtni kamaytiradi
Investorlar huquqlarini himoya qilish	Investitsion risklarni kamaytiradi
Davlat-xususiy sheriklik	Xususiy kapitalni jalb qilish imkonini kengaytiradi
Institutsional investorlar	Uzoq muddatli kapital manbalarini rivojlantiradi
Shaffof boshqaruv	Axborot assimetriyasini kamaytiradi
Hududiy investitsiya institutlari	Mahalliy investitsiya salohiyatidan foydalanishni kuchaytiradi

O'zbekistonning amaldagi investitsiya jarayonlari ham investitsiya oqimlarining kengayayotganini ko'rsatadi. 2025-yilda asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 603,6 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, ishlab chiqarish sanoatiga 160,5 trln so'm yoki jami investitsiyalarning 27,2 foizi yo'naltirilgan.

Mazkur ko'rsatkichlar investitsiya faolligining o'sayotganini ko'rsatsa-da, investitsiyalarning hududlar, tarmoqlar va moliyalashtirish manbalari bo'yicha muvozanatli taqsimlanishi hamda ularning iqtisodiy samaradorligini ta'minlash masalalari dolzarbligicha qolmoqda.

Model quyidagi besh bosqichdan iborat bo'lishi mumkin:

huquqiy kafolat → raqamli xizmat → investitsiya loyihasini qo'llab-quvvatlash → monitoring → investitsiya natijalarini baholash.

Bunday yondashuv investitsiya loyihasini faqat kapital kiritish bosqichida emas, balki loyiha tashabbusidan boshlab foydalanishga topshirish va keyingi monitoringgacha bo'lgan butun davrda institutsional jihatdan qo'llab-quvvatlash imkonini beradi.

MUHOKAMA

Investitsion jozibadorlikni oshirishda institutsional boshqaruvning samaradorligi davlat organlari va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik darajasiga bevosita bog'liq. Boshqaruv jarayonlarining ortiqcha byurokratiyaga asoslanishi investor uchun vaqt va tranzaksiya xarajatlarining oshishiga olib kelishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, investitsiya loyihalari bo'yicha **“yagona darcha”** tamoyilini takomillashtirish, davlat xizmatlarini raqamlashtirish va investor murojaatlarini kuzatib boruvchi yagona elektron monitoring tizimini joriy etish muhimdir.

B. T. Mangliyevning tadqiqotida ham raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalarda investitsiya faoliyatini boshqarishning zamonaviy institutsional asoslarini shakllantirish zarurligi ta'kidlangan [5].

Bundan tashqari, investitsion jozibadorlikni baholashda faqat jalb qilingan investitsiyalar hajmini asosiy ko'rsatkich sifatida olish maqsadga muvofiq emas. Investitsiyalarning yangi ish o'rinlari yaratishi, ishlab chiqarish unumdorligiga ta'siri, eksport salohiyatini oshirishi, texnologiyalar transferini ta'minlashi va hududiy rivojlanishga qo'shgan hissasi ham hisobga olinishi kerak.

N. S. Abdurazakova tomonidan tijorat banklarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotda ham institutsional va moliyaviy mexanizmlarni uyg'unlashtirish zarurligi ko'rsatilgan [6].

Shunday qilib, investitsion jozibadorlikni takomillashtirish birgina investitsiya hajmini ko'paytirish emas, balki investor uchun **ishonchli institutsional ekotizim yaratish** bilan bog'liq kompleks jarayondir.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, investitsion jozibadorlikni oshirishda institutsional boshqaruv modellari muhim ahamiyatga ega. Investor uchun qulay muhitni shakllantirish huquqiy kafolatlar, samarali davlat boshqaruvi, raqamli xizmatlar, moliyaviy institutlar, davlat-xususiy sheriklik va investorlar huquqlarini himoya qilish mexanizmlarining o'zaro uyg'unligini talab qiladi.

O'zbekiston sharoitida quyidagi yo'nalishlarni rivojlantirish maqsadga muvofiq:

1. investitsiya loyihalari uchun **yagona raqamli boshqaruv platformasini** yanada rivojlantirish;
2. investorlar murojaatlarini ko'rib chiqishning aniq muddatlarini belgilash va monitoring qilish;
3. hududlarning investitsion salohiyatini muntazam baholab borish;
4. davlat-xususiy sheriklik loyihalarida risklarni samarali taqsimlash;
5. institutsional investorlar faoliyatini rivojlantirish;
6. investitsiya loyihalarining iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligini baholashning yagona metodikasini takomillashtirish;
7. investorlarga xizmat ko'rsatuvchi davlat organlari faoliyatida shaffoflik va hisobdorlikni kuchaytirish.

Umuman olganda, **investitsion jozibadorlikni takomillashtirishning muhim sharti samarali, shaffof va raqamlashtirilgan institutsional boshqaruv tizimini shakllantirishdir.** Bunday tizim investorlarning huquqiy va iqtisodiy xavflarini kamaytirish bilan birga, investitsiyalarning real iqtisodiy samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baxadirov Sh. Xorijiy investitsiyalarni jalb etishning institutsional mexanizmlari va strategik yondashuvlari. – Ilg'or iqtisodiyot va pedagogik texnologiyalar, 2026.
2. Narzullayeva X.A. Investitsiya muhiti jozibadorligini oshirishning xalqaro tajribalari. – Yangi O'zbekiston iqtisodiyoti, 2026.
3. Sobirov Yo'. O'zbekiston Respublikasida investitsiya siyosati: institutsional va raqamli islohotlar. – Muhandislik va iqtisodiyot, 2026, 4(1).
4. Sultanov M. Institutsional investorlar faoliyatini tashkil etishning konseptual jihatlar. – Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 2024, №5.
5. Mangliyev B.T. Raqamli iqtisodiyot sharoitida korxonalarda investitsiya faoliyatini boshqarishning nazariy va institutsional asoslari. – Raqamli iqtisodiyot ilmiy-elektron jurnali.
6. Abdurazakova N.S. Tijorat banklarida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish samaradorligini oshirishning institutsional va moliyaviy mexanizmlari. – Innovatsion iqtisodiyot, 2026, 1(1), 156–160.
7. Ismailov D.A. Investitsiyalarni moliyaviy boshqarish metodologiyasini takomillashtirish. – Marketing j

O'QUV MATERIALLARINI TARKIBLASHTIRISH VA UNING KASBIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDAGI O'RNI

Yusupov Bekzod Ergashevich,

p.f.f.d (PhD), dotsent v.b. e-mail: bekzod.yusupov.81@bk.ru

Ergasheva Farangiz Bekzod qizi

Ijtimoiy fanlar fakulteti, 3-kurs talabasi.

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti, Qarshi shahar.

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida o'quv materiallarini didaktik jihatdan tarkiblashtirish va uning bo'lajak mutaxassislarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi strategik o'rni tadqiq qilingan. An'anaviy monolit axborot uzatish modelidan modulli-kompetensiyaviy yondashuvga o'tish mexanizmlari, kognitiv yuklamani muvozanatlashtirish va nazariy bilimlarni amaliy ko'nikmalarga aylantirish qonuniyatlari yoritilgan. O'quv materiallarini konseptual, mantiqiy va amaliy-faoliyatli bloklarga ajratishning yaxlit pedagogik modeli ishlab chiqilib, uning kasbiy tayyorgarlik sifatiga ta'siri tajriba-sinov ishlari orqali isbotlangan. Shuningdek, talabalarning mustaqil izlanishi, tanqidiy tahlili va kasbiy refleksiyasini rivojlantiruvchi didaktik tavsiyalar tizimlashtirilgan.

Kalit so'zlar: o'quv materiallarini tarkiblashtirish, kasbiy kompetensiya, kompetensiyaviy yondashuv, didaktik dizayn, modulli ta'lim, kognitiv yuklama, mustaqil ta'lim, oliy ta'lim.

Аннотация: В данной статье исследуются вопросы дидактического структурирования учебных материалов и его стратегическая роль в формировании профессиональных компетенций будущих специалистов в системе высшего образования. Освещены механизмы перехода от традиционной монолитной модели передачи информации к модульно-компетентностному подходу, оптимизации когнитивной нагрузки и трансформации теоретических знаний в практические навыки. Разработана целостная педагогическая модель разделения учебного контента на концептуальные, логико-структурные и практико-деятельностные блоки. На основе экспериментальных данных доказана эффективность предложенной модели, а также систематизированы методические рекомендации по развитию профессионального мышления и рефлексии студентов.

Ключевые слова: структурирование учебного материала, профессиональная компетенция, компетентностный подход, дидактический дизайн, модульное обучение, когнитивная нагрузка, самостоятельное обучение, высшее образование.

Abstract: This paper examines the didactic structuring of instructional materials and its strategic significance in developing the professional competencies of university graduates. It explores the mechanisms for transitioning from traditional linear content delivery to a modular-competence paradigm, balancing cognitive load, and bridging the gap between theoretical knowledge and practical execution. A comprehensive pedagogical model is constructed, decomposing curriculum content into conceptual, logic-structural, and activity-oriented modules. The effectiveness of the structured model is substantiated through empirical pedagogical experimentation, and evidence-based didactic recommendations are provided to foster learners' professional reasoning, autonomy, and critical reflection.

Keywords: structuring learning materials, professional competence, competency-based approach, didactic design, modular instruction, cognitive load, independent learning, higher education.

KIRISH

Oliy ta'lim tizimining zamonaviy taraqqiyot bosqichi mehnat bozorining o'zgaruvchan talablariga tezkor moslasha oladigan, chuqur fundamental bilimlar bilan bir qatorda mustahkam amaliy ko'nikmalarga ega bo'lgan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashni ustuvor vazifa qilib qo'yimoqda. Bugungi kunda ta'lim oluvchiga faqat tayyor nazariy bilimlarni uzatish bilan cheklanib bo'lmaydi. Bo'lajak mutaxassis kasbiy faoliyatida duch keladigan nostandart muammolarni mustaqil tahlil qilish, samarali yechimlarni loyihalash va ularni amaliyotga tatbiq etish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim.

Biroq amaldagi o'quv jarayonida o'quv materiallarining monolit, chiziqli va haddan tashqari nazariy shaklda taqdim etilishi talabalarda axborotli to'yinganlikni keltirib chiqarmoqda. Nazariya bilan amaliyot o'rtasidagi tafovut, bilimlarning tarqoqligi va amaliy faoliyat kontekstidan uzilganligi kasbiy kompetensiyalarning to'laqonli shakllanishiga to'siq bo'lmoqda. Mazkur

muammoni hal etishning eng samarali yo'llaridan biri o'quv materiallarini didaktik jihatdan maqsadli tarkiblashtirish, ya'ni fan mazmunini kasbiy vazifalarga yo'naltirilgan mantiqiy-funksional bloklarga ajratishdan iboratdir.

O'quv materiallarini didaktik tarkiblashtirish ta'lim mazmunini shunchaki mexanik bo'laklarga ajratish emas, balki talabning aqliy faoliyatini boshqarish, kognitiv resurslarni to'g'ri taqsimlash va har bir o'quv elementini aniq bir kasbiy kompetensiyaga yo'naltirish jarayonidir. Shu munosabat bilan, o'quv materiallarini tarkiblashtirish tamoyillari asosida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayonini yaxlit modellash va uning didaktik imkoniyatlarini ilmiy asoslash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

KASBIY KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDA DIDAKTIK TARKIBLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Pedagogik nazariyada kasbiy kompetensiya shaxsning kasbiy faoliyat sohasida samarali harakat qilishga bo'lgan tayyorgarligi, nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, shaxsiy sifatlar hamda kasbiy tajribaning uyg'un majmuasi sifatida ta'riflanadi. Kompetensiya faqat ma'lumotlarni bilish emas, balki bilimlarni aniq ishlab chiqarish yoki boshqaruv vaziyatlarida maqsadga muvofiq qo'llay olish qobiliyatidir.

O'quv materiallarini tarkiblashtirish esa fan mazmunini tartibsiz yoki ortiqcha ikkilamchi axborotlardan tozalab, tayanch tushunchalar, qonuniyatlar, mantiqiy algoritmlar va kasbiy keyslar tizimiga aylantirishni anglatadi. Kompetensiyaviy yondashuv doirasida didaktik tarkiblashtirish quyidagi metodologik tamoyillarga tayanadi:

1. Modullilik tamoyili: O'quv fanining yaxlit mazmuni mantiqiy tugallangan, mustaqil o'rganish va baholash imkoniyatiga ega bo'lgan didaktik modullarga ajratiladi;

2. Kasbiy yo'naltirilganlik tamoyili: Har bir nazariy tushuncha yoki qonuniyat bevosita real kasbiy vazifalar, ishlab chiqarish muammolari va ishlab chiqarish jarayonlari bilan integratsiyalanadi;

3. Ierarxik ketma-ketlik tamoyili: Yangi o'quv birliklari oldingi o'zlashtirilgan kompetensiyalarga tayangan holda oddiydan murakkabga, reproduktivdan ijodiy-tahliliy darajaga qarab tizimlashtiriladi;

4. Interaktiv-faoliyatli tamoyil: O'quv materiallari tarkibida amaliy mashg'ulotlar, simulyatsion topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va reflektiv tahlil bloklarining ustuvorligi ta'minlanadi.

Ushbu tamoyillar asosida qayta ishlangan o'quv materiali talabada passiv axborot yig'uvchilikdan faol kasbiy tahlilchilikka o'tish motivatsiyasini uyg'otadi. O'rganilayotgan mavzuning har bir elementi bo'lajak mutaxassis faoliyatida qanday amaliy qimmatga ega ekanligi aniq ko'rinadi.

O'QUV MATERIALLARINI TARKIBLASHTIRISHNING KOMPETENSIYAVIY DIDAKTIK MODELI

Tadqiqot jarayonida o'quv materiallarini tarkiblashtirish vositasida talabalarda kasbiy kompetensiyalarni bosqichma-bosqich shakllantirishga qaratilgan integral pedagogik model ishlab chiqildi. Mazkur model beshta o'zaro uzviy bog'langan blokdan iborat bo'lib, o'quv jarayonining boshidan yakuniy natijagacha bo'lgan barcha bosqichlarini qamrab oladi (1-jadval).

1-jadval.

O'quv materiallarini tarkiblashtirish asosidagi kompetensiyaviy modelning tarkibiy bloklari

Model bloki	Mazmuni va didaktik yo'nalishi	Kasbiy kompetensiyalarga ta'siri
Diagnostik-maqsadli blok	Mehnat bozori talablari va kasb standartlari asosida shakllantirilishi lozim bo'lgan kompetensiyalar majmuini belgilash.	O'qitish maqsadlarini aniq kasbiy natijalar shaklida ifodalashni ta'minlaydi.
Modulli-strukturaviy blok	O'quv fanini konseptual tayanch tushunchalar, mikro-modullar va	Axborotning kognitiv yuklamasini kamaytiradi va bilimlarning tizimli

	vizual infografik bloklarga tizimlashtirish.	yaxlitligini yaratadi.
Amaliy-faoliyatli blok	Nazariyani amaliyot bilan bog'lovchi situatsion keyslar, laboratoriya ishlari va loyihaviy vazifalar majmui.	Talabalarda algoritmlarni qo'llash, loyihalash va operatsion ko'nikmalarni shakllantiradi.
Integrativ-vaziyatli blok	Fanlararo integratsiyaga asoslangan murakkab professional muammolar va simulyatsiyalar yechimi.	Nostandart vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish va kasbiy moslashuvchanlikni oshiradi.
Refleksiv-baholash bloki	Formatif testlar, loyihalar himoyasi, o'z-o'zini baholash va xatolar ustida ishlash metodikasi.	Talabani o'z kasbiy o'sishini tahlil qilish va refleksiv nazorat qilish layoqatini shakllantiradi.

O'quv materiallarini didaktik tarkiblashtirish jarayonida har bir modul mantiqan uchta majburiy komponentni o'z ichiga olishi maqsadga muvofiqdir: axborotli-konseptual komponent (fundamental qoidalar va tushunchalar), faoliyatli-amaliy komponent (ko'nikmalarni charxlovchi topshiriqlar va algoritmlar) hamda nazorat-refleksiv komponent (o'z-o'zini tekshirish savollari va kasbiy vaziyatlar). Ushbu yondashuv o'quv jarayonida nazariyani amaliyotga tezkor aylantirish imkonini beradi (2-jadval).

2-jadval.

An'anaviy va tarkiblashtirilgan o'quv jarayonida kasbiy kompetensiyalarning shakllanish dinamikasi

Baholash mezonlari	An'anaviy o'qitish tizimida	Tarkiblashtirilgan o'qitish tizimida	Samaradorlik o'sishi
Fundamental nazariy bilimlar	Passiv yodlash, umumiy faktlarni bilish darajasi	Tizimli tushunish, sabab-oqibatni anglash	Yuqori (+26%)
Amaliy ko'nikmalarni qo'llash	Faqat namunaga qarab standart ishlarni bajarish	Real vaziyatlarda mustaqil yechim topish	Juda yuqori (+44%)
Mustaqil qaror qabul qilish	O'qituvchi ko'rsatmasiga qaram bo'lish holati	Evristik va tanqidiy tahlilga asoslanish	Yuqori (+38%)
Kasbiy motivatsiya va refleksiya	Bahoga yo'naltirilgan rasmiy o'qish sur'ati	O'z kasbiy o'sishini anglash va qiziqish	Juda yuqori (+35%)

TAJRIBA-SINOV NATIJALARI VA METODIK SAMARADORLIK TAHLILI

Tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan kompetensiyaviy didaktik modelning amaliy natijadorligini baholash maqsadida oliy ta'lim talabalari ishtirokida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Nazorat guruhlarida an'anaviy chiziqli o'quv adabiyotlari va ma'ruza matnlari asosida, tajriba guruhlarida esa modulli-tarkiblashtirilgan, amaliy keyslarga boyitilgan va vizualizatsiyalashgan materiallar vositasida mashg'ulotlar olib borildi.

O'quv yili yakunida o'tkazilgan diagnostik tekshiruvlar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhlarida tahsil olgan talabalarning kasbiy amaliy masalalarni yechish darajasi nazorat guruhiga nisbatan qirq to'rt foizga yuqori bo'ldi. Muhimi, talabalarda o'rganilgan qonuniyatlarni yangi, oldindan ma'lum bo'lmagan kasbiy vaziyatlarda qo'llash layoqati sezilarli ravishda mustahkamlandi. Bu esa o'quv materiallarini tarkiblashtirish talabada shunchaki yodlangan bilimlarni emas, balki chuqur professional tafakkur strukturasi shakllantirishini tasdiqlaydi.

Shuningdek, so'rovnomalar tahlili shuni aniqladiki, didaktik tarkiblashtirilgan o'quv resurslari bilan ishlagan talabalarda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalari va kasbiy fanga nisbatan qiziqish barqaror ortgan. Talaba har bir modulning mantiqiy maqsadini va uning kasbiy amaliyotdagi o'rini anglagan holda mustaqil izlanish olib borishga odatlanadi. Axborotning vizual

va mantiqiy bloklarda berilishi esa o'zlashtirish jarayonida kognitiv to'siqlarni va psixologik zo'riqishni bartaraf etadi.

O'quv materiallarini tarkiblashtirish oliy ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim texnologiyalari va masofaviy ta'lim tizimlarini (LMS) joriy etishda ham muhim strategik poydevor hisoblanadi. Kontentni elektron platformalarda mikro-o'quv elementlari (mikro-learning) shaklida taqsimlash talabning individual o'rganish sur'ati va shaxsiy kasbiy trayektoriyasiga moslashuvchan o'quv muhitini yaratadi.

Didaktik tarkiblashtirishning yana bir afzalligi fanlararo aloqalarning mustahkamlanishidadir. Turli mutaxassislik fanlarining tayanch tushunchalari va modullari o'rtasidagi konseptual bog'liqliklar talabada o'z sohasiga oid jarayonlarni yaxlit tizim sifatida ko'rish imkonini beradi. Bu esa ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida talab etiladigan integrativ kasbiy ko'nikmalarni shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Mazkur didaktik modelni ta'lim amaliyotiga samarali joriy etish uchun professor-o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik kompetensiyalarini, xususan o'quv materiallarini didaktik dizayn talablari asosida qayta ishlash, intellektual xaritalar va amaliy keyslar yaratish bo'yicha malakasini tizimli oshirib borish zarur.

Shu munosabat bilan, oliy ta'lim kafedralarida fan o'quv-uslubiy majmualarini kompetensiyaviy yondashuv asosida yangilash, ularni ishlab chiqarish korxonalarining real vazifalari bilan integratsiyalash hamda talabalarning mustaqil amaliy izlanishlarini rag'batlantiruvchi o'quv resurslarini yaratish ta'lim sifatini oshirishning ustuvor yo'nalishiga aylanishi lozim.

Tarkiblashtirilgan o'quv resurslari talabalarining kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish trayektoriyasini mustaqil loyihalash imkoniyatini yaratadi. Natijada ta'lim oluvchi universitetni tamomlagandan so'ng ham o'zgaruvchan texnologik muhitda uzluksiz kasbiy kamolotga intiluvchi yetuk mutaxassis bo'lib shakllanadi.

XULOSA

O'quv materiallarini didaktik jihatdan tarkiblashtirish oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishning yuqori samarali mexanizmi hisoblanadi. O'quv fanlari mazmunini modulli, mantiqiy-iyerarxik va amaliy yo'naltirilgan bloklarga ajratish orqali kognitiv yuklama optimallashtiriladi, nazariya va amaliyotning uzviy integratsiyasi ta'minlanadi hamda talabalarda mustaqil qaror qabul qilish, tanqidiy fikrlash va kasbiy refleksiya ko'nikmalari tizimli shakllanadi. Ishlab chiqilgan integrativ didaktik model hamda tajriba-sinov xulosalari oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish, o'quv-uslubiy adabiyotlarni yangi avlodini yaratish va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Сластенин В.А., Введение в педагогическую аксиологию. - Москва.: Издательский центр "Академия", 2003. - С. 78.
- 2.Тарасова Н.В., Мировой опыт реализации компетентностного подхода в профессиональном образовании. Среднее профессиональное образование. 2007.- №2. - С. 36.
- 3.Хайитов О., Н.Умарова., Ёшларда профессионал ўсишга интилишни ривожлантиришнинг назарий-амалий асослари. - Т.:TURON-IQBOL, 2001. - Б. 78.
- 4.Юсупов Б.Э. Вопросы педагогических систем, педагогических технологий и педагогических исследований в педагогическом процессе //Вестник науки. – 2021. – Т. 4. – №. 6 (39). – С. 58-63.
- 5.Юсупов Б.Э., Хайитова С. Развитие образовательного процесса на основе инновационных подходов //Вестник науки и образования. 2019. – №. 19-2 (73). – С. 42-46.

6.Юсупов Б.Э. и др. Инновационные педагогические технологии как факторповышения эффективности образования //Педагогика и современное образование: традиции, опыт и инновatsii. – 2019. – С. 69-72.

7.Юсупов Б. Э. ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ ФУНКЦИЯЛАРИ КОМПОНЕНТЛАРИНИ ТАРКИБЛАШТИРИШНИНГ ТАХЛИЛИ //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Т. 3. – №. 1. – С. 82-89.

EPITETLARNING MILLIY-MADANIY KOGNITIV XUSUSIYATLARI

Axmedova Dilnoza Abdumannonovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti assistent o'qituvchisi, Qarshi shahar

e-mail:adilnoza804@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada epitet tushunchasining nazariy talqinlari, uning obrazli-badiiy va kognitiv-konseptual tabiati, shuningdek epitetlarda aks etuvchi milliy dunyoqarash va madaniy konseptlarning tilda ifodalanish xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqot uchun o'zbek, ingliz va rus tillaridagi badiiy nasr namunalaridan (har bir tildan 500 tadan, jami 1500 ta) epitet iborali birikma korpusi tuzilgan bo'lib, ular semantik guruhlariga (tabiat, inson qiyofasi, hissiyot, axloqiy-ma'naviy xususiyatlar) ajratilgan va qiyosiy-kognitiv tahlil qilingan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilidagi epitetlarning katta qismi (taxminan 38%) tabiat obrazlari, xususan o'simlik va samoviy jismlar konsepti bilan bog'liq bo'lib, bu Sharq mumtoz she'riyati an'analari bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi, ingliz tilida esa epitetlarning muhim qismi (32%) inson xarakteri va psixologik holatini tavsiflashga qaratilgan. Rus tilidagi epitetlar tahlili har ikkala yo'nalishning nisbatan muvozanatli namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Maqola yakunida epitetlarning milliy-madaniy o'ziga xosligini tarjima va chet tili o'qitish amaliyotida hisobga olish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: epitet, kognitiv lingvistika, milliy-madaniy konsept, lingvokulturologiya, qiyosiy tilshunoslik, badiiy obraz, konseptual metafora.

Annotation: The article examines theoretical interpretations of the concept of epithet, its figurative-artistic and cognitive-conceptual nature, and the ways in which national worldview and cultural concepts reflected in epithets are expressed in language. For the study, a corpus of epithet-containing phrases was compiled from prose fiction samples in Uzbek, English, and Russian (500 from each language, 1,500 in total), classified into semantic groups (nature, human appearance, emotion, moral-spiritual qualities) and comparatively analyzed from a cognitive perspective. The results show that a large portion of Uzbek epithets (approximately 38 percent) are associated with images of nature, particularly plant and celestial-body concepts, reflecting close ties to classical Eastern poetic tradition, while a significant portion of English epithets (32 percent) are oriented toward describing human character and psychological states. Analysis of Russian epithets showed a relatively balanced representation of both orientations. The article concludes with recommendations for taking the national-cultural specificity of epithets into account in translation practice and foreign language teaching.

Key words: epithet, cognitive linguistics, national-cultural concept, linguoculturology, comparative linguistics, artistic image, conceptual metaphor.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические трактовки понятия эпитета, его образно-художественная и когнитивно-концептуальная природа, а также особенности выражения в языке национального мировоззрения и культурных концептов, отражённых в эпитетах. Для исследования составлен корпус эпитетных словосочетаний из образцов художественной прозы на узбекском, английском и русском языках (по 500 из каждого языка, всего 1500), классифицированных по семантическим группам (природа, внешность человека, эмоции, морально-духовные качества) и подвергнутых сравнительно-когнитивному анализу. Результаты показывают, что значительная часть узбекских

эпитетов (около 38%) связана с образами природы, в частности с концептами растений и небесных тел, что отражает тесную связь с традициями классической восточной поэзии, тогда как значительная часть английских эпитетов (32%) ориентирована на описание характера и психологического состояния человека. Анализ русских эпитетов показал относительно сбалансированное представление обеих ориентаций. В заключение статьи даны рекомендации по учёту национально-культурной специфики эпитетов в практике перевода и преподавания иностранного языка.

Ключевые слова: эпитет, когнитивная лингвистика, национально-культурный концепт, лингвокультурология, сопоставительное языкознание, художественный образ, концептуальная метафора.

KIRISH

Epitet badiiy tilning eng qadimiy va eng keng tarqalgan stilistik vositalaridan biri bo'lib, u nafaqat obrazlilikni ta'minlaydigan estetik unsur, balki muayyan xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va kognitiv tajribasini o'zida mujassam etgan lingvomadaniy hodisa hamdir. So'nggi o'n yilliklarda tilshunoslikda kognitiv yo'nalishning rivojlanishi bilan epitetlarni faqat stilistik figuralar sifatida emas, balki muayyan konseptual tuzilmalarni ifodalovchi til birliklari sifatida o'rganish tendensiyasi kuchaydi. Turli xalqlar tilida epitetlarning tanlanishi va ularning semantik yo'nalishi ko'p jihatdan shu xalqning tarixiy-madaniy tajribasi, tabiiy-geografik muhiti va badiiy an'analari bilan belgilanadi. Masalan, Sharq mumtoz she'riyatida keng tarqalgan "gulyuzli", "oyday" kabi epitetlar tabiat obrazlariga asoslangan bo'lsa, g'arb adabiyotida insonning ichki dunyosi va psixologik holatini tavsiflovchi epitetlar nisbatan ko'proq uchraydi. Bunday farqlarni tizimli o'rganish qiyosiy-kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi — o'zbek, ingliz va rus tillaridagi epitetlarning milliy-madaniy kognitiv xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish hamda ularning har bir xalq dunyoqarashi va badiiy an'analari bilan bog'liqligini asoslashdan iborat. Tadqiqot vazifalari: 1) epitet tushunchasining nazariy-kognitiv talqinlarini yoritish; 2) uch tildagi badiiy matnlar asosida epitet korpusini shakllantirish; 3) epitetlarni semantik guruhlariga ajratib, ularning tillar bo'yicha taqsimotini tahlil qilish; 4) natijalar asosida milliy-madaniy xususiyatlarni umumlashtirish va amaliy tavsiyalar shakllantirish.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot uchun XX-XXI asr o'zbek, ingliz va rus badiiy nasr asarlaridan (har bir tildan 10 tadan asar, jami 30 ta asar) tanlab olingan matnlar asosida epitet iborali birikmalar korpusi tuzildi. Har bir tildan tasodifiy tanlov usuli bilan 500 tadan epitet birikmasi ajratib olindi, jami korpus hajmi 1500 ta birlikni tashkil etdi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi usullarni o'z ichiga oldi:

- 1) uzluksiz matn tanlash (continuous sampling) usuli — korpusni shakllantirish uchun;
- 2) semantik-konseptual tahlil usuli — epitetlarni semantik guruhlariga (tabiat, inson qiyofasi, hissiyot, axloqiy-ma'naviy xususiyatlar, boshqalar) ajratish uchun;
- 3) qiyosiy-tipologik tahlil usuli — uch til bo'yicha semantik guruhlar taqsimotini solishtirish uchun;
- 4) lingvokulturologik sharhlash usuli — aniqlangan farqlarni milliy dunyoqarash va madaniy an'analarni nuqtai nazaridan izohlash uchun.

Har bir epitet birikmasi ikkita mustaqil filolog-ekspert tomonidan semantik guruhga tasniflandi, tasniflash bo'yicha kelishmovchilik yuzaga kelgan holatlar (taxminan 6%) uchinchi ekspert ishtirokida muhokama qililib, yakuniy qaror qabul qilindi.

NATIJALAR

O'tkazilgan tahlil natijasida o'zbek tilidagi epitetlarning semantik taqsimoti quyidagicha aniqlandi: tabiat obrazlariga oid epitetlar — 38% (masalan, "gulyuzli", "oyday", "bulbulzabon"),

inson qiyofasi va xarakteriga oid — 27%, hissiyotga oid — 19%, axloqiy-ma'naviy xususiyatlarga oid — 16%. Bu natija o'zbek badiiy an'alarida tabiat obrazlarining, xususan o'simlik va samoviy jismlar konseptining, inson go'zalligi va fazilatlarini tasvirlashda markaziy o'rin tutishini ko'rsatadi.

Ingliz tilidagi epitetlar taqsimoti farqli manzarani namoyon etdi: inson xarakteri va psixologik holatiga oid epitetlar — 32% (masalan, "restless mind", "gentle soul"), hissiyotga oid — 26%, tabiat obrazlariga oid — 22%, axloqiy-ma'naviy xususiyatlarga oid — 20%. Bu natija ingliz badiiy an'alarida insonning ichki dunyosi va individual psixologiyasini tasvirlashga katta e'tibor qaratilishini ko'rsatadi.

Rus tilidagi epitetlar tahlili nisbatan muvozanatli taqsimotni namoyon etdi: tabiat obrazlariga oid — 29%, inson xarakteriga oid — 28%, hissiyotga oid — 24%, axloqiy-ma'naviy xususiyatlarga oid — 19%. Bu natija rus adabiy an'alarining ham tabiat, ham insonning ichki olamini tasvirlashga bir xilda yo'naltirilganligini ko'rsatadi, bu qisman rus adabiyotidagi romantik va realistik yo'nalishlarning uzviy uyg'unlashuvi bilan izohlanishi mumkin.

MUHOKAMA

Olingan natijalar epitetlarning shunchaki bezakli stilistik vosita emas, balki muayyan xalqning kognitiv-konseptual dunyoqarashini aks ettiruvchi til hodisasi ekanligini tasdiqlaydi. O'zbek tilidagi tabiat obrazlariga asoslangan epitetlarning ustunligi Sharq mumtoz she'riyati, xususan navoiyshunoslik an'alaridagi "husn ta'rifi" (go'zallikni tasvirlash) kanonining zamonaviy nasrga ham ta'sir ko'rsatib kelayotganini ko'rsatadi.

Ingliz tilidagi epitetlarning insonning ichki dunyosiga yo'naltirilganligi esa g'arb adabiy an'alaridagi individualizm va psixologik realizm tamoyillari bilan bog'liq bo'lishi mumkin, bunda muallif e'tibori insonning tashqi go'zalligidan ko'ra uning ichki kechinmalariga qaratiladi. Rus tilidagi muvozanatli taqsimot esa rus adabiyotining ham Sharq, ham G'arb adabiy an'alaridan ta'sirlangan tarixiy-madaniy kontekstini aks ettirishi mumkin.

Amaliy nuqtai nazardan, aniqlangan milliy-madaniy farqlar badiiy tarjima amaliyotida alohida ahamiyatga ega — epitetlarni bir tildan boshqasiga tarjima qilishda faqat leksik ma'noni emas, balki uning ortida turgan konseptual-madaniy ma'noni ham hisobga olish zarur, aks holda tarjima matni asl nusxaning obrazli-estetik ta'sirini to'liq bera olmasligi mumkin. Shuningdek, chet tili o'qitishda epitetlar va ularning madaniy kontekstini o'rgatish o'quvchilarning lingvomadaniy kompetensiyasini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Epitetlar shunchaki badiiy-stilistik vosita emas, balki muayyan xalqning kognitiv-konseptual dunyoqarashini va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi lingvomadaniy hodisa hisoblanadi.

2. O'zbek tilida tabiat obrazlariga (38%) asoslangan epitetlar ustunlik qiladi, bu Sharq mumtoz she'riyati an'alarini bilan chambarchas bog'liq.

3. Ingliz tilida inson xarakteri va psixologik holatiga (32%) yo'naltirilgan epitetlar ustunlik qiladi, bu g'arb adabiy an'alaridagi psixologik realizm tamoyillari bilan izohlanadi.

4. Rus tilidagi epitetlar taqsimoti nisbatan muvozanatli bo'lib, bu rus adabiyotining Sharq va G'arb ta'sirlarini o'zida uyg'unlashtirgan tarixiy-madaniy xususiyati bilan bog'liq.

5. Epitetlarning milliy-madaniy o'ziga xosligini badiiy tarjima va chet tili o'qitish amaliyotida hisobga olish tarjima sifatini va o'quvchilarning lingvomadaniy kompetensiyasini oshirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. — 168 b.
2. Yo'ldoshev B. Badiiy nutq stilistikasi. — Toshkent: Fan, 2018. — 264 b.

3. Абдуллаева Н.Т. Ўзбек тилида эпитетларнинг лингвокультурологик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. — 2021. — №5. — Б. 44–52.
4. Маматов А.Э. Тил ва тафаккур: когнитив тилшунослик асослари. — Тошкент: TDPU nashriyoti, 2020. — 296 б.
5. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. — Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1958. — 462 с.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.
7. Wierzbicka A. Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese. — New York: Oxford University Press, 1997. — 317 p.
8. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. — Москва: Академический проект, 2004. — 992 с.

“BOBURNOMA” ASARIDA GEOGRAFIK OBYEKTAR VA MEVALAR TASVIRINING LINGVOKULTUROLOGIK HAMDA KOGNITIV TADQIQI

Ibodullayeva Shaxnoza Komiljonovna
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti talabasi,

Annotatsiya: *Ushbu maqolada buyuk mutafakkir Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida Farg’ona, Andijon va Marg’ilon hududlariga xos bo’lgan geografik obyektlar, toshlar va mevalar tasvirining lisoniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Matndagi leksik birliklar zamonaviy tilshunoslikning eng so’nggi yo’nalishlari bo’lmish lingvokulturologiya hamda kognitiv tilshunoslik paradigmatlari asosida tadqiq etilib, muallifning dunyoni ongli idrok etish mahorati aniq misollar yordamida ilmiy asoslab berilgan.*

Kalit so’zlar: hozirgi o’zbek adabiy tili, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, konsept, gustator leksika, nominatsiya, “Mavzun tog’”, “Donakalon anor”, “Sang-i oyna”.

Аннотация: В данной статье анализируются лингвистические особенности описания географических объектов, камней и фруктов, характерных для территорий Ферганы, Андижана и Маргилана, в произведении великого мыслителя Захириддина Мухаммада Бабура «Бабур-наме». Лексические единицы текста исследуются на основе современных парадигм языкознания — лингвокультурологии и когнитивной лингвистики, а мастерство автора в осознанном восприятии и концептуализации окружающего мира научно обосновывается на конкретных примерах.

Ключевые слова: современный узбекский литературный язык, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, концепт, вкусовая лексика, номинация, «Мавзуун-тог», «Донакалон анор», «Санг-и ойна».

Abstract: *This article analyzes the linguistic features of descriptions of geographical objects, stones, and fruits specific to the Fergana, Andijan, and Margilan regions in the work “Baburnama” by the great thinker Zahiriddin Muhammad Babur. Lexical units in the text are researched based on the latest fields of linguistics, such as linguoculturology and cognitive linguistics paradigms, and the author's ability of cognitive perception of the world is scientifically proven with the help of specific examples.*

Keywords: *modern Uzbek literary language, linguoculturology, cognitive linguistics, concept, gustatory lexis, nomination.*

KIRISH

Zamonaviy o’zbek tilshunosligida antropotsentrik paradigmaning shakllanishi mumtoz manbalar va tarixiy obidalarining tilini yangicha ilmiy asoslarda tadqiq etish dolzarbligini yuzaga keltirdi [1]. Matnni faqat quruq grammatik shakllar yoki leksik qatlamlar majmuasi sifatida o’rganish chegarasidan chiqib, uni inson ongi va milliy madaniyat bilan uzviy aloqadorlikda tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda [2]. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari

nafaqat tarixiy yoki biografik yilnoma, balki o'rta asrlar turkiy dunyoqarashining eng yirik lisoniy ensiklopediyasidir. Bugungi kunga qadar "Boburnoma" tili adabiyotshunoslikda asosan voqealar xronologiyasi nuqtayi nazaridan o'rganilgan bo'lsa-da, Bobur shaxsiyatining atrof-muhitni qanday kognitiv idrok etgani, u ko'rgan flora, fauna va geografik g'aroyibotlarning pragmatik ma'nolari alohida respublika miqyosidagi tadqiqot obyekti sifatida kam o'rganilgan. Ushbu maqolada asarning Farg'ona va uning atrofidagi hududlar tavsifiga oid lingvomadaniy birliklari tahlilga tortiladi.

Tadqiqot jarayonida hozirgi o'zbek adabiy tili normalari va o'zbek adabiyoti tarixi qonuniyatlariga tayanildi [3]. Kuzatish obyekti sifatida "Boburnoma" asarining Farg'ona viloyati, Osh, Marg'ilon va Isfara shahar hamda qishloqlari tavsifiga oid real matnlari olindi. Ishda zamonaviy tilshunoslikning kontekstual tahlil, lingvomadaniy tahlil hamda kognitiv tilshunoslikning konseptual modellashirish metodlaridan foydalanildi. Matnlardagi meva va joy nomlarining ekspressiv bo'yog'i hamda matn osti yashirin pragmatik ma'nolari (subtekst) filologik jihatdan guruhlashtirildi va tizimlashtirildi [4].

"Boburnoma" diskursi tahlil qilinganda, muallifning dunyoni oddiy kuzatuvchi sifatida emas, balki tabiat sirlarini nozik anglovchi naturalist va tilshunos sifatida tasvirlagani ko'rinadi. Asardagi eng muhim lingvokulturologik konseptlarni quyidagicha guruhlash mumkin. "Osh shahrining g'aroyib tog'i" konsepti Bobur Osh shahrining havosi va tabiati go'zalligini tasvirlar ekan, uning yonida joylashgan Bo'ra tog'i (Sulaymon tog'i) tasviriga alohida to'xtaladi: "Qo'rg'onining sharqiy-janubiy jonibida bir mavzun tog' tushubtur, Bara-Ko'hg'a mavsum. Bu tog'ning qullasida Sultan Mahmudxon bir hujra solibtur. Agarchi ul hujra modomidin murattaf'dur, vale bu hujra bisyor yashiriq voqe' bo'lubtur: tamom shahar va mahallat oyog' ostidadur". Bobur tog'ning go'zalligini ifodalash uchun "mavzun tog'" (mutanosib, chiroyli shakldagi tog') sifatini qo'llaydi, bu uning estetik kognitsiyasini ko'rsatadi. Hujra ichidan turib butun shaharning "oyog' ostidadur" shaklida tasvirlanishi kognitiv tilshunoslikda fazoviy yo'nalishni — obyektlarni "yuqoridan pastga vizual idrok etish" andozasini yuzaga chiqaradi. Bu ibora ortida hukmdorlik va makonni to'liq nazorat qilish hissi yashirin pragmatik subtekst orqali o'quvchiga singdiriladi. "Marg'ilon anorlari" konsepti. "Yana bir Marg'onondur... Anori va o'rug'i a'lo bo'lur. Bir jins anor bo'lur, "donakalon" derlar, chuchukligida zardolu maysushlug'idin andak choshnisi bor..." Bobur Marg'ilon anorining o'ziga xos navini xalq tilidagi nominatsiya asosida "donakalon" murakkab so'zi bilan muhrlaydi. Mevaning ta'mini o'quvchiga yetkazish uchun "maysush" (achchiq-chuchuk, nordon) va "choshni" (ta'm, maza) kabi tarixiy-semantik leksemalarni qo'llaydi. [5] Anor shirinligini zardoli nordonligi bilan qiyoslashi muallifning sensor-gustator kognitiv tizimi naqadar boy bo'lganini isbotlaydi Isfaraning "Sangi-oi oyna" g'aroyiboti. "Isfaraning bir shar'isida janub sori pushtalarning orasida bir parcha tosh tushubdur, "Sangi oyna" derlar, uzunlig'i taxminan o'n qari bo'lg'ay... oyonadek har nima mun'akis bo'lur..." Toshning o'lchamlarini ifodalashda Bobur "o'n qari", "kishini bo'yi", "kishining belicha" kabi qadimiy birliklarni ishlatadi, bu tilshunoslikda lisoniy antropotsentrizm (olamni inson tana o'lchovlari orqali anglash) deyiladi.

Tosh yuzasining silliqqligini "oyonadek har nima mun'akis bo'lur" (ko'zgudek har narsa aks etadi) deb lisoniy metafora orqali tasvirlashi o'rta asrlar turkiy ilmiy-badiiy nutqining yuksak namunasidir.

"Boburnoma" asaridagi geografik obyektlar va tabiat ne'matlari tasvirining tahlili shuni ko'rsatdiki, asar shunchaki tarixiy yilnoma emas, balki muallifning nozik lingvokulturologik tafakkurini aks ettiruvchi buyuk diskursdir. "Mavzun tog'", "donakalon anor", "sangi oyna" kabi konseptlar o'zbek tili varoqlarining boy pragmatik va sinonimik potensialini namoyon etadi. Ushbu tadqiqot natijalaridan oliy ta'lim muassasalarida "Hozirgi o'zbek adabiy tili" va "O'zbek adabiyoti tarixi" fanlarini o'qitishda amaliy manba sifatida foydalanish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2019. – 430 b.
2. Saparov Sh. Pragmalingvistika. – Samarqand: SamDU nashri, 2008. – 185 b.

3. Xudayberganova D. Matnning antropotsentrik talqini. – Toshkent: Fan, 2010. – 160 b.
5. Dadaboyev H. Tarixiy o‘zbek tili leksikasi. – Toshkent: Milliy universitet nashri, 2011. – 240 b.

STRUCTURAL-GRAMMATICAL CHARACTERISTICS AND LEXICOGRAPHICAL INTERPRETATION OF MULTI-COMPONENT TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

Nazarov Sardor Shamurodovich

(On the Example of Medical and Legal Terminology)

Non-governmental higher education university

University of Economics and Pedagogy

Faculty of Foreign Languages

Department of Russian Language and Literature

Senior Lecturer

e-mail: sardornazarov77777@gmail.com

Abstract: *This research paper provides a comprehensive, comparative-typological analysis of the structural-grammatical characteristics, syntactic modeling, and lexicographical representation of multi-component terms, which play a critical role in the medical and legal terminological systems of Modern English and Uzbek. The study explores the syntactic-semantic phenomena arising during the nomination of complex professional and scientific concepts in typologically different languages, the problems of non-equivalence, and methodological approaches to compiling bilingual specialized dictionaries. Furthermore, the proportional relationship between the principle of language economy and information density in terminological nomination is scientifically substantiated.*

Keywords: *multi-component terms, medical terminology, legal terminology, structural-grammatical analysis, lexicography, attributive combinations, izafet structures, coherence, translation problems, terminological nomination.*

Аннотация: *В данной исследовательской работе в сравнительно-типологическом аспекте всесторонне анализируются структурно-грамматические особенности, синтаксическое моделирование и принципы отражения в современной лексикографии многокомпонентных терминов, занимающих особое место в терминологической системе медицинской и юридической сфер английского и узбекского языков. В работе рассмотрены синтаксиско-семантические явления, возникающие в процессе номинации сложных профессиональных и научных понятий в разносистемных языках, проблема безэквивалентности, а также лексикографические подходы к составлению двуязычных отраслевых словарей. Кроме того, научно обоснована пропорциональная взаимосвязь между языковой экономией (language economy) и информационной емкостью в терминологической номинации.*

Ключевые слова: *многокомпонентные термины, медицинская терминология, юридическая терминология, структурно-грамматический анализ, лексикография, атрибутивные словосочетания, изафет, когерентность, проблемы перевода, терминологическая номинация.*

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot ishida ingliz va o‘zbek tillaridagi tibbiyot hamda huquqshunoslik sohasi terminologik tizimida alohida o‘rin tutuvchi ko‘p komponentli terminlarning struktur-grammatik xususiyatlari, sintaktik birikuv modellash tirishi va ularning zamonaviy leksikografiyada aks etish tamoyillari atroflicha va qiyosiy-tipologik planda tahlil qilinadi. Ishda turli tizimli tillarda murakkab kasbiy va ilmiy tushunchalarni nominatsiya qilish jarayonida yuzaga keladigan sintaktik-semantik hodisalar, noekvivalentlik muammosi hamda ikki tilli sohaviy lug‘atlarni tuzishdagi leksikografik yondashuvlar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, terminologik nominatsiyada til tejamkorligi (language economy) va axborot sig‘imdorligi o‘rtasidagi proporsional mutanosiblik ilmiy asoslab berilgan.*

Kalit so‘zlar: ko‘p komponentli terminlar, tibbiyot terminologiyasi, huquqiy terminologiya, struktur-grammatik tahlil, leksikografiya, atributiv birikmalar, izofa, kogerentlik, tarjima muammolari, terminologik nominatsiya.

INTRODUCTION

One of the pressing tasks of modern linguostylistics and terminology studies is to investigate the most effective and precise linguistic means for transferring scientific and professional information. The rapid development of science and technology—particularly in medicine and law, which form the bedrock of human life and social order—has led to the continuous emergence of new concepts, diagnostic methods, treatment protocols, and legal institutes, thereby driving the constant expansion of terminological systems.

As established in both Eastern and Western linguistics, monocomponent (single-word) terms are not always sufficient to convey the full essence of a complex concept or its interrelations with other phenomena. Consequently, **multi-component terms (polycomponent phrases)**, characterized by high information density, occupy a dominant position in scientific discourse.

Multi-component terms function simultaneously as syntactic phrases and as semantically and functionally integrated terminological units. However, structural and grammatical differences between English (an analytical language) and Uzbek (an agglutinative language) introduce specific theoretical and practical complexities in word formation, structural modeling, and lexicographical representation in bilingual dictionaries.

1. MULTI-COMPONENT NATURE AND THE PRINCIPLE OF LANGUAGE ECONOMY IN TERMINOLOGICAL NOMINATION

Two contrasting yet complementary principles operate simultaneously in the formation of terms:

1. **Completeness and accuracy of information** (reflecting all essential features and characteristics of a concept);
2. **Language economy** (delivering maximum information through minimal linguistic means).

Multi-component terms serve to delineate differential features specific to concepts and their subcategories within a given field. For instance, in medicine, the monocomponent term "*infarction*" denotes a general pathological state. However, the multi-component phrase "*acute myocardial infarction*" utilizes three components to explicitly define the stage of acuteness, localization, and nature of the pathological process.

In turn, the principle of language economy manifests in multi-component terms through the condensation of complex descriptive sentences into efficient syntactic models. For example, instead of a descriptive phrase such as "*an obligation to compensate for damage caused while adhering to legal procedures*", concise polycomponent terms like "*civil liability*" or "*strict civil liability*" are utilized.

2. STRUCTURAL-GRAMMATICAL MODELING OF MULTI-COMPONENT TERMS IN ENGLISH AND UZBEK

An analysis of medical and legal terms in English and Uzbek demonstrates that multi-component terms are primarily classified into several models based on the number of components and their internal syntactic relationships.

A) Two-Component Terminological Phrases

Two-component terms form the foundational base of polycomponent structures.

• In English:

1. **Adj + N (Adjective + Noun):** The most productive model, where the first component acts as an attributive modifier to the second.
 - *Medical: chronic bronchitis, cardiac arrest, bacterial infection.*
 - *Legal: capital punishment, judicial precedent, legal entity.*
2. **N + N (Noun + Noun / Substantive Phrases):** The first noun imparts an attributive function to the head noun.

- *Medical: blood pressure, heart attack, tissue transplant.*
- *Legal: case law, court order, custody battle.*
- **In Uzbek:**
 1. **Adjective + Noun (Attributive Phrases):**
 - *Medical: surunkali bronxit* (chronic bronchitis), *o'tkir travma* (acute trauma).
 - *Legal: jinoiy javobgarlik* (criminal liability), *huquqiy maqom* (legal status).
 2. **Noun + Noun (Izafet and Compound Constructions):**
 - *Medical: qon bosimi* (blood pressure), *yurak xuruji* (heart attack).
 - *Legal: sud qarori* (court decision), *ish uslubi* (work method).

B) Three- and Multi-Component Complex Terminological Phrases

As the number of components increases, the syntactic and semantic hierarchy becomes more intricate.

- **Main Models in English:**
 1. **Adj + N + N / Adj + Adj + N:**
 - *Medical: acute myocardial infarction, primary pulmonary hypertension.*
 - *Legal: supreme judicial court, international commercial arbitration.*
 2. **N + prep + N (Prepositional Structures):** A prominent syntactic pattern in English.
 - *Medical: insufficiency of aortic valve, inflammation of middle ear.*
 - *Legal: presumption of innocence, breach of fiduciary duty.*
 3. **N + prep + Adj + N:**
 - *Medical: disorder of central nervous system.*
 - *Legal: enforcement of foreign arbitral awards.*
- **Main Models in Uzbek:**
 1. **Adjective + Noun + Noun (Complex Attributive Constructions):**
 - *Medical: o'tkir miokard infarkti* (acute myocardial infarction), *bosh miya jarohati* (brain injury).
 - *Legal: xalqaro tijorat arbitraji* (international commercial arbitration), *oliy sud kollegiyasi* (supreme court panel).
 2. **Noun + Noun + Noun (Chained Genitive and Izafet Constructions):**
 - *Medical: aorta klapani yetishmovchiligi* (insufficiency of aortic valve), *orqa miya nervlari shamollashi* (inflammation of spinal nerves).
 - *Legal: insofsiz raqobatni taqiqlash qoidasi* (rule banning unfair competition), *inson huquqlari bo'yicha vakil* (human rights commissioner).

Grammatical Comparison:

In English multi-component terms, **prepositional pre-modification** (modifiers preceding the head noun, e.g., *coronary artery disease*) and **prepositional linking** (*disease of...*) predominate. Conversely, Uzbek relies heavily on **post-positional structures**, **affixation**, and genitive-possessive markers (*-ning*, *-i/-si*).

3. COHERENCE AND NON-EQUIVALENCE IN MEDICAL AND LEGAL TERMINOLOGY

Because medical terminology relies heavily on Greek and Latin roots, the semantic equivalence between English and Uzbek multi-component medical terms remains relatively high.

Example:

- *English: Cardiovascular system disease*
- *Uzbek: Yurak-qon tomir tizimi kasalligi*

In legal terminology, however, the situation differs fundamentally. Law is intimately tied to the national legal systems, history, and culture of individual states. Substantial **structural and semantic non-equivalence** arises between concepts originating in Common Law and Civil Law jurisdictions.

- **Example 1:** English legal terms such as "*court of equity*" or "*barrister-at-law*" lack direct institutional equivalents in Uzbek legal reality.
- **Example 2:** Terminological phrases like "*plea bargaining*" or "*right against self-incrimination*" cannot be rendered into Uzbek word-for-word (calque).
 - Literal translation:* "*o'z-o'zini ayblashga qarshi huquq*" (unclear and grammatically clumsy).
 - Adequate and legal translation:* "**o'ziga va yaqin qarindoshlariga qarshi ko'rsatuv bermaslik huquqi**" (the right not to testify against oneself and close relatives).

4. LEXICOGRAPHICAL INTERPRETATION AND DICTIONARY COMPILATION ISSUES

Accurately representing multi-component terms in bilingual and explanatory dictionaries remains a complex challenge in theoretical and applied linguistics. Key lexicographical issues and solutions include:

1. Selection of Headwords / Descriptors for Dictionary Entries

Two primary approaches exist for alphabetizing multi-component terms in dictionaries:

- **Direct Word Order:** Entry based on the first word of the phrase.

Example: Acute myocardial infarction is listed under **A**. While user-friendly for searching, it can lead to unnecessary dictionary inflation.

- **Head-Noun / Inverted Order:** Entry based on the principal/head noun.

Example: Acute myocardial infarction is indexed under **I** (*Infarction*):
Infarction, acute myocardial.

In modern digital and electronic lexicography, integrating cross-indexing and hyperlinking represents the most optimal solution.

2. Calque vs. Descriptive Lexicographical Interpretation

When translating multi-component terms, lexicographers must look beyond literal equivalents and provide **descriptive-explanatory interpretations** where necessary.

Example:

- *Term: Reasonable doubt standard*
- *Incorrect/Literal translation: Mantiqiy shubha standarti.*
- *Lexicographically accurate interpretation: **Oqilona shubhadan xoli bo'lish mezonlari** (jinoiy protsessda aybdorlikni isbotlash uchun yetarli bo'lgan dalillar darajasi).*

CONCLUSION

Multi-component terms in English and Uzbek medical and legal domains are characterized by logical-semantic completeness, terminological precision, and high efficiency in systematizing specialized knowledge.

1. **Structurally:** English multi-component terms primarily rely on pre-positional attributive and prepositional phrases, whereas Uzbek favors post-positional izafet structures and analytical syntactic forms.
2. **Semantically and Translation-wise:** Medical terms demonstrate higher international standardization and equivalence, while legal terminology requires descriptive and adapted translation strategies due to national-legal and cultural divergence.
3. **Lexicographically:** Establishing unified standards for organizing multi-component terms in specialized bilingual dictionaries, systematizing entries by headwords, and providing supplementary contextual/legal notes remain vital tasks in applied lexicography.

REFERENCES

1. **Begmatov E.** O'zbek tili terminologiyasi (nazariy va amaliy masalalar). – Toshkent: Fan, 2008.
2. **Crystal D.** The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

3. **Danilenko V.P.** Russkaya terminologiya: Opyt lingvisticheskogo opisaniya. – Moskva: Nauka, 1977.
4. **Dadabayev H.** O‘zbek tili harbiy va huquqiy terminologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.
5. **Garzone G.** Legal Translating and Interpreting in a Globalised World. – Cambridge Scholars Publishing, 2021.
6. **Sager J.C.** A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1990.
7. **Usmanov S.** O‘zbek tili terminologiyasining ba'zi masalalari. – Toshkent: O‘kituvchi, 1995.

DREISER’S ILLUSTRATION OF THE REALISTIC DEVELOPMENT OF CAPITALISM IN THE SECOND PART OF THE 19TH CENTURY.

Komila Akhrorovna Fayzieva. Associate Professor,
University of Economics and Pedagogics.
e-mail: komila.fayziyeva.85@bk.ru

Abstract: *“An American Tragedy” is distinguished among Dreiser’s other fictional works for its profound exploration and thorough examination of aspects of American life. Dreiser contended that the American experience—despite its appearances of perfection—is laden with tragedy and drama; as an American naturalist, his aim was to portray every facet of American existence during the early 20th century: including not just the glitz of Hollywood, the rise of corporations, advancements in automotive technology, but also the darker sides of American life. Theodore Dreiser’s writings undeniably convey the genuine essence and profound insight into American existence.*

Key words: *typological features, individual traits, character objects, artistic objectives, artistic framework.*

Аннотация: *В этой статье рассматривается «Американская трагедия» выделяется среди других художественных произведений Драйзера своей глубиной и всесторонним освещением явлений американской жизни. Драйзер считал, что американская реальность — даже когда она кажется идеальной — полна трагедий и драмы; его целью как американского натуралиста было изобразить все аспекты американской жизни на рубеже XX века: не только жизнь Голливуда, создание корпораций, новые достижения в автомобильной технике, но и негативные стороны американской жизни. Произведения Теодора Драйзера, несомненно, отражают истинную правду и глубокое понимание американской жизни.*

Ключевые слова: *отражение реалистическое развитие, сложные реалии жизни, характер личности, имущество его героев, моральный упадок, индустриализация.*

Annotatsiya: *Amerika fojiasi” Drayzerning boshqa badiiy asarlari orasida Amerika hayoti hodisasining chuqurligi va keng qamrovli yoritilishi bilan ajralib turadi. Drayzer Amerika haqiqati - hatto benuqson bo‘lib tuyulsa ham - fojia va dramaga to‘la deb hisoblardi; uning amerikalik tabiatshunos sifatidagi maqsadi 20-asr atrofidagi Amerika hayotining barcha jihatlarini tasvirlash edi: nafaqat Gollivud hayoti, korporatsiyalarning yaratilishi, avtomobil texnologiyalaridagi yangi yutuqlar, balki Amerika hayotining salbiy jihatlarini ham. Teodor Drayzerning asarlari, shubhasiz, Amerika hayotining haqiqiy haqiqati va chuqur tushunchasini aks ettiradi.*

Kalit so‘zlar: *realistic development, the difficult realities of life, the character of the individual, the possessions of his heroes, moral decline, industrialization in his novels.*

INTRODUCTION

A true picture of American reality in the 19th and 20th centuries is especially vividly depicted by the famous American writer Theodore Dreiser. He was one of the first writers to describe the false nature of the “American Dream”, its rise and fall, the clash of dreams and reality, and the transformation of the “American Dream” into the “American Tragedy”. His novels also

address new social problems that emerged in the industrialized United States. These problems are mainly reflected in novels such as “Sister Carrie”, “Jenny Gerhardt”, “The Financier” and “An American Tragedy”. In Dreiser’s novels, all his main characters are interested in a better life and its possibilities. His books reflect various critical interpretations, trying to show how Dreiser’s characters embody the essence of the American career model and describe the impact of this magical myth [1]. They strive for wealth, and this seems to them to be the only source of happiness. Nevertheless, Dreiser does not judge them - he understands them.

MATERIALS AND METHODS

Few novelists are as sensitive to people as he is. He admires or pities all sorts of people—the violent money-makers; the weak born to fail and suffer; the brilliant women who come in and conquer; the respectable men and the disreputable; the masters and the slaves; the happy and the victims of meaningless forces condemned to live in pain, despair, and denial. [3] “More than any other man, Dreiser, who has walked alone, often unappreciated, often despised, has paved the way for honesty, courage, and a zest for life in American fiction from the timidity and gentleness of Victorian and Howell. Dreiser’s first great novel, *Sister Carrie*, came like a great free West wind to a homely and airless America, and has given our sweltering home the first breath of fresh air since Mark Twain and Whitman.” [4]

RESULTS AND DISCUSSION

In his novels, Dreiser uses a completely new way of describing the “American Dream”. Instead of praising the dream, he introduces it into the real life of the United States of the 19th and 20th centuries and shows its real, not imaginary, fate. In the “Trilogy of Desire” (“*The Financier*” (1912), “*Titan*” (1914) and “*Stoic*” (1947)), Dreiser describes the realistic development of capitalism in the second half of the 19th century. The protagonist of the trilogy - Frank Cowperwood - professes the religion of success. He does not take into account moral principles and does not bring misfortune to his relatives in order to slowly but surely climb the ladder of success: he makes his first money at auction and becomes a giant of commerce and money, owning a large part of Chicago’s mass transit. All he had to do was get rich and keep himself - to form virtues and dignity that corresponded to the real thing. Power would do it. Quickness of mind. And he had them. “I am content with myself” was his motto, and it could have been inscribed on any coat of arms he could think of to express his claim to intellectual and social nobility. [4] Dreiser's hero is a man of great moral strength and intelligence, confident in himself and his ability to succeed. Cowperwood's drive to be a leader made him a true Titan and Stoic: he draws strength and inspiration where others give up.

In women, in the environment, but his “American dream” seems unimaginable. Despite the psychological difference in the characters, *The American's tragedy* touches on the same issue as the “Trilogy of Desires”. Here the “American dream” becomes the “American tragedy”. Based on a true crime story, *The American tragedy* is a frank truth about the harsh realities of American life and the dark side of the “American dream”. It's the rise and fall of a person and their dreams. It's an internal struggle between desires and reality.

CONCLUSION

Ultimately, Clyde's pursuit of the American Dream leads to his downfall. His actions, driven by the pursuit of wealth and social status, lead him to a moral abyss, where his judgment is clouded by his fear of failure and his desperation to maintain the appearance of success. Ultimately, Clyde is convicted of murder and sentenced to death, symbolizing the failure of his dreams and the abyss of his pursuit of success at all costs.[7] Dreiser presents a serious critique of the American Dream in *An American Tragedy*. Through the tragic journey of Clyde Griffiths, the novel shows that the pursuit of material success and social mobility can lead to moral decay, personal destruction, and the erosion of human values. The ideal of the “American Dream” is shown to be not only difficult to achieve but also dangerous when pursued without moral consideration, revealing the

profound social and psychological forces at work in the pursuit of success.[8] Dreiser's novel ultimately shows that the American Dream, in its purest sense, is a mirage - an unattainable ideal, often with tragic consequences for those who blindly pursue it.

REFERENCES

1. Bernadett Veres - The Fall of the American Dream: In Theodore Dreiser's Sister Carrie and An American Tragedy. - Книга по Требованию, 2010.
2. Richard Lingeman - Theodore Dreiser: An American Journey, 1990.
3. Sacvan Bercovitch - "The Myth of America", 2003.
4. Theodore Dreiser - The Financier, 1912. - Ch. 19.
6. G.I. Muzaffarovich, Qiyosiy adabiyot. – Buxoro: "Durdona", 2023, 136 b.
7. Uilyam Shekspir va Abdurauf Fitrat Dramasida Intertekstuallik. G.I. Muzaffarovich, Ta'lim, Etika va Value jurnali, 2025. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=ihOH1F0AAAAJ&citation_for_view=ihOH1F0AAAAJ:IjCSPb-OGc4C
9. Fayziyeva, K. A. (2020). MODERN TRENDS IN THE HUMANITIES PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES OF THE FOREIGN LANGUAGES. Aktuální Pedagogika, (3), 11-12.
10. Mansurova, G. M., & Fayziyeva, K. A. (2020). GENERAL CRITERIA FOR THE EVALUATION CATEGORY. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(8), 227-230.
11. Mansurova, G., & Fayziyeva, K. (2019). EVALUATION CATEGORY IN FOREIGN AND UZBEK LANGUAGES ACCORDING TO THEIR PRAGMATIC CHARACTERISTICS. EVALUATION, 5, 10-2019.

BO'LAJAK TARIX O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Yusupova Shahnoza Erkinjon qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Assistent o'qituvchi

e-mail: shahnoza.erkinnovna.1993@gmail.com

[orcid https://orcid.org/0009-0000-2196-6283](https://orcid.org/0009-0000-2196-6283)

Annotatsiya: Mazkur tezisda bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonining psixologik jihatlarini tahlil qilinadi. Tarix o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish faqat tarixiy bilimlarni egallash yoki metodik ko'nikmalarni o'zlashtirish bilangina cheklanmaydi, balki shaxsning motivatsion, kognitiv, kommunikativ, emotsional va refleksiv imkoniyatlarini rivojlantirishni ham talab etadi. Tadqiqot doirasida kasbiy motivatsiya, kasbiy identifikatsiyani anglash, pedagogik refleksiya, emotsional barqarorlik, kommunikativ qobiliyatlar, kreativ tafakkur va o'z-o'zini rivojlantirish ehtiyoji bo'lajak tarix o'qituvchisining kasbiy kompetensiyasini belgilovchi asosiy psixologik omillar sifatida ko'rib chiqiladi

Kalit so'zlar: bo'lajak tarix o'qituvchisi, kasbiy kompetensiya, psixologik omillar, kasbiy motivatsiya, pedagogik refleksiya, kasbiy identifikatsiya, emotsional barqarorlik, kreativ tafakkur, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация: В данной работе анализируются психологические аспекты процесса развития профессиональных компетенций будущих учителей истории. Формирование профессиональной компетентности учителя истории не ограничивается только приобретением исторических знаний или освоением методических навыков, но также

требуется развития мотивационных, когнитивных, коммуникативных, эмоциональных и рефлексивных возможностей личности. В рамках исследования рассматриваются профессиональная мотивация, осознание профессиональной идентичности, педагогическая рефлексия, эмоциональная устойчивость, коммуникативные способности, креативное мышление и самосознание.

Ключевые слова: будущий учитель истории, профессиональная компетентность, психологические факторы, профессиональная мотивация, педагогическая рефлексия, профессиональная идентичность, эмоциональная устойчивость, креативное мышление, коммуникативная компетентность.

Abstract: This thesis analyzes the psychological aspects of developing professional competencies in future history teachers. The formation of a history teacher's professional competence is not limited to acquiring historical knowledge or mastering methodological skills; it also requires the development of the individual's motivational, cognitive, communicative, emotional, and reflective capacities. The study focuses on professional motivation, awareness of professional identity, pedagogical reflection, emotional stability, communication skills, creative thinking, and self-awareness.

Keywords: future history teacher, professional competence, psychological factors, professional motivation, pedagogical reflection, professional identity, emotional stability, creative thinking, communicative competence.

KIRISH

Ta'lim jarayoniga qo'yilayotgan zamonaviy talablar o'qituvchi shaxsiga nisbatan qo'yiladigan kasbiy talablar doirasini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Zamonaviy o'qituvchi nafaqat o'z fanini chuqur bilishi, balki o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olishi, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi, samarali muloqotni yo'lga qo'yishi, ta'lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarga moslashuvchan yondashishi hamda o'zining kasbiy faoliyatini muntazam ravishda takomillashtirib borishi lozim.

Mazkur talablar, ayniqsa, tarix fani o'qituvchisi faoliyatida alohida ahamiyat kasb etadi. Tarix ta'limi o'quvchilarga faqat fakt va sanalarni yetkazish bilangina cheklanmaydi. Tarixiy voqealarning sabab va oqibatlarini anglash, manbalarni tahlil qilish, turli nuqtayi nazarlarni qiyoslash, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish va tarixiy tafakkurni rivojlantirish o'qituvchidan yuqori darajadagi kasbiy kompetensiyani talab etadi. Shu sababli bo'lajak tarix o'qituvchilarini kasbiy tayyorlash jarayonida ularning psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhim ilmiy-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Kasbiy kompetensiya mutaxassisning kasbiy vazifalarni samarali bajarishini ta'minlovchi bilim, ko'nikma, qobiliyat, tajriba va shaxsiy sifatlarining integratsiyasidan tashkil topadi. Pedagogik faoliyat sharoitida kompetensiya bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llay olish, mustaqil qarorlar qabul qilish, o'quvchilar bilan konstruktiv munosabatlar o'rnatish hamda o'zining kasbiy faoliyatini tahlil qilish qobiliyatlarini ham o'z ichiga oladi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga bag'ishlangan tadqiqotlarda refleksiya, motivatsiya, kasbiy o'zini anglash va emotsional barqarorlikning ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda refleksiv kompetensiyaning motivatsion, kognitiv, operatsion va shaxsiy komponentlari o'zaro bog'liq tizim sifatida qaraladi.

Shunday ekan, bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini psixologik mexanizmlardan ajratib o'rganish maqsadga muvofiq emas. Kasbiy motivatsiya bo'lajak o'qituvchining pedagogik faoliyatga munosabatini belgilovchi asosiy psixologik omillardan biridir. Talabaning o'qituvchilik kasbini ongli ravishda tanlashi, pedagogik faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini anglashi va kelajakda o'zini ushbu kasb doirasida tasavvur qila olishi uning kasbiy rivojlanishga bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi.

Kuchli ichki motivatsiyaga ega bo'lgan shaxslar yangi bilimlarni o'zlashtirish, pedagogic amaliyotlarni sinab ko'rish va kasbiy qiyinchiliklarni yengib o'tishga ko'proq intiladilar. O'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalariga bag'ishlangan xalqaro tadqiqotlarda ham ichki

motivatsiya, ochiqlik, ayrim shaxsiy xususiyatlar va pedagogik kompetensiyalar o'rtasidagi bog'liqliklar aniqlangan.

Shu bois oliy pedagogik ta'lim jarayonida talabalarining kasbiy motivatsiyasini rivojlantirish faqat o'qituvchilik kasbining tashqi afzalliklarini tushuntirish bilan cheklanmasligi kerak. Bu jarayon pedagogik faoliyatning mazmunini, uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini va o'qituvchining shaxsiy rivojlanishi uchun yaratadigan imkoniyatlarini anglashga ham yo'naltirilishi lozim.

Refleksiya bo'lajak tarix o'qituvchisining kasbiy rivojlanishida muhim psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Refleksiya orqali talaba o'zining pedagogik faoliyatini kuzatadi, qabul qilgan qarorlarini tahlil qiladi, yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarning sabablarini aniqlaydi va kelgusidagi faoliyati uchun yangi strategiyalar ishlab chiqadi.

Kasbiy refleksiya o'qituvchiga «Men nimani bilaman?», «Men nimalarni bajara olaman?» va «Kasbiy kompetensiyamning qaysi jihatlari yanada rivojlantirilishi kerak?» kabi savollarga javob topishga yordam beradi. Shu jihatdan refleksiya o'z-o'zini baholash va kasbiy rivojlanishni rejalashtirish mexanizmi sifatida ham xizmat qiladi.

Zamonaviy tadqiqotlar kasbiy refleksiya bo'lajak o'qituvchilarga o'z faoliyatini tahlil qilish va kasbiy kompetensiyalarini takomillashtirishda yordam berishini ko'rsatadi.

Tarix ta'limida refleksiyani rivojlantirishning samarali vositalari sifatida darslarni tahlil qilish, pedagogik vaziyatlarni muhokama etish, refleksiv kundalik yuritish, o'z-o'zini baholash hamda tengdoshlarning fikr-mulohazalaridan foydalanish mumkin.

Bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy identifikatsiyasini anglash ularning o'qituvchi sifatidagi professional pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur jarayon davomida talabalar o'zlarining kasbiy imkoniyatlari, qadriyatlarini, mas'uliyati va kelajakdagi pedagogik rollarini bosqichma-bosqich anglab boradilar.

Kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi motivatsiya, o'z-o'zini baholash, refleksiya va pedagogik amaliyot bilan chambarchas bog'liq. Zamonaviy tadqiqotlar ham bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy identifikatsiyaning rivojlanishi kasbiy kompetensiyalar va kasbiy motivatsiya bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Tarix o'qituvchisi uchun ushbu jarayon alohida ahamiyatga ega, chunki u o'quvchilarning tarixiy tafakkuri va ijtimoiy qarashlarini shakllantirishda muhim pedagogik subyekt hisoblanadi. Shu sababli bo'lajak mutaxassis o'zining kasbiy mas'uliyatini anglab, pedagogik faoliyatga maqsadli ravishda tayyorlanishi zarur.

Pedagogik faoliyat har doim ham bir xil psixologik sharoitda amalga oshmaydi. Turli xarakter va qobiliyatga ega o'quvchilar bilan ishlash, kutilmagan savollar, nizoli vaziyatlar hamda vaqtning cheklanganligi o'qituvchidan o'z emotsional holatini boshqara olish qobiliyatini talab etadi.

Emotsional barqarorlik o'qituvchiga murakkab vaziyatlarda vazminlikni saqlash, o'quvchilar bilan konstruktiv munosabatlarni davom ettirish va emotsional reaksiyalarini pedagogik maqsadlarga muvofiq boshqarish imkonini beradi. Shu bilan birga, empatiya va kommunikativ qobiliyatlar o'quvchilar bilan samarali pedagogik munosabatlarni shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

Zamonaviy tadqiqotlarda ham bo'lajak o'qituvchilarni pedagogik faoliyatga tayyorlashda kommunikatsiya, emotsional boshqaruv, stressga chidamlilik va refleksiyaning muhimligi ta'kidlanadi.

Tarix darslarida munozara va bahslarning tez-tez qo'llanilishi sababli kommunikativ kompetensiya yanada katta ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi turli fikrlarni tinglay olishi, dalillarga asoslangan muloqotni tashkil qilishi va ilmiy-o'quv munozaralarining shaxsiy nizolarga aylanib ketishining oldini olishi kerak.

Tarix ta'limida bir xil o'qitish metodlaridan doimiy foydalanish o'quvchilarning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishini pasaytirishi mumkin. Shu sababli bo'lajak tarix o'qituvchilarida kreativ tafakkur va pedagogik moslashuvchanlikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Kreativ o'qituvchi tarixiy manbalarni tahlil qilish, muammoli savollar qo'yish, tarixiy vaziyatlarni modellashtirish, rolli o'yinlarni tashkil etish va loyiha asosida ta'lim berish metodlaridan foydalanish orqali ta'lim jarayonini mazmunan boyita oladi.

Mazkur kontekstda kreativ tafakkur faqat noodatiy g'oyalarni yaratish qobiliyati sifatida emas, balki muayyan pedagogik vaziyat uchun maqbul yechimni topish qobiliyati sifatida ham tushunilishi lozim. Demak, kreativlik kasbiy kompetensiyaning amaliy namoyon bo'lishini ta'minlovchi muhim psixologik resurslardan biridir.

Psixologik omillarni rivojlantirish mexanizmlari:

Bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda quyidagi psixologik-pedagogik mexanizmlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- kasbiy motivatsiyani kuchaytirishga qaratilgan treninglar;
- pedagogik vaziyatlarni modellashtirish;
- refleksiv kundalik yuritish;
- mikro-darslar va videodarslarni tahlil qilish;
- o'z-o'zini baholash va tengdoshlar tomonidan baholash;
- pedagogik munozaralar va debatlar;
- tarixiy manbalarni muammoli tahlil qilish;
- rolli o'yinlar va ishbilarmonlik o'yinlari;
- individual kasbiy rivojlanish rejasini ishlab chiqish;
- pedagogik amaliyotdan so'ng refleksiv suhbatlar o'tkazish.

Bunday yondashuvlar orqali talabalar tayyor pedagogik harakatlarni shunchaki takrorlamaydilar, balki pedagogik vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, qarorlar qabul qilish va o'z faoliyatlari natijalarini baholashni o'rganadilar. Kasbiy refleksiyani rivojlantirishga bag'ishlangan tadqiqotlarda ham refleksiv kundaliklar, guruhviy muhokamalar, loyiha asosidagi metodlar va o'yin texnologiyalaridan foydalanish qayd etilgan.

Bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish ko'p qirrali va uzluksiz psixologik-pedagogik jarayon hisoblanadi. Uning samaradorligi talabalarning tarixiy va metodik bilimlariga bog'liq bo'lishi bilan birga, ularning kasbiy motivatsiyasi, kasbiy identifikatsiyani anglashi, refleksiv qobiliyatlari, emotsional barqarorligi, kommunikativ salohiyati va kreativ tafakkuriga ham bevosita bog'liq.

Tahlil natijalari mazkur psixologik omillarni alohida emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Ularning kompleks rivojlanishi bo'lajak mutaxassisning kasbiy kompetensiyasini yanada barqaror shakllantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, refleksiya va ichki kasbiy motivatsiyaning rivojlanishi talabalarga o'z kasbiy imkoniyatlarini anglash va kelgusidagi rivojlanish strategiyalarini mustaqil belgilash uchun asos yaratadi.

Shu asosda oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak tarix o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida psixologik qo'llab-quvvatlashni kengaytirish, refleksiv faoliyatni tizimli ravishda tashkil etish, kasbiy motivatsiyani mustahkamlash hamda pedagogik vaziyatlarni amaliy modellashtirishga asoslangan ta'lim texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Rakhimova, N. Psychological Factors in the Formation and Development of Professional Thinking among Future Teachers. *Ilm-fan va innovatsiya*, 2025.

1. Sunnatov, Z. Psychological Aspects of Preparing Future Teachers for Pedagogical Activity. *Bulletin of Kokand University*, 2026.
2. Qodirov, A. H. The Structure and Pedagogical and Psychological Characteristics of Reflective Competence. *Ta'lim va taraqqiyot*, 2026.
3. Mirakhmedova, M., & Ismoilova, A. Development of Pedagogical Mastery among Future Teachers Based on Professional Reflection, 2026.
4. Norov, Sh. Methods of Developing Professional Reflection Skills among Future Teachers. *Journal of Preschool and School Education*, 2025.

5. Fayziyeva, U. Reflective and Motivational Mechanisms Ensuring the Professional Preparation of Future Teachers, 2026.
6. Antecedents of Teachers' Professional Competencies. *Cogent Education*, 2023.

YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA UMUMTA'LIM MAKTABLARINI ISLOH QILISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI

Sharopova Nigora Akbarovna

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrası” dotsenti (PhD)
e-mail: sharopovanigora55@gmail.com

Quvonova Ruxshona Komil qizi

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Tarix” yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida umumiy o'rta ta'lim tizimini isloh qilishning asosiy yo'nalishlari, ularning huquqiy, tashkiliy, pedagogik va ijtimoiy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda umumta'lim maktablari faoliyatini takomillashtirishning yangi bosqichi ta'lim mazmunini yangilash, pedagoglarning kasbiy maqomi va malakasini oshirish, maktab infratuzilmasini modernizatsiya qilish, raqamlashtirish, xorijiy tillar va kasb-hunarga o'qitishni kengaytirish, inklyuziv ta'limni rivojlantirish, ta'lim sifatini xalqaro mezonlar asosida baholash hamda davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini joriy etish jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganilgan. 2019–2026-yillarda qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar, rasmiy statistik ma'lumotlar va ilmiy tadqiqotlarni qiyosiy tahlil qilish asosida maktab ta'limidagi islohotlarning miqdoriy kengayishdan sifat transformatsiyasiga o'tish xususiyati asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, umumiy o'rta ta'lim, umumta'lim maktabi, ta'lim islohoti, ta'lim sifati, Milliy o'quv dasturi, pedagog maqomi, raqamli ta'lim, maktab infratuzilmasi, inklyuziv ta'lim, xalqaro baholash, kasb-hunar, davlat-xususiy sheriklik, inson kapitali.

KIRISH

XXI asrda mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti tabiiy resurslar yoki ishlab chiqarish quvvatlarining o'zi bilangina emas, balki inson kapitalining sifati, aholining bilim darajasi, zamonaviy kompetensiyalarni egallashi va innovatsiyalarni yaratish imkoniyati bilan belgilanmoqda. Shu nuqtai nazardan umumiy o'rta ta'lim tizimi davlat taraqqiyotining uzoq muddatli istiqbolini shakllantiruvchi strategik institutlardan biriga aylanmoqda. Maktab bolaga muayyan fanlar bo'yicha bilim beruvchi muassasa bo'lish bilan cheklanmay, uning intellektual salohiyati, dunyoqarashi, mustaqil fikrlashi, ijtimoiy mas'uliyati, kasbiy yo'nalishi va fuqarolik pozitsiyasi shakllanadigan muhim ijtimoiy makondir. Shuning uchun maktab ta'limidagi islohotlarning samarasi faqat ta'lim tizimining ichki ko'rsatkichlariga emas, balki kelajakda jamiyatning iqtisodiy, madaniy va ilmiy taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir qiladi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda umumiy o'rta ta'limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Mazkur siyosatning huquqiy asoslarini 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmon bilan tasdiqlangan Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi, 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun, 2022-yil 11-maydagi 2022–2026-yillarda xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha Milliy dastur hamda 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmon bilan tasdiqlangan “O'zbekiston – 2030” strategiyasi

kabi hujjatlar tashkil etadi.[1] “Ta’lim to’g’risida”gi Qonunda umumiy o’rta ta’lim uzluksiz ta’lim tizimining alohida turi sifatida huquqiy jihatdan mustahkamlangan, shuningdek masofaviy, oilaviy, mustaqil va inklyuziv ta’lim singari shakllarning huquqiy asoslari belgilangan.[2]

2019-yilda tasdiqlangan 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi maktab ta’limini isloh qilish jarayonida muhim burilish nuqtasi bo’ldi. Unda ta’lim mazmunini sifat jihatidan yangilash, o’qitish metodikasini takomillashtirish, individual yondashuvni rivojlantirish, pedagog xodimlarning moddiy rag’batlantirilishini kuchaytirish, boshqaruv tizimini modernizatsiya qilish va xalqaro baholash dasturlaridagi natijalarni yaxshilash uzoq muddatli vazifalar sifatida belgilandi.[3] Bu bilan umumta’lim maktabini rivojlantirishga faqat yangi binolar qurish yoki mavjudlarini ta’mirlash masalasi sifatida emas, balki mazmun, pedagog, boshqaruv, baholash va infratuzilmani birgalikda yangilashga asoslangan kompleks jarayon sifatida qarash shakllandi.

2022–2026-yillarda xalq ta’limini rivojlantirish bo’yicha Milliy dastur mazkur strategik yo’nalishlarni amaliy vazifalar bilan mustahkamladi. Dasturda ilg’or xalqaro tajriba asosida Milliy o’quv dasturini joriy etish, zamonaviy darsliklarni yaratish, o’qituvchi kasbi nufuzini oshirish, pedagoglarning doimiy kasbiy rivojlanishini ta’minlash va maktab rahbarlari hamda pedagoglar faoliyatini yangi mezonlar asosida baholash asosiy yo’nalishlar qatoriga kiritildi.[4]

Bu jarayonlarning ko’lami rasmiy statistik ko’rsatkichlarda ham namoyon bo’lmoqda. Milliy statistika qo’mitasining ma’lumotiga ko’ra, O’zbekistonda umumta’lim tashkilotlari soni 2020-yildagi 10 181 tadan 2025-yilda 11 118 taga yetgan.[5] Demak, besh yil davomida tizimga 937 ta ta’lim tashkiloti qo’shilgan. Biroq maktablar sonining ortishi o’z-o’zidan ta’lim sifatining mutanosib oshishini anglatmaydi. Aynan shu holat zamonaviy islohotlarning asosiy ilmiy muammosini yuzaga chiqaradi: maktab tarmog’ining miqdoriy kengayishini sifat ko’rsatkichlarining barqaror o’sishiga qanday aylantirish mumkin?

Mazkur maqolaning maqsadi Yangi O’zbekiston sharoitida umumta’lim maktablarini isloh qilishning ustuvor yo’nalishlarini normativ-huquqiy hujjatlar, rasmiy statistik ma’lumotlar va ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilish, amalga oshirilgan o’zgarishlarning o’zaro bog’liqligini aniqlash hamda maktab ta’limi rivojlanishining zamonaviy tendensiyalariga doir ilmiy xulosalarni shakllantirishdan iborat.

MAVZUNING O’RGANILGANLIK DARAJASI

O’zbekistonda umumiy o’rta ta’lim tizimini isloh qilish masalasi pedagogika, tarix, davlat boshqaruvi, iqtisodiyot va ijtimoiy fanlar kesishmasida tadqiq qilinayotgan ko’p qirrali ilmiy yo’nalish hisoblanadi. Mustaqillik davridagi umumiy o’rta ta’lim tizimining modernizatsiya jarayonlari I. Bazarova tomonidan tarixiy yondashuv asosida tadqiq etilib, respublika umumiy o’rta ta’limida amalga oshirilgan islohotlarning bosqichlari va maktab tizimidagi institutsional o’zgarishlar yoritilgan.[6] Mazkur tadqiqot umumta’lim tizimining hozirgi holatini mustaqillikdan keyingi uzoq muddatli modernizatsiya jarayonining davomi sifatida baholash imkonini beradi.

H.X. Hakimjonova tomonidan O’zbekistondagi innovatsion ta’lim islohotlari o’rganilib, davlat siyosati, ta’lim tizimining tarkibiy tuzilishi va zamonaviy boshqaruv mexanizmlaridagi o’zgarishlar tahlil qilingan.[7] Keyingi tadqiqotlarda esa Yangi O’zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasidagi ta’lim islohotlari alohida tadqiqot obyektiga aylangan. D. Xolnazarova va G. Xolmatova ta’limni modernizatsiya qilish, pedagoglarning malakasini oshirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish hamda xalqaro standartlarga yaqinlashtirish jarayonlarini mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan bog’liq holda ko’rib chiqqanlar.[8]

H. Tojiyev va N. Norkulova Yangi O'zbekiston davridagi ta'lim islohotlarining natijalari va istiqbollari e'tibor qaratib, ta'limni modernizatsiya qilishning inson kapitali va mamlakat taraqqiyotidagi o'rnini yoritganlar.[9] S. Orishboyeva va M. Muhiddinova esa ta'lim islohotlarini moliyalashtirish, pedagog kadrlar tayyorlash, xalqaro hamkorlik va raqamli transformatsiya bilan birgalikda tadqiq etganlar.[10]

Xalqaro tashkilotlar doirasidagi tadqiqotlar alohida ahamiyatga ega. UNESCOning O'zbekistondagi ta'lim tizimini mustahkamlashga qaratilgan faoliyatida dalillarga asoslangan boshqaruv, ta'limni boshqarish axborot tizimlari hamda pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanish modeliga katta e'tibor qaratilgan. UNESCO ma'lumotlarida avvalgi davrda pedagoglarning malakasini oshirish ko'proq davriy shaklda amalga oshirilgan bo'lsa, yangi model o'qituvchiga turli kurslardan moslashuvchan ravishda foydalanish imkoniyatini yaratishga qaratilgani ko'rsatiladi.[11]

Mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, tadqiqotlarning katta qismida ta'lim islohotlarining alohida yo'nalishlari – pedagog malakasi, raqamlashtirish, moliyalashtirish, ta'lim mazmuni yoki boshqaruv masalalari o'rganilgan. Biroq 2019–2026-yillardagi islohotlarni yagona tizim sifatida, ya'ni “huquqiy asos – ta'lim mazmuni – pedagog – infratuzilma – raqamlashtirish – inklyuziya – kasbiy yo'naltirish – baholash – xususiy sektor” o'zaro bog'liqligida tahlil qilishga ehtiyoj saqlanib qolmoqda.

TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot natijalari Yangi O'zbekiston sharoitidagi umumta'lim islohotlarining birinchi ustuvor yo'nalishi ta'lim mazmunini kompetensiyaviy model asosida yangilash ekanligini ko'rsatadi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida o'quvchining ma'lumotni eslab qolishi emas, undan yangi vaziyatda foydalana olishi, muammoni tahlil qilishi, mustaqil qaror qabul qilishi, axborotni tanqidiy baholashi va olgan bilimni amaliyotga tatbiq etishi asosiy natijaga aylanmoqda. Shu sababli Milliy o'quv dasturi va yangi avlod darsliklarini yaratish islohotlarning markaziy yo'nalishiga aylandi.

2024-yilda umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun 132 nomdagi yangi darslik yaratilgan va ular 40,9 million nusxada chop etilgan.[12] Ushbu ko'rsatkich darsliklarni yangilash jarayonining ko'lamini ko'rsatsa-da, ilmiy nuqtai nazardan asosiy masala nashr etilgan kitoblar sonida emas, balki yangi mazmunning dars jarayoniga qanchalik samarali singdirilishidadir. Yangi darslik bilan eski pedagogik yondashuv asosida ishlash kutilgan natijani bermaydi. Shuning uchun o'quv dasturi, darslik, pedagog metodikasi va baholash tizimi bir vaqtning o'zida yangilanishi zarur.

Bu borada 2026-yil avgustida yangi Milliy o'quv dasturi qamrovi hujjatining taqdim etilishi islohotlarning navbatdagi bosqichini ifodaladi. UNICEF ma'lumotiga ko'ra, mazkur dastur qariyb 7 million o'quvchini qamrab olishga yo'naltirilgan bo'lib, UNICEF ko'magi va Cambridge University Press and Assessment bilan hamkorlikda takomillashtirilgan.[13] Bu holat O'zbekiston maktab ta'limining xalqaro tajribani to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish emas, balki milliy tizimga moslashtirish mexanizmini shakllantirayotganini ko'rsatadi.

Ikkinchi ustuvor yo'nalish pedagogning ijtimoiy va professional maqomini oshirishdir. Har qanday ta'lim islohoti yakunda sinfxonada o'qituvchi faoliyati orqali namoyon bo'ladi. Zamonaviy bino, kompyuter, darslik va elektron platformalarning mavjudligi pedagog ularni samarali qo'llay olmasa, ta'lim natijasiga avtomatik ravishda aylanmaydi. Shu sababli pedagog islohotning ijrochisi emas, balki uning markaziy subyekti sifatida qaralishi lozim.

2024-yil 1-oktabrdan pedagog xodimlar ish haqining alohida 15 foizga oshirilgani, kasbiy malaka va sertifikatlar asosidagi rag'batlantirish mexanizmlarining kengayishi ushbu siyosatning

amaliy ifodasidir.[14] “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida pedagoglarning o‘rtacha ish haqini ikki barobar oshirish, 500 ming nafar maktabgacha va umumiy o‘rta ta‘lim xodimlarining malakasini uzluksiz oshirish kabi maqsadlar belgilangan.[15]

Pedagoglarning uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimiga o‘tilishi alohida ilmiy ahamiyatga ega. An‘anaviy malaka oshirish modelida o‘qituvchi ma‘lum davriylik asosida kursdan o‘tgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuv kasbiy rivojlanishni pedagogning butun faoliyati davomida kechadigan jarayonga aylantiradi. UNESCO ko‘magida ishlab chiqilgan yangi modelning Qoraqalpog‘iston, Qashqadaryo, Navoiy va Toshkent hududlarida sinovdan o‘tkazilgani va pedagoglar uchun 30 dan ortiq kurslar taklif etilgani bu boradagi institutsional o‘zgarishlarning namunasidir.[16]

Uchinchi ustuvor yo‘nalish maktab infratuzilmasini rivojlantirish va demografik bosimga mos yangi o‘quvchi o‘rinlarini yaratish bilan bog‘liq. Aholining o‘sishi, yangi turar joy massivlarining paydo bo‘lishi va ayrim hududlarda maktab yoshidagi bolalar sonining tez ortishi mavjud ta‘lim infratuzilmasiga katta yuk tushirmoqda. Shu sababli yangi maktab qurish bilan bir qatorda mavjud binolarni rekonstruksiya qilish va zamonaviy jihozlash ham strategik vazifaga aylangan.

2022-yildagi tegishli qarorda 2022–2026-yillar davomida 2 899 ta umumiy o‘rta ta‘lim obyektni qurish, rekonstruksiya qilish va ta‘mirlash hamda 1 million 200 mingdan ortiq o‘quvchi o‘rnini yaratish bo‘yicha prognoz ko‘rsatkichlari belgilangan.[17] 2024-yilda esa 608 ta maktab obyektida qurilish-ta‘mirlash ishlari olib borilgan, yil davomida yuz minglab o‘quvchi o‘rinlarini yaratish va mavjud quvvatlarni yangilash ishlari amalga oshirilgan.[18]

Bu raqamlarni tahlil qilish maktab infratuzilmasi masalasi faqat qurilish siyosati emasligini ko‘rsatadi. O‘quvchi sonining sinfxona sig‘imiga nisbati, laboratoriya va sport zallarining mavjudligi, internet tezligi, kompyuterlar soni, ichimlik suvi va sanitariya sharoitlari ta‘lim sifatining moddiy omillaridir. Demak, “zamonaviy maktab” tushunchasi yangi bino bilan tenglashtirilmasligi kerak; u xavfsiz, inklyuziv, raqamlashtirilgan va pedagogik jihatdan samarali ta‘lim muhiti sifatida tushunilishi maqsadga muvofiq.

To‘rtinchi ustuvor yo‘nalish raqamli transformatsiyadir. Raqamlashtirishni faqat maktablarga kompyuter yetkazib berish sifatida tushunish yetarli emas. Uning mazmuni elektron boshqaruv, raqamli o‘quv resurslari, o‘qituvchining raqamli kompetensiyasi, o‘quvchilar axborot savodxonligi va ma‘lumotlarga asoslangan boshqaruv mexanizmlarini qamrab oladi.

2024-yilda hududlardagi 2 213 ta maktabning ma‘nan eskirgan kompyuter sinflari yangilangani qayd etilgan. Shuningdek, IT-Park va boshqa ta‘lim markazlari bilan hamkorlikda 3 154 nafar informatika va axborot texnologiyalari o‘qituvchisi o‘qitilgan. .[18] Ushbu ikki ko‘rsatkichning o‘zaro bog‘liqligi muhim: texnik vosita bilan bir vaqtda undan foydalanuvchi pedagogning kompetensiyasi ham rivojlantirilmoqda.

Beshinchi ustuvor yo‘nalish maktab ta‘limining amaliy hayot va kelajak kasblari bilan bog‘liqligini kuchaytirishdir. An‘anaviy umumta‘lim modeli ko‘pincha o‘quvchini keyingi ta‘lim bosqichiga tayyorlashga yo‘naltirilgan bo‘lsa, zamonaviy yondashuv uning hayotiy va kasbiy kompetensiyalarini ham shakllantirishni talab etadi. 2024-yilda kasb-hunarga o‘qitish amaliyoti joriy etilgan maktablar sonining 289 taga yetkazilishi, 65 nomdagi kasb-hunar bo‘yicha dasturlarning tasdiqlanishi bu yo‘nalishdagi o‘zgarishlarning ifodasidir. .[18]

Mazkur tajriba kelgusida maktab va mehnat bozori o‘rtasidagi uzilishni qisqartirish imkoniyatiga ega. Bunda maktabning vazifasi o‘quvchini erta tor ixtisoslikka yo‘naltirish emas, balki turli faoliyat turlari haqida tasavvur berish, amaliy mehnat ko‘nikmalarini rivojlantirish va ongli kasb tanlashiga sharoit yaratishdan iborat bo‘lishi kerak.

Oltinchi ustuvor yo‘nalish xorijiy tillarni o‘qitish tizimini takomillashtirishdir. Globallashuv sharoitida xorijiy til bilish faqat filologik ko‘nikma emas, balki ilmiy axborot, zamonaviy texnologiyalar va xalqaro ta‘lim resurslariga kirish vositasidir. 2024-yilda ikkinchi xorijiy til o‘qitiladigan maktablar soni 354 taga yetgani va maktablarga 500 nafar xorijiy “til egalari” jalb qilingani bu sohadagi islohotlarning amaliy ko‘lamini ko‘rsatadi. [18]

Yettinchi ustuvor yo‘nalish inklyuziv ta‘limni kengaytirishdir. Zamonaviy ta‘lim tizimining sifati faqat yuqori natija ko‘rsatadigan o‘quvchilar soni bilan emas, balki turli ehtiyojga ega bolalarga ta‘lim olish imkoniyati yaratilgani bilan ham baholanadi. “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunda inklyuziv ta‘lim alohida ta‘lim shakli sifatida mustahkamlangan. [19] 2024-yilda inklyuziv ta‘lim joriy etilgan maktablar soni 947 taga, ushbu maktablardagi alohida ta‘lim ehtiyojlariga ega o‘quvchilar soni 1 901 nafarga yetgan. [20]

Bu ko‘rsatkichlar inklyuziyaning geografik qamrovi kengayayotganini bildiradi. Biroq inklyuziv maktab tushunchasini faqat alohida sinf ochish yoki bolaning maktabga qabul qilinishi bilan cheklab bo‘lmaydi. Jismoniy kirish imkoniyati, maxsus pedagog, psixologik yordam, moslashtirilgan metodika, ota-onalar bilan hamkorlik va maktab jamoasining inklyuziv madaniyati bir butun tizim sifatida ishlashi kerak.

Sakkizinchi ustuvor yo‘nalish ta‘lim natijalarini baholash tizimini takomillashtirishdir. Maktab faoliyatining haqiqiy samaradorligi qancha dars o‘tilgani bilan emas, o‘quvchi qanday bilim va kompetensiyaga ega bo‘lgani bilan o‘lchanadi. Shu ma’noda xalqaro va milliy baholash mexanizmlariga qiziqishning ortishi boshqaruv paradigmasining “jarayonni nazorat qilish”dan “natijani o‘lchash”ga tomon o‘zgarayotganini anglatadi.

2024-yilda Prezident va ixtisoslashtirilgan maktablarda qo‘llaniladigan baholash tizimi joriy etilgan umumta‘lim maktablari soni 1 500 taga yetkazilgan. [21] Bu tajribani ommalashtirish baholashni o‘quvchiga jazo yoki faqat yakuniy ball qo‘yish vositasi sifatida emas, uning rivojlanish dinamikasini aniqlash mexanizmi sifatida qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

To‘qqizinchi yo‘nalish ta‘limda davlat va xususiy sektor imkoniyatlarini uyg‘unlashtirishdir. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida nodavlat umumiy o‘rta ta‘lim tashkilotlari sonini 1 000 taga yetkazish va davlat-xususiy sheriklik asosida maktablar tarmog‘ini kengaytirish maqsadlari belgilangan. [22] 2024-yil davomida 115 ta nodavlat umumiy o‘rta ta‘lim tashkiloti tashkil etilib, ularning umumiy soni 573 taga yetgan hamda qariyb 40 mingta qo‘shimcha o‘quvchi o‘rni yaratilgan. [23]

Xususiy sektorning kengayishi davlat maktablari bilan oddiy raqobat emas, balki ta‘lim xizmatlari bozorida metodik va boshqaruv innovatsiyalarining ko‘payishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, ta‘limdagi ijtimoiy tenglik tamoyili saqlanishi zarur. Sifatli ta‘limning faqat yuqori daromadli oilalar farzandlari uchun mavjud xizmatga aylanib qolishiga yo‘l qo‘ymaslik davlat siyosatining muhim vazifasi bo‘lib qoladi.

O‘ninchi yo‘nalish boshqaruv tizimining o‘zgarishidir. 2023-yilda Maktabgacha va maktab ta‘limi vazirligi tizimining qayta tashkil etilishi boshqaruvning uzviyligini ta‘minlashga qaratildi. Vazirlik faoliyatining ustuvor vazifalari orasida yagona davlat siyosatini yuritish, davlat ta‘lim standartlariga muvofiq metodik boshqaruvni tashkil etish va ta‘lim muassasalari faoliyatini muvofiqlashtirish belgilangan.

Mazkur o‘zgarishlar boshqaruvning ma‘muriy-buyruqbozlik modelidan natijadorlikka asoslangan boshqaruvga o‘tish zaruratini kuchaytiradi. Maktab direktorining vazifasi faqat hujjatlar yuritish va yuqori tashkilot topshiriqlarini bajarish emas, balki pedagogik jamoani boshqarish,

ta'lim natijalarini tahlil qilish, maktab rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va ota-onalar hamda mahalliy hamjamiyat bilan hamkorlikni yo'lga qo'yishdan iborat bo'lishi kerak.

Tadqiqot davomida aniqlangan yana bir muhim holat shundan iboratki, O'zbekistonda maktab islohotlarining yangi bosqichi miqdoriy rivojlanish bilan sifat transformatsiyasini birlashtirishga intilmoqda. 2025/2026-o'quv yili boshida umumiy o'rta ta'lim tashkilotlari sonining 11 118 taga yetgani va bir yil ichida 175 taga yoki 1,6 foizga ko'paygani tizimning institutsional kengayishi davom etayotganini ko'rsatadi.[24]

Biroq ushbu ko'rsatkichni islohotlarning yakuniy samarasi sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Maktablar sonining ko'payishi – kirish imkoniyati ko'rsatkichidir; ta'lim sifati esa o'quvchilarning bilim natijalari, funksional savodxonligi, mustaqil fikrlashi, ijtimoiy kompetensiyasi va keyingi hayotga tayyorgarligi bilan belgilanadi. Shu bois kelgusi bosqichda “qancha maktab qurildi?” degan savol bilan bir qatorda “ushbu maktablarda ta'lim natijasi qanday o'zgardi?” degan savol davlat siyosatining markaziy mezoniga aylanishi zarur.

2025-yil may oyidagi maktab ta'limi masalalariga bag'ishlangan yig'ilish ma'lumotlarida oxirgi yetti yil davomida maktabgacha va maktab ta'limiga ajratiladigan mablag'lar sezilarli oshgani, maktablarda bir millionga yaqin yangi o'rin yaratilgani, pedagoglarni moddiy rag'batlantirishning yangi mexanizmlari joriy etilgani qayd etilgan. Ushbu holat ta'lim siyosatida resurslar hajmining oshganini ko'rsatadi. Endilikdagi asosiy ilmiy va boshqaruv masalasi bu resurslarning o'quvchi natijasiga ta'sirini o'lchash mexanizmlarini yanada takomillashtirishdan iborat.

XULOSA

Yangi O'zbekiston sharoitida umumta'lim maktablarini isloh qilish jarayonini o'rganish quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini beradi.

Birinchidan, O'zbekistonda maktab ta'limini rivojlantirish siyosati alohida tadbirlar modelidan strategik va uzoq muddatli rejalashtirish modeliga o'tmoqda. 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Milliy dastur va “O'zbekiston – 2030” strategiyasi ushbu jarayonning o'zaro davomiy huquqiy asoslarini shakllantirdi.

Ikkinchidan, maktab islohotlarining markazida miqdoriy ko'rsatkichlardan sifat ko'rsatkichlariga o'tish tendensiyasi kuzatilmoqda. Yangi maktablar qurish, o'quvchi o'rinlarini ko'paytirish va texnik jihozlash zarur shart bo'lsa-da, ularning haqiqiy samarasi o'quvchilarning bilim va kompetensiyalaridagi o'zgarish bilan baholanishi lozim.

Uchinchidan, pedagog islohotlarning eng muhim subyekti bo'lib qolmoqda. O'qituvchi malakasi, metodik erkinligi, moddiy manfaatdorligi va kasbiy rivojlanishi ta'minlanmasdan darslik, texnologiya yoki yangi infratuzilmaning o'zi sifatli natija bera olmaydi. Shu sababli pedagogning uzluksiz kasbiy rivojlanishini maktab islohotining doimiy mexanizmiga aylantirish strategik ahamiyatga ega.

To'rtinchidan, Milliy o'quv dasturi va yangi avlod darsliklari ta'limning bilimni reproduktiv o'zlashtirish modelidan kompetensiyaga asoslangan modelga o'tishini tezlashtirmoqda. Bu jarayon baholash tizimi va pedagogik metodika bilan uyg'unlashtirilmasa, mazmuniy yangilanishning samarasi cheklanishi mumkin.

Beshinchidan, maktablarning raqamlashtirilishi texnik jihozlash bilan cheklanmasligi kerak. Raqamli transformatsiyaning barqaror modeli infratuzilma, pedagogning raqamli kompetensiyasi, sifatli elektron kontent, axborot xavfsizligi va ma'lumotlarga asoslangan boshqaruvni birlashtirishi zarur.

Oltinchidan, kasb-hunarga yo‘naltirishning maktab bosqichidan boshlanishi umumiy o‘rta ta‘lim bilan mehnat bozori o‘rtasidagi funksional aloqani kuchaytiradi. Biroq kasbiy ta‘lim umumiy fundamental bilimlarni qisqartirish hisobiga emas, o‘quvchining amaliy kompetensiyalarini kengaytirish asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiq.

Yettinchidan, inklyuziv ta‘limni kengaytirish Yangi O‘zbekiston maktab siyosatining ijtimoiy yo‘naltirilganligini ko‘rsatadi. Keyingi bosqichda miqdoriy qamrov bilan birga inklyuziv ta‘limning sifat ko‘rsatkichlarini – maxsus pedagoglar ta‘minoti, individual dasturlar, moslashtirilgan infratuzilma va ijtimoiy integratsiyani baholash zarur.

Sakkizinchidan, davlat va nodavlat ta‘lim sektorining parallel rivojlanishi ta‘lim tizimida yangi boshqaruv va pedagogik modellar paydo bo‘lishiga sharoit yaratmoqda. Bunda davlatning asosiy vazifasi sog‘lom raqobatni rag‘batlantirish bilan birga ta‘lim sifati va ijtimoiy tenglikning umumiy standartlarini kafolatlashdan iborat.

To‘qqizinchidan, umumta‘lim tizimining keyingi rivojlanish bosqichida maktab faoliyatini baholash mezonlarini yanada takomillashtirish talab qilinadi. Maktab samaradorligini faqat bino, jihoz, o‘quvchilar yoki tadbirlar soni bilan emas, balki o‘quvchilarning rivojlanish dinamikasi, funksional savodxonligi, ta‘limdagi tenglik va pedagogik muhit sifati orqali aniqlash ilmiy jihatdan asosliroqdir.

Umuman, Yangi O‘zbekiston sharoitidagi umumta‘lim islohotlarining tarixiy ahamiyati maktablar sonini ko‘paytirishning o‘zida emas, balki maktabning jamiyatdagi funksiyasini yangicha mazmunda qayta shakllantirish jarayonida namoyon bo‘lmoqda. Zamonaviy maktab bilim beradigan muassasadan inson kapitalini shakllantiradigan, bolaning qobiliyatini aniqlaydigan, uni mustaqil fikrlashga, zamonaviy kasblarga va tez o‘zgarayotgan ijtimoiy muhitga tayyorlaydigan institutga aylanmoqda. Shu sababli kelajakdagi islohotlarning barqarorligi “maktab – pedagog – o‘quvchi – oila – jamiyat” munosabatlarining o‘zaro hamkorligiga, qarorlarning ishonchli statistik va ilmiy dalillarga asoslanishiga hamda ta‘lim siyosatida miqdoriy ko‘rsatkichlardan sifat natijalariga izchil o‘tishga bog‘liq bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni; O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni; O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.

2 O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 23.09.2020. 7, 9, 15–20-moddalar.

3 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5712-son Farmoni. 29.04.2019. 1-ilova, 7–8-bandlar.

4 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarda xalq ta‘limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturni tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. 11.05.2022.

5 O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. “Umumta‘lim muassasalari soni” statistik ma‘lumotlar to‘plami, 2026-yil 19-avgustda yangilangan.

6 Bazarova I. The history of modernization processes in the system of general secondary education in Uzbekistan // Society and Innovations. 2024.

7 Хакимжонова Х.Х. Инновационные образовательные реформы в Узбекистане // Достижения науки и образования. 2019.

8 Xolnazarova D.M., Xolmatova G.U. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi doirasida ta’lim tizimidagi islohotlarning ahamiyati. 2025. DOI: 10.5281/zenodo.15093046.

9 Tojiyev H.B., Norkulova N.Z. Yangi O‘zbekiston ta’lim islohotlari: natijalar va istiqbollar. 2025.

10 Orishboyeva S., Muhiddinova M. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar // Modern Science and Research. 2025–2026. DOI: 10.71337/inlibrary.uz.science-research.139187.

11 UNESCO Tashkent Office. Strengthening Education System: Education Policies and Strategies; Education Management, Monitoring and Evaluation. 2023.

12 O‘zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. “2024-yilda amalga oshirilgan ishlar to‘g‘risida ma’lumot”. 2025.

13 UNICEF Uzbekistan. “Ta’lim mazmunida muhim qadam: O‘zbekiston Respublikasida qariyb 7 million o‘quvchi uchun xalqaro standartlarga mos ta’lim sifatiga erishish maqsadida yangi Milliy o‘quv dasturi joriy etildi”. 18.08.2026.

14 Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. 2024-yilda amalga oshirilgan ishlar to‘g‘risida ma’lumot.

15 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-158-son Farmoni, 11.09.2023. 1-ilova, “Ta’lim tizimi islohotlari” bo‘limi.

16 UNESCO Tashkent Office. Strengthening Education System. 2023.

17 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PQ-241-son “Maktabgacha va maktab ta’limini rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori, umumiy o‘rta ta’lim muassasalarini qurish, rekonstruksiya qilish, ta’mirlash va jihozlash bo‘yicha prognoz ko‘rsatkichlari.

18 Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. 2024-yilda amalga oshirilgan ishlar to‘g‘risida ma’lumot.

19 “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, O‘RQ-637-son, 20-modda.

20 Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. 2024-yilda amalga oshirilgan ishlar to‘g‘risida ma’lumot.

21 O‘sha manba.

22 “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi, PF-158-son Farmon, 1-ilova, 5-maqсад.

23 Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. 2024-yilda amalga oshirilgan ishlar to‘g‘risida ma’lumot.

24 O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. “O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta’lim. 2025/2026-o‘quv yili boshiga”. Press-reliz, 31.03.2026.

O‘ZBEKISTON YOSHLARINING MADANIY SAVIYASIDA YUZ BERAYOTGAN O‘ZGARISHLARNI ILMIY-PEDAGOGIK JIHATDAN O‘RGANISH VA UNI YANADA YUKSALTIRISH

Axmedova Dilrabo Sa’dullayevna

Qarshi davlat universiteti

e-mail:dilliaxmedova@gmail.com

Annotatsiya: Tadqiqot ishining asosiy maqsadi O‘zbekiston yoshlarining madaniy saviyasida yuz berayotgan o‘zgarishlarni tahlil qilish, unga ta’sir ko‘rsatuvchi ijtimoiy, ma’naviy, milliy va zamonaviy omillarni aniqlash hamda yoshlar madaniy saviyasini yuksaltirishda samarali pedagogik imkoniyat va metodlarni asoslab berishdan iborat. Shuningdek, mavzuni o‘qitishda

interfaol metodlar, innovatsion pedagogik yondashuvlar va raqamli ta'lim vositalaridan foydalanishning metodik jihatlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *yoshlar, madaniy saviya, zamonaviy ta'lim, pedagogik metodlar, interfaol metodlar, innovatsion pedagogik yondashuvlar va raqamli ta'lim vositalari*

Аннотация: *Основная цель исследования заключается в анализе изменений, происходящих в культурном уровне молодёжи Узбекистана, выявлении социальных, духовно-нравственных, национальных и современных факторов, оказывающих на него влияние, а также в обосновании эффективных педагогических возможностей и методов повышения культурного уровня молодёжи. Кроме того, разработаны методические аспекты использования интерактивных методов, инновационных педагогических подходов и цифровых образовательных средств при преподавании данной темы.*

Ключевые слова: *молодёжь, культурный уровень, современное образование, педагогические методы, интерактивные методы, инновационные педагогические подходы, цифровые образовательные средства.*

Abstract: *The main purpose of the research is to analyze the changes taking place in the cultural level of the youth of Uzbekistan, to identify the social, spiritual, national, and contemporary factors influencing these changes, and to substantiate effective pedagogical opportunities and methods for enhancing the cultural level of young people. In addition, the methodological aspects of using interactive methods, innovative pedagogical approaches, and digital educational tools in teaching the topic have been developed.*

Keywords: *youth, cultural level, modern education, pedagogical methods, interactive methods, innovative pedagogical approaches, digital educational tools.*

KIRISH

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyotining sur'ati, axborot almashinuvining tezlashuvi, raqamli texnologiyalarning kundalik hayotga chuqur kirib borishi hamda globallashuv jarayonlarining kuchayishi yoshlarning dunyoqarashi, ma'naviy ehtiyojlari va madaniy saviyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Yosh avlodning madaniy rivojlanishi mamlakatning nafaqat bugungi ijtimoiy muhitini, balki kelajakdagi taraqqiyot yo'nalishlarini ham belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Chunki jamiyatning intellektual, ma'naviy va madaniy salohiyati ko'p jihatdan yoshlarning bilim darajasi, ijtimoiy faolligi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabati, axborotni tanqidiy tahlil qila olishi hamda zamonaviy madaniyat yutuqlaridan oqilona foydalanish qobiliyatiga bog'liqdir. Shu sababli O'zbekiston yoshlarining madaniy saviyasida yuz berayotgan o'zgarishlarni ilmiy-pedagogik jihatdan o'rganish va uni yanada yuksaltirish imkoniyatlarini ta'lim jarayonida yoritish alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda yoshlarning ma'naviy, intellektual va madaniy rivojlanishiga davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tibor qaratilayotganligi ahamiyatlidir. Zamonaviy yoshlarning madaniy ehtiyojlari avvalgi davrlarga nisbatan sezilarli ravishda o'zgarmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, elektron axborot manbalari, sun'iy intellekt vositalari va turli raqamli platformalarning ommalashishi yoshlarning axborot olish imkoniyatlarini nihoyatda kengaytirdi. Bunday sharoit yoshlarning bilim va dunyoqarashini boyitish uchun katta imkoniyatlar yaratishi bilan bir qatorda, ularning madaniy qarashlariga turli xil, ayrim hollarda salbiy mazmundagi axborotlarning ta'sir qilish ehtimolini ham kuchaytirmoqda. Natijada yosh avlodda axborotdan foydalanish madaniyati, media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, milliy o'zlikni anglash va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat kabi sifatlarni shakllantirish masalasi yanada dolzarb bo'lib bormoqda.

Yoshlarning madaniy saviyasi faqat ularning san'at, adabiyot yoki tarix sohasidagi bilimlari bilan chegaralanmaydi. Ushbu tushuncha shaxsning ma'naviy dunyosi, axloqiy qarashlari, muomala madaniyati, estetik didi, huquqiy va siyosiy savodxonligi, kitobxonlik darajasi, axborot bilan ishlash ko'nikmalari, jamiyatdagi voqea va hodisalarga ongli munosabati hamda ijtimoiy mas'uliyatini qamrab oluvchi murakkab hodisadir. Shu nuqtai nazardan, yoshlarning madaniy saviyasini yuksaltirish uzluksiz ta'lim va tarbiya jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir. Ta'lim muassasalarida

yoshlarning faqat nazariy bilimlarini oshirish emas, balki ularda mustaqil fikrlash, o'z fikrini asoslash, turli qarashlarni tahlil qilish, milliy madaniy merosni qadrlash va zamonaviy madaniy jarayonlarga ongli munosabat bildirish ko'nikmalarini rivojlantirish talab etiladi.

Yoshlarning dunyoqarashi, ma'naviy ehtiyojlari va madaniy saviyasini yuksaltirishning yana bir jihatida bu ta'lim tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotganligidir. An'anaviy ta'limda o'qituvchi asosiy axborot manbai sifatida namoyon bo'lib, o'quvchi yoki talaba ko'proq tayyor ma'lumotni qabul qiluvchi vazifasini bajargan bo'lsa, zamonaviy pedagogik yondashuvlarda ta'lim oluvchining mustaqil faoliyati, ijodiy fikrlashi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi va o'z xulosalarini shakllantirishi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yoshlarning madaniy saviyasi kabi ijtimoiy va ma'naviy jihatdan ko'p qirrali mavzularni o'qitishda faqat ma'ruza yoki tushuntirish metodlari bilan cheklanib qolish kutilgan samarani bermasligi mumkin. Interfaol metodlar, muammoli ta'lim, loyiha texnologiyasi, hamkorlikda o'qitish, keys-stadi, munozara, aqliy hujum, konseptual xaritalar, raqamli ta'lim vositalari va multimedia imkoniyatlaridan foydalanish o'quvchilarning mavzuga qiziqishini oshirish hamda o'rganilgan bilimlarni hayotiy vaziyatlar bilan bog'lashga xizmat qiladi.

MATERIALLAR VA USULLAR

O'zbekiston yoshlari madaniy saviyasidagi o'zgarishlar va uni yuksaltirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish yoshlarning faqat ma'lumot olishini emas, balki o'zlarining madaniy qarashlarini tahlil qilishlarini ham ta'minlaydi. Jumladan ijtimoiy jarayonlarga oid ma'lumotlar va turli nuqtai nazarlarni muhokama qilish orqali mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Bunday yondashuv ta'limning tarbiyaviy imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Yoshlar milliy madaniyat va zamonaviy dunyo madaniyati o'rtasidagi bog'liqlikni anglaydi, turli axborot manbalariga ongli munosabatda bo'lishni o'rganadi va o'zining jamiyatdagi o'rni hamda mas'uliyatini chuqurroq his qiladi.

Shu o'rinda, zamonaviy ta'lim jarayonlari yoshlarning ma'naviy-madaniy dunyoqarashi, ijtimoiy faolligi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabati, zamonaviy axborot muhitidan foydalanish xususiyatlari hamda ta'lim orqali madaniy saviyani rivojlantirish masalalarida alohida o'rin egallaydi.

O'zbekiston yoshlarining madaniy saviyasida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni tahlil qilish, ushbu jarayonga globallashtirish va raqamli axborot muhitining ta'sirini yoritish, yoshlarning madaniy saviyasini yuksaltirishda ta'lim va tarbiyaning imkoniyatlarini aniqlash, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning mazkur jarayondagi o'rnini asoslash, mavzuni o'qitishda interfaol va innovatsion metodlardan foydalanish yo'llarini ishlab chiqish, hamda uning pedagogik samaradorligini baholash muhim vazifalardandir.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida insonning ta'lim olishi, ma'naviy va madaniy kamol topishi uchun zarur bo'lgan asosiy huquqiy tamoyillar mustahkamlangan. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda ta'lim tizimini zamonaviy talablar asosida tashkil etish, ta'lim sifatini oshirish, ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish uchun huquqiy asoslar belgilangan. "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonun esa yoshlarning huquq va manfaatlarini ta'minlash, ularning ma'naviy, intellektual, jismoniy va axloqiy jihatdan kamol topishi uchun shart-sharoit yaratishga qaratilgan davlat siyosatining muhim yo'nalishlarini belgilab beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Yoshlar madaniy saviyasi tushunchasining pedagogik mazmunini tizimli yoritish, uning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi zamonaviy omillarni umumlashtirish hamda yoshlarning madaniy rivojlanishi bilan zamonaviy ta'lim texnologiyalari o'rtasidagi aloqadorlikni asoslash, milliy qadriyatlar, globallashtirish, raqamli muhit, media savodxonlik, ta'lim va tarbiya kabi omillarning o'zaro bog'liqligi yoshlar madaniy saviyasini rivojlantirish masalasiga faqat ma'naviy-tarbiyaviy hodisa sifatida emas, balki zamonaviy ta'lim jarayonining muhim pedagogik vazifasi sifatida qarash imkonini beradi.

Interfaol topshiriqlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishga oid yondashuvlardan ta'lim jarayonida foydalanish, umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishdagi mashg'ulotlarni tashkil etish, yoshlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy tadbirlarda, seminar va davra suhbatlarida foydalanish, shuningdek, tavsiya etiladigan pedagogik metodlar yoshlarning faolligini oshirish, ularni muammoli vaziyatlar yuzasidan fikr yuritishga undash, axborotlarni mustaqil tahlil qilish va o'z nuqtai nazarini dalillar bilan ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Yoshlarning madaniy saviyasi faqat ularning bilim darajasi bilan emas, balki milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabati, muloqot odobi, estetik didi, kitobxonlik madaniyati, axborotdan foydalanish ko'nikmalari, media savodxonligi va raqamli muhitdagi xulq-atvori bilan ham belgilanadi. Shu sababli mazkur tushunchani keng va ko'p qirrali ijtimoiy-pedagogik hodisa sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Tadqiqot davomida yoshlar madaniy saviyasining shakllanishiga oila, ta'lim muassasasi, mahalla, tengdoshlar muhiti, ommaviy axborot vositalari, internet va madaniyat muassasalari katta ta'sir ko'rsatishi yoritildi. Ayniqsa, oila va ta'lim muassasasi yoshlarning dastlabki ma'naviy va axloqiy qarashlarini shakllantiruvchi asosiy muhit sifatida namoyon bo'ladi. Mahalla va jamoatchilik esa ularda ijtimoiy mas'uliyat, hamjihatlik va milliy qadriyatlarga hurmatni mustahkamlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, amaldagi tahrir.
- 3.O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 14-sentabrdagi O'RQ-406-son "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni.
- 4.O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.
- 5.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi PQ-3907-son "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori.
- 6.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
- 7.Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
- 8.Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Sano-standart, 2017.
- 9.Olimov Sh.Sh. Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
- 10.Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardaev A. T
- 11.Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2006.
- 12.Farberman B.L. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2000.
13. Mavlonova R.A., Rahmonqulova N.H., Matnazarova K.O., Shirinov M.K., Hafizov S. Umumiy pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

СОХРАНЕНИЕ АВТОРСКОЙ ОБРАЗНОСТИ ПРИ АДАПТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА ДЛЯ ЗАНЯТИЙ ПО РКИ НА УРОВНЕ В1

**Меретукова Мариета Муратовна, доцент, к.ф.н.
Адыгейский государственный университет, Майкоп, Россия**
**Малова Надежда Евгеньевна, доцент, к.ф.н.
Адыгейский государственный университет, Майкоп, Россия**

***Аннотация.** В статье рассматривается сохранение авторской образности при адаптации художественного текста для занятий по русскому языку как иностранному на уровне В1. Материалом послужил рассказ А. П. Чехова «Толстый и тонкий». Применены сопоставительный, контекстуальный и стилистический анализ; исходные фрагменты сравниваются с двумя типами переработки: максимальным упрощением, прямо объясняющим смысл, и избирательной адаптацией, сохраняющей функцию образных средств. Установлено, что понимание облегчают замена периферийной низкочастотной лексики, членение перегруженных синтаксических конструкций и краткий затекстовый комментарий к историко-культурным единицам. Удаление метафор, глагольной градации, повторов, олицетворения и речевых показателей чинопочитания лишает читателя*

возможности самостоятельно интерпретировать поведение персонажа и ослабляет сатирический смысл рассказа. Предложены критерии избирательной адаптации, основанные на предварительном выявлении функционально-стилистических опор текста. Такая модель позволяет согласовать доступность лексики и синтаксиса с задачами смыслового чтения, обсуждения авторской оценки и формирования личного отклика на произведение. Языковую поддержку предлагается распределять между самим текстом, предтекстовой справкой и кратким затекстовым словарем без предварительного раскрытия авторской позиции.

Ключевые слова: адаптация текста, художественный текст, русская литература, русский язык как иностранный, уровень B1.

Abstract. The article examines how an author's imagery can be preserved when a literary text is adapted for learners of Russian as a foreign language at B1 level. Anton Chekhov's short story "Fat and Thin" serves as the material. Comparative, contextual and stylistic analysis is used. Original passages are compared with two types of rewriting: maximal simplification, which states the meaning directly, and selective adaptation, which retains the function of imagery. The analysis shows that comprehension is supported by replacing peripheral low-frequency vocabulary, dividing overloaded syntactic structures and adding brief post-text comments on historical and cultural items. Removing metaphors, verbal gradation, repetition, personification and speech markers of servility prevents readers from interpreting the character's behaviour independently and weakens the satirical meaning of the story. The article proposes criteria for selective adaptation based on identifying the functional and stylistic anchors of the source text before editing it. This model aligns lexical and syntactic accessibility with close reading, discussion of authorial evaluation and the learner's personal response to literature.

Keywords: text adaptation, literary text, Russian literature, Russian as a foreign language, B1 level.

Annotatsiya. Maqolada rus tilini chet tili sifatida o'qitish mashg'ulotlari uchun badiiy matnni moslashtirishda muallif obrazlilikini saqlash masalasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqot materiali sifatida A. P. Chexovning «Semiz va oriq» hikoyasi tanlandi. Qiyosiy, kontekstual va stilistik tahlil usullari qo'llanildi. Asl matndagi parchalar ikki xil tahrir bilan solishtirildi: mazmunni bevosita izohlovchi maksimal soddalashtirish va obrazli vositalar vazifasini saqlovchi tanlama moslashtirish. Tahlil natijasida kam qo'llanadigan ikkinchi darajali so'zlarni almashtirish, murakkab sintaktik tuzilmalarni bo'lish va tarixiy-madaniy birliklarga qisqa matndan keyingi sharh berish tushunishni osonlashtirishi aniqlandi. Metaforalar, fe'llar gradatsiyasi, takrorlar, jonlantirish va qahramon nutqidagi mansabga bo'ysunish belgilarini olib tashlash o'quvchining qahramon xulqini mustaqil talqin qilish imkoniyatini kamaytiradi hamda hikoyaning hajviy mazmunini zaiflashtiradi. Matnni tahrirlashdan oldin uning funksional-stilistik tayanchlarini aniqlashga asoslangan tanlama moslashtirish mezonlari taklif qilinadi. Mazkur model leksik va sintaktik tushunarlikni mazmunli o'qish, muallif bahosini muhokama qilish va asarga shaxsiy munosabat bildirish vazifalari bilan uyg'unlashtiradi.

Kalit so'zlar: matnni moslashtirish, badiiy matn, rus adabiyoti, rus tili chet tili sifatida, B1 darajasi.

ВВЕДЕНИЕ

Адаптация художественного текста в практике РКИ обычно решает понятную задачу: снимает языковые препятствия, которые не позволяют учащемуся следить за сюжетом. Однако доступность текста нельзя определять только количеством незнакомых слов и длиной предложений. В художественной прозе лексический выбор, повтор, порядок

однородных форм и переносное значение участвуют в создании образа персонажа и авторской оценки. Если такие элементы заменить сообщением о том, что герой чувствует или как к нему следует относиться, учащийся получает фабулу, но лишается материала для интерпретации.

В методике преподавания языков адаптация понимается как приспособление текста к уровню владения языком и задачам обучения [1]. Для художественного текста этого определения недостаточно без уточнения предмета сохранения. Н. В. Кулибина связывает работу с литературным произведением со смысловым восприятием, при котором языковая форма служит основанием для понимания авторского замысла [2]. Следовательно, адаптированный вариант должен оставлять читателю возможность заметить, сопоставить и истолковать значимые детали, а не сообщать готовый вывод.

Дескрипторы CEFR для уровня B1 предполагают, что учащийся способен следить за ясной линейной фабулой рассказа, пользоваться контекстом для понимания отдельных незнакомых слов, кратко объяснять вызванные произведением чувства и мнения [5, р. 42, 58–59]. Эти умения задают рабочую границу адаптации: языковая трудность может сохраняться там, где она преодолима по контексту и нужна для интерпретации; непредсказуемая периферийная трудность требует замены или комментария.

Целью статьи является выявление способов преобразования рассказа А. П. Чехова «Толстый и тонкий», которые облегчат чтение на уровне B1, сохраняя его образную и сатирическую структуру, и способов, которые подменяют художественный текст пересказом. Для этого необходимо выделить функционально значимые элементы рассказа, сопоставить способы их упрощения и сформулировать критерии отбора адаптационных приемов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материал исследования является окончательная редакция рассказа А. П. Чехова «Толстый и тонкий», опубликованная в академическом собрании сочинений [4, с. 250–251]. Рассказ удобен для уровня B1 по объему и композиции: действие происходит в одной сцене, последовательность событий линейна, поворот сюжета связан с одной репликой о чине Михаила. Одновременно текст содержит исторические названия чинов, устаревшие речевые формы, редкую бытовую лексику и плотный ряд образных средств. Поэтому его понимание зависит и от языковой доступности, и от способности увидеть изменение поведения Порфирия.

Применены сопоставительный, контекстуальный и стилистический анализ. Для каждого затрудняющего фрагмента моделировались два решения. Первое — максимальное упрощение: редкая единица удаляется, образная формула заменяется прямым объяснением, детали свертываются до сообщения о событии. Второе — избирательная адаптация: меняется периферийная лексика или синтаксическая форма, но сохраняется прием, который характеризует персонажа, организует контраст либо выражает авторскую иронию. Эффект преобразования оценивался по четырем параметрам: доступность значения из контекста; роль единицы в сюжете; участие в системе повторов и образов; возможность вынести пояснение за пределы рассказа.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Первый тип преобразований касается слов, усложняющих фразу, но не несущих самостоятельной художественной функции. В начале рассказа губы толстого «подернутые маслом, лоснились, как спелые вишни» [4, с. 250]. Вариант *«его губы, покрытые маслом, блестели, как спелые вишни»* заменяет два менее частотных слова, но сохраняет сравнение. Формула *«он выглядел сытым и довольным»* короче, однако переводит чувственный образ в готовую характеристику. Исчезают цвет, блеск и избыточность, с которыми соотносится благополучие Михаила. Здесь допустима частичная лексическая замена, а удаление сравнения не оправдано.

Фраза *«пахло от него хересом и флер-д'оранжем»* создает более серьезное препятствие: обе номинации находятся вне активного словаря уровня В1. Замена на *«от него пахло вином и дорогими духами»* сохраняет противопоставление запахам ветчины и кофейной гущи, сопровождающим Порфирия, но утрачивает историческую конкретность. Более точное решение видится не в изменении исходной фразы, а в том, чтобы дать после текста два кратких толкования: *херес — крепленое виноградное вино; флердоранж — аромат цветов апельсинового дерева*. Читатель встречает авторские слова, а справочная информация не разрывает ритм первого абзаца.

Второй тип затруднений образуют историко-культурные единицы, от которых зависит сюжет. Названия чинов *коллежский асессор* и *тайный советник* нельзя заменить словами *«низкая должность»* и *«высокая должность»*, потому что такое объяснение заранее навязывает оценку и стирает речевую среду эпохи. Достаточно предтекстовая схема из двух строк, где тайный советник расположен выше коллежского асессора, а также пояснение обращения *ваши превосходительство*. Комментарий должен обеспечивать понимание причины поведенческого перелома, но не сообщать, что Порфирий унижается; этот вывод читатель делает по тексту.

Главная образная цепь появляется после сообщения Михаила о чине: *«Тонкий вдруг побледнел, окаменел, но скоро лицо его искривилось во все стороны широчайшей улыбкой; казалось, что от лица и глаз его посыпались искры. Сам он съежился, сгорбился, сузился...»* [4, с. 251]. Максимально упрощенная версия — *«Порфирий испугался высокого чина друга и стал вести себя подобострастно»* — сообщает психологическую причину и оценку поведения. В исходном тексте автор не называет чувство: изменение передано через тело, лицо и движение. Градация *съежился — сгорбился — сузился* превращает социальную дистанцию в наблюдаемое физическое уменьшение. Для В1 фрагмент можно членить: *«Тонкий вдруг побледнел и словно окаменел. Потом его лицо растянулось в широкой улыбке; казалось, из лица и глаз посыпались искры. Сам он съежился, сгорбился, словно стал меньше...»* Синтаксис становится прозрачнее, тогда как последовательность зрительных образов сохраняется.

Далее автор переносит изменение на предметный мир: *«Его чемоданы, узлы и картонки съежились, поморщились...»* [4, с. 251]. Если заменить эту фразу сообщением *«вся семья стала вести себя почтительно»* исчезает олицетворение и разрушается связь с предыдущей градацией. Более доступный вариант *«Даже его чемоданы, узлы и коробки будто съежились и поморщились»* заменяет только слово *картонки* и вводит маркер переносного значения *будто*. Он облегчает распознавание образа, не объясняя его вместо читателя.

Отдельного решения требует речь Порфирия. После поворота он повторяет *«ваши превосходительство»* и присоединяет к словам частицу *-с*: *«Очень приятно-с! Друг, можно сказать, детства и вдруг вышли в такие вельможи-с!»* [4, с. 251]. Удаление частицы делает фразы грамматически современными, но нивелирует резкую смену голоса. Оптимально сохранить два-три случая и пояснить, что устаревшее *-с* выражает подчеркнутую почтительность. Аналогично выражение *«вытянулся во фрунт»* можно заменить сочетанием *«встал по стойке смирно»*, в данном случае военная семантика и комический жест остаются понятными без отдельной исторической справки.

Таблица 1. Решения при избирательной адаптации рассказа

Единица текста	Рекомендуемое действие	Основание
Периферийная редкая лексика	Заменить частотным эквивалентом	Замена не меняет образ и авторскую оценку
Исторический чин или обращение	Сохранить и пояснить до или после текста	Единица мотивирует сюжет и передает речевую среду эпохи
Метафора, сравнение, олицетворение	Сохранить; при необходимости облегчить ближайший контекст	Образ служит характеристике героя и требует интерпретации
Градация и значимый повтор	Сохранить последовательность	Ряд форм организует динамику эпизода
Перегруженная конструкция	Разделить на короткие предложения	Синтаксическое членение не разрушает образную связь

Предложенные решения предполагают изменение организации учебного материала, а не только самого рассказа. Перед чтением учащимся достаточно сообщить устройство двух чинов и объяснить две реалии; остальные незнакомые слова следует распределить между кратким словарем и контекстуальной догадкой. После чтения полезны вопросы, направленные на форму: какие слова описывают Порфирия до и после сообщения о чине; почему «уменьшились» его вещи; как изменились обращения к Михаилу; какую деталь нельзя удалить без потери иронии. Такая работа соответствует уровню В1, поскольку соединяет понимание последовательности событий, вывод значения из контекста и формулирование личной реакции [5, р. 42, 58–59].

Избирательная адаптация отличается от сокращенного пересказа тем, что сложность распределяется между текстом и методическим аппаратом. CEFR описывает два взаимодополняющих способа упрощения: добавление кратких пояснений и устранение нерелевантной для адресата информации [5, р. 120–121]. Для литературного материала решение о нерелевантности принимается после стилистического анализа. Деталь может не продвигать фабулу, но участвовать в контрасте или авторской иронии; тогда ее следует сохранить, а языковую поддержку вынести в комментарий.

ВЫВОДЫ

Анализ рассказа «Толстый и тонкий» показал, что адаптация для уровня В1 должна быть избирательной. Понимание облегчают замена редкой лексики, не связанной с образной системой, синтаксическое членение и краткий комментарий к историческим реалиям. Наибольшие потери возникают при замене образной характеристики прямым психологическим объяснением, при удалении градации и повторов, а также при нейтрализации речи персонажа.

До переработки текста необходимо определить его функционально-стилистические опоры. В рассказе Чехова к ним относятся чувственный контраст вступления, телесное «уменьшение» Порфирия, олицетворение багажа, повтор официального обращения и частица -с. Эти элементы сохраняют возможность читательского вывода и потому не могут рассматриваться как лишняя языковая сложность. Ограничение проведенного анализа состоит в отсутствии учебного эксперимента; предложенные решения требуют дальнейшей проверки по показателям понимания текста и качества интерпретационных ответов учащихся.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — Москва: ИКАР, 2009. — 446 с.
- [2] Кулибина Н. В. Зачем, что и как читать на уроке: художественный текст при изучении русского языка как иностранного. — Санкт-Петербург: Златоуст, 2001. — 263 с.
- [3] Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие. — 3-е изд., перераб. и доп. — Москва: ФЛИНТА; Наука, 2017. — 506 с.
- [4] Чехов А. П. Толстый и тонкий // Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. Сочинения: в 18 т. Т. 2. — Москва: Наука, 1975. — С. 250–251.
- [5] Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion Volume. — Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2020. — 278 p.

НЕКОТОРЫЕ ЗНАЧЕНИЯ ТЕРМИНОВ РОДСТВА И ИХ ВЫРАЖЕНИЕ В КЫРГЫЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Эржигитова Шааргуль Жамалидиновна, доцент
Баткенский государственный университет, Республика Кыргызстан
 e-mail: kurbanovashaargul@mail.ru , 00 (996) 773 32 32 90

***Аннотация.** В статье в сопоставительном аспекте исследуются лексико-семантические особенности терминов родства и свойства в кыргызском и русском языках, в частности способы выражения значений «мать отца» и «мать матери». Формирование системы терминов родства рассматривается в тесной связи с этнической культурой, национальным менталитетом и особенностями семейно-родственных отношений. Установлено, что в кыргызском языке значения «мать отца» и «мать матери» дифференцируются посредством отдельных лексем чоң эне и тай эне, тогда как в русском языке оба значения преимущественно выражаются одной лексемой бабушка и уточняются описательными сочетаниями бабушка по отцу и бабушка по матери. Особое внимание уделяется семантике компонента тай, который в кыргызском языке связан с обозначением родства по материнской линии и входит в состав ряда терминов родства. Анализируются гипероним-гипонимические, гетеронимические, супплетивные и синонимические отношения, а также парадигматические и синтагматические связи между терминами родства. В результате сопоставления выявляется асимметрия в классификации и языковой репрезентации родственных отношений: кыргызская система характеризуется большей разветвлённостью и дифференциацией, что обусловлено историко-культурными и этноментальными особенностями кыргызского общества.*

***Ключевые слова:** термины родства, термины свойства, кыргызский язык, русский язык, чоң эне, тай эне, бабушка, мать отца, мать матери, лексико-семантическое поле, гипероним, гипоним, гетероним, супплетив, парадигматические отношения, синтагматические отношения, этнокультура.*

***Аннотация.** Мақолада қирғиз ва рус тилларида қариндошлиқ ва қуда-андачилик терминларининг лексик-семантик хусусиятлари, хусусан, «отанинг онаси» ва «онанинг онаси» маъноларининг ифодаланиши қиёсий жиҳатдан тадқиқ этилган. Қариндошлиқ терминларининг шаклланиши этноснинг маданий ва ижтимоий хусусиятлари билан bogliқ ҳолда таҳлил қилинган. Қирғиз тилида «чоң эне» ва «тай эне» лексемалари орқали отанинг онаси ҳамда онанинг онаси алоҳида ифодаланиши, рус тилида эса ҳар икки маънонинг асосан «бабушка» лексемаси орқали берилиши аниқланган. Шунингдек, «тай» элементининг она томонидан бўлган қариндошлиқни ифодалаидаги семантик вазифаси ва унинг туркий тиллардаги қўлланиш хусусиятлари ёритилган. Тадқиқотда гипероним-гипоним, гетероним,*

супплетив ва синонимик муносабатлар асосида қариндошлик терминларининг парадигматик ҳамда синтагматик хусусиятлари очиб берилган. Қиёсий таҳлил натижасида қирғиз тилида қариндошлик терминологияси рус тилига нисбатан анча тармоқланган ва аниқ дифференциацияланган тизим экани, бу эса икки халқнинг этномаданий ва ментал хусусиятлари билан боғлиқлиги асосланган.

Калим сўзлар: қариндошлик терминлари, қуда-андачилик, қирғиз тили, рус тили, «чоң эне», «тай эне», «бабушка», отанинг онаси, онанинг онаси, лексик-семантик майдон, гипероним, гипоним, гетероним, супплетив, парадигматик муносабат, синтагматик муносабат, этномаданият.

Abstract. The article provides a comparative analysis of the lexical and semantic features of kinship and affinity terms in the Kyrgyz and Russian languages, with particular attention to the ways in which the meanings “father’s mother” and “mother’s mother” are expressed. The formation of kinship terminology is examined in close connection with ethnic culture, national mentality, and specific patterns of family and kinship relations. The study demonstrates that Kyrgyz differentiates the meanings “father’s mother” and “mother’s mother” through separate lexical units, чоң эне and тай эне, whereas Russian predominantly uses a single lexeme, бабушка, with the meanings specified by descriptive combinations such as “paternal grandmother” and “maternal grandmother.” Particular attention is paid to the semantic function of the component тай, which in Kyrgyz is associated with kinship through the maternal line and occurs as a constituent of various kinship terms. The article also examines hyperonymic-hyponymic, heteronymic, suppletive, and synonymous relations, as well as paradigmatic and syntagmatic relationships among kinship terms. The comparative analysis reveals an asymmetry in the classification and linguistic representation of kinship relations: the Kyrgyz system is more extensive and semantically differentiated than the Russian system. This difference is interpreted as being closely related to the historical, cultural, and ethnomental characteristics of the Kyrgyz community.

Keywords: kinship terms, affinity terms, Kyrgyz language, Russian language, чоң эне, тай эне, бабушка, father’s mother, mother’s mother, lexical-semantic field, hyperonym, hyponym, heteronym, suppletion, paradigmatic relations, syntagmatic relations, ethnoculture.

ВВЕДЕНИЕ

Одним из пластов древней лексики являются слова, составляющие лексико-семантическое поле терминов родства и свойства. Формирование системы терминов родства как культурного компонента в языковой семантике напрямую связано с понятием этноса. Поэтому терминология родства как составная часть лексики любого народа имеет два аспекта изучения. С одной стороны, как часть лексики, она изучается лингвистами, а с другой стороны - с позиций семейно-брачных отношений – этнологами (историками).

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Значения «мать отца», «мать матери» - являются одними из широко распространенных значений в тюркских языках, а также в языках других народов мира.

В тюркских языках, в том числе, в кыргызском, выражение значения «мать отца» различается от выражения значения «мать матери», они реализуются с помощью разных словарных единиц, о которых свидетельствуют лексикографические данные тюркских языков. Так, в словаре В.В.Радлова встречается многозначное слово *Lolo* в значении «родитель женского пола» («мать»), которое, кроме значения «родителя женского пола» («мать»), обозначало и «родителя родителей женского пола», т.е. «бабушка» [1, 2084].

В письменных памятниках тюркских языков в значении «родителя родителей женского пола» («бабушка», «старуха») употреблена и лексема *күртга* [2, 328]. Лексикографические данные тунгусо-маньчжурских языков свидетельствуют о том, что в языках тунгусо-маньчжурской группы значения «*мать отца*», «*мать матери*» выражаются с помощью слов *аба, абай // эбечи // энечи // эмгээн, мама, найна* [3: 433, 452, 578]. Данное значение в сарыг-югурском языке выражается словами *anigat, aneka* [4, 171-122].

В современном кыргызском литературном языке значение «*мать отца*» выражается лексемой *чоң эне*, значение «*мать матери*» – лексемой *тай эне* [5, 33; 6, 688].

Элемент *тай* в кыргызском языке употребляется, в основном, по отношению к родственникам со стороны матери и входит в состав многих терминов в качестве одной из морфем, с помощью которых выражаются значения «*родителей по матери*».

«Тай» с разными родственными значениями встречается и в других тюркских языках, об этом свидетельствуют лексикографические данные этих языков. Так, например, в тунгусо-маньчжурских языках элемент *тай* обозначает «родственник» вообще. Все значения родства по матери в якутском языке выражаются с помощью сложных слов с компонентами «*тай*» в их составе.

В отличие от якутского, в эвенкийском языке, «*тай*» имеет и форму *тар* в значениях «*двоюродные братья*», «*сыновья брата и сестры*» [6, 151]. Функционирование элемента *тай* в кыргызском языке свидетельствует о том, что между кыргызскими и тунгусо-маньчжурскими языками имеются значительные сходства, что не характерно для других тюркских языков.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

По поводу элемента «*тай*» (один из его вариантов: *дайы*) Л.А.Покровская пишет, что в терминологии родства в языках тюркских народов термин *тай // дайы* занимает очень важное место: им обозначается все родство по линии матери [7, 47]. Она утверждает, «...что в кыргызском языке, где существуют одновременно два фонетических варианта *тай* и *тага*, между ними имеется и семантическое различие, *тай* является общим термином для обозначения родства по матери и употребляется главным образом в составе сложных терминов родства, обозначающих отдельных родственников со стороны матери; такие сложные термины родства имеются и в других тюркских языках. Вариант же *тага* в кыргызском языке имеет специализированное значение – «дядя со стороны матери» [7, 48].

Значения «*родитель отца и матери женского пола*» («мать отца и матери»), в кыргызском языке выражаются и с помощью лексем *кемпир, эбай, эме*, функционально-семантическими их эквивалентами в русском языке является лексема «*старуха*».

Семантическая структура лексем *кемпир, эбай, эме* намного сложнее, чем семантическая структура «*тай эне*» («родитель матери женского пола» // «бабушка по матери»). Сложность семантической структуры лексем *кемпир, эбай, эме* объясняется тем, что в ней нейтрализованными являются семы «*по отцу*», «*по матери*». Поэтому в семантической структуре этих лексем одновременно совмещены два значения: а) значение «*родитель отца женского пола*» («мать отца»); б) значение «*родитель матери женского пола*» («мать матери»).

Лексемы *чон эне, тай эне, кемпир, эбай, эме* образуют синонимическую парадигму, в качестве доминантного ее члена функционирует две лексемы одновременно: 1) *чон эне*; 2) *тай эне*.

В отличие от кыргызского языка, в русском языке значения «родитель отца женского пола» («мать отца») и «родитель матери женского пола» («мать матери») выражаются с помощью одной и той же лексемы – лексемой *бабушка*. Значения «родитель отца женского пола» в русском языке выражается словосочетанием «бабушка по отцу» (*чоң эне*); а значение «родитель матери женского пола» -- словосочетанием «бабушка по матери» (*тай эне*).

Лексема *бабушка* в русском языке представляет собой как гипероним (и гиперосем) по отношению к двум словосочетаниям-гипонимам: а) «мать отца»; б) «мать матери».

В отличие от русского, в кыргызском языке *чоң эне* («мать отца»), *тай эне* («мать матери») представляют собой характер **эквонимов** по отношению друг к другу.

Термины-словосочетания «бабушка по отцу», «бабушка по матери» являются гипонимами гиперонима «бабушка» в русском языке и они образуют парадигму одной функционально-семантической микросистемы (ФСМС) со значением «*родители отца и матери женского пола*».

Значение «*мать родителей*» является интегральной семой для семантических структур компонентов «*мать отца*» и «*мать матери*» данной ФСМС в русском языке. В качестве дифференциальной семы для семантических структур компонентов - словосочетаний-гипонимов «мать отца» и «мать матери» функционирует как отношения родства «к отцу» и «к матери»

Как нам известно, гиперо-гипонимические отношения входят в круг семантических отношений, возникающих между единицами плана содержания. Эти отношения бывают парадигматико-семантическими и синтагматико-семантическими. Термины родства кырг. *чоң эне*, *тай эне*, русс. «мать отца», «мать матери» с инвариантным значением «бабушка» имеют семантическую связь с лексемами *чоң ата*, *тай ата* в кыргызском языке, «*дед* (*дедушка*) по отцу», «*дед*(*дедушка по матери*)» -- в русском.

Эта семантическая связь относится к парадигматико-семантическим отношениям между семантическими единицами, которые противопоставляются синтагматико-семантическим отношениям. Различие между этими функционально-семантическими отношениями заключается в том, что парадигматико-семантические отношения имеют место между семантическими единицами безотносительно к их совместному употреблению в пределах фиксированного речевого отрезка. Синтагматико-семантические отношения связывают семантические единицы в пределах одного и того же речевого отрезка.

Так, парадигматико - семантические отношения возникают между терминами-гетеронимами типа кырг. *ата* «отец» и *эне* «мать» (*ата-эне*), *эже* «старшая сестра» и *сиңди* «младшая сестра»(*эже-сиңди*) и т.п. Гетеронимический характер носят кырг. термины *чоң эне* (*чоң эне* – *чоң ата*) «бабушка и дед по линии отца», *тай эне* (*тай эне*, *тай ата* «бабушка и дед по линии матери»).

Лексема *кемпир*, выступая в качестве одного из компонентов гетеронимической парадигмы (*ата-эне*), в кыргызском языке употребляется и в значении «родители женского пола». Синтагматико-семантические отношения возникают между словами разных частей речи, что называется **супплетивом лексического плана**: кырг. *катын* («жена», «женщина»), *алуу* («взять», «брат»), *эр* «муж», «мужчина», *чыгуу* «выйти», «выходить» : *катын алуу* «жениться», *эрге чыгуу* «выйти замуж».

Следует вывод о том, что при парадигматико-семантическом отношении образуются парные слова, при синтагматико-семантическом отношении - устойчивое словосочетание—фразеологизм. Парадигматико-семантические отношения основываются на гетеронимическую связь слов, синтагматико-семантические отношения на супплетивную связь слов. К этому можно добавить, что основой парадигматико-семантического отношения служит сочинение синтагматико-семантического отношения – подчинение. Ср. кырг. *чоң ата* – *чоң эне* «дед и бабушка по отцу», *чоң ата* – *тай ата* «деды по линии отца и матери» – парадигматико-семантические отношения: *аял* «жена», *катын* «жена», *алуу* «брат», «взять», *аял алуу*, *катын алуу* «жениться» – синтагматико-семантические отношения.

Лексема с инвариантным значением «родитель женского пола» в кыргызском и русском языках входит в состав нескольких функционально-семантических микросистем (далее: **ФСМС**) со значениями: 1) «*чоң эне—чоң ата*» («бабушка по отцу – дед по линии отца»); 2) «*тай эне—тай ата*» («бабушка по матери – дед по матери»); 3) «*чоң эне – тай эне*» («мать матери»)//«бабушка по отцу –мать отца»// «бабушка по матери»); 4) «*мать отца*»//«*чоң эне—брат отца*»//*ага*» («бабушка по отцу – дядя по отцу»; 5) «*чоң эне—эже*» («мать отца»//«бабушка по отцу – «сестра отца»//*тетя по отцу*»); 6) «*тай эне—таяке*» («мать матери»//«бабушка по матери – брат матери//дядя по матери»); 7) «*тай*

эне—таяке» («мать матери»// «бабушка по матери – «брат матери//дядя по матери»); 8) «чоң эне—мемире» («мать отца»// «бабушка по отцу – сын сына//внук»); 9) «чоң эне—мемире» («мать отца»// «бабушка по линии отца –дочь сына// внучка»); 10) «тай эне—мемире» («мать матери»// «бабушка по матери –сын сына// внук»); 11) «тай эне—мемире» («мать матери»// «бабушка по матери – дочь сына//внучка») и т.п. Каждая из перечисленных ФСМС выражается с помощью разных лексем. Например, ФСМС со значением «мать и отец отца» («мать и отец отца») в кыргызском языке, как было сказано выше, выражается словами *чоң эне – чоң ата*; ФСМС со значением «мать и отец матери» («бабушка и дед по матери») – словами *тай эне – тай ата*. ФСМС со значением «мать по отцу и матери» в кыргызском языке выражается с помощью лексем *чоң эне – тай эне*, которая в русском языке выражается синтаксическими способами – словосочетаниями: *мать моего отца – мать моей матери*. ФСМС в значении «бабушка отца—дядя отца» в кыргызском языке реализуется словами *чоң эне – ага//аба*, в русском *бабушка моего отца – дядя моего отца*. ФСМС в значении "бабушка по отцу--тетя по отцу" в кыргызском языке выражается лексической парой *чоң эне – эже*, в русском – *бабушка моего отца – тётя моего отца*.

ФСМС со значением «мать матери—дядя матери» – в кыргызском языке – *тай эне – тай аке*, в русском – *мать матери//бабушка по матери – брат матери//дядя по матери*; ФСМС со значением «мать отца—дядя отца» – в кыргызском языке – *чоң эне – ага//аба*, в русском – *бабушка по отцу – дядя по отцу*. ФСМС со значением «мать отца—сын отца» *чоң эне--мемире*, «мать отца - дочь отца» -- тоже *чоң эне - мемире*, а в русском - "*бабушка по отцу – внук*", "*бабушка по отцу - внучка*". ФСМС со значениями «мать матери – сын матери», "бабушка по матери – дочь матери", в кыргызском языке выражаются одной и той же лексической парой *тай эне - мемире // небере*. В русском языке ФСМС со значениями «мать отца—сын отца» выражается с помощью двух коррелятивных словосочетаний *бабушка по отцу - сын отца*, а «мать отца - дочь отца» -- *бабушка по матери—внучка*.

ВЫВОДЫ

Значения «мать отца» и «мать матери» в русском языке выражаются одной и той же лексемой - лексемой *бабушка*. Имеется в русском языке лексико-фонетический вариант этого слова в форме *бабы* в значении «старые женщины вообще», но в не значении «мать отца и матери»: *Бабы возненавидели друг друга! В итоге хозяйка отторгала даже очевидно разумное* (А.Супрун).

Таким образом, в заключении следует отметить, что в выражении значений «родитель родителей женского пола» в обоих языках наблюдается асимметрия: каждое значение имеет свое выражение: «родитель отца женского пола» выражается сложной лексемой «*чоң эне*»//«*бабушка по отцу*», значение «родитель матери женского пола» - лексемой «*тай эне*»//. «*бабушка по матери*».

Сама классификация значений терминов родства и свойства в кыргызском и русском языках в корне отличается, которое прослеживается предложенными таблицами 1 и 2.

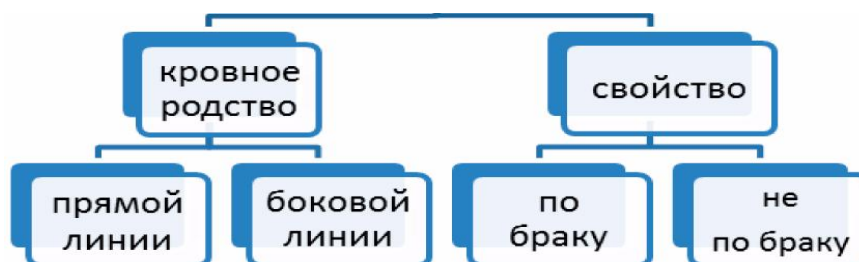
Таблица №1

Классификация значений терминов родства и свойства женского пола в кыргызском языке [9]

Таблица №2

Классификация значений терминов родства и свойства женского пола в русском языке [9]

Рассмотренные выражения значений «родитель женского пола по отцу и матери» ассиметричны, так как в менталитете этих языков связи родства и свойства в корне отличаются, поэтому и терминология передает эти особенности языкового восприятия.

В обществе, где сохранились родо-племенные отношения, в языковом сознании его членов система терминов родства представлена как более разветвленная система, в которую в качестве актуальных включаются и отношения дальнего родства[8]. В частности, в кыргызском языке наблюдается использования отдельных лексем бабушка по линии отца, бабушка по линии матери – чоң эне//таене. В русской речи наблюдается ограничение числа терминов родства и характерна тенденция замены некоторых терминов со значением побочного родства синонимичными описательными оборотами [8] бабушка по линии отца//бабушка по линии матери.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.4., ч. 1. –С-Петербург, 1911.
- [2] Девону луғотит турк. Индекс-луғат. –Тошкент: Фан, 1067.
- [3] Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. В двух томах. Т.1. –Ленинград, 1975; т.2. –Ленинград, 1977.
- [4] Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка.-М.: Наука, 1076.
- [5] Кыргызско-русский словарь. Составитель проф. КК. Юдахин. –М. : Советская энциклопедия, 1965.
- [6] Русско-кыргызский словарь. Под редакцией акад. АН КР К.К.Юдахина. –М., 1957.
- [7] Покровская Л. А. Термины родства в тюркских языках // В кн. Историческое развитие лексики тюркских языков. –М.: Издво АН СССР, 1961.
- [8] Мурадымова Е.Н. Термины родства в лингвокультурологическом аспекте Автореферат кандидатской диссертации. / Мурадымова Е.Н. - Бишкек, 2011. -С.17
- [9] Эржигитова Ш.Ж. Ономаσιологический аспект изучения терминов родства и свойства женского пола в кыргызском и русском языках Автореферат кандидатской диссертации. [Текст] / Эржигитова Ш.Ж. - Бишкек, 2018. -С.9-10

СТРУКТУРНО - ФОНЕТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ КОНСОНАНТНЫХ КЛАСТЕРОВ ДЛЯ ЦИФРОВЫХ ЯЗЫКОВЫХ РЕСУРСОВ

Панжиев Нормат Панжиевич, кандидат филологических наук, доцент,
Термезский государственный университет

Аннотация. В тезисах рассматривается возможность применения структурно-фонетического моделирования консонантных кластеров при создании цифровых языковых ресурсов русского, узбекского и таджикского языков. Предлагается многоуровневая модель, разграничивающая графическую форму, фонемную структуру и реальную реализацию сочетания согласных. Показано, что такая модель может использоваться для автоматизированной разметки словарного материала, формирования орфоэпических рекомендаций и разработки обучающих систем.

Ключевые слова: консонантный кластер, фонотактика, структурно-фонетическое моделирование, цифровая лингвистика, русский язык, узбекский язык, таджикский язык, заимствование.

Annotatsiya. Tezislarda rus, o'zbek va tojik tillarining raqamli til resurslarini yaratishda undosh klasterlarini struktur-fonetik modellash tirishdan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Grafik shakl, fonemik tuzilma va undoshlar birikmasining real talaffuzini farqlashga asoslangan ko'p darajali model taklif etiladi. Mazkur modeldan lug'at materiallarini avtomatlashtirilgan tarzda belgilash, orfoepik tavsiyalarni shakllantirish va o'qitish tizimlarini ishlab chiqishda foydalanish mumkinligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: undoshlar klasteri, fonotaktika, struktur-fonetik modellash tirish, raqamli lingvistika, rus tili, o'zbek tili, tojik tili, o'zlashma.

Abstract. The paper examines the potential application of structural-phonetic modeling of consonant clusters in the development of digital language resources for Russian, Uzbek, and Tajik. A multi-level model is proposed that distinguishes between the graphic form, phonemic structure, and actual phonetic realization of consonant combinations. It is demonstrated that this model can be used for automated annotation of lexical material, the development of orthoepic recommendations, and the creation of language learning systems.

Keywords: consonant cluster, phonotactics, structural-phonetic modeling, digital linguistics, Russian language, Uzbek language, Tajik language, borrowing.

ВВЕДЕНИЕ

Развитие цифровых технологий в гуманитарной сфере требует таких описательных моделей языка, которые пригодны не только для теоретического анализа, но и для формализации в электронных базах данных. Особенно сложной областью остаётся организация последовательностей согласных. Консонантный кластер является зоной пересечения фонетики, фонологии, слоговой структуры, морфемики и лексики: его состав зависит от позиции в слове, происхождения единицы, артикуляционных характеристик компонентов и норм произношения. Поэтому простое выделение на письме двух или нескольких согласных букв не даёт надёжного материала ни для лингвистической статистики, ни для автоматической обработки текста. Для цифровых языковых ресурсов необходима единица, которая отражает реальный звуковой состав слова и одновременно сохраняет связь с его графической формой.

В качестве такой единицы предлагается рассматривать максимальную непрерывную последовательность двух и более самостоятельных согласных сегментов в пределах слова. Это определение позволяет избежать двойного учёта вложенных сочетаний: например, в трёхкомпонентной последовательности не следует одновременно считать два входящих в неё двучленных фрагмента самостоятельными кластерами того же уровня. Принципиальным является разграничение трёх связанных, но не совпадающих слоёв описания: GRAPH - буквенная форма слова; U - нормализованная фонемная последовательность; REAL - нормативная или вариантная фонетическая реализация. Такая процедура исключает ошибки, связанные с аффрикатами, долгими согласными, разделительными знаками и сочетаниями согласного с [j]. В электронном ресурсе каждый слой должен храниться отдельно: графика обеспечивает воспроизводимость поиска, фонемная запись - сопоставимость материала, а поле реализации фиксирует позиционные изменения в речи.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Структурно-фонетическое описание кластера целесообразно представить как набор параметров CONSTR = <LEN, POS, SON, MANNER, PLACE, VOICE, PAL, SEG, MORPH, LEX, REAL>. Здесь LEN обозначает длину последовательности, POS - её позицию в слове, SON - соотношение шумных и сонорных компонентов, MANNER и PLACE - способ и место образования, VOICE - глухость или звонкость, PAL - палатализацию, SEG - самостоятельность сегментов, MORPH - связь с морфемной границей, LEX - лексическую закреплённость, REAL - тип реализации. Формула не заменяет фонетический анализ, а переводит его результаты в форму, пригодную для поиска, сопоставления и статистической обработки. Важным преимуществом такого подхода является обратимость: от обобщённого типа исследователь может вернуться к конкретным словам, транскрипциям и условиям употребления.

Материал сопоставительного исследования русского, узбекского и таджикского языков подтверждает продуктивность параметрического описания. В этих системах установлена общая количественная тенденция: двучленные модели представлены шире трёхкомпонентных, а трёхкомпонентные - шире четырёхкомпонентных. Вместе с тем позиционные профили различаются. Русский язык демонстрирует преобладание инициальных типов: выявлено 333 модели в начале слова и 157 в финальной позиции. В узбекском языке соотношение иное - 55 инициальных и 151 финальная модель; в таджикском - соответственно 46 и 125. Эти показатели показывают, что цифровой ресурс не должен применять к разным языкам единый набор ограничений. Алгоритм, настроенный на русский инициальный кластер, без специальной адаптации будет неверно оценивать многие узбекские и таджикские формы.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Технологически значима и классификация заимствованных сочетаний. Поступающий из другого языка кластер может сохраняться без изменений, получать начальный гласный, расчленяться эпентетическим гласным, упрощаться, менять один из компонентов или перераспределяться относительно слоговой границы. Для фиксации этих процессов используется модель A(CL), в которой наряду с источником и каналом заимствования отмечаются длина, позиция, стратегия адаптации, нормативный статус и фактическая реализация. Возможные стратегии можно кодировать краткими метками: PRES - сохранение, PROT - протеза, EPEN - эпентеза, SUB - субституция, DEL - выпадение компонента, META - метатеза, APO - апокопа, RESYL - ресиллабизация. Подобная разметка важна не только для исторической лексикологии. Она создаёт основу для систем автоматического произношения, проверки речи и обучения русскому, узбекскому или таджикскому языку как неродному.

Практическая ценность модели наиболее заметна в трёх направлениях. Во-первых, она помогает сформировать верифицированный словарь кластеров, где пользователь видит не только написание слова, но и его структурный тип, позицию, происхождение и допустимые произносительные варианты. Во-вторых, параметры модели могут служить правилами для алгоритма выявления зон произносительной трудности. Если система обнаруживает редкий начальный кластер, сочетание с высокой артикуляционной нагрузкой или нестабильную заимствованную форму, она может предложить транскрипцию, аудиопример и тренировочное упражнение. В-третьих, сопоставимая разметка позволяет применять методы корпусной статистики: сравнивать частотность моделей по жанрам, устанавливать устойчивые и периферийные типы, проследить степень освоенности новых заимствований. Машинный поиск в этом случае выступает как средство первичного отбора кандидатов, а окончательная верификация сохраняется за лингвистом.

Для программной реализации модель может быть представлена как набор взаимосвязанных таблиц или полей корпуса. Первая таблица содержит лексему, её графическую форму, язык и источник словарной фиксации. Во второй приводится фонемная последовательность с указанием самостоятельности каждого сегмента. В третьей фиксируется реализация: нормативный вариант, позиционная ассимиляция, оглушение в финали, факультативная эпентеза или другое изменение. Отдельные справочники задают классификацию согласных по способу и месту образования, фонации, сонорности и дополнительным признакам. Такая архитектура позволяет выполнять запросы разной сложности: от простого поиска всех финальных двучленных моделей до анализа заимствованных последовательностей определённого типа. При этом результаты запроса остаются проверяемыми, поскольку каждая обобщённая категория связана с конкретными словарными единицами и транскрипциями.

В учебной технологии цифровая модель даёт возможность перейти от общего правила к индивидуальной траектории обучения. Для русскоязычного обучающегося, изучающего узбекский или таджикский язык, система может выделять непривычные финальные сочетания и предлагать упражнения на различение и произнесение их компонентов. Для носителя узбекского или таджикского языка при изучении русского полезны задания на инициальные группы и на различение графической и фонетической структуры. В частности, программа должна разграничивать трудности, вызванные самой длиной кластера, и трудности, связанные с палатализацией, глухостью или морфемной границей. Это создаёт условия для адресной обратной связи: обучающийся получает не общее замечание о неправильном произношении, а объяснение конкретного структурного признака и способ его коррекции. Тем самым данные фундаментального исследования становятся ресурсом для педагогических и речевых технологий.

ВЫВОДЫ

Предлагаемая интегральная модель INT₁(CL) объединяет тип кластера, материальную последовательность, фонемную форму, позицию, длину, артикуляционные признаки, происхождение, адаптацию и системный статус. Благодаря этому можно различать два вопроса, которые часто смешиваются в автоматическом анализе: существует ли последовательность в словаре как возможный тип и является ли она центральной, периферийной или вариантной для конкретной языковой системы. Например, внешне сходный кластер может быть регулярным в русском языке, ограниченными заимствованиями в узбекском и неустойчивым в таджикском. Следовательно, цифровая обработка должна учитывать не только материальное совпадение сегментов, но и их место в национальной фонотактике.

Таким образом, структурно-фонетическое моделирование консонантных кластеров соединяет фундаментальное сопоставительное исследование с задачами цифровой лингвистики. Раздельное хранение графической, фонемной и фонетической информации, параметрическое описание структуры и кодирование адаптационных стратегий позволяют

создавать проверяемые электронные ресурсы. Их применение перспективно для орфоэпических словарей, учебных платформ, систем синтеза и распознавания речи, а также для автоматизированного анализа лексических изменений. Для дальнейшей работы необходимо расширять верифицированную словарную базу, включать аудиоданные и сопоставлять нормативные модели с реальной речевой практикой носителей трёх языков.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Панжиев Н. П. Структурно-фонетическое моделирование консонантных кластеров в русском, узбекском и таджикском языках : монография. - Термез, 2026. - 244 с.
- [2] Бондарко Л. В. Звуковой строй современного русского языка. - М.: Просвещение, 1977. - 175 с.
- [3] Трубецкой Н. С. Основы фонологии. - М.: Издательство иностранной литературы, 1960. - 372 с.
- [4] Clements G. N. The Role of the Sonority Cycle in Core Syllabification // Papers in Laboratory Phonology I. - Cambridge: Cambridge University Press, 1990. - P. 283

ТИПОЛОГИЯ ОШИБОК В ПИСЬМЕННЫХ АКАДЕМИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ СТУДЕНТОВ-НЕФИЛОЛОГОВ: ОПЫТ ПОСТРОЕНИЯ КЛАССИФИКАЦИИ

Аминова Зебо Пулатовна, доцент
Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: aminovazebo1953@gmail.com

***Аннотация.** Статья предлагает многоуровневую классификационную рамку для анализа ошибок в письменных академических текстах студентов-нефилологов, изучающих русский язык в многоязычном вузе Узбекистана. Отправная точка — критика существующих классификаций: операциональная таксономия поверхностных стратегий (Н. Dulay, М. Burt, S. Krashen) фиксирует форму ошибки, но не её источник; разграничение интерлингвальных и интралингвальных ошибок (С. James, вслед за S.P. Corder) фиксирует источник, но не коммуникативную значимость; принятое в практике преподавания РКИ разграничение коммуникативно значимых и коммуникативно незначимых ошибок фиксирует значимость, но не лингвистический уровень. Ни одна из них не разработана специально для жанра письменного академического текста с его требованиями к регистру, аргументации и связности. Предлагаемая рамка сводит три параметра — лингвистический уровень, источник и коммуникативную значимость — в единую сетку кодирования, дополненную специфичной для академического письма категорией логико-композиционных ошибок. Материал для эмпирической апробации рамки на момент подготовки статьи не собран; статья фиксирует теоретическую модель, протокол сбора и разметки будущего корпуса и гипотетические, явно помеченные примеры, иллюстрирующие работу классификации.*

***Ключевые слова:** анализ ошибок, академический текст, русский язык как иностранный, интерференция, коммуникативная значимость ошибки, студенты-нефилологи, классификация ошибок.*

***Abstract.** The article proposes a multi-level classification framework for analysing errors in the written academic texts of non-philology students learning Russian at a multilingual Uzbekistani university. The starting point is a critique of existing classifications: the surface strategy taxonomy (H. Dulay, M. Burt, S. Krashen) captures the form of an error but not its source; the interlingual/intralingual distinction (C. James, following S.P. Corder) captures the source but not communicative significance; the distinction between communicatively significant and communicatively insignificant errors used in Russian-as-a-foreign-language teaching practice*

captures significance but not linguistic level. None of these was designed specifically for the genre of written academic text, with its requirements of register, argumentation, and coherence. The proposed framework combines three parameters — linguistic level, source, and communicative significance — into a single coding grid, supplemented by a category of logical-compositional errors specific to academic writing. Material for the framework's empirical piloting has not been collected at the time of writing; the article records the theoretical model, the protocol for collecting and annotating the forthcoming corpus, and hypothetical, explicitly labelled examples illustrating how the classification works.

Keywords: *error analysis, academic text, Russian as a foreign language, interference, communicative significance of error, non-philology students, error classification.*

Annotatsiya. *Maqolada O'zbekistonning ko'ptilli oliy ta'lim muassasasida rus tilini o'rganayotgan nofilolog talabalarining yozma akademik matnlaridagi xatolarni tahlil qilish uchun ko'p darajali tasniflash sxemasi taklif etiladi. Boshlang'ich nuqta — mavjud tasniflarning tanqidi: sirtqi strategiyalar taksonomiyasi (H. Dulay, M. Burt, S. Krashen) xatoning shaklini qayd etadi, lekin manbasini emas; interlingval va intralingval xatolar farqi (C. James, S.P. Corder izidan) manbani qayd etadi, lekin kommunikativ ahamiyatini emas; RKI o'qitish amaliyotida qabul qilingan kommunikativ ahamiyatli va ahamiyatsiz xatolar farqi ahamiyatni qayd etadi, lekin lingvistik darajani emas. Ularning birortasi ham yozma akademik matn janriga — uning registr, argumentatsiya va bog'liqlikka bo'lgan talablariga — maxsus mo'ljallanmagan. Taklif etilayotgan sxema uch parametрни — lingvistik daraja, manba va kommunikativ ahamiyatni — yagona kodlash to'riga birlashtiradi, akademik yozuvga xos mantiqiy-kompozitsion xatolar toifasi bilan to'ldiriladi. Sxemani empirik sinovdan o'tkazish uchun material maqola tayyorlanayotgan vaqtda hali to'planmagan; maqola nazariy modelni, bo'lajak korpusni to'plash va belgilash protokolini hamda tasniflash ishlashini ko'rsatuvchi gipotetik, aniq belgilangan misollarni qayd etadi.*

Kalit so'zlar: *xatolar tahlili, akademik matn, chet tili sifatida rus tili, interferensiya, xatoning kommunikativ ahamiyati, nofilolog talabalar, xatolar tasnifi.*

ВВЕДЕНИЕ

Проверяя письменную работу студента-нефилолога, преподаватель русского языка почти неизбежно сталкивается с разнородным набором отклонений от нормы: здесь и пропущенная запятая, и неверный падеж, и слово, использованное не в том значении, и разговорная интонация там, где нужен нейтрально-научный тон, и просто нить рассуждения, которая никуда не приводит. Интуитивно понятно, что не все эти отклонения одинаково важны и не все имеют одну и ту же природу, — но соединить эту интуицию в рабочий инструмент, которым можно пользоваться последовательно от текста к тексту, задача уже не интуитивная, а методическая. Настоящая статья решает именно её: предлагает не перечень ошибок, а рамку для их систематического описания.

Ошибка учащегося в лингводидактике рассматривается не как случайный сбой, а как системное свидетельство о текущем состоянии его языковой компетенции — тезис, восходящий к классической работе С.П. Кордера, который развёл ошибку (error) как регулярное, компетентностное отклонение и оговорку (mistake) как непоследовательный сбой исполнения [1]. Отсюда следует рабочий принцип, положенный в основу предлагаемой классификации: анализироваться должны именно системные ошибки, повторяющиеся у ряда учащихся, а не единичные описки конкретного текста.

Цель статьи — на основе критического сопоставления существующих классификаций ошибок предложить многоуровневую рамку кодирования, приспособленную к специфике письменного академического текста, и описать дизайн её будущей эмпирической апробации на материале работ студентов-нефилологов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Операциональная таксономия Х. Дюлей, М. Берт и С. Крашена описывает ошибку по типу отклонения формы от нормативной: пропуск обязательного элемента (омиссия), добавление лишнего (аддиция), неверный выбор формы (мисформация) и нарушение порядка следования элементов (мисординг) [2]. Эта таксономия удобна тем, что применима к любому языковому уровню — от буквы до предложения — и не требует гипотез об источнике ошибки, но именно поэтому она нейтральна к вопросу, почему ошибка возникла и насколько она мешает пониманию.

К. Джеймс, развивая идеи Кордера, разводит ошибки по источнику: интерлингвальные — вызванные переносом структур родного языка, и интралингвальные — вызванные процессами внутри изучаемого языка, прежде всего сверхобобщением правила за пределы его действия [3]. Это разграничение содержательно объясняет происхождение ошибки и хорошо соотносится с данными о типологическом контрасте узбекского и русского языков — отсутствием в узбекском ряда категорий, обязательных для русского [4], — однако само по себе не говорит, насколько эта ошибка значима для успешности коммуникации: перенос узбекской модели и внутриязыковое сверхобобщение могут в равной мере остаться незамеченными читателем или полностью исказить смысл.

Н.С. Фомина, анализируя письменные работы тестируемых по русскому языку как иностранному, предлагает различать ошибки по их влиянию на понимание: коммуникативно значимые, ведущие к сбою или искажению понимания в акте коммуникации, и коммуникативно незначимые нарушения нормы изучаемого языка, не влияющие на успешность коммуникации [5]. Показательно её эмпирическое наблюдение: по её данным, к разрыву коммуникации чаще всего приводят именно синтаксические, а не морфологические или лексические нарушения, — то есть характер ошибки на лингвистическом уровне статистически связан с её коммуникативной значимостью, а не независим от неё, как можно было бы предположить. Это разграничение задаёт понятную педагогическую приоритизацию — что исправлять в первую очередь, — однако само по себе остаётся одномерным: без учёта источника и лингвистического уровня оно не объясняет, почему именно синтаксис оказывается наиболее уязвимой зоной.

Ни одна из трёх классификаций не создавалась для письменного академического текста как отдельного жанра: все они формировались на материале устной речи или общего письма и не включают категорий, специфичных именно для академического регистра, — нарушений аргументативной связности, немотивированных сдвигов тона, некорректного использования терминологии. Это и есть содержательный пробел, который призвана закрыть предлагаемая ниже рамка.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Рамка объединяет три независимых параметра, каждый из которых кодируется отдельно для каждой ошибки, обнаруженной в тексте.

Лингвистический уровень: орфографо-пунктуационный; грамматический, с разделением на морфологический (падежное и родовое согласование, вид глагола) и синтаксический (порядок слов, оформление сложного предложения); лексический (выбор слова, лексическая сочетаемость, употребление термина); стилистико-регистровый (нарушение нейтрально-научного тона академического текста — разговорные вставки, неоправданная эмоциональная оценочность); логико-композиционный (связность между предложениями и абзацами, корректность логических коннекторов, соответствие вывода приведённым аргументам) — категория, специфичная именно для протяжённого академического текста и отсутствующая в трёх рассмотренных выше классификациях.

Источник: интерлингвальный (перенос модели узбекского языка) или интралингвальный (сверхобобщение правила русского языка, независимое от родного языка учащегося), вслед за разграничением Кордера — Джеймса [1; 3].

Коммуникативная значимость: коммуникативно значимая (искажает или блокирует понимание смысла) или коммуникативно незначимая (заметна, но не препятствует пониманию), вслед за разграничением Н.С. Фоминой [5].

Пересечение трёх параметров даёт для каждой ошибки не одну метку, а профиль из трёх независимых координат, что позволяет впоследствии статистически проверять содержательные гипотезы — например, о том, преобладают ли на грамматическом уровне интерлингвальные ошибки, а на стилистико-регистровом — интралингвальные, связанные не с родным языком, а с недостаточным освоением самого академического регистра.

Эмпирическая апробация рамки требует корпуса письменных академических текстов студентов-нефилологов — эссе, рефератов, письменных ответов на контрольные задания, — который на момент подготовки статьи не собран. Предполагается протокол сбора с письменного согласия участников: тексты обезличиваются, из них удаляются любые идентифицирующие данные, а разметка проводится независимо двумя кодировщиками с последующим расчётом межэкспертного согласия — стандартная процедура корпусной лингвистики, обеспечивающая надёжность классификации до её содержательной интерпретации. Единицей разметки выступает отдельная ошибка, а не текст целиком: один текст обычно даёт несколько единиц разметки на разных лингвистических уровнях.

Приводимые ниже примеры не извлечены из реальных студенческих работ: это типизированные иллюстрации, сконструированные для того, чтобы показать, как рамка присваивает ошибке трёхкомпонентный профиль, а не то, что было установлено эмпирически.

Гипотетический пример 1: в предложении студент пишет «согласно статистики» вместо «согласно статистике» — грамматический уровень (морфологический, падежное управление), интерлингвальный источник (перенос более свободной, послеложной модели связи из узбекского языка), коммуникативно незначимая ошибка (смысл предложения понятен).

Гипотетический пример 2: в письменной работе по экономике вместо нейтрального «наблюдается рост показателя» появляется «показатель прямо взлетел» — стилистико-регистровый уровень, интралингвальный источник (владение разговорным регистром русского языка опережает владение академическим, а не результат переноса из узбекского), коммуникативно незначимая, но стилистически заметная ошибка.

Гипотетический пример 3: вывод работы не связан логическим коннектором с приведённым перед ним аргументом и формулирует утверждение, не вытекающее из данных абзаца, — логико-композиционный уровень, источник смешанный (может отражать как перенос иной риторической традиции построения текста, так и интралингвальный дефицит владения связностью научного текста на русском языке), коммуникативно значимая ошибка, поскольку затрудняет понимание аргументации в целом.

ВЫВОДЫ

Трёхкомпонентный профиль ошибки задаёт конкретную педагогическую логику работы с текстом: коммуникативно значимые ошибки корректируются в первую очередь независимо от уровня, тогда как коммуникативно незначимые могут быть сгруппированы по уровню и источнику для последующей целенаправленной отработки — отдельно интерлингвальные (требующие сопоставительного комментария с родным языком) и отдельно интралингвальные (требующие дополнительной практики именно в академическом регистре русского языка, а не сопоставления с узбекским). Такая группировка позволяет перейти от исправления отдельных ошибок конкретного студента к построению модульной программы работы с типичными профилями ошибок всей учебной группы.

Ограничение настоящей работы состоит в том, что до сбора и разметки корпуса предложенная рамка остаётся теоретической конструкцией, обоснованной сопоставлением существующих классификаций ошибок, но не проверенной на устойчивость и полноту

охвата на реальном материале. Следующий этап работы — сбор корпуса по описанному протоколу, разметка двумя независимыми кодировщиками и статистическая проверка распределения ошибок по трём параметрам предложенной рамки.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Corder S.P. The Significance of Learners' Errors // International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. — 1967. — Vol. 5. — P. 161–169.
- [2] Dulay H., Burt M., Krashen S. Language Two. — Oxford: Oxford University Press, 1982.
- [3] James C. Errors in Language Learning and Use: Exploring Error Analysis. — London; New York: Longman, 1998.
- [4] Оганов Г. Некоторые явления узбекского языка, провоцирующие межъязыковую интерференцию // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. — 2023. — Т. 1, № 1. — С. 37–43.
- [5] Фомина Н.С. Коммуникативно значимые и незначимые ошибки в письменной речи тестируемых по русскому языку как иностранному // Концепт. — 2015. — № 12. — С. 136–140.

КАК ИИ ПЕРЕВОДИТ: ДИЗАЙН ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА МАШИННОГО ПЕРЕВОДА АКАДЕМИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ УЗБЕКСКИЙ - РУССКИЙ

Тураева Дилфуза Даминовна, доцент
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: dilfuzturaeva1973@gmail.ru

Аннотация. Статья предлагает дизайн лингвистической оценки качества машинного перевода академических текстов в паре «узбекский — русский» — материала, который, в отличие от бытового текста, предъявляет повышенные требования к терминологической точности, грамматической правильности научного регистра и сохранению аргументативной структуры. Отправная точка — сопоставление двух существующих рамок оценки качества перевода: детализированной, но ресурсоёмкой типологии ошибок *Multidimensional Quality Metrics* (A. Lommel, H. Uszkoreit, A. Burchardt) и более быстрой, но огрублённой шкалы адекватности и беглости, использованной в задачах *WMT* (P. Koehn, C. Monz). На основе их сопоставления и данных о типологическом контрасте агглютинативного узбекского и флективного русского языков (Г. Оганов) предлагается адаптированная схема оценки, ориентированная на ошибки, ожидаемые именно в этой языковой паре, — прежде всего связанные с категориями, отсутствующими в узбекском языке (грамматический род, глагольный вид). Статья описывает протокол пилотной оценки на материале реальных узбекоязычных академических аннотаций и приводит гипотетические, явно помеченные примеры ожидаемых ошибок; сама оценка на момент подготовки статьи не проведена.

Ключевые слова: машинный перевод, качество перевода, узбекский язык, русский язык, академический текст, оценка перевода, дизайн исследования.

Annotatsiya. Maqolada o'zbek–rus til juftligida akademik matnlarning mashina tarjimasi sifatini lingvistik baholash dizayni taklif etiladi. Bunday material kundalik matndan farqli ravishda terminologik aniqlikka, ilmiy uslubning grammatik jihatdan to'g'ri bo'lishiga va dalillash tuzilmasining saqlanishiga yuqori talablar qo'yadi. Boshlang'ich nuqta tarjima sifatini baholashning mavjud ikki sxemasini qiyoslashdan iborat: batafsil, ammo ko'p resurs talab qiladigan *Multidimensional Quality Metrics* xatolar tipologiyasi (A. Lommel, H. Uszkoreit, A. Burchardt) va *WMT* vazifalarida qo'llanilgan tezkorroq, biroq umumlashtirilgan adekvatlik va

ravonlik shkalasi (P. Koehn, C. Monz). Ularni qiyoslash hamda agglyutinativ o'zbek tili bilan flektiv rus tili o'rtasidagi tipologik tafovut haqidagi ma'lumotlar (G. Oganov) asosida aynan shu til juftligida kutiladigan xatolarga, birinchi navbatda, o'zbek tilida mavjud bo'lmagan kategoriyalar (grammatik jins va fe'l turi) bilan bog'liq xatolarga yo'naltirilgan moslashtirilgan baholash sxemasi taklif etiladi. Maqolada o'zbek tilida yozilgan haqiqiy akademik annotatsiyalar materiali asosidagi pilot baholash protokoli tavsiflanadi va kutiladigan xatolarning gipotetik, aniq belgilangan misollari keltiriladi; maqola tayyorlangan paytda baholashning o'zi hali o'tkazilmagan.

Kalit so'zlar: mashina tarjimasi, tarjima sifati, o'zbek tili, rus tili, akademik matn, tarjimani baholash, tadqiqot dizayni.

Abstract. The article proposes the design of a linguistic evaluation of machine translation quality for academic texts in the Uzbek–Russian language pair — material that, unlike everyday text, imposes heightened demands on terminological accuracy, grammatical correctness of the scientific register, and preservation of argumentative structure. The starting point is a comparison of two existing translation-quality evaluation frameworks: the detailed but resource-intensive error typology of Multidimensional Quality Metrics (A. Lommel, H. Uszkoreit, A. Burchardt) and the faster but coarser adequacy-and-fluency scale used in the WMT shared tasks (P. Koehn, C. Monz). Building on this comparison and on data about the typological contrast between agglutinative Uzbek and inflectional Russian (G. Oganov), the article proposes an adapted evaluation scheme oriented toward errors expected specifically in this language pair — above all those linked to categories absent from Uzbek, such as grammatical gender and verbal aspect. The article describes a protocol for a pilot evaluation using real Uzbek-language academic abstracts and gives hypothetical, explicitly labelled examples of expected errors; the evaluation itself has not been carried out at the time of writing.

Keywords: machine translation, translation quality, Uzbek language, Russian language, academic text, translation evaluation, research design.

ВВЕДЕНИЕ

Студент или преподаватель, которому нужно быстро понять содержание узбекоязычной научной статьи по-русски или, наоборот, подготовить русскоязычную аннотацию на узбекском, сегодня в первую очередь открывает не словарь, а переводчик в браузере. Вопрос, который редко задают вслух, — а можно ли доверять этому переводу именно как академическому тексту, где ошибка в термине или в грамматической категории способна исказить содержание работы, а не только её стиль. Настоящая статья не даёт готового ответа на этот вопрос: она предлагает дизайн методически строгой лингвистической оценки, которая только и может дать на него обоснованный ответ, — и объясняет, почему для пары «узбекский — русский» этот вопрос стоит острее, чем для более изученных языковых пар.

Академический текст — не нейтральный материал для проверки машинного перевода. В отличие от бытового диалога, где допустима некоторая вольность формулировки при сохранении общего смысла, научный текст требует точного соответствия термина термину, сохранения логических связей между частями рассуждения и грамматической правильности категорий, которые в бытовой речи могли бы быть опущены без потери понимания. Именно поэтому качество машинного перевода, приемлемое для повседневного текста, не может без проверки считаться приемлемым для академического — это и задаёт цель статьи: представить дизайн оценки, специфичной для академического регистра пары «узбекский — русский».

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Multidimensional Quality Metrics — рамка, предложенная А. Lommel, Н. Uszkoreit и А. Burchardt, — описывает качество перевода через иерархическую типологию ошибок: точность передачи содержания, беглость и грамматическая правильность целевого языка, терминологическое соответствие, стиль и локальные условности — каждая ошибка получает не только категорию, но и вес по степени серьёзности [1]. Такая детализация делает рамку информативной для диагностики конкретных слабых мест системы перевода, но требует значительного времени экспертной разметки на каждый переведённый фрагмент.

Альтернатива — упрощённая шкала адекватности и беглости, использованная Р. Koehn и С. Monz в задачах WMT: переводу присваивается отдельная оценка за то, насколько полно передан смысл исходного текста (адекватность), и отдельная — за то, насколько естественно построена фраза на целевом языке (беглость) [2]. Эта шкала быстрее в применении и хорошо подходит для массового сопоставления систем перевода между собой, но, будучи агрегированной, не показывает, к какому именно языковому уровню относится проблема — лексическому, грамматическому или композиционному.

Для целей настоящей статьи ни одна из двух рамок не подходит в чистом виде: MQM избыточно ресурсоёмка для пилотной оценки, а адекватность/беглость не различает типы ошибок, важные именно для типологически контрастной и малоизученной пары «узбекский — русский». Ниже предлагается адаптированная схема, сочетающая экономичность шкалы адекватности/беглости с минимальной, но содержательно значимой детализацией по типу ошибки.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Г. Оганов показывает, что ряд грамматических категорий, обязательных для русского языка, — грамматический род, глагольный вид, категория направленности движения — в узбекском языке либо отсутствует, либо выражается принципиально иными, неаналогичными средствами [3]. Для машинного перевода это создаёт структурно иной тип трудности, чем для типологически близких языковых пар: переводя с узбекского на русский, система должна не подобрать эквивалент уже выраженной грамматической категории, а сгенерировать категорию, у которой в исходном тексте попросту нет прямого коррелята, — определить род существительного или вид глагола, опираясь на контекст, а не на морфологический показатель оригинала. Ожидаемо, что именно эти точки — генерация рода и вида при переводе с узбекского на русский — образуют системную, а не случайную зону риска, отличную от терминологических ошибок общего типа.

Предлагаемая схема сохраняет из шкалы Koehn и Monz две базовые интегральные оценки — адекватность и беглость, выставляемые по каждому переведённому фрагменту в целом [2], — и дополняет их из MQM минимальным набором категорий ошибок, отобранных по значимости именно для академического узбекско-русского перевода: терминологическая (неверный или неточный перевод специального термина), грамматико-категориальная (ошибка в роде, виде или направленности движения — категориях, не имеющих прямого коррелята в узбекском [3]), синтаксическая (нарушение порядка слов или связности сложного предложения) и композиционная (утрата логической связки между частями рассуждения при переводе). Каждый переведённый фрагмент оценивается независимо двумя экспертами-билингвами по интегральным шкалам и размечается по категориям ошибок, после чего рассчитывается межэкспертное согласие.

Материалом для пилотной оценки предполагается набор аутентичных узбекоязычных академических аннотаций объёмом в несколько предложений — например, аннотация к статье о становлении и развитии языкознания как научной дисциплины, где в сжатом виде присутствуют и термины, и глагольные формы, и логическая связность изложения [4]. Такие тексты переводятся на русский язык доступными системами машинного перевода, после чего

оцениваются независимо двумя экспертами по описанной в разделе 3 схеме. Само пилотирование — перевод конкретных текстов конкретными системами и их экспертная оценка — на момент подготовки статьи не проведено; ниже описывается не результат, а ожидаемая по лингвистической логике картина.

Приводимые ниже примеры не являются протоколами реального тестирования конкретных систем перевода: это типизированные иллюстрации, сконструированные на основании типологического контраста языков [3], а не эмпирический результат.

Гипотетический пример 1 (грамматико-категориальная ошибка, вид глагола): при переводе узбекской глагольной формы, нейтральной по отношению к категории вида, система выбирает несовершенный вид там, где по контексту требуется совершенный (или наоборот), поскольку соответствующий признак в исходном тексте отсутствует и должен быть восстановлен по контексту, а не транслирован напрямую.

Гипотетический пример 2 (грамматико-категориальная ошибка, род): при переводе предложения, где род существительного в русском тексте должен быть согласован с прилагательным или глаголом в прошедшем времени, система присваивает согласование по умолчательному, статистически наиболее частому роду, а не по роду, требуемому конкретным существительным.

Гипотетический пример 3 (терминологическая ошибка): специальный лингвистический термин переводится общеупотребительным, а не терминологическим соответствием, поскольку общеупотребительное значение слова статистически частотнее в обучающих данных системы перевода, чем узкоспециальное.

ВЫВОДЫ

Результаты пилотной оценки по описанной схеме предполагается использовать для формулирования конкретных, проверяемых рекомендаций студентам и преподавателям, использующим машинный перевод как вспомогательный инструмент работы с академическим текстом: на какие категории ошибок (в первую очередь грамматико-категориальные, связанные с родом и видом) стоит обращать особое внимание при проверке перевода вручную, а какие типы текста машинный перевод передаёт достаточно надёжно. Такая рекомендация продолжает тему первой статьи настоящего цикла — о трансформации русскоязычного академического текста под влиянием генеративного ИИ, — но смещает фокус с текста, написанного при помощи ИИ, на текст, переведённый им, что требует отдельной, специфической методики оценки, дизайн которой предложен в настоящей статье.

Ограничение настоящей работы в том, что до проведения пилотной оценки предложенная схема остаётся теоретической конструкцией, обоснованной сопоставлением существующих рамок качества перевода и типологическими данными, но не проверенной на реальном материале конкретных систем машинного перевода. Следующий этап работы — отбор корпуса аутентичных академических текстов, их перевод несколькими доступными системами и независимая экспертная оценка по предложенной схеме.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Lommel A., Uszkoreit H., Burchardt A. Multidimensional Quality Metrics (MQM): A Framework for Declaring and Describing Translation Quality Metrics // *Tradumàtica: tecnologies de la traducció*. — 2014. — № 12. — P. 455–463.
- [2] Koehn P., Monz C. Manual and Automatic Evaluation of Machine Translation between European Languages // *Proceedings on the Workshop on Statistical Machine Translation*. — New York: Association for Computational Linguistics, 2006. — P. 102–121.
- [3] Оганов Г. Некоторые явления узбекского языка, провоцирующие межъязыковую интерференцию // *Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков*. — 2023. — Т. 1, № 1. — С. 37–43.

ТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО СИНТАКСИСУ РУССКОГО ЯЗЫКА

Адилова Дилором Кадировна, и.о. доцента
Каршинский государственный технический университет, Узбекистан
adilova.dk@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются традиционные методы обучения синтаксису русского языка, их дидактические возможности и роль в формировании языковой компетенции учащихся. Опираясь на принципы системности и наглядности, анализируется эффективность объяснительно-иллюстративного, репродуктивного и аналитико-синтетического методов. Представлены результаты наблюдения за практикой преподавания синтаксиса, подтверждающие актуальность использования традиционных подходов в сочетании с современными технологиями обучения.

Ключевые слова: синтаксис, традиционные методы обучения, методика преподавания, языковая компетенция, русский язык.

Annotatsiya. Mazkur maqolada rus tili sintaksisini o'qitishning an'anaviy metodlari, ularning didaktik imkoniyatlari hamda o'quvchilarning lingvistik kompetensiyasini shakllantirishdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Tizimlilik va ko'rgazmalilik tamoyillariga asoslangan holda tushuntirish-illyustrativ, reproduktiv hamda analitik-sintetik metodlarning samaradorligi tahlil qilinadi. Sintaksisni o'qitish amaliyotini kuzatish natijalari keltirilib, an'anaviy yondashuvlardan zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlikda foydalanishning dolzarbligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: sintaksis, an'anaviy o'qitish metodlari, o'qitish metodikasi, lingvistik kompetensiya, rus tili.

Abstract. This article examines traditional methods of teaching Russian language syntax, their didactic potential, and their role in developing students' linguistic competence. Based on the principles of systematicity and visualization, the article analyzes the effectiveness of explanatory-illustrative, reproductive, and analytical-synthetic methods. The results of observations of syntax teaching practices are presented, confirming the relevance of using traditional approaches in combination with modern teaching technologies.

Keywords: syntax, traditional teaching methods, teaching methodology, linguistic competence, Russian language.

ВВЕДЕНИЕ

Современная методика преподавания русского языка ориентирована на внедрение инновационных технологий, однако традиционные подходы к обучению по-прежнему не утратили своей педагогической ценности. Изучение синтаксиса, являющегося одним из наиболее сложных и теоретически насыщенных разделов грамматики, предполагает применение системного подхода, основанного на глубоком знании языковых норм и понимании закономерностей построения высказывания.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью нахождения оптимального баланса между традиционными и новыми методами обучения, что обеспечивает развитие у студентов умений анализа и конструирования синтаксических структур. Важность работы является выявлением особенностей и педагогической значимости

традиционных методов обучения синтаксису русского языка. Для того чтобы определить сущность и классификацию традиционных методов преподавания, нужно раскрыть их роль в формировании у обучающихся синтаксических понятий и навыков, а также проанализировать степень эффективности применения указанных методов в образовательной практике.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Исследование основано на анализе педагогической литературы, наблюдении за учебным процессом и обобщении опыта преподавания синтаксиса в педагогических вузах. Применялись следующие методы: теоретический анализ научных и методических источников (работы Ладыженской Т.А., Львова М.Р., Разумовской М.М., Ушаковой О.С. и др.); наблюдение за процессом обучения студентов; педагогическое обобщение практических результатов.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Традиционные методы преподавания русского языка представляют собой систему педагогических приёмов, проверенных временем и основанных на закономерностях усвоения языковых знаний. Несмотря на активное внедрение инновационных технологий и интерактивных форм обучения, именно традиционные подходы продолжают оставаться базой методической подготовки, особенно при изучении сложных грамматических разделов, таких как синтаксис.

Синтаксис занимает особое место в системе языковедческих дисциплин, так как он раскрывает закономерности построения предложений, устанавливает типы связей между словами и обеспечивает осознание логико-грамматической структуры речи. Согласно работам Т.А. Ладыженской, М.Р. Львова, М.М. Разумовской, обучение синтаксису должно быть направлено не только на усвоение теоретических правил, но и на развитие у учащихся умения мыслить логически, формулировать грамматически правильные высказывания и осознанно использовать синтаксические конструкции в речи.

Традиционная методика преподавания синтаксиса основывается на принципах системности, последовательности, сознательности и активности. Эти принципы предполагают поэтапное освоение синтаксических единиц – от простого предложения к сложному, от теоретического осмысления к практическому применению знаний в речи. Важнейшей особенностью традиционного обучения является объяснительно-иллюстративный подход, при котором преподаватель выступает ведущим источником знаний, направляя познавательную деятельность студентов через систему объяснений, примеров и упражнений.

К традиционным методам преподавания синтаксиса относятся объяснительно-иллюстративный, репродуктивный, аналитико-синтетический и метод наблюдения над языковыми явлениями. Каждый из них выполняет особую дидактическую функцию и способствует формированию определённых языковых навыков.

Объяснительно-иллюстративный метод предполагает изложение преподавателем теоретического материала с последующим закреплением через примеры и упражнения. Этот метод способствует формированию у обучающихся системных представлений о синтаксических явлениях, позволяет установить взаимосвязь между формой и содержанием языковых конструкций.

Репродуктивный метод направлен на выработку практических умений посредством выполнения однотипных заданий: составления предложений по образцу, проведения синтаксического разбора, восстановления деформированных текстов. Благодаря систематическим упражнениям формируются устойчивые навыки синтаксического анализа, развивается чувство языка.

Аналитико-синтетический метод занимает особое место среди традиционных, так как объединяет наблюдение, анализ и последующее конструирование синтаксических структур. Обучающиеся не только анализируют готовые предложения, но и создают собственные, применяя изученные закономерности. Этот метод развивает логическое и грамматическое мышление, умение синтезировать языковой материал в связной речи.

Метод наблюдения над языковыми явлениями способствует развитию исследовательских навыков. В ходе наблюдения учащиеся самостоятельно выявляют грамматические закономерности, что делает процесс обучения более осознанным и продуктивным.

Дидактическая ценность традиционных методов заключается в их способности формировать прочные знания и навыки, развивать аналитическое мышление и языковую интуицию. Они обеспечивают логику перехода от теории к практике, от осмысления правила к его применению в речи.

Кроме того, традиционные методы обучения способствуют воспитанию культуры речи и уважения к языковым нормам. В процессе обучения синтаксису учащиеся осваивают структуру русского языка как систему, учатся осознанно строить синтаксические связи, выявлять смысловые отношения между частями предложения. Следует подчеркнуть, что традиционные методы обучения выполняют не только познавательную, но и воспитательную функцию: они приучают студентов к систематической работе, внимательности, точности выражения мысли.

ВЫВОДЫ

Таким образом, традиционные методы не противостоят современным педагогическим инновациям, а напротив, гармонично интегрируются в них, сохраняя основную задачу – обеспечить осмысленное и системное усвоение синтаксических знаний.

Результаты педагогических наблюдений показывают, что систематическое применение традиционных методов способствует формированию устойчивых грамматических навыков, развитию умения анализировать структуру предложения и использовать синтаксические знания в речевой практике. Особенно высокие результаты достигаются при последовательном сочетании теоретических объяснений, практических упражнений и самостоятельных заданий по конструированию предложений и текстов.

Традиционные методы обучения на занятиях по синтаксису русского языка продолжают играть значимую роль в современной педагогике. Они способствуют формированию у студентов фундаментальных знаний, необходимых для понимания структуры языка и построения правильных высказываний. Рациональное сочетание традиционных и инновационных методик позволяет достигать высокого уровня языковой подготовки, что подтверждает их актуальность в современной системе образования.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ладыженская Т.А. Методика преподавания русского языка. – М.: Просвещение, 2019.
- [2] Львов М.Р. Современная методика обучения русскому языку. – М.: Академия, 2018.
- [3] Разумовская М.М. Русский язык: теория и практика обучения. – СПб.: Лань, 2020.
- [4] Ушакова О.С. Методика преподавания русского языка в школе. – М.: Флинта, 2021.
- [5] Шанский Н.М. Очерки по русскому синтаксису. – М.: Наука, 2017.

ТРАНСЪЯЗЫЧИЕ НА ЗАНЯТИИ: ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ МЕЖДУ УЗБЕКСКИМ, РУССКИМ И АНГЛИЙСКИМ В РЕЧИ СТУДЕНТА-НЕФИЛОЛОГА

Аннотация. Статья предлагает дизайн аудиторного наблюдения за трансязычной речью студентов-нефилологов на занятии по русскому языку в трёхязычном (узбекско-русско-английском) вузе Узбекистана. Отправная точка — смена теоретической оптики: от классического кодового переключения (*code-switching*), рассматривающего узбекский, русский и английский как отдельные, поочерёдно активируемые системы, к трансязычию (*translanguaging*) О. Гарсиа и Ли Вэй, которое описывает речь многоязычного говорящего как единый, гибкий языковой репертуар, а не чередование кодов. Практическая версия этого подхода — педагогическое трансязычие Х. Сеноса и Д. Гортера, рассматривающее переключение студента не как отклонение от нормы, а как ресурс обучения. Опираясь на функциональную модель аудиторного переключения Г. Фергюсона и региональные данные об узбекско-русском переключении в постсоветском и университетском контексте (М. Nakamura; S. Radjabzade, L. Makovskaya), статья предлагает протокол наблюдения и схему кодирования переключений по языковой паре, функции, объёму (внутри- или межфразовое) и инициатору. Наблюдение на момент подготовки статьи не проведено; описываются дизайн будущего сбора материала и гипотетические, явно помеченные примеры.

Ключевые слова: трансязычие, кодовое переключение, многоязычие, педагогическое трансязычие, студенты-нефилологи, аудиторный дискурс, дизайн наблюдения.

Abstract. The article proposes the design of a classroom observation of translanguaging among non-philology students in Russian-language lessons at a trilingual (Uzbek-Russian-English) Uzbekistani university. The starting point is a shift in theoretical perspective: from classic code-switching, which treats Uzbek, Russian, and English as separate systems activated in turn, to translanguaging as conceptualised by O. García and Li Wei, which describes a multilingual speaker's speech as a single, flexible linguistic repertoire rather than an alternation of codes. The pedagogical application of this approach — pedagogical translanguaging (J. Cenoz, D. Gorter) — treats a student's switching not as a deviation from the norm but as a learning resource. Drawing on G. Ferguson's functional model of classroom code-switching and regional data on Uzbek-Russian switching in post-Soviet and university contexts (M. Nakamura; S. Radjabzade, L. Makovskaya), the article proposes an observation protocol and a coding scheme for switches by language pair, function, scope (intra- or inter-sentential), and initiator. The observation has not been carried out at the time of writing; the article describes the design of the forthcoming data collection and gives hypothetical, explicitly labelled examples.

Keywords: translanguaging, code-switching, multilingualism, pedagogical translanguaging, non-philology students, classroom discourse, observation design.

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonning uch tilli (o'zbek-rus-ingliz) oliy ta'lim muassasasida rus tili darsida nofilolog talabalarning transtillilik nutqini kuzatish dizayni taklif etiladi. Boshlang'ich nuqta — nazariy nuqtai nazarning o'zgarishi: o'zbek, rus va ingliz tillarini navbatma-navbat faollashtiriladigan alohida tizimlar sifatida ko'radigan klassik kod almashtirishdan (*code-switching*) O. Garsia va Li Veyning transtillilik (*translanguaging*) tushunchasiga — ko'p tilli so'zlovchining nutqini kodlar almashinuvi emas, balki yagona, moslashuvchan til repertuari sifatida tavsiflaydigan yondashuvga o'tish. Bu yondashuvning amaliy ko'rinishi — J. Senos va D. Gorterning pedagogik transtilliligi, talabani kod almashtirishini me'yordan chekinish emas, balki o'quv resursi sifatida ko'radi. G. Fergysonning sinf xonasidagi kod almashtirish funksional modeli va o'zbek-rus tillari almashinuvi bo'yicha mintaqaviy ma'lumotlar (M. Nakamura; S. Radjabzade, L. Makovskaya) asosida maqola kuzatuv protokoli va

til juftligi, funksiyasi, hajmi (gap ichi yoki gaplararo) va boshlovchisi bo'yicha kod almashtirishlarni kodlash sxemasini taklif etadi. Kuzatuv maqola tayyorlanayotgan vaqtda hali o'tkazilmagan; maqolada bo'lajak material to'plash dizayni va gipotetik, aniq belgilangan misollar tasvirlanadi.

Kalit so'zlar: transtillilik, kod almashtirish, ko'ptillilik, pedagogik transtillilik, nofilolog talabalar, sinf diskursi, kuzatuv dizayni.

ВВЕДЕНИЕ

Гипотетическая, но узнаваемая сцена занятия по русскому языку в нефилологической группе: студент, объясняя экономический термин, начинает по-русски, вставляет английскую аббревиатуру, которую только что разбирали на профильной дисциплине, и заканчивает мысль по-узбекски, потому что нужное слово для оттенка смысла нашлось только там. С точки зрения традиционной нормативной грамматики это выглядит как отклонение, вроде тех, что рассматривались в статье о типологии ошибок письменного текста. Но у этой ситуации есть и другое, не менее академически обоснованное прочтение: перед нами не сбой, а естественная работа единого многоязычного репертуара говорящего, который лингвистика последних десятилетий описывает термином «трансязычие». Настоящая статья предлагает дизайн наблюдения, которое позволило бы проверить, как именно это работает на занятиях в конкретном трёхязычном вузе.

Важно сразу развести два предмета анализа, чтобы не создавалось впечатления противоречия с уже написанной статьёй об ошибках: там речь шла о нормативном письменном академическом тексте, где отклонение от русской монологической нормы действительно квалифицируется как ошибка определённого типа. Здесь же предмет — устная, неподготовленная речь на занятии, для которой единицей анализа выступает не соответствие тексту одного языка, а функция переключения между языками в реальном времени мысли. Это два разных, взаимодополняющих способа смотреть на речь одного и того же студента, а не два взаимоисключающих вывода о ней.

Цель статьи — представить теоретическую рамку и дизайн аудиторного наблюдения, способного зафиксировать, как узбекско-русско-английское переключение функционирует в речи студента-нефилолога на занятии по русскому языку.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ:

Классическое понятие кодового переключения описывает попеременное использование говорящим двух или более языковых систем, каждая из которых остаётся отдельной, дискретной единицей анализа. О. Гарсиа и Ли Вэй предложили принципиально иной взгляд: то, что традиционно называлось переключением между языками, на самом деле — проявление единого, внутренне не разделённого на «языки» когнитивно-языкового репертуара многоязычного говорящего, из которого он извлекает ресурсы по мере необходимости, не переключаясь между отдельными системами, а действуя внутри одной интегрированной системы [1]. Разница не терминологическая, а объяснительная: кодовое переключение задаёт вопрос «почему говорящий покинул язык А и перешёл на язык Б», тогда как трансязычие задаёт другой вопрос — «какую коммуникативную задачу решает говорящий, задействуя весь доступный ему репертуар одновременно».

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Педагогическое приложение этой идеи разработано Х. Сеносом и Д. Гортером: трансязычие в их работе — не только объект наблюдения, но и осознанная

преподавательская стратегия, при которой переключение студента используется как учебный ресурс, а не подавляется как нарушение дисциплины одноязычного занятия [2]. Применительно к русскому языку как учебному предмету в нефилологической аудитории это означает, что переключение на узбекский или английский в процессе формулирования мысли по-русски может быть не признаком слабого владения языком, а рабочим механизмом, которым можно управлять методически, а не только исправлять.

Г. Фергюсон, обобщив три десятилетия исследований аудиторного переключения в постколониальных многоязычных контекстах, выделяет устойчивый набор функций, которые оно выполняет независимо от конкретной пары языков: заполнение терминологического пробела, повтор сказанного для смыслового усиления или контроля понимания, реализация межличностной, аффективной функции (снижение дистанции между преподавателем и студентом) и метаязыковые комментарии о самом языке обучения [3]. Эта функциональная рамка важна тем, что она независима от конкретной языковой пары и может быть напрямую перенесена на узбекско-русско-английский материал, обеспечивая сопоставимость будущих данных с международными исследованиями аудиторного переключения.

Свежий дискурс-анализ М. Накамуры на материале современного Узбекистана показывает, что внутрифразовое переключение между узбекским и русским встречается заметно чаще межфразового, что направление переключения асимметрично — с узбекского на русский чаще, чем в обратную сторону, — и что среди базовых функций переключения устойчиво воспроизводятся заполнение лексического пробела, смысловое усиление, цитирование чужой речи и маркирование групповой идентичности говорящего [4]. Возрастной фактор в этом исследовании также значим: старшее поколение переключается на русский чаще и в целом свободнее, что для университетской аудитории, где сталкиваются студенты и преподаватель разных поколений, создаёт дополнительное измерение анализа.

С. Раджабзаде и Л. Маковская, изучая трансязычные практики в транснациональных университетах Узбекистана, фиксируют, что студенты демонстрируют функциональное, ситуативно обусловленное распределение языков внутри учебного процесса, а не изолированное владение каждым языком по отдельности, — вывод, полученный на материале иной, столичной институциональной среды, но методологически применимый и к региональному вузу [5]. Сопоставление этого вывода с наблюдением за конкретными занятиями в Кашкадарьинской области — задача, которую решает дизайн, предложенный в следующем разделе.

Материалом предполагается сделать аудиозаписи или подробные полевые записи серии занятий по русскому языку в группах студентов-нефилологов, выполненные с предварительного согласия студентов и с соблюдением анонимности при последующей обработке. Единицей анализа выступает отдельный случай переключения, кодируемый по четырём независимым параметрам: языковая пара (узбекский—русский, русский—английский, узбекский—английский); функция по рамке Фергюсона (терминологическая, повторно-уточняющая, аффективная, метаязыковая) [3]; объём — внутрифразовое или межфразовое переключение, вслед за категориями, использованными в региональном исследовании Накамуры [4]; инициатор — студент или преподаватель, поскольку преподавательское переключение, в отличие от студенческого, чаще имеет управленческую, а не репертуарную природу.

Такое кодирование позволяет впоследствии проверить содержательные гипотезы, вытекающие из рассмотренной литературы: преобладает ли, как и в общем узбекско-русском материале [4], направление переключения с узбекского на русский или, в условиях занятия именно по русскому языку, ситуация окажется обратной; какая функция доминирует в учебной, а не бытовой коммуникации; и совпадает ли распределение функций у студентов и у преподавателя.

Приводимые ниже примеры не являются протоколами реальных занятий: это типизированные иллюстрации, построенные для демонстрации работы схемы кодирования, а не эмпирический результат.

1. Терминологическая функция, внутрифразовое переключение, инициатор — студент: «то есть при увеличении GDP, ну, валового внутреннего продукта, обычно растёт и...» — вставка английской аббревиатуры профильного термина внутри русской фразы, за которой сразу следует русское пояснение, — типичный случай заполнения терминологического пробела.

2. Аффективная функция, межфразовое переключение, инициатор — преподаватель: преподаватель переходит на узбекский язык с короткой ободряющей репликой в ответ на неуверенный ответ студента, а затем возвращается к русскому языку изложения материала — переключение, управляющее не содержанием, а эмоциональной дистанцией общения.

3. Метаязыковая функция, внутрифразовое переключение, инициатор — студент: «я не знаю, как это будет по-русски, у нас говорят...» — студент эксплицитно комментирует переход на узбекский язык, осознанно маркируя момент переключения, а не производя его незаметно для себя.

ВЫВОДЫ

Результаты наблюдения по описанному дизайну предполагается использовать для методического решения, прямо противоположного по духу коррекции ошибок из письменного академического текста: не подавлять переключение как нарушение дисциплины русскоязычного занятия, а различать его функции и осознанно работать с теми из них, что поддерживают освоение русского языка (терминологическая, метаязыковая), не запрещая при этом функции, поддерживающие учебную коммуникацию в целом (аффективную). Ограничение настоящей работы в том, что до проведения наблюдения предложенная схема кодирования опирается на международную и региональную литературу, а не на данные конкретных занятий; следующий шаг — получение согласия участников, запись серии занятий и разметка материала по описанным параметрам.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] García O., Wei L. Translanguaging: Language, Bilingualism and Education. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.
- [2] Cenoz J., Gorter D. Pedagogical Translanguaging. — Cambridge: Cambridge University Press, 2022.
- [3] Ferguson G. Classroom Code-Switching in Post-Colonial Contexts: Functions, Attitudes and Policies // AILA Review. — 2003. — Vol. 16. — P. 38–51.
- [4] Nakamura M.S. Beyond Bilingualism: A Discourse Analysis of Uzbek-Russian Code-Switching in Contemporary Uzbekistan // Turkophone. — 2025. — Vol. 11, № 3. — P. 118–137.
- [5] Radjabzade S., Makovskaya L. Translanguaging in Transnational Universities of Uzbekistan. — 2024. — URL: <https://www.researchgate.net/publication/387227741>

ГРАФИЧЕСКИЕ ОРГАНАЙЗЕРЫ КАК СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗОВ

Рахманова Юлдуз Кахрамановна, доцент

**НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Республика Узбекистан
e-mail - raxmanovayulduz1969@gmail.com**

Аннотация: Современная система высшего образования ориентирована на использование методов и технологий, способствующих развитию самостоятельности, познавательной активности и творческого мышления студентов. В статье рассматриваются возможности применения интерактивных методов обучения на занятиях по русскому языку в группах с национальным языком обучения в технических вузах. Особое внимание уделяется графическим органайзерам как средству структурирования, анализа и наглядного представления учебной информации. На конкретных примерах показаны возможности использования таблицы «ЗХУ», Т-схемы и иерархической диаграммы «Как?» при работе с текстом, развитии аналитического мышления и формировании речевых умений студентов.

Ключевые слова: русский язык, технический вуз, интерактивное обучение, образовательные технологии, графические органайзеры, самостоятельная работа, творческое мышление, работа с текстом, речевые умения.

Annotatsiya. Zamonaviy oliy ta'lim tizimi talabalarning mustaqilligi, bilish faolligi va ijodiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladigan metod va texnologiyalardan foydalanishga yo'naltirilgan. Maqolada texnika oliy ta'lim muassasalarida milliy tilda ta'lim oluvchi guruhlarda rus tili mashg'ulotlarida interfaol ta'lim metodlaridan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. O'quv axborotini tizimlashtirish, tahlil qilish va ko'rgazmali tarzda taqdim etish vositasi sifatida grafik organayzerlarga alohida e'tibor qaratiladi. Aniq misollar asosida matn bilan ishlash, tahliliy tafakkurni rivojlantirish hamda talabalarning nutqiy ko'nikmalarini shakllantirishda «BBB» («Bilaman — Bilishni xohlayman — Bilib oldim») jadvali, T-sxema va «Qanday?» ierarxik diagrammasidan foydalanish imkoniyatlari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: rus tili, texnika oliy ta'lim muassasasi, interfaol ta'lim, ta'lim texnologiyalari, grafik organayzerlar, mustaqil ish, ijodiy tafakkur, matn bilan ishlash, nutqiy ko'nikmalar.

Abstract. Modern higher education is focused on the use of methods and technologies that contribute to the development of students' independence, cognitive activity, and creative thinking. The article examines the possibilities of using interactive teaching methods in Russian language classes for students studying in groups where the language of instruction is a national language at technical universities. Particular attention is paid to graphic organizers as a means of structuring, analyzing, and visually presenting educational information. Specific examples demonstrate the possibilities of using the KWL chart, T-chart, and the hierarchical "How?" diagram when working with texts, developing analytical thinking, and forming students' language and communication skills.

Keywords: Russian language, technical university, interactive learning, educational technologies, graphic organizers, independent work, creative thinking, text-based activities, language and communication skills.

ВВЕДЕНИЕ

Современное развитие общества, расширение международных связей Узбекистана и активизация сотрудничества в области науки, техники, образования и культуры предъявляют новые требования к подготовке будущих специалистов. Выпускник высшего учебного заведения должен обладать не только профессиональными знаниями и практическими навыками, но и быть готовым к общению в многоязычной среде, изучению зарубежного опыта и профессиональному взаимодействию с представителями других стран. В системе высшего образования Узбекистан придаёт важное значение обязательному изучению иностранных языков. По мнению Президента республики Ш.Мирзиёева, «настало время

создать новую систему обучения иностранным языкам, которая станет прочным фундаментом будущего» [1].

В этих условиях особое значение приобретает языковая подготовка студентов технических вузов. Владение русским языком расширяет возможности получения и использования учебной и профессиональной информации, способствует развитию коммуникативных умений и позволяет применять языковые знания в различных ситуациях учебного и профессионального общения [5; 12].

Современная организация обучения предполагает активное участие студента в образовательном процессе. Поэтому наряду с традиционными формами работы всё большее значение приобретают педагогические технологии и интерактивные методы, направленные на развитие самостоятельности, творческого и аналитического мышления обучающихся [2; 4; 9].

Одним из эффективных средств организации такой деятельности являются графические органайзеры — способы наглядного представления и структурирования информации. Их применение на занятиях по русскому языку позволяет систематизировать изучаемый материал, устанавливать связи между понятиями, сравнивать и анализировать информацию, формулировать выводы и организовывать самостоятельную работу студентов [6; 11].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Современная языковая подготовка студентов предполагает использование таких методов и образовательных технологий, которые обеспечивают не только усвоение учебного материала, но и активное участие обучающихся в процессе его осмысления. В связи с этим на занятиях по русскому языку целесообразно применять интерактивные формы работы, способствующие развитию самостоятельности, познавательной активности, аналитического и творческого мышления студентов [4; 10; 12].

Одним из средств организации подобной деятельности являются графические органайзеры. Они позволяют представить учебную информацию в наглядной и структурированной форме, определить смысловые связи между отдельными элементами материала, сопоставить изучаемые факты и явления, а также обозначить последовательность решения поставленной учебной задачи [6; 11].

В зависимости от характера выполняемой работы используемые графические органайзеры можно объединить в несколько групп [11].

Первую группу составляют способы структурирования и систематизации информации, а также установления связей между изучаемыми понятиями, явлениями, событиями и темами. К ним относятся таблицы «Инсерт», «ЗХУ», категориальные и концептуальные таблицы.

Вторая группа включает средства, предназначенные для анализа, сравнения и сопоставления информации. К данной группе относятся диаграмма Венна и Т-схема.

Третья группа объединяет графические средства, позволяющие выявлять проблему, анализировать её и определять возможную последовательность решения. В эту группу входят схемы «Почему?», «Рыбий скелет», иерархическая диаграмма «Как?», структурно-логические схемы «Каскад», «Пирамида», а также схема «Цветок лотоса» [11].

Выбор конкретного графического органайзера определяется содержанием учебного материала и задачами занятия. Одни из них могут использоваться преимущественно при работе с текстом и систематизации полученной информации, другие — при сравнении языковых или содержательных явлений, третьи — при организации рассуждения и поиске способов решения поставленной задачи [2; 11].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Рассмотрим возможности практического применения некоторых графических органайзеров на занятиях по русскому языку.

Одним из способов организации самостоятельной работы студентов с текстовой информацией является таблица «ЗХУ» («Знаю. Хочу узнать. Узнал»). Её использование способствует развитию системного мышления и навыков анализа при работе с текстом [6; 11].

Работа с данным органайзером осуществляется последовательно. В графе «Знаю» студенты фиксируют уже известную им информацию по рассматриваемой теме. Графа «Хочу узнать» позволяет определить вопросы, которые возникли до чтения или в процессе первоначального знакомства с материалом. После изучения текста заполняется графа «Узнал», в которой отражаются новые сведения, полученные в ходе работы.

Такой способ организации материала побуждает студентов не просто читать предложенный текст, а соотносить новую информацию с имеющимися знаниями, выделять наиболее значимые сведения и формулировать результаты своей познавательной деятельности. Работа может выполняться как индивидуально, так и в парах, что создаёт дополнительные возможности для обсуждения содержания текста [6; 8].

В статье в качестве примера предлагается использование таблицы «ЗХУ» при работе с текстом «Независимый Узбекистан — государство с великим прошлым». В первой колонке студенты фиксируют известные им сведения об истории Узбекистана, во второй определяют, какую дополнительную информацию они хотели бы получить, а в третьей записывают новые факты, содержащиеся в прочитанном материале. Работу можно проводить в парах. Ниже представлен образец таблицы «ЗХУ» к тексту «Независимый Узбекистан – государство с великим прошлым»:

Знаю	Хочу узнать	Узнал
1. 31 августа 1991 года народ Узбекистана провозгласил свою государственную независимость.	1. О Гиппократе, Аристотеле, Архимеде, Галилее, Шекспире, Данте...	1. Многие столетия имена Ибн Сино и Гиппократа стоят рядом.
2. Наше государство имеет богатую многовековую историю.	2. Об архитектурных памятниках Самарканда, Бухары, Хивы, ...	2. Аль Фараби Абу Наср ибн Мухаммад был наряду с Аристотелем одним из самых крупных философов своего времени.
3. Первые самостоятельные государственные образования появились на нашей территории ещё в начале первого тысячелетия до нашей эры	3. О древних государствах, существовавших на нашей территории до нашей эры.	3. Открытые Аль Хорезми законы алгебры сыграли не меньшую роль, чем геометрические законы Архимеда.
4. Главный труд Авиценны «Канон врачебной науки» и сегодня является настольной книгой ученых-медиков планеты		4. Произведения Алишера Навои оказали такое влияние на развитие художественного творчества всего человечества, как творения Данте, Пушкина, Шекспира.
5. Алишер Навои был		

выдающимся государственным деятелем		
--	--	--

Другим графическим органайзером, который может использоваться на занятиях по русскому языку, является **Т-схема**. Она предназначена для распределения информации по двум противопоставленным или сопоставляемым группам. С её помощью материал можно классифицировать по принципу «да - нет», «за - против», «соответствует - не соответствует», а также сравнивать два аспекта одного явления [11].

В зависимости от темы занятия задания с использованием Т-схемы могут иметь различное содержание. Например, студентам предлагается распределить черты характера человека на положительные и отрицательные. Для выполнения задания необходимо не только понять значение предложенных слов, но и определить содержащуюся в них оценку, после чего распределить лексические единицы по соответствующим столбцам.

Т-схема может применяться и после чтения текста. В этом случае студентам предлагается определить, какие утверждения соответствуют содержанию прочитанного материала, а какие ему противоречат, и распределить предложения по двум колонкам — «Да» и «Нет». Эта сравнительная таблица развивает навыки критического мышления [2; 4]. Задания могут быть представлены в различных вариантах:

1. *Задание: Заполните «Т-схему» положительными или отрицательными чертами человеческого характера.*

Агрессивность, порывистость, хаотичность, внезапность, поспешность, смелость, прямота высказываний, настойчивость, упрямство, неторопливость, неповоротливость, поспешность, практичность, жадность, умение сделать многое, лень, осторожность, неуверенность, сообразительность, общительность, лукавство, любопытство, любознательность, разговорчивость, болтливость, ловкость, мошенничество, жажда информации, злопамятность, тиранство, умение защититься, заботливость, чувство собственного достоинства, высокомерие, желание показать самое лучшее.

2. После работы с текстом предлагается следующее задание: *Распределите в два столбца предложения, соответствующие и не соответствующие содержанию текста.*

«Да» («За»)	«Нет» («Против»)

Такое задание одновременно решает несколько учебных задач: проверяет понимание содержания текста, развивает умение находить необходимую информацию и учит сопоставлять утверждения с прочитанным материалом [3; 7].

Для развития системного, аналитического и творческого мышления студентов может использоваться **иерархическая диаграмма «Как?»**. Данный графический органайзер позволяет последовательно раскрывать способы выполнения определённого действия или решения поставленной учебной задачи. Его структура строится на переходе от общего вопроса к более конкретным вариантам ответа [6; 11].

На занятиях по русскому языку диаграмма «Как?» может быть эффективно использована при изучении формул речевого этикета. В этом случае студентам предлагается определить, с помощью каких языковых средств реализуются различные коммуникативные намерения: знакомство, приветствие, обращение, поздравление, пожелание, совет и др. [3; 12].

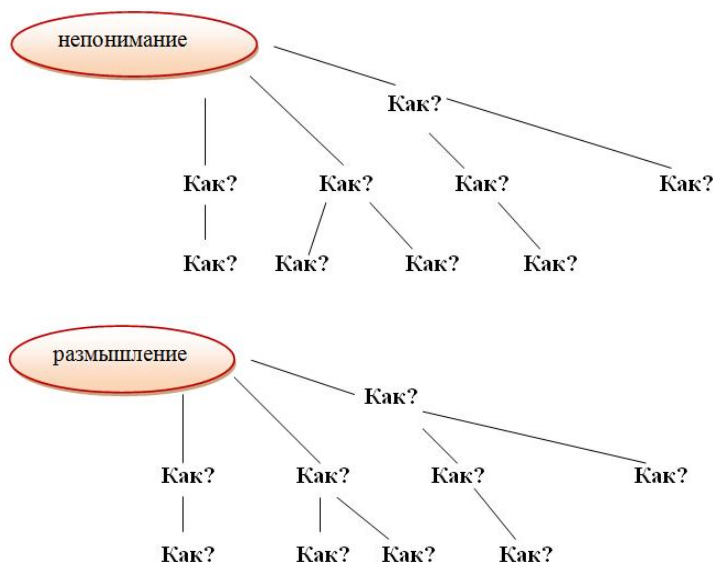
Например, при выполнении задания «Как выражаются знакомство, приветствие и обращение?» студенты подбирают соответствующие речевые формулы и распределяют их по отдельным смысловым группам. Аналогичным образом выполняется задание «Как выражаются поздравление, пожелание и совет?». Такая организация материала помогает не только расширять запас этикетных формул, но и устанавливать связь между

коммуникативной ситуацией, намерением говорящего и выбором соответствующего языкового средства.

Задание: Заполните иерархическую диаграмму «Как?»:

А) Как выражается непонимание?

Б) Как выражается размышление?

Работа с диаграммой может сопровождаться обсуждением предложенных вариантов, составлением небольших диалогов и выбором речевых формул, соответствующих конкретной ситуации общения. В результате языковой материал усваивается не изолированно, а в связи с его коммуникативной функцией [3; 12].

Рассмотренные примеры показывают, что графические органайзеры могут выполнять различные функции в процессе обучения русскому языку. Таблица «ЗХУ» ориентирует студентов на осмысленную работу с текстовой информацией и позволяет соотносить имеющиеся знания с вновь полученными. Т-схема способствует сравнению, классификации и оценке информации, а иерархическая диаграмма «Как?» помогает устанавливать смысловые связи между изучаемыми понятиями и систематизировать языковой материал.

Важным преимуществом подобных средств является возможность сочетать наглядность с активной самостоятельной деятельностью студентов. Обучающийся не получает информацию только в готовом виде, а выполняет определённые интеллектуальные действия: выделяет главное, сопоставляет, группирует, устанавливает связи, формулирует вопросы и делает выводы [6; 8; 11].

Использование графических органайзеров особенно продуктивно при работе с текстом и лексическим материалом, а также при формировании коммуникативных умений. Их содержание может изменяться в зависимости от темы занятия, уровня языковой подготовки студентов и поставленных преподавателем учебных задач. Следовательно, один и тот же вид органайзера может наполняться различным языковым материалом и использоваться на разных этапах занятия [5; 7].

Кроме того, подобная форма работы позволяет сочетать индивидуальную, парную и групповую деятельность. Это создаёт условия для обсуждения полученных результатов, аргументации собственного мнения и совместного поиска решения учебной задачи [2; 4].

ВЫВОДЫ

Современная языковая подготовка студентов технических вузов предполагает использование методов обучения, направленных не только на усвоение знаний, но и на

развитие самостоятельности, познавательной активности, аналитического и творческого мышления обучающихся.

Одним из средств решения данных задач являются графические органайзеры, обеспечивающие наглядное представление, структурирование, анализ и систематизацию учебной информации. Их применение на занятиях по русскому языку позволяет организовать последовательную работу с текстовым и языковым материалом, способствует установлению смысловых связей между изучаемыми явлениями и создаёт условия для более активного участия студентов в образовательном процессе.

Использование таблицы «ЗХУ», Т-схемы и иерархической диаграммы «Как?» показывает, что графические способы представления информации могут применяться для решения различных учебных задач: актуализации имеющихся знаний, определения новой информации, сравнения и классификации материала, развития навыков работы с текстом и формирования коммуникативных умений.

Таким образом, включение графических органайзеров в систему обучения русскому языку студентов технических вузов способствует рациональной организации самостоятельной работы и позволяет сочетать языковую подготовку с развитием универсальных мыслительных умений. Варьирование содержания таблиц, схем и диаграмм в соответствии с целями конкретного занятия расширяет возможности их использования в практике преподавания русского языка.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

[1] Мирзиёев Ш.М. Видеоселекторное совещание по мерам совершенствования системы обучения иностранным языкам. 6 мая 2021 года. // Электронный ресурс: <https://www.uzdaily.uz/ru/post/60762>

[2] Заир-Бек С. И., Муштавинская И. В. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразовательных учреждений. — 2-е изд., дораб. — М.: Просвещение, 2011. — 222 с. — ISBN 978-5-09-019218-7.

[3] Крючкова Л. С., Мощинская Н. В. Практическая методика обучения русскому языку как иностранному: учебное пособие. — М.: Флинта: Наука, 2009. — 474, [1] с. — ISBN 978-5-9765-0030-3.

[4] Муштавинская И. В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя: учебно-методическое пособие. - 2-е изд. - СПб.: КАРО, 2013. - 140 с. - ISBN 978-5-9925-0903-8.

[5] Рахманова Ю.К. Вопросы преподавания русского языка студентам инженерно-экономического вуза с узбекским языком обучения // Международный научный журнал «Молодой учёный», № 20 (154), 2017. Российская Федерация, г. Казань, издательство «Молодой учёный».

[6] Рахманова Ю.К. Задачи, способы и средства научно-творческой и самостоятельной работы студентов // Международный научный журнал «Наука без границ», № 4 (32), 2019. Российская Федерация, г. Москва, РГАУ-МСХА им. К. А. Тимирязева, сс.103-107.

[7] Рахманова Ю.К. Увлекательный русский язык. Часть 1. – Учебное пособие для студентов нефилологических вузов. // Карши, «Интеллект», 2023.

[8] Rakhmanova Y.K. Formation of independent thinking skills in youth is a current task of education and upbringing // Journal INX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. India. June, 2022.

[9] Селевко Г. К. Педагогические технологии на основе информационно-коммуникационных средств. — М.: НИИ школьных технологий, 2005. — 204 с. — ISBN 5-87953-203-8.

[10] Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. — М.: НИИ школьных технологий, 2006.

[11] Ходиев Б.Ю., Голиш Л.В., Хашимова Д.П. Способы и средства самостоятельной учебной деятельности. – Ташкент: ТГЭУ, 2010. – с.41-52.

[12] Шукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ФЛИНТА: Наука, 2017. — 506, [1] с. — ISBN 978-5-9765-2687-7.

НРАВСТВЕННЫЙ ВЫБОР ПОСЛЕВОЕННОГО ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Хушманова Гулшод Ибрагимовна, и.о.доцента, PhD
НОО Университет экономики и педагогики
xushmanovagulshoda@gmail.com

Аннотация: В статье исследуется нравственно-психологическое состояние послевоенного человека в русской и узбекской литературе второй половины XX века. На материале произведений М.А.Шолохова, К.М.Симонова, В.П.Астафьева, Ю.В.Бондарева, А.И.Солженицына, Саида Ахмада, Уткира Хошимова и Шухрата рассматриваются проблемы памяти, ответственности, вины, сострадания и возвращения личности к мирной жизни. Выявляются общие и национально-специфические особенности изображения последствий войны. Делается вывод, что духовное преодоление травматического опыта связано с сохранением памяти, человеческих связей и нравственной ответственности.

Ключевые слова: послевоенный человек, нравственный выбор, русская литература, узбекская литература, военная проза, историческая память, семейная память, психологическая травма, межпоколенческая память, ответственность, сострадание, гуманизм, человеческое достоинство.

Annotatsiya: Maqolada XX asrning ikkinchi yarmidagi rus va o'zbek adabiyotida urushdan keyingi insonning axloqiy-psixologik holati tadqiq etiladi. M. A. Sholoxov, K. M. Simonov, V.P.Astafyev, Y. V. Bondarev, A. I. Soljenitsin, Said Ahmad, O'tkir Hoshimov va Shuhrat asarlari misolida xotira, mas'uliyat, aybdorlik hissi, hamdardlik hamda shaxsning tinch hayotga qaytishi muammolari ko'rib chiqiladi. Urush oqibatlarini badiiy tasvirlashdagi umumiy va milliy o'ziga xos xususiyatlar aniqlanadi. Tadqiqot natijasida travmatik tajribani ma'naviy jihatdan yengib o'tish xotirani, insoniy munosabatlarni va axloqiy mas'uliyatni saqlash bilan bog'liq ekanligi xulosalanadi.

Kalit so'zlar: urushdan keyingi inson, axloqiy tanlov, rus adabiyoti, o'zbek adabiyoti, harbiy nasr, tarixiy xotira, oilaviy xotira, psixologik travma, avlodlararo xotira, mas'uliyat, hamdardlik, gumanizm, inson qadr-qimmat.

Abstract: The article examines the moral and psychological condition of the post-war individual in Russian and Uzbek literature of the second half of the twentieth century. Drawing on the works of M. A. Sholokhov, K. M. Simonov, V. P. Astafyev, Yu. V. Bondarev, A. I. Solzhenitsyn, Said Ahmad, Utkir Hoshimov, and Shuhrat, the study addresses the issues of memory, responsibility, guilt, compassion, and the individual's return to peaceful life. It identifies both common and nationally specific features in the literary representation of the consequences of war. The study concludes that the moral overcoming of traumatic experience is associated with the preservation of memory, human relationships, and ethical responsibility.

Keywords: post-war individual, moral choice, Russian literature, Uzbek literature, war prose, historical memory, family memory, psychological trauma, intergenerational memory, responsibility, compassion, humanism, human dignity.

ВВЕДЕНИЕ

Вторая мировая война стала одним из важнейших исторических событий, определивших развитие русской и узбекской литературы второй половины XX века. Однако художественное осмысление войны не ограничивается изображением фронтовых событий и военного подвига. По мере удаления от военных лет внимание писателей всё заметнее обращается к тому, что происходит с человеком после пережитой катастрофы. Война заканчивается как историческое событие, но продолжает существовать в памяти, эмоциональных реакциях, нравственных оценках и отношениях между людьми.

Послевоенный человек одновременно принадлежит мирному настоящему и трагическому прошлому. Пережитое заставляет его иначе воспринимать жизнь и смерть, любовь и одиночество, вину, ответственность, прощение и человеческое достоинство. Поэтому нравственный выбор после войны часто выражается не в одном исключительном поступке, а в длительном внутреннем самоопределении: сможет ли человек снова доверять людям, любить, принимать ответственность за другого и не переносить логику военного противостояния в мирную жизнь.

Русская литература предлагает различные модели такого выбора. В рассказе М. А. Шолохова «Судьба человека» духовное возвращение к жизни связано с ответственностью за другого; у К. М. Симонова особое значение получает честная историческая память; В. П. Астафьев показывает разрушительное воздействие войны на эмоциональный мир личности; Ю. В. Бондарев исследует возможность преодоления границы между «своим» и «чужим»; А. И. Солженицын переносит нравственное испытание в повседневность послевоенного общества [1–5].

Проблема послевоенного человека значима и для узбекской литературы. В произведениях Саида Ахмада, Уткира Хошимова и Шухрата война раскрывается не только через судьбу солдата, но и через жизнь семьи, женщин, стариков и детей, оставшихся в тылу. Послевоенным человеком оказывается не только фронтовик, но и мать, ожидающая сына, ребёнок, выросший без отца, женщина, потерявшая близкого, семья, чьи отношения были нарушены войной [11–16]. Такой подход позволяет рассматривать последствия войны как длительный нравственно-психологический процесс.

Актуальность исследования определяется необходимостью рассматривать послевоенного героя как особую нравственно-психологическую модель личности. Цель работы — выявить основные модели нравственного выбора и психологического состояния послевоенного человека в русской и узбекской литературе второй половины XX века, определить общие и национально-специфические особенности изображения травматического опыта. Особое внимание уделяется категориям памяти, ответственности, вины, сострадания, семейных связей и возвращения к мирной жизни.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материал исследования составляют рассказ М. А. Шолохова «Судьба человека», роман К. М. Симонова «Живые и мёртвые», повесть В. П. Астафьева «Пастух и пастушка», роман Ю. В. Бондарева «Берег», рассказ А. И. Солженицына «Матрёнин двор», а также трилогия Саида Ахмада «Горизонт», роман Уткира Хошимова «Меж двух дверей» и роман Шухрата «Годы в шинелях» [1–5; 11–16]. Эти произведения представляют различные варианты осмысления военного и послевоенного опыта: судьбу фронтовика, семейную травму, память о погибших, возвращение к мирной жизни и нравственную повседневность.

В работе применяются проблемно-тематический, сравнительно-типологический и герменевтический методы. Первый позволяет рассматривать память, вину, ответственность, сострадание и прощение как взаимосвязанные элементы художественной концепции; второй — выявлять сходства и различия русской и узбекской прозы; третий — интерпретировать поступки персонажей и их внутреннюю мотивацию. При анализе учитываются представления о целостности художественного текста, диалогической природе личности и

нравственном значении исторической памяти [6–8]. Послевоенный герой рассматривается как носитель исторической памяти, как личность, пережившая предельный опыт, и как субъект самостоятельного нравственного решения.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Анализ показывает, что нравственный выбор послевоенного героя отличается от выбора в экстремальной фронтовой ситуации. После войны исчезает очевидный внешний противник, но человек продолжает противостоять последствиям пережитого внутри себя. На первый план выходит не героизм единичного действия, а нравственная устойчивость: способность не ожесточиться, сохранить память, принять ответственность, поддерживать человеческие связи и не превращать собственное страдание в оправдание жестокости.

Важнейшей категорией становится память. Она не является пассивным воспоминанием о прошлом, а определяет поведение героя в настоящем. Погибшие продолжают присутствовать в сознании выживших, поэтому жизнь оставшегося в живых приобретает дополнительное измерение ответственности. Одновременно литература противопоставляет память ненависти: сохранить правду о трагедии необходимо, но память не должна становиться механизмом бесконечного воспроизводства вражды.

Наиболее отчётливо переход от физического выживания к нравственному возрождению представлен в рассказе М. А. Шолохова «Судьба человека» [1]. Андрей Соколов переживает фронт, плен и гибель семьи. После войны встреча с осиротевшим Ванюшкой становится решающим нравственным событием. Назвав себя отцом мальчика, герой принимает новую ответственность. Шолохов не изображает эту встречу как мгновенное освобождение от боли: память о погибших остаётся, но рядом с ней возникает обязанность перед живым. Поэтому выбор Соколова — это выбор продолжения жизни через заботу о другом человеке.

В романе К. М. Симонова «Живые и мёртвые» [2] существенное значение получает соотношение внешнего долга и внутренней ответственности. Формальное исполнение приказа не отменяет нравственной оценки его последствий. Отсюда возникает требование честной памяти: прошлое нельзя очищать от страха, ошибок, потерь и противоречий. Память становится нравственной связью между живыми и погибшими. Выживший не обязательно виновен в юридическом смысле, но может ощущать ответственность перед теми, кто не вернулся. Эта ответственность требует правдивого отношения к пережитому.

В повести В. П. Астафьева «Пастух и пастушка» [3] война разрушает естественный эмоциональный порядок жизни. Любовь Бориса и Люси возникает в мире, где будущее постоянно находится под угрозой, и возвращает человеку индивидуальность, которую военная реальность стремится подчинить роли солдата. При этом физическое окончание войны или телесное выздоровление не означает внутреннего исцеления. Способность героя страдать показывает его уязвимость, но одновременно свидетельствует о сохранённой человечности. Нравственный выбор заключается в том, чтобы не утратить чувствительность к чужой боли.

Ю. В. Бондарев в романе «Берег» [4] рассматривает войну с временной дистанции. История Никитина и Эммы показывает, как непосредственная человеческая встреча усложняет жёсткую схему «свой — враг». Это не означает стирания исторической ответственности, но ставит вопрос о том, должна ли логика войны продолжать действовать после окончания боевых действий. Писатель противопоставляет историческую память бесконечной мести: помнить зло необходимо, однако память не должна давать нравственного разрешения на новое зло. Символический «берег» становится границей между войной и миром, прошлым и настоящим.

В «Матрённом дворе» А. И. Солженицына [5] нравственный выбор переносится в сферу мирной повседневности. Матрёна живёт в условиях материальной нужды и бытового расчёта, но помогает людям без ожидания выгоды. Здесь героизм исключительного поступка

сменяется героизмом повседневности. Сохранение бескорыстия, честности и способности видеть в другом человеке самостоятельную ценность становится важным нравственным результатом мирной жизни. Произведение показывает, что после исторической победы обществу необходимо восстановить не только хозяйство, но и человеческие отношения.

Сопоставление этих произведений позволяет выделить общий вопрос — право человека на счастье после катастрофы. Для пережившего массовую смерть любовь, семья и радость могут внутренне конфликтовать с памятью о погибших. Однако отказ от жизни ради чувства вины означал бы продолжение власти смерти над живыми. Поэтому возвращение к любви и ответственности может пониматься как форма верности памяти: человек продолжает жить, не забывая прошлого и сохраняя понимание ценности жизни.

В узбекской прозе последствия войны особенно часто раскрываются через семью и тыл. В трилогии Саида Ахмада «Горизонт» война вторгается в отношения родителей и детей, мужчины и женщины, человека и общества [11; 16]. Судьба Турсунбоя становится тяжёлым испытанием для Икромжона и Жаннат: родительская любовь сталкивается с нравственным осуждением поступка сына. Возникает особая форма травмы, связанная не только с утратой, но и с разрушением прежнего представления о близком человеке.

Важным мотивом «Горизонта» является возвращение к труду. Мирная работа приобретает значение восстановления нарушенного порядка жизни: она вновь связывает человека с землёй, семьёй и будущим. При этом пережитое не исчезает. Герои продолжают жить вместе со своей болью, постепенно переставая существовать только внутри неё. В этом отношении произведение Саида Ахмада сопоставимо с «Судьбой человека»: у Шолохова связь с жизнью восстанавливается через заботу о Ванюшке, у Саида Ахмада — через семью, труд и коллективное существование.

В романе Уткира Хошимова «Меж двух дверей» военная катастрофа раскрывается через множество индивидуальных судеб [12; 15]. Здесь трудно провести чёткую границу между военным и послевоенным человеком: последствия войны продолжают действовать в браках, материнстве, детстве и родственных отношениях. Образ Кора аммы показывает несовпадение исторического и психологического времени. Мир уже наступил, но мать продолжает жить ожиданием сына, поэтому память становится не просто воспоминанием, а формой существования.

Образ Музаффара позволяет увидеть последствия войны в судьбе следующего поколения. Так возникает феномен межпоколенческой памяти: ребёнок может не участвовать в войне непосредственно, но наследует созданные ею разрывы — отсутствие близких, семейные тайны, обиды и незавершённые конфликты. Хошимов тем самым расширяет понятие послевоенного человека: им оказывается не только ветеран, но и поколение, выросшее среди следов войны. Семья становится главным пространством хранения исторической памяти.

В романе Шухрата «Годы в шинелях» [13; 14] особое значение имеет психологический переход от солдата к мирному человеку. Военная реальность формирует постоянную готовность к опасности и особый порядок поведения, поэтому возвращение домой нельзя понимать только как пространственное перемещение. Элмурод оказывается между двумя состояниями — военной и мирной идентичностью. Сам образ шинели символически обозначает опыт, который невозможно мгновенно оставить вместе с военной формой. Дом, семья, работа и человеческая близость после пережитой опасности получают новую ценность.

Сравнение русской и узбекской прозы позволяет выделить несколько общих черт послевоенного сознания. Во-первых, это двойственность времени: герой живёт в настоящем, но постоянно возвращается памятью к прошлому. Во-вторых, состояние незавершённой утраты: часть внутреннего мира продолжает принадлежать погибшим или отсутствующим. В-третьих, меняется отношение к счастью: возвращение к любви и семье становится нравственным выбором в пользу продолжения жизни. В-четвёртых, возрастает значение

повседневной ответственности — помощи ребёнку, поддержки близких, честности перед памятью погибших, отказа от мести.

К этим признакам добавляются трудности обычного общения и межпоколенческая передача травматического опыта. Человек, переживший предельные обстоятельства, не всегда может выразить их словами и быть понятым окружающими. Последствия войны передаются детям через отсутствие отцов, материнское горе, семейное молчание и нарушенные отношения. Особенно отчётливо эта линия представлена у Хошимова, но в разных формах она присутствует и в других рассматриваемых произведениях.

При наличии общих закономерностей национальные художественные акценты различаются. В русской прозе заметное место занимают психология фронтовика, ответственность выжившего, историческая память, отношения с бывшим противником и возвращение из экстремального пространства в повседневность. В узбекской прозе особенно значимы семья и тыл: материнское ожидание, женская стойкость, взросление детей без отцов, коллективный труд и восстановление мирного порядка. Эти особенности не противопоставляют две литературные традиции, а дополняют общую картину последствий войны.

Главным способом духовного сопротивления травме в обеих традициях становится восстановление связи с другим человеком. У Шолохова это забота Соколова о Ванюшке; у Саида Ахмада — семья, труд и коллективная жизнь; у Хошимова — родственные связи и память поколений; у Шухрата — возвращение солдата к мирному человеческому существованию. Изоляция усиливает последствия пережитого, тогда как ответственность за другого создаёт возможность нравственного восстановления.

Таким образом, послевоенная литература переосмысливает само понятие героизма. В мирной жизни испытание состоит не в ежедневном столкновении с физической опасностью, а в способности не стать жестоким после встречи с жестокостью, не утратить способность любить после утраты, не превратить память в ненависть, сохранить семью, трудиться, помогать слабому и поддерживать человеческое достоинство. Эту способность можно определить как послевоенную нравственную устойчивость.

ВЫВОДЫ

Проведённый анализ показывает, что война в русской и узбекской литературе второй половины XX века осмысливается как длительное нравственно-психологическое испытание, которое продолжается после окончания боевых действий. Нравственное самоопределение героя строится вокруг памяти, ответственности, сострадания, вины, любви, прощения и человеческого достоинства.

В русской прозе различные стороны этой проблемы представлены через ответственность Андрея Соколова за Ванюшку, честную память у Симонова, сохранение эмоциональной чувствительности у Астафьева, преодоление логики постоянной вражды у Бондарева и нравственную повседневность у Солженицына [1–5]. Узбекская литература дополняет эту систему мотивами семейной травмы, материнского ожидания, межпоколенческой памяти, коллективной стойкости, труда и возвращения к мирной идентичности [11–16].

Сравнение произведений показывает, что духовное преодоление войны связано прежде всего с восстановлением отношений с другими людьми. Послевоенный человек не оставляет войну полностью в прошлом: он учится жить вместе с памятью о ней. Поэтому основная дилемма заключается не в выборе между памятью и забвением, а в выборе способа существования с памятью.

Трагический опыт может стать источником страха, ожесточения и ненависти либо преобразоваться в ответственность, сострадание, семейную солидарность и осознание ценности человеческой жизни. Гуманистический смысл рассмотренных произведений состоит в утверждении нравственной устойчивости: способности сохранить сострадание,

принять ответственность за другого, продолжить любить и не превратить собственную боль в оправдание жестокости.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Шолохов М. А. Судьба человека // Собрание сочинений: в 8 т. - М.: Художественная литература.
- [2] Симонов К. М. Живые и мёртвые. - М.: Художественная литература.
- [3] Астафьев В. П. Пастух и пастушка. Современная пастораль. - М.: Советский писатель.
- [4] Бондарев Ю. В. Берег. - М.: Молодая гвардия.
- [5] Солженицын А. И. Матрёнин двор // Рассказы. - М.
- [6] Лихачёв Д. С. Письма о добром и прекрасном. - М.: Детская литература.
- [7] Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. - М.: Искусство, 1979.
- [8] Лотман Ю. М. Структура художественного текста. - М.: Искусство, 1970.
- [9] Бондарев Ю. В. Горячий снег. - М.: Советский писатель.
- [10] Астафьев В. П. Прокляты и убиты. - М.
- [11] Said Ahmad. Ufq: trilogiya. - Toshkent: Sano-standart, 2016. - 640 b.
- [12] Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. - Toshkent: O'qituvchi, 2018. - 608 b.
- [13] Shuhrat. Shinelli yillar: roman.
- [14] Шухрат. Годы в шинелях: роман / авториз. пер. с узб. Г. Соловьёва; ил. Г. Шевякова. - Ташкент: Гослитиздат УзССР, 1959. - 420 с.
- [15] Хашимов Уткур. Меж двух дверей: роман. - Ташкент: Изд-во литературы и искусства, 1989. - 542, [1] с. - ISBN 5-635-00270-6.
- [16] Саид Ахмад. Горизонт: роман / авториз. пер. с узб. Н. Владимировой. - М.: Советский писатель, 1968. - 256 с.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕПОДАВАНИИ СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

**Хонкелдиева Гуландом Мейлиевна, и.о.доцента
НОО Университет экономики и педагогики
Тел.: +998946901191**

***Аннотация.** В статье рассматриваются эффективность и перспективы использования искусственного интеллекта в преподавании сравнительно-сопоставительного языкознания на материале русского и узбекского языков. Анализируются возможности применения ИИ на фонетико-фонологическом, лексико-семантическом, морфологическом, синтаксическом и фразеологическом уровнях. Особое внимание уделяется использованию искусственного интеллекта для выявления межъязыковых соответствий, языковых лакун, интерференции и типологических различий. Рассматривается сочетание технологий ИИ с корпусным анализом и традиционными методами лингвистического исследования. Подчёркивается необходимость критической проверки сгенерированных примеров и выводов. Установлено, что методически обоснованное применение ИИ способствует развитию у студентов навыков сопоставительного анализа, системного лингвистического мышления и самостоятельной интерпретации языкового материала.*

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, сравнительно-сопоставительное языкознание, сопоставительная лингвистика, русский язык, узбекский язык, контрастивный анализ, межъязыковые соответствия, интерференция, корпусная лингвистика, лингвистический анализ.*

Annotatsiya. Maqolada rus va o'zbek tillari materiallari asosida qiyosiy-chog'ishtirma tilshunoslikni o'qitishda sun'iy intellektdan foydalanish samaradorligi va istiqbollari ko'rib chiqiladi. Sun'iy intellektni til tizimining fonetik-fonologik, leksik-semantik, morfologik, sintaktik va frazeologik sathlarida qo'llash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Sun'iy intellekt yordamida tillararo muvofiqliklar, lisoniy lakunalar, interferensiya hodisalari hamda tipologik farqlarni aniqlash masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Sun'iy intellekt texnologiyalarini korpus tahlili va an'anaviy lingvistik tadqiqot metodlari bilan uyg'unlashtirish imkoniyatlari yoritiladi. Sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan misollar va xulosalarni tanqidiy tekshirish zarurligi ta'kidlanadi. Metodik jihatdan asoslangan holda sun'iy intellektdan foydalanish talabalarda qiyosiy tahlil ko'nikmalarini, tizimli lingvistik tafakkurni hamda til materialini mustaqil tahlil va talqin qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, qiyosiy-chog'ishtirma tilshunoslik, chog'ishtirma tilshunoslik, rus tili, o'zbek tili, kontrastiv tahlil, tillararo muvofiqliklar, interferensiya, korpus lingvistikasi, lingvistik tahlil.

Abstract: The article examines the effectiveness and prospects of using artificial intelligence in teaching comparative and contrastive linguistics based on Russian and Uzbek language material. It analyzes the potential of AI application at the phonetic-phonological, lexical-semantic, morphological, syntactic, and phraseological levels of the language system. Particular attention is paid to the use of artificial intelligence for identifying cross-linguistic correspondences, linguistic lacunae, interference phenomena, and typological differences. The integration of AI technologies with corpus analysis and traditional methods of linguistic research is also considered. The necessity of critically verifying AI-generated examples and conclusions is emphasized. It is argued that the methodologically grounded use of artificial intelligence contributes to the development of students' comparative analysis skills, systematic linguistic thinking, and their ability to independently analyze and interpret language material.

Keywords: artificial intelligence, comparative and contrastive linguistics, contrastive linguistics, Russian language, Uzbek language, contrastive analysis, cross-linguistic correspondences, interference, corpus linguistics, linguistic analysis.

ВВЕДЕНИЕ

Современный этап развития языкознания характеризуется активным взаимодействием традиционных методов лингвистического исследования с цифровыми технологиями. Особое место в этом процессе занимает искусственный интеллект (ИИ), возможности которого охватывают автоматическую обработку текстов, машинный перевод, анализ лексических значений, грамматических конструкций, контекстуальных отношений и межъязыковых соответствий. В связи с этим применение ИИ в преподавании сравнительно-сопоставительного языкознания приобретает не только методическое, но и собственно лингвистическое значение.

Специфика сравнительно-сопоставительного языкознания заключается в системном сопоставлении языков, выявлении сходств и различий между языковыми единицами, категориями, моделями и способами выражения значений. При этом задача исследования состоит не только в установлении формальных совпадений или различий, но и в объяснении того, каким образом разные языковые системы выражают сходное содержание.

Особенно актуально это при сопоставлении русского и узбекского языков, относящихся к разным языковым семьям и обладающих существенными структурно-типологическими различиями. Русский язык относится к славянской группе индоевропейской семьи и характеризуется преимущественно флективным способом выражения грамматических значений. Узбекский язык относится к тюркской семье и является агглютинативным. Различия между ними проявляются на фонетическом,

морфологическом, синтаксическом, лексико-семантическом и фразеологическом уровнях [11].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

ИИ позволяет значительно расширить объём анализируемого материала: подобрать контекстуальные примеры, предложить варианты перевода, провести предварительный морфологический или синтаксический анализ, установить предполагаемые семантические соответствия. Однако полученный результат не следует воспринимать как готовое научное заключение. В сопоставительном исследовании ответ ИИ целесообразно рассматривать как рабочую гипотезу, требующую последующей лингвистической проверки.

Одним из направлений применения ИИ является фонетико-фонологическое сопоставление русского и узбекского языков. Технология позволяет быстро подобрать и систематизировать примеры, связанные с произношением, ударением и особенностями системы согласных. Так, русское ударение является разноместным и подвижным: *го́род* — *города́*, тогда как в узбекском языке оно во многих словах тяготеет к конечному слогу, хотя существуют исключения. Существенные различия наблюдаются и в организации системы согласных, в частности в реализации признака твёрдости и мягкости.

Основная задача студента при работе с подобным материалом заключается не в механическом перечислении звуков, а в установлении функциональных различий между фонологическими системами и возможных зон межъязыковой интерференции. ИИ помогает классифицировать материал, но вывод о фонологической природе явления должен основываться на лингвистическом анализе и проверенных источниках.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Широкие возможности применения ИИ открываются на лексико-семантическом уровне. Сопоставление лексики требует учитывать не только словарный перевод, но и объём значения, сочетаемость, стилистическую окраску, прагматические характеристики и культурную специфику слова.

Распространённым заблуждением является представление о том, что каждому слову одного языка обязательно соответствует одно слово другого языка. Даже при наличии словарного эквивалента семантические структуры двух единиц могут совпадать лишь частично. ИИ позволяет быстро получить возможные эквиваленты, однако студент должен определить характер такого соответствия.

Таблица 1. Лексико-семантическое сопоставление с использованием ИИ

Русская единица	Возможное соответствие в узбекском языке	Характер соответствия	Задача при работе с ИИ
дом	<i>uy</i>	В основном прямое соответствие в базовом значении	Проверить дополнительные значения и устойчивые сочетания
родина	<i>vatan</i>	Близкое семантическое соответствие	Сопоставить эмоционально-оценочные и культурные компоненты
душа	<i>qalb, ruh, jon</i> в зависимости от контекста	Частичное и контекстуально обусловленное соответствие	Установить причины выбора различных эквивалентов
тоска	<i>sog'inch, g'am</i>	Отсутствие	Сопоставить

	<i>qayg'u, iztirob</i> и др. в зависимости от контекста	единственного универсального соответствия	семантический объём и контекст употребления
--	---	---	--

Такой анализ показывает, что переводная и системная лексико-семантическая эквивалентность не тождественны. Если ИИ предлагает перевод слова, это ещё не свидетельствует о полном совпадении его семантической структуры с единицей другого языка. Напротив, наличие нескольких вариантов может стать материалом для изучения межъязыковой семантической асимметрии.

Особое значение имеет выявление языковых лакун и национально-культурно маркированной лексики. Например, узбекские единицы *mahalla* и *sumalak* или русские дача и Масленица требуют при переводе учёта культурного содержания и нередко дополнительного комментария. ИИ может предложить предполагаемый эквивалент или описательный перевод, однако признание единицы безэквивалентной требует проверки: необходимо установить, отсутствует ли соответствующая лексема в другом языке и не передаётся ли её значение устойчивым сочетанием или описательной конструкцией.

Таким образом, работа с культурно маркированной лексикой связывает сравнительно-сопоставительное языкознание с лингвокультурологией и формирует понимание того, что языки по-разному категоризируют действительность.

Особенно показательным является морфологическое сопоставление русского и узбекского языков. Русскому языку свойственна флективность, при которой одна морфема может выражать несколько грамматических значений. В узбекском языке преобладает агглютинация: грамматические значения передаются преимущественно последовательным присоединением аффиксов [8].

Таблица 2. Некоторые морфологические различия русского и узбекского языков

Грамматическое явление	Русский язык	Узбекский язык	Возможность работы с ИИ
Грамматический род существительного	<i>стол</i> - м. р.; <i>книга</i> - ж. р.; <i>окно</i> - ср. р.	Аналогичная категория грамматического рода существительных отсутствует	ИИ подбирает примеры, студент объясняет системное различие
Множественное число	<i>книга</i> - <i>книги</i>	<i>kitob</i> - <i>kitoblar</i>	Сопоставление способов образования числа
Падежное значение	<i>книга</i> - <i>книги</i> - <i>книге</i> - <i>книгу</i> и др.	<i>kitob</i> - <i>kitobning</i> - <i>kitobga</i> - <i>kitobni</i> и др.	Проведение морфемного и функционального анализа
Принадлежность	<i>моя книга, твоя книга</i>	<i>kitobim, kitobing</i> и другие конструкции	Определение различий в способах грамматического оформления

ИИ может подобрать дополнительные примеры и предложить морфологическое объяснение, а задача студента — оценить его с точки зрения грамматических систем обоих языков. Такой подход помогает понять, что грамматические категории не являются универсальными и могут по-разному реализовываться в языках.

Важное место занимает синтаксическое сопоставление. Современные языковые модели способны анализировать предложения и предлагать варианты перевода, однако для сравнительно-сопоставительного языкознания наиболее значимо объяснение структурных преобразований при переходе от одного языка к другому.

Одно из наиболее заметных различий связано с порядком слов. Русский язык характеризуется относительно свободным порядком компонентов, зависящим в том числе от актуального членения высказывания. Для узбекского языка характерно конечное положение сказуемого в нейтральном предложении.

Таблица 3. Сопоставительный синтаксический анализ

Русское предложение	Узбекское соответствие	Наблюдаемое явление	Лингвистическая задача
Студент читает книгу.	<i>Talaba kitob o'qiydi.</i>	Различное положение сказуемого	Определить базовые модели порядка слов
Я вчера прочитал эту книгу.	<i>Men kecha bu kitobni o'qidim.</i>	Сказуемое перемещается в конечную позицию	Объяснить синтаксическую организацию высказывания
Преподаватель объяснил студентам новую тему.	<i>O'qituvchi talabalarga yangi mavzuni tushuntirdi.</i>	Различное морфологическое позиционное оформление компонентов и	Установить взаимодействие морфологии и синтаксиса

ИИ способен генерировать большое количество подобных параллельных конструкций, однако учебная ценность возникает тогда, когда студент самостоятельно объясняет причины обнаруженных различий. Технология в этом случае позволяет перейти от анализа единичного примера к наблюдению над системой.

Особую сложность представляет фразеология, поскольку значение устойчивого выражения не сводится к сумме значений его компонентов и включает образный, эмоциональный, стилистический и культурный компоненты. ИИ может предложить эквивалент фразеологизма, однако его необходимо проверить с точки зрения семантики и узуальности.

Например, русскому выражению работать не покладая рук может соответствовать узбекское *tinmay ishlamoq*. Значение в целом передаётся, но образная основа различается. Выражение как две капли воды имеет близкое образно-семантическое соответствие *ikki tomchi suvdek*. При переводе фразеологизма держать язык за зубами возможны *tilini tiyib tutmoq* и другие контекстуальные варианты. Подобный анализ показывает, что предложенное ИИ выражение может быть семантически понятным, но не обязательно является устойчивой единицей языка. Поэтому необходимо проверять не только значение, но и реальное употребление.

Наиболее обоснованным направлением применения ИИ в сравнительно-сопоставительном языкознании является его сочетание с корпусным анализом. Генеративная система может быстро предложить пример или гипотезу, но сгенерированный материал сам по себе не является доказательством реального функционирования языковой единицы.

Языковой корпус позволяет наблюдать единицу в реальных текстах, изучать её частотность, сочетаемость, контекст и жанровые особенности. Поэтому ИИ целесообразно использовать для выдвижения предварительной гипотезы и организации материала, а корпусные данные — для её проверки [7].

Например, ИИ может предположить, что два слова русского и узбекского языков являются полными эквивалентами. Студент сопоставляет их употребление в

репрезентативном текстовом материале и устанавливает, совпадают ли значения, сочетаемость и прагматические характеристики. При обнаружении различий первоначальная гипотеза уточняется. Такая организация работы формирует исследовательскую культуру и понимание того, что убедительность ответа ИИ сама по себе не является критерием научной достоверности.

Эффективность применения искусственного интеллекта определяется тем, насколько он способствует развитию лингвистических компетенций обучающихся. Если технология используется только для получения готового ответа, её образовательный потенциал существенно снижается. Более продуктивной является модель, при которой результат ИИ становится объектом дальнейшего анализа.

Студент должен определить основание сопоставления, проверить предложенные примеры, установить тип межъязыкового соответствия, объяснить обнаруженные различия и самостоятельно сформулировать вывод. В результате формируется способность видеть язык как систему. Обучающийся понимает, что отсутствие определённой грамматической категории в одном языке не означает невозможности выражения соответствующего содержания: другой язык может использовать для этого иные лексические, морфологические или синтаксические средства [6, 10].

ИИ предоставляет также возможности индивидуализации учебных заданий. Для одного языкового явления можно подобрать различные группы примеров, изменить уровень сложности, сопоставить нейтральную и разговорную речь, художественный и публицистический дискурс. Это позволяет преподавателю организовать работу с большим объёмом материала и разнообразить исследовательские задания.

Перспективным является использование ИИ как самостоятельного объекта критического анализа. Преподаватель может предложить студентам созданный ИИ фрагмент русско-узбекского сопоставительного анализа и поручить проверить его научную корректность. Обучающиеся анализируют терминологию, определение грамматических категорий, точность перевода, нормативность примеров и обоснованность типологических выводов.

Таблица 4. Модель критической проверки ответа ИИ

Предполагаемый ответ ИИ	Действие студента	Лингвистическая цель
«Русское и узбекское слова являются полными эквивалентами»	Проверить значения и контексты	Установить степень семантической эквивалентности
«В обоих языках имеется одинаковая грамматическая категория»	Сопоставить грамматические системы	Различить формальное и функциональное соответствие
«Предложенный перевод является единственно возможным»	Найти контекстуальные варианты	Выявить вариативность межъязыковых соответствий
«Сгенерированное выражение является фразеологизмом»	Проверить устойчивость и узуальность	Отличить устойчивую единицу от свободного словосочетания

При такой организации обнаруженная ошибка приобретает методическую ценность: студент должен не только исправить её, но и аргументировать своё решение. Это способствует формированию профессиональной лингвистической рефлексии и критического отношения к цифровым источникам.

ВЫВОДЫ

Перспективы применения ИИ в сравнительно-сопоставительном языкознании связаны с корпусной лингвистикой, автоматизированным анализом текста, электронной лексикографией и технологиями обработки естественного языка. Для русско-узбекских исследований особый интерес представляет создание интеллектуальных систем, работающих с параллельными текстами. Такие системы могут выявлять грамматические трансформации, различия в порядке слов, варианты лексических соответствий, типичные коллокации и случаи отсутствия прямого эквивалента.

Значимым направлением является и развитие русско-узбекской цифровой лексикографии. В отличие от традиционной словарной статьи, интеллектуальная лексикографическая система может представлять основные и периферийные значения слова, грамматические характеристики, сочетаемость, стилистическую маркированность, частотность и реальные контексты употребления.

Перспективно также использование ИИ для исследования межъязыковой интерференции. Анализируя письменную и устную речь обучающихся, интеллектуальная система потенциально способна выявлять повторяющиеся ошибки и соотносить их с различиями между родным и изучаемым языками. В таком случае ошибка рассматривается не только как нарушение нормы, но и как проявление взаимодействия двух языковых систем.

Таким образом, использование искусственного интеллекта в преподавании сравнительно-сопоставительного языкознания обладает значительным потенциалом при условии его методологически обоснованного применения. Особенно продуктивен ИИ при сопоставлении русского и узбекского языков, структурно-типологические различия которых позволяют наглядно показать разнообразие способов выражения сходного содержания.

ИИ ускоряет подбор и систематизацию материала, помогает сформулировать первоначальную гипотезу и расширяет возможности многоуровневого анализа, однако не заменяет профессионального лингвистического исследования. Научно обоснованная модель его применения предполагает последовательность: гипотеза ИИ — словарная, грамматическая, контекстуальная и корпусная проверка — самостоятельный вывод исследователя.

Следовательно, эффективность искусственного интеллекта определяется не объёмом информации, которую он способен предоставить, а тем, насколько его применение способствует развитию системного и критического лингвистического мышления. Перспективным направлением является интеграция ИИ, корпусных технологий и традиционного сравнительно-сопоставительного анализа, позволяющая использовать преимущества цифровых инструментов при сохранении требований научной достоверности.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Языки русской культуры, 1995. - 472 с.
- [2] Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. - 3-е изд. - М.: ФИЗМАТЛИТ, 2005. - 232 с.
- [3] Бархударов Л. С. Язык и перевод: вопросы общей и частной теории перевода. - М.: Международные отношения, 1975. - 240 с.
- [4] Гак В. Г. Сравнительная типология французского и русского языков. - М.: Просвещение, 1989. - 288 с.
- [5] Гак В. Г. Сопоставительная лексикология: на материале французского и русского языков. - М.: Международные отношения, 1977. - 264 с.
- [6] Гарбовский Н. К. Теория перевода. - М.: Издательство Московского университета, 2004. - 544 с.
- [7] Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. - М.: ЭТС, 2002. - 424 с.
- [8] Нелюбин Л. Л. Толковый переводоведческий словарь. - 3-е изд., перераб. - М.: Флинта: Наука, 2003. - 320 с.

- [9] Сусов И. П. Введение в языкознание. - М.: АСТ: Восток-Запад, 2006. - 382 с.
 [10] Швейцер А. Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. - М.: Наука, 1988. - 215 с.
 [11] Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. - Л.: Наука, 1974. - 428 с.
 [12] Захаров В. П., Богданова С. Ю. Корпусная лингвистика. - 3-е изд., перераб. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2020. - 234 с.
 [13] Кутузов А. Б. Корпусная лингвистика. - М.: Лаборатория книги, 2011. - 130 с.

СПЕЦИФИКА ОБРАЗОВАНИЯ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В РАССКАЗАХ А. П. ЧЕХОВА «ХАМЕЛЕОН» И «СМЕРТЬ ЧИНОВНИКА»

**Азизова Дилфуза Махмудовна, и.о.доцента
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан**

Аннотация: в статье рассматривается специфика образования и функционирования словосочетаний в рассказах А. П. Чехова «Хамелеон» и «Смерть чиновника». Основное внимание уделяется структурно-грамматическим и семантическим особенностям словосочетаний, способам синтаксической связи между их компонентами, а также их роли в организации художественного текста. Анализируются именные и глагольные словосочетания, конструкции с согласованием, управлением и примыканием. Устанавливается связь между синтаксической организацией словосочетаний и особенностями индивидуального стиля А. П. Чехова.

Ключевые слова: А. П. Чехов, «Хамелеон», «Смерть чиновника», словосочетание, синтаксис, согласование, управление, примыкание, именное словосочетание, глагольное словосочетание, художественный текст, идиостиль.

Annotatsiya: Maqolada A. P. Chexovning “Xameleon” va “Amaldorning o’limi” hikoyalarida so’z birikmalarining shakllanishi va qo’llanish xususiyatlari ko’rib chiqiladi. Asosiy e’tibor so’z birikmalarining strukturaviy-grammatik va semantik xususiyatlariga, ularning tarkibiy qismlari o’rtasidagi sintaktik aloqa usullariga, shuningdek, badiiy matnni tashkil etishdagi rolga qaratiladi. Otli va fe’lli so’z birikmalari, moslashuv, boshqaruv va bitishuv asosidagi sintaktik konstruksiyalar tahlil qilinadi. So’z birikmalarining sintaktik tashkil etilishi bilan A. P. Chexov individual uslubining o’ziga xos xususiyatlari o’rtasidagi bog’liqlik aniqlanadi.

Kalit so’zlar: A. P. Chexov, “Xameleon”, “Amaldorning o’limi”, so’z birikmasi, sintaksis, moslashuv, boshqaruv, bitishuv, otli so’z birikmasi, fe’lli so’z birikmasi, badiiy matn, individual uslub.

Abstract: The article examines the specific features of the formation and functioning of word combinations in A. P. Chekhov’s short stories *The Chameleon* and *The Death of a Government Clerk*. Particular attention is paid to the structural, grammatical, and semantic characteristics of word combinations, the types of syntactic relations between their components, and their role in the organization of the literary text. Nominal and verbal word combinations, as well as constructions based on agreement, government, and adjacency, are analyzed. The study establishes a relationship between the syntactic organization of word combinations and the distinctive features of A. P. Chekhov’s individual style.

Keywords: A. P. Chekhov, *The Chameleon*, *The Death of a Government Clerk*, word combination, syntax, agreement, government, adjacency, nominal word combination, verbal word combination, literary text, individual style.

ВВЕДЕНИЕ

Синтаксическая организация художественного текста является одним из важных компонентов индивидуального стиля писателя. Выбор определённых моделей словосочетаний, характер их распространения, семантическое наполнение и способы связи между компонентами непосредственно участвуют в формировании авторского повествования и речи персонажей. В этом отношении особый интерес представляет проза А. П. Чехова, отличающаяся лаконизмом, высокой смысловой концентрацией и способностью посредством сравнительно небольшого количества языковых средств создавать выразительные характеры и ситуации.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Рассказы «Хамелеон» и «Смерть чиновника» относятся к произведениям, в которых синтаксическая организация текста тесно связана с художественным методом писателя. Чехов не стремится к пространным авторским характеристикам. Социальный статус, психологическое состояние, особенности поведения и мировоззрение персонажа нередко раскрываются через его речь, в том числе через характер употребляемых словосочетаний. В русской синтаксической традиции словосочетание рассматривается как соединение двух или более знаменательных слов, связанных между собой по смыслу и грамматически. В подчинительном словосочетании выделяются главный и зависимый компоненты, отношения между которыми реализуются посредством согласования, управления или примыкания [5].

По морфологической принадлежности главного компонента словосочетания традиционно подразделяются на именные, глагольные и наречные. Для художественной прозы особенно характерно взаимодействие именных и глагольных конструкций. Именные сочетания позволяют автору характеризовать предметы, лица и явления, тогда как глагольные способствуют динамическому изображению действий, состояний и изменений.

При анализе художественного произведения недостаточно ограничиваться только определением формальной модели словосочетания. Необходимо учитывать его функцию в конкретном контексте. Одна и та же грамматическая конструкция может выполнять описательную, характерологическую, эмоционально-оценочную или экспрессивную функцию.

В рассказах Чехова это особенно существенно, поскольку синтаксическая компактность непосредственно связана с художественной экономией текста.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Рассказ «Хамелеон» построен преимущественно на динамическом развитии ситуации и смене речевых реакций полицейского надзирателя Очумелова. Поэтому значительную роль в произведении играют глагольные словосочетания [7].

Уже в начале произведения движение персонажей и развитие ситуации передаются посредством конструкций, организованных вокруг глагольного компонента. Глагол как главное слово требует определённого распространителя, благодаря чему образуются модели типа глагол + существительное, глагол + местоимение, глагол + наречие, глагол + инфинитив.

Особенно продуктивны конструкции с управлением. В них главное слово определяет падежную форму зависимого компонента. Такие словосочетания непосредственно связаны с изображением действий персонажей, их речевых реакций и отношений между ними.

Глагольность синтаксической организации соответствует динамическому характеру рассказа. Чехов практически не останавливает действие ради подробного описания. Каждая новая реплика изменяет ситуацию, а вслед за ней меняется и поведение Очумелова.

Не менее важными являются именные словосочетания. В рассказе встречаются конструкции, построенные по модели прилагательное + существительное, где связь между компонентами осуществляется посредством согласования. Зависимое прилагательное принимает формы рода, числа и падежа, обусловленные главным существительным.

Такие конструкции позволяют автору конкретизировать предмет или лицо, не прибегая к развёрнутым описаниям. Именно поэтому согласованные определения становятся эффективным средством чеховской лаконичности.

Особый интерес представляют словосочетания, используемые в речи Очумелова. Их организация зависит от изменения отношения героя к происходящему. Пока он предполагает, что собака принадлежит неизвестному человеку, его речь приобретает категоричный характер. Как только появляется предположение о принадлежности собаки генералу, меняются лексика, оценочные определения и характер речевых конструкций.

Следовательно, структурно однотипные словосочетания могут приобретать противоположную оценочную направленность. В данном случае особенно важна модель: *оценочное прилагательное + существительное*.

Она используется для выражения отношения говорящего к объекту речи. При изменении социальной оценки объекта меняется и зависимый компонент конструкции. Таким образом, грамматическая модель сохраняется, но её лексическое наполнение становится средством характеристики самого говорящего.

Именно в этом обнаруживается один из важнейших принципов чеховской сатиры: речь характеризует не столько предмет, о котором говорит персонаж, сколько самого персонажа.

Название «Хамелеон» приобретает в этом отношении дополнительное языковое содержание. «Хамелеонство» Очумелова реализуется не только на уровне сюжета, но и в изменчивости его речевых характеристик. Его отношение к одному и тому же объекту получает различное словесное оформление в зависимости от предполагаемого социального положения владельца собаки [9].

Согласование является одним из продуктивных способов образования словосочетаний в произведении. Основную модель можно представить следующим образом: *прилагательное / местоимение / порядковое числительное + существительное*.

В художественном тексте подобные конструкции выполняют несколько функций. Во-первых, они конкретизируют предмет или лицо. Во-вторых, передают оценку. В-третьих, могут участвовать в формировании социальной характеристики персонажа.

Для Чехова особенно важны оценочные определения. Прилагательное при существительном часто содержит больше характерологической информации, чем пространное описание. Поэтому формально простое словосочетание способно выполнять сложную художественную функцию.

Согласование также обеспечивает компактность повествования. Вместо отдельного предложения, содержащего характеристику предмета, писатель включает её непосредственно в структуру именной группы.

Управление широко представлено прежде всего в глагольных словосочетаниях. Их типичная модель: *глагол + существительное в косвенном падеже*.

Зависимый компонент может употребляться как с предлогом, так и без него. Выбор падежной формы обусловлен лексико-грамматическими свойствами главного слова.

В «Хамелеоне» такие конструкции способствуют развитию действия. Через них обозначаются объект действия, направление, адресат, причина и другие отношения.

Особое значение управление приобретает в диалогической речи. Поскольку рассказ содержит большое количество реплик, глагольные конструкции делают речь динамичной и приближают её к живой разговорной коммуникации.

При этом Чехов нередко использует синтаксически простые модели. Такая простота не свидетельствует о бедности художественного языка. Напротив, она соответствует принципу речевой достоверности: персонажи говорят так, как могли бы говорить представители определённой социальной среды в конкретной бытовой ситуации.

При примыкании зависимый компонент является неизменяемым словом и связывается с главным преимущественно семантически. Наиболее характерны конструкции: *глагол + наречие*;

глагол + инфинитив.

В произведениях Чехова наречия при глаголах позволяют компактно характеризовать способ совершения действия или эмоциональную реакцию персонажа. Такие словосочетания отличаются смысловой ёмкостью: одна зависимая лексема способна уточнить действие и одновременно дать ему эмоциональную характеристику.

Таким образом, примыкание активно участвует в создании динамического и психологического рисунка текста.

В рассказе «Смерть чиновника» синтаксическая организация тесно связана с психологическим состоянием главного героя — Ивана Дмитрича Червякова.

Если в «Хамелеоне» словосочетания во многом обслуживают внешнее развитие комической ситуации, то в «Смерти чиновника» они активно участвуют в передаче внутреннего состояния героя.

Исходная ситуация предельно проста: чиновник случайно чихает и причиняет небольшое неудобство генералу Бризжалову. Однако в сознании Червякова незначительное событие постепенно превращается в серьёзную социальную катастрофу. Это психологическое нарастание отражается и в организации его речи.

Значительное место занимают глагольные словосочетания, обозначающие действия и речевые поступки героя: он стремится объяснить произошедшее, извиниться, убедить генерала в отсутствии злого намерения. Повторяемость однотипных действий приводит к появлению соответствующих повторяющихся синтаксических моделей [10].

Таким образом, повтор словосочетаний становится не просто языковой особенностью, а способом изображения навязчивости поведения персонажа.

Для героя чрезвычайно важны отношения социальной иерархии. Поэтому в тексте функционально значимы сочетания, содержащие названия чинов, должностей, форм обращения и слова с социально-статусной семантикой.

Словосочетание в таком контексте приобретает социально-психологическую функцию.

Именные конструкции способствуют формированию социального пространства рассказа. Они называют и характеризуют персонажей, предметы и обстоятельства происходящего.

Важную группу составляют модели:

прилагательное + существительное;

местоимение + существительное;

существительное + существительное в косвенном падеже.

В зависимости от конкретной структуры между компонентами устанавливаются определительные, объектные или другие отношения.

Особое место принадлежит сочетаниям, обозначающим должностное и общественное положение человека. Для Червякова социальный статус собеседника определяет модель поведения. Поэтому слова, связанные с чином и служебной иерархией, обладают повышенной смысловой значимостью.

Наиболее выразительными с точки зрения развития сюжета являются глагольные словосочетания.

Их продуктивность обусловлена самой композицией произведения. Сюжет развивается как последовательность действий: случайное происшествие → осознание произошедшего → извинение → повторное извинение → усиление тревоги → новое обращение к генералу → эмоциональный кризис.

Каждый этап связан с действием, поэтому глагольные словосочетания становятся структурной основой повествования.

При этом значение имеет не только разнообразие конструкций, но и их повторяемость. Герой фактически воспроизводит одну модель поведения: он снова и снова пытается объясниться.

Повторение сходных слов и конструкций создаёт эффект замкнутого круга. Червяков не способен психологически выйти из созданной им самим ситуации.

Одним из характерных приёмов Чехова является лексико-синтаксический повтор. В «Смерти чиновника» этот приём приобретает особое значение.

Повторяющиеся словосочетания и близкие по структуре конструкции отражают навязчивость мысли Червякова. Герой возвращается к одному событию и воспроизводит одну коммуникативную ситуацию.

В результате повтор выполняет несколько функций одновременно: композиционную, психологическую, характерологическую и комическую.

С каждым новым повторением первоначально нейтральная ситуация становится всё более абсурдной. Именно поэтому грамматически обычное словосочетание благодаря многократному воспроизведению может стать элементом художественной комеди.

Сопоставление «Хамелеона» и «Смерти чиновника» позволяет выявить как общие, так и специфические особенности организации словосочетаний.

В обоих рассказах продуктивны именные и глагольные модели. Широко используются три основных способа подчинительной связи — согласование, управление и примыкание. Однако функциональная нагрузка этих моделей различается.

В «Хамелеоне» особенно важна **оценочная функция** словосочетания. Изменение зависимых компонентов при сохранении общей модели позволяет показать мгновенное изменение отношения Очумелова к объекту.

В «Смерти чиновника» на первый план выходит **психологическая и повторно-композиционная функция**. Сходные конструкции воспроизводятся в разных речевых ситуациях и демонстрируют усиление страха и социальной зависимости Червякова.

Можно представить различия следующим образом:

Параметр	«Хамелеон»	«Смерть чиновника»
Основной характер действия	Внешний, ситуативный	Внутренний, психологический
Значение глагольных словосочетаний	Динамика смены ситуаций	Передача повторяющихся действий
Значение именных конструкций	Оценка и социальная характеристика	Социально-статусная характеристика
Роль повторов	Демонстрация изменчивости позиции	Демонстрация навязчивости поведения
Основной комический механизм	Речевая переменчивость	Повтор и нарастание абсурда
Характеристика героя	Приспособленчество Очумелова	Чинопочитание и страх Червякова

Следовательно, одинаковые грамматические способы связи используются Чеховым для решения различных художественных задач.

Одной из наиболее существенных особенностей исследуемых произведений является связь синтаксической структуры с речевым портретом героя.

Очумелов и Червяков принадлежат к различным типам персонажей, однако оба существуют в пространстве социальной иерархии. Очумелов приспособливает своё речевое поведение к предполагаемому статусу владельца собаки. Червяков, напротив, настолько абсолютизирует значение служебного положения генерала, что превращает случайный бытовой эпизод в жизненную трагедию.

Поэтому словосочетания, содержащие оценочную и социально-статусную семантику, оказываются принципиально важными для понимания обоих рассказов.

У Чехова синтаксис тесно взаимодействует с лексикой. Грамматическая модель сама по себе может быть нейтральной, однако подбор компонентов наполняет её социальным и эмоционально-оценочным содержанием.

Например, модель *прилагательное + существительное* является обычной грамматической конструкцией. Однако замена одного оценочного определения другим позволяет писателю мгновенно изменить эмоциональную тональность реплики.

Аналогичным образом модель *глагол + зависимое слово* в «Смерти чиновника» благодаря повторению приобретает психологическую маркированность.

Анализ показывает, что словосочетания в рассказах А. П. Чехова выполняют комплекс взаимосвязанных функций.

Номинативная функция заключается в обозначении предметов, действий, признаков и отношений.

Характерологическая функция проявляется в использовании определённых конструкций для создания речевого портрета персонажа.

Оценочная функция особенно ярко представлена в «Хамелеоне», где лексическое наполнение именных словосочетаний зависит от изменения отношения Очумелова к происходящему.

Психологическая функция наиболее заметна в «Смерти чиновника»: повторяемость конструкций передаёт нарастающую тревогу и внутреннюю зависимость Червякова.

Комическая функция возникает благодаря контрасту между грамматически обычными речевыми конструкциями и абсурдностью коммуникативной ситуации.

Текстообразующая функция проявляется в том, что повторение сходных синтаксических моделей связывает отдельные фрагменты произведения и обеспечивает композиционное единство текста [7,11].

ВЫВОДЫ

Проведённый анализ позволяет сделать вывод о том, что образование и функционирование словосочетаний в рассказах А. П. Чехова «Хамелеон» и «Смерть чиновника» определяется не только нормами грамматического строя русского языка, но и художественными задачами произведений.

Основными способами подчинительной связи являются согласование, управление и примыкание. Наиболее продуктивными оказываются именные и глагольные словосочетания. Именные конструкции преимущественно выполняют номинативную, определительную, оценочную и социально-характерологическую функции. Глагольные словосочетания обеспечивают динамику повествования, обозначают действия и речевые поступки персонажей и участвуют в передаче их психологического состояния.

Специфика рассказа «Хамелеон» состоит в активном использовании словосочетаний для выражения изменяющейся оценки. Лексическое наполнение синтаксических моделей зависит от того, каким Очумелов представляет социальный статус участников ситуации. Изменчивость речи героя становится языковой формой его «хамелеонства».

В «Смерти чиновника» словосочетания непосредственно связаны с психологическим развитием образа Червякова. Повторение глагольных и речевых конструкций передаёт навязчивость его стремления оправдаться перед вышестоящим лицом. Синтаксический повтор способствует постепенному нарастанию абсурда и становится одним из средств создания комического эффекта.

Таким образом, словосочетание в малой прозе Чехова нельзя рассматривать исключительно как формально-грамматическую единицу. Оно является важным элементом художественной системы произведения. Через выбор структуры, лексическое наполнение, повторяемость и взаимодействие различных моделей писатель создаёт социально-психологические характеристики персонажей, организует повествование и реализует сатирическую направленность текста.

Сопоставление двух рассказов показывает, что Чехов использует сходный набор грамматических моделей, но наделяет их различными художественными функциями. В «Хамелеоне» синтаксическая организация преимущественно отражает изменчивость

социально обусловленной оценки, тогда как в «Смерти чиновника» она становится средством изображения психологической зависимости человека от системы чинов и общественной иерархии. Именно взаимодействие грамматической структуры и художественной семантики составляет одну из характерных особенностей чеховского синтаксиса.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Чехов А. П. Хамелеон // Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. Сочинения: в 18 т. — М.: Наука, 1975. — Т. 3.
- [2] Чехов А. П. Смерть чиновника // Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. Сочинения: в 18 т. — М.: Наука, 1975. — Т. 2.
- [3] Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. — М.: Высшая школа, 1991.
- [4] Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.: Высшая школа, 1986.
- [5] Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык. Ч. II. Синтаксис. — М.: Просвещение, 1973.
- [6] Лекант П. А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. — М.: Высшая школа, 2004.
- [7] Шведова Н. Ю. Русская грамматика. Т. II. Синтаксис / гл. ред. Н. Ю. Шведова. — М.: Наука, 1980.
- [8] Бабайцева В. В., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. Ч. III. Синтаксис. Пунктуация. — М.: Просвещение, 1987.
- [9] Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. Современный русский язык. — М.: Айрис-пресс, 2010.
- [10] Сиротинина О. Б. Лекции по синтаксису русского языка. — М.: Высшая школа, 1980.
- [11] Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — М.: Языки славянской культуры, 2001.
- [12] Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. — М.: Учпедгиз, 1959.

СИМВОЛИЧЕСКИЕ ГРАНИЦЫ «РУССКОСТИ»: СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЕ ПОДХОДЫ

Муха Виктория Николаевна

Кубанский государственный технологический университет, Краснодар, Россия

e-mail: y.mukha@bk.ru

***Аннотация.** Статья посвящена современным подходам к изучению символических границ этнической и национальной идентичности применительно к феномену «русскости». Цель работы – уточнить аналитическую рамку, позволяющую перейти от фиксации этнической самоидентификации к исследованию критериев, по которым определяется принадлежность к группе. Материалом послужили результаты аналитического обзора современных российских и зарубежных публикаций 2023–2025 гг. и базовой концепции символических границ. Показано, что актуальные исследования рассматривают идентичность как многокомпонентную, динамическую и реляционную конструкцию. Групповая принадлежность воспроизводится через категоризацию, признание или непризнание, а символические границы могут расширяться, сужаться и терять этническую значимость в зависимости от социального контекста. Российские исследования фиксируют сложное сочетание этнической и гражданской идентичностей, а зарубежные работы демонстрируют контекстуальность критериев включения в национальное сообщество. Предлагается анализировать границы «русскости» в трех измерениях: содержание идентичности; критерии символического включения и исключения; механизмы*

воспроизводства границы. Отдельно учитывается различие этнической и общегражданской идентичности и возможность их неконкурентного сочетания. Сравнительная перспектива используется не для прямого переноса моделей, а для уточнения механизмов формирования групповых границ. Такая схема создает основу для последующего эмпирического анализа поколенческих и региональных различий.

Ключевые слова: русскость, идентичность, символические границы, этничность, гражданская идентичность, категоризация.

Abstract. The article examines contemporary approaches to symbolic boundaries of ethnic and national identity with reference to the phenomenon of “Russianness”. The aim is to refine an analytical framework that moves beyond recording ethnic self-identification toward studying the criteria by which group membership is recognized. The study draws on an analytical review of recent Russian and international publications from 2023–2025 and the foundational concept of symbolic boundaries. Current research treats identity as a multicomponent, dynamic and relational construct. Group belonging is reproduced through categorization, recognition and non-recognition, while symbolic boundaries may expand, contract or lose ethnic salience depending on social context. Russian studies reveal complex combinations of ethnic and civic identities, whereas international scholarship demonstrates the contextual nature of criteria for inclusion in national communities. The article proposes three dimensions for analysing the boundaries of Russianness: identity content; criteria of symbolic inclusion and exclusion; and mechanisms of boundary reproduction. This framework provides a basis for subsequent empirical analysis of generational and regional differences.

Keywords: Russianness, identity, symbolic boundaries, ethnicity, civic identity, categorization.

Annotatsiya. Maqola etnik va milliy identifikatsiyaning ramziy chegaralarini “ruslik” fenomeniga nisbatan o’rganishning zamonaviy yondashuvlariga bag’ishlangan. Ishning maqsadi etnik o’zini identifikatsiya qilishni qayd etishdan guruhga mansublikni belgilovchi mezonlarni o’rganishga o’tish imkonini beradigan analitik doirani aniqlashtirishdan iborat. Tadqiqot 2023–2025 yillardagi Rossiya va xorijiy ilmiy nashrlarning analitik sharhiga hamda ramziy chegaralar haqidagi asosiy konsepsiyaga tayanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda identifikatsiya ko’p tarkibli, dinamik va munosabatlarga bog’liq konstruksiya sifatida talqin qilinishi ko’rsatilgan. Guruhga mansublik kategoriyalash, tan olish yoki tan olmaslik jarayonlari orqali qayta ishlab chiqariladi; ramziy chegaralar esa ijtimoiy kontekstga qarab kengayishi, torayishi yoki etnik ahamiyatini yo’qotishi mumkin. Rossiya tadqiqotlari etnik va fuqarolik identifikatsiyalarining murakkab uyg’unligini, xalqaro ishlar esa milliy hamjamiyatga qo’shilish mezonlarining kontekstga bog’liqligini ko’rsatadi. Alohida ravishda etnik va umumfuqarolik identifikatsiyasining farqlanishi hamda ularning raqobatsiz uyg’unlashishi imkoniyati hisobga olinadi. Qiyosiy yondashuv modellarni to’g’ridan-to’g’ri ko’chirish uchun emas, balki guruh chegaralarini shakllantirish mexanizmlarini aniqlashtirish uchun qo’llanadi. “Ruslik” chegaralarini uch o’lchovda tahlil qilish taklif etiladi: identifikatsiya mazmuni; ramziy kiritish va chiqarish mezonlari; chegarani qayta ishlab chiqarish mexanizmlari.

Kalit so’zlar: ruslik, identifikatsiya, ramziy chegaralar, etniklik, fuqarolik identifikatsiyasi, kategoriyalash.

ВВЕДЕНИЕ

В современных исследованиях национальной и этнической идентичности замечен переход от измерения ее выраженности к анализу внутренней структуры и механизмов формирования групповой принадлежности. Российские исследования демонстрируют

многокомпонентность российской идентичности, различия ее когнитивных и аффективных составляющих, а также зависимость отдельных компонентов от возраста, образования и субъективного социального положения [1]. Одновременно исследования этнической и гражданской идентичности показывают, что эти формы самоопределения не обязательно находятся в отношениях конкуренции: их сочетание определяется ценностными ориентациями, социальным контекстом и характером межгрупповых отношений [2–4].

Для изучения «русскости» это требует смещения исследовательского вопроса: важно установить не только, считает ли человек себя русским, но и какие признаки он использует для признания собственной и чужой принадлежности. Язык, происхождение, культура, историческая память, гражданство и участие в общей социальной жизни могут иметь разный статус – от желательных характеристик до обязательных условий включения. Поэтому продуктивной становится рамка символических границ, позволяющая анализировать способы проведения различий между «своими» и «чужими». Цель статьи – обобщить современные направления такого анализа и предложить рабочую схему операционализации границ «русскости».

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Статья основана на аналитическом обзоре публикаций, включенных в исследовательскую матрицу проекта, и дополнительно верифицированных современных работ 2023–2025 гг. Отбор для настоящего анализа осуществлялся по трем критериям: рассмотрение этнической или национальной идентичности как изменяемой конструкции; анализ механизмов включения и исключения; возможность применения концептуальных положений к эмпирическому исследованию границ принадлежности. Сопоставлялись российские исследования идентичности и зарубежные работы в рамках теории социальных и символических границ». Базовым теоретическим основанием служит различение символических и социальных границ, предложенное М. Ламонт и В. Мольнар [5].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Современная российская литература усиливает представление об идентичности как о сложной конфигурации компонентов. И.М. Кузнецов на данных общероссийского исследования 2024 г. показывает, что высокий общий уровень российской идентичности может сочетаться с неодинаковой сформированностью ее отдельных элементов [1]. С.В. Рыжова связывает устойчивость российской идентичности с ценностными основаниями и показывает их изменение в условиях внешних вызовов [2]. В.А. Федотова, анализируя гражданскую и этническую идентичности, фиксирует роль ценностей в их формировании [3]. Качественное исследование Е.Д. Васильевой, А.В. Трифионовой и Н.М. Лебедевой, в свою очередь, демонстрирует возможность ситуативного усиления идентификации, дистанцирования и переоценки групповой принадлежности [4]. В совокупности эти работы показывают ограниченность трактовки идентичности как единственного устойчивого показателя.

В зарубежных исследованиях акцент переносится непосредственно на процессы воспроизводства и формирования границ. А. Карими и Р. Уилкс предлагают модель, в которой включение в более широкую категорию зависит не только от поведения и межгруппового взаимодействия индивидов, но и от расширения или сужения символической границы со стороны группы большинства [6]. А. Мийич и М. Парцер показывают, как национальная принадлежность поддерживается через негативную классификацию «успешного другого», претендующего на позицию, воспринимаемую частью сообщества как принадлежащую «своим» [7]. В совокупности эти исследования показывают, что символическая граница является результатом социального признания и может пересматриваться в зависимости от контекста взаимодействия.

Сравнительные исследования также показывают, что этническая и общенациональная принадлежность не образуют универсальной модели «нулевой суммы». На материалах молодежи этнических меньшинств Китая Н. Ло, Л. Ван и Т. Гуань установили положительную связь этнической и национальной идентификации, опосредованную межгрупповой ориентацией [8]. Для российского материала это усиливает необходимость эмпирически исследовать не только термин самоидентификации, но и соотношение этнических, гражданских и культурных критериев, вкладываемых социальными акторами в признание принадлежности.

На этой основе границы «русскости» предлагается анализировать в трех взаимосвязанных измерениях. Первое – содержание идентичности: язык, культура, происхождение, историческая память, территория, гражданская принадлежность и нормативные представления. Второе – режим символической границы: какие признаки считаются обязательными, достаточными или факультативными для признания человека русским. Именно здесь фиксируются возможности расширения, сужения или размывания категории. Третье – механизмы воспроизводства: семейная передача, образование, медиакommunikation, локальные сообщества, публичные дискурсы и повседневные взаимодействия. Такая схема позволяет различать внешне одинаковую самоидентификацию, основанную на принципиально разных моделях принадлежности.

ВЫВОДЫ

Современная литература позволяет рассматривать «русскость» не как фиксированный перечень характеристик, а как систему изменяемых критериев признания принадлежности. Аналитическим объектом в этом случае становится символическая граница: ее содержание, степень проницаемости и социальные механизмы воспроизводства. Предлагаемая трехкомпонентная схема создает возможность эмпирически сопоставлять поколенческие и региональные модели «русскости» и выявлять, какие признаки сохраняют статус ядра, а какие становятся контекстными критериями включения или исключения.

Исследование выполнено при финансовой поддержке Российского научного фонда и Кубанского научного фонда, проект № 26-28-20274 «Границы русскости: поколенческое восприятие и региональные практики идентичности в Краснодарском крае».

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кузнецов И.М. Многокомпонентный профиль российской идентичности в социологическом контексте // Мир России. — 2025. — Т. 34, № 3. — С. 6–27. DOI: 10.17323/1811-038X-2025-34-3-6-27.
- [2] Рыжова С.В. Ценностные опоры российской идентичности в условиях внешних вызовов // Социологические исследования. — 2024. — № 9. — С. 56–66. DOI: 10.31857/S0132162524090053.
- [3] Федотова В.А. Гражданская и этническая идентичность россиян: роль ценностей в их формировании // Национальный психологический журнал. — 2024. — Т. 47, № 1. — С. 131–149. DOI: 10.11621/LPJ-24-06.
- [4] Васильева Е.Д., Трифонова А.В., Лебедева Н.М. Современный кризис этнической и гражданской идентичности и стратегии совладания с ним // Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика. — 2024. — Т. 21, № 2. — С. 532–555. DOI: 10.22363/2313-1683-2024-21-2-532-555.
- [5] Lamont M., Molnár V. The Study of Boundaries in the Social Sciences // Annual Review of Sociology. — 2002. — Vol. 28. — P. 167–195.

- [6] Karimi A., Wilkes R. Assimilated or the Boundary of Whiteness Expanded? A Boundary Model of Group Belonging // The British Journal of Sociology. — 2023. — Vol. 74, No. 2. — P. 189–204. DOI: 10.1111/1468-4446.12994.
- [7] Mijić A., Parzer M. Symbolic Boundaries and the Negative Classifications of the “Successful Other” at the Intersection of Ethnicity, Religion, Gender, and Refugeeess // European Journal of Cultural and Political Sociology. — 2024. — Vol. 11, No. 4. — P. 558–584. DOI: 10.1080/23254823.2024.2335164.
- [8] Luo N., Wang L., Guan T. Ethnic and National Identification of Minority Youth in China: The Mediating Role of Intergroup Orientation // PLOS ONE. — 2024. — Vol. 19, No. 6. — e0305169. DOI: 10.1371/journal.pone.0305169.

ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ: СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ, ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ РИСКИ

¹Жапарова Лайла Бекзатхановна, старший преподаватель
e-mail: laila.zhaparova@iuth.edu.kz; телефон: +7(708)9656063

²Абиев Бахытжан Мырзахметович, старший преподаватель

³Боханова Айгуль Серикбаевна, доцент, PhD

^{1,2,3}Международный Университет Туризма и Гостеприимства
г.Туркестан, Республика Казахстан

***Аннотация.** В статье рассматривается применение цифровых технологий в преподавании русского языка студентам первого курса вуза. На основе многолетнего педагогического опыта автора прослеживается изменение используемых средств обучения: от мультимедийных презентаций, электронных учебных материалов и онлайн-тестирования до инструментов генеративного искусственного интеллекта.*

Особое внимание уделяется профессионально ориентированному обучению студентов сферы туризма и гостеприимства. Приводятся примеры заданий, направленных на развитие устной и письменной речи и моделирование ситуаций будущей профессиональной деятельности. Наряду с возможностями цифровых средств рассматриваются риски некритичного использования искусственного интеллекта и снижения самостоятельности студентов. Делается вывод о необходимости сочетания цифровых и традиционных методов при сохранении ведущей роли преподавателя.

***Ключевые слова:** русский язык, высшее образование, цифровые технологии, искусственный интеллект, профессионально ориентированное обучение, туризм и гостеприимство, коммуникативная компетенция.*

***Annotatsiya.** Maqolada oliy ta'lim muassasasining birinchi bosqich talabalariga rus tilini o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi. Muallifning ko'p yillik pedagogik tajribasi asosida ta'lim vositalarining multimedia taqdimotlari, elektron o'quv materiallari va onlayn testlardan tortib generativ sun'iy intellekt vositalarigacha bo'lgan rivojlanishi yoritiladi. Turizm va mehmondo'stlik sohasi talabarlari uchun kasbiy yo'naltirilgan ta'limga alohida e'tibor qaratiladi. Og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish hamda kelajakdagi kasbiy mulotot vaziyatlarini modellashtirishga qaratilgan topshiriqlar misollari keltiriladi. Raqamli vositalarning imkoniyatlari bilan bir qatorda sun'iy intellektidan tanqidiy yondashuvsiz foydalanish va talabalarining mustaqilligi pasayishi bilan bog'liq pedagogik xavflar ham tahlil qilinadi.*

***Kalit so'zlar:** rus tili, oliy ta'lim, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, kasbiy yo'naltirilgan ta'lim, turizm va mehmondo'stlik, kommunikativ kompetensiya.*

Abstract. *The article examines the use of digital technologies in teaching Russian to first-year university students. Drawing on the author's extensive teaching experience, it traces the development of instructional tools from multimedia presentations, electronic learning materials and online testing to generative artificial intelligence. Special attention is paid to professionally oriented language learning for students in tourism and hospitality. The paper offers examples of tasks aimed at developing oral and written communication and modelling future professional situations. Alongside the opportunities provided by digital tools, the article discusses pedagogical risks related to uncritical use of artificial intelligence and reduced learner independence. It concludes that digital and traditional methods should be combined while preserving the leading role of the teacher.*

Keywords: *Russian language, higher education, digital technologies, artificial intelligence, professionally oriented learning, tourism and hospitality, communicative competence.*

ВВЕДЕНИЕ

За годы преподавания русского языка мне довелось наблюдать, как меняются не только программы и содержание дисциплины, но и сама организация учебной работы. Если раньше основными средствами преподавателя были учебник, доска и подготовленный к занятию раздаточный материал, то сегодня значительная часть работы преподавателя и студента связана с цифровой средой.

Эти изменения происходили постепенно. Сначала в аудиторию вошли мультимедийные презентации, затем электронные учебники и образовательные ресурсы, онлайн-тестирование и различные формы дистанционной работы. Сегодня преподавателю приходится осваивать еще один инструмент - генеративный искусственный интеллект.

При этом многолетняя практика убеждает: наличие современной технологии само по себе не делает занятие эффективным. Важнее другое - какую учебную задачу мы решаем с ее помощью и что в результате делает сам студент.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В работе со студентами первого курса цифровые средства удобны прежде всего при закреплении материала и организации самостоятельной работы. После изучения лексической или грамматической темы студент может выполнить электронное задание, сразу увидеть результат, определить свои ошибки и повторить материал. Презентации позволяют соединить текстовую, визуальную и речевую информацию, а электронные материалы дают возможность вернуться к пройденной теме вне аудитории.

Однако преподавание русского языка в профильном вузе требует учитывать будущую специальность студентов. Для обучающихся Международного университета туризма и гостеприимства русский язык является не только учебной дисциплиной, но и одним из средств будущего профессионального общения. Поэтому часть языковых заданий целесообразно связывать с ситуациями, с которыми выпускник действительно может столкнуться в работе.

При изучении диалогической речи, например, можно смоделировать разговор администратора гостиницы с гостем: приветствие, уточнение бронирования, объяснение условий проживания, ответ на просьбу клиента. Более сложный вариант - работа с жалобой гостя. Здесь студенту необходимо не просто построить грамматически правильную фразу, но и выбрать корректную форму обращения, сохранить профессиональный тон и предложить решение проблемы.

Письменные задания также можно приблизить к будущей профессии: подготовить ответ клиенту гостиницы или туристической компании, написать информационное

сообщение, составить краткое описание туристического маршрута. Особый материал для работы дает сам Туркестан. Студентам можно предложить представить одну из достопримечательностей города для русскоязычного туриста, составить небольшой маршрут или провести импровизированную экскурсию. В таком задании одновременно работают лексика, грамматика, построение связного высказывания и навыки профессионального общения.

Именно в подготовке подобных заданий цифровые инструменты могут заметно расширить возможности преподавателя. Современные исследования показывают, что мультимедийные ресурсы, онлайн-платформы и средства искусственного интеллекта уже используются на практических занятиях по русскому языку и могут применяться для формирования языковой, коммуникативной и профессионально ориентированной компетенций [1].

Отдельного внимания сегодня требует генеративный искусственный интеллект. Исследователи в области методики преподавания русского языка рассматривают чат-боты и генеративные модели как дополнительные инструменты языковой практики, самостоятельной работы и индивидуализации обучения [2].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

На занятии искусственный интеллект можно использовать по-разному. Например, преподаватель задает системе ситуацию: гость гостиницы недоволен предоставленным номером и обращается к администратору. Полученный диалог не обязательно принимать как готовый образец. Наоборот, интереснее предложить студентам его проверить: найти стилистически неудачные выражения, определить, достаточно ли вежливо отвечает администратор, заменить отдельные реплики и предложить собственное продолжение разговора.

В этом случае меняется сам характер задания. Студент уже не просто получает готовый текст от искусственного интеллекта, а анализирует его, сравнивает варианты и аргументирует свой выбор.

Еще один вариант - работа над письменной речью. Студент сначала самостоятельно составляет, например, ответ на жалобу клиента. После этого можно сравнить его текст с вариантом, предложенным искусственным интеллектом, и обсудить различия. Какой текст точнее? Где выдержан официальный стиль? Нет ли лишних или неуместных фраз? Что стоит изменить? Подобный подход согласуется с исследованиями, в которых предлагается сочетать самостоятельную работу обучающегося с ИИ и последующее обсуждение полученного результата с преподавателем и другими студентами [2].

Искусственный интеллект удобен и для подготовки разноуровневых заданий. На основе одного текста преподаватель может получить несколько вариантов упражнений различной сложности. Это экономит время на первоначальной подготовке материала. Однако готовое задание необходимо проверить: соответствует ли оно изучаемой теме, уровню студентов и нормам русского языка. В этом и проходит важная граница между использованием технологии преподавателем и простой передачей ей педагогической работы.

Исследования цифровых средств при обучении русскому языку для специальных целей также показывают ценность профессионально ориентированных заданий и сочетания цифровых инструментов с другими формами учебной работы [3].

При всех преимуществах цифровизации нельзя не видеть возникающих проблем. Сегодня студент может за несколько секунд получить готовое эссе, перевод, ответ на вопрос или выполненное упражнение. Внешне такая работа может выглядеть вполне убедительно. Но преподавателю важно понимать, способен ли сам студент построить аналогичное высказывание. Если готовый ответ постоянно заменяет самостоятельную работу, технология начинает мешать той цели, ради которой она используется.

Есть и другая проблема: ответ искусственного интеллекта не всегда является безошибочным. Он может содержать неточность, неудачную формулировку или не учитывать контекст конкретной ситуации. Поэтому, на мой взгляд, запрещать студенту пользоваться искусственным интеллектом недостаточно. Гораздо важнее научить его проверять полученный результат и отвечать за окончательный вариант своей работы.

Например, студенту можно дать задание найти ошибки или спорные места в ответе искусственного интеллекта; сравнить два предложенных варианта; объяснить, почему одна формулировка лучше другой; исправить диалог с учетом норм профессионального общения. Тогда цифровой инструмент становится не источником готового ответа, а материалом для анализа.

В рекомендациях UNESCO по использованию генеративного искусственного интеллекта в образовании подчеркивается необходимость человекоцентричного подхода, при котором технологии должны поддерживать возможности человека, а не подменять его деятельность [4]. Для преподавателя это особенно существенно.

ВЫВОДЫ

Какими бы совершенными ни становились цифровые инструменты, живое общение на занятии сохраняет свое значение. Преподаватель видит реакцию аудитории, замечает затруднение, может задать дополнительный вопрос или изменить объяснение. Он знает возможности конкретной группы и понимает, когда студенту нужна подсказка, а когда необходимо дать ему возможность самостоятельно найти решение.

За десятилетия преподавательской работы инструменты действительно изменились очень сильно. Но основная задача преподавателя русского языка, на мой взгляд, изменилась гораздо меньше: научить студента понимать чужую речь, самостоятельно формулировать мысль, аргументировать свою позицию и пользоваться языком в реальном общении.

Поэтому вопрос сегодня заключается не в том, использовать или не использовать цифровые технологии. Они уже стали частью образовательной среды. Важнее определить их место в конкретном занятии. Цифровые ресурсы удобны для самостоятельной работы и контроля, мультимедийные средства помогают сделать материал нагляднее, а генеративный искусственный интеллект дает дополнительные возможности для создания и анализа языковых ситуаций.

В профессионально ориентированном обучении студентов сферы туризма и гостеприимства эти возможности особенно интересны, поскольку позволяют моделировать реальные ситуации будущей работы. Однако технология остается средством, а не целью обучения. Решение о том, когда и как ее применять, по-прежнему принимает преподаватель.

Разумное сочетание педагогического опыта и новых цифровых возможностей представляется наиболее продуктивным направлением развития преподавания русского языка в современной высшей школе.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

[1] Бимурзина А. А., Темирова У. А., Арынбаева Р. А. Использование цифровых технологий и искусственного интеллекта в обучении студентов русскому языку на практических занятиях в вузе // Научный журнал «Auezov University». 2026. № 2. DOI: 10.54251/2522-4026.2026.2.7au.

[2] Сысоев П. В., Филатов Е. М. Технологии искусственного интеллекта в обучении русскому языку как иностранному // Русистика. 2024. Т. 22. № 2. С. 300-317. DOI: 10.22363/2618-8163-2024-22-2-300-317.

[3] Павловская Е. А. Использование цифровых технологий в практике преподавания русского языка как иностранного на подготовительном факультете в российском вузе //

КЛЮЧЕВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ РУССКОЙ НОВЕЛЛЫ В РАМКАХ РАДИКАЛЬНОГО МИНИМАЛИЗМА

Аннаева Лола Расуловна, старший преподаватель

НОО Университет экономики и педагогики, г.Карши, Республика Узбекистан

e-mail -lola.annayeva@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются основные признаки русской новеллы в контексте радикального минимализма. Анализируются сюжетная редукция, фрагментарность, имплицитность, ограниченность системы персонажей, функциональная роль художественной детали и открытого финала. Радикальный минимализм трактуется как принцип предельного сокращения художественных средств при одновременном повышении смысловой плотности текста. Делается вывод о том, что минимализм не разрушает жанровую структуру новеллы, а усиливает свойственную ей концентрацию события и смысла.

Ключевые слова: русская новелла, радикальный минимализм, малая проза, сюжетная редукция, микроновелла, имплицитность, художественная деталь, лаконизм, открытый финал.

Annotatsiya: Maqolada rus novellasining radikal minimalizm kontekstidagi asosiy xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Syujet reduksiyasi, fragmentarlik, implitsitlik, personajlar tizimining cheklanganligi, badiiy detalning funksional roli hamda ochiq final xususiyatlari tahlil qilinadi. Radikal minimalizm badiiy vositalarni imkon qadar qisqartirish va ayni paytda matnning mazmuniy zichligini oshirish tamoyili sifatida talqin etiladi. Tadqiqot natijasida minimalizm novella janrining tuzilishini buzmasligi, aksincha, unga xos bo'lgan voqea va mazmun konsentratsiyasini yanada kuchaytirishi haqidagi xulosaga kelinadi.

Kalit so'zlar: rus novellasi, radikal minimalizm, kichik nasr, syujet reduksiyasi, mikronovella, implitsitlik, badiiy detal, lakonizm, ochiq final.

Abstract: The article examines the main features of the Russian novella in the context of radical minimalism. Particular attention is paid to plot reduction, fragmentation, implicitness, the limited system of characters, the functional role of artistic detail, and the open ending. Radical minimalism is interpreted as a principle of the utmost reduction of artistic means accompanied by an increase in the semantic density of the text. It is concluded that minimalism does not destroy the genre structure of the novella; rather, it intensifies its characteristic concentration of event and meaning.

Keywords: Russian novella, radical minimalism, short prose, plot reduction, micro-novella, implicitness, artistic detail, conciseness, open ending.

ВВЕДЕНИЕ

Малая проза традиционно характеризуется ограниченным объёмом, небольшим количеством персонажей, концентрацией вокруг одного события и высокой смысловой

насыщенностью. В современной литературе эти признаки получают дальнейшее развитие в сверхкоротких рассказах, микроновеллах и других минимальных жанровых формах.

Исследователи современной прозы отмечают усиление тенденции к сокращению сюжетного материала и возникновению различных микрожанров [1; 2; 3]. И. В. Силантьев подчёркивает активное развитие короткой прозы на рубеже XX–XXI веков и её постепенное обособление от традиционных форм рассказа и новеллы [4].

В данной статье термин «радикальный минимализм» используется для обозначения предельной художественной редукции, при которой сокращаются сюжет, описание, авторский комментарий и система персонажей, но сохраняется центральное смысловое ядро произведения.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью выявления тех элементов новеллистической поэтики, которые сохраняются и приобретают особую выразительность в условиях предельного сокращения художественного материала.

Цель исследования — определить ключевые элементы русской новеллы, наиболее ярко проявляющиеся в условиях радикального минимализма.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: определить основные признаки радикального минимализма; рассмотреть особенности сюжетной и композиционной редукции; выявить роль художественной детали и имплицитности; проанализировать специфику персонажной системы и финала минималистской новеллы.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалом исследования послужили научные работы, посвящённые теории новеллы, рассказа, малой и сверхмалой прозы, а также исследования минимализма в современной литературе [1–10]. Особое внимание уделено работам Е. А. Абашкиной, М. Н. Лебедевой, И. В. Силантьева, В. Г. Кулакова, Дж. Барта, Е. М. Мелетинского и В. П. Скобелева.

Теоретическую основу исследования составили положения о жанровой природе новеллы, специфике малой прозы и принципах художественной редукции.

В работе использованы следующие методы исследования:

- структурно-композиционный метод — для анализа организации сюжета и композиции минималистской новеллы;
- жанровый метод — для определения соотношения традиционных признаков новеллы и принципов радикального минимализма;
- сравнительно-типологический метод — для выявления общих закономерностей в традиционной и минималистской малой прозе;
- семантико-стилистический метод — для анализа художественной детали, лаконизма и имплицитности;
- нарратологический подход — для рассмотрения способов организации повествования, роли персонажа и взаимодействия текста с читателем.

Радикальный минимализм рассматривается не только как количественное сокращение объёма произведения, но и как системный принцип организации художественного текста, предполагающий уменьшение количества изобразительных средств при одновременном повышении смысловой нагрузки каждого сохранённого элемента.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Минимализм нельзя отождествлять исключительно с малым объёмом произведения. Его сущность заключается в сознательной экономии художественных средств. В. Г. Кулаков рассматривает минимализм как особую эстетическую стратегию, ориентированную на «малое», лаконичное и принципиально редуцированное художественное высказывание [5].

Дж. Барт связывает литературный минимализм с сокращением лексики, синтаксиса, экспозиции, количества персонажей, действия и сюжета [6]. Следовательно, минимализм действует одновременно на нескольких уровнях художественной структуры.

В новелле можно выделить следующие виды редукции:

- сюжетную — сокращение количества событий;
- композиционную — устранение отдельных элементов традиционной сюжетной схемы;
- персонажную — уменьшение количества действующих лиц;
- описательную — отказ от развёрнутых портретов, пейзажей и интерьеров;
- психологическую — замена прямой характеристики подтекстом;
- речевую — сокращение авторских комментариев и пояснений.

Таким образом, радикальный минимализм представляет собой не просто краткость, а системное сокращение художественного материала.

Одним из важнейших признаков минималистской новеллы становится концентрация вокруг одного события или даже одного фрагмента события. М. Н. Лебедева связывает развитие сверхкраткой прозы с процессом сюжетной редукции, при котором отдельные элементы традиционной композиции могут быть устранены [2].

Вместо полной схемы:

экспозиция → завязка → развитие действия → кульминация → развязка

в минималистской новелле нередко возникает сокращённая модель:

ситуация → перелом → результат.

Некоторые промежуточные события вообще не изображаются. Читатель должен самостоятельно реконструировать причинно-следственные связи. Поэтому минимализм строится на важном принципе: сокращение текста не означает сокращения художественного смысла. Е. А. Абашкина, исследуя сверхмалую прозу, отмечает возможность сохранения законченного художественного конфликта даже в предельно кратком тексте [1].

Фрагментарность становится ещё одним характерным признаком радикального минимализма. Отдельный эпизод способен представлять целую историю, а одна деталь — заменять развёрнутое описание.

В традиционной новелле деталь является важным средством создания художественного образа. В минималистской прозе её роль значительно возрастает. Один предмет, жест или элемент внешности может одновременно выполнять:

- сюжетную функцию;
- психологическую функцию;
- символическую функцию;
- характерологическую функцию.

Особенно ярко принцип смысловой концентрации художественной детали проявился в русской классической малой прозе. В исследованиях жанра рассказа подчёркивается особая роль лаконизма, ограниченного событийного пространства и высокой функциональной нагрузки отдельных элементов текста [7; 8].

Именно поэтому традиции русской классической новеллы можно рассматривать как одну из предпосылок последующего развития минималистской поэтики.

Радикальный минимализм значительно повышает роль подтекста. Автор сообщает только часть информации, оставляя многое за пределами непосредственно выраженного содержания.

Имплицитность может создаваться посредством: умолчания; эллипсиса; паузы; незавершённости; отсутствия прямой психологической характеристики; пропуска причин поступка; открытого финала.

В результате возникает два уровня художественного содержания: эксплицитный и имплицитный. Чем меньше информации выражено непосредственно, тем большую роль начинает играть интерпретация читателя.

Эту закономерность можно представить следующим образом:

сокращение эксплицитного текста → повышение смысловой нагрузки детали → увеличение роли подтекста → активизация читательской интерпретации.

Поэтому минималистская новелла требует от читателя не только восприятия, но и активной реконструкции отсутствующих компонентов.

Система персонажей также подвергается значительной редукции. В сверхкратком тексте обычно отсутствует возможность дать подробную биографию героя, развёрнутый портрет или последовательное психологическое описание. Поэтому характер создаётся через небольшое количество выразительных признаков. Это могут быть одна реплика, жест, повторяющееся действие, характерная речевая конструкция, отдельная психологическая реакция. Персонаж становится максимально концентрированным образом.

Такой принцип особенно характерен для русской короткой прозы XX века, где наблюдается постепенное сокращение традиционной психологической мотивировки. В экспериментальной прозе Д. Хармса герой нередко представлен исключительно через действие, а авторские объяснения практически отсутствуют.

Минималистская персонажная модель строится по принципу:

действие → реакция → интерпретация читателя.

Особое значение в минималистской новелле приобретает финал. В условиях ограниченного объёма именно заключительная фраза может содержать главный смысловой поворот произведения. Можно выделить несколько наиболее характерных типов финала:

- парадоксальный;
- открытый;
- эллиптический;
- неожиданный;
- ретроспективный.

Открытый финал особенно характерен для минималистской поэтики. Автор прекращает повествование до полного разрешения конфликта, передавая функцию завершения самому читателю. В этом проявляется важное отличие радикального минимализма от традиционного повествования: финал не обязательно завершает смысл, а может, напротив, расширять пространство интерпретации.

Ключевые признаки можно представить в следующем виде:

Элемент	Особенность радикального минимализма
Сюжет	Предельно редуцированный
Событие	Одно событие или его фрагмент
Персонажи	Минимальное количество
Описание	Заменяется отдельной деталью
Психологизм	Преимущественно имплицитный
Авторский комментарий	Максимально сокращён
Подтекст	Выполняет структурообразующую функцию
Композиция	Фрагментарная, эллиптическая
Финал	Открытый или парадоксальный
Читатель	Активно реконструирует смысл

Проведённый анализ показывает, что радикальный минимализм не уничтожает традиционные элементы новеллы, а изменяет соотношение между ними. При сокращении объёма текста возрастает функциональная нагрузка каждого отдельного элемента — события, детали, реплики, композиционного перехода или финальной фразы.

Таким образом, между традиционной новеллистической поэтикой и минималистской прозой прослеживается не столько разрыв, сколько структурная преемственность. Ограниченный объём, концентрация действия, немногочисленность персонажей и смысловая

насыщенность, характерные для малой прозы, в условиях радикального минимализма получают предельное выражение.

ВЫВОДЫ

Радикальный минимализм представляет собой особую форму развития принципов, изначально присущих русской новелле и рассказу. Малый объём, концентрация вокруг одного события, ограниченная система персонажей и высокая смысловая насыщенность получают в минималистской прозе предельное выражение. Основными элементами такой поэтики являются сюжетная редукция, фрагментарность, лаконичность, функциональная художественная деталь, имплицитный психологизм и открытый финал.

Минималистская новелла сокращает непосредственно выражённую информацию, но одновременно увеличивает значение подтекста. Поэтому её художественная специфика определяется не только тем, что автор сообщает, но и тем, что он сознательно оставляет невысказанным. В результате читатель становится активным участником формирования художественного смысла, поскольку вынужден реконструировать пропущенные события, мотивы и причинно-следственные связи.

Таким образом, радикальный минимализм можно определить как предельную концентрацию новеллистической формы, при которой сокращение непосредственно представленного художественного материала сопровождается увеличением смысловой нагрузки каждого сохранённого элемента текста. Минималистская поэтика не разрушает жанровую природу новеллы, а актуализирует и усиливает её исходные свойства — событийную концентрацию, лаконизм, смысловую плотность и значимость финального структурного элемента.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Абашкина Е. А. Проблема «сверхмалой» прозы // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2013. Т. 15. № 2 (2). С. 417–420.
- [2] Лебедева М. Н. О причинах сюжетной редукции в сверхкратких рассказах // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Филология. 2015. № 3. С. 308–312.
- [3] Лебедева М. Н. Микрожанры современной прозы: дис. ... канд. филол. наук. Тверь, 2016. 186 с.
- [4] Силантьев И. В. Циклизация короткой прозы в современной русской литературе // Критика и семиотика. 2024. № 2. С. 405–415.
- [5] Кулаков В. Г. Минимализм: стратегия и тактика // Новое литературное обозрение. 1997. № 23. С. 258–261.
- [6] Barth J. A Few Words About Minimalism // Weber Studies. 1987. Vol. 4. No. 2.
- [7] Мелетинский Е. М. Историческая поэтика новеллы. М.: Наука, 1990. 279 с.
- [8] Скобелев В. П. Поэтика рассказа. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1982. 155 с.
- [9] Гречнев В. Я. Русский рассказ конца XIX–XX века: проблематика и поэтика жанра. Л.: Наука, 1979. 208 с.
- [10] Калениченко О. Н. Судьбы малых жанров в русской литературе конца XIX — начала XX века. Волгоград: Перемена, 2000. 240 с.

ПРОБЛЕМА ПАМЯТИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРАВДЫ В РОМАНЕ ДЖОРДЖА ОРУЭЛЛА «1984»

**Сафарова Зульфия Каримовна, старший преподаватель
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан**

Аннотация: в статье рассматривается проблема памяти и исторической правды в романе Джорджа Оруэлла «1984» как один из ключевых аспектов художественной концепции произведения. Особое внимание уделяется механизмам трансформации прошлого в тоталитарном обществе Океании, деятельности Министерства правды, феномену «двоемыслия», соотношению индивидуальной и коллективной памяти. Анализируется образ Уинстона Смита как носителя личной памяти, вступающей в конфликт с официальной версией истории.

Ключевые слова: Джордж Оруэлл, «1984», память, историческая правда, историческое сознание, тоталитаризм, Уинстон Смит, Министерство правды, двоемыслие, фальсификация истории, коллективная память, индивидуальная память, власть.

Annotatsiya: maqolada Jorj Oruellning “1984” romanida xotira va tarixiy haqiqat muammosi asarning badiiy konsepsiyasini belgilovchi asosiy jihatlardan biri sifatida ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor Okeaniyaning totalitar jamiyatida o‘tmishni o‘zgartirish mexanizmlari, Haqiqat vazirligi faoliyati, “ikkiyoqlama fikrlash” fenomeni, shuningdek, individual va jamoaviy xotira o‘rtasidagi munosabatlarni tahlil qilishga qaratiladi. Uinston Smit obrazi tarixning rasmiy talqini bilan ziddiyatga kirishuvchi shaxsiy xotira sohibi sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Jorj Oruell, “1984”, xotira, tarixiy haqiqat, tarixiy ong, totalitarizm, Uinston Smit, Haqiqat vazirligi, ikkiyoqlama fikrlash, tarixni soxtalashtirish, jamoaviy xotira, individual xotira, hokimiyat.

Abstract: the article examines the problem of memory and historical truth in George Orwell’s novel 1984 as one of the key aspects of the work’s artistic conception. Particular attention is paid to the mechanisms of transforming the past in the totalitarian society of Oceania, the activities of the Ministry of Truth, the phenomenon of “doublethink,” and the relationship between individual and collective memory. The image of Winston Smith is analyzed as that of a bearer of personal memory that comes into conflict with the official version of history.

Keywords: George Orwell, 1984, memory, historical truth, historical consciousness, totalitarianism, Winston Smith, Ministry of Truth, doublethink, falsification of history, collective memory, individual memory, power.

ВВЕДЕНИЕ

Роман Джорджа Оруэлла «1984», опубликованный в 1949 году, занимает особое место в литературе XX века. Созданное писателем антиутопическое пространство представляет собой не просто модель государства с предельно жёсткой политической системой. Оруэлл исследует более сложный процесс — превращение власти над обществом во власть над человеческим сознанием. Уинстон Смит работает в Министерстве правды, где занимается исправлением документов и газетных материалов таким образом, чтобы зафиксированное прошлое постоянно соответствовало текущей позиции Партии.

Именно поэтому одной из центральных проблем романа становится проблема памяти. Политическая система Океании стремится контролировать не только поступки и высказывания человека, но также его представления о том, что происходило вчера, год или десятилетие назад. История в таком обществе перестаёт быть относительно устойчивым пространством коллективного опыта и превращается в постоянно редактируемый текст.

В этом отношении художественная концепция Оруэлла выходит далеко за пределы изображения политической диктатуры. Перед читателем ставится фундаментальный вопрос:

может ли человек сохранить представление об истине, если уничтожены материальные свидетельства прошлого, а его собственная память постоянно объявляется ошибочной?

Актуальность данной проблемы определяется тем, что Оруэлл связывает свободу личности не только со свободой действия или слова, но и с возможностью человека самостоятельно устанавливать связь между прошлым и настоящим. Современные исследователи философских аспектов творчества писателя также отмечают принципиальное значение соотношения памяти, истины и истории для понимания романа «1984».

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Уинстон Смит с первых страниц романа предстаёт человеком, который испытывает глубокое недоверие к окружающей его реальности. Однако источник этого недоверия находится не столько во внешнем мире, сколько в памяти героя. Он ощущает несоответствие между тем, что сообщает Партия, и теми разрозненными фрагментами прошлого, которые сохранились в его сознании.

Память Уинстона несовершенна. Она фрагментарна, эмоциональна и нередко лишена точной хронологии. Герой не способен восстановить прошлое во всей полноте. Однако именно эта неполнота приобретает важное художественное значение. Оруэлл сознательно не превращает Уинстона в обладателя абсолютной истины. Его память уязвима, но даже слабого внутреннего ощущения того, что «раньше было иначе», оказывается достаточно для возникновения сомнения [5].

Таким образом, конфликт между человеком и Партией начинается не с политического действия, а с несовпадения двух вариантов прошлого.

Официальная история утверждает одно, индивидуальная память сохраняет другое. В этом противоречии зарождается внутренняя свобода героя.

Пока человек способен сравнивать настоящее с собственным опытом, власть не может полностью контролировать его сознание. Поэтому память в романе выполняет значительно более сложную функцию, чем простое сохранение информации. Она обеспечивает непрерывность личности.

Человек существует как самостоятельное «я» в том числе потому, что способен сказать: «Я помню».

Уничтожение памяти, следовательно, означает разрушение не только знания о прошлом, но и самой личностной идентичности.

Особое значение в раскрытии данной проблемы имеет образ Министерства правды. Само его название построено на принципе смыслового перевёртывания. Учреждение, формально связанное с сохранением и распространением истины, фактически занимается систематическим производством лжи.

Уинстон работает в отделе документации и исправляет старые публикации в соответствии с изменившимися политическими обстоятельствами. Если прогноз Партии оказался неверным, документ корректируется. Если определённый человек объявлен врагом, свидетельства его прежнего существования могут исчезнуть. Если изменился политический союзник или противник, соответствующим образом меняется и описание предыдущих событий.

Следовательно, прошлое в Океании не просто интерпретируется заново. Оно производится заново.

В этом заключается принципиальное различие между обычной исторической интерпретацией и системой, изображённой Оруэллом. Любое общество переосмысливает собственную историю, поскольку новые поколения задают прошлому новые вопросы. Однако в Океании отсутствует сама возможность существования нескольких интерпретаций. Партия уничтожает первоначальные документы и тем самым устраняет основу для проверки официального повествования.

Особенно символичен в этом отношении образ так называемой «дыры памяти» — механизма уничтожения документов. Бумага, содержащая неудобную информацию, исчезает физически. Вместе с документом исчезает возможность доказательства.

Так возникает своеобразная формула тоталитарной историографии: *изменение документа → уничтожение первоначального свидетельства → утверждение новой версии → превращение новой версии в единственно возможное прошлое.*

Фальсификация становится особенно эффективной потому, что не воспринимается как исключительное событие. Она превращена в повседневную бюрократическую операцию.

В этом проявляется одна из наиболее сильных сторон художественного решения Оруэлла: историческая ложь создаётся не только политическими лидерами. Она производится тысячами обычных служащих, выполняющих профессиональные обязанности [6].

Сам Уинстон является одновременно противником системы и её функциональным элементом.

Центральный парадокс романа заключается в том, что Партии недостаточно заставить человека публично повторять ложь. Для достижения абсолютной власти необходимо, чтобы человек перестал воспринимать её как ложь.

Именно здесь проблема исторической памяти непосредственно соединяется с проблемой власти.

Логика Партии строится на принципе контроля настоящего как основания для контроля прошлого. Знаменитая партийная формула о связи власти над прошлым, настоящим и будущим выражает не просто пропагандистский лозунг, а фундаментальный принцип существования Океании. Материалы Orwell Foundation также выделяют эту формулу как один из центральных вопросов романа о взаимоотношении истины и власти. Контроль над прошлым необходим Партии по нескольким причинам.

Во-первых, он создаёт представление о её непогрешимости. Если старые прогнозы можно исправить, Партия никогда не ошибалась.

Во-вторых, исчезает возможность исторического сравнения. Человек не способен определить, стал ли он жить лучше или хуже, если не существует достоверных сведений о прежней жизни.

В-третьих, контролируемое прошлое позволяет постоянно изменять политическую картину мира. Враг может стать союзником, союзник — врагом, однако официальная история будет утверждать, что существующее положение вещей сохранилось всегда.

В результате история перестаёт объяснять настоящее. Напротив, настоящее начинает определять, каким должно быть прошлое.

Это принципиальная инверсия нормального исторического сознания.

Особенно важным в романе становится противопоставление индивидуальной и коллективной памяти.

Уинстон пытается восстановить прошлое не только посредством собственных воспоминаний. Он ищет подтверждение среди людей старшего поколения, пытается обнаружить материальные следы прежнего мира, интересуется старыми предметами. Отсюда особое значение приобретает антикварная лавка мистера Чаррингтона.

Старинные вещи воспринимаются Уинстоном как своеобразные материальные носители памяти. Они существуют независимо от официальной идеологии и напоминают о времени, когда современного политического порядка ещё не существовало.

Особенно символично стеклянное пресс-папье с кораллом. На первый взгляд это бесполезная вещь. Однако именно её бесполезность делает предмет значимым. Он не включён в систему прагматических отношений Океании и принадлежит иному времени. Для Уинстона предмет становится своеобразной моделью утраченного мира — хрупкого пространства, внутри которого ещё возможно существование частной жизни.

Когда этот мир разрушается, разрушается и иллюзия защищённости личной памяти[3].

Таким образом, материальная культура выполняет в романе функцию альтернативного архива. Но Партия стремится уничтожить и эту возможность.

Одним из наиболее значимых эпизодов романа становится обнаружение Уинстоном фотографии, которая подтверждает ложность официального обвинения против людей, ранее объявленных врагами государства.

Этот эпизод принципиально важен для понимания философии исторической правды у Оруэлла.

До этого момента герой располагает преимущественно воспоминаниями и подозрениями. Фотография же представляет собой материальное доказательство.

Следовательно, возникает различие между двумя уровнями истины: субъективной уверенностью и документально подтверждаемым фактом.

Именно существования факта больше всего боится тоталитарная система.

Пока можно утверждать, что память человека ошибочна, официальная версия сохраняет преимущество. Но документ способен разрушить монополию власти на описание прошлого.

Однако Уинстон уничтожает фотографию. В этом эпизоде заключена глубокая трагическая ирония: человек, ищущий истину, сам оказывается участником уничтожения доказательства этой истины. Бюрократический механизм сильнее индивидуального желания сопротивляться. Тем самым Оруэлл показывает, насколько сложно сохранить историческую правду, когда уничтожение свидетельств институционализировано.

Физического уничтожения документов Партии недостаточно. Необходимо изменить сам способ человеческого мышления. Эту функцию выполняет двоемыслие. Двоемыслие предполагает способность одновременно принимать противоречащие друг другу утверждения и не осознавать их несовместимость. Человек должен помнить факт тогда, когда он необходим системе, забывать его после изменения политической линии, а затем искренне считать новую версию единственно существовавшей.

Таким образом, двоемыслие представляет собой технологию управления памятью. В системе двоемыслия сам вопрос об истине устраняется. Именно поэтому историческая фальсификация в романе значительно страшнее обыкновенной политической лжи. Ложь предполагает, что говорящий знает правду, но намеренно скрывает её. Двоемыслие уничтожает само различие между правдой и ложью.

В результате Партия стремится создать человека, который не просто повторяет официальную версию прошлого, но неспособен представить возможность существования иной версии.

Сопротивление Уинстона начинается с попытки сохранить собственную версию реальности. Поэтому чрезвычайно важным становится мотив дневника. Запись личных мыслей является преступлением не потому, что сама по себе представляет непосредственную политическую угрозу государству. Опасность дневника заключается в другом: письменная фиксация превращает мимолётную мысль в свидетельство.

Уинстон создаёт собственный архив. Если Министерство правды непрерывно переписывает коллективную историю, дневник фиксирует индивидуальную историю.

Так возникает важная композиционная оппозиция:

<i>Министерство</i>	<i>правды</i>	—	<i>дневник;</i>
<i>официальный</i>	<i>архив</i>	—	<i>личная</i>
<i>коллективная</i>	<i>ложь</i>	—	<i>индивидуальное</i>
<i>переписывание</i>	<i>— фиксация.</i>		<i>свидетельство;</i>

Именно поэтому письмо становится формой сопротивления. Записывая собственные мысли, Уинстон пытается восстановить связь времён. Его дневник фактически адресован будущему — неизвестному читателю, который, возможно, будет способен понять смысл происходящего.

Тем самым память приобретает коммуникативную функцию. Человек сохраняет прошлое не только для себя, но и для другого человека.

Особое место в структуре памяти Уинстона занимают воспоминания о матери и сестре. В отличие от политической истории, эти воспоминания эмоциональны. Они связаны с чувством утраты, вины и любви. Через них Оруэлл показывает существование такого человеческого опыта, который трудно полностью перевести на язык государственной идеологии.

Память о матери возвращает Уинстону представление о мире, в котором отношения между людьми основывались не исключительно на политической лояльности. Любовь, жертвенность, привязанность, семейная ответственность принадлежат другой системе ценностей.

Поэтому уничтожение семейной памяти также является политической задачей Партии. Тоталитарная система стремится сделать государство единственным объектом эмоциональной преданности. Семья допускается лишь постольку, поскольку способствует воспроизводству новых членов общества. Даже дети превращаются в потенциальных наблюдателей за родителями.

Следовательно, личная память опасна не только потому, что содержит факты. Она сохраняет альтернативную систему ценностей. Наиболее радикальное столкновение различных представлений об истине происходит во время допросов Уинстона. О'Брайен стремится добиться от героя не простого признания политической вины. Его задача заключается в разрушении способности Уинстона самостоятельно определять истинность происходящего.

Именно поэтому знаменитый эпизод, связанный с арифметическим утверждением о двух и двух, имеет фундаментальное значение. Речь идёт не об арифметике. Речь идёт о существовании объективной реальности. Если власть способна заставить человека не только произнести требуемый ответ, но и внутренне принять его, исчезает последняя граница между внешним принуждением и внутренним сознанием.

О'Брайен стремится доказать Уинстону, что истина не существует независимо от власти. Уинстон, напротив, пытается сохранить убеждение в существовании факта вне политической интерпретации. Поэтому конфликт героя и О'Брайена можно представить как столкновение двух концепций истины: *истина как объективная реальность и истина как продукт власти*.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Финал романа показывает, что физическое подчинение человека является лишь промежуточной задачей тоталитарной власти. Партия стремится добиться внутренней капитуляции. Уинстон должен отказаться не только от политического сопротивления, но и от собственного прошлого, собственных чувств, собственной логики.

Поэтому настоящая трагедия героя заключается не в аресте и даже не в физических страданиях. Она состоит в разрушении внутренней системы координат, позволявшей ему отличать подлинное от навязанного.

Пока Уинстон помнил, он сохранял определённую автономию.

Пока сомневался — сохранял способность мыслить.

Пока сравнивал — сохранял возможность сопротивления.

После разрушения этих механизмов личность становится доступной для окончательной реконструкции.

Таким образом, формулу политического господства, представленную в романе, можно выразить следующим образом: контроль информации → контроль исторического документа → контроль коллективной памяти → контроль индивидуального сознания → контроль личности.

Именно такая последовательность позволяет увидеть, что память в «1984» является не второстепенным мотивом, а одним из структурообразующих элементов произведения.

Проблема исторической правды раскрывается Оруэллом не только на уровне идей, но и посредством системы художественных средств.

Во-первых, важную роль играет **символика предметов**. Дневник, фотография, старинное пресс-папье становятся материальными знаками прошлого.

Во-вторых, используется **принцип контраста**. Официальные сообщения противопоставляются воспоминаниям Уинстона, государственная история — частной памяти, язык пропаганды — внутренней речи героя.

В-третьих, большое значение имеет **ироническая номинация государственных учреждений**. Министерство правды занимается фальсификацией, Министерство любви — репрессиями, Министерство мира связано с войной. Такое несоответствие названия и функции воспроизводит фундаментальный принцип общества, в котором слово постепенно теряет связь с объективной реальностью.

В-четвёртых, память раскрывается через **психологическую фрагментарность**. Уинстон вспоминает прошлое отдельными эпизодами, образами, ощущениями. Читатель вместе с героем пытается реконструировать реальность, но постоянно сталкивается с отсутствием достоверных ориентиров. Так художественная форма романа воспроизводит саму ситуацию кризиса исторического знания [2].

Проблему памяти в «1984» невозможно отделить от проблемы языка. Если прошлое существует в человеческом сознании, то для его осмысления необходимы слова. Следовательно, ограничение языка одновременно ограничивает возможность концептуализации прошлого.

Именно этим объясняется значение новояза. Сокращая словарный запас и устраняя понятия, способные выражать критическую мысль, Партия стремится сделать определённые формы мышления невозможными. Человек может потерять историческую память не только тогда, когда забывает события, но и тогда, когда лишается языка для их интерпретации.

В этом заключается одно из наиболее глубоких предостережений Оруэлла. Контроль языка, памяти и истории представляет собой единую систему. Если язык определяет границы выражения мысли, архив определяет доступные факты, а идеология устанавливает допустимую интерпретацию, пространство независимого мышления постепенно сокращается.

Роман «1984» нельзя сводить к прямому описанию какого-либо одного исторического режима. Его художественная сила заключается в создании универсальной модели механизмов идеологического господства. Сам Orwell Foundation характеризует произведение как сатиру на тоталитаризм и подчёркивает центральную роль Уинстона как сотрудника Министерства правды, переписывающего материалы в соответствии с актуальной версией событий.

Показательно, что проблема истины в творчестве Оруэлла сохраняет актуальность и в XXI веке. В 2026 году Orwell Foundation совместно с University College London представил выставочный проект «Orwell and Truth», посвящённый, в частности, предупреждениям писателя об искажении языка, пропаганде и атаках на объективную истину.

Однако современную актуальность романа следует понимать шире, чем простое сопоставление Океании с конкретными политическими или информационными процессами.

Оруэлл ставит универсальную проблему: что происходит с обществом, когда исчезает согласие относительно существования проверяемого факта?

Если любая информация может быть мгновенно заменена другой, если документ утрачивает статус свидетельства, а эмоционально убедительная версия события становится важнее его фактической достоверности, общество сталкивается с кризисом коллективной памяти.

Поэтому роман напоминает о необходимости различать историю как исследование прошлого и историю как инструмент легитимации настоящего.

Проблема памяти и исторической правды является одной из концептуальных основ романа Джорджа Оруэлла «1984». Писатель показывает, что тоталитарная власть стремится

контролировать не только территорию, политические институты или поведение граждан. Её предельная цель — контроль над человеческим представлением о реальности.

В этой системе особое значение получает прошлое.

Тот, кто сохраняет память о прошлом, получает возможность сравнивать.

Тот, кто сравнивает, способен обнаруживать противоречия.

Тот, кто обнаруживает противоречия, способен сомневаться.

А сомнение становится началом интеллектуального сопротивления. Именно поэтому Партия уничтожает документы, переписывает газеты, изменяет биографии, создаёт новые версии событий и постепенно приучает человека сомневаться в собственной памяти.

В этом вопросе заключён один из важнейших смыслов романа. Историческая правда необходима человеку не только для знания истории. Она является условием сохранения личной и коллективной идентичности. Общество, лишённое достоверной памяти, утрачивает способность оценивать настоящее, поскольку у него отсутствует независимая точка отсчёта.

ВЫВОДЫ

Таким образом, Оруэлл рассматривает память одновременно в психологическом, нравственном, историческом и политическом аспектах. Она выступает хранилищем личного опыта, средством поддержания идентичности, механизмом передачи исторического знания и формой сопротивления идеологическому насилию.

Главное предупреждение романа заключается в том, что уничтожение исторической правды начинается не обязательно с полного запрета на знание прошлого. Значительно более эффективным механизмом оказывается непрерывное изменение прошлого, при котором человек постепенно теряет уверенность в возможности существования объективной истины вообще.

Поэтому художественная концепция «1984» утверждает принципиальную взаимозависимость памяти, истины и свободы. Пока человек способен помнить, сопоставлять свидетельства, критически осмысливать информацию и отличать факт от его идеологической интерпретации, сохраняется пространство интеллектуальной свободы. Уничтожение этого пространства означает не просто фальсификацию истории, а разрушение самой способности личности самостоятельно воспринимать действительность.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Оруэлл Дж. 1984 / пер. с англ. В. Голышева. — Москва: АСТ, 2024.
- [2] Оруэлл Дж. Скотный двор. 1984. — Москва: АСТ, 2023.
- [3] Оруэлл Дж. Политика и английский язык // Эссе. — Москва: АСТ, 2022.
- [4] Арендт Х. Истоки тоталитаризма / пер. с англ. — Москва: Альпина нон-фикшн, 2023.
- [5] Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. — Москва: Языки славянской культуры, 2004.
- [6] Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. — Москва: Новое литературное обозрение, 2014.
- [7] Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. С. Н. Зенкина. — Москва: Новое издательство, 2007.
- [8] Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. с фр. В. Наумова. — Москва: Ад Маргинем Пресс, 2023.

АНТРОПОНИМЫ КАК ОБЪЕКТ МЕЖЪЯЗЫКОВОГО ПЕРЕВОДА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ И ПЕРЕВОДЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ

Бердиева Зульфия Сафаровна, старший преподаватель

Термезский государственный педагогический институт, Узбекистан

zulfiaberdieva3@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена теоретическому изучению антропонима как особого объекта межъязыкового перевода. Рассматривается статус личного имени в системе ономастики и различные подходы к его переводимости. Систематизируются основные способы передачи антропонимов: транскрипция, транслитерация, калькирование, функциональная замена и комбинированные приёмы. Особое внимание уделяется антропонимам в художественном тексте как средству характеристики персонажа и выражения национально-культурной специфики. Обосновывается необходимость контекстного подхода к переводу личных имён с учётом их формы, семантики и прагматической функции.

Ключевые слова: антропоним, ономастика, имя собственное, теория перевода, переводческая трансформация, транскрипция, калькирование, художественный текст.

Annotatsiya. Maqola antroponimlarni tillararo tarjimaning o'ziga xos obyekti sifatida nazariy jihatdan o'rganishga bag'ishlangan. Unda onomastika tizimida shaxs ismining maqomi va uning tarjima qilinish imkoniyatlariga oid turli yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Antroponimlarni ifodalashning asosiy usullari: transkripsiya, transliteratsiya, kalkalash, funksional almashtirish va kombinatsiyalashgan usullar tizimlashtiriladi. Ayniqsa, badiiy matndagi antroponimlarning qahramon xarakterini ochib berish va milliy-madaniy o'ziga xoslikni ifodalash vositasi sifatidagi xususiyatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Shaxs ismlarini tarjima qilishda ularning shakli, semantikasi va pragmatik vazifasini hisobga olgan holda kontekstual yondashuv zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: antroponim, onomastika, atoqli ot, tarjima nazariyasi, tarjima transformatsiyasi, transkripsiya, kalkalash, badiiy matn.

Abstract. The article is devoted to the theoretical study of anthroponyms as a specific object of interlingual translation. It examines the status of personal names within the system of onomastics and various approaches to their translatability. The main methods of rendering anthroponyms are systematized, including transcription, transliteration, calque translation, functional substitution, and combined techniques. Particular attention is paid to anthroponyms in literary texts as a means of characterizing a personage and expressing national and cultural specificity. The article substantiates the necessity of a contextual approach to the translation of personal names, taking into account their form, semantics, and pragmatic function.

Keywords: anthroponym, onomastics, proper name, translation theory, translation transformation, transcription, calque translation, literary text.

ВВЕДЕНИЕ

Собственные имена занимают значимое место в лингвистике и переводоведении. Они связаны не только с языковой системой, но и с историей и культурой определённого народа. Собственное имя выступает как языковая единица и одновременно может содержать культурно историческую информацию, что делает антропоним сложным и дискуссионным объектом переводоведения.

Актуальность изучения данной проблемы связана прежде всего с активным развитием межкультурной коммуникации и увеличением количества переводных художественных,

публицистических и официальных текстов. В таких условиях переводчику необходимо выбирать обоснованные способы передачи собственных имён, поскольку неточные решения могут привести к потере их смысловой и стилистической значимости. Кроме того, в современном переводе отсутствует единый подход к передаче антропонимов. Одни методы ориентированы преимущественно на сохранение их фонетической и графической формы, другие предполагают передачу значения, внутренней формы и функции имени. Особую трудность представляют антропонимы художественных произведений, поскольку они могут не только называть персонажа, но и раскрывать его характер, подчёркивать определённые особенности образа и выполнять символическую функцию.

Цель статьи заключается в систематизации теоретических подходов к переводу антропонимов и рассмотрении основных стратегий передачи личных имён с одного языка на другой с учётом контекстных и функциональных факторов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Ономастика является разделом языкознания, изучающим собственные имена различных типов. К ним относятся топонимы, космонимы, зоонимы, хрематонимы и антропонимы. Антропонимы представляют собой собственные имена людей и включают личные имена, отчества, фамилии, родовые имена, прозвища и псевдонимы.

В отличие от нарицательной лексики, собственное имя прежде всего выполняет идентифицирующую функцию, позволяя выделить конкретного человека среди других. Однако в художественном тексте антропоним может приобретать дополнительное смысловое и стилистическое значение. Он способен передавать эмоциональную оценку, социальные характеристики, особенности отношений между персонажами и значение исходного слова. Именно сочетание номинативной и контекстуальной функции создаёт определённые трудности при переводе антропонимов.

С точки зрения перевода можно выделить две основные группы антропонимов. К первой относятся имена с легко воспринимаемой внутренней формой, например прозвища, говорящие имена и эмоционально окрашенные формы. Ко второй относятся имена и фамилии, которые для носителей языка практически утратили первоначальное значение. Выбор способа перевода во многом определяется принадлежностью антропонима к одной из этих групп.

В переводе существуют различные подходы к определению статуса собственного имени как объекта перевода. Согласно первому подходу, антропонимы считаются практически непереводаемыми, поскольку в языке перевода обычно отсутствует их прямой эквивалент. Поэтому основными способами их передачи выступают транскрипция и транслитерация, а перевод применяется преимущественно к смысловой основе имени.

Второй подход рассматривает антропоним как полноценную языковую единицу, которая может передаваться средствами другого языка с учётом его значения, стилистики и коммуникативной функции. В данном случае перевод имени представляет собой не простое воспроизведение формы, а осознанный переводческий выбор.

Современный подход предполагает сочетание указанных позиций. Выбор способа передачи зависит от типа текста, функции имени и степени сохранения его первоначального значения. Официальные имена и фамилии обычно передаются посредством транскрипции или транслитерации, тогда как семантически значимые антропонимы художественного текста могут требовать калькирования, функциональной замены или комбинированных способов.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

При переводе важно учитывать два вида эквивалентности. Формальная эквивалентность предполагает сохранение звуковой и графической формы имени, а

функциональная направлена на передачу его значения, стилистической окраски и воздействия на читателя. В некоторых случаях сохранение формы приводит к потере смысловой функции имени, поэтому переводчик должен выбирать способ передачи с учётом конкретного контекста.

1. Транскрипция и транслитерация. Транскрипция и транслитерация являются наиболее распространёнными способами передачи антропонимов. Транскрипция направлена на максимально точное воспроизведение произношения имени средствами другого языка, а транслитерация основывается на соответствии букв. Эти способы позволяют сохранить узнаваемость имени и его связь с другой культурой. Однако при передаче значимых имён возможно частичное или полное исчезновение их внутреннего значения.

2. Калькирование. Калькирование применяется в тех случаях, когда смысл имени имеет важное значение для понимания текста. При этом его основа переводится средствами другого языка. Такой способ часто используется при передаче прозвищ, говорящих имён и антропонимов фольклорного происхождения. Вместе с тем калькирование может ослабить национально культурную специфику имени.

3. Функциональная замена. Функциональная замена предполагает выбор имени в языке перевода, которое отличается от оригинала по форме, но сохраняет его эмоциональную, стилистическую или оценочную функцию. Этот способ особенно актуален при переводе уменьшительных, ласкательных и отрицательно окрашенных форм имён. При этом необоснованная замена может изменить восприятие персонажа и его образ.

4. Комбинированные и трансформационные приёмы. В переводческой практике различные способы передачи антропонимов могут сочетаться. Например, одна часть имени может передаваться транскрипцией, а другая переводиться по смыслу. Также возможно использование пояснений, добавлений, сокращений или изменение формы имени. Выбор конкретного приёма зависит от значения антропонима, особенностей текста и необходимости сохранить его смысловую и стилистическую функцию.

Таким образом, выбор способа перевода антропонимов зависит от их формы, семантической и культурной значимости, поэтому наиболее эффективным является контекстуальный подход, сочетающий транскрипцию, транслитерацию, калькирование, функциональную замену и другие переводческие приёмы.

Анализ научных исследований и переводческой практики показывает, что выбор способа передачи антропонима зависит от нескольких основных факторов.

Жанрово стилистические особенности текста. В официальных и научных материалах преимущество отдаётся точной и единообразной передаче имени, тогда как художественный текст допускает более свободные решения с учётом образной и стилистической функции антропонима.

Национально культурная специфика. Если имя тесно связано с определённой культурой, фольклором или исторической традицией, его простая транскрипция может быть недостаточной. В таких случаях иногда требуется перевод значения или дополнительное пояснение.

Сохранность внутренней формы. Имена, утратившие первоначальное значение, обычно передаются транскрипцией. Семантически прозрачные имена и прозвища могут переводиться посредством калькирования или функциональной замены.

Различия между языковыми системами. Несовпадение моделей образования имён, наличие или отсутствие отчества, особенности уменьшительных форм и фонетические различия могут потребовать структурной адаптации имени при переводе.

Целевая аудитория и задача перевода. Способ передачи также определяется уровнем подготовки читателя и целью текста. Для широкой аудитории могут использоваться пояснения и упрощения, тогда как в научных материалах предпочтительно сохранять максимальную точность и при необходимости использовать комментарии.

ВЫВОДЫ

Антропоним в художественном тексте выполняет не только номинативную, но и характерологическую, стилистическую и оценочную функции, помогая раскрыть образ персонажа, его характер, социальное положение и отношение других героев. Особую трудность представляют разговорные, уменьшительные и уничижительные формы имён, поскольку их эмоциональные и культурные оттенки не всегда имеют прямые соответствия в другом языке. Сложность также возникает при переводе прозвищ, связанных с внешностью, поведением или биографией персонажа. В таких случаях переводчик может использовать функциональный аналог, передавать внутреннее значение имени или сохранять его исходную форму с кратким пояснением. Выбор стратегии должен определяться контекстом, значимостью имени для образа персонажа и общей художественной системой произведения.

Таким образом, антропонимы требуют индивидуального подхода при переводе, поскольку необходимо учитывать их звучание, написание, значение и функцию в тексте. Универсального способа передачи личных имён не существует, поэтому выбор между транскрипцией, транслитерацией, калькированием, функциональной заменой или их сочетанием зависит от характера имени, типа текста и его роли в произведении. Особенно важно предварительно определить, является ли имя семантически значимым, стилистически окрашенным или нейтральным, чтобы сохранить не только его форму, но и значение, образную и культурную информацию. Продуманный выбор переводческой стратегии позволяет наиболее полно передать авторский замысел и особенности произведения, а дальнейшие исследования могут быть направлены на изучение способов перевода антропонимов в различных языковых парах и жанрах.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бархударов, Л. С. Язык и перевод. М., 1975. 240 с.
- [2] Влахов, С., Флорин, С. Непереводимое в переводе. М.: Международные отношения, 1980. 343 с.
- [3] Ермолович, Д. И. Имена собственные на стыке языков и культур. М.: Р. Валент, 2001. 200 с.
- [4] Комиссаров, В. Н. Теория перевода. Лингвистические аспекты. М.: Высшая школа, 1990. 253 с.
- [5] Подольская, Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Наука, 1988. 192 с.
- [6] Реформатский, А. А. Введение в языковедение. М.: Аспект Пресс, 1996. 536 с.
- [7] Суперанская, А. В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. 366 с.
- [8] Бердиева, З. (2021). Типологические особенности зарубежных антропонимов: семантическая, морфолого-структурная классификация. Экономика и социум, (10 (89)), 529-532.

НАРРАТИВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ РОМАНА А. С. ПУШКИНА «ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН»: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Темирова Дилором Кайимовна, старший преподаватель

НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан

e-mail: temirovadilorom1974@gmail.com

***Аннотация.** В тезисах рассматриваются особенности нарративной организации романа А. С. Пушкина «Евгений Онегин» с опорой на концепции М. М. Бахтина, Ю. М. Лотмана и А. Н. Веселовского. Основное внимание уделяется авторскому голосу, диалогичности повествования, семиотической организации текста и принципу свободной*

композиции. Установлено, что взаимодействие эпического повествования и лирического авторского начала формирует особую многоуровневую структуру произведения.

Ключевые слова: А. С. Пушкин, «Евгений Онегин», нарратив, повествователь, авторский голос, диалогизм, лирические отступления, композиция, семиотика, историческая поэтика.

Annotatsiya. Mazkur maqolada A. S. Pushkinning «Yevgeniy Onegin» romanining narrativ tuzilish xususiyatlari M. M. Baxtin, Yu. M. Lotman va A. N. Veselovskiy konsepsiyalari asosida ko'rib chiqiladi. Asosiy e'tibor muallif ovozi, bayonning dialogik xususiyati, matnning semiotik tashkil etilishi hamda erkin kompozitsiya tamoyiliga qaratiladi. Tadqiqot natijasida epik bayon va lirik mualliflik ibtidosining o'zaro uyg'unligi asarning o'ziga xos ko'p bosqichli tuzilishini shakllantirishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: A. S. Pushkin, «Yevgeniy Onegin», narrativ, roviy, muallif ovozi, dialogizm, lirik chekinishlar, kompozitsiya, semiotika, tarixiy poetika.

Abstract. The paper examines the specific features of the narrative organization of Alexander S. Pushkin's novel Eugene Onegin, drawing on the theoretical concepts of Mikhail Bakhtin, Yuri Lotman, and Alexander Veselovsky. Particular attention is paid to the authorial voice, the dialogic nature of narration, the semiotic organization of the text, and the principle of free composition. The study demonstrates that the interaction between epic narration and the lyrical authorial perspective creates a distinctive multi-level structure of the work.

Keywords: Alexander S. Pushkin, Eugene Onegin, narrative, narrator, authorial voice, dialogism, lyrical digressions, composition, semiotics, historical poetics.

ВВЕДЕНИЕ

Роман в стихах А. С. Пушкина «Евгений Онегин» занимает особое место в истории русской литературы и отличается сложной повествовательной организацией. Традиционное событийное повествование сочетается в нём с лирическими отступлениями, авторскими оценками и размышлениями, диалогами и непосредственными обращениями к читателю. Особую роль играет образ повествователя, который не только сообщает о событиях, но и комментирует их, выражает собственную позицию, взаимодействует с героями и читателем.

Современный анализ художественного повествования предполагает обращение не только к сюжету и композиции произведения, но и к специфике повествовательной инстанции, формам проявления авторского сознания, взаимодействию различных речевых и смысловых планов. В этом отношении «Евгений Онегин» представляет значительный интерес для нарратологического исследования, поскольку его повествовательная структура строится на постоянном взаимодействии событийного и лирического начал, авторской и персонажной речи. Рассмотрение этих особенностей с опорой на основные положения современной нарратологии позволяет глубже понять принципы организации художественного текста, способы выражения авторской позиции и характер взаимодействия автора, повествователя, персонажей и читателя. Такой подход определяет актуальность теоретико-методологического анализа нарративной организации романа.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Теоретико-методологическую основу анализа составляют концепция диалогизма М.М.Бахтина, семиотический подход Ю. М. Лотмана и принципы исторической поэтики А.Н.Веселовского. Их совмещение позволяет рассматривать нарратив «Евгения Онегина»

как многоуровневую художественную систему, в которой повествовательная структура связана с авторской позицией и культурно-историческим контекстом.

С позиций М. М. Бахтина существенным свойством художественного слова является его диалогическая направленность. Высказывание существует во взаимодействии с другими голосами и предполагает адресата. Применительно к «Евгению Онегину» данный принцип позволяет обратить внимание на особую коммуникативную природу повествования. Автор-повествователь постоянно вступает в своеобразный диалог с героями и читателем, комментирует происходящее, оценивает персонажей, вспоминает собственное прошлое и свободно переходит от изображения событий к размышлению. При этом «Евгений Онегин» нельзя непосредственно относить к полифоническому роману в том значении, которое М. М. Бахтин связывал прежде всего с творчеством Ф. М. Достоевского. Однако диалогическое начало играет в произведении Пушкина существенную роль. Повествование строится на взаимодействии различных точек зрения, интонаций и речевых планов. Авторское слово не ограничивается функцией сообщения о событиях: оно становится самостоятельным элементом художественной структуры.

Особенно важны непосредственные обращения повествователя к читателю. Благодаря им дистанция между авторским сознанием и адресатом сокращается, а текст приобретает характер живого общения. Читатель оказывается не только воспринимающей стороной, но и своеобразным участником художественного диалога.

Другой аспект нарративной организации романа раскрывается через семиотическую концепцию Ю. М. Лотмана. Художественный текст представляет собой структурно организованную систему, элементы которой получают значение благодаря своим отношениям с другими компонентами произведения. Поэтому сюжет, композиция, персонажи, лирические отступления и авторские комментарии в «Евгении Онегине» следует рассматривать не изолированно, а как взаимосвязанные элементы единого художественного целого. Особое значение в этой системе приобретает образ автора. Автор в художественном произведении не тождествен непосредственно биографической личности писателя. В структуре текста он выступает организующим смысловым началом, определяющим способы изображения и оценки художественной действительности.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В «Евгении Онегине» авторское присутствие выражено чрезвычайно ярко. Повествователь не только рассказывает историю Онегина, Татьяны, Ленского и Ольги, но и постоянно выходит за пределы основного событийного ряда. Он рассуждает о литературе, любви, дружбе, молодости, светском обществе, театре, природе и времени. Благодаря этому сюжет частной жизни персонажей включается в значительно более широкое культурное пространство. Лирические отступления выполняют при этом не второстепенную, а структурообразующую функцию. Они расширяют семантические границы произведения и соединяют историю героев с авторским восприятием действительности. Именно взаимодействие эпического и лирического начал определяет специфику пушкинского романа в стихах.

Третий методологический ракурс связан с исторической поэтикой А. Н. Веселовского, позволяющей рассматривать художественные формы в процессе их исторического развития. В данном контексте особенно существенным является вопрос о композиционной свободе «Евгения Онегина». Пушкин отказывается от жёстко линейной организации повествования. Развитие событий регулярно прерывается авторскими размышлениями, воспоминаниями, описаниями, литературными ассоциациями и обращениями к читателю. Однако подобная фрагментарность не разрушает художественного единства произведения. Напротив, свободное движение повествования становится одним из принципов его организации.

Событийный план романа оказывается лишь одним из уровней текста. Наряду с ним существует авторско-лирический план, который позволяет повествователю свободно

перемещаться между историей персонажей, собственной биографией, литературой и культурой эпохи. В результате формируется особый тип повествования, в котором сам процесс рассказывания приобретает самостоятельное художественное значение. Такое построение существенно расширяет функции повествователя. Он является одновременно рассказчиком, наблюдателем, комментатором и участником художественного мира. Его присутствие обеспечивает соединение различных композиционных и смысловых уровней произведения.

ВЫВОДЫ

Следовательно, теоретические положения М.М.Бахтина, Ю.М.Лотмана и А.Н.Веселовского позволяют рассмотреть разные, но взаимосвязанные стороны нарративной структуры «Евгения Онегина». Концепция диалогизма раскрывает коммуникативную направленность повествования и взаимодействие различных голосов. Семиотический подход позволяет определить функцию авторского присутствия в общей системе текста. Историческая поэтика помогает объяснить композиционную свободу романа и её значение для развития повествовательных форм.

Таким образом, нарративная организация «Евгения Онегина» строится на взаимодействии эпического, лирического и диалогического начал. Сюжетное повествование постоянно соотносится с авторской рефлексией, а лирические отступления становятся важнейшим способом организации художественного смысла. Автор-повествователь занимает центральное положение в этой системе, связывая персонажей, события, читателя и культурно-историческое пространство эпохи. Подобная структура определяет новаторский характер романа А. С. Пушкина. «Евгений Онегин» демонстрирует переход от преимущественно событийного повествования к более свободной модели романа, в которой значимым становится не только то, о чём рассказывается, но и то, кто, как и с какой позиции ведёт повествование. Именно эта особенность позволяет определить произведение как авторско-лирический, лиро-эпический и диалогически организованный тип повествования, оказавший существенное влияние на дальнейшее развитие русского романа XIX века.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. — Москва : Советская Россия, 1972.
- [2] Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — Москва : Художественная литература, 1975.
- [3] Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва : Искусство, 1970.
- [4] Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. — Ленинград : Просвещение, 1972.
- [5] Веселовский А. Н. Историческая поэтика. — Москва : Высшая школа, 1989.
- [6] Пушкин А. С. Евгений Онегин : роман в стихах. — Москва : Наука, 1987.

ВЛИЯНИЕ ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА МЫШЛЕНИЕ ПОСТСОВЕТСКОГО ЧЕЛОВЕКА

**Эшкуватова Мафтуна Одил кизи, Старший преподаватель
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: odilovnamaftuna2@gmail.com; тел: +998946901191**

***Аннотация:** в статье рассматривается влияние зарубежной литературы на формирование и трансформацию мышления человека постсоветского периода. Особое внимание уделяется изменениям, произошедшим в культурном и интеллектуальном пространстве после распада Советского Союза, когда отечественный читатель получил значительно более широкий доступ к произведениям зарубежных авторов. Анализируется*

роль переводной литературы в формировании новых мировоззренческих установок, представлений о личности, свободе, индивидуализме, обществе, культуре и жизненном выборе.

Ключевые слова: зарубежная литература, постсоветский человек, мышление, мировоззрение, читательское сознание, культурная идентичность, переводная литература, ценности, глобализация, межкультурная коммуникация.

Annotatsiya: maqolada jahon adabiyotning postsovet davri insoni tafakkurining shakllanishi va transformatsiyasiga ta'siri tadqiq etiladi. Sovet Ittifoqi parchalanishidan keyin madaniy va intellektual makonda yuz bergan o'zgarishlarga, xususan, kitobxonlarning xorijiy mualliflar asarlaridan foydalanish imkoniyatlari sezilarli darajada kengayganiga alohida e'tibor qaratiladi. Tarjima adabiyotining yangi dunyoqarash tamoyillarini shakllantirishdagi, shuningdek, shaxs, erkinlik, individualizm, jamiyat, madaniyat va hayotiy tanlov haqidagi tasavvurlarning o'zgarishidagi o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: xorijiy adabiyot, postsovet davri insoni, tafakkur, dunyoqarash, kitobxon ongi, madaniy identiklik, tarjima adabiyoti, qadriyatlar, globallashuv, madaniyatlararo kommunikatsiya.

Abstract: the article examines the influence of foreign literature on the formation and transformation of the thinking of individuals in the post-Soviet period. Particular attention is paid to the changes that occurred in the cultural and intellectual sphere after the collapse of the Soviet Union, when readers gained significantly broader access to works by foreign authors. The study analyzes the role of translated literature in shaping new worldviews and transforming perceptions of personality, freedom, individualism, society, culture, and life choices.

Keywords: foreign literature, post-Soviet individual, thinking, worldview, reader consciousness, cultural identity, translated literature, values, globalization, intercultural communication.

ВВЕДЕНИЕ

Распад Советского Союза стал одним из наиболее значительных социокультурных переломов конца XX века. Изменения затронули не только политическую и экономическую системы, но и структуру общественного сознания, систему ценностей, культурные ориентиры и способы восприятия окружающей действительности. Одним из важнейших факторов трансформации интеллектуального и культурного пространства постсоветского общества стало расширение контактов с зарубежной культурой.

Особую роль в этом процессе сыграла литература. В советский период знакомство отечественного читателя с зарубежной литературой осуществлялось в рамках определённой идеологической и издательской системы. Несмотря на наличие значительного корпуса переводных произведений, доступ к мировой литературе был избирательным. После 1991 года ситуация существенно изменилась: на книжном рынке появились произведения авторов, которые прежде практически не издавались или были доступны ограниченному кругу читателей. Значительно расширилась переводческая деятельность, возникли новые издательства, увеличилось количество зарубежных произведений различных жанров и направлений.

Таким образом, постсоветский человек оказался в принципиально ином культурном пространстве. Он получил возможность сопоставлять различные системы ценностей, модели поведения и способы осмысления действительности. Литература стала своеобразным посредником между различными культурами и одновременно инструментом формирования нового типа читательского сознания.

Понятие «постсоветский человек» не следует понимать как обозначение полностью однородной социальной или психологической группы. Речь идёт прежде всего о человеке, чьё мировоззрение формировалось на пересечении советского культурного наследия и новых социально-культурных реалий [5].

Для значительной части населения переход к постсоветской эпохе означал столкновение с множеством новых понятий: личный успех, индивидуальная ответственность, конкуренция, частная инициатива, свобода выбора, мобильность, самореализация. Эти категории постепенно проникали в общественное сознание через средства массовой информации, образование, кино, музыку, рекламу и, конечно, литературу.

Зарубежная литература в этом процессе выполняла особую функцию. В отличие от информационных текстов, художественное произведение воздействует не только на рациональную сферу сознания, но и на эмоциональную, образную и ценностную сферы. Читатель не просто получает информацию о другой культуре, а погружается в систему отношений, характеров, конфликтов и жизненных ситуаций [4].

Именно поэтому зарубежная литература могла способствовать изменению представлений о возможном и допустимом. Герой зарубежного романа становился для читателя моделью определённого типа поведения, а сюжет - пространством мысленного эксперимента.

Например, произведения западноевропейских и американских авторов позволяли увидеть общество, в котором индивидуальный выбор воспринимается как важнейшая характеристика личности. Одновременно литература демонстрировала и обратную сторону индивидуализма: одиночество, отчуждение, кризис идентичности, конфликт человека и общества.

Следовательно, влияние зарубежной литературы нельзя сводить к простому заимствованию западных ценностей. Оно имело значительно более сложный характер: читатель знакомился с альтернативными моделями общественного и личного существования, после чего соотносил их с собственным опытом.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Одним из наиболее существенных направлений воздействия зарубежной литературы стало изменение представлений о личности.

Советская культурная модель во многом основывалась на идее коллективной ответственности, общественной значимости труда и включённости личности в систему социальных отношений. Постсоветская культура постепенно усиливала внимание к индивидуальному опыту человека, его внутреннему миру, праву на самостоятельный выбор [7].

Зарубежная литература предоставила широкий спектр образов личности - от героя-одиночки до человека, находящегося в конфликте с социальной системой.

Особенно значимыми оказались произведения таких авторов, как Джордж Оруэлл, Олдос Хаксли, Эрнест Хемингуэй, Рэй Брэдбери, Джером Д. Сэлинджер, Габриэль Гарсиа Маркес, Франц Кафка, Альбер Камю и другие.

Произведения Дж. Оруэлла, например, способствовали развитию критического отношения к политической власти, языку пропаганды и механизмам общественного контроля. Романы «1984» и «Скотный двор» стали для многих читателей не просто художественными произведениями, а своеобразными моделями анализа политической и социальной реальности.

Философско-экзистенциальная литература, представленная творчеством А. Камю и Ж.-П. Сартра, способствовала актуализации проблем свободы, ответственности, абсурда и индивидуального выбора. Герой в подобной литературе оказывается перед необходимостью самостоятельно определять смысл своего существования [7].

Таким образом, зарубежная литература способствовала формированию представления о личности как субъекте собственного жизненного выбора.

Однако этот процесс нельзя оценивать исключительно положительно или отрицательно. Освобождение личности от жёстких коллективистских моделей одновременно сопровождалось усилением чувства неопределённости. Человек получал больше свободы, но вместе с тем должен был самостоятельно принимать решения и нести за них ответственность.

Литература является одним из важнейших механизмов трансляции ценностей. При этом художественный текст воздействует на читателя не посредством прямого нравоучения, а через систему образов, конфликтов и сюжетных ситуаций.

Зарубежная литература существенно расширила ценностный диапазон постсоветского читателя. В центре внимания оказались такие категории, как свобода, достоинство личности, право на индивидуальность, толерантность, личная ответственность, самореализация.

Вместе с тем литература показывала неоднозначность этих ценностей. Например, свобода могла интерпретироваться одновременно как возможность самореализации и как источник экзистенциальной тревоги. Индивидуализм мог восприниматься как форма личной независимости, но также как причина социальной изоляции [5].

Особое значение имели произведения, в которых подвергались сомнению традиционные представления о жизненном успехе. Зарубежные авторы нередко демонстрировали, что материальное благополучие не гарантирует человеку внутренней гармонии.

В этом отношении большое значение имела американская литература XX века. В произведениях Ф. С. Фицджеральда, Э. Хемингуэя, Дж. Д. Сэлинджера и других авторов раскрывались противоречия между внешним успехом и внутренним состоянием человека.

Постсоветский читатель, столкнувшийся в 1990-е годы с рыночной экономикой и новой социальной реальностью, мог воспринимать подобные произведения уже не только как рассказы о далёком зарубежном обществе. Многие проблемы, описанные в них, становились непосредственно соотносимыми с собственной жизнью [4].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Важным результатом взаимодействия с зарубежной литературой стало развитие способности сопоставлять различные культурные модели.

Если читатель знакомится исключительно с одной системой культурных координат, она может восприниматься как естественная и единственно возможная. Встреча с другой культурой разрушает эту очевидность. Человек начинает сравнивать собственные нормы, ценности и представления с альтернативными.

В этом заключается одна из важнейших функций зарубежной литературы - создание пространства культурного диалога.

Особенно значимыми стали антиутопии. Произведения Дж. Оруэлла, О. Хаксли, Р. Брэдбери и других авторов позволяли осмыслить проблемы власти, массового сознания, манипуляции информацией, контроля над человеком и отношения личности с государством [5].

Антиутопия оказалась особенно востребованной в постсоветском обществе, поскольку позволяла переосмыслить опыт XX века и одновременно осознать новые социальные угрозы.

При этом зарубежная литература не давала готовых ответов. Она предлагала читателю проблемную ситуацию, заставляя его самостоятельно определить своё отношение к происходящему.

Именно эта способность к самостоятельной интерпретации является важнейшим компонентом критического мышления.

Особого внимания заслуживает роль перевода. Для большинства постсоветских читателей зарубежная литература воспринималась именно в переводной форме. Поэтому

перевод становился не просто языковым посредником, но и важнейшим механизмом культурной трансляции.

Переводчик переносит в другой язык не только содержание произведения, но и элементы иной культуры: реалии, нормы поведения, формы общения, исторические и социальные ассоциации.

Таким образом, переводная литература выполняет двойную функцию. С одной стороны, она обеспечивает доступ к зарубежному художественному опыту. С другой - способствует освоению чужой культурной картины мира.

При этом перевод никогда не является абсолютно нейтральным процессом. Различия между языками и культурами требуют выбора определённых переводческих решений. Реалии могут транслитерироваться, калькироваться, описываться или заменяться культурно близкими единицами.

В результате читатель получает не абсолютно идентичную иностранную культуру, а её интерпретацию средствами родного языка и собственной культуры.

Именно поэтому влияние зарубежной литературы следует рассматривать не как одностороннее воздействие одной культуры на другую, а как процесс взаимодействия и адаптации.

Постсоветский человек оказался в ситуации резкого увеличения социальной неопределённости. Изменились экономические отношения, профессиональная структура общества, образовательные возможности, формы социальной мобильности.

Зарубежная литература предоставляла читателю художественные модели осмысления подобных изменений.

Герои многих зарубежных произведений существуют в условиях нестабильности, конкуренции, отчуждения и необходимости самостоятельного выбора. Их опыт мог восприниматься как своеобразный культурный ресурс для понимания новой реальности.

При этом литература выполняла компенсаторную функцию. Она позволяла читателю мысленно выйти за пределы непосредственных обстоятельств собственной жизни и увидеть другие варианты существования.

Важным становится и формирование представления о человеке как о субъекте собственной биографии. Если в традиционном обществе жизненный путь во многом определялся социальным происхождением и коллективными нормами, то современная культура всё чаще предлагает идею конструирования собственной идентичности.

Зарубежная литература активно участвует в формировании такого представления.

Постсоветский период совпал с процессами глобализации. Литературный рынок стал значительно более открытым, а зарубежные произведения начали конкурировать с отечественной литературой.

Изменился и сам характер чтения. Наряду с классической зарубежной литературой широкое распространение получили массовые жанры: детектив, фантастика, фэнтези, триллер, любовный роман, научная фантастика, young adult.

Эти жанры оказали влияние не только на литературные вкусы, но и на способы восприятия текста.

Например, массовая литература активно использует динамичный сюжет, яркого героя, конфликт, интригу и визуализированную образность. Под воздействием такой эстетики менялись читательские ожидания: от художественного произведения всё чаще требовались не только идейная глубина и эстетическая значимость, но и сюжетная увлекательность.

В XXI веке этот процесс усилился благодаря цифровым технологиям. Зарубежная литература стала доступна через электронные библиотеки, онлайн-магазины, литературные платформы и социальные сети. Читатель получил возможность практически мгновенно включиться в мировой литературный процесс [7].

Таким образом, влияние зарубежной литературы стало более интенсивным и менее контролируемым, чем в предыдущие исторические периоды.

Ошибочно рассматривать влияние зарубежной литературы исключительно как процесс вытеснения отечественной культурной традиции.

Русская литература сама обладает мощным интеркультурным потенциалом. Произведения А. С. Пушкина, Н. В. Гоголя, И. С. Тургенева, Ф. М. Достоевского, Л. Н. Толстого, А. П. Чехова и других авторов давно являются частью мирового литературного процесса.

Поэтому взаимодействие отечественной и зарубежной литературы представляет собой двусторонний процесс.

Постсоветский читатель, обращаясь к зарубежным произведениям, одновременно продолжает воспринимать их через призму собственной литературной традиции. Например, философские проблемы зарубежной литературы могут сопоставляться с проблематикой Достоевского; тема нравственного выбора - с произведениями Толстого; проблема «маленького человека» - с традицией русской классической литературы.

Такое сопоставление способствует формированию сравнительно-типологического мышления.

В результате читатель не просто усваивает чужую культурную модель, а начинает видеть сходства и различия между различными национальными традициями.

Воздействие зарубежной литературы на постсоветское сознание имеет неоднозначный характер.

С одной стороны, оно способствовало:

- расширению культурного кругозора;
- развитию критического мышления;
- знакомству с альтернативными моделями поведения;
- формированию представлений о личной свободе;
- развитию межкультурной компетенции;
- повышению интереса к мировой культуре;
- расширению литературного вкуса.

С другой стороны, чрезмерная ориентация на зарубежные культурные модели могла приводить к некритическому заимствованию стереотипов и ценностей.

Особенно заметным это становилось в сфере массовой культуры. Читатель мог воспринимать художественные модели как реальные образцы социального поведения, не учитывая исторические и культурные различия между обществами.

Поэтому принципиальное значение приобретает критическое чтение. Задача современного образования заключается не в ограничении доступа к зарубежной литературе, а в формировании способности воспринимать её осознанно, видеть культурный контекст и самостоятельно оценивать предлагаемые ценностные модели.

В XXI веке характер литературного воздействия существенно изменился. Если в 1990-е годы основным каналом знакомства с зарубежной литературой оставалась печатная книга, то сегодня её влияние осуществляется через целую систему цифровых медиаканалов.

Электронные книги, аудиокниги, социальные сети, экранизации, фанатские сообщества и литературные платформы создают новую форму существования текста.

В этих условиях зарубежная литература становится частью глобального информационного пространства. Читатель одновременно может знакомиться с произведениями разных национальных литератур, сравнивать переводы, обсуждать книги с читателями из других стран.

Особенно важным становится появление новых форм читательской идентичности. Человек может одновременно ощущать принадлежность к собственной национальной культуре и включённость в глобальное культурное пространство.

Таким образом, современный постсоветский читатель всё чаще оказывается не только потребителем зарубежной литературы, но и активным участником межкультурного литературного взаимодействия.

ВЫВОДЫ

Влияние зарубежной литературы на мышление постсоветского человека представляет собой сложный и многоуровневый процесс. Оно связано не только с расширением литературного репертуара, но и с глубокими изменениями в структуре культурного сознания.

Зарубежная литература способствовала знакомству постсоветского читателя с альтернативными представлениями о личности, свободе, обществе, ответственности и жизненном выборе. Она расширила пространство культурных возможностей и позволила сопоставить отечественный исторический опыт с опытом других обществ.

Особое значение имеет её способность формировать критическое отношение к привычным моделям мышления. Чтение произведений зарубежных авторов позволяет увидеть относительность многих культурных норм и тем самым способствует развитию рефлексии.

При этом воздействие зарубежной литературы не следует понимать как прямое копирование иностранных ценностей. Любое литературное влияние проходит через механизм культурной рецепции, интерпретации и адаптации. Постсоветский читатель воспринимает зарубежный текст через собственный исторический и культурный опыт.

Важнейшим результатом этого взаимодействия становится формирование диалогического типа мышления, при котором собственная культура не отвергается, а сопоставляется с другими культурными системами.

Следовательно, зарубежная литература в постсоветском обществе выполняет не только эстетическую, но и мировоззренческую, образовательную и культурно-коммуникативную функции. Она способствует расширению интеллектуального пространства личности и формированию способности воспринимать современный мир как пространство культурного многообразия.

В условиях глобализации и цифровизации значение зарубежной литературы продолжает возрастать. Однако эффективность её воздействия зависит от уровня читательской культуры: чем выше способность человека к критическому и контекстуальному чтению, тем продуктивнее литературный диалог между культурами.

Таким образом, зарубежная литература стала одним из значимых факторов трансформации постсоветского мышления, а её влияние следует рассматривать прежде всего как процесс культурного диалога, переосмысления и формирования новой модели читательского сознания.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979.
- [2] Гачев Г. Д. Национальные образы мира. – М.: Советский писатель, 1988.
- [3] Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.
- [4] Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб.: Академический проект, 2002.
- [5] Лотман Ю. М. О русской литературе. – СПб.: Искусство-СПБ, 1997.
- [6] Мелетинский Е. М. О литературных архетипах. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1994.
- [7] Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. – М.: Academia, 1995.
- [8] Фуко М. Археология знания. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2004.
- [9] Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. – СПб.: Symposium, 2005.
- [10] Юнг К. Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991.
- [11] Оруэлл Дж. 1984. – М.: АСТ.
- [12] Брэдли Р. 451° по Фаренгейту. – М.: Эксмо.
- [13] Камю А. Посторонний. – М.: АСТ.
- [14] Сэлинджер Дж. Д. Над пропастью во ржи. – М.: АСТ.
- [15] Маркес Г. Г. Сто лет одиночества. – М.: АСТ.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ: ПРИНЦИПЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннаева Лола Расуловна, старший преподаватель

НОО Университет экономики и педагогики, г.Карши, Республика Узбекистан

e-mail - lola.annayeva@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается сравнительный анализ как один из важных методов современного литературоведения. Основное внимание уделяется принципам выбора и сопоставления литературных явлений, сравнительно-историческому и контрастивному методам, а также возможностям междисциплинарного подхода. Отдельно рассматривается перевод как особая область сравнительного исследования, позволяющая проследить взаимодействие языков, литератур и культур. Подчеркивается, что результативность сравнительного анализа определяется не количеством обнаруженных сходств и различий, а их интерпретацией в конкретном историческом и культурном контексте.

Ключевые слова: сравнительный анализ, компаративистика, литературоведение, методология, сравнительно-исторический метод, контрастивный анализ, художественный перевод, адекватность, эквивалентность, межкультурное взаимодействие.

Annotatsiya: Maqolada qiyosiy tahlil zamonaviy adabiyotshunoslikning muhim metodlaridan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Asosiy e'tibor adabiy hodisalarni tanlash va qiyoslash tamoyillari, qiyosiy-tarixiy va kontrastiv metodlar, shuningdek, fanlararo yondashuv imkoniyatlariga qaratiladi. Tarjima tillar, adabiyotlar va madaniyatlarning o'zaro munosabatini kuzatish imkonini beruvchi qiyosiy tadqiqotning alohida sohasi sifatida tahlil qilinadi. Qiyosiy tahlilning samaradorligi aniqlangan o'xshashlik va farqlar soni bilan emas, balki ularning muayyan tarixiy va madaniy kontekst doirasida ilmiy talqin qilinishi bilan belgilanishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: qiyosiy tahlil, komparativistika, adabiyotshunoslik, metodologiya, qiyosiy-tarixiy metod, kontrastiv tahlil, badiiy tarjima, adekvatlik, ekvivalentlik, madaniyatlararo o'zaro ta'sir.

Abstract: The article examines comparative analysis as one of the important methods of modern literary studies. Particular attention is paid to the principles of selecting and comparing literary phenomena, the comparative-historical and contrastive methods, as well as the possibilities of an interdisciplinary approach. Translation is considered separately as a specific field of comparative research that makes it possible to trace the interaction between languages, literatures, and cultures. The study emphasizes that the effectiveness of comparative analysis is determined not by the number of similarities and differences identified, but by their interpretation within a specific historical and cultural context.

Keywords: comparative analysis, comparative studies, literary studies, methodology, comparative-historical method, contrastive analysis, literary translation, adequacy, equivalence, intercultural interaction.

ВВЕДЕНИЕ

Сравнение издавна является одним из естественных способов познания окружающего мира. Человек определяет особенности предмета или явления, соотнося его с чем-то уже известным, замечая сходства и различия. В литературоведении этот принцип приобретает особое значение, поскольку художественное произведение существует не изолированно. Оно связано со своей эпохой, национальной культурой, литературной традицией, другими текстами и, наконец, с личностью самого автора.

Именно поэтому сравнительный анализ нельзя сводить к простому перечислению сходных тем, мотивов или персонажей. Исследователя должно интересовать прежде всего то, почему возникает определённое сходство, чем обусловлены различия и какое место они занимают в художественной системе произведения. Современная компаративистика рассматривает литературные явления в широком историко-культурном контексте. В поле зрения исследователя попадают литературные связи, типологические соответствия, взаимодействие национальных традиций, движение сюжетов и образов из одной культуры в другую. Большое значение имеет и художественный перевод, благодаря которому произведение начинает функционировать в иной языковой и культурной среде.

Теоретические основы такого подхода получили развитие в трудах В. М. Жирмунского, Ю. И. Минералова, Н. И. Конрада, П. М. Топера и других исследователей. Несмотря на различия научных концепций, их объединяет представление о литературе как о развивающейся системе, внутри которой национальное и общечеловеческое постоянно взаимодействуют.

Актуальность исследования обусловлена расширением объекта современной компаративистики, которая включает не только непосредственные литературные связи и влияния, но и типологические соответствия, межкультурную рецепцию, перевод, интертекстуальность и взаимодействие различных художественных систем.

Цель исследования — рассмотреть основные принципы сравнительного анализа и определить возможности его применения при изучении художественных произведений, национальных литератур и их переводов.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: определить основные объекты сравнительного анализа; выявить значение исторического и культурного контекста; охарактеризовать основные методы компаративного исследования; рассмотреть особенности сопоставления оригинала и перевода; определить роль междисциплинарного подхода в современной компаративистике.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалом исследования послужили научные труды по сравнительному литературоведению, теории перевода, общему языкознанию и межкультурной коммуникации. Теоретическую основу составили работы Ю. И. Минералова, В. М. Жирмунского, Н. И. Конрада, П. М. Топера, а также исследования в области перевода и сравнительного литературоведения [1; 2; 4; 6; 7; 8].

В качестве иллюстративного материала используются художественные произведения разных национальных литератур, в частности поэма Алишера Навои «Фархад и Ширин» и трагедия У. Шекспира «Ромео и Джульетта». Их сопоставление позволяет продемонстрировать возможности сравнительного подхода при изучении общего художественного мотива в различных национальных и культурно-исторических системах.

В исследовании применяются следующие методы:

- сравнительно-исторический метод — для изучения литературных связей, влияний, происхождения и трансформации сюжетов, мотивов и жанровых форм;
- сравнительно-типологический метод — для выявления сходств, возникающих независимо от прямого контакта между авторами и литературными традициями;
- контрастивный анализ — для выявления различий между сопоставляемыми произведениями, в том числе между оригиналом и переводом;

- структурно-аналитический метод — для рассмотрения сюжета, композиции, образной системы и художественных деталей;
- семиотический подход — для анализа текста как системы художественных знаков;
- лингвокультурологический метод — для выявления национально-культурной специфики художественного произведения;
- сопоставительный анализ оригинала и перевода — для определения характера переводческих преобразований и их влияния на художественный смысл текста.

Кроме того, используются общенаучные методы анализа, синтеза, индукции и дедукции. Анализ позволяет рассматривать отдельные элементы произведения, тогда как синтез помогает определить их место в целостной художественной системе. Индуктивный подход позволяет переходить от отдельных наблюдений к общим выводам, а дедуктивный — проверять теоретические положения на конкретном литературном материале.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Один из первых вопросов, возникающих перед исследователем, связан с выбором материала. Сравнивать можно практически любые литературные явления, однако это не означает, что любое сопоставление будет научно оправданным.

Объектами исследования могут стать два художественных произведения, творчество разных писателей, отдельные персонажи, мотивы, сюжеты, жанры, художественные детали, стилистические особенности, литературные направления, а также оригинальный и переводной тексты.

Главное условие — наличие основания, которое позволяет рассматривать выбранные явления в единой системе координат. Например, произведения, созданные в разных странах и в разные исторические периоды, могут быть сопоставлены на основании общей проблемы — любви, свободы, нравственного выбора, ответственности человека, конфликта личности и общества. Однако исследователь должен учитывать, что одинаковая тема ещё не означает одинакового художественного решения.

Показателен в этом отношении образ любви. В «Фархаде и Ширин» Алишера Навои любовь раскрывается через идею самоотверженности и духовного совершенствования. В трагедии Шекспира «Ромео и Джульетта» любовь также становится высшей ценностью, однако развивается в пространстве трагического конфликта личности с окружающим миром. Сходство темы позволяет сопоставить произведения, а различие культурных и художественных систем раскрывает своеобразие каждого из них. Следовательно, ценность сравнительного анализа заключается не столько в обнаружении совпадений, сколько в объяснении того, почему универсальные человеческие проблемы получают неодинаковое художественное воплощение.

Сравнительный анализ прежде всего расширяет возможности понимания литературного текста. При сопоставлении одно произведение в определённом смысле помогает увидеть другое. Те особенности, которые при отдельном рассмотрении могли показаться незначительными, в сравнительном контексте нередко приобретают принципиальное значение.

Вместе с тем сравнительный анализ требует строгой логики. Нельзя сопоставлять произведения только потому, что в них встречаются похожие персонажи или сюжетные ситуации. Необходимо установить критерий сравнения и придерживаться его на протяжении всего исследования. Например, наличие мотива ревности в двух произведениях ещё не является достаточным доказательством их типологической близости. Следует выяснить, какую функцию этот мотив выполняет, как связан с характером героя, конфликтом произведения, авторской концепцией и культурными представлениями соответствующей эпохи.

Таким образом, методологически обоснованное сравнение предполагает последовательное движение:

объект сравнения → критерий сопоставления → выявление сходств и различий → объяснение их причин → определение художественной функции.

При этом задача компаративиста состоит не в определении того, какое произведение «лучше». Научное сравнение предполагает выявление своеобразия каждой художественной системы, а не выстраивание национальных литератур или писателей по принципу превосходства.

При выборе произведений необходимо учитывать два важных фактора — время и культурное пространство.

Наиболее очевидный вариант — сопоставление писателей одной национальной литературы и одной эпохи. Такой анализ позволяет увидеть различия индивидуальных стилей и авторских способов осмысления общей исторической действительности.

Другой вариант связан с произведениями одной национальной литературы, но разных периодов. Здесь сравнение помогает проследить изменения литературной традиции. Можно увидеть, как со временем трансформируются жанры, художественные образы, система ценностей и сам язык литературы.

Особый интерес представляет сопоставление произведений разных национальных литератур, созданных примерно в один исторический период. Такое исследование позволяет поставить вопрос о типологических схождениях. Авторы могут не иметь непосредственных контактов и не испытывать прямого влияния друг на друга, но сходные исторические процессы способны порождать близкие художественные проблемы.

Самым сложным является сравнение произведений, разделённых одновременно национальной культурой и историческим временем. Здесь особенно важно избегать искусственных аналогий. Исследователь должен объяснить, на каком основании произведения сопоставляются и насколько выбранный критерий позволяет учитывать существенные различия между эпохами.

Таким образом, исторический и культурный контекст не является внешним дополнением к сравнительному анализу. Он определяет саму возможность научно обоснованного сопоставления.

Методология компаративного исследования включает как общенаучные, так и специальные методы. Анализ позволяет рассмотреть отдельные элементы произведения — сюжет, композицию, образную систему, язык. Синтез, напротив, возвращает эти наблюдения к целому и помогает определить их место в общей художественной концепции.

Индукция используется тогда, когда исследователь на основании ряда конкретных наблюдений приходит к более общему выводу. При дедуктивном подходе движение происходит в обратном направлении: существующее теоретическое положение проверяется на конкретном литературном материале.

Однако особую роль в литературной компаративистике играет сравнительно-исторический метод. Он позволяет изучать литературные связи и влияния, происхождение сюжетов и мотивов, движение жанровых форм, а также способы усвоения одной литературой художественного опыта другой.

В отличие от него, контрастивный анализ акцентирует внимание прежде всего на различиях. Он особенно продуктивен при сопоставлении оригинала и перевода. Изменение слова, синтаксической конструкции или художественной детали в переводе может показаться незначительным, однако иногда именно такое изменение приводит к преобразованию образа, интонации или национального колорита произведения.

Перевод представляет особый интерес для сравнительного литературоведения, поскольку здесь взаимодействие двух языковых и культурных систем проявляется наиболее непосредственно.

На первый взгляд, задача переводчика состоит в том, чтобы передать содержание исходного текста средствами другого языка. На практике этот процесс значительно сложнее.

Вместе со словами необходимо передать систему образов, авторскую интонацию, исторические реалии, национальный колорит, особенности речевого поведения персонажей и множество культурных ассоциаций.

Поэтому перевод неизбежно предполагает выбор. В одном случае переводчик стремится максимально сохранить форму оригинала, в другом — отдаёт предпочтение естественности выражения на языке перевода. Иногда требуется комментарий, иногда — замена или адаптация, а в отдельных случаях сохранение чужого слова оказывается более оправданным, чем поиск приблизительного национального аналога.

Именно поэтому понятия адекватности и эквивалентности имеют принципиальное значение для сравнительного анализа оригинала и перевода. Однако эти категории не следует понимать как требование полного совпадения двух текстов. Такое совпадение практически невозможно, поскольку языки по-разному членят действительность и обладают различными культурными ассоциациями.

При оценке художественного перевода важен вопрос о том, удалось ли сохранить существенные свойства оригинала: смысл, авторскую позицию, характер образов, стилистическую тональность и воздействие текста на читателя.

В этом смысле переводчик выступает не как механический посредник между двумя языками, а как участник межкультурного диалога.

Сопоставление оригинала с переводом может проводиться на разных уровнях. На лексическом уровне исследователь обращает внимание на передачу значений слов, фразеологизмов, реалий и культурно маркированной лексики. Именно здесь особенно заметны трудности, связанные с отсутствием прямого соответствия между языками. Лексический уровень предполагает изучение передачи значений слов, фразеологизмов, реалий и культурно маркированной лексики. Именно здесь особенно заметны трудности, связанные с отсутствием прямого соответствия между языками.

Грамматический и синтаксический уровни позволяют определить, какие структурные изменения происходят при переводе и насколько они влияют на ритм и интонацию текста. Для художественной прозы это особенно существенно, поскольку синтаксис часто является частью индивидуального стиля писателя.

Стилистический уровень позволяет установить, сохраняются ли эмоциональная окраска, особенности авторской речи и речевые характеристики персонажей.

Лингвокультурный уровень позволяет поставить более широкий вопрос: что происходит с произведением при переходе из одной культуры в другую? Какие элементы сохраняются без изменений, какие требуют пояснения, а какие получают новое значение в сознании читателя перевода?

Поэтому сравнительный анализ перевода не должен ограничиваться поиском «правильных» и «неправильных» вариантов. Гораздо продуктивнее определить причины переводческих преобразований и выяснить, как они отражаются на художественном смысле произведения.

Современное сравнительное литературоведение постепенно выходит за рамки исследования только непосредственных литературных влияний. Сегодня внимание уделяется также типологическим сходствам, культурной памяти, рецепции, переводу, интертекстуальности и взаимодействию различных художественных систем.

Это закономерно расширяет методологический инструментарий исследователя. Для понимания художественного произведения иногда недостаточно только литературоведческого анализа. Необходимо учитывать язык, историю, философию, культурную традицию и особенности национального мировосприятия.

Однако междисциплинарность не должна превращаться в механическое соединение разных методов. Каждый дополнительный подход оправдан только тогда, когда он помогает решить конкретную исследовательскую задачу. Именно такая методологическая осознанность отличает полноценный сравнительный анализ от внешнего сопоставления отдельных фактов.

ВЫВОДЫ

Сравнительный анализ занимает важное место в современном литературоведении, поскольку позволяет рассматривать художественное произведение не обособленно, а в системе разнообразных литературных и культурных связей.

Проведённый анализ показывает, что научно обоснованное сравнение предполагает прежде всего правильный выбор объектов, наличие чёткого критерия сопоставления и обязательный учёт исторического и культурного контекста. Сходство отдельных тем, мотивов или персонажей само по себе не является достаточным основанием для установления литературной близости.

Сравнительный подход позволяет выявлять как типологические соответствия между произведениями, так и особенности национальных литератур, индивидуального авторского стиля и художественного мышления. При этом особое значение имеет объяснение причин выявленных сходств и различий, а не простая их фиксация.

Особенно продуктивным направлением является сопоставление оригинала и перевода. Такой анализ позволяет проследить, каким образом художественный текст изменяется при переходе из одной языковой и культурной системы в другую. Лексические, грамматические, синтаксические, стилистические и лингвокультурные преобразования позволяют глубже понять как переводческую стратегию, так и особенности самого оригинала.

Современная компаративистика приобретает междисциплинарный характер, однако использование дополнительных методов должно быть обусловлено конкретными исследовательскими задачами. Семиотический, культурологический, лингвистический и другие подходы расширяют возможности анализа только при их методологически обоснованном применении.

Таким образом, сравнительный анализ следует рассматривать как гибкую методологию исследования литературы в её историческом, национальном, языковом и культурном взаимодействии. Его основная задача состоит не в простом поиске аналогий, а в раскрытии закономерностей, благодаря которым национальные литературы сохраняют свою самобытность и одновременно становятся частью общего литературного пространства.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Минералов Ю. И. Сравнительное литературоведение (компаративистика). — Москва : Юрайт, 2018. — 325 с.
- [2] Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение: избранные труды. — Ленинград : Наука, 1979. — 492 с.
- [3] Расулов Р. Умумий тилшунослик. — Тошкент : Fan va texnologiya, 2007. — 256 б.
- [4] Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. — Тошкент : Ўқитувчи, 1983. — 232 б.
- [5] Илясов Б. Искусство поэтического перевода. — Тошкент : Фан, 2007. — 124 с.
- [6] Топер П. М. Перевод в системе сравнительного литературоведения. — Москва, 2000. — 252 с.
- [7] Конрад Н. И. О литературных связях. — Москва : Наука, 1978. — 462 с.
- [8] Қосимов А., Ҳамроқулов А., Ҳожаев С. Қиёсий адабиётшунослик. — Тошкент : Akademnashr, 2019. — 160 б.

L. TOLSTOY VA O‘ZBEK NASRIDA AYOL OBRAZINING TRANSFORMATSIYASI: AN’ANAVIYLIKDAN SHAXSIY ERKINLIK SARI

**Raxmatullayeva Komila Normamat qizi, katta o‘qituvchi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti,**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Lev Tolstoy ijodi hamda o'zbek nasrida ayol obrazining badiiy-estetik va ijtimoiy-axloqiy transformatsiyasi qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Ayol obrazining oilaviy, ijtimoiy va ma'naviy maqomi, uning jamiyat tomonidan belgilangan me'yorlar bilan shaxsiy istaklari o'rtasidagi ziddiyati tadqiqotning asosiy yo'nalishini tashkil etadi. Tolstoyning "Anna Karenina", "Kreytser sonata", "Tirilish" kabi asarlaridagi ayol qahramonlar misolida ayolning individual shaxs sifatida namoyon bo'lishi, nikoh, muhabbat, axloq va jamiyat munosabatlari bilan bog'liq muammolar ochib beriladi. O'zbek nasrida esa ayol obrazining an'anaviy oilaviy-ijtimoiy qadriyatlardan individual tanlov, o'zligini anglash va ma'naviy mustaqillik sari rivojlanishi kuzatiladi. Maqolada ayol erkinligi masalasi faqat ijtimoiy huquq doirasida emas, balki insonning ichki erkinligi, axloqiy tanlovi va shaxsiy qadr-qimmatini anglash jarayoni sifatida talqin qilinadi. Tolstoy va o'zbek adabiyoti o'rtasidagi mushtarakliklar bilan bir qatorda milliy-madaniy tafovutlar ham aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Lev Tolstoy, o'zbek nasri, ayol obrazi, transformatsiya, shaxsiy erkinlik, an'anaviylik, gender munosabatlari, axloq, nikoh, muhabbat, qiyosiy-tipologik tahlil.

Abstract. This article examines the transformation of the female image in the works of Leo Tolstoy and Uzbek prose from a comparative and typological perspective. Particular attention is paid to the social and moral status of women, the conflict between socially imposed norms and individual aspirations, and the development of female characters as independent personalities. The female protagonists of Tolstoy's *Anna Karenina*, *The Kreutzer Sonata* and *Resurrection* demonstrate the complexity of women's relationships with marriage, love, morality and society. In Uzbek prose, the female image gradually develops from a traditional family-oriented social role toward self-awareness, individual choice and spiritual independence. The study demonstrates that female freedom is represented not only as a social or legal category, but also as an internal moral and existential process. At the same time, the article identifies both typological similarities and national-cultural differences between Tolstoy's literary representation of women and that of Uzbek prose.

Keywords: Leo Tolstoy, Uzbek prose, female image, transformation, personal freedom, tradition, gender relations, morality, marriage, comparative analysis.

KIRISH

Ayol obrazi jahon adabiyotida insonning jamiyat, oila, axloq va shaxsiy tanlov bilan munosabatlarini badiiy ifodalashning muhim vositalaridan biridir. Ayniqsa, XIX asr rus adabiyotida ayolning ijtimoiy va ma'naviy maqomi masalasi keskin qo'yilgan bo'lib, Lev Tolstoy ijodida ushbu muammo o'ziga xos falsafiy-psixologik talqinga ega. Yozuvchi ayolni faqat oila yoki jamiyatning tarkibiy qismi sifatida emas, balki murakkab ichki dunyoga ega bo'lgan, o'z taqdirini anglashga intiluvchi shaxs sifatida tasvirlaydi.

Tolstoy ijodidagi ayol obrazlari bir xil tipga mansub emas. Ular xarakter, dunyoqarash, ijtimoiy mavqe, axloqiy qarash va hayotiy tanlovlari bilan bir-biridan farqlanadi. Biroq ularni birlashtiruvchi jihat — jamiyat tomonidan belgilangan me'yorlar bilan shaxsiy ehtiyoj va istaklar o'rtasidagi ziddiyatdir. Shu ma'noda Anna Karenina, Katerina Maslova kabi obrazlar orqali ayolning jamiyatdagi mavqei, nikoh instituti, muhabbat, axloqiy javobgarlik va shaxsiy erkinlik muammolari ko'tariladi.

O'zbek adabiyotida ham ayol obrazi uzoq vaqt davomida oila, ona, turmush o'rtog'i, kelin kabi an'anaviy ijtimoiy rollar bilan bog'liq holda tasvirlangan. Biroq XX asr va ayniqsa zamonaviy o'zbek nasrida ayol qahramonning badiiy funksiyasi sezilarli darajada o'zgaradi. U endilikda faqat

oilaviy munosabatlarning ishtirokchisi emas, balki o'z hayoti, taqdiri, muhabbati, kasbi, dunyoqarashi va kelajagi haqida mustaqil qaror qabul qiluvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Shu jihatdan Tolstoy ijodidagi ayol obrazlari va o'zbek nasridagi ayol qahramonlarni qiyoslash adabiyotlararo tipologik o'xshashliklarni aniqlash bilan birga, milliy tafakkur va madaniy qadriyatlarining badiiy obraz yaratish jarayonidagi o'rnini ham belgilash imkonini beradi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning asosiy maqsadi L. Tolstoy ijodi va o'zbek nasrida ayol obrazining an'anaviylikdan shaxsiy erkinlik sari transformatsiyasini qiyosiy-tipologik jihatdan yoritishdan iborat.

Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Tolstoy ijodida ayol obrazining badiiy-estetik xususiyatlarini aniqlash;
- ayolning oila va jamiyatdagi an'anaviy maqomini tahlil qilish;
- ayol qahramonning shaxsiy tanlov va axloqiy qarorlarini o'rganish;
- Tolstoy va o'zbek nasridagi ayol obrazlarining tipologik o'xshashliklarini aniqlash;
- milliy-madaniy tafovutlarning ayol obrazini yaratishga ta'sirini ko'rsatish;
- ayol obrazining ichki erkinlik va o'zlikni anglash sari rivojlanishini tahlil qilish.

Maqolada qiyosiy-tipologik, tarixiy-qiyosiy, psixologik va lingvopoetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Badiiy obrazning shakllanishi uning xarakteri, nutqi, ichki monologi, muallif tavsifi, konflikt tizimi va syujetdagi funksiyasi bilan bog'liq holda tahlil qilindi.

Qiyosiy-tipologik yondashuv Tolstoy va o'zbek yozuvchilari ijodidagi o'xshash ijtimoiy-axloqiy muammolarni bevosita ta'sir masalasidan ajratgan holda o'rganish imkonini beradi. Chunki turli milliy adabiyotlarda ayol erkinligi muammosi tarixiy va madaniy sharoitlar turlicha bo'lishiga qaramay, shaxs va jamiyat o'rtasidagi ziddiyat sifatida o'xshash badiiy shakllarda namoyon bo'lishi mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tolstoy ijodida ayol obrazi ko'pincha jamiyatning axloqiy me'yorlari bilan shaxsning tabiiy ehtiyojlari o'rtasidagi murakkab munosabatlar asosida quriladi. Yozuvchi uchun ayol taqdiri masalasi nikoh, muhabbat, oila, onalik va axloq tushunchalaridan ajralgan holda mavjud emas.

"Anna Karenina" romanida Anna obrazi ana shu ziddiyatning eng yorqin namunalaridan biridir. Anna dastlab jamiyat tomonidan ma'qullanadigan xotin va ona maqomida tasvirlanadi. Uning hayoti tashqi tomondan barqaror ko'rinsa-da, ichki dunyosida ruhiy qoniqmaslik mavjud. Vronskiy bilan uchrashuvdan keyin uning shaxsiy his-tuyg'ulari va ijtimoiy majburiyatlari o'rtasidagi ziddiyat kuchayadi.

Anna uchun muhabbat shunchaki romantik tuyg'u emas, balki o'zining haqiqiy "men"ni izlash vositasiga aylanadi. Biroq jamiyat uning shaxsiy tanlovini qabul qilmaydi. Erkak va ayolning bir xil axloqiy mezon asosida baholanmasligi ham Anna fojiasining muhim omillaridan biridir.

Shu nuqtai nazardan Anna obrazining transformatsiyasi quyidagi bosqichlarda ko'rinadi:

an'anaviy xotin → shaxsiy tuyg'ularni anglash → ijtimoiy me'yor bilan to'qnashuv → tanlov → ruhiy izolyatsiya → fojiaviy yakun.

Anna o'z erkinligini izlaydi, biroq uning tanlovi ijtimoiy muhit tomonidan qo'llab-quvvatlanmaydi. Natijada erkinlikka intilish ichki yolg'izlik va ruhiy inqiroz bilan birlashadi.

Bu jihat Tolstoyning ayol erkinligini beryoqlama idealizatsiya qilmaganini ko'rsatadi. Yozuvchi muammoni "ayol erkin bo'lishi kerak" degan oddiy tezis bilan cheklamaydi. Aksincha, erkin tanlovning inson hayotidagi axloqiy, ruhiy va ijtimoiy oqibatlarini ham ko'rsatadi.

Tolstoyning "Kreytser sonata" qissasida ayol masalasi yanada keskin ijtimoiy-axloqiy kontekstda qo'yiladi. Asarda nikoh munosabatlari, erkak va ayol o'rtasidagi ishonch, rashk va jamiyatning jinslararo munosabatlarga bergan bahosi tanqidiy nuqtai nazardan tasvirlanadi.

Asar markazida ayolning individual shaxs sifatidagi maqomi va uning erkak tomonidan idrok etilishi masalasi turadi. Tolstoy bu orqali oilaviy munosabatlarning tashqi qonuniyligi har doim ham insoniy baxt va ma'naviy yaqinlikni ta'minlamasligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, "Kreytser sonata"da ayol erkinligi muammosi faqat ijtimoiy cheklovlar masalasi emas. U insonning boshqa insonni shaxs sifatida tan olishi bilan bog'liq axloqiy muammoga aylanadi.

"Tirilish" romanidagi Katerina Maslova obrazi ayol taqdirining ijtimoiy omillar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Maslovaning hayot yo'li individual xato yoki shaxsiy tanlov bilangina izohlanmaydi. Uning taqdirida jamiyatning ijtimoiy tengsizliklari, erkak hukmronligi, iqtisodiy qaramlik va axloqiy befarqlik kabi omillar ham muhim o'rin tutadi.

Maslova obrazining asosiy xususiyati — uning ichki o'zgarishidir. U faqat jabrlanuvchi obraz sifatida qolib ketmaydi. Hayotiy tajribalar orqali o'zining insoniy qadrini qayta anglay boshlaydi.

Demak, Tolstoy ijodida ayol obrazining transformatsiyasi tashqi ijtimoiy maqomdan ichki ma'naviy uyg'onish sari harakat sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

O'zbek nasrida ayol obrazining shakllanishi milliy oilaviy va axloqiy qadriyatlar bilan chambarchas bog'liq. An'anaviy modelda ayol, avvalo, oilaning ma'naviy tayanchi, ona, turmush o'rtog'i yoki kelin sifatida tasvirlanadi.

Bunday obrazning asosiy fazilatlari sabr-toqat, sadoqat, hayo, mehr, oilaga fidoyilik va kattalarga hurmat kabi tushunchalar bilan belgilanadi. Ayolning shaxsiy istagi ko'pincha oilaviy manfaat va jamiyatning umumiy talablari bilan muvofiqlashtiriladi.

Biroq o'zbek nasri taraqqiyoti davomida ushbu model asta-sekin murakkablashadi. Ayol qahramonning ichki dunyosi, uning individual orzulari, tanlovlari, jamiyatga munosabati va shaxsiy pozitsiyasi badiiy tasvirning markaziga chiqadi.

Bu jarayonni shartli ravishda quyidagicha ifodalash mumkin:

an'anaviy ayol → oila markazidagi obraz → ichki norozilik → o'zligini anglash → shaxsiy tanlov → ma'naviy mustaqillik.

XX asr o'zbek nasrida ayol obrazining psixologik talqini tobora chuqurlashib boradi. Ayolning tashqi faoliyatidan ko'ra uning ichki kechinmalari, hayotiy tanlovlari va ruhiy izlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu jarayonda ayol qahramonning "men"i alohida badiiy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. U jamiyat belgilagan rolni shunchaki bajaruvchi emas, balki ushbu rolni anglash, qabul qilish yoki unga qarshi chiqish imkoniyatiga ega bo'lgan subyekt sifatida tasvirlanadi.

O'zbek nasrida ayol erkinligi ko'pincha G'arb adabiyotidagi individualizm shaklida emas, balki milliy qadriyatlar bilan munosabatdagi ichki tanlov sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihat o'zbek adabiyotidagi ayol obrazini Tolstoy qahramonlaridan farqlovchi muhim xususiyatlardan biridir.

Tolstoy va o'zbek nasrida yaratilgan ayol obrazlari o'rtasida bir qator tipologik umumiyliklar mavjud.

Birinchidan, har ikki adabiy an'anada ayol shaxsiyati oila va jamiyat bilan munosabatda ochiladi.

Ikkinchidan, ayolning ichki dunyosi tashqi voqealar bilan chambarchas bog'liq. Qahramonning ichki monologi, kechinmalari, ikkilanishlari va qarorlari uning xarakterini ochishda muhim vositaga aylanadi.

Uchinchidan, ayol erkinligi masalasi muhabbat va nikoh muammolaridan ajralmaydi. Ayolning kimni sevishi, turmush qurishi, oilaviy hayotga munosabati va o'z kelajagini belgilashi uning shaxsiy erkinligi bilan bog'liq holda tasvirlanadi.

To'rtinchidan, jamiyatning ayolga qo'yadigan talablari va erkakka qo'yadigan talablari o'rtasidagi nomutanosiblik badiiy konfliktni yuzaga keltiradi.

Beshinchidan, ayol obrazining ichki o'zgarishi uning ma'naviy rivojlanishining asosiy belgisi sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, Tolstoy va o'zbek nasridagi ayol obrazlarini aynan bir xil hodisa sifatida talqin qilish to'g'ri emas. Chunki har bir adabiyot o'zining tarixiy, ijtimoiy va madaniy sharoitiga ega.

Tolstoy ijodida shaxsiy tuyg'u va jamiyat talabi o'rtasidagi ziddiyat ko'pincha keskin fojiaiy tus oladi. Anna Karenina misolida shaxsiy tanlov jamiyat tomonidan rad etilgani sababli qahramonning ijtimoiy izolyatsiyasi kuchayadi.

O'zbek nasrida esa ayolning shaxsiy erkinlikka intilishi ko'pincha milliy-oilaviy qadriyatlar bilan murosaga kelish, ularni qayta talqin qilish yoki ular doirasida o'z "men"ni shakllantirish jarayoni orqali ifodalanadi.

Shu sababli o'zbek adabiyotida ayol erkinligini faqat "an'anani rad etish" sifatida tushunish biryoqlama bo'ladi. Ko'pincha qahramonning maqsadi an'anani butunlay inkor qilish emas, balki uning shaxsiy qadr-qimmati va individual ehtiyojlari bilan uyg'unlashadigan shaklini topishdan iborat.

Ayol obrazidagi transformatsiyaning eng muhim belgisi — badiiy tasvir markazining tashqi ijtimoiy roldan ichki shaxsiyatga ko'chishidir.

An'anaviy modelda ayolning kimligi uning boshqalarga bo'lgan munosabati orqali belgilanadi: u kimningdir qizi, xotini, kelini yoki onasi sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy talqinda esa savol o'zgaradi: **"U kimning ayoli?" emas, "U qanday shaxs?"**

Ana shu o'zgarish ayol obrazining badiiy transformatsiyasini belgilovchi muhim mezondir.

Tolstoy qahramonlarida bu jarayon ayniqsa psixologik tasvir orqali ochiladi. O'zbek nasrida esa u milliy mentalitet, oila, muhabbat, jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi bilan bog'liq ravishda rivojlanadi.

ВЫВОДЫ

Tadqiqot natijasida Tolstoy va o'zbek nasrida ayol obrazining transformatsiyasi bir necha asosiy yo'nalishda kechishi aniqlandi.

Birinchidan, ayol obrazi passiv ijtimoiy rol egasidan faol subyektga aylanadi.

Ikkinchidan, ayolning shaxsiy hayoti va ichki dunyosi badiiy konfliktning markaziy komponentiga aylanadi.

Uchinchidan, muhabbat va nikoh masalalari ayolning shaxsiy erkinligi bilan uzviy bog'lanadi.

To'rtinchidan, ayolning erkinligi tashqi ijtimoiy mustaqillikdan tashqari ichki ma'naviy mustaqillik sifatida ham talqin qilinadi.

Beshinchidan, Tolstoy ijodida shaxsiy tanlov va jamiyat me'yorlari o'rtasidagi ziddiyat ko'pincha fojiaiy yechimga olib kelsa, o'zbek nasrida mazkur ziddiyat ko'proq milliy qadriyatlarni qayta anglash va shaxsiy "men"ni shakllantirish jarayonida namoyon bo'ladi.

Ayol obrazining transformatsiyasini faqat adabiy jarayondagi o'zgarish sifatida emas, balki jamiyatdagi shaxs haqidagi tasavvurlarning o'zgarishi sifatida ham baholash mumkin. Adabiyot jamiyatdagi mavjud munosabatlarni aks ettirish bilan birga, ularni qayta ko'rib chiqish uchun badiiy imkoniyat yaratadi.

Tolstoy ijodida ayol taqdiri orqali insonning jamiyat tomonidan belgilangan axloqiy me'yorlarga munosabati muammosi ko'tariladi. Yozuvchi ayolning individual istaklarini jamiyatning ikkiyuzlama axloqi bilan to'qnash keltirib, mavjud munosabatlarning ichki ziddiyatlarini ochib beradi.

O'zbek nasrida esa ayol obrazi evolyutsiyasi milliy qadriyatlarning zamonaviy shaxs tushunchasi bilan munosabatini ko'rsatadi. Bu yerda transformatsiya ko'pincha "an'ana yoki erkinlik" tarzidagi qat'iy qarama-qarshilik emas, balki "an'ana va shaxsiy tanlov" o'rtasidagi murakkab dialog sifatida namoyon bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, Tolstoy va o'zbek nasridagi ayol obrazlarini qiyosiy o'rganish ikki adabiy tizimning o'ziga xosligini ko'rsatish bilan birga, ayolning badiiy konsepsiyasida umumiy insoniy qadriyatlar mavjudligini ham tasdiqlaydi.

L. Tolstoy ijodi va o'zbek nasrida ayol obrazining transformatsiyasi an'anaviy ijtimoiy rol doirasidagi qahramondan individual dunyoqarash va shaxsiy tanlovga ega bo'lgan murakkab obraz sari rivojlanish jarayonini namoyon etadi.

Tolstoy asarlarida ayolning shaxsiy erkinlikka intilishi jamiyat, nikoh va axloqiy me'yorlar bilan murakkab to'qnashuvda tasvirlanadi. Anna Karenina, Katerina Maslova va boshqa ayol obrazlari orqali yozuvchi ayolning ichki dunyosini, uning muhabbat, baxt, qadr-qimmat va hayot mazmunini izlashini badiiy tadqiq etadi.

O'zbek nasrida esa ayol obrazi milliy-oilaviy qadriyatlar tizimi doirasida shakllanib, keyinchalik individual shaxsiyat, o'zlikni anglash va ma'naviy mustaqillik masalalari bilan boyib boradi. Shu sababli o'zbek adabiyotida ayol erkinligi ko'pincha an'anani inkor etish emas, balki an'anaviy qadriyatlarni shaxsiy hayot va individual tanlov nuqtayi nazaridan qayta anglash jarayoni sifatida namoyon bo'ladi.

Demak, Tolstoy va o'zbek nasridagi ayol obrazining tipologik yaqinligi, avvalo, shaxs va jamiyat, muhabbat va majburiyat, an'ana va individual tanlov, tashqi rol va ichki "men" o'rtasidagi ziddiyatlarda ko'rinadi. Ushbu ziddiyatlarning badiiy talqini esa har bir milliy adabiyotning tarixiy-madaniy tajribasi bilan belgilanadi.

Ayol obrazining an'anaviylikdan shaxsiy erkinlik sari transformatsiyasi adabiy qahramonning oddiy ijtimoiy maqomi o'zgarishi emas, balki uning subyektga aylanishi, ya'ni o'z hayoti, qarori va ma'naviy dunyosining egasi sifatida namoyon bo'lish jarayonidir. Aynan shu jihat mazkur obraz evolyutsiyasining asosiy poetik va konseptual belgisini tashkil etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Толстой Л. Н. Анна Каренина. — Москва: Художественная литература, 1981.
- [2] Толстой Л. Н. Воскресение. — Москва: Художественная литература, 1982.
- [3] Толстой Л. Н. Крейцерова соната. — Москва: Художественная литература, 1980.
- [4] Бахтин М. М. Эпос и роман. — Санкт-Петербург: Азбука, 2000.
- [5] Лотман Ю. М. О русской литературе. — Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1997.
- [6] Хализев В. Е. Теория литературы. — Москва: Высшая школа, 2002.
- [7] Боров Ю. Б. Эстетика. — Москва: Высшая школа, 2002.
- [8] Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. — Toshkent: Navoiy universiteti, 2018.
- [9] Karimov N. XX asr o'zbek adabiyoti taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari. — Toshkent, 2008.
- [10] Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. — Toshkent, 2018.
- [11] Sulton I. Adabiyot nazariyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2005.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ: МЕТОДЫ, ТЕХНОЛОГИИ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Набиева Дилрабо Абдурауповна, старший преподаватель

НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: <mailto:dilrabonabiyeva94@gmail.com>

Аннотация. В статье рассматриваются современные методы и стратегии обучения иностранным языкам. Анализируются коммуникативный, грамматико-переводной и аудиolingвальный методы, языковое погружение, а также возможности цифровых технологий. Определяются преимущества и ограничения различных подходов. Обосновывается необходимость их комплексного применения с учётом целей обучения, уровня подготовки и индивидуальных особенностей обучающихся.

Ключевые слова: иностранный язык, методика обучения, коммуникативный подход, грамматико-переводной метод, аудиolingвальный метод, языковое погружение, цифровые технологии, коммуникативная компетенция, самостоятельное обучение.

Abstract. The article examines modern methods and strategies of foreign language teaching. It analyzes the communicative, grammar-translation, and audiolingual methods, language immersion, as well as the potential of digital technologies in language education. The advantages and limitations of different approaches are identified. The study substantiates the need for their integrated application, taking into account learning objectives, learners' proficiency levels, and individual characteristics.

Keywords: foreign language, teaching methodology, communicative approach, grammar-translation method, audiolingual method, language immersion, digital technologies, communicative competence, independent learning.

Annotatsiya. Maqolada chet tillarini o'qitishning zamonaviy metod va strategiyalari ko'rib chiqiladi. Kommunikativ, grammatik-tarjima va audiolingval metodlar, til muhitiga singdirish usuli, shuningdek, raqamli texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Turli yondashuvlarning afzalliklari va cheklovlari aniqlanadi. Ta'lim maqsadlari, o'quvchilarning tayyorgarlik darajasi va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ushbu metodlarni kompleks qo'llash zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: chet tili, o'qitish metodikasi, kommunikativ yondashuv, grammatik-tarjima metodi, audiolingval metod, til muhitiga singdirish, raqamli texnologiyalar, kommunikativ kompetensiya, mustaqil ta'lim.

ВВЕДЕНИЕ

Владение иностранным языком является важной составляющей современного образования. Расширение международного сотрудничества, академической мобильности и профессиональной коммуникации повышает требования к уровню иноязычной компетенции обучающихся. Иностранный язык становится не только учебной дисциплиной, но и средством получения информации, профессионального развития и межкультурного взаимодействия. Одной из актуальных проблем методики преподавания иностранных языков остаётся выбор эффективных методов обучения. Универсального подхода, одинаково результативного для всех обучающихся, практически не существует. Процесс овладения языком зависит от уровня подготовки, мотивации, когнитивных особенностей, целей обучения и образовательной среды. Поэтому современная методика всё чаще ориентируется на сочетание традиционных и инновационных способов организации учебной деятельности. Значительные изменения в преподавании иностранных языков связаны также с развитием цифровой образовательной среды. Онлайн-ресурсы, мобильные приложения, мультимедийные материалы и средства дистанционного общения расширяют возможности самостоятельной работы и создают дополнительные условия для языковой практики.

Цель настоящей статьи заключается в рассмотрении основных методов обучения иностранным языкам и определении возможностей их комплексного использования в современном образовательном процессе.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Коммуникативный подход занимает важное место в современной методике преподавания иностранных языков. Его основная цель заключается в формировании способности использовать изучаемый язык в реальных ситуациях общения. В отличие от методик, ориентированных преимущественно на усвоение грамматических правил, коммуникативное обучение предполагает активное речевое взаимодействие. На занятиях используются диалоги, дискуссии, ролевые игры, проблемные задания, работа в парах и группах, моделирование повседневных и профессиональных коммуникативных ситуаций.

Такая организация обучения способствует одновременному развитию говорения, аудирования, чтения и письма. Важным преимуществом является формирование у обучающихся уверенности в использовании иностранного языка. Регулярная речевая практика постепенно уменьшает психологический барьер и способствует развитию спонтанной речи.

Вместе с тем коммуникативный подход требует разумного сочетания свободного общения с систематической работой над языковой формой. Чрезмерная ориентация исключительно на речевую беглость может привести к закреплению грамматических и лексических ошибок. Поэтому коммуникативные задания должны сопровождаться целенаправленной работой над грамматикой, лексикой и произношением.

Грамматико-переводной метод относится к традиционным направлениям преподавания иностранных языков. В его основе находятся последовательное изучение грамматических правил, анализ языковых конструкций, работа с письменным текстом и выполнение переводческих упражнений. Данный метод способствует формированию системного представления о структуре изучаемого языка. Обучающиеся осваивают морфологические и синтаксические закономерности, расширяют словарный запас и развивают навыки анализа текста.

Особенно продуктивным грамматико-переводной метод может быть при работе с письменными, научными и художественными текстами, а также в профессиональной подготовке переводчиков и филологов. Однако его изолированное применение не обеспечивает полноценного формирования коммуникативной компетенции. Обучающийся может хорошо знать грамматику и успешно выполнять письменный перевод, но испытывать трудности при необходимости спонтанно выразить мысль на иностранном языке. Поэтому в современной образовательной практике элементы грамматико-переводного метода целесообразно сочетать с коммуникативными заданиями.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Аудиолингвальный метод основан на многократном прослушивании и воспроизведении речевых образцов. Значительное место занимают имитация, повторение, запоминание конструкций и упражнения, направленные на автоматизацию речевых навыков. Особенно полезен данный метод на начальных этапах изучения иностранного языка. Регулярное прослушивание образцов речи способствует формированию правильного произношения, интонации и навыков аудирования. Многократное повторение позволяет быстрее закреплять базовые речевые модели. Вместе с тем механическое воспроизведение готовых конструкций не всегда формирует способность самостоятельно строить высказывания. Обучающийся может успешно повторять и запоминать диалоги, но испытывать затруднения в новой коммуникативной ситуации. Поэтому аудиолингвальные

упражнения наиболее эффективны не как самостоятельная система обучения, а как один из компонентов комплексной методики.

Языковое погружение предполагает создание образовательной среды, в которой иностранный язык становится основным или одним из основных средств общения. Это может происходить в рамках интенсивных языковых курсов, обучения за рубежом, общения с носителями языка или специально организованной языковой среды.

Постоянный контакт с изучаемым языком позволяет осваивать лексику и грамматические модели в естественном контексте. Обучающийся постепенно переходит от предварительного мысленного перевода к непосредственному формированию высказывания на иностранном языке. Особенно значимо влияние языкового погружения на развитие коммуникативной компетенции. Постоянная необходимость понимать собеседника и реагировать на его высказывания способствует развитию спонтанной речи, аудирования и социокультурных навыков. Однако организация полноценного языкового погружения не всегда возможна. Обучение за рубежом или регулярное непосредственное взаимодействие с носителями языка требуют соответствующих организационных и материальных условий. Частично решить эту проблему позволяют современные цифровые технологии.

Цифровизация образования существенно изменила возможности преподавания иностранных языков. Онлайн-платформы, электронные словари, интерактивные учебники, мобильные приложения, подкасты, видеоматериалы и виртуальные занятия позволяют расширить традиционную образовательную среду. Цифровые ресурсы дают возможность обучающимся работать в индивидуальном темпе, повторять сложный материал, самостоятельно выбирать дополнительные задания и регулярно практиковать различные виды речевой деятельности.

Особое значение имеют технологии интервального повторения, позволяющие систематически возвращаться к изученной лексике через определённые промежутки времени. Подобная организация работы способствует более устойчивому запоминанию слов и выражений. Не менее важны возможности онлайн-коммуникации. Виртуальные занятия и языковые сообщества позволяют использовать иностранный язык в непосредственном общении, даже если обучающийся не находится в соответствующей языковой среде. При этом цифровые технологии сами по себе не гарантируют эффективности обучения. Самостоятельная работа требует мотивации, систематичности и умения организовывать собственную учебную деятельность. Поэтому цифровые инструменты целесообразно использовать в сочетании с педагогическим сопровождением.

Анализ основных методов показывает, что каждый из них направлен на развитие определённых компонентов языковой компетенции. Коммуникативный подход способствует развитию практической речи; грамматико-переводный метод обеспечивает системное понимание структуры языка; аудиолингвальные упражнения совершенствуют произношение и навыки восприятия речи на слух; языковое погружение создаёт условия для естественного общения; цифровые технологии расширяют возможности самостоятельной практики.

В связи с этим современное обучение иностранному языку целесообразно строить на основе интеграции различных методических подходов. Выбор конкретных методов должен определяться целью занятия, уровнем владения языком, возрастом обучающихся и формируемыми компетенциями. Например, изучение новой грамматической темы может включать краткое объяснение правила, работу с примерами, аудирование, выполнение коммуникативного задания и последующее закрепление материала с использованием цифрового ресурса. В таком случае отдельные методы не конкурируют между собой, а выполняют взаимодополняющие функции. Именно гибкость методической системы позволяет приблизить учебную деятельность к реальному процессу использования языка.

ВЫВОДЫ

Современная методика преподавания иностранных языков характеризуется переходом от ориентации на единственный универсальный метод к комплексной организации образовательного процесса. Каждый из рассмотренных подходов обладает определёнными преимуществами и ограничениями. Коммуникативный подход формирует способность к практическому взаимодействию, грамматико-переводный метод способствует осознанному усвоению языковой системы, аудиolingвальные упражнения развивают произносительные и слуховые навыки, языковое погружение создаёт условия для естественного овладения языком, а цифровые технологии расширяют возможности самостоятельной учебной деятельности.

Следовательно, эффективность обучения определяется не выбором одного «лучшего» метода, а целесообразным сочетанием различных стратегий. Интеграция языковой теории, речевой практики, элементов погружения и цифровых технологий позволяет одновременно формировать лингвистическую и коммуникативную компетенции и адаптировать процесс обучения к индивидуальным потребностям обучающихся.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Литвиненко И. Методика преподавания иностранных языков. — Москва : Флинта, 2018.
- [2] Краскин И. Коммуникативный подход к обучению языкам. — Санкт-Петербург : Питер, 2020.
- [3] Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. — Cambridge : Cambridge University Press, 2014.
- [4] Пассов Е. И., Кузовлева Н. Е. Урок иностранного языка. — Ростов-на-Дону : Феникс ; Москва : Глосса-Пресс, 2010. — 640 с.
- [5] Щукин А. Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика. — Москва : Филоматис, 2006. — 480 с.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА ПЕРЕДАЧИ РЕАЛИЙ РОМАНА Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ» В УЗБЕКСКОМ ПЕРЕВОДЕ

Кудратова Матлуба Содик кизи, старший преподаватель
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан

e-mail: qudratovamatluba467@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-2795-3420>

Аннотация. В статье рассматриваются особенности передачи национально-культурных реалий романа Ф. М. Достоевского «Идиот» в узбекском переводе. Анализируются бытовые, социальные, религиозные и военно-административные реалии с точки зрения адекватности и эквивалентности их воспроизведения. Особое внимание уделяется таким переводческим стратегиям, как транслитерация, функциональная адаптация, локализация и семантическая замена. Установлено, что сохранение национально-культурной специфики оригинала требует учёта не только семантики реалий, но и их исторических, социальных и культурных коннотаций.

Ключевые слова: Ф. М. Достоевский, «Идиот», художественный перевод, узбекский перевод, реалия, национально-культурная лексика, адекватность, эквивалентность, транслитерация, адаптация, локализация, семантическая трансформация, лингвокультурология.

Abstract. The article examines the specific features of rendering national and cultural realia in the Uzbek translation of Fyodor Dostoevsky's novel *The Idiot*. Everyday, social, religious,

military, and administrative realia are analyzed in terms of the adequacy and equivalence of their translation. Particular attention is paid to such translation strategies as transliteration, functional adaptation, localization, and semantic substitution. The study demonstrates that preserving the national and cultural specificity of the original requires consideration not only of the semantic meaning of realia but also of their historical, social, and cultural connotations.

Keywords: *Fyodor Dostoevsky, The Idiot, literary translation, Uzbek translation, realia, national and cultural vocabulary, adequacy, equivalence, transliteration, adaptation, localization, semantic transformation, linguocultural studies.*

Annotatsiya. *Maqolada F. M. Dostoyevskiyning «Telba» romanidagi milliy-madaniy realiyalarning o'zbekcha tarjimada berilish xususiyatlari tadqiq etiladi. Maishiy, ijtimoiy, diniy, harbiy va ma'muriy realiyalar tarjimada adekvatlik va ekvivalentlik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Transliteratsiya, funksional adaptatsiya, lokalizatsiya va semantik almashtirish kabi tarjima strategiyalariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqot natijasida aslyatning milliy-madaniy o'ziga xosligini saqlashda realiyalarning nafaqat semantik mazmunini, balki ularning tarixiy, ijtimoiy va madaniy konnotatsiyalarini ham hisobga olish zarurligi aniqlangan.*

Kalit so'zlar: *F. M. Dostoyevskiy, «Telba», badiiy tarjima, o'zbekcha tarjima, realiya, milliy-madaniy leksika, adekvatlik, ekvivalentlik, transliteratsiya, adaptatsiya, lokalizatsiya, semantik transformatsiya, lingvokulturologiya.*

ВВЕДЕНИЕ

Проблема передачи национально-культурных реалий занимает особое место в современном переводе. Реалии представляют собой лексические единицы, обозначающие предметы, явления, общественные институты, обычаи и понятия, непосредственно связанные с историей, культурой, социальным устройством и образом жизни определённого народа. Их перевод представляет значительную трудность, поскольку подобные единицы нередко не имеют прямых соответствий в другом языке и обладают дополнительными культурными, историческими и ассоциативными значениями.

Особую актуальность проблема приобретает в художественном переводе. В художественном тексте реалия выполняет не только номинативную функцию, но и становится средством создания исторического фона, характеристики персонажа, социальной среды и национального колорита произведения. Поэтому переводчик должен передать не только предметно-логическое содержание соответствующей единицы, но и её стилистическую, прагматическую и культурную нагрузку.

В прозе Ф. М. Достоевского национально-культурная лексика является существенным компонентом художественного изображения русского общества XIX века. Названия чинов и сословий, денежных единиц, предметов одежды и быта, религиозные понятия, военная и административная терминология позволяют писателю воссоздать социальную и культурную атмосферу эпохи. В этом отношении роман «Идиот» представляет особенно интересный материал для переводоведческого исследования. Его языковое пространство насыщено единицами, значение которых определяется не только непосредственным контекстом, но и историко-культурными реалиями Российской империи. В узбекском переводе романа обнаруживаются различные способы передачи подобной лексики. В одних случаях переводчик сохраняет форму исходного слова посредством транслитерации, в других использует функционально близкое соответствие или прибегает к культурной адаптации. Однако замена национально маркированной единицы более привычным для узбекского читателя словом способна привести к ослаблению или утрате определённых компонентов исходного значения.

Цель исследования заключается в выявлении особенностей передачи национально-культурных реалий романа Ф. М. Достоевского «Идиот» на узбекский язык и определении степени сохранения их семантического, стилистического и лингвокультурного содержания. Для достижения поставленной цели необходимо определить основные тематические группы реалий, сопоставить соответствующие единицы оригинала и перевода, установить применяемые переводческие стратегии и оценить их с позиций адекватности и эквивалентности.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Методологическую основу исследования составляют сопоставительный, семантический, контекстуальный и лингвокультурологический методы анализа. Фрагменты русского оригинала романа «Идиот» сопоставляются с их узбекскими переводными соответствиями, что позволяет определить характер произошедших семантических и культурных трансформаций. В зависимости от сферы употребления анализируемые единицы могут быть распределены по нескольким группам: бытовые, социальные, религиозные, военные, социально-военные и административно-правовые реалии. При оценке переводческих решений учитывается соотношение адекватности и эквивалентности. Особое внимание уделяется тому, насколько перевод сохраняет денотативное значение исходной единицы, её историко-культурные коннотации, стилистическую маркированность и функцию в художественном контексте.

Такой подход позволяет рассматривать перевод реалии не как изолированную замену одной лексической единицы другой, а как сложный процесс межъязыкового и межкультурного преобразования художественного текста.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Бытовые реалии и способы их передачи. Бытовые реалии связаны с повседневной жизнью человека, предметами одежды, домашнего обихода и материальной культурой определённой исторической эпохи. При их переводе относительно легко передать функциональное значение предмета, однако значительно сложнее сохранить его культурную принадлежность и историческую маркированность.

Показательным примером является слово «мантилья» в следующем контексте:
«У вошедшей служанки она спросила себе мантилью...»

В узбекском переводе данная единица передаётся словом «mursak». Подобное решение позволяет читателю представить разновидность верхней одежды, однако культурная семантика оригинального наименования изменяется. Мантилья связана прежде всего с европейской, в частности испанской, традицией женской одежды, тогда как *mursak* отсылает к иной национально-культурной системе. Следовательно, переводчик осуществляет культурную локализацию: незнакомая или менее знакомая узбекскому читателю реалия заменяется единицей, обладающей большей культурной узнаваемостью в языке перевода. Функциональный компонент значения при этом в определённой степени сохраняется, однако национально-культурная специфика оригинала ослабляется.

Иная ситуация наблюдается при передаче слова «камин». Его денотативное значение является достаточно прозрачным, поэтому перевод не требует значительной культурной трансформации. Определённые сложности представляют также названия предметов одежды и обуви: «башмак», «тулуп», «плащ», «штиблет». При передаче подобных единиц возможно достижение лишь частичной эквивалентности, поскольку обобщение названия предмета приводит к устранению его материальных, исторических или стилистических характеристик.

Особого внимания заслуживает слово «штиблет». Если переводное соответствие обозначает иной тип обуви, происходит уже не простое обобщение, а семантическая замена, способная изменить предметную картину оригинального текста. Вместе с тем такие единицы, как «мольберт», «эстамп», «фуляр», демонстрируют более высокую степень переводческой

эквивалентности. Их значения могут быть идентифицированы в принимающей культуре без существенной перестройки семантической структуры.

Таким образом, при переводе бытовых реалий степень эквивалентности непосредственно зависит от того, насколько предмет исходной культуры имеет функциональный или понятийный аналог в культуре языка перевода.

Передача социальных реалий. Одну из наиболее сложных групп составляют социальные реалии. Они отражают сословную организацию российского общества XIX века, социальную иерархию и особенности взаимоотношений между представителями различных общественных групп. Так, русская реалия «барыня» передаётся в узбекском тексте сочетанием «o'ktam juvon». Такое переводческое решение позволяет воспроизвести определённую характеристику женщины, однако не полностью передаёт её социальный статус. Слово «барыня» в историко-культурном контексте связано не просто с обозначением женщины, а с принадлежностью к привилегированному сословию, отношениями социального неравенства и дистанцией между господами и зависимыми от них людьми. Узбекское сочетание *o'ktam juvon* в большей степени характеризует личные качества или манеру поведения женщины, вследствие чего социально-сословная сема исходного слова ослабляется.

Сходная проблема возникает при переводе реалии «помещица» как «pomeshchik hotin». Формальная связь с исходным понятием сохраняется, однако историческое содержание термина оказывается не полностью раскрытым. Для русского читателя слово «помещица» непосредственно связано с помещичьим землевладением, сословной системой и историей крепостных отношений. В переводном тексте эти ассоциации могут быть недоступны читателю без дополнительного комментария.

Интерес представляет и передача денежной реалии «целковый» посредством формы «so'lkavoy». Такое соответствие воспроизводит разговорный оттенок оригинала и в определённой степени сохраняет его стилистическую маркированность. Вместе с тем историко-экономическое содержание денежного наименования остаётся недостаточно прозрачным для современного узбекского читателя. В данном случае перевод демонстрирует важное противоречие художественного перевода: сохранение стилистической выразительности не всегда означает сохранение историко-культурной информативности.

Таким образом, при переводе социальных реалий особое значение имеет не только поиск лексического соответствия, но и воспроизведение того социального знания, которое было естественным для читателя исходной культуры.

Религиозные реалии в узбекском переводе. Религиозная лексика занимает особое место в художественном мире Ф. М. Достоевского. Она тесно связана с философской проблематикой его произведений, нравственными поисками героев и православной культурной традицией. При переводе подобной лексики необходимо учитывать, что формальное сохранение термина ещё не гарантирует сохранения его содержания в сознании читателя иной культуры. Например, реалия «митрополит» может быть передана практически без существенной семантической трансформации, поскольку соответствующий термин существует в религиозной и историко-культурной терминологии и может быть идентифицирован подготовленным читателем.

Более сложным является случай с единицей «игумен». При её транслитерации сохраняется внешняя форма исходного слова, однако его место в православной церковной и монастырской иерархии остаётся недостаточно понятным читателю, не знакомому с соответствующей религиозной традицией. Возникает ситуация формальной, но неполной культурной эквивалентности. Читатель видит иноязычно маркированную единицу, однако не всегда способен восстановить тот комплекс значений и ассоциаций, который она вызывает в исходной культуре. Следовательно, транслитерацию религиозных реалий целесообразно в необходимых случаях дополнять пояснением или комментарием. Такой подход позволяет сохранить национальную специфику оригинала, не заменяя её реалиями принимающей культуры.

Военная и административная лексика романа отражает сложную систему чинов, должностей и общественных отношений Российской империи. К данной группе относятся, в частности, единицы «юнкер» и «подпоручик». Их транслитерация позволяет сохранить национально-историческую маркированность оригинала, однако не объясняет место соответствующего чина или статуса в военной иерархии XIX века. В результате возникает частичная эквивалентность: языковая форма сохраняется, но функциональное и социальное содержание единицы может оказаться недостаточно доступным адресату перевода.

Особый интерес представляет реалия «однодворцы». Она обладает выраженной историко-сословной семантикой и связана с определённой социальной группой русского общества. Передача такого понятия требует особой осторожности, поскольку его замена общим обозначением служащего или представителя определённого сословия неизбежно сужает историческое содержание оригинала. В подобных случаях эффективным решением представляется сохранение культурно маркированной единицы с последующим пояснением её исторического значения.

К административной лексике относится и слово «пристав». Его передача может относительно точно воспроизводить общее институциональное содержание, однако исторически конкретные полицейские или судебно-административные функции соответствующего должностного лица не всегда становятся очевидными в переводе. Следовательно, военно-административные реалии относятся к той категории лексики, где формальная эквивалентность особенно часто расходится с лингвокультурной адекватностью.

Проведённый анализ позволяет выделить несколько основных способов передачи национально-культурных реалий в узбекском переводе романа «Идиот». Первым способом является транслитерация. Она применяется прежде всего при передаче религиозной, военной и исторической терминологии: «юнкер», «подпоручик», «игумен» и др. Преимущество данного способа состоит в сохранении национальной маркированности исходного понятия. Недостатком становится снижение понятности для читателя, который не располагает необходимыми историко-культурными знаниями.

Вторым способом выступает функциональная адаптация, при которой переводчик стремится найти единицу, способную выполнять в принимающем тексте сходную коммуникативную функцию. Например, передача «барыня» посредством *o'ktam juvon* делает характеристику персонажа более понятной узбекскому читателю, но одновременно ослабляет сословную семантику оригинала.

Третьей стратегией является культурная локализация. Наиболее наглядным примером служит соответствие «мантилья — *mursak*». Переводчик заменяет культурно специфический предмет оригинала более узнаваемым элементом принимающей культуры. Такой способ облегчает понимание текста, но может привести к культурному смещению художественной реальности.

Наконец, встречается семантическая замена, при которой исходная единица передаётся словом с частично иным предметным содержанием. Если различия затрагивают существенные признаки реалии, степень эквивалентности снижается. Анализ показывает, что выбор стратегии определяется противоречием между двумя основными задачами художественного перевода: сохранением национально-исторической специфики произведения и обеспечением доступности текста для читателя иной культуры. Чрезмерная адаптация способна привести к локализации художественного мира Достоевского, тогда как последовательная транслитерация без пояснений затрудняет восприятие произведения. Поэтому наиболее продуктивным представляется комбинированный подход, предполагающий сохранение значимых реалий оригинала и их необходимое контекстуальное или комментарийное объяснение.

Рассмотренный материал показывает, что понятия адекватности и эквивалентности при анализе национально-культурной лексики не могут быть сведены исключительно к лексическому совпадению.

Переводная единица может быть семантически близкой оригиналу, но при этом не передавать его историческую или социальную коннотацию. И наоборот, транслитерация способна формально сохранить исходную реалию, но не обеспечить её полноценного понимания читателем. Поэтому при оценке перевода национально-культурной лексики целесообразно учитывать несколько взаимосвязанных параметров: денотативную точность, сохранение исторической информации, культурную маркированность, стилистическую функцию, прагматический эффект и степень понятности переводного соответствия.

Особенно существенным является сохранение функциональной роли реалии в художественной системе произведения. Если слово у Достоевского указывает на сословное положение персонажа, социальную дистанцию, религиозную принадлежность или историческую среду, перевод должен по возможности воспроизводить именно эту функцию.

Таким образом, эквивалентность при переводе реалий приобретает многоуровневый характер. Она предполагает не только соответствие значений двух слов, но и соотнесённость тех культурных представлений, которые актуализируются этими словами в сознании читателя.

ВЫВОДЫ

Исследование национально-культурных реалий романа Ф. М. Достоевского «Идиот» и способов их передачи на узбекский язык показывает, что перевод культурно маркированной лексики представляет собой сложный процесс взаимодействия двух языковых и культурно-исторических систем. Бытовые реалии в ряде случаев сравнительно легко поддаются функциональной передаче, поскольку обозначаемые ими предметы имеют аналоги в другой культуре. Однако использование локализованных соответствий может привести к изменению национальной принадлежности художественной детали.

Более значительные трудности возникают при передаче социальных, военных и административных реалий. Такие единицы непосредственно связаны с исторической организацией российского общества XIX века, поэтому их содержание невозможно полностью воспроизвести посредством формальной лексической замены.

Религиозные реалии также требуют особого подхода. Транслитерация позволяет сохранить культурную принадлежность термина, однако без соответствующего комментария его семантическая и культурная глубина может остаться недоступной читателю.

Проведённый анализ показывает, что ни одна переводческая стратегия не может рассматриваться как универсальная. Транслитерация сохраняет форму и национальную маркированность, но может затруднить понимание; функциональная адаптация повышает доступность текста, но способна ослабить историческую специфику; локализация делает предмет понятным читателю принимающей культуры, однако создаёт риск культурной подмены. Наиболее эффективным представляется комплексный подход, предполагающий сочетание точного лексического соответствия, сохранения культурно значимых единиц, контекстуального пояснения и, при необходимости, переводческого комментария.

Следовательно, перевод реалий в художественном произведении необходимо рассматривать не только как лексико-семантическую операцию, но и как форму межкультурной интерпретации. Переводчик выступает посредником между двумя культурными системами, а качество его работы определяется способностью сохранить не только непосредственное содержание слова, но и стоящий за ним исторический, социальный и культурный контекст.

В случае произведений Ф. М. Достоевского эта задача приобретает особую значимость, поскольку социальная, религиозная и бытовая лексика является не внешним фоном повествования, а важной составляющей художественной картины мира писателя. Сохранение данной специфики в узбекском переводе способствует более адекватному восприятию авторского замысла и обеспечивает полноценный диалог русской и узбекской литературных культур.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Достоевский Ф. М. Идиот. — Москва : АСТ, 2023. — 640 с. — ISBN 978-5-17-146484-4.
- [2] Достоевский Ф. М. Telba / пер. И. Гафурова. — Ташкент : Yangi Asr Avlodi, 2021.
- [3] Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) : учебник для институтов и факультетов иностранных языков. — Москва : Высшая школа, 1990. — 253 с.
- [4] Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы) : учебное пособие. — 5-е изд. — Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ ; Москва : Филология Три, 2002. — 416 с.
- [5] Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. — London ; New York : Routledge, 1995. — 353 p.
- [6] Newmark P. A Textbook of Translation. — New York : Prentice Hall International, 1988. — 292 p.
- [7] Nida E. A. Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating. — Leiden : E. J. Brill, 1964. — 331 p.
- [8] Томахин Г. Д. Реалии в языке и культуре. — Москва : Высшая школа, 1988.
- [9] Problems of Equivalence in the Translation of Culture-Specific Words // International Journal of Artificial Intelligence. — 2025. — Vol. 5, No. 11. — P. 167–170.

ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ СФЕРЫ ТУРИЗМА В МНОГОЯЗЫЧНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

**Бабаева К., Курманбаева У., Яхияева Г., преподаватели
Языковая школа НАО «Международный университет туризма и
гостеприимства», г.Туркестан, Республика Казахстан**

***Аннотация.** В статье рассматриваются практико-ориентированные технологии обучения русскому языку будущих специалистов сферы туризма в условиях многоязычной образовательной среды. Анализируются основные трудности овладения профессиональной лексикой, коммуникативные навыки и нормами межкультурного общения. Особое внимание уделяет моделированию реальных профессиональных ситуаций, использованию ролевых и деловых игр, мультимедийных ресурсов и других современных образовательных технологий. Подчеркивается значение интеграции языковой подготовки к профессиональным задачам будущих специалистов сферы туризма. Сделан вывод о том, что практико-ориентированный подход способствует развитию профессионально-коммуникативной и межкультурной компетенции студентов, повышению их мотивации и готовности использовать русский язык в будущей профессиональной деятельности.*

***Ключевые слова:** русский язык как иностранный; национальные группы; туризм и гостеприимство; профессиональная коммуникация; межкультурная компетенция; практико-ориентированное обучение; многоязычное образование.*

***Annotatsiya.** Maqolada ko'p tilli ta'lim muhiti sharoitida turizm sohasining bo'lajak mutaxassislariga rus tilini o'qitishda amaliyotga yo'naltirilgan texnologiyalardan foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi. Kasbiy leksikani o'zlashtirish, kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish hamda madaniyatlararo muloqot me'yorlarini egallash bilan bog'liq asosiy qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Real kasbiy vaziyatlarni modellashtirish, rolli va ishbilarmonlik o'yinlaridan, multimedia resurslari hamda boshqa zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratiladi. Til tayyorgarligini turizm sohasidagi bo'lajak mutaxassislarning kasbiy vazifalari bilan integratsiyalashning ahamiyati ta'kidlanadi. Amaliyotga*

yo 'naltirilgan yondashuv talabalarning kasbiy-kommunikativ va madaniyatlararo kompetensiyalarini rivojlantirishga, ularning motivatsiyasini oshirishga hamda kelajakdagi kasbiy faoliyatida rus tilidan foydalanishga tayyorligini shakllantirishga xizmat qilishi haqida xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: rus tili xorijiy til sifatida; milliy guruhlar; turizm va mehmondo'stlik; kasbiy kommunikatsiya; madaniyatlararo kompetensiya; amaliyotga yo 'naltirilgan ta'lim; ko 'p tilli ta'lim.

Annotation. The article examines practice-oriented technologies for teaching Russian to future professionals in the field of tourism within a multilingual educational environment. It analyzes the main difficulties associated with mastering professional vocabulary, developing communication skills, and acquiring the norms of intercultural communication. Particular attention is paid to modeling real-life professional situations and using role-playing and business games, multimedia resources, and other modern educational technologies. The importance of integrating language training with the professional tasks of future tourism specialists is emphasized. It is concluded that a practice-oriented approach contributes to the development of students' professional communicative and intercultural competencies, increases their motivation, and enhances their readiness to use Russian in their future professional activities.

Keywords: Russian as a foreign language; national groups; tourism and hospitality; professional communication; intercultural competence; practice-oriented learning; multilingual education.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализации и развития международного туризма знание иностранных языков, в том числе русского, становится необходимым для эффективного общения и профессиональной деятельности. Для студентов национальных групп, обучающихся в Казахстане, преподавание русского языка в сфере туризма приобретает особую значимость. Россия и Казахстан имеют тесные культурные, экономические и социальные связи, и русский язык является одним из средств межкультурного общения и профессиональной коммуникации. Однако в процессе обучения возникают проблемы, связанные с особенностями владения языком, культурными различиями и специфическими требованиями профессии.

Одной из основных проблем является низкий уровень владения русским языком среди студентов, для которых он является вторым или третьим языком. На старте обучения студенты часто сталкиваются с трудностями в восприятии и производстве речи, особенно в специфических контекстах профессиональной деятельности, таких как общение с туристами, оформление документов, написание отчетов и взаимодействие с коллегами на русском языке. Важно учитывать, что студенты, говорящие на родных языках, таких как казахский, узбекский или таджикский, сталкиваются с интерференцией — переноса элементов родного языка на русский, что затрудняет процесс обучения.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Преподавание русского языка для студентов, обучающихся в сфере туризма, требует освоения специфической лексики и фразеологии, которая используется в туристической индустрии. Это включает термины, связанные с бронированием, экскурсиями, культурными и природными достопримечательностями, работой с туристами, а также с маркетингом и рекламой туристических услуг. Однако одним из основных вызовов является нехватка практических занятий с реальными примерами и ситуациями, что ограничивает студентов в усвоении такого материала и снижает их способность эффективно использовать профессиональный язык в реальных ситуациях.

На теоретических лекциях студенты могут освоить общие фразы, такие как:

- "Как забронировать тур?"
- "Есть ли свободные места в отеле?"

Однако, если учебный процесс не включает контекстуальных заданий, моделирующих реальные ситуации бронирования, студенты не смогут овладеть более специфическими терминами, которые необходимы для полноценной работы в туристической сфере. Например, для эффективной работы с туристами нужно знать такие фразы как:

- "Какие документы нужны для подтверждения бронирования?"
- "Вам нужно заполнить анкету на регистрацию в гостинице."
- "Мы рекомендуем вам выбрать тур с полным пансионом."

Эти выражения требуют глубокого понимания терминов, таких как "полный пансион", "предоставление документов для подтверждения", "регистрация". Без практики в реальных ситуациях такие термины могут остаться неизвестными для студентов.

В сфере туризма важно не только знать базовые термины, но и уметь описывать культурные и природные достопримечательности, передавая их историческую и культурную значимость. Без применения правильной лексики учащиеся могут сталкиваться с трудностями при объяснении особенностей исторических памятников и природных объектов туристам. Например, вместо общей фразы:

- "Эта достопримечательность очень интересна и имеет большое значение для истории."

Более профессионально и информативно будет использовать такие фразы, как:

- "На этой площади в 12 веке проводились важнейшие события, такие как..."
- "Этот памятник архитектуры является выдающимся примером барокко."

Такие термины и фразы требуют не только знаний языка, но и понимания историко-культурного контекста, что невозможно без практической работы с реальными примерами.

Для успешной работы в туристической сфере необходимо освоение специализированной лексики, связанной с маркетингом и рекламой туристических услуг. Студенты должны уметь использовать термины, такие как:

- "специальное предложение",
- "пакет услуг",
- "VIP-сервис",
- "сезонная скидка".

Если студенты не проходят практику с такими терминами в контексте реальной рекламы и маркетинга, им будет сложно использовать их в общении с клиентами и коллегами. Например, студент может не понимать, как предложить клиенту тур с полными условиями, сказав:

- "Мы предлагаем тур с включенным трансфером, экскурсиями по городам и полным пансионом."

Отсутствие знаний специфической профессиональной лексики приведет к затруднениям в коммуникации и снижению качества обслуживания клиентов.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Недостаток практических занятий с реальными примерами из туристической отрасли ограничивает студентов в освоении контекстуальной и профессиональной лексики. Важно, чтобы обучение включало реальные ситуации, такие как работа с туристами, экскурсионные программы и маркетинг туристических услуг. Только в таком случае студенты смогут применять теоретические знания на практике, эффективно используя профессиональную лексику и развивая межкультурную компетенцию, что является важным для успешной карьеры в сфере туризма.

Студенты национальных групп, обучающиеся русскому языку для профессиональной деятельности в сфере туризма, могут столкнуться с трудностями в общении с русскоязычными туристами из-за различий в этикете общения. Например, в некоторых

культурах личное пространство и дистанция при общении с незнакомыми людьми более строго соблюдаются, в то время как в русскоязычной культуре общение может быть более открытым и непосредственным. Например, студент из Казахстана, где личная дистанция во время общения с незнакомыми людьми может быть несколько шире, чем в русскоязычных странах, может почувствовать дискомфорт, когда русский турист будет разговаривать на близком расстоянии. В свою очередь, студент может ошибочно воспринимать такое поведение как назойливость или вторжение в личное пространство. Важно, чтобы в процессе преподавания русского языка студенты понимали, что в русском общении принято более тесное взаимодействие с собеседником, включая зрительный контакт и более короткую дистанцию.

Невербальная коммуникация (жесты, мимика, интонация) имеет важное значение в межкультурном общении и может значительно различаться в разных культурах. Например, в некоторых странах восточной Азии использование прямого жеста руки может восприниматься как агрессия, тогда как в русскоязычных странах это часто используется для привлечения внимания или демонстрации уверенности. Например, студент из Узбекистана, изучающий русский язык для работы в туризме, может использовать жесты, которые не всегда соответствуют русским культурным нормам. Например, в Узбекистане прямой жест «показывание пальцем» может использоваться в более спокойном контексте, а для русского туриста это может восприниматься как агрессивное поведение. Преподавание русского языка должно включать информацию о различиях в невербальной коммуникации и подчеркивать важность правильного использования жестов и мимики при общении с туристами.

Различия в восприятии стандартов обслуживания также могут создавать трудности для студентов национальных групп, работающих в сфере туризма. В некоторых странах обслуживание клиентов в ресторанах или отелях может носить более формальный характер, в то время как в русскоязычных странах может быть больше неформальных взаимодействий с клиентами, таких как использование фамильярных форм обращения или шуточные реплики. Например, студент из Киргизстана, где в обслуживании клиентов часто используется более официальное обращение, может почувствовать себя неловко, когда российский турист начнет использовать более непринужденное общение, например, обращаясь на «ты» или задавая личные вопросы. Это может быть воспринято как нарушение этикета, если студент не знаком с такими особенностями русскоязычной культуры. Поэтому важно, чтобы в процессе обучения студенты были ознакомлены с русскими нормами общения в сфере туризма, где допускаются более личные и открытые формы общения с клиентами.

Мотивация является ключевым фактором в процессе обучения языку. В случае студентов национальных групп, русскоязычная среда может восприниматься как чуждая или сложная для освоения, что снижает интерес к обучению. Кроме того, ограниченная практика языка в реальных ситуациях (например, общение с носителями языка или участие в экскурсиях) ограничивает развитие навыков. Важно, чтобы обучение русскому языку было связано с реальной практикой в сфере туризма, например, через стажировки, работу с туристами или участие в проектной деятельности.

Для того чтобы студенты национальных групп могли эффективно использовать русский язык в профессиональной сфере, необходимо вводить в процесс обучения терминологию и фразеологию, специфичную для туризма. Важным инструментом является создание контекстных ситуаций, моделирующих реальные рабочие процессы. Это могут быть ролевые игры, деловые игры и проекты, которые включают элементы общения с туристами, оформление документов, составление маршрутов и другие профессиональные задачи.

Современные технологии предоставляют широкий спектр возможностей для преподавания русского языка в сфере туризма. Использование аудио- и видеоматериалов, фильмов, интервью с экспертами, а также специализированных мобильных приложений помогает студентам улучшить восприятие языка на слух и научиться правильно реагировать

в различных ситуациях. Такие методы также способствуют расширению словарного запаса и улучшению произношения, что особенно важно в профессии туризма.

ВЫВОДЫ

Для повышения мотивации и улучшения межкультурной компетенции студентов национальных групп необходимо организовывать межкультурные тренинги и мероприятия, на которых студенты могут практиковать русский язык в реальных условиях общения. Это могут быть экскурсии, встречи с носителями языка, культурные события и поездки по различным туристическим регионам. Взаимодействие с русскоязычными туристами и коллегами способствует не только улучшению языковых навыков, но и развитию культурной осведомленности, что имеет большое значение для успешной карьеры в туризме.

Методики преподавания русского языка как иностранного (РКИ) могут быть полезны для студентов, для которых русский является вторым или третьим языком. Это подход включает в себя систематическую работу с грамматикой, лексикой и произношением, а также практическое применение языка в разнообразных ситуациях. Для студентов национальных групп важно адаптировать материалы, учитывая их уровень подготовки и специфические потребности.

Проблемы преподавания русского языка в сфере туризма для студентов национальных групп требуют комплексного подхода. Важно не только обучать студентов языковым навыкам, но и развивать их межкультурную компетенцию, обеспечивая возможность практики в реальных туристических ситуациях. Интеграция профессиональной лексики, использование мультимедийных технологий и межкультурных тренингов поможет студентам овладеть русским языком на должном уровне и подготовит их к успешной карьере в туристической сфере.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бабайцева, Г. Г. *Методика преподавания русского языка как иностранного*. — Алматы: КазПедУ, 2018.
- [2] Гиляревская, Н. И., Чельцова, Д. В. *Русский язык в туризме: теория и практика*. — Москва: Просвещение, 2019.
- [3] Назарбаев, Е. К., Садвакасова, Г. Т. *Межкультурное образование в многонациональном обществе Казахстана*. — Алматы: Казахстанское общество, 2019.
- [4] Королева, М. А. *Русский язык в профессиональной сфере: обучение в сфере туризма*. — Санкт-Петербург: Лингвистика, 2020.
- [5] Якушина, И. В. *Игровые технологии обучения русскому языку как иностранному*. — Астана: Білім, 2019.

ДВУЯЗЫЧНЫЕ СЛОВАРИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСКОЙ ШКОЛЕ

Дусалиева Гульмира Шергалиевна, преподаватель
Сулюктинский гуманитарно-экономический институт, Баткентский
государственный университет, Республика Кыргызстан
kurmanalieva59@mail.ru 0772777591

Аннотация: В статье рассматривается вопрос об использовании словарей в школах с кыргызским языком обучения. Изучение русского и кыргызского языков требует обращения к исследованию двуязычия и многоязычия. Решая задачи формирования многоязычной личности, необходимо выработать у учащихся потребность постоянно обращаться к словарям в целях совершенствования языковой компетенции, обогащения

словарного запаса, самостоятельного выполнения языковых и речевых заданий. Богатейший материал словарей способен стимулировать интерес к предмету «русский язык», а сами словари могут стать надежными помощниками учащихся, дающими возможность самостоятельно и сознательно добывать знания. Важнейшим компонентом процесса развития речи учащихся на уроках русского языка в кыргызской школе является формирование умения пользоваться словарями в учебной деятельности.

Ключевые слова: метод интенсивного обучения, двуязычие и многоязычие, метод лексикографического анализа, коммуникативный метод, работа со словарями, методика словарной работы в школе, усвоение лексической сочетаемости слов, словообразовательный анализ, слово, функции слова в речи, компонент, актуализация, лексика языка, обогащение словарного запаса учащихся, обогащение словаря школьника.

Annotatsiya. Maqolada qirg'iz tilida ta'lim olib boriladigan maktablarda lug'atlardan foydalanish masalasi ko'rib chiqiladi. Rus va qirg'iz tillarini o'rganish ikki tillilik va ko'p tillilik masalalarini tadqiq etishni talab qiladi. Ko'p tilli shaxsni shakllantirish vazifalarini hal etishda o'quvchilarda til kompetensiyasini takomillashtirish, lug'at boyligini oshirish, til va nutqqa oid topshiriqlarni mustaqil bajarish maqsadida lug'atlardan muntazam foydalanish ehtiyojini shakllantirish zarur. Lug'atlarda jamlangan boy material «Rus tili» faniga qiziqishni oshirishga xizmat qiladi, lug'atlarning o'zi esa o'quvchilarga bilimlarni mustaqil va ongli ravishda egallash imkonini beradigan ishonchli yordamchi bo'la oladi. Qirg'iz maktablarida rus tili darslarida o'quvchilar nutqini rivojlantirish jarayonining muhim tarkibiy qismlaridan biri o'quv faoliyatida lug'atlardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirishdir.

Kalit so'zlar: intensiv o'qitish metodi, ikki tillilik va ko'p tillilik, leksikografik tahlil metodi, kommunikativ metod, lug'atlar bilan ishlash, maktabda lug'at bilan ishlash metodikasi, so'zlarning leksik birikuvchanligini o'zlashtirish, so'z yasalishi tahlili, so'z, so'zning nutqdagi funksiyalari, komponent, aktuallashtirish, til leksikasi, o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish, o'quvchi lug'atini boyitish.

Abstract. The article examines the use of dictionaries in schools where Kyrgyz is the language of instruction. The study of Russian and Kyrgyz requires consideration of bilingualism and multilingualism. In addressing the task of developing a multilingual personality, it is necessary to encourage students to use dictionaries regularly in order to improve their language competence, expand their vocabulary, and independently complete language and speech-related tasks. The rich material contained in dictionaries can stimulate students' interest in the Russian language as a school subject, while dictionaries themselves can become reliable learning tools that enable students to acquire knowledge independently and consciously. An essential component of developing students' speech skills in Russian language lessons at Kyrgyz schools is the formation of the ability to use dictionaries effectively in learning activities.

Keywords: intensive teaching method, bilingualism and multilingualism, lexicographic analysis method, communicative method, dictionary use, methods of dictionary work at school, acquisition of lexical collocations, word-formation analysis, word, functions of words in speech, component, actualization, language vocabulary, enrichment of students' vocabulary, vocabulary development of schoolchildren.

ВВЕДЕНИЕ

Вопрос по обогащению словарного запаса современного школьника сегодня очень актуален. В условиях научного прогресса в обиход входят все новые и новые слова, многие из которых трудны и непонятны. Поэтому первостепенной задачей учителя русского языка является работа над обогащением и уточнением словарного запаса школьников: чем большим количеством слов владеет человек, тем точнее реализуется коммуникация между людьми, как в устной, так и в письменной форме. Этот вопрос всегда привлекал внимание

методистов и учителей русского языка. Так, Ф. И. Буслаев (1844) рекомендовал учителям родного языка «развивать в дитяти врожденный дар слова», И.И. Срезневский (1860) советовал преподавателям обогащать детей «словами и выражениями, для этого годными», добиваться того, чтобы «не осталось неизвестным их памяти и непонятным их умам» Слов, научить пользоваться словами и выражениями, обращать разумное внимание на значение слов и выражений. К.Д.Ушинский писал, что нужно «через слово ввести дитя в область духовной жизни народа». Каждый учитель основной «школы должен организовать работу на уроках русского языка так, чтобы подросток в процессе обучения учился размышлять, анализировать, сравнивать, самостоятельно делать выводы». А для этого ему нужен богатый словарный запас.

Научить школьников пользоваться словарями и справочниками, выработать у них потребность к самостоятельному поиску – одна из основных задач современной школы. В современной методике работе со словарями в школах с кыргызским языком обучения не уделяется должное внимание. Методы и приемы работы направлены лишь на усвоение и актуализацию предлагаемой учащимся лексики. По мнению многих ученых, поиски новых методов интенсивного обучения состоят в широком развертывании активной самостоятельной деятельности школьников, в умении сопоставлять явления родного и русского языков, в котором помогут двуязычные словари.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Изучение русского и кыргызского языков требует обращения к исследованию двуязычия и многоязычия.

Решая задачи формирования многоязычной личности, необходимо выработать у учащихся потребность постоянно обращаться к словарям в целях совершенствования языковой компетенции, обогащения словарного запаса, самостоятельного выполнения языковых и речевых заданий. Однако наблюдения свидетельствуют об отсутствии у учащихся навыков работы со словарями, ограниченном и несистематическом их использовании. Возникшее противоречие между потребностью использования словарей и отсутствием современной методики работы с ними определило выбор и актуальность нашего исследования.

Цель и методы исследования состоят в обосновании научно-методических основ использования словарей для формирования двуязычной личности школьника семиклассника с кыргызским языком обучения. Основными методами изучения системы использования словарей в учебном процессе явились: системный анализ, коммуникативный метод.

Системный анализ предполагает метод лексикографического анализа (анализ изучаемых словарей родного и изучаемого языков), социально-педагогический метод (анализ учебников, программ, обобщение опыта преподавателей), сравнительный метод, при котором устанавливается наличие характерных особенностей словарей кыргызского и русского языков. Коммуникативный метод, при котором осуществляется принцип обучения речевой деятельности, что осуществляется с помощью специальных упражнений с целью создания учебно-речевых ситуаций на уроках. Урок русского языка в национальной школе – это работа со словом. Через слово ученики узнают и осознают законы языка, убеждаются в его точности, красоте и выразительности. И поэтому очень важно, чтобы урок был подчинен главной цели: знакомству со словом и осознанию всех его составляющих.

Важнейшим компонентом процесса развития речи учащихся на уроках русского языка в кыргызской школе является формирование умения пользоваться словарями в учебной деятельности. Богатейший материал словарей способен стимулировать интерес к предмету «русский язык», а сами словари могут стать надежными помощниками учащихся, дающими возможность самостоятельно и сознательно добывать знания. Обращение к словарям необходимо для многих видов работ по русскому и родному языку во всех классах, на всех

этапах обучения. Оно должно быть систематическим и касаться всех разделов лингвистики: морфологии, орфоэпии, лексикологии, морфемике и т.д.

Учитель филолог должен организовать работу на уроках так, чтобы подросток в процессе обучения учился размышлять, анализировать, сравнивать, самостоятельно делать выводы. А для этого ему нужен богатый словарный запас, хорошо развитая связная речь.

По мнению известного ученого-методиста А.В. Текучева, словарная работа – это не эпизод в работе учителя, а систематическая, хорошо организованная, педагогически целесообразно построенная работа, связанная со всеми разделами курса русского языка.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Между тем, работа со словарями в школе проводится, как правило, эпизодически, от случая к случаю и тем более нет взаимосвязанного обучения русскому и кыргызскому языкам. Даже обращаясь к словарям, учащиеся не всегда учитывают в должной мере все сведения о слове, которые можно найти в словарной статье. Обычно их интересует лишь значение или перевод слова, но необходимо знать также семантическую и стилистические характеристики слова. Не зная значения, функции слова в речи, учащийся не сможет точно использовать его в своей речи, даже при хорошем знании грамматики. Признавая значимость двуязычных словарей для обогащения лексического запаса учащихся-кыргызов, мы должны стремиться к тому, чтобы сделать словари постоянными спутниками ученика в его работе как на уроках русского языка и литературы, так и родного языка, добиться того, чтобы пользование словарем стало потребностью для ученика.

Методика словарной работы в школе предусматривает четыре основных линии:

1. Обогащение словаря школьника, то есть усвоение новых, ранее неизвестных учащимся слов, а также новых значений тех слов, которые уже имелись в их словарном запасе.

2. Уточнение словаря школьника – самая широкая сфера словарной работы, включающая в себя:

- наполнение содержанием тех слов, которые усвоены учащимися не вполне точно: уточнение их значений путем включения в контекст, сопоставления близких по значению слов и противопоставления антонимов, сравнения значений и употребления паронимов и т.п.;

- усвоение лексической сочетаемости слов, в том числе, во фразеологических единицах;

- усвоение иносказательных значений слов, многозначности слов, в том числе, значений, обусловленных контекстом;

- усвоение синонимии лексической и тех оттенков смысловых значений слов, тех эмоциональных и функционально-стилистических окрасок слов, которые свойственны отдельным синонимам в синонимической группе.

3. Активизация словаря школьника, то есть перенесение как можно большего количества слов из словаря пассивного в словарь активный

4. Устранение нелитературных слов, перевод их из активного словаря в пассивный.

Все названные направления работы над словарем школьника постоянно взаимодействуют.

В методике апробированы и широко используются следующие приемы разъяснения значений слов (приемы располагаются по степени их развивающего потенциала):

1. Учащиеся под руководством учителя осуществляют словообразовательный анализ слова и на этой основе выясняют его значение (или оттенок значения).

2. Словообразовательный анализ. Сопоставление слова с другими словами с целью выяснения различий, для разграничения значений паронимов.

3. Опора на контекст способствует пониманию слова.

4. Вариантом предыдущего приема служит включение нового слова в иной контекст, самостоятельно составленный учениками.

5. Самостоятельность выяснения значения нового слова по справочным материалам, то есть по словарям и сноскам в книге для чтения.

6. Объяснение значения слова путем наглядной демонстрации материала как средство развития познавательной активности учащихся.

7. Объяснение значения слова путем замены его синонимом.

8. Некоторые слова могут быть объяснены путем подбора антонимической пары.

9. Наконец, многие слова могут быть разъяснены на основе развернутого описания, иногда состоящего из группы слов, иногда – из нескольких предложений. Этот способ разъяснения значений слов ценен тем, что он позволяет сохранять непринужденность беседы.

Разнообразие приемов и повышение активности самих учащихся в объяснении значений слов – важнейшая задача словарной работы в национальной школе.

Таким образом, система в словарной работе состоит в том, чтобы слово было школьником правильно воспринято в тексте, понято со всеми его оттенками и окрасками, чтобы оно прошло через специальные упражнения, в которых углубляется его понимание, усваивается его сочетаемость, подготавливается его употребление, и наконец, чтобы оно было употреблено школьниками самостоятельно в собственных высказываниях.

Учитель должен прививать учащимся навыки пользования словарями, а также умение и желание вести собственный словарь, носящий объяснительный и в отдельных случаях переводный характер.

Слово является основной единицей сообщения, так как оно обладает предметным значением. Без слова нет предложения, без предложения не может быть связной речи. Исходя из этого, выделяются основные задачи словарной работы:

1. Обеспечить освоение активного словарного запаса учащимися в коммуникативных и учебных целях наиболее частотной и продуктивной лексикой.

2. Помочь учащимся осознать и оценить идейно художественное богатство русской литературы, усилить её влияние на формирование их мировоззрения, этических и эстетических идеалов.

3. Подготовить учащихся к самостоятельному чтению в оригинале текстов художественной, публицистической, научно-популярной литературы.

Одним из важнейших факторов овладения вторым языком на уровне практически достаточного двуязычия является систематическая и планомерная работа над лексикой языка, а это как известно невозможно без словарной работы.

Мы попытались проанализировать задания и упражнения действующего учебника русского языка для 7 класса кыргызской школы на предмет наличия в нем заданий, связанных с работой по двуязычным словарям. Одним из требований программы является выработка умения пользоваться различными видами словарей. Однако как показал анализ, среди разнообразных заданий и тренировочных упражнений, вооружающих учащихся прочными навыками устной и письменной речи, нет упражнений, которые выполняются с помощью словарей (кроме §1. Лексика. Упражнение №1. Определите по словарю значение слов *язык, земля*. В каком значении употреблены эти слова в стихотворении?). Значение работы со словарями трудно переоценить: она содействует повышению общей речевой культуры, воспитывает познавательные интересы вообще и интерес к русскому языку, в частности.

Проанализировав словарь в конце учебника русского языка для 7 класса кыргызской школы, приходим к выводу, что словарь носит переводческий характер, служит главным образом для того, чтобы учащиеся усвоили в каких значениях употреблено в книге то или иное слово. Было бы неплохо дополнить традиционный алфавитный перечень списками слов, сгруппированный по разделам: тематический список, списки синонимических, антонимических, омонимических и некоторых других рядов, в которые входят слова,

употребленные в учебнике. Недостатком словаря, помещенного в учебнике, является то, что у многозначных слов, даны только те значения, в которых слова употреблены в данном учебнике. В результате учащегося появляется ложное представление о том, что он знает слово, в то время, как на самом деле он уяснил только часть его семантики.

Таким образом, то, что определено программой о привитии навыков работы с различными видами словарей, действующим учебником не предусмотрен и наши наблюдения показали, что на уроках русского языка обращения к словарям не проводятся. В связи, с чем у учащихся 7 класса кыргызской школы нет навыка работы со словарем, что значительно снижает усвоение лексики и умение вести поисковую работу, затрудняет понимание и запоминание русских слов, снижает интерес к изучению языка.

ВЫВОДЫ

На наш взгляд применение двуязычных словарей на уроках русского языка значительно усилит интерес учащихся к изучению языка, т.к нацелит их на самостоятельную работу над словом, поиск слова по словарю, определения значения данного слова и т.д. Для эффективной работы с любым из ныне существующих словарей необходимо сформировать и развить следующие навыки:

1. Выбор лексической единицы, требующей справки в словаре.
2. Нахождение лексической единицы в словаре:
 - поиск лексических единиц по алфавиту;
 - поиск правильного заголовочного слова;
 - поиск правильного заголовочного слова для многосложных лексических единиц;
 - выбор правильного заголовочного слова среди омонимов;
 - выбор правильного значения искомой лексической единицы.
3. Нахождение информации в словарной статье:
 - поиск информации об орфографии слова;
 - поиск информации о произношении слова;
 - поиск информации об употреблении слова;
 - поиск информации о значении слова;
 - поиск грамматической информации;
 - поиск информации об этимологии слова.
4. Выбор подходящего словаря для справки в соответствии с типом лексической единицы и искомой информации.

Исходя из всего выше сказанного, нами предложены примерные упражнения и заданий к работе со словарем. Упражнения предназначены для того, чтобы ученики научились быстро и безошибочно ориентироваться в словарях: находить нужную статью, необходимую информацию внутри словарной статьи, пользоваться отсылками к другим словарным статьям и т. д.

Результаты проведенного исследования позволяют сделать следующие выводы:

Обогащению лексического запаса учащихся способствует работа с лингвистическими словарями русского языка.

Анализ программ и учебников по русскому языку для 7 класса показал то, что определение программой привитие навыков работы со словарями в действующих учебниках не предусмотрены.

Анализ научно-методической литературы, изучение опыта работы учителей-русистов города Сулюкта показали, что вопросу обогащения лексического запаса с помощью словарей не уделяется определенное внимание, эта работа носит эпизодический, бессистемный характер.

На базе достижений лингвистики, психологии, педагогики, методики преподавания русского языка была разработана методическая система упражнений и заданий, включающих эффективные методические приемы использования словарей.

Предложенная методическая система упражнений предусматривает работу со многими видами лингвистических словарей русского языка, что прививает навык работы со словарем.

На основании проведенной работы мы выяснили, что применение двуязычных словарей на уроках русского языка в 7 классе способствует обогащению словарного запаса учащихся.

Словари вместе с учебником по русскому языку должны стать обязательным пособием учащихся. Они должны составлять единый учебный комплект.

Ни один язык – будь родной или не родной – невозможно полноценно изучать без словаря. Только словари могут дать ученику все необходимые сведения о слове, помочь ему овладеть основами грамотной устной и письменной речи, постоянно повышать культуру речи, которая в значительной степени определяет общую культуру человека.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

[1] Русский язык/ Т.А. Ладыженская, М.Т. Баранов, Л.А.Тростенцова и др.; М. Просвещение, 2012.

[2] Главная, библиотека, школа. Учебник для школ с русским языком обучения, 7 класс. Русский язык. 7 класс, М.Дж.Тагаев, О.Т.Симонова. Билим...

[3] Ушакова М. Советская энциклопедия ОГИЗ – Словарь современного русского языка. В 17 томах.

[4] Сводный словарь современной русской лексики/ под ред. Р.П.Рогожниковой. М.-Русский язык 1991.

[5] Комплексный словарь русского языка. А.Н.Тихонова, Е.Н.Тихоновой, С.А.Тихонова, М.Ю. Зуевой, О.М.Чупашевой. М. Просвещение.

[6] Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка.

МЕТОДИЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА

Хожибекова Муштарий Адхамовна, ассистент

Андижанский института сельского хозяйства и агротехнологий

***Аннотация.** В статье говорится о значении обогащения словарного запаса, методики развития коммуникативных компетенций студентов сельского хозяйственного образования, о том, что при изучении текстов надо подвергать их лексическому анализу: выявлять незнакомые слова, обращать внимание на чтение и перевод текстов, на многозначность слов. Использование новых инновационных технологий: кластеров, мозгового штурма, инсерт и других видов.*

***Ключевые слова:** Изобразительные средства языка, текстоцентрический подход коммуникативных компетенция, словарный запас, переносное значение, заповедник, первобытная природа, картина, тематическая группировка, описание, внешность, растительность, животный мир.*

***Annotatsiya.** Maqolada qishloq xo'jaligi ta'limi yo'nalishidagi talabalarning lug'at boyligini oshirish, kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi haqida so'z yuritiladi. Matnlarni o'rganish jarayonida ularni leksik jihatdan tahlil qilish, notanish so'zlarni aniqlash, matnlarni o'qish va tarjima qilishga e'tibor qaratish, shuningdek, so'zlarning ko'p ma'noliligini*

o'rganish zarurligi ta'kidlanadi. Shuningdek, klaster, aqliy hujum, INSERT va boshqa zamonaviy innovatsion texnologiyalardan foydalanish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *tilning tasviriy vositalari, matn markazli yondashuv, kommunikativ kompetensiya, lug'at boyligi, ko'chma ma'no, qo'riqxonalar, ibtidoiy tabiat, manzara, mavzuli guruhlash, tasvirlash, tashqi ko'rinish, o'simlik dunyosi, hayvonot dunyosi.*

Abstract. *The article discusses the importance of enriching students' vocabulary and the methodology of developing communicative competencies among students in agricultural education. It emphasizes that texts should be subjected to lexical analysis during the learning process: unfamiliar words should be identified, attention should be paid to reading and translating texts, and the polysemy of words should be explored. The article also highlights the use of modern innovative technologies, including clustering, brainstorming, INSERT, and other interactive methods.*

Keywords: *expressive means of language, text-centered approach, communicative competence, vocabulary, figurative meaning, nature reserve, pristine nature, landscape, thematic grouping, description, appearance, vegetation, animal world.*

ВВЕДЕНИЕ

Преподавание русского языка представляет собой сложную и ответственную задачу, требующую применения эффективных методических подходов. В современном мире всё большее значение приобретает формирование личности, владеющей не только родным, но и другими языками, что способствует развитию межкультурной компетенции и расширению возможностей общения. В этих условиях интерес к русскому языку, а также желание и потребность в его изучении сохраняют свою актуальность.

Русский язык становится средством деловых отношений, языком диалога культур, языком специальности. Все это обуславливает необходимость развития современных методов и приемов обучения русскому языку как иностранному, детальной проработки теоретических аспектов преподавания и их воплощение в практику обучения русского языка как иностранного.

Язык должен стать инструментом общения, позволяющий проникнуть в другую культуру, определить для себя ее характерные черты и усвоить тип поведения, адекватного восприятия представителями другой культуры. Только таким образом учащиеся могут стать полноценными участниками межкультурного диалога.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Преподавание русского языка является не легкой задачей. Именно поэтому постоянно разрабатываются новые методы, приемы, формы обучения русского языка как иностранного, создаются новые концепции. Над решением этих проблем активно работают ученые, преподаватели-практики учебных заведений различного профиля в Узбекистане и за рубежом. Их опыт, научные и учебно-методические наработки помогают сегодня в решении актуальных вопросов, связанных с преподаванием русского языка.

Современная система образования предъявляет новые требования к преподаванию русского языка. Сегодня недостаточно сформировать у обучающихся только знания о грамматических правилах, лексических единицах и синтаксических конструкциях. Важной задачей становится формирование способности использовать русский язык как средство общения, получения информации, выражения собственной позиции и профессионального взаимодействия.

В процессе обучения русскому языку преподаватели сталкиваются с рядом проблем. К ним относятся недостаточная речевая активность обучающихся, ограниченный словарный

запас, трудности в понимании и создании связного текста, слабая мотивация, интерференция родного языка, а также недостаточная эффективность традиционных форм организации занятий.

В связи с этим возникает необходимость совершенствования методики преподавания русского языка и поиска эффективных способов решения существующих проблем.

Основные проблемы преподавания русского языка:

Одной из наиболее распространенных проблем является преобладание теоретического материала над практической речевой деятельностью. Обучающиеся могут знать определенное грамматическое правило, но испытывать затруднения при его использовании в устной или письменной речи.

Другой проблемой является недостаточный словарный запас. Ограниченность активной лексики затрудняет понимание учебных текстов и препятствует свободному выражению мыслей.

Особого внимания требует проблема формирования навыков работы с текстом. При традиционной организации занятий текст нередко используется только как источник для выполнения грамматических упражнений. Между тем текст обладает значительным дидактическим потенциалом: на его основе можно одновременно развивать навыки чтения, аудирования, говорения, письма, расширять словарный запас и формировать грамматическую компетенцию.

Еще одной проблемой является снижение учебной мотивации. Если содержание занятий не связано с интересами, будущей профессией и реальными коммуникативными потребностями обучающихся, изучение русского языка может восприниматься как формальное выполнение учебных заданий.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Одним из эффективных направлений совершенствования преподавания русского языка является использование текстоцентрического подхода. При данном подходе текст становится не только объектом чтения, но и основным средством организации учебной деятельности. Работа с текстом может строиться по трем основным этапам:

1. Предтекстовый этап. На данном этапе осуществляется подготовка обучающихся к восприятию текста. Преподаватель актуализирует имеющиеся знания, вводит ключевую лексику, предлагает прогнозирование содержания по заголовку, иллюстрации или ключевым словам.

2. Текстовый этап. Обучающиеся читают или слушают текст, определяют его основную мысль, находят необходимую информацию, устанавливают логические связи между частями текста, обращают внимание на языковые особенности.

3. Послетекстовый этап. На данном этапе выполняются задания на проверку понимания текста, пересказ, обсуждение, составление вопросов, выражение собственного мнения, написание краткого высказывания или создание собственного текста по аналогии.

Такая организация работы позволяет объединить различные виды речевой деятельности и сделать изучение языка более функциональным.

Эффективное преподавание русского языка предполагает активное использование коммуникативно-деятельностного подхода. Его основная цель заключается в создании условий, при которых обучающийся не просто воспроизводит языковой материал, а использует его для решения конкретной коммуникативной задачи.

Например, вместо механического изучения лексики по теме «Профессия» можно предложить обучающимся ситуацию: «Вы проходите собеседование при приеме на работу». Студент должен представить себя, рассказать об образовании, профессиональных интересах и опыте, ответить на вопросы собеседника. Таким образом, языковые единицы усваиваются непосредственно в процессе деятельности.

К эффективным коммуникативным заданиям относятся:

- составление диалогов;
- ролевые игры;
- интервью;
- дискуссии;
- моделирование профессиональных ситуаций;
- работа в парах и группах;
- презентации;
- проблемные ситуации;
- составление и обсуждение текстов.

Современный урок русского языка должен обеспечивать активное взаимодействие преподавателя и обучающихся.

Особую эффективность имеют такие методы, как «Мозговой штурм», «Кластер», «Ролевая игра», «Аквариум», «Карусель», «Закончи предложение», «Верно — неверно», «Задай вопрос», «Пресс-конференция» и «Работа в группах».

Например, при изучении темы «Знакомство» можно организовать игру «Интервью». Один обучающийся выступает в роли журналиста, другой — собеседника. Журналист задает вопросы:

- Как вас зовут?
- Где вы учитесь?
- Какая ваша будущая профессия?
- Какие предметы вам нравятся?
- Чем вы интересуетесь?

После интервью обучающийся представляет своего партнера группе. Такой прием способствует развитию диалогической и монологической речи.

Расширение словарного запаса должно осуществляться не путем механического заучивания отдельных слов, а через их использование в контексте.

Эффективным является создание тематических словарей, составление словосочетаний, использование новых слов в предложениях, подбор синонимов и антонимов, работа с контекстом и создание небольших текстов.

Например, при изучении профессиональной лексики обучающимся можно предложить следующую последовательность:

слово → словосочетание → предложение → микротекст → диалог → профессиональная ситуация.

Такой принцип обеспечивает переход от пассивного знания слова к его активному употреблению.

Современные цифровые технологии расширяют возможности преподавателя. Электронные презентации, интерактивные упражнения, онлайн-тесты, цифровые словари, образовательные платформы и мультимедийные материалы позволяют сделать учебный процесс более наглядным и разнообразным.

Цифровые инструменты особенно полезны при формировании навыков самостоятельной работы. Обучающийся может самостоятельно выполнять задания, получать обратную связь, работать с дополнительными материалами и контролировать собственный прогресс.

Однако использование цифровых технологий не должно быть самоцелью. Технология должна соответствовать учебной задаче и способствовать достижению конкретного образовательного результата.

В одной учебной группе уровень владения русским языком может значительно различаться. Поэтому целесообразно использовать дифференцированные задания.

Например:

- Базовый уровень: найти в тексте необходимую информацию и ответить на вопросы.
- Средний уровень: составить план текста и пересказать его содержание.

- Продвинутый уровень: выразить собственное мнение по проблеме текста и создать самостоятельное высказывание.

Такой подход позволяет учитывать индивидуальные возможности обучающихся и постепенно повышать уровень их языковой подготовки.

ВЫВОДЫ

Таким образом, решение современных проблем преподавания русского языка требует комплексного совершенствования методической системы. Основное внимание необходимо уделять не только усвоению языковых правил, но и развитию практических речевых навыков.

Эффективными методическими решениями являются использование текстоцентрического и коммуникативно-деятельностного подходов, организация систематической работы с текстом, применение интерактивных методов, развитие словарного запаса, использование цифровых образовательных ресурсов, индивидуализация заданий и совершенствование системы оценивания.

Особенно важным является создание на занятии реальных или приближенных к реальным коммуникативным ситуациям. В таких условиях обучающийся становится активным субъектом учебной деятельности, а русский язык выступает не только как учебный предмет, но и как средство общения, познания и профессиональной деятельности.

Следовательно, современная методика преподавания русского языка должна быть направлена на формирование функциональной, коммуникативной и текстовой компетентности обучающихся. Именно такой подход создает условия для повышения качества языкового образования и обеспечивает практическую направленность обучения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Азимов Э. Г., Щукин А. Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — М.: ИКАР, 2009.
- [2] Бабайцева В. В. Русский язык. Теория. — М.: Дрофа, 2008.
- [3] Бим И. Л. Теория и практика обучения иностранным языкам. — М.: Просвещение, 1988.
- [4] Выготский Л. С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1999.
- [5] Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука, 1981.
- [6] Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. — М.: Смысл, 2005.
- [7] Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. — М.: Просвещение, 1991.
- [8] Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Высшая школа, 2003.

INGLIZ VA RUS TILLARIDA INKORLIKNI MORFOLOGIK IFODALASH YO‘LLARI

Usmonov Yorqinbek Muxtorjon o‘g‘li
Qo‘qon davlat universiteti, O‘zbekiston
e –mail: yorqinjonusmonov00@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ikki tildagi morfologik inkor vositalari ko‘rib chiqiladi. Bir gapda bir nechta inkorning qo‘llanishi masalasi umumiy va xususiy inkorni bitta gap doirasida, shuningdek, bir nechta alohida inkor vositalarini qo‘llash imkoniyati bilan bog‘liq. Mazkur maqolada ushbu hodisa har ikki til materiallari asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: morfologik usullar, inkor, istisnolar, ikki tillilik, ko‘p tillilik.

Abstract. *The article deals with morphological negations in two languages. The question about multiple negatives in one sentence is "the possibility of using general and specific negatives in one sentence, as well as several separate negatives. This article analysis in both languages.*

Key words: *morphological ways, negation, exceptions, bilingualism, multilingualism.*

Аннотация. *В статье рассматриваются морфологические отрицания в двух языках. Вопрос о множественных негативах в одном предложении заключается в «возможности использования общего и конкретного негативов в одном предложении, а также нескольких отдельных негативов. Анализ данной статьи на обоих языках*

Ключевые слова: *морфологические способы, отрицание, исключения, двуязычие, многоязычие.*

KIRISH

Rus tilida sintaktik inkorni amalga oshirish uchun bir nechta variant mavjud. Ikki tomonlama inkor modalligi alohida qiziqish uyg'otadi. Bir gapda bir nechta inkorlar haqidagi savol "bir gapda umumiy va xususiy inkorlarni, shuningdek, bir nechta alohida inkorlarni qo'llash imkoniyati" bilan bog'liq, ya'ni. "umumiy inkor gaplarda harakati umumiy inkorga aloqador bo'lmagan va xususiy xususiyatga ega bo'lgan bir yoki bir nechta inkorni qo'llash mumkin bo'lsa..., bunday inkor gapning istalgan a'zosi bilan kelishi mumkin, bundan mustasno. umumiy inkor ma'nosiga ega bo'lgan kishi uchun". Binobarin, modal inkorning uchta varianti ko'rib chiqilishi mumkin: qo'sh, umumiy va xususiy (ixtiyoriy). Ikkilamchi inkor gapning bir a'zosi bilan ikkita moddiylashgan inkorning mavjudligi bilan tavsiflanadi. Masalan: *Ikkinchi xat aftidan yoqimsiz emas edi, chunki graf uni o'qiyotganda jilmayib qo'ydi; Bu oson ish emas, lekin imkonsiz emas.* [1]

MATERIALLAR VA USULLAR

Inkorning inkori zarrachani inkor olmosh so'z yoki qo'shimchadan oldin, imkonsiz, imkonsiz inkor predikatidan oldin yoki inkor zarrasi bo'lmagan so'z shakli oldiga qo'yish orqali yasaladi. Inkorning inkori kontekst bilan chambarchas bog'liq bo'lib, odatda e'tiroz va qarshilikni bildirish uchun ishlatiladi: "General, shekilli, bunday hujumni yoqtirmasdi" "Boshqa qiladigan ishim yo'q. "Hech narsa qilish kerak, hech narsa yo'q ..." dedi u ko'zlarida yosh bilan. "Yo'q, qiladigan hech narsa yo'q!"; Umumiy modal inkor a) formal grammatik va b) leksik-sintaktik vositalar bilan ifodalanishi mumkin. Masalan: "Men u umrida hech qachon mast bo'lmagan, sho'xliklarga qatnashmagan deb o'yladim, yoshlarga xos bo'lgan boshqa sevimli mashg'ulotlarini hisobga olmaganda"; - Bu uni buzadi, - dedi yelkan orqasidan iste'fodagi askarga juda o'xshash bo'lgan Arkhip xira ovoz bilan. "Yo'q, lekin men uni buzaman", deb javob berdim" [2].

Xususiy yoki ixtiyoriy, modal inkor gapning bir (shuningdek, bir emas) a'zosi bilan ifodalangan holda, inkor sifatning tashuvchisiga ishora qilganda kuzatiladi, lekin harakatning o'zi inkor etilmaydi. Harakatning vaqti yoki joyi mos ravishda rad etilishi mumkin, agar rad etish umuman vaziyatga taalluqli bo'lmasa, faqat uning bir qismiga tegishli bo'lsa, ya'ni. xususiy xususiyatga ega. Qoida tariqasida, xususiy inkor gapning haqiqiy bo'linishi bilan bog'liq: qisman inkorli gapning a'zosi, qoida tariqasida, remadir. Masalan: "Menda tavba qiladigan hech narsa yo'q, Rossiya, sendan oldin: men senga na fikrda, na ruhda xiyonat qilmadim; Olomon uchun faqat daholar ochiq! Lekin daholarning hammasi shoir emasmi?! Belgilangan yo'lni o'zgartirmang Va esda tuting: kim, nima uchun va qayerdasiz. Bu qasos emasmi? Bu hasad emasmi? O'zingizni yo'q qilish oson, va osmon nurini ko'rmaysiz. Modal munosabat ifodasi bilan o'rganilayotgan konstruksiyalarda gapdagi inkor nisbatan to'g'ridan-to'g'ri amalga oshiriladi. Bu holatlarda kontekst konditsionerligi juda nisbiydir, garchi kontekst (ayniqsa, chiziqli) tashkiliy ahamiyatini yo'qotmaydi. Biroq, nutqni amalga oshirish intonatsiya orqali salbiy modal munosabatni ifodalash bilan tavsiflanadi va tilda u vertikal kontekst bilan oldindan belgilanadi. Bunday konstruksiyalarga istehzo, kinoya, e'tiborsizlik, hurmatsizlik, hurmat, qo'rquv va boshqalar ma'nosidagi jumlarlar (nutq segmentlari) kiradi. Keling, taqqoslaylik, masalan: "Men qattiq ishlayman" - to'g'ridan-to'g'ri

bayonot; "Men qattiq ishlaymanmi?" - ma'nosida - "Bu menman?"; "Men qattiq ishlaymanmi?" - ma'nosida - "Men qilmayman"; "Men qattiq ishlaymanmi?" - ma'nosida - "Kichik". N.G.Ozerova yozganidek, bunday gaplarda "intonatsiya bilan ifodalangan inkor inversiya bilan birlashgan [3]" inkorning modal munosabatini amalga oshiradi. Salbiylikning yana bir versiyasi "Siz ko'p narsani bilasiz!", "Ishlayman, albatta!" kabi jumalalarda uchraydi. va h.k. Bu erda intonatsiyaning aniq tarqalishi mavjud (agar kontekst bo'lmasa). D.N.Shmelevning bu yerda inkor inversiya bilan ifodalanadi, degan gapi intonatsiyaning istisno etmaydi, chunki intonatsiyadan tashqaridagi inversiya mantiqiy urg'uni oldindan belgilab berishi va faqat intonatsiyaning intonatsion ravishda amalga oshirishi mumkin [4]. "Xursand bo'ladigan narsa bor", "Azob chekadigan narsa bor" va shunga o'xshash jumlarlar biz vaziyat sharoitida ishlatadigan intonatsion aniqlikni talab qiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, og'zaki nutqda intonatsiya inkorni ifodalashning aniq vositasi bo'lib, istehzo, shubha, imkonsizlik, taqiq va hokazolarni ifodalovchi tuslarni kiritadi. Muallif inkor faqat intonatsiya orqali ifodalangan gaplarni intonatsiya-inkor deb ataydi. Ularda no va no manfiy zarralar mavjud emas, balki yorqin, ekspressiv salbiy ma'noga ega bo'lib, u maxsus intonatsiya, to'g'rirog'i, bir-biriga yaqin intonatsiyalar guruhi bilan ifodalanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqotimizda ta'kidlanganidek, inkor kategoriyasi lingvistik universal bo'lib, tilning barcha darajalarida ifodalanishi mumkin. Inkorni ifodalash usullarining xilma-xilligini va bu xilma-xillikni bir ishda o'rganishning iloji yo'qligini qayd etib, biz tavsiflash, taqqoslash va tahlil qilish ob'ekti sifatida uch xil tizimli rus, ingliz va adige tillarida inkorni ifodalashning morfologik usullarini tanladik.

Shu munosabat bilan biz uning so'z shakllarini yasash va tushunishni ta'minlovchi til mexanizmlari tizimi bo'lgan morfologiyaga hamda grammatikaning ushbu tizimning faoliyat ko'rsatish va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganuvchi bo'limiga e'tibor qaratishni zarur deb bildik. Turli tushunchalar tarafdorlari "morfologiya" tushunchasining qamrovini turlicha izohlaydilar. Eng keng tarqalgan nuqtai nazarlardan biriga ko'ra, morfologiya tilning muhim birliklarining tuzilishini o'rganadi, ularning darajasi sintagmatik so'z yoki so'z shaklidan oshmaydi. Morfologiyaning maksimal birligi - so'z shakli - ayni paytda sintaksisning minimal birligi. Morfologiyani grammatikaning maxsus bo'limi sifatida ajratishning asosiy asosi so'z shaklini morfema, morf yoki monema deb ataladigan kichikroq ma'noli birliklarga bo'lishdir: so'z shaklining belgisi kichikroq belgilarga, uning belgisi esa kichikroq belgilovchilarga bo'linadi. Demak, morfologiya so'z shaklining ichki yoki mazmun tomoni komponentlari bilan uning tashqi, ya'ni tovush, tomoni komponentlari bilan morfemik bog'lanishni ta'minlaydi. Shu bilan birga, morfologiyaning asosiy e'tibor ma'noni ildiz bilan emas, balki yordamchi elementlar orqali aniq etkazish, morfologiyani leksikologiyadan ajratib turadi, uning diqqat markazida, aksincha, ildiz va butun so'zlarning ma'nolari joylashgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, grammatikaning morfologiyaga an'anaviy bo'linishi - so'zlar grammatikasi va sintaksis - iboralar va jumlarlar grammatikasi, ularning maqsadga muvofiqligi F. De Saussure, L. Hjelmsov, Harris, C. F. Hockett, mutlaq va universal ahamiyatga ega emas. Bu so'z va morfema o'rtasida aniq tarkibiy qarama-qarshilikka ega bo'lgan, ya'ni sintez darajasi yuqori bo'lgan tillar uchun juda muhimdir va analitiklik kuchaygan sari u o'z qiymatini yo'qotadi. Shuning uchun zamonaviy xitoy, indoneziya va ko'plab tibet-burman tillari bilan bir qatorda ingliz tilini o'z ichiga olgan yomon morfologiyaga ega tillarni tavsiflashda morfologiya grammatikaning bo'limi sifatida fonga tushadi.

Amorf yoki ildiz tillari uchun (qadimgi xitoy, zamonaviy tay, vietnam, yoruba) morfologiyaning ahamiyati deyarli nolgacha kamayadi, qo'shimchalar bundan mustasno, so'z tarkibi yoki morfologik tarkib sifatida talqin etiladi. O'z navbatida, bizni qiziqtiradigan bir qator agglutinativ tillar - yapon, dravid, mari va adige - affikslarni vazifaviy so'zlardan ajratish qiyinligi bilan ajralib turadi. Bu tillarda bir xil birliklar yoki ajralmas zarrachalar yoki harakatlanuvchi yoki harakatlanuvchi affikslar sifatida sifatlanadi.

Bunday xizmat morfemalarining chiziqli joylashishi morfologiyaning an'anaviy usullariga qaraganda sintaksis usullari bilan ko'proq adekvat tasvirlangan. Tilshunoslikda morfologiyani shakllar haqidagi fan sifatida ham kengroq tushunish mavjud. Bundan tashqari, shakl tushunchasi har qanday ifoda vositalarini o'z ichiga oladi, faqat so'z ichidagi emas, balki ularning rasmiy yoki tashqi tomonida ko'rib chiqiladi (G. Pol, G. Svit, A. Nuren, V. Mathesius, qisman O. Jespersen), hatto funktsional so'zlarga, so'z tartibiga, intonatsiyaga qadar cho'zilgan [5]. Bunday holda, ba'zi mualliflar "noflektiv" yoki "analitik, tashqi, sintaktik" morfologiya haqida gapirish mumkin deb hisoblashadi (V. M. Jirmunskiy, S. D. Katsnelson, M.I. Steblin-Kamenskiy).

XULOSA

Morfologiyaning bunday tushunchasi bilan u analitik shakllar deb ataladigan komplekslarni, masalan, ajratiladigan prefiksli nemis fe'llari yoki ruscha "hech kim uchun", "hech kim bilan", "birin-ketin" birikmalarini o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, tabiiyki, sintaksis doirasining torayishi hisobiga morfologiya doirasi ham kengayib boradi. Gap bo'lagining morfologik belgilarini L.S. Barxudarov "ma'lum gap bo'lagini, ya'ni ma'lum bir so'z turkumiga xos bo'lgan grammatik kategoriyalarni tavsiflovchi flektiv morfemalar tizimi" deb qaraydi. Salbiy qutblanishga ega qiziqarli so'zlar, ularni bu ma'noda faqat inkor kontekstida ishlatish mumkin - aniq, nazarda tutilgan yoki intralexical, masalan, ruscha "juda ko'p" ("U unchalik aqli emas", "Men uning shunday ekanligiga shubha qilaman" aqli), qabul qilib bo'lmaydigan "U juda aqli", "juda ko'p", "juda", "juda", "juda", "og'ritdi", "ayniqsa" ("zarar qilmaydi") ma'nosida, "nima bo'lsa ham" ("U hech narsa qilishdan bosh tortdi").

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык: Учебник / Под редакцией Н.С.Валгиной. –6-е изд., перераб. и доп. –М.: Логос, 2002. –528 с.
- [2] Голанов И.Г. Морфология современного русского языка. –М.: Академия, 2007. –256с.
- [3] Осипова Л.И. Морфология современного русского языка: учебное пособие для вузов по специальности "Русский язык и литература". –М.: Академия, 2010 –192с.
- [4] Розенталь Д.И., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. –М.: Рольф, 2002.
- [5] Рябушкина С.В. Морфология современного русского языка. –М.: Флинта, Наука, 2009. – 256 с.

ОНТОЛОГИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ ОВОЩЕВОДСТВА В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

¹Жалолов Шухрат Усмонович, ассистент

²Гуломов Убайдуллохон Шухратбекович, студент

^{1,2} Андижанский институт сельского хозяйства и агротехнологии, Республика
Узбекистан

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы онтологического моделирования терминологии овощеводства в русском и узбекском языках. Актуальность исследования обусловлена необходимостью систематизации специализированной лексики и её представления в электронных лингвистических ресурсах. В отличие от традиционного словаря, в котором термины представлены преимущественно в виде последовательного списка слов и определений, онтологическая модель позволяет представить терминологию как систему взаимосвязанных понятий. В работе рассматриваются основные типы отношений между терминами овощеводства: гиперонимия, гипонимия, меронимия, синонимия и ассоциативные связи. Предлагается модель русско-узбекской онтологии

терминов овощеводства, включающая понятие, термин, определение, языковой эквивалент, тематическую группу и семантические отношения. Показана возможность использования такой модели при создании электронного русско-узбекского словаря и базы терминологических знаний. Сделан вывод о перспективности применения онтологического подхода в прикладной и компьютерной лингвистике.

Ключевые слова: терминология, овощеводство, онтология, онтологическое моделирование, русско-узбекская терминология, электронный словарь, гиперонимия, гипонимия, компьютерная лингвистика, терминологическая база данных.

Annotatsiya: Maqolada rus va o'zbek tillarida sabzavotchilik terminologiyasini ontologik modellashtirish masalalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi sohaga oid maxsus leksikani tizimlashtirish va uni elektron lingvistik resurslarda taqdim etish zarurati bilan belgilanadi. Terminlar asosan so'zlar va ularning ta'riflari ketma-ketligi shaklida beriladigan an'anaviy lug'atdan farqli ravishda, ontologik model terminologiyani o'zaro bog'langan tushunchalar tizimi sifatida ifodalash imkonini beradi. Ishda sabzavotchilik terminlari o'rtasidagi asosiy munosabat turlari: giperonimiya, giponimiya, meronimiya, sinonimiya va assotsiativ aloqalar ko'rib chiqiladi. Tushuncha, termin, ta'rif, tildagi muqobil, tematik guruh va semantik munosabatlarni o'z ichiga olgan sabzavotchilik terminlarining ruscha-o'zbekcha ontologik modeli taklif etiladi. Bunday modeldan elektron ruscha-o'zbekcha lug'at va terminologik bilimlar bazasini yaratishda foydalanish imkoniyatlari ko'rsatib beriladi. Ontologik yondashuvni amaliy va kompyuter lingvistikasida qo'llash istiqbolli ekanligi haqida xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: terminologiya, sabzavotchilik, ontologiya, ontologik modellashtirish, ruscha-o'zbekcha terminologiya, elektron lug'at, giperonimiya, giponimiya, kompyuter lingvistikasi, terminologik ma'lumotlar bazasi.

Abstract: The article examines the ontological modeling of vegetable-growing terminology in Russian and Uzbek. The relevance of the study is determined by the need to systematize specialized vocabulary and represent it in electronic linguistic resources. Unlike a traditional dictionary, where terms are mainly presented as a sequence of lexical units and definitions, an ontological model represents terminology as a system of interconnected concepts. The study analyzes the main types of relations between vegetable-growing terms, including hyperonymy, hyponymy, meronymy, synonymy and associative relations. A model of a Russian-Uzbek ontology of vegetable-growing terminology is proposed. It includes a concept, term, definition, linguistic equivalent, thematic group and semantic relations. The study demonstrates the possibility of applying this model to the development of an electronic Russian-Uzbek dictionary and a terminological knowledge base. The results confirm the potential of the ontological approach in applied and computational linguistics.

Keywords: terminology, vegetable growing, ontology, ontological modeling, Russian-Uzbek terminology, electronic dictionary, hyperonymy, hyponymy, computational linguistics, terminological database.

ВВЕДЕНИЕ

Современное развитие цифровых технологий приводит к необходимости создания новых способов представления языковой информации. Особенно актуальной эта задача становится в области специальной терминологии, где отдельные термины образуют сложную систему понятийных и семантических отношений.

Терминология овощеводства представляет собой специализированную систему лексических единиц, отражающих различные стороны сельскохозяйственной деятельности: виды овощных культур, сорта, органы растений, способы выращивания, обработку почвы, орошение, удобрение, болезни и вредителей, уборку и хранение урожая.

Традиционное описание такой терминологии в форме алфавитного словаря не всегда позволяет увидеть системные отношения между понятиями. Например, термины *овощная культура — томат — сорт томата — плод томата — выращивание томата* находятся между собой в различных семантических и понятийных отношениях. Для компьютерной обработки необходимо представить эти отношения в формализованном виде.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В последние годы онтологическое моделирование активно используется для представления знаний и организации электронных языковых ресурсов. Современные исследования узбекского языка также демонстрируют интерес к электронным тезаурусам, онтологическим моделям и автоматической обработке лексико-семантической информации.

Цель настоящего исследования заключается в разработке принципов онтологического моделирования терминологии овощеводства в русском и узбекском языках.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- определить основные понятийные группы терминологии овощеводства;
- выявить основные семантические отношения между терминами;
- установить соответствия между русскими и узбекскими терминами;
- разработать структуру онтологической модели;
- определить возможности применения модели при создании электронного словаря.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Терминологическая система отличается от обычной совокупности слов тем, что её единицы связаны с определённой системой специальных понятий. Поэтому исследование терминов овощеводства предполагает изучение не только их лексического значения, но и отношений между обозначаемыми понятиями.

В терминологической системе овощеводства можно выделить несколько крупных понятийных классов:

- овощные культуры;
- бахчевые культуры;
- сорта и гибриды;
- части растений;
- агротехнические процессы;
- почва и её свойства;
- орошение;
- удобрения;
- болезни и вредители;
- сбор и хранение урожая.

Например, понятие *овощные культуры* является более общим по отношению к понятиям *томат, огурец, морковь, капуста, лук*.

Следовательно, терминологическая система может быть представлена в виде иерархической структуры:

Овощные культуры → плодовые овощи → томат → сорт томата.

Такое представление особенно важно для компьютерной обработки, поскольку позволяет машине определить не только значение отдельного термина, но и его место в общей системе понятий.

Онтология в компьютерной лингвистике представляет собой формализованное описание определённой области знаний, включающее понятия, их свойства и отношения между ними.

В отличие от традиционного словаря, онтология отвечает не только на вопрос «Что означает данный термин?», но и на вопросы:

1. к какому классу относится понятие;
2. какие существуют разновидности данного понятия;
3. из каких компонентов оно состоит;
4. с какими другими понятиями связано;
5. как данное понятие обозначается на другом языке.

Современная модель OntoLex предназначена, в частности, для связывания лексических единиц с онтологическими сущностями и позволяет учитывать лексические, морфологические, синтаксические и переводческие характеристики.

Для терминологии овощеводства это означает возможность объединить в единой системе термин, понятие, определение и межъязыковой эквивалент.

При моделировании терминологии овощеводства целесообразно использовать несколько основных типов отношений.

1. Гиперонимия и гипонимия

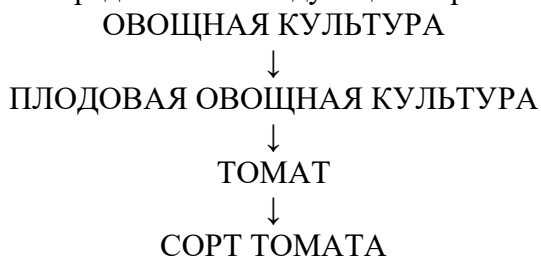
Гипероним обозначает более общее понятие, а гипоним — более частное.

Например: *овощная культура* → *томат*

Здесь *овощная культура* является гиперонимом, а *томат* — гипонимом.

Другой пример: *томат* → *сорт томата* → *конкретный сорт*.

Такая иерархия может быть представлена следующим образом:

2. Меронимия выражает отношение «целое — часть».

Например: *растение* → *корень* → *стебель* → *лист* → *плод* → *семя*.

В онтологической модели можно установить связь: *плод* — *часть растения*.

3. В терминологии могут существовать варианты обозначения одного или близких понятий. Поэтому электронная модель должна учитывать синонимические и вариантные отношения. Например: *томат* — *помидор*.

При этом в научной терминологии необходимо отдельно указывать нормативный термин и его общеупотребительный вариант.

4. Межъязыковые отношения

Особое значение для русско-узбекской модели имеют отношения эквивалентности:

томат → *помидор* → *помидор* / *томат*

морковь → *сабзи*

огурец → *бодринг*

капуста → *карам*

Конкретная форма и нормативный статус каждого узбекского эквивалента должны определяться по соответствующим терминологическим и лексикографическим источникам.

Таким образом, русско-узбекская онтология должна учитывать не только семантические отношения внутри одного языка, но и отношения между языками.

Представленная таблица является только **упрощённым примером структуры**; для научной электронной базы нормативные эквиваленты и определения должны быть проверены по авторитетным источникам.

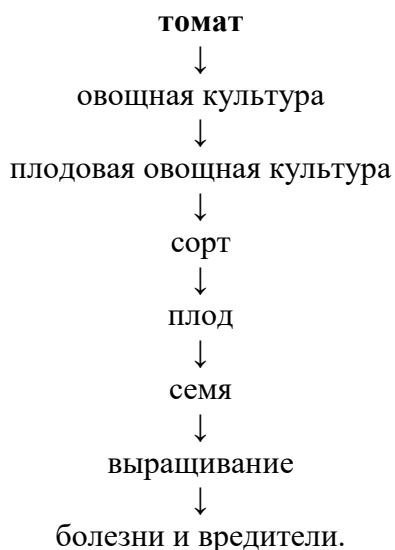
5. Возможности компьютерной обработки

Онтологическая модель терминологии овощеводства может стать основой для создания электронного русско-узбекского словаря нового типа. В традиционном словаре пользователь

вводит слово и получает его определение. В онтологическом словаре пользователь может получить дополнительную информацию:

**термин → понятие → родовое понятие → видовые понятия → части → синонимы
→ узбекский эквивалент → связанные термины.**

Например, при поиске термина **томат** электронная система может автоматически показать:

Это превращает словарь из простого справочного средства в структурированную **базу терминологических знаний**.

Перспективным является также использование корпусных данных и методов искусственного интеллекта для автоматического выявления терминов и их семантических связей. Современное исследование электронного тезауруса узбекского языка, опубликованное в 2026 году, показывает возможность сочетания корпусных данных, моделей Word2Vec/BERT и экспертной лингвистической проверки при построении семантических связей.

ВЫВОДЫ

Разработанная модель может использоваться в нескольких направлениях. Во-первых, она может служить основой для создания русско-узбекского электронного словаря терминов овощеводства. Во-вторых, модель может быть применена при создании терминологической базы данных, предназначенной для преподавателей, студентов, переводчиков и специалистов сельского хозяйства. В-третьих, структурированная терминологическая база может использоваться в системах автоматического поиска, машинного перевода и обработки специализированных текстов. В-четвёртых, онтологический подход позволяет обеспечить связь между лингвистической информацией и профессиональными знаниями предметной области.

Таким образом, терминология овощеводства может рассматриваться не как простой список специальных слов, а как организованная система понятий и отношений.

Онтологическое моделирование открывает новые возможности для системного исследования терминологии овощеводства в русском и узбекском языках. Основное преимущество данного подхода заключается в том, что он позволяет представить терминологическую систему одновременно на лексическом, семантическом и понятийном уровнях.

В результате исследования установлено, что наиболее существенными отношениями для моделирования терминологии овощеводства являются гиперонимия, гипонимия, меронимия, синонимия и межъязыковая эквивалентность.

Предложенная модель может быть использована как теоретическая основа для создания русско-узбекского электронного словаря и терминологической базы данных. Перспективным направлением дальнейшего исследования является расширение онтологии, её пополнение корпусными данными и разработка компьютерного инструментария для автоматического поиска и классификации терминов.

Таким образом, онтологическое моделирование позволяет соединить традиционные методы терминологического и лексикографического исследования с современными технологиями прикладной и компьютерной лингвистики.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Cabré M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam: John Benjamins, 1999.
- [2] Fellbaum C. WordNet: An Electronic Lexical Database. Cambridge, MA: MIT Press, 1998.
- Gruber T. R. A Translation Approach to Portable Ontology Specifications // Knowledge Acquisition. 1993. Vol. 5. P. 199–220.
- [3] Wüster E. Einführung in die Allgemeine Terminologielehre und Terminologische Lexikographie. Wien: Springer, 1979.
- [4] OntoLex Community Group. Lexicon Model for Ontologies (OntoLex-Lemon). Community Report.
- [5] Najmiddinov M. Linguistic foundations of electronic thesaurus construction: a corpus-based approach to synset development in Uzbek. Cogent Arts & Humanities. 2026.
- [6] Xolyorova G. G. Lexicographic foundations of creating an Uzbek language electronic thesaurus. Western European Journal of Linguistics and Education. 2025. Vol. 3. No. 2. P. 31–36.
- [7] Абдурахмонова Н., Абдуллаева Ш. Р. Онтологическое моделирование терминов информационных технологий в узбекском языке. Международный журнал «Искусство слова». 2026.

УДК 81'367.625:811.161.1+811.512.133

АСИММЕТРИЯ СЕМАНТИКИ ГЛАГОЛОВ «СПУСКАТЬСЯ / TUSHMOQ» В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИНАХ МИРА

**Хамраева Маликахон Гайрат кизи, преподаватель
Каршинский государственный университет, Республика Узбекистан**

malikakhamraeva118@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0009-9012-1837>

Аннотация. В тезисах рассматривается семантическая асимметрия глаголов «спускаться» (русский язык) и «tushmoq» (узбекский язык) в лингвокультурологическом аспекте. Выявляются зоны семантического расхождения, обусловленные различием пространственных картин мира двух народов. Устанавливается, что узбекское «tushmoq» обладает более широким семантическим спектром по сравнению с русским «спускаться», что объясняется горным типом мышления носителей узбекского языка.

Ключевые слова: глаголы движения, вертикальное перемещение, семантическая асимметрия, языковая картина мира, лингвокультурология, русский язык, узбекский язык.

Annotatsiya. Tezislarda rus tilidagi “спускаться” va o‘zbek tilidagi “tushmoq” fe’llarining semantik asimmetriyasi lingvomadaniy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Ikki xalqning olamni fazoviy idrok etishidagi farqlar bilan bog‘liq semantik tafovutlar aniqlanadi. O‘zbek tilidagi

“tushmoq” fe’li rus tilidagi “спускаться” fe’liga nisbatan kengroq semantik doiraga ega ekanligi ko’rsatiladi. Bu holat o‘zbek tili sohiblarining tog‘li hududlarga xos fazoviy tafakkuri bilan izohlanadi.

Kalit so‘zlar: harakat fe’llari, vertikal harakat, semantik asimmetriya, olamning lisoniy manzarasi, lingvomadaniyatshunoslik, rus tili, o‘zbek tili.

Abstract. The paper examines the semantic asymmetry between the Russian verb “спускаться” and the Uzbek verb “tushmoq” from a linguocultural perspective. Areas of semantic divergence resulting from differences in the spatial worldviews of the two peoples are identified. It is established that the Uzbek verb “tushmoq” has a broader semantic range than the Russian verb “спускаться”, which is explained by the mountain-related spatial thinking characteristic of Uzbek speakers.

Keywords: verbs of motion, vertical movement, semantic asymmetry, linguistic worldview, linguoculturology, Russian language, Uzbek language.

ВВЕДЕНИЕ

Глаголы движения традиционно привлекают внимание лингвистов в силу своей семантической сложности и культурной обусловленности. Как отмечает Е. В. Падучева, глаголы движения «образуют особую зону лексики, где семантика теснейшим образом переплетается с концептуализацией пространства» [Падучева, 2004, с. 13]. Именно поэтому сопоставительное изучение глаголов движения в двух языках позволяет выявить глубинные различия в восприятии пространства носителями разных культур.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Настоящее исследование посвящено анализу семантической асимметрии глаголов «спускаться» в русском языке и «tushmoq» в узбекском языке. Выбор данной пары обусловлен тем, что именно эти глаголы обнаруживают наиболее отчётливые расхождения при кажущейся эквивалентности. На первый взгляд, оба глагола обозначают одно и то же движение. Детальный анализ показывает, что это не так.

Русский глагол «спускаться» описывает движение сверху вниз по наклонной или вертикальной поверхности. Его семантика в целом однородна. В. Г. Гак указывает, что в русском языке глаголы вертикального перемещения «строго разграничены по направлению: подниматься – вверх, спускаться – вниз» [Гак, 1998, с. 67]. Метафорические употребления («спускаться до оскорблений», «цены спустились») строятся на устойчивой аксиологической шкале «верх – хорошо, низ – плохо».

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Узбекский глагол «tushmoq» имеет принципиально более широкий семантический спектр. Он означает не только спускаться по склону или лестнице, но и выходить из транспортного средства («avtobusdan tushmoq» – выйти из автобуса), а также обозначать снижение температуры, падение осадков («harorat tushmoq» – буквально «температура опускается/понижается»). Как подчёркивает Ш. Шоабдурахманов, тюркские глаголы движения «не имеют такой жёсткой семантической закреплённости, как славянские, и легко развивают дополнительные значения на основе базового пространственного смысла» [Шоабдурахманов, 1980, с. 134].

Данная асимметрия имеет лингвокультурологическое объяснение. Узбекистан – страна с выраженным горным рельефом на востоке и юге. Спуск с гор или с возвышенности

является повседневным опытом значительной части населения. По наблюдению Э. М. Мурзаева, тюркские языки Средней Азии отличаются «особой детализацией глаголов, описывающих движение в горной местности» [Мирзаев, 1984, с. 203]. Это объясняет, почему «tushmoq» охватывает более широкий круг ситуаций.

Русское «спускаться», напротив, сформировалось в условиях преимущественно равнинного ландшафта. Спуск здесь – это менее частотный, более маркированный опыт. Поэтому глагол сохраняет более узкое и строгое значение. В. А. Маслова справедливо замечает, что «пространственная лексика любого языка – это слепок с того географического мира, в котором формировался народ» [Маслова, 2001, с. 96].

ВЫВОДЫ

Таким образом, сопоставление «спускаться» и «tushmoq» выявляет принципиальную семантическую асимметрию. Узбекский глагол шире по охвату ситуаций, богаче метонимическими расширениями и теснее связан с конкретным природным опытом. Русский глагол семантически более однороден и ограничен строгой пространственной направленностью. Эти различия отражают не просто языковые предпочтения, а глубинные особенности пространственных картин мира двух народов. Дальнейшее исследование данной пары в составе паремий и художественных текстов позволит углубить понимание культурно обусловленной семантики глаголов движения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
- [2] Маслова В. А. Лингвокультурология : учеб. пособие / В. А. Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
- [3] Мирзаев Э. М. Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – М.: Мысль, 1984. – 653 с.
- [4] Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
- [5] Шоабдурахманов, Ш. Ўзбек тили / Ш. Шоабдурахманов. – Тошкент : Ўқитувчи, 1980. – 352 б.

ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

**Алимова Анастасия Николаевна, преподаватель
Азиатский международный университет**

***Аннотация.** В статье рассматривается интегративный подход как способ организации обучения, при котором освоение языковых средств связано с пониманием текста, познавательной деятельностью и решением коммуникативных задач. Уточняются различия между внутрипредметной интеграцией, межпредметными связями и тематическим объединением материала. Раскрываются принципы сохранения предметной цели, смысловой целостности и постепенного развития самостоятельности младших школьников. Предлагается модель перехода от наблюдения над языком к созданию собственного высказывания. Определяются условия применения подхода в многоязычной образовательной среде и ограничения оценки его результативности.*

***Ключевые слова:** родной язык, начальное образование, интегративный подход, речевая деятельность, смысловое чтение, языковая компетенция, учебный текст.*

Annotatsiya. Maqolada integrativ yondashuv til vositalarini o'zlashtirish matnni tushunish, bilish faoliyati va kommunikativ vazifalarni hal etish bilan bog'liq bo'lgan ta'limni tashkil etish usuli sifatida ko'rib chiqiladi. Fan ichidagi integratsiya, fanlararo aloqalar va o'quv materialini mavzuviy birlashtirish o'rtasidagi farqlar aniqlashtiriladi. Fan maqsadini saqlash, mazmuniy yaxlitlik va boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqilligini bosqichma-bosqich rivojlantirish tamoyillari yoritiladi. Til hodisalarini kuzatishdan o'z fikrini mustaqil bayon etishga o'tish modeli taklif etiladi. Ko'p tilli ta'lim muhitida ushbu yondashuvni qo'llash shartlari hamda uning samaradorligini baholashdagi cheklovlar belgilanadi.

Kalit so'zlar: ona tili, boshlang'ich ta'lim, integrativ yondashuv, nutq faoliyati, mazmunli o'qish, til kompetensiyasi, o'quv matni.

Abstract. The article examines the integrative approach as a way of organizing instruction in which the acquisition of language resources is connected with text comprehension, cognitive activity, and the solution of communicative tasks. The distinctions between integration within a subject, interdisciplinary connections, and the thematic integration of learning material are clarified. The principles of maintaining subject-specific objectives, semantic coherence, and the gradual development of primary school pupils' independence are discussed. A model for progressing from language observation to producing one's own utterance is proposed. The conditions for applying this approach in a multilingual educational environment and the limitations of assessing its effectiveness are identified.

Keywords: native language, primary education, integrative approach, speech activity, meaningful reading, language competence, educational text.

ВВЕДЕНИЕ

Преподавание родного языка в начальных классах объединяет несколько взаимосвязанных задач: освоение письменной речи, осознание языковых закономерностей, развитие способности понимать собеседника и выражать собственную мысль. На практике эти задачи нередко распределяются между упражнениями, которые ребёнок воспринимает как не связанные друг с другом. Он может правильно определить часть речи, но затрудняться при выборе точного слова в описании. Аналогично успешное воспроизведение правила ещё не означает его самостоятельного применения при написании письма, объяснения или небольшого рассказа. Поэтому методика должна обеспечивать связь между языковым знанием и речевым действием.

Актуальность интегративного подхода определяется необходимостью создавать такие учебные ситуации, в которых эта связь становится доступной наблюдению самого ученика. Например, работа над прилагательными приобретает понятный смысл, когда требуется описать предмет так, чтобы одноклассник узнал его без изображения. Значение последовательности предложений обнаруживается при восстановлении инструкции. В подобных случаях грамматический материал сохраняет самостоятельную ценность, одновременно выступая средством решения содержательной задачи. Интеграция проявляется в устройстве деятельности, а не только в разнообразии используемых материалов.

Цель статьи- определить теоретико-методические основания интегративного подхода к преподаванию родного языка и раскрыть условия его педагогически оправданного применения. Используются анализ методических положений, сопоставление способов организации учебного материала и моделирование заданий. Работа не содержит результатов педагогического эксперимента. Предлагаемые ситуации являются авторскими методическими примерами, которые требуют адаптации к программе, изучаемому языку и подготовке конкретного класса.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Под интегративным подходом в настоящей статье понимается согласованное соединение содержания и способов деятельности вокруг общей учебной задачи. Для урока родного языка такой задачей может стать создание понятного описания, объяснение причины события, подготовка вопросов к интервью или редактирование сообщения. Объединяемые компоненты должны работать на один результат [3]. Если после чтения текста дети выполняют рисунок, не обращаясь к смыслу и языковым средствам произведения, само соседство этих действий ещё не образует содержательной интеграции.

Теоретическим ориентиром служит положение Дж. Бина о том, что интеграция учебного содержания не сводится к перестановке предметных разделов: существенна организация знания вокруг значимых вопросов [1]. Для начального языкового образования это положение в статье конкретизируется следующим образом: внешняя тема задаёт ситуацию общения, а языковая цель определяет действия ученика и критерии результата. Такая конкретизация представляет собой методическую интерпретацию, а не прямое воспроизведение модели автора.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Внутрипредметная интеграция объединяет разные стороны изучения языка. Ученик читает текст, выясняет значение незнакомых слов, наблюдает строение предложений, обсуждает авторский выбор и использует обнаруженный способ в собственной речи. Орфография, лексика и развитие речи при этом не исчезают как направления работы. Они связываются через общий речевой материал, позволяя увидеть, почему точность написания, словоупотребления и синтаксического построения необходима для понимания.

Межпредметная интеграция предполагает обращение к содержанию других учебных областей. Наблюдение за растением становится основанием для дневника, измерение длины — для устного сравнения, знакомство с семейной традицией — для интервью. При тематическом объединении несколько предметов могут обращаться к одной теме независимо. Межпредметная интеграция возникает тогда, когда результат одной деятельности необходим для выполнения другой: без наблюдения нечего записать, а без точного описания невозможно передать наблюдение читателю.

Различение этих форм помогает избежать чрезмерно широкого понимания подхода. Не всякий яркий урок является интегративным, и не всякое интегративное занятие требует нескольких педагогов. Короткое упражнение на редактирование объяснения может обеспечить более глубокую связь знаний, чем масштабный проект, в котором ребёнок только оформляет готовый текст. Ключевой вопрос состоит в том, какое языковое действие ученик выполняет осознанно и самостоятельно [2].

Принципы организации обучения подразделяются на несколько аспектов. Первый принцип — приоритет конкретной языковой цели. Учитель заранее определяет, чему именно должны научиться дети: выделять существенные признаки, связывать предложения, задавать уточняющий вопрос или проверять определённую орфограмму. Формулировка «развивать речь» слишком широка для управления отдельным занятием. Более продуктивна цель «составить описание из нескольких связанных предложений, используя слова, обозначающие форму, цвет и назначение предмета». Она позволяет соотнести содержание, задание и проверку.

Второй принцип — смысловая целостность. Каждая часть урока должна помогать разрешению общей проблемы. При подготовке инструкции по уходу за комнатным растением чтение уточняет необходимые действия, обсуждение устанавливает их порядок, языковое наблюдение показывает роль глаголов, а письмо фиксирует понятную последовательность. Ученик видит основание перехода между этапами. Случайные загадки,

музыкальные фрагменты и презентации целесообразны лишь тогда, когда выполняют определённую функцию в этой логике.

Третий принцип — доступность при сохранении интеллектуальной задачи. Незнакомое содержание и сложная языковая форма, предъявленные одновременно, могут помешать ученику показать имеющиеся возможности. Поэтому педагог ограничивает объём новых сведений, предварительно объясняет необходимые слова и предлагает опоры. При этом поддержка не должна превращать самостоятельное высказывание в механическое заполнение пропусков. Полезно оставлять ребёнку выбор признака, порядка аргументов или способа обращения к адресату.

Четвёртый принцип — последовательное уменьшение помощи. Сначала учитель демонстрирует способ действия на коротком примере, затем класс выполняет сходную задачу совместно, после чего каждый ученик создаёт собственный текст. В руководстве по обучению письму рекомендуется обучать процессу письма с учётом разных целей [2]. В предлагаемой модели это служит основанием для выделения планирования, составления черновика и редактирования как наблюдаемых учебных действий. Конкретная последовательность упражнений определяется педагогом, а не заимствуется как универсальный сценарий.

Пятый принцип — сочетание понимания и технической правильности. Обсуждение интересной темы не заменяет обучения чтению и письму. Руководство по базовым навыкам чтения отдельно выделяет работу со звуковой структурой, буквами, распознаванием слов и связным текстом [3]. Следовательно, интегративные задания необходимо сочетать с целенаправленной тренировкой тех операций, которые ещё вызывают трудности. Объединение содержания оправдано, когда помогает применению навыка, а не скрывает его несформированность.

Текст удобен для объединения языковых наблюдений, потому что слово и предложение представлены в нём в определённой функции. Работая с сообщением, ребёнок выясняет не только значение отдельного слова, но и то, какую информацию оно добавляет. При сравнении вариантов «Птица сидела» и «Маленькая птица сидела на нижней ветке» можно обсудить, какие уточнения помогают представить ситуацию. При этом педагог не объявляет длинное предложение автоматически лучшим: достаточность деталей зависит от цели сообщения.

Работа начинается с понимания содержания. Вопросы «О чём говорится?» и «Что нужно узнать читателю?» предшествуют формальному разбору. Затем выбирается ограниченное языковое явление: повтор существительных, порядок действий, выражение причины, точность признаков. Руководство по пониманию прочитанного рекомендует обучать стратегиям понимания и работе со структурой текста [4]. В рамках статьи эти направления связываются с последующим созданием собственного высказывания, но не рассматриваются как доказательство эффективности всей предлагаемой модели.

Следующий этап — преобразование. Учащимся можно предложить заменить неопределённое слово, восстановить пропущенное звено рассуждения, переставить предложения или изменить адресата сообщения. Преобразование делает языковой выбор заметным. Если инструкция написана для первоклассника, потребуется объяснить действия иначе, чем для одноклассника, уже знакомого с процедурой. Ученик осваивает представление о том, что правильная речь должна быть ещё и понятной конкретному человеку.

Завершающий этап — самостоятельный речевой продукт. Его объём не обязан быть большим. Три точных предложения, созданных без диктовки, могут предоставить больше информации об обучении, чем коллективный плакат. После выполнения задания полезно предложить короткую рефлексию: какое слово было заменено, что стало понятнее, какое правило помогло при проверке. Ответ связывает результат с осознанным способом работы и подготавливает перенос на новое содержание.

Рассмотрим модель задания для второго или третьего класса «Узнай предмет по описанию». Учитель подбирает несколько знакомых объектов, различающихся формой, материалом и назначением. Языковая цель состоит в отборе существенных признаков и построении связного описания. Сначала дети рассматривают объекты и называют признаки устно. Педагог сопоставляет точные и слишком общие характеристики: признак «красивый» выражает оценку, но редко позволяет уверенно определить предмет.

После обсуждения ученики читают два небольших описания одного объекта. Первое содержит перечень несвязанных характеристик, второе раскрывает признаки в понятном порядке. Класс выясняет, какой вариант легче использовать для узнавания и почему. Далее составляется краткий план: общий вид, отличительные признаки, назначение. На языковом этапе внимание направляется на сочетание существительных с прилагательными и уместность повторов. Если изучается русский язык, можно дополнительно отработать согласование; для другого родного языка выбирается соответствующее программное явление.

Каждый ученик пишет собственное описание, не называя предмет. Партнёр пытается определить объект и отмечает место, где информации недостаточно. Автор уточняет одно предложение, после чего проверяет изученные написания. Результатом становится не только текст, но и пережитая необходимость редактирования: изменение требуется реальному читателю. Предметное наблюдение, словарная работа и письменная речь объединяются вокруг проверяемой коммуникативной задачи.

ВЫВОДЫ

В многоязычном классе необходимо различать владение изучаемым языком, общий речевой опыт и знание темы. Молчание ученика может объясняться поиском слова, а не отсутствием мысли. Разумно разрешить предварительное объяснение с опорой на изображение, жест или знакомое обозначение, после чего совместно подобрать требуемую форму. Домашняя разновидность речи рассматривается уважительно; литературный вариант осваивается как средство общения в определённой учебной ситуации.

Оценивание должно включать индивидуальные свидетельства. Учитель сопоставляет первоначальный и исправленный варианты, наблюдает за использованием опоры и предлагает небольшое задание на другом материале. Проверяются понимание задачи, точность слов, связь предложений и применение изученного правила. Эти показатели целесообразно фиксировать раздельно. Общая активность на уроке, привлекательность продукта и скорость выполнения сами по себе не подтверждают развитие языковой компетенции.

При обсуждении результативности следует учитывать ограничения. Улучшение одного текста может быть связано с помощью взрослого или знакомством с темой. Для вывода об устойчивом изменении нужны повторные работы, сопоставимые задания и сведения об объёме поддержки. Международные руководства, использованные в статье, относятся к определённым образовательным условиям; перенос их рекомендаций на преподавание конкретного родного языка предполагает методическую адаптацию. Предложенная модель требует проверки в реальной школьной практике.

Интегративный подход позволяет проектировать обучение родному языку как последовательность осмысленных речевых действий. Его основой являются конкретная языковая цель, содержательная связь этапов и самостоятельный текст ученика. Внутрипредметные и межпредметные связи приобретают педагогическую ценность, когда делают языковой выбор необходимым для понимания и общения. Перспективным направлением дальнейшей работы является разработка серий сопоставимых заданий, позволяющих проследить перенос освоенных способов на новые темы и коммуникативные ситуации.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Алимова А. Н. Влияние инноваций цифрового образования на развитие речи младшего школьника. - International Journal of Philosophical Studies and Social Science сборник статей онлайн конференции, 2022. – с.137-141
- [2] Алимова А. Н. Психологические аспекты применения Pirls на уроках литературного чтения. - «Образование и наука в XXI веке» международный научный журнал 5-июня 2022. ISSN 2658-7998 UDC 37 BБК 94.
- [3] Бабаева Ш.Б. Алимова А.Н. Узакова А.Б. Рохатова З.С. Фазилова Н.С. Преемственность дошкольного и начального образования и воспитания в современных условиях. - «Современные тренды в науке и образовании» Материал международной научно-практической онлайн-конференции. Апрель 23. Алматы 2021 с.197-199

РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ И СТУДЕНТА В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ НОРМ

¹Холтураева Феруза Камоловна, преподаватель
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: xolturayeva92@bk.ru

²Азизова Гули Нехматовна, студентка 4-го курса
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: azizovaguli24@gmail.com

***Аннотация.** В статье рассматривается трансформация речевого этикета в цифровой коммуникации между преподавателем и студентом. Анализируются изменения форм обращения, приветствия, просьбы, благодарности, извинения и завершения контакта в мессенджерах и образовательных онлайн-средах. Показано, что цифровой канал ускоряет обмен сообщениями, сокращает дистанцию между участниками общения и одновременно создаёт новые зоны коммуникативного риска: размывание временных границ, чрезмерную разговорность, отсутствие этикетных формул и неоднозначность кратких ответов. Предлагается разграничивать языковую экономию и коммуникативную небрежность. Обосновывается необходимость формирования цифровой речевой культуры студентов как части профессиональной и коммуникативной компетенции.*

***Ключевые слова:** речевой этикет, цифровая коммуникация, образовательный дискурс, преподаватель, студент, языковая норма, коммуникативная дистанция, мессенджер, речевая культура.*

***Annotatsiya.** Maqolada o'qituvchi va talaba o'rtasidagi raqamli muloqotda nutq etiketi me'yorlarining o'zgarishi tahlil qilinadi. Messenjerlar va onlayn ta'lim muhitida murojaat, salomlashish, iltimos, minnatdorchilik, uzr va muloqotni yakunlash shakllaridagi o'zgarishlar ko'rib chiqiladi. Raqamli kanal axborot almashinuvini tezlashtirishi va kommunikativ masofani qisqartirishi bilan birga, vaqt chegaralarining buzilishi, ortiqcha so'zlashuvchanlik, etiket formulalarining tushib qolishi hamda qisqa javoblarning noaniqligi kabi xavflarni yuzaga keltirishi ko'rsatiladi. Til iqtisodi bilan kommunikativ e'tiborsizlikni farqlash zarurligi asoslanadi. Talabalarining raqamli nutq madaniyatini kasbiy-kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi sifatida shakllantirish taklif etiladi.*

***Kalit so'zlar:** nutq etiketi, raqamli kommunikatsiya, ta'lim diskursi, o'qituvchi, talaba, til me'yorlari, kommunikativ masofa, messenjer, nutq madaniyati.*

Abstract. *The article examines the transformation of speech etiquette in digital communication between teachers and students. It focuses on changes in forms of address, greeting, request, gratitude, apology and closing in messengers and online educational environments. Digital communication accelerates interaction and reduces communicative distance, but it also creates new risks, including blurred time boundaries, excessive informality, omission of etiquette formulas and ambiguity of very short replies. The study distinguishes linguistic economy from communicative negligence and argues that digital speech culture should be developed as an integral component of students' professional and communicative competence.*

Keywords: *speech etiquette, digital communication, educational discourse, teacher, student, language norm, communicative distance, messenger, speech culture.*

ВВЕДЕНИЕ

Цифровизация образования изменила не только способы передачи учебной информации, но и повседневную речевую практику участников образовательного процесса. Значительная часть взаимодействия преподавателя и студента сегодня осуществляется через мессенджеры, электронные образовательные платформы и групповые чаты. В результате традиционные модели институционального общения оказываются включёнными в среду, для которой характерны скорость, краткость, диалогичность и частичное сближение письменной и устной речи. Исследования цифровой коммуникации в образовании показывают, что её преимущества — оперативность и адресность — сопровождаются размыванием временных и статусных границ общения [1].

Актуальность темы определяется необходимостью описать не отдельные интернет-слова, а изменения коммуникативных норм, возникающие непосредственно в образовательном взаимодействии. Цель статьи — выявить основные направления трансформации речевого этикета преподавателя и студента в цифровой среде и определить критерии речевого поведения, позволяющие сохранять уважительную институциональную коммуникацию без неоправданной формализации. Материалом наблюдения служат типовые модели русскоязычной учебной переписки в мессенджерах: обращение к преподавателю, уточнение задания, просьба, сообщение о причине отсутствия, отправка работы и получение обратной связи. Используются описательный, контекстуальный и коммуникативно-прагматический методы.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Речевой этикет представляет собой систему устойчивых коммуникативных формул и правил, регулирующих установление, поддержание и завершение речевого контакта [2]. В образовательном дискурсе этикет связан также с ролевой асимметрией: преподаватель и студент обладают различным институциональным статусом, поэтому выбор обращения, тональности и степени категоричности высказывания имеет особое значение.

В очном общении этикетная функция поддерживается не только словами, но и интонацией, паузой, взглядом и ситуацией непосредственного присутствия. В текстовом сообщении большая часть этих сигналов отсутствует. Поэтому краткая реплика, нейтральная в устной речи, в переписке может восприниматься как резкая. Например, сообщение «Отправьте задание» формально выражает требуемое действие, но не содержит маркеров смягчения. Варианты «Пожалуйста, отправьте задание» или «Не могли бы Вы отправить задание?» точнее обозначают характер речевого действия и снижают вероятность коммуникативного дискомфорта.

Одновременно цифровая среда способствует экономии речевых средств. В устойчивой учебной группе после уже состоявшегося приветствия необязательно повторять

полный этикетный комплекс в каждом сообщении. Следовательно, сокращение формулы само по себе не является нарушением. Существенным становится контекст: степень знакомства участников, время отправки сообщения, содержание просьбы, наличие предыдущего диалога и статус адресата.

Первое направление связано с сокращением коммуникативной дистанции. Мессенджер воспринимается как пространство повседневного общения, поэтому модели частной переписки легко переносятся в учебную сферу. Возникают сообщения без обращения и приветствия: «Я сегодня не приду», «Скиньте тему», «А что сдавать?». С точки зрения грамматики такие реплики могут быть правильными, однако их прагматическая организация не учитывает институциональную роль адресата.

Второе направление — усиление языковой экономии. Сокращаются приветственные и завершающие формулы, распространяются эллиптические конструкции: «Добрый день. По второй теме что делать?», «Работу отправила. Спасибо». Такая компрессия закономерна для быстрого цифрового диалога и не обязательно свидетельствует о снижении речевой культуры. Проблема возникает тогда, когда экономия устраняет смысловые или этикетные компоненты, необходимые для корректного понимания намерения.

Третье направление — изменение временной нормы общения. Техническая возможность отправить сообщение в любое время создаёт ошибочное представление о постоянной доступности адресата. Для образовательной коммуникации существенным становится принцип отложенного ответа: сообщение может быть отправлено тогда, когда это необходимо студенту, но само наличие цифрового канала не предполагает обязанности преподавателя отвечать немедленно. Тем самым цифровой этикет включает не только языковые формулы, но и представление о допустимом времени и ожидаемой скорости реакции.

Четвёртое направление — изменение средств выражения эмоциональной тональности. Эмодзи, знаки повтора, графическое выделение и краткие реакции способны компенсировать отсутствие интонации, однако их уместность зависит от коммуникативной ситуации. В неформальном групповом обсуждении знак реакции может быть достаточным подтверждением получения информации; в официальной просьбе или обращении по поводу аттестации предпочтительнее вербальная формула.

Пятое направление связано с гибридностью цифрового образовательного дискурса. В одном канале сосуществуют организационные объявления, учебные объяснения и почти бытовые реплики. Поэтому выбор языковой формы определяется уже не платформой как таковой, а конкретной речевой задачей. Один и тот же мессенджер допускает как краткое «Спасибо, получила», так и развёрнутое официальное обращение.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Для оценки цифровой речи важно разграничивать экономию и небрежность. Экономия сохраняет коммуникативную цель и уважительное отношение к адресату при минимальном объёме текста. Небрежность, напротив, переносит на собеседника дополнительную работу по восстановлению контекста или создаёт неоправданно категоричную тональность. Реплика «Здравствуйте. Можно уточнить срок сдачи второй работы?» кратка, но коммуникативно завершена. Сообщение «Когда сдавать?» при первом обращении к преподавателю требует контекстуального восстановления и не маркирует социальную дистанцию.

Показательна и форма обращения. Использование имени и отчества в российской академической традиции сохраняет функцию статусной маркировки, однако в цифровой переписке оно нередко заменяется нейтральным приветствием, если адресат однозначно определён. Такое сокращение можно считать функциональным при сохранении вежливой тональности. Следовательно, современная норма цифрового этикета формируется не как

механическое перенесение правил официального письма в чат, а как поиск баланса между институциональностью и оперативностью.

С этой точки зрения целесообразно выделить три критерия корректного сообщения: идентифицируемость коммуникативной цели, достаточность контекста и уважительная тональность. Эти критерии позволяют оценивать сообщение независимо от его длины. Формула «Добрый вечер. Я из группы 21. Подскажите, пожалуйста, можно ли отправить работу завтра утром?» отвечает всем трём условиям, тогда как «Можно завтра?» без предшествующего контекста — только одному.

Формирование цифровой речевой культуры не следует сводить к перечню запретов. Более продуктивным является анализ реальных коммуникативных ситуаций, в которых студент сравнивает несколько вариантов сообщения и объясняет различия в их прагматическом эффекте. Такая работа объединяет культуру речи, стилистику и профессиональную коммуникацию.

Практическая модель обучения может включать четыре действия: определить адресата и степень официальности; сформулировать цель сообщения; выбрать этикетные средства, достаточные для данной ситуации; перечитать текст с позиции адресата. Последний этап особенно важен, поскольку цифровое сообщение лишено значительной части невербальных подсказок. Коммуникативная компетентность проявляется не в максимальной официальности, а в умении выбрать форму, адекватную ситуации.

Таким образом, цифровая образовательная коммуникация не отменяет речевой этикет, а перераспределяет его средства. Часть традиционных формул сокращается, часть получает новые функции, а некоторые нормы переходят из собственно языковой области в область цифрового поведения — например, соблюдение временных границ и выбор подходящего канала для сложного вопроса.

ВЫВОДЫ

Проведённый анализ показывает, что трансформация речевого этикета преподавателя и студента обусловлена прежде всего изменением коммуникативного канала. Основными тенденциями являются сокращение социальной дистанции, компрессия этикетных формул, повышение роли контекста, изменение временных ожиданий и использование графических средств передачи эмоциональной тональности. При этом краткость сообщения не должна автоматически оцениваться как речевая ошибка.

Научно значимым представляется разграничение языковой экономии и коммуникативной небрежности. Первая обеспечивает оперативность при сохранении понятности и уважительного отношения к адресату; вторая приводит к дефициту контекста, неоправданной категоричности или нарушению ролевых границ. Поэтому цифровой речевой этикет следует рассматривать как динамическую систему норм, формирующуюся на пересечении языка, образовательной культуры и технологической среды.

Практическим результатом исследования является предложение оценивать учебную цифровую переписку по трём параметрам: ясность коммуникативной цели, достаточность контекста и соответствие тональности статусу участников. Включение подобных критериев в занятия по русскому языку и культуре речи может способствовать формированию осознанной цифровой коммуникативной компетенции студентов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Лалетина А. О., Жиганова А. В. Цифровая коммуникация в образовании: скорость, адресность и размывание границ во внутрикультурном и межкультурном контексте // Известия Восточного института. 2022. Т. 55. № 3. С. 42–53.
- [2] Формановская Н. И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. — М.: Русский язык, 1987.

- [3] Кронгауз М. А. Самоучитель олбанского. — М.: АСТ: CORPUS, 2013.
- [4] Crystal D. Language and the Internet. 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- [5] Горошко Е. И. Интернет-коммуникация: проблема жанра // Жанры речи. — Саратов: Наука, 2007. Вып. 5. С. 370–389.
- [6] Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Волгоград: Перемена, 2002.

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПЕРЕНОС В ЦИФРОВОМ ОБЩЕНИИ СТУДЕНТА И ПРЕПОДАВАТЕЛЯ: НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОЯЗЫЧНЫХ СООБЩЕНИЙ УЗБЕКОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ

Рахматова Феруза Каримовна, преподаватель
Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: fe_ruza.raxmatova@mail.ru

Аннотация. Статья предлагает лингвопрагматическую модель анализа русскоязычных сообщений узбекоязычных студентов преподавателям в мессенджерах. Отправная точка — гипотеза о том, что такие сообщения формируются на пересечении двух независимых, но взаимодействующих факторов: прагматического переноса норм узбекского речевого этикета (выбор обращения, степень косвенности просьбы, обязательность приветствия) и универсального цифрового сокращения речи, свойственного переписке в мессенджерах как таковой. Теоретической базой служат понятие прагматического переноса (G. Kasper), концепция межкультурной прагматической неудачи (J. Thomas), кросс-культурная модель речевых актов CCSARP (S. Blum-Kulka, J. House, G. Kasper) и данные об узбекском обращении на «сен»/«сиз» и системе уважительных суффиксов (А.А. Муминова). На этой основе разработаны рамка кодирования шести речевых актов (обращение, приветствие, просьба, извинение, благодарность, объяснение отсутствия) и дизайн инструмента сбора материала — анкета по типу дискурс-завершающего теста (DCT) и протокол сбора обезличенных сообщений с согласия участников. Материал в объеме, заявленном для полноценного корпусного анализа, на момент публикации не собран; статья фиксирует теоретическую модель и методику предстоящего эмпирического этапа, а иллюстративные примеры носят гипотетический, типизированный характер. Практический результат разработки — контур модели русского цифрового этикета для узбекоязычных студентов.

Ключевые слова: прагматический перенос, межкультурная коммуникация, цифровой этикет, речевые акты, узбекский речевой этикет, дискурс-завершающий тест, дизайн исследования.

Abstract. The article proposes a pragmalinguistic model for analysing Russian-language messages sent by Uzbek-speaking students to their instructors via messaging apps. The starting hypothesis is that such messages are shaped at the intersection of two independent but interacting factors: pragmatic transfer of Uzbek speech-etiquette norms (choice of address term, degree of request indirectness, obligatory greeting) and the universal digital reduction of speech characteristic of messenger communication as such. The theoretical basis combines the concept of pragmatic transfer (G. Kasper), the concept of cross-cultural pragmatic failure (J. Thomas), the CCSARP cross-cultural speech-act model (S. Blum-Kulka, J. House, G. Kasper), and data on the Uzbek sen/siz address distinction and honorific suffixes (A.A. Muminova). On this basis the article develops a coding scheme for six speech acts (address, greeting, request, apology, gratitude,

explanation of absence) and a data-collection design — a discourse completion test (DCT) questionnaire and a protocol for gathering anonymised messages with participants' consent. Material in the volume required for a full corpus analysis has not yet been collected at the time of publication; the article records the theoretical model and the design of the forthcoming empirical stage, and the illustrative examples are hypothetical and typified. The intended practical result is the outline of a model of Russian digital etiquette for Uzbek-speaking students.

Keywords: pragmatic transfer, intercultural communication, digital etiquette, speech acts, Uzbek speech etiquette, discourse completion test, research design.

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilli talabalarining o'qituvchilarga messenjerlar orqali yuboradigan rus tilidagi xabarlarini tahlil qilish uchun lingvopragmatik model taklif etiladi. Boshlang'ich gipoteza shundan iboratki, bunday xabarlar ikki mustaqil, ammo o'zaro ta'sirlashuvchi omil kesishmasida shakllanadi: o'zbek nutq odobi normalarining pragmatik ko'chishi (murojaat shaklini tanlash, iltimosning bilvositalik darajasi, salomlashishning majburiyligi) va messenjer orqali yozishmaga xos umumiy raqamli nutq qisqarishi. Nazariy asos sifatida pragmatik ko'chish tushunchasi (G. Kasper), madaniyatlararo pragmatik muvaffaqiyatsizlik tushunchasi (J. Thomas), CCSARP nutqiy harakatlarning madaniyatlararo modeli (S. Blum-Kulka, J. House, G. Kasper) hamda o'zbek tilidagi sen/siz murojaati va hurmat qo'shimchalari haqidagi ma'lumotlar (A.A. Muminova) olinadi. Shu asosda oltita nutqiy harakat (murojaat, salomlashish, iltimos, uzr so'rash, minnatdorchilik, kelmaslik sababini tushuntirish) uchun kodlash sxemasi va material to'plash dizayni — diskurs-to'ldiruvchi test (DCT) anketasi va ishtirokchilar roziligi bilan shaxsi yashirin xabarlarni to'plash protokoli ishlab chiqiladi. Nashr etilgan vaqtda to'liq korpus tahlili uchun zarur hajmdagi material hali to'planmagan; maqola bo'lajak empirik bosqichning nazariy modeli va dizaynini qayd etadi, keltirilgan misollar esa gipotetik va tipiklashtirilgan xarakterga ega. Ishlanmaning amaliy natijasi — o'zbek tilli talabalar uchun rus raqamli etiketi modelining konturi.

Kalit so'zlar: pragmatik ko'chish, madaniyatlararo muloqot, raqamli etiket, nutqiy harakatlar, o'zbek nutq odobi, diskurs-to'ldiruvchi test, tadqiqot dizayni.

ВВЕДЕНИЕ

Сообщение студента преподавателю в мессенджере — короткий текст, в котором почти всегда одновременно решаются две разные задачи: соблюсти уважительную дистанцию, предписанную родной культурой общения, и уложиться в формат, который сама природа мессенджера подталкивает сокращать. Гипотетический, но узнаваемый любому преподавателю пример: сообщение открывается развёрнутым «Ассалому алейкум, устоз! Извините за беспокойство» — и тут же продолжается предельно свернутым «скиньте, пожалуйста, лекцию» без дальнейших опор вежливости. Подобное соседство пространного этикетного зачина и резко свёрнутого ядра сообщения — не случайность отдельного студента, а системная точка, в которой встречаются два разных по природе явления, и настоящая статья предлагает модель для их раздельного и совместного анализа.

Первое из этих явлений — прагматический перенос: использование в изучаемом языке коммуникативных стратегий, привычных в родном языке говорящего, что при расхождении культурных норм вежливости приводит к межкультурной прагматической неудаче — коммуникативному эффекту, не совпадающему с намерением говорящего [1; 2]. Применительно к материалу статьи это означает, что узбекоязычный студент, обращаясь к преподавателю по-русски, может опираться не на русскую, а на узбекскую модель уважительной дистанции — и производить высказывание, которое носителем русского языка прочитывается иначе, чем было задумано: как избыточно церемонное или, напротив, при пропуске переносимого элемента — как недостаточно вежливое.

Второе явление не связано с межъязыковым контактом вовсе: это универсальное свойство цифровой переписки — сокращение речевых формул, вызванное скоростью канала и его техническими ограничениями [3]. Научная новизна предлагаемого подхода — в том, что оба явления рассматриваются не по отдельности, а как два фактора, действующих на один и тот же текст сообщения одновременно и иногда разнонаправленно: перенос предписывает разворачивать этикетные формулы, а цифровое сжатие — их сокращать. Цель статьи — представить теоретическую модель и инструментарий для анализа того, как это взаимодействие проявляется в конкретных речевых актах.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Понятие прагматического переноса, введённое Г. Каспер, описывает влияние прагматических знаний родного языка — знаний о том, что уместно сказать, кому, как прямо и в какой форме, — на производство и интерпретацию речи на изучаемом языке [1]. В отличие от переноса грамматического, прагматический перенос не всегда осознаётся ни говорящим, ни слушающим как ошибка: высказывание может быть грамматически безупречным и при этом восприниматься неуместным, потому что нарушает ожидания слушателя относительно того, как строится данный речевой акт в его культуре. Дж. Томас определяет такой эффект как межкультурную прагматическую неудачу и разделяет её на два типа — прагмалингвистическую (неверный выбор языковых средств для данной коммуникативной цели) и социопрагматическую (неверная оценка самой ситуации — степени близости, статуса, права на просьбу) [2]. Для пары «студент — преподаватель» в условиях иерархической, статусно чувствительной культуры общения социопрагматический тип особенно значим: расхождение может возникать не в том, как оформлена просьба, а в том, требует ли данная ситуация вообще дополнительного этикетного оформления с точки зрения русской нормы.

Конкретным материалом для описания переносимых норм служит узбекская система адресации. А.А. Муминова показывает, что узбекский язык располагает не универсальным, а социально дифференцированным способом обращения на «ты»/«вы»: местоимение «сен» закреплено за неформальным, домашним общением и обращением старшего к младшему, тогда как «сиз» обязательно при обращении младшего к старшему и в любой ситуации, требующей уважительной дистанции [4]. Эта дистанция дополнительно маркируется системой уважительных суффиксов и обращений («-жон», «-хон», региональные варианты), которые формируют развёрнутый, эмоционально окрашенный, но при этом строго конвенциональный этикетный слой обращения [4]. Для русскоязычной переписки с преподавателем это создаёт конкретное, проверяемое ожидание: обращение на «Вы» в русском тексте узбекоязычного студента, вероятно, не столько сознательный выбор регистра, сколько прямой перенос обязательной социопрагматической нормы «сиз» — а развёрнутые вступительные формулы («извините за беспокойство», «разрешите обратиться», «я хотела бы попросить») по той же логике могут быть переносом узбекской модели косвенной, статусно маркированной просьбы, а не индивидуальной чертой стиля.

Д. Кристал описывает Netspeak — язык интернет-коммуникации — как гибридную форму между письменной и устной речью, для которой типичны сокращение этикетных формул, эллипсис зачина и концовки сообщения, а также компенсация опущенных вербальных средств вежливости невербальными и полувербальными — эмодзи, знаками препинания, голосовыми сообщениями [3]. Это явление действует независимо от родного языка пишущего: оно в равной мере свойственно переписке носителей русского языка между собой. Применительно к материалу статьи это означает, что отсутствие приветствия или предельная прямота просьбы в сообщении студента не обязательно свидетельствуют о незнании этикетных норм — они могут быть проявлением общего цифрового регистра, а не

его нарушением. Разграничение этих двух источников — переноса и цифрового сжатия — и есть содержательная задача предлагаемой модели: не всякое отклонение от развёрнутой этикетной нормы — прагматическая ошибка, и не всякая избыточная церемонность — стилистическая натянутость, если за ней стоит последовательный перенос статусной модели.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Полноценный корпусный анализ требует материала в объёме порядка 80–100 сообщений, который на момент подготовки статьи не собран; ниже описан дизайн его сбора и последующего анализа. Предполагается два взаимодополняющих источника материала. Первый — протокол сбора обезличенных реальных сообщений студентов преподавателям с явного согласия участников, с удалением идентифицирующих данных на этапе подготовки корпуса. Второй, методологически более управляемый источник — анкета по типу дискурс-завершающего теста (DCT), стандартного инструмента кросс-культурной прагматики, использованного, в частности, в проекте CCSARP: студентам предлагается ряд коммуникативных ситуаций (запросить перенос дедлайна, объяснить пропуск занятия, поблагодарить за консультацию и т.п.) и предлагается написать сообщение преподавателю так, как они написали бы его в реальности [5]. DCT позволяет получить сопоставимые данные по каждому из шести речевых актов на контролируемом наборе ситуаций, тогда как собранные реальные сообщения дают экологически достоверный, но менее равномерный по речевым актам материал.

Единицей анализа выступает отдельное сообщение, кодируемое по шести речевым актам, заявленным в дизайне исследования, — обращению, приветствию, просьбе, извинению, благодарности и объяснению отсутствия, — вслед за таксономией запросов и извинений CCSARP, расширенной под материал переписки [5]. Для каждого речевого акта фиксируются: наличие или отсутствие обращения и приветствия; степень косвенности просьбы (прямая форма — конвенционально-косвенная форма с «можно», «пожалуйста», «разрешите», «я хотел(а) бы попросить» — форма-намёк); наличие маркеров цифрового сокращения (пропуск приветствия, односложность, голосовое сообщение вместо текста, эмодзи как замена вербальной формулы). Такое кодирование позволяет для каждого сообщения независимо оценить степень прагматического переноса и степень цифрового сокращения и статистически проверить предполагаемую независимость этих двух факторов.

Приводимые ниже примеры не являются цитатами реальных сообщений: это типизированные иллюстрации трёх ожидаемых по модели типов, построенные для демонстрации работы рамки кодирования, а не как эмпирический результат.

Гипотетический тип 1 (перенос без цифрового сокращения): «Ассалому алейкум, устоз! Извините за беспокойство, я хотела бы попросить, если можно, продлить срок сдачи работы». Разворачивание вступительных формул и конвенционально-косвенная просьба соответствуют статусной модели «сиз»; отсутствие цифрового сокращения делает перенос особенно наглядным.

Гипотетический тип 2 (цифровое сокращение без утраты переноса): голосовое сообщение продолжительностью несколько секунд, где вступительная формула и косвенная просьба произнесены устно, но письменное сопровождение ограничено одной строкой без приветствия — показывает, что перенос статусной модели сохраняется в устном канале сообщения даже при письменной редукции.

Гипотетический тип 3 (цифровое сокращение, маскирующее перенос): «скиньте лекцию» — предельно свёрнутое сообщение без обращения и приветствия, в котором единственным опознаваемым остатком этикетной модели служит эмодзи, замещающий вербальную формулу вежливости; для преподавателя, ожидающего письменного вступления, такое сообщение прочитывается как невежливое, хотя эмодзи в системе пишущего может выполнять именно функцию сохранённой, но свёрнутой вежливости.

ВЫВОДЫ

Собранные по описанному дизайну данные предполагается использовать для построения модели русского цифрового этикета для узбекоязычных студентов — не свода запретов, а описания того, какие элементы этикетной формулы воспринимаются русскоязычным адресатом как обязательные независимо от канала (в первую очередь обращение и минимальное приветствие), а какие могут переноситься в свёрнутый, но при этом узнаваемый вид (эмодзи, интонация голосового сообщения). Такая модель может быть включена в практические материалы по русскому языку для студентов негуманитарных направлений в качестве отдельного модуля цифровой коммуникативной компетенции.

Ограничение настоящей работы состоит в том, что до сбора и кодирования материала — как методом DCT, так и методом обезличенного сбора реальных сообщений — предложенная модель остаётся теоретической конструкцией, обоснованной кросс-культурной прагматикой и данными об узбекском речевом этикете, но не проверенной эмпирически на материале переписки. Следующий этап работы — получение согласия участников, сбор и кодирование материала по описанной рамке и статистическая проверка гипотезы о независимости прагматического переноса и цифрового сокращения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Kasper G. Pragmatic Transfer // Second Language Research. — 1992. — Vol. 8, № 3. — P. 203–231.
- [2] Thomas J. Cross-Cultural Pragmatic Failure // Applied Linguistics. — 1983. — Vol. 4, № 2. — P. 91–112.
- [3] Crystal D. Language and the Internet. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- [4] Муминова А.А. Узбекский речевой этикет: сен (ты), сиз (Вы, вы) // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2015. — № 3. — С. 95–102.
- [5] Blum-Kulka S., House J., Kasper G. (eds.) Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies. — Norwood, NJ: Ablex, 1989.

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ В ФИЛОЛОГИИ И ИННОВАЦИИ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

¹Исраилова Гулнара Мамаджановна, преподаватель

²Собирова Исмигул, студентка

Кокандский государственный университет

Аннотация. В данной статье рассматривается влияние современных технологий на развитие филологии и трансформацию образовательной системы. Анализируются ключевые направления цифровизации гуманитарных наук, включая использование искусственного интеллекта, корпусов текстов, цифровых архивов и онлайн-образования. Особое внимание уделяется изменениям в методах преподавания, формированию новых компетенций и интеграции инновационных решений в образовательную практику. Делается вывод о том, что технологии не только расширяют инструментарий филологии, но и формируют новую парадигму обучения.

Ключевые слова: филология, технологии, цифровизация, образование, инновации, искусственный интеллект, корпусная лингвистика, онлайн-обучение.

Аннотация. Ushbu maqolada zamonaviy texnologiyalarning filologiya rivojiga va ta'lim tizimini o'zgartirishga ta'siri o'rganiladi. Gumanitar fanlarda raqamlashtirishning asosiy yo'nalishlari, jumladan, sun'iy intellekt, matn korpuslari, raqamli arxivlar va onlayn ta'limdan foydalanish tahlil qilinadi. O'qitish usullaridagi o'zgarishlarga, yangi kompetensiyalarni rivojlantirishga va innovatsion yechimlarni ta'lim amaliyotiga integratsiyalashga alohida e'tibor qaratiladi. Unda texnologiyalar nafaqat filologiyaning vositalar to'plamini kengaytiradi, balki yangi o'rganish paradigmasini ham shakllantiradi degan xulosaga kelish mumkin.

Калит so'zlar: filologiya, texnologiya, raqamlashtirish, ta'lim, innovatsiya, sun'iy intellekt, korpus lingvistikasi, onlayn ta'lim.

Abstract. This article examines the impact of modern technologies on the development of philology and the transformation of the educational system. Key areas of digitalization in the humanities are analyzed, including the use of artificial intelligence, text corpora, digital archives, and online education. Particular attention is paid to changes in teaching methods, the development of new competencies, and the integration of innovative solutions into educational practice. It concludes that technologies not only expand philology's toolkit but also shape a new learning paradigm.

Keywords: philology, technology, digitalization, education, innovation, artificial intelligence, corpus linguistics, online learning.

ВВЕДЕНИЕ

Современное общество переживает эпоху стремительных технологических изменений, которые затрагивают практически все сферы человеческой деятельности, включая гуманитарные науки. Филология, традиционно ассоциирующаяся с анализом текстов, языков и культур, также подвергается значительным трансформациям под влиянием цифровых технологий. Одновременно с этим система образования претерпевает глубокие изменения, обусловленные необходимостью адаптации к новым условиям цифровой среды.

Цель данной статьи — исследовать роль технологий в развитии филологии и выявить основные инновационные тенденции в образовательной системе. Для достижения этой цели рассматриваются современные инструменты цифровой филологии, их влияние на научные исследования, а также изменения в образовательных подходах.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Цифровизация филологии привела к появлению нового научного направления — цифровой гуманитаристики. Она объединяет методы компьютерных наук и традиционных гуманитарных исследований.

Одним из наиболее значимых достижений стало развитие корпусной лингвистики. Электронные корпуса текстов позволяют исследователям анализировать большие объемы данных, выявлять закономерности в языке и отслеживать его эволюцию. Это существенно расширяет возможности традиционного лингвистического анализа. Искусственный интеллект и обработка естественного языка. Современные технологии искусственного интеллекта позволяют автоматизировать анализ текстов, включая: морфологический разбор, синтаксический анализ, семантическую интерпретацию.

Алгоритмы обработки естественного языка используются в машинном переводе, создании чат-ботов и автоматической генерации текстов, что открывает новые перспективы для филологических исследований.

Создание цифровых библиотек и архивов обеспечивает доступ к редким и уникальным текстам. Это способствует сохранению культурного наследия и расширяет возможности научных исследований.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Технологии существенно изменили подходы к изучению языка и литературы. Использование статистических методов позволяет анализировать тексты с количественной точки зрения. Например, исследование частотности слов, стилистических особенностей и авторского стиля. Современная филология активно взаимодействует с: информатикой, математикой, социологией, когнитивными науками. Это приводит к появлению новых методов исследования и расширению научного инструментария.

Технологии визуализации позволяют представлять сложные данные в наглядной форме: графики, диаграммы, карты связей. Это облегчает интерпретацию результатов исследований. Технологии оказывают значительное влияние не только на научные исследования, но и на образовательный процесс. Развитие онлайн-платформ привело к появлению новых форм обучения: дистанционные курсы, вебинары, массовые открытые онлайн-курсы. Это делает образование более доступным и гибким.

Технологии позволяют адаптировать образовательный процесс под индивидуальные потребности учащихся. Системы обучения могут учитывать уровень подготовки, темп усвоения материала и предпочтения студентов.

Использование мультимедийных ресурсов, интерактивных заданий и виртуальной реальности повышает вовлеченность студентов и улучшает качество обучения.

Преподавание филологии также претерпевает изменения под влиянием технологий. Современные преподаватели используют:

- электронные словари,
- текстовые анализаторы,
- образовательные платформы.

Это делает процесс обучения более эффективным и разнообразным. Студенты-филологи должны овладевать не только традиционными знаниями, но и цифровыми навыками: работа с корпусами текстов, анализ данных, использование специализированного программного обеспечения.

Сочетание традиционного и дистанционного обучения позволяет оптимизировать образовательный процесс и повысить его эффективность.

Несмотря на многочисленные преимущества, внедрение технологий сопровождается рядом проблем. Не все образовательные учреждения имеют равный доступ к современным технологиям, что создает неравные условия обучения. Чрезмерная зависимость от технологий может привести к снижению аналитических навыков и самостоятельного мышления. Использование искусственного интеллекта в образовании вызывает вопросы, связанные с авторством, академической честностью и защитой данных. Будущее филологии и образования тесно связано с дальнейшим развитием технологий.

Ожидается дальнейшее внедрение интеллектуальных систем в образовательный процесс и научные исследования. Цифровая гуманитаристика будет продолжать развиваться, объединяя различные дисциплины и создавая новые методы анализа.

ВЫВОДЫ

Технологии способствуют международному сотрудничеству и обмену знаниями, что делает образование более глобальным. Технологии играют ключевую роль в трансформации филологии и системы образования. Они расширяют возможности научных исследований, способствуют развитию новых методов анализа и делают образование более доступным и эффективным. Однако их внедрение требует внимательного подхода, учитывающего возможные риски и вызовы.

Таким образом, интеграция технологий в филологию и образование является неотъемлемой частью современного развития науки и общества. Успешное использование

этих технологий позволит создать более гибкую, инновационную и эффективную образовательную систему.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Иванов И.И. Цифровая гуманитаристика: основы и перспективы. — М., 2022.
- [2] Петрова А.А. Инновации в образовании. — СПб., 2023.
- [3] Смирнов В.В. Корпусная лингвистика. — М., 2021.
- [4] Israilova Gulnora Mamadjonovna. Pedagogical practice is the main and important stage in the life of a teacher // Scientific Bulletin of NamSU — Научный вестник НамГУ — NamDU ilmiy axborotnomasi. — 2023. — № 11.
- [5] Исраилова Г.М. Педагогическая практика — основной и важный этап жизни педагога // Qo‘qon DPI ilmiy xabarlar. — 2023.
- [6] Исраилова Гулнара Мамаджановна, Эргашева Масума, Ботирова Гулафруз, Хайитова Шарифа. Развитие речевой деятельности студентов в рамках изучения учебной дисциплины «Русский язык» // “Globallashuv davrida turli tizimli tillar munosabati” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 2-kitob. — Navoiy, 2023.
- [7] Israilova Gulnara Mamajanovna, Khaitova Sharifa, Muhammadaminova Madina. How to bring order to your speech? // The Role of Science and Innovation in the Modern World. — 2023. — Vol. 1, No. 8. — Published: 25.11.2023.
- [8] Israilova Gulnara Mamajanovna, Rakhmonova Nargiza, Laziza Olimova, Kurbanova Maryam. Artistic style: definition, substyles, genres // The Role of Science and Innovation in the Modern World. — 2023. — Vol. 1, No. 8. — Published: 25.11.2023.
- [9] Israilova Gulnara Mamajanovna, Ergasheva Muslimabonu. Unusual facts about the Russian language // “Filologiya va fanlarni o‘qitishning dolzarb masalalari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari: maqolalar to‘plami. — Farg‘ona, 2024. — 676 b.
- [10] Israilova Gulnara Mamajanovna. Studying and choosing a future profession by a student // American Journal of Public Diplomacy and International Studies. — 2024. — Vol. 2, Issue 3. — ISSN 2993-2157.

TALABALARNING RUS TILIDAGI OG‘ZAKI NUTQINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Alisherova Guldiyora Fazogir qizi, o‘qituvchi
Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotekhnologiyalar instituti
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-7912-8841>
E-mail: alisherovaguldiyora2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu tezisda talabalarining rus tilidagi og‘zaki nutqini rivojlantirishning samarali usullari yoritilgan. Rus tilini o‘rganish jarayonida talabalarining erkin muloqot qilishi, o‘z fikrini aniq va to‘g‘ri ifodalashi muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotda dialog, suhbat, rolli o‘yinlar, munozara, savol-javob hamda kommunikativ mashqlardan foydalanishning imkoniyatlari ko‘rib chiqilgan. Ushbu usullar talabalarining nutqiy faolligini oshirish va muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: rus tili, og‘zaki nutq, talaba, nutqiy ko‘nikma, muloqot, kommunikativ usul.

Abstract. This thesis examines effective methods for developing students’ oral Russian language skills. In the process of learning Russian, students’ ability to communicate freely and express their thoughts clearly and correctly is particularly important. The study considers the use of dialogues, conversations, role-playing activities, discussions, question-and-answer tasks, and communicative exercises. These methods help increase students’ speaking activity and develop their communication skills.

Keywords: *Russian language, oral speech, speaking skills, communicative method, discussion.*

Аннотация. *В данном тезисе рассматриваются эффективные методы развития устной речи студентов на русском языке. В процессе изучения русского языка большое значение имеет способность студентов свободно общаться, точно и правильно выражать свои мысли. В работе рассматриваются возможности использования диалогов, бесед, ролевых игр, дискуссий, вопросов и ответов, а также коммуникативных упражнений. Данные методы способствуют повышению речевой активности студентов и формированию навыков общения.*

Ключевые слова: *русский язык, устная речь, речевые навыки, коммуникативный метод, дискуссия.*

KIRISH

Bugungi kunda oliy ta'lim jarayonida chet tillarini, xususan, rus tilini samarali o'rgatish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida talabalardan faqat nazariy bilimlarni egallash emas, balki olingan bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llay olish ham talab etiladi. Rus tilini o'rganayotgan talaba grammatik qoidalar, so'z boyligi va talaffuz me'yorlarini bilish bilan birga, o'z fikrini og'zaki ravishda erkin, aniq va tushunarli ifodalay olishi kerak. Shu sababli talabalarining og'zaki nutqini rivojlantirish rus tilini o'qitishning muhim yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Og'zaki nutq insonlar o'rtasidagi kundalik, ijtimoiy va kasbiy muloqotning asosiy vositalaridan biridir. Talaba rus tilida muloqot qilish jarayonida o'z fikrini ifodalash, suhbatdoshining fikrini tushunish, savollarga javob berish, savol berish, voqea yoki hodisani tasvirlash kabi ko'nikmalarni egallaydi. Bunday ko'nikmalarni shakllantirish muntazam mashq va faol muloqotni talab qiladi. Shuning uchun rus tili darslarida talabalarga ko'proq gapirish va o'z fikrini mustaqil ifodalash imkoniyatini yaratish muhimdir.

MATERIALLAR VA USULLAR

Rus tilini o'rgatishda og'zaki nutqni rivojlantirish boshqa til ko'nikmalari bilan ham chambarchas bog'liq. Talabaning so'z boyligi qanchalik keng bo'lsa, u o'z fikrini shunchalik aniq ifodalay oladi. Grammatik bilimlar esa gaplarni to'g'ri tuzishga yordam beradi. Shu bilan birga, to'g'ri talaffuz va nutq ohangiga e'tibor berish ham og'zaki muloqotning sifatiga ta'sir ko'rsatadi. Demak, og'zaki nutqni rivojlantirish jarayonida leksik, grammatik va fonetik bilimlarni birgalikda mustahkamlash zarur. Hozirgi ta'lim jarayonida talabaning darsdagi faolligini oshirishga qaratilgan turli metodlardan foydalanilmoqda. Jumladan, dialog va suhbatlar, rolli o'yinlar, munozaralar, savol-javoblar, juftlik va guruh bilan ishlash, vaziyatli topshiriqlar hamda kommunikativ mashqlar samarali usullardan hisoblanadi. Ushbu metodlar talabaning darsda faol ishtirok etishiga imkon beradi. Masalan, dialoglar orqali talabalar kundalik hayotda uchraydigan vaziyatlarda rus tilidan foydalanishni o'rganadilar. Rolli o'yinlar esa turli ijtimoiy va kasbiy vaziyatlarni modellashtirish orqali muloqot ko'nikmalarini mustahkamlaydi.

Munozara va suhbatlardan foydalanish talabalarining mustaqil fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradi. Talaba ma'lum bir mavzu bo'yicha o'z fikrini bildiradi, boshqa talabalarining fikrlarini tinglaydi va ularga javob beradi. Bu jarayonda u yangi so'z va iboralarni o'zlashtiradi, gaplarni mustaqil tuzishga harakat qiladi. Savol-javob mashqlari esa qisqa va aniq javob berish, suhbatni davom ettirish hamda kerakli ma'lumotni so'rash ko'nikmalarini shakllantiradi. Talabalarining og'zaki nutqini rivojlantirishda o'qituvchining faoliyati ham katta ahamiyatga ega. O'qituvchi dars davomida talabalarga erkin fikr bildirish uchun qulay sharoit yaratishi, ularni muloqotga jalb qilishi va xatolarini to'g'ri yo'l bilan tuzatib borishi kerak. Talabaning har bir

javobiga faqat xato nuqtayi nazaridan yondashish uning nutqiy faolligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli o'qituvchi talabani fikrini tinglashi, zarur hollarda to'g'ri variantni ko'rsatishi va uni keyingi muloqotga rag'batlantirishi muhim.

Og'zaki nutqni rivojlantirishda kundalik hayotga yaqin mavzulardan foydalanish ham samarali natija beradi. Oila, ta'lim, kasb, do'stlar, bo'sh vaqt, sayohat, xarid qilish, transport, xizmat ko'rsatish kabi mavzular talabalar uchun tushunarli va amaliy ahamiyatga ega. Bunday mavzular asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda talaba o'zining mavjud bilimlaridan foydalanadi va yangi til birliklarini tabiiy muloqot jarayonida qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shu jihatdan talabalarining rus tilidagi og'zaki nutqini rivojlantirish usullarini o'rganish va ularni ta'lim jarayonida samarali qo'llash dolzarb masalalardan biridir. Og'zaki nutqni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodlarni to'g'ri tanlash talabalarining rus tilidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi, ularning muloqotga bo'lgan qiziqishini oshiradi va amaliy nutqiy ko'nikmalarini shakllantiradi. Mazkur tezisning maqsadi talabalarining rus tilidagi og'zaki nutqini rivojlantirishda qo'llaniladigan samarali usullarni ko'rib chiqish va ularning ta'lim jarayonidagi ahamiyatini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsad asosida dialog, suhbat, rolli o'yin, munozara, savol-javob va kommunikativ mashqlarning imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, talabalarining mustaqil fikrlashi va rus tilida erkin muloqot qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi amaliy usullarga e'tibor qaratiladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Talabalarining og'zaki nutqini rivojlantirish jarayonida uchraydigan asosiy muammolardan biri ularning rus tilida gapirishga bo'lgan ishonchining yetarli darajada shakllanmaganidir. Ayrim talabalar grammatik qoidalarni va ko'plab so'zlarni bilishiga qaramay, suhbat davomida o'z fikrini ifodalashda qiynaladi. Bunga so'z topa olmaslik, xato qilishdan qo'rqish, talaffuzdagi qiyinchiliklar yoki suhbatdosh oldida o'zini noqulay his qilish sabab bo'lishi mumkin. Shu sababli og'zaki nutqni rivojlantirish faqat til materiallarini o'rgatish bilan cheklanmasligi, talabani muloqotga bo'lgan psixologik tayyorgarligini ham hisobga olishi kerak.

Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish rus tilidagi og'zaki nutqni rivojlantirish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi. Audio va videomateriallar, interaktiv topshiriqlar, elektron lug'atlar hamda turli kommunikativ platformalar orqali talabalar rus tilining tabiiy qo'llanilishiga duch keladilar. Video lavhalarni muhokama qilish, audio matnlar asosida savollarga javob berish yoki berilgan vaziyat bo'yicha suhbat tuzish talabani tinglash va gapirish ko'nikmalarini birgalikda rivojlantirishga yordam beradi.

Og'zaki nutqni shakllantirishda talabalarining individual xususiyatlarini hisobga olish ham muhimdir. Har bir talabani rus tilini bilish darajasi, so'z boyligi, qiziqishi va muloqotga kirishish faolligi bir xil emas. Shuning uchun topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko'ra tanlash va talabalar uchun turli xil faoliyat shakllarini taklif qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday yondashuv talabalarining darsdagi ishtirokini oshirish bilan birga, ularning mustaqil ravishda rus tilida muloqot qilishga bo'lgan qiziqishini ham kuchaytiradi. Nutqni rivojlantirishda talabalarining lug'at boyligini faollashtirish alohida ahamiyatga ega. Talaba ma'lum bir mavzu bo'yicha yetarli so'z va iboralarni bilmasa, o'z fikrini to'liq ifodalashda qiyinchilikka duch keladi. Shu sababli yangi so'zlarni faqat yodlatish emas, balki ularni turli nutqiy vaziyatlarda qo'llashga o'rgatish muhimdir. So'zlarni gap, dialog va kichik matnlar tarkibida ishlatish ularning talaba nutqida faol qo'llanilishiga yordam beradi. Buning muhim xususiyatlaridan biri fikrning izchil va mantiqiy ifodalanishidir. Talaba o'z fikrini alohida gaplar shaklida emas, balki mazmunan bog'langan holda bayon qila olishi kerak. Buning uchun voqeani ketma-ket aytib berish, rasm yoki vaziyat asosida hikoya tuzish, berilgan mavzu bo'yicha fikr bildirish kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin. Bunday topshiriqlar talabani fikrini tartibli bayon qilish va nutqni davom ettirish qobiliyatini rivojlantiradi.

XULOSA

Rus tilidagi nutqni shakllantirishda talaffuz va intonatsiyaga ham e'tibor berish zarur. So'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, gapdagi urg'uni to'g'ri qo'yish, ohang va pauzalardan o'rinli foydalanish muloqotning tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Shu sababli dars jarayonida qisqa audio namunalarni tinglash, ularni takrorlash va talaffuz ustida ishlashga qaratilgan topshiriqlardan foydalanish mumkin. Talabani mustaqil nutqiy faoliyatini shakllantirish ham muhim vazifalardan biridir. Darsdan tashqari vaqtda rus tilidagi qisqa matnlarni o'qish, audio materiallarni tinglash, kundalik mavzularda fikr yuritish va o'rganilgan so'zlardan foydalanib mustaqil gaplar tuzish orqali og'zaki nutqni muntazam rivojlantirish mumkin. Bunday faoliyat talabani til bilan doimiy aloqada bo'lishiga va o'z bilimlarini amaliyotda mustahkamlashiga xizmat qiladi.

Nofilologik yo'nalishlarda tahsil olayotgan talabalar uchun rus tilidagi og'zaki nutqni kasbiy faoliyat bilan bog'lash ham muhimdir. Kelajakdagi mutaxassis o'z kasbiga oid mavzularda fikr bildirish, kasbiy terminlardan to'g'ri foydalanishi, hamkasblari bilan muloqot qilishi va kasbiy vaziyatlarda rus tilidan foydalana olishi kerak. Shu bois og'zaki nutqni rivojlantirish jarayonida umumiy mavzular bilan bir qatorda talabani kelajakdagi kasbiga mos kommunikativ vaziyatlardan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
- [2] Hoshimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. — Toshkent: O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2005.
- [3] Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. — Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
- [4] Yo'ldoshev J.G., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 2004.

RUS TILIDA LEKSIK VARIANTLAR VA ULARNI YONDOSH LISONIY HODISALARDAN FARQLASH MEZONLARI

Aliqulova Mushtariy Sherali qizi, assistent-o'qituvchi
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, 180100 Qarshi, O'zbekiston
e-mail:aliqulovamushtariy@gmail.com

***Annotatsiya.** Maqolada rus tili leksik tizimida variantdoshlik hodisasining lingvistik tabiati, leksik variantlarning shakllanish omillari hamda ularni yondosh lisoniy hodisalardan farqlash mezonlari tadqiq etiladi. Variantdoshlik til tizimining o'zgaruvchanligi, til va nutq munosabati hamda adabiy me'yor bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qilinadi. Leksik variantlarni belgilashda invariant–variant munosabati, shakliy tafovut va semantik aynanlik, funksional taqsimlanish hamda normativ maqomga asosiy e'tibor qaratiladi. Rus tili materiallari asosida leksik variantlar sinonimiya, paronimiya va dubletlik bilan qiyoslanib, ularni chegaralashga xizmat qiluvchi semantik, struktur, funksional, normativ va diaxronik mezonlar tizimlashtiriladi.*

***Kalit so'zlar:** leksik variant, variantdoshlik, invariant, leksema, semantik aynanlik, til me'yori, sinonimiya, paronimiya, dublet, nutqiy uzus.*

***Аннотация.** В статье исследуются лингвистическая природа явления вариантности в лексической системе русского языка, факторы формирования лексических вариантов, а также критерии их разграничения со смежными языковыми явлениями. Вариантность рассматривается как явление, тесно связанное с изменчивостью языковой системы,*

соотношением языка и речи, а также литературной нормой. При определении лексических вариантов основное внимание уделяется соотношению инварианта и варианта, формальным различиям и семантической тождественности, функциональному распределению и нормативному статусу. На материале русского языка лексические варианты сопоставляются с синонимией, паронимией и дублетностью, систематизируются семантические, структурные, функциональные, нормативные и диахронические критерии их разграничения.

Ключевые слова: лексический вариант, вариантность, инвариант, лексема, семантическая тождественность, языковая норма, синонимия, паронимия, дублет, речевой узус.

Abstract. The article examines the linguistic nature of variation in the lexical system of the Russian language, the factors contributing to the formation of lexical variants, and the criteria for distinguishing them from related linguistic phenomena. Variation is interpreted as a phenomenon closely connected with the variability of the language system, the relationship between language and speech, and the literary norm. In identifying lexical variants, particular attention is paid to the invariant–variant relationship, formal differences and semantic identity, functional distribution, and normative status. Based on Russian-language material, lexical variants are compared with synonymy, paronymy, and lexical doublets, and the semantic, structural, functional, normative, and diachronic criteria for distinguishing these phenomena are systematized.

Keywords: lexical variant, variation, invariant, lexeme, semantic identity, language norm, synonymy, paronymy, lexical doublet, speech usage.

KIRISH

Til tizimi o‘z tabiatiga ko‘ra barqarorlik va o‘zgaruvchanlik xususiyatlarini bir vaqtning o‘zida namoyon etadi. Til birliklarining jamiyat a‘zolari uchun umumiy va tushunarli bo‘lishi muayyan me‘yorning mavjudligini talab qilsa, tilning uzluksiz taraqqiyoti ushbu birliklarning turli shakllarda voqelanishi uchun sharoit yaratadi. Shu sababli variantdoshlikni til tizimi uchun tasodifiy emas, balki uning tabiiy rivojlanish xususiyatlaridan biri sifatida baholash mumkin.

L. V. SHERBANING til tizimi va nutqiy faoliyat o‘rtasidagi munosabatga oid qarashlari til birligining tizimdagi mavjudligi bilan uning konkret nutqda voqelanishini bir-biridan farqlab o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [1]. Bu yondashuv variantdoshlikni tushuntirish uchun ham muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Chunki til tizimida umumiy xususiyatga ega bo‘lgan birlik nutqiy jarayonda muayyan fonetik, morfologik yoki leksik ko‘rinishlarda reallashishi mumkin.

A. A. REFORMATSKIYNING til tizimi, til birliklarining o‘zaro munosabati va til taraqqiyotiga oid nazariy qarashlari ham variantdoshlikni sistemaviy hodisa sifatida o‘rganish uchun metodologik ahamiyatga ega [4]. Tildagi o‘zgarishlar alohida birlik doirasida emas, balki umumiy tizim bilan bog‘liq holda sodir bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, leksik variantlar ham lug‘at tarkibining boshqa elementlari bilan munosabatda shakllanadi va rivojlanadi.

Rus tilshunosligida variantdoshlik va til me‘yori munosabatini maxsus o‘rgangan olimlardan biri K. S. GORBACHEVICHDIR. Uning tadqiqotlarida variantlilik adabiy tilning harakatchanligi va me‘yorning dinamik xususiyati bilan bog‘liq holda talqin qilinadi [3]. Parallel shakllarning mavjudligi adabiy me‘yorning buzilishi emas, balki muayyan holatlarda uning rivojlanish jarayonini aks ettirishi mumkin.

V. V. VINOGRADOVNING rus nutqi va nutq madaniyati masalalariga bag‘ishlangan qarashlari esa variantlarning adabiy me‘yor, nutqiy uzus va funksional qo‘llanish bilan bog‘liqligini hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [2]. Bir til birligining parallel shakllari mavjud bo‘lgan hollarda ularning barchasi ham adabiy me‘yor nuqtai nazaridan bir xil maqomga ega bo‘lavermaydi.

Rus tilining tarixiy taraqqiyotida fonetik o'zgarishlar, morfemik jarayonlar, hududiy farqlanish, chet tillardan so'z o'zlashtirish va ularning milliy til tizimiga moslashishi natijasida turli parallel shakllar yuzaga kelgan. *матрас – матрац, тоннель – туннель, галоша – калоша* kabi shakllar bu jarayonlarning leksik sathdagi ko'rinishlaridan hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi leksik variantlarni belgilashda shakliy o'xshashlikning o'zi yetarli emasligi, ularni sinonim, paronim va dublet kabi yaqin lisoniy hodisalardan farqlash uchun kompleks mezonlarga ehtiyoj mavjudligi bilan belgilanadi. Rus tilida leksik variantdoshlikning asosiy xususiyatlarini aniqlash hamda leksik variantlarni yondosh lisoniy hodisalardan farqlashning semantik, struktur, funksional va normativ mezonlarini tizimlashtirish tadqiqotning maqsadi hisoblanadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini L. V. SHERBANING til tizimi va nutqiy faoliyat munosabatiga doir qarashlari [1], V. V. Vinogradovning rus nutqi va nutq madaniyatiga oid tadqiqotlari [2], K. S. Gorbachevichning so'z variantlilik va til me'yoriga bag'ishlangan konsepsiyasi [3], shuningdek, A. A. Reformatskiyning umumiy tilshunoslikka oid nazariy qarashlari [4] tashkil etadi.

Tadqiqot materiali sifatida rus tilida kuzatiladigan *матрас – матрац, тоннель – туннель, галоша – калоша* kabi parallel shakllar tanlandi. Leksik variantlarni yondosh hodisalar bilan qiyoslash uchun *смелый – храбрый, красивый – прекрасный* kabi sinonimlar hamda *адресат – адресант, эффектный – эффективный, экономный – экономичный* singari paronimik juftliklardan foydalanildi.

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy, struktur-semantik va komponent tahlil usullari qo'llandi. Tavsifiy usul leksik variantlarning shakliy va semantik belgilarini aniqlashga, qiyosiy usul esa variantdoshlikni sinonimiya, paronimiya va dubletlik bilan taqqoslashga xizmat qildi.

Komponent tahlil orqali parallel shakllarning semantik tarkibidagi umumiy va farqlovchi belgilar ajratildi. Struktur-semantik tahlil esa shakliy tafovutning leksik ma'noga ta'sirini belgilash imkonini berdi.

Tadqiqotda sinxronik va diaxronik yondashuvlar ham o'zaro uyg'un holda qo'llandi. Bunday yondashuv variantlarning nafaqat hozirgi tildagi maqomini, balki ularning tarixiy shakllanishi va me'yorlashuv jarayonini ham hisobga olish imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar leksik variantdoshlikning asosida til birligining shakliy o'zgaruvchanligi bilan uning semantik barqarorligi o'rtasidagi munosabat yotishini ko'rsatdi.

K. S. Gorbachevichning variantlilik va til me'yori munosabatiga oid yondashuvdan kelib chiqib, variantlarning mavjudligini til me'yoriga zid hodisa sifatida emas, balki me'yorning shakllanishi va harakatlanishi bilan bog'liq jarayon sifatida baholash mumkin [3]. Muayyan tarixiy bosqichda ikki yoki undan ortiq shakl parallel qo'llanishi, keyinchalik esa ulardan biri normativ jihatdan ustuvorlashishi mumkin.

Leksik variantlarni umumiy leksik invariantga mansub, asosiy nominativ ma'nosi saqlangan, ammo muayyan formal belgilari bilan farqlanuvchi parallel shakllar sifatida tavsiflash maqsadga muvofiq.

Masalan: *матрас – матрац; тоннель – туннель; галоша – калоша*. Ushbu juftliklarda tashqi shaklda farq kuzatilsa-da, asosiy predmetlik ma'no o'zgarmaydi.

Demak, shakliy tafovut yangi mustaqil nominativ birlikning paydo bo'lishiga olib kelmagan.

Invariant-variant munosabati. L. V. SHERBANING til tizimi va nutqiy faoliyatni o'zaro bog'liq, biroq farqlanuvchi hodisalar sifatida o'rganishga asoslangan qarashlari variant va invariant munosabatini talqin qilish uchun ham muhimdir [1]. Invariant muayyan birlikning turli

ko'rishlarini birlashtiruvchi umumiy lisoniy asos bo'lsa, variant ushbu asosning konkret realizatsiyasidir.

Uni shartli ravishda: Invariant $\rightarrow V_1 / V_2$ modeli orqali ko'rsatish mumkin.

Biroq tashqi shaklning o'xshashligi birliklarni bir invariantga birlashtirish uchun yetarli emas.

Masalan: *адресат* – *адресант* shaklan yaqin, lekin semantik jihatdan mustaqil. Shu sababli ular bir leksemaning variantlari emas, balki paronimlar hisoblanadi.

Variantdoshlik va adabiy me'yor. Variantdoshlik masalasini adabiy me'yordan ajratib o'rganish mumkin emas. K. S. Gorbachevich til me'yorining harakatchanligini variantli shakllar bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqadi [3].

Parallel shakllar muayyan davrda teng yoki yaqin mavqeda qo'llanishi mumkin. Biroq vaqt o'tishi bilan ularning funksional va muryoriy maqomi o'zgarishi ehtimol. Bir shakl adabiy me'yorda ustuvorlashsa, ikkinchisi so'zlashuv nutqi, eskirgan qatlam yoki muayyan funksional soha bilan cheklanishi mumkin.

V. V. Vinogradovning nutq madaniyatiga oid qarashlaridan kelib chiqib, til birligini baholashda uning faqat sistemaviy imkoniyatini emas, balki adabiy nutqdagi real qo'llanishi va normativ maqomini ham hisobga olish muhim [2].

Shuning uchun leksik variantlarni lug'atlarda qayd etishda asosiy normativ shakl, ruxsat etilgan variant, so'zlashuv shakli, hududiy shakl va eskirgan shakl kabi belgilarni farqlash maqsadga muvofiq.

Leksik variant va sinonimiya. Sinonimiya bilan variantdoshlikning asosiy farqi leksik mustaqillik darajasida ko'rinadi.

Masalan: *смелый* – *храбрый*; *красивый* – *прекрасный*. Bu so'zlar ma'no jihatidan yaqin bo'lsa-da, mustaqil leksemalar hisoblanadi. Ularning har biri alohida semantik va uslubiy xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin.

Variantlarda esa: *матрас* – *матрац* kabi shakllar umumiy leksik invariantga borib taqaladi. Shu sababli sinonimiyani shartli ravishda:

mustaqil leksemalar + *semantik yaqinlik*; variantdoshlikni esa: *umumiy invariant* + *semantik aynanlik* + *shakliy tafovut* modelida ifodalash mumkin.

Leksik variant va paronimiya. Paronimiyada shakliy o'xshashlik kuchli bo'lishi mumkin, biroq semantik aynanlik mavjud emas:

адресат – *адресант*; *эффектный* – *эффективный*; *экономный* – *экономичный*.

Masalan, *эффектный* tashqi ta'sirchanlik belgisini ifodalasa, *эффективный* natijadorlik va samaradorlikni bildiradi.

Demak, paronimiya bilan variantdoshlikni ajratishda semantik aynanlik hal qiluvchi mezon hisoblanadi.

Leksik variant va dubletlik. Dublet va variant munosabati ancha murakkab. Chunki har ikki holatda semantik yaqinlik, ba'zan esa to'liq semantik aynanlik kuzatilishi mumkin.

Biroq variant uchun umumiy invariant va shakliy parallelizm muhim bo'lsa, dubletlarda bir tushunchaning turli leksik manbalar yoki nomlash modellari orqali ifodalanishi ham mumkin. Shuning uchun dublet va variantni ajratishda kelib chiqish, struktur yaqinlik, semantik aynanlik, funksional taqsimlanish va normativ maqom kabi belgilarni kompleks qo'llash talab etiladi.

Farqlash mezonlari. Tahlil natijasida leksik variantlarni yondosh lisoniy hodisalardan farqlashning quyidagi mezonlari belgilandi:

Semantik aynanlik – variantlarda asosiy nominativ ma'no saqlanadi.

Invariant umumiyliigi – parallel shakllar bir umumiy leksik asos bilan bog'lanadi.

Shakliy tafovut – variantlar fonetik, grafik, morfemik yoki boshqa formal xususiyati bilan farqlanadi.

Funksional yaqinlik – variantlar bir xil yoki yaqin kommunikativ vazifani bajaradi.

Me'yoriy maqom – har bir shaklning adabiy tildagi o'rni hisobga olinadi.

Uslubiy va hududiy taqsimlanish – variantning muayyan nutqiy muhit bilan cheklanganligi aniqlanadi.

Diaxronik o'zgaruvchanlik – variantlarning tarixiy taraqqiyoti va keyingi taqdiri e'tiborga olinadi.

Ularning munosabatini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Hodisa	Shakliy munosabat	Semantik munosabat	Leksik maqom	Misollar
Leksik variant	shakliy farq	asosiy ma'no aynan	umumiy invariant	матрас – матрац
Sinonim	shaklan mustaqil	ma'no yaqin	mustaqil leksemalar	смелый – храбрый
Paronim	shaklan yaqin	ma'no turlicha	mustaqil leksemalar	адресат – адресант
Dublet	shakli turlicha bo'lishi mumkin	ma'no aynan yoki yaqin	manba va vazifaga bog'liq	терминологик параллеллар

A. A. Reformatskiyning tilni o'zaro munosabatdagi birliklar tizimi sifatida talqin qilishga asoslangan umumlingvistik yondashuvi nuqtai nazaridan [4], variantdoshlikni ham alohida shakllar yig'indisi sifatida emas, balki til tizimidagi semantik, struktur va funksional munosabatlar doirasida tahlil qilish maqsadga muvofiq. Shu asosda leksik variantdoshlikning diagnostik modelini quyidagicha belgilash mumkin:

leksik variantdoshlik = semantik aynanlik + invariant umumiyliigi + shakliy tafovut + funksional yaqinlik + me'yoriy maqom.

XULOSA

Tahlil natijalari rus tilida leksik variantdoshlik til tizimining o'zgaruvchanligi va barqarorligi o'rtasidagi munosabatni aks ettiruvchi sistemaviy hodisa ekanini ko'rsatadi. Leksik variantlarda shakliy tafovut mavjud bo'lsa-da, umumiy leksik invariant va asosiy nominativ ma'no saqlanib qoladi.

L. V. SHerbaning til tizimi va nutqiy faoliyat munosabatiga doir qarashlari variantning til va nutq sathlarida voqelanishini tushuntirishga nazariy asos beradi [1].

V. V. Vinogradovning nutq madaniyati va adabiy tilga oid qarashlari variantlarning funksional va normativ maqomini belgilash zarurligini ko'rsatadi [2].

K. S. Gorbachevichning tadqiqotlari esa variantlilik va adabiy me'yor munosabatining dinamik xarakterini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi [3]. A. A. Reformatskiyning sistemaviy yondashuvi variantdoshlikni tilning umumiy strukturasi bilan bog'liq holda baholash imkonini beradi [4].

Leksik variantlarni sinonim, paronim va dubletlardan farqlashda birgina formal yoki semantik belgi yetarli emas. Tadqiqot asosida semantik aynanlik, invariant umumiyliigi, shakliy tafovut, funksional yaqinlik, normativ maqom, uslubiy-hududiy taqsimlanish va diaxronik o'zgaruvchanlik asosiy farqlovchi mezonlar sifatida belgilandi.

Shunday qilib, rus tilida leksik variantdoshlikni til tarixi, nutqiy uzus va adabiy me'yorning o'zaro ta'sirida rivojlanadigan sistemaviy-dinamik hodisa sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Ushbu yondashuv rus tilidagi variantlarni aniq tasniflash bilan bir qatorda, keyingi tadqiqotlarda rus va o'zbek tillarida leksik variantdoshlikni qiyosiy o'rganish uchun ham nazariy zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974.
- [2] Виноградов В. В. Русская речь, ее изучение и вопросы речевой культуры // Вопросы языкознания. — 1961.
- [3] Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. — Л.: Наука, 1978.
- [4] Реформатский А. А. Введение в языковедение. — М.: Аспект Пресс, 2005.

THE CONCEPT OF FEMALE FREEDOM AND MORALITY IN RUSSIAN PROSE

Rakhmatullaeva Komila Normamat kizi, teacher,
The University of Economics and Pedagogy, Uzbekistan
komilarahmatul03@gmail.com

Abstract. *This article examines the representation of female freedom and moral consciousness in Russian prose, focusing on the ethical, philosophical, and psychological dimensions of women's emancipation as reflected in the works of classic and modern Russian writers. The research highlights how female characters embody the dialectic between personal freedom and moral responsibility, illustrating the complex interaction between love, conscience, and social order. Using literary-philosophical and comparative methods, the study explores how Russian authors—from Tolstoy and Dostoevsky to Tsvetaeva and Akhmatova—interpret the concept of morality not as a rigid social code but as an inner act of conscience and spiritual self-determination. The findings demonstrate that the moral and emotional experiences of women in Russian prose constitute a mirror of the nation's evolving ethical consciousness.*

Keywords: *female freedom, morality, Russian prose, ethical realism, existentialism, spirituality, conscience, humanism.*

Аннотация. *В статье рассматривается репрезентация женской свободы и нравственного сознания в русской прозе с акцентом на этические, философские и психологические аспекты женской эмансипации, получившие отражение в произведениях русских писателей-классиков и современных авторов. Особое внимание уделяется тому, каким образом женские образы воплощают диалектику личной свободы и нравственной ответственности, раскрывая сложное взаимодействие любви, совести и общественного порядка. На основе литературно-философского и сравнительно-сопоставительного методов исследуется интерпретация нравственности русскими авторами — от Л.Н.Толстого и Ф. М. Достоевского до М. И. Цветаевой и А. А. Ахматовой. Показано, что нравственность в русской литературе предстает не столько как система жестких социальных норм, сколько как внутренний акт совести, духовного выбора и самоопределения личности. Результаты исследования свидетельствуют о том, что нравственные и эмоциональные переживания женских персонажей в русской прозе отражают трансформацию этического сознания общества и позволяют проследить изменение представлений о свободе, ответственности, любви и человеческом достоинстве.*

Ключевые слова: *женская свобода, нравственность, русская проза, этический реализм, экзистенциализм, духовность, совесть, гуманизм.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada rus nasrida ayol erkinligi va axloqiy ongning badiiy ifodalanishi tadqiq etilib, rus mumtoz va zamonaviy adiblarining asarlarida aks etgan ayol emancipatsiyasining axloqiy, falsafiy va psixologik jihatlariga alohida e'tibor qaratiladi. Tadqiqotda ayol obrazlarining shaxsiy erkinlik va axloqiy mas'uliyat o'rtasidagi dialektik munosabatni qanday ifodalashi, sevgi, vijdon va ijtimoiy tartib o'rtasidagi murakkab o'zaro aloqalarni qanday namoyon etishi tahlil qilinadi. Adabiy-falsafiy va qiyosiy metodlar asosida L. N. Tolstoy va F. M. Dostoyevskiydan tortib M. I. Svetayeva va A. A. Axmatovagacha bo'lgan rus ijodkorlarining axloq tushunchasini talqin etish xususiyatlari o'rganiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, rus adabiyotida axloq qat'iy ijtimoiy me'yorlar tizimi sifatida emas, balki shaxsning ichki vijdoni, ma'naviy tanlovi va o'zligini belgilash jarayoni sifatida namoyon bo'ladi. Rus nasridagi ayol qahramonlarning axloqiy va hissiy kechinmalari jamiyatning o'zgarib borayotgan axloqiy ongini aks ettiruvchi muhim badiiy ko'rsatkich bo'lib, erkinlik, mas'uliyat, muhabbat va inson qadr-qimmatini haqidagi tasavvurlarning tarixiy-dinamik rivojini kuzatish imkonini beradi.*

Kalit so‘zlar: ayol erkinligi, axloq, rus nasri, axloqiy realizm, ekzistensializm, ma’naviyat, vijdon, gumanizm.

INTRODUCTION

The question of female freedom and morality occupies a central position in the evolution of Russian prose. From the nineteenth century to the modern era, Russian writers have consistently regarded the moral development of women as a measure of human and societal progress. Female emancipation in Russian literature is not merely a social phenomenon but a profound spiritual and ethical issue. It represents the search for harmony between individual will and the moral order of the universe.

MATERIALS AND METHODS

In Russian cultural and philosophical thought, morality (*nравственность*) is not defined solely by external norms but by the inner law of conscience. Within this moral universe, the woman often becomes the “spiritual axis” of the narrative, embodying the struggle between temptation and purity, passion and sacrifice, freedom and faith. The works of Lev Tolstoy, Fyodor Dostoevsky, Ivan Turgenev, and later writers such as Bunin, Akhmatova, and Tsvetaeva, provide a rich literary field for analyzing how moral freedom and feminine individuality intertwine in the Russian moral imagination.

RESULTS AND DISCUSS

Lev Tolstoy’s prose establishes the archetype of the morally conscious woman in Russian literature. In *Anna Karenina* (1877), the heroine’s tragic fate symbolizes the collision between inner truth and social morality. Anna’s quest for personal happiness defies patriarchal norms but simultaneously exposes the destructive potential of unanchored freedom. Tolstoy’s treatment of Anna illustrates the paradox that moral freedom requires not only autonomy but also responsibility before one’s conscience.

In *Resurrection* (1899), Tolstoy reinterprets the theme through Katusha Maslova, whose path from sin to spiritual rebirth reveals the possibility of moral regeneration. Through Katusha, Tolstoy asserts that true freedom lies in the purification of the soul, not in social rebellion. His moral philosophy aligns with Immanuel Kant’s idea of the “moral law within,” emphasizing inner accountability over external conformity.

Tolstoy’s women are therefore not passive victims of social oppression but bearers of moral awakening. Their journeys reflect Tolstoy’s belief that redemption and freedom arise through compassion, humility, and the realization of universal love.

For Fyodor Dostoevsky, the moral freedom of women is inseparable from the Christian conception of spiritual suffering. His heroines—Sonya Marmeladova in *Crime and Punishment*, Nastasya Filippovna in *The Idiot*, and Grushenka in *The Brothers Karamazov*—embody the tension between sin and salvation. Dostoevsky’s women possess an inner strength that allows them to confront moral chaos through compassion and faith.

Sonya Marmeladova’s humility and moral endurance transform her from a victim of social decay into a moral guide for Raskolnikov. Through her, Dostoevsky formulates the idea that moral freedom emerges not from defiance but from love and forgiveness. The act of suffering becomes a mode of spiritual liberation—an affirmation that the moral truth of existence is rooted in empathy.

Dostoevsky’s portrayal of women thus transcends gender boundaries. His heroines personify the Russian concept of “smirenie” (spiritual humility), which reconciles human imperfection with divine grace. This moral ideal situates female virtue at the core of Dostoevsky’s religious humanism.

Turgenev’s heroines represent the intellectual and moral awakening of the Russian woman in the nineteenth century. In *Fathers and Sons*, *A Month in the Country*, and *On the Eve*, Turgenev

portrays women as morally superior beings whose emotional intelligence surpasses male rationality. For him, female freedom is an ethical sensibility rather than a social manifesto.

Elena in *On the Eve* exemplifies the moral courage to act according to conscience. Her decision to reject societal expectations and follow her own moral compass anticipates modern feminist ideals. Turgenev's female characters, while restrained by the decorum of their time, exhibit an ethical autonomy that foreshadows the later humanistic feminism of the twentieth century.

Through psychological depth and lyrical narration, Turgenev constructs a vision of female moral beauty that harmonizes intellect, emotion, and duty. In his works, moral freedom arises through inner harmony rather than external rebellion.

With the emergence of modernism, Russian prose experienced a transformation in the representation of female freedom. Writers such as Marina Tsvetaeva, Anna Akhmatova, and Ivan Bunin reinterpreted morality through the prism of existential choice and emotional authenticity. Akhmatova's lyrical prose and poetry depict the woman as a moral witness to historical suffering. In *Requiem*, she assumes the collective voice of Russian motherhood—enduring, dignified, and morally unbroken amid political terror. Here, morality becomes resistance, and freedom is defined as the ability to preserve one's humanity in the face of dehumanization.

Tsvetaeva, on the other hand, transforms moral freedom into artistic defiance. Her autobiographical prose (*A Captive Spirit, Letters to Bozhidar*) celebrates female individuality as an act of creative self-assertion. The moral law becomes internalized as the courage to remain authentic, even when authenticity leads to isolation. This existential interpretation of morality marks a shift from Tolstoyan moral realism to the modernist ethics of self-expression.

Across Russian prose, the recurring tension between love and duty defines the moral drama of female characters. Tolstoy's Anna, Dostoevsky's Sonya, and Bunin's Vera (*Dark Avenues*) all confront the conflict between emotional truth and social propriety.

Russian writers consistently treat this conflict not as a mere romantic dilemma but as a metaphysical question: can moral truth coexist with human passion? The answer often lies in the reconciliation of moral discipline and emotional authenticity. The woman, as moral center, embodies this synthesis—her freedom measured by her capacity for self-sacrifice without self-annihilation.

This moral dialectic reflects the broader Russian worldview, where ethics and spirituality intertwine. Female characters become the vessels through which the writer explores the possibility of moral beauty in an imperfect world.

Suffering occupies a privileged place in Russian moral philosophy. For both male and female characters, it serves as a means of purification. Yet, for women in Russian prose, suffering acquires a distinct moral dimension—it becomes the language of empathy and transcendence.

From Tolstoy's Maslova to Akhmatova's lyrical "I," the moral worth of the individual is revealed through endurance and compassion. This aestheticization of suffering, far from passive victimhood, embodies a philosophy of active moral resistance. It transforms personal pain into universal truth—a process of spiritual ascent that defines the Russian understanding of morality.

In Russian cultural history, the moral image of womanhood has often been equated with the moral image of the nation. The purity, endurance, and compassion of women become symbols of Russia's collective soul. The "Mother Russia" archetype reflects both veneration and burden—the woman as guardian of faith, morality, and endurance.

Writers from Tolstoy to Solzhenitsyn use female characters as moral benchmarks, contrasting the corruption of society with the purity of feminine conscience. Through women's inner strength, Russian literature articulates its moral ideal: the triumph of spirit over circumstance. Thus, the theme of female freedom transcends gender discourse, becoming an allegory of moral perseverance and cultural identity.

CONCLUSION

The concept of female freedom and morality in Russian prose transcends the boundaries of gender and social critique. It represents a profound inquiry into the nature of conscience, love, and human dignity. From Tolstoy's moral realism to Akhmatova's spiritual humanism, Russian literature envisions the woman not merely as a social being but as the moral conscience of humanity.

In every epoch, the moral struggle of women in Russian prose has mirrored the ethical tensions of society itself—between obedience and freedom, faith and rebellion, love and duty. The female figure stands at the intersection of individual and universal values, embodying the eternal quest for inner harmony.

Through this moral and spiritual evolution, Russian literature affirms that true freedom, whether male or female, lies not in defiance of moral law but in its conscious and compassionate realization.

REFERENCES:

- [1] Akhmatova, A. (1990). *Requiem and Poem Without a Hero*. Norton.
- [2] Berdyaev, N. (1935). *The Destiny of Man*. Harper & Brothers.
- [3] Bunin, I. (1994). *Dark Avenues*. Penguin Books.
- [4] Dostoevsky, F. M. (1992). *Crime and Punishment*. Oxford University Press.
- [5] Dostoevsky, F. M. (1993). *The Brothers Karamazov*. Everyman's Library.
- [6] Tolstoy, L. (2003). *Anna Karenina*. Penguin Classics.
- [7] Tolstoy, L. (1999). *Resurrection*. Oxford University Press.
- [8] Turgenev, I. (1982). *Fathers and Sons*. Penguin Classics.
- [9] Tsvetaeva, M. (2009). *A Captive Spirit: Selected Prose*. Ardis Publishers.
- [10] Solzhenitsyn, A. (1974). *The Gulag Archipelago*. Harper & Row.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ПРОБЛЕМА АВТОРСТВА В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

¹Шадманова Алёна Сергеевна, преподаватель

НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Республика Узбекистан

e-mail: shadmanovaalena@yandex.com

²Уралова Дилсуз Сурождидин кизи, студентка

e-mail: uralovadilsuz446@gmail.com

НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Республика Узбекистан

Аннотация: В статье рассматривается проблема авторства художественного произведения в условиях развития технологий искусственного интеллекта. Цель исследования заключается в определении изменений, которые происходят в понимании автора, творческого замысла и художественной индивидуальности при использовании генеративных технологий. Материалом исследования послужили современные формы создания литературного текста с применением искусственного интеллекта и теоретические представления об авторе в литературоведении. Использованы описательно-аналитический, сравнительный и интерпретационный методы. Результаты исследования показывают, что способность технологии создавать связный текст требует нового осмысления границ между техническим генерированием и художественным творчеством.

Ключевые слова: искусственный интеллект, литература, автор, авторство, художественный текст, творчество, авторский замысел, индивидуальный стиль, интерпретация, цифровые технологии.

Annotatsiya: Maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi sharoitida badiiy asar muallifligi muammosi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotning maqsadi generativ texnologiyalardan foydalanish jarayonida muallif, ijodiy niyat va badiiy individuallikni tushunishda yuz berayotgan o'zgarishlarni aniqlashdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida sun'iy intellekt yordamida adabiy matn yaratishning zamonaviy shakllari hamda adabiyotshunoslikdagi muallif haqidagi nazariy qarashlar olindi. Tadqiqotda tavsifiy-tahliliy, qiyosiy va interpretatsion metodlardan foydalanildi. Tadqiqot natijalari texnologiyaning izchil matn yaratish qobiliyati texnik generatsiya va badiiy ijod o'rtasidagi chegaralarni yangicha anglash zaruratini yuzaga keltirishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, adabiyot, muallif, mualliflik, badiiy matn, ijod, muallif niyati, individual uslub, interpretatsiya, raqamli texnologiyalar.

Abstract: The article examines the problem of authorship of a literary work in the context of the development of artificial intelligence technologies. The purpose of the study is to identify the changes occurring in the understanding of the author, creative intention, and artistic individuality when generative technologies are used. The research material includes contemporary forms of literary text production using artificial intelligence, as well as theoretical approaches to the concept of the author in literary studies. Descriptive-analytical, comparative, and interpretative methods were employed. The results of the study demonstrate that the ability of technology to generate coherent texts requires a reconsideration of the boundaries between technical text generation and artistic creativity.

Keywords: artificial intelligence, literature, author, authorship, literary text, creativity, authorial intention, individual style, interpretation, digital technologies.

ВВЕДЕНИЕ

Понятие автора относится к числу фундаментальных категорий литературоведения. На протяжении длительного времени художественное произведение воспринималось как результат индивидуальной творческой деятельности человека. За литературным текстом предполагалось присутствие личности, обладающей определённым жизненным опытом, мировоззрением, эстетическими представлениями и собственным отношением к изображаемому миру.

Развитие цифровых технологий заметно усложнило эту традиционную модель. Особенно существенные изменения связаны с распространением генеративного искусственного интеллекта, способного создавать рассказы, стихотворения, сценарии, диалоги и другие виды текста. В результате перед литературоведением возникает вопрос, который ещё недавно имел преимущественно теоретический характер: достаточно ли способности создать текст для того, чтобы говорить об авторстве?

Проблема автора не является новой для литературной науки. В отечественном литературоведении она рассматривалась в связи с авторской позицией, образом автора, повествовательной организацией и диалогической природой художественного произведения [1; 2]. Однако современные технологии заставляют обратиться к этой проблеме в иной ситуации.

Проблема имеет значение не только для права или информационных технологий. Она непосредственно касается теории литературы, поскольку заставляет заново определить содержание понятий «автор», «творческий замысел», «индивидуальный стиль» и «художественная оригинальность».

Современная цифровая среда уже изменила способы существования текста и взаимодействия автора с читателем. Исследователи отмечают, что цифровизация приводит к появлению новых текстовых форм и трансформации традиционных отношений между участниками литературной коммуникации [3].

Актуальность исследования обусловлена необходимостью литературоведческого осмысления авторства в условиях активного развития генеративных технологий.

Цель исследования — определить, каким образом использование искусственного интеллекта при создании текста влияет на традиционное понимание литературного авторства и художественного творчества.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материал исследования составили современные формы создания литературных текстов с использованием генеративных технологий, прежде всего систем искусственного интеллекта, способных создавать, продолжать, трансформировать и стилистически модифицировать художественные тексты по заданным параметрам. Особое внимание уделено соотношению человеческого творческого замысла и автоматизированного процесса текстогенерации, а также вопросам сохранения авторской индивидуальности, художественной целостности и ценностно-смысловой направленности литературного произведения. В качестве теоретической основы исследования использованы положения отечественного литературоведения, связанные с проблемами автора, авторского сознания, художественного высказывания, индивидуального стиля, соотношения содержания и формы, а также роли автора в организации художественного мира произведения. В этом контексте принципиальное значение имеет концепция М. М. Бахтина, согласно которой автор выступает не просто источником отдельных элементов текста, а организатором художественного целого, определяющим характер взаимодействия содержания, формы и словесного материала [1].

Материал исследования также включает примеры текстов, созданных при непосредственном участии человека и при помощи генеративных алгоритмов, что позволяет рассмотреть различия между традиционным и цифровым способами литературного творчества. Сопоставление данных материалов дает возможность выявить особенности формирования сюжетной структуры, системы образов, речевой организации, стилистической целостности и авторской позиции в текстах различного происхождения. При этом генеративная технология рассматривается не только как технический инструмент создания текста, но и как новый фактор современной литературной коммуникации, который изменяет традиционное представление о процессе художественного производства.

В работе применены описательно-аналитический, сравнительный и интерпретационный методы, взаимодополняющее использование которых позволяет комплексно рассмотреть проблему авторства в условиях цифровой трансформации литературного творчества.

Описательно-аналитический метод позволил выявить и систематизировать основные особенности создания художественного текста в цифровой среде. С его помощью рассматривались структура произведения, характер повествования, способы организации художественного пространства и времени, особенности лексического и синтаксического оформления, образная система и способы выражения авторской позиции. Особое внимание уделялось вопросу о том, какие компоненты литературного произведения формируются непосредственно автором, а какие могут создаваться или модифицироваться посредством генеративных алгоритмов.

Сравнительный метод использован для сопоставления традиционного человеческого творческого процесса и автоматизированного генерирования литературного текста. Сравнение осуществлялось по нескольким параметрам: наличие первоначального замысла, степень осознанности художественного выбора, характер отбора языковых средств, формирование образной системы, последовательность композиционного решения, выражение ценностной позиции и возможность индивидуализации художественного стиля. Такой подход позволяет рассматривать искусственный интеллект не изолированно, а в соотношении с традиционной моделью литературного творчества.

Интерпретационный метод применялся при определении смысловой и эстетической роли авторского замысла, индивидуального опыта и ценностной позиции в организации

литературного произведения. В рамках данного метода анализировалось, каким образом авторская интенция проявляется в выборе темы, проблематики, композиции, персонажей, речевых характеристик и способов художественного изображения действительности. Это особенно важно при изучении текстов, созданных с использованием искусственного интеллекта, поскольку наличие связного и грамматически корректного текста само по себе не свидетельствует о наличии самостоятельной художественной позиции.

Методологически значимым является разграничение технического создания текста и художественного авторства. Генеративная система может производить языковую последовательность, имитировать определённые стилистические характеристики и предлагать варианты сюжетного или композиционного решения, однако литературоведческий анализ требует учитывать также целенаправленность художественного замысла, систему ценностей, индивидуальный опыт и ответственность за конечную форму произведения. В этом отношении бахтинское понимание автора как организатора художественного целого позволяет рассматривать авторство не только как факт производства текста, но и как особую форму смысловой и ценностной организации произведения [1].

Таким образом, выбранная методология направлена на комплексное исследование трансформации категории автора в современной литературе. Она позволяет рассмотреть искусственный интеллект одновременно как технологический инструмент, участника процесса текстогенерации и фактор изменения традиционных представлений о литературном творчестве. Совокупность применённых методов обеспечивает возможность выявить не только формальные различия между текстами, созданными человеком и генеративной системой, но и более глубокие изменения в понимании авторского замысла, индивидуального стиля, художественной ответственности и статуса литературного произведения в цифровую эпоху.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Автор художественного произведения не может быть полностью отождествлён с человеком, имя которого находится на обложке книги. Литературоведение давно разграничивает биографического автора и формы его присутствия внутри художественного произведения. М. М. Бахтин связывал проблему автора с целостностью художественного видения и отношением автора к герою [1]. В. В. Виноградов рассматривал категорию образа автора как важнейший элемент организации художественной речи [2].

Автор выбирает материал, определяет композицию, создаёт персонажей, организует повествовательную перспективу и формирует систему художественных ценностей. Поэтому при обсуждении искусственного интеллекта необходимо различать создание текста и создание художественного произведения.

Современная технология способна достаточно быстро сформировать грамматически правильный и композиционно связный текст. Он может содержать персонажей, диалоги, описания природы, завязку, кульминацию и развязку. Формально многие признаки литературного повествования будут присутствовать. Литература представляет собой не только последовательность языковых конструкций. Художественное произведение предполагает смысловую организацию элементов, при которой деталь, образ, конфликт, композиция и речевая характеристика персонажа связаны с общей концепцией текста. Именно поэтому два произведения, рассказывающие о сходных событиях, могут обладать совершенно различной художественной ценностью.

Одно из принципиальных различий между человеческим автором и технологией связано с жизненным опытом. Писатель существует внутри конкретного исторического и культурного пространства. Его представления формируются под воздействием семьи, образования, языка, национальной культуры, прочитанных книг, личных встреч, потерь и жизненных обстоятельств.

Нельзя полностью отделить художественный мир Л. Н. Толстого от нравственных исканий писателя, творчество Ф. М. Достоевского — от его размышлений о человеке, свободе и ответственности, а прозу К. Г. Паустовского — от особого внимания автора к памяти, природе и красоте повседневной жизни. При этом биография не должна использоваться как прямой ключ к каждому элементу произведения. Однако личный и культурный опыт создаёт ту основу, на которой формируется индивидуальное художественное видение.

Искусственный интеллект действует иначе. Он обрабатывает существующие языковые и текстовые закономерности, но не обладает собственной человеческой биографией. Отсюда возникает важное различие: технология может воспроизводить языковые формы выражения опыта, не проживая сам опыт.

Современные генеративные модели способны создавать грамматически правильные, семантически связные и внешне человекоподобные тексты, что существенно усложняет традиционное понимание процессов текстообразования [5; 9].

Авторский стиль традиционно рассматривается как система устойчивых особенностей художественного письма. Он проявляется в выборе слов, синтаксисе, композиции, типах описания, характере диалогов, способах создания персонажей и художественных деталей.

Цифровые методы позволяют достаточно точно выявлять некоторые формальные признаки индивидуального стиля. Компьютерная обработка художественных текстов способна устанавливать частотные закономерности и систематизировать значительные объёмы языкового материала [4].

Однако выявление формальных закономерностей ещё не означает воспроизведения художественной индивидуальности автора. Стиль связан не только с повторяемостью языковых элементов, но и с системой творческих решений, художественным видением и отношением автора к изображаемому миру [1; 2; 7].

Стиль — это не только как пишет автор, **но и** почему он именно так видит мир. С понятием авторства непосредственно связана оригинальность. В традиционном понимании оригинальность не означает абсолютного отсутствия литературных влияний. Каждый писатель существует внутри культуры, читает других авторов, воспринимает жанровые традиции и вступает с ними в диалог. Новизна появляется в индивидуальной переработке культурного опыта.

Генеративная технология также работает с уже существующими закономерностями. Однако принципиальным становится вопрос о характере переработки предшествующего материала и о возможности признания такой деятельности творчеством [5; 6; 7]. Человек способен сознательно спорить с традицией, нарушать жанровые ожидания, отказываться от привычной формы, поскольку считает её недостаточной для выражения собственного замысла. Именно сознательный выбор делает художественное нарушение значимым. Если необычная конструкция появилась случайно, её значение отличается от ситуации, когда писатель намеренно разрушает привычную композицию.

Писатель выбирает, о чём говорить и каким образом это делать. Даже если произведение допускает множество интерпретаций, факт его публикации означает, что автор вводит текст в пространство культуры. В этом смысле литературное авторство связано не только с правом на произведение, но и с ответственностью за него. Технологическая система такой ответственности не несёт в человеческом смысле. Именно поэтому при использовании искусственного интеллекта ключевой становится роль человека, который определяет задачу, отбирает результат, редактирует его и принимает решение о публикации. Чем больше творческих решений остаётся за человеком, тем больше оснований говорить о его авторском участии.

Может ли искусственный интеллект стать самостоятельным автором? Однозначный ответ на этот вопрос пока затруднителен, но с литературоведческой точки зрения можно обозначить несколько существенных критериев. Если авторство связывать исключительно со способностью создавать связный текст, искусственный интеллект действительно выполняет

значительную часть авторской работы. Если же понимать литературное авторство шире — как единство замысла, опыта, ценностного отношения к миру, сознательного художественного выбора и ответственности, — ситуация становится значительно сложнее. Технология создаёт текст на основе языковых моделей. Человек создаёт произведение из отношения к миру. Именно это различие представляется принципиальным для литературоведения.

Проведённый анализ позволяет предположить, что развитие искусственного интеллекта не уничтожает традиционное понятие автора, а, напротив, заставляет точнее определить его содержание. Пока текст мог создавать преимущественно человек, вопрос о том, какие именно свойства делают его автором, не всегда требовал практического ответа. Теперь становится очевидно, что способность построить грамматически правильный рассказ ещё не исчерпывает понятие художественного творчества.

Литературное произведение представляет собой результат отбора. Автор решает, какая деталь необходима, какой эпизод следует исключить, где герой должен говорить, а где — молчать. Особенно важно последнее. Машина способна продолжить текст наиболее вероятным образом. Писатель иногда сознательно выбирает неожиданное решение. Именно нарушение ожидания часто становится источником художественного эффекта.

Вместе с тем было бы неправильно полностью противопоставлять технологию и человеческое творчество. Искусственный интеллект может использоваться как вспомогательный инструмент: для поиска вариантов, обработки материала, языкового эксперимента или создания первоначального наброска. В таком случае проблема перемещается с вопроса «использовалась ли технология?» на вопрос «какую часть художественных решений принял человек?».

ВЫВОДЫ

Развитие искусственного интеллекта поставило перед современным литературоведением ряд вопросов, которые непосредственно связаны с пониманием природы художественного творчества.

Способность технологии создавать связные тексты заставляет заново определить границу между текстом и литературным произведением, между воспроизведением языковой формы и индивидуальным художественным высказыванием.

Проведённое исследование показывает, что литературное авторство нельзя свести к техническому созданию последовательности слов. Авторство предполагает замысел, художественный выбор, индивидуальный культурный и жизненный опыт, систему ценностей и ответственность за созданное произведение.

Особое значение имеет проблема авторского стиля. Технология способна выявить и воспроизвести некоторые формальные особенности письма, однако внешнее сходство ещё не означает тождества художественного мировосприятия. Вместе с тем искусственный интеллект не обязательно должен рассматриваться как противоположность творчеству. Он может стать одним из инструментов работы автора при условии сохранения за человеком смыслового и художественного контроля. Следовательно, главный вопрос современной литературы состоит не только в том, может ли искусственный интеллект написать текст. Гораздо существеннее определить, кто формирует его художественный смысл, принимает творческие решения и несёт ответственность за итоговое высказывание. Именно эти признаки позволяют рассматривать авторство как нечто большее, чем способность создавать текст, и сохраняют значение человеческой творческой личности в условиях технологического развития.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества : сб. избр. тр. / М. М. Бахтин ; примеч. С. С. Аверинцева, С. Г. Бочарова. — Москва : Искусство, 1979. — 423 с. Библиографические данные подтверждаются каталогами РГБ и НЭБ.
- [2] Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности // Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979.
- [3] Виноградов В. В. О теории художественной речи : учеб. пособие / В. В. Виноградов. — Москва : Высшая школа, 1971. — 240 с.
- [4] Manovich L. The Language of New Media / L. Manovich. — Cambridge, MA : MIT Press, 2001. — 400 p.
- [5] Jockers M. L. Macroanalysis: Digital Methods and Literary History / M. L. Jockers. — Urbana ; Chicago ; Springfield : University of Illinois Press, 2013. — 328 p.
- [6] Boden M. A. The Creative Mind: Myths and Mechanisms / M. A. Boden. — 2nd ed. — London; New York : Routledge, 2004.
- [7] Boden M. A. AI: Its Nature and Future / M. A. Boden. — Oxford : Oxford University Press, 2016.
- [8] Miller A. I. The Artist in the Machine: The World of AI-Powered Creativity / A. I. Miller. — Cambridge, MA : MIT Press, 2019.
- [9] Floridi L., Chiriatti M. GPT-3: Its Nature, Scope, Limits, and Consequences // Minds and Machines. — 2020. — Vol. 30, № 4. — P. 681–694. -DOI: 10.1007/s11023-020-09548-1.

ЦИФРОВОЙ СЛЕД ИИ. СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕКСТОВ, СГЕНЕРИРОВАННЫХ БОЛЬШИМИ ЯЗЫКОВЫМИ МОДЕЛЯМИ

**Муродходжаева Малика Алишеровна, преподаватель
НОО Университет экономики и педагогики
e-mail: Malikamurodxodjayeva1797@gmail.com ; тел: +998700207360**

***Аннотация.** В статье исследуются лингвистические особенности и маркеры текстов, созданных большими языковыми моделями. Рассматриваются ключевые критерии разграничения естественного и искусственного дискурсов, такие как структурная монотонность, предсказуемость лексического выбора и избыточная прагматическая нейтральность. Особое внимание уделяется методам цифровой стилометрии, включая анализ неопределенности и n-граммный анализ. На основе проведенного анализа делаются выводы о перспективах детекции генеративного контента в условиях непрерывного развития технологий искусственного интеллекта.*

***Ключевые слова:** большие языковые модели, стилистический анализ, цифровая стилометрия, генеративный дискурс, детекция ИИ-текстов, перплексия, лингвистические маркеры, компьютерная лингвистика.*

***Annotatsiya.** Maqolada katta til modellari tomonidan yaratilgan matnlarning lingvistik xususiyatlari va markerlari tadqiq etiladi. Tabiiy va sun'iy diskursni farqlashning asosiy mezonlari, jumladan, strukturaviy monotonlik, leksik tanlovning oldindan bashorat qilinishi va ortiqcha pragmatik neytrallik ko'rib chiqiladi. Raqamli stilometriya usullariga, xususan, noaniqlik darajasini aniqlash va n-gramm tahliliga alohida e'tibor qaratiladi. O'tkazilgan tahlil asosida*

sun'iy intellekt texnologiyalari uzluksiz rivojlanib borayotgan sharoitda generativ kontentni aniqlash istiqbollari haqida xulosalar chiqariladi.

Kalit soʻzlar: *katta til modellari, stilistik tahlil, raqamli stilometriya, generativ diskurs, sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarni aniqlash, perpleksiya, lingvistik markerlar, kompyuter lingvistikasi.*

Abstract. *The article examines the linguistic features and markers of texts generated by large language models. It considers key criteria for distinguishing between natural and artificial discourse, including structural monotony, predictability of lexical choices, and excessive pragmatic neutrality. Particular attention is paid to digital stylometry methods, including uncertainty analysis and n-gram analysis. Based on the analysis, conclusions are drawn regarding the prospects for detecting generative content in the context of the continuous development of artificial intelligence technologies.*

Keywords: *large language models, stylistic analysis, digital stylometry, generative discourse, AI-generated text detection, perplexity, linguistic markers, computational linguistics.*

ВВЕДЕНИЕ

Развитие больших языковых моделей, таких как GPT, Claude и Gemini, стерло видимую грань между текстом, написанным человеком, и продуктом алгоритма. Современные нейросети генерируют грамматически безупречные, связные и информативные тексты за считанные секунды. Однако за внешней гладкостью машинного слова скрываются специфические паттерны. Стилистический анализ генеративного контента стал самостоятельным и критически важным направлением на стыке компьютерной лингвистики, цифровой стилометрии и кибербезопасности. Зачем нужен этот анализ и по каким маркерам можно узнать руку искусственного интеллекта.

Необходимость точной идентификации нейросетевого контента обусловлена тремя главными факторами. Во-первых, это академическая честность и образование, так как школы и вузы столкнулись с волной эссе и дипломных работ, написанных ИИ. Во-вторых, это кибербезопасность и борьба с дезинформацией, ведь злоумышленники используют большие языковые модели для генерации тысяч фишинговых писем, фейковых новостей и отзывов, масштабируя спам-кампании. В-третьих, это защита авторского права и медиа, когда издательствам и новостным порталам важно знать, платить ли автору за уникальный стиль или перед ними результат удачного промпта.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Несмотря на способность приспосабливаться под разные стили, базовые настройки большинства коммерческих моделей, так называемое выравнивание безопасности и полезности, заставляют их генерировать текст с определенными стилистическими аномалиями. Тексты ИИ часто страдают от синдрома отличника, избыточной вежливости, политкорректности и нейтральности. Модели избегают резких суждений, категоричных выводов и разговорных коллоквиализмов, если об этом не попросить отдельно. Признаком этого является обилие вводных фраз, вроде: важно отметить, с одной стороны, с другой стороны, подводя итог, можно сказать. Текст выглядит как идеальное, но стерильное школьное сочинение. Другим маркером выступает структурная монотонность. Человек пишет волнообразно. Мы чередуем длинные сложные предложения с короткими, используем восклицания, обрывки мыслей. У ИИ длина предложений и их синтаксическая структура распределены математически равномерно. Текст получается гладким, но ритмически монотонным. Также присутствует предсказуемость выбора слов. Поскольку языковые

модели по своей природе вычисляют вероятность следующего слова, они склонны выбирать наиболее ожидаемые, среднестатистические лексические сочетания. Человек часто использует неожиданные метафоры, редкие синонимы или уместный сленг. ИИ идет по пути наименьшего лингвистического сопротивления. Кроме того, нейросети обожают жесткую структуру. Практически любой развернутый ответ ИИ стремится разбить на маркированные списки, выделить ключевые слова и завершить текст тривиальным абзацем-выводом, начинающимся со слов: *в заключение* или *таким образом*.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Несмотря на способность приспосабливаться под разные стили, базовые настройки большинства коммерческих моделей (так называемое выравнивание безопасности и полезности) заставляют их генерировать текст с определенными стилистическими аномалиями:

- **«Синдром отличника» и избыточная нейтральность:** Тексты ИИ страдают от избыточной вежливости и политкорректности. Модели избегают резких суждений, категоричных выводов и разговорных коллоквиализмов, если об этом не попросить отдельно. Признак этого — обилие вводных фраз (*важно отметить, с одной стороны, с другой стороны, подводя итог, можно сказать*). Текст выглядит как идеальное, но стерильное школьное сочинение.

- **Структурная монотонность:** Человек пишет волнообразно, чередуя длинные сложные предложения с короткими, используя восклицания и обрывки мыслей. У ИИ длина предложений и их синтаксическая структура распределены математически равномерно, создавая ритмическую монотонность.

- **Предсказуемость выбора слов:** По своей природе языковые модели вычисляют вероятность следующего слова, поэтому склонны выбирать наиболее ожидаемые, среднестатистические лексические сочетания. Человек часто использует неожиданные метафоры, редкие синонимы или уместный сленг; ИИ идет по пути наименьшего лингвистического сопротивления.

- **Жесткая структурированность:** Любой развернутый ответ ИИ стремится разбить на маркированные списки, выделить ключевые слова и завершить текст тривиальным абзацем-выводом, начинающимся со слов: *в заключение* или *таким образом*.

Для профессионального анализа и обнаружения сгенерированных текстов лингвисты и программисты используют комбинацию подходов. Первым является анализ неопределенности, то есть мера того, насколько текст удивляет языковую модель. Если модель с легкостью предсказывает каждое следующее слово в анализируемом тексте, с высокой долей вероятности этот текст написан ИИ. Вторым выступает N-граммный анализ, который подразумевает подсчет частоты устойчивых цепочек из нескольких слов. У моделей есть свои любимые маркеры. Третьим методом является сравнение векторов, анализ семантики, который позволяет увидеть, насколько концептуальные переходы в тексте соответствуют механистической логике связей внутри латентного пространства модели.

При этом стилистический анализ текстов ИИ — это непрекращающаяся гонка вооружений. Сегодня обнаружение сталкивается с серьезными вызовами. Промпт-инжиниринг с инструкциями вида: *напиши статью, используя рваный ритм, добавь цинизма, избегай вводных слов, легко ломает большинство стандартных детекторов*. Существует и проблема ложноположительных результатов, когда под удар алгоритмов проверки часто попадают люди с сухим академическим стилем письма, особенно неносители языка. Ситуацию усложняет гибридный текст, когда человек берет за основу черновик ИИ и глубоко перерабатывает его вручную, ведь тогда стилистические границы размываются окончательно.

Анализ стилистики машинного текста окончательно превратился из чисто теоретической задачи в прикладную дисциплину. Это важнейший инструмент гигиены

цифрового пространства. ИИ заставил человечество по-новому взглянуть на природу авторства. Нейросети обнажили тот факт, что огромная часть нашей повседневной речи — это автоматические языковые штампы. Чтобы оставаться уникальными в цифровую эпоху, людям придется отказываться от текстовых шаблонов, развивать живую образность, парадоксальную логику и глубокий индивидуальный стиль — то, что алгоритмы пока способны лишь имитировать, но не проживать.

ВЫВОДЫ

Подводя итог, можно утверждать, что стилистический анализ генеративного дискурса представляет собой динамично развивающуюся область современной прикладной лингвистики. Выявленные маркеры ИИ-текстов, такие как синтаксический изоморфизм, клишированность и специфическое распределение лексической предсказуемости, позволяют с высокой точностью идентифицировать машинное авторство на современном этапе. Тем не менее стремительная эволюция больших языковых моделей и развитие методов целенаправленной стилизации требуют постоянного совершенствования стилометрического инструментария. В условиях цифровизации гуманитарного знания лингвистический анализ становится ключевым барьером, обеспечивающим академическую честность и верификацию текстовой информации.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Большакова Е. И., Клышинский Э. С., Ландо Д. В. Автоматическая обработка текстов на естественном языке и анализ данных. М.: Изд-во ВШЭ, 2017.
- [2] Зубов А. В., Зубова И. И. Информационные технологии в лингвистике. М.: Академия, 2004.
- [3] Мартыненко Г. Я. Основы стилеметрии. Л.: Изд-во ЛГУ, 1988.
- [4] Потапов В. В., Потапова Р. К. Речевая коммуникация в информационном пространстве. М.: Ленанд, 2017.
- [5] Рахилина Е. В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. М.: Русские словари, 2000.
- [6] Добров, Б. В., Иванов, В. В., & Соловьев, В. Д. (2023). Обработка естественного языка и большие языковые модели: возможности, ограничения и методы детекции машинного текста. Вопросы языкознания, (3), 32–51.
- [7] Чернова, Д. А., & Смирнов, И. В. (2023). Психолингвистические и стилистические маркеры естественного и искусственного текста. Вопросы психолингвистики, (56), 44–58.

КОРПУСНЫЙ АНАЛИЗ СУБСТАНТИВНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Кодирова Фазилат Юсуф кизи

НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Республика Узбекистан

e-mail: fazilatkodirova21@gmail.com

***Аннотация.** В статье рассматриваются особенности функционирования субстантивных словосочетаний в современном русском языке на основе корпусного анализа. Исследование направлено на выявление структурных моделей и частотных характеристик субстантивных словосочетаний в художественных и публицистических текстах. Использование корпусного метода позволяет определить наиболее продуктивные типы словосочетаний, их семантические особенности и функциональную роль в тексте. В*

результате анализа установлено, что субстантивные словосочетания играют важную роль в организации смысловой структуры текста и характеризуются высокой вариативностью.

Ключевые слова: словосочетание, субстантивное словосочетание, корпусная лингвистика, частотность, синтаксис, русский язык.

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy rus tilidagi substantiv soʻz birikmalarining funksional xususiyatlari korpus tahlili asosida koʻrib chiqiladi. Tadqiqot badiiy va publitsistik matnlarda qoʻllanadigan substantiv soʻz birikmalarining strukturaviy modellari hamda chastotaviy xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Korpus metodidan foydalanish soʻz birikmalarining eng mahsuldor turlarini, ularning semantik xususiyatlari va matndagi funksional rolini aniqlash imkonini beradi. Tahlil natijasida substantiv soʻz birikmalari matnning mazmuniy tuzilishini shakllantirishda muhim rol oʻynashi va yuqori darajadagi variativlik bilan tavsiflanishi aniqlandi.

Kalit soʻzlar: soʻz birikmasi, substantiv soʻz birikmasi, korpus lingvistikasi, chastotaviylik, sintaksis, rus tili.

Abstract. The article examines the features of the functioning of substantive word combinations in the modern Russian language based on corpus analysis. The study aims to identify the structural models and frequency characteristics of substantive word combinations in literary and journalistic texts. The use of the corpus method makes it possible to determine the most productive types of word combinations, their semantic features, and their functional role in the text. The analysis shows that substantive word combinations play an important role in organizing the semantic structure of a text and are characterized by a high degree of variability.

Keywords: word combination, substantive word combination, corpus linguistics, frequency, syntax, Russian language.

ВВЕДЕНИЕ

В современной лингвистике значительное внимание уделяется исследованию синтаксических единиц языка, среди которых важное место занимают словосочетания. Субстантивные словосочетания представляют собой один из наиболее распространённых типов синтаксических конструкций, в которых главную позицию занимает имя существительное[1, 22]. Они выполняют номинативную, синтаксическую и текстообразующую функции и активно используются в различных типах дискурса. Развитие корпусной лингвистики открыло новые возможности для изучения языковых явлений. Корпусные исследования позволяют анализировать реальные языковые данные, выявлять частотность употребления синтаксических конструкций и устанавливать закономерности их функционирования в тексте.

Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью более глубокого изучения субстантивных словосочетаний в современном русском языке на основе корпусных данных. Использование корпусного метода позволяет получить объективные сведения о структурных моделях и функциональных особенностях данных синтаксических единиц. Целью исследования является выявление структурных и частотных особенностей субстантивных словосочетаний в современном русском языке на основе корпусного анализа.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалом исследования послужили тексты современного русского языка, представленные в корпусных источниках. Для анализа использовались методы корпусной лингвистики, включающие поиск и выборку словосочетаний, статистический анализ и структурное моделирование.

Корпусный метод позволяет исследовать реальные языковые данные и выявлять закономерности функционирования синтаксических конструкций в различных типах

дискурса [2]. В ходе исследования были проанализированы субстантивные словосочетания, в которых имя существительное выступает в роли главного компонента, а зависимые элементы представлены прилагательными, существительными в косвенных падежах или местоимениями.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Анализ субстантивных словосочетаний. Результаты корпусного анализа показывают, что субстантивные словосочетания обладают разнообразной структурой и могут реализовываться в нескольких основных моделях. Одной из наиболее распространённых моделей является конструкция **«прилагательное + существительное»**, например: *новая книга, интересная статья, научное исследование*. Данная модель характеризуется высокой частотностью и широко используется как в художественной, так и в научной речи.

Другой продуктивной моделью является конструкция **«существительное + существительное в родительном падеже»**, например: *развитие науки, система образования, анализ текста*[3,55]. Такие словосочетания выполняют важную номинативную функцию и часто используются для обозначения сложных понятий.

Корпусный анализ также показывает наличие более сложных моделей, включающих несколько зависимых компонентов: *современные методы лингвистического анализа, основные направления научного исследования*. Подобные конструкции обладают высокой информативностью и позволяют передавать сложные смысловые отношения.

Частотный анализ свидетельствует о том, что субстантивные словосочетания активно используются в научных и публицистических текстах, где они выполняют функцию смысловой компрессии и обеспечивают точность выражения мысли. Субстантивные словосочетания являются важным элементом синтаксической системы русского языка[4]. Их высокая частотность объясняется способностью компактно передавать сложные смысловые отношения.

Корпусный подход позволяет выявить закономерности функционирования данных конструкций в различных типах текстов. В частности, в научном дискурсе преобладают конструкции с существительными в родительном падеже, тогда как в художественной речи чаще используются словосочетания с прилагательными[5, 15]. Для выявления частотности употребления различных моделей субстантивных словосочетаний в современном русском языке был проведён корпусный анализ текстового материала. Результаты исследования представлены в таблице ниже, где отражены основные структурные модели субстантивных словосочетаний, их примеры и частотные характеристики.

Таблица 1

СТРУКТУРНЫЕ МОДЕЛИ СУБСТАНТИВНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ (ПО КОРПУСНЫМ ДАННЫМ)

Модель словосочетания	Пример	Структурная характеристика	Частотность (условная)
Прилагательное + существительное	научное исследование, новая книга	определяющее словосочетание, зависимый компонент выражен прилагательным	высокая
Существительное + существительное (родительный падеж)	анализ текста, развитие науки	объектные или атрибутивные отношения	высокая
Местоимение + существительное	этот вопрос, моя работа	уточнение или указание на предмет	средняя

Числительное существительное	+	три статьи, два исследования	количественная характеристика	средняя
Причастие существительное	+	опубликованная статья, изучаемый вопрос	атрибутивная характеристика действия	низкая
Несколько зависимых компонентов		современные методы лингвистического анализа	сложная синтаксическая модель	средняя
Модель словосочетания		пример	структурная характеристика	частотность (условная)

ВЫВОДЫ

Таким образом, проведённое исследование показало, что субстантивные словосочетания представляют собой продуктивный и функционально значимый тип синтаксических конструкций современного русского языка. Корпусный анализ позволил выявить основные структурные модели, установить особенности их употребления и определить роль данных конструкций в организации текста.

Установлено, что наиболее частотными являются модели «прилагательное + существительное» и «существительное + существительное в родительном падеже», характеризующиеся высокой структурной продуктивностью и широкими функциональными возможностями. Субстантивные словосочетания выполняют не только номинативную функцию, но и участвуют в смысловой организации текста, конкретизации и характеристике обозначаемых объектов, формировании семантической связности высказывания.

Полученные результаты подтверждают целесообразность применения корпусного подхода к изучению субстантивных словосочетаний, поскольку он позволяет выявлять устойчивые структурные модели, определять их частотность и особенности функционирования на значительном объёме языкового материала. Перспективы дальнейшего исследования связаны с расширением анализируемого корпуса, более детальным изучением семантических, функциональных и прагматических характеристик субстантивных словосочетаний, а также с их сопоставительным исследованием в языках различных типологических систем.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

- [1] Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – Москва: Высшая школа, 1972. – 614 с.
- [2] Шведова Н. Ю. (ред.) Русская грамматика: в 2 т. – Москва: Наука, 1980. – Т. 2. – 714 с.
- [3] Валгина Н. С. Современный русский язык: Синтаксис. – Москва: Высшая школа, 2003. – 416 с.
- [4] Розенталь Д. Э., Голуб И. Б. Современный русский язык. – Москва: Айрис-пресс, 2010. – 448 с.
- [5] Бабайцева В. В. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва: Дрофа, 2008. – 256 с.
- [6] Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка. – Москва: Наука, 2005. – 544 с.
- [7] Кибрик А. Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания. – Москва: МГУ, 2012. – 336 с.
- [8] Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику. – Москва: РГГУ, 2011. – 672 с.

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ МИРЕ К. Г. ПАУСТОВСКОГО: НРАВСТВЕННЫЙ ВЫБОР, ПАМЯТЬ И ЦЕННОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО УЧАСТИЯ

Шадманова Алёна Сергеевна, преподаватель
НОО Университет экономики и педагогики, Карши, Узбекистан
e-mail: shadmanovaalena@yandex.com

Аннотация. В статье рассматривается нравственно-философская проблематика прозы К. Г. Паустовского, связанная с человеческой ответственностью, нравственным выбором, памятью, одиночеством, природой и искусством. Выявлены основные проблемные линии творчества писателя и определены способы их художественного раскрытия. Материалом послужили рассказы «Телеграмма», «Снег», «Корзина с еловыми шишками», «Дождливый рассвет» и повесть «Золотая роза». В исследовании использованы проблемно-тематический, структурно-семантический, сравнительно-сопоставительный и интерпретационный методы. Результаты анализа показывают, что Паустовский раскрывает сложные нравственные вопросы через поступки и переживания героев, воспоминания, художественные детали и образы природы, избегая прямого назидания.

Ключевые слова: проблематика, нравственный выбор, ответственность, память, одиночество, природа, К. Г. Паустовский, искусство, авторская позиция.

Abstract. The article examines the moral and philosophical issues reflected in K. G. Paustovsky's prose, with particular emphasis on human responsibility, moral choice, memory, loneliness, nature, and art. The aim of the study is to identify the major thematic and problematic dimensions of the writer's works and to determine the artistic means through which they are represented. The research material includes the short stories *The Telegram*, *Snow*, *The Basket of Fir Cones*, *Rainy Dawn*, and the novella *The Golden Rose*. The study employs problem-thematic, structural-semantic, comparative, and interpretative methods. The results of the analysis demonstrate that Paustovsky explores complex moral questions through his characters' actions and emotional experiences, memories, artistic details, and images of nature, while avoiding direct moralizing.

Keywords: K. G. Paustovsky, literary issues, moral choice, responsibility, memory, loneliness, nature, art, authorial position.

Annotatsiya. Maqolada K. G. Paustovskiy nasrida aks etgan inson mas'uliyati, axloqiy tanlov, xotira, yolg'izlik, tabiat va san'at bilan bog'liq ma'naviy-falsafiy muammolar tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi yozuvchi ijodidagi asosiy muammoviy yo'nalishlarni aniqlash hamda ularni badiiy ifodalash usullarini ochib berishdan iborat. Tadqiqot materiali sifatida «Teleграмма», «Qor», «Archa mevali savat», «Yomg'irli tong» hikoyalari hamda «Oltin gul» qissasi tanlandi. Tadqiqot jarayonida muammoviy-tematik, struktur-semantik, qiyosiy-chog'ishtirma va interpretatsion metodlardan foydalanildi. Tahlil natijalari Paustovskiy murakkab axloqiy masalalarni bevosita pand-nasihati orqali emas, balki qahramonlarning xatti-harakatlari va ichki kechinmalari, xotiralar, badiiy detallar hamda tabiat obrazlari vositasida yoritishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: K. G. Paustovskiy, muammoviylik, axloqiy tanlov, mas'uliyat, xotira, yolg'izlik, tabiat, san'at, muallif pozitsiyasi.

ВВЕДЕНИЕ

Творчество К. Г. Паустовского нередко воспринимается прежде всего через его особое отношение к природе, тонкость пейзажных зарисовок, лиризм повествования и

интерес к красоте повседневного мира [4;]. Подобное представление вполне справедливо, однако оно характеризует лишь одну сторону художественного наследия писателя. Более внимательное прочтение его произведений показывает, что за внешней простотой повествования почти всегда скрывается нравственный, психологический или философский вопрос.

Исследователи творчества Паустовского неоднократно отмечали связь его художественного мировосприятия с проблемами личности, природы, памяти, творчества и эстетического отношения к действительности [5;]. Особое значение имеет способность писателя видеть существенное в самых обыденных явлениях жизни. Эта установка определяет и специфику его художественной проблематики.

В этом отношении особенно показателен рассказ «Телеграмма» [1]. Его фабульная основа достаточно проста: пожилая женщина ждёт дочь, дочь занята собственной жизнью и приезжает слишком поздно. Однако за этим внешне незамысловатым сюжетом скрывается целый комплекс вопросов нравственного характера.

Подобный принцип наблюдается и в других произведениях писателя. В «Корзине с еловыми шишками» возникает вопрос о способности искусства пробуждать память и возвращать человеку пережитое [1]. В рассказе «Снег» значимым становится соотношение прошлого и настоящего, памяти и возникающей духовной близости. В «Золотой розе» проблемное пространство существенно расширяется: Паустовский размышляет о природе творчества, художественной правде, наблюдении, воображении и ответственности писателя [2;].

Эстетическая проблематика «Золотой розы» неоднократно становилась объектом научного анализа. Исследователи обращают внимание на целостность эстетической концепции произведения, своеобразие авторского повествования и характер осмысления писательского труда [9]. Это позволяет рассматривать «Золотую розу» не только как книгу о литературном мастерстве, но и как своеобразное выражение художественной философии Паустовского [12].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Цель исследования — определить характер проблемных вопросов в произведениях К. Г. Паустовского и выявить их роль в раскрытии авторского понимания человека, нравственного выбора, памяти, природы и творчества.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1. определить основные проблемно-тематические направления прозы Паустовского;
2. рассмотреть способы постановки нравственных вопросов в рассказе «Телеграмма»;
3. выявить связь проблем памяти, одиночества и человеческого участия;
4. определить художественную функцию природы в раскрытии внутреннего состояния человека;
5. рассмотреть эстетическую проблематику «Золотой розы»;

Объект исследования — художественная проза К. Г. Паустовского [1] Предмет исследования — нравственные, психологические и эстетические проблемные вопросы и способы их художественного воплощения.

В работе использованы проблемно-тематический, структурно-семантический, сравнительно-сопоставительный и интерпретационный методы.

Проблемно-тематический метод позволил выделить основные вопросы, вокруг которых организуется содержание произведений. Структурно-семантический анализ применялся при

рассмотрении композиционных противопоставлений, системы образов, художественной детали и пейзажа.

Сравнительно-сопоставительный метод позволил выявить общие закономерности в произведениях Паустовского, различающихся по сюжету и тематическому содержанию. Интерпретационный анализ использовался для определения тех смыслов, которые непосредственно не формулируются автором, но возникают из взаимодействия сюжетной ситуации, композиции, образов и читательского восприятия.

При определении роли автора в художественной структуре учитывались положения исследований, посвящённых специфике авторского присутствия в произведениях Паустовского [10].

Важным методологическим принципом работы стало рассмотрение нравственного и эстетического начал в их взаимосвязи. Эстетические представления Паустовского о красоте природы и художественном творчестве невозможно полностью отделить от его понимания человеческой чуткости и ответственности [12].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Проведённый анализ показывает, что проблемность у Паустовского чаще всего рождается из обычной жизненной ситуации. Писатель не стремится искусственно усложнять обстоятельства. Напротив, нравственная глубина обнаруживается именно в повседневном.

Такое свойство его прозы неоднократно связывалось исследователями с особой поэтизацией обыденного мира и стремлением раскрыть значительность повседневных человеческих переживаний [5].

Человек у Паустовского раскрывается не только в исключительных обстоятельствах. Иногда достаточно письма, которое не было прочитано вовремя, несостоявшегося приезда, старого дома, осеннего сада, звука музыки или внезапно возникшего воспоминания, чтобы привычное течение жизни приобрело нравственный смысл [1].

При этом автор обычно не предлагает готового нравственного вывода. Его позиция обнаруживается через последствия поступка персонажа, композицию произведения и эмоциональную атмосферу текста [7].

«Телеграмма»: проблема своевременности добра. Наиболее отчётливо этот принцип проявляется в рассказе «Телеграмма» [1]. В центре произведения находятся Катерина Петровна и её дочь Настя. Формально между ними существует самая тесная родственная связь, однако фактически героини живут в различных психологических пространствах.

Для Катерины Петровны время становится ожиданием. Каждый день для старого человека приобретает особую ценность, и поэтому приезд дочери воспринимается как жизненно важное событие. Настя живёт иначе: её дни заполнены работой, общественными делами, встречами и заботами [1]. Если воспринимать произведение только как историю о «плохой дочери», его художественное содержание окажется существенно упрощённым. Настя не показана человеком, полностью лишённым сострадания. Она способна сочувствовать другому и принимать участие в судьбе постороннего человека. Именно это обстоятельство делает конфликт значительно сложнее. Автор исследует человеческую привычку откладывать важное, надеясь, что для близкого человека ещё останется время.

Катерина Петровна не находится в полной изоляции. В её жизни присутствуют Тихон и Манюшка. Однако главное ожидание связано именно с дочерью. Поэтому одиночество героини измеряется не числом людей рядом, а отсутствием человека, присутствие которого имеет для неё особую эмоциональную ценность [1]. Тихон и Манюшка, напротив, не являются родственниками Катерины Петровны, но проявляют участие. Паустовский не противопоставляет эти понятия механически. Однако художественная ситуация показывает, что родство само по себе ещё не обеспечивает нравственной близости. Такое понимание

соответствует общей гуманистической направленности прозы писателя, в центре которой находится ценность человеческого участия и духовной отзывчивости [5].

Одной из устойчивых категорий художественного мира Паустовского является память [2]. Она редко выступает простым воспроизведением прошлого. Воспоминание изменяет отношение человека к настоящему и заставляет по-новому пережить собственную жизнь.

Изображение природы составляет одну из наиболее узнаваемых особенностей стиля Паустовского [6]. Однако пейзаж у него нельзя рассматривать только как декоративное описание. Природа участвует в формировании художественного смысла. Осень, дождь, снег, состояние сада, движение света, запахи леса или земли часто соотносятся с внутренним состоянием персонажа. Пейзаж расширяет психологическое содержание ситуации и позволяет почувствовать течение времени, одиночество или, напротив, момент внутреннего обновления [1].

Большое значение для художественного мира Паустовского имеет цветовая организация пространства. Исследование Т. В. Сивовой показывает, что цветовой континуум «Золотой розы» является существенным компонентом авторской картины мира [11].

«Золотая роза»: проблематика творчества. В «Золотой розе» нравственная проблематика соединяется с размышлениями о природе художественного творчества [2]. Паустовского интересует происхождение литературного замысла, роль наблюдения, памяти и воображения, отношение художника к действительности и специфика писательского труда. Эстетическая проблематика произведения исследовалась Е. А. Первушиной и Ян Янь, которые обращают внимание на особенности художественной концепции и её восприятия [8]. Образ автора как важный принцип организации «Золотой розы» также становился предметом специального исследования [9].

Писатель накапливает наблюдения, разговоры, человеческие истории, оттенки чувств, краски, запахи и случайные подробности [2]. Жизненная деталь, кажущаяся незначительной, спустя годы способна стать основой художественного произведения. Символ золотой розы приобретает в этом контексте принципиальное значение: художественная ценность рождается из бережно собранных частиц жизненного опыта [2].

Полученные результаты позволяют уточнить традиционное представление о Паустовском как преимущественно лирическом писателе. Лиризм действительно является важнейшим свойством его прозы [5], однако не сводится к эмоциональности повествования или выразительности пейзажа. Паустовский показывает ситуацию и предоставляет читателю возможность самостоятельно пережить её и сформулировать собственный вывод. Такой тип отношений между автором и читателем непосредственно связан со своеобразием образа автора в прозе писателя [10].

Исследования эстетической проблематики «Золотой розы» подтверждают, что представления о творчестве образуют внутренне связанную систему [9]. Художественно-философский характер мировосприятия Паустовского подчёркивается и в современных исследованиях, где его творческие принципы рассматриваются как целостная концепция отношения человека к действительности [12].

Творческая философия «Золотой розы», напротив, строится на втором типе отношения к действительности: настоящий писатель обязан сохранять способность видеть значительное в том, что для других представляется несущественным [8].

ВЫВОДЫ

Проведённое исследование показывает, что проблемные вопросы являются одним из важнейших принципов организации художественного мира К. Г. Паустовского. Они появляются не только в произведениях, где автор непосредственно размышляет о жизни и искусстве. Нередко сама сюжетная ситуация превращается в нравственный вопрос. Поступок персонажа, его опоздание, воспоминание, случайная встреча, музыка или состояние природы требуют от читателя собственного осмысления [2]. Ведущее место в произведениях писателя

занимают проблемы человеческой ответственности, одиночества, духовной близости, памяти, времени, раскаяния, природы, искусства и творческого труда [12].

Проблемы нехватки времени, одиночества близких, ослабления живого общения, сохранения памяти и способности остановиться перед действительно важным имеют не только историко-литературное, но и общечеловеческое значение.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Паустовский К. Г. Собрание сочинений: в 9 т. — М.: Художественная литература, 1981–1986.
- [2] Паустовский К. Г. Золотая роза: психология творчества. — М.: Педагогика, 1991. — 224 с.
- [3] Паустовский К. Г. Наедине с осенью: портреты, воспоминания, очерки. — 2-е изд. — М.: Советский писатель, 1972. — 448 с.
- [4] Левицкий Л. А. Константин Паустовский: очерк творчества. — 2-е изд. — М.: Советский писатель, 1977. — 408 с.
- [5] Кременцов Л. П. Книга о Паустовском: очерки творчества. — М.: Московские учебники, 2002. — 208 с.
- [6] Львов Г. С. Константин Паустовский: критико-биографический очерк. — М.: Государственное издательство детской литературы, 1956. — 94 с.
- [7] Николаева К. С. Автор в повествовании: по статьям К. Паустовского последних лет // Жанрово-стилевые проблемы: сб. науч. тр. / под ред. П. В. Куприяновского. — Иваново, 1987. — С. 101–105.
- [8] Первушина Е. А., Ян Янь. Эстетическая проблематика повести К. Г. Паустовского «Золотая роза» в восприятии современных китайских исследователей // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2017. — № 2 (68). — Ч. 1. — С. 36–39.
- [9] Ян Янь. Образ автора в «Золотой розе» К. Г. Паустовского: проекция русской исследовательской рецепции в Китае // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2018. — № 10 (88). — Ч. 1. — С. 34–38. — DOI: 10.30853/filnauki.2018-10-1.7.
- [10] Кручевская Г. В. «Образ автора» в творчестве К. Г. Паустовского (лингвостилистический аспект): автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Томск, 1990. — 20 с.
- [11] Сивова Т. В. Цветовой континуум повести К. Г. Паустовского «Золотая роза» // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. — 2020. — Т. 162, кн. 5. — С. 101–117. — DOI: 10.26907/2541-7738.2020.5.101-117.
- [12] Даренский В. Ю. Художественная философия К. Г. Паустовского // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. — 2022. — Т. 23. — Вып. 5, ч. 4.

АГНОНИМ В АВТОРСКОМ СЛОВАРЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: ПРИНЦИПЫ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РУССКОЙ НЕПРОЗРАЧНОЙ ЛЕКСИКИ

**Холтураева Феруза Камоловна, преподаватель
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: xolturayeva92@bk.ru**

Аннотация. В статье предлагается авторская модель лексикографического описания русских агнонимов художественного текста. В отличие от исследований, сосредоточенных на способах угадывания или восстановления значения незнакомого слова при чтении, объектом настоящей работы является словарная статья как особая форма научной интерпретации отношения «слово — художественный контекст — читатель». На материале прозы В. М. Шукшина и Ф. А. Абрамова обосновывается необходимость разграничивать словарное значение, контекстуально реализованное значение и степень семантической доступности единицы адресату. Вводятся рабочие понятия «зона

агномимического риска» и «двойная адресация словарной статьи». Предлагается трёхуровневая микроструктура статьи: идентификационный, семантико-контекстуальный и интерпретационный блоки. Показано, что такой формат позволяет описывать агноним не как перечень редких слов, а как динамическую единицу читательского восприятия художественного текста.

Ключевые слова: агноним, агнонимия, авторский словарь, лексикографическая интерпретация, микроструктура словарной статьи, художественный текст, адресат, редкая лексика, Шукин, Абрамов.

Annotatsiya. Maqolada rus badiiy matnidagi agnonimlarni leksikografik tavsiflashning mualliflik modeli taklif etiladi. Tadqiqotning markazida notanish soʻz maʼnosini topish usullari emas, balki «soʻz — badiiy kontekst — oʻquvchi» munosabatini ilmiy aks ettiruvchi lugʻat maqolasi turadi. V.M.Shukshin va F.A.Abramov nasri materialida lugʻaviy maʼno, kontekstual maʼno hamda birlikning adresat uchun semantik ochiqlik darajasini farqlash zarurligi asoslanadi. Lugʻat maqolasining identifikatsion, semantik-kontekstual va interpretatsion bloklardan iborat uch bosqichli mikrostrukturasi ishlab chiqiladi.

Kalit soʻzlar: agnonim, agnonimiya, mualliflik lugʻati, leksikografik talqin, lugʻat maqolasi, badiiy matn, adresat, Shukshin, Abramov.

Abstract. The article proposes an authorial model for the lexicographic description of Russian agnonyms in literary texts. Unlike studies focused on how readers infer the meanings of unfamiliar words, this research treats the dictionary entry itself as a scholarly representation of the relation between word, literary context and reader. Based on prose by V. M. Shukshin and F. A. Abramov, the paper distinguishes dictionary meaning, contextually realized meaning and the degree of semantic accessibility for the addressee. The working notions of an “agnonymic risk zone” and “double addressee orientation” are introduced. A three-level microstructure of the entry is proposed: identification, semantic-contextual and interpretive blocks.

Keywords: agnonym, agnonymy, authorial dictionary, lexicographic interpretation, dictionary-entry microstructure, literary text, addressee, rare vocabulary.

ВВЕДЕНИЕ

Современная лексикография всё заметнее ориентируется не только на системное описание языка, но и на информационные потребности пользователя. Особенно последовательно такая установка проявляется при работе с агнонимами — единицами родного языка, которые неизвестны, непонятны или малопонятны носителю. В.В.Морковкин и А. В. Морковкина рассматривают агнонимы как антропоцентрически обусловленную часть лексической системы; в их монографии специальное внимание уделено также проблемам лексикографирования агнонимов [1, с. 7; 1, с. 196–212].

Однако между словарём редкой лексики и словарём агнонимов существует принципиальное различие. Редкость может быть установлена по объективным признакам — ограниченности употребления, отсутствию в общеупотребительных словарях, исторической или территориальной маркированности. Агнонимичность возникает только в отношении адресата. Поэтому одно и то же слово способно быть агнонимом для одного читателя и полностью прозрачной единицей для другого.

Именно это различие определяет цель настоящей статьи: разработать принципы словарной интерпретации русского агнонима художественного текста, при которых в центре описания находится не только лексема, но и её взаимодействие с читателем. Материалом для апробации модели служат агнонимические единицы из прозы В. М. Шукшина и

Ф.А.Абрамова. При этом задача статьи не состоит в классификации морфологических, синтаксических или иных показателей смысла незнакомых слов. Подобное направление уже представлено в современной литературе, в частности в исследовании смыслов агнонимов в рассказе «Сураз» [6, с. 190–197]. Предлагаемая модель относится к другой области — к устройству авторской словарной статьи и принципам лексикографической репрезентации агнонимичности.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Словарь-справочник «Редкие слова в произведениях авторов XIX века» под редакцией Р. П. Рогожниковой представляет важный опыт текстоориентированной лексикографии. В предисловии редкими названы лексемы, не вошедшие в современные толковые словари русского языка, хотя они могут фиксироваться словарями XIX века [2, с. 4]. Сам словарь содержит около 3500 единиц и включает толкование, иллюстрации, орфографическую, грамматическую, орфоэпическую, а при необходимости этимологическую информацию [2, с. 4–16].

Такой принцип отбора продуктивен для фиксации словарных лакун, но агноним требует иного критерия. Слово может присутствовать в нормативном толковом словаре и всё же оставаться непонятным значительной части читателей. И наоборот, региональная единица, отсутствующая в активном словаре горожанина, может быть полностью понятна носителю соответствующего говора. Следовательно, словарь агнонимов не должен механически воспроизводить словарь редких слов.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В предлагаемой модели исходной становится категория семантической доступности. Под ней понимается степень, в которой адресат способен соотнести форму слова с его предметным, понятийным и оценочным содержанием без специальной справки. Эта характеристика не заменяет традиционные пометы «диал.», «разг.», «устар.», «прост.» и др., а дополняет их читательским измерением.

Для практики составления авторского словаря предлагается рабочее понятие зоны агнонимического риска. Под ней понимается совокупность единиц художественного текста, для которых существует повышенная вероятность неполного, ошибочного или нулевого понимания современным читателем. В эту зону могут входить диалектизмы, историзмы, архаизмы, профессионализмы, редкие разговорные образования, локальные фразеологизмы, культурно маркированные реалии и слова с необычной авторской семантикой.

Понятие «риск» здесь не имеет нормативно-негативного значения. Оно обозначает потенциальный разрыв между авторским кодом и читательским тезаурусом. Такой разрыв может быть художественно продуктивным: он создаёт ощущение иной эпохи, локальной речевой среды, социального расстояния или особого голоса персонажа.

Например, в прозе Шукшина к такой зоне относятся сураз, чалдон, вечерять, упругисто, до фени, машинничать; в прозе Абрамова — косик, чурак, повесть, осенщак, пожня, сумёт, девчешник, гребь. Эти единицы различны по происхождению и стилистическому статусу, поэтому объединять их только пометой «редкое» недостаточно. Их объединяет возможная непрозрачность для адресата.

Второй принцип предлагаемой модели — двойная адресация словарной статьи. Первая адресация направлена к языковой системе: словарь обязан точно указать форму, грамматическую принадлежность, стилистический статус и значение единицы. Вторая направлена к читателю конкретного произведения: необходимо показать, что именно означает слово в данном эпизоде и почему его сохранение важно для художественного текста.

Традиционная дефиниция отвечает прежде всего на вопрос «что означает слово?». Агнонимическая статья должна дополнительно отвечать на вопросы «что может затруднить понимание?», «какое значение реализовано здесь?» и «что потеряет читатель, если заменить единицу нейтральным эквивалентом?». Именно последний вопрос выводит описание за пределы обычного толкового словаря.

Так, вечерять можно передать нейтральным глаголом ужинать. Денотативная информация при этом сохраняется, но регионально-бытовая окраска речи ослабевает. Аналогично поветь может быть приблизительно объяснена как хозяйственная часть крестьянского двора, однако такое толкование без контекста не передаёт связи реалии с устройством северной деревенской усадьбы. Следовательно, словарная статья должна фиксировать не только эквивалент, но и культурно-текстовую нагрузку.

На основании проведённого анализа предлагается трёхуровневая микроструктура словарной статьи агнонима.

Первый, идентификационный блок включает заголовочную форму, ударение при необходимости, часть речи, грамматические характеристики и стилистико-территориальную помету. Его функция — установить языковой статус единицы и предупредить смешение омонимичных или формально близких слов.

Второй, семантико-контекстуальный блок включает основное толкование, контекстуальное значение и подлинную цитату из произведения с точным указанием автора, названия, года издания и страницы. Здесь принципиально важно разделять словарное толкование и авторский текст: исследовательская формулировка не должна выдаваться за слова писателя.

Третий, интерпретационный блок включает характеристику агнонимического статуса, степень семантической доступности, функцию в эпизоде и краткий комментарий о том, какую информацию несёт единица сверх своего денотативного значения. Этот блок является главным отличием предлагаемой модели от обычного словаря редких слов.

Таким образом, минимальная формула статьи имеет вид: БОШ-СЛОВО / грамматическая и стилистическая характеристика → значение → значение в данном контексте → источник и цитата → агнонимический статус → художественно-коммуникативная функция.

Рассмотрим применение модели к нескольким единицам. В рассказе В. М. Шукшина «Сураз», опубликованном в книге II собрания сочинений на с. 42–63, слово вечерять функционирует как разговорно-региональное обозначение вечернего приёма пищи [3, с. 42–63]. Для словарной статьи недостаточно дефиниции ‘ужинать’: необходимо отметить, что слово поддерживает естественность сельской речевой среды и потому стилистически неравно нейтральному эквиваленту.

Единица упругисто из того же рассказа представляет иной тип агнонимичности. Трудность связана не с культурной реалией, а с необычной формой слова. В авторском словаре её целесообразно описывать как контекстуально мотивированное наречие, передающее упругое, пружинистое качество движения. В интерпретационном блоке фиксируется не процесс угадывания значения, а художественный результат: необычная форма делает движение зрительно и кинетически ощутимым.

В романе Ф. А. Абрамова «Две зимы и три лета» особенно показательны предметно-бытовые агнонимы. Первая публикация романа состоялась в журнале «Новый мир» в 1968 году: № 1 — с. 3–67, № 2 — с. 10–69, № 3 — с. 68–132 [4]. Косик, поветь, чурак, гребь, пожня обозначают реалии и элементы традиционного деревенского пространства. Их полноценное толкование требует не только синонима, но и указания на предметную функцию.

Осенщак представляет важный для лексикографии случай, поскольку в тексте получает авторское пояснение как сено, поставленное осенью. В словаре агнонимов подобное пояснение должно сохраняться как факт организации исходного текста, но не

подменять собой словарную дефиницию. Иными словами, необходимо разграничить три голоса: голос писателя, голос персонажа и голос лексикографа.

Именно разграничение этих голосов позволяет избежать распространённой ошибки, когда исследовательская интерпретация незаметно сливается с художественным материалом. Для авторского научного словаря принцип источниковой прозрачности является обязательным: каждое прямое свидетельство текста должно иметь библиографическую привязку, а каждое обобщение должно быть маркировано как результат анализа.

Предлагаемый подход переносит центр исследования с вопроса «какие языковые признаки помогают догадаться о значении?» на вопрос «как научно представить агнонимичность в словаре, не сведя её к редкости слова?». Это позволяет развести две исследовательские задачи: психолингвистико-рецептивное описание понимания и лексикографическое моделирование.

Научная новизна статьи заключается в трёх положениях. Во-первых, агноним предлагается отбирать для словаря через зону агнонимического риска, а не только через отсутствие единицы в нормативных словарях. Во-вторых, вводится принцип двойной адресации словарной статьи — к языковой системе и к читателю конкретного художественного текста. В-третьих, обосновывается трёхуровневая микроструктура, в которой языковая идентификация, контекстуальная семантика и интерпретация функционально разделены.

Такая модель особенно перспективна для авторских словарей художественного текста, учебной лексикографии и комментированного чтения. Она позволяет сохранить научную проверяемость материала и одновременно объяснить читателю не только «что значит слово», но и «зачем именно это слово находится в тексте».

ВЫВОДЫ

Агноним как объект лексикографии не тождествен редкому, диалектному или устаревшему слову. Его специфика определяется отношением между единицей и тезаурусом адресата. Поэтому словарь агнонимов должен описывать не только язык, но и потенциальную ситуацию понимания.

Авторская модель, предложенная в статье, строится на трёх принципах: отборе единиц из зоны агнонимического риска, двойной адресации словарной статьи и трёхуровневой организации микроструктуры. Идентификационный блок устанавливает языковой статус слова; семантико-контекстуальный фиксирует значение и документированный художественный пример; интерпретационный объясняет агнонимический статус и функцию единицы.

Перспективой исследования является апробация модели на расширенном корпусе русской прозы XX века и сопоставление словарных статей с результатами читательского анкетирования. Это позволит эмпирически уточнить границы зоны агнонимического риска и сделать отбор единиц для авторского словаря более воспроизводимым.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Морковкин В. В., Морковкина А. В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем). — М.: Институт русского языка им. А. С. Пушкина; Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 1997. — 414 с. — Определение агнонимов: с. 7; библиография: с. 196–212.
- [2] Редкие слова в произведениях авторов XIX века: словарь-справочник: около 3500 единиц / отв. ред. Р. П. Рогожникова. — М.: Русские словари, 1997. — 572 с. — Принципы отбора и строение словарной статьи: с. 4–16.
- [3] Шукшин В. М. Собрание сочинений: в 6 кн. Кн. 2: Верую! — М.: Надежда-1, 1998. — 512 с. — «Крепкий мужик»: с. 22–28; «Сураз»: с. 42–63.

- [4] Абрамов Ф. А. Две зимы и три лета: роман // Новый мир. — 1968. — № 1. — С. 3–67; № 2. — С. 10–69; № 3. — С. 68–132.
- [5] Морковкина А. В. Русские агнонимы в теоретическом и прикладном рассмотрении: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. — М., 1993. — 19 с.
- [6] Чжан Сяо. Смыслы агнонимов в рассказе В. Шукшина «Сураз» // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. — 2022. — № 3. — С. 190–197.
- [7] Краснянский В. В. [Рец. на:] Р. П. Рогожникова (ред.). Редкие слова в произведениях авторов XIX века. Словарь-справочник. М.: Русские словари, 1997 // Вопросы языкознания. — 1999. — № 5. — С. 138–144.
- [8] Черняк В. Д. Агнонимы как объект языковой рефлексии в текстах современной периодики // Русский язык сегодня. Вып. 2: Активные языковые процессы конца XX века. — М.: Азбуковник, 2003. — С. 295–304.

ОТРАЖЕНИЕ МОРАЛЬНОГО КРИЗИСА ДЕРЕВЕНСКОЙ ОБЩИНЫ В ПОВЕСТЯХ В. РАСПУТИНА «ПОЖАР» И ТОГАЯ МУРОДА «ОТ КИШНАГАН ОҚШОМ»

**Муродходжаева Малика Алишер кизи, преподаватель
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: Malikamurodходjayeval197@gmail.com ; тел.: +998700207360**

Аннотация. Данная статья посвящена анализу нравственно-этической деградации традиционного сельского социума в советской прозе 1970–1980-х годов. Объектом исследования выступают повесть В. Распутина «Пожар» и произведение узбекского писателя Тогай Мурода «От кишнаган оқшом» («Вечер, когда ржали кони»). С опорой на сравнительно-типологический метод авторы выявляют общие закономерности социально-духовного распада деревенского мира, среди которых — утрата исторической памяти, разрушение связей с традиционным укладом и трагическое одиночество «человека совести» в новой социальной реальности.

Ключевые слова: деревенская проза, трансформация пространства, В. Распутин, Тогай Мурод, моральный и кризис, традиция, национальная идентичность, этнопоэтика.

Abstract. This article examines the moral and ethical degradation of the traditional rural society as depicted in Soviet prose of the 1970s–1980s. The object of the study is V. Rasputin's novella *The Fire* and the work of the Uzbek writer Togay Murod, *Ot qishnagan oqshom* ("The Evening When the Horses Neighed"). Drawing on the comparative-typological method, the authors identify common patterns of socio-spiritual disintegration in the village world, including the loss of historical memory, the breakdown of ties with the traditional way of life, and the tragic loneliness of the "man of conscience" in the new social reality.

Keywords: village prose, transformation of space, V. Rasputin, Togay Murod, moral crisis, tradition, national identity, ethnopoeitics.

Annotatsiya. Ushbu maqola 1970–1980-yillar sovet nasrida an'anaviy qishloq jamiyatining ma'anaviy-axloqiy tanazzulini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot ob'ekti sifatida V. Rasputinning «Olov» qissasi va o'zbek yozuvchisi Togay Murodning «Ot qishnagan oqshom» asari olingan. Mualliflar qiyosiy-tipologik usulga tayanib, qishloq olamidagi ijtimoiy-ma'anaviy parchalanishning umumiy qonuniyatlarini aniqlaydilar, jumladan: tarixiy xotiraning yo'qolishi, an'anaviy turmush tarzi bilan bog'liqlikning buzilishi va yangi ijtimoiy voqelikda «vijdon egasi» insonning fojiali yolg'izligi.

Kalit so'zlar: qishloq nasri, makon transformatsiyasi, V. Rasputin, Togay Murod, axloqiy inqiroz, an'ana, milliy o'zlik, etnopoetika.

ВВЕДЕНИЕ

Литературный процесс второй половины прошлого века в СССР оказался чутким зеркалом социальных метаморфоз: урбанистический натиск, технократический пафос и разрушение привычных общественных скреп вызвали мощный художественный отклик. Русская «деревенская проза» и созвучная ей узбекская проза 1970–1980 - х годов, сосредоточенная на кишлачной тематике, обратились к одним и тем же болевым точкам. Среди ярчайших свидетельств этого интереса — повесть В. Распутина «Пожар» и произведение Тогая Мурода «От кишнаган окшом». В обеих запечатлён драматический надлом сельской общины, которая под гнётом рационализма и обезличивания утрачивает нравственный компас и прежнюю душевную цельность.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Материалом исследования послужили повести В. Г. Распутина «Пожар» и Тогая Мурода «От кишнаган окшом», рассматриваемые в контексте русской и узбекской национальных литератур. В работе применяются сравнительно-сопоставительный, описательный и интерпретационный методы, позволяющие выявить общие и национально-специфические способы изображения нравственного кризиса сельской общины. Особое внимание уделяется анализу системы персонажей, их ценностных установок, отношения к традициям, труду, семье и коллективной ответственности. Сопоставление произведений проводится также на уровне ключевых художественных образов и конфликтов, через которые раскрываются изменения традиционного уклада и нравственных ориентиров человека.

Пространственно-временной континуум в обеих повестях выступает не просто фоном событий, но активной смыслообразующей категорией, непосредственно связанной с нравственным состоянием героев. Утрата корней и деформация привычного жизненного мира оказываются в произведениях В. Распутина и Тогая Мурода главными факторами морального кризиса сельской общины.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Главная причина морального упадка общины в обоих произведениях кроется в разрушении естественной связи человека с землей и историческим наследием.

У В. Распутина: В повести «Пожар» рабочий поселок Сосновка возникает на месте затопленных при строительстве ГЭС старых ангарских деревень. Оторванные от родных могил и родовых гнезд, жители утрачивают глубокую духовную связь с землей и исторической памятью, превращаясь из исконных хозяев в вынужденных «переселенцев». Разрушение привычного жизненного пространства и традиционного общинного уклада создает благоприятную почву для появления «архаровцев» — пришлых временщиков и осквернителей. Они лишены этических ориентиров и воспринимают окружающий мир, природу и чужой труд исключительно как ресурс для потребительской эксплуатации и легкой наживы.

У Тогая Мурода: В повести «От кишнаган окшом» деградация жизненного пространства разворачивается прежде всего на ментальном и социокультурном уровнях. Традиционный кишлак, находясь под жестким давлением бюрократического прагматизма и потребительской логики совхозной системы, постепенно утрачивает трепетное отношение к вековым народным обрядам. Почитание коня и традиционная состязательная игра *купкари* (улок), которые на протяжении столетий служили неоспоримыми символами мужской чести, благородства и стойкости национального духа, подменяются меркантильными интересами. В

условиях деформированного общинного уклада эти сакральные элементы национальной идентичности превращаются в инструмент циничного расчета, фальши и коммерческой спекуляции.

Центральные сюжетные узлы у В. Распутина и Тогая Мурода выполняют ключевую символическую функцию, обнажая катастрофическое состояние морали и духовный надлом общества.

У В. Распутина роль такого катализатора и метки духовной катастрофы играет пожар на промтоварных складах. Экстремальная ситуация, которая в традиционном общинном мире должна была сплотить людей перед лицом общего бедствия, напротив, проявляет их нравственную деградацию и духовное одичание. Вместо спасения общественного добра жители Сосновки поддаются азарту мародерства и грабежа, набивая собственные карманы. Огонь в повести не просто уничтожает материальные ценности — он подсвечивает глубинное внутреннее «пепелище» в душах сельчан, утративших понятия о долге и взаимовыручке.

У Тогая Мурода аналогичным смысловым центром становится деструктивная трансформация народной игры *улок* (*купкари*) и осквернение коня Зиёдуллы-улокчи. Живой символ национальной идентичности и вековых традиций обесценивается из-за прагматизма и меркантильных интересов совхозного руководства. Сакральное отношение к коню как к равноправному партнеру и воплощению благородства подменяется потребительским использованием, а сама игра превращается в ярмарку тщеславия и сугубо материальной наживы. Это осквернение ритуала символизирует утрату *дията* — фундаментального понятия народной чести, совести и достоинства — и знаменует окончательное превращение некогда целостной общины в разобщенную массу потребителей.

Трагедия «человека совести» в произведениях В. Распутина и Тогая Мурода приобретает особую глубину, поскольку центральные герои — Иван Петрович Егоров и Зиёдулла-улокчи — выступают последними оплотами традиционной этики в условиях стремительно деградирующей социальной среды. Их экзистенциальный надлом вызван органической неспособностью вступить в компромисс с новыми, потребительскими ориентирами эпохи.

У В. Распутина Иван Петрович Егоров оказывается мучимым внутренним вопросом совести, пытающимся осознать причины масштабной духовной катастрофы. Вглядываясь в окружающий хаос, он задается фундаментальным вопросом: «Что произошло с человеком?», почему веками ковавшиеся нормы общинного лада и трудовой чести мгновенно уступили место равнодушию, эгоизму и архаровщине. Всякий раз, когда герой пытается призвать односельчан к стыду и порядку, он сталкивается с глухой стеной чуждости и бытового цинизма, постепенно превращаясь в изгоя в собственной деревне.

У Тогая Мурода Зиёдулла-улокчи предстает в качестве поэтизированного, идеального хранителя рыцарского духа и народных нравственных законов. Как мастер *улока*, он видит в состязании не способ получения выгоды, а высокое искусство, где честь всадника и уважение к коню превыше любых наград. Трагедия Зиёдуллы разворачивается в момент осознания того, что его верность преданиям предков, рыцарская чистота помыслов и бескорыстное служение традиции оказываются совершенно невостребованными в обновленном, омещавшемся кишлаке.

Оба героя переживают тяжелейший духовный кризис: оставаясь верными вечным нравственным ориентирам, они неизбежно оказываются чужаками среди своих и терпят драматическое поражение перед лицом наступающего прагматичного мира.

ВЫВОДЫ

Сравнительный анализ повестей «Пожар» В. Распутина и «От кишнаган окшом» Тогая Мурода наглядно демонстрирует, что морально-этический кризис сельской общины в литературе позднесоветского периода (1970–1980-е годы) воспринимался и осмыслялся

авторами не как локальный социальный сбой, а как глобальная национальная трагедия общегуманитарного масштаба.

Несмотря на ощутимые различия в этнокультурных контекстах — сибирской ангарской деревне с одной стороны и узбекском кишлаке с другой — оба прозаика приходят к абсолютно единому художественному и философскому выводу. Насильственный или добровольный отрыв человека от своих национально-этических истоков, деградация созидательного крестьянского труда в бездушное временничество и циничное потребительство, а также утрата сакрального, трепетного отношения к природе неизбежно запускают процессы духовного распада личности и приводят к фатальному разрушению вековых социальных и общинных связей.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Распутин В. Г. Пожар // Повести и рассказы. — М.: Советский писатель, 1985.
- [2] Тогай Мурод. От кишнаган окшом (Вечер, когда ржали кони). — Ташкент: Ёш гвардия, 1979.
- [3] Большакова А. Ю. Нация и менталитет: Феномен «деревенской прозы» XX века. — М.: ИМЛИ РАН, 2002.
- [4] Каримов Х. Тогай Мурод прозасида миллий характер ва этнопоэтика (Национальный характер и этнопоэтика в прозе Тогая Мурода). — Ташкент: Фан, 2005.

СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Ибодуллаева Ширина, преподаватель
НОО Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан

***Аннотация.** В статье рассматриваются фразеологические единицы русского и узбекского языков в сопоставительно-лингвокультурологическом аспекте. Актуальность исследования определяется необходимостью комплексного изучения фразеологии как особого уровня языковой системы, в котором закрепляются национально-культурный опыт, историческая память, ценностные представления и особенности образного мышления народа. В работе используются методы сопоставительного, семантического, компонентного и лингвокультурологического анализа. Особое внимание уделяется характеру межъязыковых соответствий: полным, частичным и безэквивалентным. Установлено, что при совпадении общего значения фразеологические единицы двух языков нередко различаются внутренней формой, образной мотивацией и культурной коннотацией.*

***Ключевые слова:** фразеология, фразеологическая единица, русский язык, узбекский язык, сопоставительная лингвистика, лингвокультурология, национальная картина мира, культурная коннотация, образная мотивация, фразеологическое соответствие.*

RUS VA O‘ZBEK TILLARI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARINING QIYOSIY- LINGVOMADANIY TAHLILI

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada rus va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklar qiyosiy-lingvomadaniy aspektida tadqiq etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi frazeologiyani til tizimining o‘ziga xos darajasi sifatida kompleks o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Zero, frazeologik birliklarda xalqning milliy-madaniy tajribasi, tarixiy xotirasi, qadriyatlar haqidagi tasavvurlari hamda obrazli tafakkurining o‘ziga xos xususiyatlari mujassamlashadi. Ishda qiyosiy, semantik, komponent va lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalaniladi.*

Kalit so‘zlar: frazeologiya, frazeologik birlik, rus tili, o‘zbek tili, qiyosiy lingvistika, lingvomadaniyatshunoslik, milliy olam manzarasi, madaniy konnotatsiya, obrazli motivatsiya, frazeologik muvofiqlik.

COMPARATIVE LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN RUSSIAN AND UZBEK

Abstract. *This article examines phraseological units of the Russian and Uzbek languages from a comparative linguocultural perspective. The relevance of the study is determined by the need for a comprehensive investigation of phraseology as a specific level of the language system in which national and cultural experience, historical memory, value orientations, and distinctive features of a people’s figurative thinking are reflected. The aim of the study is to identify common and nationally specific features of Russian and Uzbek phraseological units at the semantic, structural, and linguocultural levels. The research employs comparative, semantic, componential, and linguocultural methods of analysis.*

Keywords: *phraseology, phraseological unit, Russian language, Uzbek language, comparative linguistics, linguoculturology, national worldview, cultural connotation, figurative motivation, phraseological correspondence.*

ВВЕДЕНИЕ

Фразеология занимает особое место в системе языка, поскольку именно в устойчивых сочетаниях наиболее ярко проявляется связь языковой семантики с историческим, социальным и культурным опытом народа. Фразеологическая единица не только называет определённое состояние, действие или качество, но и содержит образную модель осмысления действительности, закреплённую в коллективном языковом сознании. В современной лингвистике фразеологизм рассматривается не исключительно как устойчивое сочетание слов, а как сложный языковой знак, обладающий семантической, экспрессивной, прагматической и культурной значимостью. Лингвокультурологическое направление во фразеологии позволяет установить, каким образом в устойчивых выражениях отражаются ценности, стереотипы, традиции и национальные способы категоризации мира.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Особый интерес представляет сопоставление фразеологических систем русского и узбекского языков. Русский и узбекский языки относятся к различным языковым типам, что обуславливает своеобразие их грамматической организации, способов словообразования и построения устойчивых сочетаний. Вместе с тем носители обоих языков сталкиваются с универсальными жизненными ситуациями: трудом, общением, конфликтом, любовью, дружбой, обманом, честью, успехом и неудачей. Поэтому между фразеологическими системами двух языков обнаруживаются как семантические соответствия, так и значительные различия в способах образной репрезентации действительности.

Фразеологическая единица представляет собой устойчивое сочетание компонентов, значение которого в той или иной степени не выводится непосредственно из суммы значений составляющих его слов. При этом устойчивость фразеологизма сочетается с образностью, экспрессивностью и способностью передавать дополнительную оценочную информацию.

В лингвокультурологическом подходе особенно важным становится понятие внутренней формы. Именно внутренняя форма связывает современное значение фразеологизма с определённым образом, предметом, действием или ситуацией, которые имеют культурную значимость. Например, русское выражение «**работать спустя рукава**» обозначает работать небрежно, без старания. В его основе лежит конкретный бытовой образ: длинные рукава одежды мешали выполнять работу, поэтому их необходимо было засучить. Таким образом, современное переносное значение связано с исторически понятной моделью поведения.

При сопоставлении с узбекским языком необходимо учитывать, что аналогичное содержание может передаваться посредством другого образа. Следовательно, при переводе или сопоставительном анализе недостаточно установить только словарное значение. Необходимо определить, какой культурный образ лежит в основе фразеологизма. Именно это обстоятельство позволяет рассматривать фразеологизм как многоуровневый знак: **фразеологическая форма → значение → образная мотивация → культурная коннотация → прагматический эффект**. Такая модель позволяет перейти от формального сопоставления устойчивых сочетаний к их содержательной интерпретации.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

В сопоставительной фразеологии целесообразно выделять несколько типов межъязыковых соответствий. К первой группе относятся единицы, у которых совпадают основное значение, функциональная направленность и в значительной степени образная структура. Например: **рус. «держат язык за зубами» — узб. «tilini tiyib yurmoq»**. Обе единицы связаны с идеей молчания, сдержанности и невозможности разглашать информацию. В данном случае наблюдается близость как семантики, так и концептуальной основы: язык воспринимается как инструмент речи, который человек способен сознательно контролировать. Подобные соответствия свидетельствуют о наличии универсальных моделей человеческого поведения, закреплённых в разных языках.

Более многочисленной является группа фразеологических единиц, имеющих близкое значение, но различающихся образной основой. Например: **рус. «работать спустя рукава»** и узбекские выражения, характеризующие небрежное или недостаточно ответственное выполнение работы. Общее содержание в данном случае связано с отрицательной оценкой отношения человека к труду. Однако образная мотивация может строиться на различных культурных представлениях. Подобные случаи особенно интересны с лингвокультурологической точки зрения, поскольку демонстрируют, что одинаковая ситуация действительности может концептуализироваться посредством разных образов.

Особую группу составляют фразеологизмы, не имеющие прямого соответствия в другом языке. Их значение может быть передано описательно, посредством свободного сочетания или другого фразеологизма. Безэквивалентность не означает отсутствия соответствующего понятия в культуре. Она свидетельствует прежде всего о том, что конкретный культурный опыт получил устойчивое языковое закрепление только в одной из сопоставляемых языковых систем. Таким образом, безэквивалентные единицы являются важным источником информации о национальной специфике языковой картины мира.

Сопоставительный анализ показывает наличие значительного числа универсальных тематических сфер. Представленные группы демонстрируют важную закономерность: универсальность жизненной ситуации не означает идентичности её языкового образа. Человек любого общества сталкивается с гневом, радостью, обманом, трудом и конфликтом. Однако способы образного представления этих явлений формируются под воздействием конкретной культуры.

Одним из важнейших результатов сопоставительного анализа является установление различий во внутренней форме фразеологических единиц. Фразеологическая образность основывается на переосмыслении конкретного опыта. В качестве образных компонентов

могут выступать части тела человека, животные, природные явления, предметы быта, действия, социальные отношения и другие элементы. В русском языке широко представлены выражения с компонентами **голова, глаза, язык, руки, сердце**: «ломать голову», «глаза разбегаются», «держат язык за зубами», «золотые руки», «сердце не на месте». Аналогичная тенденция наблюдается и в узбекском языке: **bosh, ko'z, til, qo'l, yurak**. Это позволяет говорить о наличии универсального антропоцентрического принципа фразеологической номинации. Однако одинаковый компонент не гарантирует полного совпадения культурного значения. Например, образ сердца в обоих языках связан с эмоциональной сферой, но конкретные фразеологические модели могут различаться. Таким образом, при сопоставлении необходимо анализировать не отдельный компонент, а всю образную модель фразеологизма.

Фразеологический фонд языка представляет собой своеобразный «архив» культурной памяти народа. В нём фиксируются представления о добре и зле, труде и лени, честности и обмане, уважении и неуважении, успехе и неудаче.

Для русского и узбекского языков общими являются многие нравственные противопоставления: **честность — обман, трудолюбие — лень, доброта — жестокость, уважение — неуважение, разумность — глупость**. Однако способы языкового выражения этих оппозиций могут существенно различаться.

В узбекской фразеологии заметную роль играют представления о социальных отношениях, уважении к старшим, семье, гостеприимстве и коллективных формах взаимодействия. Русская фразеология также отражает социальные и семейные отношения, однако определённые концептуальные акценты и образные средства могут иметь другую культурную основу. Поэтому сопоставительный анализ позволяет выделить два уровня:

универсальный уровень — общие для человека и общества представления;

этнокультурный уровень — специфические способы интерпретации этих представлений конкретным народом.

Особое место в русской и узбекской фразеологии занимают единицы, характеризующие человека. Фразеологизмы позволяют оценивать: интеллект, характер, трудолюбие, честность, эмоциональное состояние, социальное поведение, отношение к другим людям.

Например, положительная оценка может выражаться через образы **золотых рук, доброго сердца, ясной головы**, тогда как отрицательная характеристика связана с образами глупости, лени, хитрости, жадности или неискренности.

Таким образом, фразеологизм выполняет не только номинативную, но и оценочную функцию. В речи он позволяет говорящему выразить отношение к человеку более ярко, чем нейтральное словосочетание. Именно поэтому фразеология обладает значительным прагматическим потенциалом.

ВЫВОДЫ

Лингвокультурологический анализ предполагает несколько последовательных этапов:

установление словарного значения фразеологизма, определение его структуры, выявление компонентов внутренней формы, установление образной мотивации, определение культурной информации, выявление оценочной и эмоциональной коннотации,

определение функции в конкретном речевом контексте. Предлагаемая последовательность может быть представлена следующим образом: **Форма → значение → образ → культурный код → оценка → прагматическая функция**. Такой подход позволяет избежать упрощённого сопоставления по принципу «русский фразеологизм = узбекский перевод». Для полноценной интерпретации необходимо определить, сохраняется ли при межъязыковой передаче не только значение, но и образ, культурная коннотация и эмоционально-оценочный компонент.

Таким образом, русская и узбекская фразеология представляет собой важный материал для изучения национальной картины мира. Фразеологические единицы сохраняют культурно значимые образы, ценностные установки и модели поведения, обеспечивая передачу коллективного опыта от поколения к поколению. Их сопоставительное изучение способствует не только развитию фразеологии и лингвокультурологии, но и углублению межкультурной коммуникации.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Виноградов В. В. Основные типы фразеологических единиц в русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. — М.: Наука, 1977. — С. 140–161.
- [2] Добровольский Д. О. Национально-культурная специфика во фразеологии: когнитивные основания // Вопросы языкознания. — 1997. — № 6. — С. 37–48.
- [3] Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. — М.: Высшая школа, 1986. — 336 с.
- [4] Маслова В. А. Лингвокультурология. — М.: Академия, 2001. — 208 с.
- [5] Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Языки русской культуры, 1996. — 288 с.
- [6] Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. — М.: Высшая школа, 1985. — 160 с.
- [7] Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992. — 578 с.

АВТОРСКИЙ ГОЛОС В ЭПОХУ ГЕНЕРАТИВНОГО ИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ РУССКОЯЗЫЧНОГО АКАДЕМИЧЕСКОГО ТЕКСТА В МНОГОЯЗЫЧНОМ ВУЗЕ УЗБЕКИСТАНА

Рахматова Феруза Каримовна, преподаватель
Университет экономики и педагогики, г. Карши, Узбекистан
e-mail: fe_ruza.raxmatova@mail.ru

***Аннотация.** Как категория «авторский голос» в русскоязычном академическом тексте меняется под влиянием генеративных языковых моделей — предмет настоящей статьи, которая опирается на наблюдения автора, накопленные в практике преподавания русского языка студентам нефилологических направлений многоязычного вуза Узбекистана, и на теоретическую базу понятия — от бахтинской диалогичности и «образа автора» В.В. Виноградова до западной традиции *stance and voice* (К. Hyland, R. Iyanič). Вводится рабочее понятие двойной унификации: по наблюдениям автора, тексты, прошедшие через генеративный ИИ, регулярно становятся грамматически правильнее и структурно стройнее, но при этом утрачивают индивидуальные особенности, личную оценочность и национально-культурную специфику — то есть стилистический и языковой слои голоса одновременно. На типизированном материале показаны конкретные точки этой эрозии и намечены направления работы преподавателя русского языка и литературы по её сдерживанию.*

***Ключевые слова:** авторский голос, генеративный искусственный интеллект, академический текст, многоязычие, русский язык в Узбекистане, стилистика, идиостиль.*

***Abstract.** How does “authorial voice” in Russian-language academic writing change under the influence of generative language models? The article addresses this question by drawing on the author’s own observations, accumulated while teaching Russian to non-philology students at a multilingual Uzbekistani university, alongside the theoretical foundations of the concept — from Bakhtin’s dialogism and Vinogradov’s “image of the author” to the Western *stance-and-voice**

tradition (K. Hyland, R. Ivanič). It introduces the working notion of double homogenization: by the author's observation, texts produced with generative AI regularly become grammatically more correct and structurally more coherent, yet lose individual features, personal evaluativeness, and national-cultural specificity — the stylistic and linguistic layers of voice at once. Typified material identifies concrete points of this erosion and outlines directions for instructors of Russian language and literature to help contain it.

Keywords: authorial voice, generative artificial intelligence, academic writing, multilingualism, Russian language in Uzbekistan, stylistics, idiostyle.

Annotatsiya. Maqola generativ til modellari ta'sirida rus tilidagi akademik matnda “muallif ovozi” kategoriyasining transformatsiyasiga bag'ishlangan bo'lib, muallifning O'zbekistonning ko'p tilli oliy ta'lim muassasasida nofilologik yo'nalish talabalariga rus tilidan dars berish amaliyotida to'plagan kuzatuvlariga tayanadi. Tushunchaning nazariy asoslari — Baxtinning dialogikligi va V.V. Vinogradovning “muallif obrazi” tushunchasidan tortib, g'arb an'anasidagi stance and voice tushunchasigacha (K. Hyland, R. Ivanič) — hamda uning sun'iy intellekt vositalaridan faol foydalanish sharoitida yaratilgan matnlarga qanchalik mos kelishi tahlil qilinadi. O'zbekistonning ko'p tilli oliy ta'lim muassasasidagi vaziyatga alohida to'xtalib o'tiladi: mazkur muhitda rus tili o'zbek hamda ingliz tillari qatorida millatlararo aloqa va ilm-fan vositasi bo'lib xizmat qiladi, talabalarning akademik matnlari esa boshidanoq tabiiy ikki tillilik va kod almashinuvi sharoitida shakl topadi. Maqolada generativ sun'iy intellekt allaqachon gibrid til amaliyoti ustiga qo'shib, matnning ikki tomonlama unifikatsiyasini keltirib chiqarishi asoslanadi — uslubiy (individual ovoz belgilarining tekislanishi) va lisoniy (o'zbek-rus til aloqasi hodisalarining yo'qolishi). Illyustrativ material asosida muallif ovozining odatiy yemirilish nuqtalari ko'rsatilgan va rus tili va adabiyoti o'qituvchisining uni saqlab qolish bo'yicha ish yo'nalishlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: muallif ovozi, generativ sun'iy intellekt, akademik matn, ko'p tillilik, O'zbekistondagi rus tili, uslubshunoslik, idiostil.

ВВЕДЕНИЕ

Текст, из которого исчезли все шероховатости, редко радует преподавателя: чем безупречнее черновик, тем труднее услышать в нём голос конкретного студента, — это наблюдение и стало отправной точкой настоящей статьи. Понятие «авторский голос» долгое время оставалось периферийным для теории академического текста: научный дискурс традиционно описывался как безличный, ориентированный на объективность изложения. Однако начиная с работ М.М. Бахтина о диалогической природе высказывания [1] и В.В. Виноградова об «образе автора» как организующем начале любого текста [2], а затем в рамках западной традиции academic writing (K. Hyland, R. Ivanič) [12; 13] — стало очевидно, что даже формализованный научный текст несёт индивидуальные следы пишущего: избирательность аргументации, модальные предпочтения, характер цитирования чужого слова, синтаксическую ритмику. Совокупность этих следов принято называть авторским голосом.

Студенты и начинающие исследователи всё чаще обращаются к генеративным моделям не как к инструменту проверки, а как к соавтору текста — от перефразирования до полной генерации фрагментов [3; 4; 7], и именно это смещение делает вопрос об авторском голосе практическим, а не отвлечённо-теоретическим. Эмпирика на англоязычном материале фиксирует устойчивый эффект стилистической унификации ИИ-текстов: снижение лексического разнообразия, выравнивание длины предложений, предпочтение определённых коннекторов и клише [10; 11]. Применительно к русскоязычному письму в Узбекистане этот процесс до сих пор не описан — а ситуация здесь качественно иная: русский язык

функционирует в вузе не как первый и не всегда как доминирующий язык мышления, а как один из языков многоязычного образовательного пространства наряду с узбекским и английским.

Ниже рассматривается, как генеративный ИИ взаимодействует с уже существующей языковой гибриднойностью такого вуза и какие параметры авторского голоса оказываются наиболее уязвимыми. Материальной опорой служат наблюдения автора, накопленные в практике преподавания русского языка студентам нефилологических направлений; они дополняются теоретическим анализом и намечают рамку для последующей корпусной проверки — задачи, выходящей за рамки настоящей статьи.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В отечественной традиции понятие голоса восходит к бахтинской идее о том, что любое высказывание диалогично и несёт в себе отношение говорящего к чужому слову [1, с. 246–250]. Применительно к письменному тексту эту идею развил В.В. Виноградов в категории «образа автора» — не биографического лица, а текстовой инстанции, организующей точку зрения, оценочность и композиционное единство произведения [2]. Т.В. Матвеева показала, что даже в строгих функциональных стилях, включая научный, категория авторизации реализуется системно — через модальные операторы, вводные конструкции, способы введения чужой речи [5].

В западной лингводидактике параллельно сложилась традиция *stance and voice*, наиболее полно представленная в работах К. Хайленда: голос — совокупность дискурсивных выборов, посредством которых пишущий занимает позицию по отношению к содержанию и к читателю — через хеджирование, усилительные конструкции, маркеры согласия/несогласия, самоупоминание [12]. Р. Иванич добавила идентификационный аспект: письмо — акт конструирования дискурсивной идентичности, укоренённой в социальном контексте [13]. Для пишущих на неродном или не единственном языке вопрос осложняется особо: О. Мхилили отмечает, что для них голос часто формируется не вопреки, а благодаря взаимодействию языковых систем — через перенос риторических стратегий, гибридный синтаксис, более широкий репертуар средств оценки [14]. Отсюда методологический вывод: голос не сводится к индивидуальному стилю в узком смысле, а представляет собой наблюдаемый комплекс решений, поддающийся операционализации и эмпирической фиксации.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Эмпирические работы последних лет фиксируют конкретные механизмы такого воздействия. М. Генг, анализируя корпус препринтов до и после массового распространения ChatGPT, обнаружил статистически значимый сдвиг в частотности единиц и конструкций, характерных для машинно-сгенерированного текста [11]. В работах о языковой гомогенизации отмечается, что регулярное обращение к ИИ-инструментам сокращает разброс индивидуальных стилистических решений внутри сообщества пишущих: тексты разных авторов статистически сближаются друг с другом [10].

На русскоязычном материале аналогичные тенденции описываются пока на уровне лингвопрагматического анализа отдельных текстов: отмечаются такие маркеры сгенерированного текста, как повышенная синтаксическая правильность при сниженной вариативности, нейтрально-обобщённые оценочные конструкции, отсутствие характерных для живого текста «шероховатостей» — отступлений, полемических вставок, идиолектных оборотов [3; 8]. Обзоры по применению ИИ в исследовательской деятельности указывают на двойственность эффекта: инструмент облегчает оформление текста, снижая барьер для авторов, пишущих на неродном языке, но именно это облегчение чаще всего достигается за счёт сглаживания черт, составляющих голос [4].

Эмпирика отношения студентов к ИИ фиксирует не столько сопротивление, сколько прагматичное, часто некритичное принятие инструмента как средства «улучшения» текста — без осознания того, что нормативное улучшение может означать утрату индивидуализированности письма [7]. Сохранение голоса перестаёт быть чисто стилистической задачей и становится частью формирования критической позиции по отношению к инструменту.

Специфика ситуации в вузах Узбекистана в том, что ИИ-унификация накладывается не на молилингвальную норму, а на изначально гибридную языковую практику. Русский язык здесь сохраняет статус языка межнационального общения и активно используется в высшем образовании, но для значительной части студенчества не является единственным или доминирующим языком мышления [6; 9]. Академические тексты таких студентов и без участия ИИ обнаруживают контактные явления: интерференцию на уровне синтаксических моделей, калькирование, переключение кодов на уровне лексем и терминов, что само по себе не дефект, а закономерный продукт естественного билингвизма [6].

В этом контексте авторский голос русскоязычного текста, создаваемого студентом многоязычного вуза, изначально формируется как гибридный: он несёт следы узбекского синтаксического мышления, специфической риторической традиции (иной баланс эксплицитности и имплицитности, иные конвенции вежливости и самопрезентации автора), и именно эта гибридность, а не отклонение от условной «чистой» русской нормы, и есть индивидуализированный голос конкретного пишущего. Генеративный ИИ, обученный преимущественно на массивах текстов, тяготеющих к стандартизированной норме языка, воздействует на такой текст двояко: он не просто сглаживает индивидуальные стилистические предпочтения, как это происходит и в молилингвальной среде [10; 11], но и последовательно устраняет именно те контактные, узбекско-русские черты, которые составляют специфический локальный компонент голоса. Для этого эффекта в статье предлагается рабочий термин «двойная унификация» — одновременное стирание и стилистического, и языкового слоя голоса, — причём для многоязычного вуза Узбекистана второй слой оказывается едва ли не более значимым, поскольку затрагивает не только «как сказано», но и то, кем текст опознаётся как написанный. Проверка этой гипотезы требует корпуса студенческих текстов, созданных без и с использованием ИИ-инструментов, — это задача следующего этапа работы.

За два года преподавания русского языка студентам нефилологических направлений автор неоднократно фиксировала одну и ту же закономерность: тексты, переработанные с помощью генеративного ИИ, становятся грамматически правильнее и структурно стройнее — снижается число синтаксических ошибок, яснее выстраивается абзацная логика, — но вместе с этим из них уходят индивидуальные особенности изложения, личная оценочность и национально-культурная специфика. Текст формально «улучшается», но именно то, что делало его узнаваемо принадлежащим конкретному студенту, стирается в первую очередь. Наблюдение носит предварительный, качественный характер и пока не формализовано в виде корпуса — его систематизация обозначена ниже как задача следующего этапа.

Ниже приведён типизированный пример — не дословная цитата конкретной работы, а композит, обобщающий подобные случаи, — иллюстрирующий характер правки, которую вносит генеративная модель в черновой академический фрагмент.

Исходный вариант (типизированный): «Данная проблема, на мой взгляд, до сих пор не получила должного освещения в узбекистанской русистике, хотя её актуальность, как думается, только возрастает».

Вариант после ИИ-редактирования (типизированный): «Данная проблема недостаточно освещена в научной литературе, что подтверждает её высокую актуальность».

В паре исчезают именно те компоненты, что отмечены выше: хеджированная позиция автора («на мой взгляд», «как думается») как след личной оценочности и локальная привязка («узбекистанская русистика») как след национально-культурной специфики. Замещающая формулировка правильнее и компактнее, но обезличена и деконтекстуализирована — она

могла бы принадлежать любому автору в любом сообществе. Такие точки эрозии — хеджирование, самоупоминание, локальная референция — наиболее продуктивны для дальнейшего корпусного анализа.

ВЫВОДЫ

Собранный воедино, анализ показывает: авторский голос — не метафора индивидуальности, а операционализируемая категория, конкретный набор языковых средств (хеджирование, самоупоминание, модальность, стратегии работы с чужим словом). Системность воздействия генеративного ИИ на этот набор подтверждена эмпирически на ином материале, что даёт основания перенести гипотезу на русскоязычный текст, а наблюдения автора показывают, что на местном материале эта системность уже проявляется. Многоязычный вуз Узбекистана обнажает то, что на монолингвальном материале незаметно: введённая выше двойная унификация описывает два параллельных процесса. Стилистическое сглаживание убирает индивидуальные предпочтения пишущего; языковое — контактные узбекско-русские черты, которые здесь являются не ошибкой, а органичным компонентом голоса автора.

Для преподавателя это означает смещение акцента в работе над письмом: не только нормативное оформление текста, но и культивирование у студента критической позиции по отношению к ИИ-редактированию — умения опознавать в черновике элементы, которые стоит защищать от сглаживания, и решать, когда гибридность текста — не недостаток, а выражение его исследовательской и языковой идентичности. Дальнейшая работа предполагает сбор параллельного корпуса студенческих текстов (до и после ИИ-редактирования) и количественную верификацию описанных тенденций.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бахтин М. М. Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — С. 237–280.
- [2] Виноградов В. В. О теории художественной речи. — М.: Высшая школа, 1971. — 240 с.
- [3] Искусственно сгенерированный академический текст (лингвопрагматический аспект) [Электронный ресурс] // КиберЛенинка. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvenno-sgenerirovannyi-akademicheskii-tekst-lingvopragmaticheskii-aspekt> (дата обращения: 03.09.2026).
- [4] Искусственный интеллект в исследовательской деятельности и академическом письме: аналитический обзор направлений и ограничений применения [Электронный ресурс] // КиберЛенинка. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-v-issledovatel'skoy-deyatelnosti-i-akademicheskoy-pisme-analiticheskii-obzor-napravleniy-i-ogranicheniy> (дата обращения: 03.09.2026).
- [5] Матвеева Т. В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. — Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. — 172 с.
- [6] О языковых контактах узбекского языка [Электронный ресурс] // КиберЛенинка. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-yazykovyh-kontaktah-uzbekskogo-yazyka> (дата обращения: 03.09.2026).
- [7] Отношение студентов к использованию ChatGPT в учебной деятельности: результаты эмпирического исследования [Электронный ресурс] // КиберЛенинка. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/otnoshenie-studentov-k-ispolzovaniyu-chatgpt-v-uchebnoy-deyatelnosti-rezultaty-empiricheskogo-issledovaniya> (дата обращения: 03.09.2026).
- [8] Признаки сгенерированного текста в академическом дискурсе: проблема идентификации // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — URL: <https://philology-journal.ru/article/phil20240307/fulltext> (дата обращения: 03.09.2026).

- [9] Русский язык в Узбекистане [Электронный ресурс] // Википедия. — URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Русский_язык_в_Узбекистане (дата обращения: 03.09.2026).
- [10] Does ChatGPT Increase Language Homogenization? [Electronic resource] // Springer Nature Link. — URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-658-46344-1_2 (accessed: 03.09.2026).
- [11] Geng M. Is ChatGPT Transforming Academics' Writing Style? — arXiv:2404.08627, 2024. — URL: <https://arxiv.org/abs/2404.08627>.
- [12] Hyland K. Stance and Voice in Written Academic Genres. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. — 280 p.
- [13] Ivanič R. Writing and Identity: The Discoursal Construction of Identity in Academic Writing. — Amsterdam: John Benjamins, 1998. — 361 p.
- [14] Mhilli O. Authorial Voice in Writing: A Literature Review // Social Sciences & Humanities Open. — 2023. — URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2590291123001559>

RAQAMLI TA'LIM SHAROITIDA RUS TILINI O'QITISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Ashirova Mastura Rabbim qizi, talaba
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli ta'lim muhitida rus tilini o'qitish samaradorligini oshirishning zamonaviy pedagogik va metodik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Bugungi kunda ta'lim jarayonining raqamlashtirilishi xorijiy va rus tilini o'rganishning an'anaviy usullarini yangi texnologiyalar bilan uyg'unlashtirishni talab qilmoqda. Raqamli platformalar, multimedia vositalari, interaktiv topshiriqlar, elektron lug'atlar, sun'iy intellekt asosidagi dasturlar va masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshirish, mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish hamda kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqolada raqamli vositalardan foydalanishning afzalliklari bilan bir qatorda, pedagogik nazorat, axborot xavfsizligi, raqamli savodxonlik va texnologiyaga haddan tashqari bog'lanib qolish kabi muammolar ham ko'rib chiqiladi. Shuningdek, rus tili darslarini raqamli muhitda samarali tashkil etish bo'yicha amaliy metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, rus tili, zamonaviy pedagogika, innovatsion texnologiyalar, interaktiv metodlar, raqamli kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, sun'iy intellekt, multimedia, elektron ta'lim.

Аннотация. В статье анализируются современные педагогические и методические возможности повышения эффективности преподавания русского языка в условиях цифровой образовательной среды. В настоящее время цифровизация образовательного процесса требует сочетания традиционных методов изучения иностранных языков и русского языка с новыми технологиями. Использование цифровых платформ, мультимедийных средств, интерактивных заданий, электронных словарей, программ на основе искусственного интеллекта и технологий дистанционного обучения способствует повышению интереса обучающихся к языку, расширению возможностей самостоятельного обучения и развитию коммуникативной компетенции. Наряду с преимуществами использования цифровых средств в статье рассматриваются такие проблемы, как педагогический контроль, информационная безопасность, цифровая грамотность и чрезмерная зависимость от технологий. Также предлагаются практические методические рекомендации по эффективной организации занятий по русскому языку в цифровой образовательной среде.

Ключевые слова: цифровое образование, русский язык, современная педагогика, инновационные технологии, интерактивные методы, цифровая компетенция, коммуникативная компетенция, искусственный интеллект, мультимедиа, электронное обучение.

Abstract. *This article analyzes modern pedagogical and methodological opportunities for improving the effectiveness of Russian language teaching in a digital educational environment. Today, the digitalization of the educational process requires the integration of traditional methods of foreign and Russian language learning with new technologies. The use of digital platforms, multimedia tools, interactive tasks, electronic dictionaries, artificial intelligence-based applications, and distance learning technologies helps increase students' interest in language learning, expand opportunities for independent study, and develop communicative competence. Along with the advantages of using digital tools, the article also examines such issues as pedagogical supervision, information security, digital literacy, and excessive dependence on technology. Practical methodological recommendations for the effective organization of Russian language classes in a digital environment are also proposed.*

Keywords: *digital education, Russian language, modern pedagogy, innovative technologies, interactive methods, digital competence, communicative competence, artificial intelligence, multimedia, e-learning.*

KIRISH

XXI asr ta'lim tizimida tub o'zgarishlar davri sifatida namoyon bo'lmoqda. Raqamli texnologiyalarning kundalik hayotning barcha sohalariga jadal kirib kelishi ta'lim jarayoniga ham yangi talablarni qo'ymoqda. Endilikda ta'lim oluvchiga faqat tayyor bilimni yetkazishning o'zi yetarli emas. Zamonaviy ta'limning asosiy vazifalaridan biri o'quvchini axborotni izlash, tahlil qilish, undan to'g'ri foydalanish, mustaqil fikrlash va o'z bilimini amaliyotda qo'llashga o'rgatishdan iborat.

Til ta'limi, xususan, rus tilini o'qitish jarayonida raqamli texnologiyalarning ahamiyati yanada yuqori. Chunki tilni o'rganish faqat grammatik qoidalarni yodlash bilan cheklanmaydi. Samarali til ta'limi tinglab tushunish, o'qish, yozish va og'zaki nutq ko'nikmalarining birgalikda rivojlanishini talab qiladi. Raqamli vositalar esa ushbu ko'nikmalarni bir vaqtning o'zida shakllantirish uchun keng imkoniyat yaratadi.

MATERIALLAR VA USULLAR

Raqamli ta'lim rus tilini o'rganuvchi uchun an'anaviy dars chegaralarini kengaytiradi. Oddiy dars jarayonida o'quvchi ma'lum vaqt va makon bilan chegaralangan bo'lsa, raqamli ta'lim unga istalgan vaqtda bilim olish, topshiriqlarni qayta bajarish va o'z xatolarini tahlil qilish imkonini beradi.

Ayniqsa, multimedia vositalari rus tilini o'qitishda katta ahamiyatga ega. Video, audio, animatsiya va interaktiv materiallar orqali o'quvchi rus tilining tabiiy qo'llanish holatlarini kuzatishi mumkin. Elektron lug'atlar ham til o'rganish jarayonining muhim vositalaridan biridir. Interaktiv test va mashqlar esa o'quvchiga o'z bilimini tezkor tekshirish imkonini beradi.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi til ta'limiga ham yangi imkoniyatlar olib kirdi. Sun'iy intellekt asosidagi vositalardan rus tilini o'rgatishda matn yaratish, grammatik xatolarni aniqlash, lug'at boyligini oshirish, suhbat mashqlarini tashkil etish va yozma nutqni takomillashtirish maqsadida foydalanish mumkin.

Sun'iy intellektidan foydalanishda eng muhim masala — texnologiyani o'qituvchining o'rnini bosuvchi vosita emas, balki ta'limni qo'llab-quvvatlovchi yordamchi sifatida ko'rishdir.

Chunki til o'rganish jarayonida insoniy muloqot, o'qituvchining pedagogik yondashuvi, motivatsiyasi va individual nazorati muhim ahamiyatga ega.

Rus tilini o'qitishning asosiy maqsadlaridan biri o'quvchining real kommunikativ vaziyatlarda tildan foydalana olish qobiliyatini shakllantirishdir. Shu nuqtayi nazardan, raqamli texnologiyalar katta imkoniyatlarga ega.

Onlayn muloqot, audio va videokonferensiyalar, virtual dialoglar hamda rolli topshiriqlar orqali o'quvchilar rus tilida fikr almashish imkoniyatiga ega bo'ladilar. "Do'konda", "Universitetda", "Mehmonxonada", "Shifokor qabulida" kabi real hayotga yaqin vaziyatlar asosida dialoglar tashkil etish o'quvchilarning amaliy nutqini rivojlantiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

An'anaviy ta'limda bir guruhdagi barcha o'quvchilarga bir xil topshiriq berilishi odatiy hol. Biroq o'quvchilarning bilim darajasi, qiziqishi va o'zlashtirish tezligi turlicha bo'ladi. Raqamli ta'lim esa individual yondashuvni amalga oshirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Bilimi yuqori bo'lgan o'quvchiga murakkabroq matn va ijodiy topshiriqlar berish, qiynalayotgan o'quvchiga esa qo'shimcha tushuntirish va sodda mashqlar taqdim etish mumkin. Bu usul o'quvchining o'z imkoniyatiga mos sur'atda rivojlanishiga yordam beradi.

Raqamli texnologiyalarning afzalliklari ko'p bo'lsa-da, ularni ta'lim jarayoniga nazoratsiz va metodik maqsadsiz joriy etish kutilgan natijani bermasligi mumkin.

Birinchi muammo — o'quvchining texnologiyaga haddan tashqari bog'lanib qolishidir. Ikkinchi muammo — raqamli savodxonlik darajasining turlicha bo'lishidir. Uchinchi muammo — axborotning ishonchliligidir. To'rtinchi muammo — sun'iy intellektdan noto'g'ri foydalanish. Shuning uchun o'quvchida mustaqil fikrlash, axborotni tanqidiy baholash va texnologiyadan mas'uliyatli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish zarur.

Raqamli texnologiyalardan foydalanishning samarasi texnologiyaning o'ziga emas, undan qanday foydalanilishiga bog'liq. Shu sababli rus tili o'qituvchisi har bir raqamli vositani aniq pedagogik maqsad asosida tanlashi kerak.

Darsning boshlang'ich bosqichida qisqa video yoki interaktiv savollardan foydalanib, o'quvchilarning mavzuga qiziqishini oshirish mumkin. Yangi mavzuni tushuntirishda elektron taqdimot, audio va vizual materiallardan foydalanish maqsadga muvofiq. Mustahkamlash bosqichida interaktiv testlar va amaliy mashqlar, yakuniy bosqichda esa ijodiy topshiriqlar hamda kommunikativ vaziyatlardan foydalanish yaxshi natija beradi.

Eng muhimi, raqamli texnologiya darsning maqsadiga xizmat qilishi kerak. Texnologiya va an'anaviy pedagogik metodlarning oqilona uyg'unligi eng samarali natijani beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli ta'lim rus tilini o'qitish jarayonini zamonaviylashtirish, ta'lim oluvchilarning faolligini oshirish va ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun katta imkoniyat yaratadi. Multimedia vositalari, elektron lug'atlar, interaktiv topshiriqlar, onlayn muloqot platformalari va sun'iy intellektga asoslangan texnologiyalar rus tilini o'rganish jarayonini yanada qiziqarli, moslashuvchan va individual yo'naltirilgan holga keltirishi mumkin.

Biroq raqamlashtirishning o'zi ta'lim sifatining kafolati emas. Uning samaradorligi, avvalo, o'qituvchining metodik mahorati, raqamli kompetensiyasi, o'quvchining faolligi va tanlangan texnologiyaning pedagogik maqsadga mosligiga bog'liq.

Bugungi ta'lim tizimida eng maqbul yondashuv — an'anaviy pedagogik tajriba va zamonaviy raqamli imkoniyatlarni qarama-qarshi qo'yish emas, balki ularni yagona ta'lim strategiyasi doirasida uyg'unlashtirishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1] O‘zbekiston Respublikasining ta’lim va raqamli texnologiyalarni rivojlantirishga oid normativ-huquqiy hujjatlari. — Toshkent.
- [2] O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini rivojlantirishga oid davlat dasturlari va konseptual hujjatlar. — Toshkent.
- [3] Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Высшая школа, 2003.
- [4] Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1991. — 223 с.
- [5] Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие / под ред. Е. С. Полат. — 4-е изд., стер. — М.: Академия, 2009. — 269 с.
- [6] Рахманов И. В. Основные вопросы методики преподавания иностранных языков. — М.: Учпедгиз, 1948.
- [7] UNESCO. Digital Learning and Transformation of Education: Materials and Recommendations. — Paris: UNESCO.
- [8] Miao F., Holmes W. Guidance for Generative AI in Education and Research. — Paris: UNESCO, 2023.

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ОБРАЗНОЙ РЕЧИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Шодмонова Гулшан Чулиевна

Университет экономики и педагогики,
Карши, Узбекистан; e-mail: gulsansodmonova296@gmail.com

Аннотация: В статье предложена методика работы с пословицами и поговорками на занятиях по русскому языку. Цель — показать, как переход от буквального понимания к выбору речевой ситуации и самостоятельному высказыванию помогает развивать образную речь. Материалом служат общеупотребительные русские паремии, представленные в собрании В. И. Даля. Описана последовательность из четырёх учебных действий: наблюдение формы, объяснение переносного смысла, проверка уместности и создание собственного контекста. Предложены критерии оценки ответа и указаны ограничения методики.

Ключевые слова: пословица; поговорка; образная речь; русский язык; методика преподавания

Annotatsiya: Maqolada rus tili mashg‘ulotlarida maqol va matallardan foydalanish orqali obrazli nutqni rivojlantirish usuli taklif etiladi. O‘quvchining so‘zma-so‘z ma‘nodan ko‘chma ma‘noni tushuntirishga, mos nutqiy vaziyatni tanlashga va mustaqil jumla tuzishga o‘tishi ko‘rib chiqiladi. V. I. Dal to‘plamidagi keng tarqalgan namunalar asosida to‘rt bosqich bayon etiladi: shaklni kuzatish, ma‘noni izohlash, qo‘llanish o‘rinlilikini tekshirish va yangi kontekst yaratish. Baholash mezonlari hamda usulning cheklovlari ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: maqol; matal; obrazli nutq; rus tili; o‘qitish metodikasi.

Abstract: This paper proposes a classroom procedure for using Russian proverbs and sayings to develop figurative speech. It shows how learners can progress from a literal reading to explaining figurative meaning, selecting an appropriate speech situation, and producing their own utterance. Common examples found in Vladimir Dal’s collection are used to illustrate four tasks: observing form, interpreting meaning, judging contextual appropriateness, and creating a new context. Assessment criteria and limitations are specified.

Keywords: *proverb; saying; figurative speech; Russian language; teaching methodology.*

ВВЕДЕНИЕ

Пословицы и поговорки встречаются в художественном тексте, повседневном разговоре и публицистике. Для учащегося их трудность состоит в том, что знание отдельных слов ещё не обеспечивает понимания смысла целого высказывания. Кроме того, удачно объяснить пословицу недостаточно: необходимо определить, уместна ли она в конкретной ситуации общения. Цель статьи — предложить последовательность заданий, ведущую от распознавания формы к самостоятельному и уместному употреблению паремии. Материал составляют распространённые единицы, представленные в сборнике В. И. Даля «Пословицы русского народа» [1]. Рассматриваемая модель является методическим предложением; её эффективность требует отдельной педагогической проверки

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

В рамках занятия важно различать законченное обобщающее суждение и образное выражение, которое может не содержать самостоятельного вывода. При этом жёсткая классификация конкретной единицы не должна подменять речевую задачу. Ученику полезнее объяснить, какое действие выражение выполняет в диалоге: советует, предупреждает, мягко возражает или оценивает результат. Значение паремии не выводится механически из суммы значений составляющих её слов. Например, «Делу время, потехе час» связывает распределение времени с оценкой поведения, но в определённом разговоре может прозвучать как дружеский совет или как упрёк [1]

Для короткого учебного цикла достаточно двух или трёх единиц, различающихся по образу и речевой функции. Избыточный список пословиц создаёт впечатление богатства материала, но не оставляет времени на речевое применение. Преподаватель предварительно проверяет, знакомы ли учащимся ключевые слова, содержит ли выражение устаревшую лексику и можно ли придумать жизненную ситуацию без чрезмерного исторического комментария. Особого внимания требуют единицы с оценкой социальных групп: их не следует предъявлять как норму поведения только потому, что они зафиксированы в старом сборнике. Собрание Даля является источником исторического и языкового материала, а не готовым современным учебником [1]. Методическая переработка включает выбор, пояснение и обсуждение границ употребления.

Необходимо также учитывать различие между узнаваемостью и продуктивным владением выражением. Учащийся может понять пословицу при чтении, но употребить её в диалоге с неверной интонацией или без связи с репликой собеседника. Поэтому цели занятия следует формулировать раздельно: узнавание, толкование, оценка ситуации и самостоятельное употребление. Для начального уровня достаточно первых двух действий с опорой на объяснения и простые случаи. На следующем этапе полезно сопоставление похожих ситуаций, а затем создание собственных речевых контекстов. Такая постепенность помогает не требовать спонтанной образной речи от того, кто ещё не освоил смысл самой формулы.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

На первом этапе преподаватель предлагает ученикам прочитать две или три короткие единицы и назвать заметные особенности формы: параллельное построение частей, ритм, противопоставление, повтор, образное слово. В выражении «Делу время, потехе час» две соотнесённые части помогают удержать смысловую оппозицию. Важно не превращать занятие в заучивание формальных терминов: ученик должен показать, как устройство фразы

помогает её запомнить и понять. Затем обсуждаются незнакомые слова и возможные варианты употребления, после чего учащиеся формулируют буквальное прочтение. Этот шаг нужен для последующего осознанного перехода к переносному смыслу.

Второй этап: толкование смысла. Преподаватель предлагает две краткие ситуации, одна из которых отвечает смыслу пословицы, а другая лишь повторяет отдельное слово из неё. Задача учащихся — выбрать ситуацию и объяснить выбор. Например, пословицу о деле и потехе можно соотнести с человеком, который планирует сначала завершить работу, а затем отдыхать. Ситуация, где речь просто идёт о часах как приборе, выявляет буквальное и потому недостаточное понимание. После выбора ученики составляют нейтральный пересказ смысла без повторения исходного образа. Если такой пересказ невозможен, переходить к сочинению собственного диалога рано.

После знакомства с выражением «Делу время, потехе час» группа получает три короткие карточки. На первой студент откладывает отдых до окончания подготовки к занятию; на второй друзья планируют прогулку после работы; на третьей собеседники спорят о точном времени отправления поезда. Ученики выбирают подходящие карточки и объясняют, почему слово «час» в третьей не делает ситуацию подходящей. Затем они предлагают одно предложение без пословицы, передающее её общий смысл. Сопоставление готового образа с нейтральным пересказом показывает, какая часть значения создаётся именно образной формой. Чтобы избежать подсказывания, преподаватель просит обосновать и неподходящий вариант, а не только назвать правильный ответ.

Следующее упражнение строится на изменении речевой цели. Одному персонажу требуется мягко напомнить другу о незавершённом деле; другой отвечает ученику, который сообщает о серьёзной трудности. В первом случае пословица может поддержать совет, если произнесена доброжелательно. Во втором её использование рискует обесценить просьбу о помощи. Учащиеся переписывают обе реплики так, чтобы выразить намерение говорящего, и сравнивают эффект образной и нейтральной версии. Наблюдаемое умение здесь состоит не в обязательном присутствии пословицы, а в осознанном выборе формы. Обсуждение причин выбора раскрывает понимание адресата и условий общения.

Третий этап - проверка речевой уместности. Одна и та же пословица может иметь разные последствия для общения в зависимости от участников, цели и тона разговора. Ученикам предлагаются два диалога: в первом близкий друг просит совет по распределению времени, во втором преподаватель отвечает студенту на просьбу о помощи. Учащиеся сравнивают, в каком случае готовое выражение звучит естественно, а в каком может восприниматься как уклонение от содержательного ответа. В заданиях по русскому языку важно обсудить не только «правильность» выражения, но и его уместность: адресат, официальность ситуации и интонация меняют впечатление от одинаковых слов.

Следующий этап: создание собственного высказывания. Учащийся пишет небольшой диалог или устно разыгрывает ситуацию, в которой пословица помогает выразить позицию персонажа. После этого партнёр пересказывает, какую мысль он услышал и не показалось ли выражение навязанным. Такая обратная связь обнаруживает случаи формального вставления пословицы в текст без смысловой связи. Для более сильной группы можно усложнить задачу: предложить ситуацию, где употребление известной пословицы неуместно, и попросить заменить её обычной фразой. Право отказаться от образного оборота является частью владения выразительными средствами речи.

При составлении собственного диалога полезно заранее задать минимальные условия: кто разговаривает, чего добивается каждый участник, что произошло до реплики с пословицей и как собеседник на неё отвечает. Без последней реплики учащиеся часто вставляют готовую формулу в конце текста и считают задачу выполненной. Ответ адресата позволяет увидеть, была ли мысль понята. Например, персонаж может согласиться с советом, уточнить его или возразить, что отдых сейчас тоже необходим. В каждом варианте пословица становится частью взаимодействия, а не украшением письменного задания. Преподаватель оценивает прежде всего связанность реплик и понятность намерения, а

грамматические неточности исправляет так, чтобы не разрушить коммуникативную цель учащегося.

Парная проверка может проходить по простому алгоритму. Сначала партнёр читает диалог, не видя объяснения автора, и формулирует своими словами услышанный совет или оценку. Затем автор объясняет, какое значение намеревался передать. Совпадение или расхождение двух объяснений служит основанием для правки. После этого партнёр отмечает, не звучит ли выражение чрезмерно назидательно в данных отношениях. Если звучит, участники меняют адресата, тон или саму формулировку. Такой приём полезен тем, что качество образной речи проверяется реакцией читателя, а не только утверждением преподавателя о «правильном употреблении».

Для начинающих работу можно ограничить выбором из двух ситуаций и устным объяснением на простом русском языке. Группа со средним уровнем получает дополнительные реплики с разной интонацией и сравнивает уместность. Продвинутое учащиеся анализируют, как меняется эффект пословицы в письме, разговоре и художественном эпизоде. При любом уровне полезно отделять трудность понимания образа от трудности грамматического оформления ответа: слабое построение предложения не обязательно означает неверное понимание паремии. Поэтому преподаватель сначала уточняет мысль ученика, а затем помогает придать ей языково точную форму. Такая последовательность позволяет сохранить цель занятия — развитие речевого выбора.

После работы с основным примером учащимся можно предложить преобразовать одну речевую ситуацию без изменения самой пословицы. В первом варианте её произносит старший родственник в домашнем разговоре, во втором — ровесник во время совместной подготовки к занятию, в третьем — руководитель на официальном собрании. Учащиеся решают, где выражение помогает общению, а где звучит излишне категорично или фамильярно. Затем они записывают короткое объяснение выбора и предлагают нейтральную замену для неудачного случая. Благодаря постоянству слов учащийся яснее видит роль отношений между говорящими. Упражнение не требует согласия с содержанием самой пословицы: цель состоит в том, чтобы оценить речевое действие в контексте.

Аналогично можно менять коммуникативную задачу, сохраняя участников. Один и тот же друг сначала просит поддержать его после неудачи, а затем просит помочь составить план работы. Во втором случае краткая пословица о времени для дела может стать частью совета; в первом она способна прозвучать как обвинение. Учащиеся сравнивают предполагаемый ответ адресата и описывают, какое уточнение сделало бы реплику менее резкой. Такое обсуждение полезно для развития образной речи именно потому, что учит видеть предел выразительной формулы. Речевое мастерство проявляется и в способности объяснить мысль прямо, когда образная конструкция мешает контакту с собеседником.

Для итоговой проверки предлагаются два незнакомых коротких диалога и одно задание на создание собственной реплики. В первом диалоге пословица употреблена уместно, во втором смысл высказывания понятен, но отношение к адресату выбрано неудачно. Учащийся должен назвать различие, предложить исправление и пояснить, почему изменённая версия лучше отвечает ситуации. В собственной реплике допускается как уместное употребление пословицы, так и мотивированный отказ от неё. Такой формат позволяет отделить знание готовой единицы от способности управлять её воздействием. Преподаватель может фиксировать ответы по заранее объявленным критериям без попытки представить результаты единичного занятия как доказательство эффективности методики.

При проверке полезно сохранять исходный и исправленный варианты ответа. Если учащийся после обсуждения меняет пословицу на простую фразу, это может свидетельствовать об улучшении речевого выбора, хотя число использованных образных единиц стало меньше. Количественный подсчёт пословиц поэтому не равен оценке образности и уместности речи. Важнее наблюдать, способен ли ученик объяснить переносное значение, предсказать возможную реакцию адресата и связать фразу с предыдущей репликой. Письменная фиксация таких объяснений позволит в будущем

сравнить учебные группы или разные этапы обучения. Для достоверного вывода понадобятся единые задания и независимая проверка ответов; настоящая статья предлагает только инструменты такой работы.

Предложенный подход учитывает, что культурное знание и владение языком распределены у учащихся неравномерно. Кому-то знакома жизненная ситуация, но непонятно старое слово; другой узнаёт все слова, но воспринимает образ слишком буквально. Поэтому преподавателю следует уточнять тип затруднения до оценки ответа. Если смысл пословицы уже понятен, задача смещается к выбору адресата и интонации. Если затруднение связано с самой образной связью, требуется дополнительный наглядный контекст и нейтральный пересказ. Такой выбор педагогической помощи делает работу с паремиями частью развития осмысленной речи, а не проверкой объёма предварительно заученных выражений.

Ответ целесообразно оценивать по четырём признакам: точность объяснения переносного смысла; соответствие выбранной ситуации; смысловая связь выражения с соседними репликами; ясность собственного комментария. Каждый признак можно отмечать как выполненный, частично выполненный или невыполненный. Такое оценивание делает видимой разницу между механическим воспроизведением и самостоятельным речевым действием. Важно учитывать культурную и возрастную доступность материала: некоторые традиционные пословицы отражают представления, требующие исторического комментария и критического обсуждения. Нельзя представлять каждую фольклорную формулу как универсальное правило современной жизни.

ВЫВОДЫ

Работа с паремиями развивает образную речь тогда, когда ученик не ограничивается запоминанием готовой формулы, а объясняет переносный смысл, соотносит выражение с адресатом и строит собственный контекст. Предложенная последовательность из четырёх этапов позволяет преподавателю наблюдать каждый из этих переходов и давать конкретную обратную связь. Дальнейшая проверка методики возможна в учебных группах с предварительной и итоговой оценкой речевых заданий; в настоящей статье такие результаты не приводятся.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Даль В. И. Пословицы русского народа: сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и пр. М.: Императорское общество истории и древностей российских при Московском университете, 1862. Электронная запись РГБ: <https://search.rsl.ru/ru/record/01003565716> (дата обращения: 23.09.2026).
- [2] Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. — М.: Наука, 1988. — 236 с.
- [3] Щукин А. Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учебное пособие. — М.: ФЛИНТА, 2017. — 508 с.

**СОПОСТАВЛЕНИЕ КОНЦЕПЦИЙ СМЕХОВОЙ КУЛЬТУРЫ М.М.БАХТИНА,
В.Я. ПРОППА, Ю.Б.БОРЕВА**

Ходжаева Алёна Ботировна, преподаватель

**НОО Университет экономики и педагогики, г.Карши, Республика Узбекистан
e-mail: alyona260478@gmail.com**

Аннотация: В статье рассматриваются и сопоставляются теоретические концепции комического, представленные в трудах М. М. Бахтина, В. Я. Проппа и Ю. Б. Борева. Особое внимание уделяется концепции смеховой культуры М. М. Бахтина, а также его представлениям о карнавальном и амбивалентном смехе как формах народного мировосприятия и художественного осмысления действительности. Анализируются теоретические взгляды В. Я. Проппа на природу комического, основанные на категории несоответствия, а также особенности комического характера и комической ситуации. Рассматривается эстетическая концепция Ю. Б. Борева, раскрывающая специфику юмора, сатиры, иронии и других форм комического. Определяется методологическое значение указанных теоретических подходов для исследования комического и трагикомического в русской и узбекской драматургии второй половины XX века.

Ключевые слова: смеховая культура, комическое, карнавальный смех, амбивалентный смех, юмор, сатира, ирония, трагикомическое, русская драматургия, узбекская драматургия.

Annotatsiya: Maqolada M. M. Baxtin, V. Ya. Propp va Yu. B. Borev asarlarida ilgari surilgan komiklikning nazariy konsepsiyalari tahlil qilinadi va qiyoslanadi. M. M. Baxtinning kulgi madaniyati konsepsiyasi, shuningdek, uning karnaval kulgisi va ambivalent kulgi haqidagi qarashlariga alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur hodisalar xalq dunyoqarashining shakllari hamda voqelikni badiiy anglash vositalari sifatida talqin qilinadi. V. Ya. Proppning komiklik tabiatiga oid, nomuvofiqlik kategoriyasiga asoslangan nazariy qarashlari, shuningdek, kulgili xarakter va kulgili vaziyatning o'ziga xos xususiyatlari tahlil etiladi. Yu. B. Borevning yumor, satira, kinoya va komiklikning boshqa shakllarining mohiyatini ochib beruvchi estetik konsepsiyasi ko'rib chiqiladi. Mazkur nazariy yondashuvlarning XX asrning ikkinchi yarmidagi rus va o'zbek dramaturgiyasida komiklik hamda tragikomiklikni tadqiq etishdagi metodologik ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: kulgi madaniyati, komiklik, karnaval kulgisi, ambivalent kulgi, yumor, satira, kinoya, tragikomiklik, rus dramaturgiyasi, o'zbek dramaturgiyasi.

Abstract: The article examines and compares the theoretical concepts of the comic presented in the works of M. M. Bakhtin, V. Ya. Propp, and Yu. B. Borev. Particular attention is paid to M. M. Bakhtin's concept of laughter culture, as well as his understanding of carnival laughter and ambivalent laughter as forms of folk worldview and artistic interpretation of reality. The article analyzes V. Ya. Propp's theoretical views on the nature of the comic, based on the category of incongruity, as well as the characteristics of comic characters and comic situations. It also examines Yu. B. Borev's aesthetic concept, which reveals the specific features of humor, satire, irony, and other forms of the comic. The methodological significance of these theoretical approaches for the study of the comic and the tragicomic in Russian and Uzbek drama of the second half of the twentieth century is determined.

Keywords: laughter culture, the comic, carnival laughter, ambivalent laughter, humor, satire, irony, tragicomic, Russian drama, Uzbek drama.

ВВЕДЕНИЕ

Смеховая культура представляет собой сложное и многогранное явление, занимающее важное место в истории литературы, искусства и общественного сознания и получившее различное теоретическое осмысление в трудах М. М. Бахтина, В. Я. Проппа и Ю. Б. Борева. Нельзя изучать природу комического в современном литературоведении, не обращаясь к научной традиции, оставленной Михаилом Бахтиным, чьи идеи наиболее сильно повлияли на значительную часть гуманитарной мысли XX века. В своем исследовании «Творчество Франсуа Рабле и народная культура в Средние века и в эпоху Возрождения» ученый предложил понятие «смеховой культуры», которое в значительной степени развило классическое представление о комическом как о чисто эстетическом явлении. Смех он понимал не просто как реакцию на что-то смешное, а как особого рода мировоззрение, связанное с историческим опытом людей, культурными традициями и пониманием реальности. Для академической среды народный смех обладает ценностью как самостоятельное искусство и философия, поскольку он отражает способность культуры обновлять себя и уходить от догматизма.

Тезис о том, что смех по своей природе двуедиен, является центральным для нашего понимания концепции Бахтина. Он одновременно и разрушитель, и утверждающий: это и отрицание, и обновление; то, что освобождает человека от необходимости следовать официальным запретам и открывает возможность войти в новую перспективу восприятия реальности.

Эта двойственность и служит точным основанием для последующего развития художественного мышления как трагикомического феномена, где комическое и серьезное сосуществуют во сложном взаимодействии.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Карнавальный смех — ядро эстетической теории Бахтина. Он проводит от него линию к традициям народных празднеств Средневековья и Возрождений, когда на некоторое время обычный социальный порядок был приостановлен. Карнавал порождает самодостаточную сферу, в которой жесткие различия между высоким и низким, официальным и неофициальным, серьезным и комическим растворяются. Это возможность увидеть мир новым взглядом, освободиться от привычных концепций или системных традиций. Но в то же время этот смех не просто отменяет существующий порядок. Его уникальность в амбивалентности — он может разрушать старое и одновременно питать новое. Бахтин особо подчеркивает, что народный смех направлен не против какой-либо конкретной фигуры или явления, а против идеи завершенности, неподвижности и абсолютной истины. Аналогичным образом эта перспектива имеет решающее значение для анализа драматургии второй половины XX века. Во многих произведениях этого периода комическое — это не столько насмешка над отдельными персонажами, сколько разоблачение некоторых способов проектирования жизни. Противоречие, возможно, является самым важным понятием в теории Бахтина применительно к смеху. Народный смех не сводится к одностороннему сатирическому обесцениванию. Он может одновременно:

- высмеивать и сочувствовать;
- разрушать и создавать;
- отвергать старое и позволять волне, проложенной новым, раскрыться;
- показывать человеческий изъян, сохраняя веру в их способность соотноситься?

Именно поэтому смех у Бахтина связан с жизненным процессом — с его непрерывным движением и обновлением. Эта идея особенно актуальна для изучения трагикомического. Само основание трагикомедии построено на сопоставлении противоположностей: комическое выявляет нечто в драматическом, а драматическое придает нечто комическому. Такая естественная двойственность отражена в образах персонажей, которые одновременно вызывают улыбку и жалость в пьесах Г. Горина, А. Вампилова, С. Ахмада и Ш. Бошбекова.

Бахтин видел народный смех как способ выйти за пределы официальной, канонизированной картины мира. Карнавальная культура позволяет увидеть относительность любых социальных утверждений и идеологических структур. Смех в литературе нередко направлен против персонажей, которые ощущают, что лишь их собственное мнение является единственно верным. Но комическое разоблачает, насколько ограниченным на самом деле является это сознание. Этот механизм особенно характерен для драматургии второй половины XX века.

Хотя Бахтин на самом деле не отказался от какой-то конкретной теории трагикомедии, его идея двойственной природы смеха в значительной степени повлияла на представление об этом виде искусства. Эмоциональные импульсы сами по себе направлены в разные стороны, но трагикомедия строится именно на этой дихотомии. Вы обнаруживаете, что человек и комичен, и жалок, потому что его желания, причуды и борьба за достоинство раскрываются на пересечении того, где сходятся они и обстоятельства. Зная это, Тевье из пьесы Г. Горина «Молитва скорбящего», Фармон-биби из пьесы С. Ахмада «Бунт невесток» и также герои А. Вампилова и Ш. Бошбекова — как сложные трагикомические образы.

М. Бахтин и его идеи имеют неоспоримое методологическое значение для сравнительного анализа русской и узбекской драматургии. Во-первых, теория смеховой культуры позволяет рассматривать комическое как составное явление не только авторского стиля отдельного автора, но и национальных культурных традиций. Во-вторых, амбивалентный смех — объясняет, почему комические персонажи могут одновременно вызывать и смех, и уважение, а также сопряжённую критику традиций с осознанием того, что они имеют историческую ценность. В-третьих, Бахтин прямо связывает комическое с социальными изменениями. Юмор — это, по сути, художественный метод достижения мимолётного осмысления переходных эпох, когда устаревшие догмы сталкиваются с новым мышлением.

Таким образом, концепция М.М. Бахтина значительно обогащает комическое, не сводя смех каким бы то ни было образом к художественной фразе и культурному явлению. Основополагающие принципы Бахтина превращают комическое в выразительное обновление, переосмысление и, по сути, предфилософское познание реальности посредством народной смеховой культуры, карнавальности и амбивалентности смеха.

Награждения одно из крупнейших исследований того, что такое комическое, в русской литературоведческой науке XX века — «Проблемы комизма и смеха» Владимира Проппа. В этой статье ученый попытался подойти к систематическому анализу того, как возникает смешное, не только через внешние формы комизма, но и через его внутреннее устройство. Это весьма отличается от подходов, которые рассматривают смех прежде всего как психологическую или социальную реакцию; поэтому В. Я. В художественном произведении Пропп стремился найти конкретный замысел, когда он конструировал комическое. Его исследования особенно актуальны для драматургического анализа, поскольку позволяют рассматривать комическое как результат характера, ситуации и художественного приема.

Это действительно помогает понять связь между комическим и несоответствием и то, как она вписывается в идею Проппа. Такие расхождения могут существовать и внешне, и внутренне — между целью и ее осуществлением, или когда один человек неправильно понимает другого, а также в случае человека, который не соответствует собственному образу. Именно эта разорванность соответствия порождает восприятие смеха.

В основе теории Проппа лежит следующее: комическое возникает из несоответствия. Что-то смешно, когда вскрывается несоответствие между образом и реальностью; когда вы замечаете разрыв между тем, кем человек или явление хочет казаться, и тем, кем они, как вы понимаете, на самом деле являются. Один персонаж может восприниматься как мудрый, важный, «шишка», но при этом он действует с самодовольной заносчивостью, которая разоблачает ограниченность ума того, кто его изображает. Именно этот контраст и приводит к комическому эффекту. Этот механизм особенно действенен в драме, поскольку зритель

может непосредственно наблюдать, как герой действует, и его слова напрямую сопоставляются с тем, что он делает. Существует множество вариаций комического несоответствия:

- внешний облик и внутреннее содержание, которые не совпадают;
- несоответствие между словом и делом;
- разрыв между ожиданиями героя и результатом его поступков;
- разрыв между идеалами, которым нас учили, и реальностью, которая сдвинулась.

Третье особенно показательное для драматургии второй половины XX века, где конфликт между старым и новым становится главным катализатором комизма.

Комическая ситуация — ключевая часть теории Проппа. Этот комический момент возникает тогда, когда персонажа помещают в обстоятельства, которые выявляют несоответствие между его заявляемым миром и реальным. На этом можно строить драматургию: случайно складывающаяся цепь событий; ошибка героя; недоразумение; столкновение персонажей, которого вы не ожидали; конфликт систем ценностей.

Большое место в формировании теории комического занимает научное наследие Юрия Борева, который рассматривал комическое как одну из ведущих эстетических категорий искусства. Он исследует, что делает социальное поведение смешным: социальную интеграцию и социальное сравнение. В том, как Ю. Боров выявляет противоречия и мастерски включает их в альтернативный формат, который переводится в смех, и заключается основа концепции Борева: комическое интерпретируется как особая форма эстетического освоения действительности. Эксперт утверждает, что комическое связано с оценкой реальных явлений: оно возникает тогда, когда обнаруживают несоответствие между реальным и должным, то есть между сущностью и внешним обликом.

Одна из главных идей в эстетической концепции Борева состоит в том, что комическое не может иметь жизни вне какой-то системы внешних ценностей. Всегда предполагается, что это — позиция человека, который оценивает явление с точки зрения его соответствия социальным, нравственным или эстетическим нормам. Таким образом, комическое служит не просто развлечению, а искусству, выполняющему своего рода анализ реальности.

Согласно Ю. Борову, основой комического является противоречие, но оно носит особый характер. Если трагическое противоречие тяготеет к безысходному конфликту, который поработает субъекта страданием, то комическое противоречие воспринимается через ту самую смеющуюся установку.

Комический эффект — это такой, при котором отрицательное, несовершенное или ограниченное явление само обнаруживает свою неспособность определить себя.

И наоборот, комическое может быть и более или менее ориентировано на критику. Оно может быть скромным и мягким, а может проявляться и как резкий отказ. Именно поэтому в литературоведении обычно различают разные виды комического: юмор; сатира; ирония; сарказм; гротеск. Все они выполняют художественную функцию и воздействуют на читателя или зрителя по-своему в каждой из этих форм.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Одним из самых сложных и многогранных видов комического является юмор. В то время как сатира — это разновидность юмора, которая по своей сути всегда является нападением на то явление, которое мы пытаемся отрицать, юмор возникает из неразрывного танца между улыбкой и пониманием.

Юмор предполагает согласие принимать человеческую природу во всей ее полноте как смешное изображение. Именно это и есть тот самый тип комического, который характерен для многих драм начиная примерно со второй половины XX века. Комические ситуации демонстрируют и комическое качество поведения персонажей, и их одиночество, внутренний разлад или потребность в понимании — это происходит, например, в пьесах А.

Вампилова. Такое неверное восприятие серьезного и юмора подобного рода — один из истоков трагикомического.

Сатира обладает, пожалуй, наиболее выраженной направленностью на критику в комическом, что делает ее священным элементом в собственной системе. В то время как юмор пытается понять человека, сатира в основном находит и указывает на отрицательные стороны социальных или нравственных проблем. Сатира — один из инструментов драматурга, помогающих вскрывать социальные противоречия. Используя сатирически изображенные картины, показывают «плато» мышления, формализм, лицемерие и неспособность к переменам у одного человека.

Во 2-й половине XX века в русской драматургии прослеживаются сатирические импульсы, особенно у Г. Горина, который использует и комические ситуации, раскрывающие бытовые и философские проблемы (например, натурализм). Похожую функцию выполняет в узбекской театральной традиции давно утвердившийся хажв, где смех встраивается как средство для исправления нравственных недостатков и социальной хандры.

ВЫВОДЫ

Само взаимодействие очерченных форм формирует своеобразный характер комического в рамках нашей драматургии во второй половине XX века. Смех в пьесах русских и узбекских драматургов не всегда бывает простым комизмом. Он социально проявляется, изменяется — от кризиса традиционных представлений — и далее через индивидуальные поиски своего места среди эволюции.

Поэтому трагикомическое — это не просто эстетическая категория, а способ взаимодействия трагического и комического. К этим особенностям относятся двойственная природа восприятия, неопределённость оценки, переплетение комедии (с графическими образами) и исторического характера в нравственной трансформации. Трагикомическое — один из важнейших способов художественного осмысления личности и общества в драматургии второй половины XX века.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

- [1] Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — Москва: Художественная литература, 1975.
- [2] Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. — Москва: Художественная литература, 1990.
- [3] Боров Ю.Б. Комическое. — Москва: Искусство, 1970.
- [4] Боров Ю.Б. Эстетика. Теория литературы. — Москва: АСТ, 2005.
- [5] Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. — Москва: Лабиринт, 1999.
- [6] Лихачёв Д.С., Панченко А.М. Смеховой мир Древней Руси. — Москва: Наука, 1976.
- [7] Лук А.Н. Юмор, остроумие, творчество. — Москва: Искусство, 1977.
- [8] Вулис А.З. Метаморфозы комического. — Москва: Искусство, 1976.
- [9] Громова М.И. Русская драматургия конца XX – начала XXI века. — Москва: Флинта, 2010.
- [10] Каган М.С. Эстетика как философская наука. — Санкт-Петербург: Петрополис, 1997.
- [11] Лосев А.Ф. История эстетических категорий. — Москва: Искусство, 1995.
- [12] Выготский Л.С. Психология искусства. — Москва: Искусство, 1986.
- [13] Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному. — Москва: Республика, 1997.
- [14] Raskin V. Semantic Mechanisms of Humor. — Dordrecht: Reidel, 1985.
- [15] Attardo S. Linguistic Theories of Humor. — Berlin: Mouton de Gruyter, 1994.
- [16] Martin R.A. The Psychology of Humor: An Integrative Approach. — Burlington: Elsevier, 2007.
- [17] Critchley S. On Humour. — London: Routledge, 2002.

- [18] Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. — Москва: Флинта, 2015.
- [19] Чернец Л.В., Хализев В.Е. Теория литературы. — Москва: Академия, 2012.
- [20] Фадеева Н.И. Трагикомедия: теория жанра. — Москва, 1996.

МУНДАРИЖА

	<i>Gumanitar fanlar – Tarix</i>	
1	Baqtriya, Marg‘iyona va Sug‘diyona aholining joylashish xususiyatlari (mil. avv. VII–IV asrlar) Sagdullayev A.S. Tog‘ayev J.E.	6
2	Частный сектор высшего образования Узбекистана: институциональная динамика и региональное измерение (2018–2025 гг.) Эргашева Ю.А.	8
3	Ўзбек давлатчилиги ва шаҳар маданиятининг Жанубий Ўзбекистонда ўрганилиши Эшов Б.Ж.	13
4	Qarshi vohasi shaharlari shakllanish jarayoni va arxeologik o‘rganilishi. Hasanov A.M.	19
5	XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston mintaqasidagi ekologik muhitning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga taʼsir. Tursunov R.	23
6	Sovet hokimiyatining Turkistonda xalq sudlari tizimidagi kadrlar siyosati: mazmuni va xususiyatlari. Komolov D.P.	29
7	Turkiston jadidlarining sud-huquq tizimini isloh qilish borasidagi qarashlari Komolov D.P.	33
8	Марказий Осиё хонликларида давлат бошқаруви эволюцияси: марказлашув сиёсати ва маҳаллий ҳокимият институтлари (XVIII–XIX asrlar). Худойкулов Т.Д.	36
9	XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligining Hindiston bilan olib borgan savdo aloqalari tarixidan. Очилдиев Ф.Б.	42
10	История народного комиссариата по военным делам Туркестанской АССР. Саипова К.Д.	47
11	Abubakr Divaevning ilmiy-pedagogik merosi: etnografiya, folklorshunoslik va sharqshunoslik tadqiqotlari. Norbutayev P.P.	52
12	Ilk ўрта asrlarga tegishli ayrim Naхshab tangalarining yangicha ўqiliши. Бобоёров F, Эргашев У.	56
13	Ma'naviy mustaqillik va milliy o'zlikni anglash — uchinchi renessans poydevori. Ochilov F.E.	61

14	O'zbekistonda bolalar musiqa va san'at maktablari faoliyatining tarixiy-metodologik rivoji. Murtazova S.B.	65
15	Jamiyat ma'naviy hayotining rivojlanishi va huquqiy ongning o'zaro aloqadorligi. Норкулов Д.Т. Норкулов С.Д.	68
16	Jamiyat ma'naviy yangilanishida huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yanada yuksaltirish omillari: muammo va yechimlar. Норкулов Д.Т. Норкулов С.Д.	73
17	O'zbekistonning xalqaro munosabatlari: bugungi holati va istiqbollari Nuriddinov E.Z.	79
18	O'zbekistonda ilm-fan va texnologik taraqqiyotning tarixiy bosqichlari: an'anaviy ilmiy maktablardan raqamli davrgacha. Xolikulov .P.	83
19	O'zbekiston-Hindiston munosabatlari zamonaviy bosqichda. Asadova R.B.	85
20	Uzbekistan and India's relations: scientific and cultural cooperation. Asadova R.B.	90
21	O'zbekiston va Hindiston davlatlari o'rtasidagi hamkorlikning huquqiy asoslari: bugungi holat va istiqbollari. Asadova R.B.	93
22	Zanjirsaroy yodgorligi orqali XIV asr qashqadaryo vohasi siyosiy tarixini qayta talqin etish: manbalar va tarixshunoslik. Ravshanova G.P. Rajabaliyeva M.A.	97
23	Turkiston jadidchiligida tarixiy xotira va milliy o'zlikni shakllantirishda matbuot hamda yangi usul maktablarining o'rni. Ravshanova G.P. Poyonov B.R.	99
24	Yoshlar ongida estetik madaniyat fenomenining aksiologik baholanishi va tadrijiy tahlili. Xudayberdiyeva X.K. Begimova M.R.	102
25	Dunyo sud tizimida gender tenglik: erishilgan yutuqlar va muammolar. Kamalova X.M.	106
26	Qadimiy G'uzor shahri tarixiga bir nazar. Ergashev U.K.	111
27	Qashqadaryo viloyatida gaz sanoatni kirib kelish tarixi. Mallayeva F.R.	114
28	Оммавий ахборот воситаларининг ёшларни маънавий тахдидлардан ҳимоялашдаги аҳамияти. Jumayev E.T.	118
29	Значение идеологического воспитания в защите молодежи от	

	влияния «массовой культуры». Жумаев Э.Т.	120
30	Хиндуйлик дини: тарихий, фалсафий ва ижтимоий таҳлил. Худойкулов А.Б.	123
31	Синтоизм динида иқтисодий онг. Худойкулов А.Б. Саидов Ш.А.	128
32	Династия аштарханидов и формирование государственности в центральной азии: исторический анализ. Бердиев Х.А. Абдуллаева Д.Х.	132
33	Двустороннее гуманитарное сотрудничество Таджикистана и Узбекистана в многостороннем контексте. Алимов Б.Х	135
34	Ички ишлар академиясида таълим ислохотлари: ўтмиш ва бугун. Рустамова З.Б.	140
35	O'zbekiston janubiy viloyatlar umumta'lim maktablari o'qituvchilari o'rtasida ko'rik-tanlovlarning natijalari. Sharopova N.A.	144
36	Janubiy viloyatlarda ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda umumta'lim maktablari tizimining tiklanishi. Sharopova N.A.	149
37	Ta'lim sohasida xotin-qizlar faolligining ijtimoiy-siyosiy ahamiyati. Atayeva D.P.	154
38	Mustaqillik yillarida Qashqadaryo viloyatida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining yo'lga qo'yilishi va rivojlantirilishi. Ravshanov A.X.	157
39	1991-2021 yillarda Qashqadaryo viloyatida sog'liqni saqlash tizimining rivojlantirilishi. Ravshanov A.X.	162
40	Turkiston jadidlarining XX asr boshlarida Turkiya bilan o'zaro diplomatik, ilmiy-madaniy aloqalari. Imamov B.	167
41	Ижтимоий – цивилизациявий тараккиётнинг фалсафий моҳияти. Қорабоева Д.Д.	172
42	Турон: маданияти ва цивилизация ойкумени сифатида шаклланиши. Қорабоева Д.Д.	177
43	Qashqadaryo viloyatida suv iste'molchilari uyushmalari va miroblik an'anasi: suv boshqaruvining quyi bo'g'ini islohoti (2003–2012-yillar). Jabbarova I.X.	182
44	Usmonxon Eshonxo'jayev - qatag'on qurboni. Maxkamov A.K.	186
45	Markaziy Osiyoda tasavvufning shakllanishi va Xoja Ahmad Yassaviy. Eshdavlatova A.U.	190

46	Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy faoliyatida noverbal muloqot. Kenjaeva F.T.	192
47	Казахстанско-узбекские отношения: современная динамика и перспективы стратегического партнерства. Асанов С.С.	196
48	Совет даври Ўзбекистон туризми тарихини даврлаштириш муаммолари. Матхоликов Қ.А.	202
49	Buxoro amirligi taxt vorislarining boshqaruv amaliyoti. Egamberdiyev A.M.	206
50	G'uzor bekligining muqaddas qadamjolari. Jo'raev A.O.	212
51	O'zbek olimalarining madaniyat va ilm-fan integratsiyasidagi roli. Elboyeva Sh.B.	215
52	O'zbekiston sanoatida yashil iqtisodiyotning tutgan o'rni Esanova N.P..	218
53	O'zbekistonning Janubiy Koreya bilan sanoat sohasidagi hamkorligi Esanova N.P.	223
54	Janubiy viloyatlar sanoatini rivojlantirishda xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari va istiqbollari Esanova N.P.	229
55	Zardolisoy yodgorligidagi yangi kashfiyotlar va ularning ilmiy ahamiyati. O'ng'alov L.	233
56	Qashqadaryo jadidchilik harakatining kesh hududida ildiz otishi. Sulaymonova N.O'.	237
57	Палеоэкологические изменения и динамика расселения северной Бактрии: историко-географический анализ с применением гис (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). Назаров Х.А.	240
58	O'zbekistonda olima ayollarning ijtimoiy, gumanitar sohalardagi ilmiy izlanishlari. Elboyeva Sh.	245
59	Janubiy hududlarda baxshichilik maktablari faoliyati. Murodova S.Q.	248
60	XX asrning 20–40-yillarida Qashqadaryo viloyatida mustamlakachilikka qarshi xalq harakatlari. Poyonov B.R.	251
61	Huquqiy davlat, fuqarolik jamiyati va huquqiy ong: ijtimoiy-falsafiy tahlil. Ismayilov A.Z.	255
62	1941–1945-yillarda Qashqadaryo vohasidagi demografik jarayonlar. Bobomurodova K.U.	259
63	Mang'it urug'ining shakllanish jarayoni. Qurbonov A.Sh.	262

64	Temuriylar davri toponimikasini o‘rganishda yozma manbalarning o‘rni. Ziyodov O.B.	266
65	Uyg‘onish davri g‘arb falsafasida insoniylik (Antropotsentrizm) g‘oyasining rivojlanishi: Inson erkinligi va dunyoviylikning tarixiy-falsafiy asoslari. Jomuradov I.I.	270
66	Sovet davrida Qashqadaryo vohasida yozuvchilar uyushmasining ahamiyati. Axmatov A.A.	273
67	O‘zbekistonda sud-huquq tizimini modernizatsiya qilishning zamonaviy tendensiyalari. Xamdamov M.A.	276
68	O‘zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotida xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish. Usmonova L.H.	279
69	G‘uzor etnik jarayonlarining manbashunosligi va tarixshunosligi. Usmonova L.H.	283
70	O‘ZSSRda kitob savdosi tizimi va o‘ziga xizmat ko‘rsatish do‘konlari tajribasi Iskandarova G.S.	287
71	Konstitutsiyaviy nazorat institutining nazariy-huquqiy asoslarining ishlab chiqilishi. Qlichov F.P.	290
72	Yangi O‘zbekistonda konstitutsiyaviy odil sudlovning takomillashuvi. Qlichov F.P.	293
73	Qashqadaryo viloyatida an‘anaviy hunarmandchilikni tiklashga doir islohotlar (1991–2025 yillar). Suyarova F.S.	297
74	Fuqarolik jamiyati ma‘naviy negizlarida huquqiy ong va huquqiy madaniyatning namoyon bo‘lishi. Babayarova N.D. Quvvatova N.P.	301
75	Краеведческая работа в школе. «перспективы развития экотуризма в центральном Казахстане» (Карагандинская область, город Каркаралинск). Садуакасова А.М.	307
76	Buxoro amirligida oliy hokimiyat qonuniyligi va taxt vorisligi tizimining tarixiy-huquqiy mezonlari. Egamberdiyev A.M.	313
77	Ko‘p millatli O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglik. Mirzayev A.A.	319
78	Turkistonda sovet hokimiyatining dastlabki pedagogik bilim yurtlari va ularning tashkil topish tarixi (1918–1925-yillar). Mamatkulova M.K.	321
79	Mintaqaviy va global muammolarni bartaraf etish bo‘yicha AQSh-Turkiya aloqalaridagi asosiy tendensiyalar. Yoriyev Sh.	324
80	AQSh-Turkiya munosabatlarida Yaqin Sharqdagi muammolar masalasi	

	Yoriyev Sh.	328
81	Buyuk shaxslarda ijtimoiylik va individuallik Xudoyberdiyev R.Z.	331
82	Turkiyaning tashqi siyosatida O'zbekiston bilan munosabatlari ta'lim diplomatiyasi va savdo-iqtisodiy aloqalari. Nishonova D.S.	336
83	XIX asr oxiri – XX asr boshlarida turkistonda baliqchilik tarixi iqtisodiy va ijtimoiy jihatlar. Tursunova F.	336
84	Antrop tamoyilning falsafiy-ma'naviy ahamiyatida ma'rifatparvarlik an'analarini targ'ib etish usullari. Jumaniyozova S.B.	338
85	Jamiyatda gender tenglik madaniyatini shakllantirish: muammo va yechim. Norqobilova P.R.	343
86	Immanuel kant falsafasida noumenal erkinlik, fenomenal sababiyat va axloqiy mas'uliyat muammosi. Ashurov N.B.	346
87	Turkiy xalqlar toponimik tizimida antropotsentrik tamoyil. Nurmuxammedov B.Sh.	349
88	Hinduizmning asosiy go'yalari va mafkuraviy jihatlari. Abduvaxidov D.N.	355
89	Amir Temur armiyasida askarlikka tanlash tartib qoidalari. Abduvaxidov D.N.	357
90	O'zbek xalqining uy-joy qurilishi bilan bog'liq irimlari (Xorazm viloyati bilan qiyoslash asosida) Salayev I.B.	360
91	Ўзбекистонда архив тизимининг шаклланиши ва қонунчилик базасининг ривожланиши. Xushmatova S.	366
92	Shayx xudoydodi valining ilm va irfoniy-gnoseologik qarashlari tahlili. Muzaffarov N.B.	370
93	Buxoro amirligi davrida Chiroqchi bekligi aholisining ijtimoiy hayoti. Abduraimova S.E.	373
94	Бухоро амирлиги даврида Чироқчи беклиги аҳолисининг кундалик ҳаёти ҳақида мулоҳазалар. Абдураимова С.Э.	378
95	Jadidlarning milliy istiqlof g'oyasini shakllanishidagi roli. Muzaffarov N.B.	380
96	Rossiya imperiyasining chet ellik sayyohlarga nisbatan ruxsatnoma tizimi:1888-yilgi Samarqandda temir yo'l ochilishi tantanasi misolida. Xoliqova R.A.	385
97	B.X.Karmisheva ilmiy merosida O'zbekiston xalqlarining an'anaviy madaniyati. Tag'bayev A.A.	389

98	Mangʻitlar davrida ijtimoiy-iqtisodiy hayot. Eshqulov E.A.	392
99	Markaziy Osiyo “proto-aql markazlari” va zamonaviy think tank modelining tarixiy yangiligi masalasi. Ergashov J.I.	396
100	Prokuratura organlari xodimlari kompetensiyalari va faoliyat samaradorligini baholash tizimini isloh qilish masalalari Do’smurodov Sh.S.	402
101	Xalq dostonlarida arxaik va islomiy e’tiqodlar uygʻunligi. Nomazova S.B.	405
102	Oʻzbekistonda huquq-tartibot organlari tizimini modernizatsiya qilishning tarixiy zarurati va huquqiy asoslari. Xudoynazarov A.X.	410
103	Qarshi tumanining tarixiy-madaniy merosi va zamonaviy taraqqiyot jarayonlari. Hasanov A.	415
104	Oʻzbekiston Respublikasida farmatsevtika sanoatining rivojlanishi: tarixiy tahlil va natijalar (1991-2024 yillar). Negmatova D.A.	419
105	Loy jangida tabiiy-iqlimiy omillar hamda sarkardalar faoliyatining jang oqibatlariga ta’siri. Shavqiddinov J.	423
106	Muzeylar numizmatika fondi materiallarini ilmiy oʻrganish va ekspozitsion namoyish etish metodikasi (Qashqadaryo viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi misolida) Choʻliyev O.R.	429
107	Amir temur va temuriylar davlati tarixiy geografiyasi. Mahmudov B.E.	431
108	Uchinchi Renessansni barpo etishda milliy meros va maʼrifatparvarlik anʼanalarining oʻrni Ergashov Z.Z.	435
109	Qashqadaryo viloyati Koson tumani tarixiy yodgorliklari. Yarashev S.	438
110	Amir Temurning yoshlik yillari. Eshmahmatov O.	440
111	Zamonaviy jamiyatda rahbar kadrlar boshqaruv faoliyatining maʼnaviy-axloqiy asoslari. Ziyodov H.I.	444
112	Ichki ishlar xodimlarida huquqiy savodxonlik va huquqiy madaniyatni shakllantirishning psixologik aspektlari. Safarov X.J.	449
113	Janubiy oʻzbekiston arxeologik merosini oʻrganishda zamonaviy texnologiyalarning ahamiyati. Otajonova R.	454

114	Jadidchilik harakati: mustamlakachilik sharoitida milliy uygʻonish oʻrni, maqsadi hamda vazifalari. Egamberdiyeva S.Q.	456
115	Oʻquvchilarda fuqarolik-huquqiy tarbiyani shakllantirishning ahamiyati. Dauletbayeva J.A.	459
116	Qahramonlik eposining etnik xarakterini oʻrganish metodologiyasi: tarixshunoslik aspektlari. Nomazova S.B.	462
117	Oʻzbekiston ayol olimlarining ijtimoiy, gumanitar sohalaridagi ilmiy izlanishlari: tarixiy tahlil Elboyeva Sh.B.	468
118	Oʻzbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishi: ijtimoiy-madaniy ahamiyati Qurbonova M.B.	471
119	Oʻzbekistonda til siyosati va davlat tilining ijtimoiy funksiyalari: zamonaviy tendensiyalar tahlili Qurbonova M.B.	475
120	Бахшичилик санъати ва унинг намояндалари фаолияти тарихидан (совет даври мисолида) Муртозова С.Б.	479
121	Yevropa kengashida gender masalalari va odil sudlov Kamalova X.M.	483
122	Sovet hokimiyati yillarida shahrisabz shahar iqtisodiy infratuzilmasidaginziddiyatli oʻzgarishlar. Kamalova X.M.	487
123	Символы науки, просвещения и мужества: жизнь и деятельность Марьям Султанмуродовой и Хайринисо Маджидхоновой Султанмуродова С.И.	492
124	Oʻzbek allalaridagi onomastik birliklarni raqamli korpus asosida tahlil qilish Jabbarova S.X.	496
125	Ollanazar Olchinbek dostonida qoʻllanilgan lingvokulturemalar tadqiqi Safarova F.H.	500
126	Ibtidoiy kommunikatsiyadan zamonaviy ingliz tiligacha tilning tarixiy evolutsiyasi Sharipova S.Z.	505
127	Investitsion jozibadorlikni takomillashtirishda institutsional boshqaruv modellarining oʻrni Yaxshiqulova M.T.	507
128	Oʻquv materiallarini tarkiblashtirish va uning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi oʻrni. Yusupov B.E. Ergasheva F.B.	511
129	Epitetlarning milliy-madaniy kognitiv xususiyatlari Axmedova D.A.	515

130	“Boburnoma” asarida geografik obyektlar va mevalar tasvirining lingvokulturologik hamda kognitiv tadqiqi Ibodullayeva Sh.K.	518
131	Structural-grammatical characteristics and lexicographical interpretation of multi-component terms in english and uzbek (On the Example of Medical and Legal Terminology) Nazarov S.Sh.	520
132	Dreiser’s illustration of the realistic development of capitalism in the second part of the 19th century. Fayzieva K.A.	524
133	Bo‘lajak tarix o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning psixologik omillari Yusupova Sh.E.	527
134	Yangi o‘zbekiston sharoitida umumta’lim maktablarini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari Sharopova N.A. Quvonova R.K.	530
135.	O‘zbekiston yoshlarining madaniy saviyasida yuz berayotgan o‘zgarishlarni ilmiy-pedagogik jihatdan o‘rganish va uni yanada yuksaltirish Axmedova D. S.	538

Gumanitar fanlar – РУС ТИЛИ

136.	Сохранение авторской образности при адаптации художественного текста для занятий по РКИ на уровне В1 Меретукова М. М., Малова Н. Е.	542
137.	Некоторые значения терминов родства и их выражение в кыргызском и русском языках Эржигитова Ш.Ж.	546
138.	Структурно фонетическое моделирование консонантных кластеров для цифровых языковых ресурсов Панжиев Н. П.	552
139.	Типология ошибок в письменных академических текстах студентов-нефилологов: опыт построения классификации Аминова З. П.	555
140.	Как ИИ переводит: дизайн оценки качества машинного перевода академических текстов узбекский - русский Тураева Д. Д.	559
141.	Традиционные методы обучения на занятиях по синтаксису русского языка Адилова Д. К.	563
142.	Трансязычие на занятии: переключение между узбекским, русским и английским в речи студента-нефилолога Аминова З. П.	565
143.	Графические органайзеры как средство обучения русскому языку студентов технических вузов Рахманова Ю. К.	569
144.	Нравственный выбор послевоенного человека в произведениях русских писателей Хушманова Г. И.	576

145.	Эффективность и перспективы использования искусственного интеллекта в преподавании сравнительно-сопоставительного языкознания Хонкелдиева Г. М.	581
146.	Специфика образования словосочетаний в рассказах А. П. Чехова «Хамелеон» и «Смерть чиновника» Азизова Д. М.	587
147.	Символические границы «русскости»: современные исследовательские подходы Муха В. Н.	594
148.	Цифровые технологии в преподавании русского языка в вузе: современные методы, возможности и педагогические риски Жапарова Л. Б., Абиев Б. М., Боханова А. С.	598
149.	Ключевые элементы русской новеллы в рамках радикального минимализма Аннаева Л. Р.	602
150.	Проблема памяти и исторической правды в романе Джорджа Оруэлла «1984» Сафарова З. К.	606
151.	Антропонимы как объект межъязыкового перевода: теоретические основания и переводческие стратегии Бердиева З. С.	613
152.	Нарративная организация романа А. С. Пушкина «Евгений Онегин»: теоретико-методологический аспект Темирова Д. К.	617
153.	Влияние зарубежной литературы на мышление постсоветского человека Эшкуватова М. О.	620
154.	Сравнительный анализ в литературоведении: принципы и методы исследования Аннаева Л. Р.	626
155.	L.Tolstoy va o'zbek nasrida ayol obrazining transformatsiyasi: an'anaviylikdan shaxsiy erkinlik sari Raxmatullayeva K. N.	632
156.	Современные подходы к обучению иностранному языку: методы, технологии и эффективность Набиева Д. А.	637
157.	Лингвокультурная специфика передачи реалий романа ф. М. Достоевского «Идиот» в узбекском переводе Кудратова М. С.	640
158.	Практико-ориентированные технологии обучения русскому языку будущих специалистов сферы туризма в многоязычной образовательной среде Бабаева К., Курманбаева У., Яхияева Г.	646
159.	Двуязычные словари на уроках русского языка в кыргызской школе Дусалиева Г. Ш.	651
160.	Методическое решение проблем преподавания русского языка Хожибекова М. А.	656
161.	Ingliz va rus tillarida inkorlikni morfologik ifodalash yo'llari Usmonov Y. M.	661

162.	Онтологическое моделирование терминологии овощеводства в русском и узбекском языках Жалолов Ш. У., Гуломов У. Ш.	663
163.	Асимметрия семантики глаголов «спускаться / tushmoq» в русской и узбекской языковых картинах мира Хамраева М. Г.	668
164.	Интегративный подход к преподаванию родного языка в начальных классах Алимова А. Н.	670
165.	Речевой этикет преподавателя и студента в цифровой образовательной коммуникации: трансформация норм Холтураева Ф. К., Азизова Г. Н.	675
166.	Прагматический перенос в цифровом общении студента и преподавателя: на материале русскоязычных сообщений узбекоязычных студентов Рахматова Ф. К.	679
167.	Роль технологий в филологии и инновации в системе образования Исраилова Г. М., Собирова И.	683
168.	Talabalarning rus tilidagi og‘zaki nutqini rivojlantirish usullari Alisherova G. F.	686
169.	Rus tilida leksik variantlar va ularni yondosh lisoniy hodisalardan farqlash mezonlari Aliqulova M. Sh.	689
170.	The Concept of Female Freedom and Morality in Russian Prose Rakhmatullaeva K. N.	693
171.	Искусственный интеллект и проблема авторства в современной литературе Шадманова А. С., Уралова Д. С.	697
172.	Цифровой след ИИ. Стилистический анализ текстов, сгенерированных большими языковыми моделями Муродходжаева М. А.	703
173.	Корпусный анализ субстантивных словосочетаний в современном русском языке Кодирова Ф. Ю.	706
174.	Проблемные вопросы в художественном мире к. Г. Паустовского: нравственный выбор, память и ценность человеческого участия Шадманова А. С.	709
175.	Агноним в авторском словаре художественного текста: принципы лексикографической интерпретации русской непрозрачной лексики Холтураева Ф. К.	714
176.	Отражение морального кризиса деревенской общины в повестях В. Распутина «Пожар» и Тогая Мурода «От кишнаган окшом» Муродходжаева М. А.	718
177.	Сопоставительно-лингвокультурологический анализ фразеологических единиц русского и узбекского языков	721

	Ибодуллаева Ш.	
178.	Авторский голос в эпоху генеративного ИИ: трансформация русскоязычного академического текста в многоязычном вузе Узбекистана Рахматова Ф. К.	725
179.	Raqamli ta'lim sharoitida rus tilini o'qitish samaradorligini oshirish Ashirova M. R.	730
180.	Пословицы и поговорки как средство развития образной речи на занятиях по русскому языку Шодмонова Г. Ч.	733
181.	Сопоставление концепций смеховой культуры М.М.Бахтина, В.Я. Проппа, Ю.Б.Борева Ходжаева А. Б.	737

Ilmiy-nashr

FAN VA TEXNOLOGIYALARNING DOLZARB MUAMMOLARI

Mavzusidagi

XALQARO ILMIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI
TO'PLAMI

Qarshi shahri, 2026-yil 8-10-oktabr

Muharrir: B. Musayev

Texnik muharrir: I. Tog'ayev

Musahhih: F. Akramova

Kompyuterda sahifalovchi: K. Qudratova

Tasdiqnoma. 210934, 23.01.2024.

Terishga berildi: 11.08.2026 y.

Bosishga ruxsat etildi: 03.10.2026 y.

Ofset qog'oz. Qog'oz bichimi: 60x84 1/16.

“Cambria” gar. Ofset bosma.

Hisob nashriyot t.: 47,75. Shartli b. t.: 47,66.

Adadi: 20 nusxa. Buyurtma №413

«Ilm-Fan-Ma'naviyat» nashriyotida tayyorlandi.

Qarshi sh, Bunyodkor MFY Mustaqillik ko'chasi 10/28-30-uy

“Photo Express” I. Ch. korxonasida chop etildi.

Qarshi sh, Mustaqillik ko'chasi 22-uy

Telefon 91-466-80-32.

ISBN 978-9910-321-13-9

